

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri

International Turkic World Educational Sciences and Social Sciences Congress, held in memory of Hodja Ahmet Yesevi year 2016
Международный Конгресс тюркского мира по педагогике и общественным наукам, посвященный памяти Ходжа Ахмета Ясеви

IV. CİLT
TARİH

EDİTÖR
Dr. Sinan DEMİRTÜRK

Ankara / 2016

TÜRK EĞİTİM-SEN GENEL MERKEZİ YAYINLARI
©Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi, 2016.

Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi yayınlarının tamamının veya bir kısmının yayımcının yazılı izni olmadan herhangi bir yolla çoğaltılması yasaktır. Yayımların fikri sorumluluğu ve imla tercihi yazarlarına aittir. Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi yayınlarında yer alan başka kaynaklardan alınmış tablo, resim ve benzeri şeylerin yasal kullanım sorumluluğu yazarlarına aittir.

Demirtürk, Sinan (Ed.)
2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri 4. Cilt Tarih Cildi / Sinan Demirtürk
ISBN 978-975-93505-5-0
1. Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi, , 3. Tarih, 4. Bildiri.

TÜRK EĞİTİM-SEN GENEL MERKEZİ YAYINLARI
TÜRK DÜNYASI BİLDİRİLERİ DİZİSİ 04

Kapak ve Sayfa Tasarımı:
Fatih Taha AKALAN

İletişim Adresi:
Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi
Erzurum Mahallesi Talatpaşa Bulvarı No:160 Kat:6 Cebeci/ANKARA
Tel: 0 312 424 09 60 (8 Hat) Belgegeçer: 0 312 424 09 68
Genel Ağ: http://www.turkegitimsen.org.tr
elmek: iletisim@turkegitimsen.org.tr

2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri 4. Cilt Tarih, Güngörler Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.'nde 500 adet basılmıştır. (İvedik Organize Sanayi Bölgesi Matbaacılar Sitesi 559 Sok. No: 57, Yenimahalle / ANKARA Tel: (0312) 394 28 82)

Ankara-2016

UAESEB / 2016-01 KODLU PROJENİN SONUÇ RAPORUDUR.

ONUR KURULU – HONORARY BOARD MEMBERS

İsmail KONCUK
UAESEB, Türk Eğitim-Sen ve Türkiye Kamu-Sen Genel Başkanı

Sattar MEHBALİYEV
Azerbaycan Bağımsız Sendikalar İttifakı Genel Başkanı

Maira AMANTAYEVA
Kazakistan İlim ve Eğitim Çalışanları Sendikası Genel Başkanı

Asylbek TOKTOKULOV
Kırgızistan İlim ve Eğitim Çalışanları Sendikası Genel Başkanı

Orhan VOLKAN
Kosova Türk Öğretmenler Derneği Genel Başkanı

Elvin HASAN
Makedonya Ufuk Derneği Genel Başkanı

Abdulselam BAYRAKTAR
Irak Türkmen Eğitimcileri Öğretmen Örgütü Genel Başkanı

GENEL KOORDİNATÖRLER - GENERAL COORDINATORS

Cengiz KOCAKAPLAN
Türk Eğitim-Sen Genel Eğitim ve Sosyal İşler Sekreteri

Talip GEYLAN
Türk Eğitim-Sen Genel Teşkilatlandırma Sekreteri

KOORDİNATÖRLER – COORDINATORS

Dr. Ali Osman AKALAN
Dr. Sinan DEMİRTÜRK
Dr. Bahadır Bumin ÖZARSLAN
Uzm. Metin İSKENDEROĞLU

YÜRÜTME KURULU – EXECUTIVE COMMITTEE

Musa AKKAŞ
Türk Eğitim Sen Genel Sekreteri

Seyit Ali KAPLAN
Türk Eğitim Sen Genel Mali Sekreteri

Talip GEYLAN
Türk Eğitim Sen Genel Teşkilatlandırma Sekreteri

Cengiz KOCAKAPLAN
Türk Eğitim Sen Genel Eğitim ve Sosyal İşler Sekreteri

M. Yaşar ŞAHİNDOĞAN
Türk Eğitim Sen Genel Mevzuat ve Toplu Sözleşme Sekreteri

Sami ÖZDEMİR
Türk Eğitim Sen Genel Dış İlşkiler ve Bası Sekreteri

Prof. Dr. Ahmet ÖZTÜRK
Türk Eğitim Sen Konya 3 No'lu Şube Başkanı

Doç. Dr. Ferhat AĞIRMAN
Türk Eğitim Sen Denizli Aydın Üniversite Şube Başkanı

Yrd. Doç. Dr. Ali AHMETBEYOĞLU
Türk Eğitim Sen İstanbul 10 No'lu Şb. Başkanı

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Hanefi BOSTAN
Türk Eğitim Sen İstanbul 1 No'lu Şube Başkanı

Rıfat ÇELİK
Türk Eğitim Sen Adana 3 No'lu Şube Başkanı

İbrahim ÇÖMEZ
Türk Eğitim Sen Ankara 1 No'lu Şube Başkanı

Murat Ercüment KESKİNLER
Türk Eğitim Sen Erzurum 2 No'lu Şube Başkanı

Gürol YER
Türk Eğitim Sen Eskişehir 2 No'lu Şube Başkanı

Hasan ŞEN
Türk Eğitim Sen İzmir 4 No'lu Şube Başkanı

Arife ERKAN
Türk Eğitim Sen Trabzon 2 No'lu Şube Başkanı

DÜZENLEME KURULU – ORGANIZATION COMMITTEE

Doç. Dr. Haşim AKÇA - Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Hakkı ÇİFÇİ - Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ - Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. İsmail ŞIK - Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Selda Başaran ALAGÖZ - Necmettin Erbakan Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Selda KILIÇ - Necmettin Erbakan Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Mustafa YILDIRIM- Necmettin Erbakan Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Hikmet ATİK - Necmettin Erbakan Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Adnan PINAR - Necmettin Erbakan Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Mustafa KARAKAYA - Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Hasan GÜZELBEKTAŞ - Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Cengiz ŞAHİN - Ahi Evran Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Sabri YILMAZ - Akdeniz Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Sezgin IRMAK - Akdeniz Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Suat ÜNLÜ- Akdeniz Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Bekir DİREKÇİ - Akdeniz Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Orhan SEVGİ - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Selman YILMAZ - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Murat ÇAK - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Kutluk Kağan SÜMER - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Sayim YORGUN - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Burhan BALOĞLU - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Bilge DONUK - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. İlyas TOPSAKAL - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Abdülkadir EMEKSİZ - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Abdulvahap ÖZCAN - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. İbrahim DURAK - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Dündar KÖK - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Mehmet VEFA NALBANT - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Fikri GÜL - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Süleyman SOLMAZ - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Mehmet Ali SARI - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Ercan HAYTOĞLU - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Nejdet KELEŞ - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Abdullah KÖK Akdeniz Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. M.FATİH SANCAKTAR - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. M.DİNÇER KOÇ - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Levent ERASLAN - Kırıkkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Hasan MERT - Ege Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Erkan GÖKSU - Dokuz Eylül Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Şükrü KEYİFLİ - Dokuz Eylül Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Hammet ARSLAN - Dokuz Eylül Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Gökhan ÖZSOY - Ordu Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Ünal ÖZDEMİR - Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Fatih AYDIN - Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Gülay GÜNAY - Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Nuray TÜRKER - Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Türkan GÖZÜTOK - Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE

Doç. Dr. Eyüp ŞİMŞEK - Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Ufuk ŞİMŞEK - Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Ümit ŞİMŞEK - Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Ümit KILIÇ - Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Zeynep CEYLAN - Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN - Dumlupınar Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Nurgül BOZKURT - Dumlupınar Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Bekir KOÇLAR - Yüzüncü Yıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Mustafa ATLI - Yüzüncü Yıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM - Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Raif KALYONCU - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Taner ALTUN - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Akın ÇELİK - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Nedim ALEV - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Derya ÇELİK - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Tolga ERDOĞAN - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. İdiris YILMAZ - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Yavuz AKBAŞ - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Durmuş EKİZ - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Ali TİLBE - Namık Kemal Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. İsmet TÜRKMEN - Gaziosmanpaşa Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Alpaslan DEMİR - Gaziosmanpaşa Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Süleyman Serdar - KARACA Gaziosmanpaşa Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Rüştü YAYAR - Gaziosmanpaşa Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Cuma ÇATALOLUK - Gaziosmanpaşa Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Pınar ÜLGEN - Gaziosmanpaşa Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Burçin ÖLÇÜCÜ - Gaziosmanpaşa Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Özgür ALPARSLAN - Gaziosmanpaşa Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Selahattin KAYMAKÇI - Kastamonu Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN - Afyon Kocatepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Hüseyin Ali YALIM - Afyon Kocatepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Cemalettin ŞAHİN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Erdal ŞAHİN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Burçak ŞENTÜRK - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Davut HUT - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Ali SATAN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Uğur DEMİR - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Latif BEYRELİ - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Ahmet ŞİRİN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Ayşin SATAN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Mustafa AKSOY - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Murat ULUSKAN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Nalan TÜRKMEN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Yasemin TÜMER ERDEM - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. S. Can ERDEM - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Bülent BAKAR - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Süeda ÖZBENT - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Fehim ÇOŞAN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Hediye ERGİN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Veysel KÜÇÜK - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE

Doç. Dr. Ali KIZILET - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Hülya KAYALI - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Ebulfeyz SÜLEYMANOĞLU - Üsküdar Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Harun ANAY - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Meliha SARIKAYA - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Gülgün UYAR - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. İlyas KEMALOĞLU - Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. İsmail TÜRKOĞLU - Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Fehmi YILMAZ - İstanbul Medeniyet Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Özlem Deniz YILMAZ - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Nuri KAVAK - Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Ferruh AĞCA - Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Orhan KURTOĞLU - Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Mustafa YILDIZ - Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Alper ALP - Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Ufuk KARAKUŞ - Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Bülent AKSOY - Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Ayfer YILMAZ - Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Fatih SAKALLI - Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Mehmet Akif SÖZER - Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Erdal AKSOY - Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Yavuz SAKA - Bülent Ecevit Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Abdulkadir GÜL - Erzincan Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Nedim BAKIRCI - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Muhammet KOÇAK - Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Savaş ÇELİK - Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Sabahattin ÇİFTÇİ - Necmettin Erbakan Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Selahattin AVŞAROĞLU - Necmettin Erbakan Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Lemara SELENDİLİ - Kırım-UKRAYNA
Doç. Dr. Nazım CAFERSOY - AZERBAYCAN
Doç. Dr. Selahattin AVŞAROĞLU - Necmettin Erbakan Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Serkan İBİŞ - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Recep ÖZKAN - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Yasemin YAVUZER - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Elvan YALÇINKAYA - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Gökhan ÇETİNKAYA - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Halil TOKCAN - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Nevzat TOPAL - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Mehmet EKİZ - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Mehmet Serkan TAFLIOĞLU - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Mehmet Ali KIRPIK - Kafkas Üniversitesi-/ TÜRKİYE
Doç. Dr. Suna KAYMAK ÖZMEN - Kafkas Üniversitesi-/ TÜRKİYE
Doç. Dr. Ali Osman ENGİN - Kafkas Üniversitesi-/ TÜRKİYE
Doç. Dr. Mustafa ŞENEL - Kafkas Üniversitesi-/ TÜRKİYE
Doç. Dr. Ötüken SENGER - Kafkas Üniversitesi-/ TÜRKİYE
Doç. Dr. Engin GEZER - Kafkas Üniversitesi-/ TÜRKİYE
Doç. Dr. Erdal AKSOY - Gazi Üniversitesi-/ TÜRKİYE
Doç. Dr. Erol TURAN - Kastamonu Üniversitesi-/ TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Tuğrul YÜRÜK - Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Önder BİLGİN - Akdeniz Üniversitesi / TÜRKİYE

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Fatih DOĞRUCAN - Akdeniz Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ünsal Yılmaz YEŞİLDAL - Akdeniz Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ayşegül DOĞRUCAN - Akdeniz Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Oğuzhan KARABURGU - Akdeniz Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Kürşat ERSÖZ - Akdeniz Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Yakup Erdal ERTÜRK - Iğdır Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Araz ASLANLI - AZERBAYCAN
Yrd. Doç. Dr. Evren KOÇ - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ali ILGIN - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Özcan TABAKLAR - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Hatice Aslı ÇAVUŞOĞLU AKSOY - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Fazıl KARAHAN - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Halil ÖZYİĞİT - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Nevzat GÜNDAĞ - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Türkmen Taşer AKBAŞ - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Tahsin YILDIRIM - Aksaray Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Cihat YILDIRIM - Aksaray Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI - Aksaray Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Yunus GÜNİNDİ - Aksaray Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Turan ŞAHİN - Kırıkkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Abdülkadir PALABIYIK - Dokuz Eylül Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Tahsin YILDIRIM - Ordu Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Bahar AŞÇI - Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Umut KEDİKLİ - Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Osman ÇEPNİ - Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Çağatay KILINÇ - Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Taşkın DENİZ - Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Serdar CEYHUN - Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Serdar OSEN - Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Oğuz DİKER - Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. A. Sait CANDAN - Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ersin ÇELİKBAŞ - Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Selçuk Kürşad KOCA - Sakarya Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Nesrin BOYABAT - Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ahmet AYDIN - Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI - Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL - Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL - Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÖNGÜR - Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ömer Zafer GÜVEN - Dumlupınar Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Kadir GÜLER - Dumlupınar Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Halil ADIYAMAN - Dumlupınar Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Gökhan Tarıman CENİKOĞLU - Dumlupınar Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Erdal ADAY - Dumlupınar Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ULU - Dumlupınar Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Evrim EROL - Dumlupınar Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Murat BARTAN - Dumlupınar Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ayşe Derya IŞIK - Bartın Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ebru Sönmez KARAPINAR - Erciyes Üniversitesi / TÜRKİYE

Yrd. Doç. Dr. Sait EBİNÇ - Yüzüncü Yıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Veysi SEVİÇLİ - Yüzüncü Yıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Nurullah KARTA - Yüzüncü Yıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Abdülaziz KARDAŞ - Yüzüncü Yıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Murat ÖZTÜRK - Yüzüncü Yıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Tahir ZORKUL - Yüzüncü Yıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Raşit KOÇ - Yüzüncü Yıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Gürol ZIRHLIOĞLU - Yüzüncü Yıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÇETİN - Yüzüncü Yıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Sevda ERATALAY - Yüzüncü Yıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Güneş ŞAHİN - Yüzüncü Yıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Eren RIZVANOĞLU - Yüzüncü Yıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Süleyman ERATALAY - Yüzüncü Yıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Muzaffer SELÇUK - Yüzüncü Yıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Yücel NAMAL - Bülent Ecevit Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Erdem DİRİMEŞE - Bülent Ecevit Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Oğuzhan KARADENİZ - Bülent Ecevit Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. İrfan ATALAY - Namık Kemal Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mehrali CALP - İbrahim Çeçen Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. N. Ferda ŞAHİN - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Tuba İSENDEROĞLU - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Erdem ÇEKMEZ - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Temel KÖSA - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Faik Özgür KARATAŞ - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mehmet AKPINAR - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Müjgân BAKİ - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ali Kürşat ERÜMİT - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÜREY - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Özcan ÖZYURT - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÜREY - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Zühal Dinç ALTUN - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Turgay KABAK - Bayburt Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mustafa BAŞ - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Zuhal Dinç ALTUN - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mehmet PALANCI - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Özge ERDOĞAN - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Muammer ERGÜN - Kastamonu Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Aydoğan AYDOĞDU - Kastamonu Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ - Gaziantep Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. İsmail TUNA - Gaziosmanpaşa Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Baha ÖZTUNÇ - Gaziosmanpaşa Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Abdullah CENİKLİ - Gaziosmanpaşa Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Samettin BAŞOL - Gaziosmanpaşa Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Burhan KAÇAR - Gaziosmanpaşa Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Yücel EROL - Gaziosmanpaşa Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Türker ŞİMŞEK - Gaziosmanpaşa Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. M.Hanefi BOSTAN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Atilla KARATAŞ - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ali KARACA - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin SAMİ ÖZTÜRK - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE

Yrd. Doç. Dr. Ümran AY - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Osman SEZGİN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Kürşat DURU - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ahmet KATILMIŞ - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Erdinç ASLAN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mehmet TAŞDEMİR - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Recep AHISKALI - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Melih ÇOBAN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Selman CAN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Göksel ÖZTÜRK - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mehmet YORULMAZLAR - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Nermin ÖZCAN ÖZER - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ercan MERTOĞLU - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Zekeriya BAŞARSLAN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mahmut BABACAN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mustafa OTRAR - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Süleyman Sadi KÜÇÜR - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Özlem ÇUHADAR - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Tuğba Eray BİBER - Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Nur UYGUN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Banu GÜRER - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Adnan ESKİKURT - İstanbul Medeniyet Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ekrem TAK - İstanbul Medeniyet Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Sait KOFOĞLU - İstanbul Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mehdi GENCELİ - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Adem KOÇ - Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Cezmi KARASU - Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Orkun ALPTEKİN - Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Veli SAVAŞ YELOK - Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK BOSTANCI - Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM - Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. İbrahim ATABEY - Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Muvaffak EFLATUN - Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Bahadır KILCAN - Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Hacı ÇOBAN - Bozok Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mahmut KILIÇ - Bozok Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. İsmigül ÇETİN - Bozok Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Caner ALADAĞ - Necmettin Erbakan Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Kamile ÖZER AYTEKİN - Necmetin Erbakan Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Gürkan YILMAZ - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Bayram POLAT - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Salih ÖZKAN - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Atilla DÖL - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Nezih ÖNAL - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Oğuz ÇETİN - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Remzi KILIÇ - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Şaban BAYRAK - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ümit POLAT - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Genç Osman GEÇER - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Namık ASLAN - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE

Yrd. Doç. Dr. Sadi NAKİPOĞLU - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Erdinç DEMİRAY - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÖZMEN - Kafkas Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Uğur AKBABA - Kafkas Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Yaşar KOP - Kafkas Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Selma ERDAĞI TOKSUN - Kafkas Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Gökay DURMUŞ - Kafkas Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Kürşat Çağrı BOZKIRLI - Kafkas Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA - Kafkas Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Mustafa KARAGEÇİ - Kafkas Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Şaban CEM - Kafkas Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL - Kafkas Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Alper TAZEGÜL - Kafkas Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Hamza ÜZÜM - Kafkas Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Erkal ARSLANOĞLU - Kafkas Üniversitesi / TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Oktay KAYA - Kafkas Üniversitesi / TÜRKİYE
Dr. Alime Begümşen ERGENEKON CENGİZ - Orta Doğu Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Dr. Mustafa AÇA - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Dr. İbrahim YÜKSEL Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Dr. Mahmut ÇİTİL Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Dr. Yaşar DEMİR FRANSA
Öğrt. Gör. Cemal IŞIK - Kafkas Üniversitesi / TÜRKİYE

BİLİM DANIŞMA KURULU – SCIENTIFIC ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Galip SEÇKİN Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Sadi KURDAK Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Münir YILDIRIM Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Mehmet AKGÜN - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Fezullah EROĞLU - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Kasım İNCE - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Mustafa ARSLAN - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr.Nurettin ÖZTÜRK - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Nadim MACİT Ege Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Himmet KONUR Dokuz Eylül Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Sevil SARGIN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Bahattin YALÇIN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Vahdettin ENGİN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Muzaffer DOĞAN Eskişehir Anadolu Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. OkanYEŞİLOT - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Cemil ÖZTÜRK - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Acar SEVİM - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Leyla COŞAN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Osman ÖZKUZUDENLİ - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Murat DEMİRKAN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Serdar SALMAN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. İsmail USTA - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Zuhal KÜLTÜRAL - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Tuba ÇAVDAR KARATEPE - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Adil BEBEK - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU Mimar Sinan Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Bilgin AYDIN - İstanbul Medeniyet Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Mehmet AKALIN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Suat ÜNAL - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Bülent GÜVEN - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Adnan BAKİ - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Hikmet YAZICI - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Suat UNGAN - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Kemal ÜÇÜNCÜ - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Mehmet OKUR - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. İsmail Hakkı DEMİRCİOĞLU - Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Gülay Öğün BENZER - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Nuriye GARİPOĞLU - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Sebahat DENİZ - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Mustafa Sabri KÜÇÜKAŞÇI - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. TİĞİNÇE OKTAR - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Neslihan OKAKIN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Cihangir DOĞAN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Mesut ŞEN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE

Prof. Dr. Hamza AKENGİN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Fevzi BABA - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Veysel UYSAL - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Mazlum UYAR - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Yümni SEZEN - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Zeki ASLANTÜRK - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞİRGİL - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Ali AKYILDIZ - Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK - Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN - Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Sadık DİNÇER - Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Muammer TEKELİOĞLU - Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Ahmet YÜCEER - Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Bekir TATLI - Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Mehmet KILIÇ - Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Mustafa ACAROĞLU - Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Kemal AYDIN - Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Şahin AKINCI - Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Hasan Hüseyin HADİMLİ - Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Ali BAŞ - Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Abdülkerim Kasım BALTACI - Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. İsmail YAKIT - Akdeniz Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Yıldıray ÖZBEK - Akdeniz Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. İhsan BULUT - Akdeniz Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Zekeriya KARADAVUT - Akdeniz Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Şenol KANTARCI - Akdeniz Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞEK - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Seyhun DOĞAN - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Mustafa DELİCAN - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Veysel BOZKURT - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Özkan ÖZDEN - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Hayati DURMAZ - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Ömer ÇETİN - İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Ayfer ÖZÇELİK - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Ertuğrul İŞLER - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Yunus BALCI - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Mithat AYDIN - Pamukkale Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Recep KÖK - Dokuz Eylül Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Mehmet ERSAN - Ege Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN - Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Nevzat HAFİS YANIK - Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Ersin GÜLSOY - Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Halil KOCA - Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Ali TORUN - Dumlupınar Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Mustafa ÜNAL - Erciyes Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Halil IŞIK - Yüzüncü Yıl Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Alpaslan ALİAĞAOĞLU - Balıkesir Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Nurullah ÇETİN - Ankara Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. İbrahim DİLEK - Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Ali YAKICI Gazi - Üniversitesi / TÜRKİYE

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ - Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU - Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Yaşar ŞENLER - Namık Kemal Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Belkıs ÖZKARA - Afyon Kocatepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Sadık SARISAMAN - Afyon Kocatepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Eren YÜRÜDÜR - Gaziosmanpaşa Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Salim GÖKÇEN - Erzincan Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Fatma AÇIK - Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Uwe BLAESİNG / HOLLANDA
Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ / GÜRCİSTAN
Prof. Dr. Aleksander KADİRBAYEV / RUSYA FEDERASYONU
Prof. Dr. Alikram ABDULLAYEV / Devlet İdarecilik Akademisi / AZERBAYCAN
Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİNA / RUSYA FEDERASYONU
Prof. Dr. Bernt BRENDEMEON / NORVEÇ
Prof. Dr. Fuad MEMMEDOV - Devlet İdarecilik Akademisi /AZERBAYCAN
Prof. Dr. Maria CİKİA - GÜRCİSTAN
Prof. Dr. Rüstem ŞÜKÜROV - RUSYA FEDERASYONU
Prof. Dr. Tacida HAFIZ - Priştine Üniversitesi / PRİŞTİNE / KOSOVA)
Prof. Dr. Bilgin Ünal İBRET - Kastamonu Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Eyüp AKMAN - Kastamonu Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Mehmet ATALAN - Kastamonu Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Mehmet Serhat YILMAZ - Kastamonu Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Mehmet FATİH KİRİŞÇİOĞLU - Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Selma YEL Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Yücel GELİŞLİ Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Harun DEMİRKAYA Kocaeli Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Ceylan Gazi UÇKUN Kocaeli Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Mustafa TALAS - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. Hikmet KORAŞ - Ömer Halisdemir Üniversitesi / TÜRKİYE
Prof. Dr. İsa KORKMAZ Necmettin Erbakan Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Yüksel ÇELİK - Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Doç. Dr. Elman NESİROV - Devlet İdarecilik Akademisi / AZERBAYCAN
Doç. Dr. Korkmaz MUSTAFAYEV - Diller Üniversitesi / AZERBAYCAN
Doç. Dr. Mürteza HASANOĞLU - Devlet İdarecilik Akademisi / AZERBAYCAN
Doç. Dr. Lemara SELENDİLİ / KIRIM - UKRAYNA
Dr. Nazim CAFEROV - UNEC / AZERBAYCAN
Dr. İrina KAYAN - POKROVSKAYA / UKRAYNA
Dr. Stale KNUDSEN / NORVEÇ
Dr. Yaşar DEMİR Starasbourg Üniversitesi / FRANSA

İÇİNDEKİLER

Sunuş ve Açılış Konuşmaları 19-29

2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Düzenlenen Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi
Sonuç Bildirisi 31

XX. Yüzyılın İlk Yarısında Tatar Aydınları'nın Müslüman Devleti Oluşturma Girişimlerinde Türkçülük..... 33
XX Ғасырдың Бас Кезіндегі Татар Зиялыларының Біртұтас Мұсылман Мемлекетін Құрудағы Түрікшілдік Идеясы
Yrd.Doç. Dr.Güljamal JORAYEVA

Türklerde Deve Güreşlerinin Orta Asya'dan Anadolu'ya 4.000 Yıllık Geçmişi 39
4.000 Years History Of Camel Wrestling From Middle Asia To Anatolia In Turks
Orhan YILMAZ / Yakup Erdal ERTÜRK / Mehmet ERTUĞRUL

Yozgat'ta Bezemeli İki Ev 53
Two Ornamented Houses In Yozgat
Nefise YÜKSEL \ Ülkem YAZ

I. Dünya Savaşı Dönemi'nde Türk-Ermeni İlişkilerinin Van'ın İktisadî ve Sosyal Yapısına Etkileri 75
The Effects Of The Turkish-Armenian Relationship In The World War I On The Economic And Social Structure Of Van
Yrd. Doç. Dr. Abdulaziz KARDAŞ

Osmanlı'nın Modernleşme Dönemi Dersim Sancağında Var Olma Mücadelesi:
Bölgenin Islahı İçin Geliştirilen Politikalar 91
The Existing Struggle in Dersim Province in the Modernization Era of Ottomans :
Improved Policies for Reforming the Region
Doç. Dr. Abdulkadir GÜL

Türkler ve İslam: Yeni Bir Bakış Denemesi 103
Turks And Islam: A New Viewing Attempt
Doç. Dr. Erkan GÖKSU

XV. , XVI. ve XVII. Yüzyillarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus 117
The Population and Settlement Areas of the District of Yoros (Beykoz) in the XV., XVI. and XVII. Centuries
Yrd. Doç. Dr M. Hanefi BOSTAN

Osmanlı Döneminde Afet Yönetimine Dönük Bir Girişim: 1892 Tarihli Arama Kurtarma Örgütü: Heyet-i Tahlisiye ..149
An Attempt For Disaster Management In The Ottoman Era: A Search And Rescue Organization Dating 1892
Prof. Dr Kemalettin KUZUCU

Çanakkale Muallimler Birliği'nin Faaliyetleri..... 165
Activities Of Çanakkale Teachers Unity
Prof.Dr. Selçuk UYGUN

Əhməd Bəy Ağaoğlu Yaradiciliğinin Əsas İstiqamətləri 175
Main Directions In Ahmad Bey Agaoglu's Works
Doç. Dr.Bəsirə Əzizəliyeva

XVIII. Yüzyılda Azerbaycan Devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu İle İlişkileri (Boa Belgeleri Işında)..... 183
Relations of Azerbaijani States With The Ottoman Empire In The XVIIIth Century (In the Framework of the Boa Documents)
Xayala SÜLEYMANOVA

Eski Sovyet Tarih Yazıcılığı Üzerine 193
On Former Soviet Historiography
Doç. Dr. Beşir MUSTAFAYEV

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İranlılarla Evlenme Meselesinden Kaynaklanan Problemler 205
The Problems Arising From The Issue Of Getting Married To The Iranians During The Years Of World War I
Prof. Dr. Sadık SARISAMAN

Afyonkarahisar Asri Mezarlığı Manzum Kabir Taşı Sözleri 219
Afyonkarahisar Asri Cemetery Manzum Carved Stone Words
Doç. Dr. Mehmet SARI

Karamanoğulları'nın Anadolu'ya Yerleşmeleri ve Türkiye Selçukluları ile İlk Münasebetleri Üzerine.....247
Upon The Settlements Of Karamanogullari To Anatolia And Their First Relations With Turkey Seljuks
Doç. Dr. Nevzat TOPAL

İngiliz İşgal Yönetiminin Hazırladığı "Musul'da Eğitim" Raporu.....255
Report On "Education In Mosul" Prepared By British Invading Administration
Doç. Dr. Ali SATAN \ Meral BALCI

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çerkeş Kazası Köylerinde Nüfus.....267
Population In Çerkeş District's Villages From Ottoman To Republican Era
Arş. Gör. İlker YİĞİT / Numan AKKAYA

Ermeni Meselesi İle İlgili Yazılmış Olan Tezler.....281
The Dissertations Written About The Armenian Problem
Özen DURAN İSSİ \ İlhan KULACA

I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nin Dış Ticareti (İstatistik Mecmualarına Göre).....287
Foreign Trade Of Ottoman Empire During First World War (According To Statistical Journals)
Haluk KAYICI

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının Türk Kamuoyunda Yankıları 299
Reflections of the Independence of the Azerbaıjan Republic on the Turkish Public Opinion
Doç. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ

Rus İşgali Sonrasında Gümüşhane'de Muhacirlik.....311
Immigrancy in Gümüşhane After The Russian Occupation
Doç. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ

XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretim ve Tüketim.....323
Production And Consumption In The Ottoman Empire In The 16th Century
Yrd. Doç. Dr. Nurullah KARTA

Oryantalist Ressam Rudolf Ernst'in Bazı ResimlerininOsmanlı Çini Sanatı Açısından Değerlendirilmesi 337
The Evoluation Of Some Paintings Of Orientalist Painter Rudolf Ernst In Terms Of Ottoman Tile Art
Doç. Dr. Gülgün YILMAZ \ Öğr. Gör. Neşe ARDA ONAR

Antik Dönemde Türklerin Hayatında Demir 347
Iron In The Life Of The Turks In The Ancient Times
Hacı ÇOBAN

İtalya'nın Antalya'yı İşgal Etme Gerekçeleri (Mondros Ateşkes Anlaşması Sonrası) 357
The Reasons For The Occupation Of Antalya By Italian (After The Mondros Agreement)
Yrd. Doç. Dr. Orhan ÇELTİKCİ

Kosova Vilayetinde Eğitim Kurumları (1877 – 1912).....377
Educational Institutions In Kosovo Province (1877 – 1912)
Bedrettin KORO

Atsız Mecmua'da Türk Dünyası'na Yönelik Algı Oluşumu.....395
(Perception Formation Towards Turkish World At Atsız Mecmua)
Murat YILMAZ

Çukurova'ya Yerleşen Oğuz Boyları ve Obaları'nın Kullandıkları Yayla Yolları Üzerindeki Antik Yerleşimler 403
Ancient Settlements on Plateaus Roads Used by the Oghuz Clans Settled in Çukurova
Dr. Aytül KAPLAN \ Ahmet Hikmet BEDİR

Türkistan Gençlerinin Macaristan Seyahati (1928) 413
The Hungary Trip Of Turkistan Youngsters (1928)
Yrd. Doç. Dr. Genç Osman GEÇER

Cumhuriyet'ten Günümüze Sıtma İle Savaş 425
Fighting With Malaria Since The Beginning Of The Turkish Republic
Dr. Ümmügülsüm CANDEĞER

Güney Azerbaycan Türklerine Dair Birinci Umumî Müfettişliğin Bir Raporu 435
A Report That Prepared By The First General Inspectorate Related To South Azerbaijan Turks
Prof. Dr. Mehmet OKUR

Milli Mücadele Dönemimde İngiltere ve Büyük Ermenistan Projesi 443
Great Britain And United Armenia Project In The National Struggle Period
Yrd. Doç. Dr. İsmigül ÇETİN

Anadolu'nun Türkleşme Sürecine Anadolu'da Kurulan İlk Türk Beyliklerinin Katkıları 457
Contributions Of First Turkish Beyliks Founded In Anatolia On Turkization Process Of Anatolia
Doç. Dr. Abdullah KAYA

Anadolu'daki Türkmen Teşekküllerinin Akrabalık Bağları: Bozok Türkmenleri Örneği 467
Kinship Ties of The Turkmen Confederation in Anatolia: The Example of Bozok Turkmens
Dr. Arif SARI

İbn Bibi'nin Eserindeki Kayıtlara Göre Yassıçimen Savaşı 475
The Yassıçimen War According to the Records in İbn-i Bibi's Chronicle
Candan YILDIRIM

Taş İli Gazetesi'nde Şeyh Sait İsyanı Hakkında Yayınlanan Haber Ve Yorumlar Üzerine Bir Değerlendirme 497
An Evaluatıon On The News And Comments About On The Sheikh Sait Revolt Published In The "Taş İli" Newspaper
Yrd. Doç. Dr. Cihat YILDIRIM

Türkiye'de Millî Tarih Oluşturma Çabaları 509
Efforts to Create National History in Turkey
Nurgül UZUNEL

Batılı Kaynaklara Göre; ''Türk", ''Türkiye / Türkistan" , ''Osmanlı" Kavramları ve Haritalar 517
Yrd. Doç. Dr. Ali KARACA

26.09.2016-cı İl Tarixində Azərbaycan Respublikasında Səsverməyə Çıxarılmış
Referendum Aktının Müddəaları İnsan Hüquqları Kontekstində 533
The offered additions and changes (26.09.2016) in the Constitution in the context of human rights.
QƏNBƏROV Daşqın Məcid oğlu

Алаштық Редактор 541
Қылышбай Сүндетұлы / Х. Досмұхамедов атындағы Атырау

Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesine ve İslâmlaşmasına Karşı Bizans Devletinin
Aldığı Askerî ve Siyasî Tedbirler 547
Military And Political Measures Taken By The Byzantine State Against Turkization
And Islamization Of Anatolia During Seljukids Period
Yrd. Doç. Dr. Kemal TAŞCI

Serdengeçti Dergisinde Milliyetçilik ve Antikomünizm Meselelerinin Ele Alınışı Üzerine Bir Deneme 565
An Article On How Nationalism And Anti-Communism Handled In Serdengeçti Journal
Murat KARATAŞ

SUNUŞ

Hayatın vazgeçilmez bir parçası olan bilgi, tarihin her döneminde önem arz eden bir hazinedir. Bilginin kıymetini fark eden toplumlar, tarih boyunca önemli atılımlar yapmışlardır. Bir toplumun tarihî süreçte ayakta kalması, bilgi ile olan münasebetiyle yakından alakalıdır. Bu bağlamda bilgiye verilen önemin en önemli aşaması, bilgi merkezli kurumların ortaya çıkarılmasıdır. Zira bu müesseseleşme, bilginin kalıcı hâle gelmesini ve hayatın her alanında kullanılabilir olmasını sağlamaktadır. Ayrıca bilgi merkezli bakış açısı, devlet hayatı bakımından da belirleyicidir. Nitekim devlet adamlarının bilginin gücünü fark etmesi ve buna uygun politikalar belirlemesi, devletin uluslararası toplum içindeki gücünü ve konumunu yakından etkilemiştir.

Türk devlet ve toplum hayatı da bilgiyle ve bilgi üretenlerle kurulan ilişkinin derecesine göre irtifa kazanmış ya da kaybetmiştir. Türk Milleti'nin tarihî serüveninde başarılı çağlar harcını, bilgi ve bilgi üreticilerinin kardığı dönemlerdir. Bu çerçevede dikkat çeken bir husus da başarıların ortaya çıkmasında ve sürekliliğinde, bilginin yani fikir işçilerinin emeklerinin eğitim kurumlarına yansımasının ve toplumun her katmanına yayılmasının en önemli etkenlerden biri olmasıdır.

Günümüzde bilgi üretme faaliyeti, eğitim kurumlarının merkezî rol aldığı bir süreçtir. Gelişmiş toplumlarda eğitim kurumları, azamî itibar gösterilen merkezlerdir. Bu merkezler içinde de yükseköğretim kurumları, odak noktasını oluşturmaktadır. Zira gelişmiş toplumlar, gücünü eğitim kurumlarından, özellikle de akademik kuruluşlardan aldığının farkındadır. Bir toplumun yalnızca ekonomik gücü değil sosyo-kültürel canlılığı ve üretkenliği de yükseköğretim kurumlarının kapasitesiyle paralellik arz eder.

Gücünü Türk Milleti'nden alan Türk Eğitim-Sen ve Uluslararası Avrasya Eğitim Sendikaları Birliği de gerek iştigal ettiği saha olması gerekse içinde bulunduğumuz yüzyılda bilginin stratejik önemini idrak etmesi münasebetiyle bazı sorumlulukları olduğunun farkındadırlar. Sivil toplum alanında ve eğitim iş kolunda faal olan bu kuruluşlar, klasik sendikacılık anlayışının günümüzde yeterli olmadığını fark etmiş ve çağımıza uygun olarak bazı yeni adımlar atmak gerektiğine inanmış kurumlardır. Türk Eğitim-Sen eliyle düzenlenen akademik çalıştayların ve kurultayların yanında, daha geniş bir perspektiften Türk Dünyası'nın meselelerine kafa yorma gereğini idrak etmiş olan sendikalarımız, daha ileri bir adım atma kararı almışlardır. Elinizdeki bu çalışma, böyle bir yaklaşımın ürünüdür.

1-4 Aralık 2016 tarihleri arasında Antalya'da düzenlenmiş olan Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi, stratejik öneme sahip bilginin üretimi ve paylaşılması zorunluluğu çerçevesindeki bir gayretin sonucudur. Ayrıca bu kongre, yeryüzünün her bölgesine yayılmış Türk boyları arasında akademik işbirliği yoluyla gönül köprüsü ve ülkü birliği sağlamak gibi bir amaca da hizmet etmektedir. Öte yandan Türk Dünyası'nda ortaklıkların kurulmasında ve geliştirilmesinde, manevî önderlerin katalizör rolü oynadığı bilinmektedir. Bu bağlamda kongremiz, Türklüğün hamurkârlarından olan Hoca Ahmet Yesevî anısına tertip edilmiştir. Türk kültürünün önemli bir düsturu olan "ahde vefa"nın da bir bilimsel etkinlikle ifa edilmesini, kongremizin hem maddî hem de manevî zenginliğe önemli bir katkısı olarak değerlendirmekteyiz.

Kongremize katılmak için pek çok zahmete katlanarak misafirimiz olan ve tebliğ sunan değerli akademisyenlerimize ve eğitimcilerimize; kongredeki oturumları yöneten hocalarımıza; kongremize destek olmak için katılan siyasi partilerimizin temsilcilerine; bu kongrenin gerçekleştirilmesi sürecinde bizden hiçbir imkânı esirgemeyen başta Genel Başkanımız Sayın İsmail KONCUK olmak üzere Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi'nin kıymetli yöneticileri ve koordinasyonda bize destek olan Türk Eğitim-Sen teşkilatlarına teşekkürü bir borç biliriz. Yapmış olduğumuz kongrenin ve özellikle sunulan tebliğlerin, Türk bilim hayatına ve Türk Dünyası'nın birliğine katkı sağlamasını temenni ederiz.

Kongre Genel Koordinatörleri

Talip GEYLAN
Türk Eğitim-Sen
Gelen Teşkilatlandırma Sekreteri

Cengiz KOCAKAPLAN
Türk Eğitim-Sen Genel Eğitim ve
Sosyal İşler Sekreteri

UAESEB, TÜRK EĞİTİM-SEN ve TÜRKİYE KAMU-SEN GENEL BAŞKANI İSMAİL KONCUK'UN KONGRE AÇILIŞ KONUŞMASI

Siyasi partilerimizin çok kıymetli temsilcileri,

Uluslararası Avrasya Eğitim Sendikaları Birliği'ne bağlı sendikalarımızın çok değerli başkanları ve yöneticileri,

Kıymetli YÖK Yürütme Kurulu üyesi,

Değerli hocalarım,

Kıymetli eğitimciler,

Saygıdeğer basın mensupları,

Hepinizi en içten sevgi ve saygı ile selamlıyorum. Kongremizin hayırlı ve uğurlu olmasını Cenab-ı Allah'tan niyaz ederek sözlerime başlıyorum. Hoş geldiniz, şeref verdiniz!

Türk Eğitim-Sen olarak, bugüne kadar değişik konularda çalıştaylar ve kurultaylar düzenledik. Ülkemizi, Türk Dünyası'nı, eğitim-öğretim camiasını ve çalışma hayatını ilgilendiren pek çok faaliyet tertip ettik. Zira bizim düsturumuz şudur: Türk Eğitim-Sen'in her konuda söyleyecek bir sözü vardır ve bu söz de hiçbir zaman söz söylemiş olmak için söylenmez. Sözümüz vardır, düşmana korku salar. Sözümüz vardır, dosta güven verir. Sözümüz vardır, mazluma umut olur. Sözümüz vardır, zalimi titretir.

Türk Eğitim-Sen olarak, Türk Milleti'ne ve Türklüğe karşı sorumluluklarımızın olduğunu biliyoruz. Bu idrakle faaliyetlerimizi gerçekleştiriyoruz. Türk tarihinden aldığımız ilhamla ve şanlı ecdadımızın bize miras bıraktığı kutlu bir misyonla yeni nesiller için her alanda daha güçlü, daha mutlu ve daha yaşanılır bir Türkiye'ye ve Türk Dünyası'na katkı yapmak, en önemli görevimizdir.

Türk Eğitim-Sen, Türk Milleti'nin yalnızca Edirne ile Kars arasında yaşayan bir millet olmadığını bilen üyelerden müteşekkil bir sivil toplum kuruluşudur. Bu sebeple yaptığı çalışmalarda, zamanda ve mekânda sınır tanımayan Türk Milleti'ni, yeryüzünün her köşesindeki fertleriyle ve bütün unsurlarıyla birlikte telakki eder. Çalışmalarında, bu eşsiz ve müthiş derinliği dikkate alır. Ufku, hiçbir zaman daralmaz. Zira "ufukların efendisi" sıfatını taşıyan Türklük, günlük bir stratejiye mahkûm edilemez. Bu sebeple sendikamız, Türk Dünyası zemininde de faaldir ve bu bilincin müesseseleşmiş hâli olan Uluslararası Avrasya Eğitim Sendikaları Birliği'nin de etkin bir üyesidir.

Temel düsturlarımızdan biri de "Vatanını en çok seven, görevini en iyi yapandır." şeklinde vücut bulmuş anlayıştır. Taşıdığımız misyona ve faaliyet içinde bulunduğumuz hizmet koluna uygun olarak biz de eğitim-öğretim alanındaki, bir sivil toplum kuruluşu olarak sorunları tespit etmekle ve çözüm üretmekle meşgulüz. Biz biliyoruz ve inanıyoruz ki her işin başı eğitimdir. Eğitimde kaliteyi yakalayamayan, gelişmiş toplumlarla hiçbir alanda rekabet edemez. Eğitime gereken önemi vermeyen bir millet, mazisi ne kadar derin ve ihtişamlı olsa da ayakta kalamaz. Eğitime yönelik akılcı politikalar üretmeyen ve ufku olmayan bir devlet, uluslararası toplum içinde önemli bir yer bulamaz.

Günümüzde eğitim, bilgi üretme ve üretilen bu bilgiyi hayatın her alanına yansıtma odaklı olarak gelişmektedir. Güçlü devletlerin ve gelişmiş toplumların sahip olduğu bu yaklaşım, düşünen ve düşünce üreten beyinler yetiştirmektir. Üretilen bilginin çokluğu yanında niteliği de ayrı bir kıstastır. Dolayısıyla günümüzde geçerli bilgi üretme modeli, stratejik bilgi üretimine dayanmaktadır. Zira stratejik bilgi, stratejik güç demektir. Stratejik bilginin, yani gücün merkezleri ise akademik kurumlardır. Üniversiteler ve stratejik araştırma merkezleri, adeta bilgiye başkentlik yapan kuruluşlardır. Sözün özü akademik kurumlar ve kuruluşlar, gelişmiş toplumların mağması ve itici gücüdür.

Türklüğün küresel bir vizyona sahip olması gerektiğine inanan Uluslararası Avrasya Eğitim Sendikaları Birliği de az önce bahsettiğim çerçeveye uygun olarak faaliyetler tertip etmektedir. Bugün burada toplanan kongremiz de bu yönde atılmış önemli ve öncü bir adımdır. Biz biliyoruz ve inanıyoruz ki hiçbir iş, niyet etmeden başlamaz; başlamadan da bitmez. Başlamak demek, niyete uygun adım demektir. Bu adımlar çoğalınca artık hedefe ulaşmak, sıradan bir iş hâlini alır. Bu yönüyle bakıldığında kongremiz, sıradan bir toplantı olmanın ötesine taşan ve akademik işbirliği yoluyla "dilde, fikirde, işte birlik" ülküsüne, kendi faaliyet alanı itibarıyla hizmet eden bir vasfa sahiptir.

Kongremizi, 2016 yılının UNESCO tarafından Hoca Ahmet Yesevî yılı ilan edilmesi anısına düzenlemiş bulunmaktayız. Bir yandan köklü mazimiz içindeki önemli yolbaşçılarımızdan biri olması, diğer yandan Türk kültürünün her coğrafyasındaki saygınlığı, öte yandan da manevî değerlerin gücüne önemli bir örnek teşkil etmesi ve "Bizi"i birleştiren bir mücevher niteliği taşıması, kongremizin O'nun adına organize edilmesinde bizi motive etmiş önemli hususlardır. Maddî bir değer olan akademik bilgi ile Hoca Ahmet Yesevî gibi bir manevî önderin terkibi, aynı zamanda Türk Milleti için bir diriliş ve atılım reçetesidir. Sendikamız, böyle bir hamleyle önemli bir emsal teşkil etmeyi de kendisine hedef olarak belirlemiştir.

Ben kongremizin hayırlara vesile olmasını diliyorum. Emek veren, ter akıtan herkese saygılarımı sunuyorum. Allah hepinizden razı olsun. Sağ olun, var olun, Allah'a emanet olun!

İsmail KONCUK
UAESEB, Türk Eğitim-Sen ve
Türkiye Kamu-Sen Genel Başkanı

KAZAKİSTAN İLİM VE EĞİTİM ÇALIŞANLARI SENDİKASI
GENEL BAŞKANI MAİRA AMANTAYEVA'NIN AÇILIŞ KONUŞMASI

Аса құрметті Қожа Ахмет Яссауиге арналған түркі әлемінің Халықаралық педагогика мен қоАса құрметті Қожа Ахмет Яссауиге арналған түркі әлемінің Халықаралық педагогика мен қоғамдық ғылымдар конгресінің қатысушылары мен қонақтары!

Мен, Қазақстандағы ең ірі қоғамдық ұйым, Қазақстандық салалық білім және ғылым қызметкерлері кәсіподағы мен еліміздің келген делегацияның атынан баршаңызға жалынды сәлем жолдаймын!

Биыл біздің мемлекетіміз - Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 25 жылдық мерекесін атап өтуге үлкен дайындық үстінде. Осыдан 25 жыл бұрын Қазақстан Парламенті Тәуелсіздіктің Декларациясын қабылдаған соң, бас аяғы бір сағаттың ішінде Түрік Республикасы әлемде бірінші болып тәуелсіздігімізді мойындаған бауырлас мемлекет. Себебі, біздің тіліміз, дініміз, ортақ мәдениетіміз бен рухани құндылықтарымыз бір. Бүгін осы Конгреске киелі ата жұрт Түркістаннан, Қожа Ахмет Яссауидің ізі қалған елден келген ең үлкен делегация соның айғағы болып танылады.

Қазақстанның Тұңғыш Президенті, Ұлт көшбасшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың Түрік мемлекеті мен түркі әлеміне деген көзқарасын баршаңыз жақсы білесіздер. Еліміздің Алматы және Түркістан қалаларындағы Қазақ - Түрік университеттерінде, барлық облыс орталықтарындағы қазақ-түрік лицейлері мен мектептерінде мыңдаған бала сапалы білім алуда. Сол секілді Түркияда да көптеген қазақ балалары білім алып, қызмет атқаруда.

Осыдан он жыл бұрын құрылған Еуразиялық білім және ғылым қызметкерлері кәсіподағында алғашында төрт мемлекет (Түркия, Қазақстан, Әзірбайжан, Қырғызстан) болса, қазір қатарымыз көбейіп, қарым-қатынастарымыз ығайып келеді. Соның нәтижесінде ұйымға мүше мемлекеттер бір-бірімен делегациялармен алмасып, атқарылған жұмыстары мен тәжірибелерімен бөлісіп, көптеген конференциялар мен форумдар өткізілді. Түркияның білім саласының кәсіподақ көшбасшылары Қазақстанда бірнеше рет болып, еліміздің ірі шаһарлары Астана, Алматы, Шымкент, түркі халықтар елдерінің киелі мекені Түркістан қаласымен танысты. Біздің республикамыздың кәсіподақ белсенділері де Түркияда болып қайтты. Бұл шара әлі де өз жалғасын табуда.

Бүгінгі күні саяси, табиғи дауылдар мен қиыншылықтарға қарамастан, Түрік Ежитим Сен кәсіподағы осындай салмақты да саяси мәні бар жиында бәріміздің басымызды қосып, ой-пікір алаңын туғызғанына алғысымыз зор.

Құрметті Конгреске қатысушылар мен қонақтар! Түрік әріптестеріміздің осы үлкен жиынды ұйымдастырып, жоғары деңгейде өтуіне көп жұмыс жасағанын баршамыз көріп, дән ризамыз. Сіздерге зор денсаулық, ашық аспан тілеймін. Еңбектеріңіз жемісті болсын! Назарларыңызға рахмет.

Уважаемые участники и гости Международного конгресса тюркского мира по педагогике и общественным наукам, посвященного памяти Ходжа Ахмеда Яссави! Позвольте мне передать пламенный привет от делегации нашей республики и самого крупного общественного объединения Казахстана - Казахстанского отраслевого профессионального союза работников образования и науки!

В этом году Республика Казахстан готовится к празднованию 25-летия Независимости. Четверть века назад Парламент Республики принял Декларацию Независимости, самое первое государство, признавшее нашу независимость - братская Республика Турция, так как нас объединяют язык, религия, культура и духовные ценности. Свидетельством этому является прибывшая на Конгресс самая многочисленная делегация из Казахстана, на территории которого находится священный для всех тюркоязычных народов город Ходжа Ахмета Яссави - Туркестан.

Вы все знаете об особом отношении Первого Президента Казахстана Лидера нации Нурсултана Абишевича Назарбаева к Турецкой Республике и ко всему тюркоязычному миру. В нашей стране дети и молодежь получают качественные знания в Казахско-Турецких международных университетах Алматы и Туркестана, а также в казахско-турецких лицеях и школах, расположенных во всех областных центрах. Много нашей молодежи обучаются и работают в Турции.

10 лет назад было создано Международное евразийское объединение профсоюзов образования и науки. Если в то время в него входило четыре страны (Турция, Казахстан, Азербайжан, Кыргызстан), то сейчас объединение расширяется, динамично развивается сотрудничество, происходит обмен делегациями, проводятся конференции и форумы. Лидеры Профсоюза образования Турции несколько раз были в нашей Республике, посетили и ознакомились с крупными городами Астаной и Алматы, побывали в Туркестане. Наши профсоюзные лидеры и активисты с ответным визитом побывали у вас. Думаю, что такого рода мероприятия и в дальнейшем найдут свое продолжение.

И сегодня несмотря ни на какие трудности политического характера, международную обстановку, профсоюз Турк Ежитим Сен дал нам всем возможность собраться на такой площадке и обменяться мнениями.

Уважаемые участники и гости Конгресса! Мы видим какую огромную работу провели наши коллеги для проведения данного мероприятия на высшем уровне. Разрешите выразить им благодарность, пожелать крепкого здоровья, чистого неба, плодотворной работы! Спасибо за внимание.

MAİRA AMANTAYEVA
Kazakistan İlim ve Eğitim Çalışanları
Sendikası Genel Başkanı

AZERBAYCAN EĞİTİM ÇALIŞANLARI BAĞIMSIZ SENDİKALAR İTTİFAKI GENEL BAŞKAN YARDIMCISI MIRZƏ CƏFƏRZADƏ'NİN AÇILIŞ KONUŞMASI

Çox hörmətli İsmayıl bəy!
Hörmətli millət vəkilləri, xanımlar və cənablar!
Dəyərli Yasəvi sevənlər!

İlk növbədə türk və islam dünyasının böyük mütəfəkkiri Xoca Əhməd Yasəvinin anım konqresini təşkil edən Türkiyə Kamu-Sen, Türk Egitin-Sen, Avrasiya Təhsil İşçiləri Beynəlxalq Həmkarlar İttifaqları Birliyinin hörmətli üzvlərini və iştirakçılarını bu möhtəşəm konqresin təşkili və açılışı münasibəti ilə Azərbaycan Təhsil İşçiləri Azad Həmkarlar İttifaqı və onun başqanı, millət vəkili, professor Səttar Mehbalıyevin və nümayəndə heyətimizin adından səmimi qəlbdən təbrik edir, konqresə uğurlar arzulayıram.

Xoca Əhməd Yasəvi ölməz bir mütəfəkkir olmaqla, Türk dünyasının dünənini, bu gününü, sabahını fikirləşən böyük insan, dəyərli bir türk adamıdır.

Hesab edirəm ki, bu gün Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Azərbaycan, Makedoniya və ümumiyyətlə 22 dövlətdən gəlmiş 430 nəfər elm və təhsil sahəsində çalışan qardaş və bacılarımız Xoca Əhməd Yasəvinin xatirəsinə həsr edilmiş bu konqresdə çıxış edəcək, Əhməd Yasəvinin yaradıcılığını təhlil edəcək, o böyük insanı bir daha xatırlamaqla yanaşı bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirəcək, bizi maraqlandıran ortaq problemlər və onların həlli ilə bağlı təkliflərini söyləyəcəklər.

Bu gün türk dünyasında birləşən soydaşlarımız daha da yaxınlaşmalı, qlobal dünyada, eyni zamanda böyük türk dövlətləri ətrafında baş verən hadisələrdə çevik və diqqətli olmalı, türk dünyasının daha sürətli inkişafına, daha güclü və qüdrətli olmasına öz töhfəsini verməlidir.

İnanıram ki, bu konqres bir daha bizləri yaxınlaşdıracaq, dili, mədəniyyəti, soyu, kökü bir olan böyük türk millətinə yeni-yeni uğurlar qazandıracaqdır.

Bir daha hər birinizə sevgi və ehtiramlarımı bildirir , Xoca Əhməd Yasəvinin xatirəsinə həsr olunmuş bu möhtəşəm konqresin işinə uğurlar arzulayıram.

Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm!

Mirzə CƏFƏRZADƏ
Azərbaycan Təhsil İşçiləri Azad Həmkarlar
İttifaqı Respublika Komitəsinin Sədr Müavini

KOSOVA TÜRK ÖĞETMENLER DERNEĞİ BAŞKANI ORHAN VOLKAN'IN AÇILIŞ KONUŞMASI

Türk Eğitim-Sen ve Uluslararası Avrasya Eğitim Sendikalar Birliği Genel Başkanı Sayın İsmail KONCUK, hocalarım ve çok değerli katılımcılar Sizleri Evladı Fatihan Sultan Murat Hüdavendigar diyarından, Kosova'da Türkçe eğitim-öğretimde çalışan öğretmenlerimizden saygı, sevgi ve selamları getirdim.

Sayın katılımcılar,

Kosova Türk topluluğu küçük bir topluluktur. Kosova Türk topluluğu Türk Dünyasının en kuzey-batı ucunda bulunmaktadır. Öyle ki, Kosova Türk topluluğu Türk dünyasının en kuzey-batı ucunda, Türk bayrağını 1389 yılından bu yana dalgalandırmaktadır.

Kosova'da Türkler yüzyıllardır yaşamakta ve yaşadıkları süre içerisinde de Türkçe eğitimini bazı dönemlerde kesintiye uğramakla birlikte günümüze kadar devam ettirmiştir. Osmanlının bu topraklardan çekilmesiyle Türkçe eğitim tamamen devre dışı bırakılmıştır. Daha sonra verilen önemli mücadeleler sonucunda tekrar Türkler kendi ana dilleriyle eğitim hakkını elde etmişlerdir. Değişik mücadeleler sonucu kazanılmış bu haklar günümüzde de korunmaya çalışılmaktadır.

Kosova'da yaşayan Türk toplumu için Türkçe eğitim hem kendileri ve hem de diğer Türk dünyası için önem arz etmektedir. Bu durumun farkında olan Kosova Türkleri Türkçe eğitime değişik kurum, kuruluş, dernek ve sivil toplum örgütleri ile katkı sağlamaktadır. Bu konuda da Türkiye Cumhuriyetinin değişik projeler çerçevesinde önemli yardımları söz konusudur. Türkiye Cumhuriyetinin bu konudaki çalışmaları günümüzde de devam etmektedir.

Günümüzde Kosova birçok toplumun bir arada yaşadığı çok kültürlü ve çok dilli eğitimin gerçekleştiği bir ülke konumundadır. Bu ülke içinde Türklerin varlığını, kimliğini ve kültürünü erimeden sürdürebilmesini sağlayacak en önemli faktörlerden bir tanesi Türkçe eğitimdir. Türkçe eğitimin sürdürülmesi noktasında öğretmenlere önemli görevler düşmektedir. Dolayısıyla öğretmen ihtiyacı ve bunların yetiştirilmesinin önemi açık bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Kosova'da Türkçe eğitimde çalışan Türk öğretmenlerin mesleki örgütü, Kosova Türk Öğretmenler derneği (KTÖD) XX. yüzyılın 90'lı yıllarında Yugoslavya Federasyonu dağılma sürecinde, 12 Haziran 1994 tarihinde Prizren'de kuruldu. Kosova Türk Öğretmenler Derneğin amaçları:

Hızlı bir şekilde değişim gösteren bilgi çağında öğretmenlerimizi devamlı yeniliklerle adapte etmek.

Kosova Türkçe Eğitimde çalışan öğretmenlerin çıkarlarını korumak,

Eğitim seviyesini daha yüksek seviyelere çıkartmak,

Kosova'da Türkçe Eğitime farkındalığı arttırmak.

Kosova Türk Eğitiminde eğitim gören bireylerin gelişimine destek vermek.

Dernek faaliyetlerini ulusal ve uluslararası alana yaymaktır.

Kosova Türkçe eğitimi ve Kosova Türk Öğretmenler Derneği'nin Türk Dünyası sahnesinde tanıtılması için en büyük katkıyı Türkiye Kamu-Sen ile Türk Eğitim-Sen ve onun Başkanı Sayın İsmail KONCUK sunmuşlardır. KTÖD'ün bazı yöneticileri 2010 yılında Ankara'da Türkiye Kamu ve Türk Eğitim-Sen ile temas kurduktan sonra 2011 yılında Avrasya Eğitim Sendikaları Birliği üyesi oldu ve aynı yılda Kosova'nın Prizren kentinde UAESB'ın Altıncı Temsilciler Kurulunun İstişare Toplantısı düzenlenmiştir.

Bu toplantıya katılan Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Kosova, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Makedonya temsilcileri tarafından; ülkelerinde eğitimin durumu ve eğitim çalışanlarının

yaşadığı sorunlara yönelik görüş alışverişinde bulunulmuştur. Ekonomik, sosyal ve mesleki problemlere yönelik Birlik adına ortak yürütülecek faaliyetler hususunda görüş birliğine varılmıştır. Toplantıda, karşılıklı tecrübe paylaşımının üye kuruluşların gelişimine olumlu katkılar sağladığını ifade eden katılımcılar; UAESEB'in, önümüzdeki süreçte başka yeni eğitim kuruluşların da katılması ile güçlenmesi ve etki alanının genişletilmesi gerektiğini vurgulamışlardır.

Kosova'da Türk topluluğu sayı bakımından küçük olmasına rağmen, bugün Kosova Türkleri okul öncesi eğitimden üniversiteye kadar Türkçe eğitim görmektedir. Topladığımız verilere göre 2016/17 öğretim yılında üniversite öncesi eğitimde 6 yerleşim yerinde (Prizren, Mamuşa, Priştine, Gilan, Dobırçan ve Mitroviça) anasınıf eğitiminde ayrılan 9 sınıfta 150, ilköğretimde 111 sınıfta 1797, orta öğretimde 29 sınıfta 669 öğrenci öğrenim görmektedir. Bu öğretim yılında Priştine Üniversitesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde ve Prizren Üniversitesi'nde Anaokul Öğretmenliği, Sınıf Öğretmenliği ve Teknoloji ve İletişim Bilimler bölümünde Türkçe öğrenim görülmektedir.

Kosova'da Türkçe eğitimde son dönemde başarılar kaydedilmesine karşın ileride Türkçe eğitimi daha yüksek bir seviyeye ulaştırmak için

Düz liseler için Kosova öğretim programlarına göre ders kitapların yayımlanması

Mesleki liseler için ders kitapları ve öğrenim araçları, okuma kitapları Türkiye'den getirmek için iki ülke arasında eğitim ilişkilerin geliştirilmesi,

Öğretmen kadrosunun temin edilmesi sürekli özen gösterilmesi ve hizmet içi program ve seminerlerin ister Kosova, ister de Türkiye'de Türkçe düzenlenmesi

Kosova Üniversiteleri'nde Türkçe bölümler için T.C. Üniversitelerinden misafir öğretim üyeleri gönderilmesi için gayret etmektedir.

Kosova ve Türkiye Cumhuriyeti arasında 2010 yılında eğitim alanında işbirliği protokolünün uygulanmasına önem vermek.

Bu gibi eğitim sorunlarının çözümü için başta Kosova Türk Demokratik Partisi (KDTP) ve Kosova Türk Öğretmenler Derneği olmak üzere diğer sivil toplum kuruluşlarının da çaba göstermeleri gerektirmektedir. Merkezi ve yerel düzeydeki yetkili eğitim organlarıyla birlikte, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilgili kurum ve kuruluşlarıyla çalışmalar yapılması zaruri görünmektedir. Kosova Türkçe eğitiminde belirtilen sorunlar çözüme kavuşması Türkçe eğitimi başarılı bir şekilde sürdürülmesinin yanında Kosova'da Türk varlığının devam etmesi için de oldukça önem arz etmektedir.

Orhan VOLKAN
Kosova Türk Öğretmenler Derneği Başkanı

MAKEDONYA UFUK DERNEĞİ GENEL BAŞKANI
DR. ELVİN HASAN'IN AÇILIŞ KONUŞMASI

Uluslararası Avrasya Eğitim Sendikaları Birliği ve Türk Eğitim-Sen'in düzenlediği, 2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Türk Dünyası'ndan eğitimcileri ve bilim adamlarını bir araya getirdi. Doğu Türkistan'dan, Adriyatik Denizi'ne kadar uzanan bu büyük coğrafyada yaşayan soydaşlarımla bir araya gelmenin gurur ve mutluluğunu yaşadık. Makedonya Ufuk Derneği olarak kongrede Makedonya Türklerini temsil etmek, eğitim alanında yaşadığımız sorunları anlatmak ve bir o kadar da soydaşlarımın bu konuyla ilgilenmesi bizleri birbirimize yakınlaştırdı. Makedonya'da insan hakları ve demokrasi alanlarında çalışmalar yapan Ufuk Derneği, Türk gençlerinin kalesi olmayı başarmıştır. Ülkemizde birçok insan hakları ihlalleri yaşandığı ve demokrasiden uzaklaştığımız son dönemde, bizler zor bir görev üstelendik. Genç yaşta „elimizi taşın altına koyduk'' ve soydaşlarımıza yapılan haksızlıkları gündeme taşıdık. Verdiğimiz mücadelede hep hak, hukuk ve adalet içindir. Biz, bugün önümüze koyduğumuz amaca ulaşmamış olmasak da, bir gün Makedonya Türkleri için daha iyi günler geleceğine kalpten inanıyoruz.

Kongrede Türk Dünyasının her bölgesinden gelen bilim adamları sayesinde bilgi paylaşımı sağlanmış, bizlerin birlik ve beraberliği güçlenmiştir. Birlik ve beraberlik içinde olmanın huzuru ifade etmeye sözler yetmez. Biz Makedonya Türklerinin genç teşkilatı olarak Türk Dünyasından gelen değerli katılımcılar ile Makedonya Türklerinin durumunu ve sorunlarını anlatma fırsatı bulduk, diğer yandan onların sorunlarını dinledik. Akabinde geleceğe yönelik ortak fikir ve anlayışın oluşturulmasında önemli adım atıldı.

Geçtiğimiz yıllarda UAESEB'in düzenlediği Katılımcılar Kurulu Toplantılarında Türk Cumhuriyetlerindeki soydaşlarımızı yakından tanıma fırsatı bulduk. Oradan hareket ederek ülkelerimizde soydaşlarımızla bu çalışmaları paylaştık. Bu şekilde yapılan çalışmaları daha geniş kitleler idrak etmiş oldu. UAESEB Türk eğitimcilerinin çatısı olmaya adaydır, yakın gelecekte üye ülke sayısının daha da büyüyeceğini ve Türk eğitimcilerin önde gelen en önemli kuruluşu olacaktır. Sadece eğitimde değil diğer toplumsal alanlarda da benzer çalışmaların yapılmasını ve çatı kuruluşların kurulmasını arzuluyoruz. Bu tür çalışmalar bizi birliğe götürür. Ortak kültürü ve aynı dili konuşan insanların bir araya gelmesi gayet doğaldır. Gelecekte hem bilimsel kongrelerin, Türk büyüklerinin anısında yapılan organizasyonların, birlik ve beraberliğimizin konuşulduğu tartışıldığı bu tür organizasyonların sayısının artmasını istiyorum. Doğu Türkistan'dan, Adriyatik Denizine, Kırım'dan, Türkmeneli'ne bütün soydaşlarımızı saygıyla selamlıyorum. Türk Dünyasının sorunları hepimizin sorunu, acısı hepimizin acısıdır, Türk Dünyasının mutluluğu hepimizin mutluluğudur. Bu bilince sahip olan bir Türk Dünyası oluştuğu zaman her şey bugünden çok daha farklı ve güzel olacaktır.

Türk Dünyasını bir araya getiren bu güzel organizasyonda emeği geçen herkese teşekkür eder, saygılar sunarım.

Dr. Elvin HASAN
Ufuk Derneği Genel Başkanı

2016 HOCA AHMET YESEVİ YILI ANISINA DÜZENLENEN ULUSLARARASI EĞİTİM BİLİMLERİ VE SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ SONUÇ BİLDİRİSİ

Bilindiği üzere içinde bulunduğumuz yüzyıl, 'bilgi çağı' olarak adlandırılmaktadır. İletişim ve bilgi teknolojisinde yaşanan ve hızına yetişmenin zorlaştığı gelişmeler, bilgiye ulaşmanın maliyetini düşürmüş; bilgiye ulaşılması, önceki yüzyıllarla kıyaslandığında ciddi bir sorun olmaktan çıkmıştır. Bununla birlikte bu ulaşılabilir bilgi ağları içinde, stratejik bilgi niteliği taşımayan ürünler elenmektedir. Dolayısıyla stratejik bilgi üretmek, artık ayırt edici bir vasıf kazanmıştır.

Günümüzde stratejik bilgi üretmenin değişik zeminleri bulunmaktadır. Bunlar içinde en önemlisi de akademik çerçeve içinde üretilen bilgidir. Akademik seviyede üretilen bilginin bilimsel kuruluşlar ve bilim adamları tarafından paylaşılmasını sağlamak, bilgi üretiminin bir sonraki safhasını oluşturmaktadır. Bu paylaşım ise yalnızca akademik kuruluşlar eliyle değil sivil toplum kuruluşları aracılığıyla da gerçekleştirilmektedir. Bu bağlamda, alanında Türkiye'nin en etkin sivil toplum kuruluşlarından biri olan Türk Eğitim-Sen ve Uluslararası Avrasya Eğitim Sendikaları Birliği tarafından düzenlenen kongre, temelde bu amaçla toplanmıştır.

Öte yandan küreselleşme olgusu, millî kültürleri doğrudan veya dolaylı olarak kendi çekim alanı içine almakta, eritmekte ve tek tipleştirmektedir. Bu etkilere karşı yeterli direnç göstermenin ve ayakta kalmanın yolu, kök değerlerine bağlı stratejik bilgi üretme çabasıdır. Sibirya'dan Avrupa'ya, Kuzey Buz Denizi'nden Güney Türkistan'a kadar oldukça geniş bir coğrafî alanı yayılmış olan Türk kültür sahası da aynı etkilere açık durumdadır. Düzenlenen bu kongrenin Türk kültür değerlerinin korunmasına ve geliştirilmesine ciddi bir katkı yapması da hedeflenmektedir.

Bahsedilen amaçlar ve hedefler doğrultusunda gerçekleştirilen Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi, Türk Dünyası'ndaki sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel gelişmelere yeni bakış açıları getiren çalışmaların sunulduğu bilimsel bir toplantı olmuştur. Muhtelif disiplinler çerçevesinde sunulan tebliğler, üretilen bilgilerin tanınmasını sağlamıştır. Ayrıca Türk Dünyası'nın muhtelif coğrafyalarına ve boylarına mensup bilim adamları arasında yeni işbirliği imkânları sunması bakımından da ciddi bir kazanıma hizmet etmiştir.

Türk Eğitim-Sen ve Uluslararası Avrasya Eğitim Sendikaları Birliği tarafından gerçekleştirilen, Türk Milleti'nin manevî mimarlarından biri olan Hoca Ahmet Yesevi anısına düzenlenen Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi, bahsi geçen amaçlara ve hedeflere ulaşılması yönünde önemli bir adım niteliğindedir. Bu bağlamda sendikamız, kuruluş misyonuna uygun olarak benzeri akademik organizasyonların devam etmesi noktasında kararlılığını bir kez daha vurgulamakta ve Türk Dünyası'nın 'dilde-fikirde-işte birlik' ülküsü hedefine odaklanması konusunda, sivil toplum kuruluşları içinde öncü rol üstlenmeyi bir görev kabul etmektedir.

Türk Dünyası Akademisyenleri ve
Sempozyum Katılımcıları Adına
Prof. Dr. Esma ŞİMŞEK
Tarafından Sunulmuştur.

XX. Yüzyılın İlk Yarısında Tatar Aydınları'nın Müslüman Devleti Oluşturma Girişimlerinde Türkçülük

XX Ғасырдың Бас Кезіндегі Татар Зиялыларының Біртұтас Мұсылман Мемлекетін Құрудағы Түрікшілдік Идеясы

Güljamal JORAYEVA *

Öz:

Ekim devrimi zaferi ile ilgili milli sorunlar ve öncelikli olarak milli devlet kurma meseleleri yoğun bir şekilde görüşülmeye başladı. Bolşevik kurumlar, Kazakistan ve Türkistan Sovyetlerinin Genel Kazak ve Genel Türkistan kongrelerine toplanma çağrısı yapmaya hazırlandıkları eskiden gizlenen tarihi belgelerle ortaya çıkmıştır. Sovyetlerin Genel Kazak Kongresini toplama hazırlık çalışmaları ülkede Sovyet hükümetini güçlendirme süreci ile paralel yürütüldü. Gerçekte bu Sovyet hükümetini güçlendirme ve Sovyet devletini ikame etme mücadelesidir. Makalede, XX. yüzyılın başındaki Tatar aydınlarının ortak İslam devleti kurmada Türkçülük fikirleriyle ilgili yeni kaynaklar temelinde analizler yapılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tatar aydınları, milli mefkure, Alaş partisi, türkçülük mefkure, Kazak tarihi, genel kazak meclisi.

Түйін:

Қазан революциясының жеңісімен байланысты ұлттық проблемалар, бірінші кезекте ұлттық-мемлекеттік құрылыс мәселелері өткір талқылана бастады. Большевиктік ұйымдар, Қазақстан мен Түркістан Кеңестері өздерінің бүкілқазақтық және бүкілтүркістандық съездерін шақыруға әзірлене бастағаны бұрын құпия сақталған тарихи құжаттардан мәлім болып отыр. Кеңестердің бүкілқазақтық съезін шақыруға дайындық жұмыстары өлкеде кеңес өкіметін нығайту процесімен қат-қабат жүріп жатты. Іс жүзінде бұл кеңес өкіметін нығайту жолындағы күрес, сонымен бірге, кеңестік мемлекеттіліктің қалыптасуы жолындағы күрес дегенді білдіреді. Мақалада, XX ғасырдың бас кезіндегі татар зиялыларының біртұтас мұсылман мемлекетін құрудағы түрікшілдік идеясына қатысты жаңа деректер негізінде талдау жасалады.

Тірек сөздер: татар зиялылары, ұлттық идея, Алаш партиясы, түрікшілдік идея, қазақ тарихы, жалпықазақ съезі.

Ключевые слова: татарская интелегенция, национальная идея, партия алаш, история казахов, общеказахский съезд.

* Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan/KAZAKİSTAN, gulzhamal.zhoraeva@ayu.edu.kz

Кіріспе.

Қазан революциясының жеңісімен байланысты ұлттық проблемалар, бірінші кезекте ұлттық-мемлекеттік құрылыс мәселелері өткір талқылана бастады. Большевиктік ұйымдар, Қазақстан мен Түркістан Кеңестері өздерінің бүкілқазақтық және бүкілтүркістандық съездерін шақыруға әзірлене бастағаны бұрын құпия сақталған тарихи құжаттардан мәлім болып отыр. Кеңестердің бүкілқазақтық съезін шақыруға дайындық жұмыстары өлкеде кеңес өкіметін нығайту процесімен қат-қабат жүріп жатты. Іс жүзінде бұл кеңес өкіметін нығайту жолындағы күрес, сонымен бірге, кеңестік мемлекеттіліктің қалыптасуы жолындағы күрес дегенді білдіреді.

Негізгі бөлім.

Татар азаматтары да Қазан төңкерісінің негізгі мақсатын түсінбеді. Сондықтан, бұл төңкеріске аса қуана да қоймады. Төңкерісті қолдаушылар үкімет тарапынан қысымшылық көргендер мен төменгі тап өкілдері болғандығын атап өтуіміз керек. Қазан революциясынан көп бұрын-ақ қазақ-либералдық-демократиялық қозғалысының жетекшілері Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуына байланысты өздерінің бағдарламалы көзқарастарын кеңінен насихаттаған болатын [Қазақстан тарихы 2004].

Татар зиялылары мен жастары Уақытша үкімет пен депутаттар кеңесінің құрамында да болған. Олар жергілікті тұрғындармен бірлесе кеңес өкіметін құруға белсене араласып, азамат соғысы жылдарында ақ гвардияшыларға қарсы күрескен революционерлер етене араласты. Солардың бірі Сабыржан Ғарапшаұлы Ғаббасов.

Сабыржан 1879 жылы әкесі Ғарапша ашқан Сергиополь (Аягөз) қаласындағы медреседе білім алып, 1905 жылы білім жолына түскен жастармен бірге Қазан қаласына келіп, 1912 жылға дейін осы қалада оқиды. Осы жылдары Сабыржан марксистік үйірмелерге қатысып, революциялық идеялармен қаруланады. Оның кейіннен танымал революционер болуына большевик Құсайын Ямашев үлкен әсер еткен. Қазандағы жылдар Сабыржанның азаматтық көзқарасының қалыптасуына әсер етті [Қойгелдиев, 1989].

С. Ғаббасов татар және қазақ зиялыларының арасында бұрыннан қалыптасқан өзара ағайындық дәстүрді одан әрі нығайтуға үлес қосты. 1912 жылы ол туған жеріне қайта оралып, мектепте мұғалімдікке кіреді. Бұл жылдар аралығында ол қазақ және татар тілдерінде шығып тұрған “Айқап” журналы мен “Уақыт” газетіне оқу-ағарту мәселесіне арналған бірнеше мақалалар жариялайды. “Айқап” журналының өзіне қазақтардың шаруашылығы, мәдени өмірі, тарихы турасында 15-ке жуық мақаланы жариялаған. Сабыржан кейіннен “Алаш” газеті мен “Үш жүз” партиясын құрған Көлбай Төгісовпен және қазақтың Е. Маманов сияқты белді азаматымен қарым-қатынаста болып, солар турасында аталмыш газет-журналдарға мақала жазған. Бірінші дүниежүзілік соғыс басталысымен С. Ғаббасов әскери қызметке алынады. Әскер қатарында унтер-офицер шеңінде фельдшер болып қызмет етеді. Алайда, ол 1915 жылы әскерлер арасында революциялық пиғылдағы үгіт-насихат жүргізгені үшін патша үкіметінің тарапынан айыпталуына байланысты әскерден қашып, Бішкек, Әулиеата, Шымкент қалаларын паналайды. Кейін Кавказға өтіп кетеді. Ол 1916 жылы қайтадан Верный қаласына оралып, мұнда газет-журналдарға “Аягузи” деген лақап атпен мақалалалар жариялап тұрады [ҚҰЭ 2001]. Осы жылдың күзінде Сабыржан Қазанға бара жатқан жерінде ұсталып, абақтыға қамалады. Абақтыдан тек 1917 жылы Ақпан революциясы жеңгеннен кейін босатылып, революциялық күреске белсене кіріседі. Ол “Мұсылман комитетінің” әрекетіне қарсы шыққан. С. Ғаббасов Сергиопольде (Аягөз) кеңес өкіметін орнатуда ұйымдастырушы болып, ақ әскерлеріне қарсы күресуде орыс, қазақ, татарлардан тұратын партизандық отряд құрды.

Петропавлдағы кеңес өкіметін орнатуға қатысқан татар азаматтарының бірі - Кәрім Рахымұлы Сүтішев болды. Ол Троицкідегі медреседе оқып жүргеннің өзінде Ғ. Тоқайдың өлеңдерін жатқа біліп, революциялық пиғылда жазылған әдебиеттерді оқыған. Молдаға қарсы шыққаны үшін медреседен шығарылады. Петропавл қаласына келіп, астыртын большевиктер ұйымына қосылып, патша үкімет саясатына қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізеді. Ол байлардың тауарларды көтеріңкі бағамен сататынын әшкерелеу мақсатында қолдан жасалынған парақшалар шығарудан бастап, патшаны құлатуға шақырған жасырын кітаптарды татар тіліне аударып, оларды Омбы, Атбасар, Троицкі, Көкшетау қалаларына жеткізуге демократтар ұйымдастырғанға дейінгі революциялық жұмыстардың бәрін де атқарды. Сол бір реакция жылдарында кейбір большевиктер қуғын-сүргінге ұшырауына қарамастан, татар және қазақ интеллигенциясын социалистік-демократиялық үйірмелерге тоғыстырды [Қойгелдиев, 1989].

1917 жылғы революциядан бұрын Петропавл мен барлық Ақмола губерниясында екі ғана ірі социал-демократиялық және социал-революционерлердің ұйымдары бар еді. Социал-демократиялық ұйымның белсенді Дубынин, Казачков, Зайкиндердің қатарында Кәрім Сүтішев те болды. Ұйым мүшелері түрлі қызметтерді атқарды. Мәселен, И. Дубынин интеллигенция арасында, З. Казачков теміржолшылар, Кәрім Сүтішев жүк түсірушілер мен арбакештердің және жастар арасында революциялық үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді.

Петропавлда депутаттар кеңесі құрылған кезде інісі Хамитпен бірге сол кеңестің құрамына сайланды. Депутаттар кеңесінің Атқару комитеті Хамит Сүтішевке "бұратаналар комитетін" және "мұсылман комитетін" құруды тапсырды. Комитеттерді құруға бірнеше татар жастары белсене кіріскен. Хамит Сүтішев өзінің естелігінде комитет ісін құруға Сүтішев, Шагиев, Ыдырысов, Әбубакіровтардың қатысқандығын атап өткен [Пахмурный, Григорьев 1978].

Комитеттерді құру барысында К. Сүтішев және Х. Базарбаевтың бастамасымен жиырма бес адам қатысқан мәжіліс өткізіліп, онда саяси бағдарлама қабылдау және уақытша "мұсылман комитетінің" құрамына кандидаттар сайлау мәселелері қарастырылды. Бірінші мәселе бойынша бірден социал-демократтар мен социал-революционерлердің бағдарламалары ұсынылды. Алайда, мұсылмандарға бірігуді қажет ететін бағдарламалар қажет деген негізбен екі бағдарлама да қабылданбады.

Депутаттар кеңесінің екінші мәжілісі аталмыш екі мәселені тағы да қарастырды. Бұл жолы да бірінші мәжілістегідей саяси бағдарламалар қабылданбады. Мұсылман комитетінің бағдарламасын жасау үшін арнайы комиссия құрылып, оның құрамына Шагиев, Құрманғалиев, Ғалиев, Мақсұтов және ағайынды Сүтішевтер енді. Мұсылман комитетінің құрамын сайлау барысында бірнеше қиыншылықтар туды. Өйткені, мұсылмандар арасында Уақытша үкіметке бағыну қажет пе деген мәселе төңірегінде қызу айтыс-тартыстар болып жатқан еді. Мұсылман комитеті Мәскеудегі мұсылмандардың орталық комитетіне жүгінуге бел буды. Орталық комитет қандай жағдай болса да, сондай-ақ табына қарамай барлық мұсылмандарды біріктіру қажеттігі жөнінде кеңес берді.

1917 жылдың тамызында К. Сүтішев Том қаласына оқуға кетіп, Петропавлға Атқару комитеттің шақыртуымен тек 1918 жылдың ақпанында қайтып оралады. Алайда, контрреволюциялық төңкеріс кезінде ол қамауға алынады. Татар Резеп Қасымов 300-дей жүк тасмалдаушылар мен арбакештерді ұйымдастырып, Кәрімді қамаудан босатуды талап еткеннен кейін ол босатылады. Бұл уақытта мұсылман комитеті татартылып, оның орнына "Милле Шара" атты татарлардың ұйымы құрылады. Бұл ұйым маңайына көпшілік мұсылман кедейлерін тарта білді [Бюллетень 1917].

Петропавлдың жұмысшылары мен солдаттары 1917 жылдың күз бойы үкімет билігін қолға алу жолында белсенді дайындықтар жүргізді. Осы жылдың 4 қазанында большевиктер И. Дубынин, К. Сүтішев және басқалар консерві зауытының жұмысшылары арасында, темір

жол депосында, 33-ші запастағы атқыштар полкінің солдаттары арасында кеңес өкіметін қолдау жөнінде үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Ал 18 қазанда Петропавл большевиктері Петроградқа II Бүкілресейлік съезге кеткен депутатқа "билікті жұмысшы, солдат және шаруалар депутаттар кеңесінің қолына көшіру" шешіміне дауыс беруі турасында телеграфтық хат жолдады [Пахмурный, Григорьев 1978]. Кәрім Сүтішев 1918 жылдың 30 мамырында чехославак әскерлерінің қолынан қаза тапты.

1917 жылдың аяғында Жетісуда ақгвардияшылар мен депутаттар кеңесін жақтаушылар арасында Құрылтай жиналысына сайлау жолында үлкен тартысқа түсті. Татар зиялылары мен жастары Уақытша үкіметтің құрамына мүше болып, елдегі болып жатқан саяси жағдайды тыныштандыруға кіріскен болатын.

1917 жылы Жетісудің уақытша атқару комитетінің құрамында татар Біләл Хисамуттинов болып, осы жерде кеңес өкіметінің түпкілікті орнауына елеулі үлес қосты. Біләл Қазан губерниясында 1874 жылы дүниеге келген еді. 1895 жылы Троицкідегі "Мұхамедия" медресін бітіргеннен кейін Торғай облысының Қостанай уезінің мектебіне мұғалім болып келіп, ол жерде 1902 жылға дейін бала оқытады. Ал 1903-1905 жылдар аралығында Ташкент пен Верный қалаларында жеке сауда үйінің есепшісі болады. Алғашқы орыс революциясы жылдарында қайтадан оқытушылық қызметке оралып, орыс-түзем мектебінде сабақ береді. 1906-1907 жылы ол жеке фирманың бухгалтері, ал 1907 жылдан 1916 жылға дейін мектеп мұғалімі болады. 1914 жылы дүниежүзілік соғыс басталған кезде ағасы Минникаймен бірге 1916 жылы майданға кетіп, тек қатты жарақат алуына байланысты 1916 жылы Верный қаласына оралған болатын. Біләл 1917 жылғы революцияны қуанышпен қарсы алды. Ол Верныйдағы атқару комитетінде қызметте жүріп, аса көзге түскен соң Жетісу Әскер-Революциялық комитетіне сайланып, онда ағарту және заң істерімен айналысады. М. Хисамуттинов Д.А. Фурмановпен жақсы таныс болған. Аз ұлттардың митингілерінде, жиналыстарда Д.А. Фурманов оны тілмаш ретінде ертіп жүрген. Оның өмірі 1937 жылы "халық жауы" ретінде үзілді [Архивные материалы 2002].

Бүкілресейлік құрылтай жиналысына сайлау кезінде "Шурои-улема" ұйымы "Шурои-ислам" ұйымымен бірлесе депутаттыққа кандидаттар беруден бас тартқан болатын. Олар 1917 жылдың 2 қазанда Түркістан қаласында Сырдария облысы мұсылмандарының сиезін өткізіп, онда Құрылтай жиналысына өз аттарынан депутаттыққа кандидаттар тізімін жасады. Бұл тізімнің ішінде татарлар да болды. Атап айтсақ, тізімдегі 14 адамның ішіндеС. Лапин, С. Махмұдқожа, С. Алдабергенов, С. Нұрмұхамедов, Садық қожа ишан, Х. Ибрагимов, Т. Ғалым, О. Мерейов, М. Мабирхан, Ә. Топшыбашев, Қ. Бұралқиев, С. Юсупов, С. Наргелов, Ғ. Махдум бар еді [Рүстемов 2004]. Бұл ұйым С. Лапинды Бүкілресейлік құрылтай жиналысына сайлап, Түркістан штатының конституциясын дайындады.

Қазақстанда Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау негізінен белгіленген мерзімде қараша айының 12-18-і аралығында өтті. Сайлау тек қана Жетісу мен Сырдария облыстарында осы мерзімнен кешірек жүргізілді. Осыған дейін барлық партиялар мен саяси ұйымдар өз кандидатураларын ұсынып, қажетті дайындық жұмыстарын жүргізіп үлгерген болатын. Сайлау науқанына түрлі саяси партиялар, қоғамдық бірлестіктер, сонымен қатар көптеген ұлттар өкілдері өз алдына бөлек бағдарламалар түзіп атсалысты. Татар зиялылары да бұл Құрылтай жиналысының сайлау барысына белсенділік танытты.

Бұл сайлау бұрынғы Ресей империясы аймағындағы алғашқы демократиялық сайлау еді. Сайлау жалпыға бірдей, тең, төте және құпия түрде болды. Сайлау алты округтің бесеуінде пропорционалды, ал Орда округінде мажоритарлы жүйе бойынша жүргізілді. Бұл сайлаудың әділ түрде өтуіне өлкедегі барлық қоғамдық ұйымдар мен саяси партиялар мүдделі болды. Қоғамдық ұйымдардың мүшелері арасында татар ұлт өкілдерінің барлығы бізге белгілі. Қараша айларында Қоқан, Ташкент, Түркістанда жиналыс, съездер өткізіліп, билік кімнің қолына

көшу керек деген мәселе төңірегінде қызу тартыс болды. Мәселен, 1917 жылдың 15-22 қараша аралығында Түркістанда болған мұсылмандардың өлкелік 3-ші съезінде биліктің Халық комиссарлар кеңесі қолына өту керектігі жөніндегі шешімге С. Лапин бастаған "Шурои-ислам" ұйымы барынша қарсылық танытып бақты. Х.Ш. Иноятов көрсеткендей, С. Лапин 25 қарашада "Свободный Самарканд" газетіне жарияланған мұсылман съезінің резолюциясын оқып, мұсылмандардың мұсылмандар қандай да бір топтың үкімет билігін басып алу әрекеттеріне келіспейтіндігін және мойындамайтындығын білдірді [Иноятов 1978].

Татар зиялылары тұтас мұсылман мемлекетін құру идесын қолдады. Мәселен, татар зиялысы С. Алкин бұл турадағы ойын былайша білдірген еді: "Біз түріктердің біріккеніне, мұсылмандардың біріккеніне қарсы емеспіз, бірақ біз оларға өздерінің күшті мәдениетімен, мықты ұлттық ұлтымен, әдет-ғұрпымен енуді қолдаймыз". Мұндай пікірді татар лидерлері ғана емес, башқұрттар да қолдады [Исхаков 2003].

1917 жылы 5-13 желтоқсан аралығында Орынборда екінші жалпықазақ съезі болып, 80-ге жуық депутаттар бас қосты. Бұл съезге башқұрт өкілдерінің атынан Ахмед-Зәки Валидов пен жергілікті мұсылмандық әскери Шураның делегаты прапорщик Баширов, "Жаңа уақыт" газетінің бас жазушысы Фатих Кәрімов, Орынбор әскери шебінен Т. Седельников және т.б. құрметті қонақтар шақырылды. Аталмыш зиялылар съездің ашылуын құттықтап, қазақ халқын бірлікте болуын үндеді.

Бұл екінші жалпықазақ съезінде дін мәселесін қарастырған кезде мұсылман дініне ортақ істер татар қазыларымен және мүфтиімен бірге қарау турасында қаулы қабылданса, ал 20-25 тамызда Ақтөбе қаласында болған Торғай облыстық екінші қазақ съезінде Қазанда қиыншылыққа ұшырағандарға жәрдем мәселесі көтеріліп, съезге қатысушылар 418 сом ақша жинап, мұсылман кеңесіне жіберу мәселесін қолға алды [Алаш қозғалысы 2004].

1917 жылғы 7-15 желтоқсан аралығында Том қаласында төтенше жалпысібірлік съезд өткізіліп, оған Ә. Бөкейханов бастаған тоғыз адамнан қазақ делегациясы қатынасты. Бұл съезде Г.Н. Потанин басқарған Сібір үкіметі құрылып, сібір мұсылмандарының атынан Ә. Ермеков пен татар Ы. Нығматуллин Сібір үкіметі кеңесіне сайланады. К. Нұрпейісов көрсеткендей, Сібір облыстың кеңесі екінші жалпықазақ съезінің Алашорданы құру туралы шешімін қолдап, Кеңес өкіметін мойындамау жөнінде қаулы қабылдады [Нұрпейісов 1995].

11 желтоқсанда екінші жалпықазақ съезі "Қырғыз (қазақ) федерациясын" құру турасында шешім қабылдаған болатын. Сондай-ақ, "Қазақ (Алаш) автономиясы" да құрылып, оның орталық комитетіне Ә. Бөкейханов басқарған 15 мүше сайланды.

Екінші жалпықазақ съезімен қатар Орынборда 8-20 желтоқсан аралығында Башқұртстанның 3-ші облыстық құрылтайы өтіп, оған 223 делегат қатысты. Құрылтайға қатысқандардың арасында татар, орыс және тағы басқа ұлт өкілдері де болды. Бұл Құрылтай жиналысында Башқұрт автономиясын құру мәселесі қойылып, осы төңіректе екі топ арасында тартыс болды.

Қорытынды :

Мұсылман қозғалысына қатысқан кейбір татар және қазақ қайраткерлері зиялылар тарпынан қолдау таппағандықтан шетелге кетуге мәжбүр болды. Алайда, олар эмиграцияда жүрсе де Ресейдегі түркі-мұсылман халықтарының азаттық қозғалыс қайраткерлерімен астыртын байланыс орнатуға тырысып бақты. Түрікшілдік идеясын насихаттап, біртұтас мұсылман мемлекетін құруды көздеген татар зиялыларының көпшілігі кеңес өкіметі орнағаннан кейін оның түрлі салаларында қызмет етті. Қазақстан территориясында мекендеген татар ұлт өкілдері қазақ халқымен бірлесе отырып, патша үкіметінің отарлық саясатына қарсы шықты. Олардың алдыңғы қатарлы өкілдері үгіт-насихат жұмыстарын жүргізіп, қазақ зиялыларына дін, тіл жолында күресте ниеттес болды.

Пайдаланылған Әдебиеттер Тізімі :

Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж. - желтоқсан 1917 ж. -Алматы: Алаш, 2004. -Т.1. -552 б.

Архивные материалы. Страницы трагических судеб. Сборник воспоминаний жертв политических репрессий в СССР в 1920-1950-е гг. -Алматы: Жеті жарғы, 2002. -348 с.

Бюллетень Семипалатинского областного исполнительного комитета. - 1917. -18 марта.

Иноятов Х.Ш. Победа Советской власти в Туркестане. -Москва: Мысль, 1978. -364 с.

Исхаков С.М. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. - лето 1918 г.). -Москва, 2003.

Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін. (Очерк). -Алматы: Дәуір, 1994. -448 б.

Қазақстан Ұлттық Энциклопедия. -Т.3. -А., 2001. -720 б.

Қойгелдиев М. Жалынды ғұмыр // Социалистік Қазақстан, 1989. -27 желтоқсан. -№ 297.

Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. -Алматы: Ататек, 1995. -256 б.

Пахмурный П., Григорьев И. Октябрь в Казахстане: (из опыта партийного руководства борьбой масс за победу Октябрьской революции в Казахстане). -Алма-Ата: Казахстан, 1978. -224 с.

Рүстемов С. “Шурои-улема” ұйымының құрылуы мен қызметі // Қазақ тарихы, 2004. -№ 6. -47-53-бб.

Türklerde Deve Güreşlerinin Orta Asya'dan Anadolu'ya 4.000 Yıllık Geçmişi

4.000 Years History Of Camel Wrestling From Middle Asia To Anatolia In Turks

Orhan YILMAZ *
Yakup Erdal ERTÜRK **
Mehmet ERTUĞRUL ***

Öz:

Binlerce yıldır süren Türk Tarihi boyunca at ve koyunun yanısıra deve de önemli bir hayvan idi. Arkeolojik kanıtlara göre Türkler arasında deve güreşlerinin en azından 4.000 yıllık geçmişi vardır. Rusya Cumhuriyeti'ne bağlı Hakasya Cumhuriyeti'nin Sulekskay, Margiana'da bulunan deve güreşini gösteren bir taş tılsım en azından M.Ö. 2.000 yılına tarihlenmiştir. Ayrıca Kazakistan'ın Beşoba Kurganı ile Rusya'da güney Urallar'da Filippovka'da bulunan ve M.Ö. 6. veya 5. yüzyıl ile M.Ö. 5. veya 4. yüzyıla tarihlenen 2 ayrı bronz plak üzerinde birbirleri ile güreşen deve figürleri bulunmaktadır. Bu kanıtlar bize deve güreşlerinin en az 4.000 yıl önce başladığını göstermektedir. Deve güreşleri günümüzde küçük bir deve güreşi taraftarları tarafından yürütülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tek Hörgüçlü Deve, Camelus dromedary, Çift Hörgüçlü Deve, Camelus bactrianus, Türk Tarihi, Genetik Kaynak.

Abstract:

In Turkish History which has been continuing thousands of years, camels have always been an important livestock in their life besides horses and sheep. According archeological evidences, camel wrestling had at least 4.000 years of history in Turks. A stone amulet with a camel wrestling image dated as 2.000 B.C. was found in Margiana, Sulekskaya, Khakassia Republic, Republic of Russia. In addition to this, two separate bronze plaques with wrestling camels figures were found: one of them dated in 6th or 5th century B.C. in Besoba kurgan, western Kazakhstan, and the other one dated in 5th or 4th century in Filippovka, southern Urals, Russia. These evidences show that camel wrestling events started at least 4.000 years ago. Camel wrestling events have still been continued recently by small group of camel wrestling fans.

Keywords: Single-Hump Camel, Camelus dromedary, Double-Hump Camel, Camelus bactrianus, Turkish History, Genetic Resource.

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Zootekni Bölümü, Çanakkale.
** Iğdır Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, Iğdır.
*** Ankara Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Zootekni Bölümü, Ankara. İletişim: zileliorhan@gmail.com

Giriş:

Asya ve Avrupa arasındaki coğrafik konumu nedeni ile Türkiye, binlerce yıldır uluslar, kültürler ve medeniyetler arasında bir köprü işlevi görmüştür. İnsanların macera, ticaret, savaş ve göç nedeni ile bu toprakları kullanması sonucu Türkiye'de evcil hayvan genetik kaynakları son derece zengindir. Günümüzde Türkiye'de arı, at, deve, domuz, eşek, güvercin, hindi, ipekböceği, katır, kaz, keçi, kedi, keklik, koyun, köpek, manda, ördek, sığır, sülün, tavşan ve tavuk gibi evcil hayvanların yetiştiriciliği sürdürülmektedir (Wilson & Yilmaz 2013a,b, Yilmaz & Ertugrul 2011, Yilmaz et al. 2011, Yilmaz 2012, Yilmaz & Ertugrul 2012a,b,c,d,e,f, Yilmaz et al. 2012a,b, Yilmaz et al. 2013a,b).

Devenin en son evcilleştirilen hayvan türlerinden birisi olduğuna inanılmaktadır. Bilim adamları devenin M.Ö. 1.500 yıllarında Arabistan Yarımadası'nda evcilleştirildiğine, daha sonra M.Ö. 300 yıllarında Anadolu'ya yayıldığına inanmaktadır (Wilson, 1998). Deve özellikle Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de son derece azalmıştır. 1928 yılında 74.437 olan deve mevcudu, 1937 yılında zirveye çıkmış ve 118.211 olmuştur. Bilahare sürekli azalan deve mevcudu, 1950'li yıllarda endüstrileşme ve motorizasyona paralel olarak hızla azalmıştır. En son 2012 rakamlarına göre yurdumuzda 1.315 deve bulunmaktadır (Yarkın, 1965; Aydın 2003; Anonim 2014a, Yılmaz ve ark., 2012c). Günümüzde Türkiye'de yetiştirilen develerin çok az bir kısmı Antalya, Mersin ve Muğla vilayetlerinde göçer halde yaşayan Yörükler tarafından yük hayvanı olarak kullanılmaktadır (Şekil 1). Develerin geri kalan çok büyük kısmı ise deve güreşleri amacıyla yetiştirilmektedir (Yılmaz ve ark., 2011b; Güleç, 2012; Yılmaz ve ark., 2013c).

Hayvancılığın bir ülke ekonomisindeki yeri ve önemi incelendiğinde yalnız; beslenme, giyim, işgücü ve dış ticaret değil, spor ve binicilik açısından da önemli bir yeri vardır. Buğün, başta at ve köpekler olmak üzere çeşitli hayvanlar gerek hayvanat gerekse sirklerde yaşlı-genç milyonlarca insana güzel ve neşe dolu anlar yaşatmaktadır (Emsen H., 2011). En popüler taşıyıcı, yarış ve bineklerden olan atlar, gibi develerde aynı zamanda taşıma, yarış ve binek hayvanı olarak büyük önem taşımaktadır. Bu konu geçmişte olduğu gibi, çağımızda da ekonomik bakımdan önemini kaybetmeksizin korumaktadır. Bu bağlamda devenin Türk Tarihi'ndeki yaklaşık 4.000 yıllık geçmişi, bu derleme çalışmasında incelenmeye çalışılmıştır.

Şekil 1. Yaylaya göç eden göçebe Yörükler (M. Karakoyun)

Orta Asya'da Güreş Develeri

Endüstrileşme ve makineleşmenin bir sonucu olarak develerin mevcudu sadece Türkiye'de değil, tüm dünyada azalmıştır (Yılmaz ve ark., 2011). Günümüzde Avrupa›da hayvanat bahçeleri dışında deve bulunmazken, Romalılar Dönemi›nde yetiştiriciliği çok yaygındı. Yapılan bazı arkeolojik çalışmalar sonucu Almanya, Avusturya, İngiltere, İsviçre ve Macaristan'da deve fosilleri bulunmuştur. Romalılar zamanında deve önemli bir askeri araç idi. Aynı zamanda ticaret amacı ile de deve yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı (Pigiere and Henrotay, 2012).

Orta Asya Türk Kültürü'nde deve kült ve totem derecesinde önemli bir hayvandı (Öngel, 2001). 552-744 yılları arasında hüküm sürmüş Göktürkler zamanından kalma kaya resimlerinde atların yanı sıra develer de resmedilmiştir (Şekil 2) (Ögel, 2000). Dede Korkut Masallarında geçen Boğaç Han Hikayesi'nde, Bayındır Han'ın boğa ve buğra (erkek deve) ile yazın ve güzün olmak üzere yılda iki kez güreştiği anlatılmaktadır (Çalışkan, 2010a). Deve güreşlerinin tam tarihi bilinmese de, Orta Asya'daki Türkler arasında devenin en az 4.000 yıldır güreştirildiği zannedilmektedir.

Deve güreşi yapıldığına dair en eski delil, Hakasya Cumhuriyeti'nde Sulekskaya yakınlarındaki Margiana'da bulunan taş bir tılsımdır. Bu taş tılsım üzerinde birbirlerinin bacaklarına hamle yapmış çift hörgüçlü iki deve figürü görülmektedir (Şekil 3). Günümüzden yaklaşık 4.000 yıl öncesine tarihlendirilen bu taş tılsım halen Petersburg'da Hermitaj Müzesi'nde sergilenmektedir (Adamova, 2004).

Arkeolojik kazılarda bulunan ikinci en eski delil, Kazakistan'ın batısındaki Beşoba Kurgan'ında bulunan bir bronz levhadır. Bu bronz levha üzerinde güreşen ve birbirlerinin arka bacaklarından birini ısırmış olarak canlandırılmış çift hörgüçlü iki deve figürü görülmektedir (Şekil 4). Bu bronz levhanın M.Ö. 6 veya 5. yüzyıllarından kalma olduğu sanılmaktadır ve halen Rusya Federasyonuna bağlı bir Türk Cumhuriyeti olan Başkurtistan'ın başkenti Ufa'daki Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Buna benzer başka bir bronz levha Güney Urallardaki Filippovka'ki höyük mezarda bulunmuştur. M.Ö. 5. veya 4. yüzyıla tarihlenen bu bronz levha da, diğer levha gibi Başkurtistan'ın başkenti Ufa'daki Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Bu levhadaki develerden birisi diz çökerek diğerinin bacağını ısırırken, diğeri ise rakibinin hörgücünün ön parçasını ısırmaktadır (Şekil 5) (Adamova, 2004)

Şekil 2. Göktürk kaya resimlerinde atların yanında develer (Ögel, 2000).

Şekil 3. Hakasya Cumhuriyeti'nde, Sulekskaya yakınlarındaki Margiana bulunan 4.000 yıllık taş bir tılsım (Adamova, 2004).

Şekil 4. Kazakistan'ın batısındaki Beşoba Kurgan'ında bulunan ve M.Ö. 6. veya 5. yüzyıllara ait olduğu sanılan bronz levha (Adamova, 2004).

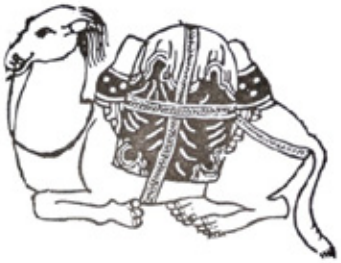

Şekil 5. Güney Urallardaki Filippovka'daki höyük mezarda bulunan ve M.Ö. 5. veya 4. yüzyıla tarihlenen bronz levha (Adamova, 2004).

Güreş develeri ile ilgili bazı minyatür ve resimler 15 ile 17. yüzyıllara aittir. Bu minyatür ve resimler Anadolu, Hazar Denizi ve Hindistan arasındaki coğrafyada yaşayan develere aittir. Bu resimlerin bazıları çok detaylıdır ve develerin birbirlerini ısırması çok canlı bir şekilde resmedilmiştir (Şekil 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18).

Şekil 6. Uygur duvar resimlerinde Buda›ya sunulan yüklü kervan hayvanları (öndeki deve) (Ögel, 2000).

Şekil 7. Uygur duvar resimlerinde yüklü bir deve (Ögel, 2000).

Şekil 8. Uygur duvar resimlerinde yüklü deve ve at (veya katır) (Ögel, 2000).

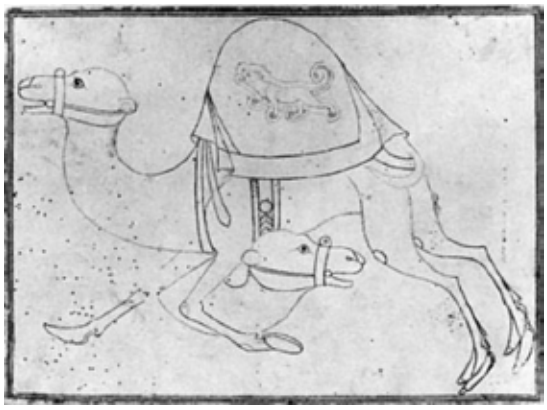
Şekil 9. 15. yüzyılın ikinci yarısına ortalarına ait ve urganlarla ayrılmaya çalışılan bir deve güreşi canlandırması (Adamova, 2004).

Şekil 10. 1540 yıllarına tarihlenen deve güreşi sahnesi (Adamova, 2004).

Şekil 11. 15. yüzyılın ikinci yarısına ortalarına ait bir deve güreşi (Adamova, 2004).

Şekil 12. 15. yüzyıla ait bir deve güreşi canlandırması (Adamova, 2004).

Şekil 13. Özbekistan, Buhara'da 16. yüzyıl ortalarına ait bir deve güreşi sahnesi (Anonim, 2014b).

Şekil 14. 1585 yılına ait bir deve güreşi sahnesi (Adamova, 2004).

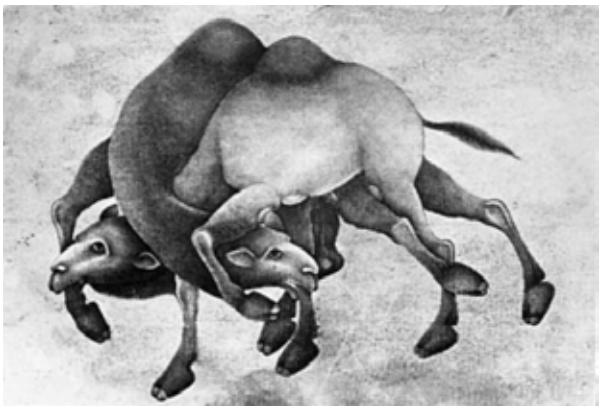
Şekil 15. 16. yüzyıla ait bir deve güreşi (Adamova, 2004).

Şekil 16. Yaklaşık olarak 1620 yılına ait bir deve güreşi (Adamova, 2004).

Şekil 17. Yaklaşık 17. yüzyıla ait bir deve güreşi sahnesi (Adamova, 2004).

Şekil 18. Tahminen 17. yüzyılın sonlarına doğru tarihlenen bir deve güreşi sahnesi (Adamova, 2004).

Osmanlılarda Güreş Develeri

Kuran'da deveden olumlu olarak bahsedilmektedir. Ayrıca deve Hz. Muhammed (S.A.V)'e binek ve yük havyanı olarak hizmet etmiştir. 10. yüzyıldan itibaren yoğun şekilde Müslüman olduktan sonra, Türkler deveye ayrıca kutsal bir kimlik de yüklemişlerdir (Akar, 1996).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde deve gıda, askeri, spor ve ticari amaçlarla kullanılan çok önemli bir hayvandı. Deve, sefere giderken ağır yükleri taşıyarak lojistik hizmet veriyor ve çok önemli bir görev ifa ediyordu. Deveyi bu dönemde "Askeri Ağır Taşıma Aracı" olarak isimlendirmek hiç de hatalı olmaz. Yavuz Sultan Selim zamanında 1514 yılında gerçekleştirilen seferde 60.000 adet deve ordunun yükünü taşımak için kullanılmıştır (Yarkın, 1965). Osmanlılar döneminde deve çok önemli bir evcil hayvan olmasına rağmen, deve güreşlerini bildiren çok eski kaynak bulunmamaktadır. Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde zaman zaman "Erzurum o kadar soğuk idi ki, damdan dama atlayan kedi havada donarak, asılı kaldı" gibi çok abartılı örnekleri verse de, o devrin günlük yaşamını çok ayrıntılı olarak bildirmesi ile tanınmaktadır. Van'da atlar ve mandaların yanı sıra, deve ve koçların da dövüştürüldüğünden bahseder (Çalışkan, 2010b). Edirne vilayetinde deve kırkıcılardan bahseden Evliya Çelebi, ayrıca deve kervanlarının gece yemek pişirmek ve ısınmak amacı ile deve dışkısını yakacak olarak kullandığını bildirmektedir (Gülsöken 2010). Ancak Seyahatname'sinde deve güreşleri ile ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir (Çalışkan, 2009; Çalışkan, 2010b).

Cumhuriyet Döneminde Güreş Develeri

Münis Armağan tarafından yazılan "Batı Anadolu Tarihinde İlginç olaylar " adlı kitabın "Develerin Sonu" adlı bölümünde, II. Mahmud zamanında İzmir'in Tire İlçesi yakınlarında deve kervancıları tarafından eğlenmek amacı ile deve güreşleri düzenlendiğinden bahsedilmektedir. Ancak ilk organize deve güreşi festivalinin İzmir, İncirliova'ya bağlı Hıdırbeyli Köyü›nde düzenlendiğini bildiren kaynaklar bulunmaktadır (Kılıçkıran, 1987).

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, zamanın idarecileri deve güreşlerinin "Modern Türkiye" imajı ile uyuşmadığını düşünmüşlerdir. Bu nedenle deve güreşi organizasyonları hoş karşılanmamıştır. Ancak 12 Eylül 1980 İhtilalı›ndan sonra deve güreşleri, turizm gelirlerinin artması için bir vesile olarak görülmüş ve teşvik edilmiştir (Christie-Miller, 2011). Günümüzde tekrar son derece popüler bir spor haline gelen deve güreşleri sayesinde (Torchia, 1971), 1980'li yıllarda 200'ler seviyesine düşmüş olan güreş develerinin sayısı son 30 yılda artarak 1.000'in üzerine çıkmıştır (Aydın, 2003).

Ünlü Güreş Develeri

Adalı, Ağır Dağ, Almanyalı, Bütün Dünya, Çakal, Çamkıran, Çayırlı, Cesur Yürek, Ceylan, Çılgın Hasan (Şekil 19), Civan, Dağdeviren, Dönmez, Dozer, Felek, Fırat, George Bush, Gezer, Hasan Efe, İpçi, Kankardeş, Kara Ali, Kara Cennet, Kara Murat, Kara Osmanoğlu Tülüsü, Kara Sümbül, Karakaş, Karka Kartalı, Kayacan, Keleş, Kiriş, Kolombo, Kuzey Ege, Önderhan, One Minute, Özen, Özge, Poyraz, Saddam Hüseyin, Sağlıkçı, Şahin, Şahintepesi, Sarı Zeybek, Serkan, Şimsek, Şoför, Takmakol, Talancı, Yarımdünya (Şekil 20), Yörük Ali, Zümrüt (Kılıçkıran, 1987; Çulha, 2008; Çalışkan, 2010b; Gülsöken, 2010).

Şekil 19. Günümüzde en iyi güreşen ve pahalı develerden Burhaniye'den Çılgın Hasan (Muhammet Karakoyun)

Şekil 20. Ünlü güreş devesi Yarım Dünya (Çalışkan, 2010b).

Develerin isimleri genellikle sahipleri veya hane halkı tarafından konulmasına rağmen, bazen seyirciler de develere isim verebilmektedir. 1970'li yıllarda güreşen Okçulu adlı devenin güreş sırasında yaptığı sempatik hareketler seyirciler tarafından çok beğeniliyordu. Bu sempatik hareketler, o yılların sevilen TV dizisi kahramanı Komiser Kolombo'nun sempatik tavırları ile özdeşleştirilerek, devenin adı seyirciler tarafından Kolombo olarak değiştirilmiştir (Şekil 21) (Kılıçkıran, 1987).

Şekil 21. Ünlü güreş devesi Kolombo'nun mezarı (Gülsöken, 2010)

Deve güreşlerinin Kırkpınar'ı kabul edilen Selçuk Deve Güreşlerinin 2007 yılı karşılaşmaları sırasında George Bush ile Saddam Hüseyin eşleşmişlerdir. 1991 yılında gerçekleştirilen Körfez Savaşı sırasında George Bush, Saddam Hüseyin'i mağlup etmiştir. Ancak, 2007 Selçuk güreşlerinde Saddam Hüseyin bu sefer dişli çıkmış ve George Bush ile yenişemeyerek, sürenin bitmesi üzerine berabere kalmıştır (Parkinson, 2011).

Sonuç:

Orta Asya'da nispeten göçebe bir hayat yaşayan Türklerde at, koyun ve deve gibi evcil hayvanlar öne çıkmıştır. Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya göçü ile yerleşik hayata geçişler olmuşsa da, bu üç evcil hayvanın önemi yine de azalmamıştır. At ve deveye olan ihtiyacın azalması, motorlu taşıtların yaygınlaşması ile birlikte 20. yüzyılda olmuştur. Yük ve yolcu taşımacılığında kullanılmaya başlanan kara, deniz, demir ve hava yollarının yaygınlaşması ile birlikte at ve deveye olan ihtiyaç azalmıştır. Bu azalma at ve devenin daha önce bir savaş aracı olarak kullanılması ihtiyacını da azaltmıştır. Günümüzde at ancak yarış atı olarak ilgi görmekte. Anadolu'nun bazı yerlerinde ufak tarım işlerinde kullanılmaya çalışılmaktadır. Deve ise büyük oranda güreş amacı ile kullanılmaktadır. Ancak Antalya, Mersin ve Muğla'da göçebe Yörükler elinde yetiştirilen birkaç yüz deve mevcuttur. Türk Tarihi'nde çok önemli bir yer tutmuş olan deve yetiştiriciliğinin devlet tarafından daha fazla miktarda desteklenmesi, bu kültürümüzün yaşatılması gelecek nesiller için çok önemlidir.

Kaynakça:

Adamova, A. T., 2004. The Iconography of a Camel Fight (Translated by J. M. Rogers), Muqarnas, Vol:21, pp:1-14. Leiden Brill.

Akar, M., 1996. Göçebe Türkmenlerde Deve Güreşi ve Sosyo-Kültürel Boyutu - Turk Halk Kültürü Araştırma Sonuçları Sempozyumu [1.: 1994: Ankara]. - Ankara: Kültür Bakanligi, 1996. - 41-46.ss. Not: Teblig; 2. cilttedir.

Anonim., 2014a. Livestock Statistics, Statistics by Theme. Turkish Statistical Institute, Prime Ministry, Ankara. http://tuikapp.tuik.gov.tr/hayvancilikapp/hayvancilik.zul (erişim on 30.01.2014)

Anonim., 2014b. A Camel Fight http://www.christies.com/lotfinder/paintings/a-camel-fight-signed-abdullah-bukhara-mid-5668147-details.aspx (erişim on 03.02.2014)

Aydın, G., 2003. Deve Yetistiriciligi. Yayimlanmamis Doktora Semineri, Selcuk Universitesi, Fen Bilimleri Enstitusu, Konya, pps. 12

Christie-Miller, A., 2011. Turkey: Tradition of Camel Wrestling Making a Comeback. http://www.eurasianet.org/node/62784 (erişim 30.01.2014)

Çalışkan, V., 2009. Geography Of a Hidden Cultural Heritage: Camel Wrestles in Western Anatolia. The Journal of International Social Research. 2 (8): 123-137.

Çalışkan, V., 2010a. Examining Cultural Tourism Attractions for Foreign Visitors: The Case of Camel Wrestling in Selcuk (Ephesus). Journal of Turizam. 14 (1): 22-40.

Çalışkan, V., 2010b. Kulturel Bir Mirasin Cografyasi: Turkiye'de Deve Guresleri. Selcuk Belediyesi Yayinlari, No:3. Anka Matbaacilik, Istanbul.

Çulha, O., 2008. Kultur Turizmi Kapsaminda Destekleyici Turistik Urun Olarak Deve Guresi Festivalleri Uzerine Bir Alan Calismasi. Journal of Yasar University, 3 (12): 1827-1852.

Güleç, E. 2012. Türk Devesi ve Deve Güreşçiliği. Bilgi Müşavirlik ve Mühendislik Yayını, Ankara.

Gülsoken, S., 2010. Ayirin Develeri. Ege Yayinlari, Istanbul.

Kılıçkıran, M. N., 1987. Ege'de Kis Turizminin Kurtaricisi "Deve Guresleri". III. Milletlerarasi Turk Folklor Kongresi Bildirileri. s. 125-146. Basbakanlik Basimevi, Ankara.

Ögel, B., 2000. Türk Kültür Tarihine Giriş. Kültür Bakanlığı Yayınları, Cilt:6, s. 334. Ankara

Parkinson, J., 2011. What's a Bigger Draw Than a Camel Fight? A Camel Beauty Contest, of Course. Wall Street Journal, 22 January 2011.

Pigiere, F. and Henrotay, D. 2012. Camels in the Northern Provinces of the Roman Empire. Journal of Archaeological Science. 39: 1531-1539.

Torchia, J. 1971. Camel Fighting. The Palm Beach Post, 16 February 2011. http://news.google.com/newspapers?id=UaM1AAAAIBAJ&sjid=KbcFAAAAIBAJ&pg=1478,2821155&dq=camel-fighting&hl=en

Wilson, R. T., 1998. Camels. MacMillanEducationlimited, Hong Kong.

Wilson, R. T. & Yilmaz, O. 2013. The Domestic Livestock Resources of Turkey: Notes on Rabbits and a Review of the Literature. Archiv Tierzucht. 56 (3): 1-14.

Wilson, R. T. & Yilmaz, O. 2013. The Domestic Livestock Resources of Turkey: Populations, Production and Pathology of Ducks and Geese. International Journal of Poultry Science, 12 (9): 553-560.

Yarkın, I., 1965. Goat-Camel-Pig Husbandry (Keci-Deve-Domuz Yetistiriciligi). Ankara University Publishing, Number: 243, Ankara University Print House, Ankara.

Yilmaz, O. & Ertugrul, M. 2011. Domestication of Donkey (Equus asinus) Journal of Igdir University, Institute of Science and Technology (Esegin Evcilleştirilmesi. Igdir Universitesi Fen Bilimleri Enstitusu Dergisi. 1(3): 111-115.

Yilmaz, O., Boztepe, S. & Ertugrul, M. 2011a. Some Morphological Traits of Turkish Mules Raised in East Region of Turkey. Journal of Igdir University, Institute of Science and Technology 1 (4), 113-118.

Yılmaz, O., Ertugrul, M., and Wilson, R. T., 2011b. The Domestic Livestock Resources of Turkey: Camel. Journal of Camel Practice and Research. 18 (2): 21-24.

Yilmaz, O 2012. Turkish Native Horse Breeds and A Conservation Policy. Yuzuncu Yil University Journal of Agricultural Sciences. (Turkiye Yerli At Irklari ve Bir Koruma Calismasi. Yuzuncu Yıl Universitesi Ziraat Fakultesi Dergisi.) 22(2): 117-133.

Yilmaz, O. & Ertugrul M. 2012a.Determination of the Rize Koyun (Sheep) Dog in Turkey. Canadian Journal of Applied Sciences, 2(1): 216-221.

Yilmaz, O. & Ertugrul, M. 2012b.Determination of Kars Shepherd Dog Raised in Turkey. Canadian Journal of Pure and Applied Science. 6(3): 2127-2130.

Yilmaz, O. & Ertugrul, M. 2012c. Vth International Symposium of Livestock Production of University Ss. Cyril and Methodius, Institute of Animal Science, 5-7 September 2012, Skopje, Macedonia.

Yilmaz, O. & Ertugrul, M. 2012d. Native Dogs Breeds and Types of Turkey (Turkiye Yerli Kopek Irk ve Tipleri) Igdir University, Journal of Institute of Science and Technology 2 (1), 99-106.

Yilmaz, O. & Ertugrul, M. 2012e. The Morphologic Traits of Donkeys Raised in East and Southeast of Turkey. Hayvansal Uretim. 53 (1), 10-13.

Yilmaz, O. & Ertugrul, M. 2012f. Coat colour in horses (Atlarda Don). Journal of the Agricultural Faculty of Gaziosmanpaşa University 28 (2), 145-152.

Yilmaz, O., Boztepe, S. & Ertugrul, M. 2012a. Domesticated Donkeys – Part II: Types and Breeds. Canadian Journal of Applied Science. 2(2): 260-266.

Yilmaz, O., Boztepe, S., Ertugrul, M. & Wilson R. T. 2012b. The Domestic Livestock Resources of Turkey: National Horse History, Breed Descriptions and Conservation Status. 63rdAnnual Meeting of the EAAP, 27-31 August 2012, Bratislava, Slovakia.

Yılmaz, O., and Wilson, R. T. 2012c. The Domestic Livestock Resources of Turkey: Economic and Social Role, Species and Breeds, Conservation Measures and Policy Issues. Livestock Research for Rural Development. 24 (9): 157.

Yilmaz, O., Savaş, T., Ertugrul, M. & R. T. Wilson. 2013a. The Domestic Livestock Resources of Turkey: Inventory of Pigeon Groups and Breeds with Notes on Breeder Organizations. World's Poultry Science Journal. 69 (2): 265-278.

Yilmaz, O., Erturk, Y. E. & Ertugrul, M. 2013b. Some Phenotypical Characteristics of Camels Raised in Provinces of Balikesir and Canakkale of Turkey. Canakkale Onsekiz Mart University, Journal of Agriculture Faculty. 1 (1), 51-56

Yozgat'ta Bezemeli İki Ev

Two Ornamented Houses In Yozgat

Nefise YÜKSEL *
Ülkem YAZ **

Öz:

Türk evi olarak tanımlanan geleneksel konutlar plan tipleri, yapım teknikleri ve zengin süslemeleri ile kültürel mirasımızın önemli bir değeri olarak kabul edilmekle birlikte, sosyal ve toplumsal yaşam biçiminin değişmesi, koruma bilinci ve politikalarının yetersizliği nedeniyle özgün işlevleri ile kullanılamamakta ve giderek yok olmaktadır. Bu çalışma Yozgat il merkezinde yer alan, 18. ve 19. yüzyıllara tarihlenen süsleme ve yapım tekniği ile ön plana çıkan, günümüze ulaşamamış iki ev örneğini irdeleyerek Türk kültür tarihi için önemli birer taşınmaz kültür varlığı olan bu örnekler üzerinden geleneksel konutların korunmasına yönelik bir bilinç oluşturmayı ve bu yapılarda kullanılan bezemelerin yaşatılmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Çalışmaya konu edilen evlerden birisi Yozgat Sungurlu Caddesi'nde yer alan tek katlı statüko, aplike ve kündekari tekniğinde süsleme repertuvarına sahip ve ahşap kâgir yapım tekniği ile uygulanmış Paşa'nın evi ve Yozgat il merkezi Sakarya Caddesi'nde (yeni adıyla Doğuş Sokak) yer alan iki katlı statüko, aplike, kalem işi ve oyma tekniğinde renkli, süsleme repertuvarına sahip ahşap kâgir yapım tekniği ile uygulanmış Şemsettin Ağa evi Yozgat Çapanoğlu Cami ve Başçavuşoğlu Cami'lerinin süsleme repertuvarı ile karşılaştırma y**apılarak mukayese edilmiştir.**

Anahtar Kelimeler: Yozgat, Paşa'nın evi, Şemsettin Ağa evi, Çapanoğlu Cami, Başçavuşoğlu Cami

Abstract:

Traditional residential houses known as Türkish houses are considered an important asset as part of our cultural heritage with their building plans, construction techniques and rich ornaments. However because of the changes in social lifestyles and inadequacies in conservation policies and lack of public consciousness these houses are not used in their original intent and are disappearing.

This work aims to create a public awareness on the protection of these valuable Turkish cultural history assets and their ornaments by focusing on two sample houses that are not standing today. These two houses were located in central Yozgat and had prominent ornamental and building qualities dating back to 18th and 19th centuries.

* Nefise Yüksel, Bozok Üniversitesi, Türkiye, Yozgat, nefise.yuksel@bozok.edu.tr
** Ülkem Yaz, Bozok Üniversitesi, Türkiye, Yozgat, ulkem.yaz@bozok.edu.tr

One of the said houses was a single storey wood-masonry building located on Yozgat Sungurlu street. It was called "Paşa'nın evi" (literally "the General's House") and had ornamental techniques like "statüko", "aplike" and "kündekari". The other house was a two-storey wood-masonry building located in central Yozgat, on Sakarya Street (now called Doğuş Street). It was called "Şemsettin Ağa evi" and also had colorful ornaments in "statüko", "aplike", "kalem işi" and "oyma" techniques. In this work these houses are comparatively evaluated against the ornaments on Yozgat Çapanoğlu Cami and Başçavuşoğlu Cami.

Keywords: Yozgat, Paşa'nın evi, Şemsettin Ağa evi, Çapanoğlu Cami, Başçavuşoğlu Cami

Giriş

Ev toplumun en küçük yapı taşı olan ailenin barındığı, yaşamsal ihtiyaçlarını karşıladığı, içinde yaşayan ailelerin; sosyal, kültürel ve ekonomik yapılarına göre şekillenmiş en yaygın mimari yapılardır. 'Dünya'da mekân, ahirette iman' atasözünden de anlaşılacağı üzere ev Türk toplumu için oldukça büyük önem teşkil eder. Günümüzde aynı evi paylaşan aile bireyi sayılarının azalması dolayısıyla tarihi evler olarak isimlendirdiğimiz ve genellikle iki yada üç kuşağı içinde barındıran evler insanlara büyük gelmeye başlamıştır. Bu nedenle ev sahiplerine ısınma, temizlik, bakım gibi konularda zorluk çıkaran bu güzide yapılar yerlerini daha çok çekirdek aileyi barındırmaya yönelik olarak yapılan yeni toplu konutlara bırakmıştır.

Türk evi başlangıçta, otağdan yani tek odadan kaynaklanmıştır. Orta Asya'daki kubbe biçimli göçebe Türk çadırından doğmuştur. Bu tek odalı çadırın yanına bir ikincisi eklenmiştir. Sonra da bunların arasındaki boşluk örülmüştür. Bu boşluk eyvan dediğimiz mekânı teşkil etmiştir. Bunun önüne de açıkta yaşanan bir saçak ilave edilmiş ve buraya da hayat adı verilmiştir(Cansever 1999:446). Özellikle Anadolu'daki Türk Evi, içerisinde kendine özgü özellikler barındırmaktadır. Bunlara kısaca değinecek olursak öncelikle Türk evinin tamamen organik bir yapısının bulunduğu ve hem açık mekânları hem de yarı açık mekânları ile dış dünya ve manzara ile devamlı bir ilişki içinde olduğu gözlemlenmektedir (Günay 1998:32).

Geleneksel Türk evleri Osmanlı'nın son dönemlerine kadar aslını koruyabilmiştir. Ancak siyasi ve kültürel anlamda yaşanmaya başlanan batılılaşma hareketleri, halkı ve doğrudan sivil mimariyi de etkilemiştir. Bu değişim yaşam kültüründeki farklılaşmayla yavaş yavaş gerçekleşmiştir. Ataerkil bir aile düzeninin benimsendiği geleneksel yaşam biçiminde evlenen çift, ayrı bir eve taşınmamakta, evin bir odasına yerleşmektedir. Bu nedenle ekonomik imkânlarla da bağlantılı olarak geleneksel Türk evleri büyükçe ve çok odalı olarak yapılmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi odalar bu ihtiyaca cevap verecek şekilde fonksiyon ayrımı yapılmadan tasarlanmaktadır (Hidayetoğlu 2013:293). Evin büyüklüğünü oluşturan esas unsur ise odaların büyüklüğünden ziyade içinde bulunan oda sayısı olmuştur.

Türk evinin plan tiplerini oluşturan ana unsurlar sofa ve odalar. Plan tipleri sofanın ev içinde konumlanmasına göre şekillenir. Plan tipleri itibariyle Türk evleri; iklim koşulları, yöresel alışkanlıklar, ekonomik koşullar ve yöresel mimarinin etkisiyle sofasız, dış sofalı, iç sofalı ve orta sofalı olmak üzere 4 kategoride toplanmıştır (Hacıbaloğlu 1989:9).

Sofa, odalar arasında ve önünde yer alan bir ortak alandır. Evler nasıl sokağa, caddeye açılıyorsa, ev içindeki her bir oda da sofaya açılır. Anadolu'da bölgelere göre, "sayvan, çardak, hayat, divanhane" adını alır. Ev halkı belirli zamanlarda sofada toplanır, önemli kutlamalar yapar. Oturur, iş yapar, dinlenir. Sofada seki, taht, köşk gibi bölümler bulunur. Bazı sofalarda kahve ocakları vardır. Sofalar iklim durumuna göre açık veya camekânla kapalı olurlar (Karpuz 2011).

Odalar ise ev içerisinde, birçok fonksiyona sahip, bağımsız yaşama birimleridir. Oturma, yemek yeme, çalışma, yatma gibi gayelerin gerçekleştiği bir ortamdır. Evin genel planlamasında odaların yeri ve yönü esastır. Güneş ve rüzgâr (iklim) durumlarına göre kış odası ve yaz odaları vardır. Evdeki oda sayısı ev sahibinin maddi gücüne bağlıdır. Çok bölümlü "haremlik, selamlık"lı evlerde her iki bölümün, orta hallilerin ise tek bir başodaları bulunur (Karpuz 2011).

Türk Evi'nde odalar, toplumsal özellikler ön planda tutularak oluşturulmuş, içindeki düzenleri belirli ilkelerle sınırlandırılmış ve ortak kullanım alanı oluşturmak üzere düzenlenmiş birimlerdir (Küçükerman 1973). Odalar, birçok Avrupa geleneğinde kullanım amacının farklılaşmasıyla değişikliğe uğramıştır. Türk Evi'nin odaları ise değişikliğe uğramayan hücrelerdir. Oda ve etrafındaki servis alanları mekânsal ve işlevsel olarak Türk Evi'ndeki yaşantı kavramının çekirdeğini oluşturmaktadır (Kuban 1975).

Süsleme unsurlarının en yoğun görüldüğü mekânlardan biri başodalardır. Geleneksel Anadolu-Türk evinde, en büyük odadır. Genellikle, diğer odalara oranla daha yoğun bezenir, konuk kabulü de burada yapılır (Sözen 2005:37). Köşe odalar iki dış cepheye sahip olmakla daha aydınlık ve manzaralıdır. Başoda (Selamlık, Divane) genellikle köşe odalardan biridir ve evin en önemli odasıdır. Dolap, ocak, sekilik, duvar ve tavan kaplamaları, normal ve tepe pencerelerindeki tezyini süslemeler ile bir bakıma evin simgesi olan bu oda aile reisinin erkek misafirlerini ağırladığı, toplantılar yaptığı önemli bir mekândır. Oda bu eylemlere göre biçimlenmiş olup, değişkenliği azdır. İç donatımda bu espri içerisinde genellikle sabit elemanlardan oluşur (Hacıbaloğlu 1989:22-23).

Geleneksel Türk aile yapısını oluşturan aynı evi paylaşan çekirdek ailelerden her biri için ayrılan odalarda, fonksiyon ayrımına gidilmemesi ve tüm eylemlerin bir oda içerisinde yapılması gerekliliği, mekânın fonksiyonel kullanılmasını gerektirmektedir. Bu anlamda odalardaki donatı elemanları tüm bu fonksiyonları yerine getirebilecek şekilde tasarlanmıştır. Tipik bir geleneksel Türk evi odası büyüklüğü ve süsleme özellikleri ne olursa olsun belirli bir düzen içerisinde tasarlanmıştır. Oda ayakta ulaşılabilen en yüksek noktasından yatayda ikiye ayrıldığında, bu bölümlemenin üst tarafı estetik unsurları barındırırken, alt tarafının ise fonksiyonellik amacıyla tasarlandığı görülür (Küçükerman 1985:69).

Tavanların Türk evlerinde müstesna bir mevkisi vardır. Türkler ev hayatını sevdikleri, sükûn ve rahatı evlerinde aradıkları için, evlerinin dış sadeliğine karşılık içleri nakışlı, süslü ve zengindir (Kömürcüoğlu 1950:64). Tavanlar, odanın ev içerisindeki önemine (başoda, köşk oda), ustanın becerisine, ev sahibinin isteklerine ve ekonomik gücüne göre farklı şekillerde yapılmışlardır. Genellikle başoda için gösterilen özen ve işçilik doğal olarak küçük odalar için gösterilmemiş ve basit işçiliklerle yapılmışlardır (Hidayetoğlu 2006:334).

Yozgat İli Tarihi Gelişim ve Coğrafyası

Yozgat İli toprakları İç Anadolu Bölgemizdedir. Kızılırmak'ın İç Anadolu Bölgesinde çizmiş olduğu geniş yay içinde yer alan Bozok Platosu içerisindedir. Yozgat şehir merkezi doğu-batı istikametinde uzanan Kirazlıdere vadisi içerisinde kurulmuştur. Yozgat tarihi evleri bu vadi içerisinde dar bir alana yerleşmiştir (İl Yıllığı 1991:6).

İlk çağlardan beri yerleşme alanı olan topraklar üzerinde bulunan Yozgat Şehrinin kuruluşu 16. Yüzyıl başlarına rastlar (Uzunçarşılı 1974:272). Daha önceleri burada bir köy olduğu söylense de bununla ilgili herhangi bir belge ve kalıntı bulunmamaktadır (Sümer 1974:331). Bölge toprakları tarih çağları boyunca Hititler'in, Frigler'in, Kimmerler'in, Persler'in, İskender, Roma ve Bizans İmparatorluklarının hakimiyetinde kaldı (İl Yıllığı 1991:34). 1071 Malazgirt Zaferinden sonra, Anadolu Selçuklu Devletine tabi Kayseri benliğinin, 1127'den sonra da Danışmend'liler Beyliğinin sınırları içinde kalmıştır.1175'ten sonrada tamamen Anadolu Selçuklularının eline geçmiştir.1243 Kösedağ Savaşından sonrada ilhanlılar'ın kontrolüne giren bölge, Beylikler döneminde Eretna beyliğinin, 1381'den sonra da Kadı Burhanettin devletinin eline geçti.1398'de Yıldırım Beyazıt tarafından Osmanlı topraklarına katıldıysa

da 1402 Ankara Savaşından sonra Timur'un kontrolüne girdi.1408 yılında Çelebi Sultan Mehmet tarafından Osmanlı topraklarına yeniden katıldı (Öztuna 1979:222).

XVI. yy'ın başından Cumhuriyet döneminin başına kadar, yaygın olarak ''Bozok'' adıyla tanınan Yozgat, XIX. yy'ın başına kadar Sivas eyaletine bağlı bir sancaktır (Taş 1987:1). XV. yy'da Yozgat ve komşu bölgelere yerleşen ve Bozok adıyla anılan oymaklar şunlardır. Kızılkocalu, Selmanlu, Ağacalu, Çiceklu, Demircilu, Şambayadı, Söklen, Hisar Beglu, Karalu(karaevliler).Bugünkü Yozgat'ın yerli halkı bu oymakların nesillerinden gelmektedir. Bu bölgede oymak adlarının bir çok köy ve kasaba hala aynı isimle anılmaktadır(İl Yıllığı 1991:34).

Bugünkü Yozgat'ın kuruluşu XVIII. yy'ın II. yarısına rastlar. Kurucuları Çapanoğlu aşiretidir. ''Eski Ankara Salnamesi'nde Yozgat'ın ilk temelleri 12.yy başlarında 1110'da Ömer Cabbar Ağa tarafından atılmış şehir (M. 1737) Kasaba halini almıştır (Koç 1988:9).

Yozgat XIX. yy'ın ortalarında oldukça büyümüş ve geniş bir bölgeyi içine almıştır. Bu dönemde Bozok Eyaletinin Bozok, Ankara, Kayseri Sancakları bulunmaktadır. Bütün bu uygarlıklara ev sahipliği yapmış olan Yozgat zengin bir kültürel ve tarihi dokuya sahiptir(İl Yıllığı 1991:39).

Geleneksel Yozgat Evlerinde Ahşap Tavanlar

Binalarda her kattaki oda ve sofaların üstünü örten ve ondan yukardaki katın döşemesi altına gelen satıhlara denir. Bunlar ya düz veya kademeli bir şekilde olur. Tavan ağaç, ızgara, veya seramik kafes üzerine ya da doğrudan doğruya üzerine uygulanan bir alçı sıva ile yapılabildiği gibi, prefabrike alçı levhalarla tabii veya sentetik ağaç panolarla da yapılabilir (Meydan Larouse:110). Türk mimarisinde ahşap inşaatta tavanlar genellikle tahtadan olup üzerleri işlemelidir. Türk evi tavanları düz ve geniş satıhlı veya tonoz ve kubbeli olarak değişik biçimde yapılmıştır. Ahşaptan yapılan kubbeli tavanlar düz bir renkte boyanır ve nakış, el yaldızlı bezemelerle süslenmiştir. Düz tavanlar genellikle küçük bölmelere ayrılır bunların zemini yeşil ve çıtaların rengi kırmızıya boyanırdı. Bazı örneklerde bu bölmeler nakışla da yapılırdı. Başodaların tavanları etrafına bir veya birkaç bordür yapılarak bunların içi motiflerle bezenir ortaya bir göbek nakışı yerleştirilmiştir (Yüksel 1994:21).

Ahşap Tavan Yapım Teknikleri

Yapım tekniklerine göre ahşap tavanlar 4 grupta incelenebilir.

a-Ters tavan, en yalın ve süslemesiz tavan şeklidir. Bu tür tavanlar kirişler üzerine, ince lama şeklinde merteklerin yan yana sıralanmasıyla ya da hasır ve buna benzer malzemelerin kirişlerin üzerine serilmesiyle oluşturulur. Ters tavanlarda kirişler, odanın içerisinden kaplanmadığı için açıkta kalır ve kendine has bir görünüm ortaya çıkarır. Yapımı kolay ve ucuz olduğu için bu tür tavanlar daha çok ekonomik durumu kısıtlı ailelerin evlerinde, ya da evin önemsiz görülen kısımlarının tavanlarında uygulanmıştır

b-Düz tavanlar, geleneksel Türk evlerinde çok yaygın olarak uygulanmıştır. Bu türde yapılan tavanlar; kirişlemenin altına perdahlı veya düz tahtaların, uzunlamasına düzgün bir yüzey oluşturacak biçimde çakılmasıyla elde edilir. Daha sonra bu yüzey çeşitli süsleme teknikleriyle bezenebilir. Bu teknikte yapılan tavanlarda kirişlemenin altı kaplandığı için kirişleme görünmez. Dolayısıyla düzgün bir görünüm elde edilir.

c-Tekne tavan tekniğinde öncelikle, düz tavan yapılır gibi kirişlemenin altına ana zemin oturtulur. Bu ana zemin üzerine, yanlarda kademeli kat kat pervazlar çakılarak, tekne kenarı gibi odanın duvarlarına açılan bir görünüm verilir. Bu sebeple bunlara "tekne tavan" denilmiştir (Çizim 3). Tekne tavanlarda, pervaz ile tavan zemini arasındaki yükseklik farkı en az 15–20 cm kadardır. Tekne tavan kaliteli işçilik ve fazla malzeme gerektiğinden genellikle zengin ailelerin evlerinde ya da evin başodalarında

uygulanmıştır. Uygulama alanı düz tavanlar kadar yaygın olmayan tekne tavanların en çok kenar pervazlarında ve göbeklerinde süsleme vardır.

d-Kırlangıç örtü tavan tekniği; Sivil mimarideki örneklerine özellikle Erzurum evlerinde rastlanan kırlangıç örtü, Erzurum evinde önemli yere sahip olan tandır evinin tavan örtüsüdür. Kare kenarlar üzerine oturan kırlangıç örtüde dikdörtgen kesitli ahşap kirişler köşegen yerleştirilerek sekizgen oluşturulur, bir sonraki sıra içeri taşırılarak karelenir ve bu şekilde bindirmeli yükselen tavan üstte kare bir ışıklıkla son bulur (Yıldırım 2006:333-334).

Ahşap tavan süsleme teknikleri

Geleneksel Yozgat evlerinde incelenen tavan örneklerinde sıklıkla görülen süsleme tekniklerini çıtakari, aplike, kalemişi, oyma (yüksek kabartma), ajur işi olarak sıralayabiliriz.

Çıtakari**;** tavan süslemelerinde elde edilmek istenen desen, ince çıtalar ve bordur tahtaları gibi ahşap parçalar ile yapılır. Düz olan ana zemin üzerine süslemeyi oluşturacak parçalar ("S" ve "C" kıvrımları veya çıtalar) çakılır ya da yapıştırılır. Bu çıtaların kalınlıkları 1,5 cm kadardır. Çıta kenarlarına profil veya kordon açılmış olabilir. Bu tekniğe "Çubuklu" ya da "Şişhane" de denilmektedir (Eldem 1987). Bu teknik Yozgat evlerinde en sık görülen süsleme tekniğidir. Bu teknikte farklı evlerde süsleme özellikleri farklılıklar göstermektedir. Çıtalar bazı evlerde düz olarak yerleştirilebildiği gibi bazı evlerde de baklava dilimi ve sekizgen oluşturacak şekilde dizildiği de görülür. Çıtakari tavan süslemelerinin yanı sıra daha özenli ve yoğun işçilikle zenginleştirilen ortada bir göbekle bütünleştirilen örneklerde mevcuttur. Düz çıta yerine S ve C kıvrımlarla birleştirilerek oluşturulmuş ince işçilikli tavan örnekleride çıtakari örnekler olarak değerlendirilebilir.

Aplike; belli bir motifin etrafının bir kesici aletle kesilerek boşaltılması sonucu elde edilen süsleme motiflerinin bir yüzeye yapıştırılarak ya da çakılarak kullanılmasıdır. Bu tekniğe 'ajur' da denilmektedir. Bu yöntemle yapılan süslene tekniği özellikle 19. yy da yoğun şekilde tavanlarda uygulanmıştır.

Kalem işi; astar boya çekilmiş yüzeylere çizilen motiflerin fırça ile renklendirilmesi ile meydana gelir. Daha çok sıva üzerinde görülen bu teknik ahşap bazen de taş üzerinde uygulanmıştır (Sanat Tarihi Ansiklopedisi 1981:763). İlk örnekleri insan elinin ulaşamayacağı yükseklikte taş üzerine yapılmış olan bazı desenlerden oluşur. Osmanlı döneminde özellikle sivil mimaride evlerin oda kapıları ile tavan ve dolap kapaklarında bu teknik ahşap üzerine, duvarlarda ise sıva üzerine uygulanarak, zengin motiflerle bezenmiştir (Arseven 1953:525). Barok devrinde duvarlar ve ahşap yüzeyler üzerine kalem işi tekniğinde manzara ve motifler halinde süslemeler yapılmaya başlamıştır. Türk evlerinde oda kapıları ile tavan ve dolap kapaklarında bu tekniği ahşap üzerine duvarlarda ise sıva üzerine uygulayarak zengin örnekler oluşturulmuştur (Arık 1988:135).

Oyma; ahşap oyma sanatı Anadolu Selçuklu Devleti zamanında çok gelişmiştir. Beylikler döneminde de görülen bu süsleme tekniğinde kullanılan malzeme, ceviz, elma, armut, sedir, gül ve abanoz ağaçlarıdır. Bunların işçiliğinde çeşitli teknikler uygulanmıştır. 16. yy dan itibaren natüralist bir üsluba dönüşen motifler belli ölçüde stilize edilerek kullanılmışlardır (Öney 1969:165). Tavanlarda düz satıhlı derin oyma tekniği kullanılmıştır. Bu teknikte ahşap yüzey düzdür, motifler oyularak işlenmiştir.

Ajur; ahşap yüzeylerin dantel gibi delikli şekilde oymalarla bezendiği tekniğe denir daha çok rahlelerde rastlanır (Öney 1969:141). Yozgat evlerinin tavan örneklerinde görülen ajur tekniği daha çok göbeklerin merkezinde aydınlatma elemanının tutturulduğu yerde ve yarım küre formundadır. Münhani eğrileri ile süslenmiştir.

Geleneksel Yozgat Evlerinde ki Tavan Süsleme Örnekleri

Yapının Adı: Ozanlar Konağı

Örnek No: 1

Fotoğraf No:1-2

Yapıda ki Yeri: Ozanlar konağı sofa tavanı,

Onarım Durumu: Onarım görmemiştir.

Ölçüleri:

En: 525 cm

Boy: 650 cm

Derinlik: 20 cm

Zemin malzemesi: Çam,.

Zemin rengi: Çam rengi.

Süsleme malzemesi: Metal kabara, ahşap kabara,

Süsleme Rengi: Zemin açık kahverengi özgün boya,

Konu: Geometrik, bitkisel, münhani, rumi ve zencerek motifli bezemeler (C kıvrımlar),

Teknik: Aplike, oyma, çakma küntekari, geçme, çıtakari,

Kompozisyon: Ozanlar konağı giriş kat sofasında yer alan dikdörtgen planlı tavan süslemesi üç kademeden meydana gelmiş tekne tavan örneğidir. Tavan süslemesinde ki en yoğun bölüm tavan göbeğidir. 20 cm çapında ki ajur işlemeli göbek kısmı kubbe biçiminde olup üsluplaşmış çiçek motifleriyle bezenmiştir. Kubbe biçiminde tavan göbeğinin çevresinde merkezi sistem tekniği uygulanmış, merkezden başlayan 24 münhani motifinin üsluplaşmış çiçek motifiyle birleşerek, bir ters bir düz yerleştirilerek kenarda C kıvrımların oluşturduğu kontur ile birleşmiştir. Tavan süslemesinin ikinci kademesini 20 cm kalınlığında 4 parçadan oluşan sekizgen çıtalar oluşturur. Birinci kontur ile ikinci kontur zencerek motifi ile birleştirilmiştir. Diğer konturlar 2 şer cm lik düz çıtalar ile birleştirilmiştir. Sistemin ikinci kademesini 20 cm kalınlığında boyuna yerleştirilen çıtalar meydana getirir. Bu çıtalar 3 er cm lik pevazlarla birleştirilmiş olup tavanı sınırlayan iki kalın bordür arası pervazlarla kontürlenmiş zemin yeşil renge boyanarak arası geometrik ve bitkisel kökenli yaprak motiflerinin aplike edilmesinden oluşmuştur. Dikdörtgen planlı tavan yüzeyinin en dış konturu ise sıçandişi motifi ile bezemelidir.

Fotoğraf No: 1

Yapının Adı: Ozanlar Konağı

Örnek No: 2

Fotoğraf No: 2

Yapıda ki Yeri: Giriş kat yaz odası tavanı,

Onarım Durumu: Onarım görmemiştir,

Ölçüleri:

En: 450 cm

Boy: 610 cm

Derinlik: 20 cm

Zemin malzemesi: Çam

Zemin rengi: Açık kahverengi özgün boya,

Süsleme malzemesi: Metal kabara, ahşap kabara,

Süsleme Rengi: Zemin açık kahverengi özgün boya,

Konu: Geometrik, bitkisel, münhani, rozet, palmet ve civankaşı motifli bezemeler,

Teknik: Aplike, oyma, ajur, çıtakari,

Kompozisyon: Ozanlar konağının giriş katta güney batı cephesinde yer alan yaz odası tavanı kareye yakın dikdörtgen biçiminde olup genel kurgusu içinde üç bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölüm kubbe biçiminde 20 cm çapında kıl testere ile ajur tekniği ile yapılmış göbek kısmını oluşturur. Asıl süslemeli alan göbeğin etrafından merkezi sistem tekniğine göre daire biçiminde sıralanan birbirinin simetriği olan münhani eğrilerine benzer ve hatayilerden oluşan motiflerin aplike edildiği ikinci bölümdür. Hareketli yaprakların iç göbeğe dönük yönlerinde dört palmet yerleştirilmiştir. Ayrıca birbirine simetrik motiflerin birleşme noktalarında şemse motifine benzer motifler yer almaktadır.

Fotoğraf No: 2

Yapının Adı: Eryaşarlar Konağı

Örnek No: 1

Fotoğraf No: 3

Yapıda ki Yeri: İkinci kat başodası tavanı,

Onarım Durumu: Onarım görmemiştir,

Ölçüleri:

En: 480 cm

Boy: 620 cm

Derinlik: 25 cm

Zemin malzemesi: Çam, yağlı boya,

Zemin rengi: Kızıl kahve, açık yeşil,

Süsleme malzemesi: Çam, ağacı, ceviz ağacı, metal kabara,

Süsleme Rengi: Kızıl kahverengi,

Konu: Geometrik, bitkisel rumi, hatayi motifli bezemeler,

Teknik: Aplike, oyma, ajur, çıtakari,

Kompozisyon: Eryaşarlar Konağının üst kat "başodası" tavanı dikdörtgen planlı tekne tavan tipinde olup; yoğun süsleme alanı merkezi oluşturan göbek kısmındadır. Merkezi oluşturan göbek ajur tekniğiyle yapılan, rumi eğrilerinin birbirine dönük yerleştirilmesinden oluşur. Göbeğin çevresi, ikişer cm kalınlığında, iki kademeli, kontürle sınırlanmış olup üzeri eşit aralıklarla yerleştirilmiş cihanberg motifiyle bezenmiştir. Göbek yüzeyini oluşturan 80 cm çapındaki yüzey girft olarak bezenmiş, merkezden çıkan hatayi motiflerinin sıralamasından oluşmuştur. Hatayi motifleri arasında kalan boşluklar bir palmet, bir geometrik birimlerden oluşan motiflerin alternatif sıralanması ile dolgulanmıştır. Tavan göbeği yüzeye kabaralı çivilerle tutturulmuştur. Bezemenin çevresini, kabaralarla tutturulmuş geometrik formlardan oluşan kenar bordürü tamamlar. Geometrik formlar aralıksız tekrarlarla sıralanmıştır. Tavan yüzeyi dikdörtgen çıtaların boyuna yerleştirilmesinden oluşur. Dikdörtgen çıtalar 8 cm aralıklarla tavana, kabaralı çivi ile tutturulmuş, çıtalar arası boşluklar açık yeşil renge boyanmıştır. Bu renkli yüzey hazırlanan balıksırtı ve bitkisel motiflerin aplike edilmesiyle dolgulanmıştır.

Fotoğraf No:3

Yapının Adı: Eryaşarlar Konağı

Örnek No: 2

Fotoğraf No: 4

Yapıda ki Yeri: İkinci kat yaz odası tavanı.

Onarım Durumu: Onarım görmemiştir.

Ölçüleri:

En: 480 cm

Boy: 620 cm

Derinlik: 25 cm

Zemin malzemesi: Çam ağacı,

Zemin rengi: Kızıl kahve, açık yeşil,

Süsleme malzemesi: Çam ağacı,

Süsleme Rengi: Kırmızı, kızıl kahverengi,

Konu: Geometrik, bitkisel bezemeler,

Teknik: Aplike, oyma, çıtakari,

Kompozisyon: Eryaşarlar Konağı üst kat yazodasının tavanı; tekne tavan olup onbir dikdörtgen parçaya ayrılmıştır. Bu parçalardan beşinin dış bordürü geometrik motiflerle kontürlenmiş ve eşit tavan parçalarının kısa kenarları üsluplaşmış çiçek motifleri ile bezenmiştir. Tavan süslemesinin kenarında, 20 cm'lik kenar bordürünün kenarı geometrik motiflerle temizlenmiştir.

Fotoğraf No: 4

Yapının Adı: Eryaşarlar Konağı

Örnek No: 3

Fotoğraf No: 5

Yapıda ki Yeri: İkinci kat sofa tavanı,

Onarım Durumu: Herhangi bir onarım görmemiştir. Zamanla tavanın bazı kısımlarında çökmeler ve ayrılmalar olmuştur,

Ölçüleri:

En: 540 cm

Boy: 1200 cm

Derinlik: 25 cm

Zemin malzemesi: Çam ağacı,

Zemin rengi: Çam rengi (Kazıl kahverengi),

Süsleme malzemesi: Çam ağacı,

Süsleme Rengi: Koyu kahverengi,

Konu: Geometrik, bitkisel bezemeler,

Teknik: Geçme, oyma, ajur, çıtakari,

Kompozisyon: Düz bordürle sınırlandırılmış, ondokuz eşit aralığa yerleştirilmiş, araları ince pervazla sabitleştirilen dikdörtgen çıtakari bir tavandır. Genel olarak tavanı çevreleyen düz kalın bordür, tavan göbeği bunların arasında kalan dikdörtgen uzun çıtalardan meydana gelir. Merkezi oluşturan daire şeklindeki tavan göbeği ise, girift olarak bitkisel, hatayi ve rumi motiflerle doldurulmuş geometrik parçalar göbeğin etrafında bordür oluşturur. Tavanda ki diğer bir süsleme unsurunda geometrik parçaları tavana tutturmada kullanılan metal başlıklı kabaralardır. Tavan göbeği yerde hazırlanmış, işlendikten sonra tavana kabaralarla monte edilmiştir.

Fotoğraf No: 5

Yapının Adı: Hatice Mühür Evi

Örnek No: 1

Fotoğraf No: 6

Yapıda ki Yeri: Başodası tavanı,

Onarım Durumu: Onarım görmemiş olup tavanın bazı bölmelerinde çökmeler vardır,

Ölçüleri:

En: 330 cm

Boy: 600 cm

Derinlik: 20 cm

Zemin malzemesi: Çam ağacı, özgün boya, kadife kumaş saten kumaş,

Zemin rengi: Çam rengi (Kızılkaheverengi, kırmızı, yeşil),

Süsleme malzemesi: Çam ağacı, özgün boya, kadife, sate,

Süsleme Rengi: Yeşil, kırmızı, kızılkahverengi,

Konu: Geometrik, bitkisel, sembolik, münhani ve rumi bezemeler,

Teknik: Ajur aplikasyon, kuntekari (yalancı küntekari, oyma, çıtakari,

Kompozisyon: Uzunlamasına dikdörtgen oluşturacak şekilde, çıtalarla dokuz eşit parçaya bölünerek meydana getirilmiş çıtakari bir tavandır. Bunlardan, beş dikdörtgen parça üzerinde yerleştirilmiş, tavan göbeği bezemenin yoğun olduğu bölgedir. Tavanı boyuna kesen çıtaların arası, yeşil saten ile kaplanmış, üzerine bitkisel kökenli bezemelerle geometrik formların birleşmesinden oluşan yapı ile dolgulanmıştır. Ara dolguları dikdörtgen çıtaların uçlarında ikişer rozet motifi ile tamamlanmıştır. Merkezde, bu dikdörtgen bölmelerin ortasında daire bir tavan göbeği yerleştirilmiştir. Dört kademeden oluşan tavan göbeğinin merkezini, kırmızı kadife kumaşın üzerine ajurla çıkarılmış motiflerin aplikesinden oluşan, kubbe şeklinde bir göbek oluşturur. Ajur, çift rumilerin yanyana birleşmesinden meydana gelmiştir. Çevresi daire şeklin de dönen bir bordürle sınırlanmıştır. Bordür üzerinde beş yapraklı üsluplanmış, onaltı adet çiçek motifi aplike edilmiştir. Bezemeli göbeğin (en yoğun süslemeli) üçüncü bölümü, bitkisel, geometrik ve sembolik motiflerle grift olarak doldurulmuştur. Göbek enden ve boydan ikiye bölündüğü zaman, simetrik olan süslemeli yüzey merkezden çıkan stilize edilmiş "koçboynuzu" motifleri arasına yerleştirilmiş, hayat ağacı motiflerinin uçlarından aşağı sarkan, çift yönlü üçlü münhani eğrilerinin merkezde toplanması ile tek merkezli bir kompozisyon örneği gösterir.

Fotoğraf No: 6

Yapının Adı: Hatice Mühür Evi

Örnek No: 2

Fotoğraf No: 7

Yapıda ki Yeri: Kış odası tavanı,

Onarım Durumu: Onarım görmemiştir. Tavan göbeğinin ajurlu bölmesinde kırıklar görülmektedir,

Ölçüleri:

En: 330 cm

Boy: 600 cm

Derinlik: 20 cm

Zemin malzemesi: Çam ağacı,

Zemin rengi: Çam rengi kızıl kahverengi,

Süsleme malzemesi: Çam ağacı, saten kumaş metal kabara,

Süsleme Rengi: Çam rengi, kazıl kahverengi yeşil,

Konu: Geometrik, bitkisel, pa1met ve hatayi sembolik bezemeler,

Teknik: Oyma, ajur, aplike, geçme,

Kompozisyon: Bezemeli, düz pervazla çukurlaştırılmış dikdörtgene yakın bir tavan örneğidir. Genel olarak, bordürler tavan göbeği ve bunların arasında kalan çapraz dolgulu zeminden meydana gelir. Tavanın yoğun bezemeli kısmını, ortaya yerleştirilen girift bezemeli göbek kısmı oluşturur. Göbekle bordürler arasında kalan büyük alan ise; ahşaptan bitkisel bezemelerle kare biçiminde bölünerek geometrik sonsuz yüzey kompoziyonu oluşturur çam ağacından yapılan tavan ile ajur tekniğinde yapılan göbek arasında, kadife kumaş geçirilerek uygulanmış bir örnektir. Tavan göbeği üç kademeli yapılmış olup; ajurlu bölmenin büyük bir kısmı kırılmıştır. Asıl göbeği oluşturan yüzey, bitkisel kökenli motifler ve hatayi, münhani ve rumi motifleri ile girift olarak doldurulmuştur. Göbek kenarlı, karesel formların daire biçiminde tavan yüzeyine metal kabaralarla tutturulmasından meydana gelmiştir. Bordürler ile göbek arasında kalan geniş yüzey, bitkisel kökenli, çift yapraklı, ikişer motifin, ortada usluplaşmış dört yapraklı çiçek motifi ile bileşmesinden meydana gelir. Bu bezemeli dörtlü birleştiğinde; asıl yüzey bezemesi meydana gelerek geometrik, sonsuz yüzey kompozisyonu oluşturur. Ajur tekniğinde çıkarılan bu form sonradan tavana aplike edilmiştir. Genel kompozisyon düzenine göre, tavanın etrafını çeviren bordürlerden, dış bordür ile aradaki bağlantıyı dar çift pervaz sağlar. İç geniş bordür en ve boyda simetrik

olarak yerleştirilmiş, zencirek motifleri ile birlikte rumileri birleştiren palmete benzer stilize edilmiş, motif ucundan çıkan pervaz ile köşe motifine bağlanarak sonsuz bir kompozisyon düzeni yaratmıştır. Tavan bezemesinin kenar bordürü dar olup, geometrik dolguludur.

Fotoğraf No: 7

Yapının Adı: Şoför Naci Evi

Örnek No: 1

Fotoğraf No: 8

Yapıda ki Yeri: Sofa tavanı.,

Onarım Durumu: Onarım görmemiştir.

Ölçüleri:

En: 100 cm

Boy: 100 cm

Derinlik: 20 cm

Zemin malzemesi: Çam ağacı, özgün boya,

Zemin rengi: Açık kahverengi,

Süsleme malzemesi: Metal kabara, çam ağacı, özgün boya, saten kumaş,

Süsleme rengi: Koyu kahverengi, bakır rengi sarı,

Konu: Geometrik bitkisel, hatayi, rumi palmet, dört yapraklı çiçek bezemeleri,

Teknik: Oyma geçme, ajur, yalancı küntekari, çıtakari,

Kompozisyon: Dikdörtgene yakın bir tavan yüzeyi içinde dört tarafı dikdörtgen şeklindeki çıtalardan oluşan tekne tavan tipinde çıtakari tavan örneğidir. Yüzey dikdörtgen çıtaların yine daha ince (2 cm'lik) çıtalarla, kabaralı çivilerle birleştirilen düzenlemeler içinde daire bir tavan örneği meydana getirilmiştir. Göbek üç kademeli yapıdan oluşmuştur. Birinci kademe dışa bombeli tavan göbeğidir. En dış, geometrik motiflerin yanyana sıralanmasından oluşmuş, kenarı ise rumilerin birbirine dönük yerleştirilmesinden ajurlu göbeği oluşturmuştur. Ajurlu göbek kısmının aralıklarından yüzeye yerleştirilen parlak sarı saten görünmektedir Ajurlu göbeğin kenarı 2 cm'lik çember ile sınırlandırılmış, üzeri üsluplandırılmış dört yapraklı çiçek motifleri ile dolgulanmıştır. Tavan göbeğinin bezemeli geniş yüzeyi, girift dolguludur. Merkezdeki bitkisel kökenli motiflerin bir uzantısı palmet motifi ile sonsuzluk prensibi yaratırken diğer yaprak uzantısında, kıvrılarak rumiye benzer motifler oluşturulmuştur. Girift bezemeli tavan göbeğinin üçüncü bölümünü geometrik formlardan yapılan kenar bordürü oluşturur. Bordür kabaralı çivilerle yüzeye tutturulmuştur.

Fotoğraf No: 8

Yapının Adı: Kamil Koldemir Evi

Örnek No: 1

Fotoğraf No: 9

Yapıda ki yeri: Kış odası tavanı,

Onarım Durumu: Onarım görmemiştir,

Ölçüleri:

En: 420 cm

Boy: 350 cm

Derinlik: 20 cm

Zemin malzemesi: Çam ağacı,

Zemin rengi: Kızıl kahverengi,

Süsleme malzemesi: Çam ağacı,

Süsleme Ren**gi:** Kızıl kahverengi, açık sarı,

Konu: Bitkisel, Geometrik, Gülce, "C" kıvrım , "V" kıvrımlar,

Teknik: Aplike, oyma, ajur,

Kompozisyon: Tekne tavan biçiminde dikdörtgen planlı çıtakari tavan örneğidir. Süsleme; geniş iki bordürün kuşattığı dolgulu zeminden meydana gelir. Tekne tavan; başlangıç noktası 5 cm'lik çıtalar arasında, geometrik formların «V» biçiminde iç içe yerleştirilmesinden oluşmuştur. Asıl tavan yüzeyinin kenarı bir dar, iki geniş bordürle çevrelenmiştir. Dar bordür dışta civankaşı arasında rumilerin bir ters bir düz sıralaması ve rumilerin alt sırasında yer alan geometrik formlar V görünümündedir. Birinci geniş bordür oyma tekniğiyle hazırlanan madalyonların yüzey üzerinde sıralanmasından oluşmuştur. Madalyonlar belirli aralıklarla zencerek motifi ile birleştirilmiş en ve boyda değişik bezeme örneği göstermiştir. Tavan boyunda eşit aralıklarla yerleştirilen madalyonlar eninde ve boyunda farklı kompozisyon özellikleriyle devam eden bir yapı göstermiştir. Tavan eninde iki madalyon gülce motifi ile birleştirilerek gurup oluşturmuştur. Bordürü oluşturan madalyonlar rumi motiflerinin değişik yönde kullanılmasından oluşmuştur. İkinci geniş bordür dikdörtgen formların üzerinde birbiri üzerinden geçerek C kıvrımlar oluşturması ile devamlılık sağlanmış, köşelerde geometrik formların kesişmesinden meydana gelen yeni formlar oluşmuştur. Tavan zemini girift olarak bezenmiş olup, çift rumilerin birleşmesinden, karelerden oluşan sonsuz bir yüzey kompozisyonu ortaya çıkmıştır. Rumilerin birleşme noktalarında üsluplaşmış beş yapraklı çiçek motifi yerleştirilerek yüzey üzerinde motiflerin alternatif

sıralanması ile sonsuzluk prensibi yaratılmıştır. Genel kurgusu içinde tavanın iki geniş bordüründe de bezemeler en ve boyda simetriktir. Bezemenin ana yapısını birinci bordürde yer alan madalyon oluşturmaktadır. Geniş motifli tavanın yüzeyinde ise bordürde yer alan madalyon motifini oluşturan stilize rumiler, alternatif sıralanmaları ile yapıyı hareketli kılan başlıca motif olmuştur.

Fotoğraf No: 9

Yapının Adı: Bacanlılar Evi

Örnek No: 1

Fotoğraf No: 10

Yapıda ki yeri: Başodası tavanı,

Onarım Durumu: Onanın görmemiş olup sağlam özelliklerini korumaktadır,

Ölçüleri:

En: 450 cm

Boy: 700 cm

Derinlik: 20 cm

Zemin malzemesi: Çam ağacı,

Zemin rengi: Açık yeşil,

Süsleme malzemesi: Çam ağacı, metal kabara,

Süsleme Rengi: Gri yaldız,

Konu: Geometrik , bitkisel, hatayi, rumi, palmet rozet motifli bezemeler,

Teknik: Ajur, oyma, aplikasyon,

Kompozisyon: Bacanlılar evi başodası tavanı dikdörtgen planlı olup, tavan göbeği, yüzey ve iki kalın bordürden oluşmuştur. Tavanın asıl süslemeli yüzeyi olan tavan göbeği, bitkisel motiflerle girift dolguludur. Göbek merkezde geometrik form ile kubbeleşmiş olup Bezemeli tavan göbeğinin çevresi kare formlarla kontürlenmiştir. Tavanın ikinci bezemeli bölümünü C kıvrımlarından oluşan sonsuz yüzey kompozisyonu oluşturur. Yüzey kompozisyonunu sınırlayan birinci kalın bordur "S" kıvrımlar ile dolguludur. Tavan bezemesini ikinci kalın bordür tamamlar. Bu bordürde en ve boy orta noktaları baklava biçiminde motiflerle belirlenmiş, bezeme motifleri ahşap kabaralarla yüzeye sabitleştirilmiştir.

Fotoğraf No: 10

Yapının Adı: Nizamoğlu Konağı

Örnek No: 1

Fotoğraf No: 11-12-13-14-15

Yapıda ki yeri: Güney batı başodası tavanı,

Onarım Durumu: Onarım görmemiş olup sağlam özelliklerini korumaktadır,

Ölçüleri:

En: 450 cm

Boy: 600 cm

Derinlik: 20 cm

Zemin malzemesi: Çam ağacı, özgün boya,

Zemin rengi: Koyu mavi, krem rengi,

Süsleme malzemesi: Çam ağacı, ceviz ağacı, yağlı boya, ahşap kabara,

Süsleme Rengi: Kızıl kahverengi, krem rengi,

Konu: Geometrik, bitkisel, rumi hatayi münhani, zencerek,

Teknik: Ajur, aplikasyon, çakma küntekari, oyma,

Kompozisyon: Güney batı odası batı duvarında madalyon biçiminde barok kartuş içerisinde, bir kumandanın karargah çadırının içi tasvir edilmiştir. Duvar resminde üçüncü boyut denemeleri, ışık gölge ve renk değerleri arayışı görülmektedir. Batı duvarında yer alan kumandan çadırı sahnesinde yüzlerdeki ifadeler ve kumandanın giysilerinde ışık gölge ve renk değerleri arayışı gözlenmektedir.

Tavanda bulunan duvar resimlerinden bir diğerinde ise çok katlı taş bir bina tasvir edilmiştir. Diğerlerinden farklı olarak yapının sol köşesine minareyi andıran kule ilave dilmiştir. Zemin üzerine iki kat olarak işlenen yapı bol pencerelidir. Önünde ağaçlar ve akan bir su tasvir edilmiştir.

1871 tarihi bulunan bir diğer duvar resminde tevrattan alınan bir konu anlatılmaktadır. İsrail hükümdarı Süleyman aynı çocuğa sahip olmak isteyen iki kadın arasında asıl anneyi bulup ortaya çıkardığı sahne tasvir edilmektedir (Arık 1988:62).

Tavanın ana yüzeyini oluşturan zemin öncelikle tavan yüzeyini çevreleyen süslemeli tavan kuşakları ve ortada daire bir göbekle ayrılmıştır. Bu arada meydana gelen büyük alan ise; bitkisel üsluplaşmış çiçek

ve yaprak motiflerinin oluşturduğu kare formlarla bölünerek geometrik sonsuz yüzey kompozisyonu oluşturmuştur. Oluşan kare formların içine sekiz kollu yıldız motifleri yerleştirilerek zenginleştirilmiştir. Asıl bezemeli alan tavan göbeğidir. Daire şeklinin içinde, merkezden dışarı doğru yüzeyi 21 parçaya bölen rumi ve münhanilerden oluşan iki motifin üsluplaşmış çiçek motifi ile birleşmesinden meydana gelir. Motifle ajurla çıkarılmış üzeri kabartmalı oymalarla bezenmiştir. Hazırlanan motifler yüzeye aplike edilmiştir. Tavan göbeğinde ki son bölme geometrik formlardan oluşan kenar bordürüdür. Kare parçalar yüzeye kabaralarla tutturulmuş mavi zemin üzerine krem rengi ile renklendirilmiştir. Mavi zemin üzerine aplike edilen motifler ceviz rengidir.

Fotoğraf No: 11

Fotoğraf No: 12

Fotoğraf No: 13

Fotoğraf No: 14

Fotoğraf No: 15

Yapının Adı: Nizamoğlu Konağı

Örnek No: 2

Fotoğraf No: 16-17-18

Yapıda ki yeri: Güney doğu odası tavan süslemesi,

Onarım Durumu: Onarım görmemiştir,

Ölçüleri:

En: 50 cm

Boy: -

Derinlik: -

Zemin malzemesi: Sıva,

Zemin rengi: Beyaz,

Süsleme malzemesi: Toprakboya, tutkal,

Süsleme Rengi: Koyu mavi, açık mavi, beyaz, kahverengi, kırmızı, koyu yeşil, açık yeşil,

Konu: Manzara resmi,

Teknik: Kuru fresko,

Kompozisyon: Nizamoğlu konağının güney doğu odası tavan eteği günlük yaşamı anlatan manzara tasvirleri ve av hayvanları ile bezenmiştir. Avcıların üzerinde Osmanlı dönemi giysileri bulunmaktadır. Yaylı araba ve atlılar resminde önde yalın kılıç at sırtında giden iki süvari arkada şahlanmış iki kır atın çektiği üstü kapalı pencereleri perdeli bir araba bulunmaktadır. Atlar üstündeki süvarilerin giysileri geç dönem Osmanlı giyim tarzına benzemektedir. Renk ve çizgi perspektifi az da olsa görülmektedir.

Bir diğer resimde ise dal ve yaprak motiflerinden oluşan oval bir çerçeve içine yerleştirilen çift başlı kuş resmidir. Tasvire konu olan kuşun kanatları yukarı kalkık ayakları yana açık sol ayak pençesi yukarı doğru dönüktür. Tasvir baş, gövde ve ayaklarıyla horoza, kanatları ile kartala benzemektedir.

Tavanın dış ince bordürü farklı yönlere dönük üç yapraklı palmete benzer motif ve eğrilerden oluşan süslemelerle bezenmiştir. Geniş bezemesiz bordür ile dolgu yüzey arasında kalan ince bordür 45 ° eğimli yatay geometrik motiflerle bezenmiş olup, yeşil renkle renklendirilmiştir. Tavan köşelerinde köşeleri belirleyici iç içe yerleştirilmiş üsluplanmış çiçek motifi ahşap kabara ile aplike edilmiştir.

Tavan yüzeyi sonsuzluk prensibine uymuş olup, göbek merkezi sistem tekniğine uygundur. Merkezi oluşturan daire şeklindeki tavan göbeği, daire çevresinde düzenlenmiş, geometrik formlardan oluşan bordürle sınırlıdır. Ancak bütünde tavanı çukurlaştıran bordürler burada C kıvrımlardan oluşan yapısı ile göbeği yükseltmektedir. C kıvrımlı bordür üzerinde beş yapraklı çiçek motifleri ahşap kabara ile tutturulmuş olup mavi renkte boyanmıştır. Göbekli yüzeyi tamamlayan kubbe biçiminde üsluplaşmış çiçek motiflerinden oluşan ajurlu lambalık arasından görülen saten ile zenginleştirilmiştir.

Fotoğraf No: 16

Fotoğraf No: 17

Fotoğraf No: 18

Sonuç:

Geç Dönem Tarihi Yozgat evlerinde görülen süslemeli tavanlar, çoğunlukla ahşap malzemeden yapılmıştır. Ahşabın kolay yıpranabilen bir malzeme olması, deprem, yangın gibi felaketler, evlerin zamanla kullanılmaması sonucu haşereler ve zamanın yıkıcı etkileri sonucu birçoğu günümüze ulaşamamıştır. Fakat 1994'de Yüksek Lisans tez çalışmasına konu olan yapılar bu tarihte fotoğraflanmıştır. Teze (Yüksel 1994) konu olan 13 evden 7 tanesi bu makaleye alınmıştır ve bu 7 eserden Nizamoğlu Konağı ve Ozanlar Konağı günümüze sağlam olarak gelebilmiş ve özgün özelliklerini koruyabilmiştir. Eryaşarlar Konağı kullanılmaması nedeniyle kısmen çökmüş fakat süsleme unsurları özgün özelliklerini korumaktadır. Bacanlılar evi özgün niteliğini kaybetmiştir, fakat eser ayaktadır. Şoför Naci Yazıcı evi harabe durumundadır. Hatice mühür evi ise tamamen yok olmuştur. Bunlardan Ozanlar Konağı, Şoför Naci Yazıcı evi, Kamil Koldemir evi Yozgat Belediyesi tarafından restorasyonu yapılmak üzere satın alınmıştır.

Yozgat evlerinde görülen tavan örnekleri ahşap ve kuru fresko teknikleri görülür. Ahşap tavanlarda kullanılan teknikler; aplike, ajur, oyma, yalancı küntekari, çıtakari ve kuru fresko teknikleridir. Tavanlarda bu tekniklerden birkaçı birlikte kullanılmıştır. Bezeme konusu olarak ise; geometrik, bitkisel, palmet, hatayi, sembolik motifler, münhani, rumi eğrileri yanı sıra 4-5 yapraklı çiçek motifleri, rozet ve zencerek motifleri seçilmiştir. Süsleme rengi ahşap tavanlarda çam, cevizin doğal rengi yanında bazı örneklerde (eryaşar hatice mühür bacanlı) yeşil, gri, kahve tonları kullanılmış, duvar resimlerinde ise daha geniş renk yelpazesiyle barok özelliğini yansıtan pastel tonlarda renkler tercih edilmiştir.

Malzeme olarak ise bölgenin doğal şartlarının sağladığı çam, ceviz kullanılmıştır. Esas malzeme üzerinde süsleme malzemesi olarak ahşap ve metal kabara ve saten ile zenginleştirilmiştir. Kalem işi tavanlarda ise toprak boya, tutkal ve sıva kullanılmıştır.

Yozgat merkezde bulunan söz konusu konaklar çoğunlukla Çapanoğlu Camii etrafında konumlanmıştır. Çapanoğlu Camii'nin inşası ile yaklaşık aynı tarihlere denk gelen Yozgat'ın imar süreci ve yapılarda görülen süslemeler ki özellikle kalem işlerinde barok üslubunun görülmesi evlerin 19. yy'ın başlarına tarihlendirilmesi bakımından referans alınabilir.

Sedat Hakkı Eldem'in 'Türk Evi'adlı çalışmasına göre Türk evlerinde görülen en eski tavan süsleme tekniği çıtakari tavanlardır. Bu süsleme tekniği Geleneksel Yozgat evlerinde en sık karşımıza çıkan süsleme tekniğidir. Diğer bölgelerde de olduğu gibi, çıtakari tavan tipinin pek çok örneğinde tavan merkezi 1 m çapında yoğun bezemeli tavan göbekleri ile zenginleştirilmiştir (örnekler ver). Kemal Yıldırım ve Lütfi Hidayetoğlu'nun (Yıldırım 2006) çalışmalarında verilen örneklerde aynı özellikleri taşıyan eserler görülmektedir.

Bu açıdan bakıldığında Geç Dönem Yozgat evleri tavanları süslemeleri, bakımından 19. yy Geleneksel Türk evlerinin tipik örnekleridir denilebilir.

Bu eserlerin en kısa zamanda ele alınarak akademik açıdan incelenmesi büyük önem arz etmektedir. Mimari, sanat tarihi, sosyoloji, tarih, el sanatları, gerekse resim sanatı anlamında önemli çağdaş veriler sunan bu güzide eserler hayata geçirilmesi gereken önemli kültür miraslarıdır.

Kaynakça:

CANSEVER, Turgut (1999), "***Osmanlı Evi***", Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt.10, Edt: Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları

GÜNAY, Reha 1998, ***Türk Ev Geleneği ve Safranbolu Evleri***, İstanbul

HİDAYETOĞLU Mehmet Lütfi (2013), ***Geleneksel Türk Evi Donatı Elemanlarının Restorasyonu ve Çağdaş Yapılarda Yeniden Kullanımı***: Bir Şerbetlik Örneği, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Nisan Sayı:28

HACIBALOĞLU M. (1989). **Geleneksel Türk Evi ve Çağımıza Ulaşamamasının Nedenleri**, Gazi Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Matbaası, Ankara, s.9

KARPUZ Haşim Türk Yurdu Dergisi Ekim 2011, Yıl 100, S. 290, Ankara

KÜÇÜKERMAN Önder (1973). **Anadolu'daki Geleneksel Türk Evinde Mekan Organizasyonu Açısından Odalar**. İstanbul: T.T.O.K. Yayını.

KUBAN Doğan (1975), **Sanat Tarihimizin Sorunları**, Çağdaş Yayınlar, İstanbul

SÖZEN Metin; TANYELİ Uğur (2005), **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, s.37

KÜÇÜKERMAN Önder (1985), **Kendi Mekânının Arayışı İçinde Türk Evi**, Apa Ofset, İstanbul, s.69.

KÖMÜRCÜOĞLU Eyüp (1950), **Ankara Evleri, Doçentlik Çalışması**, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, , s.64.

Yozgat 1991 İl Yıllığı s.6

UZUNÇARŞILI İ. Hakkı (1974), **Osmanlı Tarihi**, Ankara, C. II, , s.272

SÜMER, Faruk (1974), **Bozok Tarihine Ait Araştırmalar**, Ankara, s.331

Yozgat İl Yıllığı, 1990, s.34

ÖZTUNA Yılmaz (1979), **Büyük Türkiye Tarihi**, C.11, İstanbul, s.222

TAŞ Necati Fahri (1987), **Milli Mücadele Döneminde Yozgat**, Ankara, s.1

KOÇ A. Fevzi (1988), **Bütün Yönleriyle Yozgat**, Ankara, s.9

Anonim, Meydan Larouse Ansiklopedisi, C.XIX, s. 110

YÜKSEL, Nefise (1994), **Geç Dönem Tarihi Yozgat Evlerinde Süslemeler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, s.21

YILDIRIM, K., **Hidayetoğlu, M.L. (2006), Geleneksel Türk evi Ahşap Tavan Süsleme Özelliklerinin ve Yapım Tekniklerinin Çeşitliliği Üzerine Bir İnceleme**, 9. Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu, İzmir

ELDEM, S. H.(1987), "**Türk Evi Osmanlı Dönemi**", Cilt: III, Türkiye Anıt Çevre Değerlerini Koruma Vakfı, İstanbul

Sanat Tarihi Ansiklopedisi, C.4, Görsel Yayınlar, 1981, İstanbul, s.763

ARSEVEN Celal Esat (1953), Sanat Ansiklopedisi, C.5, İstanbul, s. 525

ARIK Rüçhan (1988), **Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı**, Ankara, , s.135

ÖNEY Gönül (1969), **'Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Devri Ahşap Teknikleri'**, sanat Tarihi Yıllığı III, İstanbul, s.165

I. Dünya Savaşı Dönemi'nde Türk-Ermeni İlişkilerinin Van'ın İktisadî ve Sosyal Yapısına Etkileri

The Effects Of The Turkish-Armenian Relationship In The World War I On The Economic And Social Structure Of Van

Yrd. Doç. Dr. Abdulaziz KARDAŞ *

Öz:

Osmanlı Devleti'nin doğusunda yer alan Van Vilâyeti, coğrafi özellikleri ve askeri-stratejik konumuyla doğu ve kuzeydoğudan gelen İran ve Rus tehditlerine karşı çok önemli bir merkez durumundaydı. Dolayısıyla Osmanlı'nın son döneminde doğuda yaşanan olayların temelinde Van'ın bu hususu önemli bir etken olmuştu. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan yararlanan batılı devletler de Van ve çevresinde iktisadî, istihbarî ve misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuştu. Buradaki sosyal yapıyı kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya başlamış ve kısa bir süre sonra asırlardan beri "Sadık Millet" olarak tabir edilen Ermeniler, isyan etmişlerdi. 19. Yüzyılın son çeyreğinde başlayan Ermeni isyanları aralıklarla I. Dünya Savaşı'na kadar sürmüştü. Avrupalı devletler arasındaki siyasi, askeri ve iktisadi rekabet gibi başlıca sebeplerle çıkan dünya savaşına kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti de katılmıştı. Ermeniler, I. Dünya Savaşı öncesinde olduğu gibi savaş sırasında da isyan halinde olmuşlardı. Buradaki Ermeni isyanları vilâyetin Ruslar tarafından işgalini kolaylaştırmıştı. İşgalden sonra Ermeniler, Rusların destek ve teşvikiyle Müslüman halka yönelik saldırılara başlayarak, Van'ı tahrip etmişlerdi.

Van'ın işgali üç yıl sürmüştü. Bu süre zarfında şehir tamamen tahrip edilmiş, Ruslar ve Ermeniler işbirliği yaparak buradaki yer altı kaynakları ile tarihî-kültürel değerleri Rusya'ya taşımışlardı. 2 Nisan 1918'de Osmanlı Ordusu Van'a girdiğinde şehri tam bir harabe durumunda bulmuştu. I. Dünya Savaşı ve işgal yılları Van için tam manasıyla bir yıkım olmuş, buradaki sosyal ve ekonomik düzen bozulmuştu.

Anahtar kelimeler: Van, I. Dünya Savaşı, Ermeni İsyanları, Ruslar.

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-mail: a.kardas@yyu.edu.tr

Abstract:

Located in the eastern part of the Ottoman Empire, Van province was a very important stronghold against Iranian and Russian threats from east and North-east, due to its geographical features and military-strategic position. This, therefore, was a significant factor for the occurrence of events in the east in the last period of the Ottoman Empire. The western states benefiting from the Ottoman Empire's situation during this period also engaged in economic, intelligence and missionary activities in and around Van. They began to use the social structure of the city in their own interests and soon enough the Armenians, called the "Loyal Nation" for centuries, rebelled. The Armenian revolts starting in the last quarter of the 19th century continued until the World War I. Shortly afterwards, the Ottoman Empire joined the world war, which was mainly due to political, military and economic rivalries among the European states. The Armenians were up in arms during the war as it was before World War I. These rebellions facilitated occupation by the Russians. After the occupation, the Armenians destroyed Van, starting with the assault on the Muslim people with the support and encouragement of the Russians.

The occupation lasted three years, during which Van was completely destroyed. The Russians and the Armenians cooperated and carried available underground resources and historical-cultural values to Russia. When the Ottoman Army entered Van on April 2, 1918, the city was a complete ruin. The years of World War I and occupation for Van were a complete devastation, and the social and economic order was dislocated.

Keywords: Van, World War I, the Armenian Revolts, the Russians.

Giriş

Van, oldukça eski bir geçmişe sahip olup birçok devletin hâkimiyetinde kalmış geçen zaman zarfında kültür ve medeniyet alanında önemli mesafeler kat etmiştir (Konukçu 1990:19). Osmanlı Dönemi'nde askeri-stratejik konumunun yanı sıra Van, yer üstü ve yer altı kaynaklarının zenginliği açısından da önemli bir yere sahip olmuştu.

I. Dünya Savaşı Öncesinde Van'ın Durumu

Osmanlı Devleti, coğrafi özellikleri ve askeri-stratejik konumuyla doğu ve kuzeydoğudan gelen İran ve Rus tehditlerine karşı çok önemli bir merkez durumunda olan Van Vilâyeti'ni kalkındırmaya önem vermişti. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Van ve çevresini kalkındırma faaliyetleri hız kazanmıştı. Bu amaçla 1861'de bir Ticaret Meclisi kurulmuş ve aynı yıl içinde Kaya Çelebi Camii'ne bitişik bir Rüştiye Mektebi inşa edilmişti (Göyünç 1988:201-202). 1886 yılında Van merkez başta olmak üzere Erciş ve Vastan'da sıbyan ve ibtidai mektepleri açılmıştır. Van-Erzurum şosesinde yoğun çalışmalar yapılmış ve sadece bir yılda (1885-1886) 46 km yol, 83 menfez ve 21 köprü inşa edilmişti (BOA,YEE.8/21). 1889'da Van valiliğine atanan Halil Paşa maarif işlerine de önem vermiş ve hükümet konağının yanında bir mektebin açılmasını sağlamıştı. Vali Halil Paşa'nın Van'da yaptığı imar faaliyetlerinin başında Erek ve Sıhke caddelerinin yaptırılması olmuştu (Demiroğlu 1985:6-7).

Bunun yanında vilâyetin tarım alanında da kalkınmasına çalışılmış ve Van Valisi Mehmed Veysi Paşa, İran'dan pamuk tohumu getirtip tecrübe ekimi yaptırmıştı. Bundan bire on üç hâsılat elde edilmesi ve İstanbul'a gönderilen mahsul örneklerinin beğenilmesi üzerine ertesi sene daha geniş bir sahaya pamuk tohumu ekilmesine teşebbüs edilmiştir (Göyünç 1988:201).

Ancak Osmanlı Devleti'nin gücünü kaybetmesiyle Avrupalı devletler ve Rusya, bölgede yaşayan Ermeni ve Kürtler üzerinde yeni politikalar icra etmeye başlamıştı (Lazarev 1993:24). Bu devletler bir taraftan Ermenileri devlete karşı kışkırtırken diğer taraftan da bölgedeki Kürt aşiretleri ile Ermeniler

arasında akrabalık olduğunu öne sürerek onları devlete karşı birleştirme gayretine girmişlerdi (BOA, YEE.21/30). Van Valisi Hamit Paşa, 1884'te dış güçlerin bu planlarını bertaraf etmek amacıyla devlet merkezinden, Van'da her basamaktan bir mektebin açılması ve mektep sayesinde gerçeklerin anlatılması, halkın birbiriyle kaynaşmasının sağlanması, ziraatın ve dokuma kollarının geliştirilmesini istemişti. Hamit Paşa, ayrıca devlet merkezine Van Gölü'nde Tersane-i Amire'ye ait küçük bir vapurun işletilmesinin bölgenin kalkınmasında ve burada asayişin sağlanmasında etkili olacağını bildirmişti (BOA, YEE. 12/30). Bu çalışmalardan da anlaşılacağı gibi Osmanlı Devleti 16. yüzyılda olduğu gibi bu dönemde de Van'ı kalkındırma ve önemli bir merkez kalmasını sağlamaya yönelik çalışmalarını devam ettirmişti.

B) 19. Yüzyılda Van'ı Ziyaret Eden Seyyahların İzlenimleri

19. yüzyılda gelişen şartlar altında birçok batılı ilim adamı, sanatçı, diplomat ve idareci Van'a giderek incelemelerde bulunmuştu. Van bölgesinin sosyal ve kültürel yapısı araştırmacıların ilgisini çekmişti. Bunda şüphesiz incelemenin yanında kendi kültür yapılarını doğuya taşıma ve yayma iştiyakı da önemli bir yer tutmuştu. Bu amaçla İngiltere, Fransa, Almanya ve Amerika'dan birçok Hıristiyan din adamı ve araştırmacı bölgeye gitmişti. Bunların çoğu bölgede istihbarat ve misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuştu. Faaliyetlerin yoğunlaştığı vilâyetler arasında Van önemli bir yer tutmuştu. Bölgede faaliyetlerde bulunan bu araştırmacı veya misyonerler çok sayıda eğitim ve sağlık kuruluşu meydana getirmişlerdi. Misyonerler bölgede hayır amaçlı açmış oldukları cemiyetlerde hayırdan çok siyasetle uğraşmıştı (Akçora 1994:11). Açtıkları okullardaki Ermeni öğrencilere "Muhtar Ermenistan" fikrini aşılamış ve onların devlete düşman kişiler olarak yetişmelerine neden olmuşlardı (Akçora 1990:176). Amerika ve İngiliz misyonerlerinin Kızılhaç vasıtasıyla Doğu Anadolu'daki Ermenilere yardım dağıtmaları Van ve Bitlis'teki Ermeni nüfusunun artmasına neden olmuştu (Hasanaliyev 2001:16). Amerika'nın açtığı okullarda öğrencilere çeşitli meslekler için gerekli eğitimin yanında, onları kabiliyetli birer komiteci, ihtilâlci ve propagandacı olarak yetiştirmeye çalışmıştı (Mayewsky 1330:105). Ancak bu yüzyılda Van'da faaliyet gösteren her Batılıyı misyoner veya propagandacı olarak tanımlamak da yanlış olur.

Bu dönemde Napolyon'un İran'a tayin ettiği elçisi Amédéé Jaubert, Van'a gitmiş ve araştırmalarda bulunmuştu. Hazırlamış olduğu eserinde Van hakkında detaylı bilgiler veren Jaubert, Van'ın 1805'teki nüfusunu 15-20 bin kişi olarak tahmin etmişti (Göyünç 1988:201; Talay 1988:73; Talay 1996: 40).

1827'de Fransız Asya Araştırma Cemiyeti (Aşan 1993:2) tarafından Van havalisine gönderilen Alman Arkeolog Friedrich Eduard Schulz, Van'daki çalışmaları sırasında Van Muhafızı Demiroğlu İshak Paşa'dan yardım almıştı (Demiroğlu 1945). Schulz, Van Kalesi ve binalarını tasvir etmiş ve Van'ın nüfusunu 10-12 bin kişi olarak kaydetmişti. Schulz ayrıca çevredeki 42 çivi yazılı kitabenin kopyalarını çıkartarak 1828'de Paris'e göndermiş (Bilgiç 1984:255) ve burada Saint Martin tarafından yayınlanmıştı (Lynch 1965:55).

1838'de Van'da bulunan İngiliz Konsolosu J. Brant, şehirde 7 bin aile yaşadığını ve bunun 2 bininin gayrimüslim diğerlerinin Müslüman olduğunu belirtmiştir. J. Brant, buna göre nüfusun 35 bin kişi kadar olduğunu hesaplamış (Göyünç 1988:201; Talay 1988:74) ve bu nüfusun 25 bini Müslüman ve geri kalan 10 bini de gayrimüslim olduğunu yazmıştı (Lynch 1965:79). 1839'da Van'ı ziyaret eden Fransız Charles Texier ise, şehrin kapıları ve camileri gibi yapılar hakkında bilgi vermişti. Texier, Van hakkında; "Van şehri bölgedeki umumi adetlere uyarak kerpiçten, çamurdan yapılmıştır. Bu suretle şehirde pek eski bina görülmez. Bu inşaata rağmen Van bölgedeki şehirlerin en güzeli, en temizi olarak göze çarpmaktadır" (Talay 1996:42) demişti. Şehrin nüfusunu da bir kısmı gayrimüslim olmak üzere 50 bin kişi olarak göstermiştir (Göyünç 1988:201; Talay 1988: 74).

Avrupa kamuoyunda, Osmanlı Devletindeki azınlıkların durumuna ilişkin ortaya atılan iddiaların gerçeklik durumunu ve Anadolu'daki gelişmeleri incelemek amacıyla İngiliz Subayı Fred Burnaby,

Anadolu'ya gitmişti. Anadolu'yu baştanbaşa dolaşan Burnaby'nin incelemelerinde Van önemli bir yer tutmuştu. 1876 başında Van'a giden Burnaby, şehrin bir ovada yer aldığı, etrafının meyva bahçeleriyle çevrili olduğu ve bölgede bol miktarda mısır ve diğer tahılların yetiştirildiğini kaydetmişti (Burnaby 1999:329).

Osmanlı Devleti'nin 1882 nüfus istatistiklerinde incelemelerde bulunan Stanfort J. Shaw ise Van'ın nüfusunu 51.149 kişi olarak tespit etmiştir. Stanfort J. Shaw bu nüfusun 33.053'ü yani %64,62'si gayrimüslim, %36'sı ise Müslümandı. Fakat bölgede yani Vilayat-ı Sitte'de Ermeniler umumi nüfusun %22,3'ünü teşkil etmiştir (Shaw 1983:251). 1889'da diplomatik görevle Van'da bulunan Mayewsky ve şehirde bulunan yabancı konsolosluk görevlilerinin raporları daha çok siyasi ve askeri faaliyetleri yansıtmıştı. Mayewsky, 1889'daki Van'ın nüfusunu 4900 aile olarak tahmin etmiştir. Ayrıca Mayewsky şehrin doğusundaki bağ ve bahçeleri de eserinde güzel bir şekilde tasvir etmiştir (Mayewsky 1330:239-240).

Vital Cuinet'in, 1892'de Osmanlı Salnamelerine dayanarak yayınladığı "La Turquie d' Asie" adlı eserinde iki sancaktan mürekkep Van Vilayeti ve nüfusu hakkında bilgi vermiştir (Göyünç 1988:201; Lynch 1965:80). Cuinet, Van'ı oldukça büyük ve geniş bir şehir olarak tasvir etmişti. Kale'nin güney kenarındaki surların içerisinde iş ve ticaret merkezinin olduğu Van'da, büyük camilerin, kiliselerin, medreselerin, okulların, hanların, hamamların ve çarşıların bulunduğunu yazmıştı. Cuinet eserinde Van'ı, bilhassa kapalı çarşı ve kuyumcular çarşısının, dört pazar yerinin, iki askeri kışlanın, gümrük binalarının, adliye binasının ve devlet dairelerinin bulunduğu bir yer (Ağaoğlu 2007:318) olarak anlatmıştır. H.F.B. Lynch, 1898'de Van'ı ziyaret etmiş ve şehrin planını, tarihçesini ve gördüğü tarihi yapıları resimleriyle birlikte vermişti. Ulu Camii dışında Kaya Çelebi, Hüsreviyye ve Topçuoğlu camilerinden bahsetmişti (Lynch 1965:79). Bunların dışında farklı tarihlerde Van'da incelemelerde bulunan çok sayıda ilim adamı, sanatçı, diplomat ve devlet adamı bulunmaktadır. Bunların verdiği bilgilere göre Van; iktisadi, sosyal ve kültürel bakımlarından Osmanlı Devleti'nin en önemli merkezlerinden biri konumundaydı. Dolayısıyla vilâyetin yapısı batılı devletleri, amaçlarını gerçekleştirmek üzere harekete geçirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde Van ve çevresinde yaşanan olayların temelinde "Şark Meselesi" yatmaktaydı. Bu dönemde Rusya, İngiltere, Fransa (Münir Süreyya 2001:103), Almanya ve Amerika gibi devletlerden birçok Hristiyan din adamı ve araştırmacı Van ve çevresine giderek istihbarat ve misyonerlik faaliyetlerine başlamıştı. Yapılan çalışmalar sonunda yüzyıllardan beri "sadık millet" olarak tabir edilen Ermeniler, devlete karşı isyana teşvik edilmişti. Bu amaçla çoğunlukla bir şey öğrenemeyen ancak tanınmış komitecilerin parlak sözlerine inanan gençlerden oluşan (Karabekir 2000:319) Ermeni çeteleri Akdamar Adası'nda üs kurmuş ve Kafkasya-İran yolunu kullanarak Rusya'dan silahlar getirterek, halkı silahlandırmışlardı (Ermeni Komite 2008:152). Böylece Van ve çevresindeki Ermeni hareketlerini ele alarak çetecilik faaliyetlerini (Gürün 1983:161) köylere kadar yaymışlardı (Hüseyin Nazım 1993:301).

II. Abdulhamid, bu gelişmeler üzerine bölgede Ermeni, Rus ve İngiliz faaliyetlerine karşı devlet ve aşiretler arasında sıkı bir ittifak kurulmasını sağlayan unsurları araştırmaya başlamıştı (Kodaman 1987:10-11). Sonuçta, Avrupalıların "mahirane ve kurnazca bir buluş" olarak niteledikleri "Hamidiye Süvari Alaylarını" oluşturmuştu (BTT Dergisi 1986:56). Bu alaylardan birisi de Van-Erzurum sınır boylarında yer almıştı (Altay 2008:55; Arvas 1964:21).

II. Meşrutiyet'in ilanından önce Van Vilâyeti'ndeki en önemli çetelerin başında Rusya'da idama mahkûm olmuş ve Osmanlı Devleti'ne kaçarak hayatlarını kurtarmış olan Kafkasyalı İşhan ile Karabağlı Aram Manukyan (Aram Paşa) isminde iki kişi bulunuyordu. Meşrutiyetin ilanından sonra İttihatçıların "Taşnaksütyun" ve "Hınçak" gibi Ermeni örgütlerini yasal saymaları üzerine meydana gelen olumlu siyasi atmosferde görünürde bir sükûnet havası oluşmuştu. Ancak kısa bir süre sonra İşhan ve Aram Manukyan, Taşnaksütyun komitesinin Van'daki faaliyetlerini iyice yoğunlaştırmışlardı (Öğün 2001:592). Bu faaliyetler sonunda Van'da Müdafaa-ı Millîye Komitesi ve Asker Komitesi gibi komiteler kurulmuş ve Aram Manukyan liderliğinde isyanlar çıkarılmıştı (Konukçu 1990:20).

C) Birinci Dünya Savaşı'nın Başında Türk-Ermeni İlişkileri ve Van'da Ermeni İsyanlarının Başlaması

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başında Avrupalı devletler arasında; siyasi, askerî ve iktisadî rekabet yaşanmış ve bu durum bir dünya savaşının çıkmasına sebep olmuştu. Çıkan bu dünya savaşına kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti de Rusya'ya savaş ilan ederek katılmıştı. Bunun üzerine Ruslar, Osmanlı sınırlarına doğru ilerleyerek, Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Ermenileri harekete geçirmişti. Ermeniler, Rusların işgallerini kolaylaştırmak ve onların desteği ile bağımsızlıklarını kazanmak amacıyla isyanlar çıkarmaya başlamışlardı. Osmanlı Devleti'nin savaşa katılması ile daha önce Doğu Anadolu'da başlatılan ıslahat faaliyetleri durdurulmuştu. Savaş döneminde İngiltere, Fransa ve Rusya siyasî ve tarihî sebeplerle Osmanlı'nın zararına olan Ermeni meselesine önem vermişlerdi (Münir Süreyya 2001:103). Ruslar, Kafkasya'ya komşu Osmanlı vilâyetlerini ele geçirmek amacıyla Erzurum, Van, Bitlis ve Bayazıt'taki Rus konsoloslukları ve fenni araştırmalar yapmak bahanesiyle Bayazıt'a gönderilen bilim adamları aracılığıyla bu vilâyetlerde karışıklık çıkarmaya çalışmış ve askeri hazırlıklarda bulunmuşlardı (Osmanlı Belg. 2006:79). Bu amaçla Ruslar, Van'daki Ermenileri isyana teşvik etmiş ve Van Vilâyeti'ne asker sevk etmek istemişti.

Osmanlı Devleti, savaşa girdikten sonra Ermeni komitelerinin düşmanla iş birliği yaparak, Anadolu'da isyanlar çıkarması üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Erzurum Mebusu Varteks Efendi'ye Ermenilerin düşmanla işbirliği yapmaya devam etmeleri halinde gerekli tedbirlerin alınacağını bildirmişti (Osmanlı Belg. 1995:5-6). Van Valisi Cevdet Bey de, 1 Aralık 1914'te Van'daki Ermeni ileri gelenleriyle bir görüşme yaparak, onlara durumu anlatmış ve Osmanlı sınırları içinde Ermeniler ve Müslümanlar arasında meydana gelecek olayların bütün Ermenileri etkileyebileceği ikazında bulunmuştu (ATB Dergisi 1985:3). Ancak Türk Ordusu'nun Sarıkamış mağlubiyetinden (Yüceer 2002:11; Salık Hizmetleri 2011:8; Balkan 2006:19) cesaret alan Ermeniler, Rusların kışkırtmaları ile daha belirli ve düzenli bir şekilde direnişe ve isyanlara başlamışlardı. Tüm bu gelişmelerle ilintili olarak nihayet 25 Şubat 1915'te Bitlis'te ve 27 Şubat'ta da Muş'ta bazı Ermeni çeteleri olaylar çıkarmışlardı (ATB Dergisi 1985:23,33).

Rusların gönüllü Ermeni taburlarıyla Osmanlı sınırlarına taarruz etmeleri üzerine Ermeniler Van'daki faaliyetlerine hız vermiş ve 28 Şubat 1915'te merkeze yakın kaza ve köylerde isyanlar çıkarmıştı. Tımar bucak merkezinde koyun sayımı sorunu yüzünden çıkan isyan ile artık olaylar önüne geçilemez bir hâl almış ve Ermeni isyanları Vastan (Gevaş), Şıtak (Çatak), Saray ve Hoşap kazalarına yayılmıştı. İsyancılar, Şıtak-Van-Bitlis telgraf tellerini keserek, hükümet konağı ile Müslüman köylere saldırmaya başlamışlardı (Arşiv Belg. 1995: 92). Bu sırada Van'da Hamitağa Kışlası ile jandarma ve milis karakolları da isyancıların saldırılarına maruz kalmıştı. İsyancılar, Van'a kuvvet gönderilmemesi için yolları kapattığından, hükümet buraya gerektiği ölçüde asker gönderememişti. Bu nedenle sayıları 5.000'e ulaşan isyancılar, Osmanlı Bankası, Duyun-u Umumiye, Tekel İdaresi, posta-telgraf ve hükümet binalarını tahrip ederek (Süslü 1990:29-30), Müslümanların yaşadığı mahalleleri ateşe vermişlerdi (ATASE BDH.2827/99/4). 7 Nisan 1915'ten itibaren Müslüman halk ve askerler Van Kalesi'ne sığınmıştı. Ancak el bombalarıyla donatılmış 700 kadar Ermeni isyancı kaleye hücum etmişti. Bunun üzerine halkı isyancılardan korumak için Vali Cevdet Bey, 24 Nisan 1915'te Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgraf; "Asiler (Ermeniler) yol kesiyor ve civar köylere hücum ederek buraları yakıyorlar. Bunlara engel olmak imkânsızdır. Şimdiden birçok kadın ve çocuk yersiz-yurtsuz kalmıştır. Bunları aşiret köylerinde iskân etmek de uygun ve mümkün değildir. Bunların batıdaki vilâyetlere göndermeye başlanması münasip midir?" (Süslü 1990:30) şeklinde olup Müslüman halkın katliamdan kurtarılması amacıyla onları göç ettirme izni istemişti. Verilen izinle Cevdet Bey kaleye sığınmış olan şehir halkını göç ettirmiş ve böylece zor durumda kalan binlerce Müslüman Bitlis'e sığınmıştı (Erendil 1992:103). Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'ndeki ilk göç ettirme Ermenilere değil, Türklere uygulanmıştı (Süslü 1990:30). Van'daki isyan ve Ermenilerin taarruzu hükümetin aldığı savunma tedbirlerine rağmen Nisan sonuna kadar sürmüştü (Ermeni Komite 2008:153-155). Ruslar bu durumdan yararlanarak iki koldan Malazgirt

ve Van üzerine ilerlemeye (Çakmak 2005:88-89) devam etmiş ve ordularında bulunan Ermeni alaylarına bölge Ermenilerinin oluşturduğu çeteler de katılmaya başlamıştı (Üçüncü Ordu Harekâtı 1993:682).

Van'daki isyan bütün hızıyla devam ederken diğer bölgelerde de Ermeniler isyan ediyor, yol kesiyor ve Müslüman köylerini basarak halkı katlediyorlardı. Türk Ordusu savaş alanında olduğu için cephe gerisinde meydana gelen olayları önleyemiyordu. Başkumandan Vekili Enver Paşa, bu duruma çare olmak üzere 2 Mayıs 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya şu yazıyı yollamıştı: "Van Gölü etrafında ve Van Valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler, isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır haldedirler. Toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan yuvalarının dağıtılması düşüncesindeyim. Ruslar, kendi sınırları içindeki Müslümanları sefil ve perişan bir halde sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak ve hem yukarıda bahsettiğim amacı sağlamak için ya bu Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırı içine göndermek veyahut bu Ermeni ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygun olanın seçilmesiyle tatbikini rica ederim. Bir mahzuru yoksa isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine dışarıdan gelen Müslüman halkın yerleştirilmesini tercih ederim". Bu yazıyla Enver Paşa, Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmalarını istiyordu. Yine bu yazıya göre bu tatbikat yalnızca isyan ve karışıklık çıkarılan bölgelerdeki Ermenilere uygulanacaktı (Osmanlı Belg. 1995:7).

Van'da Ermenilerin büyük bir tehlike oluşturmaları üzerine Dâhiliye Nezareti, Van Valisi Cevdet Bey ve Bitlis Valisi Mustafa Abdulhalık Bey'e gönderdiği şifreli yazı ile Ermeni faaliyetlerine karşı önlem almaları (BOA, DH.ŞFR.52/282) ve olay çıkaranların alınan karar doğrultusunda güneye gönderilmelerini istemişti (Karacakaya 2001:118). Sevk işlemini kolaylaştırmak için ilgili birimlere tebligat yapılarak, Erzurum'un güneyi ile Bitlis'e bağlı kazalardaki Ermenilerin de sevke dâhil edileceği bildirilmişti (Osmanlı Belg. 1995:27). Bunun üzerine Vali Cevdet Bey, Van'daki Kürt aşiretleri ile yaptığı görüşmede durumun önemini anlatarak destek istemiş, birçok Kürt aşireti devletin yanında yer alacağını bildirmişti. Muradiye civarındaki Kürt aşiretleri de 18. ve 19. Aşiret Alayları olarak teşkilatlanmıştı (Akgül 2003:243; ATB Dergisi 1987:22).

Van Jandarma Tümeni'nin önemli kuvvetleri Ermeni isyanlarıyla uğraşmasından dolayı Yarbay Halil Müfrezesi ile birkaç tabur jandarma kuvvetiyle Dilman'a taarruz etmişti (1'inci Dünya 1967:7). Ancak bu harekât başarısız olunca Ruslar kuzeyden Van'ı tehdit etmeye başlamışlardı. Yarbay Halil, Rumiye'nin kuzeyinde Van Jandarma Tümeni'nde (Işık 1990:7) 1000 kişilik bir kuvvet bırakarak, 1'inci Seferi Kuvveti ile Bacirge-Gevar-Başkale istikametinden yürüyüşe geçmişti. Fakat hareket çok geç kaldığından Van'ı felaketten kurtaramamıştı (Çakmak 2005:90).

Van'da devam eden çarpışmalar bir aydan fazla sürmüştü(Tufan 1949). Bu sırada Osmanlı Ordusu hizmetinde bulunan Güney Amerikalı Rafael de Nögalis, Van'a gitmiş ve isyanla ilgili önemli bilgiler vermişti. Nögalis, "Hilal Altında Dört Sene" adlı hatıra kitabında Van olaylarını şu şekilde anlatmıştı: "Van'a geldiğimde her taraf ölülerle dolu idi. Urartulardan kalma kalede Enver Paşa'nın eniştesi Vali Cevdet Bey'le görüştüm. Sonra karargâhımı tepeyi taçlandıran cami yanında kurdum. Bir ara minareden şehre doğru yapılan topçu ateşini idare ettim. Aram Paşa, şiddetle muhasarada bulunuyor ve ona karşı da Osmanlı askeri demir gibi savunma yapıyordu. Top sesleri Van şehrinde ve batıdaki göl tarafında yankılanıyordu. Ayaklarımızın altındaki şehir bir volkanı andırıyordu. Her yer yanıyor, havaya uçuyor ve barut kokusu da ta kaleye kadar yükseliyordu. Topçu ateşi Rusların yaklaşmalarına rağmen bütün şiddetiyle devam ediyordu. Bargiri ve Kotur boğazlarından ulaşan haberler de hiç iyi değildi. 30-40 bin Ermeni'nin arasında sıkışıp kalmıştık" (Nögalis 1931:38-39).

D) Van'ın İşgali ve Ermeniler ile Rusların Buradaki Faaliyetleri

Van'daki Ermeni isyanları, Rus ordularının yaklaşmalarıyla daha da şiddetlenmişti. Ermeni ajanlarından Van'daki durumu iyice öğrenen Rus General Yudeniç bu durumdan faydalanmaya karar vermiş ve Ermeni gönüllü birliklerden dördünü Bayazıt'a yığmıştı. General Yudeniç bu kuvvete General

Turukhin'in Kazak Tugayı'nı da ilâve etmiş ve bu subaya Van'a doğru ilerlemesini emretmişti. 8 Mayıs 1915'te Ermeniler Van ve çevresine genel bir saldırıda bulunmuş ve çevredeki Müslüman köylerden alevler yükselmeye başlamıştı. Bunun üzerine Vali Cevdet Bey, şehir halkının bir kısmını 40 gemiyle Tatvan'a göndermişti (Üçüncü Ordu Harekâtı 1993:682).

Ruslar bu durumdan yararlanarak iki koldan Malazgirt ve Van üzerine ilerleyerek (Balkan 2006:19), 11 Mayıs 1915'te Muradiye'yi işgal etmişlerdi. Tutak'tan gelen diğer Rus kuvvetleri de 12 Mayıs'ta Patnos ve Erciş'i işgal etmişti. Bu sırada Van isyanını bastırmakla uğraşan Vali Cevdet Bey, Rusların yaklaştığını haber alınca, 14 Mayıs 1915'te Van'ı terk ederek (ATASE, BDH, 2728/99/4) Yarbay Halil Bey ile birleşmek üzere Başkale'ye çekilmişti (Osmanlı Belg. 2007:149-150). 17 Mayıs'ta Osmanlı ahalisi Van'ı boşaltmış, aynı gün gelen Ermeniler şehrin Müslüman mahallelerini ateşe vererek kontrolü ele geçirmişlerdi (Öğün 2001:606).

20 Mayıs 1915'te işgal şartlarının hazır olduğunu gören Ruslar, saldırıya geçerek, Van'ı işgal ettiler. Şehir girişinde Ermeniler tarafından coşkulu bir şekilde karşılanan Ruslara (McCarthy 2012:192) tuz ve ekmek ikram edilmiş, askerlerin boyunlarına çiçekler takılmıştı. Şehre giren Rus General Turukhin, Ermenileri hoşnut etmek için Aram Manukyan'ı geçici vali tayin etmişti. Ruslar işgal ettikleri yerlere Ermenilerden yönetici tayin ederek (Arıpınar 1965:76), onlardan yararlanma yoluna başvurmuşlardı. Van Vilâyeti, işgal edildikten sonra teşkiline başlanan "Savaş Hukukuna Göre İşgal Edilen Türk Bölgelerinin Askeri Genel Valiliği" sınırları içerisinde yönetilmeye başlanmıştı (Yıldırım 1990:248). Ancak Ermeni taşkınlıkları devam etmişti. Van'daki Rus Kıtaları Komutanı General Nikolayev, Kafkas Orduları Komutanına çektiği telgrafta Ermenilerin taşkınlıklarını şu şekilde belirtmişti: "Ermeni gönüllüleri çalınmış ganimetleri götürürken bunları önlemeye memur Rus askerlerine Ermeniler tarafından ateş edilmiştir. Bundan başka gönüllüler de devamlı yağma yapmakta ve her türlü cinayetleri işlemekten zevk almaktadırlar. Bu çoğalan cinayetlere son vermek maksadıyla Van'da Divan-ı Harp kurulmuştur. Bunlara mani olmak için ayrıca disiplin birlikleri teşkiline lüzum görülmüştür"(Süslü 1987:27). Meydana gelen olaylar nedeniyle Van ve civarında yaşayan Müslüman halk memleketlerinden göç etmişlerdi (Tufan 1949). Bu durum, Van nüfusunu önemli ölçüde azaltmış, hatta bazı köylerde bir tek hane bile kalmamıştı (ATASE, İSH.185/142/142-1).

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, durumun ciddiyeti karşısında geçici bir kanun çıkmadan ve Meclis-i Vükelâ kararı olmadan bütün sorumluluğu üzerine alarak Ermeni göçünü başlatmıştı. Talat Paşa, önce Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinde bulunan Ermenilerin savaş alanı dışına çıkarılmalarını, ilgili valilerden, 3. ve 4. Ordu komutanlarıyla işbirliği yaparak derhal icraya koymalarını istemişti. Ancak Talat Paşa, Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenilerin öldürüldükleri iddialarıyla yaptıkları baskılar sonucu göç ettirmenin sorumluluğunu daha fazla tek başına taşıyamayacağını anladı. Bu nedenle Sadaret'e verdiği tezkere üzerine 27 Mayıs 1915'te "Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedâbir Hakkında Kanun-ı Muvakkat" çıkarılmıştı. Bu kanunla komutanlara, asayişi bozanlara karşı önlem alma yetkisi verildi. Buna göre casusluk ve vatana ihanet edenleri tek tek veya toplu halde başka yerlere sevk ve iskân etme yetkileri orduya devredilmişti (Osmanlı Belg. 1995:7-8). Bu tarihten itibaren cephe gerisinde ciddi bir tehdit oluşturan Ermeniler göç ettirilmeye başlanmıştı. Kanunun yürürlüğe girdiği tarihte Van ve çevresi Rus-Ermeni işgali altında bulunduğundan buradaki Ermeniler uygulamaya tabi tutulmamıştı (Öğün 2001:604).

Van'ın işgalinden sonra Nazarbekov komutasındaki Rus kuvvetleri işgal alanlarını genişleterek Başkale'yi ele geçirmişti (Çakmak 2005:88-90; Sabis 1951:223). Nazarbekov'un yaptığı işgallerden bir süre sonra Vastan (Gevaş)'dan batıya doğru hareket ederek (ATASE, BDH, 2827/99/4-5) 6 Haziran 1915'te Kuskunkıran ve 9 Haziran'da Reşadiye'yi; Van Gölü'nün kuzeyinden ilerleyen Rus kuvvetleri de aynı günde Ahlat'ı işgal etmişlerdi. Yarbay Halil Bey, Rusları durdurmak için elinde yeterli kuvvet bulunmadığından, Bitlis'e doğru çekilmişti (Guze 2007:57). Böylece Van Gölü'nün batı kısmı ve Diyarbakır'a kadar uzanan geniş bir alan Rus tehdidine maruz kalmıştı. Diyarbakır'ın Rusların eline

geçmesi halinde İskenderun dahi Rus tehdidi altına girebilirdi. Böylece Rusların, İskenderun Körfezi'ni ele geçirmek suretiyle asırlık Akdeniz'e inme plânları da gerçekleşebilirdi (Kurat 1990:286).

Ağustos 1915 başlarında Van Vilâyeti kısa bir süre için tekrar Türk hâkimiyetine geçtiğinde (ATASE, BDH, 143-477/650/23), buraya dönen Vali Cevdet Bey, Rus ordusu ile birlikte bölgeyi terk eden Ermenilerin bölgede yapmış oldukları korkunç yıkıma şahit olmuştu. Cevdet Bey'in 9 Ağustos 1915'teki bir telgrafında Van'ın içler acısı durumu şöyle ifade edilmekteydi: " İslâm mahalleleri tamamen yakılmış, Ermeni mahallelerinin bir kısmı yine Ermeni kıtaları tarafından yağmalanmıştır". Cevdet Bey'in 10 Ağustos 1915 tarihli telgrafında Van'ın durumu daha tafsilatlı anlatılmaktadır: "1- Hamd olsun Van'a girdik. Dışarıdan görünüşünde bir şey yok, fakat içeri girince, müthiş bir felâket geçirmiş, üzülmemek elde değil. İslâm mahalleleri tamamen yakılmış. 2- Askerin büyük gayreti ile sürülen düşmanın yanında giden Ermeniler, gitmeden evleri yakıp yıkmayı unutmamışlar. 3- Tahliye sırasında onlarla gitmeyip Amerikan müesseselerinde kalıp sığınanlar da binalarıyla yakılmış, 4- Bin bir türlü ezayı çekmiş bir miktar kadın ve çocuğu kurtardık. 5- Ruslar, Alman yemekhanesini ateşe vermişler. Van büyük bir felâket geçirmiş olup, durum çok acıklıdır. Buraların tamiri ise sanatkâr olmadığından mümkün olmamıştır. 6- Ahalinin durumu çok kötü, zayiat çok, nakliyat diye bir şey yok. Van'dan göçenler de yollarda yüzlerce şehit vermişlerdir"(Öğün 2001:600-601). Cevdet Bey, 12 Ağustos 1915'te Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderdiği şifrede, Van Gölü'ndeki gemilerin büyük bir kısmının düşman tarafından yakılarak tahrip edildiğini ve göldeki nakliyâtın tekrar sağlanması için Erzurum yoluyla iki motorlu geminin gönderilmesini istemişti (ATASE, BDH, 143-477/650/3). Ancak Ruslar istenen gemilerin gönderilmesine fırsat vermeden tekrar Van Gölü'nün kuzey ve güneyinden Bitlis'e doğru ilerlemeye başlamıştı. Bu nedenle Türk Ordusu, 22 Ağustos 1915'te Vastan'a çekilmişti (ATASE, BDH, 143-477/650/34). Ruslar ilerlemeye devam ederek 3 Mart 1916'da Bitlis'i işgal etmişlerdi.

Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Hükümeti Çanakkale'deki başarılarıyla tanınan Mustafa Kemal'i Bitlis civarındaki 16. Kolordunun Kumandanlığı'na tayin etmişti. Mustafa Kemal, gerekli hazırlıkları tamamlayarak, 2 Ağustos 1916'da taarruza geçmişti. Karargâhı Bitlis Deresi içinde bulunan 5'inci Tümen'e bağlı kuvvetlerin (ATASE, BDH, 130-241/603/8) kapladığı bütün cephe boyunca başlayan taarruz düşmanı tutunabildiği yerlerden söküp atmak suretiyle gelişmiş, 7 Ağustos 1916'da Muş ve 8 Ağustos'ta Bitlis, 10 Ağustos'ta da Tatvan geri alınmış ve düşman bu bölgeden 40-50 km kadar daha gerilere çekilmek zorunda kalmıştı. 16. Kolordu, harekâtını Kasım ayına kadar sürdürerek (ATASE, BDH, 130-226/604/56) Van Gölü'nün güneyinde bulunan Vastan (Gevaş) geri alınmış, ancak ordunun iaşesinin yetersiz olması ve bu yüzden orduda açlık baş gösterdiğinden ileri harekât durdurulmuştu (Belen 1973:297). Muş, Bitlis ve Tatvan'ın geri alınması ile buradaki birlikler Van'ı kurtarmak için Rus ve Ermeni kuvvetleri üzerindeki baskılarını daha da artırmışlardı.

E) Ermenilerin Zeve'de Yaptığı Katliam

Seferberlik ilân edilince, içeride hazırlıklarını tamamlayan Ermeni çeteleri, Kafkaslardaki gönüllü alaylarla birlikte Rus ordusunun öncü kuvveti olarak harekete geçmişlerdi. Van ve Muş civarındaki çeteler, Müslümanlara karşı giriştikleri faaliyetlerle tanınmış Erzurumlu Antranik (General), Muşlu Simbat, Vanlı Hamazasp gibi liderlerin oluşturdukları üçer-dörder yüz kişilik kuvvetlerle Rus ordusunun ilerlemesini kolaylaştırmak ve Osmanlı ordusunu gerilerden vurmak amacıyla faaliyetlere başlamışlardı. Bunların bir kısmı da Van'ı bir merkez haline getirmeye çalışıyordu (Süslü 1990:29).

Van'ın işgalinden sonra Rusların da tahrikleriyle Ermeni isyanları çevreye yayılmış, Ermeni çeteleri birçok yerde katliama girişmiş ve bazı köyleri tamamen yok etmişlerdi. Van'a 18 km mesafedeki Zeve de bunlardan biridir. Ruslarla birlikte Van ve civarında katliam yaparak ilerleyen Ermeni çetelerinden kaçan Derebey, Hakis, Zorava (Yemlice), Hıdır, Göllü, Şeyhayne (Otluca), Şeyhkara (Gülsünler), köylülerinin tamamı Zeve (Zaviye) Köyü yakınlarına geldiklerinde Van'ın Ruslar ve Ermeniler tarafından kuşatıldığını ve halkından birçoğunun katledildiğini öğrenince aynı akıbete uğramamak için

1915 Mayıs başlarında Zeve'ye sığınmışlar ve burada sekiz köy halkının mutabakatıyla köyü müdafaaya karar vermişlerdi (Sargın 1990:41).

İki gün boyunca Van Gölü'nden Mermit Çayı'na kadar olan arazide üç sıralı ve birer adam boyunda mevziler kazmışlardı. Kadın, çocuk ve yaşlı olmak üzere sayıları 2.000'in üzerindeki bu Müslüman köylüler buldukları silah ve kesici aletlerle köyü müdafaaya hazırlanmışlardı. Rus Ermenileriyle (gönüllü alayları) birlikte yerli Ermeniler saldırıya geçmiş ve ummadıkları bir müdafaayla karşılaşınca büyük kayıplar vermişlerdi. Ancak daha sonra takviye edilen Ermeniler, kendilerine verilen Rus silahları ve çaldıkları Osmanlı silahlarıyla saldırmışlardır. Erkekleri şehit olan ve hiçbir cephanesi kalmayan Müslümanlardan kadın ve çocuklar da yer yer köyün içinde direnmişlerse de artık köy tamamen Ermenilerin eline geçmiş ve burada büyük bir katliam yapılmıştı. Doğu Anadolu'nun diğer köy ve kasabalarında yapılan katliam burada da tekrarlanmıştı (Süslü 1990:31).

Ermeni çetelerinin yaptığı katliam Van şehir merkezi ile sınırlı kalmamıştı. Civardaki birçok Müslüman köyü bu çeteler tarafından yakılıp yıkılmış ve insanlar acımasızca öldürülmüştü. Van'ın Selimbey Mahallesi'nde, Sağlamtaş Köyü'nde, Bahçesaray'ın Çatbayır Köyü'nde, Çaldıran'ın Kümbet mevkiinde, Alaköy'de ve daha pek çok yerde Zeve'dekine benzer toplu katliam gerçekleştirilmişti (Öğün 2001:601). Bunların dışında Ermeniler Erciş'teki Çavuşoğlu Samanlığı'nda da onlarca masum Müslüman halkı katletmişlerdi (Gazioğlu 1990:108).

F) Van'ın İşgalden Kurtuluşu

Van ve yöresindeki Rus-Ermeni işgal ve zulmü 3 yıl sürmüştü. Bolşevik İhtilâlinin ardından 18 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan Mütarekesi (Sürmeli 2001:28-29) ile Rusların bölgeyi terk etmesi üzerine ileri harekete geçen Türk Ordusu 2 Nisan 1918'de Van'ı işgalden kurtarmıştı. Türk Ordusu, harekât sırasında ciddi bir Ermeni direnişi ile karşılaşmamıştı. Çünkü Ermenilerin çoğu 1915 Ağustos'unda Rus ordusuyla birlikte Van'dan çekilmişti. Geriye kalanlar ise Türk Ordusu'nun önünden kaçan çetelerle birlikte bölgeyi terk etmişti. Van'ın işgali sırasında Ermeni zulmünden kaçarak iç bölgelerdeki Osmanlı vilâyetlerine sığınan Van göçmenleri kurtuluşun ardından akın akın yurtlarına dönmeye başlamışlardı (McCarthy 2015:266-267). Bu muhacirlerin durumu da Van'da kalan Müslüman ahaliden pek farklı değildi. Bunların çoğu daha Van'a ulaşamadan yollarda açlık ve hastalıklar nedeniyle hayatlarını kaybetmişlerdi (Öğün 2001:605-606). Van'a ulaşabilenler şehri tam anlamıyla harabe halinde bulduğundan (Son Posta 1934) burayı terk ederek, şimdiki Van kentinin bulunduğu alana yerleşmişlerdi.

Van'ın düşman işgalinden kurtarılmasından sonraki durumu 13 Eylül 1918'de Tanin Gazetesi'nde yayınlanan bir yazıda şöyle anlatılmaktadır; "Ordumuz Van'ı gayet büyük bir yangın yeri halinde bulmuştur. Esasen biri, sur dâhilindeki asıl Van kasabası diğeri de kasabadan şarka doğru mümettid olan bağlar mahallâtı olmak üzere ikiye münkasım olan şehrin başlıca eşraf ve muteberanı bağlar mahallatında ikamet ederler. Asıl kasaba ekseriyetle İslâm ahali ile meskûn olduğu cihetle burada sağlam olarak bir tek bina bile kalmamıştır. Helâ mebani-i emiriye tamamıyla ihrak veya tahrip olunmuştu. Bağlar mahallâtına gelince burada da ne kadar Müslüman evi varsa yanmış ve yalnız birkaç Ermeni ondan başka sağlam bina bırakılmamıştı. Bereket versin ki ihrak edilen binaların kısm-ı azamı kalın kerpiç duvarlardan yapılmış olduğu cihetle bunların çatlamamış olan aksamının üsleri örttürülerek bir dereceye kadar kabil-i iskân bir hale getirilmiş ve Van'da mebzulen mevcut olan ağaçlardan da bil-istifade yavaş yavaş mülki ve askeri bazı müessesât vücuda getirilmeğe başlanmıştır" (Tanin 13 Eylül 1918).

Van'ın düşman işgalinden kurtarılmasından sonraki durumu 13 Eylül 1918'de Tanin Gazetesi'nde yayınlanan bir yazıda şöyle anlatılmaktadır; "istirdât zamanında Van'da ahali namına birkaç yüz aç muhacirden başka kimse yoktur bunlarda evvelce hicret ettikleri yerlerde maişetçe pek büyük müşkülâta maruz kaldıkları cihetle, temin-i hayat ümidiyle Van'a avdet etmişlerdi. Ermenilerden kalma bazı mezruât ve bir de geçen sene mahsulâtından gizli kuyulara iddihâr edilmiş bir miktar hububat ele

geçmiş olduğundan yarınlar bu muhacirlerin bir dereceye kadar iaşelerini temine tahsis olunmuştur. Van etrafındaki köylerin yalnız birkaç Ermeni köyü müstesna olarak cümlesi tamamen harap olunmuştur. Sağlam kalmış olan o birkaç köye İslam muhacirleri yerleştirilmiştir".(Tanin 13 Eylül 1918)

Bu nedenle göçten hemen sonra ziraat yapılamamıştı. Ticaret ve Ziraat Vekâleti, halkı bu perişanlıktan kurtarmak amacıyla ordunun elinde bulunan hayvanların bir kısmını halka dağıtarak (ATASE İSH, 154/20/20-1), onların ziraat ve hayvancılıkla uğraşmak suretiyle geçimlerini temin etmelerine yardımcı olmuştu.

Sonuç:

Birinci Dünya Savaşı ve işgal yılları Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Van için tam manasıyla bir yıkım olmuştu. Ermenilerin Ruslarla birlikte hareket ederek, Osmanlı Devleti'ne ihanet etmesi, Van yöresinde yaşayan Türk-Ermeni, Müslüman-Hristiyan hemen her kesimin can ve mal kaybına uğramasına neden olmuştu. Buradaki sosyal ve ekonomik düzen bozulmuştu. Olaylar nedeniyle burada yaşayan Müslüman halk memleketlerinden göç ettirilmişti. Van Kalesi'nin güneyinde yer alan Eski Van şehri tamamen yakılıp yıkılmıştı. Van'ın işgalinden 3 yıl sonra 2 Nisan 1918'de Osmanlı Ordusu Van'a girdiğinde şehrin tam bir harabe durumunda olduğunu görmüştü. Van'ın kurtarılmasından sonra buradan göç ederek ayrılmış halk, geri döndüğünde evlerini kullanılamaz halde bulmuştu. Bu yüzden bunlar, eski Van'ın bağlar ve bahçeler kesimine yerleşmişti.

Bütün bu olayların belki de en önemli sonucu olarak şunu söyleyebiliriz: Yüzyıllarca beraber yaşayan halkların Rus ve batılı devletlerin kışkırtmasıyla yaşadıkları olaylar, bu halkların arasını açmış, ilişkilerde kolay kolay onarılamayacak hasarlara sebebiyet vermiş ve bu olumsuz atmosferin günümüze kadar uzanmasına neden olmuştur.

Kaynakça:

A-ARŞİV BELGELERİ

ATASE Arşivi

ATASE Arşivi, BDH, Kls. 2827, D. No. 99, F. 004.

ATASE Arşivi, İSH, K. 154, G. No: 20, B. 20-1.

ATASE Arşivi, İSH, K. 185, G. No: 142, B. 142-1.

ATASE Arşivi; BDH, Kls. 130-226, D. No: 604, F. 056-01.

ATASE Arşivi; BDH, Kls. 130-241, D. No: 603, F. 008.

ATASE Arşivi; BDH, Kls. 143-477, D. No: 650, F. 003.

ATASE Arşivi; BDH, Kls. 143-477, D. No: 650, F. 023-01.

ATASE Arşivi; BDH, Kls. 143-477, D. No: 650, F. 034.

ATASE Arşivi; BDH, Kls. 2827, D. No: 99, F. 004-01.

ATASE Arşivi; BDH, Kls. 2827, D. No: 99, F. 004-05.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

B.O.A. Y.EE. Dosya No: 12 Gömlek Sıra No: 30, Varak No:2-3.

B.O.A. Y.EE. Dosya No: 8 Gömlek Sıra No: 21, Varak No:4.

BOA. DH. ŞFR. Dosya No: 52. Gömlek Sıra No: 282.

B- KİTAP VE MAKALELER

1'nci Dünya Harbinde Türk Doğu Cephesi III. Bölüm, Ankara, Kara Harb Akademisi Yayınları, 1967.

Ağaoğlu, Sami, " Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerinin Tahrip Edilmesinde Ermenilerin Rolü", Erzurum, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Yıl 14, S.35, 2007.

Akçora, Ergünöz, "Van ve Çevresinde 19. Yüzyıl Sonu – 20.Yüzyıl Başında Türk-Ermeni İlişkileri" İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları, Ayrı Basım, 1990.

Akçora, Ergünöz, Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916), İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994.

Akgül, Suat, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri", Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri 1, (XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, 24-26 Ekim 2001-İstanbul), Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. Genelkurmay Basımevi, 2003.

Altay, Fahrettin, 10 Yıl Savaş (1912-1922) ve Sonrası, Ankara, Eylem Yayınları, 2008. Arvas, İbrahim, Tarihi Hakikatler (İbrahim Arvas'ın Hatıratı), Ankara, Yargıçoğlu Matbaası, 1964.

Arıpınar, Erdoğan, "Ermeni Meselesi" , Hayat Tarih Mecmuası, Yıl: 1, C:II, 1 Ağustos 1965.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I (1906-1918), Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 1995.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl: 34, S.85, Belge No:1996, Ekim 1985.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl: 34, S.85, Belge No:1999 ve 2001, Ekim 1985.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl: 36, S.86, Belge No:2052, Nisan 1987.

Aşan, Muhammed Beşir. "Van Yöresi Üzerine Yapılan Tarih Araştırmaları ve Bazı Düşünceler", İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, (87. Sayıdan Ayrı Basım), 1993.

Balkan, Süvari Albay Recep, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağ Kanat Harekâtı, Yayına Hazırlayan: Kerime Şahiner, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, 2006.

Belen, Fahri, 20'nci Yüzyılda Osmanlı Devleti, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1973.

Bilgiç, Emin, "Van Kalesi", Türk Ansiklopedisi, XXXIII, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1984.

Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. Genelkurmay Basımevi, 2011.

Burnaby, Fred, At Sırtında Anadolu, Çev.: Fatma Taşkent, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999.

Çakmak, Fevzi, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi, Ankara, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayını, Genelkurmay Basımevi, 2005.

Demiroğlu, Faiz, "Van Kalesi Mağara ve Kitabeleri" Van Gazetesi, 20.10.1945

Demiroğlu, Faiz, Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920), Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1985.

Erendil, Muzaffer, "Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Dolaylarındaki Muharebeler, Bitlis'in Kurtuluşu ve Atatürk", Ankara, Askeri Tarih Bülteni, Yıl: 17, XVII/ 32. 1992.

Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra), Yayına Hazırlayanlar: Ahmet Tetik-Melike Gürler-Çiğdem Aksu, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, 2008.

Gazioğlu, Celal, "Erciş'teki Ermeni Hareketleri ve Yaşayanların Dilinden Çavuşoğlu Samanlığı Katliamı", Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van 2-5 Nisan 1990, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, 1990.

Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı I, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1993.

Göyünç, Nejat, "Van" İslâm Ansiklopedisi XIII, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Guze, Felix, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler, Türkçeye Çeviren: Yarbay Hakkı (Akoğuz), Yayına Hazırlayan: Alev Keskin, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. Genelkurmay Basımevi, 2007.

Gürün, Kâmuran, Ermeni Dosyası, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.

Hasanaliyev, Neriman, Rusya'nın Van ve Erzurum'daki Başkonsolosu Mayevski'nin Hatıraları, Türkiye Türkçesine Aktaran: Enver Uzun, Trabzon, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, 2001.

Hüseyin Nâzım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi II, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 1993.

Işık, Hüseyin, Birinci Dünya Savaşında Seyyar Jandarma Birlikleri, Ankara, Jandarma Basımevi Müdürlüğü, 1999.

Karabekir, Kâzım, 1917-1920 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezâlimi, Hazırlayan: Ömer Hakan Özalp, İstanbul, Emre Yayınları, 2000.

Karacakaya, Recep, Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923), İstanbul, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2001.

Kodaman, Bayram, "Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Aşiretler", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S: 22, Aralık 1986.

Kodaman, Bayram, Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.

Konukçu, Enver, "Van'ın Ruslar Tarafından İşgali (20 Mayıs 1915)", Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1990.

Kurat, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayını, 1990.

Lazarev, M.S., Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923), Rusçadan Çeviren: Mehmet Demir, Ankara, Özge Yayınları, 1993.

Lynch, H.F.B, Armenia Travels And Studies II, Beirut 1965.

Mayewsky (General), Van, Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki, İstanbul, Matbaa-ı Askeriye, 1330.

McCarthy, Justin, 1915 Van'da Ermeni İsyanı, İstanbul, Tarih Kuram Yayınları, 2015.

McCarthyi Justin, Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922), Çeviren: Fatma Sarıkaya, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.

Münir Süreyya Bey, Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914), Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2001.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 1995.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921) III, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2006.

Öğün, Tuncay, "Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri", Türk Kültürü, S.462, Yıl: XXXIX, Ekim 2001.

Rafael de Nögalis, Hilâl Altında Dört Sene ve Buna Ait Bir Cevap, Çeviren ve Tenkit Eden Kaymakam Hakkı, İstanbul, Askeri Matbaa, 1931.

Sabis, Ali İhsan, Harp Hatıralarım II, Ankara, Güneş Matbaası, 1951.

Sargın, İbrahim, " Zeve Katliamından Kurtuluşum", Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van 2-5 Nisan 1990, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, 1990.

Shaw, Stanford J. Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, İstanbul, e Yayınları, 1983.

Son Posta, 18 İkinciteşrin1934.

Sürmeli, Serpil, Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2001.

Süslü, Azmi, "Van-Zeve'deki Türk Katliâmı", Van, Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1990.

Süslü, Azmi, Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim, Ankara 1987. B.O.A. Y.EE. Dosya No: 12 Gömlek Sıra No: 30, Varak No:1

Süvari Albay Recep Balkan, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağ Kanat Harekâtı, Yayına Hazırlayan: Kerime Şahiner, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, 2006.

Talay, Aydın, Bizim Eller Van, Van Belediye Başkanlığı, Van, Kültür Sosyal ve Spor İşleri Müdürlüğü Yayını, 1988.

Talay, Aydın, Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi, Van, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 1996.

Tufan, Halil, "Van'ın Kurtuluşu", Van Sesi, 9 Nisan 1949.

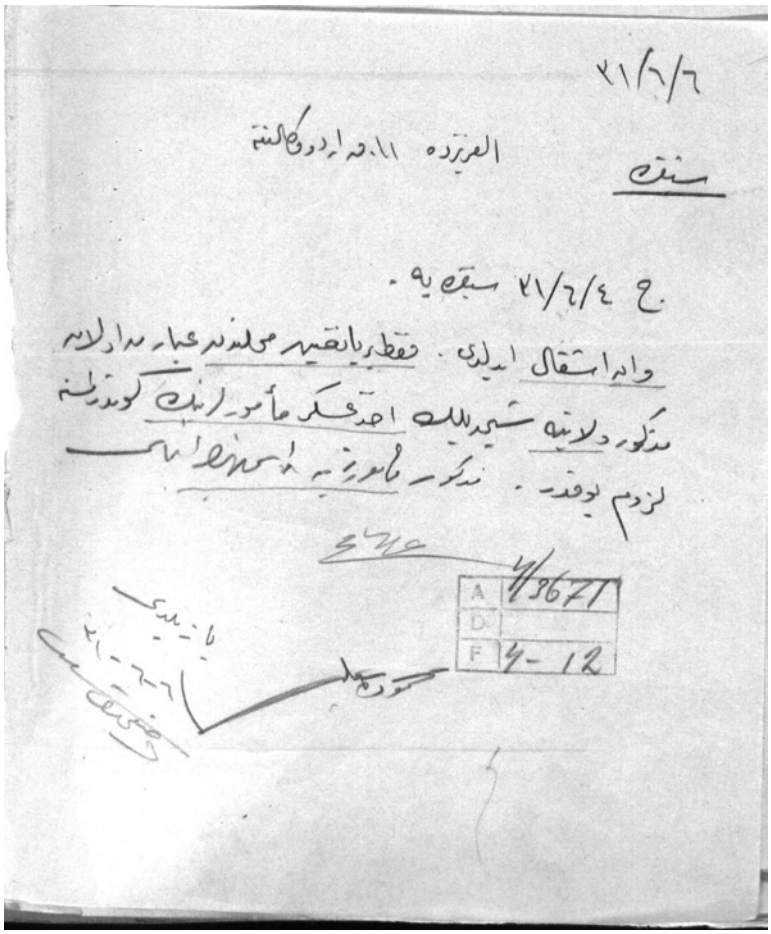
Yıldırım, Hüsamettin, "Rusların Van Üzerindeki Emelleri", Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Van 2-5 Nisan 1990, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, 1990.

Yüceer, Nasır, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. Genelkurmay Basımevi, 2002.

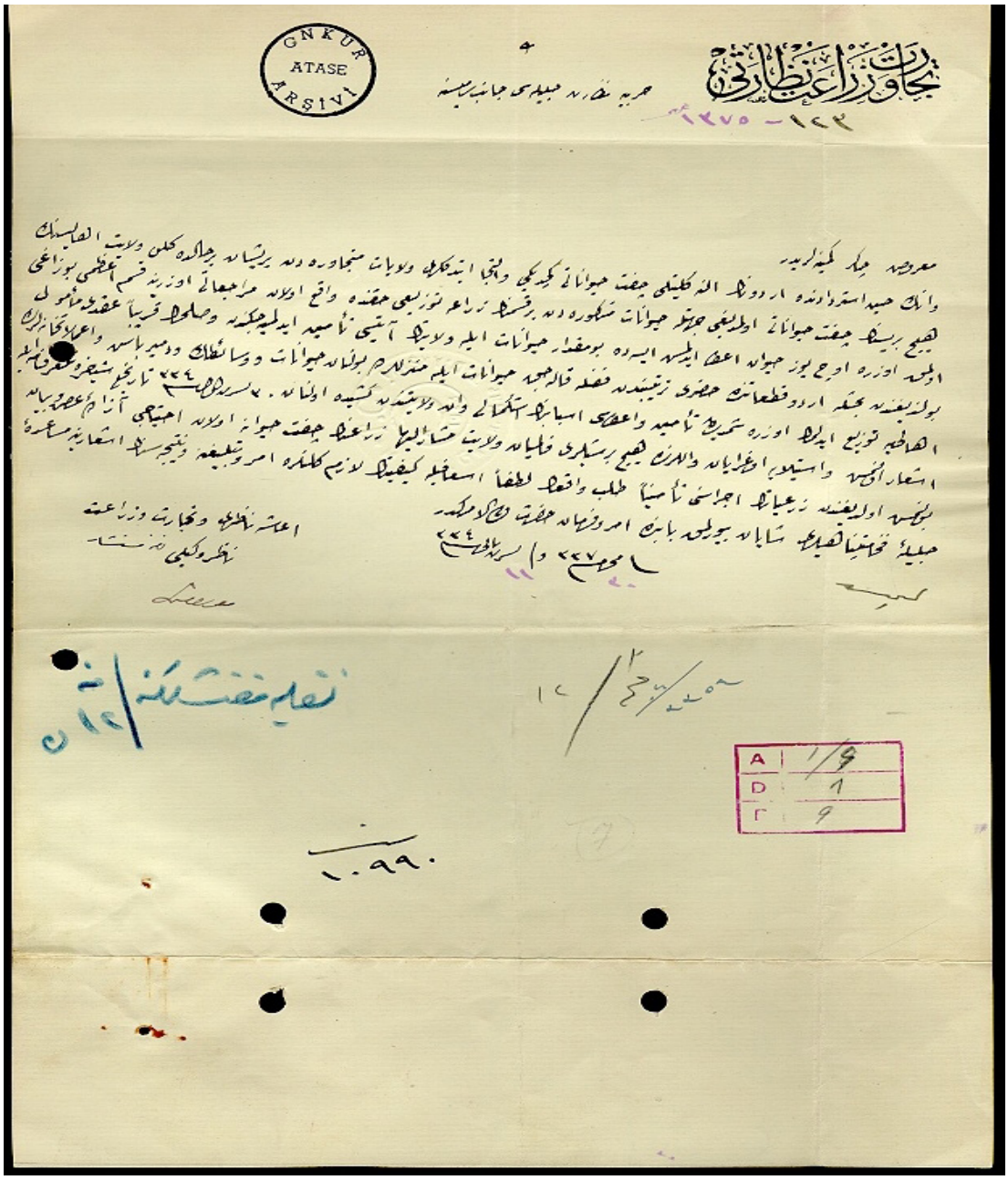
EKLER

EK 1) Van Taşnaksutyun çetelerinden bir grup. (Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri, Genelkurmay Yayını, Ankara 2008).

EK 2) Van'ın işgâl edildiğini bildiren 6 Haziran 1915 tarihli belge, (ATASE, BDH, Kls. 2827, D. No: 99, F. 4-012)

EK 3) Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen Van'ın kurtuluşundan sonra içinde bulunduğu perişanlığı gidermek için ordunun elinde bulunan çift hayvanların halka verilmesini isteyen 11 Kasım 1918 tarihli belge, (ATASE, İSH, K. 154, G. No: 20, B. 20-1)

Osmanlı'nın Modernleşme Dönemi Dersim Sancağında Var Olma Mücadelesi: Bölgenin Islahı İçin Geliştirilen Politikalar

The Existing Struggle in Dersim Province in the Modernization Era of Ottomans : Improved Policies for Reforming the Region

Doç. Dr. Abdulkadir GÜL *

Öz:

Osmanlı yönetimine geçtiği XVI. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Dersim'de, devletin kontrolü zaman içerisinde zayıfladı. Tarihi süreç içerisinde Dersim, bunu bağlı olarak asayiş problemlerinin yaşandığı, feodal düzenin derinleştiği, periyodik nüfus sayımlarının yapılamadığı ve buna bağlı olarak mükellefiyetlerin tahsil edilemediği, dış dünyaya kapalı, giderek muhafazakârlaşan bir bölge görünümündedir. Tanzimat'a beraber devletin içine girdiği merkezileşme çabaları ve buna bağlı olarak başta idari yapı olmak üzere, birçok alanda yaşanan değişim ve dönüşümün yansımaları, Dersim Sancağını da içerisine aldı. İşte bu dönem, geçmişten devir alına ve büyüyerek devam eden yukarıda belirtilen problemlerin çözümü için mesailer harcandı ve Dersim'e yönelik ıslahatlar yapılmasına karar verildi. Bu dönem imparatorluk genelinde uygulanan ıslahatların bir devamı olan Dersim bölgesindeki uygulamalar bütün yönleriyle irdelendi. Dersim'in ıslahı için ortaya konulan çözüm önerilerinin, hangi düzeyde hayata geçirildiğine dair sorusunun cevabı arandı. Devletin bölgede var olma mücadelesi, merkezileşme, asker celbi, vergi toplanması, devlet kurumlarının tesisi ve işlerliği, güvenlik, ticaret, istihdam, medenileştirme, eğitim, ziraat ve madencilik gibi daha birçok düşüncenin hayata geçirilmesi ölçüsünde şekillenmiştir. Devlet kurumlarının oluşturulmak istenmesinden dolayı, uzun yıllar başına buyruk yaşamış yerel güçlerin iktidar alanları daraldı ve devlet erkini ispatta ısrarlı davrandı. Bu kurumlar, bölgede devletin varlığının somut bir göstergesi olarak planlamış, hemen hemen tamamı inşası tamamlandı. Diğer taraftan Dersimin denetime alınması için planlanan ıslahat maddelerinin büyük kısmı ise hayata geçirilememiştir. Çalışma hazırlanırken, başta arşiv kayıtları olmak üzere diğer esere müracaat edildi. Elde edilen bulgular, metin içerisi de tafsilatlı belirtilmiş olup, sonuç kısmında ise genel bir tasnife tabi tutuldu.

Anahtar kelimeler: Dersim, Islahat, Layiha, Politika, Modernleşme.

* Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilgiler ABD., agul@erzincan.edu.tr.

Abstract:

The state control in Dersim was gradually weakened after it had been taken under Ottoman rule in the first quarter of the 16th century. In parallel with this development, Dersim historically emerged as a region where security problems were widely seen, the feudal order was deepened, census could not be carried out and taxes could not be collected as desired, while being more closed to the outside world and becoming more conservative. The reflections of the centralization the state was affected after the Tanzimat, and the reform and transformation in many fields, especially in the administrative structure were also seen in Dersim Sanjak. In order to solve the abovementioned growing problems those were inherited from the past, hours were spent and it was decided to initiate improvements for Dersim. To this end lots of reports, containing present problems and solution suggestions, were prepared. Some of these reports were wider reports comprising Eastern and South Eastern Anatolia while some of them were only related to solution suggestions about Dersim. In this study, after examining tens of reports, the policies for the improvement of Dersim are classified under headings. The similarities and differences among the improvements carried out throughout the empire and the policies for Dersim are put forward. The solution suggestions for Dersim are compared with other improvement reports prepared for other regions and the answer for to what extend these solution suggestions put forward for the improvement of Dersim were realized is sought. In order for this, other archive records are referred and the findings are subjected to a general classification in the conclusion. These efforts, which could be named as the centralization of the state, caused reaction in the region. The long-lasting security problems were deepened in this period and inherited to the Republic. The first step of the central government for the improvement of Dersim was asserted as first identification then solution process. During the identification process, reports were prepared on how to improve the region. The solution suggestions of these reports provided inspiration for those of the Republic period.

Keywords: Dersim, Improvement, Report, Policy, Modernization.

Giriş:

Bölgeye hâkim olanların tam anlamıyla bir düzen kuramadığı yerlerin başında Dersim gelmekteydi. Dersim'e, bu özelliğini coğrafya sunmuştur. Dersim'in zorlu coğrafi yapısı, bölgede hâkimiyeti tesis etmeye çalışanlar açısından olumsuz bir durum sergilerken, devlet denetimine girmek istemeyenler açısından da avantaj sağladı. Aslında Dersim tarihi hep bunun kavgası ve hikâyesinden ibarettir.

Bölgede meskûn aşiretler, kendileri açısından güvenli bir mıntıka olduğu için, daha erken dönemlerde, konar-göçer hayattan vazgeçip, yerleşik hayatı tercih ettiler(BOA. TD.64,164. vb.).Ancak ekilebilecek arazinin yetersizliği ve hayvancılığında istenilen seviyede yapılamaması, artan nüfusun beslenmesini çok zor hale getirdi. Bu durum Dersim'de ziraat, hayvancılık, sermaye oluşumu ve buna bağlı zanaat sektörünün gelişmesine de imkân tanımadı.

Osmanlı fethiyle birlikte bölgede, Çemişgezek Sancağı olarak adlandırılan bir idari yapılanmaya gidildi(Yılmazçelik, 2011). Bu idari yapılanma, bilenen klasik sancaklardan farklı olarak, yurtluk-ocaklık sancaklar statüsündeydi(Ünal, 1999:2-3) Bu sancak türünün en belirgin özelliği, yerel hanedan veya beylerin, yeniden yönetici olarak tayin edilerek, zaten önceden mevcut olan güçleri meşrulaştırmasıydı(Toraman,2010:7-8) Klasik dönem Dersim bölgesinin idari yapısı; Çemişgezek, Sağman, Pertek, Kiğı, Kuzucan ve Mazgirt, yurtluk ve ocaklık şeklinde idare edilmekteydi(Kılıç, 1997:10-12). Başlangıçta bu idari ünitelerin büyük kısmı Diyarbakır Eyaletine bağlı iken, sonradan Pertek, Sağman, Çemişgezek, Kuzucan ve Mazgirt kısa dönemler halinde Erzurum Eyaletine bağlandığı görülür. Modernleşme dönemi Dersim'in idari sınırları, klasik dönemden pek farklı olmadan varlığını korudu. Dersim Sancağının ana kütlesi; Pülümür, Kızılkilise (Nazimiye), Mazgirt, Çemişgezek, Çarsancak, Ovacık ve Hozat'tan ibaretti(Gül, 2015:124).

Son dönem kayıtlarında Dersim; İç Dersim ve Dış Dersim olmak üzere iki önemli mıntıkaya ayrılmaktaydı. İç Dersim; esas itibarıyla Munzur vadisi ile Pülümür vadisi arasında kalan dağlık alandı(BOA. Y. EE. 132/39). Bu saha güneyde bugünkü Tunceli il merkezinin hemen kuzeyine kadar uzanıyordu. İç Dersim'in bir diğer adı da "Asıl Dersim"dir. Kayıtlarda Asıl Dersim ile Hozat, Mazgirt, Kızılkilise, Ovacık ve Pülümür Kazaları kast edilmekte ve aşiretlerin yerleştiği bölge olarak tanımlanmaktadır(BOA. İ.MMS.68/31338). Bu bağlamda "Dersimli", "Dersim ekrâdı" ve "Cebel-i Dersim ahalisinin" büyük kısmı da Pah, Kızılkilise, Köşer Dağı, Darboğaz ve Dere Nahiyesi ile Hıran bölgelerini içerisine alan bölgede meskûndular(BOA. İ.DH. 1467/1).

İç Dersim'deki yerleşmeler, en az 2-3 ve en fazla 15-20 haneyi geçmeyen küçük köyler ve mezralar olarak şekillenmiştir. Bu durumun, XIX. Yüzyılın sonuna kadar devam ettiği görülür(Heyet-i Islahiye Layihası, BOA. Y.PRK. KOM.7/59). İki nesil öncesine kadar, istisnasız Müslim veya Gayr-i Müslim köyler, az nüfus barındıran iskân birimlerinden ibaret olup, iç içe girmiş ve kümelenmiş evlerden oluşuyordu. Evlerin pencereleri oldukça küçük, köy içerisinde sokak yok denecek kadar azdı. Bu şekliyle köyler, suru olmayan birer kale görünümündeydi.

Ayrıca İç Dersim haklı "ahali-i gayr-i mutia" (itaatsiz halk), Dış Dersim için ise "ahali-i mutia" (itaat eden halk) şeklinde tanımlanmıştır (BOA. Y. PRK. SGE. 7/16; Y. PRK. UM. 32/92). İç Dersim ile Dış Dersim arasındaki bu belirgin fark, insan-çevre etkileşiminin en güzel örneklerinden birisini vermektedir. Tarım faaliyetlerinin yaygınlığı, ulaşım imkânlarının uygunluğu ve buna bağlı olarak geçim araçlarının daha gelişmiş olması, Dış Dersim'de yaşayan ahaliyi, devletle uyumlu hale getirmiştir. Çünkü üretim ve ticaret için güvenlik zaruridir; güvenlik ise devletin birkaç asil görevinden biridir. İç Dersim ise daha çok dağlık, tarıma elverişsiz arazilerden oluşan bir yapıya sahipti ve geçim son derece zordu.

Diğer taraftan sosyal yapı itibariyle Dış Dersim, yoğunlukta Türk-Sünni, Gayr-i Müslim (ağırlıklı olarak Ermeni) İç Dersim'de ise Zaza-Kızılbaş ve az miktarda Gayr-i Müslim bulunmaktaydı. Bu kimlikler, İç ve Dış Dersim ayırımını tek başına izah edebilecek unsurlar da değildir(BOA. Y. PRK. MYD. 15/41). Öncelikle Kızılbaş kitleler Anadolu'nun birçok yerinde de vardı. Ancak bunların büyük çoğunluğu, Dersim'deki sosyal davranışları göstermemekteydi. Bu toplumun liderleri; ağa, reis ve reis yardımcıları, hanedanlar, dini önderleri; seyyidler, dedeler, papazlar, pirler, mele (molla, monla'dan gelme) ve şeyhler (özellikle Sünni gruplar arasında Nakşibendî ve Mevlevi Şeyhleri) aşiret veya kabile aristokrasini oluşturmaktaydılar. Bazen Kızılbaş aşiretlerde, dini liderlik ile aşiret ağalığı aynı kişinin şahsında toplandığı da görülür(BOA. Y.PRK. UM. 44/80).

Akkoyunlu Devletinden devralınan bölgede, Osmanlı döneminde de Akkoyunlu beylerinin etkinliği bir dönem daha sürdü. Dersim bölgesi Akkoyunlu hanedan üyelerinin yönetimi altındaydı. Dersim bölgesinin idaresi, neredeyse tamamen Pir Hüseyin'in çocuklarına bırakıldı(Aydın, 1972:233). Bundan dolayı Dersim, Pir Hüseyin Bey ülkesi olarak da bilinmekteydi. XVI. Yüzyılın sonundan itibaren Dersim'de varlığına rastladığımız, Şeyh Hasanlı, Seydanlı ve Desimli/Dersimli aşiretlerinin altında konfedere olmuş, yüzden fazla irili ufaklı aşiret veya kabile şeklinde örgütlenmişlerdi(Gül-Özdemir, 2014-172). Bu aşiret yapılanması, yukarıdan aşağı doğru "konfederasyon", "aşiret", "kabile" ve "ezbet" denilen gruplara ayrılırlar. Genellikle aşiretleri oluşturan kabile veya ezbetler, isimlerini ailenin büyünden alırlar ve isimlerinin sonlarında da "uşağı" tabirini yaygın kullanırlardı.

Şeyh Hasanlı, Seydanlı ve Disimanlı aşiret konfederasyonu, bölgeye Osmanlı fethinden kısa bir dönem sonra Malatya ve Gerger'den geldikleri görülür(BOA. Y.PRK. SGE.7/16 vb). Dersim'e göçen bu aşiret konfederasyonu, zamanla buradaki Sünni Türk hanedan gruplarını Dış Dersim'e doğru ittiler(BOA. C.DH. 252/12584 vb).. Ermenilerin de büyük bir kısmı bu zorunlu yer değiştirmede, Sünni Türklerle hareket etmek zorunda kaldılar. Bu hanedan aileleri Çemişgezek, Çarsancak, Pertek ve Kemah taraflarındaki ekilebilen arazilerin olduğu bölgelere yöneldiler. Bunlar yeni geldikleri bu yerlerde, çiftlikler oluşturup, birçok insanı istihdam ederek güçlerini devam ettirdiler. Bu yaşanan nüfus hareketi,

bütün Dersim'in güç dengelerini, sosyal ve demografik yapısını derinden etkiledi. Artık Dersim'de ikinci bir güç olarak Kızılbaş Ekrad aşiretleri ve onların yöneticileri sahne almaya başladılar(BOA. Y.PRK. UM.32/108).

Dersim'deki Türk hanedan ailelerin çok büyük kısmı, eskiden itibaren asker orijinli ve devlet hizmetinde bulunuyorlardı. Ancak zamanla Dersim'de Kızılbaş aşiret liderleri de devlet hizmetini kabul ettiler. XVII-XVIII. Yüzyıllar boyunca, Türk hanedanlar ve kısmen Kızılbaş ağalar bölgede voyvodalık yaptıkları görülür(BOA. MVL.323/4; C.DH.89/441 vb). XIX. Yüzyılda ise devletin atadığı yöneticilerin her biri, kendi hâkimiyet bölgelerinde resmiyet kazanarak, ayrı bir yerel güç olarak varlıklarını korudular. Dersim'e gelen bu Zaza'ca konuşan Kızılbaş aşiretler zamanla, bölgede bulunan Ermeni ve Sünni Türk veya büyük aşireti bulunmayan Kızılbaş grupları kendilerine bağlayıp, bunları kapı halkı, maraba, besleme, yarıcı ve uşak noktasına getirdiler ve ellerindeki arazileri alarak kendilerine iyice bağımlı kıldılar. Buna karşılık, Dış Dersim'deki hanedan gruplarının nüfuz alanları, zamanla daraldı ve merkezi otoriteyi kabul etmek zorunda kaldılar. Bu durum onları, Zaza aşiretleri karşısında zayıflattı. Hatta onların zaman zaman çapullarına maruz kaldılar. Bunların her biri bölgesinde birer hâkim güç olarak, varlıklarını Cumhuriyet'e kadar devam ettirdiler.

Dersim Neden Islah Edilmek İstenmektedir?: Dersim'in idari yapısı, sosyal durumu ve demografik özellikleri, Osmanlı'nın fethinden sonra, yaşanan geniş çaplı siyasal hadiselerden etkilendi ve şekillendi. Doğu Anadolu'da daha XVI. Yüzyıldan itibaren, sürekli yaşanan savaş, yağma ve talanlardan dolayı bölge meskûnları, daha güvenli yerlere göç etmek veya kaçmak zorunda kaldılar. İşte Dersim, kaçan bu grupların sığınak ve saklanma noktalarından birisi oldu. Çemişgezek tahrirlerinde bölgede, Kızılbaş nüfusla beraber, yoğun Ermeni nüfusunun meskûn olması, yaşanan bu siyasal hadiselerin bir sonucu olsa gerektir. Sonraki sayımlarda Dersim'de, Ermeni nüfusun giderek azalması, savaşlar sonrası sağlanan huzur ortamıyla izah edilebilir(BOA. TD. 64, 164.vb).

Osmanlı, İran ile olan savaşlarda Sünni ideolojinin temsilcisi olarak ortaya çıktı ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki birçok Sünni Kürt aşiretini saflarına kattı. Hatta İran'ın bu bölgeler ve daha iç taraflardaki Kızılbaş gruplarla irtibatını kesmek için Sünni Kürt aşiretleri, Kars, Erzurum, Bayezid ve Van hattı boyunca yerleştirdi(BOA. MD. 36, s.115, (13 Nisan 1579)). Osmanlı Devleti bu şekilde, Anadolu'daki Kızılbaş gruplar üzerinde hâkimiyet tesis etmek gayretinde oldu ve Ermeni veya diğer zimmî nüfusu ise yönetimine ısındırmaya çalıştı. Bu stratejinin sonucu, Dersim gibi dağlık alanlar Kızılbaş gruplar için sığınak halene geldi. Bu şekilde Doğu Anadolu'nun içerisinde bir ada gibi bulunan Dersim bölgesi, Sünni kuşak tarafından çevrelenmişti(Fazıl Paşa layihası, BOA. İ.MMS.68/3183). Bu süreçte, sürekli askeri teftişlere maruz kalan Dersim'deki aşiret üyeleri can ve mal güvenliklerinin temini maksadıyla ağalara sığınmak mecburiyetinde kaldılar. Bu durum, bölgede feodal yapının oluşmasına etki eden nedenler arasında sayılabilir.

Osmanlı, Dersim'e hâkim olduğu XVI. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, zaman içerisinde merkezi erkini kaybetmeye başladı. Daha XVII. Yüzyılın başlarından itibaren bölgede, güvenlik meselelerinden dolayı, külliyatlı nüfus sayımları yapılamadı, ancak parça parça belirli kazaları içeren sayımlar tamamlandı(BOA. A.MKT. MHM.389/90). Devlet artık, Dersim'den istediği gibi asker almayan, vergi toplayamayan ve güvenliği tesis edemeyen bir konuma düştü(BOA. DH. MKT.1363/23). Bu durumun derinleşerek XIX. Yüzyılın sonlarına kadar devam ettiği görülür. Yaklaşık 300 yıl devlet erkinin istenilen düzeyde tesis edilemediği Dersim'de, otorite boşluğunu, aşiret reisleri ve hanedanlar doldurdu. Tanzimat'la beraber başlayan merkezileşme gayretleri(İnalcık, 1993:361), aşiret reisleri tarafından büyük tepkilerle karşılandı ve bu siyasetten dolayı büyük çatışmalar yaşanmaya başladı. Bu kaotik yıllarda, bölge iyice fakirleşti, eşkıyalık bir yaşam biçimi şeklinde iyice belirginleşti.

Dersim bölgesinde istenilen düzeyde devlet idaresinin tesis edilmemesi, bir takım problemleri de beraberinde getirdi. Bunlar genel başlıklar altında toplandığında:

1. Bölgede sosyal ve iktisadi hayat; gelişmiş bir yol sisteminin eksikliği, ekilecek arazinin yetersizliği, güvenlik ve aşiret yapılanması gibi daha birçok gerekçeden dolayı, dışa kapalı, yakın bölgelerdeki gelişmelerden dahi haberi olmayan, gittikçe muhafazakârlaşan, tabiata yoğun anlamlar yükleyen ve toplumsal hareketin alt düzeyde kaldığı bir yaşam biçimi şeklinde gelişti.

2. Devlet otoritesinin boşluğunu yerel liderler doldurdu ve feodal düzen hâkim oldu. Devletin tahsil etmesi gereken vergileri bunlar tahsil ettiler. Devletin toplaması gereken askeri bunlar kapılarında beslediler ve kendileri için silahlı güç oluşturdular. Bu yapıdan dolayı, bölgede ne nüfus sayılabildi ne de bunun doğal sonucu olan mükellefiyetler belirlendi.

3.Bir yaşam biçimi olarak eşkıyalık bölgede kurumsallaştı. Bu durum Dersim'i tehdit ettiği gibi bu eşkıyalığın etki alanı; Kemah, Arabgir, Eğin, Divriği, Erzincan, Refahiye, Gümüşhane, Sivas, Tercan, Harput ve Erzurum önlerine kadar genişledi. Bu durum, geniş bir alanda güvenlik zafiyeti oluşturdu. Suç oranlarını artırdı.

4. Dersim bölgesinin ilk meskûnları Sünni idi. Sonradan gelen aşiretler sayesinde Şiilik bölgede hâkim oldu. Ancak bölgedeki Şiilik zamanla değişime uğrayıp, Kızılbaşlık olarak adlandırılan bir yorum şekline evrildi. Devletin bölgeye yönelik askeri müdahaleleri, Dersimli aşiret mensuplarının korunma ve güvenlik içgüdüsünden dolayı içe dönük, ötekileşmiş ve dış tehditlere karşı daha organize hale getirdi. Tanzimat dönemiyle beraber başlayan merkezîleşmeye kadar, Dersim bölgesinde yılların getirdiği, biriktirdiği, kökleştirdiği problem ve açmazlar bunlardı. Bu yeni dönemde devlet, kendisi açısından yanlış işleyen bu çarkı ve düzeni ayarlamak gayreti içerisine girdi. Artık kendi erkini bölgede hâkim kılmak istiyordu. Zaten kavgada tam bu noktadan çıktı.

A. MERKEZİ YÖNETİMİN DERSİM BÖLGESİNDE VAR OLMA MÜCADESİ

Osmanlı Devleti Tanzimat'la beraber, devlet yapılanmasında yeni bir dönem girdi. Devlet, artık taşrada yeni bir düzen kurarak, erkini en ücra köşelere kadar tesis etme gayreti içerisinde oldu. Bu yeni yapılanma imparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi Dersim'de de takip edilen yeni politikaların yansımaları görülmeye başladı. Öncelikle Dersim'in nasıl ıslah edileceği dair hazırlıklar yapıldı. Daha sonra ise, bölgedeki durumun tespiti ve çözüm önerilerinin içeren raporlar kaleme alındı(Gül, 2015:22-24). Bölgenin nasıl ıslah edileceği ve devlet erkinin yeniden tesisinin nasıl olacağı hususunda onlarca rapor hazırlanmıştır. Bu raporlardaki çözüm önerileri belirli başlıklar altında toplayıp değerlendirilecektir.

1.Güvenliğin Tesisi Gayretleri

Hazırlanan raporlarda güvenlik meseleleri başlığı altında toplanan ve üzerinde en çok durulan konular, eşkıyalık ve bununla mücadele yöntemleridir. Raporlardaki çözüm önerileri ve mücadele yöntemlerine bakıldığında, devletin oldukça geniş tecrübelere sahip olduğu görülür. Dönem ve şartlara göre, farklı stratejiler uyguladığı anlaşılır(BOA. Y.A.HUS.162/139, Y.EE.12/39; İ.DUİT.146/33;146/93 vb). Güvenlik meseleleri Dersim'de en önemli sorunların başında gelir. XVII-XVIII. Yüzyıllarda Dersim'deki eşkıyalık hareketlerini devlet, hem asayiş hem de siyasi bir boyutta ele aldı. İran harpleri döneminde, Dersim'de eşkıyalık yapanları devlet, bir nevi İran devletiyle ittifak yapan bir iç düşman gibi algılandı(BOA. C. DH. 286/14257). Bu münasebetle, eşkıya ile mücadele oldukça şiddetli sürdü. Aynı oranda bölgede, Desimli ve Şeyh Hasanlı aşiretlerinin eşkıyalık faaliyetleri de o derece sert seyrettiği görülür. Bu gruplar hakkında verilen fetvalarda, bunların Şia mezhebine mensup oldukları ve bu mezhebi yaymaya çalışan bir iç düşman gibi tanımlandılar. Bu bakış açısının bir tezahürü olarak, ele geçirilen aşiret liderlerinin, başları kesilerek öldürüldü, mallarına el konuldu ve çoluk çocukları sürgün edildi. Sürgün yeri olarak genellikle Rakka veya Fizan bölgeleri tercih edilmiş ise de pek uygulanmadı(BOA. C. DH. 62/3088; C. ZB. 34/1697).

XIX. Yüzyılda eşkıya ile mücadelede daha makul ölçülerde yapıldı. Eşkıyalığın sebepleri irdelendi ve bölgenin ıslahı için çabalar sarf edildi. Eşkıya ile mücadelenin sadece askeri operasyonlarla yapılamayacağı anlaşıldı ve bu sebepten bölgeye yönelik yeni, makul ve mümkün olduğu kadar uygulanabilir politikalar geliştirilmesi yoluna gidildi. Ancak neticede, hem XIX. Yüzyıla kadar eşkıyayla mücadele tarzı, hem de bu yüzyıldan sonra eşkıya ile yeni mücadele yöntemleri istenilen neticeyi vermedi. Asayiş problemleri zamanla emperyal devletlerin dikkatini çekti. Bölgede var olmak için kanallar aradılar ve kısmen de buldular. Örneğin Ruslar, Dersimli aşiretler ile ihtilalci Ermenileri yakınlaştırmak için büyük gayretler sarf ettiler, ancak istenilen düzeyde bir netice alamadılar(BOA. Y.PRK. ASK. 51/37. Lef.1, 2.). Diğer taraftan Dersim'in güvenlik meselesi, zamanla (azınlıklar hariç) hiçbir Müslüman grupta olmadığı kadar siyasallaştı.

İster siyasi nitelikli olsun, isterse adi nitelikli suçlardan oluşsun, Dersim bölgesinde, eşkıyalık ve buna bağlı olarak güvenlik problemleri her zaman mevcut oldu. Aslında coğrafya, eşkıyalık, sosyal yapı, sermaye, güvenlik, nüfus, aşiret sistemi, ağalık, din, muhafazakârlık, üretim şekilleri gibi birçok farklı parametre birbirinin sebep sonuç ilişkisi içerisinde çözülemeyen bir sarmal gibi asırlardır sürdü(BOA. Y.PRK. ASK. 51/37. Lef.3). Bölgedeki Kızılbaş aşiretlerinin yürüttüğü eşkıyalık hareketleri, başlarda bir zorunluluktan doğmuşken, zamanla bir kültür ve yaşam biçimi haline dönüştü; çünkü bu faaliyetler artık doğallaştı ve bir geçim kapısı olarak görülmeye başlandı.

2.Sosyal Yapının Düzene Konulması

Dersim'deki feodal düzen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki feodal yapıdan bazı hususiyetleri açısından farklı olmakla beraber, birçok yönü ile benzerlik gösterir. Bu düzen içerisinde yerel güçlerin hâkimiyetini azalmak gayreti, devlet tarafından uygulanan genel bir politikadır. Göçmen nakli uygulamaları ise yine imparatorluk genelinde yürürlükte olan bir diğer politikanın ürünüdür(BOA.A.MKT.MHM.723/1, İ.MMS.41/1688 vb). Osmanlı aslında Dersim'e hakim olduğu ilk dönemden itibaren pragmatik bir siyaset takip etti. Devletin asıl gayesi, bölgedeki feodaliteyle mücadele etmek değildi. Devlet bölgede, mükellefiyetlerin icrasını ve güvenliği tesis etmek istedi. Bu maksatla merkezi iktidar, modernleşmeyle beraber bölgede devlet düzenini kurmak gayretindeydi.

Dersim'de feodal yapının temsilcileri olan yerel güçler, toplum üzerindeki hâkimiyet ve denetimlerini devlete bırakmak istemiyorlardı. Kontrol ettikleri halkı devletin kontrolüne bırakmak ve devlet kapısında birer paralı memur olmak kendileri açısından kabul edilebilir bir durum değildi. Uzun yıllar kendi adlarına vergi toplayan, topluma önderlik yapan, davaları konaklarında çözen ve güvenliği yine kapılarındaki adamlarıyla sağlayan, aşiret üyelerinin iaşesini temininde asıl güç bu ağalardı. Bu kişilerin devlete tabi olmaları, bütün bu üstünlükleri merkezi iktidara devretmek anlamına gelmekteydi. Devletin iktidarını kabul ettiklerinde ağalar ve onlara bağlı aşiret mensupları, askere gidecek, vergi verecek ve eşkıyalık yapmayacaklardı. Devletin kanunlarına uyacak böyle bir insan profilini o dönem için Dersim'de hayal etmek, çok mantıklı ve gerçekçi bir durum değildi. Ancak Dersim'de sınırlı sayıda aşiretler devletin kendilerine yüklediği mükellefleri yerine getirmekteyse de, bu durum devamlılık arz etmedi(Musa Celal Bey'in Layihası, BOA. İ.DH. 1467/1).

Dersim'de sosyal yapının temelini yerleşik hayata geçmiş aşiretler oluşturur. Dersim'de uzun yıllar Şeyh Hasanlı ve Dersimli aşiretlerinin çatısı altında varlığını devam ettiren aşiretler siyasal otoritenin merkezîleşme basıncıyla belli bir süre sonra parçalandılar. Bu aşiretler, hâkimiyet alanlarını kurarak, daha başlarına buyruk talan ekonomisi temelinde gruplaşmalar içine girdiler(BOA. İ.DH. 878/70059. Lef. 7). Zaten XIX. Yüzyılda Desimli gibi büyük aşiretinden belgeler söz etmemektedir. Muhtemelen ondan kopan ve kısmen de Seydanlı ve Şeyh Hasanlı'dan ayrılan ve çoğunlukla isimlerinin sonuna "uşağı" tabirini alan birçok şedit aşiret grubunun bölgede Cibanlı, Şeyh Mehmetli, Maksut uşağı, Karaballı, Arilli, Arslan uşağı, Topuzlu, Beyt uşağı, Kalanlı, Pilvenk, Bahtiyarlı, Abbas uşağı ve Ferhat uşağı gibi aşiretler bunlardan öne çıkanlardır(BOA. İ.DH.1467/1.).

Bu merkezileşme çabaları sonucu, uzun yıllar kendi özel hususiyetlerine göre şekillenmiş idari, sosyal ve ekonomik düzen bir daha eski halini almayacak şekilde bozuldu(Çadırcı, 1997:190). Bozulan bu siyasal ve toplumsal denge ile birlikte aşiretler arasında bitmez tükenmez hâkimiyet mücadeleleri ve bunun doğal bir sonucu olarak aralarında kan davaları ve çatışmaların ortaya çıkmasına sebep oldu. Aşiretler arasında hızlanan çatışma ve kargaşanın yarattığı güvensizlik ortamı, bu kaotik durumu aşmak üzere arabulucu bir mekanizma olan dini ve dinin yerel düzeydeki dede ve seyyid gibi dini liderlerin durumunu daha da ayrıcalıklı hale getirdi. Böylece zaten Dersim'de etkin olan kendilerini peygamber soyundan geldiklerini söyleyen bu zümre, daha etkin bir rol oynamaya başladılar(BOA. İ.DH. 501/34074 vb).

Diğer bir husus ise devlet bölgede demografik yapıyı değiştirmek ve bölgeyi nüfus açısından Sünnileştirmek için Nogay ve Çerkez muhacirlerinin yerleştirilmesi planlarıdır(BOA. İ.DH. 1275/100278. Lef. 2). "26 Eylül 1862 tarihinde muhacirin komisyonu başkanlığından vilayetlere gönderilen yazıda Malatya'da bulunan 210 hane Nogay muhacirinin Dersim, Erzurum ve Kürdistan'a iskânı istenmektedir. Ancak ekilebilecek uygun arazi ve yerleşme bulunmadığı ve güvenlik meselelerinden dolayı bu muhacirler Dersim'e yerleştirilememiştir. Bunun üzerine, bu 210 hane, 993 kişi diğer vilayetler arasında taksim edilmiştir" (BOA. A.MKT. NZD.412/3). Bu dönem Osmanlı'nın muhacir iskânındaki uygulamalara bakıldığında, uygun olan topraklara hem Balkanlardan hem de Kafkasya'dan gelen nüfus iskân ediliyordu. Bu durum sadece Dersim'e yönelik bir uygulama değildi. Ayrıca muhacirler, hem ziraat ve hem de zanaatta mahir olduklarından yerleştikleri bölgelere hem nüfus hem de üretim açısından katma değer sağlamaktaydılar. Dersim'e muhacir iskânı hiçbir dönem yapılamadı. Ancak Sivas, Erzincan, Erzurum ve Harput gibi çevre yerlere farklı zamanlarda, muhacir iskânı gerçekleştirildi. Ayrıca, iskânı planlanan bu muhacir nüfus, (993 kişinin 1/3 Dersim'e yerleştirilmek istenmiştir) Dersim Sancağına iskân edilmiş olsa bile, demografik yapıyı değiştirebilecek ve asimile edecek bir yoğunluğu değildi(BOA. MV.28/12;İ.DH.1275/100278).

3.İdari Önlemler

İdarî yapıya dair yukarıda maddeler halinde tasnif edilen çözüm önerileri ve uygulamalar, aslında devletin XIX. yüzyılın ortalarından itibaren İmparatorluk genelinde yapmak istediklerinin bir tezahürüdür(BOA. A.MKT.MHM.723/1, Y.PRK.KOM.16/33 vb) . Dersim'de klasik dönemden modernleşmeye kadar İç ve Dış Dersim olarak adlandırabileceğimiz, idarî ünitelerde köklü değişiklikler olmadı. Bir dönem bölgedeki bütün Ekrâd gruplarını tek bir yönetim altında tutmak maksadıyla Dersim sancak statüsünden çıkarılıp vilayet statüsüne getirildiyse de, bu idarî yapı oldukça (8 yıl) kısa ömürlü oldu. Dersim tekrar sancak statüsüne getirildi(BOA. İ.MMS. 84/3616. Lef.1, 3, 4.) Dersim Sancağına bağlı kaza ve nahiyelerin sınırlarını doğal özellikleri belirlemiştir. Bu coğrafya içerisinde, kaza merkezi ve sancak içerisindeki idarî yapıda değişim, oldukça yoğun devam etti. Tanzimat reformları kapsamında yeni bir mülkiye nizamnâmesi hazırlandı. Bununla imparatorluk genelinde aşiretlerin, kabilelerin ve yerel beylerin hâkimiyetleri kırılmak isteniyordu. Kaymakamlık, nahiye müdürlüğü gibi makamlara tayinler için vilayetlerde intihap komisyonları kuruldu ve bu görevlere gelmek isteyenlere sınav yapıldı. Böylece özellikle okuma-yazma bilmeyenler bu makamlardan uzaklaştırılmak istendi. Ancak, İç Dersim ve Dış Dersim'deki yerel güç olan ağa, bey ve hanedanlar devlet mekanizmasında tıpkı eskiden olduğu gibi yönetici olma imkânına sahip oldular. Sancağın yöneticisi olan mutasarrıf hariç diğer yöneticiler, yani kaymakam, kaza ve nahiye müdürlerinin bölge ileri gelenlerinden seçilmesine devam edildi(BOA. DH. MKT. 1537/71).

Devlet görevlileri, hazırladıkları raporlarda Dersim'in huzuru, güvenliği ve ıslahı için yerel güçlerin yönetime dâhil edilmesi gerektiğinden bahsetmişlerdir. Bu raporların tavsiyelerine uyan merkezî iktidar, aşiret reislerini taltif ederek nişan ve madalya verdi (BAO. Y.PRK. UM. 32/92.vb). Bazı seyyid ve aşiret ağalarına maaş bağladı. Dersim ileri gelenlerinin bu şekilde taltif edilmelerinin gerekçeleri

arasında, eşkıyayla mücadelede yaptıkları hizmetler, imar faaliyetlerinde gösterdikleri gayretler veya yardımlar, devlete yakın olmaları gibi birçok husus sayılabilir. Devlet, yine politik bir hamle olarak Dersimli memurları yine bölgeye memur olarak atadı. Dersim'in umûmîyetle merkezi olan Hozat'ta imar çalışmalarına hız vererek, yeni mahalleler kurdu. Halk ile iyi ilişki kurmayan, başarısız yönetim sergileyen yöneticiler, görevden el çektirildi. İdarî yönetim açısından bu tarz uygulamalar başarılı oldu. Hatta XIX. yüzyılın sonlarında devlet, Dersim'de erkini daha fazla artırmak için, bir adım daha ileri giderek kışlalar, hükûmet konakları, yollar, telgraf hatları, okullar ve mahkemeler inşa etme gayretini gösterdi. Maliyeti diğer imar faaliyetlerine göre az olan, ancak devletin bölgedeki varlığının somut göstergesi olan bu kurumları tesis etmede başarılı oldu. (BOA. DH. MKT.1775/120 vb).

4.İmar Çalışmaları

Tıpkı idari yapılanmada ortaya konulan çözüm önerileriyle imparatorluk genelinde uygulanan imar faaliyetleri arasında bir paralellik bulunmaktadır. Bu tarz projelerin Dersim'de başlangıç, bitiş ve yarım kalması gibi hususları, diğer bölgelerdekiler ile farklılık arz etse de, ortaya konulan çözümler ve uygulama alanı arasında benzerlik vardır. İmara dair ıslahat raporlarında ileri sürülen hususlar, Dersim'e dair bir özel durum değildir(BOA. Y.PRK. KOM 7/59, Y.PRK. MYD. 15/41. Lef. 1-7 vb) Dersim Bölgesi, coğrafî yapısı açısından oldukça olumsuz bir durum sergiler. Coğrafya bölgede; ulaşım, haberleşme, üretim, tüketim, iskân, güvenlik ve sosyal yapı gibi birçok hususiyetin belirleyicisidir. Dersim Sancağı bulunduğu konum itibariyle, Osmanlı dönemi ana yolların dışında bir bölgede bulunmaktadır. Dersim'de ulaşım, bu ana yollara bağlı kuzey-güney istikametinde bulunan oldukça iptidaî, güvenlik ve yol standartları düşük, tâlî yollar sayesinde yapılmaktaydı. Modernleşmeyle beraber imparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi Dersim'de de ulaşım ve haberleşme alanında büyük bir imar faaliyeti planlandı ve bir kısmı da hayata geçirildi. Bu maksatla 1863–1910 yılları arasında birçok yol şebekesi onarıldı veya yeniden yapıldı. Ayrıca bu dönem, sancak dâhilinde bir hayli telgraf hattı inşa edildi. Bir kısım büyük nitelikli imar sınıfına giren yolların inşası ise planladığı gibi gitmedi ve sadece düşünce aşamasında kaldı(BOA. Y.A. HUS. 242/11 vb).

Dersim'in ıslahı için yazılmış bütün raporlarda, yol ve haberleşme ağı ile şu ıslahat maddeleri arasında bir irtibatın olduğu görülür: merkezîleşme, asker celbi, vergi toplama, güvenlik, ulaşım, medenîleşme, eğitim, ticaret, istihdam, ziraat ve madencilik. Raporlarda bu ıslahat maddelerinin uygulanmasının, ancak yol ve haberleşme sisteminin sağlanmasıyla mümkün olacağı ısrarla vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra devleti temsil eden ve birçok dairenin hizmet vereceği hükûmet konaklarının tesisi yoluna da gidildi. Özellikle Hozat, Mazgirt, Kızılkilise ve Kuzucan gibi aşiretlerin ağırlıkta bulunduğu merkezlerde kışlalar telgrafhâneler, belediye binaları, mektepler, köprülerin inşası yapıldı. Söz konusu imar faaliyetine ilk olarak, bütün olumsuzluklara rağmen umûmîyetle vilayetin merkezi konumunda olan Hozat'ta başlanarak kışla, hükûmet konağı, belediye binası, hastane veya hapishane gibi devleti temsil eden bina ve kurumları tesisine gidildi. Hatta burada ihtiyaca binaen yeni mahalleler kurdu. Bu şekilde şehirleşmeyle beraber, güvenlik ve ticaret de geliştirilmek istedi(BOA. A.MKT. MHM. 723/1 vb.)

5.Eğitim Seferberliği

Islahat raporlarında en dikkati çeken hususlardan biri ise eğitime dair önerilerdir. Bu husus, kitabın son kısmında tafsilatlı irdelendiğinden konu bütünlüğü açısından, burada kısaca bahis konusu edilecektir (BOA. A.MKT. NZD. 406/79 vb.) Dersim'deki Kızılbaş gruplara yönelik geliştirilen politikalar ile Tokat, Erzincan ve Sivas gibi Kızılbaş nüfusun yoğun meskûn olduğu yerlerde veya "fırka-i dalle (Ana yoldan çıkmış zümre)" şeklinde tanımlanan Yezidîler için yürütülen siyaset arasında benzerlik görülüyor. Raporların bir kısmı, bölgenin geri kalmışlığını ve güvenlik meselelerini Kızılbaşlık ile ilişkilendirmektedir. "Sünnîleştirmek", "Tashih-i İtikad (İtikatları düzelmek)", "Tasfiye-i Ezhan

(Zihinleri düzeltmek)", "Temdini (Medenîleştirmek)", "İzale-i Vahşet (İlkelliğin ortadan kaldırılması)" gibi çözüm önerileri bölgeye yönelik siyasetin temelini oluşturur. Devletin bölgeye yönelik eğitim politikalarının temelini "tashîh-i itikad" ve "tasfiye-i ezhan" terimleriyle de ifade edildiği üzere halkın itikadını ve inancını düzeltmek şeklinde kendisini gösterdi(BOA. Y.A.RES. 60/27 vb). Bu yaklaşım, okula gitme arzusunun önünde ki en önemli engeldi. Dersim bölgesinde okullaşma istenilen düzeyde sağlanamadı. Bunun sebepleri arasında, güvenlik, dağınık iskân yapısı, feodal düzen ve buna bağlı olarak ağa veya seyyidlerin denetimimdeki topluluğun devletle olan irtibatının gevşek olması gibi gerekçelerle izah edilebilir. Örneğin bölgedeki gençler, okullara sadece askere gitmemek için kayıt oldukları, çoğunlukla Sünnileşme korkusuyla bu okullara gitmedikleri belgelere yansımıştır(BOA. MF. MKT. 519/20).

Devletin Sünnileştirme gayretlerinin yanı sıra diğer taraftan Hıristiyan misyonerlerin bölgedeki faaliyetleri arasında kalan halk daha fazla muhafazakârlaştı ve içine kapandı. Dersim'in ıslahına yönelik, kaleme alınan birçok raporda, Cizvit papazlarının faaliyetlerinden bahsedilmiş, ancak buna yönelik okul ve cami inşası ise istenilen düzeyde yapılamadı. Devlet, bölgede misyonerlerin etkinliğinin kırmak için Zaza'ca Kuran-ı Kerim dağıtıldı ve Nakşibendî şeyhleri bölgeye gönderildi. Ayrıca Şeyh Hasanlı, Karaballı aşireti gibi dönemsel olsa da devlete bağlı aşiret ağalarının çocuklarının bir kısmı, İstanbul'da aşiret mekteplerine kayıt ettirildi(BOA. DH. MKT. 74/10. Lef.1, 2, 3; Y.MTV.74/44).

6.İktisadî Kalkınma Hamleleri

Dersim'e yönelik bu çözüm önerilerinin yine büyük bir kısmı, başka bölgelerde de uygulanan ıslahat politikalarının tekrarı niteliğindedir. Madenleri işletmek, yeni ziraat alanları açmak, istihdamı artırmaya yönelik faaliyetler ve fakirlikle mücadeleye dair çözüm önerileri bunlardan birkaçıdır. Bununla birlikte "Büyük ölçekli devlet yatırımlarında (yol ve telgraf hatlarının inşası gibi) işsizlerin belirli bir yevmiye ile çalıştırılması", "vergisini ödeyememiş olanların, bayındırlık işlerinde istihdam edilip, (günlük iaşeleri hariç), çalıştırılarak borçlarının mahsup ettirilmesi" ve "Hozat, Pertek, Çemişgezek, Pah ve Çarsancak kaza merkezlerindeki ticaretin canlandırılması" gibi uygulamalar, Dersim'e yönelik çözüm yöntemleridir.(BOA. BEO.3340/250463.Lef.1, A.MKT. NZD.246/52. vb) Devlet, Dersimi iktisadi açıdan kalkındırmak için bulduğu çözüm önerilerinin büyük bir kısmını gerçekleştiremedi. Örneğin aşiretlerin uzak mıntıkalardan gelip yeni köylere yerleşerek denetim altına girmek istemediler. Aşiretler için planlanan yeni ziraat alanlarının açılması ve yeni köyler kurulması düşüncesi hayata geçirilemedi. Bölgede muhtelif maden yataklarının tespiti mühendisler sayesinde yapılmış ise de bunlar işletilemedi. Ayrıca, Hozat, Pertek, Çemişgezek, Pah ve Çarsancak kaza merkezlerinde ticareti canlandırılması gayretleri de bir sonuç vermedi(BOA. İ.DH. 250/15339 vb).

Ancak halkın birikmiş vergi borçlarını yeniden yapılandırıldı. İhtiyacı olanlara özellikle de bölgenin ileri gelenlerine krediler verildi ve tefecilikle mücadele edildi. Buna ilave olarak doğal afetlerden zarar görenlere mal sandığı ve Ziraat Bankası aracılığı ile kredi sağlandı. Büyük imar faaliyetlerinde bölge halkı mevsimlik amele olarak istihdam edildi (BOA. DH. MKT. 113/1).

Sonuç:

Tanzimat'la beraber, ülke farklı bir döneme girdi. Bu dönemde, merkez ve taşra teşkilatında yeniden yapılanma süreci başladı. Bu yeni değişim ve dönüşüm bütün ülkeyi kapsayacak şekilde planlandı ve uygulamaya konuldu. İşte bu dönem, uygulanan politikaların yansımalarını Dersim'de görmekteyiz. Uzun dönemler otorite yokluğundan kaynaklı sosyal, iktisadi ve idari yapısı şekillenmiş Dersim'in, normalleştirilmesi için gayret gösterildi. Devletin Dersim'de hayata geçirmek istediği politikaların temelini, bütün sancağı kapsayacak şekilde sayımlar yapabilmek ve buna bağlı olarak vergi toplamak, asker celb etmek ve güvenliğin tesisi ekseninde şekillendi. Bu siyaseti, kısmen Dış Dersim'de uzun yıllar

hayata geçirmiş ise de İç Dersim'de pek uygulama alanı bulamadı. XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren, Dersim'in nasıl ıslahın edileceğine dair direk veya dolaylı bir hayli rapor, çeşitli kişi ve makamlar tarafından kaleme alındı. Raporların sunduğu çözüm önerileri genel bir tasnife tabi tutulduğunda; güvenlik meselleri, sosyal yapı, idari düzen, iktisadi durum, eğitim ve imar gibi hususlar ana başlıkları altında toplanabilir.

Bu çözüm önerilerinin ne kadarının uygulamaya koyulduğu ise diğer bir meseledir. Devletin mali yapısı, yetişmiş insan gücü, bürokrasinin işlerliği ve idarecilerin kabiliyeti gibi belirleyiciler, bu ıslahat maddelerinin uygulanmasındaki başarı düzeyini şekillendirdi. Ağır mali yük getirmeyen küçük çaplı projeler tamamlandı. Ancak maliyetleri yüksek ve uzun dönemler süren projeler ise ya yarım kaldı ve hiç başlanamadı. Dersim'in ıslahatına yönelik geliştirilen politikaların hayata geçirilen veya geçirilemeyenler bir tasnife tabi tutulduğunda:

1.Güvenliğe dair kısmen veya tamamıyla uygulanan ıslahat maddeleri: Hafiye teşkilatının oluşturulması. Namlı aşiret ağaları ve eşkıyalığa dâhil olmuşlarının, kamuya ait suçlarının af edilmesi. Aşiretlerin elindeki silahların toplatılması (kısmen), Bölgede kalıcı askeri birlikler bulundurulması. Ermeni gailesinin ortaya çıktığı dönemlerde, Dersimli aşiretlerle bunların ittifak yapmalarını engellenmesi (kısmen). Eşkıya ile mücadele de hukuk dışına çıkan, toplu itlafa kalkışanları tespit edilip ve bunların idamı (kısmen). Askerlerin ve memurların halktan zoraki iane istememesi, bunun önüne geçilmesi (kısmen). Dersim'de her türlü suça karışmış veya mükellefiyetlerini yerine yetirememiş olanlara genel af çıkarılması. Uygulanamayanlar: Aşiretler arasında ki düşmanlıkların sonlandırılması. İtaati kabul etmeyen aşiretlerin toptan başka bölgelere (Rakka, Trablusgarp vb.) sürülmesi ve iskânı. Bazı aşiretlerin Hamidiye alaylarına kabulü. Aşiretlerin vergi ve asker vermeleri hususunda nezre bağlanması ve kefalet uygulamasının etkin kullanılması. Barut ve benzeri ateşli silahlarda kullanılan maddelerin Dersim'de imalatı ve ticaretinin yasaklanması. Protestanlık faaliyetlerinin önlenmesi.

2 Sosyal hayata dair başarıya ulaşan ıslahat maddesi bulunmamaktadır. Uygulanamayan ıslahat maddeleri ise: Feodalitenin yıkılması. Hanedan, aşiret ağaları ve seyyidlerin halk üzerindeki etnikliğinin azaltılması ve bu yerel güçlerin zulmünün önlenmesi. Bölge insanını yerel güçlerin kontrolünden koparılarak bireyselleştirilmesi planlandı. Dersime Nogay ve Çerkez muhacirler yerleştirmesi.

3.İdari yapıya dair uygulanan ıslahat maddeleri: Aşiret reislerinin taltif edilmesi, nişan ve madalya verilmesi. Bölge ileri gelenlerinin yönetim aygıtı içerisine dâhil edilmesi.Güvenliğin daha iyi temini için idari taksimatta yeni değişikliklere gidilmesi. Bölgenin lisanı ve inancını hâkim yöneticilerin görevlendirilmesi. Hukuku tesis etmek ve mahkemeler kurmak (kısmen). Bölgede görev yapan mülki ve askeri erkânla halkın kaynaştırılması (kısmen). Bazı seyyid ve aşiret ağalarına maaş bağlanması. Dersim'de devletin kurumlarının oluşturulması. Dersim'de doğmuş memurların yine bölgeye memur olarak atanması. Dersim'in umumiyetle merkezi olan Hozat'ta imar çalışmalarına hız verilmesi ve yeni mahalleler kurulması (kısmen). Kısa aralıklarla yöneticilerin bölgede teftişe çıkması, halkın vaziyetini görerek şikâyetlerine kulak verip, hal çarelerine bakması. Başarısız yönetim sergileyen, ehliyetsiz yöneticilerin görevden el çektirilmesi. Vergi toplamak (kısmen), Nüfus sayımı yapabilmek (kısmen), Askere adam almak (kısmen).

4.İmara dair uygulanan ıslahat maddeleri: Yol yapımı (kısmen). Hükümet konağı inşası. Kışla inşası. Telgraf hatlarının yapımı ve posta teşkilatının oluşturulması. Yol üzerinde karakol, köprü ve hanlar inşa edilmesi. Hastane ve hapishane inşası. Bölgeye askeri ve belediye tabipleri gönderilmesi (kısmen). Çevre vilayetlerde salgın hastalıkların görüldüğü dönemler de, kordon uygulamaları yapılması. Uygulamayanlar: İnşa edilecek yolların kenarlarına yeni köyler kurulması.

5.Eğitim faaliyetlerine dair uygulanan ıslahat maddeleri: Bölgeye Zaza'ca Kur'an-ı Kerim dağıtılması. Sıbyan ve rüştiye okulları açılması (kısmen). Aşiret ağaların çocuklarını İstanbul'daki aşiret mekteplerine kabulü (kısmen). Camiler inşası (kısmen). Bölge lisanını bilen Nakşî ve Mevlevi şeyhlerini buralara gönderilmesi ve bölge de misyonerlere karşı halkı eğitilmesi. Uygulanamayanlar: Sünnileştirmek.

Misyonerler faaliyetler ile mücadele etmek. Tahsis-i itikad (İtikatları düzelmek). Tasfiye-i ezhan (Zihinleri düzeltmek). Bir muallim okulu açıp Zaza'ca bilen gençlerden muallim yetiştirip, yine bölgede öğretmenlik yapmalarını sağlamak. Çocukları ziraat ve ticaret mekteplerine göndererek iş güç sahibi olmalarını sağlamak ve devlete bağlı kişiler olarak yetiştirmek.

6.İktisadi hayata dair uygulanan ıslahat maddeleri: Bölge insanına kredi verilip, tarım veya diğer mesleklere yönlendirilmesi(kısmen). O dönem için endüstri ürünlerinden olan mısır, yonca, patates gibi bitkilerin ekimi yaptırılması, yine bölgede meşhur olan aracılık ve peynirciliğin geliştirip çevre vilayetlere satılması. Halkın birikmiş vergi borçlarının silinmesi veya mümkün ise yeniden yapılandırılması (kısmen). Büyük yatırımlarda (yol, köprü, han, telgraf hatlarının inşası gibi) işsiz güçsüzlerin belirli bir yevmiye ile çalıştırması (kısmen). Vergisini ödeyememiş olanların, bayındırlık işlerinde istihdam ederek, günlük iaşeleri hariç çalıştırılarak, borçlarını mahsup ettirilmesi (kısmen). Doğal afetlerden zarar görenlere mal sandığı ve Ziraat Bankası aracılığı ile kredi verilmesi ve bunların tefecilerin eline düşmelerinin engellenmesi (kısmen). Uygulanamayanlar: Dağınık, uzak ve dağlık alanlarda yaşayan aşiretlerin bir araya toplanıp, yeni köyler kurulması. Yeni ziraat alanlarının açılması, Madenlerin işletilmesi, Hozat, Pertek, Çemişgezek, Pah ve Çarsancak kaza merkezlerinde var olan esnaf ve ticareti canlandırılması (kısmen).

Yapılan tasniflerden de görüldüğü üzere, maliyeti düşük olan, imar ve iktisadi hayata dair ıslahat maddeleri uygulana bildi. Sosyal hayata dair yapılan ıslahatlar, uzun vadede sonuçlar verecek nitelikte olduğundan, çabaların sonuçları hemen görülmemiştir. Eğitim ve idari yapılanma da kısmen başarılı oldu. Ancak güvenliğe dair köklü çözüm önerilerinin uygulanmasından ziyade, daha yüzeysel ıslahat maddeleri hayata geçirildi. Dersim'e yönelik geliştirilen ıslahat politikalarının bir kısmı, ülkenin diğer topraklarında uygulanan politikalarla benzerlik arz ederken, bir kısmı da Dersim özeline yöneliktir.

Kaynakça:

1.Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tasnifleri. (BOA.) İstanbul.

A.MKT. MHM.:Mektubî Mühime Kalemi.

BEO. :Bâb-ı Alî Evrâk Odası.

C.DH. :Cevdet Dâhiliye.

DH. MKT. :Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi.

İ.DH. :İradeler Dâhiliye.

İ.MMS. :İradeler Meclis-i Mahsûs.

MD. :Mühimme Defteri.

MF. MKT. :Maarif Nezareti Mektûbi Kalemi.

MV. :Meclis-i Vükela Mazbataları.

MVL. :Meclis-i Vala.

TD. :Tapu Tahrir Defteri.

Y.EE. :Yıldız Esas Evrak.

Y.PRK. MYD. :Yıldız Perakende Yaveran-ı Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye.

Y.A.RES. :Yıldız Resmi Marûzat.

Y.PRK. UM. :Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı.

Y.PRK. SGE. : Yıldız Perakende Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Maruzatı.

2.Araştırma ve İnceleme Eserler

Aydın, Dündar, Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566), (Basılmamış Doktora Metninden), Erzurum 1972.

Çadırcı, Musa, Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, TTK. Yayınları, Ankara 1997.

Gül, Abdulkadir- Özdemir, Alirıza, Dersimliler Ermeni mi? XVI. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Dersim'in Nüfus Coğrafyası, , İdil Yayınları, İstanbul 2014.

Gül, Abdulkadir, Dersimdeki Osmanlı, İdil Yayınları, 2015.

İnalcık, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri" , Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s.361-425.

Kılıç, Orhan, 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı- Eyalet ve Sancak Tevcihatı, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997.

Toraman, Ömer, Tanzimat'ın Yurtluk-Ocaklık Ve Hükümetlik Sancaklarda Uygulanması (1839-1864), (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2010.

Ünal, Mehmed Ali, Çemişgezek Sancağı, TTK. Yayınları, Ankara 1999.

Yılmazçelik, İbrahim, Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı, İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat, Kripto Yayınları, Ankara2011.

Türkler ve İslam: Yeni Bir Bakış Denemesi

Turks And Islam: A New Viewing Attempt

Doç. Dr. Erkan GÖKSU *

Öz:

Türklerin İslâmiyet'i kabulüyle neticelenen tarihî sürecin siyasî, askerî ve tarihî safhaları ile ilgili muhtelif çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar, konu hakkında bilinmeyen birçok hususu aydınlığa kavuşturmakla birlikte muhtelif tez ve düşüncelerin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Ortaya çıkan görüş farklılıkları içerisinde en dikkat çekicisi, "Türklerin, önceden mensup oldukları inanç sistemi ve hayat tarzıyla büyük bir benzerlik taşıyan İslâmiyet'i kabulde hiç zorlanmadıkları ve bu yeni dinle tanışmalarından hemen sonra çok hızlı bir şekilde ve toplu olarak İslâmiyet'i kabul ettikleri" görüşüne karşı "aslında bu sürecin hiç de söylendiği gibi kısa sürede ve kolay olmadığı, hatta Türkler arasında İslâmiyet'in cebrî bir surette yayıldığı" iddiasıdır.

Konuyu ele alan araştırmacıların, aynı tarihî kaynaklardan istifade etmiş olmalarına rağmen, çok farklı neticelere ulaşmaları veya birbirine taban tabana zıt görüşler ileri sürmeleri ilginçtir. Kanaatimizce bu durumun sebebi, meselenin sadece tarihî hadiselerden hareketle ele alınması ve buna bağlı olarak sözkonusu sürecin sosyal, psikolojik, kültürel ve iktisadî cephelerinin ya ihmal edilmesi ya da kişisel görüş ve kanaatlere göre şekillendirilmiş olmasıdır.

Hâlbuki Türklerin İslâmiyet'i kabul sürecini, sadece tarihî kaynaklarda yer alan bilgileri, hele de bu bilgilerin bir kısmını veya istenen kısımlarını ele almak suretiyle izah etmek mümkün değildir. Zira sözkonusu süreç, tarihî olduğu kadar sosyolojik, psikolojik, kültürel ve hatta iktisadî cepheleri olan çok yönlü bir değişim sürecini kapsamaktadır. Bu bakımdan Türklerin İslamiyet'i kabul sürecini "din değiştirme" mefhumu çerçevesinde ve sosyolojik ve psikolojik yönleriyle ele almak, meselenin izahı için daha doğru ve gerçekçi bir bakış açısı oluşturma konusunda büyük önem taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Türkler ve İslamiyet, din değiştirme, Kitlesel din değiştirme, Bireysel din değiştirme, Din değiştirme süreç ve modelleri

* Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Buca/İZMİR (e-posta: erkangoksu@hotmail.com)

Abstract:

Varied studies were made about the political, military and historical phases of the historical process which resulted in the conversion of the Turks to Islam. Although those studies clarified many unknown points about the topic, they caused diverse theses and thoughts to emerge. The most striking viewpoint difference in those theses and thoughts are between those two approaches: that "Turks had never had any difficulty in accepting Islam which has great similiraties with the Turks' previous belief systems and lifestyles and they had adopted Islam collectively and swiftly after encountering it" and against that view; that "that process had never been easy and short as spoken in fact and moreover Islam had spread among the Turks in a forced way".

Although the historians studying the topic used the same historical sources, it is interesting that they achieved very different conclusions and they put forward opponent views. In our view, this is because the topic had been handled with only historical events and depending on this; social, psychological, cultural and economic aspects of that process in question had been neglected or the topic had been shaped with some personal views and ideas.

However it is not possible to explain the Turks' conversion process to Islam with assessing only the historical knowledge, especially using a part of it or some desired parts of that knowledge. Because that process in question includes a all-around change process which has not only historical but sociological, psychological, cultural and economic aspects. In this regard, in order to create a more proper and realistic way in explaining the topic, it has a great importance that assessing the process of Turks' conversion to Islam within the frame of "conversion to a new religion" with its sociological, psychological aspects.

Keywords: Turks and Islam, Conversion To A New Religion, Collective Conversion To A New Religion, Individual Conversion To A New Religion, Processes And Patterns Of Conversion To A New Religion

Giriş

Tanınmış tarihçi Laszlo Rasonyi'ye göre "Dünya tarihinde, Türklüğün İslâm'a intisabı kadar başta önemsiz görünen, fakat sonuçta tesiri büyük olan başka bir hadise gösterilmez." Gerçekten de Türklerin İslâmiyet'i kabulü, neticeleri itibarıyla sadece Türk ve İslâm tarihinin değil, dünya tarihinin de en önemli hadiselerinden biridir.

Konunun bu derece büyük bir önem arz etmesi, başta tarihçiler olmak üzere farklı disiplinlerden birçok araştırmacı tarafından, Türklerin İslâmiyet'i kabulüyle neticelenen tarihî sürecin siyasî, askerî ve tarihî safhaları ile ilgili muhtelif çalışmalar yapılmasına sebep olmuştur. Bu çalışmalar, konu hakkında bilinmeyen birçok hususu aydınlığa kavuşturduğu gibi muhtelif tez ve düşüncelerin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Buna bağlı olarak Türklerin İslâmiyet'i kabulünde etkili olan sebeplerden, ilk Müslüman Türk devletinin hangisi olduğu meselesine kadar muhtelif konularda farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Tali meselelere yoğunlaşan ya da Türklerin İslâmiyet'i kabul sürecinin seyri ve neticesi hakkında oluşacak genel kanaate fazlaca tesiri bulunmayan spesifik tartışmalar bir yana bırakılacak olursa, ortaya çıkan görüş farklılıkları içerisinde en dikkat çekicileri, "Türklerin, önceden mensup oldukları inanç sistemi ve hayat tarzıyla büyük bir benzerlik taşıyan İslâmiyet'i kabulde hiç zorlanmadıkları ve bu yeni dinle tanışmalarından hemen sonra çok hızlı bir şekilde ve toplu olarak İslâmiyet'i kabul ettikleri" görüşü ile "Aslında bu sürecin hiç de söylendiği gibi kısa sürede ve kolay olmadığı, hatta Türkler arasında İslâmiyet'in cebrî bir surette veya kılıç zoruyla yayıldığı" iddiasıdır. Bu iki görüşün dışında, bu görüşlerin türevi olarak nitelendirilebilecek bir kaç görüş daha mevcuttur ki bunlardan bazıları şu şekildedir:

a) Türklerin Müslüman olmakla "İslam'ı şereflendirdikleri"

b) Türklerin İslam'ı kabul etmekle "şereflendikleri"

c) İslam'ı kabul etmenin Türk tarihindeki en büyük hata olduğu

d) Türklerin Müslüman olduktan sonra bazı "millî" hasletlerini kaybettikleri

e) Türklerin İslam sayesinde Türklüklerini ve benliklerini koruyabildikleri

f) Türklerin ancak İslam'a girdikten sonra gerçek anlamda medenîleştikleri[1].

Konuyu ele alan araştırmacıların, aynı tarihî kaynaklardan istifade etmiş olmalarına rağmen, çok farklı neticelere ulaşmaları veya birbirine taban tabana zıt görüşler ileri sürmeleri ilginçtir. Kanaatimizce bu durumun sebebi, meselenin sadece tarihî hadiselerden hareketle ele alınması ve buna bağlı olarak sözkonusu sürecin sosyal, psikolojik, kültürel ve iktisadî cephelerinin ya ihmal edilmesi ya da kişisel görüş, kanaat ve ideolojik yaklaşımlara göre şekillendirilmiş olmasıdır.

Hâlbuki Türklerin İslâmiyet'i kabul sürecini, sadece tarihî kaynaklarda yer alan bilgileri, hele de bu bilgilerin bir kısmını veya istenen kısımlarını ele almak suretiyle izah etmek mümkün değildir. Zira sözkonusu süreç, tarihî olduğu kadar sosyolojik, psikolojik, kültürel ve hatta iktisadî cepheleri olan çok yönlü bir değişim sürecini kapsamaktadır ve bu durumun göz ardı edilmesi, son derece ciddi hatalara, yanlış anlamalara ve gerçek dışı kanaatler oluşmasına sebep olabilir.

Biz bu tebliğde, şimdiye kadar genellikle tarihi, dini veya milli yaklaşımlarla değerlendirilen Türklerin İslamiyet'i kabul sürecinin, psikolojik ve sosyolojik cephelerine işaret etmek suretiyle meselenin izahı için yeni bir bakış açısı veya yöntem sunmaya çalışacağız. Bunu yaparken de günümüz psikolog ve sosyologlarının, bilhassa din psikolojisi ve din sosyolojisi alanlarında ortaya koydukları günümüz toplumlarında yaşanan "din değiştirme" hadiseleriyle ilgili tespit, tahlil ve değerlendirmelere dikkat çekeceğiz[2].

1- "Din Değiştirme" Mefhumu

Türklerin İslamiyet'i kabulü, her şeyden önce bir "din değiştirme" hadisesidir. Dolayısıyla süreci değerlendirirken ilk olarak üzerinde durulması gereken husus, "din değiştirme" mefhumu olmalıdır.

"Din değiştirme"[3] olgusunun, çok eski tarihi dönemlere kadar uzanan bir geçmişi olduğu şüphesizdir. Denilebilir ki, bir dine girme ve çıkma anlamında din değiştirme, dinin tarihi kadar eskidir. Ancak

1 Ahmet Yaşar Ocak, "Türkler ve İslamiyet: Türklerin Müslümanlığı Tarihine Dair Bir Sorgulama", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Semih Tezcan'a Armağan, XIII/13, s.257.

2 Türklerin İslamiyet'i kabul sürecini bu tebliğde özetle temas ettiğimiz nokta-i nazardan değerlendiren bir kitap çalışmamız devam etmektedir.

3 "Din değiştirme" Batılı dillerde "conversion" deyimiyle ifade edilmekte ve bununla "dinî açıdan bir halden bir başka hale dönüş", daha net bir ifadeyle "bir dinden başka bir dine geçiş" anlamı kastedilmektedir. Bu kapsamda o, deskriptif bir kelimedir. Yani hem bir dine girişi hem de o din den vazgeçip bir başka dine geçişi tanımlama da kullanılmaktadır. İslam kültüründe din değiştirme normatif bir anlam içermekte, bu sebeple İslam'a giriş doğru yola kılavuzlanma anlamında "ihtida" kelimesiyle ifade edilmektedir. Doğru yolu reddederek yanlış bir yolu tercih etmeye de "irtidat" denmektedir. Aslında bunu doğal karşılamak gerekir. Çünkü her din kendisine döneni "mühtedi", yani "hidayete eren", "doğru yolu bulan" ve "hakikate erişen" şeklinde tanımlarken, kendisinden çıkanı ise "mürted", yani "kurtuluşa erdirici olandan vazgeçen, doğru yolu reddeden, bu sebeple inkâra ve sapıklığa düşen" olarak nitelendirmektedir." Ali Köse, "İhtida", *DİA*, XXI, s.554-555; Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara 2005, s.290; Heon Choul Kim, *Din Değiştirmenin Entelektüel Arka Planı*, İstanbul 2003, s.35; Asım Yapıcı, "Müslümanlıktan Hıristiyanlığa Geçişin Sebepleri Üzerine Sosyo-Psikolojik Bir İnceleme", *Journal of Islamic Research*, 20/2 (2007), s.222; Y. Sinan Zavalsız, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyal Kodları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/2 (2012), s.185; Volkan Sarı, *Türklerin İslamiyet'i Kabulünün Sosyolojik Analizi*, KSÜ. SBE Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2005, s.11-14.

bunun din sosyolojisi veya psikolojisi alanında bilimsel araştırmalara konu olması oldukça yeni sayılır[4]. Bu bakımdan "din değiştirme" mefhumu üzerinde semantik bir karmaşa mevcut olup farklı yazarlar tarafından farklı görüşler ileri sürülmüştür[5]. Bu farklı görüşler gözden geçirildiğinde "din değiştirme", mensubu bulunduğu dinin kendisine yüklediği yükümlülükleri yerine getiremeyen bir kimsenin bu tavrından vazgeçmesi; kendisini "inançsız" olarak niteleyen bir kişinin kendi toplumunun dini kurallarını kabul ederek dindarlaşması veya bir dini reddederek bir başka dine inanması gibi anlamlar ifade etmektedir[6]. Kavram, ayrıca "farklı bir din ideali için dini fikir ve bağlılıktan vazgeçme, dini inanç ve davranışlarla ilgili yön değişimini içine alan manevi evrim ve gelişme" olarak da tanımlanmaktadır[7].

Bir yönüyle psikolojinin, diğer bir yönüyle de sosyolojinin ilgi alanına giren din değiştirme, dinî inanç ve davranışlardaki köklü değişim ve dönüşümü ifade eder[8]. Bu aynı zamanda da bir "kimlik değişimi"dir[9]. Dolayısıyla din değiştirme, sadece teolojik veya dinî bir eylem değil, aynı zamanda da psikolojik ve sosyolojik bir hadisedir. Sosyolojik açıdan bakıldığında, bir dine veya dinî bir gruba girmek kadar, ayrılmak da din değiştirme kavramı içerisine girmektedir. Aslında bir "yeniden toplumsallaşma" süreci olan din değiştirme, "kişilik sisteminin, dinî inanç ve ibadetleri de içine alacak şekilde yeniden düzenlenmesi" veya "bir tür manevi evrim ve gelişme" olarak da tanımlanabilir. Bu durumda din değiştirme, sadece "eski inançtan ayrılma" değil, aynı zamanda da "yeni inanca varma"dır[10].

Psikologlar, din değiştiren bireyi, din değiştirmeye yönelten faktörlerden yalıtarak ele alırlar ve olgunun yalnızca psikolojik boyutu üzerinde yoğunlaşırlar. Sosyologlar ise din değiştirme olgusunu

4 M. Ali Kirman, "Din Değiştirme Olgusuna Sosyolojik Bakış", *Dinî Araştırmalar*, VI/18, s.75. Din psikoloji ve din sosyolojisi disiplinlerinin aşağı yukarı yüz yıllık bir geçmişi vardır. Ülkemizde ise henüz çok yeni olduğu söylenebilir. Araştırmacılar bu konudaki ilk çalışmaların II. Dünya Savaşı'nın ardından başladığı ve yakın zamanlarda da 11 Eylül 2001 olayından sonra arttığı görüşündedirler. Zira her iki olayın da bilhassa Avrupa ve Amerika'da yaşayan insanları sosyolojik ve psikolojik bakımdan derinden etkilemiş ve buna bağlı olarak dini tercih ve yaşayışları üzerinde köklü değişimlere gitmelerine sebep olmuştur. Bir dinden bir dine geçme, sahip olduğu dini inancı kuvvetlendirme veya tümden reddetme gibi farklı şekillerde görülen bu "din değiştirme" hadiseleri din/dindarlık, bireysel ve kolektif kimlikler, değerler ve dindarlık-kimlik ilişkisi gibi konulara olan ilgiyi artırmış, böylece gerek din psikolojisi, gerekse din sosyolojisi alanlarında birçok çalışma yapılmasına sebep olmuştur. Geniş bilgi için bkz, Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.290-291; Mustafa Koça, "Uludağ Üniversitesi'nde Din Psikolojisi İle İlgili Yapılan Tezler (1980-2002) Üzerine Bir Araştırma", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (2004), s.43-66; Kirman, "Din Değiştirme Olgusuna Sosyolojik Bakış", s.75-76; Ali Köse, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, (Ed. Ömer Faruk Harman), İstanbul 2005, s.408; Ali Ayten, "Kimlik ve Din: İngiltere'deki Türk Gençleri Üzerine Bir Araştırma", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/2, s.101-102 n.; Yapıcı, a.g.m., s.221.

5 Ali Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar-Müslüman Olan İngilizler Üzerine Psiko-sosyolojik Bir İnceleme*, İstanbul 1997, s.5; Kirman, "Din Değiştirme Olgusuna Sosyolojik Bakış", s.76-11.

6 Din değiştirme şekilleri için bkz, Hasan Kayıklık, "Bireysel Yaşamda Dinsel Değişim", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/2, s.9-23.

7 M. Ali Kirman, "Küresel Bir Olgu Olarak Din Değiştirme ve Aile Kurumuna Etkisi", *Dinî Araştırmalar*, VI/17, s.270. Değişimin yönü dikkate alınmak suretiyle değerlendirildiğinde bireysel dinsel yaşayışta dört farklı tarz ortaya çıkmaktadır. Bunlar Dini Yaşama Yoğunluğunda Görülen Değişimler, Bir Dinden Başka Bir Dine Geçme, Ateist Bir Anlayıştan Dine Geçme ve Dinden Tamamen Ayrılmadır. Din değiştirme şekilleri hakkında toplu bilgi için bkz, Mecit Altun, *Müslüman Olan Almanlar Üzerine Psiko-Sosyal Bir İnceleme*, ÇÜ SBE Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana 2012, s.11-16; Kayıklık, 2005, s.9-11; Sarı, a.g.t., s.11-12.

8 Kirman, "Din Değiştirme Olgusuna Sosyolojik Bakış", s.76. Din değiştirme konusunda ilk çalışmaları yapan W. James'e göre din değiştirme "bunalan, bilinçli bir şekilde yanlış, aşağı ve mutsuz benliğin bütünleşen, bilinçli bir şekilde doğru, üstün ve mutlu bir benliğe dönüşmesini içeren bir terimdir". E. Starbuck'a göre ise "kötülükten iyiliğe, günahkârlıktan sevaba giden durum değişimidir". (Kim, a.g.e., s.38; Altun, a.g.t., s.7). Ülkemizde ise bu alanın öncülerinden sayılan Hüseyin Peker ise din değiştirmeyi "farklı bir din ideali için dinî fikir ve bağlılıktan vazgeçme, dini inanç ve davranışlarla ilgili yön değişimini içine alan manevi evrim ve gelişme" olarak tanımlamaktadır. Bir başka tanımda ise dinsel değişim "bireyin dinsel bağlanma duygu ve etkinliklerinde meydana gelen yoğun değişim" (Naklen bkz, Kayıklık, a.g.m., s.6) veya "zihnî bir sentezin parçalanması ve yerine başkasının konması", "bir kişilik değişimi, benlik devrimi, kişiliğin yeniden kuruluşu." (Hayati Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, İstanbul 2009, s.66) şeklinde tanımlanmaktadır. Toplu bilgi için bkz, Altun, a.g.t., s.7.

9 Y. Sinan Zavalsız, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyal Kodları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/2 (2012), s.196.

10 Kirman, "Din Değiştirme Olgusuna Sosyolojik Bakış", s.76; Sarı, a.g.t., s.12.

toplumsal kurumlar ve mekanizmalar tarafından harekete geçiren ve şekillendiren faktörlerin bir sonucu olarak görürler. Ancak unutulmamalıdır ki din değiştirme; din, insan, toplum-kültür üçgeninde meydana gelir[11]. Dolayısıyla meseleyi bir yönüyle açıklamaya çalışırken diğer yönleri göz ardı etmek, meselenin eksik, hatta yanlış izah edilmesine sebep olacaktır. Bu bakımdan meseleyi sadece psikolojik veya sosyolojik olarak değil, her ikisini de kapsayan psiko-sosyal bir yaklaşımla ele almak daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

2- Din Değiştirmenin Sebepleri

Din değiştirme olayı çoğu zaman bir tek sebebe indirgenemeyecek kadar çok boyutlu ve karmaşık/kompleks bir olgudur. Çeşitli araştırmacılar tarafından belli başlı din değiştirme modelleri ileri sürülmekle birlikte, din değiştiren her bireyin kendine mahsus şart ve özelliklere sahip olduğu söylenebilir. Bu yüzden din değiştirme hadisesini tek bir bakış açısı veya modelle açıklamaya kalkışmak, yanlış değerlendirmelere sebep olabilir. Din değiştirme hadisesi, belli başlı tek bir sebep veya faktörü olmayan, çok kapsamlı ve çok yönlü sonuçlar doğuran, değişik şekil ve şartlarda ve en önemlisi kişinin yetiştiği kültürel ortama bağlı olarak gerçekleşen ferdi bir tecrübedir. Her dinde, her devirde, küçük çocuklar hariç her yaş grubunda gerçekleşebilmektedir[12].

Bazı araştırmacılar, din değiştirme için bir "geçerli sebepler"in bir de "yeterli sebep"in olduğuna işaret ederek bunların birbirinden farklı olduğuna dikkat çekmişlerdir. Buna göre, din değiştirmeyi etkileyen çok sayıda "geçerli sebep" bulunurken "yeterli sebep" tektir. Bir başka ifadeyle, "yeterli sebep" devreye girmeden "geçerli sebepler" din değişikliğine imkân vermez[13]. Bazen yaşanan tek bir travmatik tecrübe dahi bireyin dinî anlamda değişim yaşamasına sebep olabilir[14].

Din değiştirmeyi psikolojik sebeplerini inceleyen araştırmalar genelde dört ana grupta toplanabilir: Birincisinde Freud'un ortaya attığı psikanalitik yaklaşımdan hareketle olguya yaklaşma söz konusudur. Bu akımı takip eden araştırmacıların çoğu içsel, duygusal unsurlara ve özellikle çocukluk döneminde anne-baba ilişkilerine göndermede bulunmaktadırlar. İkincisi, din değiştirmede çevreye büyük önem yükleyerek, din değiştirmeyi çevresel faktörlerin etkisiyle açıklamaya çalışmaktadır. Bu görüşte kişinin ailesi, eğilimleri, eğitimi vb. süreçlere vurgu yapılır. Üçüncüsü W. James'le başlayan daha hümanist bir yaklaşımla din değiştirme olgusuna yaklaşan görüştür. Bu yaklaşımda din değiştirmenin, kişinin kendini gerçekleştirmesine etkisi olduğu vurgulanır. Dördüncüsü ise zihinsel ve sosyal süreçlere vurgu yapar[15].

Din değiştirmenin psiko-sosyal nedenlerini açıklamaya çalışan bazı araştırmacılar ise şu üç temel hususa işaret etmişlerdir:

Birinci görüş, din değiştirmeyi strese karşı bir çözüm olarak niteleyen görüştür. Buna göre kişi, stresi oluşturan durumu, tabiatüstü güçlerle dayanışmaya girerek ya da strese sebep olan koşulları bertaraf etmek suretiyle kendi referans grubunu değiştirerek aşar[16].

11 Kirman, a.g.m., s.82; Altun, a.g.t., s.7; Sarı, a.g.t., s.14.

12 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 294-300; Celal Çayır, "Din Değiştirmede Etkili Olan Psiko-Sosyal Faktörler ve Bursa'da Misyonerlik Faaliyetleri", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, (Ed. Ömer Faruk Harman), İstanbul 2005, s.281; Altun, a.g.t., s.7.

13 Asım Yapıcı, "Müslümanlıktan Hıristiyanlığa Geçişin Sebepleri Üzerine Sosyo-Psikolojik Bir İnceleme", *İslami Araştırmalar Dergisi*, XX/2 (2007), s.222.

14 Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar*, s.121-123.

15 Kim, *Din Değiştirmenin Entelektüel Arka Planı*, s.39-40; Altun, a.g.t., s.7-8.

16 "Böylece kültürel, psikolojik, siyasal vb. krizler-baskı durumu din değiştirme olayını önceler. Bu anlayışı temsil eden psikologlar, çocukluk tecrübelerini merkeze alarak din değiştirmenin karmaşık yapısının tahlilini yapmaktadır. Mutsuz çocukluk ve çocuğun babayla ilişkisine bakılarak din değiştirme açıklanmaya çalışılır. Bu görüşü savunan psikologlara göre conversion, babaya karşı nefretten doğan çatışmayı çözme metodudur." Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar*, s.7; Aynı yazar, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri", s.411; Altun, a.g.t., s.8.

İkinci görüş, kişiyi din değiştirme sonucuna götüren süreci, yakın zamandaki şartlardan ziyade, kişinin çocukluk döneminde yaşadığı türlü hadiselere, eğitim süreci ve ailesinin eğilimleri gibi uzun zaman alan süreçlere dikkat çekmek suretiyle açıklamaya çalışan görüştür[17].

Üçüncü görüş ise kişinin başkalarının bakış açılarını kazanarak kendisinin tecrübe ettiği olayları farklı şekilde yorumlamasına yol açan diğer insanlarla olan ilişkisi, onlardan etkilenmesi üzerinde duran görüştür[18].

Bunların yanında çocukluk dönemi aile içi ilişkiler, ebeveynin dinî yaşantısı ve bunun çocuk üzerindeki etkileri, suçluluk ve günahkârlık duygusu, anlam isteği ve zihinsel tatmin, varoluşsal kaygılar, boşluk hissi, dramatik tecrübeler, dinî olgunlaşma ve arayışlar, "mistik yönelimler, mevcut dinî inanca yönelik eleştiriler, dindarlara ve din adamlarına yönelik tenkitler, dinî tecrübeler, rüyalar ve vizyonlar, dinî ikna, sosyal etkileşim, evlenme, maddî çıkar sağlama çabaları[19] ile kültürel yabancılaşma, hâkim kültürün etkisi, kitle iletişim araçları, kültürel yozlaşma, olumsuz din ve dindar imajı ve misyonerlik faaliyetleri gibi sebepler de din değiştirmede etkili olan faktörler arasında sayılabilir[20].

3- Din Değiştirmede Bireyin Konumu

Din değiştirmede karar verme aşamasında sadece birey mi yoksa başka sebepler mi belirleyici rol oynar?

Araştırmacılar bu soruya cevap olarak iki yaklaşım üzerinde dururlar:

a. Pasivist (Edilgen) Yaklaşım:

Bazı din değiştirme hadiselerinde birey pasif olup birey dışındaki etkenler aktiftir. Bu tür din değiştirme hadiselerine "kendinden geçme" adını verenler de olmuştur. Din değiştirmeye etki eden temel faktör, bireyin bilhassa çocukluk döneminde yaşadığı hayat tecrübeleri veya din değiştirme hadisesinden hemen yaşadığı duygusal karmaşadır[21]. Bu tarz din değiştirme duygusaldır ve genellikle bir anda veya çok kısa zaman içerisinde meydana gelir. Din değiştirme hadisesinde bireyin çevresel veya duygusal bir takım etkenlere maruz kaldığını savunan bu anlayışa göre din değiştirme, ferdin bilinçli bir çaba sarf etmesine gerek olmadan, ferdi yönlendiren iç ve dış faktörlerin belirlediği bir değişimdir. Psikologların çoğu din değiştirme hadisesini çatışma, engellenme ve bilinçsizlik sonucunda gerçekleşen bir olgu olarak görmektedir. Bu duygular, insanın içinde birikince kişi Tanrıya boyun eğerse bir anda ortaya çıkar. Bu duyguların dışa vurumu kendini din değiştirme şeklinde gösterir[22].

17 Zavalsız, yaptığı bir çalışmada şu neticeye varmıştır: "Din değiştirmenin arka planında yatan en önemli kodlardan birisi de bireyin travmatik tecrübeler yaşamasıdır. Bireyin yetiştiği aile ortamındaki olumsuzluk, babasıyla yaşadığı sıkıntı, boşanma, hastalık, çok yakın birinin vefatı gibi hayatını etkileyecek kötü bir tecrübe yaşaması travmatik olaylar sınıfında mütalaa edilmektedir. Bizim çalışmamızda "Başınızdan travmatik bir olay geçti mi?" şeklindeki soruya din değiştirenlerin % 31'i "Evet" diyerek cevap vermiştir" Y. Sinan Zavalsız, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyal Kodları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/2 (2012), s.193. Konu hakkında ayrıca bkz, Chana Ullman, "Cognitive and Emotional Antecedents of Religious Conversion". JPRS, 43 (1), (1982) s.183-192; Köse, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri", s.411; Altun, a.g.t., s.8.

18 Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar*, s.7; Aynı yazar, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri", s.411; Altun, a.g.t., s.8.

19 Yapıcı, a.g.m., s.223.

20 Çayırlı, a.g.m., s.282-286. Ayrıca bkz, Hayati Hökelekli-Celal Çayır, "Gençlerin Din Değiştirip Hıristiyan Olmasında Etkili Olan Psiko-Sosyal Etkenler", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XV/1 (2006), s. 23-46.

21 Freud'un görüşlerinin etkisiyle şekillenen bu yaklaşıma göre din değiştirmede çocukluk tecrübelerinin önemli bir yeri ve etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Edilgen yaklaşımı savunan psikologlar, din değiştirme olayında, bireyi son derece bilinçsiz ve etkisiz gördüğü için bireyi etki altına alan motive edici faktörlerin asıl rolü oynadığını ileri sürer. Bu anlayışa göre din değiştirme, istikrarı kaybolan kişi ile dini grupların sosyal ilişkileri sonucunda gerçekleşir. Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar*, s.8.

22 Kim, a.g.e., s.53-54; Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar*, s.8; Aynı yazar, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri", s.412; Sarı, a.g.t., s.15-16.

b. Aktivist (Etken) Yaklaşım:

Kişi bizzat aktif, bilinçli ve arayan faildir. Bu bakımdan din değiştirme süreci duygusal değil, aklî ve entelektüel bir çabadır. Birey, kendisini tatmin edecek bir hayat tarzı bulma gayreti içerisindedir. Dolayısıyla bu tür din değiştirme hadiseleri uzun bir düşünme ve araştırma neticesinde gerçekleşir. Birey, süreci idrak edip değişimi özümseyerek neticelendirir[23]. Bu bakımdan bu tür din değiştirme hadiselerine "iradî" diyenler de olmuştur[24]. Bu tür din değiştirmenin genel özellikleri şu şekildedir: Kişi bizzat aktif, bilinçli ve arayan faildir; bu bakımdan din değiştirme süreci duygusal değil, aklî ve entelektüel bir çabadır; din değiştirme bir defa gerçekleşip sonuna kadar devam eden bir hadise değil, kademeli bir şekilde meydana gelir; bu tecrübe için bir prototip yoktur[25].

4- Din Değiştirme Sürecinde Etkili Olan Faktörler

Din değiştirme sürecinde etkili olan faktörler üzerinde iki yaklaşım söz konusudur. Ancak bu iki yaklaşım birbirini nakzetmekten ziyade din değiştirme sürecinde etkili olan farklı faktörleri vurgulamaktadır:

a. Mahrumiyet (deprivation) teorisi:

Bu teoriye göre insanlar sosyal, psikolojik veya fiziksel yönden bir şeylerden mahrumdurlar ve ideolojik olarak bir grubun, dinin veya mezhebin mesajını almaya hazırdırlar. Bu görüşe göre kendi hayat ve bakış açılarından veya inanç sistemlerinden memnun olmayan kişiler bir arayış içindedirler. Kişi veya grupların maruz kalabilecekleri beş türlü mahrumiyet vardır:

Ekonomik Mahrumiyet: Toplumda gelir dağılımından kaynaklanan bir mahrumiyet olarak görülür. Kişi kendisini standardın altında görmektedir. Kişilerin ekonomik düzeylerinin göreceli olduğu söylenebilir. Fakat burada önemli olan, başkalarının kişiyi hangi düzeyde gördüğü değil, kişinin kendisini hangi düzeyde gördüğüdür.

Sosyal Mahrumiyet: Kişinin prestij, statü, sosyal katılım vb. konularda kendisini düşük görmesi ve bu sebeple çevresi tarafından kabullenilmediği hissini yaşamasıdır.

Ahlakî Mahrumiyet: Kişinin artık toplumun temel değerlerinin kendi hayatını düzenleme kabiliyeti taşımadığı ve kendisinin yeni bir alternatif bulması gerektiği hissini yaşamasıdır.

Ruhsal Mahrumiyet: Kişi maddi tatminler anlamında problemler yaşamaz, fakat manevi olarak yaşantısından zevk almamaktadır. Ruhsal mahrumiyet genelde şiddetli ve çözümlenmemiş sosyal mahrumiyetin ardından yaşanır.

Organizmik Mahrumiyet: Zihinsel ve fiziksel mahrumiyetleri kapsar. Herhangi bir bedensel ya da zihinsel özür nedeniyle kişi toplumla bütünleşme hissini yakalayamaz.

b. Sosyal ağ (social network) teorisi:

Bu teoriye göre bir grubun mevcut üyeleri ile potansiyel kişiler arasındaki bağlar din değiştirme sürecinde temel faktördür.

Görüldüğü üzere birinci yaklaşım (mahrumiyet teorisi), grupların fertleri ödüllendirdiklerini ve mahrumiyetlerini çekilebilir hale getirdiklerini iddia ederken, ikinci yaklaşım (sosyal ağ teorisi) ikili

23 Din değiştirmenin bilinçli bir "aktif fail" tarafından gerçekleştiğini ileri süren C. G. Jung, Freud'a karşı çıkmış ve dinin çoğu durumlarda insanın hayata uyum sağlamasına yardımcı olacağına inanmıştır. Allport ve Viktor Frank'da Freud'un başını çektiği psiko-dinamik yaklaşıma karşı çıkmıştır. Yine din psikolojisinin kurucusu kabul edilen William James din değiştirmeyi "mutsuz ve yanlış yolda olduğunun şuurunda olan bölünmüş kişiliğin, dinî realitelere sımsıkı sarılarak bilinçli olarak doğruyu bulması, mutlu olması ve neticede bölünmüşlükten kurtularak kendisiyle bütünleşmesi süreci" olarak tanımlamıştır. Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar*, s.69-70, Altun, a.g.t., s.10.

24 Kayıklık, a.g.m., s.17, Köse, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri", s.412; Sarı, a.g.t., s.16-17.

25 Kim, a.g.e., s.56; Altun, a.g.t., s.10.

ilişkileri üyeliğe girme sürecinin merkezine koyarak yeni inancın kişinin temas halinde olduğu kişi ve grubun dini görüşüne uymasıyla gerçekleştiğini ve üyeliğin sosyal ağ ile yayıldığını savunur. "Sosyal ağ" yaklaşımı mahrumiyet teorisini tamamen reddetmez. Mahrumiyetin ve sosyal problemlerin din değiştirmeyi etkileyen ve hızlandıran faktörler olduğunu, ama bir gruba girerken atılan hayati adımın grup üyeleri ile olan kuvvetli sosyal bağlar neticesinde gerçekleşebileceğini ileri sürer. Daha önce de belirtildiği üzere bu iki yaklaşım birbirini nakzetmekten ziyade din değiştirme sürecinde etkili olan farklı faktörleri vurgulamaktadır. Mahrumiyetin merkeze oturtulmasına karşı çıkanlar bile onun en azından din değiştirmeyi hızlandıran sebeplerden birisi olduğunu kabul ederler[26].

5- Din Değiştirme Motif ya da Tipleri

Din değiştirme olgusunun çeşitli şekillerde olduğunu vurgulayan en önemli araştırmalardan biri Lofland ve Skonovd'ın motif/tip teorisidir[27]. Lofland ve Skonovd, din değiştirme ya da dindarlaşma üzerine yapılan araştırmaları değerlendirerek altı motif ortaya koymuşlardır.

1. Entelektüel: Kişi alternatif dini, onun hayat şeklini araştırarak, öğrenerek tanır. Kişinin, araştırdığı alternatif din veya ideolojinin mensuplarıyla münasebeti şart değildir. Kendisini etkileyen asıl faktör bir sosyal etkileşim değildir. Asıl olan entelektüel tatmindir.

2. Duygusal: Kişi benimseyeceği dinin mensuplarından veya kültürel öğelerinden etkilenir. Onlara karşı sempati geliştirir. Evlilik yoluyla din değiştirmeler daha çok bu motifle gerçekleşir. Bazen sosyal bir baskı söz konusudur, fakat bu daha ziyade yardımcı bir unsur olarak vardır.

3. Deneysel: Kişi alternatif olarak gördüğü bir dini yaşamayı ve bu dinin kendisine yaşatacağı yeni hayatı denemeyi tercih eder. Din değiştirme kararı bu sürecin sonunda gelir. Kişi bir grubun ibadetlerine, faaliyetlerine katılır. İzafi olarak az da olsa bir sosyal tesir söz konusudur.

4. Mistik: Kişinin kendisini derinden etkileyen bir mistik tecrübe geçirmesi söz konusudur. Bu tecrübe bir rüya, vizyon, gaipten sesler duyma olabilir. Bu tür din değiştirmeler aniden gerçekleşir.

5. Yeniden Uyanış: Bu motifte din değiştirme hadisesinden çok, halen mensup olunan dinde dini duyguların dindar bir grup veya kişi tarafından vaazlar, sohbetler veya çeşitli dini propagandalar vasıtasıyla harekete geçirilmesi söz konusudur. Yani kişi, o andaki dini duygularının tesiriyle dindarlaşmaya karar verir.

6. Cebrî (zorlama): Bu tarzda din değiştirmeye, her türlü maddi veya manevi baskı ve zorlama dahil olduğu gibi, çeşitli tekniklerle yapılan beyin yıkama yöntemi de dahildir. Batı'daki bazı yeni dinî akımların bu metodu kullandıkları iddia edilmektedir. Ferdin tamamıyla bir grup veya kişinin (bu daha çok karizmatik bir liderdir) etkisi veya dolaylı zorlaması altında kalması söz konusudur[28].

Bu altı motifin yanı sıra, Lofland ve Skonovd bu motiflerin her birine uygulanabilen başlıca beş değişken/boyut (variation/dimension) tanımlamışlardır. Bu değişkenler her bir motifin özelliklerinin ayrıntılı profilleri olarak değil, oldukça geniş bir ihtimaller alanı içerisinden onların yerini tayin etmeye yardım edecek başlıca görünüşleri olarak yorumlanmalıdır. Zihinsel, fiziksel ve duygusal özellikleri içeren bu değişkenler şunlardır:

1. Sosyal baskı derecesi (degree of social pressure)

2. Zaman dilimi (temporal duration)

26 Köse, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri", s.412-414.; Kayıklık, a.g.m. s.17-18.

27 John Lofland-Norman Skonovd, "Conversion Motifs", *Journal for the Scientific Study of Religion*, XX/4 (1981), s.373-385.

28 Köse, a.g.e., 79; Aynı yazar, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri", s.418; Sarı, a.g.t., 17; Ali Ulvi Mehmedoğlu-Heon Choul Kim, "Korelilerin Din Değiştirme Motifleri", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (2001), s.176; Sarı, a.g.t., s.17-18.

3. Duygusal uyanma seviyesi (level of affective arousal)

4. Duygusal nitelik veya içerik (affective content)

5. İnanç-katılma sırası (belief-participation sequence)[29].

Lofland ve Skonovd'un tipolojisi keyfi farklılıkların etkisinde kalmaksızın bir yandan temel nesnel olgular arasından beş değişkenle eşleşenleri belirlemeye imkan verirken, diğer yandan din değiştirenin öznel ifadelerine itibar eder. Böylece bu altı motif, din değiştirmede etkili olduğu kabul edilen objektif faktörlere fenomenolojik geçerlik sağlar. Bu şekilde bu motifler işlevsel duruma ve empirik araştırmaya uygun hale gelir. Bu tipolojide gerçeğin üç düzeyinin olduğu varsayımı gizlidir. İlki sosyal bilimciye işlenmemiş bir malzeme sağlayan, din değiştirmenin "olgunlaşmamış hakikati" veya fiili gerçekliği, ikincisi din değiştirenin deneyim ve yorumları, üçüncüsü ise sosyal bilimcilerin analitik yorumlarıdır. Bu motifler farklı sosyal ortamlarda, farklı devirlerde ve farklı sıklıklarda ortaya çıkmıştır. Mesela, eskiden yaygın olan mistik motif günümüzde yerini genelde entellektüel motife bırakmış gözükmektedir. Gelişmiş medyaya sahip toplumlarda entellektüel ve duygusal motif artış gösterirken, yeniden uyanış motifinde azalma gözlenmektedir[30].

6- Zaman Süreci ya da Din Değiştirme Ne Kadar Süre İçerisinde Gerçekleşir?

Din değiştirme olayında genelde bir hazırlık devresi, bir süreç ve zaman söz konusudur. Fakat değişim, insan ruhunda yavaş yavaş cereyan ederek gelişip ortaya çıkabileceği gibi aniden de doğup kendini gösterebilir[31].

a) Ani din değiştirme

Ender görülen ani din değiştirme eylemine Hıristiyan dünyadan Aziz Pavlus, İslam dünyasında ise Hz. Ömer örnek gösterilir. Ancak bu tür din değiştirmelerde bile şuuraltının bir hazırlığının söz konusu olduğu şüphesizdir[32]. Bu tarz bir değişim beklenmedik şekilde insanların ani olarak aldıkları karar sonucunda ortaya çıkan değişimdir. Bu tür değişimler, bunalımlı ya da kendinden geçerek dinsel değişim olarak da ifade edilmektedir. Böyle bir dinsel değişime, değişimi yaşayan birey çok da hazırlıklı değildir. Bu yüzden bunalım ve kriz ortamında çok kısa bir sürede değişim kararı alınır ve uygulanır. Ani dinsel değişimin en belirgin özelliği beklenmedik şekilde ve çok kısa sürede ortaya çıkmasıdır. Ani dinsel değişim çatışma, engellenme ve bilinçdışı ile açıklanmaktadır. Bu yüzden kişisel yetersizlik duygusu, olumsuz benlik algısı ve herhangi bir günahtan kaynaklanan, günahkârlık hissinden beslenen suçluluk duygusu gibi çatışma ve engellenmeleri bastıran insanlar ani dinsel değişime daha yatkın kişiler olarak görülebilir. Mistik veya travmatik bir hadise yaşayan bireyler de ani dinsel değişim kararı alabilmektedir[33].

Ani din değiştirme, birden bire ve çok kısa bir zaman içerisinde gelişimini tamamlar. Bu, duygusal bir kriz niteliğindedir. Ani din değiştirmede kişinin kendi benliğinden vazgeçmesi, kendini tamamıyla teslim etmesi, tam alıcı durumuna geçmesi halinde, "sezgisel içe doğuş" sonucu anlık bir değişime uğraması söz konusudur[34]. Buna karşılık bu tür din değiştirmenin, her ne kadar ani olarak nitelendirilse de belli aşamalar neticesinde ortaya çıktığını ileri sürenler de olmuştur. Birinci aşamada, insanda kafa karışıklığı, huzursuzluk, çatışma ve büyük ölçüde bilinçsizlik görülür. Bu aşamada yaşam anlamını kaybeder. İkinci aşamada, bir aydınlanma duygusu ve kavrama gücü gelişir ve köklü bir değişim

29 Lofland-Skonovd, "Conversion Motifs", s.383.
30 Mehmedoğlu-Kim, a.g.m., s.177.
31 Kerim Yavuz, "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, (1982), s.93.
32 Köse, "İhtida", s.555; Köse, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri", s.416-417.
33 Kayıklık, a.g.m., s.12.
34 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.293; Altun, a.g.t., s.17.

ortaya çıkar. Bu değişimde, bireyin dünyası benlikten uzaklaşır ve Tanrıya yönelir. Üçüncü aşamada, bütünleşme ve ahenk duygusu, barış, sükûnet ve içsel huzur görülür[35].

b) Yavaş ya da Süreç Dâhilinde Din değiştirme

Yavaş ya da süreç dâhilinde gerçekleşen din değiştirmeye gelince: Bu tür din değiştirmede zamanın işleyişi bazen yavaş bazen de hızlı olabilir. Süreç içerisindeki dinsel değişim ani bir değişim değildir. Değişim süresi yılları alabileceği gibi birkaç ay veya birkaç hafta da olabilir. Bu tür dinsel değişim yaşayan bireyler değişim kararı almadan ilgi duydukları dini enine boyuna araştırarak değerlendirir. Önce zihinsel bir hazırlık dönemi yaşanılır. Bu dönemde insan kendisini ve var olan dinî inancını sorgular. Birtakım karşılaştırmalar yapmak suretiyle bağlandığı inanç, ibadet sisteminin ve ahlaki değerlerin yetersiz olduğu, kişiyi tatmin etmediği kanısı oluşur. Böyle bir insan adım adım kendi dininden uzaklaşır. Kendi diniyle bağları iyice zayıflayan birey, hayatında dini önemsizleştirebileceği gibi ateist bir düşünceyi benimseyebilir veya başka bir dine de yönelebilir[36]. Bu durumda bu tür din değiştirmenin yavaş yavaş ve uzun bir zaman sürecinde gelişme göstereceğini muhakkaktır. Bu süreçte kişi aklını ve tercihini kullanmak suretiyle yavaş yavaş yeni bir inancı kişiliğine mal eder. Bu kademeli bir yeniden yapılanmadır. Bunda büyük bir iradi çaba sözkonusudur[37].

Din değiştirme basit bir ihtiyaç ve arzu tatmini değildir. O adeta bir ideal değiştirmektir. Zira onda yıllardan beri kökleşmiş olan inanç ve davranışların kökünden değişmesi söz konusudur. Kişinin yanlış olarak idrak ettiği halden doğruluğuna inandığı yeni bir hale yönelmesi, onun çevresini ve dünya görüşünü değiştirmesi anlamına gelir. Bu durumda en yerleşik âdetler sarsılır, kaide, kural olarak kabul edilmiş olan prensipler, inançlar değişir ve farklı şekillerde yönelişler ortaya çıkar. Din değiştirme her ne şekilde olursa olsun bilinçli bir hazırlık devresini gerektirir. Din değiştirme süreci, bireyin hayatında sıkıntılı bir devredir. Din değiştirme hemen hemen değişim krizlerinin son bulduğu anda tamamlanır. Bu nokta üzerinde psikologlar arasında görüş birliği vardır. Hiçbir din değiştirme geçmişi olmadan ortaya çıkmamıştır. Önemli olan bu geçmişte nelerin etkili olduğunun ortaya konmasıdır. Böyle bir değişimin meydana gelebilmesi için bir insan zamana ihtiyaç duyar. Çünkü bir insanın, yıllar boyunca edindiği köklü inanç ve davranış örüntülerini bir anda yok sayması, onların yok oldukları anlamına gelmez[38].

Görüldüğü üzere bu tür bir din değiştirmede birey, kendisine hayata ilişkin çeşitli sorular yöneltir ve bu sorulara verilebilecek dinsel ve din dışı yanıtları gözden geçirir. Dinlere ilişkin çeşitli araştırmalar yapar. Böylece birey yavaş yavaş bir inancı reddetme noktasından, onu kabul etme noktasına doğru hareket eder. Tedrici olarak gelişen dinsel değişimin psikolojik açıklamasında ortaya çıkan temel kavram entelektüel süreçtir. Dinsel değişimi yavaş yavaş yaşayan birey, hayatın anlamını araştırmak ve temel sorulara cevap bulmak için bilişsel etkinliklere gereksinim duyar. Bu gereksinim karşılanmazsa engellenme hissedilir. Ama birey imana yönelir ve bu gereksinimlerini karşılar. Bilinçlilik ve daha etkin olmanın öne çıktığı bu dinsel değişim biçimine iradî dinsel değişim de denir[39].

Bu özet bilgiden hareketle ani ve yavaş gerçekleşen din değiştirme eylemleri arasındaki farkları şu noktalarda toplamak mümkündür:

35 Kayıklık, a.g.m. s.12. Esasen din değiştirme (veya dini değişim) üzerine ortaya konan din psikolojisi araştırmalarının önemli bir kısmı, din değiştirmenin daha çok gençlik ve ilk yetişkinlik devresinde gerçekleştiği sonucuna ulaşmıştır. Bu araştırmaların ortaya koyduğu bir başka sonuç da olayın genelde ani bir hadise olmadığı, dolayısıyla hadisenin incelenmesinde kişinin hayat evrelerinin ele alınarak psiko-sosyal faktörlerin göz önünde bulundurulması gerektiği şeklindedir. Köse, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri", s.419.

36 Kayıklık, a.g.m., s.13

37 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.293

38 Peker'den nakleden Altun, a.g.t., s.18.

39 Kayıklık, a.g.m. s.12-13.

Ani din değiştirme duygusaldır, rasyonel değildir. Kişi pasiftir, harici etki altındadır. Dramatik (çarpıcı) bir benlik değişimi söz konusudur. Önce inanç, sonra davranış değişimi gelir. Günahtan ve hatadan kurtulmuş olma duygusu baskındır. Sert bir teoloji anlayışı vardır. Buna karşılık yavaş veya süreç dahilinde din değiştirme ise rasyoneldir, duygusal değildir. Kişi aktif, arayıcı ve seçicidir. Kendini gerçekleştirme söz konusudur. Önce davranış, sonra inanç değişimi gelir. Anlam ve amaç arayışı söz konusudur. Yumuşak bir teoloji anlayışı vardır[40].

7- Din Değiştirme Süreç Modelleri

Bazı araştırmacılar yukarıda bahsedilen yavaş ya da süreç dahilinde din değiştirme hadiseleri üzerinde yaptıkları psiko-sosyal incelemeler neticesinde bir süreç modeli ortaya koymuşlardır. Şüphesiz bütün din değiştiren bireylerde aynı şekilde yaşanan ve aynı yoğunlukta tecrübe edilen bir süreç modelinin varlığını söylemek mümkün değildir. Çünkü din değiştirme, bireyin kendi iç dünyasında çok özel şartlardan etkilenen ve yine bireyin çevresinden birçok değişkenin etkide bulunduğu bir değişim hadisesidir. Ancak bir araştırmacı incelediği deneklerden hareketle incelediği grup için geçerli bir süreç modeli ortaya koyabilir. Bu modelin tüm din değiştirme hadiseleri için geçerli olduğunu ileri sürmek ise biraz fazla iddialı bir yaklaşım olur[41]. Nitekim konuyla ilgili çalışmalarıyla dikkat çeken Ali Köse de süreç modellerle ilgili şunları söylemektedir: "Bizim araştırmamızdan ortaya çıkan netice tüm din değiştirme hadiseleri için belirlenmiş bir süreç modelinin olamayacağı yönündedir. Her din değiştirme hadisesinin kendine mahsus boyutları olabilir. Hadiseye yalnız kişi veya grup açısından yaklaşarak tek bir bakış açısına takılıp kalmak olayın anlaşılmasını zorlaştırır. Yeni dinî hareketleri inceleyen bazı araştırmacılar fertlerden ziyade gruplar üzerine dikkatlerini yoğunlaştırarak belirli bir gruba girenlerin aynı tür geçmişe sahip olduklarını, aynı süreçleri tecrübe ettiklerini ve aynı sebeplerden bu gruplara girdiklerini belirtmişlerdir. Aslında bu araştırmada yer alan mühtedilerin geçmişlerinin tahlili göstermiştir ki, bu her zaman böyle değildir. Mühtediler hayat tecrübelerinde, din değiştirme sebeplerinde farklılaşabilirler."[42]

Biz burada, sadece meseleye farklı bakış açıları kazandırmak düşüncesiyle literatüre girmiş birkaç din değiştirme süreç modeli üzerinde durmak istiyoruz.

Din değiştirme süreç modelleri içerisinde en meşhuru, Lofland ve Stark tarafından geliştirilen modeldir[43]. Sözkonusu araştırmacılar, Batı'daki yeni dini hareketlerin psiko sosyal açıdan araştırılmasının başlangıcı sayılabilecek çalışmalarında, Doomsday Cult ismi verilen hareketi inceleyerek kişinin yakın dönemdeki tecrübelerini ve dâhil olduğu grubun üye kazanma metotlarını da göz önünde bulundurarak yedi safhalı bir din değiştirme süreç modeli oluşturmuşlardır. Bu safhalar şu şekildedir:

1. Birey aşırı gerginlik hissetmeli.

2. Dini problem çözme bakış açısına sahip olmalı.

3. Bu bakış açısı onun kendi kendini "dini arayış içinde olan" şeklinde tanımlamasını sağlayacak kadar kuvvetli olmalı.

4. Gireceği yeni harekete/dine, hayatının bir dönemeç noktasında rastlamalı.

5. Gireceği grupta bulunan bir veya birkaç kişi ile aralarında (önceden var olan) duygusal veya etkileyici bir bağ oluşmalı.

6. Bu grup dışındaki kimselerle olan ilişkilerinde bir kesilme veya eksilme olmalı.

40 Köse, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri", s.416-417.
41 Altun, a.g.t., s.19.
42 Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar*, s.97.
43 John Lofland-Rodney Stark, "Becoming a World-Saver: A Theory of Conversion to a Deviant Perspective", *American Sociological Review*, 30 (1965), s.862-875.

7. Eğer kişi, grupta daha da ilerleyecek ve başkalarını gruba kazandırma faaliyetlerinde bulunacaksa, grup ona ayrı bir ehemmiyet vermeli ve aralarında aşırı bir ilişki meydana gelmelidir.

Temel Evreler üzerine daha fazla vurgu yapan bir başka din değiştirme süreç modelinde ise şu dört safhaya dikkat çekilmiştir:

1. Ortam: Din değiştirmeyi kolaylaştırıcı bir ortamın olması gerekir.

2. Hızlandırıcı olaylar: Kişiyi din değiştirmeye sürükleyen duygusal ya da entelektüel belirtiler olması gerekir.

3. Destekleyici eylemler: Kişi kendisini yeni alternatifle buluşturanların katkılarıyla bazı eylemlerde bulunmalıdır. Yeni alternatife halen mensup kişilerle pozitif ilişkiler gerçekleştirmelidir.

4. Katılım ve bağlanma: Son evrede kişi artık kendisini yeni alternatifi benimsemiş ve ona bağlanmış hissetmelidir[44].

İngiltere'de İslam'ı benimseyen İngilizler üzerinde bir çalışma yapan Ali Köse ise araştırmasına konu olan 70 kişilik grubun tecrübelerinden hareketle üç safhalı bir din değiştirme modeli ortaya koymuştur:

a) Fert ilk planda ailesinin veya toplumun kendisine sunduğu din veya değerleri kendi fikir ve yaşantısına uygun bulmaz. Sonuçta yıllar sürecek olan bir moratoryum (geciktirme) devresine girerek dini konuları bir tür uykuya bırakır. Bu devrenin sonunda birey sorunlarını çözemez veya düşünsel bir takım sorular sorarak bir arayış içerisine girebilir. Sorunlarının halledilmesi için eski dininden bir yarar sağlamayacağı düşüncesiyle bilinçli ya da bilinçsiz eski dinini devre dışı bırakır. Bu devrenin sonunda birey başka din ve ideolojilere açık hale gelir.

b) Bireyin bu devrede kendisine yakın olan Müslüman biriyle herhangi bir şekilde temas kurması gerekir. Çünkü din değiştirecek kişi genellikle İslam'ı Müslüman bir fertle, sosyal ilişkiler esnasında karşılaşarak tanır. Bu ilişkinin niteliği her ne olursa olsun sonuçta karşılaşılan Müslüman kişiyle aralarında olumlu bir bağ kurulması söz konusudur.

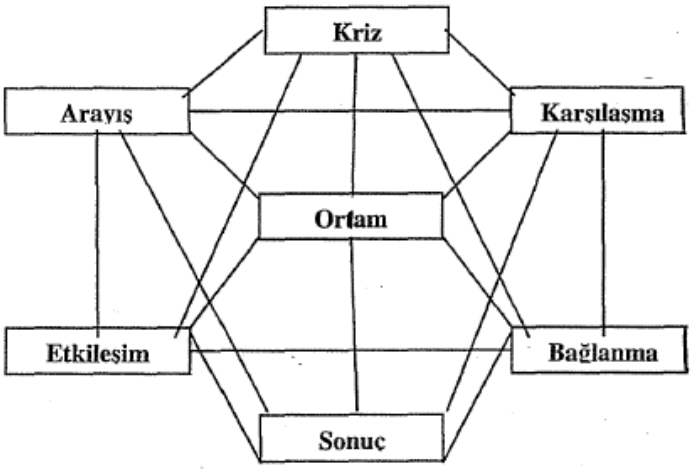
c) Kişi tecrübe ettiği ilk iki devrenin sonunda İslam hakkında birtakım izlenimler edinir. İslam'ı adım adım tanırken dini ibadetleri, bir Müslüman'ın hayat tarzını ve yeni dinin inanç sistemini öğrenerek hazırlık sürecini tamamlar. Bu son devrede kişi İslam'la kendisinin uyuşup uyuşmadığını adeta test eder. Birey bilinçli olarak, aklı ve kalbi tatmin olmuş bir şekilde din değiştirme kararı verir. Sonuç olarak, din değiştirme birden fazla farklı etkinin kişiyi yeni bir dini benimsemeye hazır hale getirmesi neticesinde ortaya çıkar[45].

Hüseyin Peker'in tespit ettiği din değiştirme süreci dört aşamayı kapsamaktadır. Bireyin bulunduğu dine olan inanç ve bağlılığı, bir takım uzaklaştırıcı etkiler nedeniyle zayıflar ve bu soğutucu etkiler şuur altına itilir. Bulunduğu dinden uzaklaşmasına neden olan konuların, başka bir dinde, kendisini tatmin edecek muhtevada var olduğunun öğrenilmesiyle bu dine karşı ilgi duyulur. Şuuraltına yerleşen uzaklaştırıcı etkiler, şuur alanına çıkarak yeni dine karşı duyulan ilgi ve eğilimler ile birleşir ve din değiştirmeye karşı olan direnişlerle çatışma başlar. Çatışmanın yeni din lehine sonuçlanmasıyla gerginlikten birey kendini kurtarır ve din değiştirme kararı verilir[46].

Hayati Hökelekli ise din değiştirme sürecini kanaat ve bunalım safhası, araştırma ve karşılaşma safhası, karar verme ve teslim olma safhası ve sonuç safhası olmak üzere dört grupta ele almaktadır. Daha başka araştırmacılar din değiştirme sürecini daha değişik şekillerde formüle etse de genel anlamda bu aşamalar, din değiştirme sürecinin ana hatlarını oluşturmaktadır[47].

44 Köse, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri", s.415-416.
45 Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar*, s.98.
46 Peker'den nakleden Altun, a.g.t., s.20.
47 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.303-310; Altun, a.g.t., s.20.

Din değiştirme süreci üzerine yukarıda ortaya konan süreç modelinin temel unsurlarını ve bu unsurlar arasındaki ilişkiler ağını göstermesi bakımından aşağıdaki tablo örnek olarak gösterilebilir[48].

Sonuç:

Modern çağda yaşayan daha çok bireysel veya çok küçük gruplar üzerinde yapılan araştırmaların birer neticesi olan bu psiko-sosyal tespit, tahlil ve değerlendirmelerin, Türklerin İslamiyet'i kabulü gibi bundan aşağı yukarı bin yıl önceye dayanan tarihî ve kitlesel bir din değiştirme sürecini izah için uygulanabilir olup olmadığı tartışılabilir. Üstelik sözkonusu dönemde Türklerin 30 milyon km^2 lik bir alan üzerine yayılmış bulundukları, kendi içlerinde siyasî, sosyal, kültürel, dinî, ekonomik ve coğrafî farklılıklar taşıdıkları düşünülecek olursa, sözkonusu verilerin bu tarihî süreci izah konusunda ne derece doğru ve yeterli olacağı düşünülebilir. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere Türklerin İslâmiyet'i kabul süreciyle ilgili şimdiye kadar yapılan çalışmaların, akla gelebilecek bütün sorulara cevap verebilecek doğru ve gerçekçi açıklamaları tam anlamıyla ortaya koyamadığı ve konunun izahı için yeni bir yaklaşım ve yönteme ihtiyaç duyulduğu aşikârdır. Kanaatimizce, bu yeni bakış açısı ve yöntem, Türklerin İslamiyet'i kabul sürecini, tebliğimizde üzerinde duracağımız psiko-sosyal verilerin ışığında yeniden gözden geçirmekle mümkün olacaktır. Böylelikle Türklerin din değiştirirken kendi istek ve arzularıyla mı, yoksa mecburiyet neticesinde mi İslâmiyet'i kabul ettikleri, bu hadisenin bir anda mı, yoksa uzun bir süreç içerisinde mi meydana geldiği gibi tartışma konularının da kendiliğinden açıklığa kavuşacağı düşüncesindeyiz[49].

48 Tablo için bkz, Lewis R. Rambo, Understanding Religious Conversion, New Haven: Yale University Press 1993'den nakleden Köse, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri", s.416.

49 Türklerin İslamiyet'i kabul sürecini bu tebliğde özetle temas ettiğimiz nokta-i nazardan değerlendiren bir kitap çalışmamız devam etmektedir.

Kaynakça:

Altun, Mecit, Müslüman Olan Almanlar Üzerine Psiko-Sosyal Bir İnceleme, ÇÜ SBE Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana 2012.

Ayten, Ali, "Kimlik ve Din: İngiltere'deki Türk Gençleri Üzerine Bir Araştırma", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XII/2, s.101-119.

Çayır, Celal, "Din Değiştirmede Etkili Olan Psiko-Sosyal Faktörler ve Bursa'da Misyonerlik Faaliyetleri", Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, (Ed. Ömer Faruk Harman), İstanbul 2005, s.281-290.

Hökelekli, Hayati, Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din, İstanbul 2009.

Hökelekli, Hayati, Din Psikolojisi, Ankara 2005.

Hökelekli, Hayati-Celal Çayır, "Gençlerin Din Değiştirip Hıristiyan Olmasında Etkili Olan Psiko-Sosyal Etkenler", Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, XV/1 (2006), s. 23-46.

Kayıklık, Hasan, "Bireysel Yaşamda Dinsel Değişim", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, V/2, s.5-23.

Kim, Heon Choul, Din Değiştirmenin Entelektüel Arka Planı, İstanbul 2003.

Kirman, M. Ali, "Din Değiştirme Olgusuna Sosyolojik Bakış", Dinî Araştırmalar, VI/18, s.75-88.

Kirman, M. Ali, "Küresel Bir Olgu Olarak Din Değiştirme ve Aile Kurumuna Etkisi", Dinî Araştırmalar, VI/17, s.269-280.

Köse, Ali, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri", Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, (Ed. Ömer Faruk Harman), İstanbul 2005, s.407-427.

Köse, Ali, "İhtida", DİA, XXI, s.554-558.

Köse, Ali, Neden İslam'ı Seçiyorlar-Müslüman Olan İngilizler Üzerine Psiko-sosyolojik Bir İnceleme, İstanbul 1997.

Lofland, John-Norman Skonovd, "Conversion Motifs", Journal for the Scientific Study of Religion, XX/4 (1981), s.373-385.

Lofland, John-Rodney Stark, "Becoming a World-Saver: A Theory of Conversion to a Deviant Perspective", American Sociological Review, 30 (1965), s.862-875.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi-Heon Choul Kim, "Korelilerin Din Değiştirme Motifleri", M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 20 (2001), s.175-191.

Mustafa Koça, "Uludağ Üniversitesi'nde Din Psikolojisi İle İlgili Yapılan Tezler (1980-2002) Üzerine Bir Araştırma", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9 (2004), s.43-66.

Ocak, Ahmet Yaşar, "Türkler ve İslamiyet: Türklerin Müslümanlığı Tarihine Dair Bir Sorgulama", AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Semih Tezcan'a Armağan, XIII/13, s.251-260.

Sarı, Volkan, Türklerin İslamiyet'i Kabulünün Sosyolojik Analizi, KSÜ. SBE Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2005.

Ullman, Chana, "Cognitive and Emotional Antecedents of Religious Conversion". JPRS, 43 (1), (1982) s.183-192

Yapıcı, Asım, "Müslümanlıktan Hıristiyanlığa Geçişin Sebepleri Üzerine Sosyo-Psikolojik Bir İnceleme", Journal of Islamic Research, 20/2 (2007), s.221-238.

Zavalsız, Y. Sinan, "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyal Kodları", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XII/2 (2012), s.185-200.

XV. , XVI. ve XVII. Yüzyillarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus

The Population and Settlement Areas of the District of Yoros (Beykoz) in the XV., XVI. and XVII. Centuries

Yrd. Doç. Dr. M. Hanefi BOSTAN *

Öz:

Bu araştırma Yoros (Beykoz) ve çevresinin fethiyle birlikte oluşan idari yapı, bu idari yapıya tabi iskân birimleri ve bu birimlerde yaşayan nüfusun ne kadar olduğunu tespit amacıyla yapılmıştır.

Beykoz (Yoros)'un Osmanlılar tarafından fethi, fetihle birlikte bölgeye yerleştirilen Müslüman Türkler, Anadoluhisarı (Yenice) Kalesinin yapımı, bu kalenin ve Yoros Kalesinin bölgenin fethine etkisi değerlendirilmiştir. İstanbul'un fethine kadar bölgede cereyan eden hadiseler ele alınarak Osmanlıların İstanbul'un fethine değin yörede hâkimiyetlerini sürdürüp sürdürmedikleri konusu tartışılmıştır.

İstanbul'un fethinden sonra Yoros'un idari ve kazai yönden nasıl bir idari yapıya kavuşturulduğu ve yöreye yapılan iskânlar sonucunda kurulan köylerin ve oluşturulan mahallelerin neler olduğu ortaya konulmuştur. Oluşturulan iskân birimlerinde ne kadar nüfus yaşadığı ve bu nüfusun kaç hane, muaf hane ve mücerredden (yetişkin bekâr erkekten) meydana geldiği ve bunların toplam nüfusa nispetleri tablo ve grafiklerle gösterilmiştir. Yörede kaç tahrir yapıldığı ve yapılan tahrirler arasında nüfusun ne kadar arttığı, dışarıdan bölgeye gelip yerleşen veya çalışmaya gelip-gidenlerin olup olmadığı tespite çalışılmıştır.

Bölgede şehirleşmenin hangi düzeyde olduğu ve şehirleşmenin hangi iskân birimlerinde yoğunlaştığı ele alınmıştır. Yöredeki cami, mescit, tekke ve zaviyelerin neler olduğu, buralarda görev yapanların sayıları ortaya konulmuştur. Ayrıca kaza dâhindeki iskân birimlerinde yaşayan

halkın içindeki muaf zümreler, görevliler, meslek grupları ve unvan sahipleri tablo ve grafiklerle gün yüzüne çıkarılmıştır.

Yoros kazasına tabi iskân birimlerinde; 1329 yılından sonra başlayan Türk hâkimiyetinin İstanbul'un fethi ile perçinlendiği, XV., XVI. ve XVII. asırlarda da yörenin tamamen Türk nüfustan teşekkül ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Anadolu Hisarı, Yoros (Beykoz), Köy, Mahalle, Nüfus.

* Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.mhanefibostan@gmail.com

Abstract:

This research aims to obtain the administrative structure of Yoros (Beykoz) and how its environs transformed by its conquest, what the unities of such administrative structure are and how many inhabitants are living there.

This paper analyzes the conquest of Beykoz (Yoros) by the Ottomans, Muslim Turks located on the district during the conquest period, the construction of Anatolian Fortress (Yenice), the effects of Anatolian Fortress and Fortress of Yoros towards the region. It has been discussed whether the domination of the Ottomans maintained or not until the conquest of Istanbul by taken into consideration of the cases had occured in the region until the conquest of Istanbul.

In this article it has been revealed how kind of administrative structure emerged after the conquest of Istanbul and what the villages and units are built as a result of settlement towards the region. It has been showed how many inhabitants lived in the new-built-settlement area, how many houses/dwellings, exempted houses/dwellings and mucerreds of each houses/dwellings and also their proportion to total population via tables and graphics. It has been obtained to how many census had taken in the region and what proportion of the population had changed by each census, whether there are any new-settlements or any new-immigranted workers or not.

It has been handled which level of urbanization of the region and where the process of urbanization intensified on. This paper gives briefly information about mosques, masjids, dervish convents and small dervish lodges and how many servants worked in these places. Furthermore, it has been revealed exempted stratas, servants, occupational groups and titleholders among the community with tables and graphics.

The findings of this research shows that the domination of Turks strengthened over the district of Yoros after the 1329 year and also all of the regional population consisted of Turks in the XV., XVI. and XVII. centuries.

Keywords: Anatolian Fortress, Yoros (Beykoz), Village, District, Population.

Giriş

Türklerin 1078'te Anadolu Selçukluları zamanında Üsküdar'a kadar geldiği ve Üsküdar'da çadırlarını kurdukları ve Üsküdar'a kadar olan bölgelerde rahatlıkla dolaştıkları bilinmektedir (Haskan 2001: 25-26, Tufantoz 2004: 38-39). Osmanlı Türklerinin1305 yılında Yoros kalesini Şile kalesi ile birlikte ele geçirdikleri ancak burada fazla tutunamadıkları, Boğaz ve Yoros dâhil olmak üzere bütün Anadolu yakasının 1329'dan sonra hâkimiyet altına altıkları anlaşılmaktadır (İnalcık 2004: 11-13, 2012: 15, Eyice 1994: 534, Genim 2002: 46).

1351-1402 yıllarında Üsküdar ve yöresi Osmanlı Türklerinin kontrolünde bulunmakla beraber, 1348'den sonra Yoros'un kısa bir süre Cenevizlilerin hâkimiyetine girdiği, 1391'de Yıldırım Bayezid'in Kocaeli'nden karadan kalabalık bir kuvvetle Yoros kalesini tekrar aldığı ve Yahşi Bey'i buradan Şile kalesini almaya gönderdiği kaydedilmektedir (Âşıkpaşaoğlu 1970: 72). Yıldırım Bayezid'in Yoros kalesini üs olarak kullanarak Anadolu Hisarı'nın yapımına başladığı (Eyice 1994: 534) ve hisar inşaatının 1396'da tamamlandığı anlaşılmaktadır (Uzunçarşılı 1982:291-292). 1399'da Bizans'a yardım etmek için Batı Avrupa'dan Boğazın Karadeniz'e açılan kapısı olan Yoros ve Riva'ya kadar gelen Mareşal Boucicaut komutasındaki paralı askerlerin Türklerin elinde bulunan Yoros Kalesi'ne saldırmaya cesaret edemeyerek, sadece kalenin eteğindeki köyü yaktıktan sonra geri çekilmek zorunda kalmışlardır (Eyice 1994: 534, 2004: 19). Yıldırım Bayezid Han'ın Anadolu Hisarını ve Yoros Kalesi'nde bir cami

yaptırması (Evliya Çelebi 2003: 225) ve Mareşal Boucicaut komutasındaki paralı askerlerin Yoros Kalesini ele geçirememeleri, Türklerin bütün Anadolu yakasını hâkimiyetlerinde bulundurduklarının açık delili olarak değerlendirilmektedir (Eyice 2004: 19). 1402 Ankara bozgunundan sonra yörenin tekrar Bizanslıların hâkimiyetine geçtiği belirtilmektedir (Şehsuvaroğlu 1969: 14-16, Haskan 2001: 30).

1420'de Çelebi Mehmed zamanında İstanbul'un Anadolu yakası tekrar Türklerin eline geçti ve 1424'te Bizans'la yapılan anlaşma gereği Karadeniz sahilindeki bütün yerler, Üsküdar, Yoros ve çevresi Osmanlılara bırakıldı (Uzunçarşılı 1982: 372, 399).

Türklerin, İstanbul'un fethinden çok önce Üsküdar bölgesinin yanı sıra (BOA, Ali Emiri 40: 4a-b, 6a; BOA, MAD 22: 3, 23, 38) Yoros ve çevresinde de hâkimiyetlerini sürdürdükleri vakıf kayıtlarından ortaya çıkmaktadır. Nitekim Fatih Sultan Mehmed (II. Mehmed) Han dönemine ait bir Vakıf Defteri'nde Yoros "vilayeti" vakıf kayıtları içinde Hacılı mezrasının fakih Ahmed oğlu Hızır fakihin bir çiftlik vakıf yeri olduğu ve buranın Murad Bey tarafından Hızır fakihe verildiği belirtilmektedir (BOA, Ali Emiri 40: 7a). 1523 tarihli bir başka Vakıf Defteri'nde adı gecen vakıf mezrasının Hacılı köyüne tabi olduğu ve Murad Bey'den kasıt Gazi Hüdavendigar (I. Murad) olduğu ortaya çıkmaktadır. Yine Hacılı köyü kayıtları içinde yer alan Yusuf adlı kişinin mülkü olan çiftliği Sultan Murad bin Mehmed Han'ın hükmü ile kendisine verildiği belirtilmektedir (BOA, MAD 22: 111; BOA, TD 438: 797; BOA, TD 733: 331b; TK. KKA, TD 579: 101b). 1523 tarihli Vakıf Defteri'nde Ali Bahadır köyü kayıtları içinde yer alan İbrahim fakih vakfına ait Hacı Halil adlı çiftliğin İbrahim fakih veled-i İdris fakihe Gazi Murad Han, Bayezid Han, Sultan Mehmed Han ve Murad Han'ın mukarernameleri ile verildiği kaydedilmektedir (BOA, MAD 22: 111; TD 733: 331b). Bu bilgilerden Anadolu Hisarı inşa edilmeden Yoros'a tabi Hacılı ve Ali Bahadır adlı köylerin Türklerin hâkimiyetinde olduğu ortaya çıkmaktadır.

İdari Yapı, İskân Birimleri ve Nüfus

İdari Yapı

Yoros, XV. , XVI. ve XVII. yüzyıllarda idari-askeri yönden Kocaeli (İznikmit-İzmit) sancağına bağlı kaza statüsünde bir idari birimdir (BOA, MAD 22: 107; TD 438: 795; TD 436: 402; TD 630: 106a, 144b; TD 733: 135b, 330b; TK. KKA, TD 579: 93b). İdari-kazai yönden kadı tarafından yönetildiği (BOA, MD 3: 27/66, 39/98, 145/318, 496/1480; MD 6: 228/49; İKS-ÜM 1:123, 167, 193, 233, 316, 318; İKS-ÜM 2: 344, 361, 492; İKS-ÜM 5: 82, 99, 199, 210, 214, 225, 232, 257, 273, 274, 276, 282, 287; İKS-ÜM 9: 81, 100, 140, 152, 155, 177, 284, 330, 404; İKS-ÜM 14: 90, 216, 228, 235; İKS-ÜM 17: 251; İKS-ÜM 26: 106, 138, 189, 228, 277, 282, 284, 303, 329, 334, 339, 353, 389; İKS-ÜM 51: 74, 153, 184, 228, 234, 296, 345; İKS-ÜM 56: 103, 145, 172, 191, 202, 208; İKS-ÜM 84: 395, 420, 543; Şahin vd. 1994:10/32; Ünlütürk 2002:19) ve hatta kadısı olduğu belirtilmekle beraber (İKS-ÜM 1:143; İKS-ÜM 26: 334; Ünlütürk 2002:19), sicil ve ahkâm kayıtları (Oymak 1992: 65; Çetin 1997: 36, 50, 93, 124, 139, 151, 153, 178, 257; Tabakoğlu vd. 1997: 15, 46, 48, 58, 63, 68, 83, 89, 92, 94, 152, 153, 155, 157, 161, 171, 189, 227, 238, 241, 246, 313) ile bazı kaynak eser ve araştırmalardan Üsküdar kadılığına tabi bir naip tarafından kazai işlerinin yürütüldüğü anlaşılmaktadır (İKS-ÜM 1: 18, 19; Evliya Çelebi 2003: 225; Uzunçarşılı 1984: 134; Mantran 1986: 138; Baykara 1988: 185, 231; Gökbilgin 1992: 257, 258; Çelik 2003: 12; Tabakoğlu 2008: 146;). Üsküdar kadısının beş naibi bulunmaktaydı (Evliya Çelebi 2003: 225) ki bunlar Anadolu Kavağı (Yoros), Gebze, Şile, Kartal ve Pendik idi (Uzunçarşılı, 1984: 134; Tabakoğlu 2008: 146). Üsküdar kadılığına bağlı nahiye diye tabir edilen kazalarda görev yapan kadı naiplerinin kadı yetkisi kullandıkları ifade edilmektedir (Tabakoğlu 2008:145). Sicil kayıtlarında Yoros kadısı ve kazası ıstılahlarının kullanılması bu yetkiden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Yerleşim Yerleri ve Nüfus

Yoros (Beykoz) kazası, XV, XVI ve XVII. asırlarda Yoros kazasının sınırları içnde bugünkü Beykoz ve Çekmeköy ilçelerinin tamamı, Ümraniye ilçesinin Yukarı Dudullu ve çevresi, Pendik ilçesinin Kurtdoğmuş ve çevresi ile Şile ilçesinin Kurna köyü ve çevresi yer almaktaydı. Bu geniş alanda 1530 yılında toplam 32 köy, 2 nefs, 3 mezra ve 1 zaviye (BOA, TD 438: 795-797), 1561 yılında 2 nefs, 41 köy, 4 mezra ve 1 zaviye (BOA, TD 436: 402-437; TK. KKA, TD 579: 93b-95a, 100a-103a), XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde de 2 nefs, 42 köy, 4 mezra ve 1 zaviye bulunduğu tahrir kayıtlarından ortaya çıkmaktadır (BOA, TD 733: 216-236, 330-333; TK. KKA, TD 49: 266b-280b).

Bu bilgilerden hareketle Yoros kazasında 1530 yılından önce iskân yeri bulunup bulunmadığına dair sorular akla gelebilir. Nitekim bölgedeki ilk vakıf kaydının Sultan Murat Gazi Hüdavendikar dönemine (1362-1389) ait olduğu göz önüne alındığında kazada önemli yerleşim yerlerinin olabileceğini düşündürmüştür. Bu saikle yola çıkarak dağınık arşiv kayıtlarından aşağıdaki bilgilere ulaşılmıştır.

1530 Yılından Önceki İskân Birimleri ve Nüfus

İstanbul'un fethinden sonra, Yoros kazasından bahseden ilk arşiv kayıtları II. Mehmed dönemine aittir. Vakıf Defteri'nden oluşan bu kayıtların kesin tarihi belirtilmemekle beraber 1453-1481 tarihleri arasındaki bir tarihe ait olduğu muhakkaktır. Yoros "vilayeti" vakıf kayıtları içinde iki mezranın ve bir kalenin kaydı bulunmaktadır. Mezralardan biri bir çift, diğeri de yarım çiften oluşan vakıf statüsündeki yerlerdir. Bu mezralarda nüfus kaydı yer almamaktadır. Tam çiftlikten teşekkül eden Hacılı mezrasının Ahmed Fakih oğlu Hızır Fakihin yeri olup bu tarihte Ömer Fakih, Hüseyin Fakih ve Yahya Fakihin tasarrufunda bulunduğu, yarım çitlikten meydana gelen vakfın da Hayrettin ve Süleyman'ın yerleri olduğu belirtilmektedir (BOA, Ali Emiri 40: 7a). Söz konusu kale Yenice kalesidir ve defterde "merd-i Yenice kale" şeklinde yer almaktadır. Ancak kalede bulunan merdlerin sayısı ve isimleri hakkında bir bilgi verilmemektedir (BOA, Ali Emiri 40: 3b).

XVI. yüzyılda Yoros kazasının iskân birimleri ile ilgili bilgi veren ilk defter yine Vakıf Defteri olup, bu defter 1523 (h. 929) tarihlidir. Vakıf Defteri kayıtlarında yer alan bilgilere göre; Yoros kazasının yerleşim birimlerinden yalnızca beşinden bahsedilmektedir. Bu iskân birimleri Ali Bahadır, Çubuklu, Dereseki, Hacılı ve Kutludoğmuş köyleridir (BOA, MAD 22: 107-111). Vakıf kayıtlarında adı geçen Ali Bahadır, Çubuklu ve Hacılı köylerindeki nüfus verilmemekle beraber bu köylerde belirtilen tarihte nüfus olmadığını söylemek mümkün değildir. Nitekim 1523 tarihli kayıtlarda Dereseki ve Kutludoğmuş köyleri için verilen nüfus rakamları 1530 yılı kayıtlarında aşağı yukarı aynen tekrarlanmaktadır. Hacılı yerleşim birimi Fatih devri kayıtlarında mezra (BOA, Ali Emiri 40: 7a), 1523 tarihli kayıtlarda köy (BOA, MAD 22: 111), 1530 yılında köy adı zikredilmeden buraya bağlı Ahmet Fakihoğlu Hızır Fakih mezrası şeklinde (BOA, TD 438: 797), 1561 tarihli vakıf kayıtları (TK. KKA, TD 579: 101b) ile XVII. yüzyıl kayıtlarında köy olarak geçmektedir (BOA, TD 733: 596). Ancak bu köyün nüfusuyla ilgili bir bilgi verilmemektedir.

Dereseki köyü, Yavuz Sultan Selim'in İstanbul'da bulunan imaret ve mescidinin vakıf köylerindendir. Bu köyle birlikte Çubuklu köyü halkı II. Bayezid tarafından Boğazkesen kalesinde bulunan toplara "yasdıklık ve kundaklık" ağaç kesip götürüp ve karlı yolları temizlemekle görevlendirildikleri ve bu görevlerinin Sultan Süleyman tarafından da yenilendiği belirtilmektedir. Bunlar belirtilen görevleri karşılığında avarız vergilerinden muaf tutulmuşlardır (BOA, MAD 22: 107).

Kutludoğmuş köyünün vergi geliri, Sultan II. Bayezid tarafından Kıssahan Hacı Muslihiddine, Samandıra köyünde inşa ettiği Kervansarayın ve Taşköprü'de yaptırdığı kaldırım ve köprünün ve Sarısu üzerinde yaptırdığı üç köprünün tamiri için kendisine ve ölümünden sonra evlatlarına tevliyet üzere vakf etmiştir. Köy halkı avarızdan muaf tutulmuştur (BOA, MAD 22: 119-110).

Hacılı köyü kayıtları içinde kaydedilen mezra iki çiftten oluşan bir yer olup Ahmet Fakihoğlu Hızır Fakihin yeridir. Bu mezra Sultan Murat Gazi Hüdavendikar'dan vakıftır. Yine Hacılı köyü kayıtları içinde kaydedilen bir çiftlik yer Yusuf adlı kişinin mülkü olduğu ve buranın kendisine Sultan Murad bin Mehmed Han'ın hükmü ile verildiği kaydedilmektedir. 1523 tarihli Hacılı köyü vakıf kayıtları içinde zikredilen Derviş Mehmed zaviyesi (BOA, MAD, nr. 22: 111), XVII yüzyılın ilk çeyreğine ait kayıtlarda Ali Bahadır köyüne ait vakıf kayıtlarının hemen altında zikredilmektedir (BOA, TD 733: 596-597). Bu durum adı geçen iki köyün birbirine yakın olduğunu düşündürmektedir. Derviş Mehmet tarafından bina edilen zaviyenin Mehmedköy (BOA, TD 438: 796) olarak anılan Akbaba köyündeki (Oral 2002:80, Çağlayan 1998: 60) Akbaba zaviyesi olduğu kuvvetle muhtemeldir. XVI. yüzyılda Umur Derviş Zaviyesi olarak anılan zaviyenin zaviyedarı Derviş Mehmet'in oğlu Umur Derviş'tir (BOA, MAD 22: 111; BOA, TD 733: 597). XVIII. yüzyılda Yuşadağı'nın sol tarafında yer aldığı belirtilen Umuryeri köyü (İncicyan 1976: 126) ile XVI. yüzyıl kadı sicillerinde adı geçen Umurlu köyü aynı köy olmalıdır. Bu köyün adını Umur Derviş zaviyesinden aldığı düşünülmektedir.

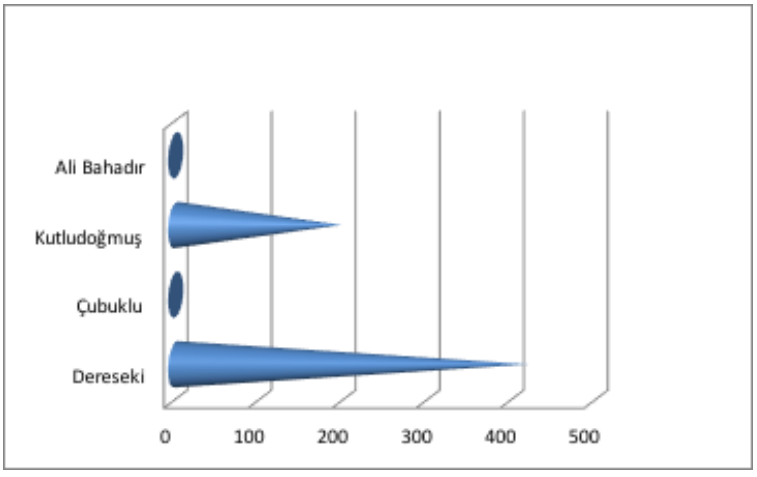
Ali Bahadır köyü kayıtları içinde geçen çiftlik Emir Hacı yeri olup arz-ı mevatdandır. Bir çitlik yerden oluşmakta ve vakfiyet üzre Padişah Sultan Süleyman tarafından Ali Fakih adlı kişiye verildiği belirtilmektedir. Aynı köyün kayıtları içinde yer alan İbrahim fakih vakfına ait Hacı Halil adlı çiftliğin İbrahim fakih veled-i İdris fakihe Gazi Murad Han, Bayezid Han, Sultan Mehmed Han ve Murad Han'ın mukarrer-nâmeleri ile verildiği kayıtlardan ortaya çıkmaktadır (BOA, MAD 22:111).

Tablo I:1523 (h. 929) Tarihinde Yoros (Beykoz) Kazasının İskân Birimlerinin Nüfusu (BOA, MAD, nr. 22)

	Yerleşim Yerleri	Hane	Mücerred	Muaf	Nefer	Tahmini Nüfus
1	Dereseki	73	25	6	104	420
2	**Çubuklu**	0	0	0	0	0
3	Kutludoğmuş	33	22	2	57	197
4	Ali Bahadır	0	0	0	0	0
5	Hacılı	0	0	0	0	0
	TOPLAM	106	47	8	161	617

1523 yılı vakıf kayıtlarına göre Dereseki ve Kutludoğmuş köylerinde toplam 106 hane, 47 mücerred (yetişkin bekâr erkek) ve bazı vergilerden muaf 8 hane (her hane 5 kişi olarak ele alındı, bir hanenin kaç kişiye tekabül ettiği ile ilgili bk. Barkan 1953:11-12, Göyünç 1979: 331-348, İnalcık 1960: 45) olmak üzere yaklaşık 617 kişi iskân etmekteydi (Tablo: I).

Grafik 1: 1523'te Yoros Kazasının Vakıf Köylerinde Nüfus Dağılımı

1523 yılına kadar Yoros kazasında sadece 5 köyün olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu 5 köy vakıf köyleri ya da topraklarının bir bölümü vakıf arazisi olduğu için Vakıf Tahrir kayıtlarında yer almışlardır. Bunların dışında Yoros kazasında çok sayıda köy olduğu sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır. Nitekim 1513-1529 tarihli kayıtları ihtiva eden 1-5 nolu Üsküdar Şer'iyye Sicilleri'nde Demircili, Depeviran, Dereseki(li), İshaklı, Ağviran (Akviran), Yenice, Davutlu (Davutoğlu), Kanlıcak (Kanlıca), Depesekili, Ayvalı, Çavuşlu, Çubuklu, Karakiraz, Koçullu, Esenceli, Kavaklı, Beykozu, Yoros, Dudullu (Sarılı), Küçük Dudullu köyleri ile Yoros'a tabi Koca Ali mahallesi ile Yenihisar adlı yerleşim birimlerinin bulunduğu tespit edilmektedir (İKS-ÜM 1: 193, 233, 316,318; İKS-ÜM 2:167, 209, 210, 220, 254, 262, 336, 344; Yılmaz vd. 2000:10/1, 49/2, 87/2, 250/2, 251/3, 256/3, 266/2,3,5; İKS-ÜM 5: 51, 68, 80, 86, 87, 88, 97, 107, 128, 129, 138, 147, 183, 184, 188, 199, 201, 209, 210, 214, 225, 227, 228, 230, 231, 235, 261, 282, 287, 309, 313, 349, 351, 352). Yenice köyü tahrir kayıtlarında hem Üsküdar nahiyesi ve hem de Yoros kazasında ayrı birer köy yerleşim birimi olarak yer almaktadır. Şer'iyye Sicil kayıtlarında Yenice köyü ile ilgili bu ayırım yapılmadığından bunlarla ilgili kayıtların hangi köye ait olduğunu tespit etmek zordur. Küçük Dudullu'nun (Yılmaz vd. 2000: 264/1, 266/3) Üsküdar nahiyesi köylerinden olduğu düşünülmektedir. 1521 tarihinde Sarulı (Dudullu) köyünde 7 (14) hane, Küçük Dudullu köyünde 7 hane ve Yenice'de de 7 (8) hanenin yaşadığı kaydedilmektedir (Yılmaz vd. 2000: 264/1, 266/3,5). Bu köyler Üsküdar nahiyesi köyleri içinde yazılmakla beraber, Küçük Dudullu köyü dışındakilerin Yoros kazasına tabi olduğu düşünülmektedir. Yoros kazası nüfusunun bununla sınırlı olmadığı 1520 tarihli sicil kaydından ortaya çıkmaktadır. Bu tarihte kazanın avarız vergisi veren 497 hanesinin bulunduğu (İKS-ÜM 2: 252-253), dolayısıyla bunların 2500 kişiden oluşan bir nüfusa tekabül ettiği ortaya çıkmaktadır.

XVI. ve XVII. yüzyıl Tahrir Defteri kayıtlarında adı geçmeyen Beykoz'un aslında bir köy olduğu 1526 tarihli sicil kayıtlarında "karye-i Beykozu" imlasıyla yazılmasından ortaya çıkmaktadır (İKS-ÜM 5: 210). Yoros kazasının merkezi konumunda olan Yoros'un ilk başta köy statüsünde olduğu (İKS-ÜM 5: 261), 1526 yılından itibaren kasaba şeklinde geliştiği buraya tabi Koca Ali mahallesinin (İKS-ÜM 5: 282) varlığından ve 1531 tarihli bir sicil kaydından burada bir bezazistanın bulunmasından anlaşılmaktadır (Göktaş t.y.: 71).

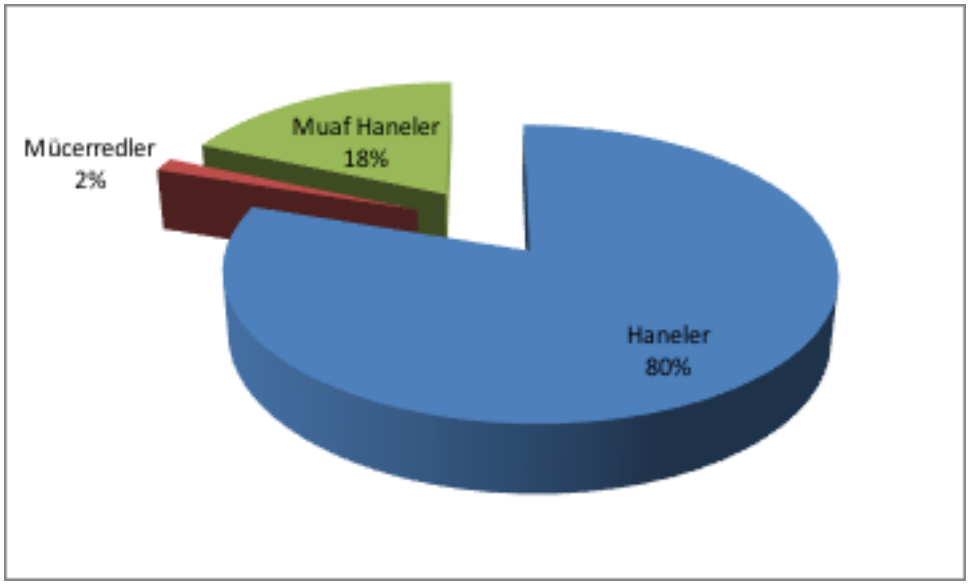
Dudullu köyü kayıtlarda Tutlu (BOA, TD 436: 417 ; BOA, TD 733: 236), Sarulı (Yılmaz vd. 2000: 266/2), Sarubayrak (BOA, TD 438: 795; BOA, TD 436: 417; BOA, TD 733: 236) ve Çepni (Tilaver 2004: 77; Var 2010: 13, 20, 53-54, 96-97, 120) adıyla da geçmektedir. Bu bilgiler Çepnilerin bölgeye gelip yerleştiğinin önemli delillerinden biridir. Nitekim 1519 yılında Yoros subaşısının Mustafa Bey b. Çepni olduğu (İKS-ÜM 1: 129, 337, 405, 410, 411) ve Çepni oğullarının Gebze, Üsküdar ve Yoros bölgelerinde önemli bir etkinliklerinin olduğu ve zenginlikleriyle bilindiği arşiv kayıtlarından ortaya çıkmaktadır (Bostan 2012: 383-384).

Tespit edilebildiği kadarıyla 1520-1523 yıllarında Yoros kazasında 23 köy, 2 nefs ve buralarda ikamet eden 497 avarız hanesi, 106 avarızdan muaf hane, 8 muaf hane ve 47 avarızdan muaf mücerred olmak üzere yaklaşık 3100 kişiden oluşan bir nüfus bulunmaktaydı.

Tablo II: 1520-1523 Yıllarında Yoros Kazasında İskân Sayısı ve Nüfus Miktarı

İskân Birimleri: 23 köy, 2 nefs, 1 zaviye	Nefer	Tahmini Nüfus
Hane	497	2485
Mücerred	47	47
Muaf Hane	114	570
TOPLAM	658	3102

Grafik 2: 1520-1523 Yıllarında Yoros Kazasının Nüfus Dağılımı

1530 Yılında Yoros Kazası İskân Birimleri ve Nüfusu

1530 yılına gelince bu tarihte Yoros kazasının nüfusunu ortaya koymamıza yardımcı olan en önemli kaynak 438 numaralı Tahrir İcmal Defteri'dir. Bu defter vakıf kayıtlarını da ihtiva etmektedir. Tahrir kayıtlarına göre bu tarihte Yoros kazasına tabi 31 köy, 3 mezra, vakıf haline getirilmiş 1 çiftlik ile 1 mülk ve 1 zaviye bulunmaktaydı (BOA, TD 438: 795-797). Daha önceki vakıf tahrir kayıtlarında görülen Hacılı köyüne bu tarihte yer verilmemiştir. Yine bu tarihte nüfus bilgileri verilmeden timar hisseli köy olarak Mehmedköy adlı yerleşim biriminin kayıtları yer almaktadır (BOA, TD 438: 796).

1530 yılı tahrir kayıtlarında iskan birimi olarak; Akviran, Alibahadır, Yuvalar (Ayvalu), Çubuklu, Çavuşki (Çavuşlu), Çıldır, Dereseki (Deresekili), Depeseki, Depeviran, Demircilü, Esence, Göllü nam-ı diğer Hüseyinlü, Hüseyinlü, İncirlü, İne Hoca nam-ı diğer Hüseyin Peykar, İsacalu, İskenderlü, Kabakoz-ı Büzürk, Kaklu (Kavaklu), Kılıçlı, Kozluca, Kum, Kurna, Kutludoğmuş, Mancılık (Mancınık), Nusretlü, Orhan nam-ı diğer Dunrullu (Tunrulpınarı), Öğümce, Sarıbayrak (Dudullu-Çepni), Taşoğulları ve Yenice köylerinin kaydı görülmektedir. Ayrıca Hacı Yusuf ve Ahmed Fakih oğlu Hızır Fakih mezraları ile Ali Bahadır köyüne tabi Emir Hacı çiftliği, Yusuf adlı kişinin mülk çiftliği ve Mehmed oğlu Umur Derviş zaviyesinin kaydı bulunmaktadır.

Yoros kazasının 1530 yılında nefsi olup olmadığına dair tahrir verilerinde bir bilgi yer almamaktadır. Önceki kayıtlarda Yenicehisar ve Yoros nefs olarak kaydedildiklerinden bu tarihte de varlıklarını sürdürdükleri düşünülmektedir. Yine 1513-1529 tarihleri arasındaki Üsküdar sicil kayıtlarında yer alan İshaklı, Davutlu (Davutoğlu), Kanlıcak (Kanlıca), Karakiraz, Koçullu, Beykozu ve Yoros köyleri ile Yoros'a tabi Koca Ali mahallesinin yer almaması dikkat çekicidir. Bu köy yerleşim birimlerinden Kanlıcak (Kanlıca), Çubuklu köyüne tabi bir mezra olarak kaydedildiği görülmektedir (BOA, TD 438: 795).

1530 yılında Yoros kazasına tabi 31 köy 1 mezra ve 1 zaviyede toplam 493 hane, 238 mücerred (yetişkin bekâr erkek) ve 128 muaf hane olmak üzere yaklaşık 3350 kişiden meydana gelen bir nüfus yaşamaktaydı. Nüfusun %92.34'ünü haneler, %7.66'sını da mücerredler oluşturmaktaydı. Muaf zümreler toplam nüfus içinde %19.14'lük bir orana sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Nüfus yoğunluğu bakımından Dereseki köyü birinci, Yenice köyü ikinci, bir vakıf köyü olan Kutludoğmuş köyü de üçüncü sırada yer almaktaydı. En az nüfusun sırasıyla Umur Derviş Zaviyesi, Nusretlü köyü ile Hacı Yusuf mezrasında yaşadığı tespit edilmektedir.

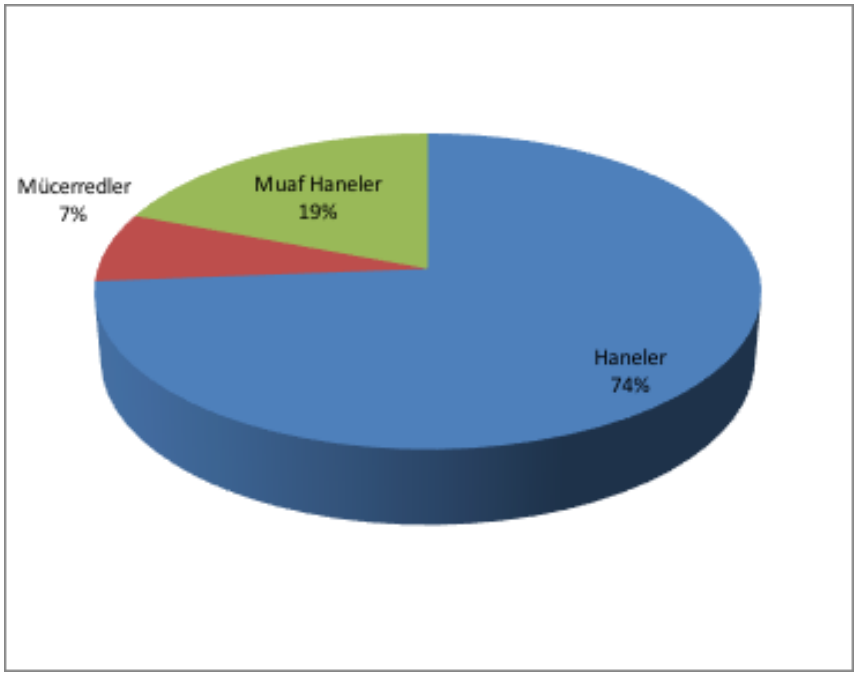
Tablo III: 1530 Yılında Yoros Kazasında İskân Sayısı ve Nüfus Miktarı

İskân Birimleri: 32 **köy,** 3 mezra, 2 nefs ve 1 zaviye	Nefer	Tahmini Nüfus
Hane	439	2465
Mücerred	238	238
Muaf Hane	128	640
TOPLAM	805	3343

1520 yılında Yoros kazasında avarız vergisi veren 497 hane nüfusun tahmini 2500 kişiden oluştuğu düşünüldüğünde ve avarızdan muaf olan Dereseki ve Kutludoğmuş köylerinde yaşayan halk da (yaklaşık 620 kişi) hesaba katıldığında nüfusun yaklaşık 3100 kişi olduğu ortaya çıkmaktadır. 10 yıllık sürede 3100 kişilik nüfusun 250 kişi artarak 3350 kişiye yükselmesi normal bir artış olarak değerlendirilmektedir. Nitekim 10 yıllık sürede kaza nüfusu yaklaşık %8.06 büyüyerek yıllık nüfus artışı %0.8 olarak gerçekleşmiştir.

Yoros kazası dâhilindeki iskân birimlerinde yaşayan halkın tamamı Müslüman Türklerden oluşmaktaydı. Tahrir kayıtlarında kaza dâhilinde yaşayan hiçbir gayr-i Müslim kaydına rastlanmamaktadır.

Grafik 3: 1530 Yılında Yoros Kazasında Nüfus Dağılımı

XVI. Yüzyılın Ortalarında Yoros Kazasının İskân Birimleri ve Nüfusu

XVI. yüzyılın ortalarında Yoros kazasının iskân birimleri ve bunların nüfusları ile ilgili bilgi veren biri tahrir, diğeri de vakıf tahrir olmak üzere iki mufassal defter bulunmaktadır. Bu iki defter de 1561 tarihlidir. Ayrıca Üsküdar sicil kayıtlarında iskân birimlerini belirlemede yardımcı olacak bilgiler yer almaktadır. Nitekim 1530-1561 yıllarına ait Üsküdar Şer'iyye Sicillerine Yoros kazasına tabi belirtilen köyler şunlardır: Akpınar, Akviran, Beykozu, Demirciler, Depeviran, Deresekili, Sarulu (Dudullu), Eşcal (Esenceli), İncirli, Kanlıca, Kaklı (Kavaklı), Kılıçlı, Kozluca, Küçük/Küçüksulu, Kutluğmuş (Kutludoğmuş), Saracapınar (Sırapınar), Sekbanlu, Timur Çelebi, Umurlu, Yenice, Yenihisar ve Yoros (İKS-ÜM 9 2010:140, 219, 243, 284, 329, 337, 400, 404, 407, 420, 421; İKS-ÜM 14 2010: 69, 208,

209, 228, 268; İKS-ÜM 17 2010: 93, 163, 172, 226-227, 232, 237, 270, 296, 298, 309; Bahadur 2002: 222, 227, 229; Ata 2003: 23; Çakır 2003: 16-17, 225; Küçükönder 2003:99; Buğra 2003: 68; Aydın 2003: 3). Akpınar ve Timur Çelebi köyleri Yoros'a bağlı olduğu belirtilmekle beraber (İKS-ÜM 9 2010: 330; İKS-ÜM 14 2010: 235) bu kayıtların doğru olmadığı, tahrir kayıtlarından ve ilmi araştırmalardan anlaşılmaktadır (BOA, TD 438: 791; Çelik 2003: 15, 35, 36, 37, 118). Sicillerde Yoros'a tabi olduğu belirtilen Küçük/Küçüksulu köyü (Ata 2003: 23; Çakır 2003: 16-17), aslında Üsküdara tabi Salihlü köyünün diğer bir adıdır (Bostan 2009: 365, 366, 369, 370, 375, 377, 388, 390, 392, 394, 395, 396, 397). Aynı şekilde Üsküdar nahiyesi köylerinden olan Viran köyü (Bostan 2009: 365, 366, 369) bir sicil kaydında Yoros kazasına tabi olduğu belirtilmekle beraber (Danaoğlu 2001: 26) bunları tevsik edecek başka kayıtlar bulunamamıştır. Muhtemelen Yoros'a tabi olduğu belirtilen Küçük/Küçüksulu köyü ile Göksu ve Küçüksu ırmakları arasında yer aldığı düşünülen Yenice köyü ifade edilmiş olmalıdır. Ancak çevrede biri Yoros'a diğeri de Üsküdar'a bağlı olmak üzere iki Yenice köyü bulunmaktadır. Muhtemelen bu köylerden biri Küçüksu ırmağının güney yönündeki Üsküdar nahiyesine, kuzey yönünde bulunan bir diğeri de Yoros (Beykoz) kazasına bağlı idi.

1530-1561 yılları arasındaki sicil kayıtlarında Yoros kazasının nefsi bulunup bulunmadığına dair açık bir kayıt yer almamaktadır. Nitekim Yenihisar 1550 yılının sonuna kadar bir köy iskân birimi olduğu görülmektedir (İKS-ÜM 17 2010: 217,237, 296-297). Yoros'a gelince; 1526 tarihli bir sicil kaytında Yoros kazasında Koca Ali adlı bir mahallenin bulunması (İKS-ÜM 5 2010: 282-283), 1530 tarihli tahrirde kaza dâhilinde bir kervansaray ve bir hamamın kaytının yer alması (BOA, TD 438: 797), yine 1531 tarihli bir sicilde Yoros'da esnaf çarşısı olarak bilinen bir bezzazistanın kaydının varlığı (Göktaş t.y.: 71) ve yine 1559 tarihli mühimme kayıtlarında Yoros kalesi içindeki evlerin varlığından bahsedilmesi (BOA, MD III: 27/66), Yoros adıyla geçen köy yerleşim biriminin şehre dönüşmeye başladığını göstermektedir.

1561 tarihli tahrir ve vakıf kayıtlarında Yoros kazasında toplam 2 nefs, 41 köy, 4 mezra yerleşim yeri ile 2 iskele ve 1 çayır kaydının bulunduğu tespit edilmektedir. Şehir merkezi olarak değerlendirilen nefslerden biri Yenice (Yenihisar) kalesi, diğeri de Yoros kalesi idi. "Nefs-i kale-i Yoros"un Dereseki'ye tabi olduğu belirtilmektedir. Yenihisar (Yenice Kale)'ın iki mahallesi bulunmaktadır. Bunlar "mahalle-i Cami-i Atik Sultan Mehmed Han" ile "mahalle-i Kadı Asker" idi (BOA, TD 436: 402-404). Yoros'un nefsinde Koca Ali Mahallesi dışında başka mahallelerin olup olmadığına dair henüz bir bilgi elde edilemedi (TK. KKA, TD 579: 98b-100b).

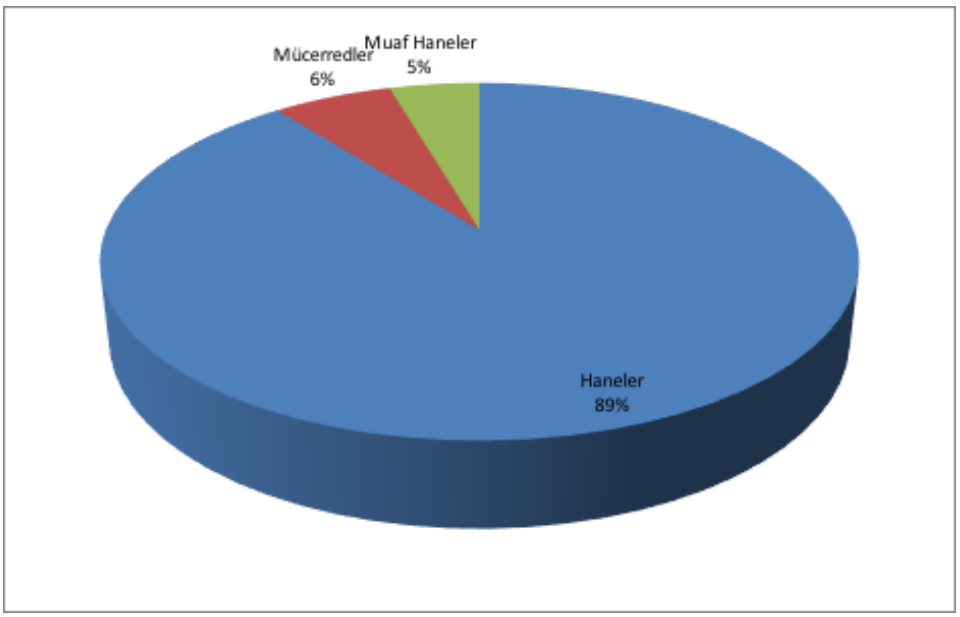
1561 yılı kayıtlarında Yoros kazasına tabi köylerin Akviran-ı Büzürk, Akviran-ı Küçük, Alibahadır, Ayvalu, Çavuşlu, Çıldır, Davutoğlu, Dereseki, Depeseki, Depeviran, Demircilü(li), Esence, Göllü nam-ı diğer Hüseyinlü, Hacıbenlü, Hacılı, İncirlü, İne (Eyne) Hoca nam-ı diğer Hüseyin Peykar, İsacalu, İshaklı, İskenderlü, Kabakoz-ı Büzürk me'a karye-i Kirazlu, Kabakoz-ı Küçük, Kalkallu (Kavaklı), Kanlıcak (Kanlıca), Kılıçlı, Koçullu, Kozluca, Kösterlü (Köserlü/Keserli), Kum nam-ı diğer Öyük, Kurna, Kutludoğmuş, Mancınık nam-ı diğer Sekbanlu, Mezidoğlu, Nusretlü, Orhan nam-ı diğer Tunrulpınarı, Öğümce, Sarubayrak nam-ı diğer Dudullu, Taşoğulları nam-ı diğer Kadı, Yenice ve Yokuşlu olduğu görülmektedir (BOA, TD 436: 402-437). Mezralar da şunlardır: Ak İbit, Hacı Yusuf tabi-i karye-i Kurna, Ahmet Fakih oğlu Hızır Fakih ve Mülk-i Yusuf. Son iki mezra Hacılı köyünün hemen altında yer alması ve bu köy ile ilgili başka kayıt bulunmaması (TK. KKA, TD 579: 93b-95a, 98b-101b) bunların bu köye tabi olduğunu düşündürmektedir. Kabakoz-ı Büzürk ile birlikte yazılan Kirazlu köyü ayrı bir köy kabul edilirse 1561'de kazanın köy sayısının 42 adet olduğunu söylemek mümkündür. Bir önceki ve bir sonraki tahrirlerde görülen Umur Derviş Zaviyesinin bu tarihte de var olduğu düşünülmektedir.

1561 tarihli tahrir ve vakıf kayıtlarına göre Yoros kazası sınırları dâhilindeki iskân birimlerinde 941 hane, 317 mücerred ve 48 muaf hane (bk. Tablo: IV) olmak üzere yaklaşık 5262 kişi ikamet etmekteydi. Normal hane ve muaf hanelerle birlikte toplam 989 hane, tahmini nüfusun %94'ünü, yetişkin bekâr erkekler de %6'sını oluşturmaktaydı.

Tablo IV: 1561 Yılında İskân Sayısı ve Nüfus Miktarı

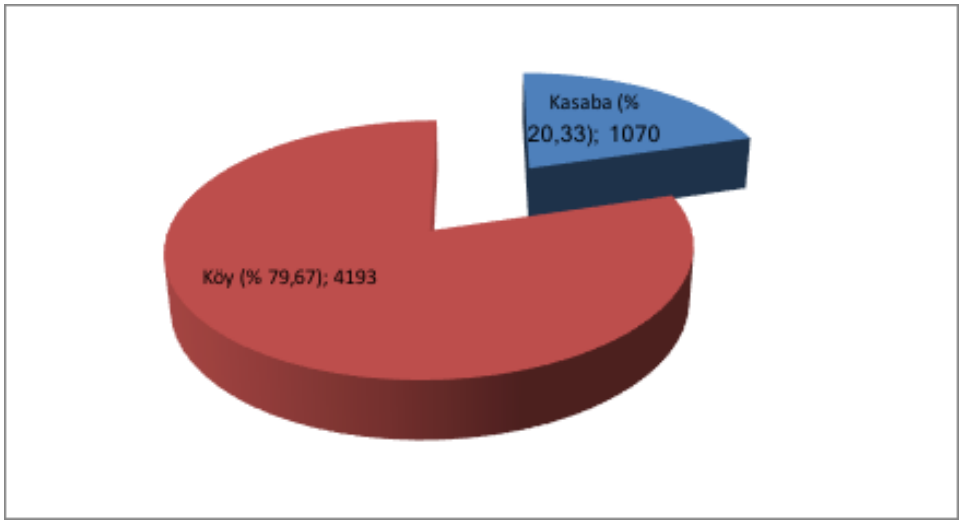
İskân Birimleri: 41 köy, 2 nefs 4 mezra ve 1 zaviye	Nefer	Tahmini Nüfus
Hane	941	4705
Mücerred	317	317
Muaf Hane	48	240
TOPLAM	1306	5262

Grafik 4: 1561 Yılında Yoros Kazasında Nüfusun Dağılımı

Kaza dâhilindeki nüfusun 1070 kişisi (%20.33'ü) şehir merkezi olarak değerlendirdiğimiz Yenice ve Yoros merkezlerinde, geriye kalan %79.67'u (4193 kişi) da köy iskân birimlerinde yaşamaktaydı. Şehirli nüfusun 553 kişisi (%51.73) Yoros kalesinde, 516 kişisi (%48.26) de Yenihisar'da oturmaktaydı.

Grafik 5: 1561 Yılında Kasabalı ve Köylü Nüfusu

Çubuklu köyü 1530 tarihli tahrir defterinde nüfusu verilmekle beraber (BOA, TD 438: 795), 1561 tarihli kayıtlarda nüfusu verilmeden Dereseki köyü vakıf kayıtları içinde geçmektedir (TK. KKA, TD 579: 93b). Hacılı köyü de 1561 tarihinde nüfusu verilmeden vakıf kayıtları içinde yer almaktadır (TK. KKA, TD 579: 101b). Bu tarihte Mehmedköy (Akbaba) köyü ile ilgili bir kayıt bulunmamaktadır. 1530 tarihli tahrir kayıtlarında gözükmeyen Nefs-i Kale-i Yenice, Nefs-i Kale-i Yoros, Davutoğlu, Hacibenlü, İncirli, İshaklı, İskenderlü, Kanlıcak, Koçlu (Koçullu), Kösterlü ve Mezidoğlu adlı yerleşim yerleri 1561 tarihli tahrir kayıtlarında yer almaktadır.

1561 yılında Yoros kazasına tabi iskân birimleri içinde nüfus yoğunluğu bakımından Dereseki birinci, Yoros şehri ikinci ve Yenice şehri de üçüncü sırayı teşkil etmekteydi. Bu tarihte en az nüfus sırasıyla Çavuşlu (15 kişi), Mezidoğlu (17 kişi), Nusretlü (22 kişi) ve aynı nüfusa sahip Kabakoz-ı Büzürk mea Kirazlı (25 kişi) ile Orhan nam-ı diğer Tunrulpınarı (25 kişi) köylerinde yaşamaktaydı (bk. Tablo: VII).

1530-1561 tarihleri arasında geçen 31 yıllık sürede Yoros kazasının nüfusu 3350 kişiden 5262 kişiye yükselerek yaklaşık %57.07 oranında artış göstermiştir. Nüfusun yıllık büyüme hızı %1.84 nispetinde olup bu rakam o dönemdeki nüfus artış ortalamasının (Braudel 1989: 269-270) üzerindedir. Nüfusun 31 yılda ortalamanın üstünde büyümesinin nedeni; 1530 yılında Yoros ve Yenice kalelerinin nefslerinde yaşayan nüfusun tahrir ve vakıf kayıtlarında yer almamasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Nitekim 1561 yılında Yoros ve Yenice kalesi nefslerinde yaşayan nüfus, toplam kaza nüfusunun %20 .33 (1070 kişisi)'ünü teşkil etmekteydi. Yoros ve Yenice kalelerinin merkezlerinde yaşayan nüfus hesaba katılmadığında kazanın 31 yıldaki büyüme oranı %25.13'e tekabül etmektedir ki, bu da yıllık nüfus artışının %0.81 nispetinde olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nüfus artışı normal bir nüfus artışı olarak değerlendirilmektedir.

Tablo: VII'de görüldüğü gibi 1530-1561 yılları arasında Yoros kazasına tabi iskân birimlerinin bir kısmının nüfusu önemli ölçüde azalmış bir kısmının da ciddi oranda yükselmiştir. Nitekim Dereseki köyünün nüfusu 1530 yılında 78 hane ve 25 mücerredden oluşurken, 1561 yılında 146 hane ve 34 mücerredden meydana gelen bir nüfusa yükselmiştir. Aynı şekilde Esence köyünün nüfusu 1530'da 20 hane ve 14 mücerred iken 1561 yılında 33 hane ve 10 mücerredden meydana gelen bir nüfusa yükseldiği görülmektedir. Bunların aksine bu dönemde Çavuşlu, Kabakoz-ı Büzürk, Kozluca, Kum ve Yenice köylerinde nüfus önemli oranda azalmıştır. Muhtemelen nüfusu azaldığı tespit edilen köylerin nüfusu yeni kurulan iskân birimleri ile yakın köylere yerleştirildiği düşünülmektedir.

1562-1590 Yıllarında İskân Birimleri ve Nüfus

1562-1590 yılları arasında Yoros kazasına ait Tahrir Defteri bulunmadığından bu dönemde kazaya ait yerleşim birimleri ile ilgili bilgi Şer'iyye Sicilleri'nde bulunmaktadır. Üsküdar Şer'iyye (Kadı) Sicilleri'nde yer alan kayıtlara göre 1562-1590 yıllarında Yoros kazasına tabi yerleşim birimleri şunlardır: Akviran, Bahadırlı, Büyük Ayvalı, Küçük Ayvalı, Beykoz, Davut/Davutlu/Davutoğlu, Demircili, Depesekili, Depeviran/Tepeviran, Deresekili, Dudullu/Çepni/Tutlu, Esence/Esenceli, İncirli, İshaklı, İskenderli, Kanlıca/Kanlıcak, Kılıçlı, Kirazlı, Koçlu, Kozluca, Kösterlü/Köserlü, Kutludoğmuş, Sırapınar ve Umurlu köyleri ile Hisar-ı Cedid-i Anadolu (İKS-ÜM 26 2010: 35-36, 77, 189, 277, 303-304, 389; İKS-ÜM 51 2010: 74, 90, 184-185, 228-229, 296; İKS-ÜM 56 2010: 145, 172, 191, 202, 205, 208-209; İKS-ÜM 84 2010: 395, 420; Var 2010: 13, 20, 50, 53-54, 57, 65, 69, 87, 96-97, 98, 118, 120, 121, 122, 127, 128,134, 135, 142, 143, 144, 154, 160, 163-173, 181). Sicil kayıtlarında geçen Bahadırlı köyü, Ali Bahadır köyü olmalıdır. Nitekim XV., XVI. ve XVII. tahrir ve sicil kayıtlarında bu kayıttan başka Bahadırlı şeklinde kaydedilen bir başka köy bulunmamaktadır. Yine sicillerde geçen Büyük Ayvalı ve Küçük Ayvalı köyleri, muhtemelen tahrir kayıtlarında geçen Ayvalı köyüdür. 24 Haziran 1565 tarihli bir mühime kaytında Dereseki köyünün yakınında Akbaba Mezarı bulunduğu belirtilmekle (BOA, MD VI: 591/1297) beraber, Akbaba (Mehmedköy) köyünden bahsedilmemektedir. Ancak 1565 tarihli bir sicil kaydında Dereseki ile Akbaba köyleri birlikte tek köy olarak kaydedilmektedir (Var 2010: 171).

1565 tarihli sicil kaytında Yoros kazasına tabi bazı yerleşim yerleri köy ve "divan" adıyla kaydedilerek hane sayıları verilmektedir. Bu köylerin ve divanların adları ve bazılarının sicilde geçen hane sayıları şöyledir: Ayvalı divanı 18 hane, Koçlu divanı 38 hane, Kozluca köyü, Sırapınar köyü 10 hane, Esenceli divanı 22 hane, Kutludoğmuş divanı 21 hane, Tepeviran köyü 9 hane, Demircili divanı 8 hane, Deresekili mea Akbaba köyü 21 hane ve Hisar-ı Cedid-i Anadolu (Var 2010: 163-173).

1591-1624 Yıllarında Yerleşim Yerleri ve Nüfus

1591-1624 yılları arasındaki tahrir kayıtlarına göre Yoros kazasına tabi 2 nefs, 42 köy, 4 mezra ve 1 zaviye olduğu görülmektedir.1561 tarihli kayıtlarda Yoros kalesi nefs olarak kaydedildiğinden 1591-1624 tarihlerinde de nefs olduğu varsayılarak nefs sayısı 2 olarak değerlendirilmiştir. 733 nolu tahrirde Çıldır köyü Milhallu, Davutoğlu, İsacalu ve Hacı Yusuf köyleriyle birlikte yazılmıştır. Ancak aynı defterde Davutoğlu, İsacalu köyleri ile Hacı Yusuf mezrası tekrar ayrı yerleşim birimi olarak kaydedildiklerinden bunlar köy toplamlarında hesaba alınmamıştır. Milhallu köyü de hesaba katıldığında Yoros kazasındaki köy sayısı 42 adet olmaktadır.

1591-1624 yıllarında Yoros kazasındaki köy iskân yerleri şunlardır: Akviran-ı Büzürk, Akviran-ı Küçük, Ali Bahadır, Ayvalu, Çavuşlu, Çıldır, Çubuklu, Davutoğlu, Dereseki, Depesekili, Depeviran, Demircilü, Esence, Hacılı, Hacıbenlü, Hacı Yusuf, Hüseyinlü, İncirlü, İne Hoca nam-ı diğer Hüseyin Peykar, İsacalu, İshaklı, İskenderlü, Kabakoz-ı Küçük, Kalkallu (Kavaklu), Kanlıcak, Kılıçlı nam-ı diğer Hüseyinlü (?), Koçullu, Kozluca, Kösterlü, Kum nam-ı diğer Oyuk, Kurna, Kutludoğmuş, Mancınık nam-ı diğer Sekbanlu, Milhallu (?), Nusretlü, Orhan nam-ı diğer Tunrulpınarı, Öğümce, Sarıbayrak nam-ı diğer Tutlu (Dudullu-Çepni), Taşoğulları nam-ı diğer Kadı, Yenice, Yokuşlu (BOA, TD 630: 106-107, 140-156, 214; BOA, TD 733: 216- 236, 594-598; TK. KKA, TD 49: 266b-280b). Çubuklu, Dereseki köyü vakıf kayıtları içinde köy olduğu belirtilmekle beraber nüfusu ve üretim kapasitesi hakkında bir bilgi verilmemektedir (BOA, TD 733: 594). Eskiden köy olarak kaydedilen Çavuşlu, Kabakoz-ı Büzürk mea Kirazlu ve Mezidoğlu 1591-1624 yıllarında mezra olarak kaydedilmiştir (BOA, TD 733: 219, 228, 234; TK. KKA, TD 49: 268a, 276a, 278b). 733 numaralı defterde Hacı Yusuf ve Kabakoz-ı Küçük mezra olarak kaydedilmekle beraber 49 numaralı tahrirde köy oldukları görülmektedir (BOA, TD 733: 227, 233; TK. KKA, TD 49: 272b, 278a). Ak İbit eskiden köy olduğu belirtilmekle beraber mezra olarak kaydedilmiştir (BOA, TD 733: 220; TK. KKA, TD 49: 269b). Hacılı köyünde Ahmet Fakih mezrası ve Yusuf adlı kişinin bir çitlik mülkünün kaydı bulunmaktaydı (BOA, TD 733: 597). Ali Bahadır köyü vakıf kayıtları içinde de Emir Hacı çiftliği, İdris Fakih oğlu İbrahim Fakih çiftliği ile Mehmet oğlu Umur Derviş'in zaviyedarlığını yaptığı bir zaviye yer almaktaydı (BOA, TD 733: 597-598).

Yoros kazasının nefslerine gelince 1591-1624 yılları tahrir kayıtlarında yalnızca Yenice Kalesinin nefsi gözükmektedir. Yoros Kalesinin nefsi ile ilgili kayıtların bu dönemde tahrirlerde yer almamasının sebebi tespit edilememiştir. Ancak önceki ve bu dönemden sonraki kayıtlarda Yoros Kalesinin nefsi yer aldığı için bu dönemde de var olduğu düşünülmekte ve bir önceki tahrir kayıtları esas alınarak nüfusu (95 hane, 78 mücerred = 173 nefer) yaklaşık 550 kişi olarak hesaplanmaktadır.

Yenice Kalesinin nefsi bu dönemde 3 mahalleden oluşmaktadır. Bu mahalleler bir önceki tahrirde görülen Cami-i Atik Sultan Mehmet Han ve Kadıasker Mahallesi ile bir önceki tahrir döneminde adı geçmeyen Sinan Çelebi mahallesidir (BOA, TD 630: 152; BOA, TD 733: 216-217).

Yenice Kalesi merkezinde bulunan 3 mahallede toplam 72 haneden oluşan bir nüfus iskân etmekteydi. 72 haneden oluşan Yenice şehrinin nüfusunun 26 hanesi Cami-i Atik mahallesinde, 32 hanesi Kadıasker mahallesinde, 14 hanesi de Sinan Çelebi mahallesinde ikamet ettiği görülmektedir (bk. Tablo: VII). 1561 yılı tahrir kayıtlarında Cami-i Atik mahallesinin nüfusu 49 hane iken bu dönemde 26 haneye düşmüştür. Kadıasker mahallesinin nüfusu ise her iki dönemde de aynı kalmıştır. 1561'de Yenice şehir merkezinin nüfusu 81 hane 21 mücerredden meydana gelirken yarım asırdan fazla bir süre sonra nüfusun 72 haneye

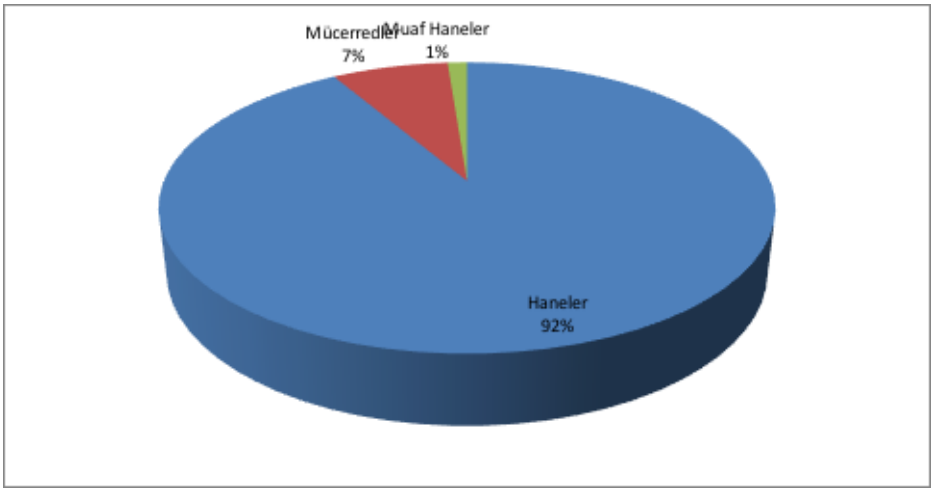
düşmesi dikkat çekicidir. XVII. yüz yılın ilk çeyreğinde Yenice Kalesi merkezinin nüfusu yaklaşık 360 kişiden teşekkül etmekteydi.

XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Yoros kazasına tabi yerleşim birimlerinde 11 hanesi muaf hane olmak üzere toplam 833 hane ve 332 yetişkin bekâr erkek (mücerred) iskân etmekteydi. Bunlar yaklaşık 4600 kişilik nüfusa tekabül etmekteydi. Kaza nüfusunun %7.38'i mücerredlerden ve %92.61'i de hanelerden meydana gelmekteydi. Bu dönemde en çok nüfus sırasıyla Dereseki köyü, Yoros Kalesi, Kutludoğmuş köyü, Yenice Kalesi ve Kanlıcak köyünde yaşamaktaydı. En az nüfus da sırasıyla Nusretlü, Hüseyinlü, Çavuşlu ve Ishaklı köylerinde oturmaktaydı (bk. Tablo: VII).

Tablo V: 1591-1624 Yıllarında İskân Sayısı ve Nüfus Miktarı

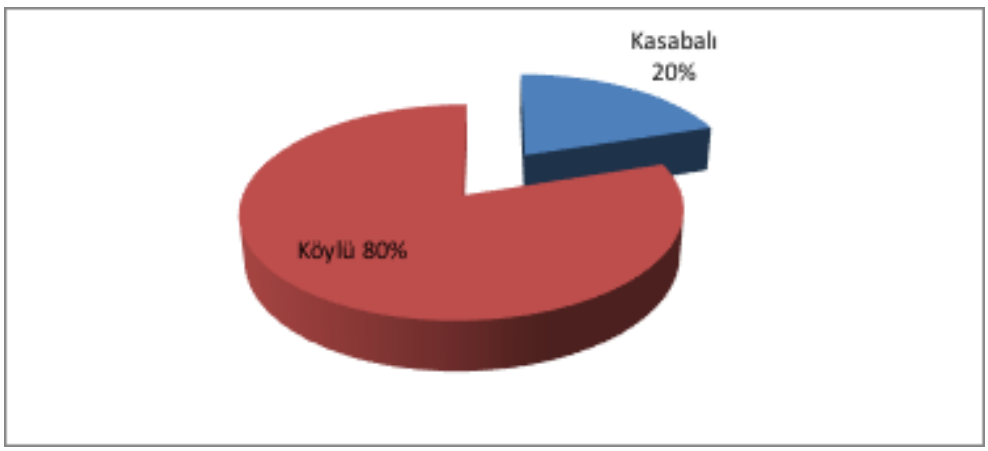
İskân Birimleri: 42 köy, 2 nefs, 4 mezra ve 1 zaviye	Nefer	Tahmini Nüfus
Hane	833	4165
Mücerred	332	332
Muaf Hane	11	55
TOPLAM	1176	4552

Grafik 6: 1591-1624 Yıllarında Kaza Nüfusunun Dağılımı

Bu yüzyılda kaza nüfusunun yaklaşık %20'si (910 kişi) Yoros ve Yenice kasabalarında yaşarken, %80'i (3642 kişi) de köy iskân birimlerinde ikamet etmekteydi.

Grafik 7: 1591-1624 Yıllarında Nüfusun Kasabalı ve Köylü Olarak Dağılımı

1520

-1624 Yıllarında Nüfusun Yükseliş ve Düşüş Seviyesi

Yoros kazasında 1520-1523 yılları ile 1624 yılı arasında nüfus 3100 kişiden 4600 kişiye yükselerek yaklaşık bir asırlık dönemde %48 oranında artış göstermiştir. Nüfus 1530-1624 yılları arasında 3350 kişiden 4600 kişiye çıkarak %37 oranında büyümüştür.1561-1624 yılları arasındaki nüfus 5260 kişiden 4600 kişiye düşerek %17 nispetinde azalmıştır. 63 yıllık zaman dilimi içinde nüfusun artması gerekirken azaldığını görüyoruz. Nüfusun azalmasına neden olan olayların başında Celali ayaklanmaları dolayısıyla nüfusun başka yerlere göç etmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

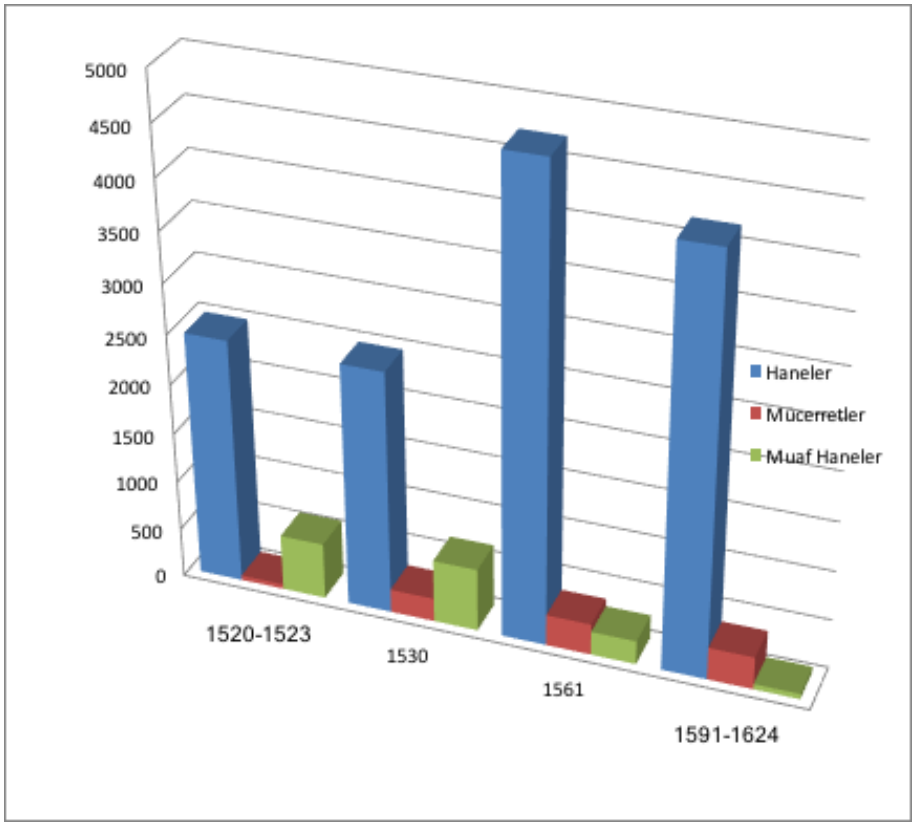
Tablo VI: 1520-1624 Yıllarında Yoros Kazasının Tahmini Nüfusu

Yıllar	1520-1523	1530	1561	1591-1624
Haneler	2485	2465	4705	4165
Mücerredler	47	238	317	332
Muaf Haneler	570	640	240	55
TOPLAM	3102	3343	5262	4552

1530 ve 1561 yılı tahrir kayıtlarında Kabakoz-ı Büzürk ve Kabakoz-ı Küçük köylerinde nüfus bulunurken 1624 yılı kayıtlarında bu köylerde nüfus bulunmamaktaydı. 1624 yılı verilerine göre Davutoğlu, Dereseki, Depeseki, Kutludoğmuş ve Mancınık n.d. Sekbanlı köyleri nüfusu 1561 tahririne oranla artarken, diğer yerleşim birimlerinde nüfusun azaldığı tespit edilmektedir.

Beykoz adlı yerleşim birimi 1530 ve 1561 tahrir kayıtlarında görülmediği gibi 1624 tahrir verilerinde de yer almamaktadır. Ancak bu iskân birimi XVI. yüzyıl sicil kayıtlarında yer aldığı gibi, 1652-1653 (h. 1063) sicil kayıtlarında da yer aldığı görülmektedir (Erdem 2008: 5).

Grafik 7: 1520-1624 Yıllarında Yoros Kazasının Nüfus Dağılımı

Tablo VII: XVI. - XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasındaki İskân Birimlerinin Ayrıntılı Nüfusu

YERLEŞİM YERLERİNİN ADLARI Hane Mücerred		1530 Yılı (TD.438)				1561 Yılı (TD.436-TK. KKA. 579)				1591-1624 Yılları (TD. 630, TD.733-TK. KKA. 49)			
	NEFS-İ KALA-İ YENİCE	Muaf		Nefer	Hane / Mücerred	Muaf	Nefer	Hane	Mücerred	Muaf	Nefer		
1	Cami-i Atik Sultan Mehmet Han Mahallesi	0	0	0	0	49	10	13	72	26	0	0	26
2	Kadıasker Mahallesi	0	0	0	0	32	11	5	48	32	0	0	32
3	Sinan Çelebi Mahallesi	0	0	0	0	0	0	0	0	13	0	1	14
KÖYLER													
1	Akviran-ı Büzürk	18	20	0	38	22	6	1	29	23	6	0	29
2	Akviran-ı Küçük	0	0	0	0	6	2	0	8	6	2	0	8
3	Alibahadır	12	8	1	21	18	5	0	23	10	1	0	11
4	Ayvalu	11	3	11	24	34	10	1	45	27	14	0	41
5	Çubuklu	29	12	4	45	0	0	0	0	0	0	0	0
6	Çavuşlu (XVII. yy'da mezra)	10	1	5	16	3	0	0	3	3	0	0	3
7	Çıldır	31	16	4	51	35	11	1	47	24	12	0	36
8	Davutoğlu	0	0	0	0	6	8	1	15	9	4	0	13
9	Dereseki(li)	73	25	5	103	146	34	0	179	154	36	0	190
10	Nefs-i Kala-i Yoros tabi-i Dereseki	0	0	0	0	95	78	0	173	95	78	0	173
11	Depeseki(li) (Depesünlü)	16	8	7	31	7	0	0	7	10	3	0	13
12	Depeviran	31	12	2	45	34	3	5	42	21	14	0	36
13	Demircilü	12	5	6	23	15	7	1	23	9	13	0	22
14	Esence	18	14	2	34	32	10	1	43	23	16	0	39
15	Göllü n.d. Hüseyinlü	11	9	0	20	9	2	3	14	5	0	0	5
16	Hacıbenlü	0	0	0	0	6	0	0	6	6	2	0	8
17	Hacılı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
18	Hüseyinlü	6	4	5	15	7	1	0	8	2	3	0	5
19	İncirlü	0	0	0	0	19	2	0	21	16	8	0	24
20	İne Hoca n.d. Hüseyin Peykar	8	2	6	16	33	4	6	43	24	8	4	36
21	İsacalu	6	1	6	13	8	6	0	14	7	4	0	11
22	İshaklı	0	0	0	0	6	3	0	9	3	1	0	4

23	İskenderlü	0	0	0	0	18	8	0	26	12	8	0	20
24	Kabakoz-ı Büzürk mea Kirazlu (XVII. yy. Mezra)	6	2	1	9	5	0	0	5	0	0	0	0
25	Kabakoz-ı Küçük	4	2	9	15	7	6	0	13	0	0	0	0
26	Kaklı/Kalkallu (Kavaklı)	7	9	1	17	11	5	0	16	11	4	0	15
27	Kanlıcak	0	0	0	0	51	24	3	78	43	16	5	64
28	Kılıçlı	10	8	9	27	16	2	1	19	12	5	0	17
29	Koçlu (Koçulu)	0	0	0	0	14	3	3	20	14	8	0	22
30	Kozluca	24	10	7	41	14	3	0	17	14	5	0	19
31	Kösterlü (Köserlü)	0	0	0	0	16	3	0	19	9	5	0	14
32	Kum n.d. Ayuk (Oyuk)	16	3	0	19	10	2	0	12	4	0	0	4
33	Kurna	13	16	6	35	18	5	0	23	14	7	0	21
34	Kutludoğmuş	34	22	1	57	46	14	0	60	76	36	0	112
35	Mancınık (Malcık) n.d. Sekbanlı	5	2	1	8	9	2	0	11	12	2	0	14
36	Mehmedköy (Akbaba)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
37	Mezidoğlu (Müridoğlu) (XVII. yy mezra)	0	0	0	0	3	2	3	8	4	0	0	4
38	Nusretlü	5	1	0	6	4	2	0	6	1	1	0	2
39	Orhan n.d. Tunrulpınarı (Dunrullu)	6	3	0	9	5	0	0	5	5	0	0	5
40	Öğümce	12	2	2	16	12	8	0	20	7	2	0	9
41	Sarıbayrak n.d. Tutlu (Dudullu - Çepni)	4	3	3	10	17	4	0	21	4	0	0	4
42	Taşoğulları n.d. Kadı	9	6	0	15	12	1	0	13	12	1	0	13
43	Yenice	45	9	15	69	17	5	0	22	7	1	1	9
44	Yokuşlu	0	0	0	0	7	5	0	13	8	4	0	12
	MEZRA												
1	Hacı Yusuf der karye-i Kurna (XVII. yy.'da köy)	1	0	7	8	7	0	0	7	5	2	0	7
	ZAVİYE												
1	Umurlu (Umur Derviş Zaviyesi)	0	0	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0
TOPLAM		**493**	**238**	**128**	**987**	**941**	**317**	**48**	**1306**	**822**	**332**	**11**	**1165**

XVII. Asrın İkinci Yarısında Evliya Çelebiye Göre Yoros Kazası

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Yoros kazasının yerleşim birimleri ile ilgili ayrıntılı bilgi veren Evliya Çelebi'dir. Çelebi, Seyahatnamesi'nde IV. Murat tarafından yaptırılan Anadolu Kavağı Kalesi ile birlikte Kavak kasabası, Yoros Kalesi, Beykoz kasabası, İncirli köyü, Kanlıca kasabası, Anadolu Hisarı kasabası ve Akbaba köyünün nüfusları ve bu yerleşim yerlerinin fiziki konumu konusunda önemli bilgiler vermektedir.

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre; Anadolu Kavağı Kalesi'nin bir camisi ve seksen adet hücresi, iki buğday ambarı bulunmakta ve kalede de dizdar ve 300 nefer görev yapmaktaydı.

Kavak kasabası, Anadolu Kavağı Kalesi'nin güneyinde deniz kıyısında büyük bir limanın ağzında yer almakta ve 800 haneden oluşan bir nüfusu bulunmaktaydı. Kasabanın bir camisi, yedi mescidi, bir hamamı, bir çocuk mektebi, bekâr odaları ve 200 kadar dükkânı bulunması hızla geliştiğini göstermektedir.

Yoros Kalesi, Kavak kasabasının kuzey tarafında yer almakta olduğu, kalenin dizdarı ve neferlerinin bulunmadığı, burada 200 hanenin yaşadığı kaydedilmektedir.

Beykoz'a gelince; buranın bu dönemde deniz kıyısında büyük bir limanın kenarında kurulmuş bir kasaba olduğu, camisi, mescidi, hamamı, çocuk mektebi ve küçük bir çarşısın bulunduğu ve nüfusunun 800 haneden meydana geldiği belirtilmektedir.

İncirli ise birer cami, mescid ve hamamı bulunan fakat çarşı ve pazarı bulunmayan köy statüsünde bir yerleşim yeri idi. Buradaki hamam, Hezarpare Ahmet Paşa sarayında bulunmaktaydı. Köyün nüfusu 300 haneden ibaretti.

Kanlıca kasaba olarak kaydedilen iskân birimlerinden olup, bir camisi, altı mescidi, bir çocuk mektebi ve bir hamamı vardı. Kasaba bugün olduğu gibi dün de yalılarıyla meşhurdu. Evliya Çelebi XVII. yüzyılda Kanlıca kasabasında İbrahim Çelebi, Emir Paşa, Süleyman Efendi ve Lonkazâde yalılarının bulunduğunu kaydetmektedir. Bu dönemde Kanlıca'nın yedi mahalleden meydana geldiğini ve 1200 hane nüfusu bulunduğunu belirtmektedir.

Anadolu Hisarı Kalesi'nde XVII. yüzyılın ikinci yarısında bir dizdar evi ve nefer odaları bulunmakta ve kalede 200 nefer görev yapmaktaydı. Kalenin önünde Fatih Sultan Mehmet Han Camii yer almaktaydı. Anadolu Hisarını kasaba olarak değerlendiren Evliya Çelebi burada 1080 haneden oluşan bir nüfusun yaşadığını yazmaktadır. Kasabada Kale camiinden başka birkaç mescit, yedi çocuk mektebi, bir küçük hamam ve yirmi dükkân bulunmaktaydı. Kasabada çok sayıda saray ve yalı bulunmaktaydı. Çelebi, bu saray ve yalılardan şunların adlarını zikretmektedir: Defterdar Halıcızâde sarayı, Defterdar Mustafa Paşa sarayı, Hacı Çelebi sarayı, Kaftancı Ali Çelebi sarayı, Emir Paşa sarayı ve Bahayi Efendi yalısı (Evliya Çelebi 2003: 224-227).

Bu dönemde Akbaba köyü 100 hane nüfusu bulunan bir köy olup, köyün bir camisi, bir hamamı, bir tekkesi ve 20 adet dükkânı bulunmaktaydı (Evliya Çelebi 2003: 237).

Evliya Çelebi, Yoros kazası ile ilgili daha çok sahil kesiminde yer alan yerleşim birimleri ile ilgili bilgi vermekte, ancak sahil kesiminin dışında bulunan köy iskân yerlerinden söz etmemektedir. Ayrıca sahil kesiminde yer alan veya yakın olan bahçe ve mesire yerleri konusunda da bilgi vermektedir. Mesire yeri olarak Ali Bahadır, Dereseki, Alemdağı, Koyunkorusu, Yuşa Nebi ve Göksu mesirelerinin adı geçmektedir. Bahçeler ise şunlardır: Tokat, Sultaniye ve Çubuklu bahçeleri. Bu bahçelerden Tokat bahçesinde bir bahçe ustası ve 100 nefer bostancı bulunmaktaydı. Sultaniyye bahçesinde bir bahçe ustası ve 70 neferi vardı. Çubuklu ve Göksu bahçelerinin kaç bahçe ustası ve kaç bostancı neferi bulunduğu hususunda bir bilgi verilmemektedir. Yoros kazasının ziyaretgâhları arasında Yoros Kalesinin doğusunda ormanlık içinde yer alan Şehitler ve Kırklar Mezarlığı, Yuşa Peygamber türbesi ve burada bulunan tekke ve Akbaba Sultan türbesi olduğu kaydedilmektedir (Evliya Çelebi 2003: 225, 226, 227, 233, 237).

Evliya Çelebi'nin Yoros kazası ile ilgili verdiği nüfus rakamları değerlendirildiğinde, XVII. yüzyılın ikinci yarısında kazanın sahil kesiminde 4480 hane, kalelerde görev yapan toplam 502 nefer ve bahçelerde görev yapan 172 neferin bulunduğu ortaya çıkmaktadır ki, kale ve bahçe görevlilerinin üçte ikisinin evli (hane) olduğu (Bostan 2012: 13-14 dpn. 2) göz önüne alındığında kazanın yaklaşık nüfusu 24.500 kişiye tekabül etmektedir. Bu nüfusa sahil dışındaki kazanın köy yerleşim yerleri dâhil değildir. Kazanın köy yerleşim yerlerinin nüfusu (2464 kişi) da hesaba katıldığında toplam nüfus yaklaşık 27 bin kişiye çıkmaktadır. Ancak XVII. yüzyılın ortalarında bu kadar büyük bir nüfusun yörede yaşadığını söylemek mümkün değildir. Evliya Çelebi, hane sayısını ya kişi sayısı ile karıştırmış ya da gerçeği yansıtmayan abartılı rakamlar vermiş olmalıdır. Çelebi'nin hane sayısı ile kişi sayısını karıştırdığı hususu gerçeğe daha yakın görünmektedir. Nitekim XVI. yüzyılda Akdeniz ülkelerinde nüfus artışının %100 olabileceği belirtilmektedir (Braudel 1989: 269-270). XVII. yüzyılda da aynı oranda bir nüfus artışının olabileceği göz önüne alındığında; 1561-1661 yılları arasında Yoros kazasının nüfusunun 5262 kişiden en fazla 10500 kişiye yükselmesi mümkündür. Ancak 1591-1624 yılı tahrir kayıtlarına göre 4600 kişiden oluşan bölge nüfusunun 25-30 yıl sonra 10 bin-10500 kişiye yükselmesi içe yönelik büyük göçler söz konusu değilse imkânsız görülmektedir. Nitekim XVII. yüzyılın başından aynı yüzyılın ortalarına kadar bölgeye yönelik büyük bir göçün olduğuna dair bir kayda rastlanmamaktadır. 49 numaralı tahrire sonradan ilave edilen XVII. yüzyıl sonu ve XVIII. yüzyıl kayıtlarına göre Anadolu Hisarı, Kanlıcak, İncirli ve Depesünlü yerleşim yerlerinde çok sayıda bağ, bahçe ve tarla bulunmakta ve bunlar başka şahıslar tarafından tasarruf edilmektedir (TK. KKA, TD 49: 1b-8b). Muhtemelen Evliya Çelebi, hariçten toprak ekenleri, bağ, bahçe ve tarla tasarruf edenleri yerleşik halk olarak ele almış ve sayıları da fazla göstererek mübalağalı olarak değerlendirdiğimiz bir nüfus miktarına ulaşmış olmalıdır.

Çelebi'nin Yoros kazasının sahil kesimi için verdiği nüfus rakamları (5154) kişi olarak ele alındığında ve 1591-1624 yıllarındaki kazanın diğer köy iskân birimlerindeki nüfus (2464 kişi) bunlara ilave edildiğinde yaklaşık 7600 kişilik bir nüfus ortaya çıkmaktadır. Bu nüfus rakamının sağlıklı olmadığı gözden uzak tutulmamalıdır.

Yoros kazasının sahil kesimi bir sayfiye yeri olduğu Felemenk elçisinin ailesiyle birlikte 1673 yılı Temmuz ayı sonlarından Ağustos ayının ortalarına kadar on beş gün kaza dâhilinde dinlenmesi bunun bir göstergesi olmalıdır (Galland 1973: 89-99). XVIII. asırda saraylı kadınların bir kısmının Yoros kazasına tabi Beykoz-Dereseki ve Anadolu Hisarı bölgelerinde yaşadıkları belirtilmektedir (Argıt 2008: 440).

XV. ve XVI. yüzyıllarda olduğu gibi XVII. yüzyılda da Yoros kazasında gayr-i Müslim nüfusa rastlanmamaktadır. Tahrir kayıtlarına ve Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre kazanın nüfusu tamamen Müslüman Türklerden oluşmaktadır.

Muaf Zümreler, Görevliler, Meslek Grupları ve Unvan Sahipleri

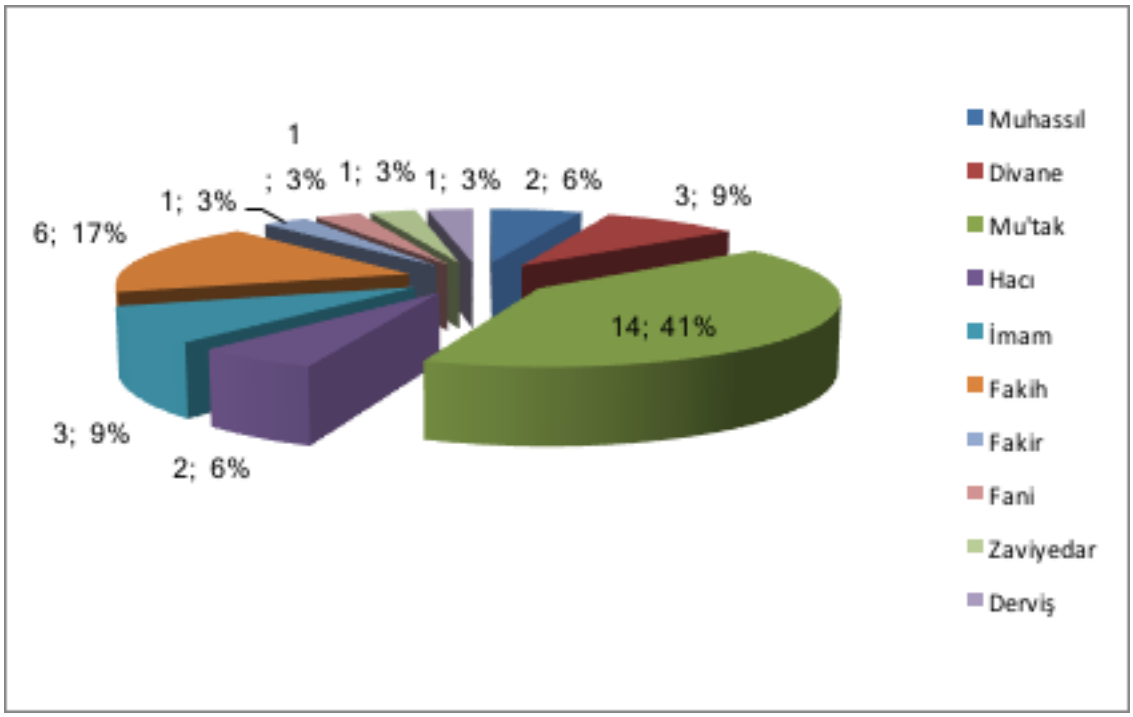
1523 Yılında Yoros Kazasında Görevliler ve Unvan Sahipleri

Yoros (Beykoz) kazasına tabi iskân birimlerinde yaşayan halkın muaf zümreleri, görevlileri, meslek grupları ve unvan sahiplerini tahrir verilerine dayanarak kısmen tespit etmek imkân dâhilindedir. Kazaya ait 1523 yılı kayıtları yalnız vakıf köyleri ile ilgili verileri ihtiva ettiğinden, kazanın tamamına ait söz konusu zümreleri bütünüyle tespit etmek mümkün değildir. Bu kayıtlara göre Dereseki ve Kutludoğmuş köylerinde birer muhassıl bulunmaktaydı. Pîr-i fani grubu içinde değerlendirilebilecek 3 divane, birer fani ve fakirin kaydına rastlanmaktadır. Bu grubun tamamı Dereseki köyünde iskân etmekteydi. Dereseki köyünde 13 ve Kutludoğmuş köyünde 1 kişi olmak üzere toplam 14 neferin mu'tak olduğu tespit edilmektedir. Yine Dereseki köyünde 3 imam ve 2 hacı bulunmaktaydı. Fakih zümresinin toplamı 5 kişi olup, bunların üçü Hacılı köyünde, ikisi de Dereseki köyünde yaşamaktaydı. Kaza dâhilinde bu tarihte bir zaviye bulunmakta ve zaviyede görev yapan bir zaviyedarın bulunduğu ve bununda derviş olduğu belirtilmektedir. Bu zümreler içinden kalabalık grubu 14 neferle yeni kölelikten azad edilmiş mu'taklar oluşturmaktaydı (bk. Tablo: VIII).

Tablo VIII:1523'te Yoros Kazasında Görevler ve Unvanlar

YERLEŞİM YERLERİNİN ADLARI	Muhassıl	Divane	Mu'tak	Hacı	**İmam**	Fakih	Fakir	Fani	Zaviyedar	Derviş
Dereseki	1	3	13	2	3	2	1	1	0	0
Çubuklu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kutludoğmuş	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0
Ali Bahadır	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Hacılı	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0
Zaviye-i Umur Derviş	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Vakf-ı İbrahim Fakih	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOPLAM	2	3	14	2	3	6	1	1	1	1

Grafik 8: 1523'te Yoros Kazasında Görevliler ve Unvan Sahiplerinin Dağılımı

1530'da Muaf Zümreler, Görevliler ve Unvan Sahipleri

1530 yılında muaf zümrelerin büyük çoğunluğunu avarız vergisinden muaf gruplar teşkil etmekteydi. Bunlar Akviran-ı Büzürk, Alibahadır, Dereseki, Kum, Kutludoğmuş ve Öğümce köylerinde bulunmaktaydı. Avarızdan muaf olanlar 165 hane ve 80 mücerredden meydana gelmekteydi. Avarızdan muaf olan grup içerisinde hassa çayır biçicileri 94 neferle önemli bir yekûn teşkil etmekteydi. Hassa çayır biçici köyleri Ali Bahadır, Öğümce, Kum ve Akviran köylüleri olduğu görülmektedir (BOA, TD 438: 795-796; Güneş 1994:107). Avarızdan muaf çayır biçici köylerinin ayrıntılı nüfusu 58 hane, 33 mücerred, 1imam ve 2 doğancıdan oluşmaktaydı. İkinci kalabalık grubu 44 hane ile sipahizade ve mazul sipahiler, üçüncü grubu 33 hane ile meremetçiler, dördüncüsünü de 14 hane ile derbentçiler oluşturmaktaydı. Düşkünler grubu içerisinde 4 nefer pir-i fani, 3 nefer masum ve 1 nefer fakir yer almaktaydı. Dini grup içerisinde 7 nefer imam, ikişer nefer sâdâd ve zaviyedarın yer aldığı görülmektedir.

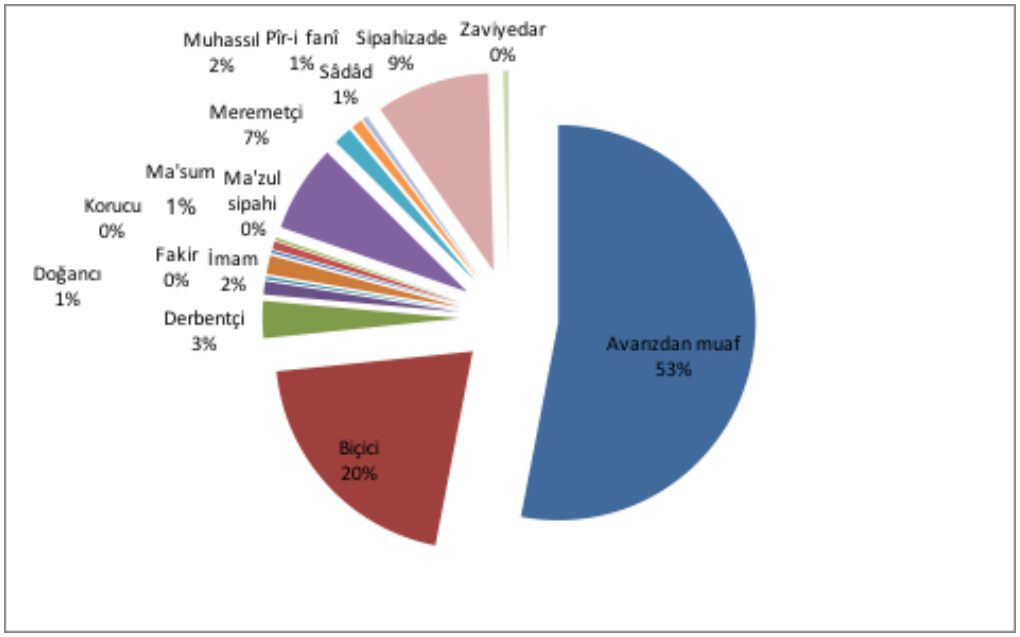
Bunların dışında 7 nefer vergi toplayan muhassıl, 5 nefer doğancı ve 1 nefer korucu zümresinin bulunduğu tespit edilmektedir. İmamlardan 3 neferin Dereseki, birer neferin Alibahadır, Kalkallu (Kavaklı), Kanlıcak ve Kurna köyü kayıtları içinde yer almakta, dolayısıyla bu köylerde cami ya da mescit bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Seyyitlerden iki neferin de Yenice köyünde bulunduğu tespit edilmektedir. Sipahizadelerin Yoros kalesindeki yerleşim yerinde, Demircili, Esence, Hüseyinlü, İne Hoca, İsacalu, Kanlıcak, Kılıçlı, Kozluca, Yenice köylerinde ve Kurna köyüne bağlı Hacı Yusuf'da oturdukları görülmektedir. En çok meremetçi Ayvalu köyünde bulunmaktaydı. Derbentçiler; Yenice, Dudullu, Kabakoz-ı Küçük ve Kabakoz-ı Büzürk köylerinde ikamet etmekteydi. Doğancılar da Demircili, Öğümce ve Kılıçlı köyü halkındandı. Bir nefer korucunun da Dudullu köyünden olduğu görülmektedir. Zaviyedarların ikisi de Umur Derviş Zaviyesinde görev yapmaktaydı. Üç nefer masumdan biri İsacalu ve ikisi de Kabakoz-ı Küçük köylerinde ikamet etmekteydi. Fakir olarak kaydedilen bir neferin de Demircili köyünde olduğu tespit edilmektedir (bk. Tablo: IX). Bu zümreler toplam 462 neferle, 1530'da 805 neferden oluşan kaza nüfusun yaklaşık % 57'sine tekabül ermekteydi.

Tablo IX:1530 Tarihli 438 Numaralı Tapu Defterine Göre Yoros (Beykoz) Kazasında Muaf Zümreler, Görevliler ve Unvan Sahipleri

YERLEŞİM YERLERİNİN ADLARI	Sâdât	**İmam**	Muhassıl	Pîr-î Fanî	Sipahi Zade	Derbentçi	Ma'sum	Doğancı	Ma'zul Sipahi	Meremetçi	Korucu	Fakir	Avarızdan Muaf		Zaviyedar	Biçiciler
KÖYLER													Hane	Mücerred		
Akviran-ı Büzürk	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	18	20	0	38
Alibahadır	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12	8	0	21
Ayvalu	0	0	1	0	0	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0
Çubuklu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Çavuşlu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	0	0	0	0	0	0
Çıldır	0	0	1	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0
Davutoğlu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		0
Dereseki(li)	0	3	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	73	25	0	0
Nefs-i Kala-i Yoros Tabi-i Dereseki	0	0	1	0	5	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
Depeseki(li) (Depesünlü)	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Demircilü	0	0	0	0	3	0	0	2	0	0	0	1	0	0	0	0
Esence	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Göllü n.d. Hüseyinlü	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Hacıbenlü	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Hüseyinlü	0	0	0	0	3	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
İncirlü	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
İne Hoca n.d. Hüseyin Peykar	0	0	0	0	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
İsacalu	0	0	1	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0
İshaklı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
İskenderlü	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

	Kabakoz-ı Büzürk mea Kirazlu (Mezrea)	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Kabakoz-ı Küçük (Mezrea)	0	0	0	1	0	6	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Kalkallu (Kavaklı)	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Kanlıcak	0	1	0	0	2	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
	Kılıçlı	0	0	0	0	7	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0
	Koçlu (Koçulu)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Kozluca	0	0	0	0	1	0	0	0	0	6	0	0	0	0	0	0
	Kösterlü (Köserlü)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Kum n.d. Ayuk (Oyuk)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	16	3	0	19
	Kurna	0	1	1	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0
	Kutludoğmuş	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	34	22	0	0
	Mancınık (Malcık) n.d. Sekbanlı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
	Mehmedköy (Akbaba)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Mezidoğlu (Müridoğlu)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Nusretlü	0	0	0	0	0	0		0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Orhan n.d. Tunrulpınarı (Dunrullu)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Öğümce	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	12	2	0	16
	Sarıbayrak n.d. Tutlu (Dudullu-Çepni)	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
	Taşoğulları n.d. Kadı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	Yokuşlu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ZAVİYE																
1	Umurlu (Umur Derviş Zaviyesi)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0
	MEZREA																
1	Hacı Yusuf der karye-i Kurna	0	0	0	0	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	TOPLAM	2	7	7	4	43	14	3	5	1	33	1	1	165	80	2	94

Grafik 9: 1530'da Muaf Zümreler, Görevliler ve Unvan Sahiplerinin Dağılımı

1561 Yılı Kayıtlarına Göre Muaf Zümreler, Görevliler ve Unvan Sahipleri

1561 yılında Yoros kazasında Sipahi grubu içinde 5 nefer kale merdi, 1 nefer dizdar, birer nefer sipahi ve yeniçeri bulunmaktaydı. Kaza dâhilinde görülen birer nefer zindancı, bekçi, çavuş, seyis-i ahır ile Yoros ve Yenice kaleleri nefslerinde görülen birer nefer tatarı (haberciyi) de bu grup içinde değerlendirmek mümkündür. Dini grup içinde 6 nefer müezzin, 3 nefer hatip, 4 nefer imam, 3 nefer hoca, 1 nefer muallim, 1 nefer halife, 3 nefer derviş, 2 nefer kayyum, 3 nefer hacı, 1 nefer fakih yer almaktaydı. Müezzinler Yenice Kalesi nefsinde bulunan Cami-i Atik Sultan Mehmet Han ve Kadıasker mahalleleri ile Yoros Kalesi nefsindeki camilerde ve İne Hoca, Kanlıcak ve Kutludoğmuş köylerinde bulunan camilerde görev yaptıkları anlaşılmaktadır. Hatiplerden biri Cami-i Atik Sultan Mehmet Han mahallesinde, diğerleri de İne Hoca ve Kanlıcak köyü kayıtları içinde görülmektedir. Bu tarihte kaza dâhilinde 4 imamın biri Cami-i Atik Sultan Mehmet Han Mahallesi, diğerleri de Akviran-ı Büzürk, Demircilü ve Kanlıcak köylerinde bulundukları tespit edilmektedir. 3 nefer hocanın da Yenice ve Yoros kalelerindeki merkezlerde oturdukları kayıtlardan tespit edilmektedir. Muallimin Cami-i Atik mahallesindeki kayıtlar içinde bulunduğu, dolayısıyla burada bir mektebin olduğu ortaya çıkmaktadır. Halifenin Yoros Kalesi nefsinde ikamet ettiği kaydedilmektedir. Kaza dâhilinde bulunan üç dervişten biri Çıldır, diğer ikisi ise Esence köyünde iskân etmekteydi. İki nefer kayyumdan biri Yoros, diğeri de Yenice merkezinde yaşamaktaydı. Hac görevini ifa eden 3 neferden biri Yoros kalesinde, diğeri Depesekili köyünde, bir diğeri de Kum köyünde oturmaktaydı. Bir nefer fakihin de Yoros nefsinde ikamet ettiği görülmektedir.

Düşkünler zümresi içinde 2 divane, 5 pir-i fani, 1 natüvan ve 2 nefer malül bulunmaktaydı. Kaza dâhilinde 15 nefer muhassıl görev yapmaktaydı. Esnaf zümresinden 2 nefer nalbant, 1 nefer sarac, 1 nefer katırcı, 12 nefer reis (gemici) ve 3 nefer fırıncının kaydı bulunmaktaydı. Yenice Kalesi nefsinde esnafı denetleyen 2 nefer muhtesibin olduğu tespit edilmektedir. Ayrıca 1 nefer kapıcının kaydına rastlanmaktadır. Azad edilmiş köleler (mu'taklar) 77 neferle Yoros kazası zümrelerinin önemli bir kısmını teşkil etmekteydi. 1530 yılı kayıtlarında hassa çayır biçicileri olduğu için avarızdan muaf tutulan Akviran, Ali Bahadır, Öğümce ve Kum köylüleri 1561'de çayır biçicisi olup olmadıkları hususunda bir bilgi verilmemektedir.

Kaza dâhilindeki köy iskân birimlerinde dışarıdan gelip toprak işleyen 275 neferden oluşan halk, bu zümrelerin büyük bir çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Bir önceki tahrir kayıtlarında hariçten toprak eşenlerin sayısı konusunda bir bilgi verilmemektedir. 1561 yılı kayıtlarına göre kazaya tabi köylerde

toprak eşenler; Dereseki köyünde 63 neferle birinci, yine Dereseki'ye bağlı Yoros Kalesi nefsinde 25 neferle ikinci, Depesekili köyünde 21 neferle üçüncü, Yenice köyünde 13 neferle dördüncü ve Akviran-ı Büzürk köyünde 12 neferle beşinci sırayı oluşturmaktaydı. Hariçten ekenlerin tamamı Müslümanlardan teşekkül etmekteydi. 1561 yılı kayıtlarında avarız vergisinden muaf olanların sayısı verilmediğinden bir önceki tahrirle mukayese imkânı bulunmamaktadır.

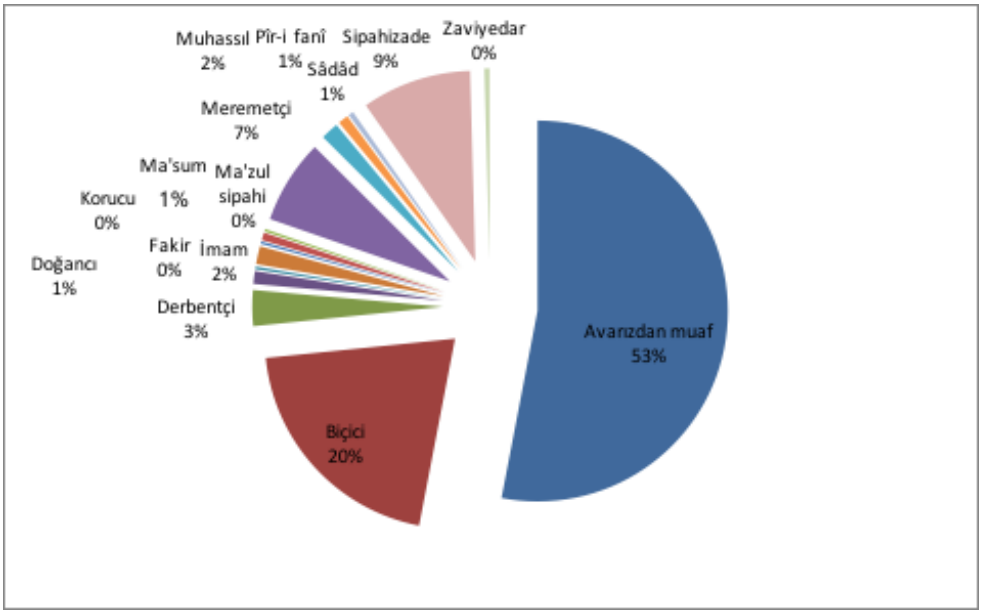
Çeşitli zümrelere mensup olanların sayısı hariçten ekenlerle birlikte toplam 441 neferdir. Hariçten gelip Yoros kazası köylerinde ziraat yapan kişiler, kaza nüfusu içine dâhil edilmemiştir. Bu tarihte kazaya tabi iskân birimlerindeki nefer sayısı 1306 neferdir. Hariçten ekenler hesaba katılmadığında, çeşitli zümrelerin toplam nüfusa oranı yaklaşık % 13'dür. Dereseki köyünün 1561 yılına ait nüfusu 179 nefer olduğu göz önüne alındığında bu köyde dışarıdan gelip tarım arazilerini ekenlerin veya bu arazilerde çalışanların 63 nefer gibi önemli bir yekûna sahip olması köyde tarıma elverişli yerlerin önemli bir orana sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo X: 1561 Tarihli 436 Nolu Tahrir ve 579 Nolu Tahrir Evkaf Defterlerine Göre Yoros (Beykoz) Kazasında Meslekler ve Unvanlar

	YERLEŞİM YERLERİNİN ADLARI	Merd-i Kala	Müezzin	Hatip	İmam	Hoca	Muhassıl	Sipahi	Bekçi	Muallim	Nalbant	Halife	Divane	Derviş	Natüvan	Pîr-î Fani	Zindancı	Seyis-i ahır	Kayyum	Sarraç	Katırcı	Reis	Çavuş	Mu'tak	Kapıcı	Tatar	Hacı	Dizdar	Yeniçeri	Fırıncı	Muhtesib	Fakih	Ma'lül	Hariç Reaya
	NEFS-İ KALA-I YENİCE																																	
1	Cami-i Atik Sultan Mehmet Han Mahallesi	2	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	4	0	13	0	1	0	0	0	0	2	0	0	0
2	Kadıasker Mahallesi	0	1	0	0	1	2	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	4	0	9	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0
	KÖYLER																																	
1	Akviran-ı Büzürk	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12
2	Akviran-ı Küçük	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
3	Alibahadır	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
4	Ayvalu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	5
5	Çubuklu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6	Çavuşlu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
7	Çıldır	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
8	Davutoğlu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
9	Dereseki(li)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	63
10	Nefs-i Kala-i Yoros Tabi-i Dereseki	0	1	0	0	1	3	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	8	0	1	0	0	0	2	0	1	0	25
11	Depeseki(li) (Depesünlü)	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	3	0	0	1	0	0	0	0	0	0	24
12	Depeviran	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	2
13	Demircilü	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	9
14	Esence	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8
15	Göllü n.d. Hüseyinlü	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
16	Hacıbenlü	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
17	Hüseyinlü	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6
18	İncirlü	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
19	İne Hoca n.d. Hüseyin Peykar	0	1	1	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7

20	İsacalu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
21	İshaklı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5
22	İskenderlü	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
23	Kabakoz-ı Büzürk mea Kirazlu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
24	Kabakoz-ı Küçük	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
25	Kalkallu (Kavaklı)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
26	Kanlıcak	0	1	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	14	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
27	Kılıçlı	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7
28	Koçlu (Koçulu)	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10
29	Kozluca	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
30	Kösterlü (Köserlü)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
31	Kum n.d. Ayuk (Oyuk)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
32	Kurna	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6
33	Kutludoğmuş	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	5
34	Mancınık (Malcık) n.d. Sekbanlı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8
35	Mehmedköy (Akbaba)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
36	Mezidoğlu (Müridoğlu)	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
37	Nusretlü	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5
38	Orhan n.d. Tunrulpınarı (Dunrullu)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5
39	Öğümce	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6
40	Sarıbayrak n.d. Tutlu (Dudullu-Çepni)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5
41	Taşoğulları n.d. Kadı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6
42	Yenice	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	13
43	Yokuşlu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	ZAVİYE																																			
1	Umurlu (Umur Derviş Zaviyesi)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	MEZREA																																			
1	Hacı Yusuf der karye-i Kurna	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
2	Ak İbid	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOPLAM		5	6	3	4	3	15	1	2	1	2	1	2	3	1	5	1	1	2	1	1	12	1	77	1	2	3	1	1	3	2	1	2	275		

Grafik 10: 1561'de Muaf Zümreler, Görevliler ve Unvan Sahiplerinin Dağılımı

1600-1624 Yıllarında Muaf Zümreler, Görevliler ve Unvan Sahipleri

Yoros kazasına tabi iskân birimlerinin 1600-1624 yıllarına ait kayıtlarını ihtiva eden tahrir verilerine göre; dini grup içerisinde 4 müezzin, 1hatip, 3 imam, 8 seyyid, 1 hoca, 2 halife, 2 fakih, 1 derviş, 1 kayyum, 4 hacı ve 1 zaviyedar bulunuyordu. Müezzinler Yoros Kalesi nefsinde, İne Hoca, Kanlıcak ve Kutludoğmuş köylerinde iskân ediyordu. Dolayısıyla bu yerleşim birimlerinde cami yâda mescit bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Cami görevlilerinden hatip yalnız İne Hoca köyünde bulunmaktaydı. İmamlar Yenice Kalesi nefsindeki Sinan Çelebi Mahallesi ile Akviran-ı Büzürk ve Kanlıcak köylerinde görülmektedir. Seyyidlerden yedisi İne Hoca, biri de Kanlıcak köyünde ikamet etmekteydi. 1530'da kaza dâhilinde 7 imam görev yaparken XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde bu sayının 3 imama düşmesinin nedeni ile ilgili bir bilgi tahrir kayıtlarında yer almamaktadır. Geniş bir bölgeyi ihata eden kaza sınırları içinde yalnızca 3 imamın görev yaptığını söylemek mümkün değildir. 1561 yılında kazadaki hocalardan ikisi Yenice Kalesi mahallelerinde ve biri de Yoros Kalesi merkezinde ikamet etmekteydi. 1600-1624 yıllarında kaza dâhilinde bir hocanın kaydı bulunmakta ve o da Yoros Kalesi merkezindeki kayıtlar içinde yer almaktaydı. Kazadaki bir nefer kayyumun da Yoros Kalesi merkezinde oturduğu anlaşılmaktadır.

XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Yoros kazasında sipahizade grubu içinde değerlendirilen toplam 6 nefer bulunmaktaydı. Bunların 1 neferi sipahi, 4 neferi yeniçeri, bir neferi de tatar idi. Sipahi, Kılıçlı köyünde, yeniçerilerden biri Çavuşlu, ikisi Depeviran ve biri de İncirlü köyü kayıtları içinde yer almaktaydı. Tatar, Yoros Kalesi nefsinde iskân etmekteydi. Düşkünler zümresi içinde 1 nefer pir-i fani ve 1 nefer de ma'lül yer almaktaydı. Yenice Kalesinin nefsinde bulunan mahallelerde yaşayan iki neferin Anadolu'dan yeni gelip bu mahallelere yerleştiği "Anadolulu" kaydından ortaya çıkmaktadır. Kaza dâhilinde 3 nefer muhassılın kaydı bulunmaktaydı. Kazada avcı zümresinden 9 nefer bazdar (doğancı) bulunmakta ve bunlardan üçer neferi Depeviran ve Kılıçlı, 1 neferi Kösterlü ve iki neferi de Yokuşlu köylerinde ikamet etmekteydi. Çavuşlu köyünde bir fırıncı, Cami-i Atik mahallesinde bir kaldırımcının yaşadığı tespit edilmektedir.

Kaza dâhilindeki yerleşim yerlerinde 6 nefer reis (gemici) bulunmaktaydı. Gemicilerden 4 neferi Kanlıcak köyünde, birer neferi de Yoros ve Yenice kalelerinin nefslerinde iskân etmekteydi. Azad edilmiş kölelerin sayısı 20 nefer olup, bunların 8 neferinin Yoros, 3 neferinin Yenice Kalesi nefsindeki mahallelerde, bir neferi Ali Bahadır, 3 neferi Kanlıcak, 1 neferi İsacalu, 2 neferi Orhan n.d. Dunrullu, diğer 2 neferi de Sarıbayrak köylerinde yaşadıkları kaydedilmektedir. Ayrıca Kanlıcak köyünde 3 nefer muafın hangi konumlarından dolayı muaf oldukları belirtilmeden kaydedildikleri görülmektedir.

Tablo XI: 733 ve 49 Nolu Tahrir Defterine Göre 1600-1624 Yıllarında Yoros (Beykoz) Kazasında Muaf Zümreler, Görevliler ve Unvan Sahipleri

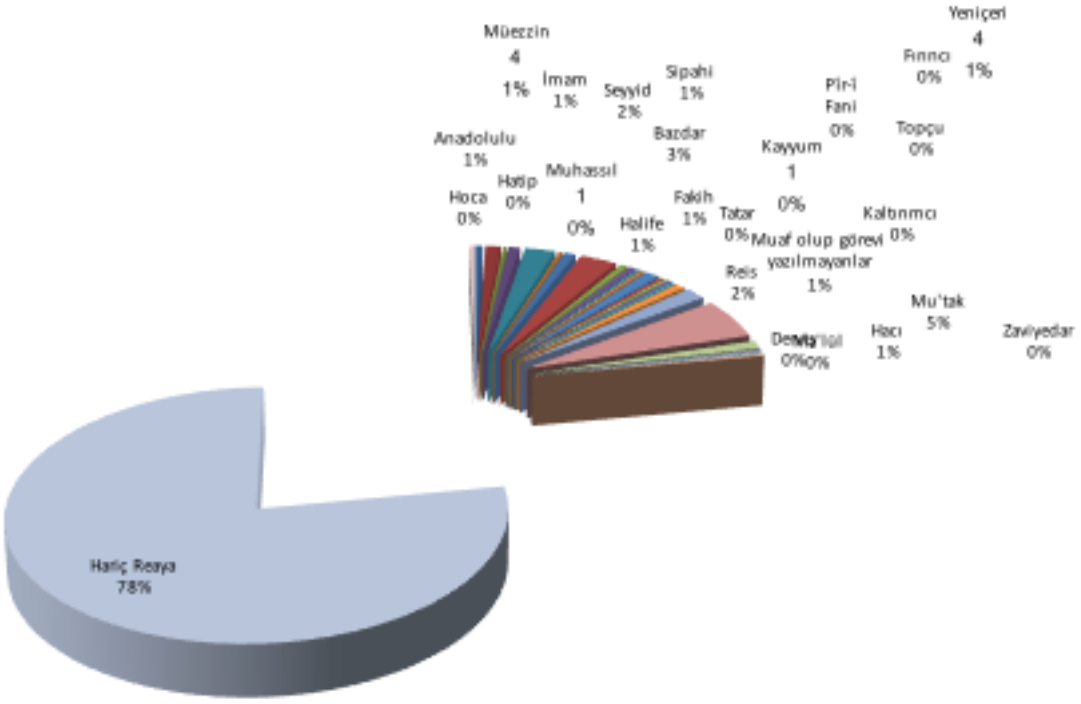
YERLEŞİM YERLERİNİN ADLARI	Anadolulu	Müezzin	Hatip	İmam	Seyyid	Hoca	Muhassıl	Sipahi	Bazdar	Halife	Fakih	Pir-i Fani	Fırıncı	Yeniçeri	Kayyum	Tatar	Topçu	Kaltırımcı	Muaf olup görevi yazılmayanlar	Reis	Mu'tak	Hacı	Derviş	Zaviyedar	Ma'lül	Hariç Reaya
NEFS-İ KALA-İ YENİCE																										
1 Cami-i Atik Sultan Mehmet Han Mahallesi	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0	0	0	0	0
2 Kadıasker Mahallesi	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0
3 Sinan Çelebi Mahallesi	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	2
KÖYLER																										
1 Akviran-ı Büzürk	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12
2 Akviran-ı Küçük	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
3 Alibahadır	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
4 Ayvalu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8
5 Çubuklu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6 Çavuşlu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	00
7 Çıldır	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	14
8 Davutoğlu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
9 Dereseki(li)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	3
10 Nefs-i Kala-i Yoros tabi-i Dereseki	0	1	0	0	0	1	3	0	0	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	1	8	0	0	0	0	0
11 Depeseki(li) (Depesünlü)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
12 Depeviran	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	16
13 Demircilü	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10
14 Esence	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8
15 Göllü n.d. Hüseyinlü	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
16 Hacıbenlü	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
17 Hacılı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
17 Hüseyinlü	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
18 İncirlü	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	11
19 İne Hoca n.d. Hüseyin Peykar	0	1	1	0	7	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8
20 İsacalu	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	2
21 İshaklı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	9
22 İskenderlü	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
23 Kabakoz-ı Büzürk mea Kirazlu (Mezrea)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
24 Kabakoz-ı Küçük (Mezrea)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1

25	Kalkallu (Kavaklı)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
26	Kanlıcak	0	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	4	3	1	0	0	0	0	0	0	0	34
27	Kılıçlı	0	0	0	0	0	0	0	1	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	50
28	Koçlu (Koçulu)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	29
29	Kozluca	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6
30	Kösterlü (Köserlü)	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8
31	Kum n.d. Ayuk (Oyuk)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
32	Kurna	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	9
33	Kutludoğmuş	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	6
34	Mancınık (Malcık) n.d. Sekbanlı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	11
35	Mehmedköy (Akbaba)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
36	Mezidoğlu (Müridoğlu)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
37	Nusretlü	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8
38	Orhan n.d. Tunrulpınarı (Dunrullu)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	5
39	Öğümce	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6
40	Sarıbayrak n.d. Tutlu (Dudullu-Çepni)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	3
41	Taşoğulları n.d. Kadı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8
42	Yenice	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	14
43	Yokuşlu	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
44	Hacı Yusuf	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
	MEZRAA																														0
1	Ak İbid	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7
	ZAVİYE																														
1	Umurlu (Umur Derviş Zaviyesi)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0
	TOPLAM	2	4	1	3	8	1	3	1	10	2	2	1	1	4	1	1	1	1	3	6	20	4	1	1	1	1	1	1	1	287

Bu dönemde kazanın iskân birimlerinde dışarıdan gelip hariçten ekenlerin (toprak eşenlerin) sayısı 287 nefere çıktığı kayıtlardan ortaya çıkmaktadır.

XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Yoros (Beykoz) kazasındaki muaf zümreler, görevliler ve unvan sahiplerinin daha önceki tahrirlere oranla fazla olmadığı tespit edilmektedir. Nitekim bu dönemde kaydı geçen zümrelerin kazanın toplam nüfusuna oranı % 7 civarındadır. Dışardan gelip toprak ekip biçenlerin sayısı ise 275 neferden 287 nefere çıkarak bir önceki tahrire oranla biraz artış göstermiştir.

Grafik 11: 1600-1624 Yıllarında Yoros (Beykoz) Kazasında Muaf Zümreler, Görevliler ve Unvan Sahiplerinin Dağılımı

Sonuç:

İstanbul'un Anadolu yakasının büyük bir bölümünü sınırları içine alan Yoros (Beykoz), Kocaeli sancağına tabi bir kaza idari birimi olarak teşkilatlandırıldı. Bu idari ünite; 1523 yılında 23 köy, 2 nefs ve 1 zaviye, 1530'da 32 köy, 2 nefs, 3 mezra ve 1 zaviye, 1561'de 41 köy, 2 nefs, 4 mezra ve 1 zaviye, 1591-1624 yıllarında da 42 köy, 2 nefs, 4 mezra ve 1 zaviye, XVII yüzyılın ortalarında da 4 kasabadan teşekkül etmesi, fiziki gelişimini hızla sürdürdüğünü göstermektedir. Kaza nüfusunun istikrarlı bir şekilde büyüdüğü, şehirleşmenin de zaman içinde geliştiği gözlemlenmektedir.

XV., XVI. ve XVII yüzyıllarda kaza dâhilinde gayr-i Müslim nüfus bulunmaması, bölgede 1329 yılında başlayan Türk hâkimiyetinin İstanbul'un fethiyle perçinlendiği sonucuna ulaştırmaktadır.

Kaynakça:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (= BOA)

----------. Ali Emiri Tasnifi, nr. 40.

----------. Maliyeden Müdevver Defterler (= MAD), nr. 22.

----------. Mühimme Defteri (= MD), nr. 3, 6.

----------. Tahrir Defteri (= TD), nr. 436, 438, 630, 733.

Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi (=TK. KKA), TD, nr. 49, 579.

İstanbul Kadı Sicilleri-Üsküdar Mahkemesi (=İKS-ÜM)

----------. İKS-ÜM 1 Numaralı Sicil (H. 919-927/M. 1513-1521), (haz. Bilgin Aydın-Ekrem Tak). İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi (=İSAM) Yayınları, 2008.

----------. İKS-ÜM 2 Numaralı Sicil (H. 924-927/M.1518-1521), (haz. Rıfat Günalan-Vildan Kemal-Özlem Altıntop-Hatice Ayyıldız Bahadır). İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

----------. İKS-ÜM 5 Numaralı Sicil (H. 930-936/M. 1524-1530), (haz. Yasemin Dağdaş-Zeynep Berktaş). İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

----------. İKS-ÜM 9 Numaralı Sicil (H. 940-942/M. 1534-1536), (haz. Kenan Yıldız). İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

----------. İKS-ÜM 14 Numaralı Sicil (H. 953-955/M. 1546-1549), (haz. Nuray Güler-Mehmet Akman). İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

----------. İKS-ÜM 17 Numaralı Sicil (H. 956-963/1549-1556), (haz. Orhan Gültekin-Mehmet Akman). İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

----------. İKS-ÜM 26 Numaralı Sicil (H. 970-971/M. 1562-1563), (haz. Rıfat Günalan). İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

----------. İKS-ÜM 51 Numaralı Sicil (H. 987-988/M. 1579-1580), (haz. Rıfat Günalan). İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

----------. İKS-ÜM 56 Numaralı Sicil (H. 990-991/M.1582-1583), (haz. Hilal Kazan-Kenan Yıldız). İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

----------. İKS-ÜM 84 Numaralı Sicil (H. 999-1000/M. 1590-1591), (haz. Rıfat Günalan). İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Tezler

Ata, Kübra. Üsküdar Mahkemesi 15 Numaralı Şerriye Sicil Defteri (1-90. Varaklar) (H. 954-958/1547-1551), (Marmara Üniversitesi (=MÜ) Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi-Lisans tezi). İstanbul: 2003.

Aydın, İnci. Üsküdar Mahkemesi 20 Numaralı Şerriye Sicili Defteri, (MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi-Lisans tezi). İstanbul: 2003.

Bahadur, Ömer Faruk. Üsküdar'ın 12 Numaralı Şerriye Sicilinin Traskripsiyonu, (MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü -Lisans tezi). İstanbul: 2002.

Buğra, Mehmet Salih. Üsküdar Şerriye Sicillerinden 19 Numaralı Defterin Traskripsiyonu, (MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi-Lisans tezi). İstanbul: 2003.

Çakır, Merve. Üsküdar Mahkemesi 15 Numaralı Şerriye Sicil Defteri (90-178. Varaklar) (H. 954-956/1547-1551), (MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi-Lisans tezi). İstanbul: 2003.

Çetin, Sadık Fethi. 466 Numaralı Üsküdar Şer'iye Sicili, (MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü – Yüksek Lisans tezi). İstanbul: 1997.

Danaoğlu, Ayşe. Üsküdar Kadılığı Şerriye Sicili 10 Nolu Defter (H. 942-945/M. 1535-1538), (MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü-Lisans tezi). İstanbul: 2001.

Erdem, Ayşe Yağmur. 211 Numaralı Üsküdar Mahkemesi Şer'iyye Sicili (1063/1652-1653) (23-45 Varaklar), (MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü-Lisans tezi). İstanbul: 2008.

Göktaş, Hamide. Şeriyye Sicilleri Üsküdar Kadılığı 7. Defter (H.936-937-938), (MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü –Lisans tezi). İstanbul: t.y.

Güneş, Ahmet. Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Doktora tezi). Ankara: 1994.

Küçükönder, Abdullah. Üsküdar Şerriye Sicilinin 18 Numaralı Traskripsiyonu, (MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi-Lisans tezi). İstanbul: 2003.

Oymak, Ahmet. Evkâf-ı Hümayun Müfettişliğine Ait 539 Numaralı Hüccet-i Şer'iyye Defteri, (MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü-Lisans tezi). İstanbul: 1992.

Tilaver, İbrahim - Yener, A. Handan – Sönmez, Nusret. Üsküdar Şer'iyye Sicili Nr. 26 (H. 970-971): I-90. Varaklar, (MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi-Lisans tezi). İstanbul: 2004.

Ünlütürk, Zehra. Üsküdar Mahkemesi 13 Numaralı Şer'i Sicil Defteri (949-953), (MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü-Lisans tezi). İstanbul: 2002.

Var, Ahmet Mülayim. 29 Numaralı Üsküdar Kadı Sicili (973-974/1565-1566): 99-198. Varaklar, (MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi-Lisans tezi). İstanbul: 2010.

Yılmaz, Asiye – Süslü, Zeynep. Üsküdar Şer'iyye Sicili No. 3, (MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü-Lisans tezi), İstanbul 2000.

Kitap ve Makaleler

Argıt, Betül İpşirli. "Üsküdar'ın Toplumsal Zenginliğinin Bir Farklı Yönü: Saraylı Cariyeler". Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V (1-5 Kasım 2007)-Bildiriler I. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2008: 437-450.

Âşıkpaşaoğlu. Âşıkpaşaoğlu Tarihi. Yay. N. Atsız. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 1970.

Barkan, Ömer Lütfi; "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi". Türkiyat Mecmuası (=TM) X (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, 1953): 1-26.

Baykara, Tuncer. Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988.

Bostan, M. Hanefi. Karadenizde Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı. İstanbul: Nöbetçi Kitabevi, 2012.

----------. "XV-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat". Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI (6-9 Kasım 2008)-Bildiriler II. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2009: 365-402.

Braudel, Fernand. Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I. Trc. M. Ali Kılıçbay. İstanbul: Eren Yayınevi, 1989.

Çağlayan, İnci. "Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Beykoz'un Tarihçesi". Beykoz İlçesi Çevre Sorunları Sempozyumu (6-7 Haziran 1998)- Bildiriler Kitabı (İstanbul: Türk Deniz Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1998): 57-63.

Çelik, Gülfettin. Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme) I. Gebze: Gebze Belediyesi, 2003.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi I. Yay. Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, 2003.

Eyice, Semavi. "Yoros Kalesi". Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi(=DBİst. A) VII (İstanbul: 1994): 534-536.

----------. "Fetihden Önceki Üsküdar". Üsküdar Sempozyumu I (23-25 Mayıs 2003)-Bildiriler I. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004: 17-20.

Galland, Antoine. İstabul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673) II. Trc. Nahit Sırrı Örik. Ankara: Türk Tarih Kurumu,1973.

Genim, M. Sinan. İstanbul Asyakası. İstanbul: MÜ Güzel Sanatlar Fakültesi, 2002.

Gökbilgin, M. Tayyib. "Boğaziçi". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (=DİA) VI (İstanbul: 1992): 251-262.

Göyünç, Nejat. "Hâne Deyimi Hakkında". Tarih Dergisi (=TD) 32 (İstanbul: 1979): 331-348.

Haskan, Mehmet Nermi. Yüzyıllar Boyunca Üsküdar I. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2001.

İnalcık, Halil. "XV. Asır Sanayi ve Ticaret tarihine Dair Vesikalar". Belleten XXIV/93 (Ankara: 1960): 45-96.

----------. "Açılış Konferansı". Üsküdar Sempozyumu I (23-25 Mayıs 2003)-Bildiriler I: 11-14.

----------. "Aydos Kalesi Kocaeli Fethi'nde Kilit Noktadır". Aydos Kalesi ve İstanbulun Fethi Sempozyum Bildirileri (28 Mayıs 2011). İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, 2012: 11-18.

İncicyan, P.Ğ. 18. Asırda İstanbul. 2. Baskı. Trc. Hrand D. Andreasyan. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1976.

Mantran, Robert. 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul I. Trc. Mehmet Ali Kılıçbay - Enver Özcan. İstanbul: V Yayınları 1986.

Oral, Ünver. İlçemiz Beykoz. 2. Baskı. İstanbul: Veli Yayınları 2002.

Şahin, İlhan-Emecen, Feridun. II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501Tarihli Ahkâm Defteri. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994.

Şehsuvaroğlu, Bedi N. Göztepe. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1969.

Tabakoğlu, Ahmet-Kala, Ahmet-Aynural, Salih-Kara, İsmail-Kala, Eyüp Sabri. İstanbul Ahkâm Defterleri-İstanbul Tarım Tarihi I. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997.

Tabakoğlu, Ahmet. "Osmanlı Döneminde Üsküdar Köyleri". Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V (1-5 Kasım 2007) Bildiriler I. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2008: 143-180.

Tufantoz, Abdurrahman. "Selçuklular'ın İstanbul'u Gördükleri İlk Mekân: Üsküdar". Üsküdar Sempozyumu I (23-25 Mayıs 2003)- Bildiriler I. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004: 29-41.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Tarihi 1. 4. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1982.

----------. Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984.

Osmanlı Döneminde Afet Yönetimine Dönük Bir Girişim: 1892 Tarihli Arama Kurtarma Örgütü: Heyet-i Tahlisiye

An Attempt For Disaster Management In The Ottoman Era: A Search And Rescue Organization Dating 1892

Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU *

Öz:

Arama-kurtarma bilincinin son zamanlarda geliştiği Türkiye'de, resmî veya sivil kurtarma örgütleri ciddi olarak yirmi yıldır faaliyet göstermektedirler. Osmanlı Devleti'nin birçok alanda batılılaşma mücadelesi verdiği 19. yüzyılda arama-kurtarma konusunda önemli bir girişim bulunmaktadır. İtfaiye Alayları Kumandanı Széchenyi Paşa 1892 yılında, Heyet-i Tahlisiye adını verdiği sekiz sayfalık bir örgüt projesi hazırladı. Örgütün amacını, teşkilat yapısını, merkez ve şubelerini, çalışma sistemini, armasını, donanımını ve bütçesini ayrıntılı biçimde belirledi. On yedi şubeden oluşan örgütün genel merkezi için II. Abdülhamid'in imparatorluğu idare ettiği Yıldız Sarayı tercih edilmişti. Şubeler ise Beyoğlu, Tarabya, Aksaray, Beyazıt, Eyüp, Üsküdar ve Kadıköy'ün çeşitli semtlerine serpiştirilmişti. Örgütün başkanı Széchenyi Paşa, genel sekreterlik için kendisi gibi Katolik olan ve liyakati ve padişaha bağlılığı ile tanınan Gustave Thalasso'yu uygun görmüştü. Genel merkezde ayrıca tercümanlar, kâtipler, doktorlar, eczacılar ve kurtarma işinde uzmanlaşmış askerler istihdam edilecekti. İstanbul'daki örgütlenme tamamlandıktan sonra taşradaki şubeler açılacaktı. Örgüt ahaliye ücretsiz hizmet verecekti. Arması Türkçe "cankurtaran" kelimesi ile bir yıldızdan ibaretti. Alarm için modern sistemler kullanılacaktı. Çalışanlara maaş ödenecek, bunun yanı sıra konut ve yiyecek yardımı yapılacaktı. Széchenyi Paşa'nın projesi Abdülhamid döneminde gereken ilgiyi görememiş, örgüt Meşrutiyet'in ilanından sonra 1911'de kurulabilmiştir. Fakat birbiri ardına patlak veren savaşlar nedeniyle, diğer şehircilik yatırımları gibi, kurtarma örgütü de devletten maddi destek alamadığı için aktif bir faaliyeti görülememiştir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Doğal ve Sosyal Afetler, Afet Yönetimi, Arama-Kurtarma Örgütü, Heyet-i Tahlisiye, Széchenyi Paşa.

Abstract:

In Turkey, where search and rescue awareness among people has only recently begun to enhance, official and civil rescue organizations have only been in effect for nearly two decades. In the 19. Century, when the The Ottoman state began a process of modernisation in a variety of fields, an earnest attempt was made to establish a search and rescue network. In 1892, Széchenyi Pasha, the commanding officer of regiments of firefighters, mapped out an organization structure of eight pages. He named

* Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, BBY Bölümü, İSTANBUL

this organization as Heyet-i Tahlisiye and worked in detail on its overall objectives, organizational and divisional structure, symbols on the badges, technical equipment, and fiscal system. With its seventeen branches, the head office settled in Yıldız Palace, where Sultan Abdulhamid II ruled the empire. It had a network of branches scattered all over the capital city, including Beyoğlu, Tarabya, Aksaray, Beyazıt, Eyüp, Üsküdar and Kadıköy. As the founder and the head of the organization, Széchenyi Pasha approved Gustavo Thalasso, a Catholic man like himself who has his loyalty to the Sultan, to be the general secretary, In the head office, interpreters, clerks, medical staff and chemists, as well as military personnel were to be employed. The organizational structure having been accomplished in Istanbul, new branches were sought to be opened in rural areas. The organization meant to provide public service on voluntary basis. They had a special badge with a solitary star on it. Modern alarm systems were to be used and the entire staff to be paid for the job. Under the reign of Abdülhamid II, Széchenyi Pasha's project was not approved of and it was onlty after the constitutional monarchy was established in 1911 that the organization was formed. Due to successive wars, however, the project had to be abandoned as it received hardly any financial aid from the government.

Keywords: Ottoman Empire, Naturel and Social Disasters, Disaster Management, Search and Rescue Organization, Heyet-i Tahlisiye, Széchenyi Pasha.

Giriş

Cephede yaralanan veya hastalanan Osmanlı askerine sağlık hizmeti sunmak amacıyla Hilal-i Ahmer adıyla 1868 yılında kurulan ve faaliyet alanı sonradan genişleyen Kızılay hariç tutulursa, doğal ve sosyal afetlerden etkilenenlere yardımı amaçlayan resmî veya sivil kuruluşların tarihi, ülkemizde oldukça yenidir. Cumhuriyet döneminde afetler, bunları önlemeye ya da sonrasında yapılacak yardımlara dair kanunlarla yönetilmiş, zaman zaman bazı bakanlıkların çatısı altında özel birimler oluşturulmuş ise de, koordinasyonda yaşanan aksaklıklar, yetki karmaşası, bilgisizlik ve diğer olumsuzluklar yüzünden etkili bir başarı elde edilememiştir. Bu dönemde birtakım gönüllüler tarafından kâr amacı gütmeyen sivil örgütler kurulmuştur. Nihayet 1999 depremlerinin ağır faturası üzerine afet yönetimiyle ilgili yetki ve eşgüdümün tek elde toplanması zarureti bir kez daha belirince, 2009 yılında çıkarılan 5902 sayılı yasa ile bakanlıklara bağlı faaliyet gösteren kuruluşlar lağvedilerek, Başbakanlık bünyesinde kısa adı AFAD olan Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı birimi teşkil edilmiştir (Resmî Gazete: 10449) Oysa Osmanlı Devleti'nin özellikle bürokratik alanda batılılaşma mücadelesi verdiği 19. yüzyılda, arama-kurtarma konusunda atılmış ciddi bir adım bulunmaktadır. Dönemin olumsuz siyasi ve sosyal şartları nedeniyle çalışma imkânı bulamamış olmakla birlikte, kendi sahasında bazı yeniliklerin gündelik hayata girmesini sağlayan ve içeriği bakımından günümüz ihtiyaçlarına hitap eden bu girişim, üzerinde durulmaya değer niteliktedir. Muhtevasına değinmeden önce, projenin fikrî altyapısından, ortaya çıkmasına neden olan gelişmelerden ve mimarından kısaca bahsetmek gerekir.

Bilindiği üzere Osmanlı döneminde payitaht İstanbul'u tehdit eden afetlerin başında, neredeyse her gün vuku bulan ve çeşitli oranlarda maddi yıkıma yol açan yangınlar gelir. Ahşap metropolde uzun sayılabilecek aralıklarla meydana gelen depremler ise maddi hasarın yanı sıra can kayıplarıyla sonuçlanmıştır. Payitahtta insan sağlığına zarar veren diğer vakaları salgın hastalıklar, su baskınları, denizde boğulma, inşaat kazaları ve modern ulaşım vasıtalarının yaygınlaşmasına bağlı olarak görülen trafik kazaları şeklinde sıralamak mümkündür. Üzerinde duracağımız örgütün kurulmasına sebep olan gelişme, 19. yüzyılın sonlarında inşa edilen Avrupaî tiyatro, iş hanı, elçilik, otel ve benzeri binalarıyla

sivil mimarî bakımından İstanbul'un diğer bölgelerinden ayrılan Beyoğlu'nda meydana gelen bir inşaat kazasıdır. İtalyan asıllı Musevi tüccar Avram Fresko'nun Tepebaşı'nda yaptırmakta olduğu altı katlı otel binası bitimine yaklaşıldığı sırada 2 Eylül 1892 tarihinde aniden çökmüş, Tatavlalı Yorgi Kalfa ile 5 işçi ölürken, 13 işçi de yaralanmıştı. Tepebaşı faciası inşaat sektöründe yaşanan usulsüzlüklerin yanı sıra, afet yönetimi ve koordinasyon konusundaki eksiklikleri de ortaya çıkarmıştı (Y. MTV: 66/82; Tarik: 3037; Sabah: 1100; Tercümân-ı Hakikat: 4254; Kuzucu 2016). Arama kurtarma faaliyetlerine katılan İtfaiye Alayları Kumandanı Ferik Ödön Széchenyi Paşa,[1] yaralıların kurtarılması ve sağlık kuruluşlarına sevkleri konusundaki acemilikleri görünce, uzun zamandan beri zihninde kurguladığı "Heyet-i Tahlisiye" projesini rapor haline getirerek hükümete sundu. Széchenyi Paşa'nın projesinin somutlaşmasında, eski Şehremini Mazhar Paşa'nın damadı Kemal Bey ile arkadaşı Hilmi Bey'in Kasım ayında arabalarıyla Yeni Cami tarafından karşıya geçmek istedikleri sırada Galata köprüsünden denize uçmaları ve cesetlerinin haftalarca bulunamaması da muhtemelen etkili olmuştur.

Heyet-i Tahlisiye'nin Amacı ve Teşkilat Yapısı

Széchenyi Paşa'nın kurtarma örgütü Fransızca Organisation de Sauvetage sur terre et sur mer dans l'Empire Ottoman başlığını taşımaktadır. Bunu Osmanlı Devleti'nde Karada ve Denizde Kurtarma Birliği şeklinde çevirmek mümkündür. Bir bakıma yönerge şeklindeki layihanın Türkçesinin başlığı ise Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânede Tesisi Umûr-ı Lâzimeden Olan Berrî ve Bahrî Tahlisiye İdaresinin Teşkilatı Hakkında Layiha-i Ahkarânemdir şeklindedir. Sekiz sayfadan oluşan layihada örgütün amacı, teşkilat yapısı, merkez ve şubeleri, çalışma sistemi, arması, teçhizatı ve bütçesi ayrıntılı biçimde tespit edilmiştir. Layihanın latinize edilmiş özgün metni bildirinin sonunda yer almaktadır.

Heyet-i Tahlisiye'nin amacı, başta yangın olmak üzere bir kaza vukuunda derhal yaralıların imdadına koşarak ilkyardımda bulunmak ve bilinçli bir tedavi hizmeti yürütmektir. Örgüt çöken yapıların enkazı altında kalanlara, silahla veya trafik kazalarında yaralananlara, intihar edenlere, felç ve cinnet geçirenlere, zehirlenenlere, suda boğulanlara, kuyuya düşenlere, pencerelerden sokağa düşenlere, yananlara, duman ve gaz nedeniyle boğulanlara ilkyardım hizmeti götürecek; barut, gaz ve benzeri maddelerin yol açtığı patlamalar, su baskını, deprem, fırtına, çocuk düşürme, erken doğum ve benzeri vakalarda can kurtarmaya çalışacaktı. Kurtarmacılar savaş esnasında ihtiyaç halinde, Hilal-i Ahmer işaretini takıp askere hizmet edecekti. İş hacmi bu kadar geniş olan örgüt devriye gezmekten ve angarya hizmetinden muaf olacaktı.

Heyet-i Tahlisiye'nin genel merkezi II. Abdülhamid'in imparatorluğu idare ettiği Yıldız'da olup, başlangıçta buraya bağlı 16 şubede hizmet verecek; daha sonra uygun görülen vilayetlerde merkezî yapıya uygun şubeler açılacaktı. Yönetim merkezi için Yıldız Sarayı civarında geniş bir bina inşa edilecek; karada ve denizde bir kaza vuku bulduğunda yapılacak işler burada kararlaştırılıp uygulamaya geçirilecekti. Örgütün başkanı Tahlisiye ve İtfaiye Umûm Kumandanı sıfatıyla Széchenyi Paşa idi. Genel merkezin diğer yöneticileri miralay rütbeli 1 muavin, kaymakam rütbeli 1 başkâtip, kolağası rütbeli 2 yaverden oluşmaktaydı. Burada ayrıca biri binbaşı diğeri kolağası rütbeli 2 mütercim, yüzbaşı rütbeli 2 kâtip, 1 sandık emini, 2 muhasebe memuru, 4 telgraf memuru, 1 cerrah, 1 cerrah muavini, ikisi daimî kadrolu 6 cerrah talebesi, 1 eczacı, gece gündüz hizmet vermek üzere 2 eczacı kalfası, beşi Yıldız

1 Aristokrat bir aileden gelen Ödön, Macar milliyetçisi Kont Istvan Széchenyi'nin oğlu, Macaristan millî kütüphanesinin kurucusu Ferenç Széchenyi'nin torunu olup, denizcilik ve itfaiye konularında uzmanlaşmıştır. Kont Ödön Széchenyi, Sultan Abdülaziz'in 1867 yılındaki Avrupa ziyareti sırasında, İstanbul'un yangınlarla mücadelesine vakıf olan Avusturya-Macaristan İmparatoru François Joseph tarafından padişaha tavsiye edilmiştir. Széchenyi İstanbul'a ilk defa 1871 yılında gelmiş, mevcut belediye tulumbacılarına teorik birtakım bilgiler verip, Bâbıâli'ye askerî bir itfaiye örgütü kurulmasını önerdikten sonra ülkesine dönmüştür. Széchenyi 1922'deki ölümüne kadar bir daha ayrılmamak üzere 1874 Ekim'inde ikinci kez İstanbul'a gelmiş, dört taburlu itfaiye alayı ile deniz itfaiyesini kurmuştur. II. Abdülhamid tarafından ferikliğe yükseltilen Széchenyi Paşa, itfaiyeyi şubelere ayırarak uzak mahallelere hizmet götürmek ve örgütü modern aletlerle ıslah etmek istemiş ise de, bunda nispeten başarılı olmuştur. Hayatı ve çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kuzucu 2006.

İtfaiye Bölüğünden olmak üzere 7 zabit, Yıldız Bölüğünde müstahdem olanla beraber 2 makinist ve 2 polis görev yapacaktı. Hâlen Yıldız'da bulunan 125 kişilik itfaiye bölüğü de genel merkeze taşınacaktı. Merkezin aletlerine gelince, tulumba, eşya ve insan taşımaya mahsus arabalar, el arabası, at, hareketli merdiven, cerrahi aletler ve kurtarma işinde kullanılacak diğer malzemelerden ibaretti.

Örgütün 16 şubesinden 11'i Avrupa, 4'ü Anadolu yakasında kurulacak, bir şube de denizde hizmet verecekti. Buna göre ikinci ve üçüncü şubeler Beyoğlu'nda, dördüncü şube Tophane'de, beşinci şube Tarabya'da, altıncı şube Beyazıt'ta Seraskerlik binasında, yedinci şube Aksaray'da, sekizinci şube Eyüp'te, dokuzuncu şube Yedikule'de, onuncu şube Okmeydanı'nda, on birinci şube Üsküdar Selimiye'de, on ikinci şube Üsküdar Vapur İskelesi'nde, on üçüncü şube Haydarpaşa'da, on dördüncü şube Kadıköy'de, on beşinci şube Taksim'de, on altıncı şube Kasımpaşa'da, on yedinci şube muş vapurunda örgütlenecekti. İkinci şube için Mekteb-i Sultanî'nin bahçesinde bir bina inşa edilecek; burada 5 subay, 2 makinist, 2 cerrah, 6 cerrah kalfası, 1 eczacı, 2 eczacı kalfası ve 2 polis ile Taksim Kışlası'nın birinci ve ikinci taburlarından bir bölük itfaiye askeri istihdam edilecekti. Şişhane Karakolu'nun tadilatıyla oluşturulacak üçüncü şubede deniz itfaiye taburunun bir bölüğü ile 2 makinist, 1 eczacı, 1 eczacı kalfası, 1 cerrah ve 4 cerrah kalfası görev yapacaktı. Dördüncü şube için özel bir mekân inşa edilip Tophane Kışlası'ndan bir bölük burada görevlendirilecekti. Beşinci şube bir bölük itfaiye askeri ile Tarabya'daki karakolda hizmet verecekti. Altıncı şube için Seraskerlik bahçesinde özel bir mekân inşa edilip Üçüncü Tabur'un bir bölüğü buraya yerleştirilecekti. Yedinci şubeye, gerekli onarım ve tadilatı tamamlandıktan sonra Aksaray karakolu ev sahipliği yapacak, Üçüncü Tabur'un bir bölüğü buraya nakledilecekti. Sekizinci şube için Eyüp'te küçük bir bina inşa edilip Üçüncü Tabur'un yarısı buraya taşınacaktı. Buraya 1 cerrah, 2 kalfa, 1 eczacı ve 1 eczacı kalfası istihdam edilecek ve uygun malzemelerle donatılacaktı. Dokuzuncu şube Eyüp şubesi gibi; onuncu, on birinci, on ikinci, on üçüncü ve on dördüncü şubeler ise Mekteb-i Sultanî gibi örgütlenecekti. On beşinci şubeye Taksim'deki itfaiye birinci ve ikinci taburları görevlendirilecek, on altıncı şube ise Bahriye İtfaiye Taburu'nun sorumluluğunda olacaktı. Layihada muş vapurunun alet ve malzemelerinin noksansız olacağı belirtilirken örgütsel yapılanması hakkında bilgi verilmemiştir. Mekteb-i Sultanî, Seraskerlik, Şişhane, Tarabya, Aksaray, Taksim ve Kasımpaşa şubeleri merkez şubedeki alet ve edevatın aynısıyla teçhiz edilecekti. Yıldız şubesi genel merkez olması hasbiyle büyük bir afet vukuunda kazazedelerin beslenme ve barınma ihtiyaçlarını karşılamaya dönük donanıma sahip olacaktı. Mutfaklı bir arabadan başka, bir yemek arabası; çadır, yorgan ve lastikten yapılmış yatakları taşımaya mahsus araba, ayrıca fener ve meşale gibi aydınlatma araçları bulunacaktı. Gıda ve ihtiyaç maddelerinin muhafazası için özel bir ambar tahsis edilecekti.

Széchenyi Paşa örgütün başkâtipliğine, liyakati ve padişaha bağlılığı ile temayüz etmiş Gustave Thalasso'yu önermişti. Beyoğlu'nun levantenlerinden olan Mösyö Thalasso, 1885-1886'da yayımlanan ve İstanbul'un ilk sanat ve edebiyat dergilerinden olan La Revue Orientale'nin müdürü Adolphe Thalasso'nun kardeşiydi. Gustave da bu derginin idare müdürlüğünü yapmıştı. Bireylerinin adlarından dolayı Thalasso ailesinin Rum asıllı ve Katolik olabileceği ihtimali üzerinde duran Eyice, Gustave'ın Budapeşte'deki adaşı Kont Gustave Széchenyi ile mektuplaştığından bahseder (Eyice 1988:17). İtfaiye Alayları Kumandanı Széchenyi Paşa Osmanlılara hayranlığına ve II. Abdülhamid'e bağlılığına rağmen Müslüman olmayıp Katolik kaldığına göre, başkâtiplik için Thalasso'yu tercih etmesi onunla hem-mezhep oluşuna bağlanabilir. Thalasso'nun mektuplaştığı Gustave Széchenyi ise, Ödön Széchenyi Paşa'nın ilk evliliği sırasında başka bir kadından doğan gayrimeşru ve sonradan Kont olacak oğludur (Ballabás 2011: 122). Bu durum İstanbul ve Budapeşte şehirlerinde yaşayan Thalasso ve Széchenyi aileleri arasındaki dayanışmanın boyutuna işaret etmektedir. Thalasso Birinci Ordu'nun İkinci Fırkası mensubu olarak ve kaymakam rütbesiyle atanacağından, maaşı ve tayını Seraskerlik tarafından ödenecek, fakat hiyerarşik bakımdan Széchenyi Paşa'nın maiyeti arasında yer alacaktı.

Heyet-i Tahlisiye'nin taşrada açılacak şubelerine İstanbul'da deneyim kazanmış subaylar vazifelendirilecek, bunlardan boşalan yerler aşağıdan gelen kadrolar tarafından doldurulacak; görevde atama ve yükseltme işlemi padişahın iradesiyle gerçekleşecekti.

Heyet-i Tahlisiye'nin Çalışma Düzeni ve Disiplini

Yapılan işin karşılığında ahaliden ücret talep edilmeyecekti. Ancak araba ile hasta taşındığında mesafenin uzunluğuna göre en düşük 1 ve en fazla 5 lira arasında ücret alınacaktı. Bu takdirde hastaya bir tabip ile birkaç asker refakat edecekti. Peşin tahsil edilecek ücretler, hastalara refakat eden görevlilerin yolluğuna sayılacak, arta kalanı örgüte yeni aletler alımında kullanılacaktı. Yoksul hastalar ücretsiz taşınacaktı. Bununla birlikte sağlık kurumuna örgütün arabasıyla gitmek isteyen hastalar, hastalıklarının bulaşıcı olmadığına dair doktor raporu ibraz etmek zorunda idiler. Kendi evlerinde ölenler hiçbir şekilde örgüt arabasıyla taşınmayacaktı. Ancak bir kaza neticesinde yaralanıp hastaneye nakil sırasında veya ameliyat esnasında ölenlerin naaşları polise bilgi verildikten sonra ailelerine teslim edilecek ya da mezarlığa götürülecekti.

Birinci sınıfa mahsus ekibin arması Türkçe "cankurtaran" kelimesi ile bir yıldızdan; ikinci sınıfın arması sadece "cankurtaran" kelimesinden ibaretti. Örgütün bütün yazışma evrakıyla mektup zarflarında bu antet kullanılacaktı. Örgüt iki haftada veya ayda bir defa resimli bir gazete yayınlayacak; ayrıca toplumu yangınla mücadele ve kurtarma konusunda eğitici eserler neşredecektir. Kurtarma ve söndürme alanındaki uluslararası kongrelere katılmak, sergileri gezmek, yeni icatları takip etmek ve örgüt için satın alınması gerekli eşyaları tespit etmek üzere bazı subaylar ara sıra Avrupa ülkelerine gönderilecekti.

Alarm sistemine gelince, bir kaza vukuu duyulur duyulmaz ekipler olay yerine koşacak; polis ve belediye memurları da durumu en yakın şubeye ihbar edeceklerdi. Böylece seyir için toplanarak çalışmaları güçleştiren ahaliye engel olunacak ve hırsızlık gibi uygunsuzlukların önüne geçilecekti. Yaralılara ilk müdahaleyi yapan eczane sahipleri de olayı en yakın şubeye bildirmekle yükümlü idiler. Haber akışını hızlandırmak amacıyla mevcut telgraf hatlarından başka şehrin belli başlı noktalarına 500 metre aralıklarla kampanalar yerleştirilecek, bütün şubeler telgraf telleriyle birbirine ve Yıldız'daki merkeze bağlanacaktı.

Sivil ve askerî devlet hastaneleri ile İstanbul'da faaliyet gösteren diğer bütün hastane müdürleri, ücretli veya ücretsiz kabul edebilecekleri hastaların kayıtlarını içeren defterleri her gün en yakın şubeye vermeye mecbur idiler. Şubelerde istihdam edilecek cerrahlar Seraskerlik, cerrah kalfaları ise Mekteb-i Tıbbiye tarafından belirlenecekti. Diğer talebelerin arzu ettikleri takdirde misafir sıfatıyla ve yardımcı eleman olarak şubelerde görev alma hakları bulunuyordu. Bu talebeler akşam yemeğini ve sabah kahvaltısını şubede yiyeceklerdi.

Tahlisiye ve itfaiye subaylarıyla cerrah, eczacı kalfası ve diğer vazifelilere çalıştıkları müddetçe rütbelerine göre maaş ödenecek, bunun yanı sıra konut ve yiyecek yardımı yapılacak ve zaman zaman devlet nişanı ile taltif edileceklerdi. Misafir olarak görev yapan doktor ve talebeler kahve, çay ve şerbet ikramından faydalanacaklardı. Kurtarmacılar başarı derecelerine göre, üzerinde arma bulunan tahlisiye madalyası ile ödüllendirileceklerdi. Madalyalar büyük altın, küçük altın, büyük gümüş ve küçük gümüş olmak üzere dört çeşitti. Ödüller, hak edenin amirinin müracaatı üzerine verilecekti. Olağanüstü başarım gösteren personele takdir belgesi verilecek ve isimleri basın yoluyla kamuoyuna duyurulacaktı.

Heyet-i Tahlisiye'nin Bütçesi

Yönergede örgütün bütçesi de açık biçimde tespit edilmişti. Yıl içerisinde gerçekleşecek harcamaların yer aldığı bütçe defteri padişaha sunulacaktı. Öncelikli teşkil edilecek olan Yıldız Merkez Şubesi ile Mekteb-i Sultanî, Şişhane ve Seraskerlik şubelerinin tahminî masrafı çıkarılmıştı. Bunların her biri için gerekli 1 lando arabası, 2 kurtarma arabası, 1 nakliye arabası, 16 at, koşum takımları ve cerrahi aletlerin bedeli 1.900 lira olarak hesaplanmıştı. Şişhane şubesine fazladan 735 kuruş karşılığında birer cankurtaran merdiveni, hidrofor tulumbası ve tahlisiye arabası eklenecekti. Geriye kalan 12 şubenin araç-gereç masrafı 600; harcırah, matbu evrak ve diğer kırtasiye giderleri 600; ücretsiz veya misafir

statüsünde çalışan cerrah ve talebelerin masrafları 1.500; mutfaklı araba ve kılavuz arabası masrafı da 500 lira tutmaktaydı. Hepsinin toplam masrafı 11.535 kuruşa ulaşmaktaydı. Széchenyi Paşa, bu tutarın 8.885 liralık kısmının dört ay zarfında taksitle verilmesi halinde, öngörülen bütün şubeleri faaliyete geçirmeyi vaat etmişti. Layihasının kabul edilmesi halinde Yıldız ve Şişhane şubelerine gerekli malzemenin siparişinin şimdiden verilmesini de eklemişti.

Devletin Heyet-i Tahlisiye Projesine Yaklaşımı

Széchenyi Paşa'nın, afet ve kazalar nedeniyle oluşacak zararları en düşük seviyede tutmak amacıyla vaktinde müdahale etmek ve sonrasındaki iyileştirme programını bilinçli biçimde yönetmek üzere Avrupa'daki ve bilhassa kendi ülkesindeki kurtarma timlerinden esinlenerek hazırladığı proje, o tarihte II. Abdülhamid'in yaveri ve birçok konudaki danışmanı bulunan Ahmed Şakir Paşa'yı son derece heyecanlandırmıştı. Üstlendiği bütün vazifeleri başarıyla ifa eden, devlete bağlılığı, bilgeliği ve idari birikiminden ötürü Temmuz 1890'da Yıldız'da görevlendirilen Şakir Paşa bilhassa Mısır, Bulgaristan ve Ermeni sorunlarıyla ilgili önemli kararların alınıp uygulanmasında etkin rol oynamıştı (Karaca 1993: 28vd). Tepebaşı faciasındaki kurtarma çalışmalarına bizzat katılmış ve aksaklıklara yakinen tanık olmuştu. Şakir Paşa, kazalarda yaralananların sağlık kurumlarına nakillerinden tedavilerine, ölenlerin defin işlemlerinden arkada bıraktıklarının ihtiyaçlarının karşılanmasına kadar bütün süreçlerin eşgüdüm içerisinde yürütülebilmesi için örgütlü bir yapının gerekliliğine inanmaktaydı. Bu nedenle önemsediği Széchenyi Paşa'nın layihasını Aralık ayının sonlarında Saray'a sundu. Şakir Paşa yazısında, örgütün olası bir savaşta yaralanan askerlere ilkyardım götürülmesi ve askerlerin korunaklı yerlere taşınması bakımından sağlayacağı faydalardan da bahsetmişti (Y. MTV: 73/145).

Széchenyi Paşa'nın diğer birçok layihası gibi kurtarma örgütü projesi de Saray'dan gereken ilgiyi görememiştir. Széchenyi Paşa daha İstanbul'a ilk defa geldiği 1871 yılında payitahtın trafik sorununa çözüm olarak Beyoğlu-Galata arasında bir demiryolu hattı inşasını teklif etmişti (Cerîde-i Havâdis: 2605). İtfaiye Alayı'nı kurduktan sonra bilhassa büyük yangınların ardından, teşkilatın gelişmesi için gerekli ihtiyaçları içeren uzun raporlar kaleme almış, fakat bunların çoğu cevapsız kalmıştır. Bazı yazarlar onun emeklerinin boşa gittiği gerekçesiyle Saray'ı eleştirirken, Széchenyi'yi başarısız bulan kimi yazarlar da onu rapor yazmanın dışında bir şey yapmamakla suçlamışlardır. Her iki görüşe de katılmamakla beraber, Sultan Abdülhamid'in benzer yenilik ve tekliflere karşı duruşunu da hesaba katarak, Széchenyi Paşa'nın tahlisiye örgütü projesine yaklaşımını dönemin mali ve sosyal politikaları ekseninde değerlendirmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Széchenyi Paşa Meşrutiyet'in ilanından sonra örgüt projesini bir kez daha gündeme getirdi. Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 13 Şubat 1911 tarihli yazısında, gelişmiş ülkelerde deprem ve yangın nedeniyle yaralananlara müdahale etmek amacıyla Kızılhaç dışında örgütler bulunduğundan, bunlardan birisinin de Kont Eugene Karácsony'nin başkanlığında Macaristan'da faaliyet gösterdiğinden bahsetti. Karácsony, Osmanlı Devleti'ne bir cemile olmak üzere, gümrük vergisi dışında bütün masraflarını kendisinin karşılayacağı tam donanımlı bir tahlisiye arabası hediye etmek düşüncesindeydi. Karácsony yeğeni Kont Andrássy'yi İstanbul'a göndererek Széchenyi'nin aracılık etmesini istemişti. Széchenyi Paşa yazısında, hükümetin kabul etmesi halinde girişimin başlatılacağını belirtmişti. Bâbıâli ile Avusturya-Macaristan arasındaki ilişkilerin olumlu seyrettiği ve iki ülke arasında karşılıklı ziyaretlerin yoğunlaştığı bu dönemde hükümet Karácsony'nin İstanbul'a gelmesini kabul etti (DH. MTV: 31/9).[2] Bundan bir buçuk ay sonra Yeni Gazete, Széchenyi Paşa'nın teşvikiyle Budapeşte Tahlisiye Cemiyeti tarafından İstanbul'da bir kurtarma örgütü kurulduğunu yazdı. Haberi Macar kaynaklarına dayandıran gazete, örgütün kuruluş tarihini net olarak vermemişti. Gazete devamla, Macar örgütünün başkanı ve imparatorun başdanışmanı Karácsony'nin bir grup itfaiyeci ile İstanbul'u ziyaret edeceğini, beraberinde hediye olarak bir cankurtaran arabası, hareketli yataklar ve birtakım ilkyardım malzemesi getireceğini,

2 Macaristan'dan gelecek arabanın gümrük vergisinden muafiyeti mümkün olmadığından, bedelinin Dâhiliye Nezareti'nce ödenmesine karar verildi.

böylelikle Macarların İstanbul'a ikinci bir hayırlı müessese kazandırmış olacaklarını yazmıştır (Yeni Gazete: 936).[3] Nitekim beklenen Macar itfaiyeci grubu Nisan ortalarında İstanbul'a geldi. Macarlar hediyeleri Széchenyi Paşa'nın başında bulunduğu kurtarma örgütüne sundular (Yeni Gazete: 945). Széchenyi Paşa ertesi günden itibaren bunları Taksim Kışlası'ndaki eğitimlerde kullanmaya başladı (Tanîn: 937; Yeni İkdâm: 389). Arabanın içinde iki hastanın yatabileceği genişlikte yatak ile bir yaralıya ilk müdahale için gerekli araç ve gereçlerin hepsi mevcuttu. Arabada bir yaralı bulunduğu takdirde doktor da yanında oturabilecek, iki yaralı bulunması halinde doktor arabanın arkasında ve dışarısında gidecekti (Tanîn: 955).

Zengin ve asil bir aileden gelen, Budapeşte gönüllü kurtarma örgütünün yanı sıra Macaristan'daki çeşitli hayır kuruluşlarının başkanlığını yürüten Karácsony, hemşerisinin İstanbul'da böyle bir örgüt kurma hazırlığı içerisinde olduğunu öğrenince heyecana kapılmış ve örgüte maddi ve manevi katkı sağlamak istemişti. Fakat heyecanını yenemeyince, çalışmaları bizzat yerinde incelemek maksadıyla Mayıs ayında İstanbul'a gelmiştir. Karácsony'nin insanî ve dostane tutumundan etkilenen Sultan Reşad ona görüşme randevusu verirken, İkdâm gazetesi de, bu asil davranışın İstanbullu zenginlere örnek olması dileğinde bulunmuştur (Yeni İkdâm: 422).[4] Széchenyi Paşa Karácsony şerefine Beyoğlu'ndaki konağında, İstanbul'da son günlerini geçiren Avusturya-Macaristan Sefiri Marquis von Pallavicini ile sefaret personelinin de katıldığı bir ziyafet düzenledi. Karácsony sonraki akşam da Şehremaneti tarafından Tokatlıyan Oteli'nde ağırlandı. Karácsony Sultan Reşad şerefine, Beyoğlu Mutasarrıfı Muhyiddin Bey de François Joseph şerefine kadeh kaldırdılar. Yapılan konuşmalarda Széchenyi Paşa otuz beş seneden beri hizmetinde bulunduğu Türkiye'yi ikinci vatanı bildiğini belirtmiş; Muhyiddin Bey de Türklerle aynı nesilden gelen Macarlara kardeş nazarıyla baktıklarını ifade etmiştir (Yeni İkdâm: 425). Karácsony, Avusturya-Macaristan'ın yeni sefiri Baron Müller ile birlikte 20 Mayıs 1911 günü Sultan Reşad tarafından kabul edildi. Kabulde Karácsony'nin yeğeni Emanuel Andrássy ile Macaristan ileri gelenlerinden Doktor Aladár Kovács da hazır bulunmuşlardı (İ. MBH: 6/13; BEO: 3894/292006;. Cenîn: 976-3).

Széchenyi Paşa Karácsony'nin hediye ettiği arabayı kullanmaktaydı. Paşa Şehremaneti'ne gönderdiği 1 Nisan 1912 tarihli yazısında, arabanın geldiği günden beri sağladığı faydalardan bahsederek, gerek yangınlarda gerekse başka kazalarda hastaların kolaylıkla ve rahat biçimde taşındığını, her müfrezeye böyle bir araba tedarik edildiği takdirde insanlara daha hızlı yardım götürülebileceğini yazacaktı. Paşa, bu takdirkâr hareketinden dolayı Karácsony'ye nişan verilmesini önermişti. Teklif Şehremini Ahmed Tevfik Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne, oradan da Hariciye Nezareti'ne bildirildi (DH. MTV: 4/22). Hariciye Nazırı Mehmed Rifat Paşa, Karácsony'nin göstermiş olduğu hamiyetten övgüyle bahsettikten sonra, onun birçok büyük nişana sahip olduğunu öne sürerek, Osmanlı Devleti'nce verilecek nişanın birinci rütbeden Mecidî olması gerektiğini belirtmiş ve bu hususta Avusturya-Macaristan devletinin görüşünün sorulmasını istemiştir. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa da bunu uygun görmüştür (BEO: 4030/402194). Öte yandan Karácsony'nin bu jesti yeni araçlar alınması hususunda yerel yönetimi teşvik etmiş, Şehremâneti Berlin itfaiyesinin kullandığı otomobillerden iki tane satın almaya karar vermiştir. Bunlarla, yangınlara koşarak giden ve olay yerine ulaştığında bütün enerjileri tükendiği için verimli olamayan, bazen aynı anda farklı bölgelerde zuhur eden yangınlara gitmek zorunda kalan tulumbacılar taşınacaktı. Motorla çalışan ve 40 beygir gücündeki otomobiller 1911 Haziran'ında İstanbul'a geldi. Her biri 25 kişi taşıyabilmekte ve 40 metre yükseğe su püskürtebilmekteydi (Yeni İkdâm: 394 ve 456). Bunlar derhal itfaiyenin emrine verildi. Böylece Széchenyi Paşa, hayalini kurduğu yeniliklerden birisine kavuşmuş oldu.

3 Budapeşte Tahlisiye Cemiyeti otuz seneden beri görev yapmaktaydı. Birçok şubesi bulunan örgüt, bir tehlike vukuunda herkesten önce kazazedelerin imdadına koşmaktaydı.

4 Meşrutiyet'ten sonra İstanbul hastanelerinde kullanılmak üzere Avrupa'dan arabalar satın alınmıştır. *Sabah* gazetesi 19 Haziran 1909 tarihli haberinde, önceki gün Sirkeci istasyonuna bazı aksâmı kauçuktan yapılmış çok sayıda seyyar hastane arabası geldiğini yazmıştır. Yine kauçuktan imal edilmiş küçük otomobiller tarafından çekilen ve yaklaşık yirmi hasta taşımaya elverişli olan bu arabalar İkinci Ordu'nun emrine verilmişti.

Sonuç:

Széchenyi Paşa'nın, karada ve denizde meydana gelecek deprem, yangın ve sel gibi doğal ve sosyal afetlerden boğulma vakalarına, inşaat ve trafik kazalarından felç geçirme, erken doğum, yanma, cinnet, zehirlenme gibi sağlık sorunlarına kadar geniş bir yelpazeye yayılan acil durumlara müdahaleyi ve sonrasındaki iyileştirme çalışmalarını kapsayan arama-kurtarma örgütü projesi 1892 yılında hazırlanmasına rağmen ancak 1911 yılında hayata geçebilmiştir. Dönemin gazeteleri örgütün kurulduğunu yazmış olmakla birlikte, mevcut arşiv kayıtlarında bunu doğrulayan bir belgeye rastlanamamıştır. Örgütün müteakip yıllardaki faaliyetlerine dair ipucu da bulunmamaktadır. Bu durum, birkaç Macar'ın önayak olduğu örgütün kâğıt üzerinde kaldığını akla getirmektedir. Széchenyi Paşa'nın geride bıraktığı onlarca yıldır yaptığı isteklerin çoğunun mali gerekçelerle geri çevrildiği göz önüne alınırsa, 1911 yılıyla birlikte peş peşe gelen Trablusgarp, Balkan ve Cihan harplerinin ihmale uğrattığı şehircilik ve belediye politikaları içerisinde örgüt de unutulmaya mahkûm olmuştur.

Kaynakça:

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri, İstanbul

Bâbıâli Evrak Odası (BEO), nr. 4030/402194; 3894/292006.

Dâhiliye Nezareti Mütenevvi Kısmı (DH. MTV), nr. 4/22; 31/9.

İradeler Tasnifi Mâbeyn-i Hümâyûn İradeleri (İ. MBH), nr. 6/13.

Yıldız Tasnifi Mütenevvi Evrakı (Y. MTV), nr. 66/82.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y. PRK. ŞH), nr. 4/49.

2. Araştırma Eserler ve İncelemeler

Ballabás, Dániel, "Gróf Széchényi Ödön Különös Házasságai", ed. Tamás, Széchenyi István és Zemplén Megye, Kráľovský Chlmec (2011): 114-125.

Eyice, Semavi, "La Revue Orientale ve Kurucusu Adolphe Thalasso" Tarih ve Toplum 59 (Kasım 1988): 16-22.

Karaca, Ali, Anadolu Islahâtı ve Ahmed Şâkir Paşa (1838-1899), İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

Kuzucu, Kemalettin, "Széchenyi Paşa ve Osmanlı İtfaiyesinin Modernleştirilmesi (1874-1922)", Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 14 (2006): 31-52.

_____, "1892 Yılında Yaşanan Bir İnşaat Faciası ve Devlet", IV. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu, 17-19 Mayıs 2016, İstanbul, Yayımlanmamış Bildiri.

3. Süreli Yayınlar

Cenîn, nr. 976-3, 22 Cemâziyelevvel 1329/21 Mayıs 1911.

Cerîde-i Havâdis, nr. 2605, 12 Ramazan 1291/23 Ekim 1874.

Resmî Gazete, Sayı 27261, 17 Haziran 2009, s. 10449.

Sabah, nr. 1100, 21 Safer 1310/14 Eylül 1892; 7088, 1 Cemâziyelâhir 1327/19 Haziran 1909.

Tanîn, nr. 937, 11 Rebîulâhir 1329/11 Nisan 1911; nr. 955, 1 Cemâziyelevvel 1329/30 Nisan 1911.

Tarik, nr. 3037, 18 Safer 1310/11 Eylül 1892.

Tercümân-ı Hakikat, nr. 4254, 23 Safer 1310/16 Eylül 1892.

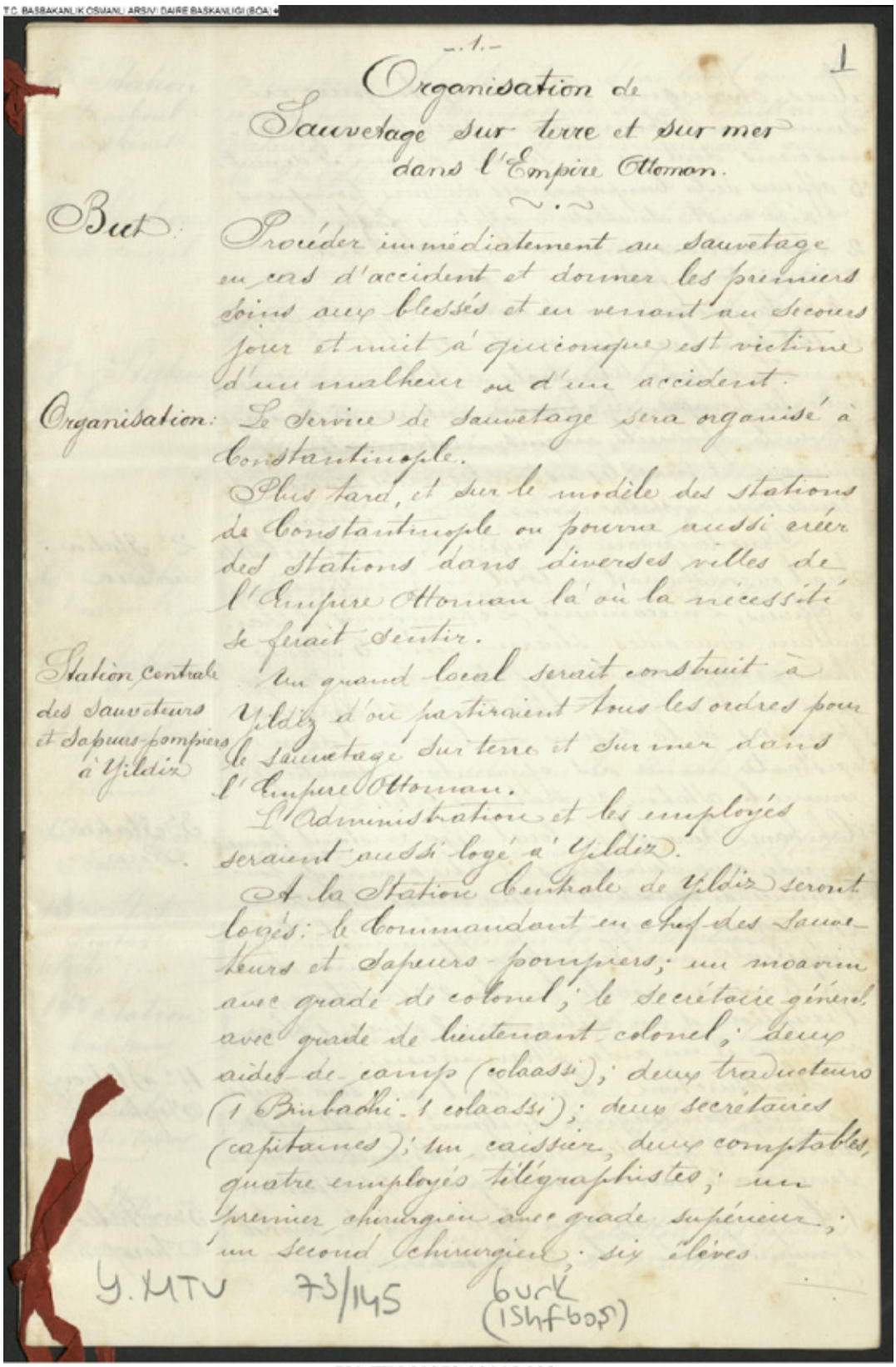
Yeni Gazete, nr. 936, 4 Rebîulâhir 1329/4 Nisan 1911; nr. 945, 13 Rebîulâhir 1329/13 Nisan 1911.

Yeni İkdâm, nr. 389, 12 Rebîulâhir 1329/12 Nisan 1911; nr. 422, 14 Cemâziyelevvel 1329/13 Mayıs 1911; nr. 425, 17 Cemâziyelevvel 1329/16 Mayıs 1911

Yeni İkdâm, nr. 394, 15 Rebîulâhir 1329; nr. 456, 13 Cemâziyelâhir 1329.

EK – 1

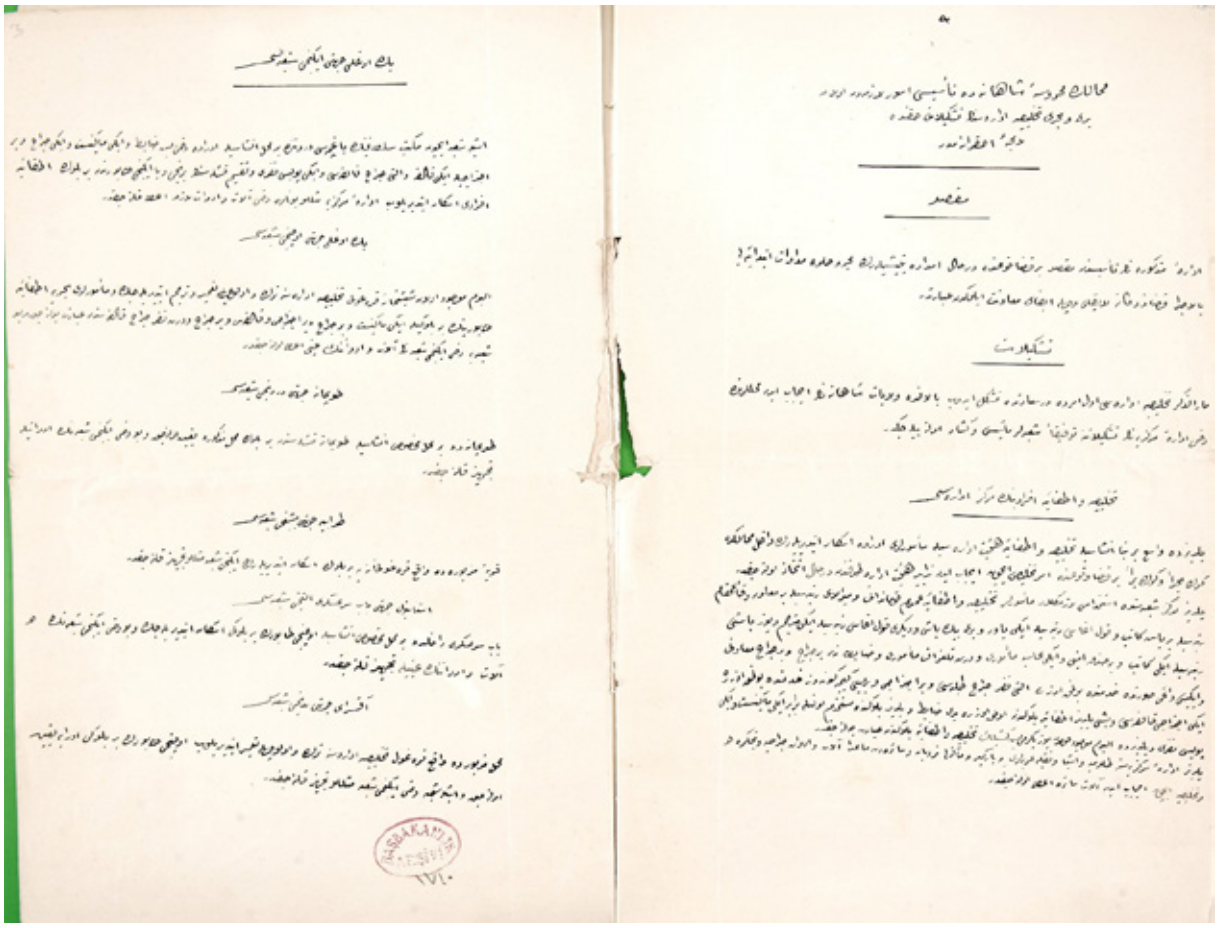
Széchenyi Paşa'nın Fransızca Layihasının İlk Sayfası (BOA, Y.MTV, 73/145)

Y.MTV.00073.00145.002

EK – 2

Széchenyi Paşa'nın Türkçe Layihasının Birinci ve İkinci Sayfası (Y.PRK.ŞH, 4/49)

EK -3

Széchenyi Paşa'nın Layihası

MEMÂLİK-İ MAHRÛSE-İ ŞÂHÂNEDE TESİSİ UMÛR-I LÂZİMEDEN OLAN BERRÎ VE BAHRÎ TAHLİSİYE İDARESİNİN TEŞKİLATI HAKKINDA LAYİHA-İ AHKARÂNEMDİR

Maksad

İdare-i mezkûrenin tesisinden maksad bir kaza vukuunda derhal imdada yetişilerek mecruhlara müdâvât-ı ibtidâiyyeyi bi'l-icra kazazedegâna lâyıkı veçhile ifâ-yı muavenet eylemekten ibarettir.

Teşkilat

Mârr'uz-zikr tahlisiye idaresi evvelemirde Dersaâdet'te teşekkül edip bilahare vilayât-ı şâhânenin icâ eden mahallerinde dahi idare-i merkeziyyenin teşkilatına tevfikan şubeler tesis ve küşâd olunabilecektir.

Tahlisiye ve İtfaiye Efrâdının Merkez-i İdaresi

Yıldız'da vâsi' bir bina inşasıyla tahlisiye ve itfaiye heyet-i idaresiyle memurları orada iskân ettirilerek dâhil-i memâlikte gerek bahren ve gerek berren bir kaza vukuunda emr-i tahlisî için icâb eden tedâbir heyet-i idare tarafından derhal ittihaz olunacaktır.

Yıldız merkez şubesinde istihdamı lazım gelen memurlar tahlisiye ve itfaiye umum kumandanı ve miralay rütbesiyle bir muavin ve kâimmakam rütbesiyle bir başkâtip ve kolağası rütbesiyle iki yaver ve

biri binbaşı diğeri kolağası rütbesiyle iki mütercim ve yüzbaşı rütbesiyle iki kâtip ve bir sandık emini ve iki muhasebe memuru ve dört telgraf memuru ve zabitândan bir cerrah ve bir cerrah muavini ve ikisi daimi surette hizmette bulunmak üzere altı nefer cerrah talebesi ve bir eczacı ve birisi gece gündüz hizmette bulunmak üzere iki eczacı kalfası ve beşi Yıldız İtfaiye Bölüğünden olmak üzere yedi zabit ve Yıldız Bölüğünde müstahdem olanla beraber iki makinist ve iki polis neferi ve Yıldız'da el-yevm mevcut olan yüz yirmi beş kişilik tahlisiye ve itfaiye bölüğünden ibaret bulunacaktır.

Yıldız idare-i merkeziyyesine tulumba ve eşya ve nakliye arabaları ve bargir ve makineli nerdüban ve sâireden mâadâ alât ve edevât-ı cerrahiyye ve teckere ve tahlisiye için icâb eden alât-ı sâire itâ olunacaktır.

Beyoğlu Ciheti İkinci Şubesi

İşbu şube için Mekteb-i Sultanî'nin bahçesi derununda bir mahal inşasıyla orada dahi beş zabit ve iki makinist ve iki cerrah ve bir eczacıyla iki kalfa ve altı cerrah kalfası ve iki polis neferi ve Taksim Kışlası'nın birinci veya ikinci taburundan bir bölük itfaiye efrâdı iskân ettirilip idare-i merkeziyye misillü bunlara dahi alât ve edevât-ı lâzime itâ kılınacaktır.

Beyoğlu Ciheti Üçüncü Şubesi

El-yevm mevcut olan Şişhane Karakolu tahlisiye idaresine terk ve ol veçhile tamir ve termim ettirilecek ve memurları Bahriye İtfaiye Taburu'nun bir bölüğüyle iki makinist ve bir cerrah ve bir eczacı ve kalfası ve bir cerrah ve dört nefer cerrah kalfasından ibaret bulunacak ve bu şubeye dahi ikinci şubenin alât ve edevatının aynı itâ olunacaktır.

Tophane Ciheti Dördüncü Şubesi

Tophane'de bir mahall-i mahsus inşasıyla Tophane Kışlası'ndan bir bölük mahall-i mezkûra tayin olunacak ve bu dahi ikinci şubenin edevatıyla teçhiz kılınacaktır

Tarabya Ciheti Beşinci Şubesi

Karye-i mezkûrede vâki karakolhaneye bir bölük iskân ettirilerek İkinci Şube misillü teçhiz kılınacaktır.

İstanbul Ciheti Bâb-ı Seraskerî Altıncı Şubesi

Bâb-ı Seraskerî dâhilinde bir mahall-i mahsus inşasıyla Üçüncü Tabur'un bir bölüğü iskân ettirilecek ve bu dahi İkinci Şube'nin alât ve edevatının aynıyla teçhiz kılınacaktır.

Aksaray Ciheti Yedinci Şubesi

Mahall-i mezbûrda vâki karakol tahlisiye idaresine terk ve ol veçhile tamir ettirilip Üçüncü Tabur'un bir bölüğü oraya tayin olunacak ve işbu şube dahi İkinci Şube misillü teçhiz kılınacaktır.

Eyüp Sultan Ciheti Sekizinci Şubesi

Mahall-i mezkûrda küçük bir bina inşasıyla Üçüncü Tabur'un nısf bölüğü oraya iskân ettirilecek ve tahlisiye edevat ve alât-ı lazımesiyle beraber cerrah ve iki kalfa ve bir eczacıyla bir eczacı kalfası bulundurulacaktır.

Yedikule Ciheti Dokuzuncu Şubesi

Bu dahi Sekizinci Şube misillü teşkil kılınacaktır.

Okmeydanı Ciheti Onuncu Şubesi

İşbu şube İkinci Şube misillü teşkil kılınacaktır.

Üsküdar Selimiye Ciheti On Birinci Şubesi

Bu dahi İkinci Şube misillü teşkil kılınacaktır.

Üsküdar Vapur İskelesi Ciheti On İkinci Şubesi

Bu dahi İkinci Şube misillü teşkil kılınacaktır.

Haydarpaşa Ciheti On Üçüncü Şubesi

Bu dahi İkinci Şube misillü teşkil kılınacaktır.

Kadıköy Ciheti On Dördüncü Şubesi

Bu dahi İkinci Şube misillü teşkil kılınacaktır.

Taksim Ciheti On Beşinci Şubesi

Taksim Kışlası'nın İtfaiye Birinci ve İkinci taburları tayin kılınıp İkinci Şube'nin alât ve edevâtı mezkûr taburlara dahi itâ kılınacaktır.

Kasımpaşa Ciheti On Altıncı Şubesi

Bahriye İtfaiye Taburu bi't-tayin buna dahi İkinci Şube'nin alât ve edevâtı itâ olunacaktır.

On Yedinci Şube Muş Vapuru

İşbu vapur tahlisiye için elzem olan bilcümle alât ve edevatıyla suret-i mükemmelede teçhiz kılınacaktır.

Tahlisiye ve İtfaiye Efrâdının Suret-i İdaresine Dair Bazı İzahat

Esnâ-yı tahliste vaki olan muavenetten dolayı ahaliden ücret talep olunmayacaktır. Şu kadar ki payitaht-ı saltanat-ı seniyyenin bir noktasından diğer bir noktasına hasta naklettirmek üzere tahlisiye arabalarına müracaat vukuunda bunun için beş liradan ziyade ve bir liradan aşağı olmamak üzere bir ücret ahzolunacak ve bu veçhile naklolunan hastalara bir tabip ile birkaç nefer tahlisiye memurları terfik olunacaktır. Ücret bedelleri ber-vech-i peşin istîfâ olunacak ve bedelât-ı mezbûreden hâsıl olan mebâliğ hastalara refakat eden memurların yol masârifini tesviyeye ve fazlası dahi müceddeden tahlisiye edevatının mubayaasına sarf olunacaktır.

Fukaradan olan hastalar meccanen naklolunacaklar ve fakat idarenin arabaları vasıtasıyla naklolunmaklığı arzu eden hastalar dûçâr oldukları hastalığın 'ilel-i sâriyyeden olmadığını mübeyyin tabip şahadetnamesi ibraz etmeye mecbur bulunacaklardır.

Kendi hanelerinde terk-i hayat edenler hiçbir halde tahlisiye arabalarıyla naklolunamayacaklar, şu kadar ki bir kaza vukuunda mecruhlardan ya hîn-i nakilde veyahut şubelerden birinde ameliyat icra olunduğu sırada vefat eden olur ise polise ihbar-ı keyfiyet edildikten sonra familyasına teslim veyahut kabristana naklolunacak ve familyasına veya hastahaneye veyahut polise teslim olunan mecruhîn ve hastalar artık tahlisiye idaresinin bilâ-ücret muavenetini talep edemeyeceklerdir.

Umûr-ı tahlisiyyeye ait bilcümle hususâtla itfaiye teşkilatı ve tulumba ve alât-ı tahlisiyye mubayaası için evvel emirde Yıldız tahlisiye ve itfaiye merkez şubesi kumandanlığına müracaat edilmesi lüzumu makam-ı Sadaret'e ve bilcümle devâir-i resmiyye-i hükümete ve vilayât-ı şâhâne valileriyle mutasarrıflıklara ve umum ordu kumandanlıklarına hitaben tanzim olunacak bir kıta tahrirât-ı umûmiyye ile tebliğ ve iş'âr kılınacak ve talimat-ı mukteziyyeyi havi olması lâzimeden olan işbu tahrirât-ı umûmiyye evvelce arz-ı atebe-i 'ulyâ kılınacaktır.

Tahlisiye ve İtfaiye Efrâdına Mahsus Alamât

Birinci sınıfa mahsus tahlisiye efrâdının alameti bir yıldız ile Türkçe "Cankurtaran" kelimelerinden ve ikinci sınıf efrâdının alameti yalnız mezkûr kelimelerden ibaret bulunacaktır. İdarenin bilcümle evrakıyla mektup kâğıtları ve zarfları üzerinde alamât-ı mezkûre matbu' bulunacaktır.

İdarenin bir de musavver gazetesi olup on beş günde veyahut ayda bir defa neşrolunacak ve bundan başka itfaiye ve tahlisiye umûr ve hususâtından münbahis âsâr-ı sâire neşrolunabilecektir.

Vilayât-ı şâhânede bilahare vaki olacak teşkilata nezaret etmek üzere itfaiye ve tahlisiye zabitanından münasipleri tayin ve i'zâm olunarak yerlerine diğerleri nasb olunacak ve bu veçhile memuren gönderilen zabitân bâ-irade-i seniyye terfi-i rütbe edeceklerdir.

Tahlisiye ve itfaiye hususâtınca keşfedilecek ihtiraâta kesb-i vukuf etmek ve bunlara dair küşâd olunacak meşherleri ziyaret edip tecemmu' edecek kongrelerde hazır bulunmak ve tahlisiye idaresi hesabına vaki olacak siparişâtın suret-i icrasına nezaret etmek üzere ara sıra zabitandan bazıları Avrupa'ya gönderilecektir.

Kaza Vukuunun Suret-i İstihbarı

Bir mahalde kaza vuku bulduğu her ne suretle olur ise olsun haber alındıkta tahlisiye memurları derhal mahall-i vak'aya şitâbân olacaklar, Zaptiye ve belediye memurları dahi bir kaza vukuunda keyfiyeti hemen en yakın olan şubeye haber verip halkın toplanması ve sirkat gibi uygunsuzlukları men' edeceklerdir.

Mecruhlara müdâvât-ı ibtidâiyyeyi ifâ eden eczahane sahipleri dahi vuku-ı hâli en yakın şubeye haber vermeye mecbur bulunacaklardır.

Tahlisiye ve İtfaiye Memurlarının Vezâifi

Tahlisiye ve itfaiye memurlarının vezâifi harik mahallerine bi'l-azîme mümkün mertebe ateşin sür'at-i itfâsına gayret ve kaza vukuunda emr-i tahlise müsâraat edip mecruhlara ve intihar edenlere ve nüzul isabet eden biçaregâna ve mecnunlara ve zehirlenmiş veyahut silahla cerhedilmiş kimselere ve mağruklara ve kuyuya ve pencerelerden sokağa düşenlere ve hane ve dükkân ve duvar ve çatı ve ocak ve sâirenin enkazı altında kalanlara ve tramvay arabalarıyla adi araba ve demiryolu kazazedegânına ve ateşte yananlara ve duman ve sâir suretle boğulanlara müdâvât-ı ibtidâiyyeyi ifâ etmek ve barut ve gaz ve sâire patlayışında ve su tuğyanlarında ve hareket-i arz ve fırtına vukuunda ve kable'l-müddet vaz'-ı haml vukuatıyla sâir bu misillü kaza ve afetlerde mümkün mertebe can kurtarmaya çalışmaktan ibarettir.

Hastahaneler

Gerek mülkiye ve gerek askeriye devlet hastaneleriyle Asitane'de mevcut diğer bilcümle hastane müdürleri ya meccanen veya ücretle kabul edebilecekleri hastaların miktarını mübeyyin bir defter tanzimiyle her gün en yakın olan tahlisiye şubesine itâ etmeye mecbur olacaklardır.

Cerrahlar

Tahlisiye şuubâtında istihdamı lazım gelen cerrahlar Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî ve cerrah kalfaları Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne marifetiyle nasb ve tayin olunacaklar; tahlisiye merkezlerinde istihdam olunmayan talebeler refiklerini ziyaret etmek ve hatta arzu eyledikleri halde misafir sıfatıyla ve muavin namıyla şubelerde ifa-yı hizmet etmek mezuniyetini haiz bulunacaklar ve bu halde akşam taamıyla sabah kahvesini şubede ekledeceklerdir.

Nişan-ı Mahsus

Kaza vukuunda ibraz-ı gayret-i fevkalâde eden tahlisiye memurlarına mahsus olmak ve kumandan veyahut muavini tarafından arz olunduğu halde ihsan buyrulmak ve dört sınıfa münkasim olup birincisi altun büyük madalya ve ikincisi altun küçük madalya ve üçüncüsü gümüş büyük madalya ve dördüncüsü dahi gümüş küçük madalyadan ibaret bulunmak üzere bir nişan-ı mahsus tesis ve ihdas olunacaktır. Madalyalar cankurtaran efradının alametlerini hâmil bulunacaklardır.

Vezâif-i me'mûrelerini hüsn-i suretle ifâ edip mazhar-ı takdir ve tahsîn olan tahlisiye memurlarına şahadetnâmeler itâ olunacağı gibi isimleri dahi gazeteler vasıtasıyla neşr u ilan olunacaktır.

Tahlisiye ve İtfaiye Memurlarının Suret-i İskân ve İâşeleriyle Tayınâtı

Tahlisiye ve itfaiye zabitanıyla cerrah ve eczacı kalfaları ve sâire hizmette bulundukları müddetçe rütbelerine göre maaş ahzıyla beraber idarenin masârifiyle iskân ve iâşe ettirilecek ve ara sıra ihsan-ı şahane ile taltif buyrulacaktır.

Ber-vech-i bâlâ müsâfereten icra-yı hizmet eden etıbbâ ve talebelere kahve ve çay ve şerbet verilecektir.

Muhaberât-ı Telgrafiyye

Kaza vuku bulduğu derhal haber alınmak üzere telgraf hatlarından mâadâ şehrin başlıca mahallerinde ve beher beş yüz metro mesafede kampanalar vaz‘ ve tesisi lâzimeden olup umum tahlisiye şubeleri telgraf telleriyle yekdiğerine ve Yıldız merkez şubesine merbut bulunacaklardır.

Kol Dolaşmak Hizmetinden Muafiyet

Tahlisiye ve itfaiye efrâdının vezâifi-i müterettibesi zaten müşkül olması hasebiyle geceleri kol dolaşmak ve angarya hizmetinden muaf bulunmaları lâzimedendir.

Yıldız İdare-i Merkeziyyesinin Edevatı

Tahlisiye için elzem olan bilcümle alât ve edevattan mâadâ olarak maazallah-i teâlâ büyük bir harik veya kaza vukuunda kazazedegâna derhal yiyecek tedarik etmeye mahsus Avrupa’da olduğu misillü matbahlı bir araba ve ayrıca bir me’kulât arabası ve çadır ve yorgan ve lastikten ma‘mûl yataklar nakline mahsus diğer bir araba ve fener ve meşale ve sâire dahi Yıldız merkez şubesinde mevcut bulunacaktır. Mezkûr arabalar harik veya kaza vukuunda bir hayli nüfusun iskân ve iâşesine kifayet edebileceklerinden bunların idaresine mahsus Yıldız’da bir de küçük ambar bulunacaktır. Esna-yı muharebede tahlisiye efrâdı Hilal-i Ahmer alametini takıp asâkir-i şâhâneye hidemât-ı mühimme ifa edebilirler.

İşbu layiha-i ahkarânemin münderecâtı esasen kabul buyrulduğu takdirde şuubât-ı sâire ileride peyderpey küşâd olunmak üzere evvelemirde Yıldız merkez şubesiyle Şişhane Karakolu merkezi tesis olunarak icâb eden alât ve edevâtın en elzemleri şimdiden sipariş olunmak lazım gelir.

Bütçe

Sene zarfında vuku bulacak masârifin bir kıta bütçe defteri tanzim olunarak her sene hâkipâ-yı şevket-ihtiva-yı cenâb-ı padişahîye arz u takdim kılınacaktır.

Evvel Emirde Teşkili Lâzimeden Olan Yıldız Merkez Şubesiyle Mekteb-i Sultanî ve Şişhane Karakolu ve Bâb-ı Seraskerî Şuubâtının Ale’t-Tahmin Masârif-i İbtidâiyyesi

	Lira-yı Osmanî
Yıldız Merkez Şubesine İtâsı *Lazım Olan Alât ve Edevât ve Eşya-yı Sâire*	
Bir adet lando arabası	*250*
İki adet tahlisiye arabası	*500*
Bir adet nakliye arabası	*150*
Alât-ı cerrahiyye ve mefruşat ve sâire	*500*
On altı re’s bargir	*400*
Koşum takımları	*100*
[TOPLAM]	*1.900*
Mekteb-i Sultanî Şubesine Dahi Merkez Şubesine Verilen Eşyanın Aynı	*1.900*
Şişhane Karakolu Şubesine Kezâlik	*1.900*
İşbu şubeye fazla olarak itâsı iktiza eden bir adet cankurtaran *nerdübanı*	*200*
Bir adet hidrofor tulumbası	*290*
Bir adet tahlisiye arabası	*245*
Bâb-ı Seraskerî Şubesine Dahi Merkez Şubesine Verilen Eşyanın Aynı	*1.900*
On İki Karakol Şubelerinin Masârif-i İbtidâiyyesi	*600*

Harcırah ve Matbu Evrak ve Kırtasiye ve Defter ve Sâire	*600*
Meccânen ve Müsâfereten İfa-yı Hizmet Eden Cerrah ve Talebelerin Masârif-i İâşesi	*1.500*
Maa-teferruat Matbahlı Araba ve Kılavuz Arabası	*500*
YEKÛN	*11.535*

Meblağ-ı mezbûra mahsûben şimdilik sekiz bin sekiz yüz seksen beş lira dört mâh zarfında ve mâh-be-mâh verilmek üzere dört taksitte tediye olunduğu halde Yıldız merkez şubesiyle Mekteb-i Sultanî ve Şişhane Karakolu ve diğer on iki karakol şubeleri derhal tesis ve teşkil olunabileceği ma'rûzdur.

Tahlisiye idaresinin başkitâbeti memuriyetine erbâb-ı vukûf ve liyakatten ve Dersaâdet sakinlerinden velinimet-i bî-minnetimiz padişahımız efendimiz hazretlerinin bendegân-ı esdıkasından Mösyö Gustave Thalasso'nun kâimmakam rütbesiyle nasb ve tayin buyurulması ve mûmâ-ileyh İkinci Fırka'ya mensup bulunacağından maaş ve tayınının fırka-yı mezkûre misillü Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî'den ahz eylemesi ve mûmâ-ileyhin maiyet-i acizâneme tayin buyurulması hususlarına irade-i şevket-âde-i cenâb-ı padişahînin müteallik ve şeref-sudûr buyurulmasını hâssaten temenni ve istirham eyler isem de ol babda ve her halde emr u irade efendimiz hazretlerinindir.

Çanakkale Muallimler Birliği'nin Faaliyetleri

Activities Of Çanakkale Teachers Unity

Prof. Dr. Selçuk UYGUN *

Öz:

Bu araştırmanın amacı, Cumhuriyetin ilk yıllarında Çanakkale'de faaliyet gösteren Muallimler Birliği'nin faaliyetlerini betimlemektir. Araştırma, öğretmen örgütlenmelerinin misyonu ve vizyonunu hakkında betimleyici veriler sağlayacağı için önemli görülmektedir. Araştırmanın temel verileri, "Çanakkale Muallimler Birliği Mecmuası"dır. Bu Mecmuadan, içerik analizi yapılarak yerel bir öğretmen örgütünün faaliyetleri betimlenmiştir. Bu yönüyle araştırma, tarihsel boyutta betimsel bir çalışmadır. Araştırmanın bulguları, öğretmenlerin hangi amaçlar çerçevesinde birliktelikler oluşturup faaliyetlerde bulunacaklarına ilişkin deneyimsel bilgi ve tecrübeleri yansıtmaktadır. Örneğin Çanakkale Muallimler Birliği, yerel ölçekte bir dergi çıkarmış ve bu dergi aracılığı ile öğretmenlerin mesleki bilgi ve becerilerini geliştirmeye çalışmıştır. Birlik, ayrıca başarılı öğretmenlerin seçiminde, öğrencilere burs sağlanmasında, mesleki dayanışma noktasında sosyal ve kültürel faaliyetlerin organizasyonunda aktif roller üstlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Öğretmen Örgütlenmesi, Muallimler Birliği, Çanakkale

Abstract:

Aim of this study is to describe the activities of Çanakkale Teachers Unity which operated early in years of Republic. The study is important because, it will provide descriptive data about the unity's missions and visions. The basic datas of the study depend on ''Çanakkale Techers Unity Periodical.'' Doing a acontent analsis, the activities of a local teachers unity is described. From this perspective, the study is a descriptive study from historical perspective. Findings of the study reflect experimental information and experience about for which aim the teachers make unities and study for what? within a frame. For example, Çanakkale Teachers Unity printed a periodical and tried to advance teacher's profession field and abilities via this periodical. The Unity also took active roles in selecting successful teachers, to provide scholarship for students and profession solidarity and organization of social and cultural activities.

Key Words: Teachers Unity, Çanakkale Teachers Unity, Çanakkale.

* Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi, selcukuygun@akdeniz.edu.tr

Giriş

Her mesleğin kendine has sorunları, söz konusu olabilmektedir. Öğretmenliğin de kendine has sorunları geçmişten günümüze hep olagelmiştir (Akyüz, 2012; Uygun, 2013). Öğretmenlerin meslek içinde yaşadıkları sorunlar, öğretmenler arasında dayanışma ve örgütlenmeyi zorunlu hale getirmiştir (Orhan, 2001). Türkiye'de öğretmenlerin örgütlenme girişimi 1908 yılında başlamıştır. 1908 II. Meşrutiyet döneminin getirdiği özgürlükçü bir siyasal ortamda öğretmenler de "Encümen-i Muallimin" adında ilk öğretmen örgütlerini kurmuşlardır. Bu örgütün amacı, öğretmenlerin ekonomik ve sosyal haklarını savunmanın yanında çeşitli eğitim ve ülke sorunlarının çözümü için öneriler geliştirip hükümet politikalarına yardımcı olmaktır (Akyüz, 2009). 1908'de başlayan öğretmenlerin meslekî örgütlenmesi, farklı yapı ve biçimlerden geçerek 2000'li yıllarda sendikal örgütlenme şeklinde devam etmektedir (Akyüz, 1980;Orhan, 2001;Altunya, 2008; Uygun, 2009).

Türkiye'de öğretmen örgütlenmesi ve sendikal hareketler hakkında önemli çalışmaları bulunan Niyazi Altunya'ya (2008) göre, öğretmen sendikaları ideolojik temelli bir yapılanma içerisindedir. Bu yapıdaki öğretmen sendikalarının öncelikleri sendikal görevler değil, aksine siyasaldır. Uygun (2013) ise, öğretmen sendikalarını, mevcut yapısıyla öğretmenleri temsil etmekten çok, siyasi partileri temsil ediyormuş izlenimini oluşturduğu şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur. Öğretmen örgütlenmesi, adı ne olursa olsun, bir meslek örgütlenmesidir. Meslek örgütlerinin genel amacı, meslek üyelerine yardım etmek ve yararlar sağlamak şeklinde özetlenebilir (Uygun, 2009). Oysa siyasal amaçların öne geçtiği bir meslek örgütlenmesinde bu amacın gerçekleşmesi güçtür.

Bazen öğretmenlerin örgüt yapıları, öğretmenler arasında birliği zedelemiş ve öğretmenlerin birbirine karşıt örgütlerde yer almalarına yol açmıştır. Böylece temel görevi topluma objektif ölçüler içerisinde bilgi ve beceri aktarmak olan öğretmenler, zaman zaman şu yada bu politik ve ideolojik akımların içine itilmişler, bu itilme öğretmenin sınıftaki davranışını da etkilemiş ve çeşitli eğitim kurumlarındaki huzursuzluğun kaynağı olmuştur (Orhan, 2001).

İdeolojik veya siyasi boyutta yapılanan öğretmen örgütlenmesinin başlıca sorunu güçlü ve bağımsız bir örgüt yapısına sahip olamamasıdır. Güçlü bir meslek örgütünü ise, tek bir çatı altında birliktelik ve bu birlik içinde ortak meslekî amaçların önceliğinin esas alındığı bir yapı oluşturabilir. Türk eğitim tarihinde siyasî olarak bölünmüş veya konfederasyon şeklinde örgüt yapıları olmakla birlikte tüm öğretmenleri tek çatı altında toplayan birliktelikler de gerçekleştirilmiştir. Örneğin Cumhuriyetin ilk yıllarında çeşitli fraksiyonlardan bağımsız tek bir çatı altında birleşen bir öğretmen örgütünün varlığından söz edilebilir. Bu yapı, "Türkiye Muallimler Birliği"dir (1925-1935). Aslında bu yapının temelleri Kurtuluş savaşı yıllarında Ankara'da 1920'de "Muallim ve Muallimeler Cemiyeti" olarak atılıp 1921'de "Türkiye Muallime ve Muallimler Cemiyetleri Birliği" şekline dönüşmüş ve 2-6 Mayıs 1925'te de Atatürk'ün de katıldığı kongrede "Türkiye Muallimler Birliği" adını almıştır. Bu kongrede alınan karar şöyledir (Altunya, 2008):

"Türkiye Cumhuriyeti muallimleri, umumi merkezi Ankara olmak üzere bir cemiyet vücuda getirmişlerdir. Cemiyetin adı "Türkiye Muallimler Birliği"dir. Birliğin maksadı bütün muallimlerin hukuk ve menfaatini siyanet etmek (korumak), muallimlik mesleğini layık olduğu mevkie çıkarmak, meslektaşların fikrî ve içtimai seviyelerini mesleğin kadrü haysiyetiyle mütenasip bir şekilde ilâ eylemek (yükseltmek), yeni nesli asrî, iradeli, Cumhuriyetçi yetiştirmektir…"

"Türkiye Muallimler Birliği", daha adını bu şekilde almazdan önce, taşrada da şubeler şeklinde örgütlenmeye başlamıştır. Birliğin ilk şubelerinden birisi de 1924 yılında Çanakkale'de açılmıştır (Mecmua 3: 14). İşte bu araştırmanın konusu, bu birliğin çıkarmış olduğu dergi üzerinden faaliyetlerini araştırmaktır. Mikro düzeyde Çanakkale Muallimler Birliği'nin açılış gayesi ve faaliyetleri, öğretmen meslek örgütlerinin yapı ve faaliyetleri konusunda deneyimsel veriler sağlayabilir. Bu düşünceden hareketle, yerel öğretmen örgütlenmesi bağlamında öğretmenleri tek çatı altında toplayan bir öğretmen örgütlenmesinin faaliyetleri bu araştırmanın temel konusudur. Araştırma, daha Cumhuriyetin ilk

yıllarında siyasî fraksiyonlardan arınmış ve tüm öğretmenleri kendi çatısı altında toplamayı hedefleyen bir yerel öğretmen örgütlenmesinin yapı ve faaliyetlerini yansıttığı ve bu yolla deneyimsel tecrübelere yer verdiği için önemli görülmektedir.

Amaç

Bu araştırmanın amacı, Cumhuriyetin ilk yıllarında Çanakkale'de faaliyet gösteren Muallimler Birliği'nin yapı ve faaliyetlerini betimlemektir. Bu genel amaca uygun olarak şu sorulara cevap aranmıştır:

Çanakkale Muallimler Birliği'nin amacı nedir?

Birliğin faaliyetleri nelerdir?

Birliğin genel merkezle olan ilişkileri nasıldır?

Yöntem

Araştırmanın verileri, "Çanakkale Muallimler Birliği Mecmuası"nın (Bundan sonra sadece "Mecmua" ifadesi kullanılacaktır.) taranması ile toplanmıştır. Bu Mecmua'nın ulaşılabilen 5 (beş) sayısı çalışmanın temel dokümanlarıdır. Bu dokümanlarda, önce birliğin amaç ve faaliyetlerine ilişkin temalar analiz edilmiş ve ardından kavram bazında her bir faaliyet ayrı ayrı kodlanmıştır. Böylece bir dokuman incelemesi sonucu yapılan içerik analizi ile yerel bir öğretmen örgütünün yapı ve faaliyetleri betimlenmiştir. Bu yönüyle araştırma, tarihsel boyutta betimsel bir çalışmadır. Seçilen veriler, düz yazı şeklinde alıntılanarak rapor edilmiş ve yorumlanmıştır. Sonuçta tümevarım yöntemi ile mikro düzeyde bir öğretmen örgütünün amaç ve faaliyet alanları maddeler halinde betimlenmiştir. Bu çalışma, aynı zamanda Uygun'un (2009) "Öğretmen Örgütleri ve Çanakkale Muallimler Birliği" adlı araştırmayı tamamlayıcı nitelikte bir analiz ve değerlendirmeyi içermektedir.

Bulgular

Bulgular, araştırmanın amacına uygun olarak Çanakkale Muallimler Birliği'nin yapı, amaç ve faaliyetleri şeklinde iki boyutta ele alınmıştır. Bu boyutlar ana temalardır. Her bir tema kendi içinde kavramsal olarak alt başlıklar şeklinde irdelenmiştir.

Çanakkale Muallimler Birliği

Çanakkale Muallimler Birliği, Türkiye Muallimler Birliği'nin bir şubesi olarak 1924 yılında 63 kişi ile kurulmuştur. Derneğe vilayetin maarif idaresi, ortaokul ve ilkokul öğretmenleri karışık üye olmuşlardır. Derneğin kurucu üyelerinin seçtiği idare heyetinin en çok önem verdiği konulardan biri öğretmenler arasında "tam bir anlaşma ve dayanışma" sağlamaktır. Birliğe yalnız merkez öğretmenleri değil, ilçelerden öğretmenlerin de üye olarak tam bir dayanışma ve hizmet görme anlayışının hedeflendiği görülmektedir (Uygun, 2009: 21-22).

Mecmua'nın 24 Temmuz 1341 tarihli nüshasında (s.14) yayınlanan "1340-1341 (1924-1925) Senesi Muallimler Birliği Heyeti İdaresinin 1341-1342 Kongresinde Katib-i Umumi Gayur Bey tarafından okunan çalışma raporunda" birliğin amacı şöyle ifade dilmiştir:

"İdari nokta-i nazardan en birinci vazifemiz birlik hissini arkadaşlara telkin etmek ve birlik haricinde kimseyi bırakmamak idi. Onun için Kanun-u Evvelden itibaren şehriye hak iştiraki (aylık katılım ücreti) on kuruşa indirerek herkesin az bir fedakârlık ile aza (üye) olabilmesini temin ettik."

Birliğin eğitim çalışanları ve öğretmenler arasında ayrım gözetmeksizin hepsinin bir çatı altında olması, hedefleri arasındadır. Yine Gayur Bey'in okuduğu raporda Birliğin önemli vazifeleri olarak "Gece dersleri", "irşad" ve "vilayet muallimleri arasında tam bir anlaşma ve meslekî bir tesanüt (dayanışma)" olarak belirlenmiştir. Birliğin bu vazifelerle ilgili faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir.

Çanakkale Muallimler Birliğinin Faaliyetleri

Çanakkale Muallimler Birliği'nin yayın organı olan Çanakkale Muallimler Birliği Mecmuası'nın ilk sayısı 28 Mayıs 1341 (1925) Perşembe günü yayınlanmıştır. Derginin kapak sayfasında "meslekî, ilmî, edebî, terbiyevi mecmuadır" ifadesi yer almaktadır. Derginin ulaşılabilen beş sayısından hareketle yerel ölçekte Birliğin ne tür faaliyet içinde bulunduğu üç tema altında analiz edilip yorumlanmıştır. Bu temalar şunlardır: a) eğitim-öğretim, b) İrşat faaliyetleri, c) meslekî dayanışma.

Eğitim- öğretim faaliyetleri

Bu tür faaliyetler, hem öğretmenlerin eğitimi hem de eğitim-öğretimin yaygınlaştırılmasına yöneliktir. Bu faaliyetlerin en önemli aracı olarak da Birlik tarafından çıkarılan "Mecmua" olarak görülmüştür. Mecmuanın yayın politikası, yayınlanan "ilk söz" başlığı adı altında dört maddede toplanmıştır. Bunlar 1) taassupla mücadele, 2) öğretmenlerin meslekî gelişimlerini sağlama, 3) yeni okulun tesisi (pozitivist-pragmatist eğitim anlayışlarının geliştirilmesi), 4) halkın aydınlatılması (kültür, ziraat, sağlık vb.). Tüm bu konularda öncelikle öğretmenleri eğitmek ve bilinçlendirmek amaçlanmıştır. Öğretmenler aracılığıyla da halkın eğitimi amaçlanmıştır. Bu amaçları ifade eden bazı alıntılar şöyledir (Mecmua 1: 1-5):

"Hiç şüphe edilmez ki, bu memleketin evladı ilerleyecek, daima ileri gidecektir. Birinci hedefimiz taassuptur. Şimdiye kadar din gölgesi, hak nağmesi altında baykuş gibi öte öte memleketi bitirdi…"

"İkinci maksadımıza gelince bu da meslek ve mesleğin terakkisi (ilerleme) olacaktır. Herkes bilir ki bu gün memleketin en ağır yükü biz muallimlerin omuzlarına yüklenmiştir. Onu kaldırmak, yüceltmek bizlere verilmiştir. (…). Mesleğinde yabancı, adımında müstereddid, işinde na ehil, zamanın yeniliklerinden bi haber olan bir muallim, elindeki satırı önüne gelenin başına indiren çılgın bir cellattan başka bir şey değildir. (…). İşte bu düşünce iledir ki biz de mecmuamızda mesleğin her türlü yeniliklerini alacak ve bunun için hiçbir fedakârlıktan çekinmeyeceğiz. Hatta mecmuamızın bu kısmı Çanakkale Muallim Birliği'nin değil bütün meslektaşların olacak ve her taraftan her meslektaştan tecrübelerini yazmalarını meslektaşları yeni yeni bilgilerle kuvvetlendirmelerini rica edeceğiz."

"Her mektep mensup olduğu cemiyetin bir numune-i ictimaiyesidir. Binaenaleyh, bu kat'i hüküm karşısında biz, bizim için mektep mefhumunda çok ifratkar davranmayacağız. Yalnız ve yalnız hayati ve içtimai ihtiyaçlarımızı düşüneceğiz."

"Dördüncü maksadımıza gelince bu da halkımızın işlerine yardım etmek; ziraata, hıfz-ı sıhhaya, köylerin teşkilatına, köy kanunun tatbikine ve bundan edilecek istifadelere dair onları uyandırmak, köylerde çalışan muallim arkadaşlarımıza bu yolda yardım etmek olacaktır."

Derginin bu hedefler çerçevesinde yayın politikası izlediği söylenebilir. Dergi kanalıyla eğitimdeki yenilikler ve eğitim haberleri öğretmenlere ulaştırılmaya çalışılmıştır (Uygun, 2009). Öğretmenlerin hem eğitim-öğretim konularındaki teorik ve uygulamalı bilgilerden haberdar edilmesi hem de yerel ve ulusal boyutta genel kültürlerinin bu yayınlar aracılığıyla geliştirilmesi istenmiştir. Kültürel yönden daha çok Cumhuriyet ideolojisini yansıtan ve cumhuriyet öncesi yönetim ve yaşam biçimini hor görürken pozitivist değerleri yücelten bir yaklaşımın dergide egemen olduğu söylenebilir. Örneğin Muzaffer Nami'nin "Millet ve Sultan" şiirinden bir alıntı şöyledir (Mecmua 1: 13): "Bir zamanlar yurdunda yaşardı sultan. Sarayda: tahtında eylerdi ferman, Emrine her zaman bu millet kurban, ( ), O sultan vermedi millete aman…" Buna benzer şiirlerin yanında Türklüğü, Cumhuriyeti ve değişimi vurgulayan şiir, makale, masal, hikâye vb. yazılara yer verilmiştir.

Göreve yeni başlayan veya iş başında öğretmenleri mesleki yönden yeniliklere alıştırma ve geliştirmeye çalışan Birliğin, genel eğitim konusundaki faaliyetleri kayda değerdir. Burada en önemli eğitim-öğretim aracı olarak Mecmua olarak değerlendirilmiştir. Örneğin Birliğin 1925 faaliyetleri şöyle özetlenebilir (Mecmua 3: 14-15; Uygun, 2009):

Eğitim haberleri, ilan ve yazılarla öğretmenlere ulaştırılmaya çalışılmıştır. Bu tür ilan ve yazılar, sadece öğretmenleri değil, geniş bir kitleyi ilgilendirir niteliktedir. Bu değerlendirmeye ilişkin bir haber ve bir ilandan alıntılar şöyledir:

"Mektep Haberleri; köylerde intibah: (…). Milletimizin nur-u maarife karşı gösterdiği incizabın en canlı ve en hassas numunelerinden biri olarak resmini büyük bir sevinçle mecmuamıza koyduğumuz Çıplak köyü mektebini yad edebiliriz. / Çıplak, Kale vilayetinin Sarıçalı nahiyesine merbut ufak, ve köy olduğu halde köylümüzün yüksek fedakarlığı ile bugün mütemeddin memleketlerin en güzel mektebine bir numune olabilecek bir mektebe maliktir. / Bu mektep sırf Çıplak ahalisinin gayret ve hamiyetiyle vücuda gelmiştir. Köylü bedenen çalışarak taşını tahtasını arkasında taşıyarak bu mektebi nesl-i atiye hediye eyledi. (…) / Fakat asıl insanı sevindiren cihet şurasıdır. Koçali karyesinden dul bir Türkmen kadıncağız Emine abla şimdiye kadar biriktirebildiği alın teri parasından elli lirayı Çıplak mektebine vererek Türk kadınlığının mefkuresindeki yüksekliği ispat eyledi." (Mecmua 1: 15).

"Çanakkale Orta Mektebi Müdüriyetinden: 1. Mektebimiz talebe kayd ve kabul muamelesine (25 Ağustos 341) tarihinde başlamış (10 Eylül 341)tarihine kadar devam edecektir. Bu tarihten sonraki müracaatlar suret-i kat'ıyede kabul edilmeyecektir. Bu sene ilk kısma az talebe kabul edileceğinden velilerin atideki vesaikle bir an evvel müracaat etmeleri lazımdır. Velisi yanında bulunmayan çocukların müracaatı nazar-ı dikkate alınmaz. İbraz edilecek vesikalar: Nüfus kağıdı, sıhhat raporu, aşı şahadetnamesi, geldiği mektebin nakil ilmühaberi veya tasdiknamesi, kayıt ilmühaberi (matbu nüshası mektebin idaresinden talep edilecektir), iki kıta fotoğraf (4,5X6) ebatında…" (Mecmua 5: 17).

"Gece dersleri" açarak halkın eğitimine gönüllü destek olunmuştur. Bu dersleri öğretmenler maddi karşılık beklemeksizin yapmışlardır. Özellikle ilkokul öğretmenlerinin halkı cehaletten kurtarma ve aydınlatma gibi görevleri bir ideal olarak görülmüştür.

"Birliğin en mühim vazaifinden biri Gece Derslerini küşad etmek idi. Bu cihette Himaye-i Etfalin ve belediye dairesinin muavenetleri ile sırf himmet edilerek iki devre üzerine beş ay kadar bir müddet tedrisat icra edildi." (Mecmua 3: 14).

Muhtaç olan öğrencilere burs verilmiştir. Bu burs paralarını öncelikle öğretmenler üzerinden temin etme yoluna gitmişlerdir.

İrşat faaliyetleri

Birliğin irşat faaliyetlerinin en önemli aracı olarak dergi görülmüştür. Dergiyi çıkaran Birlik üyelerinin adı "irşad heyeti" olarak adlandırılmıştır. İrşat, doğru yolu göstermek, uyarmaktır. Cehalete karşı savaş açan Birlik, halkın birçok konuda aydınlanması için ayrı bir komisyon oluşturmuştur. Aydınlatma aracı olarak görülen dergi yayıncılığı, bu komisyon tarafından yönetilmiştir.

"Umumi kongre bu seneki yasada teklifatımıza yakın bir şekilde bir irşad heyeti nizamnamesi vücuda getirmiş olduğundan "heyet-i ilmiye"niz bundan sonra "irşad heyeti" namını almış ve bu suretle faaliyete devam etmeğe hazırlanmış olarak "irşad heyeti" Çanakkale Muallimler Birliği namı tahtında bir mecmua çıkarmağa başladı." (Mecmua 3: 15).

Birliğin teşkilat, faaliyet, toplantı ve kararları dergi aracılığıyla üyelerine ulaştırılmaya çalışılmıştır. Dergi bu yönüyle bir haberleşme, paylaşım, iletişim ve eğitim-öğretim aracı olarak kullanılmıştır.

"Haziranın 21. Pazar günü Kale Muallimler Birliği mahalli kongresi akd edilecektir." (Mecmua 2: 19).

Birlik, dergi aracılığıyla Bakanlığın ve Vilayet Maarif Müdürlüğünün bazı resmî yazılarını da öğretmenlere ve kamuoyuna duyurmaya çalışmıştır. Örneğin "Maarif Vekaleti'nin telif ve tercüme edilecek eserler hakkındaki 24 Kanunusâni 1341 tarihli talimatnamesinin birinci maddesi mucibince tanzim edilen umumî neşriyat defterinden 341 senesi zarfında ilan olunmak üzere tefrik kılınan eserleri muhtevi cetveldir." notuyla bazı eserleri konu alanlarına göre yayınlamıştır (Mecmua 2:16-17). Bu eserler, daha çok telif ve tercüme niteliğinde müspet veya pozitif konularda yazılmış kitaplardır.

Dergi, bir okul olarak görülmüş ve özellikle, dergide öğretmenlere yönelik öğretici yazılar kaleme alınmıştır. Örneğin Muzaffer Nami tarafından "Ana Mektepleri" başlığında kaleme alınarak fasikül şeklinde yayınlanan yazılar hizmet-içi eğitim şeklinde öğretici materyallerdir. Yine, Kemalettin Derviş tarafından yazılan "Tedris ve Terbiye Esasları" başlıklı makale ile öğretmenleri, eğitim-öğretim amaç, yöntem ve teknikleri konularında iş başında yetiştirmeyi amaçlamıştır. Kemalettin Derviş'in makalesinden bir kesit şöyledir:

"Maarif idaresi, memleketi istikbale hazırlamak için iki şey istiyor: 1. Bu günün medenî ve irfanî hayatını öğretici leylî (yatılı) köy mektepleri. 2. Çok ileri Avrupa'nın ilim ve fen ilmine erişmek için bilaistisna herkese kolaylıkla okutmak çaresini temin edici harflerimizin ıslahı." (Mecmua 3: 8).

Meslekî dayanışmaya yönelik faaliyetler

Mesleki dayanışma, öğretmenler arasında işbirliği, birliktelik, paylaşım ve meslekî gelişim çerçevesinde yapılan tüm faaliyetleri kapsamaktadır. Birliğin bu türden faaliyetleri maddeler halinde betimlenmiştir.

Öğretmenler arasında menşe ve vazife farkı gözetmeksizin tüm öğretmenlerin birliği amaçlanmıştır. Türk eğitim tarihinde öğretmen birlikleri, zaman zaman mezun oldukları ve çalıştıkları okul türü ve siyasî kanaatlerine göre oluşturulmuştur (Altunya, 2008). Oysa derginin 3. sayısında öğretmenlerin aralarında hiçbir fark gözetmeksizin birliktelik oluşturmalarının yüksek bir karaktere işaret ettiği vurgulanmıştır.

"Merkeze merbut 52 muallim kardeşlerimizin ne menşe, ne vazife itibarıyla aralarında fark görmeyerek her vazifede el ele vermeğe sebat ediyorlar ki bu da şu muhit-i tenviri deruhte etmiş olan Muallim kitlesinin ne kadar yüksek seciyeli olduğuna en güzel bir delil teşkil eder." (Mecmua 3: 15).

Birlik, şehre yeni gelen veya yeni göreve başlayan öğretmenlere danışmanlık hizmeti yapmış; ulaşım ve barınma konularında onlara yardımda bulunmuştur. Birliğin bu tür alakası, öğretmenlerin uyum ve motivasyonunu artırmaya yönelik çalışmalar olarak değerlendirilebilir.

"Çanakkale muallim ailesine iltihak eden yeni kardeşlerimizi selamlar ve kendilerine muvaffakiyetler temenni eyleriz." (Mecmua 4: 5).

Öğretmenler arasında iktisadi dayanışma oluşturmak için "tasarruf sandığı" oluşturularak kooperatif kurulmuştur.

"(Kale Muallimler Birliği Tasarruf Sandığı Heyet-i İdaresince küşadına teşebbüs edilen kooperatifimize…." (Mecmua 3: 17).

Başarılı öğretmenler Birlik tarafından ödüllendirilmiş ve ödüllendirilen öğretmenlerin dergi aracılığıyla kitlelere duyurulması sağlanmıştır.

"Mustafa bey, Çanakkale İptidaiye muallimleri arasında say ve gayreti ile temayüz etmiş olduğundan kendisini ayrıca tebriğe vazife telakki eyleriz." (Mecmua 3: 17).

Evlenen ya da çocuğu olan öğretmenler Birlik dergisinde tebrik edilmiş ve bu dergi üzerinden öğretmenlerin sevinç ve kederleri paylaşılmıştır. Aynı şekilde üzüntülere de ortak olunmuş, taziyelerde bulunulmuştur.

"Sevgili kardeşimiz Ezine birlik şubesi reisi ve Ezine ilk mektep müdürü Sadık beyin geçenlerde doğan mahdumunun vefatı teessürle istihbar edilmiştir. Kendisine bütün kardeşlerimiz namına taziyelerimizi takdim eyleriz." (Mecmua 4: 5).

Vilayetin muallim ihtiyacının karşılanmasında İl Maarif Müdürlüğüne Birlik yardımcı olmuştur.

"Muallim Aranıyor: Vilayetimizde bu sene küşad edilecek mektepler için kırk kadar muallime ihtiyaç olduğu istihbad(l) edilmiştir. Muallim Mektebi mezunlarının yeniden bin kuruş maaş ile tayin edilecekleri gibi…." (Mecmua 3: 17).

Görevden azledilen, maaşını alamayan, haksızlığa uğrayan ve özlük konularında sorun yaşayan öğretmenlerin hakkının korunmasında veya hukuk desteği konularında Birlik öğretmenlere yardımcı olmuştur.

"Birliğimizin yegâne gayesinden olan muallimlerimizin terfi hususuna imkân buldukça sarf-ı mesai eylemekteyiz. Bu babda zaman zaman muallimlerin işleriyle alakası olan makamat nezdinde teşebbüsat-ı lazımede bulunmakta idik. " (Mecmua 2: 1).

Seyyar ve sabit kütüphane kuruluşunda aktif rol üstlenmiştir. İlçelerde birer kütüphane kurulmasını teşvik etmiş ve oralara kitap gönderilmiştir. Bu tür faaliyetler "irşad" çalışması olarak değerlendirilmekle birlikte taşra öğretmenlerinin meslekî gelişimleri için önemlidir.

"Biz şubelerde birer kütüphane tesisi teşebbüsünde bulunarak kitap göndermeğe başladık…" (Mecmua 3: 16).

Diğer sivil toplum kuruluşlarıyla birlikte ve işbirliği içinde olmuştur.

" Türk Ocağı ittihaz edilmek üzere evvelce Halk Uyandırma Derneği olan bina ile ocağa akâr olarak Doktor Mehra'nın dükkan ve müştemalatının hey'et-i vekile kararıyla tahsis olunduğunu büyük bir sevinçle duyduk ve Kale gençliğine tebeşşiri bir borç bildik. Tanrı bu uğurdaki mesailerimize muvaffakiyetlerini refik etsin. Amin." (Mecmua 1: 18).

Çanakkale Muallimler Birliği, merkez ilçede faal olmasına karşın Birliğin ilçelerdeki şubelerinin çok da faal olmadığı görülmektedir. Bu değerlendirmeye ilişkin dergide geçen bir özeleştiri şöyledir:

"Mülhakat nokta-i nazardan merkeziniz az meyus ifadatta bulunmak mecburiyetindedir. Filhakika mülhakata karşı vuku gelen mütemadiyen teşvikata rağmen bir sene zarfında bir kıymetli faaliyet göstermemişlerdir." (Mecmua 3: 15).

Vilayet örgütü olarak Birlik faal olmaya çalışmış; bu tür faaliyetlerin ilçelerde de olmasını teşvik etmiştir. Ancak ilçe, köy ve kasabalardaki öğretmenlerin faaliyetlere katılım ve organizasyonlardaki isteksizlik karşısında üzüntülerini paylaşmaktan öte fazla bir şey yapamamıştır. Bazı ilçelerde Çanakkale Muallimler Birliği'nin şubeleri açılsa da bunların çok faal olamamasının nedenleri öğretmen sayısındaki azlık, coğrafi dağınıklık ve öğretmenlerin organize kabiliyetlerinin sınırlılıkları olduğu dergide geçen bazı cümlelerden çıkarılabilir. Ayrıca Çanakkale Muallimler Birliği, öğretmenler arasında dayanışmayı sağlamak için ziyafet vermiş, tiyatro etkinlikleri düzenlemiştir (Uygun, 2009). Bu tür etkinlikler, öğretmenlerin kendi aralarında kaynaşması, tanışması ve sosyalleşmesi içindir. Hatta dergide fasikül şeklinde yayınlanan "Kafadar Dayı" adlı skeç- tiyatro oyununun (Mecmua 2,3,4,), öğretmenlerde tiyatral özellikleri geliştirmeyi amaçladığı söylenebilir.

Türkiye Muallimler Birliği ile İlişkiler

İlçelerde şubeleri bulunan Çanakkale Muallimler Birliği, Türkiye Muallimler Birliği'nin bir şubesi olarak faaliyet göstermiştir. Faaliyetlerini genel merkezin amaç ve düzenlemelerine uygun olarak yerine getirmeye çalışmıştır. Buna ilişkin bazı hassasiyetler dergide vurgulanmıştır. Örneğin Çanakkale Muallimler Birliği tüzüğünün genel merkezin tüzüğüne uygun olarak hazırlandığı belirtilmiştir. Genel

merkez tarafından çıkarılan Muallimler Birliği Mecmuası, Çanakkale şubesi aracılığıyla öğretmenlere ulaştırılmaya çalışılmıştır. Bu değerlendirmelere ilişkin bazı alıntılar şöyledir:

"Muallimler Birliği Heyet-i Merkeziyesinden Varid Olmuştur: Umumi Merkez tarafından neşredilen Muallimler Birliği Mecmuasından bir nüsha namınıza gönderilmiştir. Mesleğimizin ve meslektaşlarımızın hukuk ve menafiğını temin ve vukayaya, muallim arkadaşlarımızın ilmî, meslekî, ictimai, edebî mağlumatlarının tevsii ve tekâmülüne, bilumum meslektaşlar arasındaki tesanüd ve vahdetin takviyesine büyük bir azim ile çalışacak olan mecmuamızın mükemmeliyet ve devam-ı intişarı, maarif ve terbiye mesaili ile alakadar olan arkadaşlarımızın maddî ve manevî yardım ve mazaharatlarıyla temin edileceğine kâni bulunmaktayız." (Mecmua 5: 5).

Genel merkezin gönderdiği Mecmuadan sonra acaba Çanakkale Muallimler Birliği kendi mecmuasını çıkarmaktan vaz mı geçti? Onu tam bilemiyoruz. Ancak Türkiye Muallimler Birliği'nin 1925'ten sonra güçlenmesiyle birlikte taşradaki öğretmen birliklerinin sessizliğe gömüldüğü söylenebilir. Çanakkale Muallimler Birliği de, bu duruma uygun davranmış olabilir. Orhan (2001), "1925'te çıkarılan "Takrir-i Sükun Kanunu" öğretmenlerin de ('öğretmen örgütlerinin de' demek istedi sanırım) hareket alanını oldukça sınırlamıştır" değerlendirmesinde bulunmuştur. Zaten 1928'de sönük geçen kongre sonrası Türkiye Muallimler Birliği, genel merkez olarak kendini feshetmiş ve 1935'te de Muallim Birlikleri bir kanunla kapatılmıştır. Muhtemel ki, en faal olduğu 1924-1925 yıllarından sonra da Çanakkale Muallimler Birliği, kendi sessizliğine gömülmüştür.

Çanakkale Muallimler Birliği faal olduğu yıllarda, kendi içinde müstakil bir yönetim anlayışına sahiptir. Hatta kendi iç tüzüğünü bile yapmaya muktedirdir. Örneğin Çanakkale Muallimler Birliği, 1341 tarihli kongresinde kendi iç tüzüğünü (nizamname) belirlemiştir (Mecmua 4: 15). Birlik, iç işlerinde tamamen özerk olmakla birlikte genel merkeze üye göndererek de varlığını güçlendirmeye çalışmıştır. Birliğin genel merkezle ilişkileri, merkezî kongre üyelerini seçme ve genel merkezin taşradaki temsilcisi şeklindedir.

Birliğin maarif teşkilatı ile işbirliği içinde çalışmalarını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Birlik üyelerinden birçoğunun aynı zamanda maarif teşkilatında idari yönden görevli olmaları (örneğin başkan Muzaffer Nami, aynı zamanda vilayet maarif müdürüdür) ve vilayet maarifi çalışmalarının da dergi aracılığıyla üyelere duyurulması gibi tespitler bu kanıyı doğurmuştur. 1925 yılı sonunda Türkiye Muallimler Birliği Başkanı Mustafa Necati'nin Maarif Vekili (Eğitim Bakanı) olması ve aynı zamanda başkanlığa devam etmesi bu anlayışı kuvvetlendirmiştir.

Sonuç, Genel Değerlendirme ve Öneriler:

Çanakkale Muallimler Birliği, genç Cumhuriyetin taşradaki sivil bir hareketi olarak değerlendirilebilir. Ülkenin siyasal yapısıyla uyumlu bir taşra öğretmen derneğinin faaliyetleri, devlet-sivil oluşumlar arasındaki ilişkileri de açıklar niteliktedir. Çanakkale Muallimler Birliği, merkezi otoriteye bağlı olmakla birlikte bağımlı olmadan bulunduğu bölgede özerk bir çalışma yürütebilmiştir. Bu çalışması, yerelde var olanı güçlendirirken ülke geneline da katkı sağlayıcı niteliktedir. Birliğin amacı, öğretmenler arasında tam bir anlaşma ve dayanışma oluşturmaktır.

Birlik, merkezi örgütlenmenin özerk bir şubesi olarak faal olmuştur. Bir yandan merkezde bulunan Türkiye Muallimler Birliği'nin bir şubesi olarak varlığını sürdürürken bir yandan da tüzüğü çerçevesinde faaliyet alanını kendisi belirlemiştir. Bu yönüyle özerk bir yapıdır. Ülkenin siyasal yapısının müsait olduğu ortamda siyasal yapıyı da güçlendirecek faaliyetler gösteren Çanakkale Muallimler Birliği, yine ülkenin siyasal ortamına uygun olarak 1925 yılından sonra faal durumdan ayrılmıştır.

Birliğin faal olduğu 1924-1925 yıllarındaki en belirgin faaliyetleri şöyle sıralanabilir:

Eğitim-öğretim faaliyeti olarak taassubu yenme, hizmet-içi eğitim, yeni öğretim kuram yaklaşım, yöntem ve teknikleri konusunda öğretmenleri haberdar etme konularında faaliyet göstermiştir.

Sosyal, kültürel ve meslekî faaliyetlerde bulunmuştur.

Mesleki dayanışma için danışmanlık, iktisadi işbirliği, meslekî motivasyon oluşturma, özlük işlerinde hukukî destek vb. konularda öğretmenlere yardımcı olmuştur.

"Çanakkale Muallimler Birliği'nin Faaliyetleri" şeklinde mikro düzeyde bu türden yapılan betimsel çalışmalarla, güncel eğitim sorunlarının çözümüne yardımcı olacak deneyim ve tecrübelerin dikkate alınması gerektiği bu çalışmada açıkça görüşmüştür. Durkheim'in (1922/2016: 148) ifadesiyle, her ne bakış açısından bakarsak bakalım, arkamızda bıraktığımız şeyi ancak özenle dikkate almaya başladığımızda, önümüzde duran kat edeceğimiz yolu belli bir güvenceyle bilir ve anlayabiliriz. Onun için geçmişin deneyimlerinden mutlaka ders çıkarılmalıdır. Öğretmen örgütlenmesi konusunda da Çanakkale Muallimler Birliği'nin oluşum, yapı, organizasyon ve faaliyetlerine yönelim deneyim ve tecrübelerinden çıkarılabilecek mutlaka dersler vardır.

Kaynakça:

Akyüz, Yahya (2009). "Doğuşunun Yüzüncü Yılında Türkiye'de Öğretmen Örgütlenmesinin İlk On Yılına Bakışlar (1908-1918)". OTAM Dergisi. Sayı 22, 1-49.

Akyüz, Yahya (2012). Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Altunya, Niyazi (2008). Türkiye'de Öğretmen Örgütlenmesi (1908-2008). Ankara: Ürün Yayınları.

Durkheim, Emile (1922/2016). Eğitim ve Sosyoloji (çev. Pelin Ergenekon). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Mecmua (1925). Çanakkale Muallimler Birliği Mecmuası (sayı 1-5). 28 Mayıs 1341-31 Ağustos 1341. Ankara (Yer: Millî Kütüphane, no:1956 SB 452).

Orhan, Ahmet (2001). Cumhuriyet Dönemi Öğretmen Örgütlenmesi ve Hukuki Dayanakları (1923-1980). İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları.

Uygun, Selçuk (2009). Öğretmen Örgütleri ve Çanakkale Muallimler Birliği. Çağdaş Eğitim Dergisi. 34 (363), 18-25.

Əhməd Bəy Ağaoğlu Yaradiciliğinin Əsas İstiqamətləri

Main Directions In Ahmad Bey Agaoglu's Works

Doç. Dr. Bəsirə Əzizəliyeva *

Öz:

Əhməd bəy Ağaoğlu XX əsr türk kültürü və ictimai fikir tarixində böyük rol oynamış yazıçı və ictimai xadim olmuşdur. Keçən əsrin əvvəllərində türk ziyalılarını düşündürən, türkçü ədib, filosof və ictimai xadimləri müzakirələrə yönəldən, onların əsərlərində geniş şəkildə ifadə olunmuş mühüm və aktual məsələlər Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Türk cəmiyyəti üçün əhəmiyyətli olan mövzular – türkçülük məsələsi, islam dininin cəmiyyətə təsiri və ondan qaynaqlanan cəhətlər, islam dəyərlərinə münasibət, milli keçmişimizi hörmətlə xatırlatmaq və müasir həyatımızda örnək alacağımız məsələlər, cəmiyyətin inkişaf prosesində təhsilə xüsusi önəm verilməsi, qadının təhsili və cəmiyyətdəki yeri Əhməd bəy Ağaoğlunun əsərlərində, ictimai, ədəbi-fəlsəfi görüşlərində əsas mövzu istiqamətləridir.

Şərq və Qərb mədəniyyəti və cəmiyyətlərinin müqayisəsi də Əhməd bəy Ağaoğlunun əsərlərində əhəmiyyətli yer tutur. Bir neçə Avropa dillərinə bələd olan və Qərb mədəniyyəti, tarix və fəlsəfəsini bilən ədib Şərq və xüsusilə də, türk cəmiyyətini müqayisədə nəzərdən keçirmiş, hər iki tərəfin inkişfa aparan və əngəl olan cəhətlərini ətraflı formada və nümunələr əsasında göstərmişdir. XX əsrdə türk kültürünə və türk ölkələrindəki ictimai-siaysi həyata dünya ilə uyğun müqayisədə baxan yazıçı və ictimai xadim yaradıcılığını və fəaliyyətini öz zamanı üçün aktual olan bir çox problemlərin həlli yollarını axtarmağa və ifadə etməyə həsr etmişdir. Əhməd bəy Ağaoğlunun fikirləri müasir dövrümüz üçün də önəm kəsb edir.

Açar sözlər: Əhməd bəy Ağaoğlu, türkçülük, islam, Şərq, Qərb

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan, besi.azizali@gmail.com

Abstract:

Contributing a lot to the 20th century Turkish culture and public thought, Ahmad bey Agaoglu was a renowned writer and public figure who played a significant role in the Turkish history. A wide variety of fundamental problems leading to a number of discussions were manifested in the works of Turkish intellectuals, writers, philosophers and public figures besides Ahmad bey Agaoglu who also thoroughly wrote up in his literary works. As essential directions ranging from the important issues for Turkish society - Turkism, Islam and its influence on society to education in society and development process, education and role of women in society can evidently be seen in Ahmad bey Agaoglu's works. Additionally, the writer placed much value on reminding us of our history respectfully as well as fitting the similar pattern of appreciable models in our modern life. Comparison of Eastern and Western cultures and societies holds an important place in the works of Ahmad bey Agaoglu. Having a good command of several European languages and being well aware of the Eastern and Western, particularly Turkish culture, Ahmad bey Agaoglu made comparisons between both sides based on vivid examples and presented the factors which retarded their development.

Keywords: Ahmad bey Agaoglu, Turkism, Islam, East, West

Giriş

Azərbaycan və Türkiyə ədəbi-mədəni və ictimai fikir tarixində önəmli yer tutan görkəmli ziyalılarımızdan biri də Əhməd bəy Ağaoğlu olmuşdur. Yüksək təhsil və zəngin dünyagörüşə məxsus ictimai xadimin yaradıcılığı çoxcəhətli və əhəmiyyətli problemlərin şərhi baxımından diqqət çəkir. Hətta müasir qloballaşma və inteqrasiya prosesində ön plana çıxmış bir çox məsələlərin köklərinə XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən əksər ədəbi və ictimai xadimlərimizin yaradıcılığında olduğu kimi, Əhməd bəy Ağaoğlunun əsərlərində də rast gəlirik.

Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığında bir sıra əhəmiyyətli məsələlər müşahidə olunur:

Türkçülük məsələlərinə ümumi şəkildə baxış.

İslam dəyərlərinə münasibət.

Qədim və zəngin mədəniyyətə sahib Türk millətinin əzəmətli tarixi.

Türk dünyasında təsadüf edilən müxtəlif problemlərin səbəbləri və onların həlli yollarını axtarmaq cəhdləri.

Milli fikrin inkişafında təhsilin rolunu əsaslandırmaq.

Uzun müddət Şərqdə mövcud olmuş istibdadın türk mədəniyyətinin inkişafında törətdiyi əngəlləri göstərmək.

Şərq və Qərb mədəniyyətinin müqayisəsi, oxşar, ümumi və fərqli cəhətləri meydana çıxarmaq.

Qadının ailə, cəmiyyət və dindəki mövqeyini şərh etmək.

Qərb dünyasının inkişaf meyllərinin səbəblərini müəyyən etmək.

Sadalanan və digər məsələlər Əhməd bəy Ağaoğlunun "Mən kiməm", "Tanrı dağında", "Müsəlman xalqlarının vəziyyəti", "Üç mədəniyyət", "İslama görə və müsəlmanlıqda qadın", "Könülsüz olmaz", "İran və inqilabı", "İslam, axund və hatifülqeyb" "Sərbəst insanlar ölkəsində" kimi əsərlərində geniş şəkildə öz əksini tapmış və dəyərləndirilmişdir. Bunlardan bəzilərinə diqqət yetirəcəyik.

A.Türkçülük Məsələləri

XX əsrin əvvəllərində bütün türk dünyasının ədəbi və ictimai fikirində türkçülük ideyası geniş vüsət almışdır. Əsərlərində türkçülük düşüncəsi aparıcı yer tutan ədiblərimizdən biri də Əhməd bəy Ağaoğlu idi.

Ə.Ağaoğlunun "Tanrı dağında" əsəri türkçülük, şamanlıq, eləcə də təsəvvüf ideyalarının ifadəsi baxımından maraq kəsb edərək ədəbiyyat və mifologiyanın ortaq müstəvisində zəruri məsələləri ifadə edir. Müəllifin "Əski türk həyatından alınma bir olonxodan" adlandırdığı əsər türkçülük, türk kimliyi, türk xalqlarının keçmişi və müasir durumu məsələlərini obrazlı şəkildə, rəmzlərlə ifadə edən, türk tanrıçılğı simasında islam dəyərlərini də önəmsəyən kiçik həcmli və maraqlı bir əsərdir.

Əsərdə müəllifin təbirincə, "Tanrı aşiqinin" Tanrı dağına qalxması və türk tayfalarının şamanlarının maddi dünya və nəfsin hakim olduğu cismani dünyanın çirkablarından qurtulmaq üçün Tanrıya etdikləri dua mərasimləri təsvir olunmuşdur. Türk şamanizminə müraciət isə əsərdə türk xalqlarının qədim tarixə və mədəniyyətə sahib olduqlarını göstərməyə xidmət edir.

Əsəri danışan "Tanrı aşıqi olan" təhkiyəçi və əslində müəllif obrazı yaşadığı əsrin mənəvi böhranından təmizlənmək və parçalanmış türk dünyasının xilas yolunu axtarmaq üçün keçmişə üz tutmuşdur.

Tanrı aşiqinin gəldiyi ilk ulus Ellik ulusudur. Bura əsərdə "Tanrının sevdiyi bir ulus" kimi qiymətləndirilir. "Bəmbəyaz saqqalı, uzun saçları çiyninə tökülmüş" "Böyük Şaman" adlandırılan Ellik Tanrı aşiqinə verdiyi xeyir-duası ilə möhtəşəm "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarındakı Dədə Qorqudu da xatırladır: "Yolunuz uzun, yükünüz ağır, gücünüz az! Fəqət könül istəyənə qarşı heç nə dayana bilməz. Sənə Tanrıdan yorulmaz könül eşqi və çox güclü bir istək diləyirəm..." (Ağaoğlu 2007:80)

Əsərdə Tanrıya dua etmək mərasimləri, "Qutlu od" kimi məsələlər də türklərin qədim ənənələri və keçmişi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, qədim türklər Odu Tanrının nəvəsi, Günün oğlu hesab edirdilər.

Əsərdə türk yurdu geniş əraziyə malik bir diyar kimi vəsf olunur: "Bozqur dənizində oturan. Şimal dənizində bağlanan, Yanları batı dənizinə varan, Ətəkləri cənub dənizinə çarpan, İşığı Kil dağı, Üzü orta yayla, Köksü oddan günəş..." (Ağaoğlu 2007:82)

Lakin eyni zamanda türk dünyasını parçalayan, onu böhrana yuvarlayan məsələlər də Tanrı səsi ilə müasir aktuallığı ilə səslənir. Müəllifə görə, dünyanın bir ucundan digər ucuna qədər mədəniyyət saçan, insanlıq yayan Türk ulusu "güclülrə uyaraq" ağalığını itirmiş, kölelik qazanmışdır. Söz birliyinə baxmayan, Tanrını unudan qövm bəlalara düçar olmuşdur.

Əsərin sonunda türk şamanları birlikdə bir and içirlər. Bu and türk millətinin birliyini və Tanrıya yaxınlığını ifadə edir: "Yerin, göyün, canlı-cansız – hər şeyin yaradıcısı uca Tanrıya bu andı içiriz: haqdan başqa bir kimsəyə uymayacağız! Əlimiz var – işləyəcək, ayağımız var gedəcək! Beynimiz var – düşünəcək, könlümüz var – duyacaq! Bir-birimizə sarılacağız!" (Ağaoğlu 2007:89)

Bu əsərdə ifadə etdiyi fikirlər Ə.Ağaoğlunun türk xalqına verdiyi yüksək dəyərdən və türk dövlətlərinin gələcək inkişafına kömək edəcək məsələləri reallaşdırmaq arzusundan irəli gəlirdi. "Müsəlman xalqlarının vəziyyəti" əsərində də Əhməd bəy Ağaoğlu Şərq, xüsusilə islam mədəniyyətinin bərqərar olması və inkişafında türklərin mühüm roluna diqqət yetirmişdir. Müasiri olduğu dövrün problemlərinin köklərini araşdırmağa və həlli yollarını göstərməyə çalışan ictimai xadim XVIII əsrə qədərki mərhələdə islam mədəniyyətinin tərəqqisində türklərin xidmətlərini önə çəkir: "XVIII əsrin ikinci yarısı müsəlmanlığın tarixində bir dövr təşkil edir- tənəzzülün başlanması dövrü! Lakin bu dövrdən əvvəl bir-birinə tamamilə zidd iki mərhələ olmuşdur – daxili və xarici qüvvələrin yüksəliş mərhələsi (VII əsrdən XVI əsrə qədər) və durğunluq mərhələsi (XVII-XVIII əsrlər). Doqquz əsr davam edən birinci mərhələdə üç xalq - ərəblər, farslar və türklər növbə ilə islamın istinadgahı olmuşdur. Birincilər islamın meydana gəlməsindən VIII əsrin yarısına kimi, ikincilər VIII əsrdən XII əsrə kimi, üçüncülər isə XII əsrdən indiyə qədər" (Ağaoğlu 2007:328). Müəllif türkləri sağlam və qüdrətli xalq adlandırır,

onların islam Şərqinə verdikləri töhfələri sadalayır: "Bu irqin bir ovuc nümayəndəsi – Səlcuqlar əsrlərlə birləşmiş Avropanın qarşısında sinə gərib dayanmışdır" (Ağaoğlu 2007:328).

Əhməd bə Ağaoğlu türk xalqını nadir mənəvi və fiziki keyfiyyətlərə məxsus xalq kimi dəyərləndirir: "Nadir mənəvi keyfiyyətlər – doğruluq, namusluluq, sadəlik, mülayimlik, mərdlik, cəsurluq onların vücudlarının nadir keyfiyyətləri – möhkəmliliyi, dözümlülüyü, irq təmizliyi və gözəlliyi ilə bağlıdır" (Ağaoğlu 2007:328). XVIII əsrdən sonra elm və mədəniyyətdə böhranla üzləşən və intelektual inkişafda problemləri olan bu xalqın tarixi keçmişində "intelektual sahəyə maraq göstərdiklərini" xatırladır və bir çox faktları sadalayır. Müsəlmanlar arasında geniş yayılmış təqvimin Hülaki xanın adı ilə bağlı olduğunu, Teymurləngin dövründə Səmərqəndin elm, mədəniyyət, incəsənət mərkəzinə çevrildiyini yazır: "Günəşlə bağlı bir sıra dəqiq bilgilər üçün, Ptolomey loqarifmalarının təkamülü üçün Avropa Hülakinin istəkli dostu Nəsirəddin Tusiyə borcludur" (Ağaoğlu 2007:330).

Türk xalqlarının mövcud durumdakı inkişafına mane olan əngələri nəzərdən keçirən müəllif müasir dövrdə də aktuallığının saxlayan çox mühüm bir məqama toxunmuşdur: "Tarix səhnəsinə gəldikləri dövrdən onların daxili inkişafla məşğul olmalarının qarşısını alan əbədi və ciddi maneə meydana çıxır: türk-tatarlar həmişə özünümüdafiə vəziyyətində dayanmalı olmuşlar. Onların özlərini də, mənsub olduqları islam dinini də hər zaman və hər tərəfdən sıxışdırırdılar". Bu məsələni Ə.Ağaoğlu intelektual inkişafa ən böyük maneə kimi qiymətləndirmişdir.

B. İslam Dəyərlərinə Münasibət

Əhməd bəy Ağaoğlu islam dininin ehkamlarını çox ciddi şəkildə mənimsəmişdir. Ona görə də yazıçının əsərlərində islam dəyərlərinə münasibət geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Həmin cəhətləri "İslama görə və müsəlmanlıqda qadın" adlı əsəri əsasında nəzərdən keçirəcəyik. Burada din və qadın məsələsi əsasında islam dəyərlərinə münasibət göstərilir.

Əsərdə yazıçı islam dinindən öncə və onun meydana gəlməsindən başlayaraq XX əsrdə çağdaşı olduğu dönəmə qədər qadının rolunu təhlil etmiş, islam dinində qadının yeri, ona cəmiyyətdə verilmiş haqqları araşdırmış və yeri gəldikçə Qərb dünyası ilə də müqayisələr aparmışdır. Bir ədib və ictimai xadim kimi Ə.Ağaoğlu islahatların tərəfdarı olmuş, problemləri mədəni və siyasi inkişafi nəzərə alaraq dəyərləndirmək və həll etmək tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. İslamın meydana gəlməsinə qədər və islamın yayıldığı dövrdə Türk dünyasında qadının cəmiyyətdəki rolu və ona olan münasibətin əsərdə öz yerini tapması da önəmli məsələlərdən biridir.

Əsər zamanın çox mühüm aktuallığı kimi meydana çıxmış, qlobal düşüncənin, dövrün tələblərinin müsəlman cəmiyyətindəki qadınların vəziyyəti ilə nə qədər uyğun olub-olmaması sualı araşdırılmışdır. Əsərin yazıldığı dövrdə feminizmin geniş vüsət aldığı, Avropa və Amerika ölkələrində qadınların cəmiyyətdəki yeri və mövqeyi sahəsində bir sıra dəyişikliklərin baş verdiyini diqqətə çəkən Ə.Ağaoğlu iki əsas səbəbi göstərmişdir: 1. Həyat şərtlərinin ağırlaşması ailə təməllərini sarsıldaraq qadınların öz həyatları uğrunda müstəqil fəaliyyətinə gətirib çıxarmış. 2. Haqq və ədalət qavramlarının inkişafı əsrlərlə zəif cins hesab edilən qadınlar haqqındakı sterotipləri dağıtmış və onların hüquqlarını qoruyan bir sıra cərəyanlar meydana çıxmışdır. Belə bir şəraitdə müsəlman qadınlarının vəziyyəti necədir? Əhməd bəy Ağaoğlu, ilk növbədə, bu suala cavab axtarır.

Burada ilk olaraq yazıçı "İslam və qadın" probleminə diqqət çəkməyə çalışır. Qərb ictimai fikri və ədəbiyyatında uzun əsrlərdən bəri meydana çıxmış "islamın mənəvi və sosial inkişafa zidd" olması fikri, müəllifə görə, Qərbin müsəlman düşüncəsinə düşmən mövqedə olan Bizans və latın ədəbiyyatının təsirində qalması məsələsi ilə bağlı olmuşdur.

"Orta əsrlərdə Qərb islamı necə görürdü?" süalı ətrafında düşünən Əhməd bə Ağaoğlu orta əsrlərdə Qərbdə islam dini və Məhəmməd peyğəmbər haqqındakı fikirlərin çox yalnış olduğunu, hətta Dantenin məşhur "İlahi komediya" əsərində islam peyğəmbərini ilk çağ filosofları ilə yanaşı qoymaq istəyinə

görə təqiblərə məruz qaldığını, əksər yazıçı və fikir adamlarının isə yalnış tendensiyanı davam etdirərək islama yalançı din kimi yanaşdığını təəssüf hissi ilə qələmə alır. Hətta fransız yazıçısı Volterin papa yanında mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə islam dininə qarşı çıxışlarını xatırladır.

Əhməd bəy Ağaoğlu XIX əsrin birinci yarısında da Qərbdə islama doğru olmayan münasibətin davam etdiyini qeyd edərək yalnız sözügedən əsrin ikinci yarısında obyektiv fikirlərin meydana çıxdığını yazır. Həqiqətən də XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Qərb və Şərq ölkələri arasında əlaqələr də inkişaf etmiş, Qərbin islam və Şərqin digər dəyərləri haqqındakı görüşlərində həqiqətə uyğun dəyişikliklər müşahidə olunmağa başlamışdır.

Din və cəmiyyət məsələsinə Ə.Ağaoğlu özünəməxsus münasibət göstərir. Müəllifə görə, dinin cəmiyyətə təsiri cəmiyyətin dinə təsirindən aşağı deyil, ona görə də bütün problemlərin arxasında dini məsələlərin dayanması kimi yalnış fikirləri təkzib edir. Buradan çıxış edərək də müsəlman qadınının müasir vəziyyəti ilə musəlmanlığın ona verdiyi məziyyətləri və ilk müsəlman cəmiyyətindəki qadının vəziyyətini müqayisə etmişdir.

Ə.Ağaoğlu islam dininin qadınlara verdiyi dəyəri göstərmək üçün öncə dinin meydana gəlməsindən öncəki ərəb həyatına nəzər salır: "O dövrdə elə bir varlı ərəb göstərə bilməzsən ki, 15, 20 hətta 100 arvadı olmasın. Bu qadınlar bütün haqqlardan məhrum idilər. Hə ərlərinin, nə də kişi qohumlarının mirasına sahib ola bilərdilər. Qız ataları müqəddəs bir ənənə olaraq qızlarına istədiklərini etmək haqqına sahib idilər. Daha beşikdə ikən onu istədiklərinə nigahlaya bilirdilər (daha doğrusu vəd edirdilər). Məhəmməd ilk vaazlarinda böyük bir səmimiyyətlə çevrəsində qadınlarla bağlı bu barbar ənənələr əleyhinə çıxmağa başladı. Bu soylu, bu duyğulu varlığı Ərəbistandakı qadınların vəziyyəti kimi heç bir şey belə həyacana gətirmirdi" (Ağaoğlu 1985:26).

Əsərin "İslam qaynaqlarına görə qadın" adı ikinci ikinci bölümündə islamda qadına olan yüksək münasibət daha aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Müəllifə görə, yalnız "Quran"da qadınlardan bəhs edən "Əl-Nisa" surəsi belə peyğəmbərin qadın məsələsinə nə qədər böyük önəm verdiyini göstərməkdədir. Ağaoğlu fikirlərini aydın şəkildə ifadə etmək üçün həmin surədən bir ayəni təqdim edir: "Ey insanlar! Sizi eyni maddədən yaradan, ondan da bərabərini yaradan və ikisindən də bir çox kişilər və qadınlar çoxaldıb yaradan Allahdan qorxun!" (Ağaoğlu 1985:26) Müəllifə görə, bu həm bütpərəstliyə qarşı çıxır, həm də qadınların cəmiyyətdəki yerini yeni baxışdan dəyərləndirirdi.

İkinsi bölümdə "Məhəmmədin qadınlara verdiyi haqqllar" adlı bir başlıq yer almışdır. Burada deyilir: "Peyğəmbər bir başqa münasibətlə "Allah cənnəti anaların ayaqları altına sərdi" demişdir. Beləcə qadınların mənəvi dəyərini ucaldan Məhəmməd onlara elə geniş haqqlar verdi ki, Fransa kimi bu günün bəzi məmləkətləri belə hələ bu haqqları tanımaq cəsarəti göstərməmişdir" (Ağaoğlu 1985:29). Göründüyü kimi, müəllif islam dəyərlərini və qadınlara verilmiş hüquqları Qərb dünyası ilə də müqayisə etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Ağaoğlunun müasiri olduğu dövr üçün bunu yazması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. İslama görə, ailə, cəmiyyət, miras, evlilik, idarəetmə kimi mühüm sahələrdə qadınların hüquqları Ə.Ağaoğlu tərəfindən əsərdə sadalanmışdır. "İslamın qadına verdiyi dəyər" bölümündə də daha çox ailə və nigah məsələlərində qadınlara verilən haqqlar və üstünlüklərdən bəhs edilmişdir.

Əsərin ən önəmli hissələrindən biri "Türk və tatarlarda qadın" hissəsidir. İslamın qəbulundan öncə türklərdə qadınların sərbəst olduğunu yazan yazıçı qeyd edir: "İslamlıq Türk –Tatar qadınları arasında ənənələrin meydana gətirdiyi durumu sadəcə qəbul etdi. Bu hal onların əcəmlərlə qaynaşmasına qədər davam etdi. XIII əsrin başlanğıcında Asiyadan səyahət edən... İbni Batuta o dövr Türk-Tatarların qadına qarşı göstərdikləri hörmətə və qadının faydalanmaqda olduğu özgürlüyə təəccüblənmişdir" (Ağaoğlu 1985:54). Türklərin təhsilə hər zaman maraqlı olduqlarını da yazıçı ayrıca vurğulamışdır. "Türk və tatar qadınları daha bundan çox öncə Bağdad xəlifələrinin və ərəb uyğarlığının qüdrət və şöhrətinin ən parlaq dönəmlərində göstərdikləri yüksək qabiliyyətlərlə ərəbləri təəccübləndirirdilər" (Ağaoğlu 1985:54).

Əsərdə türk qadınları gözəl, zəkalı, tez qavrayan qadınlar kimi qeyd olunur, Bağdad xəlifələri Harun Rəsid, Məmun və digərlərinin türk qanı daşıdıqları yazılır.

Nəticə olaraq Ə.Ağaoğlu müsəlman cəmiyyətinin inkişafında qadınların mühüm rolu olduğunu göstərməyə çalışır: "Müsəlmanların qurtuluşu onların maddi, mənəvi, siyasi yüksəlişi sadəcə iki məsələni; qadın məsələsi və əlifba islahatının həll edilməsinə bağlıdır. Bu günün müsəlman qadını sərbəst və bilikli ana, bir eş olmaq şərtiylə sosial vəzifələrini faydalı bir şəkildə başara bilir. Ancaq bu şərtlər altında o uşaqlarına sosial həyatda çox önəmli olan sağlam bir xarakter və iradə aşılaya bilir. Onlara yüksək duyğular, soylu düşüncələr aşılaya bilir" (Ağaoğlu 1985:56).

C. Şərq Və Qərb Mədəniyyətinin Müqayisəsi Kontekstində Türk Tarix Və Kültürünə Münasibət

Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığında mədəniyyətlərin qarşılaşdırılması məqamında da türkçülük məsələlərinə diqqət yetirildiyini müşahidə edirik. Görkəmli ictimai xadimin "Mən kiməm?", "Üç mədəniyyət", "Müsəlman xalqlarının vəziyyəti", "İran və inqilabı" kimi əsərləri Şərq və Qərb mədəniyyətinə müqayisəli şəkildə yanaşmaq, ayrı-ayrı sivilizasiyaların dəyərlərini qiymətləndirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Ə.Ağaoğlunun "Mən kiməm?" əsəri Şərq cəmiyyətində böyük bir zümrəni təşkil edən insan tipinin xarakterik xüsusiyyətlərini konseptual istiqamətdə şərh edir, Şərq dünyasının inkişaf dinamikasının zəifliyi, Şərq düşüncəsinin həmin tərəqqi meyllərinin qarşısında törətdiyi əngəlləri göstərir. "Zahirim batinimə əsəbi və küskündür, batinim zahirimə lənət oxuyur" (Ağaoğlu 1997:54) deyən mütəfəkkir ədib Şərq insanını ona xas olan iki cəhət – eqoizm və altruizm kontekstində səciyyələndirir. Müəllifə görə, Şərq insanı "yaxşı təbiətli, xoş niyyətli, yaxşılıq sevən, başqaları üçün xeyir istəyən, qəhrəmanlığa aşiq, sədaqətə, doğruluğa məftun bir varlıqdır". Əhməd bəy Ağaoğlu bəlağətli nitq və gözəl əsərlərdə irəli sürülən ideyaların da sadalanan həmin xüsusiyyətlərdən qaynaqlandığını söyləyir. Lakin ən böyük ziddiyyət bu düşüncəyə sahib olan insanın fəaliyyətindəki təzadlardan doğur: "Mənim iki üzüm var – eqoizm və altruizm. Lakin min təəssüf ki, mən yalnız istəkdə, arzuda, boş danışıqlarda altruistəm. İndiyə qədər məndən altruizmə dəlalət edəcək tək bir hərəkət də görünməmişdir. Eqoist isə bütün hərəkətlərimə rəhbərdir. Çölüm qayda və mənfəət olmayan yerə bircə addım da atmaz!" (Ağaoğlu 1997:57)

"Üç mədəniyyət" əsərində islam, Budda-Brahman, Qərb, yaxud Avropa kimi üç nəhəng mədəniyyəti müqayisə edərkən Ə.Ağaoğlu türk mədəniyyətinin inkişafında ədəbiyyatın mühüm roluna diqqət çəkmiş və bir çox ədibləri dəyərləndirmişdir. Ə.Ağaoğlu ədəbiyyatın qayət ciddi, çox önəmli ruhu və ictimai bir amil olduğunu göstərir. Ədib ədəbiyyatımızda "türkə qarşı yabançılığa" son qoyacaq əsərlərin yazılmasını daha zəruri sayır, Namiq Kamalın yaradıcılığını yüsək qiymətləndirir, "Namiq Kamal məmləkətə islam və vətən eşqi aşıladı. Ruhlara bu eşqin gözəlliyini, həyacanını aşıladı" (Ağaoğlu 2007:112) deyə yazır. Ə.Ağaoğlu türk ədəbiyyatının bir neçə görkəmli simasını daha yüksək dəyərləndirmişdi: "Buradan Bakıya və Bakıdan Türkistanın ortalarına qədər bütün türk ürəklərini birləşdirən, eyni həyacanla çarpdıran, türkün dərdlərini, sevinclərini, əksiklərini və ehtiyaclarını, mütavazi həyatını dilə gətirərək, bir-birinə qarşı, bir bağlılıq quran dörd yazar görürəm: Namiq Kamal, Mehmet Emin, Mehmet Akif və Rəsad Nuri bəylər. Azərbaycan evlərində "Vaveyla" ilə "Mən bir türkəm", "Bülbül", "Çalıquşu" yan-yana dururlar və eyni fikirlərlə eyni duyğuları oyandırmaqdadırlar" (Ağaoğlu 2007:112-113).

"İran və inqlabı" əsərində Şərqin həddindən artıq mühafizəkar düşüncəyə sahib olmasını inkişafa zidd cəhət kimi qiymətləndirir, yeniliklərə hər zaman açıq olan Qərbin inkişaf səbəbini də həmin cəhətdən irəli gəldiyini əsaslandırır: "Qərbin qurmaq üzrə olduğu bu yeni yaşayış tərzi Şərq üzərində dərin izlər buraxmaya bilməyəcəkdir. Fəqət, heyif ki, Qərbdə olub bitən bu dərin dəyişikliklərdən Şərq xəbərsizdir; o hələ də əski qabığının içində əski ruhunu, əski düşüncə, əski təhəssüs və əski yaşayış tərzlərini saxlamaqdadır... XVI əsrə qədər üstünlük Şərqdə olduğu halda, bu əsrin axırında tərəzinin bir gözü ağır gəlməyə başlayır, o biri gözü isə mütəmadiyyən yüksələrək havada qalmağa məhkum olacaqdır. Ə.Ağaoğlu yazır ki, Qərbdə Renessans dövründə Şərqin ən mühüm parçası türklərin əlində

idi: "Qərbdə Osmanlı türklər, ortada Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular, Qacarlar, Əfşarlar və s. Şərqdə özbəklər, İlxanilər, Hindistanda Gürganilər – bu geniş dünyanın sakinləri, bax, bunlar idi..." (Ağaoğlu 2007:123) Müəllifə görə, türklər köhnəlmiş yaşayış tərzlərini saxlamaqla bərabər, bir-biriləri ilə də daim savaşırdılar: "Osmanlılar Səlimi və Süleymanı, Ağqoyunlular Şah İsmayılı və Abbası, Əfşarlar Nadiri və Gürganlar Baburu yetişdirdilər. Fəqət, Səlim və Nadir istisna olmaqla, kimsənin ağlına türk məmləkətlərini birləşdirmək, türk ellərini yoğurub, hamarlayıb yeganə varlıq halına gətirmək fikri gəlmir" (Ağaoğlu 2007:123).

Bu problemlərin mövcudluğu və gələcək nəsillərə ötürülməsi türk xalqlarının inkişafına mühüm əngəl olan və həllini gözləyən məsələlər kimi Ə.Ağaoğlunu ciddi şəkildə narahat edirdi.

Nəticə:

Ömrünü Azərbaycan və Türkiyədə keçirmiş Əhməd bəy Ağaoğlu türk dünyasını düşündürən bir çox problemləri qələmə almış, onları araşdırmış və həlli yollarını göstərmişdir. Milli-mənəvi dəyərlərimiz, onların qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi hər zaman yazıçı və ictimai xadimin yaradıcılığı və fəaliyyətində ön planda olmuşdur. Türk millətinin sahib olduğu zəngin tarixi əzəmət, dövlətçilik ənənələri, kültürü Əhməd bəy Ağaoğlunun daim yüksək dəyərləndirdiyi, örnək göstərdiyi məsələlər idi. Eyni zamanda, görkəmli ictimai xadim Qərb dünyasının inkişaf göstəricilərinin ön plana keçdiyi dövrdə həmin cəhətləri millətinə xatırlatmaqla, milli irsimizin ənənlərini yeni şəraitdə və müasir dünyaya uyğun şəkildə davam etdirməyi çox vacib hesab edirdi.

Ədəbiyyat:

Ağaoğlu, Əhməd. "İran və inqlabı". Ağaoğlu, Əhməd. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb yayınları, Bakı, 2007.

____. ____ . "İslamiyyetde kadın" (çev. Asan Ali Ediz), Ankara: Birey və Toplum yayınları, 1985.

____. ____ . "Mən kiməm". Quliyev, Vilayət. Ağaoğlular, Bakı: Ozan yayınları, 1997.

____. __. "Müsəlman xalqlarının vəziyyəti". Ağaoğlu, Əhməd. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb yayınları, 2007.

____. ____ . "Tanrı dağında". Ağaoğlu, Əhməd. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb yayınları, 2007.

____. ____ . "Üç mədəniyyət". Ağaoğlu, Əhməd. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb yayınları, 2007.

Quliyev, Vilayət. Ağaoğlular, Bakı: Ozan, 1997.

XVIII. Yüzyılda Azerbaycan Devletleri'nin Osmanlı İmparatorluğu İle İlişkileri (Boa Belgeleri Işında)

Relations of Azerbaijani States With The Ottoman Empire In The XVIIIth Century (In the Framework of the Boa Documents)

Xayala SÜLEYMANOVA *

Öz:

Biz bu makalede XVIII yüzyıl Azerbaycan devletleri (Safeviler İmparatorluğu, Afşarlar İmparatorlluğu ve Hanlıklar devri) ile Osmanlı İmparatorluğunun ilişkilerine farklı dönemlerdeki farklı görüşü ele aldık. Azerbaycan uzun yıllar boyunca Çar Rusyası ve Sovyet Rusyasının işgalında olduğu için Azerbaycan devletlerinin Osmanlı imperiyası ile ilişkileri kasden sahteleşdirilmiş, Osmanlı imparatorluğu ancak işgalçı bir devlet kimi takdim edilmişdir, Rusiya İmparatorluğunun askeri ve diplomatik hareketleri ise yardım kimi kiymetlendirilmişdir. Fakat Başbakanlık Osmanlı Arşivinin (BOA) belgeleri bu yanaşmanın yanlış olduğunu kanıtlıyor. XVIII asrın ilk 36 yılı Safeviler İmparatorluğunun çöküşü dönemini kapsar. Bu dönemden yararlanan Rusiya İmparatorluğu Azerbaycana işgalçı yürüşler etdi. Fakat uzun yıllar boyunca bu askeri hareketler yardım gibi sunuldu. Daha sonra Afşarlar İparatorluğu döneminde Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkiler genellikle Caferi mezhebinin Osmanlı İmparatorluğu terefinden kabül edilmesine yönelik olmuştur. XVIII yüzyılın ilk yarsında devletlerimizin Osmanlı imparatorluğu ile ilişkileri tarihi siyasi şeraite uygun olarag ara sıra gerginleşse de ebedi sülhle sonuçlandı. XVIII yüzyılın ikinci yarsında ise Azerbaycan hanlıklarının Osmanlı İmparatorluğu ile yalnızça müttefiklik ilişkilerinde bulundukları BOA belgeleri ışında incelenmiştir. BOA belgeleri zengin tarihimizin daha da derinden ve doğru araştırılması için oldukça önemlidir. Azerbaycan'ın XVIII yüzyıl tarihinin öğrenilmesi için Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinin araştırmaya katılımı, bu belgelerin ve diğer bilimsel literatürün incelenmesi, onların ortak analizi doğru sonuçların elde edilmesine olanak sağlar.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Osmanlı İmparatorluğu, BOA belgeleri, XVIII yüzyıl.

* Azerbaycan MEA-nın Tarih Enstitüsü, Bakü/AZERBAYCAN, El-mek: xayala.suleymanova@yahoo.com

Abstract:

We investigated different aspects during different periods relations Azerbaijani states (The Empire of Safavis, The Empire of Afshars and the period of khanates) with the Ottoman Empire in this article. The relations of Azerbaijani states with the Ottoman Empire was intentionally falsified, the Ottoman Empire was always presented as an occupier, because Azerbaijan was under the occupation of the Russian Empire (Tsar Russia) and Soviet Russia, the military and diplomatic activity of the Russian Empire was estimated as an assistance. But the documents of the Bashbakanlig Ottoman Archive (Ottoman archive of Prime Ministry) proved that this approach is false. The first 36 years of XVIII century embraces the collapse of the Safavi Empire. The Russian Empire which used the opportunity from this period began its invasion march to Azerbaijan. But this military activity was presented as assistance to Azerbaijani states. Afterwards the relations between the Afshar Empire and the Ottoman Empire were connected with the adoption of Chafari faith by the Ottoman Empire. Although the relations between our states were occasionally tensed according to historical-political condition in the first half of the XVIII century, it was resulted with the everlasting peace. The only alliance relations between Azerbaijani khanates and the Ottoman Empire in the second half of XVIII century was investigated under the light of the documents of the Bashbakanlig Ottoman Archive. Archive documents are very significant for deeper and more correct investigation of our rich history. The drawing of the documents of the Bashbakanlig Ottoman Archive into research work for studying of Azerbaijan history of the XVIII century, the investigation of these documents and literatures, their combined analysis give us an opportunity to obtain the certain result.

Keywords: Azerbaijan, the Ottoman Empire, the documents of the BOA, XVIII century

Giriş

Tarihi olaylar genellikle zaman, mekan, ideolojik konuma göre farklı şekillerde yorumlanıyor. 1991 yılında bağımsızlık kazanan Azerbaycan'da zengin tarihi geçmişimizin bağımsız dövlətçilik çerçevesinde yeniden tetkik edilmesine kapsamlı ortam oluşmuştur.

Azerbaycan tarihinin en karmaşık, zengin dönemlerinden tarihimizin XVIII yüzyılını kapsayan zaman dilimidır. Tarihimizin sonraki dönemini esaslı etkileyen bir çok mühüm tarihi

olaylar yaşandığı bu dönemi ilk kaynaklar esasında incelemeye büyük ihtiyaç vardır.

Azerbaycan uzun süre Çarlık ve Sovyet Rusyası›nın işgalında olduğu için tarihimizin bir çok dönemleri, aynı zamanda XVIII yüzyıl tarihi olayları da ciddi tehriflerden, sahtalaşdırmalardan kurtulamamıştır. Uzun yıllar boyunca Çarlık Rusyası'nın Güney Kafkasya'da yürüttüğü siyaset genellikle karezli pozisyondan araştırılmıştır.

Azerbaycan'ın XVIII yüzyıl tarihinin yeniden araştırılması için Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) belgelerinin, özellikle «Hattı-Hümayun»ların oldukça büyük önemi vardır.

XVIII asır Azerbaycan tarihi üç önemli merhaleni kapsar. XVIII yüzyılın ilk 36 yılı Safevi İmparatorluğu'nun zayıflaması ve yıkılması aşamasını oluşturmaktadır. 1736-1747 yıllarında Azerbaycan Nadir Şah Afşarın yarattığı imparatorluğun terkininde olmuştur. 1747 yılından Azerbaycan tarihinin hanlıklar dönemi başlar.

XVIII Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmaratorluğu İle İlişkiler

Sovyet dönemi tarihşünaslığında yazılmış eserlerde XVIII yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen Rusya işgallerine hak kazandırmakla birlikte, bu işgal Kafkasya halkları için tek olumlu çıkış yolu olarak değerlendirmiştir. Rusyanının askeri müdahalesi yardım, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri müdahalesi

ise işgal gibi verilirdi. Soyet dönemi tarihçilerinden A.R.İoanasiyan (İoannisyan 1958, İoannasiyan 1947) və V.N.Leviatov (Leviatov 1948) eserlerinde nüfusun Rusya'ya meylettiği belirttiler. V.P.Lıstısov (Lıstısov 1951), N.A. Smirnov (Smirnov 1958), H.B.Abdullayev (Abdullayev 1965), M.S.İvanov (İvanov 1952), M.R.Arunova və K.Z.Aşrafyan (Arunova vd. 1958), Ə.N.Kuliyevin (Kuliyev 1958) eserlerinde konuyla ilgili zengin bilgiler verilse de, hemen hemen bütün olarak bu eserlere Sovyet ideolojisi hakim kesilip. Bunun yanı sıra, V.P.Lıstısovun eserinde müslüman nüfusun Osmanlılara meylettiği ve Rus hükümranlığına karşı olduğu ifade edilirdi (Lıstısov 1951:109). Onun bu fikrini savunan yazarlar esasen bunu dini faktöre bağlıyorlar. XVIII yüzyıl Azerbaycan tarihi meselelerine A.Abdurrəhmanovun (Abdurrahmanov 1964), O.P.Markovanın (Markova 1966), A.D.Noviçevin (Noviçov 1965), S.M.Solovyevin (Solovyev 1963, Solovyev 1964) eserlerinde de değinilmiştir. Gösterilen yazarların birçoğu I Petronun şahsında Rusya'nın Hazarsahili bölgeleri işgal etmesi ve Güney Kafkasya'da möhkəmlenme politikasına hak kazandırıyorlar. Onlar Güney Kafkasya'nın Rusya tarafından işgali sırasında nüfusun Osmanlılara karşı olduğunu, Rusya'ya rağbetle yaklaştığını vurgulayırlar. Bu nedenle de, Osmanlı devleti işgalçı devlet gibi kaydedilirdi (Solovyev 1963:366-371, Markova 1966:161). Gösterilen fikirlere karşılık olarak BOA belgelerinde I Pyotrun şahsında Rusiyanın Azərbaycana yürüşü işqal gibi qiymətləndirilir. Böyle ki, III. Ahmed, eylül 1722 tarihli olduğunu tahmin edilen bir belgede bu konudaki fikirlerini özetlemiştir. III. Ahmed'e göre Çar, Tiflis hanı ile (II Konstantin) ittifak halindedir. I. Petro, Dağıstan'ı geçip Şirvan ve Gence'yi ele geçirmek peşindedir.[1] Belge Rusiyanın maksedinin işgal olduğunu kanıtlıyor.

Safeviler İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra ise Azerbaycanın Afşarlar İmparatorluğu dönemi başlar. BOA belgelerinde Nadir Şah Afşarın Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerine dair pek çok belgeler Caferi mezhebi ile bağlıdır. Nadir Şah'ın Caferi mezhebinin (altıncı imam Cafer-i Sadıkın (a.s.) adı ile bağlıdır) Osmanlı İmparatorluğu tarafında kabul edilmesine yönelik mektublar arşivde bulunmaktadır. İlginçtir ki, Sovyet döneminde basılmış eserlerde esasen Nadir Şah›ın dini reform girişiminden bahs edilmemiştir. Kısa da olsa bahs edilen eserlerde ise bu meselenin siyasi amaç taşıdığı ve Nadir Şah'ın özel ambisiyalarına hizmet ettiği gösterilmiştir (Arunova vd.1958: 141,144-145, İstoriya İrana 1977:38). Bilindiği gibi Nadir Şah Afşar Caferilik mezhebinin kabulu için defalerle Osmanlı sarayına mektublar gönderse de ret cevabı almıştır. Aşağıda belirtilen bazı belgelerde Afşarlar İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu arasında mezhep meselesine değiniliyor.

Caferilik ve Kabe'de rükn meselesinin neden kabul edilemediğinin sebepleri ise gönderilen mektuplarda, şer'i delilleriyle birlikte açıklanmıştı.[2] Belgelerin birinde bilirtiliyor ki, tasdiki istenen Caferi mezhebinin usul ve füruu Hanefi fıkıh kitaplarında yazılı değil. Fakat İmam Cafer-i Sadık (a.s.) bütün müslümanların saygı duyduğu ve sevdiği bir şahsiyetti, o ayrı bir konu idi. Caferi-mezhebi üyelerine Kabe'de rükn ayrılma meselesine gelince-İranlı hacılar bugüne kadar olduğu gibi, bundan sonra da Kabe'de, Şafi mezhebinin imamlarına uyarak namazlarını kılacaklardı.[3] «Hattı-Hümayun» belgeleri içerisinde 1743 yılı mart ayında Nadir Şah'ın oğlu ve etimadüddövləsi İmamkulu Mirza tarafından sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'ya hitaben yazılmış mektupta dört mezhep ile Caferiliyin aynı üsluba sahip oldukları belirtiliyordu. Furui-dindeki farklar Caferiliyin ret edilmesine sebep olmamalıydı. Ehli sünnetin dört mezhebinin imamları belli farklara göre bir birlerini batıl ilan etmemişlerdi. İlk üç halifenin hilafeti artık doğrulanmıştır. Bununla birlikte, Resulullah'ın (s.a.v.) soyundan olan İmam Cafer-i Sadık'ın (a.s.) ahlakta ve içtihat üstün olduğu herkese bellidir ve bu yüzden de onun yolu kabul edildi. Buna göre Nadir Devleti ile savaş etmek insafsızlıktır. Sadece bu inada göre müslümanlar frenk esirleri gibi alınıp satılır. Beş mezhep üzerinde karara gelmekte hiçbir engel yok, çünkü kimse diğerinin mezhebini kabul etmek zorunda değildir. Halk Caferiliyi kabul etmiştir, çünkü bu mezhebin ictihadları bu coğrafyanın yaşama uygundur. [4]

1 BOA, AE. III. Ahmed 21301;Külbilge 2010:127.
2 BOA, NHD. 3.; Külbilge 2010:300.
3 BOA, NHD. 3.; Külbilge 2010: 302.
4 BOA, HH. 3/92D; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində 2010: 501-498.

Nadir Şah'ın mezhep ve inançlarla ilgili meşverete topladığı İran, Turan, Əfqanıstan, Bağdat, Necef, Hille ulemasından düzenlediği bir heyet tarafından hazırlanan belgede kayd edilirki, raşidi halifelerinin her birinin mutlak şekilde haklarında şüphe edilmiyor. Ulema, şeyxülislam ve önde gelenler Caferi mezhebinin Osmanlı sultanı tarafından kabul edilmesini istiyor, kendileri de bu akideyi temeli sağlam şekilde sabit kabul edecekler.[5]

"Hattı-Hümayun" belgeleri onaylar ki, Nadir şah Caferi mezhebinin beşinci mezhep olarak kabul edilmesi ve iki devlet arasındaki ihtilafları gidermek niyetinde olduğu için Osmanlı sarayına bu konuda döne döne başvurmuştur. "Hattı-Hümayun" belgelerinde Nadir Şah'ın oğlu İmamkulu Mirzenin de beşinci mezheble ilişkin gönderdiği mektubundan bahsediliyor. Burada Caferi mezhebinin diğer dört mezhep ile ilişkileri ve bu mezhebin Osmanlılar tarafından da kabul edilmesi hakkında konuşuluyor.[6] Fakat Nadir Şah'ın tüm çabalarına rağmen Osmanlı hükümeti kesin şeklide onun tekliflerini kabul etmek istemiyordu.

Nadir Şah'ın iki müslüman türk devleti olan Afşar İmparatorluğu ile Osmanlı Devleti arasında dini birliğe ulaşmak girişimi «Hattı-Hümayun» belgelerinde defalarca vurğulanır. Nadir Şah›ın emri ve yardımı ile raşidi halifelerinin faaliyetlerinin kabul edilmesinden bahs ediliyor.[7]

Nadir Şah'ın mezhep meseleleri ile ilgili önerileri kabul edilmese de her iki devlet arasında barış anlaşması (Kerden barışı) bağlanır ve bu barış ebedi barış olur. A.Ateş de yazıyor ki, bütün bunlara rağmen iki devlet arasında imzalanan barış anlaşması yürürlüğe girdi (Ateş 2012:248).

Görüldüğü gibi, Nadir şah tüm hakimiyeti döneminde Osmanlı Devleti ile dini ihtilaflara son koymaya, dini birliğe ulaşmaya çalışsa da, ne yazık ki, Osmanlı din görevlilerinin itirazı yüzünden bu niyetini gerçekleştire bilmedi. M.Saraya göre, Osmanlı devletinin fanatik ulemasının tuttuğu olumsuz tutum, gerçekten de türk olması ile övünen ve müslümanlar arasında savaşın olmasını istemeyen Nadir Şah için bu, büyük bir başarısızlık olmuştur (Saray 2010:168).

Nadir Şah'ın bu isteği tüm dönemlerin ilerici fikir sahipleri tarafından olumlu değerlendirilmiştir. «Demir gibi sağlam iradeye sahip olan Nadir Şah'ın nadir meziyyeti sadece kılıç sahibi olması ile bitmiyordu. İslam ittihadını mezheplerin birliği şeklinde gerekli görerek bu hususta kendi fikrini Osmanlı sultanlarından çağdaşı olan sultan hazretlerine bildirmişti» (Resulzade 1993:51). A.Ağaoğlu, Nadir Şah'ın birlik teşebbüsünü yüksek değerlendirerek yazıyor ki, "İstanbul Nadir'in barış hakkındaki tüm şartlarını kabul ettiği halde, mezhep hakkındaki teklifini ret etdi. Bu suretle türklüyün vahdetine büyük engel olan bir meseleyi eğitimsiz ve cahil bir türk kaldırmak istediği halde, İstanbul gibi nispeten aydın bir ortam bu teklifi ret etmek gibi ağır tarihi sorumluluğu üzerine alır. Halktan türemiş olan bu türk çocuğu cehaletine ve okumamasına rağmen, türk vehdetinin, türk barışının deyer ve önemini idrak etmişti. Türklüğün hakim olduğu diğer yerlerde türk sülalesine dokunmadı. Tersine olarak, yerinde tutmakla beraber onlarla akrabalık kurmaya çalıştı. Kendi sülalesinin kaderini onların kaderine bağlamaya çalıştı. Daha sonra yazar teesufle yazıyor, fakat ne çare ki, ne İstanbul, ne de Türkistan'daki kabile reisleri onu anlamadılar "! (Ağaoğlu 2009: 63-65). R.Mehdiyev de Nadir Şah'ın bu adımını olumlu değerlendirerek yazıyor ki, mezheplerarası ilişkilerin sabitlemesi, islam ümmetinin bütünlüğünün sağlanması Nadiri düşündüren hassas konular idi (Mehdiyev 2015:33).

Belirtdiyimiz gibi, tarihçiler tarafından bu konu hiç de tek taraflı kabul edilmemiştir. Bazı ileri görüşlülüğü tarihçiler Nadir Şah'ın dini birlik girişimini yüksek değerlendirmiş, bazı tarihçiler ise şahı bu teşebbüsünde samimi kabul etmemişlerdir. J.Hanwaye göre, Nadir Şah sonunda her iki İmparatorluğu birleştirmeye umuyordu (Hanway 1754:341). J.Fraser yazıyor ki, Nadir şah dini siyaseti ile şahlığı vereseleri için güçlendirmeye çalışıyordu (Fraser 1742:127). M. Ahworthy ise yazıyor ki, dini ve etnik parçalanma orduyu zayıflata bilirdi (Ahworthy 2006: 184). M.Arunovaya göre, Nadir

5 BOA, HH. 3/92A; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində 2010: 488-485.
6 BOA, HH. 3/92B; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində 2010: 483-481.
7 BOA, HH. 5/151; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində 2010: 464-462.

Şah'ın dini reform geçirmesi onun işgalçı politikasına yardımcı faktör olmalıydı. Sünniliyin devlet dini ilan edilmesi, kendini gayretle sultanın ve şahın tebeelerinin terafdari gibi göstermesi teşebbüsü, Nadir'in düşüncesine göre Sünni-türkler arasıda ona dini rağbet ve elehdarları arasında ise manevi ayrılmaya yol açacaktı. Bu yolla da dini reform ülkede Safevilerin nüfuzunu kırıb, Afşarlar sülalesini möhkemletmekle birlikte, Şii ruhanilerin de etkisini zayıflatmalı idi (Arunova vd.1958: 141,144-145). Bu dönemde İslam devlet dini gibi Osmanlı Türkiye'sinde egemenlik eden feodal sınıfını birleştiriyordu. Ulema daha çok muhafazakar idiler, herhangi bir gelişmeye ve reforma karşı çıkan başlıca mürtece kuvvet idiler (Abdullayev 1965:57). Hem Şii hem de Sünni fanatiklerin bu uzlaşmaya karşı olan gizli muhalefetini ortadan kaldırmak mümkün olmadığına göre, Nadir Şah'ın Şii ve Sünnileri birleştirmek girişimi ancak kağıt üstünde gerçekleştirildi. Caferi mezhebi resmi mezhep olarak ne Osmanlı devleti din adamları tarafından, nede ki, Özbek hanları tarafından tanınmadı (İstoriya İrana 1977:206-207). K.Finkele göre, Nadir Şah›ın ileri sürdüğü dini reform teklifi kabul edilmediği için o, bu teklifinden el çekmeli oldu. Şüphesiz ki, bu uzlaşma hem Afşarlar, hem de Osmanlı Devleti için yararlı olucakdı (Finkel 2009:498-499). E.Tucker Caferilik konusunun kabul edilmemesinin nedenlerinden biri olarak Patron Halil ayaklanmasının etkisinin İstanbul'da halen kalması ile izh ediyor (Tucker 2006:47). O, diğer bir neden olarak, Osmanlı devlet adamları ve uleması tarafından bu girişimin riyakârlık gibi değerlendirilmesi ile bağlıyor (Tucker 2006:83-84).

Görüldüğü gibi, batı tarihçileri Nadir Şah'ın bu konuda bir kural olarak samimi olmadığını kayd eder, hatta bazen Nadir şahı dinsiz ilan etmekten çekinmiyorlar. L.Lokkara göre, Nadir Şah'ın başlangıçta Şii veya Sünni olduğu bilinen olmasa da, ömrünün sonlarında onun asıl dini itikada sahip olmadığı şüphesizdir (Lokart 1938:278). Oysa, Nadir Şah defalarca aile üyeleri ile Hz.Ali'nin (a.s.) türbesini yanı sıra Kerbelanı, Meşhedi ve imam M. Kazım'ın (a.s.) türbelerini ziyaret etmiş ve onların yenilenmesi için hayli bütçe ayırmıştır. L.Lokkart daha sonra yazıyor ki, Nadir şah kendi bakışlarında milliyetçi değil, daha çok beynəlmilçi idi. O, birleştirilmiş müslüman dünyasının başkanı olmak istiyordu. Ayrıca, yazar kendisi yazıyor ki, Nadir şah Meşheddeki İmam Rıza (a.s.) mescidindeki şah kütüphanesine en çok bağış bağışlayanlardır biriydi. O, bu kütüphaneye 400 el yazması bağışlamıştı (Lokart 1938:277).

Bir konuyu da belirtelim ki, bir takım araştırmacılar, özellikle batı ve rus tarihçileri, en çok da L.Lokkart Nadir şahı Sünni bulur ve Caferi mezhebinin beçinci Sünni mezhebi olarak kabul edilmesinin istendiğini bildirir. Fakat Nadir Şah Caferilik mezhebini sünniliyin beşinci mezhebi gibi değil, sünnuler tarafından kabul edilen beşinci mezhep olarak tanınmasını istiyordu. M.Saray da bu görüşü savunarak, Caferi mezhebinin Sünni mezhebi olmadığını bildirir (Saray 1990:55). Fakat onu da belirtelim ki, şah şiəlikdə ve sünnilikdə bazı değişiklikler yaparak onların bir-birlerini kabul etmelerini istiyordu.

XVIII Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu İle İlişkiler

XVIII yüzyılın ikinci yarsından Azerbaycan tarihinin hanlıklar devri başlıyor. Tarihşünaslıkda Azerbaycan hanlıkları ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilere çeşitli yaklaşımlar mevcuttur. Sovyet dönemi tarihşünaslığında Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan hanlıkları arasındaki ilişkilerden bahs olunarkən Osmanlı İmparatorluğu işgalçı devlet olarak sunulur ve hanlıkların Rusya'ya meyl ettiği kayd edilirdi (Abdullayev 1965:497). V.N.Leviatova göre, XVIII yüzyılın sonunda İran ve Türkiye işgalinden en başarılı çıkış yolu Rusya'ya birleşmek idi (Leviatov 1948:165). İran ve ya Türkiye istenilen zaman kendi kuvvetlerini bu zengin diyara yönelte bilirdi (Aliyev 1985:173). Bu fikri savunan H.İ.Delili yazıyor ki, İran ve Osmanlı işgali tehlikesinden, tarih boyunca yaşanan felaketlerden kurtulmak umutu ile Rusya himayesine dayanmak eğilimleri güçlendi (Delili 1979:3).

BOA arşiv belgelerine bakıldığında ise Azerbaycan hanlıklarının Osmanlı İmparatorluğu ile sadece müttefiklik ilişkileri olduğu anlaşılır. Bu da ideolojinin tarihi etkilediyini, hatta zaman zaman tarihə hakim kesildiyini kanıtlıyor.

Nadir Şah'ın ölümünden sonra Şeki, Bakü, Kuba (Quba), Şirvan, Karabağ, Gence ve Lenkeran hanlıkları ve İlisu sultanlığı kendi bağımsızlıklarını ilan ederek, Osmanlı devletine müracaat etmişlerdi.

Hepsi de Osmanlı devleti ile ilişkiler kurmaya, Rusya'nın bölgede el-kol açmasına izin vermemek için kendilerine garanti almaya çalışıyorlardı (Necefli 2002:33-34). Gence Hanlığı'nın Osmanlı İmparatorluğu ile siyasi ilişkilerinin yaranmasında genceli Şahverdi Hanın 1752 yılının mayıs ayında Osmanlı sarayına gönderdiği mektup mühüm önem taşıyor.[8] İrevan Hanlığı bu zaman kendisine müttefik olarak baktığı Osmanlı İmparatorluğu›na İrevan›da yaşanan olaylarla ilgili bilgi vermek için Osmanlı devletinin baş vezirine hitaben yazılan mektupla İbrahim beyi 1764 yılında İstanbul'a gönderdi.[9] İrevan hanı Hüseyneli Han Kacarın (1759-1783) Kars mühafizi İzzet Paşa'ya gönderdiği 1775 tarihli mektubunda Osmanlı devletine sadık olduğunu, ayrıca Rusya'nın Dağıstan bölgesindeki faaliyetindən rahatsız olduğunu belirtiliyordu .[10]

1776 yılında Karabağ hanı İbrahim Halil Han (1763-1806) Osmanlı hükümetine yazdığı mektupta not ediyordu ki, Rusya'ya dayanan II İrakli Azerbaycan sınırlarına hücum ettiğine göre, Azerbaycan hanları ve Dağıstan hakimlerinin beraber haraket etmesi gerekir. Bu konuda ise Osmanlı sınır kuvvetlerinin yardımı gerekir.[11]

Erzurum Valisi ve doğu seraskeri Canikli Ali Paşa'nın merkeze gönderdiği mektubunda Hoy hanının sadakatli olduğu ve Osmanlı Devleti ile ittifak kurmak istediyini belirtiliyordu.[12] 1777-yılında Erdebil hanı Nezereli Han'ın (1757-1792) Osmanlı sadrazemine yönelik mektubunda da Rusya'nın ve II İraklinin işgalçı politikasından rahatsızlık ifade ediliyordu.[13] Mektupta ayrıca, Çıldır valisi Süleyman Paşa vasıtasıyla gönderilen nakit paraya ve değerli saatin gönderilmesine göre sultana teşekkür belirtiliyordu. Nezereli Han II İraklinin müttefiki Rusya ile birlikte Azerbaycan topraklarına tecavüzü karşısında gerekirse Osmanlı devletinin sınır valileri ve beylerbeyileri, Dağıstan hakimleri ile ittifak ederek tecavüzün def olunacağını sultana belirtiliyordu.[14]

1783 yılında Şeki hanı Abdülkadir Han'ın Ərzurum Valisi Teymur paşaya mektubunda Rusya'nın seksen bin kişilik orduyla sınıra geldiği, Tiflis'e ise on iki bin kişilik ordu getirdiği hakkında uyarı ediyordu.[15]

1783 yılında Tebriz hanı Necefqulu Han'ın (1757-1784) Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya mektubunda Gürcü çarı II İraklinin Rusya ile ittifaka girmesi, Rusya sınırlarından Tiflis'e askeri yolun çekilmesi, ayrıca, müttəfiqlərin tüm Müslüman hanlıklarını ortadan kaldırmak niyetini önlemek için hanlıkların güçlerini birleştirmeli olması bir daha ifade edilmişti. Mektuptan anlaşılıyor ki, Necefqulu Han da işgalden kurtuluş yolunu sadece birleşmekde görüyordu.[16] Çıldır valisinin merkeze gönderdiği mektuptan anlaşılıyor ki, artık belli tedbirler görülmüş, Rusya ve Gürcü çarının tecavüzüne karşı Dağıstan, Şamahı, Gence ve Karabağ hanları ile ilişkiler desteklenmektedir. Azerbaycan hanlıklarının büyük çoğunluğu kuzey tehlikesine karşı birleşmeye hazır olduğunu bildirmiştir.[17]

1784 yılında Sultan I. Abdülhamid Azerbaycan xanlarına destek verilməsinə ilişkin ferman imzaladı. Belgede Çıldır valisinden alınan haberlerin Şeyxülislam tarafından incelendiğinde dair bilgi veriliyordu. Belgenin üzerinde I Abdülhamidin Azerbaycan hanlarına destek verilmesine dair derkenarı vardır.[18]

1784 yılı nisan ayına ait belgede Gürcü çarı II İraklinin ruslarla birlikte Osmanlı devletine ve Azerbaycana dahil olmak üzere İrevan'a ve Dağıstan topraklarına saldırısı sırasında buna karşı Çıldır valisi vezir Süleyman Paşa ve Bayezid müteserrifi İshak paşa Azerbaycan hanları ile birleşerek ortak

8 BOA, HH. 5/153; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində 2010: 455-454.
9 BOA, HH. 4/112; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində 2010: 449.
10 BOA, HH. 5/149; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində 2010: 447-445.
11 BOA, HH. 3/73; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində 2010: 435-433.
12 BOA, HH. 3\82; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində 2010: 427-425.
13 BOA, HH. 4\97; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində 2010: 429-428.
14 BOA, HH. 4\97; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində 2010: 429-428.
15 BOA, HH. 12/448İ; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində 2010: 395.
16 BOA, HH. 10/333F; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində 2010: 388-387.
17 BOA, HH. 4/94K; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində 2010: 347-346.
18 BOA, HH. 19/910-A; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində 2010: 314.

hareket edecek.[19] Belgelerde II İraklinin işgalci politikasına ortam yaratmamak için tüm Azerbaycan ve Dağıstan hanlarının Osmanlı devleti ile birlikte savaşta iştiraklarının islam birliği adına önemi vurgulanıyordu.[20]

1786 yılının haziran ayında Osmanlı Sarayı yine de bir takım Azerbaycan hanlarına, özellikle İbrahimxelil Hana mektup göndererek bildirirdi ki, II İrakli önceleri Osmanlı devletine tabi olduğu halde, şimdi artık İran şahı olmak iddiasıyla çeşitli hilelere el atıyor. Eğer II İrakli ve diğer düşmanlar sınırlarımıza hücum ederlerse, Erzurum serasgəri ve Çıldır valisi ile ilişki kurarak ortak mücadele edilsin.[21]

1788 yılında Beyazıt müteserrifi İshak Paşa'nın Osmanlı sarayına gönderdiği mektubu bir daha tastik ediyor ki, Azerbaycan hanlıkları Osmanlı Devleti ile siyasi ilişkileri möhkemlendirmeye can atıyorlardı.[22]

1788 yılının şubat ayında Osmanlı hükümeti Karabağ, Guba, Şeki, İrevan, Erdebil, Tebriz, Hoy, Urmiye xanlarına, Marağa, Qaracadağ ve Dağıstan hakimlerine mektup göndererek, ruslarla gürcülerin Azerbaycan ve Dağıstan topraklarına askeri planları ile ilgili haberdar edilmişti.[23] T.Mustafazadə de yazıyor ki, ilk kaynak bilgileri 1787-1791 yılları Rusiya-Osmanlı savaşı arefesinde Azerbaycan hanlıklarının büyük çoğunluğu Rusiyaya değil, Osmanlı devletine rağbet bəslədiyini kanıtlıyor (Mustafazade 2002:211).

G.Necefli yazıyor ki, Azerbaycan hanlıklarını Osmanlı devleti ile dil ve din birliğinden başka, esasen şimal tehlikesi yaklaştırıyordu (Necefli 2002:33).

A.Temizkana göre, Kafkasyalılar Osmanlılardan medet umarken Osmanlı Devleti de Kafkasyalılara umut bağlamıştı. Osmanlılar Kafkasyalılara yardım sözü vererek mücadele azimlerini de artırmaya çalışıyorlardı (Temizkan 2006:453).

M.Saray haklı olarak belirtir ki, Osmanlı Devleti ve Kacarlar iç işlerle meşgul olduğu bir zamanda Rusya işgalleri Azerbycan hanlıklarını ve hanlıkların güvendiği her iki müslüman devletini kafil yakaladı (Saray 1993:17).

Sonuç:

Osmanlı Arşiv Belgeleri uzun süre Azerbaycan tarihçileri için erişilemez olmuştur, bü yüzden de belgelerin deyeri çok önemlidir. Azerbaycan devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri mevcut ideolojiye hizmet eden Sovyet tarih biliminde kasten dokunulmamış, ya da ciddi tehriflere maruz kalmıştır. Fakat ilk kaynaklar olan belgelerin incelenmesi temelinde bu bakışın kökten yanlış olduğunu görüyoruz. Belgeler ışında aydınlanıyor ki, Rusya İmparatorluğu Safeviler İmparatorluğu'nun zayıflamasını kullanarak sıcak denizlere inmek politikasını gerçekleştirmeye çalışırdı. Bu yardım deyil, işgaldı.

Belgelerinin incelenmesi Nadir Şah Afşarın iki Türk İmparatorluğu arasında dini birliğe ulaşmak için Osmanlı Sarayı ile yaptığı görüşmelere özel önem vermesi, fakat fanatik din görevlilerinin sergilediği görüş yüzünden bu teşebbüslerin gerçekleşmesine imkan vermediği kanıtlanmıştır. Nadir Şah'ın Osmanlı devleti ile ilişkisinde Caferilik mezhebinin kabulüne çalışması ile ilgili tarihçiler arasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Fakat bu bir gerçektir ki, Nadir Şah iktidara geldiği günden iki devlet arasındaki ilişkilere gölge düşüren dini ihtilafları gidermek, karşılıklı ilişkileri düzene sokmak için önemli adımlar

19 BOA, NH. 993; Osmanlı devleti ile Azerbaycan Türk hanlıkları arasındakı münasibetlere dair arşiv belgeleri 1992: 90-93.

20 BOA, HH. 4/94A; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində 2010: 361.

21 BOA, A.DVNS.NMH.d, 9-200; Osmanlı sənədlərində Qarabağ 2011: 147-150.

22 BOA, HH. 23/1164; Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində 2010: 239.

23 BOA, A.DVNS.NMH.d, 9-229; Osmanlı sənədlərində Qarabağ 2011:170-176.

atmıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, rus ve batı tarihçileri Nadir Şah'ın gösterdiği bu girişimleri siyasi, yayılmacı planları ile anlatmaya çalışırlar ki, bu da doğal karşılanmalıdır. Müslümanların ve türklerin birliğine daima engel olan hıristiyan batı dünyası Nadir Şah gibi bir türk, müslüman fatehin birlik arzularından rahatsız olmaya bilmezlerdi. Müslümanların birliğine ulaşmaya çalışması Nadir Şah'ın gerçekten ileri görüşlü devlet adamı olarak ne kadar samimi olduğunu göstermektedir. Onun teklifi Osmanlı İmparatorluğu tarafından kabul edilseydi, bu sadece müslüman dünyasının yararına olurdu. Nadir Şah'ın müslümanların birliğine çalışması meselesi günümüzde de kendisinin ne kadar güncel olduğunu bir kez daha göstermektedir.

Belgelerinin incelenmesi bir kez daha göstermektedir ki, Rusya İmparatorluğu ve onun himayesine sığınan Gürcü çarının Erivan hanlığına, aynı zamanda Azerbaycan'ın diğer hanlıklarına beklenen saldırı tehlikesi karşısında Osmanlı İmparatorluğu bölgenin müslüman hakimlerinin tüm güçlerini birleştirmeye çalışmıştı. Belgelerin araştırılması neticesinde Rusya ve elaltısı II İraklinin saldırısına karşı mücadelede güçlü dost ihtiyaç duyan Azerbaycan hanlarının birçoğunun yaratıldıkları günden Osmanlı İmparatorluğu ile sıkı ilişkiler kurmaya can atması, onun desteğini kazanmaya çalışması kanıtlanıyor.

XVIII yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan hanlıklarının Osmanlı İmparatorluğu ile müttefiklik ilişkileri kurmaya gayret etmeleri ve bu isteğin karşılıklı olduğu BOA belgeleri ışında aydınlığa kvuşuyor.

Dünyanın en zengin arşivlerinden olan BOA dünya tarihini, aynı zamanda Azerbaycan tarihini zenginleştirecek güçtedir. Bu arşiv belgeleri zengin tarihimizin daha da derinden ve doğru araştırılması için oldukça önemlidir.

Kaynakça:

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

BOA, AE. III. Ahmed 21301

BOA, A.DVNS.NMH.d, 9-229

BOA, HH. 3/92D

BOA, HH. 3/92A

BOA, HH. 3/92B

BOA, HH. 5/151

BOA, HH. 5/153

BOA, HH. 4/112

BOA, HH. 5/149

BOA, HH. 3/73

BOA, HH. 3\82

BOA, HH. 4\97

BOA, A.DVNS.NMH.d, 9-200

BOA, HH. 12/448İ

BOA, HH. 10/333F

BOA, HH. 4/94K

BOA, HH. 19/910-A

BOA, NH. 993

BOA, HH. 4/94A

BOA, HH. 23/1164

BOA, NHD. 3

Azerbaycan tarihi arşiv senedlerinde (XVIII-XX asrın evvelleri). I cilt, Türkiye Cümhuriyyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivinin senedleri. Bakü: "Çaşıoğlu", 2010.

Fraser J.B. The history of Nadir Shah, formerly called Thamas Kuli, the present Emperor of Persia. Londra: printed by Straban, 1742.

Hanway J. An historical account of the British trade over the Caspian Sea with the author`s journal of travels from England through Russia into Persia and back through Russia, Germany and Holland. Vol II. Londra: Publishing house: Osborne [u.a.], 1754.

Mehdiyev R. Nadir şah Afşar: imperiya tarihimizin sonuncu sahifesi diplomatik senedler aynasında/ Nadir şah Əfşar. Diplomatik yazışmalar. Fars dilindən tercüme eden, neşre hazırlayan, keydlerin müəllifi Rauf Şeyhzamanlı. Bakü: Şark-Karb Neşriyyat Evi, 2015.

Osmanlı devleti ile Azerbaycan Türk hanlıkları arasındakı münasibetlere dair arşiv belgeleri (1578-1914). I c. Ankara: 1992.

Osmanlı senedlerinde Karabağ. Bakü: Şərq-Qərb, 2011.

Diger Eserler

Abdullayev H.B. Azerbaydjan v XVIII veke i vzaimootnoşeniya evo s Rossiey. Bakü: İzdatelstvo AN Azerbaydjan SSR, 1965.

Abdurrahmanov A. Azerbaydjan vo vzaimootnoşeniyah Rossii, Turtsii i İrana pervoy polovine XVIII v. Bakü: İzdatelstvo AN Azerbaydjan SSR, 1964.

Ağaoğlu Ə. İran və inkilabı. Bakü: Azerneşr, 2009.

Ahworthy M. The Sword of Persia Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant. Londra-Nyu York: I.B. Tauris, 2006.

Aliyev F.M. Azerbaydjansko-russkie otneşeniya. Bakü: Elm, 1985.

Arunova M.R., Aşrafyan K.Z. Kosudarstvo Nadir-Şaha Afşara. Maskva: İzdatelstvo vostoçnoy literaturı, 1958.

Ateş A. Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1720-1747). Ankara: Altınpost, 2012.

Delili H.Ə. Azerbaycanın cenub hanlıkları XVIII asrın II yarsında. Bakü: Elm, 1979.

Finkel K. İstoriya Osmanskoy İmperii. Maskva: İzdatelstvo AST, 2009.

İvanov M.S. Oçerk istorii İrana. Maskva: Kospolitizdat, 1952.

İoannisyan A.R. Prisoedinenie Zakavkaziya k Rossii i mejdunarodnıe otneşeniya v naçale XIX stoletiya. İrevan: İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR, 1958.

——. Rossiya i armyanskoe osvoboditelnoe dvijenie v 80-h k. XVIII veka. İrevan: İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR, 1947.

İstoriya İrana. Maskva: İzdatelstvo MKU, 1977.

Kuliyev A.N. Azerbaycan-Rusiya münasibetleri tarihinden (XV-XVIII asrlar). Bakü: Azrb. SSR SEBY cemiyyeti, 1958.

Külbilge İ. XVIII yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-İran siyasi ilişkiləri (1703-1747). (Yayınlanmamış doktora tezi). İzmir: 2010.

Leviatov V.N. Oçerki iz istorii Azerbaydjana v XVIII veke. Bakü: İzdatelstvo AN Azerbaydjan SSR, 1948.

Lıstısov V.P. Persidskiy poxod Petra I. 1722-1723. İzdatelstvo MKU, 1951.

Lockhart L. Nadir Shah. A Critical Study Based Mainly upon Contem-porary Sources. Londra: Luzac & Co, 1938.

Markova O.P. Roossiya, Zakavkaze i mejdunarodnıe otnoşeniya v XVIII veke. Maskva: Nauka, 1966.

Mustafazade T.T. XVIII yüzıllık-XIX yüzıllıyın evvellerində Osmanlı-Azerbaycan münasibetləri. Bakü: Elm, 2002.

Necefli G.C. Azerbaycan hanlıklarının Osmanlı devleti ile siyasi elakəleri (XVIII asrın II yarısı). Bakü: Nurlan, 2002.

Novaya İstoriya İrana (hrestomatiya). Maskva: Nauka, 1988.

Noviçov A.D. Turtsiya. Maskva: Nauka, 1965.

Resulzade M. İran Türkleri. İstanbul: ETAM A.Ş Matbaa Tesisleri, 1993.

Saray M. Azerbaycan Türklerinin Tarihi. İstanbul: Nesil Matbaaçılk, 1993.

——. Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkləri tarihi. Bakı: Şərq-Qərb, 2010.

——. Türk-İran Münasibetlerinde Şiiliğin Rolü. Ankara: TKAE, 1990.

Smirnov N.A. Politika Rossii na Kavkaze v XVI-XX vekax. Maskva: İzdatelstvo sotsialno-ekonomiçeskoy literaturı, 1958.

Solovyev S.M. İstoriya Rossii s drevneyşih vremen. Kn. IX. cilt.17-18. Maskva: Sostekkiz, 1963.

——. İstoriya Rossii s drevneyşih vremen. Кн. XII. cilt. 23-24 (1749-1761г.). Maskva: Mısl, 1964.

Tucker E. Nadir Shah's Quest for Legitimacy in Post-Safavid Iran. Florida: University Press of Florida, 2006.

Temizkan A. Rusya ve Osmanlı Devletinin Kafkas-ötesinde nüfuz müca-delesi // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, c. VI, sayı 2, İzmir: 2006, s. 447-462.

Eski Sovyet Tarih Yazıcılığı Üzerine

On Former Soviet Historiography

Doç. Dr. Beşir MUSTAFAYEV *

Öz:

Konumuz özellikle dört dönemi ihtiva etmektedir. Birincisi Sovyetlerin ilk kuruluş yılları 'Marksist-Leninist tarih yazıcılığı', ikincisi 'Stalin dönemi tarih yazıcılığı', üçüncüsü 'İkinci Dünya Savaşı tarih yazıcılığı', dördüncüsü ise 'Sovyet kuruculuğu veya çiçeklenme dönemi tarih yazıcılığı'. Öte yandan bu çalışma, Sovyet tarihçiliği mantığının bütününü kapsamakla birlikte özellikli olarak devlet inşasında tarih kurgusunun işlevini konu edinmiştir. İlk yıllardan sonuna dek Sovyet tarihçiliğinin konusu, içeriği, kapsamı ve yöntemi üzerinde duran bu araştırma, günümüz Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri ortak tarih çalışması için bir arayış niteliği de taşımaktadır.

Sovyet rejimi tarihçilerince; tarihçilik, tarih ilminin tarihi demekti. Sovyet rejimi tarihçiliği ise; belirli bir döneme, konuya ilişkin araştırmaların Marksist-Leninist-Stalinist metotlarla yürütülmesi faaliyetiydi. Bu sebepten dolayı tarihi materyalizm, bir tarih metodu olmaktan çok sosyalizm propagandasının en etkili araçlarından biri olmuştur. İşte Marksist-Leninist-Stalinist tarihsel materyalizmin özü bundan ibarettir. Eski Sovyet eğitim ve öğretim sistemi de bu anlayışı açıklamak üzere kurgulanmıştır. Dolayısıyla tarih ilmi diğer sahalarda olduğu gibi bu rejimin emrinde olmuştur. Sovyet tarihçiliğinde diğer bir yöntem de tarihi olayların kanuna uygunluğu kuralıdır. Bu kural, sosyo-ekonomik örgütlenme biçimlerinin meydana geliş sebeplerinin açıklanmasında, Marksist-Leninist-Stalinist tarihçiler tarafından kullanılmaktaydı.

Anahtar kelimeler: Tarih yazıcılığı, Türk Dünyası, Sovyetler Birliği, Marksist, Leninist.

* Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Elmek: besirmustafa@gmail.com

Abstract:

This topic includes four part: firstly Marxist-Leninist historiography in early establishment of Soviet; secondly historiography of Stalin period, thirdly historiography of World War Second and fourthly historiography of organizing or blooming period of Soviet. On the other hand this study contains entire of Soviet historiography idea. But specially this study mentions function of history fiction in process of state building. The study dwells on Soviet historiography's issue, content, scope and method from beginning to end of Soviet, also comprises an idea that has mutual history working between contemporary Turkey and Turkish Republics.

In opinion of historians, historiography is history of historiography. The Soviet historiography was activity, that be carried out with Marxist-Leninist methods, on researches in specific issue and period. Due to this reason, historical materialism has been one of the most effective means/methods of socialism propaganda instead of history method. So original of Marxist-Leninist historical materialism was that. Former Soviet education was built on to explain this mind. Thereby historiography was been at this regime's disposal like other areas. And other method in Soviet historiography was rule of historical events' legality. That was been used by Marxist-Leninist historians in explaining reasons of appearance/ presence of social-economic organization units.

Keywords: History writing, Turkic World, the Soviet Union, Marxist, Leninist.

Kaynaklara Dair

Araştırmada tarihte Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) veya 'Büyük Vatan' olarak adlandırılan topraklarda icra edilmekte olan tarihçiliğin tarihi ile ilgili bilgiler referans alınmıştır. Bunun yanısıra bizzat yaşadıklarım, okuduklarım ve gördüklerim olay ve konular ışığında bilgilere de yer verdik. Böylece Sovyetler'de geçmiş algısının şekillenmesinde hangi tarihi objelerinin öne çıktığı ve hangi dinamiklerin üzerine bir tarih inşa edildiği göz önüne serilmiştir. Tarih telakkisi hakkında kabul görmüş bilgi ve düşünceler araştırılırken, o geçmişi yaratan ideolojik ve siyasi koşullar göz önünde tutulmuştur. Bu arenada meydana gelen olay ve gelişmeler, dinamik bir ilim olan tarihte de değişmelere neden olur. Yurt dışında özellikle Rusya ve Türk Cumhuriyetlerinde eski Sovyet tarihçiliği araştırmalara karşın Türkiye'de sınırlı sayıda çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Bu kapsamda tarih sever araştırmacı ve okurlarda tarih şuuru oluşturabilecek bütün materyaller; tarih kitapları, meclis tutanakları, eğitim müfredatları, tarihi romanlar ve tarihsel görsel doküman oluşturabilecek her türlü objeleri incelemek elzem olacaktır. Ortaya konan kaynaklarla Sovyetlerde tarih yazıcılığı ve eğitimiyle ne amaçlanmaktadır? Tarih dersleri hangi olay ve konuları kapsamaktadır? gibi sorulara cevap aranmıştır. Söz konusu kaynaklarla tarih-siyaset, tarih-ideoloji, tarih-devlet, tarih-birey ve tarih-toplum ilişkileri bilimsel yaklaşım ve disiplinlerle ortaya konmuştur. Bu çalışmada; C. Hesenli, Z. Bünyadov, E. Elçibey, Z. V. Togan, F. Ağasıoğlu, V. Barthold, M. Saray, N. Devlet, T. Swietochowski, M. Kasımlı ve N. Sarıahmetoğlu gibi tarihçilerin önemli bilgileri yer almıştır.

Giriş

XIX. ve XX. asırlar yeni ideolojilerin ortaya çıktığı ve uygulandığı dönemlerdir. Emperyalizmden sonra Faşizm, Nasyonal Sosyalizm ve Komünizm doğmuş, gelişmiş ve dünyada büyük yankılar uyandırmıştır. Bunlardan Nasyonal Sosyalizm ve Faşizm İkinci Dünya Savaşından sonra tarihe karışmıştır. Fakat Komünizm, SSCB ile kuvvetlenmiş ve günümüzde ilk örnekleri bile mevcudiyetini kaybetmemiştir. Biz bu küçük araştırmada Komünizm nazariyesini kısaca irdeledikten sonra, SSCB'deki tarih yazıcılığının ve öğretiminin hem devlet teşkilatı hem de toplumdaki tesir ve uygulaması üzerinde duracağız.

Bilindiği üzere tarih ilmi ve bu ilmin eğitimi yeryüzünde mevcut tüm devlet ve milletlerin kendi meşruiyetlerini göstermek ve korumak için adeta birer tapu niteliğindedir. İdari yapısı ve ideolojisi (krallık, çarlık, sultanlık, beylik, padişahlık, hanlık, imparatorluk, parlamenter demokrasi, başkanlık) ne olursa olsun bütün devletler ve toplumlar kendilerini meşru kılmak için bir tarih eğitimi anlayışı kavramı oluşturmuşlardır. Toplumların bazıları mitolojik, bazıları dini, bazıları ideolojik, bazıları da etnik unsurlara dayanarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Tarih, kuşkusuz konu itibariyle taşları, bitkileri, hayvanları ele almaz. Onun konusu insanlar, toplumlar ve devletlerdir. O halde muhatabımız da bu üç unsur olacaktır.

Başta Rusya olmak üzere bazı toplum ve devletler, tarihin toplumlar için ne kadar önemli olduğunu keşfettiklerinden beri tarihten ellerini çekmiyorlar/çekemiyorlar. Çünkü kendi varlık nedenlerini orada buluyorlar. Özellikle siyasi varlık olarak kendini tarih içinde meşrulaştıracak bir güce ihtiyaç duyar. Bu noktada bir meşrulaştırma aracı olarak tarih, artık sadece bir araçtır, bilim değildir. Bu yüzden tarih, her zaman rejime tabi olmuştur. Bunun sonucunda da iktidarlar kurguladıkları tarihler ile egemenliğindeki ulusları istedikleri gibi şekillendirebilme yetkisine sahip olmuşlardır. Halkların mutluluğu için kurulan Sovyet sistemi, yine aynı halklardan korktuğu için onlara maddi ve manevi baskı uygulamıştır. Oysa Sovyet düşünce sistemi bu halkları kullanarak devrim yapmıştır. Netice itibariyle yıktığı Çarlık Rusyası sonrasında Rus milliyetçiliğini yükselen değer haline getirmiştir.

Rusya'daki Komünist-Bolşevikler, Ekim 1917 devriminden itibaren egemenliklerini korumak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar. Hıristiyan ve Müslüman olan değişik toplumlardan oluşan Sovyetleri kırmakla başarılı oldular. Sovyet işgaline kadar feodal bir yapıya sahip olan bu toplumlar, idealizm anlayışı yerine maddeci bir anlayışı kabul etmeye zorlandılar. Bu yüzden Sovyet kuruculuğunun ilk yılları; tarihçilik, idealizm ve materyalizm arasında yoğun bir mücadeleye sahne olmuştur. Merkezi komite, 15 cumhuriyetin her biri için ayrı tarihler hazırlatıyordu. Sipariş üzerine hazırlanan bu tarihler, tarihsel materyalizm anlayışıyla yazıldığından olayların aktarılışında birtakım yanlışlıklar, eksiklikler ve çarpıtmalar meydana çıkıyordu.

Zamanla bir bakıma, tarih, dil, din ve kültür terörizmi yaptılar. Dolayısıyla bu terörizm, Sovyet rejiminin temel politikalarından biri olmuştur. Bu rejim aynı zamanda 'parçala-yönet-vur-hapset-öldür-korkut-inkâr et' politikasıyla idare edilmiştir. Toplumların haklarına yönelik gereken yapılmamıştır. Çar-Bolşevik-Menşevik-Taşnak ve en son Stalin zulümleriyle en az 7 milyon Müslüman Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm gibi çeşitli yollarla katledilmiştir. (Ağasıoğlu, Saray 1993: 56-61)

Özellikle Türkleri ve Müslümanları kendi kökenlerinden ayırmak için tarih alanında birtakım tedbirler alınmıştır. Bu halklar, birbirinden bağımsız yapay etnik yapılar halinde merkeze bağlandılar. Bu yapay etnik yapıların, Sovyet yönetiminin kendilerine çizdiği sınırlar içerisinde eski çağlardan beri var oldukları tezi ortaya kondu. (Barthold 2000: Hacısalihoğlu 2012: 148) Aynı zamanda farklı etnik gruplarla sürekli bir kaynaşma yoluyla bu güne gelindiği yönündeki tezle birleştirerek bu devletçiklere dayatması, Sovyet ideologlarının bu yapay ulus devletlere aşılamaya çalıştığı tarih bilincinin temelini oluşturduğu görülecektir. Sonuç itibariyle ideoloji, varlığını sürdürebilmek için tarihteki gerçekliği geri plana itmiş, kendi kurgusunu toplumlara zorla kabul ettirmeye çalışmış ve bu girişiminde de büyük oranda başarılı olmuştur. Bu başarının izleri günümüzde bile görülecektir.

Çalışmamızın başında da zikrettiğimiz üzere konumuz özellikle dört dönemi ele almaktadır: Birincisi 'Marksist-Leninist tarih yazıcılığı', ikincisi 'Stalin dönemi tarih yazıcılığı', üçüncüsü 'İkinci Dünya Savaşı tarih yazıcılığı', dördüncüsü ise 'Sovyet kuruculuğu veya son dönem tarih yazıcılığı'.

Marksist-Leninist Tarih Yazıcılığı

1917'de gerçekleşen iki ihtilal Rus İmparatorluğu topraklarında Çarlık rejimini devirmiş ve Sovyetler Birliği'nin oluşumuna yol açmıştır. Sovyetler Birliği'nin uygulama alanına koymuş olduğu rejim Marksizm'dir. Şöyle ki Marksizm; Karl Marks, Friedrich Engels ve Vladimir İliç Lenin'in felsefi, ekonomik, sosyal ve siyasi sistemleridir. Marks'tan önce sosyalizm bütün gücünü doğal hukuktan, ilkel Hıristiyanlıktan, insaniyet düşüncesi ve toplum ahlakından alıyordu. Marks'tan itibaren ise sosyalizm artık ihtilalcı proletarya siyasi doktrini olmuştur. Eski Sovyetler Birliğinde; Marks, Engels ve Lenin'in düşünceleri genel bir anlayıştan ziyade nüfuz edici bir şekil almıştır. Bolşevik devrimine ilham veren bu düşünce adamları, tarih bilimini sınıf mücadelesinin bir parçası şeklinde ele almışlar.

K. Marks ve F. Engels, "Bizim bildiğimiz yegâne bir ilim, tarih ilmidir. Biz insanların tarihiyle meşgul olacağız, çünkü bütün ideoloji ya bu tarihi yanlış kavramaktan ya da ondan tamamıyla ayrılıp tecrit olunmaktan ibarettir. İdeolojinin kendi bu tarihin bir cihetidir" bilgi ve düşüncesine sahiptirler. (Marks, Engels, 1985: 5)

V. İ. Lenin'in, "Ya burjuva ideolojisi, ya sosyalist ideolojisi. Buna göre de sosyalist ideolojinin önemini azaltmak, uzak durmak aynı zamanda burjuva ideolojisini güçlendirmek demektir" şeklindeki ifadesi bu materyalist bakış açısının esneklikten uzak sert bir mizaca sahip olduğunu göstermektedir. Marks, Engels ve Lenin Batı toplumlarının gelişmesini ve geleceğini, birbirini takip eden ilk dört döneme ayırır ve beşinci olarak gelecekte yaşanacağını varsaydıkları komünizm dönemini öngörür. (Lenin, 1985: 43)

Sovyet tarihçiliğinde diğer bir kavram da tarihi olayların yasalara uygunluğu kuralıdır. Bu kural, sosyo-ekonomik örgütlenme biçimlerinin meydana geliş sebeplerinin açıklanmasında, Marksist tarihçiler tarafından kullanılmaktaydı. Marks'a göre, toplumun gelişiminde sosyo-ekonomik örgütlenme biçiminin kendi yerini başka yeni bir örgütlenme biçimine bırakması belirli bir kanuna uygunluk nizamı içinde olmaktadır. Bu değişim ve gelişim daima ilerleme şeklinde olmuştur. İnsan topluluğun ilkel toplumdan başlayarak sırasıyla; kölelik, feodalite, kapitalizm ve sosyalizme evirilmesi Marksistlere göre tarihsel kanuna uygunluk nizamının zorunlu bir sonucuydu. Söyle ki:

İlkel Komünizm: Avcı ve toplayıcı dönemde, paylaşılan mülkiyete ve ilkel anlayışa dayanan kooperatif aşiretler ve kabileler olarak tanımlanan birinci dönem.

Kölelik: Toplumun kabileden şehir devlete geçtiği, köleliğin, özel mülkiyetin ve aristokrasinin doğduğu, tarımın yaygın olduğu ikinci dönem.

Feodalizm: Kralın da dâhil olduğu aristokrasinin yönetici sınıf haline geldiği, din ve kilisenin önemli bir yer tuttuğu üçüncü dönem.

Kapitalizm: Burjuva sınıfının yönetici, proletaryanın da ezilen sınıf olduğu, parlamenter demokrasinin yaygın olarak politik sistem olduğu, piyasa ekonomisinin işlediği ve üretim araçlarına özel mülkiyetin sahip olduğu dördüncü dönem.

Komünizm-Sosyalizm: İşçilerin devrim yaparak kapitalistleri kovduğu ve sınıfsız ve mülkiyetsiz bir toplumun yarattıkları beşinci dönem. (Marx, Engels, 1924: 111, 112)

Beşinci dönemi kapsayan materyalizm; her şeyin maddeden doğduğu, anlam ve şekil alacağını kabul eden felsefi görüş tarzıdır. Marks 1859'de yazdığı 'Siyasi İktisadın Tenkidi' eserinde tarihi materyalizm nazariyesini şöyle tarif eder: "İnsanlar hareketlerinde kendi iradelerini değil, toplumun üretim şartlarına tabidirler. Toplumda maddi hayat münasebetleri hâkimdir ve bu münasebetler toplumun alt yapısını teşkil eder". (Marx, 1959: 44)

Bu nazariyenin taraftarlarına göre, dünyayı idare eden kuvvet tabiatüstü değildir. Bilakis maddi tabiat kanunlarına tabidir. Bu görüşün mümessilleri, Darvin'in hayvanların ve insanların kökeni ve yaşam için mücadeleleri nazariyesini esas edinerek, toplumlar ve devletler tarihinde tabii biyolojik amillerin tesirlerini tespit etmek isterler. Sonuçta Marks'ın ileri sürdüğü ekonomik amillerin tesirini

tespit ederler. Materyalizm derken zamanımızda bilhassa bu son nazariye, yani tarihi materyalizm anlaşılır. Ve önemi itibariyle Marks'ın 'Das Capital' kitabı ile bir seviyede gelir. Lenin'e göre, yalnız ayrı camialar ve azaları arasında değil, çeşitli camialar ve sınıf mücadeleleri vardır. (Togan 1985: 137) Bolşevizm ve sonrası merkezi yönetim Moskova tarafından bu yönde ulus-devlet sosyal, ekonomik, siyasi, eğitim-tarih anlayış ve uygulaması ortaya koymuştur.

Bolşevik yönetimi; 1924 tarihli bir yasa ile dile, ulusal tarihe, orijinal bir etnik kökene ve sınırları belirlenmiş bir toprak parçasına sahip devletler oluşturmuştur. Siyasal bir aygıt olarak cumhuriyet komünist partisi, devlet teşkilatı olarak devlet başkanı ve kabine, bir devlet üniversitesi ve bilimler akademisi gibi yapılar diğer 14 devlete hediye edildi. Böylece ulus olma aşamasına eriştikleri varsayılan halklara temsili olarak bir devlette bulunması gereken çeşitli malzemeler verilmiştir. Bu şekilde, ulus-devlet tecrübesi bulunmayan bir bölgeye ulus-devlet modeli yerleştirilmiş oldu. Sovyet yönetimi; sadece siyasi bir teşekkül meydana çıkarmakla yetinmemiş, bu cumhuriyetlere meşruiyetlerini ve kendilerini tanımaları için tarihsel, etnografik ve dilbilimsel araçları da temin etmiştir. Stalin'in tanımıyla halk, "tarihsel olarak dilden, topraktan, ekonomik yaşamdan, psikolojik eğitimden oluşmuş, ortak bir kültürde kendini belli eden bir topluluktur." Fakat Sovyet sistemi içerisinde Stalin'in bu tanımın doğallığı yerine kurgulanmışlığı ön plana çıkmıştır. Nitekim etnik yapı, Bolşevikler tarafından yapay bir zeminde oluşturulmak istenmiştir.

Stalin Dönemi Tarih Yazıcılığı

Sosyalizmin, özellikle radikal eğitim politikalarının yerleştirilmeye çalışıldığı dönem Josef Stalin dönemidir. Basın-yayın devlet tekelinde tutulmuş, radyo ve televizyon yayınları parti ve devlet yönetimine verilmiştir. Eğitim, kültür ve sosyal hayat dar kalıplarla sınırlandırılmıştır. Özellikle teknik ilimlere büyük önem verilmiş, toplum ve beşeri ilimlere gereken önem verilmemiştir. Resmi eğitim politikası ve tarih yazıcılığı rejimin baskısı altında bir biçim kazanmıştır. Bu biçim daha çok Rus rengini ortaya çıkarmış ve ileride beraberinde milliyetçi akımları doğurmuştur.

Stalin diktatörlüğü ve İkinci Dünya Savaşı öncesi dış tehditlerin yükselmesi, Rusya'nın liderliğinde bütün Sovyet halklarını seferber etmenin ideolojik aracı olan ağabey mitinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tek ülkede sosyalizm anlayışı, ülkelerin SSCB çatısı altında toplanmasını öngörüyordu. Bu birliktelik içerisinde SSCB'nin siyasal alanı geçmişe yansıtılarak ister istemez tarihsel bir alan haline getirilmiş ve böylece birlik ve bütünlüğün sağlanması amaçlanmıştır.

Stalin, bu maddi zararların yanı sıra dil, din, sanat ve bilim gibi toplum hayatını şekillendiren unsurları da yozlaştırmıştır. Tarihe bizzat müdahale etmiş, sansürlemiş, tarih anlatılarını değiştirmiş ve tarihçileri sıkı bir biçimde denetlemiştir. Tarihçilik öyle bir hal almıştır ki Sovyet tarihçileri, Deli Petro ve Korkunç İvan, Aleksandr gibi Çarlık döneminde yaşamış Rus tarihinin şahsiyetlerini övmeye başlamışlardı. (Perry 2010: 49)

Bu dönemde sözde halkların kardeşliği sloganları yapılsa da aslında ideolojik, inkâr, asimilasyon ve karşı gelenleri de sürgün politikası ve resmi tarih eğitim anlayışı hâkimdi. Bilimin rejimin emrinde olduğunu bariz bir şekilde görmekteyiz. Stalin'in ölümüyle her ne kadar yeni bir tarih eğitimi arayışı ve anlayışı hâsıl olsa da, yine merkezi komitenin emriyle Taşkent ve Tiflis merkezli eğitim modeli uygulanmıştır. (Kasımlı, Mustafayev 2015: 288)

Sovyet tarih biliminin başında bulunan eski nesil tarihçilerden M. N. Pokrovskiy, Aralık 1930'da Komünistler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün parti toplantısında, tarihten ne şekilde faydalanılacağını belirlemiştir. Pokrovskiy'e göre, tarih alanındaki çalışmalar, parti politikaları için yürütülecekti. Bu anlayış tarihi, siyasi mücadelenin en büyük silahı haline getirmiştir. Bundan sonra tarih siyasetin vazgeçilmez bir unsuru olarak Sovyet yöneticilerinin siyasi malzemesi haline gelmiştir. (Hacısalihoğlu 2012: 156)

Komünist Partisi'nin kontrolüne geçen tarih, siyasallaşmıştır. Böylece kaleme alınan eserler, objektiflikten uzak kalarak egemen ideolojiye hizmet etmiştir. Sovyet tarihçileri, kendileri gibi düşünmeyenleri sahtekârlıkla ve burjuva tarihçisi olmakla suçlayarak kendi sahtekârlıklarını gizlemeye çalışmışlardır. Sovyet tarihçiliği sipariş üzerine yürütülmekle birlikte tarih bilimden ziyade kirli siyaset malzemesi üretmek üzerine inşa edilmişti. Bu konularla en üst yönetici konumunda bulunan Stalin'in ilgilenmiş olması tarihe verilen önemi bir kez daha ortaya koymaktadır. İşgal altında bulunan milletlerin gözüne Sovyet perdesi çekilmiş ve gerçekler saklanmıştır. Zaten SSCB'nin cumhuriyetleştirme modelinin hedefinden uzaklaşması, ulusların geçmişini gizleme görevini başaramadığı noktalarda ortaya çıkmıştır.

Sovyet yönetimi, millet olgusunun asimilasyonu için her türlü aracı kullanmıştır. Dil, edebiyat ve sanatın çeşitli dalları sosyalist ideolojinin milletlere enjekte edilmesi için siyasileştirilmiştir. Bu noktada, Sovyet yönetiminin etnik-milli siyasetinin başlıca vasıtasını tarih bilimi oluşturmuştur. Sovyet yöneticileri; parti kararlarında da yer aldığı üzere halkların milli şuurunu öldürmek, geçmişlerine nefretle bakmalarını sağlamak ve milli iradelerinin oluşmasını engellemek için tarihi tahrif etmekten çekinmemiştir. Uygulanmak istenen bütün siyasi, sosyo-kültürel ve ideolojik politikalar uydurulan tarih kavramları aracılığıyla halklara aşılanmaktaydı. Bu durum karşısında savunmasız kalan özellikle Müslüman-Türk halk kitleleri de ideolojik ve siyasi yönden bu istikamete yönelmeye mecbur bırakılmıştır.

Öte yandan Sovyet yönetiminin, Türk kökenli halkların birlikteliğinden çekindiği biliniyordu. Sovyetler Birliğinin geleceğinin teminat altına alınması, birbirlerine dil ve tarih bağlarıyla sıkı sıkıya bağlı bulunan Türk halklarının birbirinden ayrıştırılmasına bağlıydı. Bu maksatla; Türkleri kendi kökenlerinden ayırmak için tarih alanında birtakım tedbirler alınmıştır. Siyasi sınırlarla birbirinden ayrılan Türk halkları, birbirinden bağımsız yapay etnik yapılar halinde devletleştirildiler. Bu yapay etnik yapıların, Sovyet yönetiminin kendilerine çizdiği sınırlar içerisinde en eski çağlardan beri var oldukları yönündeki tezi, Sovyet ideologlarının bu yapay ulus devletlere aşılamaya çalıştığı tarih bilincinin temelini oluşturmuştur. Bu doğrultuda Türk kökenli halklar, ulusal tarihleri yerine kendilerine verilen cumhuriyetler ile sınırlandırılan bölgesel tarihler yazmaya mecbur edilmişlerdir. Tatar, Kırgız, Tacik, Türkmen, Kazak, Gagauz, Tuva, Hakas, Özbek ve Azerbaycan Türkleri kendi ulusal tarihleri yerine, adlarına tahsis edilen toprakların tarihini, tarih öncesi dönemlerden başlamak üzere araştırma konusu yapmaya zorlanmıştır. Bu tarz tarihçilikte, Türk etnik birlikteliğine yapılacak atıflar yasaklanarak aynı bölgede bulunan Türk kökenli halkların birbirleriyle ilişki kurmalarına izin verilmiyordu. Kendi tarihleri haricinde dış dünyaya yönelik yapılan çalışmalarda ise sadece Sovyet cumhuriyetlerinde işbaşına gelen iktidarlar ile ilişkiler çerçevesinde bir tarih yazımı söz konusu olmuştur. (Swietochowski, Devlet 1995: 93-103)

İkinci Dünya Savaşı Sonrası Tarih Yazıcılığı

İkinci Dünya Savaşının (1939-1945) ortaya çıkması, "Sovyet ana yurdunu" savunmak için birlik ülkelerine karşı ılımlı politikaların izlenmesini zorunlu kılmıştı. Fakat bu ılımlı politikalar savaştan galip çıkılmasıyla yerini tekrar baskıcı, otoriter bir yapıya devredecekti. Sovyet ülkelerinin özellikle Müslüman-Türklerin az da olsa huzura kavuşması ancak Stalin'in ölümü sonrasında gerçekleşecektir. İkinci Dünya Savaşı dönemi Sovyet tarihçiliğinde, savaş öncesinde ve sonrasında birbirinden farklı iki yaklaşım sergilenmiştir. Savaş esnasında Sovyet halklarından azami şekilde yararlanmak ve halkların isteklerini yükseltmek için tarih propaganda malzemesi olarak kullanılmıştır. Sonrasında ise daha çok vatanseverlik propagandası yer almıştır. Bu da beraberinde kuşkusuz milliyetçiliği getirecektir. Özellikle Rus milliyetçiliğinin etkisiyle Rusya'nın zaferi haline gelmiştir. Oysa savaşta iştirak eden ve ölen daha çok Müslüman ve Türkler olmuştur.

Sovyetler, Bolşevik rejimini Rusya'ya hâkim kıldıktan sonra, Rus olmayan milletlere devamlı olarak şu düşünceleri telkine çalışmışlardır: Diğer halkların Sovyetler Birliğine girişleri, tarihî bir zarurettir,

hayırlı ve faydalıdır. Bu meyanda Sovyet propagandasının bütün araçları Türkistan Türklerini Türkistan'ın Rusya'ya ilhakının işgal ve emperyalistçe çıkışı neticesinde değil, gönüllü bir şekilde vuku bulduğunu ispata gayret etmişlerdir. Sovyetler, bu sahada da hızı tedricen artan bir program hazırlamıştır. 1929'da başlayan Sovyet kampanyası, İkinci Dünya Savaşının sonuna kadar, yukarıda zikredilen görüşleri, Marksist-Leninist-Stalinist bir bakış açısıyla devam ettirmiştir.

Uygarlık tarihinin dönüm noktalarını belirleyen savaşlar, verdikleri zararın yanı sıra trajik içerikleri ile de önemlidir. Dünya tarihinde meydana gelen savaşların kesin sayısı belli değildir. Bunların sebepleri birbirinden farklı olduğu gibi savaş şekilleri de zaman içinde farklılaşmıştır. Bu bağlamda insanlık tarihinin ve XX. yüzyılın en kanlı savaşlarından biri olan İkinci Dünya Savaşının müstesna bir yeri vardır. Öncelikle bu savaşın evrensel bir karakter kazanması XX. yüzyıla rastlamakta, bunun dışında askeri teknolojinin ileri boyutta bir seviyeye ulaşması savaşın kaderinde belirleyici bir husus olarak kendini göstermekte ve son olarak yıkıcı ve yok edici özelliği ile kitlesel ölümlere yol açan bir kimlik taşımaktadır. Savaştan sonraki yıllarda gerek Batı ülkelerinde gerekse SSCB'de İkinci Dünya Savaşına hasredilen birçok eser, hatırat, çeşitli dillerde kitaplar, monografiler yayınlandı. Bu eserlerde savaşın sebeplerinden sonuçlarına kadar bütün aşamalar ayrıntısıyla incelendi. Bununla birlikte bugüne kadar Türk Dünyası'nın İkinci Dünya Savaşındaki yeri, savaşa katkısı ve bu savaştan nasıl etkilendiğine dair müstakil bir tarih çalışması yapılmamıştır.

Oysa Sovyetlerin İkinci Dünya Savasında cephede ön saflara sürdüğü bölüklerin büyük bir kısmı Müslüman ve Türklerden oluşuyordu. Türklerin savaşın kazanılmasındaki katkıları objektif olarak değerlendirilmedi. Türk askerlerinin kahramanlıkları sıkça görmezlikten gelindi, birçok konu hiç dile getirilmedi. Bunun yanı sıra savaş sonrasında Türk halklarının küçük bir kısmının Nazi Almanyası ile işbirliği yaptığı gerekçesiyle Moskova; Kırım Tatarları, Ahıska Türkleri, Azerbaycan Türkleri ve başka Türk halklarını suçlu suçsuz ayırt etmeksizin topyekûn sürgüne gönderdi. (Sarıahmetoğlu, Bünyadov 2004: 27-45)

Diğer bir ifadeyle Büyük Vatan Savaşını (Sovyet-Rus kaynaklarında İkinci Dünya Savaşı "Büyük Vatan Savaşı" olarak geçer) verdikten ve galip geldikten sonra bu halklar, vatanlarından mahrum bırakıldılar. İkinci Dünya Savaşının sonuçlarının yıllar boyunca devam eden etkilerinden biri de sürgün edilen ailelerin ve onların torunlarının hala vatanlarına dönememiş olmasıdır. Bu dramatik insan manzaraları, nesilleri etkileyen ve onların tarihi belleklerinde ciddi acıların oluşmasına yol açan derin izler bıraktı.

İkinci Dünya Savaşı insanlık tarihinin en büyük savaşlarından biridir. 60 ülkenin katıldığı savaş, 3 kıta ve 4 okyanusun sularında gerçekleşti. 40 ülkenin toprağında çatışmaların yaşandığı savaşta 27 milyonu cephede yaklaşık 65 milyon insan hayatını kaybetti. Askeri harcamalar 4 katrilyon doları aştı, binlerce şehir ve koy yerle bir edildi. Nükleer silahın kullanılması, savaştaki kayıp ve zararı daha da arttırdı. Savaş sonucunda uluslararası arenada önemli gelişmeler yaşandı ve güç dengeleri büyük ölçüde değişti. Dünya siyasetinde Batı Avrupa'nın etkisi azalırken SSCB ile ABD on plana cıktı. Savaş sonrasında Doğu Avrupa'nın büyük bir kısmında Sosyalist rejimler kurulurken Batı Avrupa'nın Orta Doğu ve Afrika'daki kolonileri bağımsızlık elde ettiler. Soğuk Savaşın başlaması, BM, NATO ve Varşova Paktı'nın kuruluşu savaşın dolaylı etkileriydi. Savaşın diğer özelliklerinden biri de etkisinin günümüzde halen devam etmesidir. Rusya-Batı-ABD rekabeti, Kafkaslar, Balkanlar ve Orta Doğu'daki gelişmeler, bunun en önemli yansımasıdır. (Sarıahmetoğlu, Kamaloğlu 2016: 6)

Sovyet Kuruculuğu veya Çiçeklenme Dönemi Tarih Yazıcılığı

Nikita Kruşçev'in başa geçmesinden sonra 1954'de Taşkent'te toplanan Sovyet Tarihçileri Konferansında, özellikle Türklere, daha önce millî tarihleri ile ilgili yazdıkları hususları inkâr etmeleri istenmiştir. Moskova'nın direktifi ile Özbek Komünist Partisi Merkez Komitesi 1. Sekreteri Reşidov, tarihçilere şu hususlara dikkat etmelerini tavsiye etmiştir: Rusya imparatorluğunun sözüm ona

"ilericiliği", Rus milletinin "müstesna tarihî rolü" ve Rus olmayan milletlerin Rusya'ya ilhakının "ilerici mâna ve önemi" düşüncesi kuvvetli bir şekilde dile getirilecekti. Bu görüşler, aradan bir sene geçtikten sonra, 18-21 Aralık 1962'de Moskova'da toplanan Sovyet tarihçilerinin toplantısında Sovyetler Birliği Komünist Partisi Sekreterlerinden ve aynı zamanda bir akademisyen olan B. N. Ponomaryov tarafından şu şekilde yeniden tarihçilere hatırlatıldı: "Sovyet tarihçisi, geniş tarihî perspektifi hesaba katmalıdır. Bu ışık altında objektif olarak kendi milletlerinin Rus milletiyle yakınlığının olumlu manasını ortaya koymaya çalışacak olan Sovyet Cumhuriyetleri tarihçilerinin bu gayretleri her türlü yardıma hak kazanmış olacaktır. Bazı halklar için zamanında Rusya ile birleşmek, doğrudan doğruya fizikî imhadan kurtulmak için yegâne yoldu. Ayrı-ayrı cumhuriyetler tarihinin bütün memleket tarihinin bir parçası gibi aydınlatılması lâzımdır". (Ponomaryov 1964, Bal 2015: 115)

Nitekim Stalin'in yerine geçen Kruşçev en azından daha ılımlı politikalarla yola devam etmek niyetindeydi. O, Stalin'i kendi diktatörlüğünü kurmakla suçlamıştır. Hatta daha da ileri giderek Stalin'in İkinci Dünya Savaşı'nda hiçbir rolünün bulunmadığını ileri sürmüş ve kendinden önceki yönetimin uygulamalarını sert bir biçimde eleştirmiştir. Bu beklenmedik çıkış 1930'ların tasfiyelerinde hayatlarını kaybedenlere itibarlarını iade etme sürecini de başlatmıştır. Bu sürece destalinizasyon (Stalinizm'den arınma) adı verilmiştir. (Hacısalihoğlu 2012: 173) Buna bir nevi Stalin politikaları üzerinden günah çıkarma da diyebiliriz. Öte taraftan Lenin'in hatasız olduğunu kanıtlamak ananesi devam ettirilmiştir. Rejim için sakıncalı görülen düşünceler Sovyet yönetimi tarafından örtbas edilmiştir.

1966 yılına gelindiğinde Stalin döneminden farklı olarak tarihçilere değişik görev yüklendi. Tarih araştırma merkezleri kuruldu. Tüm Sovyet Cumhuriyetlerinin akademisyenleri bu tarih merkezlerine yönelik plan ve projeleri da Merkezi Komiteye bağlı Genel Tarih Enstitüleri tarafından yapılıyordu. Bu süreçten sonra özellikle Türk Cumhuriyetlerinin tarih yazıcılığında bazı baskılar yine de devam etmiştir. Azerbaycanlı tarihçi Ord. Prof. Dr. Ziya Bünyadov'un 'Azerbaycan VII-IX Asırlarda' adlı eseri 1970'de Azerbaycan Türkçesine çevrildiği halde basılmamıştır. Bunun gibi nice tarihçi ve dilcilerin eserleri yasaklanmıştır. Yasaklanmakla kalmamış ihanet, baskı, sürgün ve idamlara maruz kalmıştır. Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Ukrayna, Gürcistan, Estonya, Tacikistan vb. tarihi yerine daha çok Rusya tarihi öğretilmesine ağırlık verilmiştir. Diğer Sovyet ülkelerinin tarihçiliği Sovyet-Rus tarihçiliği ve tarih öğretiminin yanında gölgede kalmıştır.

1980 sonrasında değişen siyasi ortamla birlikte Sovyet yanlısı tarihçiler bile Komünist Partisi'nin faaliyetlerine eleştirel yaklaşmaya başlamışlardı. 1985 Mihail Gorbaçov döneminin "perestroyka" (yeniden yapılanma) ve "glastnost" (şeffaflık-açıklık) politikalarından sonra özgür eğitim, ekonomi, basın, din ve adil yargı konularında yasal düzenlemeler yapılması bir nevi demokratikleşmeye geçiş süreci olarak adlandırılmıştır. Bu süreç 1988 sonrasında demir perdeli, tek partili baskıcı sistemin çöküşünü de engelleyememiştir. Son olarak Kızıl Ordu'nun öz vatandaşlarına gerçekleştirdiği 20 Ocak 1990 Bakü katliamı ve Dağlık Karabağ savaşı Sovyetler Birliğinin çöküşüne tanıklık eder.

Sonuç ve Dersler:

İnsan kendini kimliklendirmek için tarihe başvurur, bu kimlikleşme sürecinde kendini tanımlar. Bu tanımlamada asıl çıkış noktasını aidiyet hissi oluşturur. Hangi gruba dâhil olunacağı ancak tarih bilgisiyle inşa edilen geçmiş şuuruna sahip olmakla belirlenebilir. Bireysel kimlikler, ötekiyle temas sonucunda kolektif bir kimlik kazanır. Bu şekilde birey, ulus ve devlet arasında kader birliği yaratılır. Ulusal kimlik ekseninde oluşan bu birlik, ulus-devlet içinde toplumun homojenleşmesini sağlar. Ulusal kimlik; ortak dil, kültür, din, coğrafya ve tarih gibi öğelere dayanmakla birlikte öteki ile temasın özel bir biçimidir.

İnsan yerine sistemi amaç kabul etmek ve yaratılışına ters yöntemleri ona dayatmak suretiyle, muhtaç olduğu beşeri kaynağın desteğinden mahrum olarak tarih sahnesine çıkmış olan sosyalist sistem, Sovyet halklarına acılarlarla dolu başarısız bir tecrübe yaşatmıştır. Ancak kapitalizm ve sosyalizm gibi iki

aşırı uçtaki sistemlerin artılarını alıp eksilerini reddeden ideal bir sistem geliştirmediği görülmektedir. (Özsoy 2006: 187)

Çarlık Rusya'sı döneminde işgal edilen Türk topraklarında asimilasyon (Slavlaştırma-Hıristiyanlaştırma-Ruslaştırma) politikası başlatıldı. Türkler Hıristiyanlaştırılarak asimile edilmeye çalışıldı. Bu bölgede Rus okulları açılarak Türklerin kültür ve dillerinin de değiştirilmesi hedeflendi. Türk ailelerinin Rus okullarına pek fazla rağbet etmemesi asimilasyonu bir nebze de olsa azalttı. Sovyetler döneminde Türk illeri ele geçirildikten sonra Rus harita ve kitaplarında 'Türkistan' isminin kullanımı yasaklandı. Ardından Türkistan beş ayrı cumhuriyete bölündü. Türkler arasındaki birlik ve beraberliğin bozulması amacıyla farklı lehçelerin kullanılması yaygınlaştırıldı. Özbek, Kazak, Kırgız ve Türkmenlerin zorla Türkleştirildikleri ileri sürüldü. Buna bağlı olarak da bu milletlerin dillerinden, kendilerine has tarihlerinden ve edebiyatlarından sistemli bir şekilde bahsedildi. Böylece Türkistan'daki Türk toplulukları içerisinde Özbekçilik, Kazakçılık, Türkmencilik, Kırgızcılık gibi boy duyguları ortaya çıkarılarak birlik bozulmaya çalışıldı. (Togan 1977: 21-42)

Bu doğrultuda Sovyetler, 10 ciltlik bir "Sovyet Birliği Tarihi" yazdırma kararı aldı. Eserde Rus olmayan milletlerin özel tarihî gelişimini açıklayan bölümlerine yer verilmedi. Edebiyatta millî ruhu konu alan eserler yasak edildi. Sovyetler, bu Türk illerinde sistematik bir şekilde önce medrese ve camileri tahrip edip ve depo yaparak, bunlara ait vakıfların mal ve mülklerini devletleştirdi. Din adamı yetiştiren okul ve medreseleri kapatıp ileri gelen Müslüman din adamlarını hapis ve sürgün ettiler. Geri kalan az sayıdaki cami ise açık olmakla birlikte ibadete kapalıydı. Ekonomik kalkınmayı sağlamak iddiasıyla, yüz binlerce Türk, işçi sıfatıyla Azerbaycan ve Türkistan'dan alınıp Sovyetlerin diğer bölgelerine yerleştirilirken buralara Rus ve Ermenileri yerleştirdiler. Ruslar, Türkiye ile Türkistan'ın kültürel bağlarını da koparmak istediler. Bunun için 1924'te Arap alfabesinden Latin alfabesine geçerken 1928'de Türkiye'nin Latin alfabesini kabul etmesi üzerine Türkler için 'Rus Kiril' harfleriyle karışık bir Latin harf sistemine geçiş yaptılar. (Elçibey Trz: 35, Saray 1993: 105-115)

Günümüzde ister Türk Devletleri isterse de eski Sovyetler Birliği Devletlerin okullarında okutulan tarih ders kitapları toplumların birbiri hakkında olumsuz imgeler geliştirmesine neden olmaktadır. Bu da ülkeler arasındaki sorunların çözümlenmesi önünde ciddi bir engel teşkil etmektedir. Sonuç olarak bu tarihçilik anlayışı Sovyet tarihçiliğinden uzaklaşamamanın sancısını göstermektedir.

Çeşitli etnik ve dini unsurların zorla ve gönüllü olarak bir araya getirtilerek kurulan siyasal güçlerinden olan eski Sovyetler Birliği geride bir yığın sorun bırakarak tarihin derinliklerine gömüldü. Rusların Çarlık döneminde halkların dilinin "Rusça", dininin ise "Ortodoks- Hristiyanlık", Sovyetler Birliği zamanında ise dilinin "Rusça", dininin "ateizm" ve milliyetinin "Sovyet vatandaşlığı" olmasını resmi ideoloji olarak benimsemiştir. Bilindiği üzere Rus veya başka milletler Hıristiyanlığını ve milli şuurunu öteleyerek bu güne gelmemiştir. Aksine değerlerine sahip çıkarak bu gücüne erişebilmiştir. M. K. Atatürk'ün de ifade ettiği gibi, "Muasır medeniyetler seviyesine yükselmek" ancak bu yolla olabilir. (Mustafayev 2014: 226-227)

Din, tarih, eğitim ve kültür alanlarındaki birlik ve bu birliğin tesisi birinci derecede rol oynamaktadır. Nitekim Atatürk'ün isteğiyle önce 1931 daha sonra 1935 yılında kurulan Türk Tarih Kurumu ve çalışmaları günümüz Türk Cumhuriyetleri için de bir model niteliğindedir. Fakat ne yazık ki Türk Dil Kurumu'nun 'ortak alfabe' çalışması yapamadığı gibi, Türk Tarih Kurumu da Türk Dünyasına yönelik 'ortak tarih eğitimi kitabı' projesini oluşturamamıştır. Yapılan toplantılarda, böyle bir uygulamaya geçilmesinin gerekli olduğu kararı alınmış, fakat uygulamaya geçilememiştir. Bilim camiası tarafından tartışılan bu konu, nedense tüm Türk Devletlerini yönetenler tarafından gündeme getirilememektedir. Günümüzde Türk Dünyası çok alfabeli bir dönem yaşamaktadır. Türk Dünyasının her şeyden önce bir kültür birliği olduğu, en hassas yönünün ise ortak alfabe ve tarih olduğu düşüncesi mutlaka değerlendirilmelidir. Bizi biz yapan değerlerin dil, edebiyat, tarih, kültür, örf, inanç ve aile gibi Müslüman Türklük bilincinin unutulmaması gerekiyor.

Türkiye ile ortak tarih eğitimi öncelikle bir bütünlük içinde mekân ve dönem itibariyle tanzim ve tasnif edilerek takdim edilmelidir. Ortak tarih, eğitim, dil, kültür, inanç ve medeniyet sorumluluğuyla hareket edersek gelecek nesillere altın bir insan görüntüsü sunacak; küresel ve bölgesel çaplı bunca adaletsizliklere dur diyebilme imkânına sahip olabileceğiz. Günümüzde 'ortak tarih komisyonu ve ortak tarih projesi' hazırlanarak gelecek nesillere iletilmelidir. Tarihten ders çıkarılarak olumsuz tekerrüre mahal vermeden, sergilenen haksız iddialara elbirliğiyle cevap verme azmi, tarih bilinci çerçevesinde bilimsel olarak ortaya konmalıdır. Her şeye rağmen Türkiye ve Türk Dünyası arasında hemen-hemen her alanda, İsmail Gaspıralı'nın zamanında ifade ettiği gibi: "dilde, fikirde, işde birlik" adına güzel şeyler yapılmaya devam edilmektedir.

Kaynakça:

Ağasıoğlu, Firudin. Doqquz Bitik Azerbaycan Türklerinin Tarixi, c. I-II-III, Bakı, 2014

Bal, Halil. Türkistan Tarihi, İstanbul: 2015.

Barthold, V. V., Asya'nın Keşfi Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi, çev: A. Maral, K. Bayraktar, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000.

Bünyadov, Ziya. Stalin Döneminde KGB Arşivlerinde Kırmızı Terör, İstanbul, 2004.

Devlet, Nadir. "Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliğinin Türk Tarihine Bakışı", Avrasya Etütleri, c. 4, İstanbul: 1995.

Elçibey, Ebülfez. Bütöv Azerbaycan Yolunda, Ankara: Ecdad Yayınları, Trz.

Hacısalihoğlu, Fuat. Azerbaycan'da Tarihçilik, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara: 2012.

Kasımlı, Musa. "Resmi Tarih Yoksa Halk Tarihi?", Tarihin Metodoloji ve Aktual Problemleri, Uluslararası İlmi-Nazari Konferans Meteryalleri, Bakı: Nurlan Neşriyatı, 2007.

Lenin, Vladimir İliç. Eserlerinin Tam Külliyatı, c. 6, Azerneşr, Bakı: 1985.

Marks, Karl, F. Engels, Alman İdeologiyası, Seçilmiş Eserleri, c. 1, Azerneşr, Bakı: 1985.

Marx, Karl, Engels Friedrich. Alman İdeolojisi, Materyalist ve İdealist Anlayışların Karşıtlığı, Brüksel: Kasım 1845-Ağustos 1846, 1. Kitap, Rusça Çeviri: Moskova, 1924.

Marx, Karl. A Contribution to the Critique of Political Economy, Marx and Engels, Ed by L. S. Fuer, Anchor Books, New York: 1959.

Mustafayev, Beşir. "Kuzey Azerbaycan'ın İkinci İstiklal Mücadelesi Tarihine Bir Bakış", Türk Dünyası Araştırmaları 208, (Şubat 2014)

Mustafayev, Beşir. "Sovyetler Dönemi Türklerde Tarih Bilinci ve Sonrasında Ortak Türk Tarih Yazıcılığı Çabaları", Bildiri kitabı, 7, (2015)

Özsoy, İsmail. "Sovyet Sisteminin Çöküşünden Tarihi ve Evrensel Dersler", Bilig 39, (2006).

Perry, Matt. Marksizm ve Tarih, çev. G. Tunçer, İstanbul: 2010.

Saray, Mehmet. Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği, İstanbul: 1993.

Saray, Mehmet. Kazak Türkleri Tarihi-Kazakların Uyanışı, İstanbul: 1993.

Sarıahmetoğlu, N., Kemaloğlu İ, İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası, İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, No: 17, 2016.

Swietochowski, Tadeusz. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı (1905-1920), çev. N. Mert, İstanbul:, Bağlam Yayınları, 1988.

Togan, Zeki Velidi. Tarihte Usul, İstanbul: Enderun Yayınları, 1985.

Togan, Zeki Velidi. Türklüğün Mukadderatı Üzerine, haz. T. Baykara, İstanbul, 1977.

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İranlılarla Evlenme Meselesinden Kaynaklanan Problemler

The Problems Arising From The Issue Of Getting Married To The Iranians During The Years Of World War I

Prof. Dr. Sadık SARISAMAN *

Öz:

İran'da Safevi Devleti'nin kurulmasıyla birlikte İran ile Osmanlı devleti arasında mezhep temeline dayanan bir mücadele başlamıştır. Bu mücadele sosyal hayata da taşınmış, bir süre sonra Osmanlı vatandaşı bayanların İranlı erkeklerle evlenmeleri de yasaklanmıştır.

Osmanlı Devleti öteden beri yabancılarla evlenen gayrimüslim Osmanlı vatandaşı kadınlarının çocuklarının reayadan sayılmasına hükmetmiştir. Ancak, bu husus sıkı bir şekilde takip edilmemiştir. İlk defa Sultan III. Selim emlâk ve arazi alım satımlarında sorunlar yaşanması üzerine ilgili kararın özenle uygulanması talimatını vermiştir.

Sultan II. Mahmut dönemine kadar İranlılarla evlenme yasağı söz konusu değildir. II. Mahmut'un 6 Ocak 1822 tarihli fermanıyla İranlılarla evlenme yasaklamıştır. O, bu fermanında İstanbul ve etrafında bazı Müslümanların İranlı ve meçhulünnesep kişilerle evlilik yaptığı, bu kişilerin Şiî ve Rafizî mezhebine meylettikleri tehlikesi üzerinde durmuştur. Fermanda bundan sonra bu tür evlilikleri yapanlar, sebep olanlar ve nikahı kıyan imamların cezalandırılacağı vurgulanmıştır.

6 Ekim 1874 tarihinde yayınlanan nizamnamede de Osmanlı kadınlarının İranlılarla evlenmesi yasağı devam ettirilmiştir. Ancak nizamnamenin üçüncü maddesinde İranlılarla evlenen kadınların ve doğuracakları çocukların tabiiyet kanununa rağmen Osmanlı tebaası olarak kabul edileceği belirtilmiştir. Buna göre çocuklar askerlik dahil her türlü yükümlülükten de sorumlu tutulmuşlardır.

18 Aralık 1884 tarihli Şurayı Devlet kararı da bu doğrultudadır. Bu karara göre Şeriye mahkemelerinden izin almaksızın nikah kıyan imamların savcılığa ihbar edilmeleri ve cezalandırılmaları istenmiştir. 1914 yılında yapılan bir düzenlemeyle de izinsiz evlenenlere bir aydan altı aya kadar hapis cezası getirilmiş, nikahı kıyanların cezası da iki aydan bir seneye çıkarılmıştır.

Bu bildiride Birinci Dünya Savaşı şartlarında İranlılarla evlenme yasağından kaynaklanan sorunların nasıl ele alındığı çok yönlü olarak tartışılacaktır. Bildiri metninin hazırlanmasında öncelikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinden yararlanılacaktır. İlaveten konun açıklığa kavuşmasına katkı sağlayacak diğer bilgi ve belgelerden de istifade edilecektir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, İran, Birinci Dünya Savaşı, Evlilik, Askerlik.

*Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ssadik@aku.edu.tr

Abstract:

Based on religious sect, a struggle started between Iran and the Ottoman Empire with the establishment of the Safavid Empire in Iran. This struggle was also carried out to the social life, and, after a while, Ottoman citizen women were prohibited from getting married to Iranian men.

The Ottoman Empire had commanded to deem the children of Ottoman non-muslim women citizens married to foreigners as the citizens of the Ottoman Empire. However, this issue had not been followed strictly. For the first time, Sultan Selim III ordered the careful application of the related decree following the problems appeared during estate and land buying and selling.

Until the era of Sultan Mahmut II, there had been no prohibition to get married to the Iranians. However, getting married to the Iranians was prohibited with Sultan Mahmut II's decree dated January 6, 1822. With this decree, Sultan Mahmut II dwelt on the danger that some muslims in and around İstanbul got married to people who were Iranian and whose ancestors were unknown and they were inclined to the Shia (Şii) and Rafızi religious sects.

In the decree, it was emphasized that the people who would have this kind of marriages anymore and cause this and imams who would perform a wedding ceremony would be punished.

In the regulation issued on October 6, 1874, the prohibition of Ottoman women's marriage with Iranians was continued. However, in the 3rd article of the regulation, it was stated that women married to Iranians and their children would be accepted as Ottoman citizens in spite of the citizenship law. According to this, children would be held responsible for all kinds of obligations including military service.

The decree of Council of State dated December 18, 1884 was in this direction. According to this decision, it was desired that the imams who performed a wedding ceremony without the permission of Religious courts would be notified to the prosecution office and punished. With a regulation in 1914, people who got married without permission would be sentenced to imprisonment starting from one month to six months, and punishment of the ones who performed a wedding ceremony increased from two months to one year.

In this report, on the conditions of the World War I, how the problems caused from the prohibition of marrying to Iranians were dealt with will be discussed in a multi-directional way. For the preparation of the report, the Ottoman Archives of the Prime Ministry will be primarily benefitted. Furthermore, other information and sources that can provide the clarification of the issue will also be utilized.

K**eywords:** Ottoman, Iran, World War I, Marriage, Military Service.

Giriş

İslam Dini, evlilik konusunda hassasiyet göstermeyi emreder. Çünkü aile, toplumunun temeli ve can damarıdır. Aile yapısı ne kadar sağlam olursa, toplum da o denli sağlıklı olur. Bu yüzden İslam dini toplumu oluşturan ailenin kuruluşunda izlenecek yolu çok açık bir biçimde ortaya koymuştur.

Bilindiği üzere ailenin oluşumunda en önemli öğe, eş seçimidir. Kadın olsun erkek olsun eş seçimi, kişilerin en çok dikkat etmeleri gereken hususların başında gelmektedir. Bakara Suresinin 221. ayetinde "Allah'a eş koşan kadınlarla onlar imana gelinceye kadar evlenmeyin. İnanan bir cariye, hoşunuza gitse de ortak koşan bir kadından daha iyidir. İnanmalarına kadar; ortak koşan erkeklerle mümin kadınları evlendirmeyin. İnanan bir köle, hoşunuza gitmiş olsa da, ortak koşan bir erkekten daha iyidir. İşte onlar ateşe çağırırlar, Allah ise izniyle cennete ve mağfirete çağırır ve insanlara ibret alsınlar diye ayetlerini açıklar" denilmiştir.

Bununla birlikte Müslüman bir erkek tek tanrılı dine inanan Hristiyan ve Yahudi bir bayanla evlenebilir. Ancak, bu evlilik bile harama yakın derecede mekruhtur. Zımmi bir bayan ile evlenmek ise suç sayılmayacak mekruh grubundadır. (Hadisi Hindiyye). Müslüman kadın ise ister kitaplı, ister kitapsız olsun hiç bir gayri Müslim erkek ile evlenemez. Aksi takdirde O da dinden çıkmış olur (Redd-ül Muhtar). Mümtehine Suresi 10.ayette ise "İmanlı kadınların kâfirlerle evli kalmaları helal değildir" denilmiştir.

İslam dinindeki mezhepler ve aile kurumu meselesine gelince Sünni mezhep mensupları arasında evliliğe hiç bir engel görülmemiştir. O yüzden Sünni mezhep olan Hanefiler, Şafiler, Hanbeliler ve Malikiler arasında kız alıp vermek yoğun bir şekilde yaşanmıştır. Ancak Şii mezhebe mensup kişiler ile Sünnilerin evliliğinde durum aynı değildir. Taraflar birbirlerine karşı dışlayıcı bir yaklaşım göstermişlerdir. Bu bağlamda İranlılarla Osmanlı vatandaşlarının evlenmeleri de son derece düşük bir seviyede cereyan etmiştir. Hatta, bu evlilikler iki ülke arasında diplomatik sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

1. İranlılarla Evliliği Yasaklayan Hukuki Düzenlemeler

1.1. Sultan II. Mahmut'un 1822 Tarihli Fermanı

Çaldıran muharebesi Osmanlı Devleti ile İran arasında her türlü ilişkileri zayıflattı. Türkiye'de yaşayan İranlıların sayısı da son derece kısıtlı idi. Bu yüzden İranlılar ile Osmanlıların evlenmelerine yasak getirecek bir durum ortaya çıkmadı. Hatta bir belgede "memalik-i Osmaniye'de ikametleri mümkün değil idi ki İranlılar tabiat-ı Osmaniye ile izdivac ukudunda bulunabilsinler" denilmiştir. Ancak ilerleyen zamanda buharlı gemilerin kullanımının artması ticaretin gelişmesine yol açtı. Ayrıca, Osmanlı Devleti de ticaretin önündeki engelleri kaldırıcı yeni düzenlemeler yaptı. Bu sayede ülke içerisinde ikamet eden yabancılarda ciddi bir artış meydana geldi. Türkiye'deki İranlıların sayısı diğer ülkelerin vatandaşlarına nispetle çok daha fazla arttı.

Sultan II. Mahmud Han zamanında İran vatandaşı bazı kişilerin Osmanlı kadınları ile nikahlandıkları işitildi. Bu duyumlar üzerine Sultan Mahmut İranlılarla Müslüman Osmanlı kadınlarının evliliğini yasaklayan bir ferman ilan etti. Söz konusu ferman 3 Nisan 1822 tarihini taşımaktadır[1].

Fermanda İstanbul ve etrafında bir takım ehli İslam'ın İranlılarla ve "mechulünneseb" kişiler ile evlilik yaptıkları, cahil insanların Şii ve Rafizi mezhebine meyl ettikleri belirtilmiş, bundan sonra İranlılarla evlenmenin yasak olduğu bildirilmiştir. Yasağa uymayanların cezalandırılacakları üzerinde de durulmuştur. Fermanda belirtildiğine göre bu tür evliliklere sebep olanlar, ruhsat verenler ve nikahı akd eden mahalle imamları en şiddetli şekilde cezalandırılacaklardır.

Söz konusu yasak hakkında bilad-ı selase kadılarına da ayrıca fermanlar gönderilmiştir. Bu kadılara gönderilen fermanlarda da bundan böyle "mechulünneseb olan eşhasa kız verüb alanlar ve sebeb olanlar ve cesaret edenler eşedd-i ukubetle (işkenceler) tedib olunacakları beyan ve o makulelere akd-i nikah eyleyen mahalle imamları dahi tedibatı şedideye mazhar olacakları" belirtilmiştir. Fermanda "mazallah-ı taala bu misüllü halat bundan sonra vuku gelmemesi esbabını istihsale kemaliyle dikkat eyleyiniz" denilmiştir[2]. Bu belgeler ışığında ilk bakışta S*ünni mezhepten olan Osmanlı kadınlarının* İranlılarla evlenmelerinin engellenmesinin hedef alındığı hissi uyandırmaktdır. Ancak, yorsa da kadılara gönderilen fermanda yer alan *"mechul'un-neseb olan eşhasa kız verüb alanlar... "* ibaresi yasağın daha kapsamlı olduğunu, Osmanlı erkeklerinin de İranlı kadınlarla evlenmelerinin uygun bulunmadığını göstermektedir.

1 BOA.HR. HMŞ. İŞO,.Dosya: 224, Gömlek:6,24, Tarih: 5 Zilhicce 1335/22 Eylül 1333/ 1917.
2 BOA.HR. HMŞ. İŞO,.Dosya: 8, Gömlek:6,2, Tarih:

1.2. 1874 Tarihli Nizamname

İranlılarla evlenmeyi yasaklayan ikinci düzenleme 7 Ekim 1874 tarihli nizamnamedir. Nizamname " *Tebaa-i Devlet-i Aliyye ile Tebaa-i Devlet-i İraniye 'nin izdivâcı hakkında olan memnuiyetin muhafazasına dair nizâmnâme"* adını taşımaktadır. Nizamnamenin maddeleri şöyledir:

Madde1: Tebai Devleti aliyye ile tebai İraniyenin izdivacı kemafissabık katiyyen memnudur.

Madde2: Akd-ü nikaha mezun olanlar hilafı memnuiyyet hal-ü harekette bulunurlar ise mesul tutulacaklardır.

Madde3: Hilafı memnuiyyet olarak tebai devleti aliyyeden bir kadın teba-i İraniye'den birine varmış ise gerek kadın ve gerek evladı her halde teba-i devleti aliyyeden madud olub kuraya ve bedelatı askeriyeye ve sair her nev' tekalif-i miriyeye dahil olacaklardır[3].

Bu nizamname İranlılarla evlenme yasağını teyid etmesi dışında iki önemli yenilik daha getirmektedir. Birincisi yasa dışı olarak İranlı erkeklerle evlenmiş olan Osmanlı kadınlarının ve çocuklarının Osmanlı Devleti vatandaşı kabul edileceği, askerlik dahil bütün vatandaşlık yükümlülüklerinden sorumlu tutulacaklarıdır. İkincisi ise İranlılarla evlenme yasağı hususunda Osmanlı kadınları için din ve mezhep zikredilmemiş olmasıdır. Diğer bir ifade ile yasak sadece Müslümanlarla sınırlı kalmamış, gayri Müslimler de bu kapsama alınmışlardır.

1.3. 25 Ekim 1886 Tarihli Asker Alma Kanunu

Osmanlı Devleti 25 Ekim 1886 tarihinde "Asakiri nizamiyei şahanenin tertibatı müteyemmene-i cedideye tevfikan suret-i ahzını mübeyyin kanunname-i hümayun" adıyla yeni bir Askere Alma Kanunu çıkarıldı. Bu kanunun bazı maddeleri İranlılarla evliliklerden doğan çocuklarla ilgilidir. Kanunun Üçüncü Fasılı'nda yer alan maddeler şu şekildedir:

Madde 32: "Düveli ecnebiye tebaasından olup memaliki şahanenin mükellefiyeti askeriye tahtında bir mahalline nakil ile tavattun ve teehhül edenlerin tebaai iraniyeden maadasının evlâdı tabiiyeti ecnebiyede bulundukça hizmeti askeriyeden müstesnadır."[4].

Madde 50 "Hane ve ikametgâhları dahili vilâyatı şahanede olupta memaliki ecnebiyede müteehhil bulunanlar hizmeti askeriye ile mükelleftirler".

Madde 51: Devletçe mer'î olan usul ve kaideye tevfikan tebdili tabiiyet etmeyip bir takrib ile pasarport istihsal etmiş olanların tabiiyetlerine halel gelmiyeceği cihetle bu misillûler haklarında ahz-i asker muamelesi caridir. Yani tebdili tabiiyeti usul ve nizamı dairesinde iradei seniyei cenabı padişahiye müstenid olmadığı halde tabiiyeti ecnebiye ve hususile iran tabiiyeti iddiasında bulunanlar istisna edilmiyerek silki askeriye alınır"[5].

Görüldüğü üzere bu kanuna göre İranlılar hariç yabancı ülkeler vatandaşlarından Osmanlılar ile evlenen ve Türkiye›ye yerleşenler askerlik hizmetinden muaftırlar.

1.4. 19 Mart 1888 (6 Mart 1304) Tarihli İrade-i Seniyye

Bu irade-i seniyye 1886 tarihli asker alma kanunu ile ilişkilendirilerek oluşturulmuştur. İradei Seniye›ye göre 1886 tarihli kanunun yayınlanmasından evvel İranlılarla yapılan evliliklerden doğma çocukların askerlikten muaf tutulmaları söz konusudur. İrade-i Seniye›nin ilgili kısmı aynen şöyledir: "teba-i İraniye ile memnuiyyet hilafında izdivac etmiş olan müslim ve gayri müslim Osmanlı kadınlardan tevellüd eden çocukların hıdmeti askeriyeden masuniyetleri"[6].

3 Düstur, Birinci tertip, C.4, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1299, s. 614.
4 Düstur, Birinci Tertip, C.5, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s.664
5 Düstur, Birinci Tertip, C.5, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s.669
6 Düstur, Birinci Tertip, C.5, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937, s. 1074-1076.; BOA.DH.İ.UM. EK,Dosya: 22,

1.5. 12 Mayıs 1914 Tarih ve 296 Sayılı Mükellefiyeti Askeriye Kanunu Muvakkatı

Madde 136: " Teba-i devlet-i aliyyeden bir kadın teba-i İraniye'den biriyle tezevvüc etmiş ise bu misüllülerden mütevellid olanlar hıdmet-i askeriye ile mükelleftirler".

Madde 152: "işbu kanun ahkamına muhalif bulunan bilcümle kavanin ve nizamat ve evamir mülgadır"[7].

Birinci Dünya Savaşı arifesinde çıkarılan 1914 tarihli Mükellefiyeti Askeriye Kanunu Muvakkat, İranlılarla evlenmiş olan Osmanlı kadınlarından doğan erkek çocuklarına askerlik yükümlülüğü getirdiği gibi, bu kanuna aykırı bulunan önceki bütün kanun, nizam ve emirleri de geçersiz kılmıştır. Bu kanunu muvakkat 14 Mayıs tarihinde Takvim-i Vekayi'de neşredilerek yürülüğe girmiştir. Bu sayede yukarıda bahsi geçen 19 Mart 1888 tarihli irade de geçersizleşmiştir.

2. İranlılarla Evlenme Yasağının Kaldırılmasına Dair Teşebbüsler

Osmanlı kadınları ile İranlıların evlenme yasağı hususunda yapılan hukuki düzenlemelere İran Devleti baştan itibaren itiraz etmiştir. İran'ın İstanbul Büyükelçisi Muhsin Han, 15 Temmuz 1875 tarihli müracaatında Osmanlı Devleti'nin İran ile anlaşmak dururken kendi başına Şuarayı Devlet'te kanun çıkarmasının kabul edilemez olduğunu dile getirmiştir. Büyükelçi İranlı Müslüman erkeklerin şer'en Müslüman kadınlarla evlenmelerinin yasaklanamayacağını belirtmiştir İran yetkilileri ilerleyen yıllarda da müteaddit defalar bu talebi tekrar etmişlerdir. İranlı babalardan olan çocuklara da diğer yabancı devletler vatandaşları gibi muamele olunması istenmiştir. Ancak bütün bu müracaatlar sorunun çözümü için yeterli olmamıştır[8].

Birinci Dünya Savaşı arifesinde de İran Devleti yetkilileri kendileri için sorun teşkil eden Osmanlı tebaası kadınlarla İranlı erkelerin evlenmeleri yasağını gündeme getirmişlerdir. İran'ın İstanbul Büyükelçisi 1 Nisan 1914 tarih ve 670/61 numaralı yazı ile Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek Osmanlı vatandaşı bayanlarla İranlıların evlenmelerine izin verilmesini talep etmiştir. İran Büyükelçisi yazısında diğer yabancı devletlerin Müslüman tebaalarının Osmanlı kadınları ile evlenmelerine müsaade edildiği halde, İranlı erkeklerle Müslüman Osmanlı kadınlarının evlenme yasağının devam etmesinin kendilerini üzdüğünü belirtilmiştir. Yazıda "işbu memnuiyyetin ref ve feshi ile tebai İraniyenin dahi düvel-i saire-i ecnebiyye müslim tebası misüllü hakk-ı izdivaclarına müsaade buyurulması" istenilmiştir[9].

Bu talep bir süre sonra değerlendirmeye alınmıştır. Değerlendirmeye alınma gerekçesi Birinci Dünya Savaşı'nın başlamış olmasıdır. Bu arada Osmanlı Devleti de Goben ve Breslaw gemilerinin Rus limanlarını topa tutması ile birlikte Birinci Dünya Savaşı'na girmiştir. Savaşa girdikten sonra ilk yaptığı iş Cihad-ı Ekber ilan etmek olmuştur. Cihat fermanı ile bütün Müslüman topluluklar Osmanlı Devleti ve müttefikleri ile işbirliği yapmaya davet edilmiştir. Bu amaçla İslam ülkelerine çeşitli dillerde fetvalar ve beyannameler gönderilmiştir.

İran ise cihada dahil edilmek istenilen ülkelerin başında gelmekteydi. Zira, Türk-Alman ittifakı ile İran üzerinden Afganistan ve Hindistan'a ulaşma planları yapılmıştı. Bu ülkeye gönderilen cihat fetva ve beyannameleri hitap ettikleri halka göre Farsça, Arapça ve Türkçe kaleme alınmıştır.

Oluşan yeni şartlar Türkiye'de mezhep farkından kaynaklanan düşmanlıkların ortadan kaldırılması yönünde söylemlerin artış göstermesine de yol açmıştır. Celâl Nuri 1915 yılında yayınlanan " lttihad-ı İslâm, Islâmın Mazisi, Hâli, İstikbâli" adlı eserinde "Bu ihtilâfât-ı mezhebiyye ne demektir? Mezâhibi

Gömlek: 34,1/ 1, Tarih: 21 Zilhicce 1334/6 Teşrinievvel 1332/ 19 Ekim 1916.

7 Düstur, Tertip 2, C.6, s. 662-704. http://acikerisim.tbmm.gov.tr:8080/xmlui/handle/11543/71, Tarih: 16 Aralık 2016, Saat: 16.04.

8 Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbrahim Serbestoğlu, «Öteki Perspektifiyle Osmanlı Kadınının İranlılarla Evlenme Yasağı», Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, V/20, Kış 2012, s. 213-220..

9 BOA.HR. HMŞ. İŞO,.Dosya: 8, Gömlek:6,4, Tarih:

meydana koyanlar doğmadan, acaba Müslümanlar Müslüman değil mi idiler. Hazreti Peygamber dahil olduğu halde aşere-i mübeşşire, ashâb, ensâr, muhacirin acaba Hanefi-ül-Mezheb mi idiler, yoksa Caferî mi idiler" diyerek mezhep mücadelesinin gereksizliğine işaret etmiştir[10].

Hatta, Osmanlı Devleti'nin kontrolündeki Necef ve Kerbela gibi bölgelerdeki Caferi ulemaya Şii ve Sünniler arasındaki nifak ve ayrılıkların ortadan kaldırması için, bütün aşiretlere ve kabilelere emirnameler göndermişlerdir. Bu emirnameler en ücra köşelere, küçük köylere varana kadar ulaştırılmıştır. Ayrıca Caferi Ulema İran içlerine hususi memurlar gönderip İran devlet adamları üzerinde etkili olmaya da çalışmışlardır[11].

Bu şartaların etkisi ile Bağdat Valisi Süleyman Nazif Bey de 16 Mart 1915 tarihiyle Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta İranlılarla evlilik yasağının sona ermesini istemiştir. Süleyman Nazif Bey telgrafında otuz sene önce her türlü şer'i hükümlere aykırı olarak,idari kanunlara istinaden Osmanlı kadınlarının İranlı erkelerle evlenmelerinin yasaklanmış olduğunu, bu yasağın diğer Müslümanları kapsamadığını, sadece İranlılarla sınırlı olduğunu hatırlatmıştır. Bağdat Valisi "Bu usul mukadderat-ı say-ı müştereke-i diniyyemize teveccüh edilmekte olduğu bu zamanda bir sebeb-i burudet (soğukluk)" oluşturmaktadır diyerek asıl probleme dikkati çekmiştir. O, İranlılarla evliliklerden doğacak erkek çocukların askerlik hizmetleri için bir takım kayıt ve tedbirlere başvurulabileceğini, ancak, evlilik yasağını doğru bulmadığını belirterek "alelıtlak men'-i izdivac münasib değildir zannındayım" diyerek kannatini net bir şekilde ortaya koymuştur. Süleyman Nazif devletçe başka sebepler mevcut değil ise bu yasağın kaldırılmasının ülkenin gerçek menfaatlerine uygun düşeceği görüşünü savunmuştur[12].

Diğer taraftan fetvahane 9 Mayıs 1915 tarihinde Şiiler ile Sünniler arasında nikahlanmanın caiz olduğu hakkında bir karar almıştır. Bu karar mezhep ayırmaksızın bütün Müslümanların birbirleri ile nikahlanmalarının caiz olduğu hakkındaki 15 Mayıs 1915 tarihli ve 10 numrolu Şeyhülislamlık tezkeresi ile birleştirilerek Hukuk Müşavirliği tarafından Hariciye Nezaretine gönderilmiştir. Bununla birlikte şimdilik İran Sefaretinin yazısının cevapsız bırakılmasının uygun olacağı belirtilmiştir[13].

Öte yandan Babıali Hukuk Müşavirliği meselenin çözümü hususunda beş maddelik bir kanun layihası hazırlamıştır. Bu kanun teklifi esasen uygulanamayan kanunun kaldırılmasına yöneliktir. Zira, nikah karşılıklı rıza demektir. Müslümanlar arasındaki nikah akdi de evlenecek kişilerin karşılıklı onayı ile mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla İranlılarla evlilikler de ilkesel olarak tarafların rızası ile gerçekleşmektedir. Burada şer'e aykırı bir durum söz konusu değildir. Bununla birlikte Hıristiyanlar arasındaki evlilikler de devlet tarafından kayıt altına alınmamaktadır. Hıristiyan vatandaşlar bağlı bulundukları kiliselerce nikah işlemlerini gerçekleştirmektedirler. Yasağa rağmen Müslüman ve gayri Müslim İran vatandaşlarından pek çok kişi Osmanlı kadınlarla evlilik yapmışlardır. Devlet mevcut halde bu evliliklerden haberdar olamamaktadır. Ancak yıllar geçip çocuklar büyüdükten, hatta bu kişiler torun sahibi olduktan sonra, söz konusu evlilikler meydana çıkarılabilmektedir. Bu saatten sonra da ne kendilerinin ne de nikahlandıkları kişilerin cezalandırılmalarına imkan kalmamaktadır.

Bununla birlikte Osmanlı ülkesinde İranlıların önemli bir sayıya ulaşmış olmaları nedeni ile tedbir almanın gerekliliği üzerinde de durulmuştur. Ülke içerisindeki İranlı miktarının evliliklerle ciddi bir artış göstererek sıkıntılı vaziyetlerin ortaya çıkmasına yol açabileceğine dikkat çekilmiştir.

Çözüm evlenme yasağında değil, İranlılarla evlenen Osmanlı kadınlarının ve çocuklarının Osmanlı vatandaşı addedilmesinde görülmüştür. Bu doğrultuda 1874 Nizamnamenin İranlılarla evlenen Osmanlı kadınlarının ve onlardan doğacak çocukların vatandaşlık durumlarıyla ilintili 1886 tarihli asker alımı hakkındaki nizamnameye dayanan 1888 tarihli iradei seniyye ve 1914 tarihli mükellefiyeti askeriye kanununun ilgili üçüncü maddesinin muhafaza edilmesi önerilmiştir[14].

10 Celal Nuri, lttihad-ı İslâm, Islâmın Mazisi, Hâli, İstikbâli, İstanbul- 1331, s.159.
11 İkdam, 14 Nisan 1331/ 27 Nisan 1915, Numro: 6.533
12 BOA.DH.ŞFR,Dosya: 465, Gömlek: 54,1/ 1-2, Tarih: 29 Rebiyülahir 1333/ 3 Mart 1331/ 16 Mart 1915.
13 BOA.HR. HMŞ. İŞO,.Dosya: 8, Gömlek:6,1, Tarih: 7 Muharrem 1334/ 2 Teşrinisani 1331/ 15 Kasım 1915
14 BOA. BEO, Dosya: 4628, Gömlek: 347094,3/1, Tarih: 10 Eylül 1338/1922.

Bu değerlendirmeler neticesinde "Nisvan-ı Osmaniyenin Tebai İraniye ile İzdivaclarına Dair Kanunu Muvakkat Layihası" hazırlanmıştır. Layihanın birinci maddesinde Osmanlı kadınları ile İranlıların evlilik yasağının kaldırıldığı belirtilmiştir. İkinci madde ile İranlılarla evlenen Osmanlı kadınlarının vatandaşlık haklarının korunacağı, kocalarının tabiiyetine geçmiş olmayacakları ifade edilmiştir. Üçüncü maddeye göre ise İranlılarla Osmanlı kadınlarının evliliklerinden doğacak çocukların Osmanlı vatandaşı kabul edilecekleri bildirilmiştir. Bu tabiiyet durumuna istinaden söz konusu çocukların Osmanlıların yükümlü oldukları bütün mükellefiyetlere askerlik de dahil olmak üzere tabi tutulacakları zikredilmiştir. Dördüncü madde bu hükümlere muhalif olan önceki bütün kanun ve nizamnamelerin özellikle de 6 Ekim 1874 ve 3 Ocak 1875 tarihli nizamnamelerin geçersiz olduğunu bildirilmiştir. Son olarak beşinci madde söz konusu kanunun yürütülmesi görevini Şeyhülislamlık makamı ile birlikte Adliye, dahiliye ve Hariciye Nezaretlerine vermiştir[15].

Ancak, bu kanun teklifi ilgili merciler tarafından olumlu karşılanmamıştır. Söz konusu kanun teklifinin bazı sorunlara yol açacağı değerlendirmesi yapılmıştır. Türkiye›de sayısı yüz binlere ulaşan İranlıların Osmanlı kadınları ile evlenmeleri halinde ecnebi sıfatını taşıyan binlerce evlat yetiştirmeleri sonucunun ortaya çıkacağı tehlikesine dikkat çekilmiştir. Diğer ülkelerin de sayıca fazla olan, nüfusu artma ihtimali bulunan yabancı tebaa mensuplarına karşı bir kısım tedbirler aldıkları hatırlatılmıştır. Söz konusu mahzurlar nedeni ile yasağın kaldırılması talebinin bugün itibarıyla makul bir sebebe dayanmadığı, evlenme yasağının devamının gerekli olduğu görüşü öne sürülmüştür[16].

Bu sıralarda söz konusu çalışmanın aksine İranlılarla evlenme yasağına uyulmadığı gerekçesiyle İran Sefarethanesi imamı hakkında tahkikat yaptırılmıştır. Osmanlı kadınları ile İranlıların nikahlarını İran Sefarethanesi imamı kisvesini giyerek ve bu sıfatı takınarak kıyan Valide Han'da ikamet eden Said Efendi takibata alınmıştır[17].

Sadrazam Talat Paşa imzası ile Hariciye Nezareti'ne gönderilen 23 Ağustos 1917 tarihli bir yazıda da Şurayı Devlet'in İranlılarla Osmanlı bayanlarının evlenmelerine müsaade edilmesi hususundaki 8 Ağustos 1917 tarihli ve 325 numaralı mazbatasının Meclisi Vükelada ele alındığı üzerinde durulmuştur. Buna göre Bakanlar Kurulu çoğunluk oyu ile evlenme yasağının sürdürülmesi kararına varmıştır. Bu kararda nizamnamede yer alan " Teba-i devlet-i aliyye ile teba-i İraniye'nin izdivacları kemafissabık katiyyen memnudur" şeklindeki birinci maddde ile "Hilaf-ı memnuiyyet olarak teba-i devlet-i aliyyeden bir kadın teba-i İraniyeden birine varmış ise gerek kadın gerek evladı her halde teba-i devlet-i aliyyeden ma'dud olub kuraya ve bedelat-ı askeriyeye vesair her nev' tekalif-i emiriyeye dahil olacaklardır" şeklindeki üçüncü madde etkili olmuştur[18]. Bilahare Hukuk Müşavirliği bu son kararın "kati ve layetegayyer" olduğuna vurgu yaparak ilgililerin bu karara göre davranmalarını istemiştir[19].

Bu arada 1917 yılı içerisinde ecnebilerle Osmanlı kadınlarının evliliğini konu alan bir başka yazışma daha karşımıza çıkmıştır. Bu yazıda Burdur'da ikamet eden yabancı ülke vatandaşları Müslümanlardan bazılarının Osmanlı kadınları ile evlenmek için izin istedikleri belirtilmiştir. Osmanlı kadınları ile yabancı erkeklerin evlenmelerinin siyaseten her hangi bir engel teşkil edip etmeyeceği sorulmuştur[20]. Babıali Hariciye Nezareti İstişare Odası'ndan konu ile ilgili olarak verilen cevapta Fetvahanenin 9 Mayıs 1915 tarihli yazısında Sünniler ve Şiiler arasında nikah kıyılmasına cevaz verilmesine rağmen bu iznin henüz kanunlaşmaması nedeni ile geçerlilik kazanmadığı bildirilmiştir. Bu yüzden İranlılarla Osmanlı kadınlarının evlenemeyecekleri bir kez daha hatırlatılmıştır. İlaveten İranlılar dışındaki yabancı ülke vatandaşı Müslümanların Osmanlı kadınları ile evlenmelerinde şer'en ve kanunen her hangi bir engel

15 BOA. BEO,Dosya: 4628, Gömlek: 347094,3/3, Tarih: yok.
16 BOA.HR. HMŞ. İŞO,.Dosya: 8, Gömlek:6,3, Tarih:
17 BOA. DH.İUM, Gömlek: 1923, Dosya: 5 72, Tarih: **22 Şaban 1333/ 20 Ağustos 1331/ 2 Eylül 1915**.
18 BOA.HR. HMŞ. İŞO,.Dosya: 224, Gömlek:6,6, Tarih: 4 Zilkade 1335/ 23 Ağustos 1333/ 1917.
19 BOA.HR. HMŞ. İŞO,.Dosya: 224, Gömlek:6,18, Tarih: 8 Zilkade 1335/ 26 Ağustos 1333) 1917
20 BOA.İD.Dosya: 142, Gömlek: 58,1, 27 Receb 1335/ 19 Mayıs 1333/ 1917.

bulunmadığı belirtilmiş,"Kaide-i Umumiye mucibince tabiat-ı Osmaniyenin tebai müslimei ecnebiyye ile izdivaclarında bir mani yoktur" denilmiştir[21].

Bu dönem itibarıyla Osmanlı uyruğu gayr-i Müslimlerin de İranlılarla evlenmeleri yasağı devam etmiştir. Bu yüzden gayri Müslim İranilerin Osmanlı kadınları ile evlenmelerine izin verilmesi yönünde taleplerle de karşılaşılmıştır. Bu hususta Osmanlı Hariciye Nazırı Gabriel Noradunkyan Efendi'nin bir müracaatı söz konusu olmuştur. Hariciye Nezareti tarafından Sadrazamlık makamına bir yazı gönderilmiştir[22]. Sadrazamlık makamı ise konu hakkında Şurayı Devlet'in görüşüne başvurmuştur. Bunun üzerine İranlılarla Osmanlıların evlenmeleri yasağının gayri Müslimleri de kapsayıp kapsamayacağına dair dair Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesinin 1390 numaralı ve 14 Haziran 1913 tarihli mazbatası ile ekindeki 322064/299 numaralı ve 27 Haziran 1914 tarihli tezkere ilgili makamlara havale edilmiştir. Hariciye Nezareti İstişare Odası'nın görüşü Osmanlı vatandaşlarının İranlılar ile evlenmeleri yasağının gayri Müslimleri de kapsaması yönünde olmuştur.[23]

Bu yöndeki bir başka başvuruya verilen cevapta Şurayı Devlet ve Meclis-i Vükela'ca kabul edilen nizamname gereğince Müslim ve gayr-ı Müslim Osmanlı kadınlarının İran tebaası ile evlenmelerinin yasak olduğu ve ona göre gereğinin yapılması uyarısında bulunmuştur[24].

Yine 22 Eylül 1917 tarihli bir belgeye göre gayri Müslim Osmanlı kadınları ile İranlıların evlenmesi meselesi Şurayı Devlet Genel Kurulunda yeniden ele alınmıştır. Şura-yı Devlet'de iki farklı düşünce ortaya çıkmıştır. Azınlıkta kalan üyeler İranlılarla evlenme yasağının Müslümanlarla sınırlı kalması gerektiği görüşünü savunmuşlardır. Onlara göre evlenme yasağının temelini mezhep meselesi oluşturmaktadır. Osmanlı Tabiiyet Kanunu soy hakkı üzerine kurulduğundan dolayı tabiiyet hususunda oğulun babaya bağlı bulunması gerekir. 1874 tarihli Memnuiyyet-i İzdivaciyye Kanunu mezhep sebeplerinden dolayı bu kuralı koymuştur. Söz konusu kanunun üçüncü maddesinde yer alan "bedelat-ı askeriyye" ifadesi geçmiş uygulamalarla bağ kurmak amacına yöneliktir. Uygulamada evlenme yasağı ancak İranlı Müslümanlara mahsus olmuştur. Eski askerlik kanunnamesinin otuz ikinci maddesi gereğince ülkenin bir yerine yerleşerek Osmanlı kadınlarıyla evlenen yabancıların çocukları yabancı ülke vatandaşı oldukları için askerlik hizmetinden istisna edilmektedirler. Sadece İranlılar bu kuralın dışında tutulmuştur. Osmanlı coğrafyasında yerleşen ve evlenen bütün İran vatandaşlarının çocuklarının askerlik mükellefiyetine tabi tutulması aslında uygulama imkanı bulunmayan bir husustur. Ayrıca bu durum mevcut kanunlara ve anlaşmalara da aykırıdır[25]. Dolayısıyla evlenme yasağının din ve mezhep ayırımı yapmaksızın bütün Osmanlı vatandaşı kadınlara uygulanması yoluna gitmek doğru değildir[26].

Şurayı Devlet üyelerinin çoğunluğunun görüşü ise evlenme yasağının ilgili nizamnamenin birinci ve üçüncü maddelerine dayandığıdır. O zamanın şartlarında Müslümanlara askerlik yükümlülüğü getirilirken gayri Müslimlere bedel ödeme ayrıcalığı verilmiştir. Onlara göre kanunun gözetmediği din farkını ortaya koymak her açıdan yanlıştır. Bundan dolayı evlenme yasağının ve sonuçlarının ayrım yapmaksızın bütün Osmanlı vatandaşlarına uygulanması gerekmektedir. Söz konusu kuralın devam ettirilmesinde faydalar vardır[27]. Görüş değiştirmek için yeterli sebepler ve deliller görülemediğinden Osmanlı vatandaşlarının İranlılarla evlenmeleri hakkındaki yasağın Müslim ve gayri Müslim bütün İranlıları kapsadığı, mevcut nizamnamenin uygulamasında devlet için önemli menfaatler mevcut olduğu, bu hususlarda yeni bir nizamname yayınlamaya hiç bir sebep ve lüzum olmadığı belirtilmiştir[28]. Bilahare mesele değerlendirilmek üzere bir kere de Şurayı Devlet Genel Kurulu'na gönderilmiştir.

21 BOA.İD.Dosya: 142, Gömlek: 58,3, Tarih: 20 Muharrem 1336 / 5 Teşrinisani 1333/ 5 Kasım 1917; BOA. İD.Dosya: 142, Gömlek: 58,5- 6 Tarih: 26 Muharrem 1336 / 11 Teşrinisani 1333/ 11Kasım 1917.

22 BOA.HR. HMŞ. İŞO,.Dosya: 224, Gömlek:6,21, Tarih: 5 Zilhicce 1335/22 Eylül 1333/ 1917.

23 BOA.HR. HMŞ. İŞO,.Dosya: 224, Gömlek:6,20, Tarih: 1 Receb 1333/ 2 Mayıs 1331/ 15 Mayıs 1915

24 BOA. DH. SN. THR, Gömlek: 89, Dosya: 67, Tarih: 10 Zilkade 1335/ 28 Ağustos 1333/ 1917.

25 BOA.HR. HMŞ. İŞO,.Dosya: 224, Gömlek:6,14, Tarih:

26 BOA.HR. HMŞ. İŞO,.Dosya: 224, Gömlek:6,15, Tarih: 5 Zilhicce 1335/ 22 Eylül 1333) 1917.

27 BOA.HR. HMŞ. İŞO,.Dosya: 224, Gömlek:6,15, Tarih: 5 Zilhicce 1335/ 22 Eylül 1333) 1917.

28 BOA.HR. HMŞ. İŞO,.Dosya: 224, Gömlek:6,23, Tarih: 5 Zilhicce 1335/22 Eylül 1333/ 1917.

Burada da İranlılarla evlenmenin yasaklanmasının sadece mezhebi bir kaygıdan kaynaklanmadığı tespiti yapılmıştır. Zira, Şii babadan ve Osmanlı anneden doğan, Şii inançlı kişilerin Şii mezhebini orduda yayabilecekleri endişesine dikkat çekilmiştir. Bu sakıncaya rağmen bu kişilerin orduya alındıkları hatırlatılmıştır. Oysa asıl amacın mezhepten ziyade İran vatandaşlarının Osmanlı ülkesinde sayılarının artmasının önüne geçmek olduğu bildirilmiştir[29].

Gayri Müslimlerin evlenmelerine izin verilmesi meselesi 1920 yılında bir şekilde yeniden gündeme gelmiştir. Şurayı Devlet Tanzimat Dairesi meseleyi tekrar mütalaa etmiştir. Daire raporunu hazırlarken özellikle bir kaç belgeye vurgu yapmıştır. Bunlardan bir tanesi 14 Ekim 1894 tarihli tezkeredir. Burada İranlılarla evlenme yasağının asıl gerekçesinin "memalik-i Osmaniyede Şiiiyyetin meni maksadına müstenid ve ihtilafı mezhebiyyeden münbais" olduğu üzerinde durularak yasak kararının gayri Müslim İranlılara uygulanamayacağı görüşüne yer verilmiştir. Diğer devletlerin vatandaşları ile Osmanlı vatandaşı gayri Müslim kadınların evlilikleri hakkında ne gibi işlemler uygulanıyorsa gayri Müslim İranlıların Osmanlı vatandaşı kadınlar ile evlenmelerinde de aynı muamelelerin yapılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Görüldüğü üzere burada meseleye olumlu bir yaklaşım söz konusudur.

Ancak, diğer belgeler dikkate alındığında ise olumsuza dönen bir durum söz konusu olmuştur. Bu konuda Tanzimat Dairesi'nin dikkate aldığı ilk belge İranlıların Osmanlı vatandaşları ile evlilikleri hakkında olan yasağın muhafazasına dair 7 Ekim 1874 tarihli nizamname olmuştur. Bu nizamnamenin birinci maddesinde İranlılarla evlenecek bayanlarda din ayrımı yapmaksızın yasak getirilmişti. Üçüncü maddesinde de gayri Müslim vatandaşlardan alınan askerlik bedelinden bahsedilmiştir. Buna göre Tanzimat Dairesi yeni bir kanun ile açıkça bu hükümler geçersiz kılınmadıkça İranlılarla evlenen gayri Müslim Osmanlı kadınlarından doğan çocukların da Osmanlı sayılacaklarına hükmetmiştir.

Dikkate alınan son belge ise Şurayı Devlet tarafından düzenlenen 21 Aralık 1892 tarihli mazbatadır. Burada da İranlılarla evlilik yasağının devam ettirildiği görülür. Nizamnamenin üçüncü maddesinde "hilafı memnuiyyet olarak tebai devleti aliyyeden bir kadın tebai İraniyeden birine varmış ise gerek kadın ve gerek evladı her halde tebai devleti aliyyeden madud olub kuraya ve bedelatı askeriyeye ve sair her nev tekalifi emiriyeye dahil olacaklardır" hükmü yer almıştır.

Yine Nizamnamenin birinci maddesinin 13 Aralık 1911 tarihli mazbatada da muhafaza edildiğine işaret edilmiştir. Bütün bu sebeplerden dolayı İranlılarla evlenme yasağının eskisi gibi genele şamil kılındığı bildirilmiştir.

Şurayı Devlet Tanzimat Dairesi 14 Şubat 1920 konu üzerindeki incelemesini tamamlayarak dosyayı Şurayı Devlet Genel Kurulu'na göndermiştir. Daire mevcut bütün belge ve bilgiler ışığında kanaatini, yasağın Müslim ve gayri Müslim İranlılara şamil olmaya devam etmesi şeklinde oluşturmuştur. Tanzimat Dairesi meselenin bir kere de Şurayı Devlet Genel Kurulu'nda da değerlendirilmesini önermiştir. Bilahare bu karar Şurayı devlet Genel Kurulu'nda ele alınmıştır. Genel Kurul 18 Nisan 1920 tarihli toplantısında Tanzimat Dairesi'nin kararını onaylanmıştır[30]. Bilahare evlilik yasağının gayri Müslimlere de şamil olduğunu belirten Şurayı Devlet kararı üzerine 22 Nisan 1920 tarihli ve 347094/134 numaralı buyruldu ile Sadrazamlık makamı ilgilileri bilgilendirmiştir[31].

İranlılarla evlenme yasağı, Cumhuriyet döneminde de bir süre yürürlükte kalmaya devam etmiştir. Bu yasak ancak 1926 yılında çıkarılan bir kanunla kaldırılmıştır. "Türk Tebaasıyla Tebaa-i İraniyenin İzdivacı Hakkında Olan Memnuiyetin Muhafazasına Dair 24 Eylül 1290 Tarihli Nizamnameyi Muaddil Kanun" adını taşıyan düzenleme 26 Nisan 1926 tarihinde kabul edilmiştir. Kanunun birinci maddesi ile Türk kadınlarıyla İranlıların evlenmeleri hakkındaki yasak kaldırılmıştır. Kanunun Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girdiği tarih 5 Mayıs 1926'dır[32].

29 BOA.HR. HMŞ. İŞO,.Dosya: 224, Gömlek:6,24, Tarih: 5 Zilhicce 1335/22 Eylül 1333/ 1917.

30 BOA.BEO, Dosya: 4628, Gömlek: 347094,2/1, Tarih: 26 Cemaziyelevvel 1338/ 14 Şubat 1336/1920.

31 BOA. BEO, Dosya: 4628, Gömlek: 347094,3/1, Tarih: 10 Eylül 1338/1922.

32 *Düstûr,* 3. Tertip, 7. Cilt, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara, 1928, s. 1409-1410.

3. Evlilik Yasağı ve Askerlik Meselesi

Osmanlı yasalarına göre İranlı erkeklerle evlenen Osmanlı vatandaşı kadınlardan doğan erkek çocukları Osmanlı sayılırdı. Dolayısı ile bu kişilerin Osmanlı ordusunda askerlik yapmaları gerekiyordu. Bu yüzden Birinci Dünya Savaşı döneminde de İranizadelerin askerlik yükümlülüğü meselesi sıklıkla gündemi meşgul etmiştir. Hatta, savaş öncesinden başlayıp da savaş dönemine intikal eden yazışmalar da mevcuttur. Örneğin İzmir İran Serkarperdazlığından gönderilen bir yazıda büyük validesi bir İranlı ile evlenmiş olan Teodos Veledi Manuk'un askerlikten istisna edilmesi talep edilmiştir[33]. Aydın vilayeti konuyu 24 Temmuz 1911 tarih ve 2529/101 numaralı yazı ile Hariciye Nezareti'ne iletmiştir. Bakanlık 27767 sayılı ve 14 Ağustos 1911 tarihli cevabında talebin yerine getirilemeyeceği sonucuna varmış, konunun bir kere de Şuarayı Devlet tarafından tartışılmasının uygun olacağını beyan etmiştir. Bunun üzerine Şurayı Devlet Tanzimat Dairesi meseleyi ele almıştır. Bu daire 13 Aralık 1911 tarihli ve 1677 numaralı mazbatasında "nizamnamenin birinci maddesinde tebai devleti aliyye ile teba-i İraniyenin izdivacı kemafissabık katiyyen memnudur denilmesi mutlakiyyet ifade etmekte olub bu da müslim ve gayri müslim bilumum teba-i Osmaniye'nin aynı ahkama tabiiyyetini icab edeceği" ifadesine yer vermiştir. Bu şartlarda İranlılarla evlenen gayri müslim Osmanlı kadınlardan olma erkeklerin de Osmanlı sayılarak askerlik yapmaları gerekeceği kararına varılmıştır[34].

27 Mart 1912 tarihli ve 30408/68 numaralı tezkerede ise Antuvan Efendi ile ilgilidir. Yazıda İskenderun İran şehbenderliğine tayin edilen Hana Veledi Antuvan Efendi'nin annesinin Osmanlı vatandaşı olduğu, İranlılarla evlilik yasağının Osmanlı ülkesinde Şiiliğin yayılmasını engellemek amacını taşıdığı, bu yüzden yasak kararının gayri Müslim İranlılarla Osmanlı kadınlarının evlenmelerini kapsayamayacağı görüşüne yer verilmiştir. Diğer devletlerin vatandaşlarının gayri Müslim Osmanlı kadınları ile evlenmelerinde hangi uygulamalar yapılıyorsa gayri Müslim İranlılarla evlenmede de aynı uygulamaların yapılması gerektiği Halep Vilayetine bildirilmiştir. Bilahare sadaret makamı konuyu Şurayı devlete sormuş Şurayı Devlet Tanzimat Dairesi 1390 numaralı ve 14 Haziran 1913 tarihli mazbatasıyla evlenme yasağını gayri Müslimleri de kapsadığına hükmetmiştir[35] .

Diğer taraftan öyle anlaşılıyor ki İran Devleti'nin yeni müracaatları üzerine Antuvan Efendi meselesi 1917 yılında yeniden gündeme gelmiştir. Bir belgede 9 Ekim 1874 tarihli nizamnamenin İranlılarla evlenmeyi kesin bir şekilde yasakladığı, bu gibi kesin hükümlerin Bakanlar Kurulu kararıyla değiştirilmesinin mümkün olamayacağı belirtilmiştir. Geçmişte her nasılsa İskenderun İran şehbenderi olup validesi Osmanlı vatandaşı olan Antuvan Efendi hakkında alınan Meclisi Vükela kararında Osmanlı vatandaşlarının İranlılarla evlenmelerine engel olan nizamname hükümlerinin değiştirilmesine gerek olmadığı İran Büyükelçiliğine bu yolda tebligatta bulunulması gerektiği belirtilmiştir[36].

Antuvan meselesi 1920 yılına ait bir belgede de zikredilmiştir. O'nun Osmanlı mı yoksa İran vatandaşı mı kabul edileceği hususu iki devlet arasında sorun teşkil etmeye devam etmiştir. Mesele Şurayı Devlet Tanzimat Dairesi'nde ele alınmış, sonuç olarak bu kişinin Osmanlı vatandaşı sayılacağına hükmedilmiştir[37].

Yine İran Büyükelçiliği 26 Aralık 1912 tarihli bir yazı ile Samatya'da karakol yokuşunda ikamet eden Simon Veledi Agob Hekimyan'ı konu alan bir yazı ile Hariciye Nezaretine başvurmuştur. Buna göre adı geçen kişi oğlu Mardiros'un İran tebaasından bulunduğunu iddia etmiş, durum hakkında mahalle imam ve muhtarını bilgilendirdiği halde askerlik kaydının yapılmış olduğunu haber aldığını bildirmiştir38. Yanlışlığın düzeltilerek Ağop Hekimyan ile oğlu Mardiros'un Osmanlı Devletindeki nüfus ve askerlik kayıtlarının silinmesi talep edilmiştir. Bu istek Osmanlı yetkilileri tarafından hemen yerine getirilmeyerek

33 BOA.HR. HMŞ. İŞO,.Dosya: 224, Gömlek:6,20, Tarih: 1 Receb 1333/ 2 Mayıs 1331/ 15 Mayıs 1915
34 BOA.HR. HMŞ. İŞO,.Dosya: 224, Gömlek:6,21, Tarih: 5 Zilhicce 1335/22 Eylül 1333/ 1917.
35 BOA.HR. HMŞ. İŞO,.Dosya: 224, Gömlek:6,25, Tarih:
36 BOA.HR. HMŞ. İŞO,.Dosya: 224, Gömlek:6,24, Tarih: 5 Zilhicce 1335/22 Eylül 1333/ 1917.
37 BOA.BEO, Dosya: 4628, Gömlek: 347094,2/1, Tarih: 26 Cemaziyelevvel 1338/ 14 Şubat 1336/1920.
38 BOA.HR.İD.Dosya: 122, Gömlek:13,5, 16 Muharrem 1331/ 13 Kanunuevvel 1328/ 26 Aralık 1912.

incelemeye alınmıştır. Tabiiyet Müdüriyeti adı geçen kişilerin kökenlerinin tayin edilmesi amacı ile Simon veledi Ağob'un dedesinin nerede doğduğu, Ağop'un ismi İran Büyükelçiliğindeki kütükte kayıtlı ise ne zamandan beri kayıtlı bulunduğu, kaydın ne gibi belgelere dayandığı konularındaki bilgilerin büyükelçilikten talep edilmesi gerektiğini bildirmiştir[39]. Dış İşleri Bakanlığı 14 Ekim 1916 tarihinde İran Büyükelçiliğine müracaat ederek belirtilen hususlara cevap verilmesini istemiştir[40].

Benzer bir müracaat da Trabzon İran Konsolosluğu tarafından yapılmıştır. İran Konsolosluğuna vekalet eden Amerikan konsolosu, 89.Alay'ın 3. Taburunda askerlik yapmakta olan 1882 doğumlu Rıza oğlu Haşim'in İran vatandaşı olduğu gerekçesiyle terhis edilmesini talep etmiştir. Hatta, bu kişinin İran vatandaşı olduğuna dair onaylı bir belge de sunmuştur. Osmanlı Devleti söz konusu belgeye şüphe ile yaklaşmış olup konunun Tabiiyet Müdüriyeti tarafından araştırılmasını istemiştir. Rıza Oğlu Haşim'in hangi tarihten beri ve ne gibi belgelere dayanarak konsoloslukça İranlı sıfatıyla kayıt ve tescil edilmiş olduğu, aile fertlerinin kimlerden ibaret bulunduğu ve bu kişilerin doğum yerleri ve doğum tarihleri sorulmuştur[41]. Bunun üzerine Hariciye Nezareti 7 Ağustos 1916 tarihinde İran Sefareti'ne de bir yazı ile müracaat ederek adı geçen kişinin hangi tarihten beri ve ne gibi belgelere istinaden konsoloslukça İran vatandaşı sıfatıyla kaydedildiği, ailesinin kimlerden ibaret bulunduğu gibi sorulara cevap verilmesini istemiştir.Yazıda ayrıca adı geçen kişilerin doğum yeri ve tarihlerinin bilinmesine ihtiyaç duyulduğu belirtilerek kayıtların suretlerinin gönderilmesi talep edilmiştir[42].

Yine Tebaa-i İraniye'den olup Topkapı'da oturan ve tebaa-i Osmaniye'den Münevver Hanım'la evlenmiş olan Hacı Abbas'ın sürgün işleminden vazgeçilmesi dair bir talepte bulunulmuştur[43].

Bu arada askerlik hususunda Halep Valiliği'nin de bir talebi söz konusu olmuştur. Vilayet Umur-ı Hukukiye Müdüriyetinin 24 Eylül 1916 tarihli ve 212 numaralı tezkeresi ile Dahiliye Nezaretine müracaat etmiştir. Müracaatın konusu İranlılarla evlenen gayri Müslim Osmanlı kadınlardan doğan çocuklarla alakalıdır. Halep valiliği Benal Mahallesinde oturan Enis Acemi tarafından 20 Ağustos 1916 ve 7 Eylül 1916 tarihli iki dilekçeye istinaden konuyu Dahiliye Nezaretine intikal ettirmiştir. Bu dilekçelerde söz konusu kişi İran vatandaşı olduğu halde mükellefiyeti askeriye kanununun 136.maddesine istinaden Osmanlı vatandaşı muamelesi gördüğünü ve silah altına davet edildiğini bildirmiştir. Dilekçe sahibine göre söz konusu kanun maddesi Müslüman İran vatandaşları ile alakalıdır. Gayri Müslim İranlılarla her hangi bir ilgisi yoktur[44].

Bu şikayet Halep Valiliği tarafından Dahiliye Nezaretine intikal ettirilmiştir. Valilik Mektubi Kaleminden Vali adına 30 Eylül 1916 tarihinde bakanlığa bir telgraf gönderilmiştir. Bu telgrafta 6. Ordu tarafından 15 Temmuz 1916 tarihli tebligatı umumiyeye istinaden İranlılardan olma Osmanlı kadınlarından doğma erkek çocuklarının silah altına çağrıldıkları bilgisine yer verilmiştir. Söz konusu tebligatın ordu tarafından mutlak surette uygulanması eleştirilmiştir. Oysa, 1884 tarihli asker alama kanununun yayınlanmasından önceki tarihlerde Osmanlı kadınlarından doğan İranizadelerin hiç birisinin askere çağrılamayacağı belirtilmiştir. Sonraki tarihler için ise İranlılarla evlenmeden doğan çocukların anne babalarının Müslim ya da gayri Müslim olmalarının vatandaşlık tespitinde önemli olduğu, Müslüman Osmanlı kadından olma çocukların askerlik yükümlülüğüne tabi tutulacakları halde gayrimüslim İranlılardan olanların İran vatandaşı kabul edilerek mükellefiyeti askeriye kanununun 136. maddesinin bunlara tatbik edilemeyeceği belirtilmiştir. Bu konuda açıklamaların yer aldığı vilayet umur-ı hukukiye müdüriyetinin raporu da ek olarak gönderilmiştir. Konunun bakanlık tarafından da incelenerek gereğinin belirlenmesi ve vilayete bildirilmesi istenilmiştir.[45].

39 BOA.HR.İD.Dosya: 122, Gömlek:13,1, 5 Zilhicce 1334/ 20 Eylül 1332/ 3 Ekim 1916.
40 BOA.HR.İD.Dosya: 122, Gömlek:13,3, 16 Zilhicce 1334/ 1 Teşrinievvel 1332/ 14 Ekim 1916.
41 BOA. HR.İD.Dosya: 122, Gömlek: 11,1, Tarih: 23 Ramazan 1334/11 Temmuz 1332/ 24 Temmuz 1916.
42 BOA.HR.İD.Dosya: 122, Gömlek:11,3, 7 Şevval 1334/ 25 Temmuz 1332/ 7 Ağustos 1916.
43 BOA. MV, Gömlek: 219, Dosya: 129, Tarih:20 Şevval 1338/ 7 Temmuz 1336/ 1920.
44 BOA.DH.İ.UM.EK: 022, Gömlek: 34,2/ 1, Tarih: 26 Zilkade 1334 / 11 Eylül 1332/ 24 Eylül 1916.
45 BOA.DH.İ.UM.EK: 022, Gömlek: 34,3/ 1, Tarih: 3 Zilhicce 1334 / 17 Eylül 1332/ 30 Eylül 1916.

Halep Vilayeti Hukuk Müdürlüğü de dilekçe sahibini haklı gördüğünü belirten yorumlarda bulunmuştur. Buna göre babaları İranlı olan çocukların nesil esasına göre kaideten İranlı kabul edilmeleri lazım gelir. Fakat, Osmanlı Devleti bu hususta bir istisna oluşturarak Osmanlı vatandaşı kadınlar ile İranlı erkeklerden olma çocukları Osmanlı kabul etmiştir. Gayri Müslim İranlılar bu gruba girmemektedir. Bunların babalarının uyruğunu taşıyacakları ve İran vatandaşı sayılacakları muhakkaktır. Şimdiye kadar hep bu esas dairesinde hareket edilmiş ve o yolda görüş birliğine varılmıştır. Kanun hükümleri bu şekilde uygulanmıştır. Bu hususta öteden beri bir görüş birliği de mevcuttur. Hatta, Nizamnamenin yayınlanması tarihinden evvel İranlılarla evlenmiş olan Müslüman Osmanlı kadınlarından doğan erkek çocukların da askerlik hizmetinden muaf olması gerekmektedir. Yani 25 Ekim 1886 tarihi "mebde-i mükellefiyet" olarak kabul edilmelidir[46].

Bu konu ile alakalı olarak Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliğinden İdare-i Umumiyye-i Dahiliye Müdüriyetine gönderilen 18 Ekim 1916 tarihli derkenar yazısında evlilik yasağının devam etmesi yolunda hüküm verilmiştir. Yazıda 12 Mayıs 1915 tarihli Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu Muvakkatı'nın ilgili maddeleri de referans olarak gösterilmiştir. Buna göre 136. maddedeki " Teba-i devlet-i aliyyeden bir kadın teba-i İraniye'den biri ile izdivac etmiş ise bu misüllülerden mütevellid olanlar hıdmeti askeriye ile mükelleftir" hükmü net bir şekilde askerlik zorunluluğuna işaret etmektedir. 152. madde ise bu kanunun hükümlerine aykırı bulunan her türlü kanun, nizam ve emirlerin mülga olduğunu amiridir. Bu şartlarda İranlılarla evlenmiş olan Müslim ve gayri Müslim Osmanlı kadınlardan doğan çocukların askerlikten muafiyetine dair olan 18 Mart 1888 tarihli irade-i seniyye dahi geçersizdir. Ayrıca Asker Alma Kanununun yayınlanmasından evvel Osmanlı kadınlarının İranlılarla evliliklerinden doğan çocukların kanun-ı muvakkatin 126. maddesine göre silah altına alınmaları gerektiğine dair 15 Temmuz 1916 tarihli İçişleri Bakanlığı tebligatı da bu istikamettedir. Dolayısı ile kanununun yayınlanmasından evvel doğanlar da askerlik mükellefiyeti ile yükümlüdürler[47]. Dahiliye Nazırı Talat Bey bakanlık hukuk müşavirliğinin hazırladığı cevabı Halep Valiliğine 19 Ekim 1916 tarihli yazı ile iletmiş, evlilik yasağının devam ettiği ve buna göre işlem yapılması gerektiğini bildirmiştir[48].

1916 yılı Ekim ayına ait bir belgede Osmanlı tebaası ile İran vatandaşları arasındaki evliliklerin yasak edilmesi hükmünün gayr-i Müslim Osmanlı tebaasını da kapsadığı ve 1884 tarihinden önce iki taraf arasında gerçekleşen evliliklerden doğan erkeklerin askerlik hizmeti ile mükellef oldukları belirtilmiştir[49]. Bilahare bu bilgiyi tamamlayan yeni yeni yazışmalar da gerçekleşmiştir[50].

Sonuç:

Temeli Yavuz Sultan Selim dönemine dayanan Osmanlı-İran rekabeti sosyal hayatta da yankı buldu. İran ile her türlü ilişkiler zayıfladı. Sultan II. Mahmut döneminde 1822 yılında yayınlanan bir fermanla İranlılarla evlenme yasağı getirildi. Bu yasağa ihtiyaç duyulmasının nedeni Osmanlı toprakları içerisinde yaşayan İran uyrukluların artması idi. Zira, ticari faaliyetlerdeki artış Osmanlı ülkesindeki İran vatandaşlarının sayısının artması sonucunu doğurmuştu. Osmanlı Devleti savunma psikolojisi ile hareket ederek ülkesindeki İran vatandaşlarının çoğalmasına izin vermek istemedi.

Ancak gerçekte İranlılarla Osmanlı kadınlarının evlenmelerinin önüne geçilememesi Osmanlı Devleti'nin yeni tedbirler almasına yol açtı. İranlılarla evlenen Osmanlı kadınlarını ve bu evliliklerden doğan çocukları Osmanlı kabul eden hukuki düzenlemeler yapıldı. Bu sayede İranlılarla evliliklerden doğan erkek çocuklarına askerlik mükellefiyeti getirildi.Askerlik meselesi en önemli sorunlardan birisini teşkil etti. İranizadeler askerlikten kurtulabilmek için İran vatandaşı oldukları iddiasında bulundular.

46 BOA.DH.İ.UM.EK: 022, Gömlek: 34,2/ 1, Tarih: 26 Zilkade 1334 / 11 Eylül 1332/ 24 Eylül 1916.
47 BOA.DH.HMŞ,Dosya: 02, Gömlek: 5.5/ 1, Tarih: 20 Zilhicce 1334 /5 Teşrinievvel 1332/ 18 Ekim 1916.
48 BOA.DH.İ.UM. EK,Dosya: 22, Gömlek: 34,1/ 1, Tarih: 21 Zilhicce 1334/6 Teşrinievvel 1332/ 19 Ekim 1916.
49 BOA. DH.HMŞ, Gömlek: 2, Dosya: 55, Tarih:20 Zilhicce 1334/ 5 Teşrinievvel 1332/ 18 Ekim 1916.
50 BOA. DH.İ. UM. EK, Gömlek: 22, Dosya: 34, Tarih: 23 Zilhicce 1334/ 8 Teşrinievvel 1332/ 21 Ekim 1916.

Osmanlı Devleti ise gerektiğinde İran Büyükelçiliğinden belge istemek suretiyle konunun sıkı takipçisi oldu. Bazen bir İranizadenin tabiyetinin belirlenmesi meselesi yıllarca süren yazışmalara neden olabildi.

Birinci Dünya Savaşı dönemi özel şartlar içeriyordu. Zira, bu dönemde Osmanlı Devleti cihat ilan etmiş idi. Cihad için İranlılara başvurulduğu bir dönemde onları dışlayıcı yaklaşım devam ettirmek son derece güçtü. Bu şartlarda söz konusu yasağın yumuşatılması zorunluluğunu ortaya çıktı. Bu yüzden yasağın kalkmasına yönelik bazı ciddi çalışmalar da yapıldı. Bağdat ve Halep valiliklerinin yasağın sonlandırılması yönünde özel gayretleri oldu. Hatta, bir kanun taslağı dahi hazırlandı. Ancak evlilik yasağını sonlandıran bir yasal düzenleme yapılamadı. Osmanlı Devleti genellikle İranlıları oyalayıcı bir tutum gösterdi. Bu tutum İran'dan ve İranlılardan savaş ve cihat ile ilgili beklentiler sürdükçe devam etti. Bu yüzden bir belgede şimdilik İranlılara cevap verilmemesi uyarısında bulunulmuştur.

Bununla birlikte gayri Müslim İranlılar da yasağa dahil edilerek mesele mezhep meselesi olmaktan çıkarılmaya çalışılmıştır. Oysa Osmanlı İran rekabetinin temeli ve bu rekabetin devamında ana ekseni mezhep farkı oluşturmuştur. Sonuç itibarıyla bu meselede Osmanlı Devleti›nin mezhep kaynaklı yaklaşımlarını terk edemediği görülmüştür.

Yasağı kaldırmak ancak Türkiye Cumhuriyetine nasip olmuştur. Laik anlayışı benimseyen Cumhuriyet idaresi mezhep eksenli siyaset anlayışını temel almaktan vazgeçmiştir. Bu sayede 1926 yılında yapılan bir yasal düzenlemeyle Türk kadınlarının İranlılarla evlenme yasağına son verilmiştir. .

Kaynakça:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Celal Nuri, lttihad-ı İslâm, Islâmın Mazisi, Hâli, İstikbâli, İstanbul- 1331.

Düstur, Birinci tertip, C.4, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1299.

Düstur, Birinci Tertip, C.5, Başvekalet Matbaası, Ankara 1937.

Düstur, Tertip 2, C.6. http://acikerisim.tbmm.gov.tr:8080/xmlui/handle/11543/71, Tarih: 16 Aralık 2016, Saat: 16.04.

Düstur, 3. Tertip, C. 7, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara, 1928.

İkdam, 14 Nisan 1331/ 27 Nisan 1915, No: 6.533.

SERBESTOĞLU İbrahim, "Öteki Perspektifiyle Osmanlı Kadınının İranlılarla Evlenme Yasağı», Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, V/20, Kış 2012, s. 213-220.

Afyonkarahisar Asri Mezarlığı Manzum Kabir Taşı Sözleri

Afyonkarahisar Asri Cemetery Manzum Carved Stone Words

Doç. Dr. Mehmet SARI *

Öz:

Türk Dünyası'ndaki mezar taşlarında çeşitli süsler, şekiller, resimler, simgeler, semboller yanında bu taşlara işlenen sözler de vardır. Mezarda yatanın kim olduğunu belirlemeye yönelik işaretler zamanla yerini sözlere bırakır. Orada metfun bulunanın kimliğini işaret eden bu sözlerde geride kalanların ölüm karşısındaki aczi ve her canlı gibi insanın ölümlü oluşu da dile getirilir. Ölenin ardından söylenen sagular, ağıtlar, mersiyeler ve düşürülen tarihler kadar, geride kalanların ibret almasına vesile olan mezar taşlarındaki sade, düşündürücü ve anlamlı sözlerin Edebiyat tarihi açısından ayrı bir yeri ve değeri vardır. Bu sözlerin bazıları manzumdur. Manzum söyleyişin mensur ifadeden daha kısa ve etkili olması sebebiyle tercih edildiğini düşündüğümüz manzum kabir taşı sözlerinde de vefat edenin memleketi, mesleği, mahlası gibi bilgiler yer alır. Afyonkarahisar'da birçok kültür ve medeniyetin izleri bulunmaktadır. Bu zenginlik, Afyonkarahisar mezar kültüründe de görülür. Afyonkarahisar kültür tarihi açısından önemli yere sahip Asri Mezarlıktaki kabir taşlarının birçoğu korunamamış olmakla birlikte geride kalanların her biri birer tarihi belge durumundadır. Şehir tarihlerinin yazılması ve kültürel değerlerin ortaya çıkarılması o şehrin, dolayısıyla o milletin tarihini ve kültürünü ortaya çıkarmada önemli bir basamaktır. Mezarlıklar da taşıdıkları maddi ve manevi değerleriyle bir şehrin ve milletin geçmişten günümüze gelen en sağlam kültür değerleri ve belgeleridir. Bu konuda yapılacak çalışmalar o şehre dolayısıyla o millete hizmettir.

Anahtar kelimeler: Afyonkarahisar, mezar, kitabe, kültür, manzum

* Afyon Kocatepe Ü. Fen Ed. Fak. TDE Böl. msari@aku.edu.tr

Abstract:

There are various ornaments, shapes, paintings, symbols, symbols, as well as words quoted in these stones in the tomb stones in the Turkish World. The signs to determine who lies in the grave will eventually fall into words. There, in these words which point to the identity of the founder of the metaphysics, the eternity of the survivors and the mortal formation of man, like every living creature, are also spoken. The simple, thoughtful and meaningful words in the tombstones that lead to the remembrance of the survivors as well as the saints, lamentations, mercies, and lowered dates that are said after death are a distinct place and value in terms of literary history. Some of these words are poetry. In the verse of the verse, which we think is preferable because of the shorter and more effective way of expressing the verse, it includes information such as the hometown of the deceased, the profession and the mahle. There are many traces of culture and civilization in Afyonkarahisar. This wealth is also seen in Afyonkarahisar grave culture. Afyonkarahisar Many of the grave stones in the Asri Mezarlik, which has a significant place in terms of cultural history, have not been preserved, but each of those left behind is a historical document. The writing of city history and the uncovering of cultural values is an important step in the development of that city and therefore the history and culture of that nation. Cemeteries are the most robust cultural values and documents that come from a city and nation from the past with their material and spiritual values. The work to be done in this regard is the service of that nation because of that city.

Keywords: Afyonkarahisar, tomb, inscription, culture, verse

Giriş

"Afyonkarahisar Asri Mezarlığı Manzum Kabir Taşı Sözleri" başlıklı çalışmamızın geçmişi, Afyonkarahisar edebiyatı ve edebiyatçıları üzerine yaptığımız çalışmamalara dayanır. "Askeri Muhammed-Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği-Divanının Tenkitli Metni" (Sarı 2016) adlı çalışmam sırasında okuduğum Askeri'nin kaybolan kabir taşıyla ilgili Edip Ali Bakı'nın sözleri dikkatimi çekmişti (Bakı 1941: 21-22). Söz konusu taşla ilgili olarak bir belge veya bilgi elde edebilirim düşüncesiyle, taşınan Olucak kabrinin de içinde yer aldığı Asri Mezarlıktaki kabir taşlarını tetkike başladım ve bir proje çerçevesinde bu çalışma ortaya çıktı.

Edebiyatımızda ve kültürümüzde kabir, gömüt, makber, sin gibi kelimelerle geçen mezar, vefat eden birinin defn edildiği yer olup yapımından, bakımına ve kitabelerinden ziyaret edilişine kadar kültürümüzde ayrı ve zengin bir yere sahiptir. Türk kültürünü oluşturan doğum, ölüm, düğün gibi temel yapı taşlarından birisi Türk halkının ölüm karşısında duyuş ve düşünüşünü yansıtan "mezar taşı sözleri"dir (Tanyu 1968; Boyraz 2003).

İlk çağlardan beri, orada medfun bulunanın yaşadığına inandırılmaya çalışırcasına mezar taşlarına işlenmiş çeşitli süsler, figürler, şekiller, resimler, motifler, amblemler, simgeler, semboller, tasvirler (Karamağaralı 1971; Başar 1973; Akar 1974; Çay 1983; Tunçel 1989, Çal 2000; Çoruhlu 2001; Boyraz 2003) görülür. Ölüm karşısında insanların hislerini yansıtması bakımından mezar taşlarına işlenen sözlerin ise başka bir manası vardır (Tunçalp 1971; Sili 1996; Aydoğan 1999; Doğan 1999; Bayrak 2002). İnsanda derin bir düşünce ve tefekkür oluşturan bu sözlerde, ölen kişinin şahsiyetini, mesleğini, mevkisini belirten ifadeler olmakla beraber geride kalanların ölüm karşısındaki aczi, ölümün kaçınılmaz oluşu, her canlı gibi insanın da ölümlü oluşu ve insanların bu ilahi gerçeği kabullenişi ve teslimiyeti dile getirilir. İnsan için ölüm, bir son değil bir başlangıç, yeni bir hayata geçiştir. Her doğuş bir ölümün, her ölüm bir doğuşun habercisidir.

Ölen birinin ardından söylenen sagular, ağıtlar, mersiyeler, düşürülen tarihler kadar, mezar taşlarındaki samimi, sade, düşündürücü ve anlamlı sözler de ibret almamıza birer vesiledir (Eyice 1955; Orkun 1987; Öztürk 1988; Çobanoğlu 2000). İbret-âmiz bu sözlerin edebiyat tarihi açısından ayrı bir yeri ve değeri vardır.

Genel itibariyle veya bazı dönemlere ve şehirlere ait mezar taşları tarih ve sanat tarihi açısından da incelenmiştir (Toros 1939; Karakaş 1996; Ertuğ 1999; Ülker 1999). "Cesedin korunması veya varlığının belirtilmesi gayesiyle konulan ve üzerlerine çeşitli sebeplerle birtakım şekil veya figürlerin çizildiği, yazıların hakkedildiği bu taşlara mezar taşı denilmektedir. Pek çok kültürde görülen ve kimi zaman adeta birer sanat eserine dönüştürülen mezar taşları mezarın yapısına, onu koyan ya da yapan insanların inanışlarına, geleneklerine, sosyal statülerine ve ekonomik durumlarına göre değişik şekillerde olabilmektedir." (Boyraz 2003).

Mezar taşları ve üzerindeki yazılar bir bakıma orada medfun bulunanın kim olduğuna şahitlik eder. Bunun için olmalıdır ki bu taşlara "şahide" adı verilir. Şahide üzerinde ayetler, hadisler, dualar ve ölümle ilgili hikmetli sözler bulunabilir (Karamağaralı 1992). "Hece taşı", "hece tahtası" da denilen "şâhideler, hem mezarın yerini uzaktan belli etmekte, hem de taşıdığı kitabe ile adına dikildiği şahsı ebedileştirmektedir" (Karamağaralı, 1992; Boyraz, 2003). Mezar taşlarındaki resim veya figürler zamanla yerini sözlere bırakır. Eskiden, "üzerinde yazı bulunan mezar taşı" anlamına gelen "kitâbe-i seng-i mezar", "levh-i mezar", "mezar kitâbesi", "kitâbe" gibi adlarla anılan bu yazılara günümüzde "mezar taşı sözleri" denmektedir (Boyraz 2003). Bu taşlarda ölen kişinin adı, lakabı, şöhreti, unvanı, mesleği, mezhebi, meşrebi, doğum ve ölüm tarihi gibi kimlik bilgileri yer alabilir. Mezar taşlarındaki sözlerin bir kısmı orijinal, bir kısmı didaktik sözlerdir. Dini içerikli olan sözlerde Allah'a yakarış, Peygamber'den şefâat dileme vardır. Taşlarda "besmele"yle birlikte daha çok ölümle ilgili ve Allah'ın sıfatlarını dile getiren âyetlere yer verilir. Peygamber Efendimizin ölümle ilgili sözlerine yer verilen taşlarda dünyanın kısa oluşu, dünyanın ahretin tarlası olduğu, dünyanın ibadetle geçirilmesi gerektiği, ölümün bir kapı olduğu ve her insanın oradan geçeceği, müminlerin ölmediği, ölümlü bir dünyadan ölümsüz bir dünyaya göç ettikleri dile getirilir (Boyraz 2003). Ölüm Allah'ın emridir ve eceli gelen her insan ölecektir. "Çok yaşa, az yaşa akıbet ölüm gelir başa". Ölümden kaçmak mümkün değildir. Öyleyse ölümden korkmanın da faydası yoktur (Bayrı 1972).

Kabir ziyaretine gelenlerden Fâtiha isteme, "Bâkî kalan O'dur, bâkî kalan Allah'tır, O (Allah) ölümsüzdür" anlamına gelen "hüve'l-bâkî" (Kuşoğlu 1984; Yılmaz 1992) ibaresi kabir taşlarına yazılan ortak yazılardandır. Mezar taşlarında orada medfun bulunanın nasıl ve ne şekilde öldüğü ve başından geçenlerin anlatıldığı sözler de yer alır (Boyraz 2003). Mezar taşlarındaki sözlerin bazıları ölenin sağlığında vasiyet ettiği sözler, bazıları da ölenin ağzından söylenmiş gibi dost ve akrabaları tarafından söylenmiş sözlerdir. Bu sözlerde dünyanın geçiciliği, insanın faniliği, dünyaya fazla meyl etmemek gerektiği, bunca yıl yaşandığı, bir şey anlaşılmadığı, ömrün yel gibi esip geçtiği, ölümün kaçınılmaz oluşu gibi ifadeler yer alır.

Mezar taşlarında, orada medfun bulunanın şâir olduğunu gösteren manzum mezar taşı sözleri (Ergun 1932) de vardır. Bu manzumeler, ölenin hayattayken yazdığı ve kabir taşına yazılmasını vasiyet ettiği şiirler, dost ve akrabaları tarafından ölenin şiirlerinden seçilerek kabir taşına yazılmasına karar verilmiş şiirler veya başka bir şâire ait şiirler olabilir. Bu şiirlerde çoğu zaman ölenin memleketi, mesleği, mahlası gibi bilgiler yer alır. Osmanlı döneminde yaygın olan ölenin bir şiirinin mezar taşına nakş edilmesi sonraki dönemlerde de görülür. On dokuzuncu yüz yıl şâirlerinden Konyalı Âşık Şemʾî'nin kendisine ait "Ey birâder bak bana 'ibret değil miyim sana // Şem'î nâmım bir nişân oldu mezârım taşına" (Sarı 2013) dizeleriyle biten şiirin yer aldığı kabir taşı, bu hususta verilecek güzel bir misaldir. Bunlardan başka, gerçek olan, değiştirilmesi ve kaçılması mümkün olmayan ölümün acısını bir nebze olsun hafifletmek, "ölenle ölünmez", "hayat devam ediyor" sözlerindeki psikolojik durum sonucu oluşturulmuş; insanımızın espri anlayışını ve zekâ gücünü gösteren uydurma, komik mezar taşı sözleri de vardır (Ersan 2002). Bu sözlerden bazıları şöyledir: "Allah taksitlerini affetsin" (Memurun mezar taşı); "Bu dünyada çok çekti" (Kameramanın mezar taşı); "İlk kez karısından habersiz bir yere gitti" (Kılıbık birinin mezar taşı); "Müsait bir yerde dünyadan indi" (Minibüs şoförünün mezar taşı); "Artık karısı nerede olduğunu biliyor" Çapkın bir adamın mezar taşı) (Boyraz 2003). "Bir insanın ras giderse işi, mermere geçer dişi/ Ras gitmezse işi, muhallebide kırılır dişi" (Asri M. Pafta).

Mezar taşlarına ölenin arkasından dost ve akrabaları tarafından bir şeyler yazmanın temelinde sevap kazanma düşüncesi, insanın aczini kabullenişi, Yaratan'dan af ve merhamet dileme, ölenin ardından onun için bir şeyler yapabilme düşüncesi, kabir ziyaretine gelenlere dünyanın geçici ve ölümün hak oluşunun hatırlatılması gibi ikaz ve uyarı mahiyette sebepler vardır. Mezar taşları ve bu taşlara yazılan yazılar her sanat eseri gibi oluştukları dönemin sanat anlayışını ve inancını yansıtır. "O milletin menşeini ortaya koyduğu" için şehirlerin "tapu senedi" olarak da nitelendirilen (Karamağaralı, 1992; Boyraz, 2003) mezarlar ve mezar taşları, o şehrin dini, dili, edebiyatı, tarihi, sanat tarihi, kültürü, folkloru vb. ile ilgili bilgilere haiz oldukları için tarihi vesika hükmündedirler (Ergun 1932; Dağlıoğlu 1976; Boyraz, 2003). Mezar taşları, "balbal"ların devamı durumunda olup Türk kültür tarihi açısından şehir günlükleri gibi birer belge hükmündedir. "Türk mezar taşları bizim milli kültürümüzün nesiller boyu devam ede gelmiş belgeleridir. Onlar halkın duygu ve düşüncelerinin, sanat zevkinin akisleridir... Yapıldıkları çevrenin ve devrin inançlarının, âdetlerinin, sanat geleneklerinin, tabiî, iktisâdî ve sosyal şartlarının müşterek mahsulüdür" (Karamağaralı, 1992) Türk halkının sanat zevkini, duygu ve düşüncesini taşıyan mezar taşları ve kitabeleri millî kültürümüzü nesilden nesile taşıyan belgelerdir (Karamağaralı 1999). Bunun için mezar taşlarından din, dil, kültür, edebiyat, tarih, coğrafya, sanat, folklor gibi alanlarda çalışanlar faydalanırlar. "Mezar taşları ne kadar eksik olursa olsun armağan kaldığı devirlerin hayat ve hallerini samimiyetle nakil ve ifade eden bir kaynak sayılır" (Gökpınar 1936).

Resim 1

Resim 2

Geçmişten günümüze önemli kültür miraslarımızdan olan mezarlıkların, hangi sebeple olursa olsun başka yere nakli sırasında azami dikkat gösterilmediği için bir tarih, bir kültür, bir miras yok olup gitmiş hâlâ da gitmektedir. Afyonkarahisar merkezindeki Selçuklulardan ve Osmanlıdan kalma birçok mezarlığın Asri Mezarlığa kaldırılması sırasında da adeta bir miras; altı yedi asırlık vesika durumundaki yazılı ve nakışlı mezar taşları mahvolup gitmiştir (Bakı 1943). Şehir merkezinden kaldırılan bu mezarlıkların yerine Afyonun batısında, zamanın Belediye Başkanı Hüseyin Tiryakioğlu tarafından istimlâk edilen yere 1935 yılında bir Asri Mezarlık yaptırılmıştır. Hücre mezar tipi 7.500 adet mezardan oluşan kabirler halka satılmıştır. Bugün Şehir Mezarlığı veya Kocatepe Mezarlığı (Resim 1) olarak bilinen Asri Mezarlıkta, bu aile mezarları yanında Eski Bakanlardan Ali Çetinkaya' nın Anıt Mezarı (Resim 2), Türk Hava Şehitleri Anıtı-Şehitlik (Resim 3) ve Garipler Mezarlığı da bulunmaktadır.

Resim 3

Afyonkarahisar'da bu mezarlığın da yeterli gelmeyişi üzerine Afyonun güneybatısında 1996 yılında 4800 hücre mezardan oluşan "Bayraktepe Mezarlığı" yapılmıştır (Üyümez 2002).

Binlerce yıllık geçmişi olan Afyonkarahisar'da onlarca devletin kültür ve medeniyetinin izleri bulunmaktadır (Sarı 2004: 321). Bu zenginlik, Afyonkarahisar mezar kültürüne de yansımış ve birçok çalışmaya konu teşkil etmiştir (Meriç 1935; Gökpınar 1936; Sencer 1942; Gündoğdu 1982; Seyirci 1985; Seyirci 1986; Topbaş 1994; Ilgar 2001; Oruç 2005).

Afyonkarahisar Asri Mezarlığı'ndaki manzum kabir taşı sözlerine geçmeden önce kısaca, "Afyonkarahisar'da Ölü Gömme Kültürü" üzerinde de durmak isterim. "Her nefis ölümü tadacaktır" ilahi emri mucibince ölenin ardından Afyonkarahisar'da yapılanları şöyle özetleyebiliriz: Sekerât halindeki birinin yakınları etrafında toplanır Kur'an-ı Kerim okur, talkın getirir. Kelime-i tevhid ile ruhunu teslim edenin, Kur'an okunarak çenesi çekilir, gözleri sıvanarak kapatılır, ayakları biri birine bağlanır, kafası altındaki yastık alınır. Cenaze salâsı verilir veya Belediyece ilan edilerek eşe-dosta duyurulur ve defin işlemlerine başlanır. "Gelinle cenaze beklemez. Vakti gelince uçurulur" diye cenaze, en kısa zamanda usulünce yıkama ve kefenleme işlemi yapılarak öğlen veya ikindi namazına müteakip kılınan cenaze namazından sonra defnedilir. Defin işleminden ve hocaların okuduğu surelerden ve yaptıkları duadan sonra kabirde sıraya giren cenaze yakınlarına "El-hükmüli'llah" veya "Başınız sağ olsun" denilerek taziyede bulunulur. Cenaze yakınları, definden sonraki ilk sabah namazında camide buluşur ve namazın edasından sonra kabir ziyaretine gidilir. Kabrin başında Kur'an-ı Kerim okunur, dualar edilir. Ziyaret dönüşü, önceden belirlenen ve duyurulan mekânda sabah çorbası ikram edilir, dua yapılır. "Ölüyü böreksiz, düğünü beleksiz (hediyesiz) yapma", "Ölü evinde aş kaynamaz" inancında olan Afyonkarahisarlılar, günlerce ölü evine yemek götürür. Böylece cenaze yakınları yalnız bırakılmamış olur. Birlikte yemek yenilir, Kur'an okunur, dualar edilir, acılar paylaşılır. Yemek getiremeyenler şeker, çay, yağ, pirinç getirir. Cenazenin defninden 5-6 gün sonrasına denk gelecek ilk Perşembe günü akşamı yemek verilir, Kur'an ve Mevlid okunur, dua edilir. "Yılımı uzat, kırkımı gözet" sözünden hareketle ölünün 40. gününde hatim okutulur. Yine bu esnada hatime iştirak edenlere yiyecek ve içecek ikram edilir. Daha önce indirilmiş olan hatim duası yapılır, Kur'an ve Mevlid okunur. Ölünün elli ikisi ve yılı, yine okunan Yasinlerle, yapılan dualarla ve yenilen yemekle icra edilir (Üyümez 2002).

Afyonkarahisar Asri Mezarlığındaki kabir taşı sözleri genel itibariyle yukarıda verdiğimiz bilgilere benzerlik arz eder. Taşlarda ölenin doğum tarihi, ölüm tarihi, adı, lakabı, sülalesi, mesleği gibi kimlik bilgileri, "hüve'l-bâkî" ibaresi, âyetler, hadisler, manzum sözler yer alır. Bu çalışmada sadece manzum sözler üzerinde durulmuş ve bunlardan bazılarına yer verilebilmiştir. Taşlardaki bu manzum sözlerini bazısı ölenin ağzından, bazısı geride kalanlarca söylenmiş sözlerdir. Bu yazılarda ziyaretçilerden dua ve Fâtiha isteme, dünyanın geçici oluşu, Yaratandan mağfiret dileme, genç yaşta gelen ölümün acısı, ölümün Tanrının emri oluşu, kabir ziyaretine gelenlerin ibret almaları gerektiği, vefat edenin adının, mesleğinin, yaşının ne olduğu dile getirilir. Bu manzum sözlerin, ilk defa burada mı yazıldığını yoksa benzerlerinin başka kabirlerde de olup olmadığını tespit etmek uzun bir çalışma gerektirmektedir. Mesela, Afyonkarahisar Asri Mezarlığında tespit ettiğimiz manzum kabir taşı sözlerinden birisi Türkiye'de Mezar Taşı Sözleri adlı eserde de yer almaktadır ve "Tahir Olgun'un mezar taşına yazılmasını vasiyet ettiği dörtlük" olduğu zikredilmektedir (Boyraz 2003).Söz konusu dörtlük şu şekildedir:

Eli boş gidilmez o gidilen yere

Rabbim boş gelmedim suç getirdim

Dağların çekmediği o ağır yükü

İki kat sırtımda çok güç getirdim (Eskici Hasan Altıntaş Aile Kabri Pafta:6 No:125, Resim 4)

Resim 4

Resim 5

Bazı mezar taşlarında da büyük şairlerimizin şiirlerinden beyit veya beyitler bulunur. Mesela Afyonkarahisar Asri Mezarlığındaki bir mezar taşında Yahya Kemal'in meşhur beyti aynen alınarak yazılmıştır:

Ölmek değildir, ömrümüzün en feci işi

Müşkül budur ki ölmeden evvel ölür kişi (Hasan Alpboğa-Pafta: 48)

Mezar taşlarındaki manzumelerin, başka bir şaire mi yoksa orada medfun bulunana mı ait olup olmadığının tespiti de uzun bir çalışmayı gerektirdiği için bu ayrıma girmeden, mezar taşlarındaki değerlendirmeye aldığımız manzum sözleri, "Ölenin Ağzından Söylenenler", "Geride Kalanların Ağzından Ölene Söylenenler", "Ziyaretçiden Dua ve Fâtiha İsteme", Dünyanın Yalan Ölümün Gerçek Oluşu", "Yaratan'a Sığınma ve Mağfiret Dileme", "Genç Yaşta Gelen Ölümün Acı Oluşu", "Vefat Edenin Kimlik Bilgilerini İhtiva Edenler" başlıkları altında tasnif ederek değerlendirmeye çalıştık.

A. Ölenin Ağzından Söylenenler

Geçmişten beri masallarda, destanlarda, türkülerde ve diğer türlerde ölenin ağzından söyleme dinleyenler veya okuyanlar üzerinde etkili olmuştur. Mesela verem hastalığına tutulup kurtulamayan ve genç yaşta ölen bir kızın ağzından söylenen "Fatma'nın Ağıtı" adlı Kırım türküsü bunlardandır:

Fatma'dır benim adım,
Yaş canıma doymadım
Murat alıp tatmadım
Ağla menim genç yaşıma.
Geldim yirmi bir yaşıma
Kaza yazı yazılmış başıma
Beyit yazdırın taşıma
Ağla menim genç yaşıma
Ecel geldi, duyamadım
Yaş canıma doyamadım
Nişanlımı saramadım
Ağla menim yaşıma. (Öztelli 1972)

Mezar taşlarındaki manzum sözlerin bazıları da ölenin ağzından söylenmiştir. Bu sözlerin bir kısmı-yukarıda verdiğimiz türküde görüldüğü gibi-ölenin vasiyeti üzerine söylenmiş, bir kısmı da geride kalanların duygularını dile getirdikleri yine ölenin ağzından söyledikleri sözlerdir. Bu sözlerde dünyada kalanlara sesleniş ve uyarılar görülür. Dünyanın geçici ve kısa oluşu, ona fazla meyletmemek gerektiği, ölümün muhakkak geleceği hatırlatılır. Ölenin, dünyaya doyamadan genç yaşta göçtüğü, herkes gibi vakti gelince gittiği, kendisinin de ölmeden önce dünyada kalanlar gibi olduğu ve sonunda öldüğü, dünyada kalanların da sonunda öleceği hatırlatılan bu sözlerde kabre gelenin Fâtiha okumadan geçmemesi gerektiği gibi uyarılar ve vasiyetler vardır.

Hüve'l-bâkî

Beni kıl mağfiret ey Rabb-i Yezdân

Bi-hakkın 'arş-ı a'zam nûr-ı Kur'ân

Gelüp kabrim ziyâret iden ihvân

İdeler rûhuma bir Fâtiha ihsân

Kabak Oğullarından Hüseyin oğlu Hacı Ali Kaban (Y.T. 1940 N.82 Pafta: 1, Resim 5)

1150

Sene

Ziyâretden murâd olan du'âdır

Bugün bana ise yârın sanadır

Vâ'izzâde Bekir Çelebi (Pafta: 8, Resim 6)

Resim 6

Hüve'l-bâkî
Kuşu uçan kafesim toprağa düşdi
'Afv u mağfiret ulu Allaha düşdi
Dünyâda benim yegâne mükâfâtım
Kadir-şinâs talebem oldı
Riyâziyye müderrisi ‹Ömer Fevzî
1300 H- 1882 M 1391 H- 1971 M (Pafta: 7, Resim 7)

Resim 7

Aziz Ziyaretçi
Herkes gibi ben de geldim dünyaya
Vaktim geldi, göçtüm ukbaya
Bu dünya kimseye bâkî kalamaz
Bâkî Allah, ondan ulu olamaz
Yusuf Arpacı Oğlu Soyu kabri rûhuna Fâtiha
D. 1884- ö. 7.3.1943 (Pafta: 1, Resim 8)

Resim 8

Ziyaretçi
Herkes gibi biz de geldik dünyaya
Ecel geldi göçüp gittik ukbâya
Bu dünyada kimse bâkî kalamaz
Bâkî Allah andan ulu olamaz
Burası Yağcı Molla Mustafa Zini
Soyu Kabri sakinleri rûhuna
Fâtiha 1950 (Pafta: 4 No:54, Resim 9)

Resim 9

Kıyamete kadar devam edecek
Tanrının emri durmaz şu akın
Misâfirhanedir gelen gidecek
Dünya varlığına aldanma sakın
Herkes gibi biz de geldik dünyaya
Ecel geldi göçüp gittik ukbâya
Bu dünyada kimseye bâkî kalamaz
Bâkî Allah andan ulu olamaz
(Pafta: 4, Resim 10)

Resim 10

Resim 11

Celâl Başkaya Kızı Fahriye Başkaya
D. 1926- ö. 1951
Ömrümüz bir yığın toprak olunca
Sararmadan gonca böyle solunca
Üstünde bülbüller hayali ağlar
Bıraktığı çiçek karalar bağlar
Yolcu!
Hayatımız rüya ömür yalandır
Dünya yaşayana hiçtir bir andır
Aldanma fânisin doğuştan beri
Bir gün doldurursun böyle bir yeri
Bir lahza dur yolcu beni de yâd et
Bir Fâtiha oku rûhumu şâd et
(Pafta: 14, Resim 11)

Hacı Arif oğlu Mustafa Varhan D. 1964-ö. 1978
Unutma Beni
Yaşım on dört iken ayrıldım sizden
Her fâni geçecek elbet bu izden
Kimisi karadan kimi denizden
Eceli gelince gider o yüzden

Dünyaya doymadan geldim buraya
Artık Hak yolunda girdim sıraya
Beni unutup da dalma rüyaya
Bir Fâtiha oku otur şuraya

Sizin için eğer olmazsa zahmet
Başıma gelerek okuyun rahmet
Allah cümlemize etsin merhamet
Şefâat eylesin bize Muhammed
(Pafta: 8, Resim 12)

Resim 12

Resim 13

Bir evin bir güliydim ve hem de gonca
Soldum feleğin hançeri kurulunca
Bu takdir-i İlâhi anama duyulunca
Ağlayan kardaş divane anam olacak
Fevkânı evler zümrüdi bağlar hep solacak
Askerî vazifesinde şehit düşen Bordurlu Hüseyin Lambaoğlu rûhuna Fâtiha
D. 1920- ö. 1941 (Pafta: 2, Resim 13)

Rızasın iste Mevla'nın
Desinler sana hoş geldin
Cihan bağını mülk ettin
Niçin divana boş geldin
(Hayrullah Serim-Pafta: 3)

Geçme du'â etmeden ey Muhammed ümmeti
Meftânın bizden ancak bir Fâtihadır minneti
Kabrim ziyaret eden ey Resulün ümmeti
Bizlere bir Fâtiha eden bulsun cenneti
Bıçakçı Salih Usta Kabri rûhuna Fâtiha
(Pafta: 1)

Bismi'llahi'rrahmani'rrahim Ali Lüleci Geçme duâ etmeden ey Muhammed ümmeti Meftânın diriden ancak bir Fâtihadır minneti Kabrimi ziyâret eden ey Rasulün ümmeti Bizlere bir Fâtiha ihsan eden bulsun cenneti 1966 (Pafta: 14)	Çok hızlı çalıştım bu pazarda En son kendimi Buldum bu mezarda Bekir Sazan Aile kabri rûhlarına Fâtiha (Pafta: 6- No: 84)
Derdime çâre bulamadı hekim Kara topraktır âkıbetim Bekir Kaçar (Pafta: 22)	Unutmayın burayı işte ben ne oldum Candan ve canandan ayrılıp türâb oldum Yusuf Üzel (Pafta: 24 No: 192)
Dünya'ya geldim pazara Bir kefen aldım gidiyorum mezara K. Nedim Aile Kabri (Pafta: 16 No: 34)	Bir gül idim bahçenize dikildim Esti rüzgâr içinizden seçildim Hüseyin Gül (Pafta: 16 No: 34)
Filizdim, tomurcuk dal oldum Yirmi üç idi yaşım bu hâl oldum Rahmana Cennete yâr oldum Fâtiha ihsan et bugün muhtaç oldum İhsan Ceylan(Pafta:4)	Ey insanoğlu ben de senin gibiydim Sen de benim gibi olacaksın Okuduğun Fâtiha'yı Bu toprakta bulacaksın (Ali Yılmaz-Pafta: 24)
Hüve'l-bâkî Garip doğdum Garip öldüm. Anadan doğdum Gittim pazara. Bir top kefin aldım Döndüm mezara. Osman Bazan Aile kabri ruhuna fâtiha (Pafta: 30)	Ey yolcu ben de yaşadım geçtim Ecel şerbetini elli altı yaşımda içtim Şimdi anladım evvelce bir hiçtim Beni gör kendini unutma sakın Ölüm insana her şeyden yakın Sebzeci Ali Rıza Turunç soyu kabri rûhuna Fâtiha D. 1304-ö. 24.3.944 (Pafta: 14)
Hüve'l-bâkî Ey insanoğlu Buraya gelip ibret almadan gitme Bir gün sen de buraya geleceksin Helâli harama katıp gelme Âkibet bir avuç toprak olacaksın H. Hüseyin Şölen aile kabri (Pafta: 21 NO:99)	Dikkat Hüve'l-bâkî Arasıra gel gör de ibret al bizlerden Hep beraber yaşarken, bak biz nasıl ayrıldık Sizlerden İtfâiye Çavuşu Bekir Gedik ve Şerife Aile Kabri Rûhlarına Fâtiha (Pafta: 5, No: 42)

Biçare garibim yazın mezar taşıma Ah felek ne yaptım ki zehir kattın aşıma Oturun mezarımın başına Diler isen rızâ-i Bari bir Fâtiha oku Allah aşkına Veli Durupınar (Pafta: 18)	Be hey gâfil Nazar eyle mezarımın taşına Sallanıp gezer idim kendi başıma Âkıbeti toprak oldum Taş döküldü başıma Emrullah Kundak (Pafta: 26 No: 169)
Geçme gafletle kabrimin üstünden Sen gibi hoş yaşardım dün ben Şüphesiz sen de kardaşım yarın Ben gibi toprağa düşersin sen Sükrü Çelikay (Pafta: 3)	Ya Rabbi emrinle geldim huzuruna Beni döndürme şaşkına Affet günahlarımı Sorma al Muhammed aşkına M. Sırrı Alparslan (Pafta: 26)
Dünyada kiracı gibi değil Yalnızlığa gelmiş gibi değil Yaşa dünyada babanın eviymiş gibi Tohuma, toprağa denize inan İnsanlara hepsinden önce Bulutu, makineyi, kitabı sev İnsanları hepsinden önce Süleyman Aktürk (Pafta: 39)	Genç yaşımda aldın Allah'ım divanına Doymamıştım on sekiz yıl zehir olan eyyamıma Fâni dünyada bıraktım, Annem ile Babamı Onların Ey yüce Tanrım sen yetiş imdadına Bilse çiğneyip geçmez toprağımı ibret alan Yaşlı gözlerle eder hem Fâtihalar armağan Ağlasın bedbaht atamla anneciğim Dostlarım tatmadım hayattan vermedi ecel aman Perihan Özgürel (Pafta: 4)
Daha dün siz gibi idim ben de Yarın biz gibi olursun sen de Atay soyunu sevindir kardeş Bir Fâtiha olsun oku dön de 10.1.1952 (Pafta: No: 2-38)	Karaköse Aile Kabri Bizlere magfiret **kıl ey Rabbi Yezdan** Arş-i azam nur-i Kur'an Bizleri ziyâret eden ihvan Bir Fâtiha eylesin ihsan (Pafta: 3)

***

Çıkdım dağlar başına
Sahraya hacat kalmadı
Yaptım cennet köşgünü
Mimara hacat kalmadı
İçtim ecel şerbetini
Lokmana hacat kalmadı
Dondurmacı Fevzi Kızılkaya Aile Kabiri rûhuna Fâtiha
1331 (Pafta: 2)

B. Geride Kalanların Ağzından Ölene Söylenenler

Bazı mezar taşlarındaki sözler ölenin geride kalan dost ve akrabalarının ağzından söylenilmiş sözlerdir. Bu sözlerde, ölene olan sevgi ve özlem dile getirilerek, unutulmadığı ve unutulmayacağı belirtilir. Ölenin dünyadayken yüce ve ulu bir şahsiyet olduğu, hem sevdiği hem de sevildiği hatırlatılarak tertemiz, günahsız bir şekilde göklere yükseldiği söylenir.

Resim 14

Resim 15

Merhum Alb. Şükrü Öntan
Ümitsiz Beklerim
Hasretin kalbimi yakarken her an
Gönlümde o yeşil göz de yaşar da
Ölemem yabancı ellerde inan
Zevk bulmam sensiz bir ilkbaharda
Sen cansız yatarken bu topraklarda
Hayalinle kapanır göz bebeklerim
Gölgeler kararsa güneş batsa da
Her zaman ümitsiz seni beklerim
D. 1329- ö. 1964
Eşi Semiha Öntan (Pafta: 14, Resim 14)

Allah Bâkî
Yıkıldı meşreb-i dünya
Çekildi bir kenâr oldu
Muhabbet kandili söndü
Gönül bir türbedâr oldu
(Yıkıldı meşreb-i dünya, çekildi bir kenâr oldu
Muhabbet kandili söndü gönül bir türbedâr oldu)
Hakim Ali Niyazi Bayram eşi Rasiye Bayram rûhuna Fâtiha
D. 1309 ö. -- (Pafta: 14 No: 236)

Ne geçen zaman seni unutmaya yetecek Ne de seni unutmaya gelecek kadar zaman gelecek Bizi bırakıp gitsen de unuturuz sanma Zaman alışmayı öğretir ama unutmayı asla Yrd. Doç. Dr. İhsan Balcı (Pafta: 24)	Dualardan kopup gelmiş bu huzur, Dallarda kandildir yansıyan sular. Bir bitmez özlemdir gönlümüzdeki, El sallıyor uzaklaşan kaygular. Recep Yaşayacak- Hatice Yaşayacak (1930- 2009) - (1933- 2010) (Pafta: 30)
Fatih Gümüş Gazeteci 1946-1995 Yüceydin sevdin sevildin Uluydun saydın sayındın Tertemizdin göklere yükseldin (Pafta: 8)	Sen cansız yatarken bu topraklarda Hayalinle kapanır göz bebeklerim Gölgeler kararsa güneş batsa da Her zaman ümitsiz seni beklerim Semiha Öztan (Pafta:14)
Bırakıp gittin bizi seni unuttuk sanma Zaman alışmayı öğretir, belki Ama unutmayız asla Yavuz Taşman (Pafta: 8)	Kabirdir dünyanın sonu Dünya âhiretin istasyonu Furuncu İbrahim Kiriş rûhuna Fâtiha (Pafta: 2)
Hüve'l-bâkî Genç iken etti dünyadan hicreti Makamın et ey Allahım cenneti	

Yüksek tahsilini henüz bitirmeden pek genç yaşta hayata gözlerini yuman Hacı Recep Sağlam mahdumu İsmail Sağlam rûhuna Fâtiha (Pafta: 3)

***

Yoktu iffette selamette eşi
Pek güzel huylu ibadetti işi
Toprağa düştü letafet güneşi
Aramızdan çekip gitti bugün
Sülüm Çelikay (Pafta:3)

C. Ziyaretçiden Duâ ve Fâtiha İsteme

Mezar taşı kitabelerinde yer alan sözlerin başında ziyaretçiden dua isteme gelir. Ölenin veya dünyada kalanların ağzından söylenen bu sözlerde dünyanın geçici oluşu, bir gün kendisinin de öleceği, bugün duâ ederse öldükten sonra kendisine de duâ edileceği hatırlatılır ve kendisinden duâ etmesi istenir.

Bugün bize, yarın size, Oku bir Fâtiha cümlemize Abdullah Çağlar (Pafta: 2 No: 143)	Geçme duâ etmeden Ey Muhammed ümmeti Meftanın ancak bizden bir Fâtihadır minneti Bizlere Fâtiha okuyan bulsun Cenneti Salih Bıçakçı (Pafta: 1)
Kabrimi ziyaret eden zat Bir Fâtiha okumaz mı? Toprak dolan gözlerim görmese de Allah görmez mi? Burası Ahmet Yüce Soyu Kabri ruhuna fâtiha 1948 (Pafta:1, Resim 15)	Gönülle hizmet Güzelliğe hizmet Edenlere bir himmet Okuyun Fâtiha Berberler Odası Mezarlığı (Pafta: 23 No: 89)
Yolcu, dur geçip gitme Yanık göynümü itme N'olur bir Fâtiha sun Bahtım gibi incitme Sami Kılınç (Pafta: 2 No: 57)	Beni kıl mağrifet ya Rabbi Yezdan Bi hak ars azam nuru kuran Gelip kabrimizi ziyaret eden ihvan Okusun rûhuma bir Fâtiha ihsan Osman Gülbahar (Pafta: 3)
Hüve'l-bâkî Beni kıl mağfiret ya Rab Yezdan Bihakkı arş-ı azam nur-ı Kur'an Gelip kabrim ziyaret eyleyen ihvan Okusun rûhuma bir Fâtiha ihsan Hayırıseven Mustafa Karagözoğlu Aile kabri Fâtiha 1898-1958 (Pafta: 3)	Cihanı gezdim bulamadım bir taç Eğriyi tok gördüm doğruyu aç Mezarımdan geçerken iki elini aç Bir gün sen de olursun duâya muhtaç Bıçakçı Mehmet Okur Aile Kabri rûhuna Fâtiha 1804- 1945 (Pafta: 7)
Bak da bu kabirde iyice düşün Hakk'a uygun olsun daim işin Umarız şefâat Muhammed Mustafa'dan Oku Bir Fâtiha hem unutmadan (Pafta: 7)	Bir gün kader çağırır gelemem diyemezsin Halik isterse ölemem diyemezsin Dilin dönerken ey ziyaretçi Niçin Fâtiha'yı esirgersin Aytekin Sümer (Pafta: 14)
Kabrim nur ile dolsun Mekânım Cennet olsun Beni ziyâret eden Bir Fâtiha okusun Ali Bozan (Pafta:29)	Ulu Tanrım boyun eğdim fermanına Ermedim bir murada, geldim huzuruna Gitmesin gözüm açık Oku bir Fâtihacık Semiha Öztorun (Pafta: 15)

Mezar taşımı oku	Hüve'l-bâkî
Sarmasın içini korku	Kabrin nur ile dolsun
Göreceksin elbet bu yolu	Mekanın cennet olsun
Bana bir fâtiha oku	Beni ziyaret eden
Mehmet oğlu cami ustası İdris Yetişgin	Bir fatiha okusun
Aile kabri (Pafta: 21)	Ahmet **Çetinoğulları**
	Hüseyin **Çetinoğulları**
	Aile kabri ruhlarına fâtiha (Pafta: 29, No: 3)

D. Dünyanın Yalan Ölümün Gerçek Oluşu

Bazı mezar taşlarındaki manzum sözlerde dünyanın geçici, yalan, misafirhane, ölümün ise gerçek olduğu; servete, mala, mülke, evlada ve gençliğe güvenmemek gerektiği; sermayesinin kefen olduğu, her insanın akıbetinin toprak olacağı, ölenlerden ibret alması gerektiği, elinde imkân varken hazırlanması gerektiği söylenir ve bir Fâtiha okuması hatırlatılır. Çünkü ölüm Allah'ın emridir ve her canlı ölümü tadacaktır.

Resim 16

Resim 17

1958 Hüve'l-bâkî Kasap Emin İnanır aile kabri Be hey gâfil bir nazar kıl şu mezarım taşına Salınup gezerdim neler geldi başıma Akıbet toprak oldum taş dikildi başıma (Pafta: 14, Resim 16)	Güvenmeyin dünyaya fânidir, bakın Bekler bir şey varsa ölümdür yakın Gençliğine, servetine güvenme sakın Bir Fâtiha oku sen de ol Allah'a yakın Cemalettin Dülger (Pafta: 20 No: 85)
Güvenme evladına malına Bir gün gelirsin "Garipler Mezarı"na Mevlüt Albayrak (Pafta: 26 No: 321)	Baki O'dur mülk de O'nun kullar da Efe Köylü Av. Hacı Mustafa Akalın aile kabri (Pafta: 21, No: 153)
Hüve'l-bâkî Utku günler sizden bir Fâtiha umarlar Esirgeme ey zahir şükranlarını sunarlar (Pafta: 14, No: 120, Resim 17)	Bunlar onlardır ki gelip gittiler Gelip de iş bu cihanda ne ettiler İhsan Kaya (Pafta: 19)
Kederde ne ise olur hepsine merak Uyma nefsine Hakk'ın emrine bırak Altın araban dahi olsa Akıbetin bir avuç toprak Haldun Yılmaz (Pafta: 37)	Çeşm-i ibretle nazar kıl Bu dünya misafirhanedir Kâşânedir âkıbet Sermâyesi bir kefendir İbrahim Oktay (Pafta: 18)
Ey kardeş, dinle şu güzel sözünü Temiz tut kalbinin özünü İki cihanda sevgili olacak istersen Tut Tanrı'nın sözünü Ömrün boyunca geçen günler bir rüyâ Nerde kaldı baban Âdem'le annen Havva Hasan Bayram (Pafta: 19)	Bu dünya yalan Sen de biraz oyalan Nasibini burada alan Cennet a'lâda odur kalan Mehmet oğlu Ahmet Taş D. 1338 (Pafta: 30 No: 16)
Şu dünyada çok yaşasa kişi Artsa şânı, dolaşsa cihânı Âkıbeti iki taştır nişanı Şefâat kıl Ya Muhammed (Pafta: 19)	Ey İnsanoğlu elindedir imkân Ebedi geleceğin bu mekân Eşref-Nazmiye Akyol (Pafta: 51 No: 20)
Renkten gösterişten ibaret olan Sonu mezarda ibaret bulunan Bu âleme nasıl gönül verirsin Her şey bir hiçtir bu fâni dünyada Mezar bir sukuttur mezar bir âlem Zevki eğlencesi değer mi yâda Zavallı hayatın her şeyi elem Mustafa Akalın (Pafta: 21 No: 153)	Ey Zahir Sanma zinhar kalacaktır Hayattaki bir nefes Hepsi fâni vefasızdır Allah bes bâkî heves Burası Hacı Caferoğlu Cafer Çepni Soyu Kabri rûhuna Fâtiha 20.12.1940 (Pafta: 2)

Çoban Salih oğlu Cemil Sanduvaç rûhuna Fâtiha D. 1934, Ö. 2007 Ey ziyaretçi ben de yaşadım geçtim Yetmiş üç yaşında ecel şerbetini içtim Beni gör kendini unutma sakın Ölüm insana her şeyden yakın (Pafta: 9)	 Kıyamete kadar devam edecek Tanrı'nın Emri durmaz şu akın Misafirhanedir gelen gidecek Dünya varlığına aldanma sakın Hasan Fehmi Doğan (Pafta: 5)
Hüve'l-bâkî Bakup geçme ricam budur ey Muhammed ümmeti Ölünün diriden ancak bir Fâtihadır minneti Hacı Ömer oğlu Demirci Kamil Çavuş Çağlar soyu kabri rûhuna Fâtiha D. 1891- ö. 29. 1. 1956 (Pafta: 14)	

E. Yaratan'a Sığınma ve Mağfiret Dileme

Gerek ölenin gerekse dünyada kalanların ağzından söylenmiş manzum mezar taşı sözlerinin bazılarında sığınılacak tek yerin Allah olduğu; Allah'tan mağfiret ve rahmet, Peygamber'den şefâat istemek gerektiği belirtilir.

Hüve'l-bâkî Ya İlâhi gelmişem divanına rahmet bana Meskenim kıl lutfin ile cenneti Ya Rab bana Çün ecel geldi yetişti târümâr etti beni Râzıyım elhökmülillah bu imiş emr ü Hüdâ Beni kurtar aman ruz-i cezadan Şefâat kıl ya Muhammed Mustafa Çalıkoğlu Mehmet Soysal rûhuna Fâtiha D. 1891- ö. 22.7. 1958. (Pafta: 14)	Hüve'l-bâkî İste Mevlânın rızasını Desinler sana hoş geldin Kokusu misk-i amberden güzel Desinler sana hoş geldin Hasan Fişne Abi Rûhuna Fâtiha (Pafta: 14)
Emretti Huda, eyledi ferman Yetişti ecel, vermedi aman Mağfiret kıl âhirette Ya Rahman Hacı Halil Taşpınar (Pafta: 14)	İlahi affet sana sığınırız Yaradan'dan umarız şefâat Ne olur unutmayın bizleri Duadan okuyun bir Fâtiha Kazım Diler (Pafta: 23 No: 173)

Hüve'l-bâkî
Hayrullah Serim Aile Kabri
Rızasını iste Mevlânın
Desinler sana hoş geldin
Cihan bağını mülk ettin
Niçin divana boş gittin
1961 (Pafta: 3)

F. Genç Yaşta Gelen Ölümün Acı Oluşu

Yunus Emre'nin "Gök ekin biçmiş gibi" dediği genç ölümü, ölümlerin en dayanılmazı ve acı olanıdır. Mezar taşlarında, ömrünün baharında yalan dünyadan ayrılıp rahmete kavuşanların unutulmayacağı, onlara meleklerin dahı ağladığı, mekânlarının Cennet olacağı belirtilir. "Türkmen adeti ölüye yakılan ağıt biçimi yazılmış bir mezar taşı"nda: "Ah ile feryada düşdüm gençliğime doyamadım / Derdime derman aradım ilacını bulamadım (Gönçer 1991: 330) yazılıdır. Asri Mezarlıktaki bazı mezar taşlarında da bu husus şöyle dile getirilir:

Genç yaşımda aldım Allahım beni divanına
Doymamıştım on sekiz yıl zehr olan eyyamına
Fâni dünyada bıraktım annem ile babamı
Onların ey Yüce Tanrım sen yetiş imdadına
Bilse geçmez cinneyüp toprağımı ibret alan
Yaşlı gözlerle eder hem fâtihalar armağan
Ağlasın bedbaht atamla anneciğim dostlarım
Tatmadım lezzet hayattan vermedi ecel aman
Hulusi Özgürel Kızı Perihan ruhuna fâtiha D. 31.7.924- Ö. 8.12.942 (Pafta: 4, Resim 18)

Resim 18

Resim 19

Tanrı Bâkî
Bu süfli hayata değildi lâyık.
Görev aşkı, zekâ, güzel huy ile.
Genç yaşta uçtu âh! ulvi âleme.
Kabrini nûra gark eylesin Halik.
Doğum 1919- Ölüm. 15.6. 1953

Afyon P.T.T. mensuplarının sevgili meslektaşları kaza kurbanı, Sertabbah Hacı Ali Dede torunu, Ulvi Bayraşanın hatırasını tebcilen (Pafta: 4, Resim 19)

Yolu iyi huylu Boyu selvi boylu Ömrünün baharında Rahmetlik oldu Alp Güleşerin (Pafta: 26)	Dün geçti, yarın var mı? Gençliğine güvenme Ölenler hep ihtiyar mı? Evrenler Aile Kabri (Pafta: 1)
Allah Bâkî PTT Mensupları Kabri rûhlarına fâtiha Posta telgraf telefon aşktı meslekti bize Bu yoldan hizmet ettik ulu milletimize Ecel şerbeti içtik huzurundayız Rabbim Fâtihaya muhtacız okuyun kabrimize İ. Ökte 1972 (Pafta: 9)	Abdullah ve Selami Gümüşkanat Aile Kabri Ana rahminden geldik Dünya denen pazara Gonca gül idik geldik nazara Dünyayı görmedik sefa sürmedik Dört arşın kefen ile döndük mezara (Pafta: 9)
Haklıdır melekler eylese giryan Kara topraklara girdi Neriman Kırk dördünde idi o zavallı henüz (Pafta: 8 No: 67)	Vatanıma geri döndüm Güller gibi çabuk soldum Bu genç yaşta toprak oldum Sakın beni unutmayın Hazal Coşkun (Pafta: 38)

Yüzünde gülünce güller açardı
Genç yaşta soldu ah Süleyman Eren
Bir gönül kırmaktan korkar kaçardı
Alın yazın böyle vah Süleyman Eren
Cana yakın tavrı gönül alırdı
Şen şakrak haliyle neşe bulurdu
En küçük haberle mutlu olurdu
Alın yazın böyle vah Süleyman Eren
Trafik terörü canlar alıyor
Süleymanlar bir bir kurban oluyor
Ölene bizden rahmet kalıyor
Alın yazın vah Süleyman Eren
Süleyman Eren (Pafta: 53)

Resim 20

Resim 21

G. Vefat Edenin Kimlik Bilgilerini İhtiva Edenler

Mezar taşlarında, ölenin kimlik bilgilerinin de bulunduğunu söylemiştik. Bu tür mezar taşı kitabeleri genellikle mensur ve Arap harfli yazılardır.[1] İncelediğimiz kabir taşlarının bazılarında orada medfun bulunanla ilgili bilgiler önce mensur sonra da manzum olarak verilmiştir. Bu tür kabir taşlarından biri Hacı Mahmut Dayfullah Savi Aile Kabri olup şunlar yazılıdır:

"İskenderi(ye)de hicri 1300'de doğdum. Türk İstiklal savaşına iştirak ettim. Yüzbaşılıkla taltif edildim. Memleketime dönmek için ayrıldım. Afyonda evlenerek kaldım. Beni Afyon havalisi Arap Hoca veya Arap Doktor olarak tanır. Seyyar vaiz olarak bütün Türk İslam halkına irşatlarda bulundum. Afyonda vefat ettim. 3 Nisan 1953

Geldin okudun beni tanıdın

Sana da irşatta bulunayım

Mağrur bir insanın benliği ölü

Ulu insan taşır alçak gönülü

Eşi ve oğlu E. Ast. Subay ve Kuyumcu

Mehmet Kemal Savi rûhlarına Fâtiha" (Pafta: 14, Resim 20)

Ölen kişinin kimlik bilgilerini ve şahsiyetini ihtiva eden bilgilerin yer aldığı bir kabir taşı, Nûri Paşa'nın ve Âkif Bey'in anası Hacı 'Âtike Hânım'a ait bir kabir taşı olup maalesef bakımsız, kırılmış, diğer kırılmış taşlarla birlikte yerde yatmaktadır. Yer yer silinmiş, kırılmış kitabenin metin şöyledir:

1 Bu konudaki bir çalışmamız, Rabbimin bahşettiği zaman, sağlık ve bilgi ölçüsünde devam etmektedir.

Hüve'l-bâkî

Şehâ yokdur bu fânînün vefâsı

Zevâl bulur bütün zevk ü safâsı

Nûri Paşa vü 'Âkif Bey anası

Vefât eyledi emrün muktezâsı

Hâcı 'Âtike Hânım idi nâmı

Makâmını kıla cennet Hudâsı 1299 Sene (Pafta: 2, Resim 21)

Ölenin kimlik bilgilerini ihtiva eden kitabelerden biri oldukça silikti ve okunmuyordu. Kabristanı her ziyaret edişimde okumaya çalışıyordum. Sonunda kabrin üzerindeki sütleğen otları dikkatimi çekti. Kopardığım otların yapraklarıyla yazıyı yavaş yavaş boyadım, yazı meydana çıkıvermişti.

Hüve'l-bâkî

"Küllü men 'aleyhâ fân" buyurdı Yezdân

'Âkıbet ölecekdir yeryüzünde ins ü cân

Müsevvid ‹Ömer Hâcedir burada yatan

Ola şefâ›at rûz-ı cezâda Muhammed Mustafâdan

Müsev(v)it Ömer Efendi Erdem Soyu Kabri Rûhuna Fâtiha

Doğum 1879- Ölüm 1946 (Pafta: 7, Resim 22-1 ve 2)

Resim 22-1

Resim 22-2

Hüve'l-Hallâkü'l-bâkî
Sene 1314
Göbelzâde el-hâc 'Osman Ağanın
Zevcesi fenâdan eyledi rıhlet
Hiç vefâsı yokdur fânî dünyânın
Sunar peyk-i ecel her câna şerbet
Bin üç yüz on dörtde eceli geldi
Hadîce Hâtunun rûhını aldı
İtdiği hasenât yanına kaldı (Pafta: 15, Resim 23)

Resim 23

Resim 24

Fâtiha
Hacı Raşit merhum ü magfur Dede
Sultan Divaninin Hak eşiğinde
Baş koydu altmış yıl hizmetin etti
Fenadan bekâya hû deyip gitti 6 Mart 1952 (Pafta: 5, Resim 24)

Kabirde medfun bulunanla ilgili bilgileri taşıyan kabir taşlarının değerlendirmeye aldığımız diğerleri de şöyledir:

Ali Demirdağ'dır adım, herkes bana der Alişan	Posta, telefon, telgraf aşktı, melekti bize
Muhabbetle Kuran okuyup coşan	Bu yoldan hizmet ettik ulu milletimize
Rabbimizin rahmeti boldur, etmez perişan	Ecel şerbetini içtik huzurundayız.
Kabrimi eder gülistan	Fâtiha'ya muhtacız okuyun kabrimize
(Ali Demirağ (Pafta: 9)	(İ. Ökte (1972) (Pafta: 9, No: 156)
Sabri Ahiserdar pek asil kandı	
Yetmişinde bile genç, dinç bir candı	
Kalkan hünerinde sahib-i şandı	
Sever sevilirdi, eyi insandı	
(Sabri Ahiserdar (Pafta:6)	

Sonuç:

Afyonkarahisar'daki mezar taşları ve mezar kültürü üzerine yapılmış değerli çalışmalar bulunmakla birlikte yeterli değildir. Afyonkarahisar'ın merkezine, ilçelerine, kasaba ve köylerine ait daha kapsamlı bilimsel bir çalışmanın; mezaroloji, arkeoloji, sanat tarihi, tarih, edebiyat, Osmanlı Türkçesi bilgilerine haiz bir komisyonca gerçekleştirilmesi ve Türk dünyasındaki benzerleriyle karşılaştırılması Afyonkarahisar'a ve Türk kültürüne yapılacak güzel hizmetlerden biri olacaktır. Bilhassa Arap harfli kabir kitabelerinin okunarak elde edilecek bilgi ve belgelerin Afyonkarahisar tarihi, edebiyatı, folkloru ve kültürü üzerine çalışma yapacakların istifadesini sunulması zaruridir.

Rabb'im uzun, sağlıklı, bereketli, ilim dolu, günahlardan uzak bir ömür ve Hak vâki olduğunda evlâd ü ıyâlimin yanında, Kur'an-ı Kerim'in nidâsında, Kelime-i tevhid söyleyerek, emânetini hakkıyla teslim etmeyi nasip ve müyesser eylesin.

Kaynakça:

Akar, Azade. "Eski Türk Mezar Taşları Süslerine Dair". Sanat Dünyamız 1974. 2: 12-21.

Aydoğan, Ali. Türkiye'de Mezarlık Ziyaretlerim ve Cumhuriyet Devri Manzum Mezar Taşı Kitabeleri. İstanbul: Mezarlıklar Vakfi Yay., 1999.

Bakı, Edip Ali. "Afyon Şairleri-2- Gülaboğlu M. Askeri Hayatı ve Eserleri". Taşpınar 1941. 86: 21-25.

Bakı, Edip Ali. "Afyon'da Bir Âlim Ailesi İmad ve Oğulları Büyük Dil Bilgini Hasan Karahisari" . Taşpınar 1943. 100-101: 249-255.

Başar, Zeki. Erzurum'da Eski Mezarlıklar ve Resimli Mezar Taşları. Ankara: Atatürk Ü. Yay., 1973.

Bayrak, M. Orhan. Ölüm ve Mezar Şiirleri Antolojisi. İstanbul: Bilge Karınca Yay., 2002.

Bayrı, Mehmet Halit. İstanbul Folkloru. İstanbul: A. Eser Yay., 1972.

Boyraz, Şeref. Türkiye'de Mezar Taşı Sözleri. Ankara: Akçağ Yay., 2003.

Çal, Halit. "İstanbul Eyüp'teki Erkek Mezar Taşlarında Başlıklar". Tarihi Kültürü ve Sanatlarıyla Eyüp Sultan Sempozyumu III. İstanbul: 2000. 206-225.

Çay, Abdulhaluk. Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar Taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi. Ankara: TKAE Yay., 1983.

Çobanoğlu, Aynur. "Mezar Taşları". Folklor-Edebiyat. Ankara: 2000. 21: 249-252.

Çoruhlu, Yaşar. "At ve Koç-Koyun Şekilli Mezar Taşlarının Sembolizmi". Toplumsal Tarih. İstanbul: 2001. 94: 35-42.

Dağlıoğlu, Hikmet Turhan. "Mezar Folkloru". I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. Ankara: 1976. C. II: 31-37.

Doğan, İsmail. "Günümüz Türkiye'sinde Mezar Taşlarının Dili". Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu. İstanbul: 1999. 160-190.

Ergun, Sadettin Nüzhet. İstanbul Meşahirine Ait Mezar Kitabeleri. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1932.

Ersan, Adnan. Mezar Taşı Esprileri. Ankara: Arkadaş Yay., 2002.

Ertuğ, Necdet. "Osmanlı Mezar Taşları". Osmanlı. Ankara: 1999. C. 9: 223-229.

Eyici, Semavi. "Mezarlıklarımız". Türk Yurdu. Ankara: 1955. 242: 685-694.

Gökpınar, Edip Ali. "Mezar Taşlarına Göre Afyon'da Tarihi Araştırmalar", Taşpınar, Afyon: 1936. 39: 39-41.

Gönçer, Süleyman. Afyon İli Tarihi. Afyon: 1991.

Gündoğdu, Hamza. "Afyon'da Yeni Bulunmuş Figürlü Bir Mezar Taşı Hakkında". Sanat Tarih Yıllığı. İstanbul: 1982. 12: 61-93.

Ilgar, Yusuf. "Afyonkarahisarda Mezarlıklar ve Türbeler". Afyonkarahisar Kütüğü. Afyon: 2001. C. I: 341-358.

Karakaş, Mahmut. Şanlıurfa Mezar Taşları. Şanlıurfa: Şurkav Yay., 1996.

Karamağaralı, Beyhan. "Sivas ve Tokat'taki Figürlü Mezar Taşlarının Mahiyeti Hakkında". Selçuklu Araştırmaları Dergisi II, Ankara: TTK Basımevi, 1971. 75-109.

Karamağaralı, Beyhan. Ahlat Mezar Taşları. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.,1992.

Karamağaralı, Beyhan. "Kültür Tarihimiz Bakımından Mezar Taşlarının Önemi ve İkonografisi". Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu. İstanbul: 1999. 33-46.

Kuşoğlu, M. Zeki. Mezar Taşlarında Hüve'l-Baki. İstanbul: Renkler Mat., 1984.

Meriç Rıfkı Melül. "Birkaç Mezar Taşı Bir Lahit ve Bir Kitabe- Bolvadin'de, İsaklı'da, Karamık Karacaören'de, Çiftlik'te", Taşpınar, Afyon: 1935. 29: 80-82; 32: 142-145.

Orkun, H. Namık. Eski Türk Yazıtları. Ankara: TDK Yay., 1987.

Oruç, Muammer. 2005. Afyonkarahisar'da Mezar Kültürü ve Mezar Taşı Sözleri. AKÜ Fen Ed. Fak. Lisans Mezuniyet Tezi. Afyonkarahisar: 2005. (Yayımlanmamış).

Önder, Mehmet. "Konya Mezar Taşlarında Şekil ve Motif Karakterleri". Anıt, Konya: 1958. 22: 3-15.

Öztelli, Cahit. Evlerinin Önü-Halk Türküleri-. İstanbul: Hürriyet Yay., 1972.

Öztürk, Osman. "Edebiyatımızda Mezar Taşlarımız Mezar Taşlarımızda Edebiyatımız". İslami Kültür, Sanat ve Edebiyat. İstanbul: 1988. 3: 22-23.

Sarı, Mehmet. "Dünden Bugüne Afyonkarahisar Edebiyatı". Anadolu'nun Kilidi Afyon. Afyon: Afyon Valiliği Yay. 2004. 321-340.

Sarı, Mehmet. Mevlevî Âşık Konyalı Şem'î-Hayatı. Edebî Şahsiyeti ve- Dîvânı. Konya: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., 2013.

Sarı, Mehmet. Askeri Muhammed-Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği-Divanının Tenkitli Metni. Afyonkarahisar: I. bs. AKÜ Yay., 2007; I. bs. Kocatepe Akademi Yay. 2015; III. bs. Afyonkarahisar Belediyesi Yay. 2016.

Sencer, Bekir Sıtkı. "Memleket Folklorunda Önemli Bir Yer Alan: Afyon Kitabeleri". Taşpınar. Afyon: 1942. 88: 90

Seyirci, Musa. "Afyon Yöresinde Yeni Bulunmuş İki Türkmen Mezar Taşı". Türk Folkloru. Ankara: 1985. 75: 3-5.

Seyirci, Musa. Afyonkarahisar Yöresi Türkmen Mezar Taşları. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay., 1986.

Sili, Timur. "Taşların Dili". Bilig. Ankara: 1996. 2: 220-227.

Tanyu, Hikmet. Türklerde Taşla İlgili İnançlar. Ankara: Ankara Ü. Yay., 1968.

Topbaş, Ahmet-Seyirci, Musa. "Kayıhan Köyünde Türkmen Gelenekli Mezar Taşları". Türk Folkloru. Ankara: 1984. 59: 4-7.

Toros, Taha. "Adana'da Mezar Taşları". Görüşler. Adana: 1939. 20: 17-20.

Tunçalp, Enver. Mezar Taşları ve Manzum Kitabeler. Ankara: As Mat., 1971.

Tunçel, Gül. Batı Anadolu Bölgesinde Cami Tasvirli Mezar Taşları. Ankara: KB Yay., 1989.

Ülker, Necmi. "Ege Bölgesi Osmanlı Devri Mezar Taşları". Osmanlı. Ankara: 1999. C. 9. 230-237.

Üyümez, Mevlüt. "Günümüzde Afyonkarahisar Ölü Gömme Kültürü". VI. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Afyonkarahisar: 2002. 273- 281.

Yılmaz, Mehmet. Edebiyatımızda İslamî Kaynaklı Sözler. İstanbul: 1992.

Karamanoğulları'nın Anadolu'ya Yerleşmeleri ve Türkiye Selçukluları ile İlk Münasebetleri Üzerine

Upon The Settlements Of Karamanogullari To Anatolia And Their First Relations With Turkey Seljuks

Doç. Dr. Nevzat TOPAL *

Öz:

Karamanoğulları 13-15 Yüzyıllar arasında Orta Anadolu'ya hâkim olmuş bir Türk devletidir. Orta Anadolu stratejik konumundan dolayı tarih boyunca sürekli büyük güçler tarafından ele geçirilmeye çalışılan bir bölgedir. Bu hâkimiyet mücadelesinde Karamanoğullarının da aktif rol oynadığı görülmektedir. Asya'da Moğol hâkimiyetinin başlaması ile çok sayıda Türk topluluğu Türkiye'ye göç etmiştir. 13. Yüzyılda Türkiye'ye göç eden Türk topluluklarından biri de Karamanoğullarıdır. Bu çalışmada Selçuklu vakayinameleri ve Şikârî'nin Karamannâmesi esas alınarak Karaman Türklerinin Anadolu'ya yerleşmeleri üzerinde durulacaktır.

Karamanoğullarının kısa sürede Larende (Karaman) merkez olmak üzere yerleşmeye başladıkları ve Türkiye Selçukluları ile münasebete geçtikleri görülmektedir. Dönemin kaynakları dikkatle tetkik edildiğinde Larende çevresinde Selçuklulara problem oluşturan Ermeniler üzerinde baskı kurmuş ve asayişin temininde büyük rol oynamışlardır.

Larende çevresinde etkili bir siyasi güç haline gelen Karaman Türklerinin zaman içerisinde Selçuklu Devlet teşkilatında önemli vazifelere getirildiği görülmektedir. Ayrıca Şikârî'nin Karamannâme'sinde Karamanoğulları ile Selçuklular arasında akrabalık tesis edildiğine dair önemli kayıtlara rastlanmaktadır. Çalışmada Karamanoğullarının Selçuklu Devletinde elde ettikleri vazifeler ile kurulan akrabalık değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Kösedağ Savaşı'ndan sonra Anadolu'da Moğol tahakkümünün başlaması ile Selçuklu yönetiminin zaafa uğradığı görülmektedir. Özellikle 1256 tarihinde Baycu Noyan'ın Anadolu seferini müteakip İzzeddin Keykavus'un tahttan indirilerek yerine Rükneddin Kılıç Arslan'ın getirilmesine ve artan Moğol baskısına tepki gösteren Karamanoğullarının istiklal hareketine giriştikleri görülecektir. Bu durum Selçuklu yönetimince cezalandırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Karamanoğulları, Türkiye Selçukluları, Karaman Bey, Bunsuz, Zeynülhac, Larende/Karaman, Azerbaycan, Şirvan.

* Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, nevzattopal@hotmail.com

Abstract:

Karamanoğulları is a Turkish state which ruled Central Anatolia between 13rd and 15th centuries. Because of it strategic location,Central Anatolia was the target tried to be captured by great powers through the history. It is seen that Karamanoğulları took an active role in that of the struggle for dominance too. Many of the Turkish societies moved to Turkey after the start of Mongolian rule in Asia. 13. One of these Turkish societies that moved to Turkey is Karamanoğulları. At this paper, Karaman Turks move to Anatolia is studied by taking Selcuklu Vakayinamesi (Selcuklu Chronicle) and Karamanname of Şikari as basic references.

It is seen that Karamanogulları started to settle in Larende (Karaman) and its vicinity in a short time and got in touch with Turkish Selcuklus. When the references of the period got examined carefully, they took an important role in preservation of public order by exercising power on Armenians who made troubles for Selcuklus in Larende and the vicinity.

Karaman Turks, that had an influential political power in Larende and the vicinity, were assigned to important positions at Selcuklu State Organization. Also, there seem important records of building of relationships between Karamanoğulları and Selcuklus.at Karamannâme of Şikari. At this study, the positions of Karamanogulları Turks at the governance of Selcuklu State and the relationships built are tried to be evaluated.

It is seen that the rule of Selcuklus in Anatolia suffered a damage when Mongolian pressure started after Kosedag War. Especially after Baycu Noyan's Anatolia Campaign in 1256,it will be seen the dethrone of Izzeddin Keykavus and enthrone of Rükneddin Kılıç Arslan and independence act of Karamanogulları Turks against increasing Mongolian pressure. This act was punished by Selcuklu government.

Keywords: Karamanoğulları, Turkey Seljuks, Karaman Bey, Bunsuz, Zeynülhac, Larende/Karaman, Azerbaycan, Şirvan.

Giriş

Karamanoğulları 13-15 Yüzyıllar arasında Orta Anadolu'ya hâkim olmuş bir Türk devletidir. Orta Anadolu stratejik konumundan dolayı tarih boyunca sürekli büyük güçler (Osmanlı Devleti, Memluk gibi) tarafından ele geçirilmeye çalışılan bir bölgedir. Bu hâkimiyet mücadelesinde Karamanoğullarının da aktif rol oynadığı görülmektedir.

Karamanoğullarının kısa sürede Larende (Karaman) merkez olmak üzere yerleşmeye başladıkları ve Türkiye Selçukluları ile münasebete geçtikleri görülmektedir. Dönemin kaynakları dikkatle tetkik edildiğinde Larende çevresinde Selçuklular'a problem oluşturan Ermeniler üzerinde baskı kurmuş ve asayişin temininde büyük rol oynamışlardır.

Bu bildiri Karamanoğullarının Anadolu'ya gelişleri ile başlatılıp 1260-1262 tarihleri arasında yaklaşık bir yıla yakın devam eden birinci beylik kurulması sürecini ihtiva etmektedir.

A. Karamanoğullarının Anadolu'ya Gelişi

Dönemin yerli kaynaklarında bu hususta teferruatlı bir bilgiye tesadüf edilmemektedir. Bu husus Şikârî tarihinde Karamanoğullarının Anadolu'da ilk olarak Sivas'ta faaliyette bulundukları ve Ermenek civarına daha sonra geldikleri yönünde tafsilatlı bilgiler yer almaktadır (Şikârî 2005: 104-105). Ancak Şikârî tarihinde yer alan bilgilerin oldukça ihtiyatlı değerlendirilmesi gerekir. Osman Turan Karamanlı Türkmenlerinin Sivas'tan geldikleri ve Kerimüddin Karaman'ın babası Nure Sofi'nin Babaî tarikatına girip göçebeler arasında nüfuzunu artırdığına dikkat çekmektedir (Turan 1996: 519). Şikârî tarihinde Karamanoğullarının Sivas havalisinde bulundukları sırada Selçukluların Sivas Bey'i Hacı Bahadır ayaklandığı; bu gelişmeleri yakından takip eden Nureddin Bey'in isyanı bastırdırdığı belirtilmektedir. Karamanoğullarının bu hadise ile Sultanın iltifatını kazandığı ve buna mukabil Ermenek havalisi kendisine ikta olarak verildiği dile getirilmektedir (Şikârî 2005: 105-106).

Olayların tarihi seyrine baktığımızda Moğol istilası ile birlikte Horasan ve Maveraünnehir'de bulunan Türkmen boylarının yurtlarından koparak Anadolu'ya göçtükleri bilinmektedir. Anadolu'ya gelen bu Türk boyları Türkiye Selçuklu Sultanı II. Alaeddin Keykubad tarafından özellikle Hristiyanlar ile sınır olan bölgelere yerleştirilmişlerdir. Karamanoğullarının da Ermenek civarında Kamış adlı bölgeye yerleştirilmiştir (Tekindağ 1947: 4-5; Tekindağ 1955: 316).

II. Alâeddin Keykubad zamanında Ermenek (Germanikopolis) ve Havalisi fethedilince bu bölge Kamereddin Lala'nın idaresine bırakılmış ve bu havaliye bir takım Türkmenler yerleştirilmiştir. Bu sebeple bölge Kamereddin-ili adını ve Kamereddin Lala'da Melikü'l-Ermen unvanını almıştır (Turan 1996: 519). Fakat bütün Uc vilayetleri gibi bu havalide de Moğollar önünde Anadolu'ya sığınan ve Babaî isyanına katılan Türkmenlerin bölgede yoğunluk kazandığı belirtilmektedir. Hatta Nure Sofi'nin Babaî tarikatına girip göçebeler arasında nüfuzunu artırdığına dair rivayetlerin ehemmiyet kazandığı belirtilmektedir (Turan 1996: 519).

B. Karamanoğulları ile Selçuklular Arasında İlk Münasebetler

Dönemin yerli kaynaklarında Karamanoğullarının Anadolu'ya gelişi ve Selçuklularla ilk münasebetleri konusunda bir bilgi yer almamaktadır. Aksarâyî'de 1256 tarihi sonrası olaylarda Karamanoğullarından bahsedilmektedir. İbn Bibi'de ise 1276-1277 yılı olayları değerlendirilirken Karamanoğullarından bahsedilmektedir. Karamanoğullarının Anadolu'daki ilk faaliyetlerinden Şikârî tarihi tafsilatlı bilgiler vermektedir. Ancak bu bilgilerin oldukça ihtiyatlı değerlendirilmesi ve diğer kaynaklarla teyit edilmesi şarttır.

Şikârî tarihinde Karamanoğullarının Ermenek civarına yerleştiklerinde başlarında Nureddin Bey (Nûr Sûfî)'in bulunduğu belirtmektedir. Selçuklular ile Karamanoğulları arasında münasebetlerin kurulmasında Aksaray şehrinin yöneticisi Melik Arslan Bey'in etkili olduğundan bahsetmektedir (Şikârî 2005: 107).

Karamanoğlu Nureddin Bey'in Ermenek ve Mut'u ele geçirip bu kalelerin anahtarlarını Turgut Bey vasıtası ile Sultan'a gönderdiğini; Sultanın da Aksaray Bey'i Melik Arslan ile alınan bu yerlerin Karamanoğlu Nureddin Bey'e bıraktığına dair hil'at, kılıç, tabl ve âlem gönderdiğini belirtmektedir (Şikârî 2005: 107).

Şikârî bu konuyu şu şekilde anlatmıştır.

"…Meger Sultanın 'ammizadesi var idi. Aksaray Begi idi. Melik Arslan dirlerdi. Bir dilaver yiğit idi. Hil'at ve mübarek bad mektubun anunla gönderdi. Melik Arslan gelip Bolkar eteğinde Mare[1] nam kalada bulub cümle asker ile kal'ayı ma'mur ederlerdi. Nureddin Bege haber oldu ki sultanı 'ammizâdesi geliyürür dediler. Cümle begler ile istikbal eyledi. Melik Arslan Nureddin'i görüp beğendi. Sultanın mektubun ve hil'atın verdi. Bir ay anda oturub 'ayş ü safâ eyledi. Oğlu Karaman gelüb Melik Arslan'ın dizin öpdü. Melik Arslan oğul edindi. Karaman'a muhabbed eyledi"(Şikârî 2005: 107).

Şikârî'de yer alan bu kayıttan Selçuklu sultanının Ermenek ve Mut Kalelerini Karamanoğlu Nureddin Bey'e bıraktığı görülmektedir. Bu münasebet sırasında Nureddin Bey ile Aksaray Beyi Melik Arslan'ın bir ay süre ile bir arada bulundukları ve dostluk kurduklarında bahsedilmektedir. Yapılan araştırmalarda Karamanoğullarının Mut ve Ermenek taraflarına 1228 senesinde Alaeddin Keykubad tarafından yerleştirildikleri belirtilmektedir (Tekindağ 1947: 6).

Aksaray Bey'i Melik Arslan'ın ise kısa bir süre sonra Karaman Bey'i kendisine damat yapmıştır (Konyalı 1974: II, 2519). Şikârî; "Sultanın 'ammisi Melik Arslan, Karaman'ı oğul edinüb kızın vermiş idi. Karaman'dan iki oğlu olmuş idi. Birinin adı Mehmed ve Birinin adı Mahmud derlerdi" (Şikârî 2005: 109) şeklindedir konuya izah getirmektedir.

1 Mersin ili Silifke İlçesine 55 km mesafede bir yerleşim birimi.

Şikârî'de yer alan bilgiler Karamanoğulları ile Selçuklular arasında sıhriyet kurulduğunu göstermektedir. Şikârî Melik Arslan'ı Sultanın bazen amcazadesi (Şikârî 2005: 107) bazen de amcası (Şikârî 2005: 109) olarak göstermektedir. Selçuklular ile Karamanoğulları arasında evlilik yolu ile bir akrabalık tesis edilmiş olması kuvvetli ihtimaldir. Ancak Şikârî'de yer alan bu bilgiler dönemin diğer kaynaklarınca teyit edilememektedir.

Selçuklular ile Karamanoğulları arasında tesis edilen akrabalıktan daha sonra yazılmış olan kaynaklarda da bilgiler mevcut ise de bunların çoğunun dayandığı kaynak Şikârî tarihinde yer alan bilgilerden ibarettir. Hammer tarihinde de Selçuklu sultanının Karaman Bey'e hemşiresini verdiği ve emîr-i ahurluk hizmetiyle görevlendirildiğini ifade etmektedir (Hammer 1989: I, 177).

Şikârî tarihini esas alarak hazırlanan 1922 tarihli bir yazmada aynı konuya dikkat çekilmektedir. Sapancalı Hüsnü (savaşçın) tarafından hazırlanan yazmada şu bilgiler yer almaktadır.

"...Karaman Bey bir rivayette Birinci Alâeddin'in hemşiresi ve diğer bir rivayette Aksaray Beyi olan, Birinci Alaaddin'in amucazadesi Melik Arslan'ın kerimesi ile te'ehhül etmiştir. Hangisi doğru olursa olsun Karaman Bey'in Selçuk hükümdarları ile karabet ve sıhriyeti muhakkaktır ve bu sebepledir ki Karamanzadeler Konya tahtında kendilerine daima hak iddia etmişlerdir. Rivayete nazaran Ermenek'i pederinden sonra ikinci defa zabt ederek Larende'ye gelmiş ve burayı kendisine makarr ittihaz etmiştir."(Sapancalı Hüsnü: 1922: 8; Sapancalı Hüsnü 2010: 23)

Cenabi, Sultan Alâeddin'in Karaman'ı emirlerin emiri yaparak Larende'nin yönetimini ona verdiği belirtilmektedir. Ayrıca Sultan ile Karaman Bey arasında yakınlık oluştuğunu söylemektedir (Cantimer 2011: 83). Anonim Selçukname de ise Sultan Rükneddin Kılıç Arslan'ın Karamanoğullarını görüş ve tedbiriyle itaat altına aldığını; her birine bir mansıp vererek onları meşgul ettiğini ifade edilmiştir (Anonim 2014: 46-47; Anonim 1952: 36).

Şemseddin Sami, Nure Sofi'nin oğlu Karaman Bey ile II. Alaeddin Keykubad'ın kız kardeşinin evliliğinden bahsetmektedir. Ayrıca Karaman Bey'e mirahorluk görevinin de tevdi edildiğini belirtmektedir (Şemseddin Sami 1311: V, 3645). Cenabi ve Şemseddin Sami hadiselerin cereyan dönemden çok daha sonraları yazılmış kaynaklar olup verdikleri bilgiler dönemim kaynaklarında bulunmamaktadır.

Aynı şekilde Şikârî ve onu esas alan kaynaklar Melik Arslan'ın kızını Karaman Bey'e vermesi ile Selçuklular ile Karamanoğulları arasında evlilik yolu ile bir akrabalık tesis edildiğini ortaya koymuşlardır (Şikârî 2005: 109; Sapancalı Hüsnü 2010: 23; Ünal 1986: 37). Karamanoğullarının bu akrabalıktan dolayı Konya tahtında sürekli olarak hak iddiasında bulunduğu dile getirilmektedir (Sapancalı Hüsnü 2010: 23). Ancak bu bilgilerinde çağdaş kaynaklar tarafından teyit edilememiştir. Bu sebepten Selçuklular ile Karamanoğulları arasında bir akrabalık tesis edilmiş olması kuvvetli ihtimal olmakla beraber adı geçen kaynaklarda yer alan bilgilerin oldukça ihtiyatlı değerlendirmek gerekmektedir.

C. Siyasi Gelimeler ve İlk Beylik Kurma Çalışmaları

Karamanlıların Selçuklulara tabi olarak özellikle Karaman, Ermenek ve Silifke taraflarında Ermenilere yönelik faaliyetler yürütmüşlerdir. Ancak 1256 senesinde Baycu Noyan'ın İzzeddin Keykavus'u Sultan Hanı muharebesinde tahttan indirip Kılıç Arslan'ı saltanata geçirince Anadolu'da Moğol tahakkümü tamamen artmıştır. Bu gelişmeler üzerine Garp Türkmenleri ile Cenup Türkmenlerinin ihtilal ihtirasları artmıştır. Bu sebepten biri Denizli'de diğeri de Ermenek'te olmak üzere iki Türkmen Beyinin Moğollara ve Kılıç Arslan'a karşı harekete geçtiği görülmektedir (Turan, 1996: 519-520).

Bu gelişmeler sırasında Karaman Bey kuvvetleri ile bölgede yol kesme ve yağmacılık faaliyetlerinde bulunarak serbest hareket etmeye başlamıştır. Rükneddin Kılıç Arslan, Karaman Bey'i bulunduğu yerin emiri olarak tanımak ve zengin iktalarla tatmin etmek suretiyle itaat altına alabilmiştir. Kardeşi Bunsuz'a da emir-i candarık payesini vermiştir. Karamanlıların birinci istiklal girişimi olan bu hadisenin 1262 senesinde gerçekleştiği görülmektedir (Kaymaz 1970: 99-100).

Bu hadise Aksarâyî'de teferruatlı şekilde anlatılmaktadır. Ermenek tarafındaki Türkmenlerin Konya önlerine kadar gelerek isyan ettikleri belirtilmektedir. Hepsi zırhlı ve atlı olan 20 bin süvari ile Karamanoğullarının Konya'ya saldırdıkları ve başlarında Karaman Bey ile kardeşleri Zeynü'l-Hac ve Bunsuz'un bulunduğu söylenmektedir. Türkmen Beylerinin Moğol Ordusunun yaylak'a gitmiş olmalarını fırsat bilip Konya'yı ele geçirmeye teşebbüs ettikleri ifade edilmektedir. Muineddin Pervane'nin yanında bulunan az sayıdaki kuvvetle Gavele Kalesi düzlüğünde Karamanoğullarını karşıladığı ve hezimete uğrattığı anlatılmaktadır (Aksarâyî 2000: 53; Kaymaz 1970: 97; Turan 1996: 520).

Anadolu'da yabancı egemenliğine karşı girişilmiş ilk bilinçli bir mücadele (Kaymaz 1970: 98) başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Türkmenler bozguna uğramış Zeynü'l-Hac ve Bunsuz tutsak edilmiştir. Aksarâyî, bu iki Karaman Beyinin Konya'ya götürülerek Konya pazarında dolaştırılmak suretiyle halka tokatlatılarak hakaretlere maruz bırakıldığını ve birkaç gün sonra da iç kale kapısına asıldıklarını belirtmektedir. Sonrasında ise asılı olan bu iki Karaman beyinin cesetlerinin emirlerin oklarına hedef yapıldığı ifade edilmektedir (Aksarâyî 2000: 54; Kaymaz 1970: 98; Turan 1996. 520).

Karamanlılar tarafından Moğollara karşı gerçekleştirilen bu istiklal hareketinin bir takım emirler ve halk tarafından sempati ile karşılandığı anlaşılmaktadır. Bu hadiseden sonra Necibeddin Müstevfi, Sivrihisarlı Kadıasker Celâleddin, Seyfeddin has Kayıaba, kerimüddin Ali Şir, Bedreddin Gühertaş ve Eminüddin Yakut mühim devlet adamlarının İzzeddin Keykavus taraftarı olmak ve bizzat Karamanlıları Konya'ya davet ile suçlanmışlardır. Bu isimler Alıncak Noyan'a gönderilerek idam edilmişlerdir (Aksarâyî 2000: 54; Turan 1996: 520).

Aksarâyî'de Zeynü'l-Hac'ın idam edildikten birkaç gece sonra mezarına nur indiğine dair rivayetlerin (Aksarâyî 2000: 55) Konyalıların hislerini ortaya koyduğu belirtilmektedir.

Aksarâyî'de 1262 hadisesinde Bunsuz ve Zeynü'l-Hac'ın kati şekilde ölümüne temas edilmekte ise de İbn Bibi ve diğer kaynaklardan Bunsuz'un hayatta olduğu anlaşılmaktdır (Kaymaz 1970: 102).

Bunsuz, Pervane tarafından esir edilmiş olmakla beraber, öldürülmemiş sonradan kardeşi Karaman'a emaret (beylik) tevcih edilirken, gerektiğinde bir rehin olarak kullanılmak düşüncesiyle emir-i candarlık makamına getirilmiştir (Kaymaz 1970: 102). 1262 yılında resmen bir uç beyi olan Karaman, bulunduğu yerden devamlı Ermeni şehirlerine saldırmış ve Selçuklu Devleti'ne ait kervanları soymuştur. Karaman Bey'in Ermeni kalesi Manyan'da tuzağa düşerek yenilip geri çekildiği ve yurduna döndükten bir süre sonrada öldüğü belirtilmektedir (Kaymaz 1970: 102). Tekindağ ise Karaman Bey'in Kilikya Ermeni Baronları ile bazı muharebelerde bulunduğu ve Silifke kalesini zabt ettiğini belirtmektedir. Karaman Bey'in Rükneddin Kılıç Arslan tarafından zehirletildiği ve oğlu Mehmet Bey'e ölmeden önce Selçuklulardan intikam almasını vasiyet etmesini sonradan uydurulmuş bir rivayet olarak değerlendirmektedir (Tekindağ 1947: 15). Karaman Bey'in türbesinin Ermenek Kazası'nda Balkasun köyündedir.

Karaman Bey'in ölmesi üzerine kardeşi Bunsuz kardeşinin yerine beyliğe tayin edilmek için Selçuklu Sultanı Rükneddin Kılıç Arslan'ın huzuruna gelmiş, fakat sultan, Bunsuz'u ve Karaman Bey'in küçük yaştaki oğullarını hapse atmıştır. Böylece bir yıl kadar devam ettiği anlaşılan ilk Karaman Beyliği ortadan kalkmıştır (1262) (Kaymaz 1970: 102).

Dönemin diğer bir kaynağı olan İbn Bibi ise 1262 tarihinde cereyan eden hadisler hakkında hiçbir detay vermemektedir. Bu hadiseden yaklaşık on beş yıl sonra Karamanoğlu Mehmed Bey'in giriştiği daha büyük çaptaki hareketten bahsederken Karaman ailesinin geçmişine dair bilgiler vermiştir (Kaymaz 1970: 102). İbn Bibi Karamanoğullarının babası Karaman'ın hayatının ilk yıllarında Kamereddin Vilayeti adı ile meşhur olan Ermen (Ermenek ve çevresi) yörelerinde yaşayan Türkmen bir kömürcü olduğunu belirtmektedir. Ermenek'ten Larende'ye kömür çekerek çoluk çocuğunun rızkını temin ettiğini söylemektedir (İbn Bibi 1996: II, 202).

İbn Bibi, Moğol kumandanı Baycu Noyan'ın Anadolu'yu ikinci defa istila ettiği sırada (1256) ortaya çıkan kargaşadan istifade eden Karaman Bey'in etrafına topladığı adamlar ile yol kesmeğe ve yağma hareketlerine giriştiğini belirtmektedir. Selçuklu tahtında ise II. İzzeddin Keykavus, IV. Kılıç Arslan ile giriştiği taht mücadelesini kaybederek memleketten kaçmıştır. Tek başına tahta oturan IV. Kılıç Arslan Karamanoğullarını itaat altına almak için Karaman Bey'i bulunduğu yerin emiri olarak tanımış ve zengin iktâlar vermiştir. Kardeşi Bunsuz'a ise önemli bir saray memuriyeti olan emiri candarlık görevini vermiştir. Karamanoğulları şeklen itaatkâr görünmelerine rağmen fırsat buldukça yol kesme ve yağma hareketlerini sürdürmüşlerdir. Rükneddin Kılıç Arslan bu duruma çok tepki göstermesine rağmen Ermen vilayetinde bulunan Karaman'ın isyan etmesi endişesi ile resmen bir saray görevlisi olan Bunsuz'a da bir şey söylememiş ve cezalandırmamıştır. Karaman Bey ölünce oğulları ve kardeşi Bunsuz hükümdar tarafından yakalanarak Gâvele kalesinde hapse atılmışlardır (İbn Bibi 1996: II, 202-203; Kaymaz 1970: 99-100). Böylece bir yıla yakın devam eden Karamanoğullarının birinci beylik dönemi sona ermiştir.

Sonuç:

Karamanoğulları Orta Asya'da Moğol hâkimiyetinin başlamasını takiben Anadolu'ya göçen çok sayıda Türk topluluklarından biridir. İlk olarak Sivas çevresinde faaliyet gösteren Karamanoğullarının Sivas Bey'i Hacı Bahadır'ın ayaklanmasını bastırmasından sonra Alaeddin Keykubad tarafından Ermenek civarında Kamış adlı bölgeye yerleşmişlerdir. Bu bölgede Ermeni şehirlerine sürekli akın ve baskılar yaparak onları baskı altında tutmuşlardır.

Şikârî tarihi ve bunu esas alan kaynaklarda Karamanoğullarının Alaeddin Keykubad'ın iltifatına mazhar oldukları belirtilmektedir. Ayrıca Sultan'ın amcası Aksaray Bey'i Melik Arslan'ın kızı ile Karaman Bey'in evlendirilmesi ile sıhriyet kurdukları anlatılmaktadır. Fakat dönemin kaynaklarında Selçuklu ailesinde Melik Arslan isminde bir kişinin varlığı tespit edilememektedir. Bu sebepten bu bilginin oldukça şüphe ile karşılanması gerekmektedir. Selçuklu ailesi ile Karamanoğulları arasında evlilik yolu ile akrabalıktan bahseden diğer kaynaklar çok daha sonraları yazılmış kaynaklar olup bu kaynaklardaki bilgilerde teyide muhtaç olup ihtiyatla karşılanması gerekmektedir.

Karamanoğulları ile Selçuklular arasındaki siyasi münasebetlerin kaynaklarda 1256 senesini takiben anlatıldığı görülmektedir. Karamanoğullarının 1256 yılında Moğol Komutanı Baycu'nun Anadolu'yu ikinci defa istilasını takiben Ermenek çevresinde serbest hareket etmeye başladıkları, yol kesme ve yağma hareketlerinde bulundukları anlatılmaktadır. IV. Kılıç Arslan Karaman Bey'e ikta ve emirlik verip kardeşi Bunsuz'a ise önemli bir saray memuriyeti olan emiri candarlık görevini vererek kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Ancak bu durum fazla uzun sürmemiş Karamanoğulları II. İzzeddin Keykavus ile IV. Kılıç Arslan arasında cereyan eden taht mücadelesinde İzzeddin Keykavus tarafını desteklemiştir. Bu mücadeleyi kaybeden İzzeddin Keykavus Bizans'a sığınmıştır.

Bu hadise üzerine Alaiye ve Denizli Beyleri de İzzeddin Keykavus'a destek olarak isyan etmişler. IV. Kılıç Arslan bu beyler üzerine Selçuklu ve Moğol ordusu göndererek onları mağlup etmişlerdir. Karaman Bey ise yanında kardeşleri Zeynü'l-hac ve Bunsuz olduğu halde 20 bin kişilik bir kuvvetle Konya üzerine yürümüş ise de Gavele kalesi yakınında yapılan savaşı kaybetmiştir. Bir müddet sonra da Karaman Bey'in ölmesi ile Karamanoğullarının bir yıl kadar devam eden birinci beylik dönemi de sona ermiştir.

Kaynakça:

Aksarâyî (2000), Müsâmeretü'l-Ahbâr, çev. Mürsel Öztürk, Türk tarih Kurumu, Ankara.

Anonim (1952), Anodolu Selçukluları Devleti Tarihi III, Haz: Feridun Nafiz Uzluk, Atıf Yayınları, Ankara.

Anonim (2014), Anonim Selçuknâme, Tercüme ve Notlar: Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara.

CANTİMER, Mehmet Alper (2011), Cenabi Mustafa Efendi'nin El-'Aylemü'z-Zahir Fi Ahvali'l-Evail Ve'l-Evahir Adlı Eserinin Önasya Kısmının Tenkidli Metin Neşri, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

HAMMER (1989), Büyük Osmanlı Tarihi, C. 1-2, Üçdal Neşriyat, İstanbul.

İbn Bibi (1996), El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçuk Name), I-II, Hazırlayan Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı, Ankara.

KAYMAZ, Nejat (1970), Pervane Muinü'd-Din Süleyman, Ankara 1970.

KONYALI, İ. Hakkı (1974), Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi, I-III, İstanbul.

Sapancalı Hüsnü (1922), Karamanoğulları Hayat ve Vekâyi'-i Tarihiyyeleri, Süleymaniye Kütüphanesi, Kısmı: İhsan Mahvi, Eski Kayıt No: 76.

Sapancalı Hüsnü (2010), Karamanoğulları Hayat ve Vekâyi' Tarihiyyeleri, (haz. Nevzat Topal), Kömen Yayınları, Konya.

Şemseddin Sami, Kamusü'l-âlam, I-V, İstanbul 1311, s. 3645

Şikârî (2005), Karamannâme, Karaman Valiliği-Karaman Belediyesi Yayınları, İstanbul 2005.

TEKİNDAĞ, M.C. Şihabeddin (1947), Karaman Beyliği (13-15 Asırda Cenubi Anadolu Tarihine Aid Tetkik, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1947.

TEKİNDAĞ, M.C. Şihabeddin (1955), "Karamanlılar", İA, s. 316-330.

TURAN, Osman (1996), Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul.

ÜNAL, Tahsin (1986), Karamanoğulları Tarihi, Arı basımevi, Konya.

İngiliz İşgal Yönetiminin Hazırladığı "Musul'da Eğitim" Raporu

Report On "Education In Mosul" Prepared By British Invading Administration

Doç. Dr. Ali SATAN *
Meral BALCI **

Öz:

I.Dünya Savaşı sonunda Mondros Mütarekesi hükümlerine aykırı bir şekilde İngilizler tarafından işgal edilen Musul Vilayetinde İşgal İdaresi ve ona bağlı Eğitim Direktörlüğü kurulmuştur. Bu Direktörlük "Musul'da Eğitim" başlıklı bir rapor hazırlamış ve 1918 sonu, 1919 başı itabariyle Musul'daki müslim ve gayri müslim bütün eğitim kurumlarının durumunu tespit etmiştir. Raporun önemi ise, İngiliz işgal idaresinin eğitim kurumlarına yardım yapmayı, okulların devlet kontrolüne geçmesi ve İngilizce eğitiminin verilmesi şartlarına bağladıklarını itiraf etmesi olduğu söylenebilir. Ayrıca bu raporda, Musul'da kimi öğretmenlerin işine son verildiği ve şehrin tek yüksek öğretim kurumu olan Dar'ülmuallimin'in de kapatıldığı açıklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, İngiliz, Musul, Eğitim, İşgal, gayri müslim.

Abstract:

At the end of the World War I, an administration for the invaders and Education Directorate, depended on the former were founded in Mosul province, which was invaded by the British troops impoliticly opposite to Mondros armistice agreement. This Directory prepared a report under the headline of "Education in Mosul", and determined the condition of all muslim and non-muslim education institutions in Mosul at the end of 1918 and at the beginning of 1919. The significance of the report can be explained as the British Invading Administration confessed to helping the education institutions depended on these schools should be under the goverment's control and education should be in English. Moreover, in this report, it was explained that some of the teachers were dismissed, and Darülmuallimin, which was the only high education institution in the city, was closed in Mosul.

Keywords: Ottoman, English, Mosul, Education, invade, non-muslim.

* Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ali.satan@marmara.edu.tr
** Marmara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümümbalci@marmara.edu.tr

Giriş

"Musul ahalisi zeki ve fatin yaratılışta olup, zamanında Musul'dan pekçok ulema ve büyük insanlar yetiştiği gibi, bugün de ilim erbabı çoktur. Özellikle yeni ilim ve bilimlerin eğitim ve öğretiminde tüm eğitim elemanlarının ortaya koydukları çaba takdire şayan bir derecededir. Resmi ve özel mektep ve medreselerden, özellikle mülkiye idadi mektebi ve darülmuallimin gibi eğitimin kaynağı olan eğitim yuvalarından, vatana ve millete faydalı hizmetlerde bulunacak her türlü meslek ve ilime sahip insanlar yetişmiş ve yetişmeye de devam etmektedir. Şeyhan nahiyesi ahalisinden dinî inaçlarında bozukluk meydana gelmiş olan Yezidilerin batıl inançlarını düzeltmek için uygun yerlerde okullar açılmıştır. Bunların altı adedi Şebek ve beş adedi de Sarılı aşiretlerinde olmak üzere on bir mektep mevcuttur. Bu ve diğer mekteplere muallim yetiştirmek üzere Şeyh Adî' Medresesi kurulmuştur. Bu medresede yüksek tahsil yaptırılmaktadır ve eğitimin yaygınlaştırılabilmesi için yeni mekteplerin inşası düşünülmektedir."

(Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, s.153)

Musul, yukarı Mezopotamya'da, Dicle nehrinin batı kıyısında, antik Ninova şehrinin kalıntıları karşısında kurulu bir yerleşim birimidir. Bazı kaynaklara göre Musul adı, Anadolu ile Irak, İran ile de Suriye arasındaki yol kavşağında yer alması, kimilerine göre de nehrin çeşitli kollarının birleştiği yerde kurulmuş olması nedeniyle Arapça, "el-Mevsilu" (ulaşılan, konaklanan yer, menzil) kelimelerinden gelmektedir. Emevi ve Abbasiler zamanında Cezire Eyaleti'nin merkezi idi. Türklerin Musul ve civarına gelişleri Abbasi halifeliği zamanında oldu. Abbasi ordusunda görev alan Türkler zaman içinde siyasi teşkilatta da etkili olmuşlar ve Musul'a Türk valiler atanmıştır. Daha Anadolu'nun fethinden önce X. Yüzyılda yaşanan Orta Asya'dan Orta Doğuya Türk topluluklarının göçleri sırasında da Abbasi Halifeliği Türklerin Kuzey Irak'a yerleşmelerini stratejik sebeplerle istemişlerdir. 1023 yılında Selçuklu İmparatorluğu'nun hakimiyetine giren Musul, Erbil Atabeyliği, Artukoğulları, Karakoyunlu ve Safeviler gibi değişik Türk beylik ve devletlerinin hakimiyetinde yaşamıştır. Musul ve civarı 1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katılmıştır. Osmanlı eyalet taksimatına göre Musul, altı sancaktan oluşan bir beylerbeylik statüsü kazanmış ve eyalet merkezi de paşa sancağı olmuştur. 1850 yılında Musul eyaletten mutasarrıflığa dönüştürülüp Bağdat'a bağlanmıştır (Türkmen, 2011: 29-30, Kaymaz, 2014:29-30).

II. Abdulhamid, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı'nın getirmiş olduğu siyasi, iktisadi ve sosyal meseleler karşısında imparatorluğu bir arada tutabilmenin yolunu hemen her sahada reformlar yapmakta bulmuştu. Bu çerçevede 1879 yılında Irak Islahatı için Bağdat Valisi Abdurrahman Paşa, Basra Mutasarrıfı Mazhar Paşa, Bağdat'ın eski valilerinden Mehmet Namık Paşa ve Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa gibi idareci ve bürokratlardan Irak vilayetinin durumu hakkında raporlar hazırlanmasını istedi. Hazırlanan raporlarda Irak'ta sanayi, ziraai, adalet, asayiş ve eğitim alanlarında ıslahat yapılmasının lüzumlu olduğu bildiriliyordu. Irak'ta düzenin tekrar sağlanabilmesi için de Irak'ta yeni vilayetlerin teşkili düşünülüyordu. Nitekim Şubat 1879 itibariyle Musul Vilayeti kurularak Musul, Şehrizor (Kerkük) ve Süleymaniye sancakları bu vilayete bağlandı. Vilayet merkezi de Musul şehri değil, Şehrizor Sancağı'nın merkezi Kerkük seçilmişti. Ancak kısa süre sonra vilayet merkezi tekrar Musul olmuştur (Hut, 2006: 51-55,58).

Musul şehrinin nüfus durumuna bakılacak olursa; 1881-1883 genel nüfus sayımına göre şehirde 27.881 müslüman, bir Rum, kırk beş Ermeni, 2809 Katolik, 692 yahudi ve yetmiş dört Protestan olmak üzere toplam 31.502 erkek nüfus vardır. 1890 tarihli Musul Vilâyeti Salnâmesi'nde şehrin nüfusu 60.000 olarak verilir ve bunun 5000'inin hıristiyan, 1000 kadarının yahudi, geri kalanların da müslüman olduğu kaydedilir. 1906-1907 sayımına göre şehirde 43.775 müslüman, bir Rum, bir Ermeni, 3882 Katolik, yetmiş dört Protestan, 719 Keldânî, 1024 Ya'kūbî, 2071 yahudi, 2830 Yezîdî olmak üzere toplam 54.421 kişi bulunmaktadır (Gündüz: 365). 1912 Salnamesine göre Musul şehrinde 31.826 müslüman, 2185 Katolik Keldani, 1.848 Katolik Süryani, 142 Protestan, 93 Ermeni, 42 Rum, 1303 Musevi olmak üzere toplam 39.316 kişi kayıtlı olarak yaşamaktadır (Eroğlu vd., 2012: 214-16).

II.Abdulhamid döneminde eğitim imparatorluk düzeyinde yayılmış ve 1876-1908 arasında nicelik ve nitelik açısından önceki dönemlerle kıyaslanmayacak kadar ilerleme kaydetmiştir. Özellikle Anadolu ve Arabistan vilayetleri sathında rüştiyelerin en ücra köşelere kadar inşa olunduğu görülmektedir (Kodaman, 1980; Lewis, 1988: 173-207; Somel, 2014: 240-41). 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre her vilayette Maarif Müdürlüklerinin kurulması karar altına alınmış olmakla beraber bunun yavaş ilerlediği ve Musul Vilayeti merkezinde Maarif Meclisi ve Vilayet Maarif Dairesi'nin 1890'da kurulduğu görülmektedir.

1903 (1321) Tarihli Maarif salnamesine göre Musul Merkez Sancağı ve köylerinde İptidai Mektepler 19 adettir. Ayrıca 2 tane Zaho kazasında, birer okul da Akra, Dohuk ve İmadiye kazalarında açılmıştı. Bu okullar usul-ü cedit yani modern tarzda eğitim veriyorlardı ve Musul'da 1890'dan itibaren açılmaya başlanmıştı (Genç, 2014:63-69). 1325/1907 Musul Salnamesinde ise Musul merkez Sancağında 7 İptidai Mektepte toplam 283 talebe eğitim görmekte idi. Merkeze bağlı 11 köyde de 119 talebe kendi köylerindeki 11 ayrı İptidai mektepte eğitim görüyordu (Eroğlu vd., 2012: 317). 1330/1912 Musul Salnamesine baktığımızda Musul merkezde 6 erkek 1 kız İptidai Mektepte 486 erkek 146 kız olmak üzere toplam 632 talebe eğitim görüyordu (Eroğlu vd., 2012: 346-47).

Tanzimat döneminde orta öğrenim kurumu olarak açılan ve eğitim süresi 4 yıl olan Rüşdiyelerin sayısı 1906-1907 öğretim yılında Osmanlı İmparatorluğu genelinde 619 iken Musul Merkez Sancağı'nda 6 okul olarak eğitim vermekte idi. 1899 ve 1900 tarihli Musul Maarif Salnamelerine göre Musul İnas/ Kızlar Mektebi merkezde açılmış ve mevcudu 20 öğrenci iken 1903 salnamesinde öğrenci sayısı 78, 1907'de ise 107'ye yükselmiş görünmektedir (Genç, 2014: 71-72).[1]

Rüşdiye mezunlarını yüksek öğretime hazırlayan günümüz lise eğitimine denk gelen okul olan İdadi (Öztürk,: 464) 1893 yılında Musul Vilayeti merkezinde açıldı ve öğretim süresi 5 yıl idi. Müslümanlarla beraber gayri Müslimlerin de kabul edildiği mekteb-i İdadinin 1895-96 Öğretim yılında 302 müslüman, 1 gayri müslim, 1896-97'de 332 müslüman, 9 gayri müslim, 1900-1901 döneminde ise 218 müslüman 2 gayri müslim öğrenci öğretim görmekte idi (Genç, 2014: 77-79). 1912 Salnamesinde Mülkiye İdadi Mektebi'nin talebe sayısı 163 olarak tesbit edilmektedir (Eroğlu, vd., 2012: 346).

Musul Vilayetinde 1901 yılında 10 talebenin öğretim gördüğü Dârülmuallimîn yüksek okulu mevcut idi. 1907 tarihli Musul Vilayet Salnamesinde Dârülmuallimîn'in talebe sayısı 5'e düştüğü kaydedilmektedir (Genç, 2014: 81).

Medreseler:

1903 Musul Maarif Salnamesi'ne göre Musul Merkez Sancağı ve bağlı kazâlarda 40 adet medresenin eğitim vermekte olduğunu, bunların 31 adetinin Musul sancağı merkez kazâsı hudutları içinde olduğu, birer tanesinin Zaho ve Dohuk kazâlarında bulunduğu bu 40 medresede toplam 364 talebenin eğitim gördüğü belirtilmektedir (Genç, 2014: 85).

Gayri Müslim Mektepleri:

Keldani Mektepleri; 1903 tarihli Maarif Salnamesi'ne göre Musul Sancağı ve bağlı kazalarında Keldanî Cemaatine ait 14 okul olduğu bunların 2 adetinin İdadî seviyesinde ruhban okulu, 1 adetinin Rüştiye ve 11 tanesinin de İptidai seviyesinde olduğu belirtilmektedir. Bu okullarda 540 erkek 195 kız öğrencinin eğitim gördüğü kaydedilmektedir.

1 "Rüşdiyeler, II. Meşrutiyet devrinde 1913 yılında yürürlüğe konan Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kānûn-ı Muvakkati ile öğretim süresi altı yıla çıkarılan ibtidâî mekteplerinin çatısı altına alınarak bağımsız bir okul olarak tarihe karıştı." Bkz. Cemil Öztürk, "Rüşdiye", *DİA*, XXXV, s.302

Süryani Mektepleri; 1903 yılı Musul Maarif Salnamesi'ne göre Musul merkez kazasınnda 1 adet Rüştiye, 5 adet İptidai olmak üzere 6 adet Süryani mektebi eğitim vermektedir. Bu okullarda 330 erkek 120 kız toplam 550 talebe öğretim görmektedir. Süryani öğrencilerin sayısı önceki yıllara göre azalma göstermekteydi.

Yakubî Mektepleri; 1903 tarihli Maarif Salnamesi kayıtlarına göre Musul Vilayetindende 3 adet Yakubî Mektebi olduğu ve bunlarda 110 erkek 40 kadar kız öğrenci eğitim görmektedir.

Musevi Mektepleri; 1903 tarihli Musul Maarif Salnamesinde yer alan verilere göre Musul Sancağı'nda 4 tane Musevî mektebi vardı. Bu okullarda hiç kız öğrenci yer almazken 175 erkek talebe eğitim görüyordu.

Protestan Mektepleri; 1903 yılında Musul Sancağında İptidaiş seviyesinde bir Protestan okulu olduğu ve burada 40 erkek 75 kız öğrencinin eğitim gördüğü kaydedilmektedir.

Ecnebi Mektepler; 1903 yılında Musul sancağında Fransa himayesinde Dominiken Tarikatına ait 6 okul olduğu bilinmektedir. Bu okulların hepsi de 1854 yılında açılmış gündüzlü ve yatılı öğrenci kabul eden okullardır. Bunların 1'i idâdî, 1'i rüştiye, 4 tanese de İptidaî seviyededir. Fransız okullarında 552 erkek 400 kız olmak üzere toplam 952 öğrenci eğitim görmektedir (Genç, 2014: 94-109).

1903/1321 tarihli Maarif Salnamesi'ne göre Vilayet dahilinde sancak, kazâ, hatta köy ve kasabalarda iptidai denen ilkokullar, sancak merkezleri ve bazı kazâ merkezlerinde Rüştiye denen ortaokullar, Vilayet merkezinde 1 İdadi, 1 Darülmuallimin olmak üzere 38 mektep açılmıştır. Ayrıca merkez, kaza ve köylerde 40 medrese de eğitim vermektedir. Musul'daki Osmanlı gayri müslim vatandaşlarının 33 ecnebileri de 6 okulu mevcuttur .[2]

İngiltere'nin Musul'u işgali

Britanya İmparatorluğu Savunma Komitesi'nde Mezapotamya'nın işgali konusunda ilk çalışma 1906 ikincisi ise 1911'de yapıldığı kaydedilmektedir. 1912 yılında ise Hindistan Sömürge İdaresi'nin Henry McMahon başkanlığında bir heyete Basra Vilayeti ile Fao Adası'nın işgal planını hazırlattığı belirtilmektedir. Nitekim I.Dünya Savaşı'nda McMahon Planı uygulamaya konularak 3 Kasım 1914'te Fao Adası, 22 Kasım 1914'te Basra ve 9 Aralık 1914'te Kurna işgal edilmiştir. Başta Musul bölgesi İngiltere'nin hedefinde olmamasına rağmen 1918 yılında İngiliz Deniz Kuvvetleri'nin petrol uzmanı Oramiral Edmond Slade'in 29 Temmuz 1918 tarihinde hazırladığı rapor Musul konusunda dönüm noktasını teşkil etti. Petrol Politikası Komitesi ve Petrol Lobisi'nin desteğini alan Rapora göre Musul bölgesi petrol açısından önemli ve öncelikli olduğu için İngiliz seferi kuvvetlerince ele geçirilmesi gerekiyordu. İngiltere'nin sivil ve askeri yetkili kurullarınca tartışıldıktan sonra 2 Ekim 1918'de Britanya Savaş Bakanlığı, Mezopotamya Seferi Gücü'nün komutanı General William Marshall'a Musul'u işgal emrini verdi. 23 Ekim'de hücuma geçen İngiliz birlikleri Mondros Mütarekesi'nin yürürlüğe girdiğinde hala Musul'dan 55-60 km. uzakta idiler. İngilizler hedeflerinde yer alan Musul'u Mütareke şartlarına aykırı olarak 8 Kasım 1918'de işgal ettiler (Kaymaz, 2014: 61-81). Irak'ta İngilizlerin kurduğu askeri yönetim 1920'ye kadar devam etti (Çetinsaya, 95, Satan, 2016).

İşgalcileri gözüyle Musul'da Eğitim

1918 sonu 1919 başı itibariyle Musul Eğitim Müdür Yardımcısı tarafından hazırlanıp Bağdat'taki Eğitim Müdürlüğü'ne gönderilmiş olan "Musul Vilayeti'nde Eğitim" başlıklı araştırma raporu Bağdat'taki Mezopotamya Seferi Kuvvetler Büro Yetkilisinden Kahire'deki Arap Bürosu Direktörüne gönderilmiş. Raporun üzerinde Arap Bürosu Irak Sorumlusu Gertrude Bell'in imzası bulunuyor. Raporun buradan

2 Musul'daki müslüman ve gayri müslim okullarının sayısal karşılaştırmasını yaparken Medrese ve sıbyan mekteplerini dikkate almayan araştırmacı yanlış sonuçlara ulaşmıştır. Bkz. Genç, 120-121.

Dışişleri Bakanlığına gönderildiği ve 29 Ocak 1919 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiş ve 11 Mart 1919 tarihinde Londra'ya ulaşmıştır.[3]

Dört yıl fasılasız bir surette devam eden yıkıcı harp sonrasında Musul'u işgal eden İngilizler Musul'da Osmanlı Devletinden kalan eğitim kurumlarını şöyle tasvir etmektedir:

"Bu vilayetteki genç Türk Hükümeti tarafından kurulmuş olan eğitim sistemi, Bağdattaki ile (eğitim sistemi) ile uyumlu ve bir çok açıdan da faydalıdır. Musul'un kendisinde (Musul şehrinde) ilk öğretim için 6 erkek, 3 kız okulu vardı. Erkek okullarından biri, fakir bir semtte idi; kız okullarından biri de yaşı daha büyük kızlara dikiş işinde pratik yapma öğretiyordu. Bir ortaokul(İdadi) ve öğretmenler için de bir Öğretmen Okulu vardı. Ayrıca bir teknik okul da vardı. Öğretmen Okullarına uygulama yaptıracak Tatbikat adı verilen, bir ilave okul da vardı. Önemli olan çoğu köyde ilk okullar kuruldu. Öğretmen Okulları ve İdadiler için birinci sınıf binalar sağlandı: ilk okullardan ikisinin ve bir kız okulunun da iyi binaları vardı. Öğretmen Okulunun Fizik ve Kimya için bir labaratuvarı, bir kütüphanesi ve Zoolojik ve Botanik örnekleri olan bir müzesi vardı, böylece İstanbul'daki Dar-ül Mu'allimin'in daha küçük bir örneği oluşturuldu. Öğretmen Okulunun, orta okulun ve ilk okulun müfredatı, müzik, ziraat, elişi ve beden eğitimini içermekteydi. İlk iki okulda büyük oranda eğitim dili olan Türkçe hariç olmak üzere Fransızca öğretiliyor, başka yabancı dil öğretilmiyordu. İki yüksek okulun müdürleri ve de çalışanların bir kısmı da Türk'tü. (FO 371/4148/38643/s.352).

Musul'un İngiliz askerlerince işgal edildiğinde okulların içinde bulunduğu durumu ise Rapor, şu şekilde tasvir etmektedir:

Dar'ül-Mu'allimin

Binalar, önce Türkler, sonra da İngiliz askeri otoriteleri tarafından alınmıştı. Eğitim ve öğretim özel bir evde devam ediyordu; Okuldaki Türk öğretmenlerin askere alınmaları ve diğer görevlilerin de başka görevlere atanmaları dolayısıyla okulda görevlilerin sayısı 3 veya 4'e kadar azalmıştı ve toplam 40 öğrenciden sadece 7 si okula devam ediyor halde idi. Az miktarda alet, çok az zoolojik ve diğer numuneler dışındaki malzemeler yok olmuştu.

İdadi Okulu

Bu okulun binasına da Türk ve İngiliz askeri otoriteler tarafından el konmuştu, fakat daha yeni boşaltıldı. Camlar ve sıralar bir hayli zarar görmüştü fakat şu anki amaç için yeterli tamirat yapılmış ve okul tekrar geri gelmiştir. Okula, 80 civarında erkek çocuk devam etmekte ve 8 sınıf bulunmaktadır ancak; seviyeleri 6. Sınıftan zar zor yukarı idi.

İlk Okullar/İptidai Mektepler:

Vatan: İttihat ve Terakki'nin eski okulu. Okul müdürünün iyi organizasyon bilgisi var, ve okula devam oldukça iyi.

Dar'ül-İrfan: 25 civarında öğrencisi mevcut.

Jamiâ-Al Kharam: 25 civarında talebesi var.

Shams-a-Ma'rif: 45 civarında öğrenci devam ediyor.

Rahsat-a-Tara

3 Bu raporun kopyaları Hindistan Dışişleri Bölümüne, Hindistan Bürosu Politika sekreterliği'ne, Genelkurmay Başkanlığı'na, Hindistan Hükümeti Ordu Bölümüne de gönderilmiştir. Bu rapor Londra'da İngiliz Devlet Arşivi Dışişleri Bakanlığı belgeleri arasında FO 371/4148/38643 numarasında yer almaktadır.

Dar-ul-Adab: 12 civarında talebesi var. Bunlar, fakir semtlerden çok yoksul erkek çocuklarıdır. Çalışan 3 eleman da çok kötü durumda.

Kız Okulları:

Özel İttihat İptidai Mektebi: Bu okul, özel bir evdedir. Okula devam oldukça iyi, fakat öğretmenler fazla faydalı değil.

Numune İptidai Mektebi: Önceki okulla bağlantılı işletilmektedir. Yaşı büyük kızlara dikiş öğretilmektedir.

Hadiyat al Ma'ritah: Bu okul, kapalı beklemektedir ve mobilyaları depoda tutulmaktadır. (FO 371/4148/38643/s.353-354)

Bu raporda yer alan ve almayan devlet ve özel pekçok okul ve medresenin Musul'da var olduğunu ve eğitim verdiğini biliyoruz. Bu raporda İngilizler hazır buldukları okullardan Vatan ve İdadi mektepleri dışındakileri kapattıklarını itiraf etmektedirler. Kapatılan okullar arasında öğretmen okulu olan Darülmuallimin'de kaydedilmektedir. İngilizler ayrıca, İdadi/Lise'nin 8 sınıfının 6'ya düşürüldüğünü, yaşı 16-18 olan öğrencilere daha sonra bir sınav yapılacağını ve başarılı olanların Bağdat'ta öğretimlerine devam edebileceklerini yazmaktadırlar. Böylece Osmanlı zamanında kendi şehirlerinde Darülmuallim'de okuma fırsatı olanlar şimdi Bağdat'a gitmek zorunda kalacaklardı. Bu fırsatı olmayanlar ise yüksek eğitimden mahrum kalacaklardı. Müstemleke eğitim politikasının işgalin daha ilk aylarında yürürlüğe konmuş olduğu Musul'daki eğitim müdür yardımcısı Teğmen E.H.Base tarafından Londra'ya bildiriliyordu. (FO 371/4148/38643/s.354)

Raporun aynı paragrafında İdadi okulun mükemmel binalara sahip olduğu, ziraat dersinde uygulama yapmak için büyük bahçesi ve bir kuyusu olduğu ifade edildikten sonra rakam verilmeden "bazı nedenlerle istenmeyen öğretmenlerin işten çıkartıldıkları" belirtilmektedir. Nereden olduğu tam belirtilmeden bazı öğretmenlerin ilköğretim okulu olan Vatan'a ve İdadi'ye atandığı da kaydediliyor.

Anlaşılan, yeni işgal yönetimi okulları azaltmakla beraber öğretmenleri de işten çıkartmaktadır. Mevcut öğretmenleri de istedikleri okula tayin ettikleri hatta Lise öğretmenlerini ilkokula atadıkları görülmektedir.

Musul işgal yönetimi eğitim direktör yardımcısı, Musul öğretmen okulu yerine "Bağdat öğretmen okuluna, yaz tatili başlamadan önce Beyrut veya Kahire'den tamamen kalifiye çalışanlar sağlanması için özel bir çaba gösterilmesini" önermektedir. Rapor şu ayrıntıya da dikkat çekmektedir;

"Öğretmenler, özellikle elişi derslerinde ve anaokullarındaki çok küçük çocukları yönlendirme konusunda eğitim istiyorlar." (FO 371/4148/38643/s.355)

Raporun altı çizili cümlesi ise Fransızca derslerin yerine İngilizce'nin konulması ile ilgili olanıydı ve şöyle deniyordu: "İlk okulların 2 üst sınıfında Fransızcanın yerine İngilizce dersleri tanıtıldı" İngiliz ordusunda görev yapan iyi eğitimli bir İngiliz çavuşun İngilizce dersi vereceği belirtilen Raporda bunun sadece geçici bir tedbir olduğu, ancak şu an öğretmenler tarafından verilebilecek elişi ve tarih derslerinden ise daha faydalı olacağı vurgulanmaktadır. (FO 371/4148/38643/s.355)

Beden Eğitimi ve Oyunlar

Raporda Beden Eğitimi dersi ile ilgili ilginç cümleler yer alıyor. Bir İngiliz Çavuş tarafından 2 devlet okulunda beden eğitimi dersi verilmeye başlandığı Hristiyan okullarına da bu imkan sağlandığında yaşlı Süryaniler'in tepki verdiği, Roman Katolikler, Keldaniler ve Süryanilerin çocuklarını bu derse göndermedikleri yazılmaktadır.

Rapora göre; İngiliz Muhabere teşkilatından bir İngiliz askerin, futbol kurallarını öğretme görevini üzerine aldığı ve 9 Ocak'ta futbol oyununa başlayacağı kaydediliyor.

Erkek İzciler

Musul Eğitim Direktör Yardımcısı Teğmen E.H. Base, Londra'ya, "Genç Hristiyan Erkekler Birliği (Young Men's Christian Association) izcibaşı aramada bana yardım ediyorlar, fakat şu an uygun kimse yok" diye bildiriyor.

Sivil Okullar:

Rapora göre 1918 sonu 1919 başı itibariyle Hristiyan örgütlerin Musul ve çevresinde idame ettirdikleri okullar şöyle sıralanmaktadır:

1. Musul Keldani Katolik Okulları

"Musul'da ikamet eden Babil Piskaposu'nun okullarda genel bir denetimi var; ancak okul müdürleri arasında yönetimiyle (Piskaposu'n) özellikle fonlarla ilgili olarak büyük miktarda hoşnutsuzluk görünmekte. Muhtemelen okulların devlet tarafından devr alınmasından veya en azından maaşlarının eğitim departmanı tarafından ödenmesinden memnun olacaklar. Müfredatları, Keldani, Fransızca ve Arapça içermekte ve İngilizce kitaplar ve öğretmenler istemekteler. Keldani katolik okulları genelde okullar arasında en iyileridir. Keldani Katoliklerinin tekrar açılmasından endişeli oldukları bir papaz okulu vardı. Onlara yapılan tahsisat, öğretim elemanlarına ek ödeme sağladı, fakat öğrencilere ilaveten tahsisat sağlamak için yapılan başvuru reddedildi."

Irak'taki İngiliz İşgal Yönetiminin Musul'daki Eğitim Direktör vekilinin 17 Aralık 1918 tarihinde Musul'daki Siyasi Makam'a gönderdiği rapora göre; Keldani Katolikleri şu an, 3'ü erkek ve 2'si kız olmak üzere 5 okul idare etmekteydiler. Buna ilaveten, Keldani Katolikleri Dominikenlere ait olan bir anaokulunu devraldılar. Öğretim elemanlarının kısmen rahipler, kısmen de rahip olmayan kişilerden oluştuğu belirtilen Raporda, Rahiplerin patrikliğin görevlileri olduğu, diğerleri ise hiç yeterli olmayan küçük miktarda maaş alan öğretmenler olduğu kaydediliyor.

Keldani katoliklerinin savaştan önce rahiplerinin eğitilmesi için bir Papaz okuluna sahip bulunduklarına dikkat çekilen Raporda, "Papaz okulu aynı zamanda, topluluğun kendi kendine yeten bir eğitim sistemi sağlayabilmesi için, kendi okullarına öğretmenler yetiştirdiği" ifade ediliyor ve çok önem verilen "kendi öğretmenlerini yetiştirebilmek" maksadıyla, papaz okullarını yeniden kurmaya hevesli olduklarını Siyasi Makama bildiriliyordu.

İngilizler devlet kontrolünde olmayan bir tür izole edilmiş bir sistem içinde kendi eğitimini sağlayıp ve öğretmenini yetiştirme talebine sıcak bakmamaktadır. Ancak öğretmen yokluğu, içinde yaşanılan şartların olumsuzluğu dolayısıyla "şimdilik" avantajlı olabileceğini düşünmektedirler.

Aşağıda Keldani Katolik okullarının detayları verilmiştir:

Okul Adı	Mahalle	Cinsiyet	Sayı	Çalışanlar
St.Peter	Maiyasah	Erkek	200	1 Papaz (İdareci)
6 Papaz+3	Öğretmen			
St.Joseph	Khosh al	Erkek	40	1 papaz (İdareci)
	Khan			1 erkek öğretmen
St. Isaiah	Bab al	Erkek	40	1 Papaz idareci
	Shatt			1 erkek Öğretmen
St.Peter	Maiyasah	Kız	160	5
St.Isaisah	Bab al	Kız	50	3
	Shatt			
Eski Dominik	Chulak	karışık anaokulu	200	4

Yukardaki tablo ile ilgili şu değerlendirme yapılmaktadır:

"Öğrenci ve çalışan sayısı ortalamadır, ancak bu okullar büyük zorluklar altında varlıklarını sürdürmüşler ve birinci sınıf imkanları vardır. En önemli zorlukları olağan gelir kaynaklarının kesilmesi gerçeğinde yatmaktadır. Buna ilaveten, Türkler tarafından yılda 2000 Rs. (Hindistan Rupisi)'ne tekabül eden küçük bir miktar yardım verilirdi. Kendi olağan kaynaklarını kullanana kadar, bina ve alet tamirleri gibi acil harcamaları karşılaması için geçici önlemler olarak, aylık 1200 Rs. tahsisat, ilave olarak tek seferlik 500 Rs. almalarını öneriyorum. Tahsisat, okulların devlet denetiminde olması koşuluyla verilmelidir."

2. Süryani Katolikler:

"Okullarından Başpiskapos sorumludur; Bu topluluğun okul müdürlerinden bazılarının devlette görev almaları için birkaç başvuruda bulundum. Bir veya iki tanesi seçildi. Bu insanlar üzerine Vatikan tarafından uygulanan baskının zayıfladığı görülmekte. Her iki camia bir asırdan daha az bir zaman öncesinde doğuştan Hristiyanlıktan kendi dinlerine çevrildi. (FO 371/4148/38643/s.362-363)

İngiliz Arşivinden aldığımız belgeye ekli son rapor yine Musul Eğitim Direktör Vekili tarafından Musul Siyasi Makam'a, 28 Aralık, 1918 tarihli Musul'daki Süryani Okullarına dairdir. Buna göre;

Süryani Katoliklerinin Musul'da 2 erkek, 1 kız okulu vardır. Bunlar;

1.Al Tahirah Medresesi; yaklaşık 150 erkek öğrencisi var ve 1 rahip direktör, 4 öğretmen çalışıyor.

2. Al Tahirah Medresesi yaklaşık 170 kız öğrencisi var. Elemanlar: 1 rahip direktör, 4 kadın öğretmen.

3. Al Mar Toma Medresesi yaklaşık 100 erkek öğrencisi var. Elemanlar: 1 rahip direktör, 4 öğretmen.

Rapora göre; okullar çok başlangıç standardında, ve ayda sadece 30 Rs. alan yetersiz ve kalitesiz öğretim elemanları var. Vakıflarından aldıkları miktar maaşları ödemek için yeterli olmadığı iddia ediliyor. İşgal yönetiminin öngörüsü ise Okullardaki çalışan sayısının artırılması ve yüksek maaş ödenmeye başlanmasıyla geliştirilebilir. Bu artış da şöyle tablolaştırılmış:

Ayda 50 Rs.'ye 10 öğretmen (maaşların 80 Rs. ye yükseltilmesi)

Ayda 40 Rs. 'ye 5 kadın öğretmen

Okul tamiratı için 100 Rs.

Son not ise ilginç ve çarpıcı; "Süryani Katolik Okullarına diğer papaz okullarına verilen tahsisatın altında şartlar uygulanacaktır" denilmektedir. (FO 371/4148/38643/s.365)

3. Süryani Kadim: İngiliz etkisiyle biçimlenen bariz bir eğilim gösteriyorlar. Bu toplulukların okullarıyla ilgili detaylar ilişikteki raporda verilmiştir. Hem Keldani, hem de Süryani Katolik okullarının büyük olanlarında enstrümental müzik öğretiliyordu.

Musul bölgesindeki tüm bu topluluklara yapılan tahsisatlar olağanüstü koşullar sebebiyle çok büyük rakamlara ulaşmaktadır. Herzamanki gelir kaynakları tekrar açıldığında durumları büyük ölçüde iyileşecektir. Elbette sağlanılan tahsisatın harcamaları denetleme gerektirecektir".

İngiliz işgal kuvvetlerinin Hıristiyan okullara dahi yapılan yardımları bir takım şartlara bağladıklarını da bu rapordan öğreniyoruz. Tahsisatların yapıldığı şartlar aşağıda şöyle sıralanmaktadır:

"i. Sadece eğitim amacıyla kullanılacak,

ii. Okullarda yüksek yeterlilik standardı ve işinin ehli öğretim elemanları sağlanacak.

iii. İngilizce ve Arap dilleri öğretilecek.

iv. Okullar, devlet denetiminde açılacak".

Rapor, Musul'da Dominiken Rahiplerinin açtığı okulu eğitim standartları açısından diğerlerinden üstün görüyor ve yabancı dil öğretimi ağırlıklı bir müfredat takip ettiklerini belirtiyor. Rapor, bu okulla bağlantılı bir matbaanın da mevcudiyetine dikkat çekerek burada bulunan 200 Arapça okuma kitabının satın alınarak İdadi ve Vatan mekteplerine dağıtıldığını yazmaktadır. Yine Musul'da bir protestan okulunun tekrar açılması için yeterli kadronun gelmesinin beklendiği, Yahudilerin ise kendi okullarını kurmak için işgal idaresi ile temasa geçtikleri belirtmektedir.

Raporun önceki bölümünde Musul'daki Yüksek Eğitim müessesesi olan Darülmuallimin'in kapatıldığını yazan İşgal Eğitim Direktör yardımcısı Base, burada da Darülmuallim öğrencilerinin Beyrut'a gönderildiğini söylemektedir. Elbette herkesin bu imkanı olmadığı için dolaylı olarak yüksek eğitimin engellenmesi politikasıyla karşı karşıya olunduğu anlaşılmaktadır.

Raporda Cami Okulları denen Medreselerin 9 tanesinin denetlendiği ve 3 tanesi için vakıf fonlarından tahsisat verilmesinin önerildiği, vakıf fonlarının harcamalarının artması ihtimali sorusu maliyeciler tarafından incelendiği, bu okulların gelişmesinin ise mütevelli heyetinin tavrına bağlı olacağı kaydedilmektedir. Rapor, bu tavırdan sadece eğitim ile ilgili bir tavır mı yoksa siyasi tavır mı kastettiğini belitmemektedir. (FO 371/4148/38643/s.358)

Musul çevresindeki köy okulları için işgalcilerin eğitim raporunda şu bilgiler verilmektedir:

"Bu okullar çok dağılmış vaziyette ve dağlarda bulununanların çoğuna 2 veya 3 günlük yolculuk gerektirdiğinden ulaşmak zor. Kerkük güzergahındaki okullarda Türkçe konuşulurken, dağ bölgelerinde konuşma dili Kürtçedir. Ancak diğer bölgelerde Arapça konuşulmakta. Bir Hristiyan öğretmeni Sincar'a gönderildi ve Yezidilere çocuklarını okuma yazma öğrenmeleri için okula göndermeleri tavsiye edildi. Yezidiler şeytana tapıyorlar ve okuma ve yazmanın "haram" olduğu inancı hüküm sürüyor: fakat biraz gayretle onların bu dini inancı muhtemelen değiştirilebilir."

Raporu kaleme alan Eğitim Direktör Vekili Teğmen E.H.Base, merkeze sonuç olarak şu öneride bulunuyor; "Eğitimin bireysel olarak kontrol edilmesi için belli bir süre, Musul'da bir müfettişin görevlendirilmesi kanısındayım. Eğer biri Bağdat'tan ayrılamazsa, her ay en azından 2 hafta burada geçirilmelidir". (FO 371/4148/38643/s.359)

Raporun devamında ayrı bir bir rapor daha ilave edilmiş durumdadır. 17 Aralık 1918 tarihini taşıyan bu Rapor, "Musul Eğitim Direktörlüğünden Musul Siyasi Büroya" gönderilmiştir. Bu ilave raporun başlığı ise Kadim Süryani (Yakubî) Okulları'na ayrılmıştır. Raporda Kadim Süryani topluluğu'nun Antakya kilisesine bağlı olduğu ve bundan dolayı Hristiyan alemindeki en eski cemaati oluşturdukları

ifade edildikten sonra, doğal olarak kiliselerine adanmış bu insanların, hristiyan inancının daha modern formuna (farklı mezheplerine) ve organizasyonlarına katılan Süryanilerden dolayı üzüntü duydukları belirtilmektedir. Kadim Süryani Kilisesi mensuplarının İngiltere kilisesine güçlü dini sempatileri olduğu iddia edilen Raporda, Kadim Süryanilerin hem iç, hem de dıştan gelen büyük zorluklara karşın, okullarını devam ettirmek için çabalamakta oldukları vurgulanmaktadır. Musul'da Süryanilerin şu an 8 okulları olduğu ve bunların 2'si Erkek Okulu, 1 Kız Okulu, 1 Çocuk Yuvası ve bir de kapanan Kız Okulu olduğu bilgisi verilmektedir. Aynı raporda Musul dışında;_Bartilla, Bashaika, Qaraqush ve Bahizani'de 4 Okulları olduğu da kaydedilmektedir.

Musul'daki Kadim Süryani okulların durumu aşağıdaki gibidir:

1. Mar Toma Erkek Okulu, yaklaşık talebe mevcudu 150. Elemanlar: 1 direktör, 4 öğretmen.

2. Ditto Kız Okulu, yaklaşık talebe mevcudu 200. Elemanlar: 8 öğretmen. Ditto Kız okulu şu an kapalı.

3. Al Tahirah, Erkek okulu, yaklaşık talebe mevcudu 50. Elemanlar: 1 direktör, 4 öğretmen. Al Tahirah Kız okulunu açmak için 2 müdür gerekecek.

4. Mahallah Tahathan Balaliyah Anaokulu, mevcudu 30 ve karma. 1 okul müdiresi var.

Musul İşgal Eğitim Direktör Vekili Base, yine Musul'daki Siyasi Büro'ya bu topluluğa aylık 1200 Hindistan Rupisi tahsisat verilmesini teklif ediyor. Ayrıca çeşitli harcamalar için de 500 Rupi verilmesini öneriyor. (FO 371/4148/38643/s.360-361)

Sonuç:

Kozmopolit bir nüfusa sahip olan Musul vilayetinde 19. Asrın son çeyreğinde Sultan II. Abdülhamid'in eğitimin yaygınlaştırılması siyaseti çerçevesinde yeni mekteplerin açılmasına gayret edildiği bilinmektedir. Bu dönemde modern mekteplerin yanında medreselerin de yaygın bir şekilde eğitim öğretim faaliyetlerine devam ettiği de görülmektedir. İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Musul vilayetinde de yaşayan gayri müslim vatandaşların kendi mektepleri ve ayrıca yabancı misyonların kurduğu okullar da bulunmakta idi.

I.Dünya Savaşı sonunda Mondros Mütarekesi hükümlerine aykırı olarak Musul Vilayetini işgal eden İngilizler şehirdeki İşgal İdaresi ve buna bağlı olaral Eğitim Direktörlüğü kurmuştur. Bu birimin, vilayetin içinde bulunduğu eğitim şartlarını tespit amacıyla "Musul'da Eğitim" başlıklı bir rapor hazırladıkları görülmüştür. Bu Rapora göre Musul'da savaş yıllarında bütün eğitim kurumları ciddi zarar görmüşlerdir. Eğitim bütçesi azalmış, öğretmen maaşları yaşanan hayat pahalılığı karşısında erimiş, okulların fiziki durumu fevkalade olumsuz etkilenmiştir. Bu eğitim kurumlarının sağlıklı bir şekilde öğrenime başlayabilmeleri için ciddi desteğe ihtiyaçları vardır. İngiliz işgal idaresi müslim ve gayri müslim mektep ve medreselere prensipte destek olmayı kabul ederken pratikte iki şarta bağladığı anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi destek verilecek müessese mutlaka devlet kontrolüne tabi olacaktır. İkincisi ise İngilizce derslerinin başlatılmasıdır. İşgal yönetiminin Musul'da bazı Müslüman mektepleri kapattığı, kendi güvenlik anlayışlarına uymayan kimi öğretmenleri işten çıkarttığı, kimi öğretmenleri de farklı okullara tayin ettiği görülmüştür. Musul'da tek yüksek eğitim kurumu olan Dar'ül Muallimin ise İngilizler tarafından kapatılarak öğrencilerinin Bağdat ve Beyrut'a yönlendirildiği anlaşılmıştır. Musul vilayeti için hazırlanan Raporun hacmine bakıldığında İngilizlerin çoğunluğu teşkil eden müslümanların eğitim sorunlarından çok Hristiyanların okulları ve sorunları ile ilgilendikleri ortaya çıkmaktadır.

Kısaltmalar:

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

FO: Foreign Office (İngiltere Dışişleri Bakanlığı)

Kaynakça:

C.Eroğlu vd.,(Ed.)(2012),Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, Ankara.

Çetinsaya, Gökhan, "Irak (XIX. Yüzyıl)"DİA, XIX, s.95.

Genç, Sabit (2014), Maarif Salnamelerine Göre 20. Yüzyıl Başlarında (1898-1903) Musul Vilayeti'nde Eğitim ve Eğitim Kurumları, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

Gündüz, Ahmet, "Musul (Osmanlılar Dönemi)" Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXI, s.365

Hut, Davut (2006), Musul Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde Yayınlanmamış Doktora tezi.

Kaymaz, İhsan Ş.(2014), Musul Sorunu Emeryalizm ve Kürtler, İstanbul.

Kodaman, Bayram (1980), Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, İstanbul.

Lewis, Bernard(1988), Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, Ankara.

Öztürk, Cemil, "Rüşdiye", DİA, XXXV, s.302

Öztürk, Cemil, "İdadi", DİA, XXI, s. 464

Satan Ali (Der.)(2016), Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi 1914-1918 İngiltere Devlet Arşiv Raporu, Çev. Nilgün Engin, İstanbul.

Somel, Selçuk Akşin, (2014) "II.Abdülhamid Devri Eğitimine Genel Bir Bakış", Sultan II.Abdülhamid ve Dönemi, (Ed.Coşkun Yılmaz) İstanbul, s.240-241.

Türkmen, Zekeriya, (2011) Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925), Ankara.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çerkeş Kazası Köylerinde Nüfus

Population In Çerkeş District's Villages From Ottoman To Republican Era

Arş. Gör. İlker YİĞİT *
Numan AKKAYA**

Öz:

Nüfus kısaca belirli bir zaman diliminde, sınırları belirlenmiş bir mekanda yaşayan insan sayısı olarak ifade edilebilir. Nüfus; tarih boyunca siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan önemli etkiler yapan bir unsur olarak önemini korumuş olup bundan sonra da korumaya devam edecektir. Modern coğrafya çalışmalarında nüfusun niteliği, niceliği ve hareketleri bağlamında çeşitli çalışmalar yürütülmektedir. Ancak Cumhuriyet öncesi nüfusunu konu alan çok az araştırma yapıldığı hemen dikkati çeker. Her konuda olduğu gibi nüfus bahsinde de geçmişi bilmek daha sağlıklı değerlendirme ve çıkarımlar yapmaya imkan tanıyacaktır. Bu noktadan hareketle eldeki çalışmada, tarihi coğrafya perspektifi ile nüfus konusu Çerkeş kazası köyleri örneğinde ele alınmıştır. Kaynak olarak Osmanlı arşiv vesikaları, Cumhuriyet dönemi 1935 nüfus sayımı ve ilgili literatürden yararlanılarak Çerkeş kazasında nüfusun gelişimi değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, Çerkeş kazası köylerinde yıllık ortalama nüfus artış hızı, 1521'den 1579'a ‰ 7,45; 1579'dan 1845'e ‰ -4,41 ve 1845'ten 1935'e ‰ -12,95 olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu bu değerler 1521'den 1935 kadar geçen 414 yıllık zaman diliminde Çerkeş kazası köylerinde, yıllık ortalama nüfus artış hızında farklı eğilimler olduğunu göstermektedir. Braudel tarafından XVI. yüzyıl Akdeniz ülkeleri için öne sürülen nüfus artış değeri olan ‰ 7 'ye 1521'den 1579'a kadar geçen zaman diliminde Çerkeş kazası köylerinin uygun bir eğilim gösterdiği görülür. 1579'dan 1845' e yıllık nüfus artış hızında eksi değerler görülmüş ve buda nüfusta ciddi bir azalma olarak karşımıza çıkmaktadır.1845'ten 1935 yılına gelindiğinde XVI. yüzyılın ikinci yarısında sahip olduğu kırsal nüfus miktarını hemen hemen yakalayabildiği tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Tarihi coğrafya, kırsal nüfus, tarihi demografi, nüfus gelişimi, Osmanlı dönemi nüfus.

* Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, e-mail: iyigithg@gmail.com
** Çankırı Karatekin Üniversitesi SBE Coğrafya ABD, e-mail: numan.akkaya33@gmail.com

Abstract:

Population can be expressed briefly as the number of people living in a designated place and at a given time. Population has maintained its importance throughout history the political, social and economic factors that made a significant impact and will continue thereafter. Various studies in the field of modern geography studies are carried out in terms the characteristics, quantity and movements of the population. However, it immediately attracts attention that there are very few researches dealing with the population of before Republican era. As in every subject, knowing past matters in population issues will enable to make better assessment and deductions. From this point on in the present study, with the perspective of historical geography, population issues have been addressed in the sample of the villages in Çerkeş District. Population growth in Çerkeş District was evaluated by benefiting from the relevant literature, the Republican period 1935 population census and Ottoman archive documents. According to the findings, the average annual population growth rate in Çerkeş District's Villages was realized as ‰ 7,45 from 1521 to 1579; and ‰ -4,41 from 1579 to 1845 and lastly ‰ -12,95 from 1845 to 1935. This mentioned values from 1521 to 1935 in the passing time 414 years in the villages of Çerkeş District show the divergent trends in the annual average population growth rate. ‰ 7 population growth rate from 1521 to 1579 wherein the lapse of time for XVI.cc Mediterranean countries proposed by Braudel appears to show an appropriate disposition of the villages in Çerkeş District. Negative values in the annual population growth rate seen from 1579 to 1845 and this also appears to be a significant reduction in the population. When it comes to from 1845 to 1935, it has been identified almost be overtaken to the rural population in the second half of the XVI. century.

Keywords: Historical geography, rural population, historical demography, population growth, the population of the Ottoman Era.

Giriş

Nüfus (İng. ve Fr. Population, Alm. Bevölkerung), dünya, kıta, ülke, bölge, idarî ünite (il, ilçe, bucak gibi) veya bir yerleşme (köy, kasaba, şehir) gibi sınırları kesin olarak belirlenmiş bir alanda, belli bir zaman diliminde yaşayan insanların sayısına denilmektedir (Özgür, 2011: 5). Oldukça dinamik yapıya sahip olan nüfus, yatayda, dikeyde ve zamanda değişik dağılış özellikleri göstermektedir. Nüfusun yeryüzünün belirli alanlarında doğal faktörlere bağlı olarak arttığı, belirli alanlarda ise azaldığı görülmektedir (Taş, 2010: 35).

Nüfus konusu çok eski tarihlerden beri insanların ilgisini çekmiş, özellikle ülke yöneticileri ve ordu komutanları yönetimleri altında ne kadar insan bulunduğunu her zaman merak edip belirlemeye çalışmışlardır. Çünkü eskiden beri nüfus, askeri-siyasi bir güç kaynağı olarak kabul edilmiş ve fazla nüfus ile güçlü devlet/ordu eşdeğer sayılmıştır (Gümüşçü, 2010: 268).

Dünyada geçmişten günümüze demografik gelişmelerin siyasal, ekonomik ve toplumsal yapıya ciddi etkileri olmuştur (Yakar, 2012: 130). Bu nedenle çeşitli disiplinlerden nüfus konusuna ilişkin (nüfusun niteliği ve niceliği ile ilgili) birçok çalışmanın yapıldığı görülür. Günümüzde daha çok nüfusun niteliği ön plana çıkarken geçmiş dönemlerde niceliğin daha ön planda olduğunu söylemek mümkündür. Zira geçmiş dönemlerde nüfus demek, üreten, vergi veren ve aynı zamanda askerlik görevini ifa eden kişiler anlamına geliyordu. Bu haliyle düşünüldüğünde, insan gücüne dayalı olarak birçok şeyin gerçekleştirilebildiği, değiştirilebildiği ve korunabildiği bir ortamda nüfus sayısının günümüze nazaran çok daha önemli bir noktada olduğu değerlendirilebilir.

İnsanlar çok uzun zamanlardan beri nüfus sayımı yapma girişimlerinde bulunmuşlarsa da, modern sayımlar oldukça yenidir. Eski nüfus sayımlarından çok azı günümüze aktarılmıştır. Nüfus sayımlarının geçmişinin MÖ 4000'lere kadar gittiği sanılmaktadır. Eski sayımlardan (örneğin eski Çin ve Babil'de yapılanlar) elde bir şey kalmamış gibidir. Yalnızca Ortadoğu'da elde edilen kil tabletler MÖ

2500 ile 1600 yılları arasındaki dönemde Mezopotamya'daki şehir-devletler ya da küçük krallıklardan bazılarına ait bilgiler (tapınak personeli ile ilgili bilgiler) vermektedirler. Tapınak kayıtlarının tersine, nüfus sayımı tanımına çok daha uygun düşen ilk sayımın ise MÖ 2100 yılında Lagaş yakınında ki Umma'da yapıldığı anlaşılmaktadır. İlki MÖ 435 yılında yapıldığı ve sonra, savaş zamanları hariç, her beş yılda tekrarlandığı sanılan Roma sayımları hariç tutulursa, modern sayımlar, Fransız ve İngilizlerin sömürgelerinde yaptıkları sayımlarla başlamıştır. Kanada'da yapılan sayım yalnızca nüfusu saymak için yapılan belki de ilk sayımdı. İlk periyodik sayımlar ise, günümüzde nüfusla ilgili en doğru bilgilerin toplanmasında önde gelen İskandinav ülkelerinden İsveç'te 1748'de, Danimarka'da 1769'da yapılmaya başlanmıştır. ABD'de ilk sayım 1709'da yapılmış fakat 1789'da, Temsilciler Meclisi'ne seçilecek temsilci sayısını belirlemek üzere her on yılda bir sayım yapılması anayasaya bir madde olarak eklenmişti ki bu o zaman devrim niteliğinde bir fikir olarak görülmüştür (Tümertekin ve Özgüç, 2009: 214-2015).

Coğrafya biliminin özellikle beşeri coğrafya üzerine çalışmalar yapan bilim mensuplarının araştırmalarını yoğunlaştırdıkları alanlardan birisi de hiç şüphesiz nüfus coğrafyasıdır. Yapılan nüfus coğrafyası araştırmalarında özellikle nüfusun miktarı ve dağılışının zamanla gösterdiği değişim, belli aralıklarla ele alınıp analiz edilmesi gerekir. Bu bağlamda coğrafyacılar tarafından zaman zaman Türkiye nüfusunun gelişimini analiz eden modern döneme ait çalışmalar yapılmıştır (Yakar, 2012: 383). Ancak tarihi dönemlere ait zaman dilimlerine ilişkin nüfus çalışmalarının oldukça az ve yetersiz olduğu dikkati çeker. Ayrıca mevcut arşiv kaynaklarındaki bilgiler ve ilgili literatürden hareketle uzun dönemli nüfus değişim ve dönüşümüne ait çalışmaların oldukça az olduğu görülmektedir.

Sanayi öncesi tarım toplumu yapısının egemen olduğu çeşitli devlet ve imparatorluklarda ülkenin vergi ve vergi mükellefi nüfus potansiyelini tespit etmek amacıyla sayımlar yapılmıştır. Mısır'da, Akdeniz havzasının kadim medeniyetlerinde, Roma'da, Ortaçağ Avrupa devletlerin bu tür sayımlar yapılmıştır (Öz, 2010: 426). Siyasi otoriteler yeri geldiğinde yönettiği ülkenin idari, iktisadi ve askeri yapısını düzenlemek ya da mevcut düzeni daha sağlıklı bir şekilde yürütmek amacıyla egemenliği altında bulunan halkın nüfus miktarını ve bu nüfusun özelliklerini tespit etme ihtiyacı duyar ve buna bağlı olarak ta çeşitli nüfus sayım çalışmaları gerçekleştirebilir. Bu nedenle Osmanlı idarecileri de klasik (1300-1600) diye adlandırılan dönemden itibaren tebaanın durumunu görmek, devletin mali ve askeri ihtiyaçlarını karşılamak ve buradan yola çıkarak halkın ekonomik düzeyini ve askerliğe elverişli kişi miktarını belirlemek için çeşitli sayımlar gerçekleştirmiştir (Güneş 2014: 222).

Asıl olarak insan ve her türlü gelir kaynağının tespit etmek gibi iktisadi gayeler ile yapılan sayımlar sonucunda hazırlanmış olan defterler, Osmanlı döneminin sosyal ve ekonomik hayatına dair önemli kaynakları arasında yer alır. Bunların en eskisi ve en kapsamlısı, timar sistemine bağlı olarak düzenlenmiş olmakla birlikte, aynı zamanda vakıf ve mülk tasarruf edilen yerlerle, yaya ve müsellemler gibi özel gruplara ayrılmış olan çiftliklerin de kaydedilmiş olduğu klasik tahrir defterleridir (Gökçe, 2005: 72). İlk başta tahrir defterlerinin tutulması ile başlayan sayım işlemleri zamanla hem dünyadaki hem de Osmanlı'daki ekonomik ve askeri gelişmelerin sonucu olarak değişime uğramış ve XIX. yüzyılda yeni bir şekil almıştır. Bu noktada, yeniçeri ocağının kaldırılmasını müteakiben meydana gelen yeni koşullar içerisinde vergi ve askerlik için uygun nüfusu görmek üzere öncelikle 1828-29 yıllarında bir sayım yapılmaya başlanmıştır. Osmanlı ile Rusya arasında çıkan savaş sebebiyle bu sayım tamamlanamamış olsa da savaşın ardından 1830-31 yıllarında yeni bir sayım gerçekleştirilmiştir. Ayrıca bu sayımların ardından hazırlanan defterleri incelemek ve muhafaza etmek üzere devlet merkezinde Ceride Nezareti ve bunun bir uzantısı olarak taşrada defter nazırlıkları oluşturulmuştur (Güneş 2014: 222). Tapu tahrir geleneğinin bir devamı olarak ta değerlendirilebilecek olan ve 1840-1845 tarihlerinde tutulan temettuat defterleri aynı zamanda birer nüfus defteri gibi de düşünülmüştür. Nitekim, bu defterlerde «biraz tımar tevcih kayıtlarını hatırlatır biçimde» insanların tarifleri de yapılmıştır (Adıyeke, 2000: 771).

Bir bakıma eski tahrir geleneğinin devamı intibaını uyandırmasının yanında içerdiği sayısal veriler itibari ile de tahrir defterleri ile karşılaştırma özelliği ile temettuat defterleri iktisadi yapının yanında iskan ve nüfus çalışmaları için oldukça kıymetli kaynaklar durumundadır (Gökçe, 2005: 71).

Bir ülke veya toplumun günümüz karakterini kavramak ve yaşadıkları problemler için doğru çözümler üretmek, ancak geçmişteki özelliklerini anlamak ve zaman içinde geçirdiği gelişim sürecini bilmekle mümkündür. Bu bağlamda, ülkemiz nüfusunun toplumsal ve ekonomik sorunlarına doğru çözümler üretilmesi için nüfusun geçmişteki karakterini ortaya koymak bir zorunluluktur (Gümüşçü, 2001: 144). Tüm Türkiye'yi tek bir çalışma ölçeğinde ele almak, araştırmak ve değerlendirmek oldukça zor ve geniş katılımlı bir ekip ile yapılabilecek bir iştir. Hal böyle olunca sınırları belirli bir sahada çalışmalar yapmak ihtimal dahilindedir. Yerelde yapılan araştırmalar, uzun vadede belirli bir yeküne ulaşması sonucunda tüm Türkiye toprakları için kapsamlı değerlendirmeler yapmaya izin verecektir. İşte eldeki bu çalışmada da Osmanlı'dan günümüze Çerkeş Kazası nüfus değişimi ele alınmaya ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Eldeki arşiv vesikaları ile yapılan çalışmalardan yola çıkılarak bir Osmanlı kazasının demografik değişimi konu edilmiştir.

Araştırma kapsamında XVI. yüzyıl tahrir defterleri, 1840-1845 tarihlerinde tutulan temettuat defterleri ve Cumhuriyet döneminde yapılan 1935 nüfus sayımı kullanılmıştır. Temettuat defterlerindeki veriler tarafımızca derlenerek köy listeleri ve nüfus miktarları tablolara aktarılmıştır. Daha sonra 1845 temettuat defterlerinde var olan köyler temel alınmak suretiyle XVI. yüzyıl tahrir defterlerine bağlı olarak yapılmış olan çalışmadan (Kankal, 2011) ilgili köylerin nüfus bilgileri derlenmiştir. Son aşamada 1935 nüfus sayım istatistiğinden (DİE/TUİK 1935 Genel Nüfus Sayımı) yine 1845 köyleri göz önünde bulundurularak nüfus verileri toplanmıştır. Böylece 1521'den 1935'e kadar olan dönemde köy sayısındaki artış ve azalıştan asgari seviyede etkilenerek nüfus değişimi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tüm bu kaynaklardan hareketle Çerkeş kazası özelinde bir Osmanlı kazası köylerinin nüfus değişimi eldeki belge ve bulgular çerçevesinde ortaya konularak tartışılmaya çalışılmıştır.

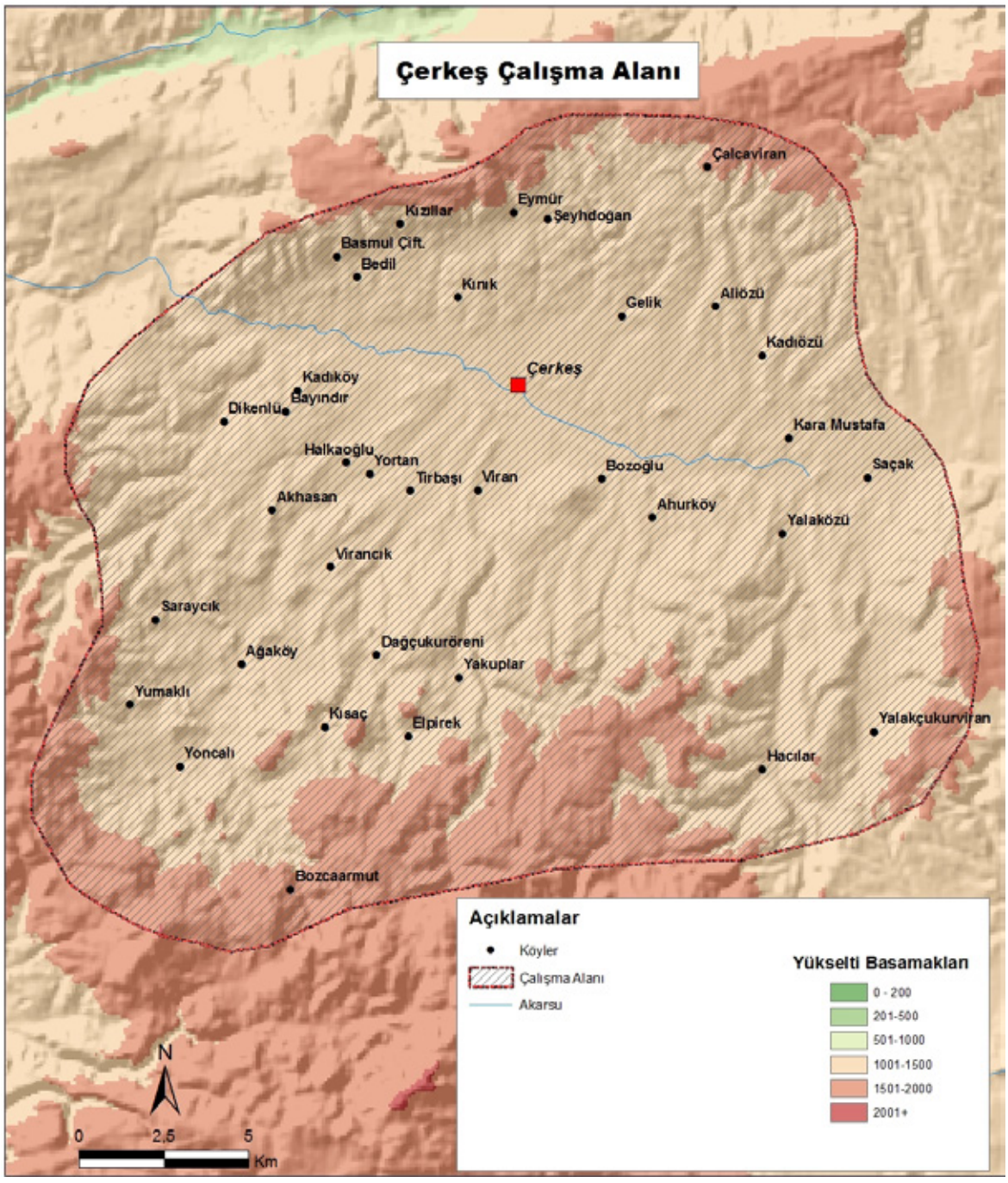
Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut durumunu görmek ve vergi kaynaklarını tespit etmek maksadıyla çeşitli sayımların gerçekleştirildiği bilinmektedir. Özellikle tarım, sanayi, arazi ve emlak sayımları, o zamanın iktisadi şartlarına ait kıymetli bilgiler veren sayımlar iktisadi hayatın kaynağı olan nüfus, nüfus faaliyetleri, nüfusun miktarı hakkında o döneme ait veriler tahrir sisteminin bir sonucu olarak birtakım problemleri barındırır (Temurçin, 2007: 47). Bu problemlerden birisi de hane sayısının kaç kişiye karşılık geldiği meselesidir. Araştırmacılar, arşiv belgelerindeki bilgilerden hareketle bir sahada yaşayan toplam nüfusu bulmak için farklı fikirler ileri sürmüştür. Bunlara göre herhangi bir sahada yaşayan toplam nüfusu bulmak için hane ya da nefer sayısını belirli bir kat sayı ile çarpmak gereklidir. Katsayılarda "5" birçok araştırmacı tarafından benimsenmiş olup, ilk defa "Barkan" tarafından kullanılmıştır. Daha sonra Sümer 7, Cohen-Lewis 6, Cook 4.5, katsayılarını kullanmıştır. Göyünç ve Lowry'de 5'i tercih etmiş, Russell, Jennings 3 ve 3,5 katsayılarını kullanırken, Faroqhi, Elibüyük, Arıkan ve Gümüşçü gibi bazı araştırmacılar hiçbir katsayı kullanmadan doğrudan "vergi nüfusunu" esas almışlardır (Taş ve Yiğit, 2011: 495-496). Bu çalışmada da hane bazında olan XVI. yüzyıl ve XIX. yüzyıl verileri 5 katsayısı ile çarpılarak kişi sayısı üzerinden bir değerlendirmeye gidilmiştir. Hazırlanan tablo ve haritalarda hane sayısı değil kişi sayısı kullanılarak değerlendirmeler yapılmıştır..

Çerkeş Kazası Köylerinde Nüfusun Gelişimi (1521-1935)

Çerkeş, XVI. yüzyılda Anadolu Eyaletine bağlı 17 sancaktan biri olan Çankırı Sancağı kazalarından biridir. Candaroğlu Kasım Bey'in sağlığındayken idaresine bırakılmış olan Çankırı, Kalecik, Tosya, Çerkeş ve hatta Kargı, onun ölümünden sonra (1464) Çankırı Sancağı idaresi altında birleştirilerek Anadolu Eyaleti'ne bağlanmıştır (Kankal, 2011: 20). Burası özellikle Osmanlı zamanında doğuya yapılan seferler için bir toplanma merkezi, askeri bir karargâh olma özelliğinden dolayı "asker çeken-toplayan manasına" Çerkeş ismi verilmiştir. Osmanlı'nın ana yollarından sol kolu üzerinde yer almasından dolayı İstanbul ve Bursa'dan doğuya Samsun, Sinop, Erzincan Erzurum ve İran'a devam eden kervanların uğrak yeridir. Gerek sahip olduğu fiziki imkanlar ve gerekse beşeri imkanlar Çerkeş'in günümüze değin önemli bir iskan sahası olmasını beraberinde getirmiştir (Yiğit ve Salan, 2013: 826).

Ortalama yükseltisi 1100-1200 m arasında bir depresyon alanında yer alan Çerkeş Kazası, Alp orojenezi sonucunda oluşmuş Kuzey Anadolu Dağları tarafından güneyden ve kuzeyden kuşatılmıştır. Kuzey Anadolu Fay Zonu üzerinde yer alan depresyonlardan biri olan Çerkeş, Kuzeyden Ilgaz Dağları'nın batı uzantıları, güneyden ise Köroğlu Dağları'nın doğu uzantıları tarafından sınırlanmıştır (Çelikoğlu, 2011: 3). Çerkeş depresyonu Çerkeş (Uluçay) Çayı vadi tabanında oluşmuş küçük bir ova olarak da nitelenebilir (İbret, 2003: 57). Depresyon içinde yer alan çalışma sahası özellikle önemli bir yol ağı üzerinde yer alması nedeniyle tarihin ilk dönemlerinden itibaren yerleşmeye sahne olmuştur. Başka bir ifade ile Anadolu'nun hemen her tarafında olduğu gibi Çerkeş'te çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapan ve aynı zamanda söz konusu medeniyetler tarafından kullanılagelen işlek bir yol üzerinde bulunmaktadır. Çerkeş Kuzey Anadolu Fayı (KAF)'na bağlı olarak oluşan tektonik oluk doğal bir yol/güzergah olma niteliğine sahip olmasından dolayı tarihin ilk dönemlerinden itibaren kullanılagelmiştir (Yiğit ve Salan, 2013: 826-827).

Harita 1. Çalışma alanı

Bir yerleşim merkezinde nüfusun gelişimi artma, azalma ve nadir olarak da sabit kalma eğilimindedir. Nüfus sayısındaki artış doğumlar, dışardan gelen göçler sayesinde olurken azalma; ölümler ve tersine göçler yoluyla meydana gelmektedir. Burada "nüfusun gelişimi" ismini verdiğimiz konu 16. yüzyıl. tahrir defterleri, temettuat defterindeki veriler ve 1935 nüfus sayımı verileri dikkate alınarak incelenmiştir. Böylece XVI. yüzyıldan XX. yüzyılın ilk yarısına kadar olan zaman diliminde nüfus gelişimi yıllık nüfus artış hızı hesaplanarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yıllık nüfus artış hızı bugün TUİK tarafından kullanılan formül olan, belirli bir tarihteki son sayım ile ilk sayımın 'e' tabanına göre logaritmaları farkının aradan geçen yıl farkına bölünmesi şeklinde hesaplanmıştır (Gümüşçü, 2001: 150).

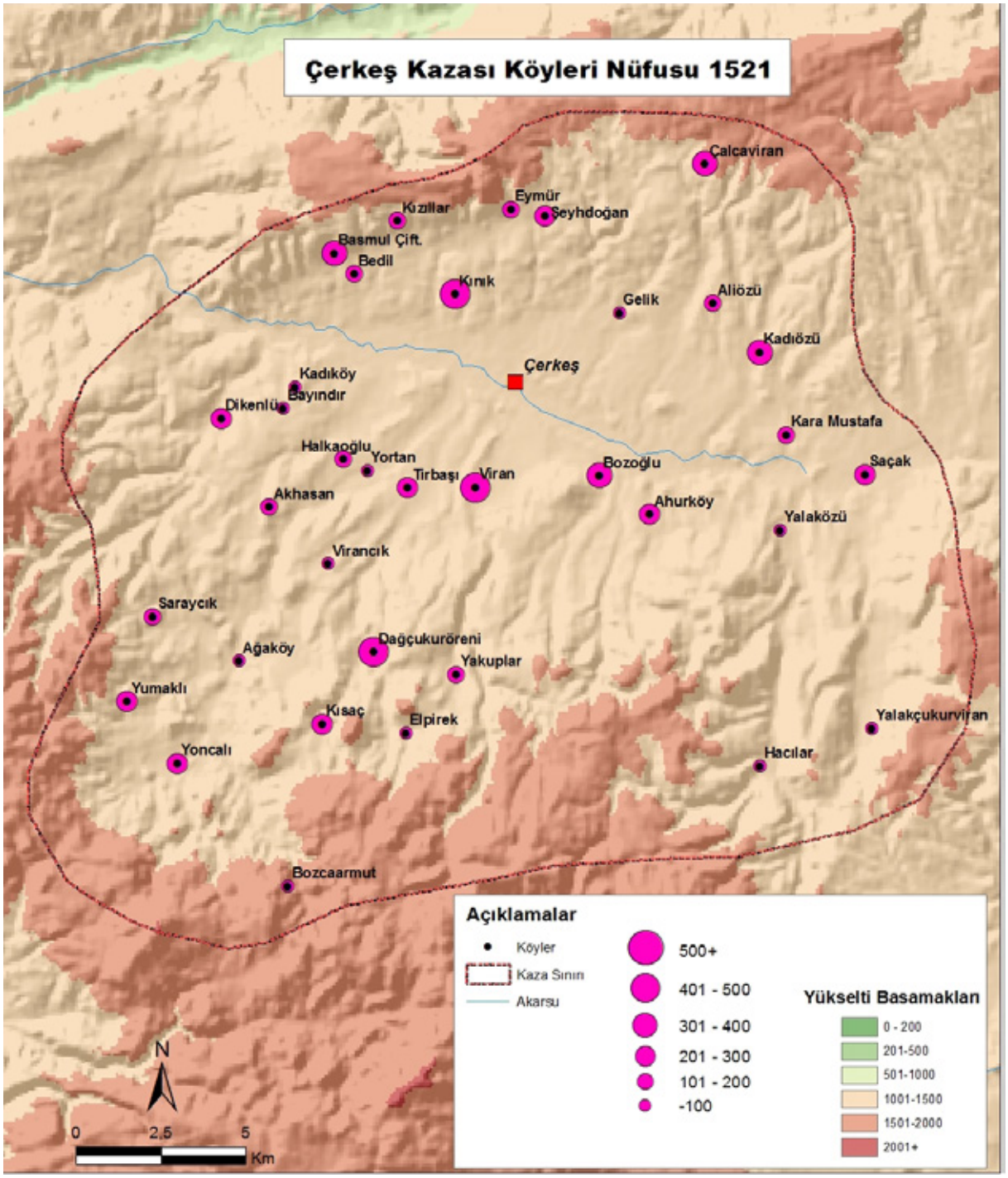
Çerkeş Kazası köyleri nüfusu 1521 tahririne göre 6595 kişi iken 1579 yılında 10165 kişiye ulaşmıştır. Geçen 58 yıllık sürede yıllık nüfus artış hızının binde 7,45 olduğu hesaplanmıştır. Çerkeş köyleri içerisinde binde 10'un üzerinde yıllık nüfus artışı gerçekleşenler Çölmekçi (‰ 13,38), Hacılar (‰ 12,6), Saraycık (‰ 12,23), Yumaklı (‰ 11,32), Kara Mustafa (‰ 11,7), Virancık (‰ 10,96), Tirbaşı (‰ 10,24) ve Ağaköy (‰ 10,67)'dir. Dikenli (‰ 6,99), Yortan (‰ 6,4), Bedil (‰ 6,22), Ahurköy (‰ 6,15) Kısaç (‰ 5,9), Halkaoğlu (‰ 5,34), Viran (‰ 5,14), Çalcaviran (‰ 5,02), Basmul Çiftliği (‰ 4,2) Karaküçük (‰ 4,07), Kadıözü (‰ 3,65), Elpirek (‰ 2,52), ve Yoncalı (‰ 2,25) köyleri yıllık nüfus artış hızı binde 7'nin altında gerçekleşmiştir.

Tarihi demografi açısından nüfus artışı konusuna değinen ilk kişi F. Braudel'dir. Braudel tarafından gerçekleştirilen araştırmalar ve öne sürülen fikirler büyük ölçüde kabul edilen bir tez haline gelmiştir. Braudel'e göre;

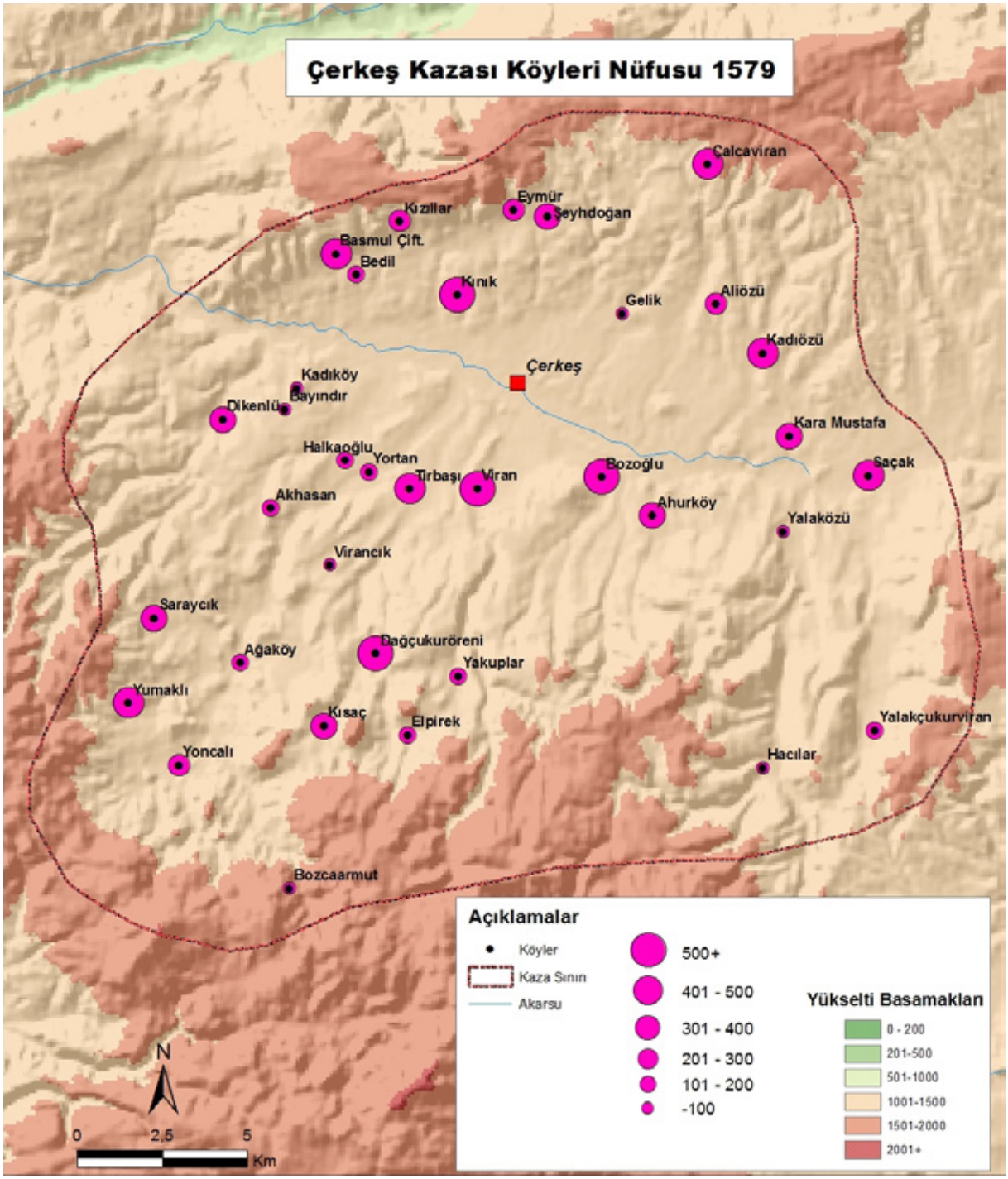
"Her yerde %100 civarında genel bir nüfus artışı yaşanmıştır. XVI. yüzyılda her yerde nüfus artmıştır. ErnstWagemann bir kez daha inatçı önermelerinde haklı çıkmıştır. Her büyük nüfus artışının olağan olarak insanlığı tümüne yayıldığını savunmuştur. XVI. yüzyıl kuşkusuz bu evrensellik ayrıcalığına sahip olmuştur. Artış 1450'lerden veya en geç 1500'lerden itibaren başlayacak ve 1600'lerden önce fark edilmeyecektir. Ve ancak sınır tarih olan 1650'lerin ötesinde belirleyici ve genelleşmiş hale gelecektir. Bu da bu yılda ‰ 7 civarında bir artış hızına denk gelmektedir. Birinci evre olan XVI. yüzyıl esnasında (1450-1550) çok canlı, devrimci olan artış, 1550'den 1650'ye olan ikinci evre sırasında genellikle yavaşlamıştır. Bu nüfus yükselişi, insanın önce etkin bir işçi, sonra da artan bir yük haline geldiği bir yüzyılın hem zaferlerini, hem de felaketlerini örgütlemiştir. 1550'lerden itibaren tekerlek dönemi başlamıştır: artık insanlar birbirlerinin rahatını kaçıracak kadar çoğalacaklardır.1600'lere doğru bu nüfus fazlalığı genişlemeyi durdurmuş ve haydutlukla birlikte, her şeyin bozulduğunu yavaş seyreden toplumsal bunalımla, XVII. yüzyılın acı yarınlarını hazırlamıştır (Braudel, 1994: 485-487).

Yapılan araştırmalar göstermiştir ki, XVI. yüzyıl Anadolu'sunda nüfus artış hızı, Braudel'in ileri sürdüğü ‰ 7'den farklıdır. Kırsal ve kentsel nüfusun artış hızı hemen hemen birbiri ile aynı olup, kent nüfus artış hızı biraz daha yüksektir. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde değişiklik göstermekte ve "yerel koşulların" büyük etkisi ile çok farklı rakamlara ulaşabilmektedir. XVI. yüzyıl Anadolu'sunda nüfusun yıllık artış hızının ‰ 10-15 olduğunu söylenilebilir. Bu rakamın üstünde hıza sahip yerlerin, yerleşme ve ekonomik faaliyetler açısından oldukça elverişli olduğunu, altında olan yerlerin ise kötü şartlara sahip olduğunu söylemek mümkündür (Gümüşçü, 2001: 150-153).

Harita 2. 1521 Çerkeş Kazası köyleri nüfusu

Harita 3. 1579 Çerkeş kazası köyleri nüfusu

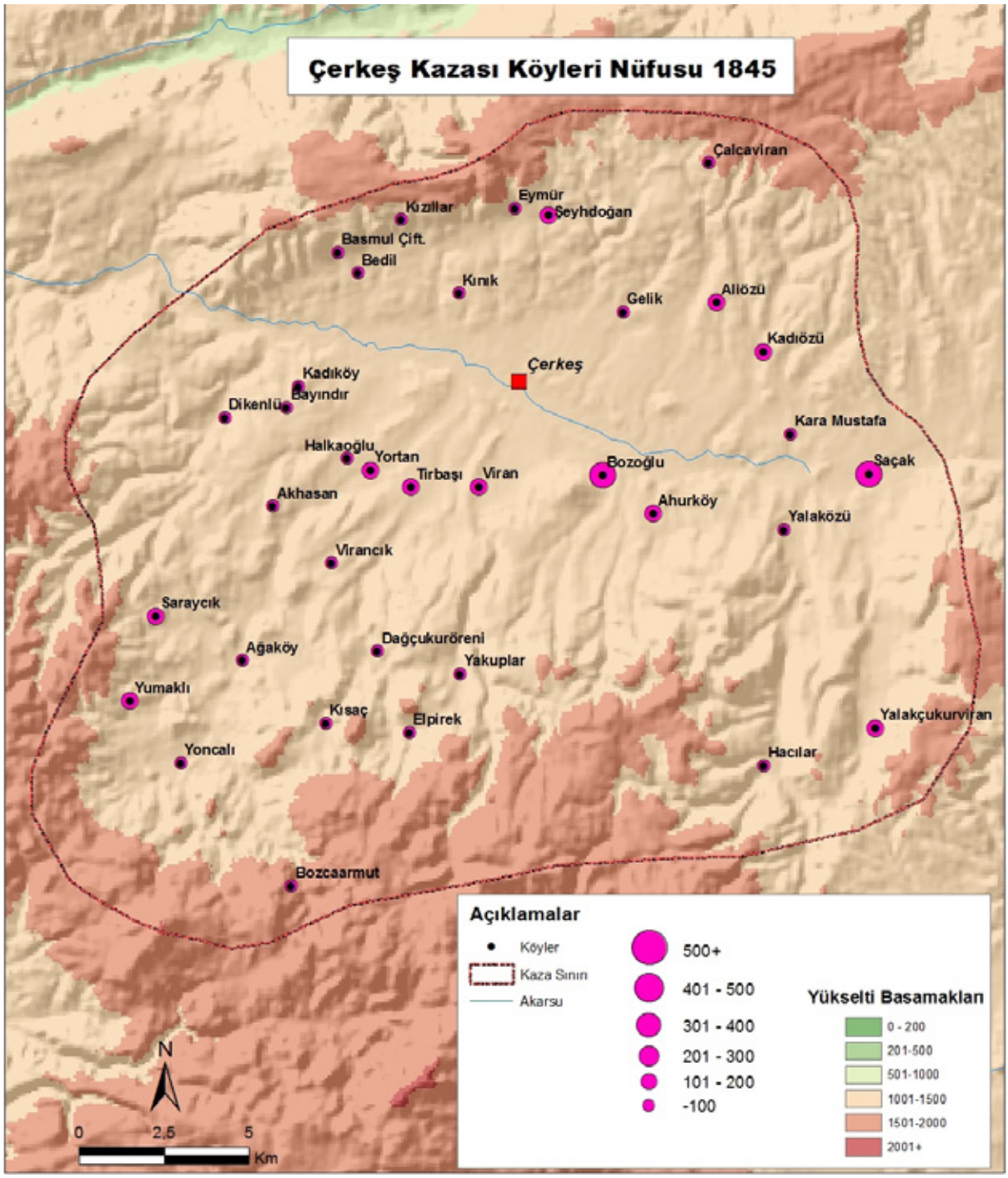
Çerkeş kazası köylerinde 66 yıllık nüfus artış hızı ‰o 7,45 olarak gerçekleşmiştir. Buda Braudel tarafından Akdeniz ülkeleri için önerilen binde 7 rakamına uygun düşmektedir. Çerkeş, Osman Gümüşçü tarafından farklı sancak ve kaza verilerinden hareketle hesaplanarak ortaya konulan ortalama binde 10-15 rakamına uymayarak söz konusu değerden sapma göstermektedir. Ancak şurası açıktır ki tüm Akdeniz ülkelerinde ve Anadolu'da olduğu üzere XVI. yüzyılın ikinci yarısında gıda arzı ve mali sıkıntıların ortadan kalkması üretimdeki artış sebebiyle XVI. yüzyılın ikinci yarısında nüfus artışı net bir şekilde görülebilmektedir. Osmanlı ülkesinin genel nüfus artış eğilimi genel ortalamanın altında dahi olsa pozitif yönlü bir değişim görülebilmektedir.

Tablo. 1. Çerkeş kazası köyleri nüfusu ve yıllık nüfus artış hızları (1579-1935)

Köy Adı	1521 nüfusu kişi	1579 nüfusu kişi	Binde (Yıl farkı 58)	1845 kişi	Binde (Yıl farkı 266)	1935 kişi	Binde (Yıl farkı 90)
Ağaköy k.	70	130	10,67	85	-1,59	401	17,23
Ahurköy k.	245	350	6,15	120	-4,02	300	10,18
Akhasan k.	110	175	8	60	-4,02	362	19,96
Ali Özü k.	185	295	8,04	110	-3,70	286	10,61
Basmul Çiftliği	380	485	4,2	5	-17,19	-	-
Bayındır k.	-	-	-	40	-	308	22,68
Bedil k.	115	165	6,22	75	-2,96	319	16,08
Bozca Armut k.	-	-	-	35	-	-	-
Bozoğlu k.	385	670	9,55	275	-3,34	571	8,11
Çalcaviran k.	325	435	5,02	90	-5,92	307	13,63
Çölmekci k.	115	250	13,38	60	-5,36	175	11,89
Dağçukuröreni k.	410	660	8,2	45	-10,09	233	18,27
Dikenlü k.	220	330	6,99	85	-5,09	353	15,82
Elpirek k.	95	110	2,52	15	-7,49		
Eymür k.	145	220	7,18	45	-5,96		
Gelik	-	-	-	35	-	-	-
Hacılar k.	65	135	12,6	100	-1,12	346	13,79
Halkaoğlu k.	110	150	5,34	50	-4,13		
Kadıköy k.	15	25	8,8	65	3,59	397	20,10
Kadıözü k.	360	445	3,65	115	-5,08	321	11,40
Kara Küçük k.	75	95	4,07	65	-1,42	-	-
Kara Mustafa k.	175	345	11,7	75	-5,73	319	16,08
Kınık k.	445	715	8,17	30	-11,92	-	-
Kısaç k.	220	310	5,9	75	-5,33	284	14,79
Kızıllar k.	175	265	7,15	40	-7,10	247	20,22
Oğullar	-	-	-	10	-	-	-
Okçuk k.	-	-	-	75		-	-
Saçak k.	280	420	6,99	295	-1,32	887	12,23
Saraycık k.	150	305	12,23	130	-3,20	528	15,57
Şeydoğan k.	210	350	8,8	125	-3,87	322	10,51
Tirbaşı k.	265	480	10,24	105	-5,71	332	12,79
Viran k.	460	620	5,14	105	-6,67	557	18,54
Virancık k.	45	85	10,96	10	-8,04	402	41,04
yakublar	120	200	8,8	30	-7,13	268	24,33
Yalakçukurviranı k.	65	110	9,07	125	0,48	465	14,59
Yalaköz ü k.	-	-	-	75	-	399	18,57
Yoncalı k.	250	285	2,25	50	-6,54	-	-
Yortan k.	100	145	6,4	85	-2,00	-	-
Yumaklı k.	210	405	11,32	130	-4,27	402	12,54
Genel Toplam	6595	10165	7,45	3145	-4,41	10091	12,95

1579 yılında 10.165 kişi olan Çerkeş kazası köyleri nüfusunun 1845 temettuat defterlerinden elde edilen sonuçları ile karşılaştırıldığında nüfusta ciddi bir düşüş karşımıza çıkar. Zira aradan geçen 266 senede yıllık ‰o -4,41'lik artış gerçekleşerek Çerkeş kazası köylerinin nüfusu 3.145'e düşmüştür. Bu dönemde yıllık nüfus artışının büyük ölçüde eksi (-) değerlerde olduğu görülmektedir. Basmul çiftliği (‰o -17,19), Kınık (‰o -11,92), Dağçukuröreni (‰o -10,09), en yüksek düşüş gerçekleşen köylerdir. Nüfusun artı yönde ilerleme kaydettiği tek merkez yıllık nüfus artış hızı ‰o 0,48 rakamı ile Yalakçukurviranı köyüdür.

Harita 4. 1845 Çerkeş kazası köyleri nüfusu

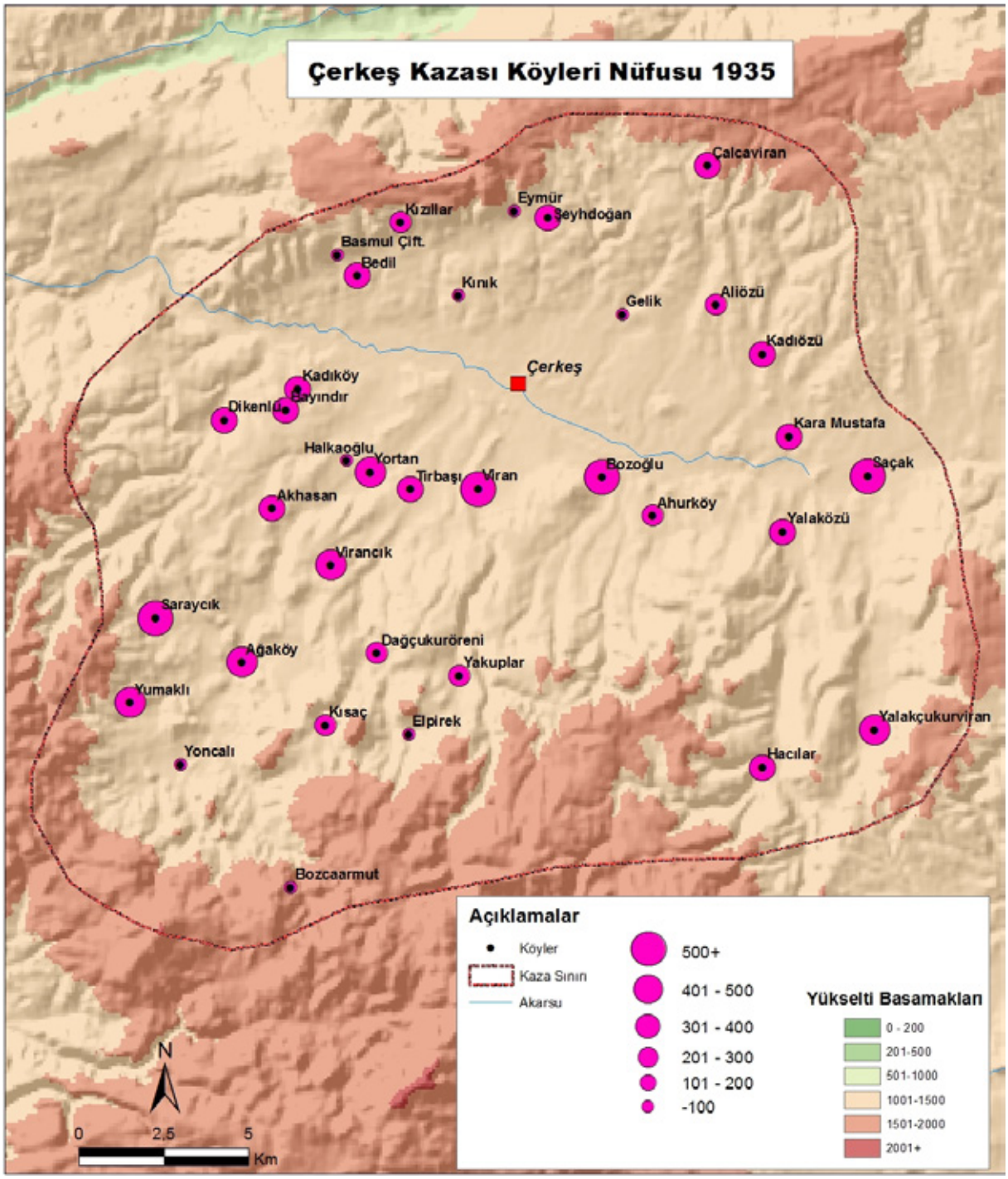

Aynı isimdeki köyler devam ederken nüfusunun bu denli düşmesi oldukça ilginçtir. Buna benzer bir düşüşü Osmanlı ülkesi için yapılan XVII. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilen mufassal avarız tahrirlerinde görülmektedir. XVI. yüzyıl sonu sayımlarında yüzyıl başına nazaran iki hatta üç katına

çıkan nüfusun XVII. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilen mufassal avarız sayımlarında (söz konusu defterlerin güvenilirliği hakkında bir takım şüphe ve tartışmalar olsa da) yerleşmelerin ve nüfusun yarısından fazlasının olmadığı yapılan çalışmalarda görülebilmektedir. Temettuat sayımlarında bu denli bir düşüşün varlığı XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki gibi bir nüfus artışının devam etmediği incelenen Çerkeş kazası köyleri örneğinde söylenilebilir.

1845 senesi tahririnden 1935'e değin aradan geçen 95 yıllık zaman zarfında yıllık nüfus artış hızı ‰o 12,27'lik bir artışla nüfus 10091 sayısına ulaşmıştır. Böylece XVI. yüzyılın ikinci yarısında ulaştığı nüfus miktarına Çerkeş kırsalı tekrar kavuşmuştur.

Harita 5. 1935 Çerkeş kazası köyleri nüfusu

XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki nüfus sayısını (10.165 kişi) ancak 1935 senesinde (10.091 kişi) tekrar yakalayabilen Çerkeş kırsalında en yüksek yıllık nüfus artış hızının gerçekleştiği merkezler Virancık (‰ 41,04),Yakuplar (‰ 24,33), Bayındır (‰ 22,68), Kızıllar (‰ 20,10) köyleridir. En düşük yıllık nüfus artış hızı ise Aliözü (‰ 10,61), Şeyhdoğan (‰ 10,51), Ahurköy (‰ 10,18), Bozoğlu (‰ 8,11) olarak karşımıza çıkmaktadır. Temettuat kayıtlarından 1935 yılına kadar geçen süreç en düşük artışın Braudel tarafından ifade edilen ‰ 7 değerinden yüksek olduğu görülür. Kısa zamanda bu denli artış olması savaşların bitmesi ve insanların savaşın arkasından üretmeye başlayarak refah seviyesinin nispeten yükselmesi şeklinde değerlendirilebilir. Her ne kadar listemizdeki köylerin büyük çoğunluğu XVI. yüzyılda var olan ve devam eden köyler olsa da haklı olarak akla şöyle bir soru geliyor: Kaybedilen Osmanlı topraklarından Anadolu'ya gerçekleşen göç ve mübadele yolu ile gelenlerin bu nüfus artış hızına olan etkisi nedir? Anadolu'ya göç ya da mübadele yoluyla gelenlerin bir kısmının yeni köyler kurduğu bilinmektedir. Ancak bir kısmı da mevcut köylere yerleştirilmiş olmalıdır. Çerkeş'te söz konusu bu mekanizmanın nasıl işlediği ise araştırmacılar tarafından ileride yapılacak arşiv ve arazi çalışmaları ile ortaya konulabilecektir.

Sonuç ve Değerlendirme:

Temettuat kayıtlarındaki köyleri göz önünde bulundurularak 521'den 1935 tarihine kadar olan dönemde Çerkeş Kazası köylerinde nüfusun gelişimi bu çalışmada eldeki bilgi ve bulgular ile ortaya konulmaya çalışılmış ve şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Çerkeş kazası kırsalında 1521'den 1579'a yani XVI. yüzyılın ilk yarısından ilgili yüzyılın sonuna tüm Akdeniz memleketlerinde ve Osmanlı ülkesinde olduğu üzere bir artış gerçekleşmiştir. Çerkeş kazası köylerinde yıllık nüfus artış hızı ‰ 7,45 oranında gerçekleşerek Braudel'in öne sürdüğü ‰ 7 değeri ile tutarlılık arz ederken, Gümüşçü tarafından Osmanlı ülkesinin muhtelif kaza ve sancak rakamları baz alınarak yapılan ayrıntılı değerlendirmesine yani Osmanlı ülkesinin yıllık nüfus artış hızı olan ortalama ‰ 10-15 değerinden sapma gösterdiği tespit edilmiştir.

1579'dan 1845 yılına değin geçen zamanda Çerkeş kazası köylerinde yıllık nüfus artış hızı ‰ -4,41 olarak tespit edilmiştir. Bu dönemde Çerkeş kazası köylerinde nüfusta ciddi bir düşüş olduğu görülür. XVI. yüzyılın son tahririnde 10165 olan nüfus 1845 yılında 3145 kişiye kadar düşmüştür. Bu durum diğer Osmanlı kaza ve sancaklarında nasıl bir seyir izlediği ve bu durumun sebepleri ayrı bir araştırma problemi olarak durmaktadır.

1845'ten 1935 yılına gelindiğinde yıllık nüfus artış hızı ‰ 12,95 olarak karşımıza çıkmaktadır ki bu artış XVI. yüzyıl içindeki yıllık artış hızından bile yüksek bir değerdir. Bu durumda savaşların bitmesi, halkın üretim yapabilmesi ve buna bağlı olarak refah seviyesinin nispeten yükselmesi ile ilgili olduğu düşünülebilir. Bu artışta gerek Balkanlardan ve gerekse Kafkaslardan kısaca Osmanlı ülkesine kaybettiği topraklardan gelen kişilerin etkisi olmuş mudur ayrı bir inceleme konusudur. Araştırmamızda 1845 yılında mevcut köyler göz önünde bulundurularak (yeni kurulan köyler göz ardı edilerek) çalışmanın sağlıklı ilerlemesi açısından tercih edilmiştir. Ancak yeni gelen insanlar yeni köyler kurmanın dışında mevcut köylere yerleşti ise bu durumda nüfusun yıllık artış hızının bu denli olmasında bu durumunda etkisi olabileceği hatırda tutulması gerekir.

Kaynakça:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 666 Numaralı Maliyeden Varid Temettuat Çerkeş Kazası Defteri.

Anonim, 1935 Genel Nüfus Sayımı Çankırı Vilayeti, DİE/TUİK, (http://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0015516.pdf son erişim: 09/10/2016).

Adıyeke, Nuri. "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), S. 11, (2000), s. 769-823.

Braudel, Ferdinand. II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, (Çev: M. A. Kılıçbay) C. I , İmge Kitabevi, Ankara, 1994.

Çelikoğlu, Şaban. Çerkeş İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), 2011.

Gökçe, Turan. "Osmanlı Nüfus ve İskan Tarihi Kaynaklarından "Mufassal-İcmal" Avarız Defterleri ve 1701-1709 Tarihli Gümülcine Kazası Örnekleri", Tarih İncelemeleri Dergisi, C. 20, S. 1, (2005), s. 71-134.

Gümüşçü, Osman. Tarihi Coğrafya Kavramlar-Tarihçe-Kaynaklar-Mekan-Metod, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.

Gümüşçü, Osman. XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.

Güneş, Mehmet. "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", Gazi Akademik Bakış Dergisi, C. 8, S. 15, (2012), s. 221-240.

İbret, Ünal. "Çankırı'daki Köy Adları Üzerine Coğrafi Açıdan Bir İnceleme", Marmara Coğrafya Dergisi S. 7, (2003), s. 53-80.

Kankal, Ahmet. XVI. Yüzyılda Çankırı, Çankırı Belediyesi Kültür Yayınları, 2011.

Öz, Mehmet. "Tahrir", DİA, C. 39, (2010), s. 425-429.

Özgür, E. Murat. Nüfus Coğrafyası, Ankara, 2011.

Taş, Barış ve Yiğit, İlker. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Beyşehir Kazası'nda Nüfus", Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi (ATAM), C. XXIX, Sayı 81, (2011), s. 489-532.

Taş, Barış. Sandıklı İlçesinde Arazi Kullanımı ve Planlama Önerileri, Ankara:Ümit Ofset Matbaacılık, 2010.

Temurçin, Kadir. "Hamidâbât Kazasında Nüfus (1831-1917)", Fırat üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 17, S. 1, (2007), s. 45-68.

Tümertekin Erol ve Özgüç, Nazmiye. Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekan, İstanbul: Çantay Kitabevi, 2009.

Yakar Mustafa ve Temurçin, Kadir. "Yurtdışından Türkiye'ye Kim, Nereye Göç Ediyor?", Journal of Turks, Vol. 5, No. 1, (2013), s. 217-231.

Yakar, Mustafa. "21. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türkiye Nüfusunda Ne Değişti?", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 5, S. 21, (2012), s. 382-402.

Yakar, Mustafa. "İç ve Dış Göçlerin Kırsalda Nüfusun Yaş Yapısına Etkisi: Emirdağ İlçesi Örneği", Coğrafi Bilimler Dergisi, C. 10, S. 2, (2012), s. 129-149.

Yiğit, İlker ve Salan Musa. "XVI. Yüzyıl Çerkeş Kazası Köylerinin Lokalizasyonu ve Toponimik Analizi", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/6 (Spring 2013), p. 959-973.

Ermeni Meselesi İle İlgili Yazılmış Olan Tezler

The Dissertations Written About The Armenian Problem

Özen DURAN İSSİ *
İlhan KULACA **

Öz:

Bu araştırmanın amacı, ülkemizde Ermeni meselesi üzerine yazılan tezleri tespit etmektir. Araştırmanın problemi; özellikle yakın tarihimiz açısından önem arz eden bu denli hassas bir konu hakkında sadece 100 tez yazılmış olması. Bu tezlerin 7'si Ermeni İsyanları, 5'i Ermeni Soykırımı, 20'si Ermeni Olayları, 31'i Ermeni Meselesi, 30'u Ermeni Sorunu, 7'si Ermeni Tehciri, 1'i Sözde Ermeni Soykırımı başlıklarından oluşmaktadır. Konu araştırma gerekçesi olarak ta şunu gösterebiliriz; uluslar arası arenada önemli bir gündem oluşturan sözde Ermeni Soykırımı konusunda gerek ülke dışında, diaspora ve lobi faaliyetleri, bunun yanı sıra siyasi erklerin beklentileri sonucu gerçek olmayan sözde soykırıma gerçeklik kazandırma çabaları görülmekte gerekse ülke içinde konu ile ilgili vatandaşların yeterli bilgi seviyesinde olmadığı ve kulaktan dolma bilgilerle vatandaşların yanlış yönlenebildikleri ortadadır. Türk tarihinin en önemli konularından biri olan Ermeni meselesinde milletimizin açık bir şekilde haksızlığa uğratılmasına rağmen birçok ülkede soykırım olarak kabul edilmesi sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Sonuç olarak ülkemiz için çok önemli olan bir konunun akademik anlamda çok az ele alınması üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur. Bu konu ile alakalı aynen Ermeni diasporasının yaptığı gibi lobi faaliyetlerini çoğaltmak ve konu ile alakalı enstitüler ve araştırma merkezlerinin arttırılması, daha fazla akademik çalışmanın yapılması, daha geniş kitlelere yayılması gerekmektedir. Çalışmamızda bibliyografya yönetimi kullanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk, Ermeni, tarih, tez, tehcir.

* Sınırteke Ortaokulu İncirliova/AYDIN, ozenduran84@hotmail.com
** Beyköy Polis Abla Ortaokulu Köşk/AYDIN, ilhan.kulaca@gmail.com

Abstract:

The purpose of this study is to identify the dissertations written about the matter of Armenian in our country. The problem of the research is that only 100 dissertations have been written so far about this subject which is very important especially for our recent history.The title of 7 of these dissertations is Armenian Revolts,the title of 5 of them is Armenian Genocide,the title of 20 of them is Armenian Events,the title of 31 of them is Armenian Matter,the title of 7 of them is Forcing Armenians to Migrate,and the title of 1 of them is ''Nominally Armenian Genocide''.We can show the reason of this research is that about the ''Nominally Armenian Genocide''which remains mostly on the agenda on international arena,is tried to be shown as if it is real ,although it is not real, both as a result of the expectations of political powers, and by the Armenian Diaspora and the lobby activities abroad,besides; in the country it s very certain that as the citizens don't have enough knowledge about this subject,they can be misleaded by hearsay knowledge.The Armenian Matter which is one of the most important matters of Turkish history,is accepted as ''genocide''in many countries although our nation is downtrodden absolutely. Finally, it is the question that should be considered on why this subject which is very important for our country,has been searched academically very rarely.As Armenian Diaspora did before,lobbby activities, the number of institues and research centres about this subject,and the number of academic studies on this subject must be increased and it should expand to larger crowd of people.Bibliograpy method is used on our study.

Keywords: Turkish, Armenian, history, thesis and relocation.

Giriş

Tarih bilimi, geçmişte meydana gelmiş olayları, farklı pencerelerden değerlendiren, fakat bu değerlendirmeleri belgelere dayandıran bir ilim dalıdır.(Halaçoğlu,2008) Sosyal bir varlık olan insan tarihi çağların başlangıcından günümüze değin birçok medeniyet kurmuş ya da medeniyetlere son vermiştir. Medeniyetlerin kendilerine has kültürel özellikleri kuşaktan kuşağa ve sosyal, siyasal ve ekonomik etkileşimlerle diğer medeniyetlere aktarılmıştır. Tarih, kültürün zaman içindeki siyasi sosyal akışını ve sürekliliğini sağlar. Denilebilir ki, bir milletin tarihi onun bütün kültür varlılarının aksiyon haline geçmiş şeklidir (Turan, 2002: 189). Bir milleti birbirine bağlayan en önemli unsur ortak kültür ve ortak tarihtir. Ortak tarih, milli birlik ve beraberliği sağlarken aynı zamanda geçmişi bilerek geleceğe daha iyi hazırlanabilmeyi sağlar.

Uluslar arası arenada ülkemizin günümüzde uğraştığı önemli sorunlardan biri sözde Ermeni soykırımı meselesidir. Dönemin Başbakanı Sayın Erdoğan'ın her iki ülke tarihçileri tarafından konunun araştırılması teklifinin Ermenilerce reddedilmesi ellerinde delil olmadığını açıkça ortaya koymaktadır (Halaçoğlu, 2008: 27).

Bu bağlamda uluslararası arenada ülkemiz için çok hassas bir konu olan Ermeni Meselesi yazılmış olan tezlerde nasıl ele alınmıştır? Araştırma çalışmalarının yöntemi nicel mi yoksa nitel olarak mı yapılmıştır? Yazılmış olan tez sayısı yeterli midir? İşte bu soruların cevabına bakmak için YÖK ulusal tez merkezine bakılmıştır. Ülkemiz dış politikası için çok önem arz eden bu konuda hassas, objektif ve dikkatli olmak gereklidir.

Araştırmanın Amacı

Ülkemiz tarihi açısından önemli olan, dış politikada ve uluslararası her ortamda karşımıza çıkan, milletimiz için önem seviyesi yüksek bir konu olan Ermeni Meselesi ile ilgili ülkemizde yazılmış olan tezlerin içeriği nedir? Yöntem ve araştırmanın amacı nedir? Sorularına cevap bulmaktır.

A.Yöntem

Bu araştırmada Nitel Araştırma Bibliyografya İncelemesi kullanılmıştır. İncelenen tüm tezlerin bildiride sunulması mümkün olamayacağından belirlenen konu başlıklarından ikişer adet tez rastgele olarak seçilmiş ve incelemeye alınmıştır.

B.Bulgular

Ulusal Tez Merkezinde "Ermeni Meselesi" ile ilgili yapılan taramada 100 adet teze ulaşılmıştır. Bu tezlerin 7'si Ermeni İsyanları, 5'i Ermeni Soykırımı, 20'si Ermeni Olayları, 31'i Ermeni Meselesi, 30'u Ermeni Sorunu, 7'si Ermeni Tehciri, 1'i Sözde Ermeni Soykırımı başlıkları altında toplanmıştır.

Ermeni meselesi başlığı altında incelenen tezlerden ilki "Tasvir-i Efkar'da Ermeni Meselesi 1914-1918" isimli yüksek lisans tez çalışmasında GÜL(2006), tarih metodolojisi çerçevesi içinde, Ermeni Meselesi'ni 1914-1918 tarihleri arasındaki bu dönemde yayınlanmakta olan günlük Tasvir-i Efkar gazetesinin bütün sayılarını incelemek suretiyle ele almıştır.

Benzer bir metotla yapılan bir diğer çalışma KANDİL(2003) tarafından, 1914-1918 yılları arasında Ermeni Meselesi'ni ve Ermenilerin durumunu Takvim-i Vekayi gazetesinde bu dönem içerisinde yayınlanmış olan haberlere dayanarak incelendiği çalışmadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk resmi gazetesi olarak Takvim-i Vekayi, tehcirle ilgili önemli haberleri içermektedir. Bundan dolayı Ermeni Meselesi'nin 1914-1918 yıllan arasında Takvim-i Vekayi'de yer alan haberler üzerinden incelenmesi önemlidir. Bu çalışma tehcirle ilgili çıkarılmış olan kanun, geçici kanun ve yönetmeliklerin yanında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin 1914-1918 yıllan arasında sosyal, siyasal, ekonomik, hukuki ve dini yaşamlara dair bilgileri de sunmaktadır.

Ermeni Soykırımı başlığı altında beş adet tez bulunmaktadır. rastgele olarak bu tezlerden iki adet seçilmiştir. Talipoğlu (2014) "Propaganda teknikleri açısından Ermeni soykırımı iddialarının bir analizi" adlı çalışmasında Ermeni sorunu iletişim boyutuyla ele alınmış, yöntem olarak literatür taraması ile detaylı bir şekilde konu irdelenmiş, örnek olay çalışmasıyla propaganda taktik ve teknikleri üzerinde durulup söylem analizi yapılmıştır. Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde literatür taraması yapılıp Ermeni sorununun tarihsel gelişimi ve Tehcire giden süreç incelenmiş, ikinci bölümde ise Ermeni propagandası genel bir bakış açısıyla ele alınarak Ermenilerin propaganda için kullandıkları misyoner okulları, kilise, Ermeni isyan komiteleri irdelenmiş ayrıca görsel anlamda Ermeni film, belgesel, afiş ve tasarımlar propaganda bağlamında incelenmiş ve söylem analizi yapılmıştır. Üçüncü bölümde; propaganda taktik ve söylemleri bağlamında propagandanın kavramsal boyutu incelenmiş ve propaganda çeşitleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

An (2013), "Sözde Ermeni Soykırımı Bağlamında Diaspora, Baskı Grubu Ve Lobi Faaliyetlerinin önemi" isimli çalışmasında amaç, siyasi otoriteler üzerinde etkili olan Ermeni diasporası, baskı grubu ve lobi faaliyetlerini incelemiş, baskı grupları ve lobi kuruluşlarının oluşumu, etkin oldukları ülke ve kuruluşları ortaya koyarak Türkiye olarak bu konudaki eksikliklerin görülmesi ve bu eksikliklerin giderilmesi gerekliliği ortaya koymaktır.

Ermeni İsyanları başlığı altında incelediğimiz tezlerden Çelik' in (2016) "XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Sason Ermenileri ve Sason Ermeni isyanları" isimli çalışması, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Sason Bölgesinde yapılan sözlü tarih çalışmaları ve kaynak eserlerden istifade edilerek hazırlanmıştır. 1894 yılında Hınçaklar ve 1904 yılında ise Taşnakların öncülüğünde Sason'da ortaya çıkan olaylar ve sonrasında yaşananlar etraflı şekilde ele alınmaktadır. Sason coğrafyası ve burada yaşayan Ermeniler hakkında genel bir bilgi verildikten sonra Ermeni Sorununun ortaya çıkışını ve bu noktada Sason'un önemi üzerinde durulmuştur.

İkinci tez ise Şen'in (2005), "Ermeni İsyanlarında Bölge-Toplum Faktörü Ve Günümüzdeki Yansımaları" adlı çalışmasıdır. Şark meselesinin uzantısı olarak Ermeni sorunun tarihsel gelişimi incelendiği çalışmada Asala Terör örgütünün faaliyetlerinin son bulmasının akabinde patlak veren PKK

terör örgütü faaliyetlerine dikkat çekilmekte ve sonuç olarak iki terör örgütünün benzerliklerinden ve aynı coğrafyadaki emellerinden hareketle aslında amacın görüneni aksine sözde Kürdistan'ı kurmak değil Ermeni Devleti kurmak olduğu açıklanmaya çalışılmıştır.

Ermeni Tehciri başlığı altında incelenen tezlerden ilki Şengül(2014) tarafından "Ermeni tehciri ve Adapazarı Ermenileri" adlı çalışma yerel ölçekli bir çalışma olup, tarama modeli ve sözlü tarih araştırması modeli uygulanmıştır. Ermeni sorununun ortaya çıkışı ve Adapazarı'ndan göçe tabi tutulan Ermeniler ele alınmıştır.

Tiftik (2009), "Ermeni tehciri ve Kütahya Ermenileri" isimli çalışmasında Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Kütahya Bölgesinde yapılan sözlü tarih çalışmaları ve kaynak eserlerden istifade edilen bu eserde özellikle 19.yy sonu 20.yy başlarındaki Ermeni olayları ortaya koymuştur.

Taşçıoğlu (2014), "Belgelere göre Türk-Ermeni İlişkilerinde Katliam ve Soykırım İddiaları" adlı tez çalışmasında zorunlu göçe neden olan Türk-Ermeni ilişkilerinde katliam ve soykırım iddialarını araştırmıştır. Bu kapsamda sadece Osmanlı ve Türk kaynakları değil, ABD, İngiliz, Fransız, Rus ve Ermeni kaynakları da incelenmek suretiyle diğer görüşlerin de gerçekliği araştırılmış ve meydana gelen olayların gerçek nedenleri ve sonuçları ile günümüze olan yansımaları aydınlatılmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak da Ermenilerin Türk hâkimiyetinde kaldıkları süreçte tarihlerinin en rahat ve özgür dönemini yaşadıkları, ancak Osmanlı İmparatorluğunu parçalamak amacında olan Avrupa devletlerinin bağımsızlık vaadiyle kışkırtmaları sonucu kendi devletlerine karşı isyan ederek düşman tarafına geçtikleri ve bunun bedelini zorunlu göçe maruz kalarak ödedikleri, günümüzde ise Doğu Anadolu topraklarını Ermenistan toprağı olarak gördükleri ve bu topraklara dönme hedefinden hiçbir zaman vazgeçmedikleri ve bu hedefe ulaşabilmek için bölücü Kürtlerle işbirliği yaptıkları görülmüştür.

Ermeni Sorunu başlığı altında incelenen çalışmalardan Yılmaz (2013) tarafından kaleme alınan "19 ve 20.yüzyıl dönemecinde Amerika'da Ermeni Sorunu Yansımaları: Türkiye ve Ermeni Mezalimi kitap örneği" çalışmasının farkı, yabancı literatürde temel kaynaklardan biri olan ve henüz Türkçe' ye çevrilmemiş bir eseri Türkçe' ye çevirerek, karşıt görüş içeren diğer kaynaklarla karşılaştırmaktır. Bu karşılaştırma sonuncunda varılmak istenen hedef, Amerika'da Ermeni sorununun algılanma biçimini ortaya koyarak, belgelere dayandırılmayan asılsız anlatımların nedenlerini sunmaktır.

Akarsu(2010), "Ermeni sorununun Ermenistan'ın dış politikasına etkisi" adlı çalışması, Ermenistan'ın dış politikasının ana aktörleri olan soykırım, diaspora, Karabağ ve Ermenistan'ın diğer ülkelerle ilişkilerini ortaya koyması bakımından önemlidir. Kapalı bir coğrafyaya sahip olan Ermenistan'ın komşu ülkelerle sorunlarını uluslararası boyuta taşıyarak dış politikasını nasıl olumsuz hale getirdiği soykırım iddiasıyla Türkiye'den tazminat ve toprak talep etmesi ve Karabağ sorunu üzerinden gözler önüne serilmiştir. Ermenistan'ın denize çıkışının olmamasının yanı sıra, Gürcistan örneği üzerinden ticaretteki bağımlılığıyla ve uyguladığı dış politikalarla da özgürlüğünü sınırlandırdığı belirtilmiştir.

Ermeni Olayları başlığı altında incelenen çalışmalardan ilki "Berlin Antlaşması'ndan (1878) Tehcir Kanunu'na (1915) Hatay'da Ermeniler ve Ermeni olayları" isimli çalışmasında Geçer (2013), tarih biliminin bilimsel metotları kullanılarak Ermeni Meselesinin iç ve dış etkenleri ile Ermeni Taşnak ve Hınçak Çetelerinin Hatay, Kilikya yöresindeki faaliyetleri, Hatay bölgesinde yaşayan Ermenilerin nüfusları, sosyal ve kültürel durumları, çıkardıkları olaylar ortaya konmuştur

Bozan(2012), tarama modeli uygulanan "Diyarbakır vilayetinde Ermeniler ve Ermeni olayları: 1878-1920" isimli çalışmasında Ermeni Meselesinin doğuşu,1 Kasım 1895 İsyanı ile Ermenilerin 878 dükkanın yakılıp yağmalandığı, can kaybına neden olduğu olaylara değinmiş, alınan önlemlerden, Vali Mehmet Bey'in çalışmalarından bahsetmiştir.

Sonuç ve Öneriler:

Yazılmış olan tezlere baktığımızda alanda yeterli sayıda tez olmadığı görülmüştür. Ülkemizde 240 civarında üniversitenin bulunduğunu ve bunların büyük çoğunluğunda Sosyal Bilimler Enstitüsü, T.C.İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Enstitüsü ve birçok Tarih bölümü olmasına rağmen üretilen tez sayısının azlığı ülkemiz açısından düşündürücüdür. Bunun en büyük sonucunu ülkemize karşı yıllardır yapılan lobi faaliyetlerinde de görmekteyiz. Tez çalışmalarına baktığımızda ancak son 20 yılda bir kıpırdanma olduğu görülmektedir. Bundan önceki süreçte konu ile ilgilenen akademisyen sayısı bir elin parmaklarını geçmemektedir.

Ülkemiz Ermeni meselesi ile ilgili gözünü açtığında 1970'li yıllardan sonra terör örgütü ASALA karşısına çıkmıştır. Birçok diplomatımızı şehit eden bu örgütün faaliyetlerinden sonra ülkedeki siyasi erk konu ile ilgilenme ihtiyacı hissetmiştir ki Ermeniler kendilerine göre sözde soykırım meselesini hiç sonlandırmamışlardı. Türklerin millet-i sadıka olarak gördükleri Ermenilerin bu şekilde davranışları ve faaliyetleri yüreğinde derin bir acı olarak ilelebet yaşayacaktır.

Ermeni Meselesinin daha iyi anlaşılabilmesi için üniversitelerimizin daha çok araştırma yapması ve bu araştırmalarını kamuoyuyla paylaşması gerekmektedir. Konu ile ilgili görsel materyallerin çoğaltılması, durum ile ilgili farkındalık yaratılması gerekmektedir.

Kaynakça:

Akarsu, Zeynep. Ermeni sorununun Ermenistan'ın dış politikasına etkisi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Abant İzzet Baysal Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı / Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı. YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi. (Tez No: 263453). 2010.

An, Ömer Faruk. Sözde Ermeni soykırımı bağlamında diaspora, baskı grubu ve lobi faaliyetlerinin önemi. Atılım Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi. (Tez No: 327486). 2013.

Bozan, Oktay. Diyarbakır vilayetinde Ermeniler ve Ermeni olayları: 1878-1920. Fırat Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Anabilim Dalı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi. (Tez No: 314262). 2012.

Çelik, Nihat. XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Sason Ermenileri ve Sason Ermeni isyanları. Batman Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Anabilim Dalı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi. (Tez No: 428362). 2016.

Elçin, Yılmaz. 19 ve 20.yüzyıl dönemecinde Amerika'da Ermeni sorunu yansımaları: Türkiye ve Ermeni Mezalimi kitap örneği. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Anabilim Dalı / Karşılaştırmalı Tarih Bilim Dalı. YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi. (Tez No: 337598). 2013.

Erhan, Metin. Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük Derslerinde Ermeni Meselesinin Öğretimi (Mevcut Ders Kitapları, Öğretmen ve Öğrenci Görüşleri ve Çağdaş Yayınlar Işığında Yeni Bir Ünite Tasarımı). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı. YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi. (Tez No: 207108). 2007.

Geçer, Ahmet. Berlin Antlaşması'ndan (1878) Tehcir Kanunu'na (1915) Hatay'da Ermeniler ve Ermeni olayları. Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Bölümü / Tarih Anabilim Dalı / Genel Türk Tarihi Bilim Dalı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi. (Tez No: 340245). 2013.

Gül. Serkan. Tasvir-i Efkar'da Ermeni meselesi 1914-1918. Orta Doğu Teknik Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Anabilim Dalı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi. (Tez No: 205088). 2006.

Halaçoğlu, Yusuf. "Ermenilerin Suriye'ye Nakli: Sürgün Mü? Soykırım mı?", ATO Yayınları, Ankara. 2008.

Kandil, Pınar. Takvim-i Vakayi`ye göre Ermeni meselesi (1914-1918). Orta Doğu Teknik Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Anabilim Dalı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi. (Tez No: 140314). 2003.

Şen, Mehmet Tuğtigin. Ermeni isyanlarında bölge-toplum faktörü ve günümüzdeki yansımaları. Kafkas Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi. (Tez No: 162712). 2005.

Şengül, Haluk. Ermeni tehciri ve Adapazarı Ermenileri. Dumlupınar Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Anabilim Dalı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi. (Tez No: 356927). 2014.

Talipoğlu, Ümmü Gülsüm. Propaganda teknikleri açısından Ermeni soykırımı iddialarının bir analizi. Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı / Halkla İlişkiler Bilim Dalı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi. (Tez No: 370580). 2014.

Taşçıoğlu, Ömer Lütfi. Belgelere göre Türk-Ermeni ilişkilerinde katliam ve soykırım iddiaları. Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi. (Tez No: 375482). 2014.

Tiftik, Mehmet Ali. Ermeni tehciri ve Kütahya Ermenileri. Dumlupınar Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Bölümü / Tarih Anabilim Dalı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi. (Tez No: 240445). 2009.

Turan, Refik. "Kültür Alanındaki Gelişmeler", Türkiye Cumhuriyet Tarihi (Komisyon) , C.II, 189, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara. 2002.

Turan, Volkan ve diğerleri. "MEB 10.Sınıf Tarih Kitabı". Ankara. 2015.

I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nin Dış Ticareti (İstatistik Mecmualarına Göre)

Foreign Trade Of Ottoman Empire During First World War (According To Statistical Journals)

Haluk KAYICI *

Öz:

Genel olarak Osmanlı dış ticaret politikası ülke içinde mal bolluğunu arttırarak özellikle de fiyat kârlılığını amaçlayan ithalatı teşvik edici, ihracatı kısıtlayıcı bir uygulamaya dayanmaktaydı. Bunu desteklemek amacıyla ihracat yüksek oranlarda vergilendirilirken bazı mallara da ihracat yasağı konmaktaydı. 19. ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı ekonomisi birçok olumsuzluk ile karşı karşıya kalmasına rağmen ticareti canlı tutmak için büyük bir gayret gösterilmiştir. 29 Ekim 1914'te dâhil olduğu I. Dünya Savaşı sırasında da Osmanlı Devleti'nin, diğer ülkeler ile dış ticaret faaliyetleri devam etmiştir. Özellikle bu dönemde ithalat yapılan ülkelerin başında Almanya, Avusturya-Macaristan, Romanya gelirken, ürünlerin en çok ihraç edildiği ülkeler ise Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'dır. Bu çalışmada savaş dönemi içerisinde birincisi 1916 yılının son altı ayına ve ikinci 1917 yılının ilk altı ayına ait olmak üzere sadece iki defa Rüsûmat Müdüriyyeti Umûmiyyesi tarafından yayınlanmış olan İstatistik Mecmualarına göre Osmanlı Devleti'nin ticaret yaptığı ülkeler, ithal ve ihraç ettiği ürünler, bu ürünlerin parasal kıymetleri ile dış ticaret işlemlerinin gerçekleştiği gümrükler ve limanlar hakkında bilgiler sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Dış Ticareti, I. Dünya Savaşı, İthalat, İhracat, Gümrük

* Trakya Üniversitesi, İpsala MYO, İpsala-Edirne, halukkayici@trakya.edu.tr

Abstract:

Generally, foreign trade policy of the Ottoman Empire was based on practices such as limiting the exportation and promoting the importation especially aiming on profitability by increasing the abundance of the products within the country. In order to support this, exportation was highly excised and some of the products were banned from exportation. Although Ottoman economy faced many struggles in the beginnings of the 19th and 20th century, a great effort was put forward to keep the trade alive. Foreign trade transactions of Ottoman Empire with other countries kept going during the First World War which it got involved on 29 October 1914. Especially in this term, importation was carried out with countries such as Germany, Austria-Hungary and Romania and exportation with Germany, Austria-Hungary and Bulgaria. In this study, general knowledge will be put forward about the countries with whom Ottoman Empire did business, the exported and imported countries, monetary values of these products and the customs and the ports that foreign trade transactions took place on according to the Statistical Journals published by the Customs Administraion Directorate twice of which the first part belonging to the last six months of the year 1916 and the second part belonging to the first six months of the year 1917 during the war,

Keywords: Ottoman Foreign Trade, First World Ward, Importation, Exportation, Customs

Giriş

Ticaretin, toplumsal bir iş bölümü içerisinde süreklilik arz ettiği düşünülürse aynı iş bölümünün bir türü de dünyanın farklı bölgeleri arasında gerçekleşmektedir. Dili, dini, yasaları, kuralları, yaşam tarzları, iklimleri, toprak yapıları ve insan karakterleri farklı olan bağımsız ülkeler çeşitli mal ve hizmetler üretirken, farklı mal ve hizmetlere ihtiyacı olduğu da bir gerçektir. Günümüzde en dar anlamıyla ithalat ve ihracat faaliyetleri olarak belirtebileceğimiz dış ticaret, üretilen malların, sağlanan hizmetlerin, sermayenin ve fikri mülkiyet haklarının başka ülkelere satılarak veya başka ülkelerden alınarak tüketicilere sunulması faaliyetlerinin tümünü kapsar.

Kuruluşundan İstanbul'un fethine kadar Osmanlılar, önce Fırat'tan Tuna'ya, Kırım'dan Ege Adaları'na kadar Anadolu ve Balkanlar'ı fethederek buraları egemenlikleri altına aldılar. İstanbul'un fethinden sonra burayı başkent yaparak, boğazlar etrafında Anadolu ve Balkanlar'ı kapsayan büyük bir devlet meydana getirdiler (İnalcık, 2009a:315). 16. yüzyılda Suriye, Mısır, Arabistan ve Yemen gibi Arap topraklarını da kattığı sınırlarına ulaştığında çok geniş bir bölge üzerinde istikrar ve asayişi sağlamıştı. Özellikle İstanbul, Doğu-Batı ve Kuzey-Güney ticaret yollarının kavşak noktasıydı; Çin ve Hindistan'dan başlayarak Anadolu'ya kadar gelen büyük ticaret yolları sayesinde ürünler İstanbul ve diğer birkaç liman üzerinden Afrika ve Avrupa ile Rusya'ya dağılıyordu (Yılmaz, 2012:125). Osmanlılar hâkimiyetleri altına aldıkları bölgelerde bulunan yerli tüccarlara müsamaha göstermişler, yabancı tüccarların şahıs ve mallarına dokunmamış ve ticaretlerini de engellememiştir (Güçer, 1987:58).

Kuruluş ve genişleme dönemlerinde dünya ticareti Akdeniz ve çevresinde yoğunlaşırken 14. yüzyıl sonlarına doğru Bursa ve Edirne gibi şehirler ticarî yönden önem kazanmaya başlamıştı. Devletin Akdeniz ve çevresindeki ticarî faaliyetlere hâkim olabilmesi için öncelikle Doğu Akdeniz'de sürekli mücadele halinde bulunan Venedik ve Cenova'nın tekelci eğilimlerini kırması gerekiyordu (Tabakoğlu, 2005:275). Venedik'in, hem Doğu Akdeniz ticaretine hâkim olması, hem de burada bir sömürge imparatorluğu kurmuş olması nedeniyle, Osmanlılarla ilişkileri karışıktı. Her padişahın tahta çıkışında ticarî ayrıcalıkları yenilemeye tabî tutulurdu (İnalcık, 2009b:139-140).

Halil İnalcık (2010), Osmanlı'nın klâsik çağında bir ahdnâme ile ticarî imtiyaz ve güvenceler verdiğini belirtirken (242-244), bu imtiyazların (kapitülasyon) aşamalarını şu şekilde aktarmıştır (İnalcık, 2003:61-62):

İtalyan Devletleri Dönemi (Ceneviz, Venedik, Floransa, Napoli (1200-1569)

Batı Devletleri Dönemi (Fransa, İngiltere, Hollanda (1569-1700)

Avrupa Devletleri (1700-1783)

Rusya ile karşılıklı zorunlu muahede (1783)

İngiltere ile ticaret antlaşması (1838)

Kapitülasyonları kaldırma girişimleri: Tanzimat dönemi ve II. Meşrutiyet (1856-1914).

Osmanlı'nın kapitülasyon vermesindeki mâlî amaç, Osmanlı topraklarından transit geçen ve ülkeden ihraç edilen mallardan vergi alarak hazineye büyük çapta gelir sağlanmasıdır.

Osmanlı Devleti'nin 15. ve 16. yüzyıllarda ki dış ticaretinin hacmi ve dış ticarete konu olan malların toplam üretim içerisindeki payı çok sınırlıdır. Ulaştırma teknolojisinin yeterince gelişmemiş olması bu durumu ortaya çıkarırken, uzun mesafeli ticaret daha çok yükte hafif, pahada ağır mallar üzerinde yoğunlaşıyordu. Hububat gibi taşıması daha zor olan ürünlerde, uzun mesafeli ticaret deniz taşımacılığının elverişli olduğu durumlarda yapılabiliyordu. Dış ticaretin sınırlı kalmasının bir diğer nedeni de, geniş devletin kendi içinde oldukça gelişmiş bir iş bölümünün varlığıydı. Şehirlerin tüketimi için gereken gıda maddelerinin, loncaların üretimi için gerekli hammaddelerin çok büyük bir kısmı devletin içinden sağlanıyordu. Devlet de bu iş bölümünü canlı tutmaya ve büyük ölçüde kendi kendine yetebilme konumunu korumaya çalışıyordu. Bu amaçla gerektiğinde darlığı duyulan gıda maddelerinin ve hammaddelerin ihracatı yasaklanıyordu. Buna karşılık, iaşe sorunlarını hafifleteceği düşüncesiyle ithalat destekleniyordu (Pamuk, 2007:67-68).

Pamuk'un (2007) tespitine göre:

(…) 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı dış ticaretinin bir diğer özelliği de toplam ticaret içinde Orta ve Batı Avrupa'nın payının sınırlı kalmasıdır. Anadolu'nun dış ticareti daha çok Doğu Akdeniz, Doğu Avrupa ve Orta Doğu bölgelerine yönelmekteydi (68).

Büyük deniz keşiflerinin sonucunda, dünya ticareti, 16. yüzyıl sonlarından itibaren Akdeniz'den okyanuslara kaymıştır. Osmanlı Devletinin dünya ticaretinden aldığı pay azalmaya başlamış, yerli sanayi mamullerine karşı ciddi dış rakipler ortaya çıkmıştır. Yine bu dönemde Akdeniz ticaret filoları, Atlantik ticaret filolarının altına düşmüştü. Dolayısıyla Atlantik ticareti Akdeniz ticaretinin yerini almaya başladığı gibi, Atlantik filoları da Akdeniz ticaretinde önemli rol oynamaya başlamıştı. Ancak Osmanlı Devleti kapitülasyon politikası ile ticarî faaliyetlerin Akdeniz çevresinden uzaklaşmamasını sağlamıştır. (Tabakoğlu, 2005:279).

17. yüzyıl boyunca Batı Avrupalılar için merkantilizm dünyadaki diğer bölgeler ve Osmanlılar ile olan ekonomik ve ticarî ilişkilerinde belirleyici yaklaşım oldu. Osmanlıların Avrupalılara karşı ticarî yaklaşımı merkantilizmden farklı olmuştur. Bu farklılıkta, şüphesiz Osmanlı devlet yapısı ve ekonomik üretim sistemi ile toplumun değer yargıları ve dünya görüşünün önemli etkisi söz konusudur (Bulut, 2000:26). Mehmet Genç'e (2007) göre Osmanlı Devleti'nin merkantilizm karşısındaki duruşunun üç temel ilkesinden birincisi iaşe (provizyonizm) ilkesi, ikincisi gelenekçilik ilkesi ve üçüncüsü de hazine gelirleri ile alakalı fiskalizm ilkesidir (47-54).

Osmanlı Devleti, daha öncesinde olduğu gibi 17. ve 18. yüzyıllarda da dış ticareti darlıkları ve kıtlıkları önlemenin, sarayın, ordunun ve kentli tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılamanın bir aracı olarak görüyordu. Bu nedenle de merkantilistlerin yaptığı gibi ithalatı sınırlandırıp ihracatı desteklemek yerine bunun tam tersini yapmıştır. İthalatı her zaman desteklemiş, ihracatı ise gerekli gördüklerinde, ortaya darlıklar çıktığında sınırlamak yoluna gitmişlerdir. Yabancı tüccarlar ve yabancı deniz filoları da hem mal getirdikleri hem de devlete gümrük vergisi geliri sağladıkları için teşvik edilmiştir (Pamuk, 2007:73).

18. yüzyıl boyunca Osmanlı, Avrupa devletleri ile yapılan ticarette daha çok sanayi mamulü ithal edip karşılığında hammadde ihraç etmeye başlamış; buna bağlı olarak da iki bölge arasındaki ticaret dengesi Osmanlı Devleti aleyhine dönmeye başlamıştır. Balkanlar ve Karadeniz yoluyla Osmanlı üzerindeki nüfuzunu arttıran Avusturya ve Rusya, 18. yüzyıl sonlarında Osmanlı dış ticaretinde daha fazla söz sahibi olmaya başlamıştır (Elibol, 2005:73)

1838 yılında İngiltere ile Balta Limanı Ticaret Anlaşması ve ardından diğer Avrupa ülkeleriyle imzalanan ticaret anlaşmalarıyla gümrük vergilerinin indirilmesi, yabancı tüccarların, onların adamlarının ve ortaklarının Osmanlı ülkesi içinde serbestçe dolaşıp istedikleri malı alıp satmaları izninin verilmesi, Osmanlı dış ve iç ticaretini kısa zamanda görülmemiş bir şekilde geliştirmiştir. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti'nin dış ticarette uyguladığı tekeller düzeni (yed-i vahit) kaldırılırken, gümrük vergi oranları yeniden düzenlenmiştir. Daha öncesinde Osmanlı Devleti, hem ithalat hem de ihracat üzerinden % 3 oranında gümrük vergisi ile yerli ve yabancı tüccarlardan, mallarını devlet içinde bir bölgeden diğerine taşımaları durumunda % 8 oranında iç gümrük vergisi alıyordu. Anlaşma ile ihracata uygulanan vergi oranı % 12, ithalattan alınan vergi oranı ise % 5 olarak saptanmıştır. Ayrıca yerli tüccarlar, iç gümrük vergisini ödemeye devam ederken, yabancı tüccarlar bu uygulamanın dışında bırakılmıştır (Kütükoğlu, 2013).

19. yüzyılda, buharlı gemilerin yaygınlaşması ve demiryolu ağlarının genişlemesi de Osmanlı'nın dış ticaretinin artmasını sağlamıştır. Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki dış ticaretin artmasının diğer bir nedeni de Amerika'dan Avrupa'ya getirilen altın ve gümüşün, para birimlerinde önemli değer kayıplarına yol açması ve satın alma gücünü destekleyerek talebi arttırması nedeniyle fiyatların yükselmesine yol açmış olmasıdır. Avrupa'da fiyatların yükselmesi ise, daha ucuz durumda olan Osmanlı mallarına talebi arttırmıştır (Özcan'dan aktaran Anbar, 2009:23). 19. yüzyılda, dış ticaretteki artış, üretimdeki artıştan daha büyüktür. Diğer bir deyişle, 19. yüzyıl boyunca ekonomi gitgide daha çok ticarileşir ve dünya ekonomisiyle daha fazla bütünleşirken, toplam üretimde önemli bir artış sağlanamamıştır (Kıray, 2015:69). 1830-1914 yılları arasında, dış ticaret hacmi 10 kattan fazla artan Osmanlı Devletinde, I. Dünya Savaşı öncesinde toplam üretiminin % 10'ndan fazlası ihraç edilmekteydi (Pamuk'tan Aktaran Anbar, 2009:23).

Birinci Dünya Savaşı öncesinde birçok savaş ve ayaklanma ile karşı karşıya kalmış olan Osmanlı, bu ağır şartlar karşısında dışa bağımlı bir ekonomiye bağımlı hale gelmiştir. Bu sıkıntılı dönemde dahi devlet, ticareti canlı tutmaya çalışmıştır.

Osmanlı Dış Ticaret İstatistikleri

Yüzyıllarca geniş bir coğrafyaya hükmeden Osmanlı Devleti, 16. yüzyıldan, hatta daha öncesinden başlayarak sayım yapmaya ve kayıt tutmaya büyük önem vermiştir. Osmanlı Devleti'nin dış ticaretine ait istatistikler ise 1878 yılından itibaren yayınlanmış olup, elde edilen belgelere göre yayın yapılan ve yapılmayan yıllar aşağıda gösterilmiştir:

Yıllar	Yayın Durumu
1878-1900	23 yıl düzenli yayın yapılmıştır.
1901-1904	Yayın yapılmamıştır.
1905	1 yıl yayın yapılmıştır.
1906	Yayın yapılmamıştır.
1907-1911	5 yıl yayın yapılmıştır.
1912	Yayın yapılmamıştır.
1913	1 yıl yayın yapılmıştır.
1914-1915	Yayın yapılmamıştır.
1916	Son 6 aylık dönemde yayın yapılmıştır.
1917	İlk 6 aylık dönemde yayın yapılmıştır.
1918-1922	Yayın yapılmamıştır.

Bu bilgilere göre 46 yıllık dönem içerisinde sadece 30 yıl yayın yapılmış, diğer yıllarda -ihtimal ki istatistik tutulduğu halde- basılı olarak ortaya konmamıştır (Pamuk, 1995:1-2).

Birinci Dünya Savaşı'nın meydana geldiği 1914-1918 dönemi içerisinde Rüsûmat Müdüriyet-i Umûmisi tarafından iki farklı döneme ait dış ticaret istatistikleri yayınlanmıştır. Bunlardan ilki 1916 son altı ayına ait olup, diğeri ise 1917 yılının ilk altı aylık dönemine ait dış ticaret istatistikleridir.

Ticâret-i Hâriciye İstatistik Mecmualarında yayınlanan dış ticaret işlemlerine ait istatistiklerde, öncelikle gerçekleşen ithalat ve ihracatın kıymeti ülkelere göre tablo olarak gösterilmiş, diğer bir tabloda da gümrük başmüdürlükleri ile önemli limanlardan yapılan işlemlerin kıymeti belirtilmiştir (İstatistik Mecmuası, 1332/1916:5-6; İstatistik Mecmuası, 1333/1917:3-4).

1907 yılına kadar sistematik bir eşya tanımı yapılmayan istatistik kayıtlarında, 1907, 1908 ve 1909 yıllarında eşya 26 fasılda toplanan 554 madde üzerine düzenlenmiştir. 1910, 1911 ve 1913 yıllarında ise eşya listeleri biraz daha ayrıntılı olarak 28 fasılda toplanan 441 madde üzerine düzenlenmiştir. (Pamuk, 1995:3-4).

1916 ve 1917 yılına ait kayıtlarda ise ithal ve ihraç edilen eşya kilo, kutu, adet ve düzine ölçüleri ile toplam 30 fasıl [1916 tarihli mecmuada 12 numaralı fasıl yazılmamıştır] olarak tasnif edilmiştir (İstatistik Mecmuası, 1332/1916:7-17; İstatistik Mecmuası, 1333/1917:5-15).

Bu 30 fasıl şunlardır:

Diri Hayvanlar
Hayvânattan hâsıl olan me'kûlât ve balıklar
Zahâir ve hubûbat ve bunların mahsûlâtı
Meyve ve Sebzeler
Müstemlekât erzakı ve şekerlemeler
Müskirat ve ispirtolu sular ve envâi sirke ve mâden suları
Nebâtî yağlar
Tönbekü ve tütün
Tohum, nebâtat, ot ve nebâtat döküntüleri
Hayvânat derileri ve döküntüleri
Mâmul deri, kösele ve kürkler
Gübreler
Kereste, ağaç mâmûlâtı, sepetçi, kalburcu, fırçacı mâmûlâtı
Kâğıt ve tatbîkatı
Pamuk ve pamuk mâmûlâtı
Keten ve kenevir ve sâir iplik îmaline mahsus mevadd-ı nebatiye (pamuk müstesnâdır)
İpek, ipek ipliği ve mensucatı
Yün, yün ipliği ve mensucatı
Hazır elbise, moda eşyâsı, çamaşır
Lastik, lastik mâmûlâtı ve muşamba
Mahrûkat
Camlar, taşlar, porselen ve eşyâ-yı züccâciye
Mâden ve mâmûlâtı
Makine ve âlât-ı mekanik
Araba, vagon, gemi
Saatci mâmûlâtı, âlât ü edevat, âlât-ı musikiye
Sanâyiye mahsus yağlar ve mumlar
Mevadd-ı infilâkiye
Hazır boya, boya, mahsûlât-ı kimyeviye, eczâ-yı tıbbiye, ıtrıyat ve reçineler
Tarifenin başka yerinde zikr edilmeyen eşyâ

Osmanlı Devleti'nin 1916 Yılının Son 6 Ayına Ait Dış Ticareti

Gümrük genel tarifelerinde yapılan değişiklikler gümrüklerde uygulanmaya başlanırken, tarifelerde yapılan değişiklikler sonucunda ortaya çıkan dış ticaret istatistik işlemlerinin de izahatı için ilk defa olarak 1916 yılının son altı ayına ait istatistikleri gösteren mecmua Rüsûmat Müdüriyet-i Umûmisi tarafından eski yazı [Osmanlı Türkçesi] ve Fransızca olarak yayınlanmıştır [1917 yılında yayınlanan bu mecmuada belirtildiğine göre 8 Şubat 1332 tarihli kanun gereğince (devlet işlemlerinde batı takviminin kullanılmasının kabulü), 1332 mâlî yılı Şubatın on beşinci günü son bularak şubatın on altısı 1333 mâlî yılı Mart ayının birinci günü kabul olunduğu için, içeriği Eylül başından başlayan istatistik mecmuası beş buçuk aylık işlemleri ihtiva etmektedir (İstatistik Mecmuası, 1332/1916:3)]

Verilen izahata göre Bağdat Başmüdürlüğü'nden yapılan ithalat ve ihracat işlemleri ile Sirkeci gümrüğünden geçen ve beyannameleri alınamamış olan askerî eşyadan layıkıyla malumat alınamamış olup, bu iki gümrüğün bilgilerinde eksiklikler mevcuttur (İstatistik Mecmuası, 1332/1916:3).

1916 yılının son altı ayına ait ithalat ve ihracat istatistikleri, Osmanlı Devleti'nin bu dönem için dış ticaret fazlası olduğunu göstermektedir. Aynı dönemde devletin dış ticaret hacmi toplam 561.638.862 kuruştur. Tablo 1'de, 1916 yılının son altı ayında gerçekleşen ithalat ve ihracatın kıymetleri ve ticaret yapılan ülkeler görülmektedir (İstatistik Mecmuası, 1332/1916:5).

Tablo 1: 1332/1916 yılı son altı ayında gerçekleşen ithalat ve ihracatın ülkeler itibariyle kıymetleri

Memâlik	İthalat			İhracat		
	Resme tâbi' eşyâ kıymeti	Muaf eşyâ kıymeti	Resme tâbi' ve muaf eşyâ kıymetleri mecmû'i	Resme tâbi' eşyâ kıymeti	Muaf eşyâ kıymeti	Resme tâbi' ve muaf eşyâ kıymetleri mecmû'i
	Kuruş	***Kuruş***	***Kuruş***	***Kuruş***	***Kuruş***	***Kuruş***
Almanya	35.985.328	25.398.142	61.383.470	241.929.176	5.950.493	247.879.669
Avusturya Macaristan	58.316.091	37.203.140	95.519.231	74.843.964	642.374	75.486.338
Amerika	1.302	7.617	8.919	7.730	-	7.730
İspanya	13.465	-	13.465	-	-	-
İsveç	2.162	-	2.162	-	-	-
İsviçre	8.196.062	482.767	8.678.829	24.351	340	24.691
İngiltere	28.058	110.693	138.751	-	-	-
İtalya	7.416	-	7.416	-	-	-
İran	1.664.495	-	1.664.495	-	-	-
Bulgaristan	1.417.326	7.098.652	8.515.978	15.482.904	116.588	15.599.492
Rusya	775.563	-	775.563	-	-	-
Romanya	28.214	42.933.066	42.961.280	79.560	-	79.560
Fransa	25.389	53	25.442	-	-	-
Felemenk	1.046.149	85	1.046.234	6.123	600	6.723
Yunanistan	11.875	-	11.875	-	-	-
Memâlik-i Sâire	30.015	8.652	38.667	2.470	31.250	33.720
Gayr-i Muayyen	261.272	-	261.272	1.467.890	-	1.467.890
Yekûn	**107.810.182**	**113.242.867**	**221.053.049**	**333.844.168**	**6.741.645**	**340.585.813**

Bu tabloya göre 1916 yılının son altı ayında Osmanlı Devleti'ne mal satan ilk beş ülke sırasıyla Avusturya-Macaristan, Almanya, Romanya, İsviçre ve Bulgaristan'dır. Yapılan ithalatın kıymet olarak yaklaşık % 51'i vergiden muaf eşyaları kapsarken, geri kalan kısım mal ise vergisi ödenerek ithal edilmiştir.

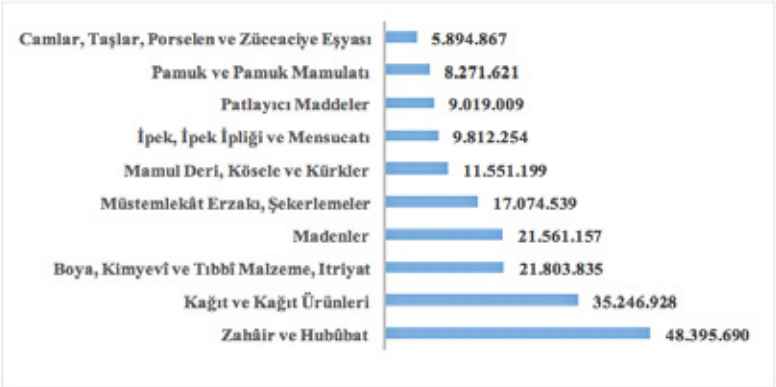
Zikredilen dönem içerisinde en çok mal satılan ülke Almanya'dır. Bu ülkeye yapılan ihracatın, toplam ihracat içerisindeki payı yaklaşık % 73'tür. Almanya'dan sonra Osmanlı Devleti'nin en çok mal ihraç ettiği ülkeler ise Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan olup, diğer ülkeler ile yapılan ihracatın yekûn tutarları oldukça azdır. Tabloya göre ihraç edilen vergiden muaf eşyanın oranı toplam içerisinde % 2 oranındadır. İhraç mallarının % 98'i ise vergileri ödenerek ihraç edilmiştir.

Aynı dönem içerisinde ithalat ve ihracatın kıymet olarak en çok yapıldığı gümrükler Dersaâdet (İstanbul) Gümrükleridir. [Mecmuanın eski yazı ile yayınlanan kısmında Dersaâdet gümrükleri adı kullanılırken, Fransızca kısmında ise İstanbul ve Galata başlığı kullanılmıştır.]. Haydarpaşa Başmüdürlüğü ayrıca verildiği için Dersaâdet olarak adlandırılan gümrüklerin Avrupa yakasında bulunan gümrük idareleri olduğunu belirtebiliriz. İthal mallar kıymeti bakımından en çok İstanbul gümrüklerinde işlem görürken, bunu Haydarpaşa Başmüdürlüğü izlemektedir. Üçüncü sırada ise Uzunköprü Merkez Müdürlüğü ithalat kıymet hacmi büyük gümrüklerdendir. Yapılan ihracatta ise işlem yapılan toplam eşya kıymetini 340.585.813 kuruştur. Bunun yaklaşık % 99'unun işlemi Dersaâdet Gümrükleri tarafından yapılmıştır. Haydarpaşa Başmüdürlüğü'nden ihracat yapılmaz iken, İskenderun Merkez Müdürlüğü ile Trabzon Mülhakatı Gümrüklerinden diğer gümrüklere göre biraz daha fazla ihracat gerçekleşmiştir. Tablo 2, 1916 yılının son altı ayında gerçekleşen dış ticaret işlemlerinin yapıldığı Osmanlı Devletine ait gümrük ve limanları göstermektedir (İstatistik Mecmuası, 1332/1916:6).

Tablo 2: 1916/1332 yılının son altı ayında gerçekleşen ithalat ve ihracatın başmüdürlüklerle mühim limanlara göre kıymetlerini gösteren tablodur.

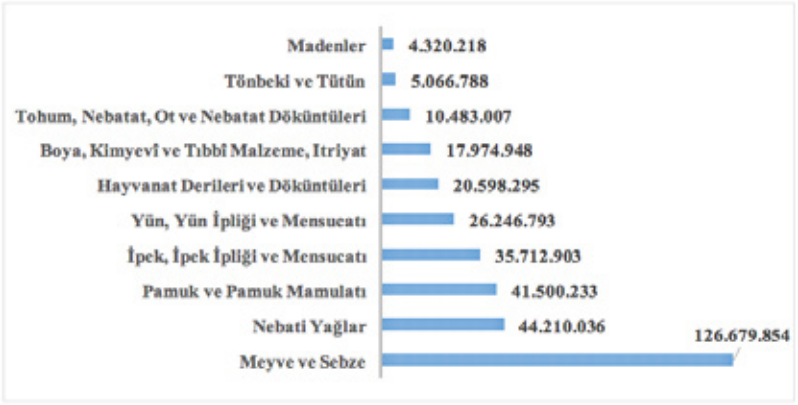
Başmüdürlükler ve mühim limanlar	İthalat			İhracat		
	Resme tâbi' eşyâ kıymeti	Muaf eşyâ kıymeti	Resme tâbi' ve muaf eşyâ kıymetleri mecmû'i	Resme tâbi' eşyâ kıymeti	Muaf eşyâ kıymeti	Resme tâbi' ve muaf eşyâ kıymetleri mecmû'i
	Kuruş	***Kuruş***	***Kuruş***	***Kuruş***	***Kuruş***	***Kuruş***
İstanbul ve Galata	103.323.270	918.225.237	195.148.507	330.382.728	6.740.585	337.123.313
Haydarpaşa Başmüdürlüğü	519.939	13.601.222	14.121.161	-	-	-
İzmir Merkez Gümrükleri	2.198.020	472.570	2.670.590	234.739	-	234.739
İzmir Mülhakatı Gümrükleri	1.925	8.652	10.577	45	-	45
Beyrut Merkez Gümrükleri	763.867	337.995	1.101.862	54.000	-	54.000
Beyrut Mülhakatı	101.375	718.906	820.281	400		400
İskenderun Merkez	1.670	-	1.670	1.464.972	-	1.464.972
İskenderun Mülhakatı	213.016	209.085	422.101	292.770	310	293.080
Trabzon Mülhakatı	146.151	-	146.151	1.186.783	-	1.186.783
Samsun Merkez Müdürlüğü	86.373	-	86.373	219.667	-	219.667
Uzunköprü Merkez	454.576	6.069.200	6.523.776	8.064	750	8.814
Yekûn	**107.810.182**	**113.242.867**	**221.053.049**	**333.844.168**	**6.741.645**	**340.585.813**

İthal edilen mallar içerisinde ilk sırada çeşitli zahireler ve hubûbat gelmektedir. En az canlı hayvan ithalatı yapılırken, kıymet olarak en çok ithalatı yapılan ilk on fasıl grafik 1'de olduğu gibidir.

Grafik 1: 1916 yılının son altı ayında ithalatı gerçekleştirilen ilk on ithal malının değeri (kuruş)

İhraç mallarımız arasında ilk sırada meyve ve sebzeler gelmektedir. Bu döneme ait kayıtlara göre, "makineler", "araba, vagon, gemi" ve "patlayıcı maddeler" hiç ihraç etmediğimiz fasıl başlıklarındandır. En çok ihraç ettiğimiz ilk on mal grubu ise grafik 2'deki gibidir.

Grafik 2: 1916 yılının son altı ayında ihraç edilen ve ilk on sırada yer alan malların değerleri (kuruş)

Osmanlı Devleti'nin 1917 Yılının İlk 6 Ayına Ait Dış Ticareti

I. Dünya Savaşı döneminde ikinci defa yayınlanan ve Osmanlı Devleti'nin 1917 yılının ilk altı ayına ait dış ticaretini gösteren istatistik mecmuasına göre ithalat 1916 yılının son altı ayına göre % 67, ihracat ise % 55 oranında artmıştır. 1917 yılının ilk altı ayı rakamlarına göre, devletin dış ticaret fazlası olduğu görülürken, önceki döneme göre dış ticaret hacmi de % 61 oranında artmıştır. Tablo 3'te 1917 yılının ilk altı aylık ithalat ve ihracatının parasal kıymetleri ile ticaret yapılan ülkeler belirtilmiştir (İstatistik Mecmuası, 1333/1917:3).

Tablo 3: 1917/1333 senesi ilk altı ayında gerçekleşen ithalat ve ihracatın ülkeler itibariyle kıymetlerini gösterir tablodur

Memâlik	İthalat			İhracat		
	Resme tâbi' eşyâ kıymeti	Muaf eşyâ kıymeti	Resme tâbi' ve muaf eşyâ kıymetleri mecmû'i	Resme tâbi' eşyâ kıymeti	Muaf eşyâ kıymeti	Resme tâbi' ve muaf eşyâ kıymetleri mecmû'i
	Kuruş	***Kuruş***	***Kuruş***	***Kuruş***	***Kuruş***	***Kuruş***
Almanya	59.348.979	209.515.559	268.864.539	589.535.338	64.340.260	653.875.598
Avusturya Macaristan	86.402.832	73.804.970	160.207.802	49.650.570	12.354.304	62.004.874
Amerika	243	100	343	2.100	-	2.100
İsveç	2.892	3.500.010	3.502.902	-	-	-
İsviçre	17.562.945	380.076	17.943.021	11.005	17.710	28.715
İran	3.883.928	387.063	4.270.991	116.042	-	116.042
Bulgaristan	276.134	28.336.526	28.612.660	28.691.445	28.978	28.720.423
Belçika	255	-	255	-	-	-
Rusya	1.449.080	-	1.449.080	-	-	-
Romanya	1.998.393	188.464.056	190.462.449	-	-	-
Fransa	2.425	-	2.425	-	-	-
Hollanda	1.911.359	2.100	1.913.459	11.560	-	11.560
Yunanistan	220	-	220	-	-	-
Hindistan	400.042	5.470	405.512	-	-	-
Memâlik-i Sâire	177.744	536.017	713.761	1.255	750	2.005
Gayr-i Muayyen	38.733	115.580	154.313	9.143.762	-	9.143.762
Yekûn	**173.456.204**	**505.047.527**	**678.503.732**	**677.163.077**	**76.742.002**	**753.905.079**

Önceki dönemde en çok ithalat yaptığımız ülke Avusturya-Macaristan olurken, bu dönem de ise Almanya ilk sırada yer almakta, bu ülkeyi diğer ülkelere göre oldukça fazla kıymette mal ithal ettiğimiz Romanya ve Avusturya-Macaristan takip etmektedir. Bu dönem vergiye tâbi olarak ithal edilen malların oranı toplam içerisinde % 26'lık bir oranda olup, geri kalan kısım mal ise vergiden muaf olarak ithal edilmiştir.

1917'nin ilk altı ayı içerisinde ihracatın % 87'si Almanya'ya gerçekleştirilmiştir. İhraç mallarını en çok sattığımız ikinci ülke Avusturya-Macaristan olup, Bulgaristan ise üçüncü sırada yer almaktadır. İhracat tablosuna göre mallarını ithal ettiğimiz ülkelerden İsveç, Belçika, Rusya, Romanya, Fransa, Yunanistan ve Hindistan'a ise sattığımız mal ise bulunmamaktadır.

1917'de ithalatın % 92'sinin işlemi İstanbul Avrupa yakası gümrükleri tarafından yapılmıştır. Aynı gümrüklerde yapılan ihracat işlemleri ise toplam içerisinde % 98 oranındadır. Tablo 4, 1917 yılının ilk altı ayında gerçekleşen dış ticaret işlemlerinin yapıldığı gümrükler ve limanları göstermektedir (İstatistik Mecmuası, 1333/1917:4).

Tablo 4: 1917/1333 yılı ilk altı ayında yapılan ithalat ve ihracatın başmüdürlükler ile mühim limanlara göre kıymetlerini gösteren tablodur.

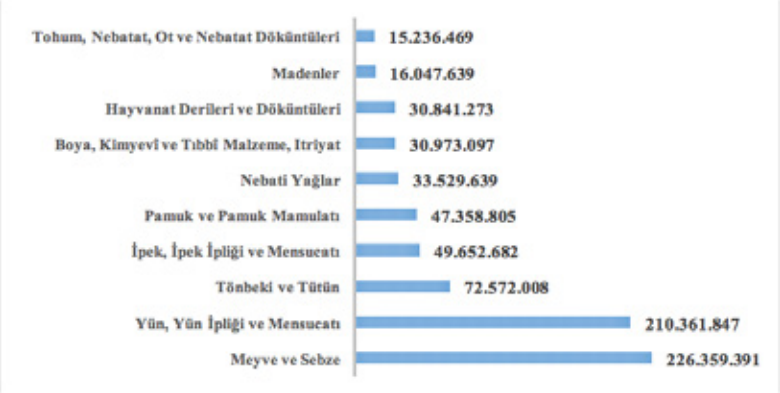
Başmüdürlükler ve mühim limanlar	İthalat			İhracat		
	Resme tâbi' eşyâ kıymeti	**Muaf eşyâ kıymeti**	**Resme tâbi' ve muaf eşyâ kıymetleri mecmû'i**	**Resme tâbi' eşyâ kıymeti**	**Muaf eşyâ kıymeti**	**Resme tâbi' ve muaf eşyâ kıymetleri mecmû'i**
	Kuruş	***Kuruş***	***Kuruş***	***Kuruş***	***Kuruş***	***Kuruş***
İstanbul ve Galata	159.773.062	470.769.552	630.542.614	667.075.279	74.241.952	741.317.231
Haydarpaşa Başmüdürlüğü	2.084.446	11.744.130	13.828.576	67.020	-	67.020
İzmir merkez gümrükleri	5.907.150	997.501	6.904.651	229.167	50	229.217
İzmir mülhakat gümrükleri	-	-	-	-	-	-
Beyrut merkez gümrükleri	1.677.156	630.211	2.307.367	8.973	-	8.973
Beyrut mülhakat gümrükleri	113.744	390.414	504.159	400	-	400
İskenderun Merkez Gümrüğü	433.939	24.090	458.029	-	-	-
İskenderun Mülhakat	510.326	203.378	713.704	62.764	-	62.764
Bağdad Başmüdürlüğü	2.024.659	939.410	2.964.069	616.042	-	616.042
Trabzon mülhakatı	-	-	-	8.460.563	-	8.460.563
Samsun merkez müdürlüğü	59.853	115.713	175.566	609.879	-	609.879
Uzunköprü merkez	871.869	19.233.128	20.104.997	32.990	2.500.000	2.532.990
Yekûn	**173.456.204**	**505.047.527**	**678.503.732**	**677.163.077**	**76.742.002**	**753.905.079**

Savaş dönemi içerisinde ikinci, Osmanlı Devleti'nin dış ticaretini göstermesi bakımından son defa yayınlanan istatistik mecmuasına göre en çok maden ithalatı gerçekleşmiştir. Bunu zahire ve hubûbat takip etmekte olup, müstemlekât erzakı ve şekerlemeler üçüncü en çok ithal ettiğimiz mallar içerisinde yer almaktadır. En az ithal edilen mal muhtemelen numune olmak üzere gönderilen ve değeri sadece 18 kuruş olan gübredir. Grafik 3, otuz fasıl başlığı içerisinde 1917 yılının ilk altı ayında kıymet olarak ithalatı en çok gerçekleşen malları göstermektedir (İstatistik Mecmuası, 1333/1917:5-15).

Grafik 3: 1917 yılının ilk altı aylık döneminde kıymet olarak en çok ithal edilen mallar (kuruş)

Bu dönemde en yüksek değerlerde ihracat gerçekleştiren fasıllar "meyve ve sebze", "yün, yün ipliği ve mensucatı", "tönbeki ve tütün" olurken, "canlı hayvan", "mahrukat", "araba, vagon, gemi" ve "patlayıcı maddeler" fasıllarında ise ihracatımız bulunmamaktadır. Söz konusu dönemde ihraç ettiğimiz mallar ve kıymetleri grafik 4'te gösterilmiştir (İstatistik Mecmuası, 1333/1917:5-15).

Grafik 4: 1917 yılının ilk altı aylık döneminde kıymet olarak en çok ihraç edilen mallar (kuruş)

Sonuç:

Dış ticaret, en dar anlamıyla bağımsız ülkeler arasında gerçekleşen ithalat ve ihracat faaliyetleridir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde uzun yıllar boyunca birçok savaş ile karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti, bu ağır şartlar karşısında dışa bağımlı bir ekonomiye bağımlı hale gelmiştir. Ancak bu sıkıntılı dönemde dahi devlet, ticareti canlı tutmaya çalışmıştır. İncelediğimiz dönem içerisinde gerçekleşen Osmanlı Devleti'nin dış ticaretinin esasları, 16. yüzyıl sonunda yaşanan değişimlere dayanmaktadır. Belirtilen dönemde ticaret yollarının değişime uğraması Osmanlı'nın doğu ve batı arasındaki transit yol olma özelliğini kaybettirmiş, bunun sonucunda da transit ticaretten elde ettiği gelirler de azalmıştır. Yine bu dönem ile batılı malların ithalatı artmaya başlamıştır. İngiltere ile imzalanan ve ardından öteki Avrupa ülkelerinin de dâhil olduğu 1838 Ticaret Antlaşması ve kapitülasyonlar, 20. yüzyılda da etkisini devam ettirmiş, Osmanlı ekonomisi dünya ekonomisine açılırken, özellikle Avrupa ekonomisiyle bütünleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin dış ticaretine ait istatistikler 1878 yılından itibaren yayınlanmaya başlanmış, dış ticaret istatistiklerini gösteren son iki mecmua ise I. Dünya Savaşı devam ederken 1916 ve 1917'de yayınlanmıştır. Bu mecmualara göre daha önceki dönemlerde olduğu gibi en çok tarım ürünleri ve hammadde niteliğinde mallar ihraç edilirken, mamul malların ithalatı devam etmektedir. Bu durum yerli üreticileri olumsuz yönde etkilemiş olmalıdır. Dış ticaret işlemlerinin büyük çoğunluğu İstanbul gümrükleri tarafından gerçekleştirilmiştir. En çok ticaret yaptığımız ülkeler ise I. Dünya Savaşı'ndaki müttefiklerimiz olan Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'dır. Romanya'da özellikle kıymet olarak yoğun ithalat yaptığımız ülke konumundadır. İthal ettiğimiz mallar için yüksek diyebileceğimiz oranda vergiden muafiyet var olup, ihraç ettiğimiz mallar ise neredeyse tamamı vergisi ödenerek ihraç edilmiştir. 1916 ve 1917 yılı dış ticaretini gösteren istatistik mecmualarına göre Osmanlı Devleti'nin dış ticaret fazlası bulunmaktadır.

Kaynakça:

Anbar, A. (2009). Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla Finansal Entegrasyonu:1800-1914. Maliye Finans Yazıları (84), 23.

Bulut, M. (2000). XVII. Yüzyılda Osmanlılar ve Merkantilistler. Ekonomik Yaklaşım Dergisi (39), 26.

Elibol, N. (2005). XVIII. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaretiyle İlgili Bazı Değerlendirmeler. Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6 (1), 73.

Genç, M. (2007). Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi (5. b.). İstanbul: Ötüken.

Güçer, L. (1987). XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikası . Türk İktisat Tarihi Yıllığı, 58.

İnalcık, H. (2000). Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600 (Cilt 1). İstanbul: Eren.

İnalcık, H. (2003). Osmanlı›nın Avrupa İle Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticâret . Doğu-Batı, 61-62.

İnalcık, H. (2009a). Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-1 (4. b.). İstanbul: İş Bankası Kültür.

İnalcık, H. (2009b). Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600). (R. Sezer, Çev.) İstanbul: YKY.

Kıray, E. (2015). Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar. İstanbul: İletişim.

Kütükoğlu, M. S. (2013). Balta Limanı'na Giden Yol. Ankara: TTK.

Pamuk, Ş. (1995). 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti. Ankara: DİE.

Pamuk, Ş. (2007). Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914 (4. b.). İstanbul: İletişim.

Rüsûmat Müdüriyeti Umûmiyesi. (1332/1916). Ticâret-i Hâriciye İstatistik Mecmuası. İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Rüsûmat Müdüriyeti Umûmiyesi. (1333/1917). Ticâret-i Hâriciye İstatistik Mecmuası. İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Tabakoğlu, A. (2005). Türk İktisat Tarihi (7. b.). İstanbul: Dergâh.

Yılmaz, H. F. (2012). 16. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisinde Piyasa'nın Karşıtı Pazar. İstanbul: Ötüken.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının Türk Kamuoyunda Yankıları

Reflections of the Independence of the Azerbaıjan Republic on the Turkish Public Opinion

Doç. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ *

Öz:

Azerbaycan, 19. yüzyılda Rus Çarlığı ve İran tarafından iki bölgeye ayrılmıştı. Rusya, Kuzey Azerbaycan topraklarını işgal etmişti. Daha sonra Rusya'da 1917'de "Ekim İhtilali" olarak adlandırılan bir darbeyle Bolşevikler iktidarı ele geçirmişlerdi. Bolşevikler başlangıçta politik slogan olarak: "Halkların kendi geleceklerini belirleme hakkını" kullanmışlardı. Bundan cesaretle Kuzey Azerbaycan'da 1918'de Türkler bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Fakat Bolşevikler, kısa süre içerisinde güçlenmişler ve ardından 1920'de Azerbaycan'ı yeniden istila etmişlerdi. Böylece 1920'lerden 1991'e kadar, Sovyet emperyalizmi Azerbaycan'da hayatın her alanında görülmüştür. İktisadi, dini, içtimaı ve siyasi baskılarla Türk ve Müslüman kimliğinden, Sovyet kimliği yaratma politikası Azerbaycan üzerinde ziyadesiyle görülmüştür. Bolşevik işgali, Sovyetler Birliği'nin 1991'de çökmesiyle Azerbaycan'da sona ermişti. Böylece Azerbaycan Türkleri özgürlüğüne yeniden kavuşmuşlardı. Hiç şüphesiz ki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1991'da yeniden kurulmasının dünya siyasetinde önemli sonuçları olmuştur.

Peki, 1991'de Türkiye kamuoyunda Azerbaycan'ın bağımsızlığı nasıl yer buldu? Onun kimlik, din ve coğrafya algıları nasıldı? Türkiye Cumhuriyeti'nin, Azerbaycan'la ilişkilerinin uluslararası gerçeklikler temelinde nasıl olması gerektiğine dair tavsiyeler ne idi? Kuşkusuz bu soruların yanıtları Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti ilişkileri açısından çok değerlidir. Bu çalışmada yukarıdaki sorulara yanıtlar aranacak ve Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle birlikte kurulan Azerbaycan'ın bağımsızlığının Türk kamuoyunda yankıları özellikle kamuoyunun farklı kesimlerinin fikirlerini yansıtan gazeteler kullanılarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Türkiye, Türk Kamuoyu, Bağımsızlık, Siyasi İlişkiler

* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü/Trabzon, elmek:uucuncu@ktu.edu.tr.

Abstract:

Azerbaijani lands were divided into two zones the by Russian Empire and Iran in the 19th century. Russia occupied North Azerbaijan lands. Then, the Bolsheviks came to power with a coup called the October Revolution in Russia in 1917. At first the Bolsheviks used as a politic slogan: "The right of peoples to determine their own future" Turks boldly declared their independence in the North Azerbaijan. However, the Bolsheviks had strengthened in a short time and then they reoccupied Azerbaijan. Thus, Soviet imperialism was seen in all areas of life in Azerbaijan from the1920s until 1991. By making economic, religious, social, political repression, the policy of the creation Soviet identity from Turkish and Muslim identity was seen largely on the Azerbaijan. The Bolshevik occupation ended in Azerbaijan with the collapse of the Soviet Union in 1991. Azerbaijani Turks regained their freedom. Undoubtedly, the re-establishment of the Republic of Azerbaijan in 1991 had important consequences in world politics.

Well, how was it received independence of Azerbaijan on the Turkey public opinion? How was it perceptions of identity, religion and geography of the republics? What were suggestions about how the Republic of Turkey with Azerbaijan should be relations on basis the reality of the international relations? Of course, the answers of these questions are very important in terms of relations between the Republic of Turkey and the Republic of Azerbaijan. In this study will be try to find answers to above questions and will be enlightened reflections the independence of Azerbaijan established after the Soviet Union collapsed on the Turkey public opinion, especially by utilizing newspapers reflecting the opinions of different sections of the public.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, Turkish Public Opinion, Independence, Political Relations.

Giriş:

Siyaset bilimciler kamuoyunu genel olarak şöyle tanımlamaktadırlar: "Belli bir zamanda, belli bir tartışmalı sorun karşısında, bu sorunla ilgilenen kişiler grubuna veya gruplarına hâkim olan kanaattir"(Kapani, 2001, s. 147). Bununla beraber bazen azınlığın da kanaatleri kamuoyunu oluşturabilmektedir (Akyüz, 1988, s. 7). Dar anlamda ise kamuoyu: "Basın, radyo, TV gibi kitle haberleşme araçlarıyla yahut konuşarak veya fısıltı ile açıklanan ve çok defa bazı sosyal grupların (sendika, dernek vb.) ve seslerini duyuran kişilerin siyasal otoritelere (hükümete, parlamentoya vb.) izhar ettikleri fikirlerin bir ortalamasıdır"(Daver, 1993, s. 251). Kamuoyunu oluşturan ve yansıtan en önemli araçların başında gazete, radyo, televizyon, film, dergi, kitap, afiş, sergi gibi kitle iletişim araçları gelmektedir (Akyüz, 1988, s. 10). Bunlardan basın ise kamuoyunu oluşturan en önemli vasıtadır (Vural, 1999, s. 45).

21. yüzyıla girmeden kısa süre önce birden Türk dünyasının ufku açıldı. Türkistan'daki Türkler birer birer bağımsız oldular (Gömeç, 2011). 30 Ağustos 1991'de Azerbaycan, 31 Ağustos'ta Kırgızistan ve Özbekistan, 27 Ekim'de Türkmenistan ve 16 Aralık 1991'de Kazakistan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Böylece Sovyet sisteminin çökmesiyle birlikte, I. Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan Soğuk Savaş dönemi de sona erdi (Erdoğan, 2003). Türkiye'ye yakınlığı açısından Azerbaycan'ın bağımsızlığı ayrıca değerlendirilmesi gereken bir gelişmedir. Cumhuriyet, Milli Gazete, Tercüman, Türkiye, Milliyet, Türk Yurdu gibi kamuoyunun farklı kesimlerini yansıtan gazete ve dergilerin ele alınmasıyla Türk kamuoyunda Azerbaycan'ın bağımsızlığının yankıları büyük ölçüde anlaşılabilecektir.

A. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlık İlanı ve Türkiye Tarafından Tanınması

Sovyetler Birliği'nde meydana gelen başarısız darbe girişiminden sonra Türk Cumhuriyetlerinin bazılarında bağımsızlık ilanları art arda gelmişti. Bunlardan özellikle Azerbaycan, Türk kamuoyunda diğerlerine göre daha fazla yankı bulmuştur. 28 Ağustos tarihli Milliyet gazetesi, Moskova'dan Anadolu Ajansına dayandırarak "Azerbaycan bağımsızlığa hazırlanıyor" başlığını atmıştı. Gerçekten de üç gün

sonra 31 Ağustos 1991 tarihli Milliyet gazetesi, "71 Yıl Aradan Sonra Bir Devlet Yeniden Doğuyor Azerbaycan Bağımsız" başlığıyla Azerbaycan Parlamentosunun bağımsızlık ilanını Türk kamuoyuna duyurmuştu. Bakü, Milliyet Bürosunun haberine göre, Azerbaycan Parlamentosu, tarihi bir adım atarak Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etmiştir. Parlamento ayrıca bağımsızlık ilanını pekiştirmek için Ulusal Savunma Güçlerini(Azerbaycan Ordusu) kurma kararı almıştır. Parlamentonun Bakü'de yapılan ve televizyondan naklen yayınlanan olağanüstü toplantısında, bağımsızlık kararı oybirliğiyle alınmıştır. Bununla beraber bağımsızlığa geçişle ilgili kesin bir takvim belirlenmemiştir. Azerbaycan, bağımsızlığını ilan eden bazı Cumhuriyetler gibi şimdilik Birleşmiş Milletlere tanınma için başvurmamıştır. Bununla beraber bağımsızlık kararının alınmasından sonra Sovyetlerden ayrılan ve diğer yabancı ülkelere Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması çağrısı yapılmıştır.

31 Ağustos tarihli Cumhuriyet gazetesi, "Azerbaycan Bağımsız" başlığıyla verdiği haberde, bu kararla 1920'de Sovyet işgaliyle ortadan kalkmış olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin yeniden kurulmuş olduğuna dikkat çekmişti. Gazeteye göre, Parlamento Halk Cephesi'nin ısrarlı önerisiyle Azerbaycan'ın giriştiği hareketin bağımsızlık ilanı değil 1920'de ortadan kaldırılan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin yeniden kuruluşu olduğu yönünde karar almıştır. Bununla beraber Parlamento'nun 30 Ağustos'ta yaptığı toplantı sırasında Komünist Parti milletvekillerinin oluşturduğu çoğunluğun baskısıyla 1920'de Azerbaycan'a giren Sovyet ordusunu işgalci olarak tanımlayan bir karar alınması da engellenmiştir. (Azerbaycan Bağımsız, 1991)31 Ağustos tarihli Milli Gazete "Azerbaycan Bağımsız" başlığıyla verdiği haberde Cumhuriyet gazetesindekine benzer ifadelerle bağımsızlığı Türk kamuoyuna taşımıştır (Azerbaycan Bağımsız, 1991). 31 Ağustos tarihli Tercüman gazetesi "Azerbaycan Bağımsız" başlığıyla Türkiye, KKTC ve Azerbaycan'la birlikte artık dünyada 3 bağımsız Türk devletinin olduğunu ifade etmiştir. Gazetede kararın oybirliğiyle alındığı ve 1920'de devletin yeniden doğduğu vurgulanmıştır (Azerbaycan Artık Bağımsız, 1991).

Azerbaycan, Türk kamuoyunca hem coğrafi hem de kültürel açıdan yakınlık nedeniyle diğer Türk Cumhuriyetlerine göre daha fazla ilgi görmüştür. Bir de Türk Cumhuriyetleri içerisinde ilk bağımsızlık ilanında bulunan ülke olması Türk kamuoyunda dikkatlerin bu ülkeye çevrilmesine yol açmıştır. Azerbaycan'dan tanınmasına dair bir teklif gelmemesine rağmen Türk kamuoyu, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan eder etmez Türkiye'nin onu tanıması yönünde Hükümet üzerinde baskı oluşturmuştu. 1 Eylül tarihli Türkiye gazetesine göre Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra vatandaşlar "Kardeş ülkenin Türkiye tarafından da tanınmasını ve bu dar günlerinde yalnız bırakılmamasını istiyoruz" demektedir. İsmail Kapan, Tahsin Gökmen imzalı habere göre bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ın bir an evvel tanınması için kamuoyundan yoğun baskılar yapılmaktadır. Türkiye gazetesini telefonla arayan vatandaşlar, Hükümetin gecikmeden gerekli kararı almasını istemektedirler. Sovyetler Birliği'ndeki başarısız darbenin ardından hemen bağımsızlıklarını ilan eden Baltık ülkelerinin, 20'ye yakın ülke tarafından tanındığını hatırlatan vatandaşlar, üçüncü bağımsız Türk Cumhuriyeti'nin bu konuda yalnız bırakılmamasını istemişlerdir. Türkiye'deki çeşitli kuruluşlar da Azerbaycan'ın uluslararası alanda yalnız bırakılmaması ve bağımsızlığının tekrar tehlikeye düşmemesi için başta Türkiye olmak üzere bütün İslam ülkelerine büyük görevler düştüğünü belirtmişlerdir. Azerbaycan'ın biran önce tanınması çağrısında bulunmuşlardır.

Cumhuriyet gazetesi bir yetkiliye dayandırdığı haberine göre, soydaşlık boyutu nedeniyle Türkiye'nin duygusal yönden Azerbaycan'daki gelişmelere duyarlı olmasına rağmen bazı gerekçeleri öne sürüp yine bekle gör politikasını yeğleyeceğini ifade etmiştir (İdiz, 1991). Cumhuriyet gazetesinden Yasemin Çongar imzalı bir yorumda ise Türkiye'nin Azerbaycan'a temkinli yaklaşmasının sebepleri değerlendirilmiştir. Yazıda dikkat çeken husus Sovyetlerden ayrılan Türk Cumhuriyetleri için "Türki Sovyet Cumhuriyetleri" tabirine vurgu yapılmasıydı. Hükümet kanallarına dayandırılan habere göre, Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanımaması üzerine gelen kamuoyu tepkileri karşısında Türkiye Dışişleri Yetkilileri, "Azeri yönetiminin böyle bir talebi yoktur" dediklerini ve Azerbaycan'ın her hangi bir siyasi

girişimde bulunmadıklarını belirtmişlerdir. Ankara'nın Azerbaycan politikasını temkinli kılan 5 unsur ise şöyle sıralanmıştır: Pantürkizm, Radikal İslam, Moskova, Ermenistan, İç Çekişme (Çongar, 1991).

6 Eylül tarihli Tercüman gazetesi, kamuoyu nezdinde Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine Azerbaycan'ı tanıma noktasında baskı kurmuştu. Gazete Azerbaycan'dan bu yönde gelen talepleri kamuoyuna taşımıştı. Buna göre Azerbaycan Türk derneklerinin yöneticileri yaptıkları ortak açıklamalarda, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve dünyanın, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımasını istemişlerdi. Açıklamada "Aras Nehri'nin öte yakasındaki 24 milyon Türk için dua edilmelidir" ifadesi kullanıldı. 5 Eylül tarihli Milli gazete ise Türkiye Azerbaycan'ı niçin tanımıyor sorusunu sormuştu. Gazeteye göre ABD Baltık ülkelerini tanıyınca ANAP Hükümeti o ülkeleri tanımıştır. Şimdi ise Azerbaycan'ı tanımak için ABD'yi beklemektedir.

Türk kamuoyunda Azerbaycan'ın tanınması noktasında ısrarlı bir baskı varken, Azerbaycan'daki siyasi hareketler de yakından takip edilmişti. Kamuoyu ekseriyetle Azerbaycan'da mevcut Devlet Başkanı Ayaz Muttalibov yerine Azerbaycan Halk Cephesi lideri Ebulfeyz Elçibey'i desteklemekteydi. Bu yöndeki haber ve yorumlar basın vasıtasıyla Türk kamuoyuna ziyadesiyle yansıtılmıştı. Özellikle Elçibey'in açıklamalarıyla bu anlayış desteklenmişti (Kabaklı, 1991). Türk kamuoyunda Haydar Aliyev'e dair tanıtıcı haber ve yorumlar da çıkmıştır. 5 Eylül tarihli Milliyet gazetesinin belirttiğine göre Aliyev, Azerbaycan Komünist Partisi eski Birinci Sekreteri ve Devlet Başkanı Ayaz Muttalibov'un rakibidir. Eski Sovyet lideri Brejnev'in yakın çevresinden biri olarak tanındığı halde son iki yıldır Azerbaycan milliyetçiliğini savunmaktadır. Aliyev, önceki yıl yapılan parlamento seçimlerinde aday olduğu bölgede kullanılan oyların %90'ından fazlasını alarak Nahcivan Özerk Cumhuriyeti ve Azerbaycan Parlamentosuna girmiştir. Şimdi ise Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'nin Parlamento başkanlığına getirilmiştir. Hal böyle iken Azerbaycan'da 8 Eylül'de tek aday olarak girdiği seçimlerden Ayaz Muttalibov Cumhurbaşkanı olmuştu. Halk Cephesi Hareketi lideri Ebulfeyz Elçi Bey ise seçimleri protesto etmişti (Azerbaycan'da Tartışmalı Seçim, 1991). Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecinde Muttalibov'la temaslarını sürdürmüştü.

Azerbaycan'ın günler geçmesine rağmen bir türlü tanınmaması Türk kamuoyunda tepkileri artırmıştı. Türkiye gazetesini arayan binlerce kişi, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasının dünyanın dört bir tarafındaki esir Türkler için bağımsızlık yolunda bir ümit ışığı olacağını ifade etmişlerdi. Bu konuda gazeteye bir açıklama yapan Doğu Türkistan lideri İsa Yusuf Alptekin, "Türkiye, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyarak dünyadaki bütün esir Türkleri desteklediğini göstermelidir" demişti. Alptekin, Türkiye'nin Azerbaycan'ı yalnız bırakmamasını, zira Türkiye'nin dünyadaki bütün esir Türklerin ümidi olduğunu, aksi davranışta kendine bel bağlayan milyonlarca insanı hayal kırıklığına uğratacağını ifade etmişti. Görüşlerine başvurulan Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Başkanı Prof.Dr.Turan Yazgan, Aydınlar Ocağı Başkanı Prof.Dr. Nevzat Yalçıntaş, Türkistan Vakfı Kurucusu Prof.Dr. Abdülkadir Donuk, Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği Başkanı Nihat Çetinkaya, bağımsızlık kararını sevinçle karşıladıklarını belirterek bir an önce bağımsızlığın tanınmasını istemişlerdi (Türkiye Azerbaycan'ı Tanımalıdır, 1991).

Kamuoyundan itirazların yükselmesi üzerine Dışişleri Bakanı Safa Giray açıklama yapmıştı. Danimarka'da resmi ziyaret için bulunan Giray, Türkiye gazetesine verdiği beyanatta Azerbaycan zarar görmeyecekse onu tanımaya hazır olduklarını belirtmişti. Azerbaycan'da yaşayanların soydaşlar olduklarını, Türkiye'nin onları ilk tanıyan ülke olmaya hazır bulunduğunu söylemişti. Bununla beraber, Azerbaycanlıların Sovyetlerden zarar göreceği endişesiyle Türkiye'den henüz kendilerini tanımasını istemediklerini belirtmişti (Altıer, 1991).

Bu arada Azerbaycan'ın bağımsızlığı süreciyle ilgili önemli bir gelişme yaşanmıştı. 17 Ekim'de Azerbaycan Parlamentosu resmen bağımsızlık kararını uygulamaya sokmuşlar ve uluslararası alanda tanınma çabasına girmişti. 20 Ekim tarihli Türkiye gazetesi dış haberler servisinin bildirdiğine göre Azerbaycan Parlamentosu, bağımsızlık ilanını resmen uygulamaya sokan kararı oybirliğiyle almıştır.

Aynı şekilde 20 Ekim tarihli Cumhuriyet de "Bağımsızlık Onaylandı" başlıklı haberinde Azerbaycan Parlamentosunun, bağımsızlık ilanını resmen onayladığını bildirmişti. 20 Ekim tarihli Tercüman, "Parlamentodan Onay Çıktı Bağımsız Azerbaycan" başlığıyla kamuoyuna gelişmeyi duyurmuştu. Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olduğuna dair kanun ise 7 Kasım'da yürürlüğe girmişti. Basın organlarınca yayınlanmasıyla yürürlüğe giren yasa uyarınca Cumhuriyet topraklarında SSCB'ye ait bütün federal mülklere el konulmuştu (Azerbaycan Resmen Bağımsız, 1991). Bundan sonra Azerbaycan Hükümeti, ülkeyi tanıtma adına harekete geçmişti. 31 Ekim tarihli Cumhuriyet gazetesinin bildirdiğine göre Azerbaycan, oy birliğiyle kabul edilen bildiri ile Birleşmiş Milletler örgütüne ve Sovyet Cumhuriyetlerine tanınma çağrısında bulunmuştu. Azerbaycan Parlamentosunun kararına binaen Türkiye'nin de kendilerini resmen tanıması için Milli İstiklal Partisi Genel Başkanı ve parlamenter İtibar Mehmetoğlu başvuruyu Türkiye'ye getirmişti. Azerbaycan, bağımsızlığının tanınması yolundaki ilk resmi müracaatını böylece Türkiye'ye yapmıştı. Azerbaycan Parlamentosunun kararını Türkiye'ye getiren Mehmetoğlu, "Dünyada yegâne bağımsız Türk devleti Türkiye Cumhuriyeti'dir. Azerbaycan Türk Cumhuriyeti'ni de dünyada ilk tanıyan Türkiye Cumhuriyeti olacaktır" demişti (Çapraz, 1991).

Azerbaycan'ın Türkiye tarafından tanınmasına dair Türk kamuoyunun baskısı ve Azerbaycan Hükümetinin talebi ve şartların olgunlaşması üzerine Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti harekete geçmişti. 5 Kasım tarihli Milliyet'in belirttiğine göre durum ilk olarak muhalif siyasi liderlerce istişare edilmişti. Hükümet ve muhalefet Azerbaycan'ın tanınması noktasında görüş birliği içerisinde olmuştu. Mesut Yılmaz, Azerbaycan'ın tanınma konusunu Süleyman Demirel ve Necmettin Erbakan'la yaptığı görüşmelerde gündeme getirerek, liderlere düşüncelerini sormuştu. Gerek Demirel gerekse Erbakan Azerbaycan'ın tanınması fikrinde olduklarını belirtmişlerdi. Refah Partisi lideri Erbakan, ANAP Genel Merkezi'nde Yılmaz'la yaptığı görüşme sonrası gazetecilerin sorularını yanıtlarken, Azerbaycan'ın yanı sıra Orta Asya'da bağımsızlığını ilan eden bütün Müslüman Türk devletlerinin birlikte tanınması gerektiğini söylemişti. Erbakan, Türk kamuoyuna yansıyan bir başka konuşmasında ise Türkiye'nin artık dış baskılarla oluşturulan politikalara son vermesi gerektiğini, Cezayir'i en son, İsrail'i ilk tanıyan ülke olan Türkiye'nin Azerbaycan'ı hemen tanıması gerektiğini ifade etmişti (Türk Cumhuriyetleri Tanınmalıdır, 1991). Milliyetçi Çalışma Partisi(MÇP) Genel Başkanı Alparslan Türkeş'in ise Azerbaycan ve diğer Türk Cumhuriyetlerine dair düşünceleri başından beri netti. Azerbaycan'ın bir an önce tanınması gerektiğine dair uyarı ve tavsiyelerini basın yoluyla aktarmıştı. Türkeş, Türkiye'nin vakit geçirmeden bağımsızlıklarını ilan eden Azerbaycan ve diğer Türk Cumhuriyetlerini tanımasını ve bütün dünya ülkeleri tarafından tanınmaları için gayret göstermesi gerektiğini ifade etmişti (Türkeş: "Azerbaycan'ı hemen tanımalıyız", 1991).

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tanınmasını hızlandıran gelişme ise Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov'un Türkiye'ye gelmesi olmuştur. Hasanov, İtalya'daki temaslarının ardından 3 Kasım'da beş kişilik heyetle Türkiye'ye gelmişti. Esenboğa Havaalanında gazetecilerin sorularını yanıtlayan Hasan Hasanov, Azerbaycan'ın Türkiye tarafından tanınmasına dair bir soruya "Türkiye'nin bizi tanıması Allah tarafından buyrulmuştur" yanıtını vermişti. Ankara'da yaklaşık bir saat görüştüğü Başbakan Mesut Yılmaz'dan, tanınma taleplerinin olumlu karşılandığı ve ilk hükümet toplantısında bu yolda karara varılacağı haberini almıştı. Hasanov, DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel'i de ziyaret etmişti. Demirel'le 24 yıl önce Sovyetler Birliği'nde tanıştıklarını söylemiş ve Demirel'in doğum gününü kutlamıştı. Demirel ise geleceğin her iki devlet için daha iyi olacağını belirtmişti (Azerbaycan Tanınacak, 1991). Hasan Hasanov, Çankaya Köşkünde Turgut Özal tarafından da kabul edilmişti. Özal, Hasanov'a destek ve yardım vaat etmiş, Türkiye'nin, Azerbaycan'ın yanında olduğunu ve onu tanıyacağını belirtmişti. Yine Başbakan Mesut Yılmaz ilk Bakanlar Kurulunda tanıma kararını alacakları taahhüdünde bulunmuştu. Türkiye temaslarından sonra Hasanov, ülkesine Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanıyacağı haberini sevinçle götürmüştü (Azeriler Sevinçli, 1991).

9 Kasım'da Mesut Yılmaz'ın başkanlığında tek gündem maddesiyle toplanan ve 2,5 saat süren Bakanlar Kurulu, Azerbaycan'ın tanınma isteğini kabul etmişti. Mesut Yılmaz, "Bu önemli kararın milletimize ve Azeri milletine hayırlı olmasını diliyorum" demişti. Haberin yayınlanması üzerine Azerbaycan'dan teşekkür gelmişti. Cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov ve Başbakan Hasan Hasanov, Mesut Yılmaz'ı telefonla arayarak teşekkür etmişlerdi (Türkiye Azerbaycan'ı Resmen Tanıdı, 1991). Dışişleri Bakanı Safa Giray, Azerbaycan'ı Türkiye'nin tanıma kararının Türk Milletinin ortak iradesine tercüman olduğunu belirtmişti. Batılı ülkelerin Türk Cumhuriyetlerini tanıma konusunda çekingen davranmalarının kendilerini ilgilendirmediğini ifade etmiş, Azerbaycan'a büyükelçilik açılacağını müjdelemişti (Azerbaycan'a Büyükelçilik Açıyoruz, 1991).

25 Ekim tarihli Milli Gazete, Türkiye'nin tanıma kararının Azerbaycan'da yankılarını "Bakü'de Bayram" başlığıyla vermişti. Buna göre, Başbakan Hasan Hasanov'un Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanıdığını açıklamasıyla parlamenterler sevinç içinde kararı dakikalarca alkışlamışlardı. Parlamento Başkan Yardımcısı ve Halk Cephesi Meclis Başkanı Tamerlan Karayev, Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanıyan ilk ülke olduğunu hatırlatarak, Ankara'nın attığı bu adımın diğer devletlere örnek olacağını belirtmişti. Karayev, Anadolu Ajansına yaptığı açıklamada, Azerbaycan'ın zor bir dönemden geçtiğini, bağımsızlığının tanınmasının tarihi önem taşıdığını belirterek Türkiye'ye minnettar olduklarını ifade etmişti. İki ülke arasındaki ilişkilerin daha artacağını, Türkiye'nin tanıma kararının Azerbaycan'da büyük sevinç oluşturduğunu, belki de 9 Kasım'ın her yıl bayram olarak kutlanabileceğini söylemişti.

Türkiye'de bulunan İtibar Mehmetov, ülkesinin bağımsızlığının Türkiye tarafından tanınma sebebiyle 13 Kasım'da Ankara'da Etap Altınel Otel'de bir şükran gecesi düzenlemişti (Azerbaycan Gecesi, 1991). 14 Kasım tarihli Türkiye gazetesine göre geceye Başbakan Mesut Yılmaz, DYP Lideri Demirel, SHP lideri Erdal İnönü, Doğu Türkistan Hükümeti eski Genel Sekreteri Yusuf Alptekin, bazı bakanlar, milletvekilleri ve çok sayıda davetli katılmıştı. İtibar Mehmedov, Başbakan Yılmaz'a, Demirel'e, Erdal İnönü'ye, Necmettin Erbakan'a şükran plaketler vermişti. Erbakan'ın mazereti nedeniyle geceye katılamaması nedeniyle onun yerine Şevket Kazan plaketi almıştı. Mehmetov, Esir Doğu Türkistanlıların lideri 91 Yaşındaki İsa Yusuf Alptekin'e ise Gökbayrak ve Kur'an-ı Kerim hediye etmişti. Geceye özel olarak davet edilen Alptekin, Çin'in Doğu Türkistanlılara uyguladığı mezalime değinmiş, istiklalleri için Türkiye ve Azerbaycan'dan yardım istemişti. Başbakan Mesut Yılmaz, yaptığı konuşmada Azerbaycan ve Türkiye'nin kardeş ve komşu olduğuna dikkat çekmiş Azerbaycan'ı tanıma kararının Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin değil Türk milletinin ortak kararı olduğunu ifade etmişti. DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel ise Azerbaycan Parlamentosunun bağımsızlık yolundaki kararının Türkiye'de, Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ilanı gibi sevinçle karşılandığını ifade etmişti. SHP genel Başkanı İnönü, Azerbaycan'ın yeni dönemde demokrasi içinde gelişmesini arzuladıklarını belirtmişti.

Türk kamuoyuna yansıdığı kadarıyla Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanıması KKTC'de sevinçle karşılanmıştı. KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş yaptığı açıklamada Azerbaycan'ın tanınması kararının hayırlı ve uğurlu olması dileğinde bulunarak, Azerbaycan halkını kutlamıştı. Azerbaycan'ın ilk olarak Türkiye tarafından tanınmasının ise her türlü takdirin üstünde olduğunu söylemişti (KKTC Azerbaycan'ı Tanıyacak, 1991). 4 Kasım tarihli Milliyet gazetesi, özel istihbarat kaynaklarına dayandırdığı haberde ise Azerbaycan Başbakanı İstanbul'da iken KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş ile yaklaşık bir saat süren ve gazetecilerin alınmadığı ikili özel görüşmede Hasanov, bağımsızlık konusunda Azerbaycan ile KKTC'nin birbirlerini desteklediklerini söylemişti. Öte yandan Türkiye'nin ardından KKTC, 11 Kasım'da Azerbaycan'ı tanıma kararı almıştı (Azerbaycan'ı KKTC de Tanıdı, 1991). Bu gelişmeler üzerine Türk kamuoyunda Azerbaycan'ın da KKTC'yi tanıyacağına dair söylentiler çıkmıştı. 19 Kasım tarihli Milliyet'te verilen habere göre Yunanistan'ın tüm engellemelerine rağmen Azerbaycanlılar, konuyu Parlamentoya getirerek, KKTC'nin tanınması kararını aldırtmaya hazırlanmaktadır. Kamuoyuna taşınan söylentilere rağmen KKTC'nin tanınmasına dair Azerbaycan'dan ciddi bir adım atılmamıştı.

Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanımasının uluslararası alanda olumsuz etki yaratabileceğine dair endişeler Türk kamuoyunda gündeme gelmiştir. Bununla beraber Batı'nın Türkiye'yi anlayışla karşılayacağına dair fikirler egemen olmuştu. Kamuoyuna göre Batılı ülkeler Ankara'nın Azerbaycan'ı tanıma kararını, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki tarihi, kültürel ve etnik bağlar çerçevesinde değerlendirecektir. Bununla beraber bir Batılı gözlemcinin Türkiye'nin NATO'ya danışmadan Azerbaycan'ı tanıması nedeniyle NATO'nun olası rahatsızlığını Ankara'ya iletebileceğini belirtmesi de endişe yaratmıştır. 11 Kasım tarihli Milliyet gazetesinin bildirdiğine göre Dışişleri Bakanı Safa Giray, yaptığı basın toplantısında şimdiye kadar Sovyetler Birliğinden ve Batılı Müttefiklerden herhangi bir tepki almadıklarını belirterek şu açıklamayı yapmıştı: "Hükümetimiz, bu kararın Türk milletinin ortak iradesine tercüman olduğundan emin bulunmaktadır." Giray, Sovyetler Birliği'nde yaşanan köklü değişiklikler ve değişim sürecinin Türk Sovyet ilişkilerinde her iki tarafın yararına olacak şekilde gelişme gösterdiğini belirtmişti. Sovyetler Birliği Olağanüstü Halk Temsilcileri Kongresinin Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını ilan etmelerini destekleyen bildiriye dikkat çekmişti. Bundan hareketle bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ın tanınmak için Türkiye'ye başvurduğunu belirtmişti. Dışişleri Bakanı, "Azerbaycan'ın tanınmasında İran faktörü ne derece etkili oldu?" sorusuna ise: "Bölgedeki tüm faktörler dikkate alınmıştır" yanıtını vermişti. Başka bir soru üzerine Türkiye'nin, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin düzelmesine katkıda bulunacağını belirten Giray, Ermenistan'da konsolosluk açılmasının gündemde olduğunu da sözlerine eklemişti.

Türk kamuoyundan anlaşıldığına göre Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanıması Ermenistan'ı ziyadesiyle rahatsız etmişti. Cumhuriyet gazetesinin haberine göre ABD temaslarında Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan ABD Başkanı George Bush'a Türkiye'nin Ermenistan'ı tanımasının bölge dengesini sarstığını söylemişti. Washington Post gazetesine verdiği demeçte ise Azerbaycan'ın Türkiye'nin kuklası olacağını ifade etmişti (Azerbaycan Türkiye'nin Kuklası Olacak, 1991). Milliyet'in 21 Kasım 1991'de bildirdiğine göre Petrosyon, Türkiye'nin kararının "propaganda amaçlı" olduğunu iddia etmişti. Petrosyan, ABD'ye yaptığı ziyaret dönüşünde Erivan'da düzenlediği basın toplantısında, Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanıma kararının ABD yönetimi için de tam bir sürpriz olduğunu söylemişti. Hal böyle iken Ermenistan'ın ABD vatandaşı olan Dışişleri Bakanı Rafii Ovannisyan, önceki hafta düzenlediği bir basın toplantısında "Türkiye'nin etnik kuzenlerinin bağımsızlığını tanımasını anlayışla karşılıyoruz" şeklinde konuşmuştu.

Azerbaycan'da bağımsızlık sürecinin tamamlanması ise 29 Aralık 1991'de halk oylaması ile gerçekleşmişti. Bu gelişme Türk kamuoyuna da yansımıştı. 30 Aralık 1991 tarihli Milliyet gazetesinin bildirdiğine göre Azerbaycan'da dün, Cumhuriyetin bağımsızlığı ile ilgili halk oylaması yapılmıştı. Halk büyük çoğunlukla bağımsızlığa evet demişti. Yaklaşık 3,5 milyon kayıtlı seçmenin bulunduğu Azerbaycan'da referandumdan alınan ilk sonuçlar, halkın büyük çoğunlukla bağımsızlık yönünde oy kullandığını göstermişti. Merkezi seçim komisyonuna göre, referanduma katılma oranı yüzde 87'dir. Oylama sırasında seçmenlere, "Azerbaycan Cumhuriyetinin tamamen bağımsız olmasını destekliyor musunuz?" sorusu yöneltilmişti. Referandumu, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu çok sayıda ülkeden gözlemci izlemişti. Azerbaycan halkının sevgi gösterileriyle karşılanan DYP Milletvekili Mahmut Öztürk, SHP Milletvekili Ahmet Türk ve ANAP Milletvekili Süleyman Hatinoğlu, önceki gün Bakü'de Azerbaycan Meclisi üyeleriyle görüşmüştü. Halk oylamasıyla ilgili Milliyet'e açıklama yapan Azerbaycan Parlamentosu Milli Meclis Devlet Kuruculuğu Komisyonu Başkanı Tevfik Kasımov, "28 Nisan 1918'de doğan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, bugün, halkın iradesiyle bağımsız bir Türk devleti olarak yeniden doğdu" demişti. Referandum sebebiyle özellikle başkent Bakü'de bir bayram havası yaşanmış, halk sandık başına davet edilirken, sokaklar Azerbaycan bayraklarıyla süslenmiştir.

B. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının Türkiye Kamuoyunda Yankıları

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ilanı Türk kamuoyunda büyük sevinç ve umut yaratmıştır. Azerbaycan, bağımsızlık ilan edince Dışişleri sözcüsü Murat Sungar, basına verdiği demeçte, "Ortak tarihi ve kültürel değerlerin paylaşıldığı kardeş Azerbaycan halkının bağımsızlık kararını olumlu duygular ve anlayışla karşıladığını" belirtmişti (Türkiye Kararı Olumlu Karşıladı, 1991). 1 Eylül tarihli Milliyet gazetesi Bakü'den Rehber Beşiroğlu'nun "Bağımsızlık Coşkusu" başlıklı haberini Türk kamuoyuna taşımıştı. Haberde, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Atatürk'ün yolunda gideceği belirtilmişti.

Azerbaycan ve diğer Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını art arda ilan etmeleri Türk kamuoyunda Türk Birliği düşüncelerinin yeniden canlanmasını beraberinde getirmişti. Türk kamuoyunda 21. asrın Türk yüzyılı olacağı teması hayat bulmuştu. Kahvehanelerden üniversite kürsülerine kadar bu tema insanlarda büyük umutlar uyandırmıştı. Basının önemli bir kısmı, Türk Cumhuriyetleri vatandaşlarının da Turan fikrinde olduğu yönünde haberleriyle Türk kamuoyunda canlanan Türk birliği düşüncesini kuvvetlendirmişti. Bununla beraber bazıları, bu fikre karşı çıkmışlardı. Cumhuriyet gazetesi kendi okurlarına Turan fikrinin Enver Paşa'nın ütopyası olduğunu ve Türk Cumhuriyetlerinde yöneticiler arasında karşılığının bulunmadığı fikrini yaymıştı. Milli gazete ise Türk Birliği yerine İslam Birliği noktasından hareket etmişti.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türk kamuoyunda tanınmasına dair yazı dizileri, köşe yazıları, geziler, haberler, bilgiler, yorumlar artmış, değişik kurumlarda konferanslar, seminerler verilmiş, sinema filmleri halka sunulmuştu. Özellikle köşe yazarları Türk kamuoyu üzerinde etkili yazılar kaleme almışlardı. Milliyet gazetesinden Sami Kohen, 1 Eylül tarihinde "Azerbaycan bundan sonra ne yapacak?" başlıklı yazında Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanının birçok açıdan önem taşıdığını belirtmişti. Kohen'e göre Azerbaycan, Türk kökenli ve Müslümandır. Bağımsızlık ilanı, Orta Asya'daki Türk kökenli diğer 4 Cumhuriyet üzerinde de etkili olacaktır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov katı bir komünist olup bağımsızlık yanlısı olmamasına rağmen halkın bağımsızlık isteği karşısında geri adım atmak zorunda kalmıştır. Azerbaycan Parlamentosu halkın iradesine uyarak bağımsızlık ilan etmiştir. Kohen, bununla beraber Muttalibov'un başında bulunduğu komünist yönetimin kendisine göre bazı siyasal hesaplarının olduğunu belirtmiştir. Bağımsızlık ilanının bir sürecin başı sayıldığını, gerekli adımların atılmaması halinde Parlamentonun bu yöndeki kararının sembolik olacağını hatırlatmıştır. Ona göre Azerbaycan'da bazı çevreler SSCB'den ayrılma taraftarı değildirler. Bağımsızlık ilanını acele verilmiş bir karar saymaktadırlar. Azerbaycan'ın Moskova'da yapılacak Halk Temsilcileri Kongresi'nin sonucunu beklemesinin daha iyi olacağını söylemişlerdir. Kohen, yazısında Türkiye'nin Azerbaycan'a nasıl yaklaşması gerektiğine dair görüşlerini de ortaya koymuştur. Demokratik yollarla bağımsızlığı seçen 7 milyonluk Türk kökenli Azerbaycan'ı kuşkusuz Türkiye'nin tanımasının doğal olduğunu belirtmiştir. Türkiye Cumhuriyeti diplomasisinin Azerbaycan ve diğer Türk kökenli Sovyet Cumhuriyetlerindeki yeni oluşumlarda çok aktif olması ve beliren fırsatları değerlendirmek zorunluğunu savunmuştur. Ona göre, Ankara Azerbaycan konusunda bağımsızlık kararına sıcak bir destek göstermeli, yeni bir Türk Cumhuriyeti'nin ortaya çıkmasından dolayı duyduğu memnuniyeti gizlememeli, ilişkilerini şimdiden planlamalıdır (Kohen, 1991).

Türkiye gazetesinden Necati Özfatura, "Azerbaycan'ın Bağımsızlığı Tanınmalı" başlıklı yazısında dini, dili ve milletiyle kardeş olan Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanı için hayırlı olsun dileklerinde bulunmuştur. Ona göre Türkiye Azerbaycan'ı hemen tanımakla kalmayıp, onunla ekonomik, siyasi, kültürel işbirliği kurmalıdır. Azerbaycan'ın bağımsızlığı, Türk kamuoyunda büyük sevinç ve manevi destek bulmuştur. Türkiye kardeş ülke Azerbaycan'ı milletlerarası platformda yalnız bırakmamalıdır. Baltık Devletlerini 20 Hristiyan ülke tanımışken, bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan, Özbekistan ve Kırgızistan'ı ise başta Türkiye olmak üzere bütün İslam dünyası tanımalı ve desteklemelidir. Yazar, Azerbaycan tarihi hakkında kısa bilgi vermiş, Azerbaycan Türklerinin büyük ıstıraplara, kayıplara rağmen milli mücadele azminden ve bağımsız olma arzusundan taviz vermediklerini, "Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez" düsturuyla 28 Nisan 1920'den sonra yeniden bağımsızlığını ilan

ettiklerini belirtmiştir. Yazara göre Azerbaycan'ın bağımsızlığı hemen tanınmalı ve ikili anlaşmayla Azerbaycan'a yapılacak bir saldırı Türkiye'ye yapılmış sayılmalıdır. Türk ülkeleri arasında ortak Pazar ve işbirliği acilen yapılmalıdır. Yazar Azerbaycan'ın bağımsızlığını kutlayarak, Allah'ın himayesinde olması temennisinde bulunmuştur (Özfatura, 1991).

Milli Gazeteden Tarık Behlül, "Özal Azeriler Hakkında Ne Düşünüyor" başlıklı yazısında, önceki sene Azerbaycanlıların SSCB tanklarıyla ezildiği bir zamanda onların Şii olduğu söylemini eleştirmiştir. Özal'ı, Batı ile yakınlaşmakla ve İslamiyet'i Batının istediği şekilde yeniden yorumlamakla suçlamıştır. ABD'nin henüz Azerbaycan'ı tanımaması nedeniyle Türkiye'nin beklediğini savunmuştur. Bunun sebebinin Özal'ın Yahudi, Ermeni ve Rum lobisinden gelecek tepkiden endişelenmesi olduğunu iddia etmiştir. Özal'ın ve Hükümet'in halkın taleplerinden ne kadar uzak olduklarını gösterdiğini yazmıştır. Hatta Hükümetin Azerbaycan'a oranla Ermenistan'a daha fazla ilgi gösterdiğini belirtmiştir (Behlül, 1991).

Fahir Armaoğlu, kaleme aldığı köşe yazısında Türkiye'nin Azerbaycan'a bakışının SSCB ile olan ilişkilerine göre şekillendiğini belirtmiştir. Azerbaycan'ı tanımamasını ise SSCB tereddüdüne bağlamıştır. Bununla beraber an itibariyle bu çekincenin ortadan kalktığını, Azerbaycan'ın Türkiye'ye yaklaşmasına mutlaka cevap verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Turgut Özal'ın daha önceki "Onlar Şii" gibi ifadelerinin olumsuz sonuçlarının halen devam ettiğini, buna benzer ikili ilişkilere zarar veren söylemlerden kaçınılmasını ve Azerbaycan'ın tanınması gerektiğini savunmuştur (Armaoğlu, 1991).

Mim Kemal Öke, kaleme aldığı bir yazısında Türkiye'nin Dışişlerinin günlük, geçici gelişmelere göre yürütüldüğünü iddia etmiştir. Ona göre Türkiye açısından Azerbaycan Orta Asya'ya açılan bir kapıdır. Nahcivan ise bir kilittir. Türkiye dış politika ilkeleri doğrultusunda mutlaka Nahcivan ile Azerbaycan arasındaki yolu birleştirmelidir. Türkiye'nin bu yolu açmaması halinde büyük fırsat kaçıracağını ifade etmiştir. Öke'ye göre Türkiye de Nahcivan üzerinden Dış Türklere açacağı yolla tarihi bir fırsat yakalayacaktır (Öke, 1991).

Türkiye gazetesinden Ayhan Songar, 3 Eylül tarihinde "Can Azerbaycan" başlıklı yazısında 19 Ocak 1990 tarihinde Bakü'deki Azerbaycanlılar üzerine Rusların kanlı olayını hatırlatmıştır. Baltık ülkelerini tanımada adeta sıraya girmiş olan Batılı devletlerin Azerbaycan Cumhuriyeti'ni tanıma adına ne yapacaklarını merak ettiğini belirtmiştir. Yazar, Azerbaycan'ın bağımsızlığını görme mutluluğuna erdiklerini zikrettikten sonra: "Toprak eğer uğrunda ölen varsa vatandır" sözünden hareketle: "Can Azerbaycan… Kan Azerbaycan… Vatan Azerbaycan… Seni de Vatan yapan şehitlerin kanı, gazilerin duasıdır. Yeni Devletin hayırlı, uğurlu mübarek olsun" ifadelerini kullanmıştır (Songar, 1991).

Türkiye gazetesinden Ahmet Kabaklı, kaleme aldığı yazısında, Özbek-Türkmen-Azeri unsurların aynı soydan geldiklerini belirtmiştir. Fransız L'Express dergisinde Plantu imzasıyla çizilen bir karikatürdeki Azerbaycan bayrağının verdiği mutluluğa değinen Kabaklı, SSCB'nin dağılışının dünyada en fazla Türkiye'yi ilgilendirdiğini belirtmiştir. Ona göre, Türkiye Azerbaycan'ın da içinde olduğu Türkistan'la ilgilenmediği takdirde boşluğu İran'dan, hatta Çin'den ve Batı'dan gelecek sömürgeciler dolduracaktır. Kabaklı, bütün Türklerin içerisinde bulunacağı bir konfederasyon kurulmasını önermiştir (Kabaklı A. , 1991).

Azerbaycan'ın Türkiye tarafından tanınmasından sonra da köşe yazılarında gelişme tartışılmıştır. Örneğin Sami Kohen, "Kardeş Gibi" başlıklı yazısında, Başbakan Mesut Yılmaz'ın geçici hükümetinin Azerbaycan'ı tanıma kararının Türk kamuoyunun arzusunun kuşkusuz yansıması olduğunu belirtmiştir. Türk halkının arzusunun Azerbaycan'ı erken tanımak olduğunu vurgulamıştır. Mesut Yılmaz'ın ve muhalif liderlerin halkın talebini desteklemesiyle tanıma kararı alınmıştır. Dünyadan da bir tepki gelmemiştir. Kohen, SSCB ile ilişkilerin anlaşmalara uygun şekilde devam ettirilmesini, başta Azerbaycan olmak üzere Orta Asya Cumhuriyetleriyle ilişkileri "ağabey" yerine "kardeş" olarak sürdürmeye özen göstermeyi istemiştir (Kohen, Kardeş Gibi, 1991).

Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin onu tanıma sürecinde Türk Ocakları ve dergisi Türk Yurdu ön plana çıkmıştı. Dergi Milliyetçi kamuoyuna yönelik yazılarıyla dikkat çekmişti. Ağustos 1991'de Orhan Kavuncu, "Sovyet Türklüğünün Bazı Meseleleri" başlıklı yazısında Türk kamuoyunda Sovyet Türklüğü hakkında çok az malumat olduğunu belirtmişti. Ardından Sovyetlerin diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Türkler arasında etnik farklılıkları keskinleştirdiğine dikkat çekmişti. Sovyetlerden sonra ortaya çıkan din ve ideoloji boşluğunu İran ve Suudi Arabistan'ın doldurmasının tehlikelerini ortaya koymuştu. Yine Nevzat Köseoğlu, "Bu mudur Yohsa Hayal?" başlıklı yazısında Azerbaycan'a dair izlenimlerini aktarmıştı (Köseoğlu, 1991). Türk Yurdu'nun Eylül sayısında da Nevzat Köseoğlu, Azerbaycan notlarına dair yazısına devam etmişti. Ekim sayılı Türk Yurdunda, Ahmet B. Ercilesun, Sovyetlerdeki Gelişmeler üzerine düşüncelerini aktarmıştı. (B.Ercilasun, 1991), Ahat Andican, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri ve geleceğine ait fikirlerini belirtmişti (Andican, 1991).

Türk Ocakları, konferans ve panellerle Azerbaycan'ı Türk kamuoyunun gündeminde tutmuştu. Türk Ocakları Ankara Şubesi'nde 4 Ekim 1991'de saat 18.30'da Doç. Dr. Alaaddin Mehmedoğlu tarafından Azerbaycan konusunda bir seminer verilmişti (Türk Yurdu, Kasım 1991). İlerleyen tarihlerde Türk Ocağı etkinliklerine devam etmişti. Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve Türkiye tarafından tanınması Türk Ocağı Ankara Şubesi'nin düzenlediği bir panelde tartışılmıştı. Siyasi Parti temsilcileri, Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanımasını olumlu bir gelişme olarak değerlendirirken Türkiye'nin tüm dış Türkler ve Müslümanlarla ilgilenmesi gereği üzerinde fikir birliğine varmışlardı. Kocatepe Cami Konferans Salonunda düzenlenen "Azerbaycan'ın Tanınması ve Sonrası" konulu paneli Türk Ocağı Ankara Şubesi Başkanı Orhan Kavuncu yönetmişti. Kavuncu, Azerbaycan'ın tanınması, diğer Türk Cumhuriyetlerinin de tanınacağı umudunu verdiğini belirtmişti. Devlet Bakanı ve Hükümet Sözcüsü Akın Gönen, konuşmasında şunları ifade etmişti:

"Azerbaycan'ı tanımamız çok güzel bir örnek, yılların özlemi. Kardeşlerimizin menfaati neyi gerektiriyorsa, bunu yakalamaya çalışıyoruz. Zaman, inşallah mazlum milletlerin zulümden kurtulmalarını sağlayacaktır…"

Azerbaycan Kültür Derneği Başkanı Cemil Ünal, Azerbaycan'ın kuruluş safhasını anlatmıştı: "Allah diğer Türk Cumhuriyetleri'ne de bağımsızlık nasip etsin" demişti. ANAP Ankara Milletvekili Nedim Budak, Azerbaycan'ın bağımsızlık kararını halktan gelen talep neticesinde aldığını belirtmişti. Ona göre, Türkiye kardeş ülke Azerbaycan'ı, yönetimdeki komünist idareden dolayı gecikmeli tanımıştı. Refah Partisi Kocaeli Milletvekili Şevket Kazan, Azerbaycan'ın bağımsızlık için 30 Ağustos'u seçmesinin Türkiye sevgisinden kaynaklandığını söylemişti. MÇP kökenli Bağımsız Çorum Milletvekili Muharrem Şemsek, Türkiye'nin 68 senedir Dış Türkler politikası ortaya koymadığını, onlara ticari olarak baktığını iddia ederek gerçek anlamda bir politika izlenmesini istemiş, 1990'da Azerbaycanlıların Rus tanklarıyla çiğnenirken Türkiye Cumhurbaşkanının "Onlar şii biz sunniyiz. Bizi ilgilendirmiyor" ifadesini hatırlatmıştı (Dış Türklere Tam Destek, 1991).

Türk kamuoyunda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Atatürk'ün yolunda gideceğine dair öngörüler de aktarılmıştır. 1 Eylül tarihli Milliyet gazetesine göre Azerbaycan Kültür Derneği Yönetim Kurulu ve Milli Merkezi Başkanlık Divanı tarafından Ankara'da ortaklaşa düzenlenen basın toplantısında, Azerbaycan halkının "Atatürk'ün gösterdiği doğrultuda milli bir devlet yapısı oluşturmayı ve çağdaş hürriyetçi demokrasiyi benimsemeyi amaçladığı" söylemi Türk kamuoyuna taşınmıştı.

Sonuç:

Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle birlikte Türkistan'da 5 Türk Cumhuriyeti doğmuştu. Bunlardan bağımsızlığını ilk ilan eden Azerbaycan idi. Türkiye kamuoyunun her kesiminde Azerbaycan'ın bağımsızlığı sevinç, ilgi ve umutla karşılanmıştır. Kamuoyu, uluslararası dengeler bahanesiyle kaldığı tereddüt ortamında Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri üzerinde baskı ve cesaretlendirme unsuru olmuştur. Neticede Azerbaycan'ın resmen talebi ve şartların olgunlaşması ile Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan'ı kısa süre içinde tanımıştır. Türkiye kamuoyunda Azerbaycan "Türk, Azeri ve Müslüman" tabirleriyle anılmıştır. Azerbaycan'ın meseleleri ziyadesiyle takip edilmiştir. Türkiye ile yakın işbirliği amaçlayan Ebulfeyz Elçi Bey'e olan teveccüh komünist kimliğiyle tanınan Azerbaycan Cumhurbaşkanı Muttalibov'a göre çok daha fazla olmuştur. Azerbaycan algısının oluşumuna başta basın yayın olmak üzere, bilim insanlarının Türk Cumhuriyetleri ile ilgili yayınları, konferansları, söylemleri, Azerbaycan Cumhuriyeti siyasilerinin Türkiye temasları katkı sağlamıştır. Neticede Soğuk Savaş döneminde Sovyetler Birliği endişesiyle yönünü daha çok Batı'ya çevirmek zorunda kalmış olan Türkiye 1991'in sonlarında Azerbaycan'ı yeniden hatırlamıştı. Türk kamuoyu Azerbaycan'la ciddi anlamda gelecek planları yapmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri de kamuoyu nezdinde yükselen seslere kayıtsız kalamamış, ister istemez bu yıllarda yönünü Batı'dan çok Doğu'ya çevirir gibi yapmıştır.

Kaynakça:

(1991, Kasım). Türk Yurdu, s.63
Azerbaycan Artık Bağımsız. (1991, Ağustos 31). Tercüman, s. 1,6.
Azerbaycan Bağımsız. (1991, Ağustos 31). Cumhuriyet, s. 1,9.
Azerbaycan Bağımsız. (1991, Ağustos 31). Milli Gazete, s. 1,6.
Azerbaycan'a Büyükelçilik Açıyoruz. (1991, Kasım 11). Türkiye, s. 1,13.
Azerbaycan Gecesi. (1991, Kasım 14). Cumhuriyet, s. 5.
Azerbaycan'ı KKTC de Tanıdı. (1991, Kasım 12). Cumhuriyet, s. 8.
Azerbaycan Resmen Bağımsız. (1991, Kasım 8). Tercüman, s. 6.
Azerbaycan Tanınacak. (1991, Kasım 4). Milliyet, s. 15.
Azerbaycan Türkiye'nin Kuklası Olacak. (1991, Kasım 15). Cumhuriyet, s. 8.
Azerbaycan'da Tartışmalı Seçim. (1991, Eylül 9). Türkiye, s. 1.
Azeriler Sevinçli. (1991, Kasım 5). Türkiye, s. 1,9.
Bakü'den Tanınma Çağrısı. (1991, Ekim 31). Cumhuriyet, s. 8.
Demirel'den Bakü'ye Uyarı. (1991, Kasım 28). Cumhuriyet, s. 11.
Dış Türklere Tam Destek. (1991, Kasım 24). Türkiye, s. 7.
İran›dan Azerbaycan›a TV atağı. (1991, Kasım 11). Tercüman, s. 6.
İranlı Din Adamları Ortasya›da. (1991, Kasım 3). Milli Gazete , s. 4.
KKTC Azerbaycan'ı Tanıyacak. (1991, 11 Kasım). Türkiye, s. 9.
Nahcıvan'a Yardım. (1991, Ekim 24). Tercüman, s. 1,10.
Türk Cumhuriyetleri Tanınmalıdır. (1991, Eylül 9). Türkiye, s. 1,15.
Türkiye Azerbaycan'ı Resmen Tanıdı. (1991, Kasım 10). Cumhuriyet, s. 1,19.
Türkiye Azerbaycan'ı Tanımalıdır. (1991, Eylül 4). Türkiye, s. 11.
Türkiye'den Nahçıvan'a Yardım Yola Çıktı. (1991, Kasım 5). Milli Gazete, s. 1.
Türkiye'ye Gelen 10 Bin Azeri Geri Döndü. (1991, Ekim 31). Türkiye, s. 13.
Türkiye Kararı Olumlu Karşıladı. (1991, Ağustos 31). Tercüman, s. 1,6.

Türklük Şuuru Durdurulmalı. (1991, Kasım 13). Tercüman, s. 1,10.
Türkmenistan Bağımsızlığa Koşuyor. (1991, Ekim 26). Tercüman, s. 6.
Türkmenistan da Bağımsızlık İlan Etti. (1991, Ekim 28). Cumhuriyet, s. 9.
Velayeti, Bakü'de Protesto Edildi. (1991, Aralık 5). Cumhuriyet, s. 10.
Akyüz, Y. (1988). Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922. Ankara: TTK Yay.
Altıer, S. S. (1991, Eylül 7). Giray "Azerbaycanı Tanımaya Hazırız". Türkiye, s. 16.
Andican, A. (1991, Eylül). Osmanlı'dan Günümüze Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri ve Geleceğe Yönelik Düşünceler. Türk Yurdu, s. 19-24.
Armaoğlu, F. (1991, Kasım 6). Azerbaycan'ı Tanımak. Tercüman, s. 6.
Aygün, B. (1991, Aralık 15). SSCB'ye 20 Bin Kuran Gönderdik. Cumhuriyet, s. 13.
B.Ercilasun, A. (1991, Eylül). Sovyetlerdeki Gelişmeler Üzerine. Türk Yurdu, s. 4-5.
Behlül, T. (1991, Eylül 9). Özal Azeriler Hakkında Ne Düşünüyor. Milli Gazete, s. 1,6.
Bulut, M. (1991, Ekim 25). Nahcıvan'a 1 Milyarlık Gıda Yardımı. Türkiye, s. 1,13.
Bulut, M. (1991, Kasım 3). Nahcıvan'a Gıda Yardımı Gönderiyoruz. Türkiye, s. 3.
Çapraz, K. (1991, Kasım 3). Türkiye, Bizi Tanıyan İlk Develt Olsun. Türkiye, s. 1.
Çongar, Y. (1991, Eylül 12). Ankara'nın Azerbaycan Kaygısı. Cumhuriyet, s. 8.
Daver, B. (1993). Siyaset Bilimine Giriş. Ankara: Siyasal Kitapevi.
Erdoğan, H. (2003). Turgut Özal Döneminde Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Gömeç, S. (2011). Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi . Ankara: Akçağ.
Güder, S. (1991, Ekim 10). Kucak Dolu Sitem Sana Türkiye! Milli Gazete, s. 4.
İdiz, S. (1991, Eylül 1). Ankara, Azerbaycan'a Temkinli. Cumhuriyet, s. 15.
Kabaklı, S. (1991, Eylül 6). Azerbaycan'da Bağımsızlık Sancısı. Türkiye, s. 1,13.
Kabaklı, A. (1991, Eylül 23). Özbek-Türkmen-Âzerî, Ayni Soydandır . Türkiye, s. 2.
Kavuncu, O. (1991, Ağustos). Sovyet Türklüğünün Bazı Meseleleri. Türk Yurdu, s. 11-14.
Kapani, M. (2001). Politika Bilimine Giriş. Ankara: Bilgi Yay.
Kılıçer, İ. (1991, Ekim 6). Türkmenistan'da Bağımsızlık Heyecanı. Tercüman, s. 12.
Kohen, S. (1991, Eylül 1). Azerbaycan Bundan Sonra Ne Yapacak. Milliyet, s. 4.
Kohen, S. (1991, Kasım 14). Kardeş Gibi. Milliyet, s. 15.
Köseoğlu, N. (1991, Ağustos). Bu mudur Yohsa Hayal? Türk Yurdu, s. 15-22.
Metin, Ü. (1991, Ekim 23). Türkistan'dan Balkanlar'a Türk Dünyası. Tercüman, s. 12.
Metin, Ü. (1991, Kasım 6). Türkistan'dan Balkanlar'a Türk Dünyası. Tercüman, s. 12.
Metin, Ü. (1991, Aralık 18). Türkistan'dan Balkanlar'a Türk Dünyası. Tercüman, s. 12.
Öke, M. K. (1991, Eylül 18). Tarihin Süzgecinden Nahçıvan. Türkiye, s. 5.
Özfatura, N. (1991, Eylül 3). Azerbaycan›ın Bağımsızlığı Tanınmalı. Türkiye, s. 6.
Songar, A. (1991, Eylül 3). Can Azerbaycan. Türkiye, s. 7.
Türkeş, A(1991, Eylül 6). Azerbaycan'ı hemen tanımalıyız. Türkiye, s. 1,15.
Vural, A. M. (1999). Yerel Basın ve Kamuoyu. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay.

Rus İşgali Sonrasında Gümüşhane'de Muhacirlik

Immigrancy in Gümüşhane After The Russian Occupation

Doç. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ *

Öz:

Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'nin her yerini olduğu gibi Gümüşhane'yi de olumsuz etkilemiştir. Rusların Gümüşhane'yi 19 Temmuz 1916 tarihinde işgal etmesi Gümüşhane halkını daha perişan etmiştir. Gümüşhane Türklerinin çoğu, işgalden hemen önce Gümüşhane'den batıya doğru göç etmek zorunda kalmıştı. Muhacirlerin pek çoğu adeta ölüm yolculuğu yapmışlardı. Açlık, soğuk ve hastalıklarla mücadele ederken büyük trajediler yaşamışlardı. Ruslar, ülkelerinde çıkan Bolşevik İhtilali nedeniyle, 19 ay sonra Gümüşhane'den çekilmişlerdi. Ruslardan sonra ise Ermeniler Gümüşhane ve çevresinde zulme başlamıştı. Bu zulüm Türk ordusunun 15 Şubat 1918'de Gümüşhane'yi kurtarmasıyla son bulmuştu. Bununla beraber Gümüşhane'ye dönen muhacirlerin sıkıntıları artarak devam etmişti. Gümüşhane'de Türklerin neredeyse tamamı yeniden açlık, hastalık, fukaralık, barınma, güvenlik sorunlarıyla karşılaştılar. Gerek Osmanlı Hükümeti gerekse TBMM Hükümeti muhacirlerin sorunlarını çözmek için çalışmışlardı. Yapılan yardımlar muhacirler için faydalı olmuşsa da sorunlarını çözmede yetersiz kalmıştı.

Bu çalışmada başta arşiv vesikaları olmak üzere devrin basını, hatıraları, resmi tutanakları kullanılarak Rus işgaliyle Gümüşhane'den muhacir olan ve işgalden sonra memleketlerine dönen muhacirlerin sorunları, hayatta kalma mücadeleleri, hükümetlerin aldığı tedbirler ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Gümüşhane, Hilal-i Ahmer Cemiyet, Muhacirlik, Muhacir, Yardım

* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü/Trabzon, elmek:uucuncu@ktu.edu.tr.

Abstract:

The First World War was also negatively affected to Gumushane as every part of the Ottoman Empire. Gumushane population was miserable that the Russians had occupied on July 19, 1916. The majority of Turks were forced to migrate just before the invasion from Gümüşhane to the west of the country. Many of the Gumushane refugees had made almost the death ride. The refugees experienced great tragedies while they were fighting with hunger, cold, illness. Russians were withdrawn from Gumushane after 19 months because of the Bolshevik Revolution in the Russia. Armenians began the persecution against the Turks after the Russian in Gumushane. This persecution ended with the Turkish army to take back Gumushane, February 15, 1918. However, the refugees returning to their homeland, continued to increase the hardship. Nearly all Turks were again faced with problems such as hunger, disease, poverty, housing and security in Gumushane. Both the Ottoman Government and TBMM Government worked to solve the problems of the refugees. The aids were useful for the refugees but theirs problems could not be solved completely.

In this study will be try to be enlightened the struggle to survive, the measures taken by the government, the problems of the refugees from Gumushane with the Russian occupation and returned to their country after the occupation by utilizing the state archival documents, the newspaper and the minutes of the first Turkish Grand National Assembly.

Keywords: Gumushane, Hilal-i Ahmer Society, Immigration, Refugee, the Aid.

Giriş

Ruslar, Birinci Dünya Savaşı'nda, 18 Nisan 1916'da Trabzon'u işgal etmişti (Gologlu, 2000, s. 175). Gümüşhane'de eli silah tutan gençler askere alınmıştı. Gümüşhaneli erkeklerin bir kısmı ise çalışmak için şehir dışında idiler. Gümüşhane'de özellikle köylerde kalanlar kadın ve ihtiyarlardan ibaretti(BOA, DH. İUM. 98-3/1-49, lef.3-4). Ruslar bir süre sonra Gümüşhane ve çevresini 19 Temmuz 1916 tarihinde işgal etmişlerdi (San, 2003, s. 28) (Cumhuriyet'in 75. Yılında Gümüşhane, 1999, s. 50). İşgal nedeniyle birçok kişi muhacir olarak göçmüştü (Kırzıoğlu, 1993, s. 214). Ruslar Bolşevik İhtilali nedeniyle 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi'ni yapmış, 19 ay kaldıktan sonra Gümüşhane'den çekilmişlerdi. Bununla beraber Ermeniler antlaşmayı kabul etmeyince Türk ordusu kısa zaman içerisinde Gümüşhane'ye gelmişti. Torul'u 14 Şubat, Gümüşhane'yi 15 Şubat, Kelkit'i 17 Şubat 1918'de işgalden kurtarmıştı. (San, 2003, s. 29,61) (Cumhuriyet'in 75. Yılında Gümüşhane, 1999, s. 50) 24 Şubat 1918'de ise, Trabzon'a Türk ordusu girmişti (Gologlu, 2000, s. 180).

A. Gümüşhane'nin İşgalinin Halk Üzerindeki Etkileri

Ruslar, Gümüşhane ve çevresini işgal ettikten sonra Dalbatan'da ordugâhını kurmuşlardı. Gümüşhane'deki okul binaları ve önemli binalar Rus bayraklarıyla donatılmıştı. Rus askerleri Gümüşhane merkezde süngülü silahları omuzlarında gruplar halinde gezmişlerdi. (Selçuk, 2012, s. 38-39, 41). Gümüşhane'de yol, sokak, bina gibi imar faaliyetlerine girişmişlerdi (San, 2003, s. 61).

Gümüşhane'deki Hristiyanların çoğu Rus işgalini sevinçle karşılamışlar, onlara mihmandarlık yapmışlardı. Müslümanlar ise daha Ruslar şehre girmeden büyük korku ve endişeye kapılmışlardı. Zaten genç erkekler Savaş nedeniyle cephelerdeydiler. Gümüşhane'de çoğunlukla çocuklar, kadınlar ve yaşlılar kalmıştı. Az sayıda eli silah tutabilen orta yaşta erkek nüfus ise Rus işgali karşısında yanlarına bol miktarda erzak alarak sık ormanlık ve kayalık alanlara çekilmişler ve Türk silahlı kuvvetlerinin mücadelesine yardımcı olmuşlardı (Üçüncüoğlu, 2015, s. 153,155,159). Gümüşhane'de uzun yolculuğa çıkamayacak derecede yaşlı olanların bir kısmı ise dağlık alanlarda mağaralara çekilmişlerdi. Dağlarda açlık ve hastalık karşısında yaşamlarını sürdürmede zorlanınca Rus işgalinin ilerleyen günlerinde

peyderpey köylerine inmek zorunda kalmışlardı (Selçuk, 2012, s. 17). Gümüşhane halkının büyük çoğunluğu ise uzun, yorucu, sonu belli olmayan bir yolculuğa çıkmayı tercih etmişti.

Ruslar işgalle birlikte iki bildiri yayınlamışlardı. İlkinde, Gümüşhane'de artık Rus kanunlarının hâkim olduğu, din ve ırk farkı gözetilmeksizin eşit muamele edileceği duyurulmuş, halkın mal ve canından kaygılanmadan işine gücüne bakması istenmiştir. İkinci bildiride ise Osmanlı ordusuna katılmamış olan gençlerin muhtarlarca kendilerine bildirilmeleri, aksi halde muhtarların idam edilecekleri ilan edilmiştir. Ruslar bu ilanlara rağmen halkın hayvanlarına, malına mülküne, tarlasındaki ekinlerine el koymuşlardı. Hayvanlarını ekili tarlalarda otlatmışlar, meyve ağaçlarını kesip yakacak olarak kullanmışlardı (San, 2003, s. 29, 57-58). Rus işgalinin özellikle ilk yılında Gümüşhane'de büyük bir kıtlık da yaşanmıştı. Bu da Gümüşhane'de kalan az sayıdaki Müslüman'ın durumunu daha zorlaştırmıştı. (San, 2003, s. 60)

Rusların 16 Temmuz'da Bayburt'u işgal ettikten sonra Gümüşhane'ye doğru yürüdüklerini duyan halkın büyük çoğunluğu yollara düşmüştü. Başta Kelkit olmak üzere Gümüşhane halkının önemli bir kısmı muhacir olmuş, memleketlerini terk etmek zorunda kalmıştı. Gümüşhaneli muhacirlerin çoğunluğu Sivas ve Konya Vilayetleri olmak üzere batıya doğru gitmişlerdi (BOA, DH.İUM. 111/75, lef. 1,4). Muhacirlik nedeniyle Gümüşhane'deki Müslüman nüfus adeta erimişti. Örneğin Torul bölgesinde bulunan 30.000 Türk'ten kalanların sayısı 1.000 kişinin altındaydı. Gidenlerin pek çoğu yanlarına hayvanlarını ve diğer taşıyamayacakları ağırlıklarını alamadan yola çıkmak zorunda kalmışlardı. Bölgede kalan Rumlar ise muhacirlerin bıraktığı evleri ve gayrimenkulleri aralarında bölüşmüşlerdi. Torul bölgesinden göç edemeyenler yaşlıların yanı sıra çok fakir ailelerdi. Onların bir kısmı da çeşitli yollarla angarya, istihbarat gibi alanlarda Ruslar tarafından kullanılmışlardı (Üçüncüoğlu, 2015, s. 247-248, 140, 162).

Gümüşhane'nin işgali sırasında Torul Adliyesinde sorgu hâkimi olan babasının yanında çalışan Sadi (Selçuk) Bey, hatıralarında o günlere dair şahit olduklarını anlatmıştır. Onun belirttiğine göre, Ruslar Kop Dağından saldırıya geçince Türk ordusunun Gavur Dağlarına doğru çekileceği haber alınmıştı. Düşmanın yaklaşması üzerine Gümüşhane Mutasarrıflığı Torul Kaymakamlığının önemli evraklarının acilen çuvallara konularak Karahisar-i Şarkiye gönderilmesini emretmişti. Çuvalların naklinde Sadi Bey görevlendirilmişti. Kiralanan atlarla İkisu-Kodil yoluyla Nivore Vadisini takiben Gavur Dağlarının Artabil geçidinden aşılarak Alucra'ya oradan da Karahisar-i Şarki'ye gidilecekti. Sadi Bey, iki jandarma müfrezesiyle birlikte gece yola çıkmıştı. Kodil Deresinin yolunun patika olduğunu, muhacirlerin yoğunluğundan dolayı zorlukla ilerlediklerini belirtmişti (Selçuk, 2012, s. 5-6). Gavur Dağlarına kadar giden Vadideki kalabalıkları şöyle ifade etmişti:

"Acele ettiğimize göre sel gibi akış yapan insan kalabalığı arasından müşkülatla geçiyorduk. Birçok Türk ve Rum köylerini içine alarak Gâvur Dağlarına kadar uzanan bu vadideki Türk köylüleri düşmanın ilk istilâ çığnağından korunmak maksadile çoluk çucuğunu yüksekliklerdeki mağaralara çekmişlerdi."

Sadi Bey, Rum köylülerin ise Türk komşularını teselliye çalışırken diğer taraftan Rusları karşılamak için hazırlıklar yaptıklarını söylemişti. Gümüşhaneli muhacirleri korumak üzere bazı noktalarda Türk askerinin, makineli tüfeklerle beklediğini ifade etmişti. Bununla beraber Sadi Bey, yolculuğuna devam ederken Ruslar tarafından esir alınmış, evraklara ise el konmuştu (Selçuk, 2012, s. 7,9,12).

Muhacirlik sırasında özellikle bebeklerin ve küçük çocukların yollardaki ıstırabı büyük olmuştu. Bir kısım aile, askerlerin ve diğer muhacirlerin alması için yol kenarlarına kundaktaki bebeklerini dahi bırakmışlardı. Vicdanı ve hali yerinde olanların aldıkları bebekler gerçek anne ve babalarını bir daha hiç göremeden büyüyeceklerdi. Bunlardan biri Torul'un Budak köyünden Hayrullah (Tonyalı) idi. Rus işgalinden hemen önce Giresun bölgesine gitmek için ailesiyle yola koyulan Muharrem (Üçüncü), Şive köyünün altındaki bir patika yolun kenarında biri ağlayan iki çocuk görmüştü. Çocuklardan biri ölmüşken diğeri ölmek üzere idi. Muharrem Bey, yaşayan erkek çocuğunu yanına alıp yoluna devam etmişti. Hayrullah adındaki çocuk 7-8 yaşlarında idi. Hayrullah savaş yıllarında Muharrem Bey'in ailesinin yanında kalmıştı. Rus işgalinden sonra geri dönmüşlerdi. Budak Köyünden olan annesi,

Hayrullah'ı tanımış ve geri istemişti. Hayrullah'ın babası da öldüğünden Muharrem (Üçüncü), kadına acıyarak onu annesine geri vermişti. Hayrullah ise ölene kadar kendisini, Muharrem (Üçüncü) Bey'in ailesinin bir ferdi gibi görmüştür (Üçüncüoğlu, 2015, s. 238).

Devlet aslında bu gibi olayların yaşanabileceği öngörüsüyle yolculuğa çıkacak durumu olmayan aileleri, küçük çocuklarını teslim edebilecekleri yetimhanelere yönlendirmişti. Henüz Ruslar Gümüşhane'ye gelmeden sokak sokak tellall ilanlarıyla çocuklar toplanmıştı. Yeni doğan çocuklardan 15 yaşına kadar olan ve aileleri tarafından ayak bağı olarak görülen bu çocuklar Erzincan yetimhanesine gönderilmişlerdi. Çocuklar aileleri tarafından daha sonra alınmak emeliyle teslim edilmişlerdi. Fakat birçok aile ölüm, hastalık, yoksulluk gibi gerekçelerle çocuklarını bir daha hiç görememişlerdi. Yetimhaneye gönderilen çocuklar ise ana babalarından ayrı zorlu bir yaşamla mücadele etmişlerdi. Onları, yetimhanelerde cinsel taciz, sarkıntılık, dayak gibi kötü muameleler beklemişti. Pek çoğu ise başta hastalık olmak üzere bu mücadeleden yenik çıkmış ve hayatlarını kaybetmişlerdi. Erzincan'a mesafe olarak yakın olan Gümüşhane merkez, Kelkit ve Bayburt civarından yetimhaneye teslim edilenlerin sayısı fazla iken daha uzak olan Torul ve Kürtün bölgesinden teslim edilen çocuk sayısı azdı. Zira Torul ve köylerinden Kürtün yoluyla kaçanların pek çoğu çocuklarını yanlarında götürmüşlerdi (Üçüncüoğlu, 2015, s. 235, 237,238).

Gümüşhane'den yapılan göçlerde başta küçük çocuklar ve yaşlılar olmak üzere çok sayıda Gümüşhaneli, daha yollarda iken açlık, yorgunluk, hastalık, çete saldırıları olmak üzere değişik sebeplerden hayatlarını kaybetmişlerdi. Muhacirlik sırasında birçok kişi de aile fertlerini kaybetmişti. Özellikle Gümüşhane dışında askerlik veya iş icabı bulunan birçok kişi muhacir olan ailelerini bulma çabasına girmişlerdi. Şanslı olanlar ailelerinin nereye gittiğini soruşturma neticesinde bulabilmişlerdi (Kızılay Arşivi, 325/461; Kızılay Arşivi, 325/461, lef.1.).

Muhacirlerden güvenli bölgelere ulaşmayı başarabilenleri ise yeni sıkıntılar karşılamıştı. Oysaki muhacir olanlar gittikleri yerlerde Osmanlı Devleti'nin kendilerine yardımcı olacağı umuduna kapılmışlardı. Fakat hiç de öyle olmamış, Savaşın sıkıntılı yıllarında harp harcamalarına yoğunlaşan Devlet, muhacirlere yeterince yardım edememişti. Muhacirler, düz ovalarda yarı açık yarı çadırlarda yaşamak zorunda kalmışlardı. Göç eden aileler halinden memnun olmadan imarethanelerden bulabildikleri kısıtlı yiyeceklerle hayatta kalmaya çalışmışlardı. Önemli bir kısmı marabacılık yaparak geçimlerini sağlamaya çalışmışlardı. Zengin olanlar ise gittikleri yerlere yerleşmişler, yer yurt sahibi olmuşlardı (Üçüncüoğlu, 2015, s. 249, 133-134). Gümüşhane'ye dönen hali vakti yerinde olan muhacirler de olmuştu. Bunlardan biri Gümüşhane'nin ileri gelen ailelerinin mensubu olan Gümüşhane Ticaret Odası Başkanı Kadirbeyzade Zeki Bey'dir. Zeki Bey Sivas'a göçmek zorunda kalmışsa da işgalden sonra memleketine dönmüştü (Kırzıoğlu, 1993, s. 214). Zenginler dışında bir şekilde hayatını kazanmaya çalışan muhacirler arasında da Gümüşhane'ye dönmeyerek gittikleri yerlere yerleşenler olmuştu. Bunlardan biri Kelkit'in muhacirlerinden Kastamonu'nun Topçuoğlu mahallesinde yerleşen Hüseyin oğlu Mehmet'ti (Takvim-i Vakayi, 9 Ağustos 1919, s. 3).

1.İşgal Sonrası Gümüşhane'ye Dönen Muhacirler ve Sorunları

Rusya'da çıkan Bolşevik İhtilali neticesinde Ruslar, 18 Aralık 1917 tarihinde imzaladıkları Erzincan Mütarekesi gereği, Doğu Anadolu ve Trabzon'daki kuvvetlerini çekmeyi kabul etmişlerdi. Böylece 19 ay kaldıktan sonra Gümüşhane'den çekilmişlerdi. Bununla beraber Ermeniler antlaşmayı kabul etmeyerek Doğu Anadolu'da işgale başlayınca Üçüncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa, 12 Şubat 1918 tarihinde harekete geçmişti (Çapa, 1999, s. 272). Rusların çekilmesiyle Türk ordusunun gelmesi arasındaki bir haftalık boşlukta 60 kişilik bir Ermeni kafilesi Trabzon'dan Gümüşhane'ye gelmişti. Bu Ermeni kafilesi önce Torul çarşısını yakmış, ardından Gümüşhane'de Değirmenbahçesi Köprüsünde Yeşildereli Civan Osman'ı, Rüfeneli Mehmet Bozkır'ı, Kürdaloğlu'ndan Recep'i ve bir çocuğu öldürmüştü. Ardından Bayburt'a gitmiş oradaki çete lideri Arşak'ın komutasında mezalime devam etmişti. Bununla beraber

Türk ordusu kısa zaman içerisinde Gümüşhane'yi kurtarmıştı. (Cumhuriyet'in 75.Yılında Gümüşhane, 1999, s. 50). 2.

Türk ordusu Gümüşhane'ye girdiğinde adeta bir enkaz devralmıştı. Zira Gümüşhane Rus işgali sırasında ve Ermeni komitacılarının saldırıları ile neredeyse tamamen harap edilmişti (Kılıç, 2015, s. 164) ("Gümüşhane" maddesi, 1988, s. 836). İşgalden sonra çok sayıda muhacir Gümüşhane'ye dönmeye başlamıştı. Bu durum Gümüşhane'deki perişanlığı daha artırmıştı. Aralık 1917'de birçok Gümüşhane muhaciri memleketlerine dönme hazırlıklarına girişmişti. Osmanlı Hükümeti, muhacirlere kendi memleketlerine gidebileceklerini duyurmuş, bunun için mülki ve askeri makamlara gerekli emri vermişti. Gümüşhaneli muhacirler, kurdukları barhana örgütlerinin organizasyonunda genellikle memleketlerine gittikleri yol güzergâhını takip ederek dönmüşlerdi. Kayseri, Yozgat ve Sivas'tan dönenler kalabalıklar halinde Erzincan-Suşehri-Şiran-Kelkit yolunu takip ederlerken eşkıya tehlikesiyle karşılaşmışlardı. Yine tifo, kolera gibi salgın hastalıklar da muhacirlerin yakasını bırakmamıştı. Ordu birliklerinden elde edilen takviye kuvvetlerle güvenlik sorunu bir derece halledilmişse de hastalık ve açlık sorunu bir türlü çözülememişti. Geri dönüş yollarında tıpkı gidişte olduğu gibi yorgunluk, perişanlık, hastalık, eşkıya saldırıları ve ölüm Gümüşhaneli muhacirlerin yakasını bırakmamıştı. Muhacirlerin, kağnı sesleri arasında yorgun ve bitkin haldeki yürüyüşleri iki ay kadar sürmüştü. Memleketlerine döndüklerinde ise adeta enkaz yığınıyla karşılaşmışlardı. Zira Rus işgali sırasında her şeyleri yakılmış, yıkılmıştı. Bütün bunlara rağmen şehre giren kafilelerin önde gelen büyükleri yere kapanarak Allah'a secdeye varmışlardı (Üçüncüoğlu, 2015, s. 249-250, 276-277).

Memleketlerine dönen Gümüşhanelilerin neredeyse tamamını bekleyen büyük sıkıntılar vardı: Açlık, hastalık, fukaralık, barınma, güvenlik. Muhacirlerin birçoğunun köyleri, evleri, tarlaları savaş nedeniyle harap olmuştu. Devlet, Savaş sürerken onlara gereken yardımı gönderememişti. Bütün bunlar da Gümüşhane'de açlık ve kıtlığı en büyük tehdit haline getirmişti. Öyle ki muhacirlerin açlık ve sefalet nedeniyle 25'i ölmüştü (Kadirbeyoğlu, 2007, s. 17). Gümüşhane'de sağlık da büyük problemdi. Bırakın hastaneyi bir doktor dahi bulunmamaktaydı. Malarya, İskorbüt, Tifo ve zührevi hastalıklar yayılmıştı (Kızılay Arşivi, 995/161, lef.1). Hastalığa kapılanlar tedavi edilemediklerinden pek çoğu hayatlarını kaybetmişlerdi. Muhacirlerin büyük çoğunluğu evlerini barakalarını yıkılmış ve yakılmış bulmalarından dolayı açıkta, çıplak ve perişan bir şekilde kalmışlardı.

Gümüşhane'deki muhacirler, sadece iaşe, sağlık ve barınma sorunları yaşamamışlar, aynı zamanda ciddi güvenlik problemiyle de karşılaşmışlardı. Savaşın hemen sonrasında Gümüşhane'de öteye beriye saçılmış mermi, top, bomba gibi tehlikeli mühimmatlara sıklıkla rastlanılmıştı. Hatta bunlar başta muhacirler olmak üzere Gümüşhaneli vatandaşların can kaybına dahi sebebiyet vermişti (BOA, DH.EUM, 42/31) (BOA, DH. EUM.AYŞ, 5/20). Gümüşhane muhacirleri, Hükümetin kontrolü yeterince sağlayamadığı o süreçte zuhur eden eşkıya çetelerinin saldırılarına da maruz kalmışlardı. Örneğin Eylül 1919'da Gümüşhane'nin Torul kazasının Avliyana köyünü eşkıyalar basmış 13 muhacir ev halkına hakaretler ettikten sonra bütün eşya ve erzaklarını gasp etmişlerdi (BOA,DH.KMS, 51-2/26).

1.1.Osmanlı İdaresinin Gümüşhaneli Muhacirlere Yardımları

Gümüşhane'deki sefalete ve muhacirlerin iaşe sorununa Osmanlı Hükümeti yeterince el atamamıştı. Bunun sebebi Devletin Savaşın ağır yıkımından sarsılmasıydı. Buna rağmen Hükümet, az da olsa Gümüşhane'ye yardım göndermeye çalışmıştı. 25 Mart 1918 tarihinde Gümüşhane'yi kurtaran Üçüncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya çektiği telgrafla tarımın yeniden yapılması için bölgeye tohum gönderilmesini istemişti (BOA, DH.İUM, 20-18/12-29, lef. 2). Hükümet, Romanya'dan getirilmiş olan tohumluk mısırın 270.000 kilosunu vapurla Trabzon Vilayetine göndermişti (BOA, DH.İUM, 20-18/12-29, lef. 4,7). Hükümet bu yolla Gümüşhane ve çevresinde tarımın yeniden yapılmasını arzulamıştı. Bununla beraber her geçen gün memleketlerine dönen Gümüşhaneli muhacirler bölgedeki açlık ve sefaleti artırmıştı.

Gümüşhane Mutasarrıflığı memleketlerine akın akın dönen muhacir trafiğini kontrol etmeye çalışmıştı. Mutasarrıflıktan 4 Mayıs 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta Gümüşhane'ye dönen muhacirlerin sıkıntıları ortaya konmuş ve hali vakti iyi olanlar dışında yeni muhacirlerin hareketlerinin engellenmesi istenmişti (BOA, DH.İUM, 111/75, lef. 1,4). Fakat bunda yeterince başarılı olunamamıştı. Gümüşhane'deki iaşe sorunu içinden çıkılmaz bir hal almış, muhacirler arasında ölümler artmıştı (BOA, DH.İUM, 111/17, lef. 1-2).

Osmanlı Devleti'nin Savaşı kaybetmesi Gümüşhane ve çevresine yapılan yardımları olumsuz etkilemişti. İtilaf Devletleri Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesi gereği ülkenin birçok yerini olduğu gibi başkent İstanbul'u da fiilen işgal etmişti. Dolayısıyla devlet otoritesi Gümüşhane'nin de içinde bulunduğu Doğu Anadolu'da sembolik hale gelmişti. Hükümetin yardımları büyük oranda kesildiği gibi halkın elinde az miktardaki un, şeker ve konserve gibi yiyeceklere de asker el koymuştu. Bu nedenle Gümüşhane'de fırınlar kapanmış, beş altı ay önce kıyyesi[1] 10 kuruş olan ekmeklerin yerine kıyyesi 120 kuruş olan darı ve karışık tohumdan yapılmış ekmekler dahi bulunamaz olmuştu. Şiddetli kış açlık ve sefaleti artırmıştı. O kadar ki Gümüşhane'de açlıktan ölenlerin sayısı 25'e çıkmıştı. Gümüşhane merkezine bağlı yerlerdeki sefalet ise çok daha fazlaydı. Gümüşhane'ye dönmüş muhacirlerin bazıları açlık ve sefalet nedeniyle tekrar başka yerlere hicrete başlamak zorunda kalmıştı (Kadirbeyoğlu, 2007, s. 17).

Öte yandan Hükümetin gönderdiği az miktardaki yardımların muhacirlere adilane şekilde dağıtılması da sorun olmuştu. Gümüşhanelilerin bazı ileri gelenleri bu durumu Gümüşhane Mutasarrıflığının ihmaline bağlamıştı. Hatta Gümüşhane'nin ileri gelenlerinden eski mebus Kadirbeyzade İbrahim Lütfü Paşa tarafından Mutasarrıfı suçlayıcı bir dilekçe Sadrazama gönderilmişti. Yapılan tahkikatta Mutasarrıfın ihmalinin olmadığı, bununla beraber yardımların çok yetersiz kaldığı, acilen 25 bin liranın gönderilmesi gerektiği ifade edilmişti (BOA, DH.İ.UM, 20-17/12-080). Dâhiliye Nezareti 13 Şubat 1919'da, Kurtarılan Vilayetler tahsisatından Trabzon Vilayetine ayrılan paradan Gümüşhane'deki muhacir halka yardım yapılıp yapılmadığının bildirilmesi ve halkın sıkıntılarını giderecek tedbirlerin hemen alınmasını Trabzon Vilayetine bildirmişti. Trabzon Valisi Süleyman Necmi Bey'in 17 Şubat 1919 tarihli cevabına göre, Rus işgalinden beri Gümüşhane muhacirlerinin iaşesi için bir milyon 124 bin küsur kuruş olağanüstü tahsisattan ve 291 bin 485 kuruş Aşayir ve Muhacirin tahsisatından olmak üzere Gümüşhane'ye bir milyon 415 bin 7 yüz küsur kuruş verilmişti. Gümüşhane'de muhtaç halka ekmek tedarik edip dağıtımı için Nezaretçe gönderilmiş olan bin 500 lira da Gümüşhane Mutasarrıflığına ulaştırılmıştı. Bu paralar karşılığında buğday, arpa, mısır gibi zahire alınıp dağıtıldığı gibi, bir sonraki sene için tohumluklar da ayrılmıştı. Bunlar şüphesiz Gümüşhane'deki muhtaç halkı rahatlatmışsa da ihtiyaçlarını temin için yeterli olmamıştı. Trabzon Vilayeti de bir miktar zahire almak için gerekli olan 100 bin lirayı Hükümetten talep etmişti. Bu paranın gelmesi halinde zahirenin bir kısmını Gümüşhane'ye göndereceğinin kararlaştırıldığını zira kışın şiddeti nedeniyle Gümüşhane halkının sıkıntılarının bir kat daha arttığını belirtmişti (BOA, DH.İ.UM, 20-17/12-080).

Kışın şiddeti karşısında perişan bir vaziyette kalan Gümüşhaneliler adına Şiranlı Müderris Ahmet Şirani, Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya 18 Mart 1919'da gayet sert bir mektup göndermişti (Üçüncüoğlu, 2015, s. 110). Şiranlılar da İstanbul'a çektikleri ayrı bir telgrafta yardım talebini yinelemişlerdi. Dahiliye Nezareti bu şikayet ve talepler karşısında Gümüşhane ve çevresindeki iaşe sıkıntısını giderme adına 12 Mayıs 1919'da Trabzon Vilayetine çektiği telgrafta Trabzon'daki mevcut unun Gümüşhane ve Bayburt'ta sevk edilerek adil bir şekilde dağıtılmasını emretmişti (BOA, DH.İ.UM, 20-17/12-080).

Osmanlı Hükümetinin çabalarına rağmen Gümüşhane ve çevresinin muhacirleri bir türlü iskân edilip normal hayata döndürülememişti. Bu nedenle devreye Osmanlı Hilal-i Ahmer Genel Merkezi girmişti. Cemiyet, Doğu Vilayetlerinde savaşın tahribatından daha fazla etkilenen halka öncelik vermişti (BOA, DH.İ.UM, 20-17/12-080). Trabzon ve çevresi için de bir yardım heyeti oluşturulmuştu.

1 Kıyye üç çeşittir. Kıyye-i âşârî ve kıyye-i cedîde bugünkü 1 kiloya denk gelmektedir. Kıyye-i atîka ise 1282 gram ağırlığında olan 1 okkaya denk gelmektedir. Bkz. (Develioğlu, 1988, s. 519).

Darülfünun muallimlerinden[2] Yusuf Behçet Bey'in başkanlığındaki Hilal-i Ahmer Trabzon Birinci Yardım Heyeti Trabzon'da parlak bir şekilde karşılanmıştı (Trabzon Havalisinde Sefalet, 1919, s. 1). Yardım Heyeti, Trabzon'da hatırı sayılır derecede bulunan Gümüşhaneli muhacirler için de umut olmuştu. Zira Gümüşhanelilerin pek çoğu Rus işgali sırasında Trabzon'a gelmişti. Trabzon'un işgali sırasında sahil boyunca çoğu tekrar muhacirliğe başlamıştı. İşgalden sonra yine perişan bir şekilde Trabzon'a dönmüşlerdi. Bir kısmı Gümüşhane'ye gitmişken pek çoğu hayatta kalabilme adına Trabzon'da kalmayı tercih etmişti. Gümüşhane'ye dönen bazı muhacirler de Yardım Heyetinin gönderildiğini duyunca hayatlarını daha kolay idame edebileceklerine inandıkları Trabzon'a gelmişti. Trabzon Yardım Heyeti, Trabzon'a ulaştıktan hemen sonra, Temmuzun ilk günlerinde İstanbul'a gönderdiği raporunda çoğunluğu Gümüşhane ve Bayburt taraflarından Trabzon'a gelen binlerce Müslümanın aç ve sefil bir şekilde sokaklarda yatıp kalktığını belirtmişti. Rapora göre Muhacirler İdaresi, dört tarafı açık bir halı üstünde yaşayan neredeyse tamamen çıplak kadın ve çocukların çoğunluğunu oluşturduğu 500 civarındaki insana, kişi başına günlük 200 gram mısır ekmeği dağıtmaktadır. Bu ekmek sayesinde 500 zavallı insan hayatta kalabilmektedir (Kızılay Arşivi, 995/27, lef.3). Raporda, Gümüşhane ise Vilayette sefaletin en fazla yaşandığı yer olarak gösterilmiştir (Kızılay Arşivi, 995/27, lef.4). Heyet, Trabzon'da bulunan Gümüşhaneli muhtaçlara, gıda, giysi, barınma ve sağlık yardımında bulunmuştur. Hilal-i Ahmer Trabzon Yardım Heyetinin Temmuz, Ağustos ve Eylül 1919 aylarına dair giderlerine bakıldığında üç ay zarfında Gümüşhane'nin de içinde bulunduğu Trabzon Vilayetinde heyetin harcadığı toplam para 6259 lira 61 kuruştur (Kızılay Arşivi, 645/208). 26 Ağustos'a kadar Gümüşhane'de dağıtılan erzak ve eşya şöyle idi (Kızılay Arşivi, 995/87, lef.1): Gümüşhane Merkez: 3385 kıyye buğday, 793 kıyye bakla, 647 kıyye mısır, 9.000 şerit patiska, 1350 adet don, 1350 adet gömlek, 91 sandık çarık, 100 adet toka, 50 deste iğne, 120 adet(?). Kelkit: 1636 kıyye buğday, 682 kıyye bakla, 716 kıyye mısır, 1260 şerit patiska, 100 adet toka, 97 deste iğne, 50 kıyye şeker, 2 kıyye sabun, 34 adet telli sandık, 22 adet ve 25 adet(?). Torul: 1250 kıyye buğday, 1250 kıyye bakla, 10,800 şerit patiska. Memleketine dönenlere: 179 kıyye bakla ve 196 şerit patiska. İlerleyen günlerde Gümüşhane'ye yardımlar devam etmiştir. Gümüşhane Sıhhiye Memuru Abdullah Bey, 28 Ağustos 1919'da 1309 kıyye buğday, 1229 kıyye bakla dört kalem eşyayı ve erzakı Torul'da dağıtmak üzere Hilal-i Ahmer Trabzon Yardım Heyetinden teslim almıştı (Kızılay Arşivi, 995/105).

Gümüşhane'ye yardımlar sürerken Trabzon Hilal-i Ahmer Yardım Heyeti Başkanı Behçet Bey, başka bir vazifede görevlendirildiğinden 12 Eylül'de istifa etmişti. Yerine Doktor Nihat Bey tayin edilmişti (Kızılay Arşivi, 645/179). Nihat Bey'in başkanlığa getirilmesinden sonra Gümüşhane'ye yapılan yardımlar Behçet Bey'in başkanlığına göre azalmıştı. Dolayısıyla Gümüşhane ve çevresindeki yardımlar kısmi ve geçici olduğu için sefalet devam etmişti. Bir de kış mevsiminin gelmesi halkın durumunu daha vahim duruma düşürmüştü (BOA, DH.İUM, E58/10). Gümüşhane'den yükselen itiraz sesleri üzerine Hilal-i Ahmer Genel Merkezi, Gümüşhane'ye yapılacak yardımlar için ayrı bir heyetin teşkil edilmesi kararı almıştı (Kızılay Arşivi, 995/153) (Kızılay Arşivi, 995/163, lef.1).

Gümüşhane Hilal-i Ahmer Heyeti bir doktor, bir eczacı ve iki memurdan teşkil edilmişti (Kızılay Arşivi, 995/155). Hopa Hükümet doktorluğundan istifa eden Fuat Bey'in Başkanlığında Eczacı Osman Efendi ve Satın Alma Memuru Abdulkadir Beylerden oluşan Heyete Gümüşhane'deki Sağlık Memuru Abdullah Bey de iştirak etmişti. Nihat Bey'in Genel Merkeze gönderdiği 1 Mart 1920 tarihli raporuna göre, Heyet Gümüşhane'ye ulaşarak görevine başlamıştır (Kızılay Arşivi, 995/160). Gümüşhane, Kelkit, Şiran, Torul kazalarını ve gidilebilen köyleri dolaşarak eşya, zahire ve sağlık malzemelerinin dağıtımını yapmıştır (Kızılay Arşivi, 995/155). Hilal-i Ahmerin 1919-1923 icraat raporlarına yansıdığı kadarıyla Gümüşhane Yardım Heyetinin faaliyetleri şöyle olmuştur: Heyet, güzergâhtaki köylere uğrayarak gördüğü muhtaç hastaları tedavi ederek ilaçlarını vermiştir. Gümüşhane'ye vardıktan hemen sonra bir muayenehane açmış ve oraya gelebilecek hastalar ayakta ve gelemeyecek kadar hasta olanların da ikametgâhlarına doktor gönderilerek tedavileri yapılmıştır. Gümüşhane merkeziyle yakın köylerdeki

2 Behçet Bey, Üniversite'de hocalık mesleğinin yanında Hilal-i Ahmer Genel Merkez Üsera Şubesi Müdürlüğünü de yürütmekteydi (Kızılay Arşivi, 995/12).

ihtiyacı olanlara eşya ve hububat dağıtılmıştır. Uzak köylerin hisseleri, eşraf ve mahalli memurlardan oluşan komisyonlar aracılığıyla dağıtılmıştır. Dağıtılacak eşya ve ilacın ücretsiz olduğu tellallar aracılığıyla kasaba merkezlerinde, jandarmalar ihtiyar heyetleri vasıtasıyla köylerde halka ilan edilmiştir. Dağıtılan eşyaların cinsi ve miktarı defterlere kayıt edilmiştir (1339 Senesi Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen (1335-1338) Dört Senelik Devre Ait Rapor, 1339, s. 43-44). Gümüşhane'deki muhtaçlar, Heyetin doğrudan ve dolaylı yardımları karşısında büyük sevinç ve minnettarlık yaşamıştır. Özellikle Bayramın yaklaşması üzerine yeni çamaşırların ve basmaların verilmesinden dolayı sevinçleri bir kat daha artmıştır (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1918, s. 129). Heyet çalışmalarını sürdürürken Osmanlı Hükümeti, Nisan 1920'de Gümüşhane Hükümet doktorluğuna İsmail Hüseyin Bey'i tayin etmiştir (Aziller ve Tayinler, 1920, s. 1). Böylece Hilal-i Ahmer Gümüşhane Yardım Heyetinin ve yeni gelen doktorun sayesinde sağlık taramaları hızlanmış, hastalar muayene edilmiş, ilaçlar verilmiştir (Kızılay Arşivi, 995/164). Genel Merkez, Gümüşhane yardımlarını yeterli bulmuş olacak ki Heyetin faaliyetlerini uzatmamıştı. Böylece Heyet, yardım faaliyetlerini iki ayda tamamladıktan ve Hükümet tarafından Gümüşhane'ye bir doktorun gönderilmesinden sonra Trabzon'a dönmüştür (Kızılay Arşivi, 995/155).

Gümüşhane Yardım Heyetinin dağıtılmasından sonra Trabzon Yardım Heyeti Gümüşhane'ye yardımları kısmışsa da tamamen kesmemişti. Trabzon Heyetinin Mayıs 1920 harcamaları incelendiğinde 514 lira 27 kuruş 30 paralık masrafının Gümüşhane Yardım ve Dağıtım Heyetinin nakliye vesaire masraflarına 3468 lira 11 kuruş 25 para harcandığı görülmüştür (Kızılay Arşivi, 645/324). Fakat Hilal-i Ahmer Genel Merkezi, Trabzon Hilal-i Ahmer Heyetinin faaliyetlerini de sınırlamıştı. Yaklaşık bir sene sonra Mart 1921'in sonunda Hilal-i Ahmer Genel Sekreterliğinin emriyle Trabzon Heyetinin faaliyetlerine son verilmiştir (Kızılay Arşivi, 995/165) (Kızılay Arşivi, 995/186).

2.TBMM Hükümeti Döneminde Gümüşhaneli Muhacirlerin Durumu

Osmanlı Hükümeti resmen devam ederken 23 Nisan 1920'de TBMM açılmış, 3 Mayıs'ta ise Ankara Hükümeti kurulmuştu. TBMM Hükümetinin vazifelerinin başında, vatanı düşman işgallerinden kurtarmak gelmekteydi. Bu nedenle ülke bütçesinin büyük çoğunluğu Milli Mücadeleye aktarılmıştı. Bununla beraber işgallerden kurtarılan yerlerin yaralarının sarılması için de çaba gösterilmiştir. Örneğin Muhacir ve Mültecilerin Tarz-ı İdare ve Sevkleri Nizamnamesinde Muhacir ve Mülteci bölgeleri arasına Gümüşhane de alınmıştı (Ceride-i Resmiye, 1921, s. 4). Savaşın ve muhacirliğin kötü tecrübelerine fazlasıyla maruz kalan Gümüşhane halkı, yaralarını tam olarak saramamakla beraber 1922 yılına gelindiğinde başta tarım olmak üzere değişik iş uğraşlarıyla yeniden hayata tutunmayı başarmıştı. Hatta 1922'de Kırım'da meydana gelen açlık buhranında Türkiye'nin birçok yerinde olduğu gibi açlığı ve yoksulluğu çok iyi bilen Gümüşhane halkı, Kırımlı soydaşlarına yardımda bulunmuştu (Kızılay Arşivi, 1198/28).

TBMM Hükümetinin aldığı tedbirler ve değişik vasıtalarla yapılan yardımlara rağmen 1922-1923 yılları arasında özellikle kırsal kesimlerde halen iskân edilememiş, iaşe sıkıntısı çeken muhacirler bulunmakta idi. Gümüşhane İlk Okul Müfettişliğinin 1922-1923 eğitim öğretim yılına dair hazırladığı genel rapora göre: Hicretten düzensiz bir şekilde dönen Gümüşhane halkının çoğu dört beş senedir halen belini doğrultamamıştır. Enkaz halinde bulunan köyündeki yıkık duvarların kenarını barınak olarak kullanmaktadırlar. Gümüşhane'deki köylerde tarım da geliştirilememiştir. 250, 300 nüfuslu 100 haneli bir köyde çoğunluğu yaşlı ancak 20 kadar erkek bulunmaktadır. Diğerleri dul kadınlar, zayıf, hastalıklı çocuklardır. Dolayısıyla toprak olmakla beraber onu işleyecek sağlıklı kol gücü oldukça zayıftır. Bu da yardımın sınırlı bir şekilde yapılabilmesine sebep olmaktadır (Livanın Ahval-ı Umumiyesi, 1924, s. 5-6).

Gümüşhane'de Savaşın ve Muhacirliğin önemli bir sonucu da çok sayıda yetim ve öksüz çocuktu. Gümüşhane'de anne ve babalarını kaybeden çocuklar kimsesiz bir şekilde perişan haldeydiler. Onlara sahip çıkan en önemli kurum hiç şüphesiz Himaye-i Etfal Cemiyeti idi. Cemiyet, 1922'de bir şubesini de Gümüşhane'de açmıştı (Gümüşhane'de Himaye-i Etfal Cemiyeti, 1922). Teşkilat, yetim çocukların umudu olmuş, yiyeceklerini ve kıyafetlerini temin etmişti. Gümüşhane halkı da kurulan bu teşkilata elinden gelen yardımı esirgememişti (Resmi Ceride, 1923, s. 3) (Resmi Ceride, 1923, s. 2).

Gümüşhaneli muhacirlerin önemli problemlerinden biri de çocuklarının eğitimleri idi. Rus işgalinde okullar kapanmış, binalar tahrip edilmişti. Rus işgalinin sona ermesinden sonra Gümüşhane'ye dönen muhacirlerle birlikte yeniden eğitim müesseselerine gereksinim artmıştı. Gümüşhane'de 1920'de ancak 7 ilkokul açılabilmişti. Bağlı kazalardaki eğitim durumu ise içler acısıydı (Gümüşhane'de Hayat-ı Maarif Canlanıyor, 1921). Okullarda öğretmen sıkıntısı had safhadaydı. Bu eksikliğin giderilmesi için yoğun çaba gösterilmişse de bir türlü öğretmen eksikliği giderilememişti. Gümüşhane'de az sayıda bulunan öğretmenler de bir yolunu bulup şehirden ayrılmışlardı (Tayinler, 1920, s. 2). Gümüşhane'deki maarif hayatını yeniden canlandırma girişimlerinde bulunulmuşsa da başarılı olunamamıştı. Yeterli sayıda öğretmen temin edilmeden alt yapı tamamlanmadan yeni okullar açılmıştı. Örneğin 1921'de açılan Gümüşhane İdadisi, öğretmen eksikliğinden dolayı sadece bir müdür tarafından idare edilmişti (Gümüşhane'de Hayat-ı Maarif Canlanıyor, 1921) (Gümüşhane'de Muallim Buhranı, 1923, s. 2). Bununla beraber büyük sıkıntılar çekmiş Gümüşhaneli muhacirler, hayata tutunmaya başlar başlamaz çocuklarının eğitimlerine önem vermişlerdi (Livanın Ahval-ı Umumiyesi, 1924, s. 5-6).

Gümüşhane'nin savaş sürecinde uğradığı tahribatın yaraları 1924'te halen kapanmamıştı. TBMM Hükümeti de bunun farkındaydı. Milli Mücadele'de işgale uğramamasına rağmen Birinci Dünya Savaşı sürecinde Rus işgali nedeniyle sosyal ve iktisadi hayatı büyük ölçüde çöken Gümüşhane'yi ihmal etmemiş Bütçenin üç bin lirası Gümüşhane'ye ayrılmıştı (Trabzon'un Mahrumiyeti, 1924). Zeki Bey, 10 Eylül 1924 tarihli İstikbâl gazetesinde yayınlanan Şiran'a dair gözlemlerini içeren "Gördüklerim" başlıklı mektubunda muhacirlerin barınma sorunlarına dikkat çekmişti (Kadirbeyoğlu, Gördüklerim, 1924). 1924 tarihi itibariyle muhacirlerin çoğu iskân edilip normal hayatlarına dönmeleri sağlanmıştı. İskân edilememişlerin bir kısmı ise Nüfus Mübadelesi uygulamasının ardından Rumların boşaltmak zorunda kaldıkları meskenlere yerleştirilmişlerdi. Böylece Muhacirlerin sıkıntıları büyük anlamda sona erdirilmişti.

Sonuç:

Birinci Dünya Savaşında, Osmanlı Devleti'nin bütün bölgeleri olumsuz etkilemişti. Gümüşhane de bundan payını almıştı. Bir de Rusların işgaline maruz kalması Türkler için Gümüşhane'de hayatı adeta durdurmuştu. Gümüşhaneli Türklerin büyük çoğunluğu daha Rusların şehre girmesinden hemen önce uzun ve sonu belli olmayan yollara çıkmışlardı. Genç erkekler cephelerde vatan savunmasında iken, yola çıkanların büyük çoğunluğu yaşlılar, orta yaşlı erkekler, çoluk, çocuk ve kadınlardan oluşmaktaydı. Yürüyemeyecek derecede yaşlı olanlar ise mecburen Rusların insafına kendilerini teslim etmişlerdi. Eli silah tutan bazı gönüllüler dağlara çekilerek Mehmetçiğin mücadelesine destek olmaktan geri durmamışlardı. Muhacir Gümüşhaneliler çıktıkları yollarda perişan olmuşlardı. Açlık, hastalık, yorgunluk, eşkıya saldırıları özellikle yaşlı ve çocukların teker teker toprağa düşmelerine neden olmuştu. İstedikleri yerlere ulaşmayı başaran muhacirler ise yeniden açlık, barınma sıkıntısı ve hastalıklarla baş başa kalmışlardı. Muhacir olmayıp memleketlerinde kalmak zorunda kalanlar ise işgalin getirdiği zorluklara boyun eğmişlerdi.

Rusya'da çıkan Bolşevik İhtilali neticesinde Ruslar Gümüşhane'nin de içinde bulunduğu Osmanlı topraklarından çekilmişlerdi. Rusların çekildiğinin ve Türk ordusunun Gümüşhane'ye girdiğinin haber alınması üzerine bu sefer memleketlerine doğru geri dönüş başlamıştı. Gümüşhane'den giderken ki sebepler, dönerken yollarda yine perişanlıkları, ölümleri beraberinde getirmişti. Dönenleri, yakılmış yıkılmış köylerinde daha büyük mahrumiyetler beklemişti. Savaştan yenik çıkmış Osmanlı Devleti ise geçici ve eksik tedbirler almışsa da Gümüşhaneli muhacirlerin ihtiyaçlarını gidermekten uzak kalmıştı.

Gümüşhane'nin idari makamlarının ve ileri gelenlerinin ısrarlı şikâyet ve talepleri karşısında Osmanlı Hükümeti, bölgeye kısmi yardımlar gönderebilmişti. Hükümetin ve bazı ileri gelenlerin sayesinde halkın bir kısmına tohumluk zahire dağıtılarak tarımın yeniden canlandırılmasına çalışılmıştır. Muhacirler, sağlık, asayiş, mesken, kıyafet açısından da mahrumiyet içerisinde idiler. Osmanlı Devleti, bu sorunların giderilmesinde aciz kalmıştı. Hükümetin yetersiz kaldığı yerde Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Gümüşhaneli muhacirler için önemli bir umut olmuştu. Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Trabzon'a ve Gümüşhane'ye gönderdiği heyetler vasıtasıyla muhacirlerin sorunlarına önemli derecede çare bulmuştu. Hilal-i Ahmer Sağlık heyetinin görevini sonlandırıp dönmesinden sonra Ankara'da kurulan TBMM Hükümetinin yardımları devam etmiştir. Kendilerini kısmen toparlayabilen muhacirler çocuklarının eğitimlerini sağlamaları için de çalışmışlardı. Bununla beraber ancak nüfus mübadelesiyle birlikte Rumlardan kalan evlerin kendilerine tahsis edilmesiyle açıkta kalan muhacirler iskân edilerek hayata tam olarak iştirakleri sağlanmıştır.

Kaynakça:

Trabzon'un Mahrumiyeti. (1924, Şubat 5). İstikbal, s. 1.

"Gümüşhane" maddesi. (1988). İslam Ansiklopedisi, C.4,, 836.

(1339). 1339 Senesi Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen (1335-1338) Dört Senelik Devre Ait Rapor. Ankara: 1339 Senesi Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen (13Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi.

(1921, Haziran 27). Ceride-i Resmiye, s. 4.

(1923, Kasım 18). Resmi Ceride, s. 3.

(1923, Kasım 29). Resmi Ceride, s. 2.

Aziller ve Tayinler. (1920, Nisan 13). İstikbal, s. 1.

BOA, DH. EUM.AYŞ, 5/20.

BOA, DH.EUM, 42/31.

BOA, DH.İ.UM, 20-17/12-080.

BOA, DH.İUM, 111/17, lef. 1-2.

BOA, DH.İUM, 111/75, lef. 1,4.

BOA, DH.İUM, 20-18/12-29, lef. 2, 4, 7.

BOA, DH.İUM, E58/10.

BOA, DH.İUM., 98-3/1-49.

BOA, DH.İUM. 111/75, lef. 1,4.

BOA,DH.KMS, 51-2/26.

Cumhuriyet'in 75.Yılında Gümüşhane. (1999). Gümüşhane: Gümüşhane Valiliği Yay.

Çapa, M. (1999). Trabzon'da Rus İşgali ve Sonuçları. Türk Kültürü, S. 433, 272.

Develioğlu, F. (1988). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat. Ankara.

Goloğlu, M. (2000). Trabzon Tarihi Fetihten Kuruluşa Kadar. Trabzon.

Gümüşhane'de Hayat-ı Maarif Canlanıyor. (1921, Mayıs 30). İstikbal, s. 2.

Gümüşhane'de Himaye-i Etfal Cemiyeti. (1922, Nisan 20). İstikbal, s. 2.

Gümüşhane'de Muallim Buhranı. (1923, Ağustos 23). İstikbal, s. 2.

Kadirbeyoğlu, Z. (1924, Eylül 10). Gördüklerim. İstikbal, s. 1.

Kadirbeyoğlu, Z. (2007). Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları, Haz.,Ömer Faruk Lermioğlu. İstanbul.

Kılıç, S. (2015). Türk Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Kırzıoğlu, M. (1993). Bütünüyle Erzurum Kongresi, C.3. Ankara: 214.

Kızılay Arşivi, 1198/28.

Kızılay Arşivi, 325/461.

Kızılay Arşivi, 325/461, lef.1.

Kızılay Arşivi, 645/179.

Kızılay Arşivi, 645/208.

Kızılay Arşivi, 645/324.

Kızılay Arşivi, 995/105.

Kızılay Arşivi, 995/12.

Kızılay Arşivi, 995/153.

Kızılay Arşivi, 995/155.

Kızılay Arşivi, 995/160.
Kızılay Arşivi, 995/161, lef.1.
Kızılay Arşivi, 995/163, lef.1.
Kızılay Arşivi, 995/164.
Kızılay Arşivi, 995/165.
Kızılay Arşivi, 995/186.
Kızılay Arşivi, 995/27, lef.3.
Kızılay Arşivi, 995/27, lef.4.
Kızılay Arşivi, 995/87, lef.1.
Livanın Ahval-ı Umumiyesi. (1924, 15 Nisan 15). Gümüşhane'de İrfan Yolunda İlkadım, s. 5-6.
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1918. Ankara: Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti.
San, S. Ö. (2003). Rusların Gümüşhane İlini İşgali. İstanbul: Mili Eğitim Bakanlığı Yay.
Selçuk, S. (2012). Esaretin Acı Hatıraları. İstanbul: TBBD Yay.
Takvim-i Vakayi, 9 Ağustos 1919.
Tayinler. (1920, Eylül 5). İstikbal, s. 2.
Trabzon Havalisinde Sefalet. (1919, Temmuz 16). Vakit, s. 1.
Üçüncüoğlu, G. (2015). Gümüşhane-Bayburt Ermeni Katliamları. İstanbul

XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretim ve Tüketim

Production And Consumption In The Ottoman Empire In The 16th Century

Yrd. Doç. Dr. Nurullah KARTA *

Öz :

Beylikten devlete dönüşme sürecini Balkanlarda tamamlayan ve İstanbul'un fethi ile cihan devletine dönüşen Osmanlı İmparatorluğu ekonomik yapısı kendinden önceki Türk İslam devletlerinden etkilenmiştir. Özellikle Selçuklu ekonomisinin temelleri üzerinde şekillenen Osmanlı ekonomik yapısı kendine has bir yapıya dönüşmüştür. İnsanı baz alan bu sistemde, ekonomi; üretim, tüketim, değişim, bölüşüm ve birikim gibi temel faaliyetleri esas alır. Tarım, hayvancılık, ham maddelerden mamul mal üretilmesi ve bir takım hizmetler, ekonomik faaliyetin alanına girer. Tarım genelde kırlık alanlarda, sanayi ve hizmetler ise daha çok şehir ve kasabalarda görülür. Ekonominin kendine göre bir işleyiş düzeni olmakla beraber merkeziyetçi denetim ekonomik faaliyetleri yönlendirmede rol oynar. Devlet yatırım ve ticaret yapma yerine genel olarak harcamaları iç ve dış güvenlik, adalet ile bürokrasi alanlarında toplanmıştır. Devlet mülkiyetindeki topraklar esas alır ve tapu yoluyla toprak edinebilme hakkı, toprağı işleyip vergisini ödeyebilecek olanlarla, yani köylülerle sınırlıydı. Ticaret ve sanayi serbesttir. Osmanlı toplumunun refahı ön plandadır. Daire-i Adalet ilkesi çerçevesinde, düzenleyici niteliktedir. Kalite, fiyat şehirlerin beslenmesinde emredici konumdadır. Ayrıca, stratejik maddeler konusunda da kısıtlayıcı hükümler getirmektedir. Kendine ait para (altın-gümüş sikke) bastırılmış fakat yabancı paraların tedavülde (dolaşımda) bulunmasına da engel olunmamıştır. Sistem, bu özellikleri ile bugünkü manada de liberal değildir. Bu bakımdan, çeşitli iktisadi sistemlerle etkileşmesine rağmen, Osmanlı ekonomik sistemi çağdaşı ülkelere göre kendine has bir yapı oluşturduğu ileri sürülebilir.

Bu bağlamda çalışmada, XVI. Yüzyılda Osmanlı ekonomik sisteminin işleyişi esas alınarak Osmanlı toplumunda üretim ve tüketim ilişkileri üzerinde değerlendirilmelerde bulunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, toplum, ekonomi, üretim, tüketim.

* Yüzüncü Yıl Ünivesitesi, Eğitim Falkültesi,Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü, nurullahkartayyu.edu.tr

Abstract:

The economic structure of the Ottoman Empire, which completed the process of transformation from the seigniorial to state in the Balkans and became a global state through the conquest of Istanbul, was influenced by the previous Turkish Islamic states. The Ottoman economic structure which was especially shaped on the bases of the Seljuk economy has turned into its own specific structure. In this system, which was based on human beings, economy; grounded on primary activities such as production, consumption, change, distribution and accumulation. Agriculture, animal husbandry, the production of goods made from raw materials and a certain number of services fall within economic activities. Agriculture was generally found in rural areas, while industry and services were more common in cities and towns.While the economy was a functioning mode of its own, centralistgovernance played a role in directing economic activities.Instead of investing in the state and doing business, expenditures were generally collected in internal and external security, justice and bureaucracy fields. The land of state property is taken as basis, and the right to land through title deed was limited to those who could cultivate the land and pay the tax, that is the villagers. Trade and industry were free.The prosperity of the Ottoman society was at the forefront. It was regulatory in the framework of the Circle of Justice principle. Quality was the predominant position in the price of cities. It also ensured restrictive provisions on strategic issues. Its own money was coined (gold-silver currency) but having foreign money in circulation was not prevented. The system was not liberal in its present manners with these features. In this respect, although it was interacting with various economic systems, it can be argued that the Ottoman economic system constituted a unique structure comparedto contemporary countries. Within this context, in the current study, on the basis of the Ottoman economic system's functioning in the 16th century, production and consumption relationships in the Ottoman society will be evaluated.

Keywords: Ottoman, society, economy, production, consum

Giriş

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Osmanlı imparatorluğu sınırları, kuzeyde Kırım Hanlığı'nı, batıda Macaristan ve Sırbistan'ı, güneyde ise Kuzey Afrika kıyılarıyla Mısır ve Nil vadisini içine alan geniş bir coğrafyaya ulaşmıştı. (Pamuk, 2005:31) Bu dönemde Osmanlı devletinin ekonomik zihniyet ve kurumlarının oluşmasında, geçmiş İslam devlerinden Büyük Selçuklular, Anadolu Selçuklukları, İlhanlılar, Eyyubiler, Memlûklar ve Anadolu Beyliklerinden İktatimar, mukataa, fütüvet-ahilik, esnaf, hisbe, ihtisap ve benzeri bir çok müesseseyi alarak kendi şartlarına göre yeniden geliştirmişlerdi. Esasında Osmanlı ekonominin hedefi tebaanın refah ve mutluluğunun sağlanması esasına dayanmakta idi. Bu yönüyle ekonomi üretim ve arz yönlüdür. Sistem küçük üreticiliğe dayanmaktadır. Siyasi nüfuza yol açan büyük toprak mülkiyetlerine engel olunma ilkesinden hareketle, reayanın işleyeceği toprakta hak sahibi olma yerine tasarruf hakkını kullanması toprak ve tarım siyasetinin de esasını oluşturmuştur. Osmanlı devleti üretim, dağıtım ve tüketim faaliyetlerini kesin hukuki kurallarla düzenlemişti. Bu düzen içerisinde insanların açlıkla karşı karşıya kalmamasının önüne geçilmesi sağlanmıştır. Köylerde yaşayan her aileye işleyebileceği oranda toprak dağıtılmıştır. Bu geleneksel devlet anlayışı yöneticilerin düşünce ve davranışlarını belirleme bakımından pratik bir öneme sahipti. (İnalcık, 2009 : 256) Öteden beri Türk Devletlerinde uygulana gelen iktisadi ve sosyal gelenekler Osmanlı Devleti'nde de devam etmiştir. Devletin varlık sebebi halka hizmettir. Örneğin Orhun yazılarında Bilge Kağan'a atfedilen "yemedim yedirdim" ifadesi ve yine Osmanlı kayıtlarında yer alan bir belgede de "Allah'ın kullarının refahının sağlanması" ilkesi tebaanın refahının önemsendiğini göstermektedir.(Tabakoğlu, 2006:310) Yukarıda da değinildiği üzere Osmanlı iktisat sistemi, talep yönlü değil arz yönlüdür. Bu hem insan hem de toplum ve ekonomi için geçerlidir (Tabakoğlu, 2012:192).

16. Yüzyılda sınırların genişlemesine paralel olarak Suriye ve Mısır'ın imparatorluk topraklarına dahil olması uzun mesafeli ticaret yollarının önemini artırdı.. Öte yandan Osmanlı coğrafyasında olmayan malların sağlanması yabancı tüccar eliyle gerçekleştirilmekte idi. Ancak iç piyasalarda kıtlık olduğu durumlarda yabancı tüccarlara karşı bazı önlemlerde alınarak belirli malların ihracatına geçici süreyle yasaklamalar getiriliyordu (Pamuk, 2007: 21). Osmanlılar ekonomik politikalarında dini, askeri, idari ve mali kaygıları göz önüne alarak öncelikli olarak üç olguya önem verdikleri gözlenmektedir. Ordu, saray ve bürokrasi dahil olmak üzere kent ekonomisinin iaşe (Provizyonizm) teminiydi. Bu yaklaşım kentlere mal akışını sağlayan tüccar kesimine önem verilmiştir. İç pazarda mal arzını yüksek tutmak üzere ihracatı engellemeyi ve ithalatı serbest bırakmayı teşvik eder. İç talebi karşılamadıkça bir malın ülke dışına çıkmasını engeller (Geç,2000: 80). Devletin ikinci önceliği mali gelir (fiskalizm)) sağlamaktı.(Genç, 2000:70) Böylece devlet vergi toplamak için iktisadi faaliyetlere müdahale etmekte idi. Osmanlılar mali bakımdan güçlü kalabilmek için ekonominin güçlü ve piyasanın canlı olması yönünde temkinli davranmakta idiler. Ancak zamanla kısa süreli ekonomik dalgalanmalar karşısında üreticiler aleyhine olacak ek vergi koymaktan da geri durmuyordular. Örneği avarız vergisi böyle başlamıştır. İlerleyen yıllarda kalıcı hale geldiği bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin ekonomi politikalarında öncelikli uygulamaları arasında üçüncüsü de geleneksel (gelenekçilik) anlayışın korunması ve üretimin devamlılığı idi.(Genç, 2000 : 69)

Osmanlı yönetici sınıfı için esas olan ve koruması gereken ideal bir toplum düzeni ve bu düzende çoğunluğu oluşturan kırsal kesimde yaşayan köylüler, loncalar etrafında kümelenmiş esnaf ve tüccar kesimi arasında bir denge kurmaktı. Padişah ve bürokrasi bu düzenin en üstünde yer almaktaydı. Özellikle tüccarın zenginleşmesi düzenin bozulacağı endişesiyle hoş karşılanmıyordu. Bu durumlarda merkezi yönetim tüccarları koruma ve desteklemeden ziyade denetlemeyi esas almıştır (Pamuk, 2007: 22). Osmanlı İmparatorluğu'nda kuruluştan itibaren yönetici sınıfı seyfiye (askeri, ordu mensupları) ilmiye, kalemiye (kâtipler) ve saray hizmetlerinde bulunan kimseler oluşturmaktaydı. Bu kesimin faaliyetlerini konumuz dışında tutarak Osmanlı Devleti'nde yönetici sınıf dışında kalan tüm tebaa reaya olarak kabul edilmiştir. Yani yalnızca kırsal kesimde yaşayıp, tarımsal üretim yapan halk reaya değil; kasaba ve şehirlerde oturan, ticaret ve sanayi ile uğraşan kişilerle göçebelerin de reaya sınıfına dahi olduklarına işaret etmek gerekir. Böylece Osmanlı Devleti'nde reaya sınıfı farklı üretim alanlarını, farklı gelir gruplarını içine alan ve geniş bir coğrafyaya yayılan çok renkli bir yelpaze görünümündedir. Bu yelpazenin bir ucunu kırsal alanda üretim yapan köylüler, diğer ucunu da şehir ve kasabalardaki tüccar ve zanaatkarlar oluşturmaktaydı (Akyılmaz,1999 :40).

16. Yüzyılda Osmanlı ekonomisi ve mali yapısı çok geniş bir konu olduğu için sadece konu itibariyle Osmanlılarda üretim ve tüketim ilişkilerine yönelik olarak bazı kaza ve sancaklarda tarımsal üretim, hayvancılık, ticaret ile kimi dönemlerde meydan gelen tüketici fiyat endeksleri üzerinde değerlendirmelerde bulunulacaktır.

A.Tarımsal Üretim

Sancak ve kazalarda üretici konumunda olan reayanın statüsünü devlet bir takım kurallara bağlamıştı. Bu kurallar çerçevesinde disipline edildiği gözlenmektedir. Osmanlı nüfusunun büyük çoğunluğu köylerde yaşardı. Üretici konumunda olan köylüler, Sosyo-ekonomik bakımdan, raiyyet çiftlikler olarak adlandırılan bağımsız üretim yapan cift-hane sistemine göre oluşmuş, sipahilerin ve vakıf kurumları gibi idari birimlerin karşısında tarlaları, otlağı, ve çayırları sınırlandırılmış miri toprak rejimine dayalı her köylüye aile başına işleyebileceği büyüklükte toprağı işlemesi ve üretimi sağlaması esasına dayanmaktaydı Hukuk kuralları toprak ve insan emeğinin ürettiği servetleri teminat altına alacak şekilde düzenlenmişti (Yerasimos, 1986:181). Bu yüzden bu ikisi birbirinden ayrılmaz. Köylünün toprağı bırakıp gitmesine izin verilmez. Bu konuda kanunnamelerde şu şekilde ibareye yer verilmiştir. "Meğer ki caba ola cilayı vatan itdüğü takdirde ana cebir yoktur her ne yerde olursa resmin verdikten

sonra ta'arruz olunmayub halinde konula" (Barkan, 1943). Bu yönüyle tarım işgücünde köylü üreticiliği yanı sıra aynı zamanda potansiyel vergi mükellefidir. Dolayısıyla Osmanlı coğrafyasında üretilen ürünler ve bu ürünler üzerinden alınan vergiler ekonominin en önemli kaynağını oluşturmaktaydı (Güçer, 1964 :39).

Geleneksel köylü toplumu, çoğunlukla iki öküz ve optimal bir miktar çiftlik arazisine sahip hane halklarından oluşuyordu. Osmanlı kanunnamelerinde bu optimal miktar toprağın verimliliğine göre 64.000 ilâ 138.000 metrekare olarak tespit ediliyordu. Aşağıda tablo-I'den de anlaşılacağı üzere tahıl ekilebilen ve bir çift öküzün işlediği tarlaların bütününe raiyyet çiftlikler deniyordu (İnalcık, 2000:192).

Tablo- I Sancaklara göre raiyyet çiftliklerinin ortalama boyutları

Sancaklar (Bazı örnekler)	Yıllar	Yükesk kaliteli toprak (âlâ)	Orta Kaliteli Toprak (evsat)	Düşük Kaliteli Toprak (edna)
Hüdavendigâr	1489	70-80	100	130-150
Aydın	1528	60	80	130-150
Konya	1528	60	80	100-120
Erzurum	1540	80	100	130
Diyarbekir	1540	80	100	150
Siren	1580	70-80	100-110	120-130

Kaynak : İnalcık, 2000 : 192. 1 dönüm : 920 metrekare.

Burada altı çizilmesi gereken husus; miri arazi rejiminde devlet toprakları iki kategoriye ayırmıştı. Tapulu arazi, mukata'alı arazi. Tapu rejimine göre özel bir sistemle verilen arazileri tasarruf eden köylü bu arazileri satamaz hibe ve vakf edemez. Babadan oğla geçen bu arazilerde üretimin gerçekleşmesi öküzü, sabanı ve tohumu kendi imkanları ile gerçekleştirmesine bağlıdır. Kanunların emrettiği kadar devlete ve sipahiye hizmette bulunur. Emeğine karşılıksız kimse el koyamaz. Mukata'alı arazi de ise; Bir köylü tasarrufunda bulunmayan bir şekilde boş kalmış (savaş, salkın hastalık, sürgün vs.) yada boşalmış araziyi devlet belli bir kira karşılığında ihale etmesidir. Bu gibi yerleri işleten kimseler köylü de olabileceği gibi şehirli, esnaf ve asker de olabilir (İnalcık, 2009:248-249). Bu tarz toprakları kiralayan kimseler bir sözleşme karşılığında bedelini hazineye peşin öderdi.

Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. Yüzyıl boyunca nüfus artışı ve onun tetiklediği kentleşme sonucu ortaya çıkan tarım ürünlerine olan ticari talep artışının köy ekonomisi ve oradaki toplumsal ilişkileri nasıl etkilediği yönünde şu söylenebilir. Tarımsal ürünlere olan ticari talebin artmasıyla birlikte ortaya çıkan ticari tarım ortamında küçük üreticilerin topraklarının kaybedip, Avrupa'daki gibi büyük çiftlikler ortaya çıkmamıştır. Yani köylülerin topraksızlaşması ve büyük işletmelerde ücretli emekçi ya da serf olarak çalıştırılmaları söz konusu değildir. Tam tersine Osmanlıda Pazar için yapılan üretim, genellikle köylü üreticiler tarafından küçük toprak birimlerinde gerçekleştirilmiştir (İslamoğlu,2012 : 63).

Osmanlı İmparatorluğu çok geniş bir araziye sahip olmasından dolayı, başta Akdeniz iklimi olmak üzere karasal iklim ve diğer ilkim özelliklerine sahip bir coğrafyada tropik iklime özgü kahve, kaucuk, kakao gibi bitkiler dışında, dünyada bilinen belli başlı bitkilerin hepsinin tarımı yapılabilmekteydi (Belge, 2005:307). Osmanlılarda hububat üretimi buğday ve arpa başta olmak üzere yulaf, çeltik (pirinç),darı, burçak idi. Bakliyat olarak da nohut, fasulye, mercimek, pancar lahana gibi ürünlerin yetiştirildiği bilinmektedir. Osmanlılar ağırlıklı olarak tarımın Trakya ovaları, Tuna havzası, Dobruca'dan Don

nehrine kadar uzanan bölgeler, Anadolu'nun hemen hemen her tarafında yetiştirildiği anlaşılıyor. İstanbul başta olmak üzere kent merkezleri tahıl tüketicisi konumunda olduklarından devlet düzenli olarak tahıl akışını ve denetimi sürdürmek zorundaydı (İnalcık, 2000 : 230). Hububat, ekonomisi tarıma dayalı toplumların vazgeçilmez ürünüdür. Halkın temel gıda maddesini oluşturmasının yani sıra devletin en mühim vergi kaynağı yine hububattan alınan öşür vergileriydi (Ünal, 2005 :153). Bu konuda Osmanlı İmparatorluğunun bazı sancak ve kazaların 16. Yüzyılı kapsayan tahrir defterlerinin incelenmesiyle elde edilmiş sonuçlarına göre yerleşim alanlarında hububat ve bakliyat üretimi kilogram bazında bir yılık üretim mktarı tahmini olarak tespit edilebilmektedir. Bazı kaza ve sancaklar göre üretim miktarı Tablo-II'de yer almaktadır.

Tablo-II Sancak/kazalara Göre Buğday ve Arpa'nın Bir Yıllık Üretim Miktarı

Sancak/kaza	Buğday	Arpa	Sancak/kaza	Buğday	Arpa
Akşehir	15833757	-	Lazıkıyye (Denizli)	5276516	4911774
Çankırı	14386146	-	Sinop	4360262	1710463
Çemişgezek	11581705	1710463	Kefe	3267353	5357400
Malatya	10798612	7884287	Adilcevaz	2305281	1163000
Tarsus	10479700	5613475	Kiğı	2117037	177073
Manavgat	9312680	4553180	Ergani	1521440	1086491
Zamanta	8815069	5656103	Van	757299	353642
Harput	8318448	7983705	Atak	648118	294127
Adıyaman	7793356	10524271	Honaz	612255	539597
Trabzon	7434210	4170487	Ayaş	463578	
Adaana	6454700	-	Manisa	-	6592600
Musul	6067725	5828027	Uşak	-	2386213
Ordu	5929743	223008	Filibe	172881	145895
Simontornya	5467600	-	Maraş	-	229882

Kaynak,2011 : 9-26; Karta, 2005:170

Tablo-II'de yer alan verilere göre başta buğday ve arpanın ağırlıklı olarak üretildiği görülmektedir. Özellikle Anadolu'da çavdar üretiminin çok nadir olduğu gözlenmektedir. Ayrıca, Tuna sancaklarına ait buğdayın Tuna ve Karadeniz üzerinden İstanbul'a taşınmasını istiyor, böylece temel gıda maddesi olan buğdayın ucuza mal olmasını sağlıyordu. Öte yandan üreticiden bir defaya mahsus olmak üzere gümrük vergisini şarta bağlıyordu. Diğer taraftan devlet yerel yöneticileri korumak maksadıyla her

sancak için tahıl fiyatlarını farklı şekilde belirlemesini istiyordu (İnalcık, 2000:230). Bu uygulama ile Üretici ve tüketici arasında bir denge oluşturduğu söylenebilir. Ayrıca tahıl üretiminde 16. yüzyılda Osmanlı köylüsünün hayatını idame ettirebilmesi için yılda en az 300 kg. hububata ihtiyacı olduğu varsayılmaktadır (Faroqhi, 1994:266).

Hububat üretiminde çeltik Osmanlılar açısından ayrı bir öneme sahipti. Türkler Anadolu'ya yerleşmelerinden itibaren Niksar, Tosya, Tokat, Edirne ve Balkanlarda Vardar ovasında ve Filibe gibi kentlerde önemli ölçüde pirinç üretimi yaptıkları ve imparatorluğun da ihtiyacının bu bölgelerden karşılandığı bilinmektedir.

B.Üreticilere Yönelik Yaptırımlar

Daha öncede belirtildiği üzere 16. yüzyılın sonuna dek Osmanlı toprakları sürekli genişlediği için topraksız köylü görülmez. Timar sistemi ile devlet toprakların boş bırakılmasını engellemiştir. Söz konusu yüzyılda toprağı terk edenlerin sayısı artınca bu konuda devlet "ve, şol reaya ki ehli kısb olup ya levendlik idüp ziraat itmeyüb yahut ziraat adına bir miktar yerin ahar kimesneye ya hizmetkârına ziraat ettirüb tasarrufunda olan yerin temam ziraat olunmayub erbabı timarın askerine ve Rüsumuna noksan lâzım gelmelü olsa, yahut ticaret idüp tasarrufunda olan yer bilkülliye halı kalub ziraat olunmasa kadimden üçer kile levendlik alına gelmiştir ki, iki kile buğday ve bir kile arpadır (Barkan, 1943)

Köylünün toprağın maliki olmaması toprağa bağlılık ilkesine rağmen tabii sebeplerle, yani toprağın çölleşmesi, verimliliğini kaybetmesi gibi sebepler ile devletin avarız sistemi içerisinde fazla hizmetler yüklemesi, ağır vergiler koyması veya köylü için daha cazip imkanların ortaya çıkması sonucunda köylü toprağı terk etme yolunu tercih etmiştir. Bu gibi durum cift bozan adı ile kanunnamelerde yer almıştır. Böylece "Çift bozan" adlı ceza vergisi uygulanmıştır. Amaç topraklardan sürekli ve yüksek verim elde etmekti. Bundan önceden değinildiği üzere, Osmanlı devletinde tarım üretiminin yoğun olduğu topraklar Anadolu ve Rumeli idi. Ayrıca Karadeniz'in kuzeyi, Mısır ve Irak' ta önemli üretim bölgeleri bulunmaktaydı. Osmanlı devletinde genellikle nadas usulüne göre tarım yapılırdı. 17.yüzyıla kadar tarım üretimi ülke ihtiyacının üzerinde idi. Osmanlı köylüsü en çok tahıl üretirdi. Yurt dışına bol miktarda tarım ürünü ihraç edilmekteydi. Hububat ve bakliyat ürünlerinin miktarının ölçümü "müd" adı verilen bir birim ölçüsüyle yapılmakta ve bu birim, İstanbul, Bursa, Konya, Karaman ve Diyarbakır müdleri olarak farklılıklar göstermekte idi. Bir müd yaklaşık 87 kg'a eşittir. Bugünkü ölçü ile buğday olarak tartımda 513,12 kg, arpa olarak 455 kg .denk düş mektedir (Batmaz, 2004 : 40).

Ayrıca kırsalda (köyler) diğer üretim olarak meyve, sebze ve bağ bahçelerinde ürünler elde edilmekte ve Öşr-i bostan adıyla vergilendirilmekteydi. Elma, armut Anadolu'nun güney kısımlarında ceviz, badem yaygın olarak yetiştirilmekteydi. Batı ve güney kıyıları içine alan alanlarda turunçgiller yetiştiriliyordu. Ancak bu ürünlerin hububat üretimine nazaran ticari önemi pek azdı . Bağlarda yetiştirilen üzümün ise hem yiyecek olarak hem de şarap üretiminde (Hıristiyanlar tarafından) ticari ve vergi oranı bakımından önemli olduğu görülmektedir (Faroqhi,2006:72-73).. Ayrıca, Osmanlı topraklarında yetiştirilen diğer ürünlere de kısaca değinecek olursak, Osmanlılar zeytin ve zeytinyağı üretimini Atina'dan sağlıyordu. Pamuk çok eskiden beri Anadolu'da ve Ege bölgesine yetiştirilmekteydi. İpliği yapılıyor ve pamuklu bezler dokunuyordu. Böylece pamuklu kumaş ihraç ediliyordu. Osmanlı İmparatorluğu 16. Yüzyıl boyunca pamuk ve pamuklu ürünlerin ihracatçısı olmuştur. Pamuğun üretiminde Kayseri, Bursa, Ankara ve Tokat gibi kentler öne çıkmaktadır. Pamuğun boyanmasında Tire gibi kentler ünlenmişlerdi.

C.Hayvancılık Üretimi

İnsanlık tarihinin her döneminde hayvancılık tarım ekonomisinin ve genel ekonominin önemli faktörlerinden sayılmıştır. Bu yönüyle 16. Yüzyılda Osmanlı ekonomisi içerisinde hayvancılık önemli bir sektördü. Beslenme bakımından koyun, keçi ve sığırdan et, süt ve benzeri ürünlerin elde edilmekte ve yine at, deve katır gibi hayvanların gücünden yaralanılmakta ve öte yandan hayvanların kıl, yapağı ve derisinden sanayi kolunda önemli derecede istifade edilmekteydi. Osmanlı devletinde hayvancılığı hem tarımla uğraşan köylüler hem de göçebeler yapardı. Devlet hayvancılıkla uğraşan ailelerden "Ağnam" denilen bir vergi alırdı. Miroğlu;16. Yüzyıla ait bir çalışmada "1530 tarihli kanunnameye göre koyun resmi yerlide iki koyuna bir akçe alınır. Koyun kuzusu ile beraber sayılır. Ancak, göçebe bir topluluk olan haymana ve yüzdecinin koyunu kırılıp hiç kalmasa bunlardan caba resmi miktarınca bir vergi tahsil olunur " demektedir (Miroğlu, 1990: 185).

Hayvancılıktan alınan vergilerin önemli bir kısmı padişahın özel hazinesine ve vakıflara ödenirdi. En çok koyun, keçi gibi küçük baş hayvanlar yetiştirilirdi. Küçük baş hayvan yetiştiriciliğinde göçebeler ağırlıktaydı. İaşe yönünden ikinci derecede öneme sahip et Anadolu'da Kocaeli çevresinden, Diyarbakır'a kadar olan yerleşim yerlerinden, Eflak-Boğdan ve Rumeli bölgesinden temin ediliyordu. Bunların İstanbul'a getirilmesi işini mali gücü olan celep denilen kimseler tarından sağlanmaktaydı. İstanbul'a getirilen koyunlar Silivri ve Çekmecede bulunan büyük çiftliklerde beslenir ve kasaplara dağıtılarak İstanbul'un et ihtiyacı giderilmiş olurdu (Kütükoğlu, 1994 :569). Ayrıca, köylerde de daha çok gücünden yararlanmak için at, katır, sığır ve manda gibi büyük baş hayvanlarda yetiştirilirdi. At ordunun temel güç kaynağı olduğu için öncelikle devlet tarafından satın alınırdı.1580-1590 yılları arasında Ankara'da niteliksiz bir at birkaç yüz akçeye satılıyordu. İyi bir at fiyatı 20 altına kadar çıka biliyordu. İyi nitelikte bir katırın değeri ise 1590'da yine Ankara'da 1200 akçeye satılıyordu. Bu verilerden hareketle bir binek hayvanın piyasa değeri 40 altını bulmaktaydı (Faroqhi, 1994:60) Osmanlılarda göçebelerin bir kısmı bir yaylak ve kışlak arasında yer değiştirirlerdi. Bir kısmı da geniş coğrafyalarda serbest dolaşırdı. Devlet göçebeleri tahrir defterlerine kaydederek kontrol altına almıştı. Diğer taraftan göçebeler büyük sanayi ve ticaret merkezlerinin çevresinde deve, katır ve at kervanları oluşturarak taşımacılık hizmetlerini de yürütürlerdi.

D. Osmanlı Kentlerinde Ticaret

Osmanlı İmparatorluğunda şehirlerin nüfusu genel olarak 8 ilâ 10 bin arasında genellikle bağ ve bahçelerle çevrili nispeten küçük yerleşim alanlarıdır. Bazı Osmanlı kentlerinde nüfus durumu örneğin İstanbul'da 16. yüzyıl sonlarına doğru yaklaşık 700 bine ulaşmaktaydı. Bu dönemde İstanbul Avrupa'nın en büyük şehri konumundaydı. (Yediyıldız, 1994: 471).

Bursa'da da aynı yüzyıl içerisinde toplam nüfusunun 36 bin civarına, yüzyılın sonlarına doğru ise yetmiş bine ulaştığı tahmin edilmektedir Yine aynı yüzyılda Atina'nın nüfusu ise 18 bin civarındaydı (Faroqhi, 2009: 55-56).

Diğer taraftan imparatorluğun geniş coğrafyasında şehirleri birbirine bağlayan yolların güvenliğinin görece sağlanmış olması ve mal taşıyan kervanlara konaklama alanları, yani kervansarayların sıkça yapılmış olması ticaretin gelişmesine ve özellikle de Bursa, Halep, Kahire, Şam, Selanik gibi doğu - batı ticaret ekseni üzerinde bulunan önemli şehirlerin gelişmesine ve zenginleşmesine yol açmıştı. Şehir ve kasabalar arasında yapılan ticaret toptan yapılmaktaydı. Toptancılık yapan tüccarlar gerek Osmanlı şehirlerinde üretilen veya ülke dışından ithal edilen mahsûl ve mamullerin dağıtımını yaparlardı. Emtianın cinsi ne olursa olsun malın adıyla anılan kapan veya hana getirilir ve buradan perâkendeci tüccara satışı yapılırdı. Anadolu'da bulunan hanlar sadece mal değişiminin yapıldığı yerler değil kervan bağlantılarının yapıldığı ve pek çoğu da külliyeler içerisinde yer alan vakıflardı (Kütükoğlu, 1994:567).

Köylü ve zanaat erbabının üretimi ve geliri üzerinde devlet denetimi son derece açıkken tüccarlar sermaye sahibi olmaya en yakın sınıf olarak görülmektedir. Ancak. devlet bu konuda bazı tedbirler alarak zenginleşen tüccarın gücünü siyasal güce dönüştürmesine izin vermiyor, yönetici kadrolarına

dahil etmiyordu.. Ayrıca Devlet, şehrin iaşe ve ibatesinin sağlanması amacıyla temel tüketim malları üzerinde spekülasyonu yasaklıyor, ancak yerel halkın ihtiyacı karşılandıktan sonra tüccarın ihracına izin veriliyor, stratejik önemi de olan buğday gibi bazı mallara ise kıtlık dönemlerinde hiç izin verilmiyordu. (Karpat, 2002: 31).

Üreticiden malların tüketiciye intikalinde önemli ticaret yerlerinden biri de pazarlardı. 16. Yüzyılda Batı ve Orta Anadolu'da köy pazarlarında bir artış olduğu görülmektedir. Kent nüfusunun hızla arttığı bu dönemde kırsalda üretilen ürünlerin kentsel tüketicilere aktarılmasında köy pazarları hizmet etmekteydi (Faroqhi,1994 :70) Küçük çapta pazarcılık yapan kimseler bütün gün dolaşarak alış-veriş işlemlerini gerçekleştirirlerdi. Ayrıca, Osmanlılarda panayır denilen tüccarların toptan veya perakende olarak mal alıp sattıkları alanlarda mevcuttu. Anadolu'da Seyidgazi, Alaşehir ve Nazilli'de, Rumeli bölgesinde de Filibe, Yanya, Alasonya, Maşkolur, Dolyan Uzuncaâbadı Hasköy gibi büyük merkezler bulunmaktaydı. Panayırların pazardan farklı olarak yılda bir kez kurulmaları idi. Özellikle Rumeli'de kurulan panayırların yerli mallın satışının yanı sıra ithal mallarda satılırdı (Kütükoğlu, 1994:568).

Ticaretin gerçekleşmesinde önemli bir kurum olarak Anadolu'da, Müslüman nüfusun ağırlıkta olduğu şehirleşmenin karakteristik özellikleri arasında merkezde bir camii ve onun etrafında imar edilen han, hamam ve pazar yerleriydi. Pek çoğu vakıf idareleri altında olan bu külliyelerin geliri çevresinde inşa edilmiş alış verişin yapıldığı bedesten, çarşı ve dükkanlar oluşturmaktaydı (Yediyıldız, 1994: 471).

Bu gibi müesseselerin amacı hayır için belirli bir değeri vakfetmek, bağışlamaktı. Osmanlı toplumsal düzeninin en önemli unsurlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Vakıf, şartnamesini Padişahın bile değiştiremediği, dini bir kutsallık içinde mutlak bir koruma altındaydı. Bu durum, İslami toplumsal geleneğin tercih ettiği bir "hayır - hizmet" yöntemi olarak görüldüğü gibi zaman zaman da devlet nezdinde gözden düşen yönetici kesimin mal varlığını korumak maksadıyla müsadereye karşı bir önlem olarak kullanılmaktaydı.

Diğer taraftan, Osmanlı Devletinde şehirlerde sanayi faaliyetlerinde bulunan gruplar, loncalar şeklinde örgütlenmişler ve devletin kontrolü altına alınmışlardır. İçeride üretilemeyen mallar dışarıdan ithal edilerek karşılanmıştır. Üretim, fiyatlandırma ve dağıtım faaliyetleri hem esnaf teşkilatları, hem de merkezi otorite tarafından sıkı şekilde denetlenirdi. Haksız kazanca izin verilmezdi. Üretim miktarı yanında kalitesi ve standartlara uygunluğu da denetim altına alınmıştı. Fiyat denetimi ile birlikte narh sisteminin bir yönünü ortaya koyan bu uygulama üretici ve tüketiciyi koruma amaçlı idi. Osmanlı ekonomisinde her türlü malın üretilmesi, alınıp satılması serbestti. Ancak ülkede yeterli miktarda bulunmayan altın, gümüş, balmumu, kurşun gibi ürünlerin ihracına kısıtlamalar getirilirdi. İthal yoluyla gelen altın ve gümüşten gümrük vergisi alınmazdı. Amaç, ekonomik değişim aracı olan para için gerekli hammaddeyi sağlamaktı. Para ve fiyat politikalarına ilişkin Pamuk'un az sayıda mal üzerinden yaptığı fiyat gözlemlerine göre Edirne, Bursa, Konya, Trabzon, Şam ve Kudüs kentleri için oluşturduğu tüketici fiyat endeksleri baz alınarak 1500-1600 yılları arasında para biriminin gümüş içeriği şöyle oluşmaktadır.

Tablo-III Akçe cinsinden gümüşün içeriği

Yıllar	Akçe cinsinden	Akçenin Gümüş İçeriği
1490-99	1,09	0,68
1520-29	1,87	0,66
1550-59	1,64	0,66
1560-69	1,86	0,61
1570-79	1,99	0,61
1580-89	3,35	0,39
1590-99	4.45	0,30
1600-09	5,43	0,29

Kaynak ; (Pamuk, 2007 : 111).

Tablo-III'den hareketle şunu ifade etmek mümkündür. Doğu Akdeniz çevresi v İstanbul'da fiyatların orta ve uzun vadede birlikte hareket etmesinde deniz ulaşımı ve ticaret ağının katkıları söz konusudur. Osmanlılarda paranın piyasada alım gücü yani para enflasyon arasındaki ilişki bugünküne benzer bir durum göstermektedir. Özellikle kısa vadede fiyatları etkileyen nedenler arasında hasat, tabi afetler, nüfus, üretim darlığı, savaş ve göç gösterilebilir. Ürünün bol olması fiyatların düşmesine yani arz talep ilişkisine göre arzın fazla olması haliyle fiyatların düşmesine, kötü mahsul (kıt olması) fiyatların yükselmesine neden olmaktaydı. Yukarıda 10'ar yıl aralıkla ele alınan akçe cinsinden gümüşün içeriğine bakıldığında 16. Yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda fiyatların arttığı ve ciddi bir tağşiş (akçenin gramında düşüş) ile karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Her ne kadar tüketici aleyhine bir durum yaratsa da, Osmanlı'da tağşiş işleminin işe yaramayan bir uygulama olarak görülmemesi gerekir. Çünkü devlet bu yöntemi kısa vadede gelir sağlayan bir mali politika aracı olarak görmüştür. Tağşiş sayesinde devlet, aynı miktarda gümüşle itibari değeri daha fazla miktarda sikke basıyor ve böylece ödemelerinin büyük bir bölümünü karşılamış oluyordu (Pamuk, 2007:111-115) Fiyat endekslerine ilişkin Faroqhi'de 1566-1651 yılları arasını baz alarak Konya'da 85 yılda buğday fiyatları 7 akçeden 120 akçeye çıktığını %1600'den fazla arttığını ileri sürmektedir.Aynı yazar İstanbul içinde 1555-1649 arasında fiyatların 142'den 470'e çıktığını belirtmektedir (Faroqhi, 1994:267). Yukarıda da işaret edildiği gibi 16. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren hububat ürünlerinde ve özellikle buğday fiyatlarında aşırı yükselmenin olduğu anlaşılmaktadır.

İnalcık; özellikle klasik dönem olarak tanımlanan 16. yüzyılda fakihlerin (hukukçu) geliştirdiği bir teoriye dayanarak. Osmanlı Devleti'nin iktisadi hayatını tanımlarken, "refah devleti" terimini kullanmaktadır. Burada gerçek ihtiyaç maddeleri ile lüks eşya arasında bir ayrım yapılması gerektiğini ileri sürerek, çoğu tüccar tarafından ithal edilen lüks emtianın devletin fiyat denetimi altına girmediğine de işaret eder. Fakat pazarda satılan ihtiyaç maddeleri ile yerel ürünler, daha öncede bahsedildiği üzere, devletin atadığı muhtesibin (çarşı müfettişi) sıkı denetimi altındadır. Bu ihtiyaç maddelerine uygulanacak narh ile çarşıdaki fiyat, ölçü ve ağırlıkların sürekli denetlenmesi; başta padişah olmak üzere yerelde kadının en önemli sorumlulukları arasında idi. Osmanlı padişahlarının bu görevi, son derece ciddiye aldıkları görülmektedir. İslam şehirlerinde politik kaygıları da hesaba katarak ekmek yüzünden pek çok halk ayaklanması yaşanmıştır. Bunun için her hâlükârda, temel ihtiyaç maddelerinin darlığını önlemek ve bir bolluk ekonomisini teminat altına almak; aynı zamanda padişahın iktidarını güçlendirmeye de katkısı olduğunu söylenilebilir (İnalcık, 2009: 83-84).

E.Loncaların İşleyişi ve Üretim

On iki ve on üçüncü yüzyıllarda ortaya çıkıp gelişen "ahilik" geleneğini sürdüren bu yapı "loncalar" halinde örgütlenerek, üyeliğe kabulü, uygulaması ve yaşayış tarzıyla benzerliği, adeta bir örneklik içinde "dengeli" bir toplumsal düzen yaratmaktaydı Loncanın seçimle iş başına gelen liderine "Şeyh" denirdi. Şeyhin, Kethüda ve Yiğitbaşı adı verilen yardımcıları vardı. Ayrıca lonca ustaları tarafından "Ehli Hibre" denilen bir görevli seçilirdi. Ehli Hibre esnafın bilirkişisi idi. Devlet yöneticileri üretim faaliyetleri sırasında ortaya çıkan olumsuzlukların çözümünde Ehli Hibre'nin görüşlerine başvururdu (İnalcık, 2009: 265). Osmanlıda lonca yapılanmasında öne çıkan önemli guruplardan biri de "hirfet/ esnaf" kesimiydi. Bu kesimin içinde yer alan zanaat ve esnaf erbabı, İmparatorluk yönetiminin yüzyıllar boyunca büyük bir dikkat ve özenle gözleyip, denetlediği toplumsal sistemin "denge" halinin en önemli araçlarından birini oluşturmaktaydı. Şehirlerin yakın bölgelerinde üretilen sınırlı hammadde ve kaynakları kullanan hirfet üyeleri, rekabeti ortadan kaldıran, sermaye birikimini sınırlayan, ürün ve teknolojiyi denetleyen bir konumdaydı.İhtiyaç maddelerine uygulanacak narh (azami fiyat) çarşıdaki ölçü ve ağırlıkların sürekli denetleme görevini merkezi yönetim kadıya bağlı muhtesib eliyle yürütmekteydi (Kazıcı, 1987 :109; İnalcık, 2000: 84). Osmanlı toplumunda büyük tüccara yönelik "bezirgan" ve "madrabaz" gibi tanımlamalarında kullanıldığı bilinmektedir (İnalcık,2009:265; Karpat,2006:143).

Sınai üretimin nasıl gerçekleşeceği konusunda ise Osmanlı Devleti esnaf birliklerine tanınan haklarla; devletin, esnafın veya tüketiciden herhangi birinin mutlak zararına olmayan uygulamalardan yana tedbirler almıştır. Esnaf birliklerinin rekabet açısından uyması gereken kurallar şöyle idi. Öncelikle üreticilerin zarar görmelerini önlemek sonra üretimin devamlılığını sağlayacak iktisadi ve hukuki tedbirleri almak, mal ve hizmetlerin kaliteli üretilmesini ve kalitesine uygun fiyatla tüketiciye satılmasını sağlamak ve üretim yapabilecek yeterlilikteki esnafın mal ve hizmet üretmesini temin etmektir. mesleğin inceliklerini bilmeyen vasıfsız kişilerin hem kalitesiz üretim yaparak, hem de yüksek maliyet ve fiyatla mal üreterek ve satarak tüketiciye ve ekonomiye zarar vermesini ve haksız kazanç elde etmesini önlemeğe yönelik uygulamalardı (Kala, 1998: 105).

Devlet, hedeflenen piyasanın kanunnamelerde yer alan hükümlerini gerçek hayatta uygulama çalışırken zorluklarını da yaşamakta idi. Özellikle hammaddenin sadece belirli bir yere de toplanmasını hedeflemektedir. Örneğin; İstanbul'un ihtiyacını karşılayacak üretimin kalitesini ve fiyat kontrolünün birlikte yapılması arzusundadır (Kala, 1998: 109-110).

Osmanlı Devleti ihtisap kanunları ve esnafla ilgili yaptığı düzenlemelerle; hangi mal ve hizmetleri, hangi kalitede, hangi bölgede, hangi fiyattan, kimler satın almak, üretmek ve satmak haklarına sahip olacaktır buna benzer hususları belirlemek istemiştir. Osmanlı ekonomi anlayışı genelde kentlerde piyasalar sınırlı bir Pazar için sınırlı mal üretimine dayanıyordu (İnalcık, 2000: 90). Bu konuda "İstanbul'da Olan Mumhane Hükmi Sureti" başlıklı bu hükme göre, mum üretimi ve satışının sadece mumhanede yapılması isteniyordu. Bunun temini için de mum üretiminde kullanılacak hammaddenin, başka yere götürülmeden sadece mumhaneye götürülüp satılmasını istemektedir Devlet mum üreten esnafa tanıdığı bu tekel hakları sayesinde, üretim ve fiyatla ilgili hedeflerini gerçekleştirdiği göstermektedir ((İnalcık ve Anhegger, 2000: 56).

16. Yüzyılda ticaretin öneminin artığına işaret edilmişti. Özellikle pamuklu dokumaların ve pamuk ipek karışımı kumaşların Osmanlı toplumunda giyim-kuşamda ve döşemelik olarak geniş bir kullanım alanına sahipti. Saray eşya defterleri, ölmüş kimselerin mahkemece tespit edilen eşya listelerine ve gümrük ruznamçe kayıtları incelendiğinde, sarıklarda ve kadın başlıklarında kullanılan tül ve tülbent çeşitlerinden şalvar, kaftan, iç-çamaşırı, yorgan, mendil ve yağlıklardan hamam peştemalı ve havlulara, yastık ve minderlerden duvar ve kapı askı ve perdelerine kadar pek çok eşyanın pamuklu bez ve kumaşlardan imal edilip satıldığı görülmektedir.(İnalcık, 1996:259). Üretimi gerçekleştirenlere ödemede ise,;kent ve köylerde tekstil, deri eşya, madeni eşya, besin maddesi ve benzeri ürünlerin üretiminde bulunan zanaatkâr ya da ücretli işçilere ödenen para kısmen ayni, ama büyük ölçüde nakit olarak ödendiği ileri sürülebilir. Bu ödemeler çalışan kesimin ancak günlük ihtiyaçlarını karşılayabiliyordu. Bu yüzden köylü veya işçi hiçbir zaman sermaye sahibi olamamıştır. Ancak şunu da belirtmek gerekir. 16. Yüzyılda sıradan insanlar ekonomik gerileme dönemlerini yaşasalar da genel olarak bu yüzyılda ekonomi daha iyi olduğu için bir önceki yüzyıla göre insanların ekonomileri daha iyi olduğunu söylemek mümkündür. Söz konusu yüzyılda nüfus artıyordu ve ücretli emek büyük kentlerde kendini gösteriyordu. Haliyle büyük kentlerde 16. Yüzyılın sonlarında özellikle İstanbul'da ücretler yiyecek fiyatları karşısında cılız kalıyordu. Bu konuda loncalarda çıkan anlaşmazlıklar ve İspanyol gümüşünün ülkeye girmesi enflasyonu tetiklediği yönünde görüşler kısmen doğru olsa da asıl enflasyonu artıran unsurlar daha öncede belirtildiği gibi, nüfus artışı, köylerden şehirlere göç eden ve iş arayan işsiz insanlar, (Faroqhi, 1994 : 362) paranın değerinin düşürülmesi ve fiyat artışları ve kent ve köylerdeki geçimlik ekonomisine dayalı hayatını sürdüren insanların para ekonomisiyle karşı karşıya kalması şeklinde ifade edilebilir

Sonuç:

Öteden beri Türk Devletlerinde uygulana gelen iktisadi ve sosyal gelenekler Osmanlı Devleti'nde de devam etmiştir. Devletin varlık sebebi halka hizmettir. Osmanlı kayıtlarında yer alan bir belgede de "Allah'ın kullarının refahının sağlanması" ilkesi tebaanın refahının önemsendiğini göstermektedir. Osmanlı iktisat sistemi, talep yönlü değil arz yönlüdür. Bu hem insan hem de toplum ve ekonomi için geçerlidir

Osmanlılarda toprağın mülkiyeti devlete aitti (miri arazi) Dirlik yada timar düzenlemesiyle toprakların işletilmesi ve elde edilen gelirler üzerinden vergi alınırdı. Böylece Osmanlı üretim yapısında devlet belirleyici konumdaydı.

Osmanlı İmparatorluğu çok geniş bir araziye sahip olmasından dolayı, başta Akdeniz iklimi olmak üzere karasal iklim ve diğer ilkim özelliklerine sahip bir coğrafyada tropik iklime özgü kahve, kaucuk, kakao gibi bitkiler dışında, dünyada bilinen belli başlı bitkilerin hepsinin tarımı yapılabilmekteydi. Osmanlılarda hububat üretimi buğday ve arpa başta olmak üzere yulaf, çeltik (pirinç),darı, burçak idi. Bakliyat olarak da nohut, fasulye, mercimek, pancar lahana gibi ürünlerin yetiştirildiği bilinmektedir. Osmanlılar ağırlıklı olarak tarımın Trakya ovaları, Tuna havzası, Dobruca'dan Don nehrine kadar uzanan bölgeler, Anadolu'nun hemen hemen her tarafında yetiştirildiği anlaşılıyor. İstanbul başta olmak üzere kent merkezleri tahıl tüketicisi konumunda olduklarından devlet düzenli olarak tahıl akışını ve denetimi sürdürmek zorundaydı Hububat, ekonomisi tarıma dayalı toplumların vazgeçilmez ürünüdür

Hayvancılık ise Osmanlılarda tahıl üretiminden sonra en önemli üretim kollarından biriydi. Hayvanlardan alınan vergilerin önemli bir kısmı padişahın özel hazinesine ve vakıflara ödenirdi. En çok koyun, keçi gibi küçük baş hayvanlar yetiştirilirdi. Küçük baş hayvan yetiştiriciliğinde göçebeler ağırlıktaydı. İaşe yönünden ikinci derecede öneme sahip et Anadolu'da Kocaeli çevresinden, Diyarbakır'a kadar olan yerleşim yerlerinden, Eflak-Boğdan ve Rumeli bölgesinden temin ediliyordu

Osmanlılar ekonomik politikalarında dini, askeri, idari ve mali kaygıları göz önüne alarak öncelikli olarak üç olguya önem verdikleri gözlenmektedir. Ordu, saray ve bürokrasi dahil olmak üzere kent ekonomisinin iaşe (Provizyonizm) teminiydi. Devletin ikinci önceliği mali gelir (fiskalizm)) sağlamaktı. Osmanlı Devleti'nin ekonomi politikalarında öncelikli uygulamaları arasında üçüncüsü de geleneksel (gelenekçilik) anlayışın korunması ve üretimin devamlılığı idi Osmanlı yönetici sınıfı için esas olan ve koruması gereken ideal bir toplum düzeni ve bu düzende çoğunluğu oluşturan kırsal kesimde yaşayan köylüler, loncalar etrafında kümelenmiş esnaf ve tüccar kesimi arasında bir denge kurmaktı. Padişah ve bürokrasi bu düzenin en üstünde yer almaktaydı. Özellikle tüccarın zenginleşmesi düzenin bozulacağı endişesiyle hoş karşılanmıyordu. Bu durumlarda merkezi yönetim tüccarları koruma ve desteklemeden ziyade denetleme yolunu tercih etmiştir. Şehirlerin yakın bölgelerinde üretilen sınırlı hammadde ve kaynakları kullanan hirfet üyeleri, rekabeti ortadan kaldıran, sermaye birikimini sınırlayan, ürün ve teknolojiyi denetleyen, "muhtesib yoluyla sistemin dengesini koruyordu. 16. Yüzyılın son çeyreğinde fiyat artışlarına rağmen sıradan insanlar ekonomik gerileme dönemlerini yaşasalar da genel olarak bu yüzyılda ekonomi daha iyi olduğu için bir önceki yüzyıla göre insanların ekonomileri de iyiydi. Bu dönmede nüfus artışı kırsaldan kentlere göç ve paranın yaygın olarak kullanılması köy ve kentlerde pazarların yaygınlaşması, üretim ve ticaret açısından bir canlılığın olduğunu göstermektedir.

Kaynakça:

Akyılmaz Gül,"Osmanlı Devleti'nde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri",Ankara:Yeni Türkiye Osmanlı, c. 4 Toplum, 1999.

Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki Esasları" İstanbul : Cilt I Kanunlar 1943.

Batmaz, Eftal Ş. "XV-XVI. Yüzyıl Sancak Kanunnamelerine Göre Osmanlı Devleti'nde Tahıl Üretimi", Ankara : TAD, c. XXIII, S. 36, 2004.

Belge, Murat. Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür İstanbul : İstanbul Bilge Üniversitesi Yayınları 2005.

Faroqhi, Suraiya. Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, İstanbul : Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

_____ _____. Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı, çev. Emine Sonnur Özcan, Ankara : Doğu Batı Yayınları, 2006.

_____ _____. Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam-Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla, Çev. Elif Kılıç, İstanbul : Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.

Geç, Mehmet. Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi İstanbul :Ötüken Yayınları 2000.

Güçer, Lütfi. XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul, 1964.

İnalcık, Halil ve Robert Anhegger. Kanunname-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmani, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnameler, Ankara:Türk Tarih

Kurumu Basımevi, 2000.

İnalcık, Halil. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt.I 1300-1600 çev. Halil Berktay İstanbul: Eren Yayıncılık 2000.

_____ ____ .Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

_____ ____ . Osmanlı İmparatorluğu, Tolum ve Ekonomi, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996.

İslamoğlu, Huricihan. Osmanlı İmparatorlu'nda Devlet ve Köylü, İstanbul : İletişim Yayınları 2012.

Kala, Ahmet .İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları I, İstanbul Esnaf Tarihi Tahlilleri, İstanbul Külliyatı VII, İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı İstanbul Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1998.

Karaboğa, Durmuş Volkan. "XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Hububat ve Bakliyat Üretimi ve Umumi Dağılımları " SBArD Mart 2011, Sayı17, s. 9-26.

Karpat, Kemal H. Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma, Çev. Dilek Özdemir, Ankara : İmge Kitabevi, 2006.

_____ _____. Osmanlı Modernleşmesi-Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus, Çev. Akile Zorlu Durukan ve Kaan Durukan Ankara : İmge Kitabevi 2002.

Karta, Nurullah. XVI. Yüzyılda Filibe Kazası, Erzurum: Basılmamış Dotora Tezi, 2005.

Kazıcı, Ziya. Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi, İstanbul : Zafer Matbaası, 1987.

Kütükoğlu, Mübahat S. Osmanlı İktisadi Yapısı, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi C. I İstanbul : Editör; Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA,1994.

Miroğlu, İsmet. Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566) Ankara : TTK, 1990.

Pamuk, Şevket. Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914.İstanbul : İletişim Yayınları, 2005.

_____ _____. Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları. İstanbul:Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

Tabakoğlu, Ahmet. Türklerde Ekonomi, Editör, Cemil Öztüürk, Türk Tarihi ve Kültürü, Ankara : Pegem A. Yayıncılık, 2006

_____ ____. Türkiye İktisat Tarihi, İstanbul : Dergâh Yayınları, 2012:

Ünal, Mehmet Ali. Osmanlı Müesseseleri Tarihi, İsparta : Fakülte Kitabevi, 2005.

Yediyıldız Bahaeddin. "Osmanlı Toplumu -Yerleşim Durumuna Göre Osmanlı Toplumu", Edtör Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul : Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, IRCICA, 1994.

Yerasimos, Stefanos. Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye Bizanstan Tanzimata Çev. Babür Kuzucu İstanbul : Belge Yayınları, Cilt. I 1986.

Oryantalist Ressam Rudolf Ernst'in Bazı Resimlerinin Osmanlı Çini Sanatı Açısından Değerlendirilmesi

The Evoluation Of Some Paintings Of Orientalist Painter Rudolf Ernst In Terms Of Ottoman Tile Art

Doç. Dr. Gülgün YILMAZ *
Öğr. Gör. Neşe ARDA ONAR **

Öz:

1798-1914 arası dönem Oryantalist resim akımının etkili olduğu dönem olması açısından önem taşımaktadır. 1704'te Fransız yayımcı Antoine Galland'ın "1001 Gece Masalları"nı Fransızca'ya çevirmesi, 1721'de yine Fransa'da, Montesquieu'nun "Acem Mektupları"nın yayımlanması, Doğu ilgisinin başlangıcında rol oynayan en büyük etkenlerden biridir. 17. ve 18. yüzyılda yolculuk şartları çok kısıtlıyken, 19. yüzyılda Doğu'ya ulaşım kolaylaşmış, İngiltere'den "P&O", 18372de Fransa'dan "Messagerie Maritime" ve İtalya'dan "Societa Navigazione Generale" gibi deniz taşımacılığı kuruluşları Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz limanlarına düzenli hatlar oluşturmuşlardır. Böylece İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlere aralıksız seferler yapılırken; Antalya, Mersin, İskenderun gibi limanlar ve seyrek olarak gidilen Karadeniz kıyıları, İstanbul ve İzmir'e göre sanatçılarca el değmemiş, keşfedilmemiş alanlar olarak görülmektedir. Oryantalist ressamların resim temalarını oluşturan konuların başında, avcılar, köleler, şehir meydanları, tarihi eserler, hamamlar, camiler, türbeler ve kutsal mekânlar gelmektedir. Bazı sanatçılar, bu konuları bizzat yerinde görerek resmederken, bazıları da tamamen hayal ürünü olarak resmetmişlerdir. Avusturyalı bir Oryantalist ressam olan Rudolf Ernst de resim çalışmaları için Orta Doğu'ya bir seyahat yapmış, daha sonra da Fas, İspanya ve Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Gezilerinde yapmış olduğu taslaklar ve gözlemlerini çalışmalarında kullanmıştır. Resimleri, Osmanlı mimari ve çini sanatını ayrıntılı olarak ele alması açısından önemlidir.

Anahtar kelimeler: Oryantalizm, Oryantalistler, Doğu, Batı, Çini.

* Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, gulgunyilmaz35@yahoo.com
** Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, nardaonar@outlook.com

Abstract:

The period between 1798 and 1914 is of great importance as it was the period in which Orientalist Painting movement was influential After the work of "Fairy Tale of 1001 Nights" was translated into French by the French Publisher Antoine Galland in 1704, publication of "Persian Letters" by Montesquieu in 1721 in France created tremendous impression. While the journey conditions were very limited in the 17th and 18th centuries, transport to the East got easier in the 19th century. Shipping companies such as "P&O" from England, "Messagerie Maritime" from France and "Societa Navigazione Generale" from Italy established regular routes to Northern Africa and Eastern Mediterranean harbours. Therefore, while nonstop cruises were organized to the big cities like İstanbul and İzmir, harbours like Antalya, Mersin and İskenderun and rarely travelled Black Sea coasts were considered to be virgin and unexplored regions by the artists comparing with İstanbul and İzmir. Main painting themes of Orientalist painters consist of hunters, slaves, town squares, historical works, baths, mosques, tombs and holy places. Some artists illustrated these themes experiencing them personallys, whereas others illustrated them as imaginary ones. Rudolf Ernst, an Austrian painter, travelled to Middle east with a view to making painting studies, and then he also visited Morocco, Spain and Turkey. He used his drafts and observations in his Works. His painting is important in terms of dealing with Ottoman arthitecture and tile art in detail.

Keywords: Orientalism, Orientalists, East, West, Tile.

Giriş

18. yüzyıl egzotizmi, yerini 19. yüzyılda oryantalizme bırakmıştır. Bu dönemde Doğu temalı resimlerin niteliği büyük ölçüde değişmiştir. (İnankur,2013: 63) Edward Said'e göre Oryantalizm, sömürgeciliği besleyen ve haklı gösteren çok özel bir tavırdır. İslam dünyasının geriliğini ve çöküşünü belgesel bir üslupla göstermeye çalışmakta, şehvet, erotizm ve vahşet sahnelerine özel bir ilgi duymaktadır. Batılı ressamların kendi fantezileri olan Türk hamamları, kanayan hançerlenmiş vücutları gösteren vahşet ve erotizm yüklü sahneler buna örnek teşkil etmektedir. "Oryantalist Resim Akımı" olarak adlandırılan dönem, 1798 Napoleon Bonapart'ın Mısır Seferiyle başlamış ve 1914'te I. Dünya Savaşı ile sona ermiştir. 18. Yüzyıldaki gelişmeler, 19. yüzyılda Oryantalizminin gelişiminde önemli rol oynamıştır. Özellikle, 1704'te Fransız yayımcı Antoine Galland'ın "1001 Gece Masalları"nı Fransızca'ya çevirmesi, 1721'de Fransa'da, Montesquieu'nun "Acem Mektupları"nın yayımlanması ve seyahat koşullarının iyileşmesiyle birlikte Doğu çok sayıda sanatçı ve gezgin için bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Ayrıca, 18. yüzyılda Avrupa'da bir Türk modası olan "Turquerie" ortaya çıkmıştır. Turquerie, Osmanlı Türk dünyasına çeşitli sanat biçimlerinde ortaya çıkan Avrupa bakışını tanımlamak için kullanılan bir terimdir. (Williams, 2015:7)

18. yüzyılda gezi koşullarının zorluğu ve tehlikeler, serüvenci bir gezi türünü ortaya çıkarmıştır. Ancak bu zorlukların sanatçının merakını uyandırmanın dışında başka bir etkisi olmamıştır.(Germaner vd, 2008:37.) Bu dönemde, Doğu'ya az sayıda sanatçı gelebilmiş, gelenlerin çoğu da çevreyi tanımadan, anlatılanlarla yetindikleri düşsel "Doğu" kompozisyonları çalışmışlardır.(Makzume, 2007:43)

19.yüzyılda yıllar ilerledikçe Doğu'ya ulaşım kolaylaşmış, 1845 yılında İngiliz "P&O" (Peninsular & Oriental) şirketi, 1837'den itibaren Fransa'dan "Messageries Maritimes Şirketi" ve İtalya'dan "Societa Navigazione Generale" gibi deniz taşımacılığı kuruluşları Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz limanlarına düzenli hatlar oluşturmuşlardır. (Germaner vd. 2008: 57) 1798'de Napoleon'un Mısır keşif gezisi de Doğu'ya ilgiyi arttırmıştır. 16 Mart 1798'de "Commission des Sciences et des Arts de l'Armee d' Orient" (Doğu Ordusu'nun Sanat ve Bilim Komisyonu) adında bir komite oluşturmuş, komisyona, yazarları, müzisyenleri, illüstratörleri, ressamları ve heykeltıraşları davet etmişlerdir. 167 kişiden oluşan grupta ayrıca, astronomlar, mühendisler, balon uzmanları, marangozlar, makine tamircileri, doğa uzmanları, doktorlar, operatörler, eczacılar da bulunmaktadır. Napoleon, "Institut pour les Arts et les Sciences d'Egypt" (Mısır Sanat ve Bilim Enstitüsü) kurmuştur. Bu döneme kadar modern ya da çağdaş Doğu'nun

bilimsel yönden araştırılmasına pek önem verilmemiştir. İlk defa, Antoine Isaac Silvestre de Sacy, (1758-1838), Ernest Renan (1823-1892) ve Edward William Lane (1801-1876),oryantalizmi bilimsel ve akılcı bir temele oturmuşlardır. (Germaner, vd, 2008:19)

Eugène Delacroix, Théodore Chassériau (1819-1856) ve Eugène Fromentin'in (1820-1876) etkisiyle Fransız sanatında, oryantalizm, 1825-1875 arasında tarih konulu resimler kadar önemli bir yer edinmiştir. Bu dönemde Fransız oryantalistler, üç kuşağa ayrılmıştır: Pitoreske ve yerel renge yatkın Alexandre-Gabriel Decamps (1803-1860) ve Émile Jèan Horace Vernet (1789 -1863), duyguların ifadesine ve inceliğe önem veren Théodore Chassériau (1819-1856) ve Eugène Fromentin. Jean-Léon Gérôme (1824-1904), Pierre Lecomte du Noüy (1883–1947) ve Georges Antoine Rochegrosse (1859-1938) gibi III. Cumhuriyet dönemi ressamlarıdır. 19. yüzyılda Paris sergi salonları ve Londra'daki kraliyet akademisi sergilerine başvuran sanatçıların ve sergilenen resim, heykel, çizim gibi eserlerin sayıları yüksek rakamlarla ifade edilmektedir. Viyana'daki sergilerde karşılaşılan egzotik tabloların konularının çoğu, komşu ve Aşağı Tuna bölgesi ile Balkan folklorundan alınmış, Doğu'nun Prater'den başladığı düşünülmüştür. Bunun yanı sıra Avusturyalı oryantalist ressamlarla da karşılaşılmaktadır. Bunlar arasında Leopold Carl Müller (1834–92), Adolf Schreyer (1828-1899) ve Rudolf Ernst (Viyana, 1854-Fontenay-aux-Roses 1932) yer almaktadır. (Topallı, 2001:104) Oryantalist resimlerde işlenen konular, av sahneleri, hamam sahneleri, harem sahneleri, köle pazarları, portreler, şehir meydanları, kutsal konular ve tarihi eserlerdir.

Rudolf Ernst (1854-1932)

Oryantalist bir ressam olan Rudolf Ernst (1854-1932) 1869 yılında henüz on beş yaşındayken Viyana Güzel Sanatlar Akademisi'nde eğitim görmüştür. Yirmi yaşında klasik resim ve peyzaj sanatı bilgisini pekiştirmek üzere Roma'da kısa bir süre kalmıştır. Sonra, 1876'da Paris'e yerleşmiştir. Burada Fransız oryantalist sanatçı Jean Leon Gerome'un atölyesinde çalışmıştır. (Makzume 2016, Ackerman 1997.)

Paris'te, 1885 den itibaren oryantalist ressam olarak büyük şöhret edinmiştir. Resim çalışmaları için Orta Doğu'ya bir seyahat yapmış, daha sonra da Fas, İspanya ve Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Osmanlı iç mekânlarında, haremlerde, camilerde hoca, cariye ve sokak satıcılarını resmetmiştir. Doğudan temin ettiği giysi, aksesuar ve fotoğraflardan yararlanarak Paris'teki atölyesinde ışık efektlerini iyi kullanarak en ince detaylarla gerçekçi üslupta eserlere imzasını atmıştır. Gezilerinde yapmış olduğu taslaklar ve gözlemlerini çalışmalarında kullanmıştır.1877 yılında Paris'te Fransız Sanatçılar Salonu'nda resimleri ilk kez sergilenmiştir. 1905'ten itibaren Paris'in güneyinde Fontenay-aux-Roses'e yerleşmiş ve oryantal motifli seramik fayans üretimine başlamıştır. Kariyerinin sonuna kadar oryantalist eserler üretmiş, İslam dünyasını ve cami içlerini konu alan oryantal motifli tablolarının yanı sıra resimlerinde Kuzey Afrika'nın günlük hayatını ve Yakın Doğu'yu konu almıştır. Romantizm ile oryantalist motifleri başarı ile bağdaştırarak farklı bir tarz oluşturmuştur. Osmanlı çini sanatının önemli örneklerinin görüldüğü bazı eserleri arasında "Rüstem Paşa Cami İçi" , "Hamam", "Camiden Çıkarken" adlı eserleri yer almaktadır.

Eserleri

16. ve 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik durumuna bağlı olarak gelişen çini merkezleri İznik ve Kütahya'dır. Dönemin en kaliteli çinileri, İznik atölyelerinde üretilmiş, mercan kırmızısı olarak adlandırılan çiniler bu dönem yapılarında kullanılmıştır. 16. Yüzyıldan sonra yine ekonomik nedenlerle çini üretimi Kütahya'ya geçmiştir. Özellikle, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde Mimar Sinan tarafından Sadrazam Rüstem Paşa için yaptırılan Rüstem Paşa Camii, İmparatorluğun ekonomik düzeyinin en doruk noktasında olduğu dönemde inşa edilmiştir. (Aslanapa, 1985:242)

İznik çini atölyelerinin en kaliteli malzemeleri, kompozisyonları, motifleri ve renkleri Rüstem Paşa Camii çinilerinde kullanılmıştır. Rudolf Ernst de resminde, Rüstem Paşa Camii çini mihrabını (1561) ve Eminönü Yeni Camii çinilerini (1661) resmetmiştir. Eminönü Yeni Camii Külliyesi, Sultan IV. Mehmet (1648-1687) döneminde Valide Turhan Sultan tarafından yaptırılan ve mimarbaşı Mustafa Ağa tarafından inşa edilen, Osmanlı mimarisinde inşası en uzun süren yapıdır. (Aslanapa, 2005:401)

"Rüstem Paşa Cami İçi" resminde mihrap önünde namaz kılan figürler ve çini kaplı duvar önünde Kur'an- Kerim okuyan bir erkek figürünü resmetmiştir. Genel hatları ve kompozisyon özellikleri olarak Rüstem Paşa'ya ait olan mihraptaki çiniler 1561 yılına tarihlenirken, sedef kakmalı ahşap kürsü ve duvardaki çiniler 1661 yılında yapılan Eminönü Yeni Camii'ne aittir. Resimdeki çiniler arasında yüz yıl fark olması, bir çelişki olarak sanatçının bu mekânı hiç görmediğini ya da eskizlerinden, gezi notlarından veya Doğu dekorlarındaki izlenimlerinden resmettiğini göstermektedir. (Denny, 1993:221)

Çini mihrap, çok renkli sır altı tekniğinde yapılmıştır ve bitkisel kompozisyon kullanılmıştır. Mihrap nişi 5 cephelidir ve her cephede bahar dallarından oluşan kapalı şemseler yer alır. Her şemse eksenin sonunda kemerle sonlanmıştır. Vazodan çıkan lacivert madalyonlarla çevrilmiş beyaz erik çiçeklerinden buketlerle ve etrafını dolduran mavi, kırmızı, yeşil renkli menekşe, hatayi, ve iri palmetler tasvir edilmiştir. Nişte, kıvrık dallı hatayi motifli bordürler bulunmaktadır. Yeni Camii çinilerinde ise, her karoda geometrik desenlerin kullanıldığı Kütahya çinileri yer almaktadır. 17 yüzyılda çini üretiminin İznik'ten Kütahya'ya geçmesi sonucu çinilerde, çatlak sırlar, akan boyalar, soluk renkli üretimler ve mercan kırmızısının zamanla kullanılamaz hale gelmesi gibi teknik düşüş görülmektedir.

"Hamam" resminde sanatçı kapı kemerindeki iki renkli taş geçmeleri, kapı etrafındaki taşa kakma mavi- beyaz çinileri gerçekçi olarak işlemiştir. Tablonun solunda altıgen çinilerin yer alır. Fakat sağ tarafta, Topkapı Sarayı, Adana Ulu Camii Türbesi (1540), Rüstem Paşa Camii ve İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki çinilerden oluşan hayali bir mekân yaratmıştır. Bu eserde, 15. ve 16. yüzyıla ait Topkapı Sarayı Sünnet Odası cephesinde bulunan altıgen formdaki çini panolar kullanılmıştır.(Arda Onar, 2013:107.)

Bu çiniler, Osmanlı çini sanatında İznik ve Kütahya'da üretilen 15. yüzyıl ve 16.yüzyıl başı mavi-beyaz çini grubuna girmektedir. Bunlar porseleni hatırlatan silika yoğunluklu sert, pürüzsüz ve beyaz hamurlu büyük titizlik ve ustalıkla işlenen desenleriyle yüksek kaliteli çinilerdir. Pürüzsüz, ince ve şeffaf bir sır altında mavi tonlarıyla yapıldığı için bu ismi almıştır. (Öney,1976:708.) Aynı motifler, Ramazanoğlu eseri Adana Ulu Camii'ne bitişik olan Türbe'nin (1540) duvarlarını kaplayan altıgen çinilerin motiflerini hatırlatmaktadır. Duvar üzerinde ikinci sırada yer alan niş şeklinde düzenlenen pano, bu bölümde ortada yer alan Rumilerden oluşan madalyon ise, Rüstem Paşa Camii içindeki bir çini panoyu hatırlatmaktadır. Mihrap yönünde pencere etrafında yer alan bu çiniler sır altı mercan kırmızılı grup diye adlandırılan gruptandır. Burada da yine Rumilerin yuvarlak şekilde, dönerek birleşmesinden oluşan bir kompozisyon görülmektedir.

"Camiden Çıkarken" adlı resminde kompozisyonun merkezinde yaşlı bir bey ile hizmetkârları, caminin 16. yüzyılın en güzel çini örnekleriyle kaplı son cemaat yerinde resmedilmiştir. Arkadaki sır altı teknikteki çini panoda mavi, beyaz, firuze, kırmızı renkli, bahar dallarından oluşan bitkisel bezeme hakimdir. Bu bezeme şekli 16. yüzyıl çini panolarında özellikle de Topkapı Sarayı'nda kullanılmıştır.

Çini Yapımı ve Sır altı Tekniği

Doğal halde bulunan kil, ufalanıp öğütüldükten sonra, açıkta bekletilir. Kar ve yağmurda kalması kilin plastiğini arttırır ve saf kil su ile karıştırılır. Saf değilse su ile yıkanır. Dibe çöken katı maddelerden arındırılır. Kuruduktan sonra tekrar hamur yapılır. Hamur olan kile su katılarak, elle ya da ayakta karıştırılarak şekillendirme kıvamına getirilir. Su ile karışan killerin molekülleri genişler ve böylece sıkışan tabakanın plastisitesi fazlalaşır. Pişirme aşamasında önemli rol oynayan fırınlar, toprak

seviyesinin altında bir kuyunun açılıp, etrafının sağlamlaştırılmasıyla oluşturulmaktadır. Bunun üstüne ise bir pişirme odası yapılmaktadır. Alttaki ateşhanede yavaş yavaş yürütülen ateşleme, belirli bir düzeye gelinceye kadar sürdürülmektedir. Her ürünün kendine göre pişirim dereceleri bulunmaktadır. (Aslanapa, 1985:35.)

Fırının yerleştirilmesi, parçaların fırın içindeki istifi de önemlidir. Çepeçevre dizilen ürünler, ara malzeme raflar halinde yer almaktadır. Aynı boy ve cins tabak ve kâselerin üst üste istifinde çeşitli ölçülerde üçayaklar kullanılmaktadır. Bunların akan ve eriyen sırla yapışmaması için uçları iyice sivriltilip iz bırakmaları önlemeye çalışılmaktadır. Fırından çıkarılan çini karolar astarlanır. Astar, hamurdan sonra gelen bir tabakadır. Dönemlere göre rengi farklılık göstermektedir. Astardan sonra parşömen kâğıdına iğne delikleri ile delinerek çizilen desenler, karonun üzerine gelecek şekilde yerleştirilir. Daha sonra, yerleştirilen parşömen kâğıdının üzerinde kömür tozu gezdirilir ve desenin karonun yüzeyine çıkması sağlanır. Karo üzerine çıkan desen ince bir fırça ile ana hatları belirlenir. Ana hatlarıyla ortaya çıkan desen, çeşitli renkteki boyalarla boyanarak yeniden fırınlanır. Her boya farklı derecede farklı renkler almaktadır. Sırın birleşimindeki ana hammadde kumdur. Sıra akışkanlık kazandırmak amacıyla, saydam sır yapımında genellikle kurşun, mat sır yapımında da çinko kullanılır. Renklendirilmesi için de sıra maden oksitler katılmaktadır.(Neşe Arda 29.08.2009 Kütahya Evliya Çelebi Çini Fabrikası'nda şahsen gözlemlendi.)

Çininin ham maddesi, olan hamur %80 silika, %10 beyaz kil, %10 cam ve fritten oluşmaktadır. (Atasoy, vd. 1989:51.)

Cam kütlesi gibi oluşan sır, toz haline getirilip suyla sulandırılarak, pişirimden önce çeşitli tekniklerde kurutulmuş seramik veya çiniye sürülüp, sıvanıp ya da daldırılmaktadır. İyi ve altyapıya uyumlu sır, yüzeyde eriyerek çini ya da seramiğe tutunur ve böylece dışarıdan gelen sıvaları içine sızdırmayıp ve sertlik sağlamaktadır. Bu işlem aynı zamanda altyapıyla sır arasında kalan renkli desenlerin üzerini de ince bir cam tabakası gibi korur. Fırınlama esnasında sır aktığı için bir kabın fırında hangi yönde istiflenmiş olduğu, sırın kalın ve ince oluşumundan anlaşılabilmektedir. Bu teknikte yapılan çinilerin 16. yüzyılın ilk yarısından 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar özellikle İznik'te yapıldığı kitabe, ferman ve seyyahlardan öğrenilmektedir. Renkli sır altı tekniğinde, özellikle kullanılan renklerde, sırrın parlaklığı ve hamurun kalitesi açısından önemli aşamalar kat edilmiştir. Örneğin o döneme kadar kullanılmayan mercan kırmızısı önemli bir yeniliktir. Mercan kırmızısı İznik atölyelerinde bulunmuş ve ilk olarak Süleymaniye Camii'ndeki çinilerde görülmüş, daha sonra Rüstem Paşa Camii'nde yoğun olarak kullanılmış, Sokullu Mehmet Paşa Camii'nde, Edirne Selimiye Camii'nde ve Topkapı Sarayı'nda III. Murad'ın odasındaki örneklerde doruğa ulaşmıştır. (Yerasimos, 2000:305.)

Mercan kırmızısı dışında beyaz, mavi, firuze, lacivert, yeşil, siyah, zeytin yeşili, zümrüt yeşili, patlıcan moru gibi renkler kullanılmaktadır. (Demirsar Arlı, vd. 2008:17.)

Renklerin elde edilmesinde, kırmızı renk için demir oksit, mavi için kobalt, mor için mangan, sarı-yeşil için antimuan, yeşil için bakır oksit beyaz için kalay oksit, siyah için krom kullanılmıştır. (Atasoy, vd. 1989:51.)

Sır altı Tekniği

Sır altı tekniğinde, çini hamuru fırınlanıp astarlandıktan sonra desenleme aşamasına geçilir. Astarın üzerine boyalarla desenler çizilir ve tekrar fırınlanır. Fırında 1200–1500 derece arasında pişen çiniler ince bir şeffaf tabaka ile kaplanır. Bu tabaka, en son katmanı oluşturan ve parlak bir görünüm almasını sağlayan sırdır. Çoğunlukla şeffaf renksiz sır kullanılır. Boya sırın altında kaldığı için sır altı tekniği denmektedir. Sır altı tekniğinde quars ve frit malzemesi birlikte kullanılıyorsa stanposte İznik çinisidir. Astar %100 quars haline gelir, ve galssbody denilen camsı bir bünye oluşturur. Promit bakır malzemesi İznik atölyelerinde kullanılır. (Emel Geçkinli Temmuz 2009.Topkapı Sarayı)

Sırda kalay kullanılıyorsa sır yeşilimsi bir görünüm alır ve bu genellikle Kütahya çinilerinde karşımıza çıkar. (Filiz Yenişehirlioğlu, Temmuz 2009. Topkapı Sarayı)

Osmanlı çini sanatında, 16. ve 17. yüzyıl İznik ve Kütahya çinilerinde en sık kullanılan motifler arasında hatayi, penç, yaprak, karanfil, güli lale, rumi, goncagül ve yarı üsluplaştırılmış çiçekler yer almaktadır. (Derman, 2008:182.) Rudolf Ernst'in ele aldığı Rüstem Paşa Camii çinileri buna örnektir.

Sonuç:

Oryantalizmin ortaya çıkmasındaki temel etken 18. Yüzyıl egzotizmine olan ilgidir. 19. yüzyılda Doğu'ya ulaşımın zor olması ve Doğu motifli çalışmaların Rudolf Ernst gibi sanatçılar tarafından atölyelerde çalışılması, Oryantalist resmin temelini oluşturur. Rudolf Ernst, hiç görmediği mekânları, figürleri, objeleri atölyesinde hayali bir kurguyla resmetmiştir. Sanatçının ele alınan yapıtlarına bakıldığında Osmanlı mimarisinin ve çini sanatının en önemli yapıları olan Rüstem Paşa Camii'ne ait çiniler, Topkapı Sarayı Sünnet Odası çinileri, Adana Ulu Camii'ye bitişik türbeye ait çiniler ve İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne ait çiniler kullanılmış olsa bile oryantalist resmin teması ve doğası tamamen hayalidir. Resimlerindeki Doğulu objeler bir araya getirilerek bir kolaj oluşturulmuştur.

Bu eserler, tarihsel ve ortamsal açıdan her zaman doğru olmayan bir genel tema içinde keyfi bir şekilde bir araya getirilmiştir.(Denny, 1993:221) Sanatçının eserleri Avrupa'ya Avrupa'nın görmek istediği egzotik bir Osmanlı dünyası sunmaktadır. Oryantalizm kapsamında 19. yüzyıl başlarından I. Dünya savaşına kadar geçen sürede üretilmiş bu resimler her ne kadar Batılı sanatçının perspektifinden yapılmış olsalar da günümüze dönemlerinin İslam dünyasına ait en zengin görsel verileri sağlamışlardır. (Germaner, 2007: 7)

Kaynakça:

Ackerman, Gerald Michigan. Jean Leon Gerome His Life His Work 1824-1904. ACR Edition.1997.

Arda, Neşe. 17.Yüzyıl Topkapı Sarayı Çini Panoları, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi. Ankara, 2010.

Arda Onar, Neşe. "Oryantalist Ressamların Resimlerinde Osmanlı Çinileri" Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi A.B.D. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2013.

Arda, Neşe. 29.08.2009. Kütahya Evliya Çelebi Çini Fabrikası'nda şahsen gözlemlendi.

Aslanapa, Oktay. Anadolu'da Türk Çini ve Keramik Sanatı. Türk Kültür Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. İstanbul: 1985.

___. Osmanlı Devri Mimarisi. İnkılap Kitabevi. İstanbul:2005.

Atasoy, Nurhan ve Raby, Julian. İznik. Alexandria Pres. Londra: 1989.

Demirsar, Arli ve Altun, Ara. Anadolu Toprağının Hazinesi Çini Osmanlı Dönemi. Kitap Yayınevi. İstanbul:2008.

Denny, Walter. " Quotions in and out of Context: Otoman Turkish Art and European Orientalist Painting" Muqarnas Dergisi Sayı.10. Editör: Gülru Necipoğlu. Oleg Grabar Onuruna Denemeler. Cambridge, Massachusetts. 1993.

Derman, Çiçek ve Birol, İnci. Türk Tezyini Sanatlarında Motifler. Kubbealtı Yayınevi. 7. baskı. İstanbul:2008.

İnankur, Zeynep. "Hayali Doğu'dan Yakın Doğu'ya". Sakıp Sabancı Müzesi Oryantalizmin 1001 Yüzü Sergi Kataloğu. SSM Yayınları. 2013:62-72.

Geçkinli, Emel. 01.08.2009.Topkapı Sarayı Çini Projesi'nde şahsen görüşüldü.

Germaner, Semra, Oryantalist Resimlerde İslam Dünyası, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2007.

Germaner, Semra ve İnankur Zeynep. Oryantalistlerin İstanbulu. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Günay Topallı, Elvan. 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na çalışan İngiliz Oryantalist Ressamlar, Marmara Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: 2001.

Makzume, Erol. "Bursa'da Bir Oryantalist Rudolf Ernst Yeşil Türbe Doğu ile Ussal Gerçeklik Arasında" Atlas Tarih Dergisi. Ağustos-Eylül 2016:124-125.

_____. Osmanlı Sarayında Oryantalistler. TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayın No:34. İstanbul:2007.

Öney, Gönül. Türk Çini Sanatı. Yapı ve Kredi Bankası Yayınları. İstanbul:1976.

Said, Edward, Oryantalizm, Çev. Nezih Uzel. İrfan Yayımcılık ve Tanıtım. İstanbul:1998.

Williams, Haydn. Turquerie. Çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.

Yenişehirlioğlu, Filiz. 29.07.2009. Topkapı Sarayı Çini Projesi'nde şahsen görüşüldü.

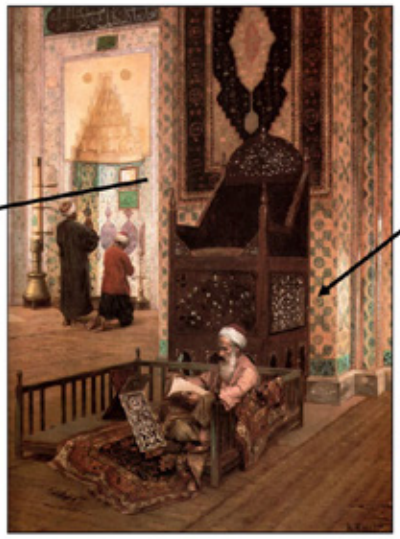
Yerasimos, Stefanos. İstanbul İmparatorluklar Başkenti. Tarih Vakfı Yurt Yayınları. İstanbul: 2000.

Ekler:

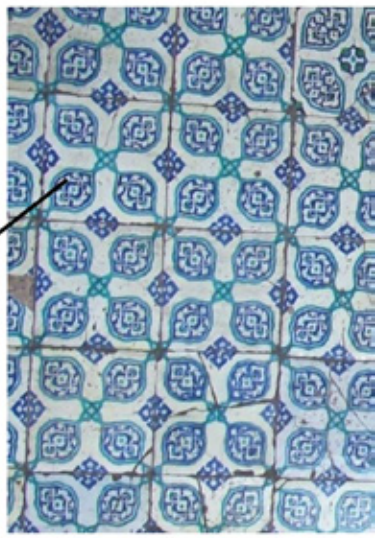

Rüstem Paşa Camii Mihrabı 1561

Rudolf Ernst
Rüstem Paşa Camii'nin İçi 92x71cm
Pano Üzerine Yağlıboya
Londra Mathaf Galerisi

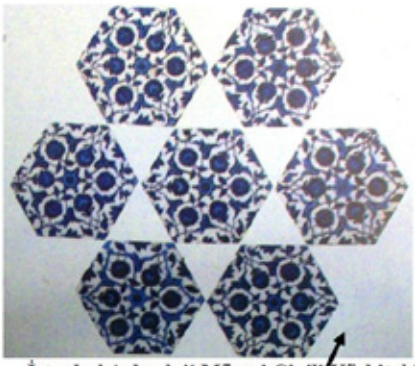

Yeni Valide Camii çinileri 1661

Topkapı Sarayı Sünnet Odası cephesi ayrıntı.

İstanbul Arkeoloji Müzesi Çinili Köşk'teki altıgen çiniler.

Adana Ulu Camii'ye bitişik türbenin çinileri 1540

Topkapı Sarayı Sünnet Odası cephesi.

Rudolph Ernst,*Hamam*,, tarihi bilinmiyor, 45-5x60.7cm, tuval üzerine yağlıboya, Paris Alain Lesieutre Koleksiyonu.

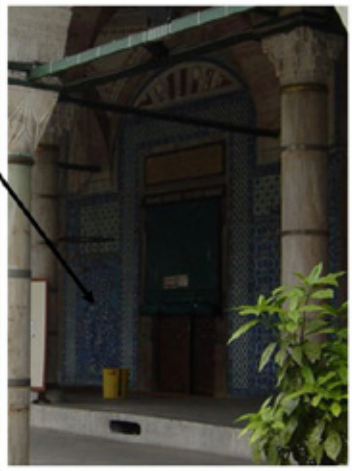

Rudolph Ernst *Camiden Çıkarken*, tarihi ve tekniği bilinmiyor, 72x92cm, Tuval Üzerine Yağlıboya, Özel Koleksiyon.

Rüstem Paşa Camii Son Cemaat Yeri 16. yüzyıl Çini Pano

Rüstem Paşa Camii Son Cemaat Yeri

Antik Dönemde Türklerin Hayatında Demir

Iron In The Life Of The Turks In The Ancient Times

Hacı ÇOBAN *

Öz:

Milletlerin medeniyet alanında ilerlemelerinde önemli göstergelerden biri maden işletmeciliğinde kaydettiği ilerlemedir. Madencilik bütün milletlerin geçmişinde ve ilerlemesinde önemli bir yer tutmaktadır. İlk çağlardan itibaren medeni gelişmelerin temelinde işlenen birçok maden etkili olmakla birlikte bu madenlerden demir özel bir yere sahip olmuştur. Eski Türklerde ise demir işletmeciliği ve demircilik mesleği neredeyse milli bir hüviyet kazanmıştır. Türklerin geniş sahalara hükmedebilmeleri, sürat bakımından at'ın sağladığı üstünlük yanında, vurucu silah olarak demir aletler ve savaş vasıtalarının geniş ölçüde kullanılmış olması ile açıklanabilmektedir.

Türkleri, genel olarak madencilik alanında, özellikle demir çelik alanında oldukça ileri düzeyde idiler ve yaşadıkları dönemin en iyi demir ve çelik işletmecisi durumundaydılar. Çin'in batısında yer alan demir madenlerini tanıyıp çıkardıkları açtıkları demir ocaklarını işlettikleri bilinmektedir.

Türk dünyasındaki madencilik faaliyetlerinin tarihsel kökeninin milattan önceki dönemlere dayandığı Altay dağlarında o dönemlerden kalma pek çok maden ocağı ile izabe fırınlarının varlığının tespit edilmesinden anlaşılabilmektedir.

Türk Milletinin madeni eşyaların üretimi ve bu eşyaların sanatkârane bir şekilde işlenmesi sayesinde maden sanatlarında oldukça usta olduklarını tarihi ve arkeolojik kalıntılar göstermektedir.

İnsanlık tarihinde bir çağın açılmasına başlangıç teşkil edebilecek miktarda demir madeninin varlığı eski Türk yurdunda fark edilmiş ve işlenmeğe geçildiği tespit edilmiştir. Kurganlarda elde edilen malzemeden demir işleyiciliğinin Orta Asya'daki kesin tarihi tespit edilmemiş olmakla birlikte önemli bir sanat ve medeniyet ilerlemesi sağlandığını göstermesi bakımından önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Türklerin demir madenini ne zaman tanıdıklarını ve işlemeye başladıklarını tespit etmek zor olsa da, demir madeni bol bulunan sahalarda yaşayan Türk kabileleri Orta Asya'da demir kültürünün hakiki hâmilleri olarak zikredilmelidirler.

Anahtar kelimeler: Türkler, Demir, Orta Asya, Maden, Medeniyet

* Bozok Üniversitesi, Yozgat, TÜRKİYE. E-mail:haci.coban@bozok.edu.tr

Abstract:

One of the most important indicators in the progress of nations in civilization is the progress in mining operations. Mining occupies an important place in the history and progression of all nations. Although a number of mining processed on the basis of the civilized developments has been effective since the first age, iron have had a special place among these mines. In ancient Turks, iron mining and blacksmithing profession, has almost gained a national identity

Beside the advantage in terms of speed that the horse provides, Turks' capable of dominating large areas can be explained by the fact that iron tools and war vehicles had been widely used as the strike weapon.

The Turks in general were quite advanced in the mining area, particularly in the field of iron and steel industry and the best iron and steel operators in the era where they lived. It is known that they had found iron mines in the west of China, and operated iron quarries.

With further detection of the existence of smelting furnaces and many mines in the Altay mountains from that era , it was observed that the historical origins of mining activities in the Turkish World were based upon the period before Christ.

Thanks to the production of metalworks and the processing of these goods in an artistic way, historical and archaeological remains show that Turks were quite skilful in the art of mining.

The presence of iron ore which might be the turning point of an era in the history of humanity was discovered in the old Turkish homeland and determined that it was processed. Although the exact date of iron processing in Central Asia has not been determined from the material obtained in Kurgan, it is seen that it was important in terms of showing the progress of an important advancement of art and civilisation

Although it is difficult to determine when the Turks started to mine the iron ore and process it, Turkish tribes living in the area which has a lot of iron ore in should be mentioned as the genuine holder of the iron culture in Central Asia.

Keywords: Turks, İron, Central Asia, Mine, Civilisation

Giriş:

Antik Çağda Türkler ve Demir;

Demir; kimya'da Fe simgesiyle bilinen, Atom numarası 26, atom ağırlığı 55,847 yoğunluğu 7,8 olan, 1510 °C' gibi yüksek ısıda de eriyen, mavimtırak esmer renkte, özellikle çelik, döküm ve alaşımlar durumunda sanayide kullanılmaya en elverişli element(Akalın,2010, s.619) olarak bilinen ve insanlık tarihi ve kültürel sürekliliği içinde her zaman önemli bir yer tutmuş olan madenlerin en başında yer almıştır.

Demirin kullanılması tarihi süreç içerisinde İnsanlar için çok önemli bir gelişme olduğundan medeniyetin ve insanlığın evreleri sayılırken çağ ayrımında maden devirleri içinde bakır ve tunçtan sonra bir devre demir madeninin adı verilmiştir.

Tarihi süreçler içinde demir bazı milletlerin hayatında diğer milletlere göre daha etkin kullanılması ve işlevselliği yönünden ön planda olmuştur. Buna en güzel örnek de Türk milletidir. Antik dönemden itibaren demir madeni Türklerin hayatının her evresinde etkin olarak kullanılan ve Türklerin oluşturduğu kendine has özellikleri olan medeniyetin önemli bir unsuru olmayı başarmıştır. Bu vesileyle çalışmamızın ana temasını dünya medeniyetinde önemli bir yeri olduğunu kabul ettiğimiz Türk milletinin antik çağdan itibaren demir madenini hayatının her safhasında kullanması gerçeğinden hareketle Türkler ve Demir oluşturmuştur.

İnsanlığın tarihi gelişimlerine bakıldığında kullandığı alet edevatlar vb. malzemelerin kalıntıları değerlendirilerek yaşanan çağlara isimlendirmeler yapılmıştır. Bu gelişmeler birbirini takip eder şekilde taş devri ve onu takip eden maden devri olarak kabul edilmektedir. Bakırın kullanılmaya başlamasıyla bakır devri, bakırla kalayın alaştırılmasıyla elde edilen tuncun kullanımıyla tunç devri, demirin kullanılmaya başlamasıyla demir devri ya da demir çağı tabirlerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Demir madeninin yaygın kullanımı demir çağı içinde büyük kültürel gelişmelerle birlikte oluşan kültüre demir kültürü adının verilmesine de sebep olmuştur(Durmuş,2014,s.285).

Demirin ilk keşfedildiği yerler olarak; Afrika, Güney Hindistan, Doğu Anadolu, Mısır, Çin, Batı Anadolu da Troya ve Mezopatomya gibi çok farklı coğrafyalar ileri sürülmüştür. Ancak buralarda meteor ve filiz halde ve çok az olduğundan çıkarılıp üretime geçecek ölçüde bulunduğu ispatlanmamıştır. Bu maden farklı kültür coğrafyalarında bilinse de gerçek demir çağı bu madenden bol miktarda alet ve silah yapımıyla başlamıştır. Bu imkân da büyük ölçüde Altaylarda, Yenisey nehrinin kaynak bölgelerinde mevcut olmuştur. Altaylılar, bilindiği üzere, çok eskiden beri mahir demirciler olarak tanınmışlardır(Kafesoğlu,2010,s.215,216).

Demir Türk kültürüne dinamizm ve güç kazandırmıştır. Türklerin yaşadığı Bozkır Türk kültür çevrelerinde, sosyal, siyasi, iktisadi, askeri, dini hayat ve sanat anlayışında birinci derece de öneme haiz bir maden olma özelliği göstermektedir. Türklerin fütuhat hayatında demirden yararlanması diğer toplumların üzerinde kolayca siyasi hâkimiyet kurmalarını kolaylaştırmıştır (Durmuş 2014, s.285).

Türkler siyasi, sosyal ve kültürel hayatlarında at demir ve demirciliğe kutluluk derecesinde değer vererek kutsallık mertebesine yükseltmişlerdir. Savaşçılık kabiliyetini iyice güçlendiren demircilik sanatı, atın hızı ve demirin vurucu etkisi sayesinde hâkimiyet altına alınan kavimlerin ve kendilerinin huzur içinde yaşayabilmeleri için Hukuk düşüncesi ve Devlet fikrine ulaşmalarına vesile olup ilk siyasi kadroları oluşturmalarına ve ilk kanun koyucu millet olmalarına çok büyük oranda etki etmiştir.

Türklerin geniş sahalara hükmedebilmeleri, sürat bakımından at'ın sağladığı üstünlük yanında, vurucu silah olarak demir aletler ve savaş vasıtalarını M.Ö.II.bin başlarında kullanmalarıyla mümkün olmuştur. M.Ö.1200'lerde binek hayvanı olarak At'ın kullanımı vurucu güç olarak da demirin kullanımı yaygınlaşmış ve bu iki önemli gücü birleştiren Türkler bu tarihlerden itibaren güçlü ve teşkilatlı bozkır devletleri ortaya çıkarmışlardır (Çoban 2015,s.143,144).

İnsanlık tarihinde bir çağın açılmasına başlangıç teşkil edebilecek miktarda demir madeninin varlığı eski Türk yurdunda fark edilmiş ve işlenmeğe geçilmişti. Kurganlarda elde edilen malzemeden demir işleyiciliğinin Orta Asya'daki kesin tarihi tespit edilmemiş ise de, bunun herhalde M.Ö.II.bin başlarına rastlaması gerekir, zira daha o asırlarda Türklerin geniş sahalara hükmedebilmeleri, sürat bakımından at'ın sağladığı üstünlük yanında, vurucu silah olarak demir aletler ve savaş vasıtalarının onlar tarafından geniş ölçüde kullanılmış olması ile açıklanabilir (Kafesoğlu,1984, s.212,213).

Türklerin çoğunlukla yaşadığı coğrafyada, özellikle Orta Asya'nın ve Altayların batısı, Kafkaslar ve Karadeniz arasındaki sahalar en az M.Ö. 1400'lerde önemli miktarda demir elde edilmiştir. Bu durum Türk kültür sahasının tarihi belgelerden hareketle demir kültürünün doğduğu saha olarak kabul edilmesini mecburi kılmaktadır(Ruben, 2010,s.240)

Anav kültürünün bakır devrini temsil eden 3.tabaka ile demir devrini temsil eden 4.tabaka arasında uzun bir ara olduğundan Türklerin demir madenini ne zaman tanıdıklarını tespit etmek zor olsa da, Türkistan'da M.Ö.II. binde demir kültürünün mevcut olduğuna hükmedilmesi ile demir madeni bol bulunan sahalarda yaşayan Türk kabileleri Orta Asya'da demir kültürünün hakiki hâmilleri olarak zikredilir. Ayrıca demirin Türk kültür çevresinde eskiden beri varlığına ve mamul madde yapıldığına dair Türkçede "ikiyüzlü bıçak" manasında günümüzde dahi kullanılan "kingirlik" kelimesiyle özdeşleştirilmiş olan M.Ö.1022 yılına ait Çin kayıtlarında "lüks kılıç" anlamında "kin-gluk" kelimesinin geçmesi delil olarak kabul edilmelidir (Togan,1981,s.30)

Demir Türk ile özdeş sayılabilecek bir madendir. Türklerin Tarihi devirlerde yaşadıkları saha büyük ölçüde demir cevheri saklıyordu. Ergenekon destanında çıkışı engelleyen demir dağın büyük körüklerle eritilmesi Türklerin demiri çok iyi bildiğini açıkça gösterir. Muhtemelen Maden cevherlerinin metal haline gelmesi, bir orman yangını sonrasında bilinmiş, cevherin eriyip üstün nitelikli maddeler ortaya çıktığı görülmüştür. Daha sonra da, daha küçük ölçüde yüksek fırın benzerleri yapılıp cevherden metaller elde edilmiştir. Göktürklerin atalarının demir madeninde çalıştıkları kesinlikle bilinmektedir. Bu açıdan Türklerin bir üstünlüğü, demir eşya yapımındaki büyük ustalıklarıdır. Muhtemelen demir ile ilgili bilgiler, sonradan Göktürk Hakan ailesini oluşturacak ailenin bir sırrı olmuştur. Türkler Altaylardaki demir madenlerinden elde ettikleri silahlarla komşularına üstünlük sağlamışlardır(Baykara,2009,s.141).

L.Cahun, ve E.Chavannes gibi bilim adamlarının da belirttiği gibi Demircilikle uğraşmak Türkler açısından diğer Asya topluluklarına karşı bir üstünlük olarak görülmüştür. Türklerin Demir madenlerini tanıyıp çıkarmak ve işleyerek bundan çeşitli araç-gereçler yapmakla öğündükleri anlaşılmaktadır. Türklerin bu özellikleri onların ülkelerine gelen Bizanslı ve Çinli elçilerle, seyyahları hayrete düşürecek kadar etkilemiştir(Gömeç,2016, s.11)

Orta Asya da birinci binde M.Ö.1200-700 yıllarını içine alan dönemde tanrı dağlarındaki Kargalı kurganında demir eşyalar bulunmuştur. Bu demir eşyalar ve ölü gömme adetleri Yenisey bölgesi kültürü ile büyük benzerlikler göstermektedir(Ögel,1991,s.29,30).

Kırgız ülkesinin başlıca maden zenginlikleri altın, demir ve kalaymış, her yağmurdan sonra Kırgızlar maden aramaya çıkarlarmış, Bilhassa silahların sivri uçları için kullanılan sert madenleri Göktürklere Kırgızlar gönderirlermiş. Yenisey Kırgızlarının demir cevheri topladıkları ve istihsal ettikleri M.Ö.700-100 yılları arasını içine alan Tagar ve Taştık Kültürleri devirlerinde yaygın demir aletler den demir işleme ve demircilik zanaatının ilerlediği anlaşılmaktadır. Altay ve Sayan dağlarında ve Yenisey bölgelerinde zengin demir cevherleri ve buralara yakın eski demir ocaklarının bulunması Kırgızların Demir istihsalinin yanında mahir demir işleyicileri olduklarını da göstermektedir. Kırgız demirciliğinin en önemli eserleri 80-90cm uzunluğunda her iki tarafı keskin meç denilen kılıçlardı (Ögel,1991, s.208,218,219).

Eski Türk hayat tarzı olan atlı-göçebelikte at ve koyunun yanında demirinde önemli bir yeri vardır. Andronova kültürünün son zamanlarında görülmeye başlayan demir M.Ö.1000 yıllarından itibaren Türk coğrafyası Orta Asya'da yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır.Eski destanlardan anlaşıldığı üzere demircilik adeta Türklerin ata sanatı durumundadır. Göktürk devletinin kurucu ailesi Aşina'nın Altay dağları eteklerinde demir işledikleri ve silahlar üreterek güçlendikleri bilinmektedir. Diğer Türk boylarının demirciliği ile tanınan bu aileye tabi olmaları demirciliğin Türkler arasında önem verilen bir meslek olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Silah sanayinin başlıca madeni olan demirden; kılıç, süngü, bıçak, topuz, kalkan, temren (temürgen), zırh (yarık), ve tolga gibi çok çeşitli savaş aletleri imal eden Türkler bu sayede hem geçimlerini sağlamışlar hem de ekonomik ve askerî yönlerden güçlerini artırmışlardır(Koca, 2003, s.19 ve 121)

Bozkır kültür coğrafyasında yaşayan topluluklar M.Ö.I.bin yıl içerisinde dikkate değer gelişim göstermişlerdir. Attan yaygın olarak faydalanılmaya başlanması ve maden ekonomisinin geliştirilmesi, özellikle demirin yaygın olarak kullanımı bozkır topluluklarının gelişiminde büyük ölçüde etkili olmuştur. Bozkır topluluklarındaki gelişim sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik olmak üzere çeşitli yönlerle kendisini göstermektedir(Durmuş,2014, s.278).

Büyük Hun devletinin kuruluş evresinde M.Ö.II.asırda Verhne-Udinsk bölgesindeki kin-shi-so ve Troitskosavask kurganlarında Demir gemler, halkalar ve ok uçları bulunmuştur. Yine Hunlar dönemi kurganlarından Altay Dağlarında Berel nehri yakınlarında Berel kurganında demir plakalarla yapılmış bir zırh ve demir kınlı bir kılıç da ele geçirilmiştir. Selenga ve Baykal gölü kıyılarında arkeolojik kazılarda Hun çağına ait demir eserler arasında çok çeşitli saban demirleri de ortaya çıkarılmıştır. Adı geçen demir aletlerin bulunması bu dönemde Hunların demir devrini yaşadıklarını

göstermektedir(Ögel,1991,s.51,72,89) Bu ve benzeri mamul demir aletler Hun Türklerinin demir madenini daha önceden tanıdıkları ve işlemekte ne kadar ustalaştıklarını günlük hayatın hemen her alanında kullandıklarını da göstermesi bakımından önemlidir.

Demir Türklerin günlük hayatının önemli ritüellerinden olan Türk kültür çevresinde ant törenlerinde de ön plana çıkmaktadır. Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka boyların halkı ant içtiklerinde yahut sözleştiklerinde demiri ululamak için kılıcı çıkararak yanlamasına öne koymaktadırlar. "Bu kök girsin kızıl çıksın" demektedirler. Bunun anlamı "sözümde durmazsam kılıç kanıma bulansın; demir benden öcünü alsın" demektir. Onlar demiri büyük sayarlar(Kaşgarlı,1985,s.362). Bu sözler Türklerin verdiği sözün demir gibi sağlamlığı ve sözünde durmayanların demir kılıç ile ölmesinin gerektiği anlamlarını hatırlatması bakımından önemlidir.

Türk kültür çevresinde çok önem verilen destanlarda demirin önemine vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır. Türkler için önemli edebi eserlerden olan Ergenekon destanında Türklerin Ergenekon adı verilen etrafı dağlar ve ormanlarla çevrili yurttan çıkmak için dağ geçitlerinde yer alan ve burada yaşayan Türklerin çıkarıp işledikleri demir madeni ve demircilik ön plana çıkarılmıştır. Türkler ergene "sarp", kon ise "dağ beli, geçit" anlamına gelen Ergenekon adlı, etrafı dağlarla ve ormanlarla kaplı yurtlarından çıkabilmek için burada bulunan demir madenini demircileri vasıtasıyla erittiklerinden bahsetmişlerdir(Ögel,1998,s62,63).

Türkler Ergenekon denilen yurtlarında çoğalıp sığamaz olduklarında atalarından duydukları eski yurtlarına dönmek için yol ararken içlerinde bir demircinin burada bir demir madeni var yalın kata benziyor, demiri eritirsek yol olur sözleriyle ateşler yakıp demiri eriterek yol açmışlardır. Demir dağın eriyip aktığı ve dışarı çıktıkları günü kutlu sayıp her yıl bayram olarak kutlamaya başlamışlardır. Kutlama törenlerinde bir parça demiri ateşe salıp kızdırırlar. Önce Kağan bunu kıskaçla tutup örse koyar, çekiçle döver. Ondan sonra beyler de öyle yapar, böylece Tanrı'ya şükretmiş olurlardı. Bu destanda anlatılanlar Türklerin demir madenini tanıdıklarını ve kullandıklarını iyi demirciler olduklarını göstermektedir. Aynı zamanda Türklerin yaşadıkları coğrafyada da demirin bol miktarda varlığına işaret etmektedir(Çay 1985,s.10,11).

Demirciliğin Ergenekon Destanına kadar uzanan bir inançla birleştiğini ve Türklerin kurttan türeyiş efsanesini anlatan semboller içinde Kurdun eteklerinde dolaştığı kutsal dağın demir dağ olarak anılması pek çok alegorik efsanede karşımıza çıkmaktadır. Türeyiş efsanesinin ikinci varyantında da kurdun girdiği mağara geniş bir ovaya çıkar ve Aşina sülalesi buraya sımayacak kadar çoğalınca bir demircini tavsiyesiyle, demir dağ eritilerek oradan çıkmaları anlatılmaktadır. Güney Sibirya ve Altaylardaki pek çok masalda demir dağdaki halkları yenmek için ordu gönderildiğinden bahsedilmektedir(Türkmen, Türker,2014,s.4,5).

Antik çağda demir kullanımının yaygınlık göstermesi Türklerin özellikle savaş araç gereçlerini diğer malzemelerin yanında özellikle demir kullanarak yaptıkları anlaşılmıştır. Demirden ok uçları, kılıçlar, kamalar, mızraklar yapılıp kullanılırken, savunma silahları olan zırh, miğfer ve kalkanlar da da demir malzeme kullanıldığı anlaşılmaktadır (Durmuş 2009, s.120vdd.).

Türk tarihinin önemli yazılı eserlerinden Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lügat-it Türk adlı eserinde Türklerin demir ve demircilik sanatı ile ilgili birçok veriye ulaşmak mümkündür. Günümüzde "ağacı uzun kes, demiri kısa kes" manasındaki "yıgaç uzun kes, temür kıska kes" şeklinde belirtilen atasözü yer almaktadır. Buradan ağaç kestiğin zaman uzun kes, demir kestiğin zaman kısa kes; çünkü demir uzatılabilir denilmektedir. Buradan Türklerin demir madenini işleyerek uzatmayı bildiklerini çıkarmak mümkündür(Kaşgarlı,1940,s.11).

Demir Türklerin inanç ritüelleri arasında önemli yeri olan Şamanlık ta da yerini almıştır. Şamanlara ait başlıkların kenarları ve önlerindeki hotozlar demirden yapılmıştır. Orhun kitabelerinden beri Türk kaynaklarında gördüğümüz demir ve demirle ilgili verilen bilgiler demirin Türkler tarafından çok eski zamandan beri bilindiğini göstermektedir (Türkmen, Türker, 2014,s.4).

Şamanizm de demir ve demircilik meslekleri önemli ritüeller arasında sayılarak kutsallık kazanmıştır. Şamanlarla demirciler ateşe hâkim olmalarıyla kutsallıklarını gösterirken demirciler ayrıca kahramanların silahlarını yapmak ve ona sihirli güçler yükleyerek silahların sihirli araçlara dönüşmesini sağlayan gizemli zanaat sahipleri olarak kabul edilmişlerdir(Eliade,2003,s.90).

Eski Türkler de demircilik kutlu bir sanat olarak görülmüş ve bu kut sayesinde dokuz atası demirci olan insanlar Kam (Şaman) olabilmekteydiler. Buradan demircilerinde Kamlar gibi kutlu olduklarının kabul edildiğini anlamak mümkündür. Antik çağlarda Türklerde demir ayinlerinin yapıldığı toy ve şölenlerin başlamasının ancak ateşte kızdırılan demirin altın örs üzerine konması ve İlhan'ın altın çekiç ile demire vurması ile başlayabildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca sınır girişlerinde ülkeye gelen elçi, seyyah, tüccar vb. yabancıların demir parçası üzerinden atlayarak giriş yapmaları gerekmektedir. Türkler yabancıların dinine sihir olarak bakmaktadırlar. Yabancıların sihir ve büyü yapmasından korktukları için demir üzerinden atlatarak sihir, büyü ve tılsımlarının bozulacağı ve etkisinin ortadan kalkacağına inanmışlardır(Gökalp 1976,s.339,342).

Türkler hayatlarının her safhasında özelliklede fütuhat hareketlerinde at yetiştirme ve kullanmada mahir sanatçılar olarak bilinirken atın üzengisi, gemi, nalı ve eyerindeki bazı parçalarında demir malzemeler kullanmışlardır. Günlük hayatta kullanılan birçok buluntunun da demirden olduğunu söylemek mümkündür(Durmuş,2014,s.286).

Türk, Çin ve Arap tarih ve coğrafya kaynaklarının hepsinde Türklerin atalarının demirci olduğundan söz edilmektedir. İlk çağlardan itibaren Türklerin fütuhat hareketlerindeki başarılarında at yetiştirme ve Madencilik sanatlarındaki ilerlemeleri üzerinde vurgu yapılırken madencilik arasında özellikle demircilik sanatı üzerinde durulmuştur(İnan,1991,s.229).

Türklerin medeniyete kazandırdığı iki mühim şeyden birisi at, diğeri de demirdir. Türklerin tarihte bilindikleri antik çağlardan itibaren etraflarında bulunan diğer kavimlere üstünlük sağlamada savaş teknik ve usullerini iyi kullanmış olmalarının yanında yüksek bir savaş sanayisine sahip olmaları da asıl etkendir. Bu üstünlüğü sağlayan araçlardan biri özellikle demir idi. Demir işleyiciliği, madencilikte son safha olarak görünmektedir. Türklerin bol miktarda demir madeni bulunan coğrafya da yaşamaları da onlara avantaj sağlamıştır. Antik çağlardan itibaren madencilik ve demircilikte ileri düzeyde olan eski Türkler yapmış oldukları savaş araç ve gereçlerini kendileri kullanmanın yanında bir ihraç ürünü olarak da değerlendirip ekonomilerine katkı sağlamışlardır. Hunların arasında dökümcülerin olduğu, Kırgız Türklerinin imali olan kesici aletlerin bütün Orta Asya'da rağbet gördüğü bilinmektedir (Gömeç,2016, s.3 ve 11).

İslamiyet öncesi Türkler Demir sayesinde devrin en önemli savaş sanayisine sahip olmuşlardır. Kılıç, kalkan, mızrak ve ok uçlarının en kalitelileri demirci ve madenci Türkler tarafından imal edilmiştir. Kırgızlar ülkelerinde bol demir cevherine sahip olduklarından demir ihracatında önemli gelir elde etmişlerdir. Karluk yoluyla Tibet, İran ve Arap ülkelerine demir ve çelik gönderip karşılığında ihtiyaçları olan mallar ithal etmişlerdir (Çandarlıoğlu 2002, s.202ve 212).

Türkler mitolojik dönemlerden itibaren madencilik özellikle de demir işçiliğinde ustalıklarıyla anılmışlardır. Madencilik Türklerin bölgedeki siyasi hâkimiyetlerini güçlendirmenin yanında ekonomik olarak da geçimlerine katkı sağlamıştır. Türkler topraktan çıkan madenleri işleyen ustalara uz adını vermişlerdir. Bu uzların en başın da demirciler gelmektedir. Eski Türk toplumlarında demirciler hanedan kurucusu ya da Kam'lara denk büyüleyici insanlar olarak kabul edilerek özel bir değere sahip olmuşlardır(Şen2008,s.163,165,166).

Türklerin demir eşyalar imal etmesi ve kullanması hun döneminden kalan mezarlarda yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkan eşyalardan da anlaşılmaktadır. Hem ahret inancını göstermesi hem de eşyaların günlük kullanım da adı geçen bütün ihtiyaçları karşılayacak türleri barındırması dikkati çekmektedir. Diğer madenden yapılan eşyalarla birlikte M.Ö.III. ve II.yüzyıllara tarihlenen bugün

Çin sınırları içinde kalan mezarlarda demir ok uçları,savaş aletleri, aynalar ve demir kazanlar ortaya çıkarılmışlardır(Baykuzu2012,s.212vd.).

Türklerin demircilikleri Gök Türk devletinin ortaya çıkışı sırasında da tabi oldukları Ju-Janlarla ilişkilerinin kopmasında etkili olmuştur. Ju-jan Hükümdarının kızı ile evlenme isteğinin reddedilmesi meselesinde kendine denk kabul etmek istemediği Türk Başbuğu Bumin'e hitaben "sen benim dökümcümsün nasıl böyle bir istekte bulunabilirsin" şeklinde verilen cevap Türkler için isyan sebebi olarak görülmüştür(Gumilev 2007,s.44). Burada hem meslek olarak Türklerin demirciliği vurgulanırken demirciliğin hor görülmesine karşı da Türklerin tepkisi onların demir ve demirciliğe verdiği değeri göstermesi bakımından dikkate alınmalıdır.

Antik çağlardan itibaren Türkler arasında kullanıla gelen tarihi şahıs adlarında yer alan demir ile ilgili isimlerin varlığı Türkler için demirin önemli bir yeri olduğunu göstermesi açısından dikkate alınmalıdır. Kullanılan isimler arasında Demir, Demir Donlu, Demür Güci, Demir Han, Demir Taş, Demür Yaylı, Demirçi, Taş Temür, Taş Timur, Temür Han, Temür Kaan, Temür Kaya, Temür Melik, Temür Turmış, Temür Urhan, Temür Yalığ ve Temür-i Mağrur vs gibi isimler tarihi kayıtlarımızda sıkça kullanılmıştır(Durmuş 2014,s.288).

Demir kültürel süreklilik içerisinde eskiden olduğu gibi günümüzde de şahıs adı, soyadı, ünvanı veya lakabı olarak kullanılmaya devam etmektedir. Bunlar arasında Demiralp, Demiray, Demirbay, Demirbuğa, Demirçalı, Demirgücü, Demiraç, Demirali, Demircan, Demirhan, Demirkaya, Demirşeyh ve Demirtaş vb. şekilde çoğaltabileceğimiz isimler sayılabilmektedir(Erol 1992,s.113).

Antik dönem Türk kültür coğrafyasında demirin sadece insanlar için isim olarak kullanılmadığı, zooloji, botanik, astronomi, coğrafya, eşya ve giyimle ilgili tabirlerde olduğu gibi farklı alanlarda da isim olarak kullanıldığı bilinmektedir. Demirdelen (Ağaçkakan kuşu), demirgök (tüyleri benekli olan at), demirikır (siyah beyaz karışık, griye yakın donlu olan at), demirtülek (keklik), demirgök (tüyleri benekli at), Zoolojiyle ilgili isimler arasında yer almaktadır.

Botanikle ilgili alanlarda kullanılan demirle ilgili isimler arasında; dişbudak ağacına demirağacı, toprak üzerinde yatık olan boynuz şeklinde sivri dikenli bitkiye demirdikeni ya da demirbıtırağı, yabani yoncaya demirbozan, yazın yetişen çok ekşi, yeşil renkli bir çeşit yaz elmasına demirelma, sütü çıkmayan afyon kozağına demirkozak, büyük dut ağacına demirli, ayrık otuna demirotu, yoncayı benzeyen bir ota ise demiryonca isimlerinin verildiği anlaşılmaktadır.

Coğrafya ile ilgili isimler ise Kumlu toprak anlamında kullanılan demiralan ile ırmaklarda gemilerin geçmesine engel olan kayalık yer anlamında demirkapı tabirleridir. Bunların dışında demircilikle ilgili; temür arkı (demir tozu), temür igeşti (demir iğelemek), kurç temür (çelik), temürlük (demirin eritilip süzüldüğü yer) tabirlerinin yanında demir işleyip, aletler yapan kişi demirci, ok demiri yapan kişi içinse demrenci tabirlerinin kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

Demür kömlek (Zırh), Demirkoparan (Mavi çuhadan yapılan, işlemeli ceket-yelek), Demiryolu (beyaz, kırmızı, mavi, sarı yollu şalvar yapılan ipekli kumaş) vb. isimlendirmeler demirin giyim eşyasında da isim olarak kullanıldığını göstermektedir.

Bir tenekelik ölçeğe, ağzı çelik, diğer kısımları demirden olan kesici alete, köpeklerin boynuna takılan tasmaya demir denmesi, ayrıca on beş kiloluk buğday ölçeğine demirli, demir ağacından yapılmış tespihe demirhindi isimlerinin verilmesi(Durmuş 2014, s.288,289,Eren 1988,s.353) Hayatımızın çok farklı alanlarında demirin yer aldığını göstermektedir.

Antik çağlarda Türkler at ve demire çok önem vermekteydiler. Türkler atlarına isim verirken demiri de kullanmaları bunu göstermektedir. Demir Kır/Demir Kırı/Demirî Kır/ Demirî gibi isimleri(Kül rengi, Demir rengine çalan kır, siyah-beyaz karışık, Griye yakın renkte), Demir Gök/Timer-Kük(tüyleri benekli olan Tatarca da Demir renkli at), Gök/Kök at(demir kırı renginde at),Temir Boz/Buz (koyu kır

veya boz),Demür Boz (Demrî veya boz renge çalan at, demir kırı, demir boz at) vs.gibi isimler atları nitelemek için kullanılmıştır (Küçük2009, s.1841, 1836,1837).

Antik çağ Türk tarihinin ilk temsilcileri olan Kimmer ve İskitler at binme konusunda önemli malzemelerin birçoğunu demir den imal etmişlerdir ki bu malzemelerin başında koşum takımları ve at gemleri gelmektedir. M.Ö.VI.yüzyılın ikinci yarısında yaygın olarak uç kısımları ana çubuğun yan tarafındaki yuvarlak bir halka içine geçirilmiş olan demir gem kullanmışlardır(Çoban 2013, s.207).

Türklerin kozmosla ilgili görüşleri içinde evren tasavvurun da Altın ve ya demir kazık adını verdikleri Kutup yıldızını göğün kutbu yani merkezi kabul edip etmektedirler. Aynı zamanda göğün de bunun etrafında döndüğünü sanmaktaydılar. Bugün hala Anadolu da birçok yerde kutup yıldızına demir kazık yıldızı denilmesini burada bahsedilen inanışa bağlamak yanlış olmasa gerektir(Esin2001,s.41). Kutup Yıldızı için kullanılan Demir Kazık adının ise astronomiyle ilgili özel bir isim olarak kullanıldığı görülmektedir(Eren 1988,s.353).

İnsan hayatının vazgeçilmez unsurları arasında yer alan Demir, korunma, savunma, barınma gibi insanın doğal ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmanın yanı sıra silah olma yönüyle yok edici, günlük hayattaki kullanımıyla yaşama bağlayıcı, hastalara şifa verme yönüyle iyileştirici, kötü ruhlara ve nazara karşı koruyucu olarak sembolik özelliklere sahip kabul edilmiştir. Demirin saydığımız özellikleri ve ateşle olan birlikteliği, antik çağlarda birçok toplulukta olduğu gibi Türkler de de ona korkuyla karışık saygı duyma ve kutsallık atfetmeyi beraberinde getirmiştir. Türklerin Gök Tanrı dinî anlayışında önemli bir yer edinen demir, Tanrı'nın özüdür. Demirciler tanrının temsilcileri olarak kabul edilmişlerdir ve gökten yeryüzü ve yeraltına evrendeki ideal düzeni sağlamak için gönderilmiştir (Çerikan2014,Özet).

Türkler Tarih sahnesine Orta Asya'nın demircileri olarak çıkmışlardır. Göçebe yaşayan boylar demiri daha önceden tanıyıp silahlar yapmışlardır. Ancak Türkler demiri tanımakla kalmamış ona hükmetmeyi de başarmışlardır(Gumilev 2007,s.92).

Demir ve demircilik Türklerin atalarını diğer topluluklardan ayırıp çok farklı bir yaşayış tarzı kurmalarına sebep olmuştur. Demir ve demirciliği kutsal mertebeye yükselten Türkler bu madenin getirdiği üstünlük sayesinde savaşçılık kabiliyetlerini iyice güçlendirerek etraflarındaki toplumları hâkimiyetleri altına almanın ve huzur içinde yaşatabilmenin gereği olan insanların birbirine saygı duyma ve uymak zorunda oldukları hukuk kuralları oluşturarak devlet fikrine ulaşmışlardır(Kafesoğlu,2012,s.488).

Tarihi vesikaların da gösterdiği gibi, demiri bol miktarda Ural-Altay kavimleri olan Türkler kullanmışlardır. Bu sayede Türklere ait Bozkır kültüründe ve Türk mitolojisinde demir çok önemli bir yere sahip olmuştur. Türkler demir ve at sayesinde diğer kavimler karşısında büyük bir üstünlük kazanarak, güneş bayrak, gök çadır, ülküsüyle hareket edip antik çağın bilinen dünyasına hâkim olmak düşüncesiyle devletlerinin sınırlarını gün doğusundan gün batımına, şeklinde tarif etmişlerdir. Bu ülkülerini gerçekleştirmek için kanun ve törelerini düzenleyerek devletler kurmuşlardır (İlgen 2016,s.825).

Türklerin yaptıkları farklı aletler özellikle demir aletler onların usta metalciler olarak tanınmalarını sağlamıştır. Altaylarda bulunan demir çapa ve demir sapanlar çiftçilik aletleri olarak dikkat çekmektedir. Altaylarda tespit edilen demir çalışma alanları eritme ocakları son derece ileri tekniklere sahip olduklarını göstermiştir (Soyonov 2002, s.137,138)

Sonuç:

Antik çağda Türkler tarih sahnesinde yer edinen ve adını dünya medeniyet tarihine altın harflerle yazdıran milletlerin başında gelmektedir. Tarih sahnesine çıktıkları ve tanındıkları ilk dönemlerden itibaren Türklerle meskûn coğrafya da yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkan kalıntılar ve yazılı materyaller; madenleri tanıma ve kullanmada Türklerin önemli bir yerleri olduğunu ispat eder niteliktedir.

Türklerin Avrasya'nın değişik bölgelerinde büyük devletler ve kendilerine özgü medeniyetler kurdukları, tarım, hayvancılık, ticaret, zanaat ve madencilik gibi konularda Türkçe terminoloji geliştirdikleri anlaşılmıştır. Atın binek hayvanı olarak kullanımının yanında demirin kullanılmaya başlaması, büyük bozkır devletlerine giden yolda önemli birer vasıta olmuşlardır. Antik dönem Türk kültüründe demir başta silah sanayi olmak üzere at koşum takımları, çiftçilik için kullanılan sapan demiri ve çapalar,günlük kullanım için ev aletleri demir kazanlar vb.,için yaygın olarak kullanılmıştır. Bu durum Türk kültürü ve inancına da etki etmiş dinî inanç ritüelleri, edebi metinlerin ilk örnekleri destanlar, atasözleri, insanlar ve hayvanlar için kullanılan isimlerde demir ve demircilik yaygın olarak bahsedilen maden olmuştur. Türkler vasıflarını sayarlarken bugün bile hala; demir yürekli, demir bilekli, demir iradeli, demir gibi sağlam, demir gibi soğuk vb. şekilde çoğaltabileceğimiz cümleler kurmaya devam etmektedirler. Hayatın her alanında demir madenini etkin kullanmaları demirciliği adeta Türklerin millî meslekleri haline getirmiştir. Bu sebeple Türkleri demir medeniyetinin gelişmesinde en başta sayılması gereken bir millet olarak kabul etmek gerekmektedir.

Kaynakça:

Akalın şükrü Haluk, Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, 11.Baskı, Ankara 2010.

Baykara Tuncer, Türk Kültür Tarihine Bakışlar, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2.baskı Ankara 2009.

Baykuzu Tilla Deniz, Asya Hun İmparatorluğu, I.Baskı, Kömen Yayınları, Konya 2012.

Çandarlıoğlu Gülçin, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", Türkler Ansiklopedisi, Cilt:2, Ankara 2002.

Çay M. Abdulhaluk, Türk Ergenekon Bayramı Nevruz, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985.

ÇerikanFidanUğur,TürkKültüründeDemir,PamukkaleÜni.SosyalBilimleriEnstitüsüyayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli 2014, s.Özet, Pamukkale Üniversitesi Açık erişim arşivifile:///C:/Documents%20 and%20Settings/Administrator/Desktop/T%C3%BCrk %20k% C3%BClt%C3%BCr%C3%BCnde%20 demir.htm (Erişim tarihi 24.10.2016)Denizli 2014

Çoban Hacı, "İlk Çağda Atın Evcilleştirilmesi-Ehlileştirilmesinde Türklerin Rolü" I.Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi Bildirileri (04-05 Mayıs 2015 Saraybosna / Bosna Hersek) kitabı, Editör, Hasan Kara, Pamukkale Üni. E-Yayınları No: 2, Denizli 2015.

Çoban Hacı, Anadolu'da Kimmerler-İskitler ve Orta Anadolu'daki izleri, Afyon Kocatepe Üni. Sosyal Bil. Enst, Tarih ABD. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon 2013.

Durmuş İlhami,"Türk Kültür Çevresinde Kültür Adlandırmaları" Gazi Akademik Bakış Dergisi, Cilt 8 Sayı 15 Kış 2014,Ankara 2014.

Durmuş İlhami, Bilge kağan Költigin ve Bilge Tonyukuk, 1.Baskı, Maya Akademi Yayınları, Ankara 2009.

Eliade Mircae, Demirciler ve Simyacılar, Çev: Mehmet Emin Özcan, I.Basım, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2003.

Erol Aydil, Şarkılarla Şiirlerle Türkülerle ve Tarihi Örneklerle Adlarımız, Genişletilmiş 2.baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992.

Eren Hasan, Türkçe Sözlük I, A-J, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Esin Emel, Türk Kozmolojisine Giriş, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.

Gökalp Ziya, Türk Medeniyeti Tarihi, Kültür Bakanlığı yayınları, Güneş Matbaacılık T.A.Ş. İstanbul

1976.

Gömeç Sadettin, "Konar-Göçer Türklerde Ekonomik Hayat", s.3 ve 11, http://docplayer biz.tr/7667719-Konar-gocer-turklerde-ekonomik-hayat-the-economic-life-in-settle-migrate-turks.html(Erişim Tarihi 24/10/2016), s.11de dipnot 23(L.Cahun, Introduction à L'Histoire de L'Asie, Paris 1896, s.85; E.Chavannes, Documents sur les Tou-kiue [Turcs] Occidentaux, Petersburg 1903, s.235)den aktarım 2016

Gumilev L.N., Eski Türkler,Çev:D.Ahsen Batur, 6.Baskı,Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

İlgen Abdulkadir, "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı", DergiPark,Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi,Arşiv,Cilt 0, Sayı 49 İstanbul Üni.dergipark.gov.tr/ download/article-file/9252,(Erişim Tarihi 30.10.2016) 2016) İstanbul 2015

İnan Abdulkadir, "Türklerde Demircilik Sanatı(Tarihte ve Folklorda)", Makaleler ve İncelemeler, C: II, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara.1991.

Kafesoğlu İbrahim, Türk Milli Kültürü,30.basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.

Kafesoğlu İbrahim, Türk Milli Kültürü,3.baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1984. Türk Bozkır Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.

Kafesoğlu İbrahim, "II. Kültür ve Medeniyet" İslam Ansiklopedisi Türkler Maddesi, cilt:41; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.

Koca Salim,(2003)Türk Kültürünün Temelleri II.Cilt, Odes Ltd.Şti. Kültür Yayınları, Ankara.

Küçük Salim,(2009) "Türk Kültüründe Donlarına Göre Atlara Verilen Adlar ve Nişanları", Turkish Studies, Vol. 4/8 Ankara.

Mahmud Kaşgarlı,(1985) Divan-Lügat-it-Türk tercümesi I, Çev: Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Mahmud Kaşgarlı,(1940.) Divan-Lügat-it-Türk Tercümesi II, Çev: Besim Atalay, Alâeddin Kıral Basımevi, Ankara

Ögel Bahaeddin, (1991)İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Ögel Bahaeddin,(1998) Türk Mitolojisi(Kaynakları ve açıklamalarıyla destanlar),I.Cilt, III: Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Ruben Walter,(2010) "Milattan Bin Sene Evvel Asya İçlerinden Muhaceret Eden Hindistan'ın En Eski Demircileri Arasında, " II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları", Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.Baskı, Ankara.

Soyonov Vasıly,(2002) "Eski Çağ Türk Döneminde Altaylar ", Türkler Ansiklopedisi Cilt:2,Ankara.

Şen Serkan, (2008) "Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış" Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt:5, Sayı:3, Eylül 2008, Ankara.

Togan A.Zeki Velidî, (1981) Umumî Türk Tarihine Giriş(En eski devirlerden 16.Asra kadar),Cilt1, İstanbul Üni. Edeb. Fak. Yayınları, Enderun Kitabevi, 3.Baskı, İstanbul.

Türkmen Fikret, Ferah Türker,(2014) "Geleneklerde ve İnançlarda "Demir", "ıron" in traditions and beliefs, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, XIV/1 ,Yaz 2014.İzmir.

İtalya'nın Antalya'yı İşgal Etme Gerekçeleri (Mondros Ateşkes Anlaşması Sonrası)

The Reasons For The Occupation Of Antalya By Italian (After The Mondros Agreement)

Yrd. Doç. Dr. Orhan ÇELTİKCİ *

Öz:

Türk Siyasi tarihinde Mondros Ateşkes anlaşmasıyla Anadolu'da gerçekleştirilen işgaller ve Lozan Anlaşmasıyla bu işgallerden kurtulup Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulma sürecine "Milli Mücadele" dönemi denilmektedir. Bu dönemde Antalya 28 Mart 1919 tarihinde İtalya tarafından işgal edilmiştir. İtalya bölgeyi işgal ederken işgalleri kendine göre (sözde) sebeplere dayandırmıştır. Çalışmada İtalya'nın Antalya'yı işgal etme gerekçeleri ele alınıp değerlendirilmiş, İtalya'nın Antalya'yı işgal etme gerekçelerinin mesnetsiz olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, Antalya, İtalya, İşgal, Mondros Ateşkes Anlaşması

Abstract:

The occupations started with Mondros ceasefire agreement in Turkish history, the struggle afterwards and the period of the Republic of Turkey established with the Treaty of Lausanne is called "National Struggle" period. In this period, Antalya was occupied by Italy on 28 March 1919. While Italy occupied the region, it tried to base its occupations on its own (so-called) basis. In the study, the reasons why Italy occupied Antalya were evaluated and evaluated, and the reasons why Italy occupied Antalya were unfounded.

Keywords: National Struggle, Antalya, Italy, Occupation, Mondros Armistice Agreement

* Süleyman Demirel Üniversitesi, E-mail: oceltikci@hotmail.com.

Giriş

Antalya Anadolu'nun Güneybatısında yer almaktadır. Şehir; güneyinde Akdeniz, doğusunda İçel, Karaman ve Konya, kuzeyinde Isparta ve Burdur, batısında ise Muğla ili ile çevrili olup yüzölçümü 20.723 km^{2}dir(Arıbaş; 2007;302). Antalya Anadolu'nun Akdeniz'e açılan önemli bir limanıdır. Bu özelliğinden dolayı tarih boyunca Anadolu üzerinde emelleri olan devletlerin Akdeniz'in güneyinden Anadolu'ya giriş kapısı olmuş bölge birçok otoritenin ilgisini çekmiştir (Eroğlu; 2003; 16, Durukan; 1989; 50-51).

Antalya'nın içinde bulunduğu bölgeye eskiçağda Pamfilya adı verilmiş olup şehrin, M.Ö. 158 yılında Bergama Hükümdarı II. Attalos Fladelfs (M.Ö. 159-138) tarafından kurulduğu kabul edilmektedir ("Adalia", Enciclopedia İtaliana; 1929, Texier; 2002; 1339). Şehir, kaynaklarda Attalis, Satalia ve Adalia isimleri ile de anılmaktadır (Turan; 1993;42). Tarih boyunca Antalya ve çevresi birçok devletin egemenliğine girmiştir. Bergama Krallığı, Roma İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu sonra da Türk devletlerinin hakimiyetine geçmiştir. Türkler Antalya ile ilgilenmeye Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarı I. Mesut zamanında (1116-1155) başlamıştır (Kesik; 2006; 3). Antalya ve çevresinin Türkler tarafından fethi Anadolu Selçuklu Devleti zamanında (1216) gerçekleştirilmiştir (Onat;2000;48). Yüzyıllardır Türk Egemenliğinde bulunan şehir Cumhuriyet döneminde "Vilayet" olmuştur (Şahin; 2003; 122, Erdaha; 1993;42).

Antalya, kazaları, nahiye ve köylerinin Milli Mücadele yıllarında nüfusu yaklaşık 128.000'dir. Buna göre şehir ve kendisine siyasi olarak bağlı yerleşim yerlerinde 121.000 Türk, 6500 Rum, 13 Musevi olmak üzere 127.513 kişi yaşamaktadır (Aker; 2006; 4).

Birinci Dünya Savaşında Gizli Anlaşmalar ve Antalya'nın Durumu

Londra Anlaşması: İtalya Devleti Birinci Dünya Savaşı'nın başında İttifak Devletleri safında yer almasına rağmen savaş esnasında kendisine Osmanlı Devleti'nin paylaşımında toprak verileceği vaat edilince önce tarafsızlığını ilan etmiş; daha sonra da İtilaf Devletleri safında savaşa devam etme kararı almıştır.

İtalya'ya savaşta İtilaf Devletleri yanında savaşa girerse Osmanlı Topraklarından pay verme vaadi İngiltere, Fransa, Rusya devletlerinin gizliden önerisiyle olmuştur. Bu öneriye istinaden 26 Nisan 1915 tarihinde yapılan anlaşma Londra Anlaşması olarak adlandırılmıştır. Anlaşmaya göre İtalya I. Dünya Savaşına bir ay içinde itilaf devletleri safında girmeyi kabul etmiştir (Kurtcephe; 1995; 237). Bunun karşılığında İtalya'ya; 12 ada üzerindeki egemenliğinin devamı verilmiş ayrıca, Fransa, İngiltere ve Rusya Asya Türkiye'sinde herhangi bir paylaşım yapmaları durumunda İtalya'ya Antalya ve çevresinin verilmesi vaat etmişlerdir (Ali Çetinkaya; 1993;3). Savaş esnasında; İngiltere, Fransa, Rusya Anadolu'da yer işgal ederlerse Antalya vilayeti ve yakın yerleri İtalya'ya ayrılacaktır (Selek; 1982; 25). Ayrıca, anlaşmasının 9. maddesi İtalya'nın Osmanlı Devleti topraklarındaki menfaatleri hakkında: "Asya Türkiyesi'nin tamamen veya kısmen paylaşılması halinde, İtalya'nın Akdeniz bölgesinde adilane bir pay almasını İtilaf Devletleri tasdik eder" ifadesine yer verilmiştir (Türk İstiklal Harbi;2009;5, Köstüklü;1999;9). Bu hüküm İtalya'nın Anadolu'daki emellerini gerçekleştirmesi için İtalya tarafından fırsat olarak görülmüştür.

İtalya, bu anlaşma ile Anadolu topraklarında söz sahibi olmuştur. Anadolu üzerinde tatmin edici menfaatler elde edince de savaşta saf değiştirerek İtilaf Devletlerinin müttefiki olarak savaşa girmiştir. I. Dünya Savaşında İtalyanların karşı blokta yer almaları ve Anadolu üzerindeki beklentileri Osmanlı Devleti ile İtalyanları karşı karşıya getirmiştir. Aslında İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali ve sonrasında 12 adalara yerleşmesi kendisine güven duymasına neden olmuş, bunun neticesi olarak bölgede özellikle Osmanlı Devleti'nin Batı Anadolu topraklarına gözünü dikmesini beraberinde getirmiştir

(Tongul;2000;160). Bu durumun sonucu olarak İtalya 20 Ağustos 1915 tarihinde Osmanlı Devletine savaş ilan etmiştir (Helmreich;1996;3).

Sykes-Picot Anlaşması: Londra Anlaşmasının ardından anlaşmayı yapan devletler kendi menfaatleri istikametinde politikalarını hayata geçirmeye başlamışlardır. İtalya kendisine vaat edilen yerlere sahip olmak amaçlı politika uygulamaya koyarken, İngiltere ve Fransa devletleri kendi menfaatleri istikametinde İtalya'dan habersiz Ortadoğu'da kendi amaçlarını gerçekleştirmek için girişimlere başlamışlardır. Bu girişim, İtalya'dan gizli ama Rusya'nın bilgisi dahilinde yapılmıştır. Bunun için İngiltere'nin hariciye bakanlığı müsteşarı Marc Sykes ve Fransız hariciye bakanlığı müsteşarı Gorgias Picot kendi aralarında gizliden bir anlaşma tebliği hazırlayarak Rusya'ya göndermişlerdir(Türk İstiklal Harbi;2009;6). İkili tarafından hazırlanan bu tebliğ bir anlaşma metni şekline getirilmiş ve Sykot-Picot Anlaşması olarak 16 Mayıs 1916 tarihinde imzalanmıştır (Sander;2000;341). Anlaşmayla Fransa; Suriye kıyıları, Çukurova, Kayseri dışarıda kalmak şartı ile Sivas, Elazığ, Maraş, Antep, Mardin'i almış; İngiltere; Basra'dan Bağdat'a kadar tüm Güney Mezopotamya'yı aralarında pay etmişlerdir.

9 Mayıs 1916 tarihinde İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İtalya'dan gizli yaptıkları bu anlaşmadan İtalya haberdar olunca anlaşmaya tepki gösterip kendisinin onayının alınmasını istemiştir.

Saint–Jean De Maurenne Anlaşması: İngiltere, Fransa ve Rusya arasında İtalya'dan habersiz yapılan Syket-Picot Anlaşmasına İtalya'nın tepkisi üzerine yapılan anlaşmadır. Bu anlaşmayla İtalya, Londra anlaşması ile kendine verilen yerlerin kesinliğe kavuşturulmasını istemiş bu doğrultuda iki notayı 19 ve 20 Ekim 1916'da İngiltere, Fransa ve Rusya'ya vermiştir. Bu notaların ilkinde İtalya; Antalya ile birlikte Konya vilayetini, Hüdavendigar (Bursa) vilayetinin güney kısmını, Aydın vilayeti ile İzmir'in kendisine verilmesini istemiştir. İkinci notada ise; Rusya'nın İstanbul ve boğazlardaki üstünlüğünü oralarda Fransa ve İngiltere'ye tanınacak haklar aynen İtalya'ya da tanındığı takdirde kabul edileceği bildirmiştir (Bayur;1983;16). Müttefikleri 29 Ocak 1917 tarihinden itibaren İtalya'nın yeni taleplerini görüşmeye başlamışlardır. 19 Nisan'da Fransa'da St. Jean De Mauriene'de, İngiltere başbakanı Lloyd George, Fransa başbakanı Ribot ve İtalya Başbakanı Paolo Boselli toplantı yapmışlardır(Çelebi;2002;22). 19-21 Nisan 1917 tarihinde St. Jean De Maurenne'de görüşmeler yapılmış ve sonunda şu karara varılmıştır: İtalya 1916'da İngiltere, Fransa ve Rusya arasında yapılan anlaşmayı kabul etmiş; buna karşılık Mersin hariç Antalya, Konya, Aydın ve İzmir çevreleri İtalyanlara verilmiştir (Armaoğlu;1998;135,Kurat;1986;18-20.,Bozkurt;2007;5). Görüşmeler sonunda, Rusya'nın da tasdik etmesi şartıyla İzmir, İtalya'ya vaat edilmiş, İtalya'nın istekleri kabul edilmiştir (Türkdoğan;2005;14).

Anlaşmanın hemen ardından İngiltere, İtalya politikasını değiştirip bölgede Yunanistan'ı desteklemeye başlamıştır. Bu bağlamda İngiltere, İtalya yerine Yunanistan'ın bu bölgenin sahibi olmasıyla menfaatlerinin daha iyi korunacağı kanaatinde olduğundan politikalarını buna göre belirlemiş ve sonuçta bölgede İtalyan-Yunan menfaat çatışması ortaya çıkmıştır (Köstüklü;45). Diğer taraftan Saint Jean De Maurienne gizli anlaşması ile İzmir ve Antalya bölgesi İtalyanlara vaat edilirken, 1917 yılında I. Dünya Savaşına dahil olan Yunanistan İzmir ve civarının kendisine verilmesini şart koşmuştur. Bu hususta da itilaf devletlerinden söz almıştır. Sonuç olarak İzmir, İtilaf Devletleri tarafından hem Yunanistan'a hem de İtalya'ya vaat edilmiştir.

İtalyanlar ise Yunanlılardan daha önce davranarak bölgede işgalleri başlatmayı amaçlamışlardır. Bu bağlamda İtalya, 19 Nisan 1917 tarihinde St. Jean De Maurienne Antlaşması'na göre İzmir'in kendisine verilmesini istemiştir. ABD, I. Dünya Savaşı'na girmesinden evvel İtilaf devletlerinin aralarında imzalanmış olan gizli anlaşmaları tanımadığını açıklamış, St. Jean De Maurienne Anlaşması da Rusya tarafından tasdik edilmemiştir. Bu durumun sonucu olarak İngiltere ve Fransa bu anlaşmayı "Keenlemyekün"[1] ilan etmiştir. İtalya ise barış konferansında bu anlaşmaya dayanarak İzmir'in kendisine verilmesinde ısrar etmiştir. İngiltere Amerika ve Fransa'nın İzmir'i Yunanistan'a verme kararına İtalya sert tepki göstermiş ve düşmanca tavır içine girmiştir (Pallis;1995;45).

1 *Baştan beri hiç anlam ifade etmeyen, hiç olmamış gibi kabul edilen.*

Paris Barış Konferansı:

Birinci Dünya Savaşının ardından yenen devletler yenilen devletlerin topraklarını paylaşmak için Paris'te bir konferansın toplanmasına karar vermişlerdir. Bu doğrultuda, Paris Barış Konferansı otuz iki devletin katılımı ile Paris'te dünya haritasının yenide düzenlenmesi ve küçük devletlerin pay edilerek sömürülmesi amacı ile toplanmıştır (Şamsutdinov;1999;43, Armaoğlu;145).

Konferansın söz sahibi devletleri İngiltere, Fransa, İtalya, ABD ve Japonya'nın cumhurbaşkanları ve başbakanlarından oluşan "Onlar Komitesidir[2]" olarak adlandırılan gruptur (Yalçın;2010;20). Konferansta Almanya, Avusturya, Bulgaristan ve Macaristan'la Anlaşma yapıldıktan sonra mirasının büyüklüğü nedeni ile Osmanlı Devleti ile anlaşma en sonra kalmıştır(Turan;1991;94, Baykara;1993;78). 18 Ocak 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı'nda Anadolu'nun geleceği hakkında görüşmelere başlanılmıştır (Damiani;1998;3). Üç İtilaf Devleti de Paris Konferansı'na İtalya'ya karşı bir tavır takınmışlardır. Bunun temel sebebi üçlü devletlerin Anadolu'nun Batı Anadolu topraklarını Yunanlılara vermek istemelerinden kaynaklanmıştır. Bu yüzden konferansta İtalya üvey evlat muamelesi görmüştür (İstiklal Harbi Gazetesi; 15 Mayıs 1919).

Savaşta İtalyanların göstermiş olduğu fedakarlıkların getirisinin olmamış olması İtalyan Devleti için ümitlerin yıkılması anlamına gelmiştir (Armaoğlu;1998;171). Bu yüzden İtalya'nın konferansta hayal kırıklıklarını zafer meyvesi olarak topladığını söylemek doğru olur. Konferans masasına ellerinde yeni taslak metinlerle gelen İtilaf Devletleri, gizliliğini kaybetmiş anlaşmaların mürekkebi kuruduktan sonra çok şeyin değiştiğinin farkında olarak masaya gelmişlerdir.

Konferansta ağırlıklı olarak İngiltere, Fransa ve İtalya arasında Akdeniz'de hakimiyet alanı mücadelesi yaşanmıştır. İngiltere konferansta Batı Anadolu'nun toprakları için İtalya yerine Yunanistan tarafını desteklemeye başlamıştır.

Yunan heyeti başkanı Venizelos konferansta önce İzmir'in kendilerine verilmesi gerektiği ile ilgili olarak İngiltere Hükümeti temsilcisine bir muhtıra vermiştir. Muhtırada: "Anadolu'da Yunanlıların genişlemesine en büyük engel İtalya'dan gelmektedir. İtalya'ya 1915 Londra Anlaşması ile Antalya ve kıyıları verilmiştir. Akabinde İtalya'nın bu anlaşmadan tatmin olmadığı haberleri duyulunca 2 yıl sonra yapılan Saint Jean De Maurienne Anlaşması ile İtalyanlara İzmir bölgesinin de verilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat I. Dünya Savaşındaki yapılan anlaşmalarda Ruslara da bazı yerlerin verilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak bu durum gerçekleşmemiştir. Bu gibi gerçekleşmeyen nedenlerden dolayı İzmir'in İtalya'ya verilmesi vaadini de geçersiz sayabiliriz. Esasen bir Akdeniz ülkesi olan Yunanistan'ın bölgedeki amacı bölgesel dengeyi sağlamaktır." Demiştir (Öztoprak;1961;26). Dolayısıyla Yunanistan, İtalya'ya I. Dünya Savaşı esnasında gizli anlaşmalar ile vaat edilen toprakların kendilerine ait olduğunu iddia etmiştir. Ardından 3-4 Şubat 1919 tarihinde Yunanistan (Venizelos) Osmanlı Devleti topraklarının paylaşımı konusunda beklentilerini açıklamışlardır[3]. Buna beklentilere göre Yunanistan

2 Konferansta yenen devletlerin oluşturduğu guruba "Onlar Meclisi" denilmiştir. Konferans esnasında konuların önemine göre bu gurup "Beşler Meclisine", Japonya başkanının konferanstan çekilmesi ile birlikte İngiltere, Fransa, ABD ve İtalya başkanlarının oluşturduğu "Dörtler Meclisine" dönüşmüştür. Konferansa İngiltere başbakanı Llord George yanında 400 kişilik bir kalabalık grupla katılmıştır. ABD Başkanı Woodrow Wılson yanında 200 kadın 200 erkek ve barış anlaşması üzerine çalışan akademik kadrosu ile gelmiştir. Fransa Heyeti de kalabalık bir gurupla konferansa gelmiştir. Konferansı yaklaşık 500 kişilik bir gazeteci ordusu takip etmiştir.*Bknz:*: İzzet Öztoprak, Kurtuluş Savaşında Türk Basını (Mayıs 1919-Temmuz 1921), Türkiye ile İlgili Dış Haberler ve Bunların İç Basındaki Tepkileri, Ankara 1961, s. 49. vd.; Haluk Selvi, Milli Mücadele'de İl işgaller ve Direnişler, İstanbul, 2011, s. 94. *v.d.)*

3 Venizelos, İzmir dahil Batı Anadolu'nun büyük bir kısmında Rum çoğunluğunun Türklerden fazla olduğunu savunmuştur. Bu bölgenin tam olarak nüfuslarını gösterecek resmi istatistikler olmadığını belirterek, Rum patrikhanesi tarafından hazırlanan nüfus istatistiklerini tezin de delil olarak kullanmıştır. Patrikhanenin vermiş olduğu istatistiklere göre Anadolu'daki tüm Rum nüfusu 1.700.000 idi. Ayrıca, Venizelos Türkiye liselerinde okutulan ders kitaplarında Rum nüfusunun 1.300.000 olarak gösterildiği iddiasında da bulunmuştur. Aydın ve Bursa vilayetlerinde yaşayan Rum nüfusunun da 1.080.000 olduğuna değinen Venizelos buna yakında ki adalarının nüfusu da eklenirse, bu rakamın 1.450.000'e yükseleceğini; aynı ülkedeki Müslüman nüfusun ise 943.000 olduğunu iddia etmiş, Rum nüfusunun Türk nüfusundan 189.000 kişi fazla olduğunu bu sebeple de bu bölgelerinin Osmanlı coğrafyasında değil, Yunanistan himayesinde olması

gizli anlaşmalar ile İtalya'ya vaat edilen batı Anadolu topraklarında özellikle de İzmir'de Wilson Prensiplerine dayalı olarak Self-determinasyon istemiştir. Konferansta Yunanistan İzmir'de yaşayan halkın ekseri çoğunlukta Rumlardan oluştuğunu iddia etmiş bu yönde bir tez ortaya koymuş, bundan dolayı İzmir'in kendisine verilmesini istemiştir (Gönlübol ve Sar;1969;6; Jaeschke; 1971;50). Venizelos Batı Anadolu'da Rum nüfusunun 1.700.000 olduğunu ve bölgede asayiş problemi olduğuna da vurgu yapmıştır(Sonyel;1973;35, Sofuoğlu;2002, 135). Bu iddia üzerine konferansta bir komisyon oluşturularak Yunanlıların iddiasının incelenmesine karar verilmiştir. Oluşturulan Komisyon bölgede etnik köken araştırması yaparak ABD'li komisyon üyesi Coğrafya profesörü Westermann Venizelos'un konu ettiği bölgedeki nüfusun toplamının %63 nün Türklerden, %32sinin ise Rumlardan oluştuğunu rapor etmiştir (Kurat; 1986;49). ABD'nin bu rapor ile beraber İzmir, Aydın ve bölgenin Yunanistan'a verilmesine karşı çıkacağı beklenirken ABD Fransa ve İngiltere'nin yanında yer alarak İtalyan karşıtı bir politika izlemeye başlamıştır. Konferansta Yunanlıların istekleri en çok İtalyanlar arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır (Sonyel;1995;41). Konferansta Yunan talepleri karşısında İtalyan temsilci Orlando: "Londra Anlaşması gereğince İzmir Yunanistan'a değil İtalyanlara verilmiştir." diyerek Yunan tezine şiddetle karşı çıkmıştır (Şamsutdinov;1999; 44).

Görüşmeler devam ederken, İstanbul'da bulunan İtalya yüksek komiseri Comte Carlo Sforza Paris'teki İtalyan dışişleri bakanı Sannino'ya telgraf çekerek: "Artık Asya Türkiyesinde ilhaklar söz konusu değildir. Fakat bir toprak ayrımına göre idare ve yardım bölgeleri söz konusudur. Fransa ve İngiltere bölgedeki isteklerini Wilson ilkelerine dayandırmaya gayret içindedir." demiştir. İtalyan dışişleri bakanlığı genel sekreteri olan De Martino Yunanistan başkanı Venizelos ile Paris'te görüşmüş, görüşmesinin ardından 7 Şubat 1919 tarihinde bakanlığına gönderdiği mektubunda İtalya'nın İzmir'den vazgeçmesi halinde bunun yerine İtalya'ya verilecek Anadolu'daki hiçbir bölgenin Yunanistan'ın elinde bulunmadığına dikkat çekmiştir (Damiani;1998;27.

Bu arada konferans sürerken İtalya 21 Mart 1919 tarihinde İngiliz ve Fransız temsilcilerden İtalya'nın Antalya'yı işgal etmesi için kendilerine izin verilmesini talep etmişlerdir. Ancak, İtalya'nın bu isteği Fransa ve İngiltere'den destek bulmamıştır (Akça;2002;2). Bunun üzerine İtalya İtilaf devletleri ile kırılma dönemine girmiş ve Anadolu üzerindeki politikalarını kendi stratejisine göre müttefiklerinden bağımsız uygulamaya başlamıştır

Bu bağlamda 23 Mart 1919 tarihinde resmi bir karar alarak 16 Mart 1919 tarihinden itibaren 12 Ada bölgesinden bu adalarla Kuşadası Antalya'ya kadar G. Batı Anadolu'ya sahip olmak üzere "Deniz İstasyonu Kumandanlığı" kurmuştur. Bu sulardaki tüm hakları kendi üzerine aldığını ilan etmiştir (Jaeschke;2005;216). İtalya tepki olarak da 24 Nisan 1919 tarihinde konferansı terk etmiştir (Evans;1972;161). Konferansta İzmir'i elde edemeyeceğine kanaat getiren İtalya Devleti, Mondros Ateşkes Anlaşması'nın 7. Maddesine dayanarak Antalya'yı işgal etme girişiminde bulunmuştur. Ancak müttefikleri İngiltere ve Fransa ile arası iyi olmadığından onların tepkisini çekmemek için işgal girişimini çeşitli sözde bahaneler ileri sürerek gerçekleştirmeye çalışmıştır (Aydınel; 1993;15).

gerektiğini söyleyerek, Yunanistan'a verilmesi talebinde bulunmuştur. Yunan Başbakanı Venizelos'un bu tezine karşın Türk istatistikleri de mevcuttur. Özellikle 1892 yılında ki nüfus sayımına dayanan nüfus istatistiklerine göre Aydın Vilayetindeki nüfus rakamları şöyledir: 1.093.334 Müslüman, 208.283 Rum, 15.105 Ermeni ve 19.775 diğer unsurları Aydın nüfusunu oluşturmaktadır. 1905 yıl Türk Nüfus sayımına göre İzmir ilinin nüfusu: 100.356 Müslüman, 73.636 Rum, 11.127 Ermeni ve 25.854 diğer unsurlardan oluşmuştur. 1917 yılına gelindiğinde ise Ege Bölgesindeki tüm nüfus dağılımı şu şekildeydi. İzmir, Manisa, Aydın, Nazilli'de 1.299.527 Müslüman nüfusu bulunurken, 233.914 Rum ve Ortodoks bulunmaktaydı. Balıkesir:368.404 Müslüman, 85.547 Rum/Ortodoks, Muğla:134.767 Müslüman, 10.192 Rum/Ortodoks nüfus bulunmaktaydı. Verilen istatistiki bilgilerden de anlaşıldığı gibi Venizelos'un iddiası yersizdir.(Salahi Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Konya, C.I., Ankara, 1995, s. 35. vd.)

Antalya'nın İşgaline Giden Süreç

İtalyanlar, Antalya ve çevresinde işgal girişiminde bulunmadan önce çeşitli hazırlıklar yapmışlardır. Bu hazırlıkların başında şehre asker çıkarabilmek için gerekçeler oluşturmak gelmiştir. Her ne kadar İtalya Antalya'ya 1919 yılında asker çıkarsa da bölgeyle çok daha önceleri ilgilenmeye başladığını söylemek doğru olur.

İtalyanların bölgeyle ilgilenmeye başlaması Trablusgarp Savaşı'nın (1911-1912) sonrasına rastlamaktadır. Savaşın ardından imzalanan Uche Anlaşmasıyla İtalya Trablusgarp'ı (Libya) Osmanlı Devleti'nden koparmış, Anadolu'nun batı topraklarında hakimiyet kurmak için buraları "Hedef coğrafya" olarak görmeye başlamıştır. Bu bağlamda 1912 yılında Rodos Adasını da işgal ettikten sonra yönünü Antalya ve çevresine çevirmiştir (Pallis;1995;81, Çelebi;2000; 2).

Antalya, İtalyanlar için birçok açıdan cazibe merkezidir. Coğrafi yapısı ve iklim koşullarının elverişliliği, çevresindeki yerleşim yerlerine ulaşılabilirliği, tarım arazilerinin geniş ve verimli oluşu, maden yataklarının çokluğu, endüstri ve ticaret alanlarının genişliği, afyon yetiştiriciliği, gül yağı üretilmesi, endüstriyel tesisleri, su kaynaklarının bolluğu, liman ihracat ve ithalatı, iletişim hattı olanaklarına (Antalya'dan Burdur'a, Antalya'dan Korkuteli'ne taşıma yolu, Antalya'dan Alanya'ya; Katır, kervan, nakliye yolları, Akseki, Korkuteli-Tefenni yolları) sahip ve elverişli oluşu ile İtalyanlar için çok önemli bir liman şehridir(Cecini;2010;97). Gerçekten de İtalyanlar, Antalya ve çevresinde siyasi ve ekonomik çıkar sağlamak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Gerçekte İtalya'nın Antalya ve çevresi ile ilgilenmesinin temelinde ekonomik çıkar elde etmek vardır. Bu doğrultuda İtalyanlar ekonomik çıkarları için Akdeniz ve Anadolu'da politika üretmişlerdir. İtalya Dışişleri Bakanı Antonino Di Sangiuliano İstanbul'da bulunan büyükelçi Camillo Gorroni'ye 16 Şubat 1913 tarihinde gönderdiği telgrafta İtalya'nın amaçlarını: "Anadolu'ya nüfuz etmek için konsolosluklar kurmak, okullar açmak, gemi seferleri düzenlemek, bölgeye arkeoloji heyetleri göndermek, ekonomik girişimlerde bulunmak ve çeşitli imtiyazlar almak…"(Çelebi;2002;3) şeklinde ifade etmiştir. Bu yazıdan İtalyanların öncelikli olarak ekonomik çıkar elde etmek için bölgeye hakim olmak istedikleri anlaşılmaktadır. Yine, İtalya Dışişleri Bakanı, 23 Şubat'ta İtalyan parlamentosunda yaptığı konuşmada, Doğu Akdeniz bölgesinde meydana gelecek sınır değişikliklerine İtalya'nın sessiz kalmayacağının diğer devletler tarafından bilinmesinden ve bu bölgeye yönelik taleplerinin dikkate alınması gerektiğinden söz etmiştir. Bu temel politika doğrultusunda İtalyanlar, başta Antalya olmak üzere Güneybatı Anadolu'da; kendilerine bir "İş Sahası" açarak, bölgeyi "Önce himaye altına almak" sonra da "Muhafaza etmek ve geliştirmek" amacıyla yoğun faaliyetlerde bulunmaya başladıklarına dikkat çekmiştir (Çelebi;2007;388, Çelebi;2003;171, Güçlü;2008;13).

İtalyanlar, Batı Anadolu'da Osmanlı Devleti'nden ekonomik imtiyazlar alabilmek için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Bu doğrultuda bölgede demiryolları yapım işlerine talip olmuşlardır. Nitekim konu ile ilgili Dr. Ricciardi'nin, hazırladığı bir rapor yayımlanmıştır. Raporda; "Antalya bölgesindeki yollar, nehirler ve bitki örtüsü" hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiş, ihalesi alınmaya çalışılan demiryolu yapım imtiyazına konu olan Antalya-Burdur güzergâhından da söz edilmiştir (Çelebi;2002;7). İtalyanlar özellikle, Antalya'nın kuzeyi ile Fethiye-Muğla demiryollarının yapım imtiyazını alabilmek için dönemin Osmanlı Bayındırlık Nazırı Cemal Paşa'ya ziyarette bulunmuştur (Cemal Paşa;1996;84). İtalyanlar büyükelçi Garroni'nin yoğun çabaları sonucu Osmanlı Devleti'nden demiryolu yapımı için imtiyaz almayı başarmışlardır. Bu imtiyazla İtalya; Fethiye-Muğla, Antalya-Kızılkaya, Antalya-Alanya ve Antalya-Burdur demiryolunun yapımını üstlenmiştir(Gönüllü;2010;77, Beyoğlu;1999;44-45). Böylece, İtalya bir taraftan bölgede ticari faaliyet yapma imkanı bulurken diğer yandan çevreyi tanıma ve hedeflerini gerçekleştirme fırsatı bulmuştur.

İtalya şehirde bir konsolosluk açmış bu sayede bölgede olup bitenle yakından ilgilenmiştir. Bölgede hedeflediği faaliyetleri gerçekleştirebilmek için enerjik diplomat olan Agustino Ferrante İtalya'nın Antalya konsolosu olarak atanmıştır. 31 Mayıs 1913'te görevine başlayan genç konsolos, Antalya ve

çevresini yakından tanımaya ve keşfetmeye yönelik politika izlemiştir(Bosworth;1971;71). Konsolosluk binası olarak Antalya Ticaret Odası Başkanı Hacı Hatip Osman Efendi'nin evi kiralanmıştır. Osmanlı tebaasından olup Antalya'da yaşayan Yusufaki'nin oğlu Yomtov Mizrahi konsoloslukta tercüman olarak çalıştırılmaya başlanmıştır. İtalyanlar Antalya ve çevresinden atadıkları konsolos sayesinde daha sık ve sıcak haber alma ve bölgeye daha çok tesir etme fırsatı ve olanağı bulmuştur(Erten; 2007;15). Bu sayede Antalya ile daha yakından ilgilenmeye İtalya'yı Antalya'nın tarihi bir sahibi olarak görmeye başlamışlardır. Bu faaliyetlerden İtalyanların Antalya üzerindeki hedeflerini gerçekleştirebilmek için bölge ile siyasi bağ kurma yoluna gittikleri anlaşılmaktadır.

İtalya kendisini Antalya ve çevresinde Roma İmparatorluğu'nun mirasçısı olarak gördüğünden bölgeyi "Ata Toprağı" kabul etmiştir. Onlara göre, Romalı olmanın mukaddes mirası Anadolu'yu ele geçirmektir(Çelebi;2002;4).

1913-1914 yıllarında başta Antalya olmak üzere, Güneybatı Anadolu'ya, görünüşte "Arkeoloji heyeti", gerçekte ise İtalyan yayılmacılığının öncüsü olan arkeolojik araştırma heyetleri gönderilmiştir. Bu heyetlerin birinin başında Milli Mücadele döneminde de aynı çalışmalara devam edecek olan, Roma Milli Müze Müdürü Roberto Paribeni vardır. Paribeni, 10 Nisan 1913'te İstanbul'a geldikten sonra İzmir, Rodos ve Antalya'da coğrafi, tarihi, arkeolojik incelemelerde bulunmuştur. Çalışmaları sonucunda Antalya'dan İstanbul'daki İtalyan temsilciye 22 Nisan'da gönderdiği mektupta, bölgede yaptığı arkeolojik faaliyetler hakkında değil, bölgenin ormanları, bölgede yapılan hayvancılık faaliyetleri, kıyılardaki balık durumu ve Antalya'nın su kaynakları hakkında bilgi vermiştir(Çelebi;2002;6). Bu heyetlerin Antalya ve çevresine gelmeleri ve Antalya'da geziler düzenlemeleri İtalyanların Antalya ve çevresini her alanda tanıyarak bölgenin işgale hazırlanmasını sağlamak ve Antalya tarihinde söz sahibi olma isteklerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır(Çelebi;2002;7).

İtalyanlar, Antalya ve çevresinde eğitim ve öğretim faaliyetleri ile ilgilenmişlerdir. Antalya ve çevresinde eğitim kurumları açmayı Antalya'yı ele geçirmede önemli bir unsur olarak görmüşlerdir. İtalyanların Antalya'da ilk eğitim kurumu (okul) açma girişimi 2 Kasım 1913 tarihinde başlamıştır. Bu tarihte İtalyanlar okul açmak için Antalya mutasarrıfına müracaat etmiş, mutasarrıf konuyu Konya valisine bildirmiş; vali de hükümetten izin alınmadıkça böyle bir girişime izin verilemeyeceğini beyan etmiştir.

Bu arada İtalyanlar Antalya ve çevresini nüfuzlarına almada, bölgede kurulacak İtalyan kurumlarının çok önemli olduğuna inandıklarından dışişleri bakanları aracılığıyla Vatikan'a müracaat ederek Batı Anadolu'ya nüfuz etmede yardımcı olmak üzere bölgeye misyonerler gönderilmesini talep etmişler ve bu isteklerine Vatikan'dan olumlu yanıt almışlardır. Bu bağlamda İtalyan Milli Misyoner Cemiyeti bölgede eğitim, sağlık kurumları ile dini kuruluşlar açmaya başlamıştır. Kasım 1913 tarihinde de izin verilmemiş olmasına rağmen İtalyanlar Antalya'da okul açmışlardır. Açılan İtalyan okulunda yüz civarı öğrenci eğitim ve öğrenim görmeye başlamıştır(Çelebi;2002;8-10). İtalyanlar eğitim ve öğretim faaliyetleriyle halkı kendi yanlarına çekmeyi hedeflemişler, İtalyan kültürünü halka benimsetmeye ve misyonerlik faaliyetlerini gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bu amaç için İtalya Antalya'ya "Petara" adında bir İtalyan rahip göndermiştir. Bu rahip hem Antalya'da bulunan misyonerleri idare etmiş hem de Antalya halkını Osmanlı Devleti'ne karşı soğutmaya çalışmıştır (Korok;1941). Remzi Daniş Korok'un verdiği bilgiye göre Petara adındaki bu rahip Antalya halkının hemen hepsi tarafından tanınmaktadır. Petara, çok malumatlı, hatırşinas, hoş sohbet ve çok zekidir. Antalya'daki vazifelerinden biri İtalyan rahiplerin ve rahibelerinin öncülüğünü yapmaktır. Ayrıca siyasi entrikalar ve olaylar çıkarmak için maiyetindeki genç ve faal zümreye, İtalyan casuslara direktifler vermektir. Petara'nın Antalya'da tanımadığı selamlaşmadığı hemen hemen kimse yoktur. O zamanlar bir mutasarrıflık olan Antalya'nın Mutasarrıfı başta olmak üzere büyüklü küçüklü hemen herkes rahip Petara'yı tanımakta, ona teveccüh beslemektedir. Ancak bu rahibin göstermiş olduğu teveccüs ve hatırşinaslık sırf memuriyeti ve kendisine verilen görevin ifası gereğidir. Misyoner rahibin davranışlarının yapmacık olduğunu asıl niyetinin İtalyan misyonerliği ve İtalyanlara hizmet olduğu Petara'nın niyetini gerçekleştirmede sabredemeyerek Antalya

münevverlerine hissettirmesi gafletinde bulunmasından anlaşılmıştır. Rahibin Antalya Müslüman ahalisinin aleyhine çalıştığını Antalya Lisesinde tarih öğretmenliği de yapmış olan Zeki Bey ortaya çıkarmış ve halkı bu konuda hem uyarmış hem de aydınlatmıştır. İtalyanlar inanç eksenli politikalar uygulamakla özellikle Antalya'daki Hıristiyan halk üzerinde etkin olmaya çalışmışlardır. Bu politika ile halk arasında kendilerine sempatizan olan grup oluşturmaya çalışmışlardır (Çeltikci; 2015;40-50).

İtalya'nın gönderdiği rahipler bölgede sadece misyonerlik faaliyetleri yürütmemişler, bölgede yerel yönetimin ve halkın haberleşmesinin önüne geçmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda telgraf tellerini keserek haberleşmeye zarar verdikleri tespit edilen bir başrahip ile dokuz rahip yakalanarak tutuklanmış, Eskişehir'e gönderilmiş oradan da Ankara'ya sevk edilmiştir (BOA,DH.EUM.5.ŞB.71-25.V.1.2.).

İtalyanlar, Antalya'da Deniz Yüzbaşısı Giovanni Carossini önderliğinde hastane açma teşebbüsünde bulunmuştur (Cecini; 2010;55). Hastane açma girişimlerine resmi olarak izin verilmemesine rağmen İtalyanlar hastane açma işini oldu bittiye getirerek, bu teşebbüsün bir klinik açmadan ibaret olduğunu beyan edip, hastane açmışlardır. Bu faaliyet için İtalya'dan Antalya'ya hekimler ve sağlık personeli getirilmiştir. Açılan hastanede halka kendilerini benimsetebilmek için ücretsiz tedavi hizmeti vermişler halkı sağlık kontrolünden geçirerek kendilerini sevdirmeye çalışmışlardır (Aker; 20). Antalya ahalisi o dönemde yoksul ve fakirdir. Bu yüzden çaresiz olarak kadın-erkek karışık hizmet verilen İtalyan hastanesine gitmiş, tedavi olmuştur. Hatta İtalyan tabipler Antalya halkından hastanelere gelenleri bedava muayene etmişler onlara ücretsiz ilaç vermişlerdir. Ayrıca o dönemde Antalya'da sıtma hastalığı çok yaygındır. İtalyanlar Sıtma hastalığı ile mücadele için halka bol bol kinin dağıtmışlardır. Hatta, Aksu Köprüsü'nün her iki tarafına da askerlerini yerleştirerek gelip geçenlere sıtma hastalığı tedavisinde kullanılan kinin ilacını bedava dağıtmışlardır (Erten;2007;15).

Antalya adının kaynağını kendilerine dayandırmaya çalışmışlardır. Konsolos Agustino Ferrante, Antalya kelimesinin aslının İtalya'ya dayandığını savunmuş, Antalya yerine "İtalya" kelimesini söylemeyi tercih etmiştir. Ayrıca, Antalya ve çevresindeki tarihi eserleri İtalyanlara bırakılmış miras olarak görmüştür. Bu bağlamda Antalya kalesinden bir iki taş sökülse derhal olay yerine giderek: "Bu eserler Romalıların yani İtalyanların eseridir. Bunları hiç kimse tahrip edemez."(Çelebi;2002;6) diyerek müdahale etmiş, Antalya'nın tarihi değerlerini benim korumam vazifemdir, şeklinde düşünmüş ve sahiplenmiştir.

İtalya'nın Anadolu topraklarındaki birincil amacı ekonomik menfaat sağlamaktır. Bu amacı Sforza'nın[4] İtalya Dışişleri Bakanı Sonnino'ya 28 Nisan 1919'da gönderdiği telgraftan da anlamak mümkündür. Sforza telgrafında "Eğer daha fazla geç kalmak istemiyorsak, işgal bölgemizde bir an önce iktisadi işlerle uğraşacak heyetler kurulmalı, demiryolu inşa etmeli ve gemi seferleri düzenlemeliyiz." görüşünü bildirmiş ülkesinin Anadolu'dan beklentilerinin iktisadi ve ekonomik olduğunu dile getirmiştir (Çelebi;2002;130). Sforza, İtalya'nın Anadolu'da izlemesi gereken politikanın ana hatlarını: "İtalya, Türkiye'nin bütününe endüstrisi için bir pazar olarak bakmalıdır. Bu yüzden bir kapışmaya karşı çıkmalıdır. Bunun için de Türkiye ile, her iki taraf için de tatminkar sayılacak bir barış yapmayı kabul ve arzu etmenin niçin gerekli olduğuna ve Türklerin hoşnutluğunu kazanmanın bizim için elde

4 Comte Carlo Sforza: İtalyan diplomat ve siyasetçi. 17 Kasım 1918 tarihinde başladığı İtalya'nın İstanbul Yüksek Komiserliği görevini Haziran 1919'a kadar devam ettirmiş daha sonra İtalyan Dışişleri Bakanlığı müsteşarlığına atanmıştır. Görevi boyunca Türklerle olumlu diplomatik ilişkiler kurmaya ve devam ettirmeye gayret göstermiştir. Sforza bir Türk dostu olarak bilinmektedir. Anadolu'da görev yaptığı dönemdeki çalışmaları hakkında Celal Bayar da Sforza'nın bir Türk dostu diplomat olduğunu, Türklerle iyi geçinmek için elinden geleni yaptığını ve İtalya'nın Anadolu'da yumuşak politika uygulamasının Sforza'nın gayretlerinin neticesinde olduğuna işaret etmektedir. Hüsamettin Ertürk de "İki devrin perde arkası" başlıklı kaleme aldığı anılarında Sforza'nın "Türk Dostu" olduğuna işaret etmekte ve Milli Mücadele yıllarında Türk Milli Mücadele gizli teşkilatı ve Milli Mücadele grubuna bir çok kişinin İtalyan hükümeti pasaportu ile takma ad kullanarak İngilizlerden kurtarılıp Anadolu'ya kaçırıldığını yazmaktadır. Sforza diplomatlığı dönemi boyunca Anadolu'ya endüstri ve pazar sahası olarak bakmıştır. Bu yüzden Anadolu'da Türk-İtalyan silahlı mücadelesine karşı çıkmıştır. Bkz. Comte Carlo Sforza, The Totalitarian War And After, London/ England, 1942.; Comte Carlo Sforza, Contemporary Italy, Fredirick Müller LTD. London, 1946; Mevlüt Çelebi, *"Mütareke Döneminde Mustafa Kemal Paşa-Comte Sforza Görüşmesi"* ATAM Dergisi, Kasım 1999, s. 796. vd.

edilmesi mümkün olan tüm menfaatlerin en güveniliri olacağına inanıyorum."(Sforza;1929;4727, Sforza;1930;461) diyerek ortaya koymuştur. İtalya'nın Anadolu'da diğer devletlerin tersine kanlı işgal politikaları uygulamak yerine ekonomik menfaatler sağlamasının temel amaçları olduğuna vurgu yapmıştır(Çelebi;2002;34).

İtalyanların Antalya'yı İşgal Etme Gerekçeleri

6 Mart 1919 tarihinde Antalya ve çevresi ile ilgili olarak İtalyan dışişleri bakanlığınca bir rapor hazırlanmıştır. Raporda: "Durumun Antalya'da çok endişe verici olduğu, civardaki bölgelerde asker kaçaklarının gezdiği, köylerin ve ekinlerin canlarını kurtarmak için şehre inen köylülerce terk edildiği, bölgede düzen ve nizamın kalmadığı, Müslüman halkın endişe içinde olduğunu" yazılmıştır. 22 Mart 1919 tarihinde İtalya Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreterliği de Martino Sonnino'ya yazdığı yazıda: "Türkiye'de kargaşalıklar (Uydurma olaylar dahil) askeri ve siyasi girişimler için iyi bir sebep teşkil etmektedir. Böyle bir fırsattan yararlanılmaz mı? Örneğin haydut olan asker kaçakları kolayca bir evi ateşe verebiliyorlar." değerlendirmesinde bulunmuştur . Bu yazışmalardan anlaşılmaktadır ki İtalyanlar kendilerine göre bölgedeki asayişsizlik ortamından yararlanmak istemektedir. Bu durumu Antalya'nın işgaline dayanak göstermişler, işgale meşruiyet kazandırma unsuru olarak kullanmışlardır. Gerçekten de İtalyanlar Antalya'yı işgal etme kararı verirlerken meşruiyet olgusuna çok dikkat göstermiştir. Bu yüzden de işgale sebep olarak Antalya mahalli idarecilerinin Antalya'da asayişi sağlayamadıklarını gerekçe göstermeye çalışmışlardır. Nitekim İtalya Dışişleri Bakanı Martino Sonnino Antalya ve çevresini işgal etme hususunda "Asayişi korumak maksadı ile (Antalya'ya) müdahaleyi temin etmemiz uygun olur" değerlendirmesinde bulunmuştur.

İtalya, Antalya ve çevresini işgal etmeden önce muhtelif zamanlarda askeri gemilerle bölgeyi kendine göre kontrol altına almıştır. Bu amaçla 1 Mart 1919 tarihinde İtalyan "Recina Alena" ve "Doviliyo" isimlerini taşıyan iki İtalyan muhribi Antalya'ya gelmiştir. İtalyanlar savaş gemilerini Antalya kıyılarına getirmek suretiyle hem gövde gösterisi yapmışlar hem de halkı varlıklarına ısındırmaya çalışmışlardır.

İtalya 1919 yılı Mart başlarında Antalya ve civarını işgal etme kararı alan İtalya bu bağlamda her ne kadar müttefiklerinden ayrı bir politika takip etse de müttefiklerinin tepkisinden çekindiğinden Antalya'nın işgalini meşru bir zemine dayandırmak istemiştir. Antalya ve çevresini işgal için çeşitli sebepler öne sürerek kendisini haklı göstermeye çalışmıştır. İtalya, Antalya'yı işgal etme sebeplerini; şehirde meydana gelen asayiş olayları ve buna bağlı olarak halkın İtalyanların himayesini istedikleri iddiası üzerine inşa etmiştir. Gerçekten de Şubat 1919 tarihinden itibaren Antalya'da sonradan İtalya'nın hile ve kurgularının sonucu olarak vukua geldiği anlaşılan birkaç olay meydana gelmiştir(Gökbilgin;1959;415). Bu arada mart ayının ortalarında İşgal kumandanı Alessandro Ciano Antalya'nın durumu hakkında bir rapor hazırlamış bu raporla ülkesini bilgilendirmiştir. Raporda Antalya hapishanesinden kaçan firarilerin olduğu, şehirde huzuru bozucu ve tehdit edici başıbozuklukların yaşandığı bilgileri iletilmiştir (Cecini;2010;54). Bütün bu askeri ve politik gerekçeler İtalyanların Antalya'ya asker çıkarmasında birer gerekçe oluşturmuştur(Flussi;1983;44).

Hapishaneden Kaçan Mahkumlar

İtalyanların Antalya'yı işgal etme gerekçelerinden biri Antalya hapishanesinden mahkumların firar etmesi olayıdır. 1919 yılı şubat ayı sonunda Antalya hapishanesinden 86 mahkûm kaçmıştır. Bu olay akşam üzeri hiçbir zorlama ve isyan olmadan Antalya hapishanesinin kapısının bilinmedik bir şekilde açılması, nöbetçilerin çattıkları silahların bir anda gasp edilmesi ile gerçekleşmiştir. Meydana gelen olayda Antalya hapishanedeki en azılı mahkumlar da hapishaneden firar etmiş, etrafa başıboş bir şekilde etrafa dağılmışlardır. Bunların arasında, Korkuteli'nin Kozağacı köyünden Kırazıva'nın Ömer, 101 yıl cezaya mahkum edilen meşhur cani Adrasanlı Koca Yusuf, Alanya Arapköylü Mehmet Efe gibi azılı

mahkumlar vardır. Firarilerin ellerinde para ve kamalar vardır. Kırazıva'nın Ömer'in elinde ise İtalyan silahı bulunmaktadır. Bu hadisenin, İtalyanların teşviki ve hapishane müdürünün hainliği ile olduğu sonradan ortaya çıkmıştır(Korok;1941).

Firar eden mahkumlar Antalya Jandarma Bölük Komutanı ve Antalya Havalisi Takip Kumandanı olan Emin Bey tarafından yakalanarak tekrar hapishaneye gönderilmiştir (Çimrin;2007;148). İtalyanlar meydana gelen bu olayı Antalya'da otorite boşluğunun olduğu, şehirde otoritenin bozulduğu, asayişin olmadığına kanıt olarak göstermeye çalışmışlardır.

Posta Arabası Soygunu

27 Mart 1919 tarihinde, Antalya'dan Burdur'a posta arabası yola çıkmıştır. Burdur'a giden postaya Antalya ile Burdur arasında Çubuk Boğazı mevkiinde eşkıyalar tarafından taarruz edilerek postanın önü kesilmiş, postanın götürdüğü malzemelere de el konulmuştur (Korok;1941). Bir grup eşkıya tarafından gerçekleştirilen bu hadisede postadaki 194.891 kuruşluk nakit paraya da eşkıyalar tarafından el konulmuştur (BOA, DH. EUM. AYŞ. 4/ 46.). Olay duyulur duyulmaz Antalya mutasarrıflığı tarafından eşkıyalar üzerine yirmi sekiz kişilik bir kuvvet çıkartılarak kaçan eşkıyaların yakalanmasına çalışılmıştır. Çubuk Boğazı yakınlarında meydana gelen bu olayın Eşkıya Eşece'nin Osman ve yedi kişilik ekibi ile gerçekleştirildiği tespit edilmiş, yapılan takiple Antalya'nın Korkuteli kazası yakınlarında çete reisi Eşece'nin Osman ölü, yanındakiler de yaralı olarak ele geçirilmişlerdir (Erten;2007;19). Yaralı olarak ele geçirilenler tedavilerinin ardından adli makamlara teslim edilmişlerdir.

Faili Meçhul Cinayet Hadisesi

İşgalin hemen öncesinde İtalyanların Antalya'da asayişin olmadığı iddialarına konu ettikleri bir başka olay da Antalya'nın kenar mahallesi Dutlubahçe'de bir adamın öldürülmesidir [5]. Öldürülen kişi iş yokluğundan dolayı metruk bir tarlada tek odalı bir bağ evinde yaşayan başıboş biridir. Asker kaçağı, hırsızlıktan, yol kesmekten sabıkalı birisidir. Her gece esrar alemi yapıp komşularını rahatsız eden bu kişi bilinmeyen birileri tarafından öldürülmüştür(Onat;2000;80). Bu olay da İtalyanlar tarafından şehirde asayişin kalmadığı şeklinde değerlendirilmiştir.

Yenikapı/ Karaalioğlan Parkı Yakınında Meydana Gelen Patlama

İşgale gerekçe gösterilen olaylardan biri de şehirde Rumların yoğun olarak yaşadıkları mahallede meydana gelen patlama olayıdır(Çelik;1999;243). Olay 27-28 Mart 1919 gecesi meydana gelmiştir. Hıristiyan ahalinin yoğun olarak yaşadığı mahallede (Yenikapı/ Karaalioğlan Parkı civarı) bulunan bir meydanda gece yarısı ansızın bir kutu içindeki barut infilak etmiştir. Olayda ölen ya da yaralanan olmamıştır. Bu olayın da İtalyanların tertibi ile olduğu anlaşılmıştır (Alçıtepe;2012;19). Çünkü patlamanın olduğu yerde İtalyanların kullandıkları malzemelere ait parçalar bulunmuştur[6]. Olay İtalyanlar tarafından Antalya'nın işgalinde gerekçe olarak kullanılmıştır.

İtalyanlar, gece yarısı Antalya'nın Hıristiyan mahallesinde gerçekleştirilen bu olayda ölümlerin meydana geldiğini iddia etmişlerdir (Özata;2009;15). Bölge İtalyanların kız okuluna yakın olması bakımından da önemlidir(Cecini; 2010;55). Olay sabahı İtalya'nın Antalya Konsolosu Agustino Ferrante

5 Bu kişinin yaşadığı yer ve özellikleri hakkında ihtilaf yokken kişinin adı hakkında Macit Selekler: "Selami Dede adında birisi", Burhanettin Onat ise; "Fahurlu Çavuş adında birisidir." demektedir. *Bkz, Macit Selekler, Yarım Asrın Arkasından, Antalya, 2011. s. 209-210.; Burhanettin Onat, Bir Zamanlar Antalya, İstanbul, 2000. S. 80.*

6 Macit Selekler bu patlamanın hemen ardından mahalde İtalyanların kullandıkları konserve kutularına ait parçalar bulunduğunu ve olayın İtalyan düzmecesi olduğuna işaret etmektedir. Ona göre olayı gerçekleştirenler İtalyan konsolosluğunda görevli kişilerdir. *Bkz, Macit Selekler, İtalyanlar Antalya'yı Nasıl İşgal Ettiler, Yarım Asrın Ardından, (Haz. Ali Yıldız-Resul Kaya) Antalya, 2011. s. 212.*

Mutasarrıf Vekili Talat Bey'e gelerek "Memlekette anarşi ve asayişsizlik bulunduğu, şehirde emniyetin olmadığı İtalyan okullarındaki rahibelerin korktukları ve bomba infilakı üzerine de rahibelerin korunması için 10 kişilik küçük bir İtalyan kuvvetinin Antalya'ya karaya çıkarıldığını" söylemiştir (Erten; 2007;17). Bomba infilakının yaşandığı gece Antalya'ya çıkarılan İtalyan askerlerinden oradaki mülki ve askeri kanalların haberi olmamıştır. Çıkarma ile ilgili merkeze verilen cevapta çıkarmayı yakinen görenin olmadığı bu kuvvetlerin eğer çıktılarsa işgalden evvel İtalya'nın kasabada bulunan hastanesine geldikleri ve bölgedeki rahip ve rahibelerle işbirliği içinde oldukları belirtilmiştir (BOA,DH.EUM.ECB.28/50-A.). İtalyanların bu oldubitti ile yaptıkları çıkarmaya, Mutasarrıf Vekili, rahibelerin korunması için gerekirse Türk askeri görevlendirileceğini söylemiş olmasına rağmen İtalyan konsolosunun ısrarcı tavırlarına karargâhtan dışarı çıkmamak kaydı ile müsaade edilmek zorunda kalınmıştır (Erten; 2007;17).

İtalyanlar yukarıda sayılan gerekçelere dayalı olarak bölgede güvenliği sağlamak ve düzeni korumak ve yeniden tesis etmek için(!) (Yurt Ansiklopedsi, "Antalya";1985;785) Antalya'yı 28 Mart 1919 tarihinde işgal etmişler bir de işgal beyannamesi yayınlamışlardır (ATASE,İSH,K.401,D.2F.4.). 28 Mart 1919 tarihli İtalyan Deniz Albay Caino Alessandro imzalı Beyanname: İtalya Akdeniz İstasyonu Kumandani Cavaliere Alessandro Caino'nun Antalya Vatandaşlarina Beyanatı başlığıyla yayınlanmış ve içeriğinde: "Antalya'da yaşayan insanların canları ve malları tehlike altındadır. Son günlerde şehirde kargaşalıklar, yaralanmalar ve ölümler meydana gelmiştir. Hapishaneden kaçan suçlular şehirde dolaşmaktadır. Dün, İzmir ve İstanbul yoluna giden posta kuryesi soyulmuştur. Bu sabaha karşı da büyük bir bomba şehir merkezinde patlatılmıştır." Denilerek gerekçe olarak yukarıda sayılan hususlara yer verilmiştir. Beyanın devamında: "Antalya halkının isteği üzerine, müttefik devletler adına şehirde umumi asayişi sağlamak için İtalya bir miktar deniz askeriyle bugün şehri işgal etmiştir. Birleşik güçler adına Antalya halkının her türlü düzeni sağlanacaktır. Bunun için gerek şehirdeki yerli halkın gerekse diğer milletlerden olanlar emirlere tamamen uyacaklardır. Aksi halde harp zamanına özgü her türlü tedbir alınmaktan çekinilmeyecektir." Şeklinde Antalya halkının kendilerini davet ettiği şekilde asılsız iddiaya yer verilmiş, şehirde güvenlik ve asayişi sağlamak maksadıyla işgalin gerçekleştirildiği duyurulmuştur.

Sonuç:

İtalya 1912 Trablusgarp Savaşından sonra Batı Anadolu bölgesiyle (Antalya) ilgilenmeye başlamış, bölgede eğitim öğretim faaliyetleri, dini misyonerlik faaliyetleri, sağlık alanında faaliyetler (Hastane, dispanser açma gibi), bayındırlık alanında iktisadi faaliyetler, siyasi olarak bölgede elçilik açmak gibi faaliyetlerde bulunmuştur.

Antalya ve çevresi Birinci Dünya Savaşı esansında gizli anlaşmalara konu olmuş, gizli anlaşmalarda Dünya Savaşının ardından Osmanlı topraklarının paylaşımında İtilaf devletleri tarafından İtalya'ya verilmesi vaat edilmiştir. Ancak, savaş sonrasında İngiltere Akdeniz'de güçlü bir İtalya istemediğinden Paris Barış Konferansında I. Dünya Savaşı esnasında gizliden yapılan anlaşma hükümlerine uymamış İtalya'ya vaat edilen yerler Yunanlılara verilmeye çalışılmıştır. Bunun üzerine İtalya Akdeniz'de kendine has dış politika izleyerek Mondros Ateşkes Anlaşmasının 7. Maddesine istinaden 28 Mart 1919 tarihinde işgal etmişlerdir. Ancak İtalya müttefiklerinin tepkisinden çekindiği için Antalya'nın işgalini temelde güvenlik gerekçeli olan fakat sonradan düzmece olduğu anlaşılan olaylara dayandırmış, işgal beyannamesinde bu hususlara yer vermiştir.

İtalyanların sözde işgal gerekçeleri; Hapishaneden kaçanların olması, posta aracının soyguna uğraması, bir kişinin faili meçhul cinayetle hayatını kaybetmiş olması, Karaalioğlan parkı yakınlarında sözde patlama meydana gelmiş olması İtalya'nın Antalya'yı işgalinde gerekçe olmuştur. Ancak bu gerekçelerin sonradan İtalyan düzmecesi ya da abartması olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça:

Ali Çetikaya'nın Milli Mücadele Dönemi Hatıraları, Ankara, ATAM Yayını, 1993.

ARIBAŞ, Kenan "Antalya Kentinin Nüfus Coğrafyası", 20. Yüzyılda Antalya Sempozyumu Kitabı, Antalya, 22-24 Kasım 2007. (s.302-322)

ARMAOĞLU, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, İstanbul, Alkım Yayınevi, C I. ve II. 1998.

ATASE, İSH, K. 401, D. 2 F. 4.

BAYAR, Celal Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Giriş, C.VI. İstanbul, Sabah Kitapları, 1997.

BAYUR, Yusuf Hikmet, Türk İnkılap Tarihi, C. III., Ankara, TTK Yayını, 1983.

BEYOĞLU, Süleyman, "İtalya Çizmeyi Aştı", Tarih ve Medeniyet Dergisi, S. 61, Nisan, 1999, İstanbul, (s. 44-45.)

BOA, DH. EUM. 5. ŞB. 71-25. V. 1.2.

BOA, DH. EUM. AYŞ. 4/ 46.

BOA, DH. EUM. ECB. 28/ 50-A.

BOSWORTH, R. J.,"İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler, Ed: Marian Kent, (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt yayınları, 1971.

BOZKURT, Recep, Ulusal Kurtuluş Savaşında Eğirdir, Eğirdir, Eğirdir Belediyesi yayını, 2007.

Cemal Paşa, Hatırat, (Hazırlayan, Metin Martı) İstanbul, Arma Yayınları, 1996.

ÇELEBI, Mevlüt, Milli Mücadele Döneminde Türk İtalyan İlişkileri, Ankara, ATATM Yayınları, 2002.

ÇELEBI, "Antalya Bölgesinde İtalyan Arkeoloji Heyetleri, Adayla, S. 10. 2007.

ÇELEBI, İtalyan Arşiv Belgelerinde Anadolu'da Yunan Mezalimi, Ankara, ATAM Yayını, 2000.

ÇELTİKCİ, Orhan Milli Mücadele Döneminde Antalya, Antalya, Antalya Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2015.

ÇIMRIN, Hüseyin, Bir Zamanlar Antalya, C. I., Antalya, ATSO Yayını, 2007.

DURUKAN, Aynur, "Selçuklular Döneminde Ticaret Hayatı ve Antalya", Antalya III. Selçuklu Semineri, 10-11 Şubat, Antalya, 1989. (s.50-60.)

ERDEHA, Kamil, Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1993.

EROĞLU, Haldun,"Şehzade Sancağı Antalya", Son Bin Yılda Antalya Sempozyumu Kitabı, Antalya, 18-19 Aralık 2003. (s.15-25.)

EVANS, L., Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1922), (Çev. Tevhik Alanay), İstanbul, Milliyet Yayınları, 1972.

FLUSSI, L. La Diplomazia Delle Cannoniere: Gli Sbarchi İtaliani in Anatolia Nel 1919. İn Analisi Storica: Riusta Di Studie Ricarche, S. 1. 1983.

Giovanni Cecini, Il Corpo Di Spedizione Italiano In Anatolia (1919-1922), Roma, Stato Maggiore Dell' Esercito Ufficio Storico, 2010.

GÖKBILGIN, Tayyip, Milli Mücadele Başlarken I., Ankara, İş Bankası Yayınları, 1959.

GÖNÜLLÜ, Ali Rıza, Cumhuriyet Döneminde Antalya (1923-1960), İstanbul, Tarihçi Kitabevi, 2010.

HELMREICH, C. Paul, Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi, (Çev. Şerif Erol), İstanbul, Sabah Kitapları, 1996.

İstiklal Harbi Gazetesi, 15 Mayıs 1919.

JAESCHKE, Gotthard, Kurtuluş Savaşı İle ilgili İngiliz Belgeleri, Ankara, TTK Yayını, 1971.

KOROK, Daniş Remzi, "18 Ay İtalyan İşgal Altında", Yeni Sabah, 10 Mart 1941.

KOROK, "18 Ay İtalyan İşgali Altında", Yeni Sabah, 12 Mart 1941.

KOROK, "18 Ay İtalyan İşgali Altında", Yeni Sabah, 18 Mart 1941.

KOROK, "18 Ay İtalyan İşgali Altında", Yeni Sabah, 22 Mart 1941.

KOROK, "18 Ay İtalyan İşgali Altında", Yeni Sabah, 11 Mart 1941.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, Milli Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları, Ankara, ATAM Yayını, 1999.

KURAT, Yuluğ Tekin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması, Ankara, Tunalı Matbaası, 1986.

KURTCEPHE, İsrafil, Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916), Ankara, TTK Yayınları, 1995.

Mazlum Edison'un Gözüyle Milli Mücadele'de Antalya, Antalya'nın Kara Günleri, (Haz. Galip ALÇITEPE), Konya, Çizgi Kitabevi, 2012.

ONAT, Burhanettin, Bir Zamanlar Antalya, İstanbul,ME-PA AŞ Yayını, 2000.

ÖZATA, Metin, İlkçağlardan Kurtuluş Savaşına Burdur Tarihi, İzmir, Umay Yayınları, 2009.

ÖZTOPRAK, İzzet, Kurtuluş Savaşında Türk Basını (Mayıs 1919-Temmuz 1921), Türkiye ile İlgili Dış Haberler ve Bunların İç Basındaki Tepkileri, Ankara, İş Bankası Yayınları, 1981,

PALLIS, A. Anastasius, Yunanlıların Anadolu Macerası, (1915-1922), (Çev. Orhan Azizoğlu), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995.

SANDER, Oral, Siyasi Tarih (C.I.), Ankara, İmge Yayınları, 2000.

SARIHAN, Zeki, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, C.II., Ankara, TTK Yayını, 1994.

SELEK, Sabahattin, Milli Mücadele'de Ulusal Kurtuluş Savaşı, 1982, Örgün Yayınları, İstanbul.

SELEKLER, Macit İtalyanlar Antalya'yı Nasıl İşgal Ettiler, Yarım Asrın Ardından, (Haz. Ali Yıldız-Resul Kaya) Antalya, Serik Belediyesi Yayını, 2011.

SFORZA, Comte Carlo, "Megalo İdea", Ayın Tarihi, C. XX. S. 65, Ağustos, 1929. (4723-4736)

SFORZA, Contemporary Italy, Fredirick Müller LTD. London, 1946.

SFORZA, The Totalitarian War And After, London/ England, Unwın LTD, 1942.

SONYEL, Selahi, R., Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politikası, (C.I.) Ankara, TTK Yayını, 1995.

ŞAHIN, Naci, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Antalya'da Yer Adları", Son Bin Yılda Antalya Sempozyumu Kitabı, 18-19 Aralık 2003, (s. 117-138.)

ŞAMSUTDINOV, A. M. Mondros'tan Lozan'a Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi (1918-1923), (Çev. Atahan Behramoğlu), İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999.

ŞEFIK Mehmet (AKER), 57. Tümen ve Aydın Milli Mücadelesi (1918-1920), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayını, Ankara, 2006.

TAÇALAN, Nurdoğan, Egede Kurtuluş Savaşı Başlarken, İstanbul, Milliyet yayınları, 1971.

TEXIER, Charles, Küçük Asya, (Çev. Ali Suat), C. III., İstanbul, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayını, 2002.

TONGUL, Neriman, "Türk-İtalyan İlişkileri (1870-1923)", Askeri Tarihi Bülteni, Şubat 2000. (s.149-164)

TURAN, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1993.

TURAN, Şerafettin Türk Devrim Tarihi I. İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe, Ankara, Bilgi Yayınları, 1991.

Türk İstiklal Harbi IV. Cilt (Güney Cephesi), Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayını, 2009.

YALÇIN, Semih, Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti, Ankara, Berikan Yayınevi, 2010.

Yurt Ansiklopedisi, "Antalya" C. II., 1985.

Ekler:

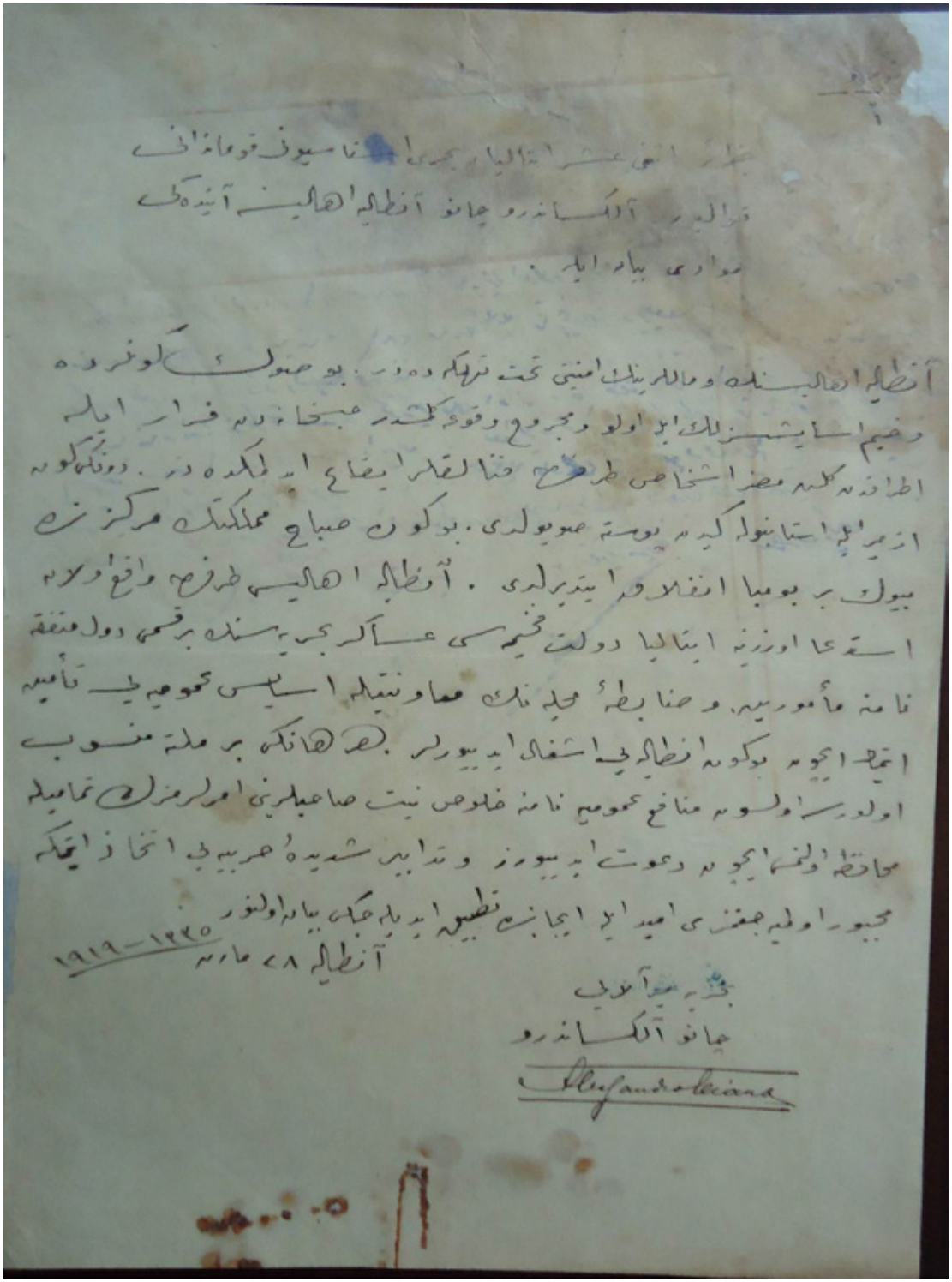
Ek. 1.

Fahri Belen, Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1918 Yılı Hareketleri , C. V., Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara, 1967. Ekler Bölümü, Kroki: 44.

Ek 2.

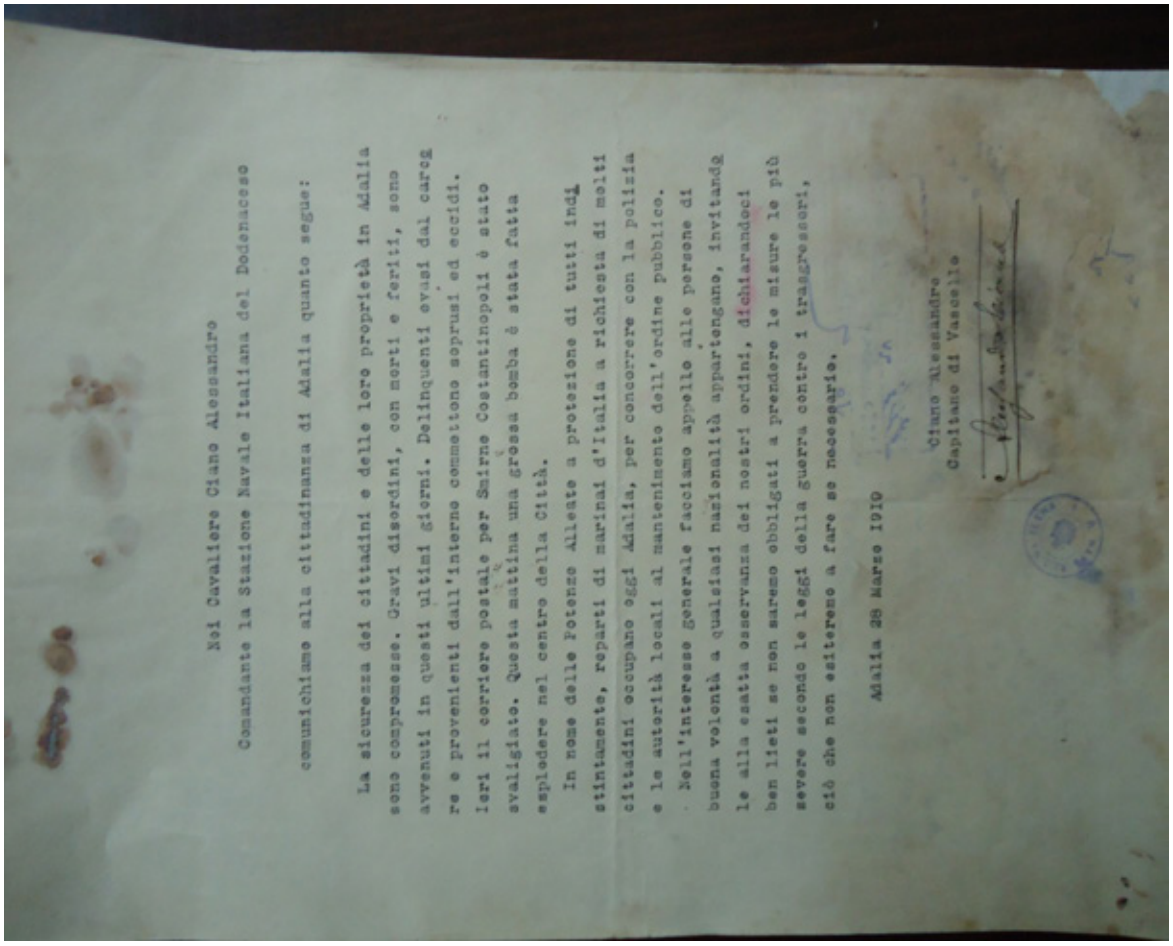
İtalyanların Antalya'yı İşgal Beyannamesi (Osmanlıca)

Kaynak: BOA. DH. EUM. ECB. 28/50A.

Ek 3.

Antalya'nın İşgal Beyannamesi. (İtalyanca)

Noi Cavaliere Ciano Alessandro
Comandante la Stazione Navale Italiana del Dodecaneso

comunichiamo alla cittadinanza di Adalia quanto segue:

La sicurezza dei cittadini e delle loro proprietà in Adalia sono compromesse. Gravi disordini, con morti e feriti, sono avvenuti in questi ultimi giorni. Delinquenti evasi dal carcere e provenienti dall'interno commettono soprusi ed eccidi. Ieri il corriere postale per Smirne Costantinopoli è stato svaligiato. Questa mattina una grossa bomba è stata fatta esplodere nel centro della Città.
In nome delle Potenze Alleate a protezione di tutti indi stintamente, reparti di marinai d'Italia a richiesta di molti cittadini occupano oggi Adalia, per concorrere con la polizia e le autorità locali al mantenimento dell'ordine pubblico.
Nell'interesse generale facciamo appello alle persone di buona volontà a qualsiasi nazionalità appartengano, invitando le alla esatta osservanza dei nostri ordini, dichiarandoci ben lieti se non saremo obbligati a prendere le misure le più severe secondo le leggi della guerra contro i trasgressori, ciò che non esiteremo a fare se necessario.

Adalia 28 Marzo 1919

Ciano Alessandro
Capitano di Vascello

Kaynak: BOA. DH. EUM. ECB. 28/50A.

Ek 4.

3-İşgal Beyannamesi (Osmanlıca ve İtalyanca Belgelerin Türkçesi)

CEZÂİR ÂNİ AŞRI İTALYAN BAHRİ İSTASYON KUMANDANI KAVALYERO ALEKSANDRO ÇANO'NUN ANTALYA AHALİSİNE MUVADAA BEYANI İLE:

Antalya ahalisinin ve mallarının emniyeti taht-ı tehlikededir. Bu son günlerde vahim asayişsizlik ile ölüm ve mecruh vukua gelmiştir. Hapishaneden firar ile etraftan gelen muzır eşhas tarafından fenalıklar ika edilmektedir. Dünkü gün İzmir ile İstanbul'a giden posta soyuldu. Bugün sabah memleketin merkezinde büyük bir bomba infilak ettirildi. Antalya ahalisi tarafından vaki olan istida üzerine İtalya devlet-i fehimesi asakir-i bahriyesinin bir kısmı düveli müttefika namına memurin ve zabıta-i mahalliyenin muavenetiyle asayiş-i umumiyeyi temin etmek için bugün Antalya'yı işgal ediyoruz. Herhangi bir millete mensup olur ise olsun menafi-i umumiye namına hulus-i niyet sahiplerini, emirlerimizin tamamıyla muhafaza olunması için davet ediyoruz ve tedabir-i şedide-i harbiyeyi ittihaz etmeye mecbur olmayacağımızı ümit ile icabına da tatbik edileceği beyan olunur.

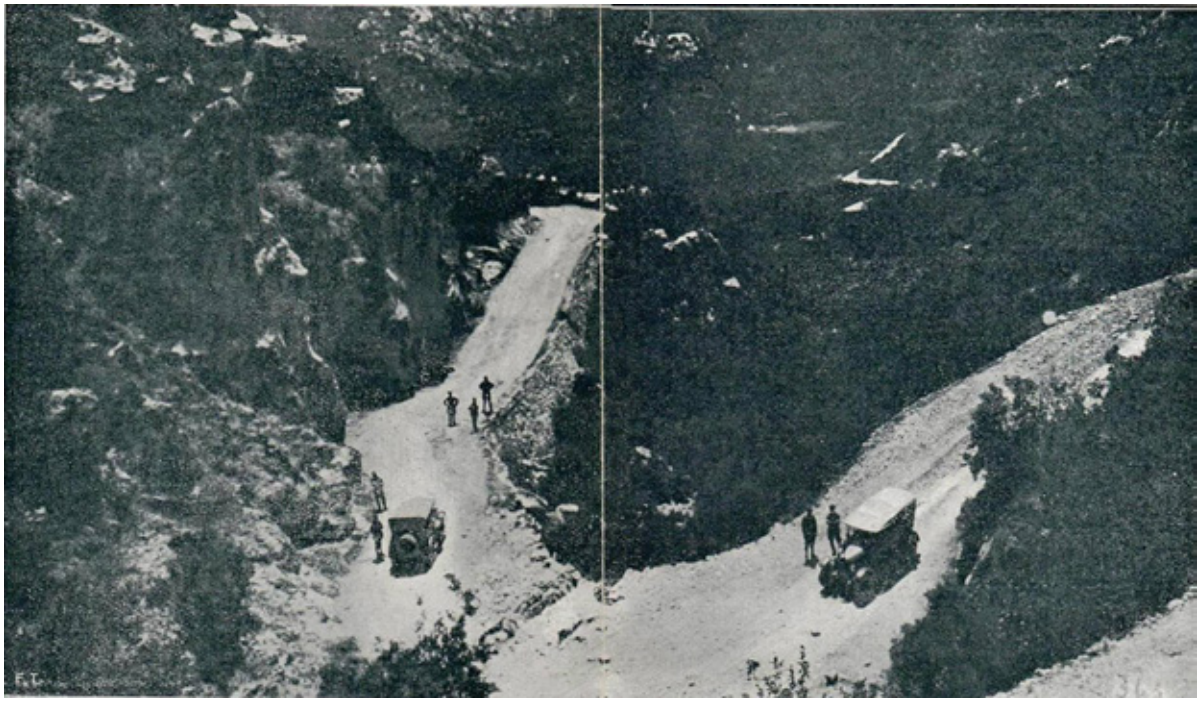
Antalya, 28 Mart 1335 (1919)

Bahriye Miralayı

Ciano Aleksandro

Ek 5.

İtalyanların Yol Yapım Faaliyetleri

Kaynak: Barış ERAŞKIN Arşivi/ Antalya.

Ek 6.

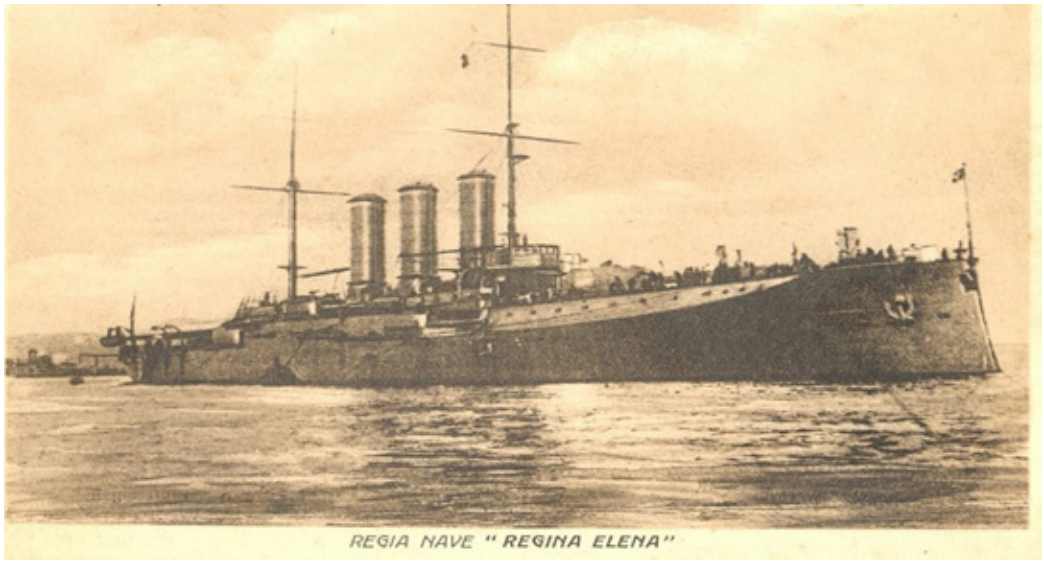

Antalya'da Sıtma Hastası Çocuklar

Kaynak: Milli Mücadele'de Hilal-ı Ahmer, TBMM'nin Teşkilinden Sakarya Zaferine Kadar İcraat Raporu 23 Nisan 1920-23 Eylül 1921,(Haz. İsmail Hacıfettahoğlu), Kızılay Derneği, Ankara, 2007, s. 60.

Ek 7.

İtalyan Savaş Gemisi "Regine Elena"

Kaynak: Barış ERAŞKIN Arşivi/ Antalya.

Ek 8.

Yolcu Taşımacılığı

Kaynak: Barış ERAŞKIN Arşivi/ Antalya.

EK 9.

Dini Misyonerlik Faaliyetleri

Ek 10.

Antalya'nın İşgali

Kaynak: Barış ERAŞKIN Arşivi/ Antalya.

Kosova Vilayetinde Eğitim Kurumları (1877 – 1912)

Educational Institutions In Kosovo Province (1877 – 1912)

Bedrettin KORO *

Öz:

Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanan Tanzimat Fermanı I. Abdülmecit'in onayıyla 3 Kasım 1839 yılında Gülhane parkında ilan edildi. Bundan dolayı fermanın adlarından biri olan Gülhane Hatt-ı Humayun ile Osmanlı Devleti modern devlet olması için siyasi ve sosyal alanda yenilikler yapması gerekli olduğuna beyan edilmiştir.

1839 yılında Tanzimat fermanıyla başlayan Tanzimat döneminde (1839-1876) siyasi ve sosyal alanlarıından başka ekonomi, askeri, idari, eğitim ve kültür alanında düzenlemeler yapılarak, değişmelere gidildi.

Osmanlı Devleti yeniden yapılanma dönemine girdiği Tanzimat sürecinde yerel idari anlayışını değiştirdi. 1864 yılında getirilen Vilayet Nizamname ile eyaletler vilayetlere dönüştürüldü. Osmanlı Devleti'nin, Berlin Kongresi sırasında Rumeli'de kurulan 6 vilayetten biri Kosova Vilayeti idi. Kosova adında ilk defa 30 Ocak 1877 tarihinde vilayet kuruldu. Vilayet merkezi ilk önce Priştine ise de daha sonra merkez 1888 yılında Üsküp'e taşınmıştır. 1878 – 1912 yılları döneminde Kosova Vilayeti, Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de en kuzey vilayeti durumunda idi.Vilayet, Balkanlardaki Türk, Arnavut, Boşnak gibi Müslüman; Bulgar, Sırp, Rum, Ulah gibi Hristiyan birçok etnik unsurun yaşadığı bir vilayet idi.

Kosova Vilayeti oluşumdan, BirinciBalkan Savaşı'na (1887-1912) kadar vilayetin coğrafi durumu ve öneminden dolayı diğer alanlarda olduğu gibi eğitim kurumların inşa edilmesine, modern eğitimin gelişmesine büyük önem verildi. Bu dönemde birçok sıbyan okulları modernleşmelerinden başka, modern iptidai okulları, rüştiyeler, idadiler, mesleki ve darülmualim okulları da inşa edilip çalışmaya başladı.1869 Marif-i Umumiye Nizamnamesi azınlıklara özel okullar açabilecekleri veya bu okullarda Müslüman çocukları ile birlikte öğrenim görebilecekleri ifade edilmiştir. XIX. yüzyılın sonunda ve XX.yüzyılın başlangıcında Osmanlı Devleti'nde azınlıklar (gayrimüslimler), devletin yürütmüş olduğu "eğitim yoluyla Osmanlılık" politikasına ilgi göstermeyip, kendi okullarını çoğaltıp geliştirerek, ayrılıkçı emellerini güçlendirme politikalarını sürdürmüşlerdir.

* Tarih bilimleri uzmanı (mastırı), Kosova Eğitim, Bilim ve Teknolji Bakanlığı emekli müfettişi, b_koro@hotmail.com

Bu çalışmada yayınlanan belgelerden başka Türk, Arnavut ve Sırp Tarih yazımına dayanarak Kosova Vilayeti'nde 1877 – 1912 yılları döneminde eğitim kurumlarının gelişimini, hedeflerini açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimler: Kosova Vilayeti, iptidai, rüştiye, idadiye, darülmuallim ve azınlık okulları.

Abstract:

The Rescript of Reforms prepared by Minister of Foreign Affairs Mustafa ReşitPaşa has been declared with the decree of Abdülmecit I on 3 November 1839 in Gülhane Park. As also known as The Rescript of Gülhane (GülhaneHatt-ıHumayun), it declared the necessity for novelties in political and social fields in order to establish the Ottoman State as a modern state.

In addition to novelties in political and social fields during the Reform Era (1839-1876) initiated with The Rescript of Reforms on 1839, innovations were also initiated with the changes made in economy, military, administration, education and culture fields.

Ottoman State has changed its concept of administration during the restricting period in its Reform processes. States have been transformed into provinces with Regulation on Provinces adopted in 1864. During the Congress of Berlin, one of the 6 Ottoman provinces established in Balkans was Kosovo Province. The province under name Kosovo was first established on 30 January 1877. While the first capital of the province was Prishtina, the capital has been moved to Skopje on 1877. During the 1878 – 1912 period, Kosovo Province was the most northern Ottoman State province in Rumelia. The Province was home to many ethnicities in Balkans such as Muslim as Turks, Albanians, Bosnians and Christians as Bulgarians, Serbs, Romanians, Ulah etc.

Considering its geographical location and the importance,from its initial establishment until First Balkan War (1887-1912), as in the other fields an importance to the establishment of educational institutions and development of modern education has been paid in Kosovo Province. During this period, in addition to modernization of elementary schools, modern primary school, junior high schools, high schools, vocational and teacher training schools were also built and functionalized. In the Regulation on General Education (Marif-iUmumiyeNizamnamesi) of year 1869, it was stipulated that minorities may establish special schools or can be educated together with Muslim children in these schools. By the end of 19th and beginning of 20th centuries, while minorities in Ottoman State (non-Muslims) have shown no interest to "Ottomanism through education" policy, they pursued to strengthen their secessionist aims by increasing and improving their own schools.

In addition to documents referred herein, this study aims to explain the development and goals of educational institutions during 1877 – 1912 period in Kosovo Province, based also on Turkish, Albanian and Serbian history writings.

Keywords: Kosovo Province, primary school, junior high school, high school teacher training and minority schools.

Giriş

Kosova, Güneydoğu Avrupa'nın merkezi konumunda ve Balkan Yarımadası'nın ortasında yer alan bir ülkedir. Önemli bir konuma sahip olan Kosova, Orta ve Güney Avrupa, Adriyatik ve Karadeniz arasında ya da Batı Avrupa ile Asya ülkeleri arasında bir köprü görevini görür. Kosova Balkan Yarımadası'nda merkez bir vaziyette bulunması, orta çağda ve yeni zamanlarda ve şimdi de ticaret yollarının birleştiği mühim bir nokta haline gelmesine sebep olmuştur. Bu uygun coğrafi ve iklim koşulları, tarih boyunca Kosova'da birçok kavimlerin yerleşme ve devlet kurma girişimlerinde bulunmalarına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti 15 Haziran 1389 tarihinde I. Kosova Savaşı'nda Sırp hükümdarı prens Lazar'ın askeri kuvvetlerine büyük yenilgi uğratmasıyla, Sırplar Osmanlı hakimiyetini kabul etmelerine rağmen Kosova, Fatih Sultan II. Mehmet (1451-1481) zamanında, 1455 yılında kesin olarak fethedilip, Türkler idari sistemini kurmuşlardır.

Kosova Osmanlı Devleti tarafından fehtedildikten sonra XV. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak birçok şehirlerde, çoğunlukla camilerin bitişiğinde sıbyan mektepleri ve medreseler inşa edilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde camiler bir ibadet yerinden mada birer eğitim merkezi idi. XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Prizren'den başka Kosova'nın diğer kentlerinde çoğunlukla camilerin bitişiğinde sıbyan mektepleri ve medreselerin inşa edilmesi, çok sayıda çocuğun Türkçe eğitim-öğretim yaptığını kanıtlamaktadır. Kosova'da camilerin inşasıyla bu ülkede Türkçe eğitim de başladığı kabul edilmektedir. Osmanlı Devleti'nde her caminin yanında bir mektep ve medrese bulunduğu gibi, gayrimüslim azınlıkları da her kilisenin yanında azınlık okulları vardı.

Ancak, Kosova'da Türkçe eğitim kurumu hakkında ilk yazılı belge 1513 yılında yazılan "Suzi Çelebi Vakıfnamesi"dir. Ünlü Türk şairi olan Suzi Çelebi, Vakıfnamesi'nde Prizren'de bir cami, caminin bitişiğinde de bir mektep yaptırdığını ve mektebe kitaplar vakfettiğini belirtmektedir (Kaleşi, 1962:92).

Osmanlı İmparatorluğu'nda dolayısıyla Kosova'da da, Tanzimat dönemine kadar (1455-1839) Türkçe eğitim ve öğretim sıbyan mekteplerinde ve medreselerde gerçekleşiyordu. Medreseler ve sıbyan mektepleri devletin kontrolünden ve sorumluluğundan uzak özerk eğitim kurumları idiler. Bunların hemen hemen hepsi vakıflara bağlıydılar, dolayısıyla dini ve sosyal yönleri ağır basan kuruluşlardı.

Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanan Tanzimat Fermanı I. Abdülmecit onayıyla 3 Kasım 1839 yılında Gülhane parkında ilan edildi. Bu fermanla siyasi, sosyal ve eknomik alandan başka Tanzimat devri (1839-1876) döneminde askeri, idari, eğitim alanında değişmeler yapıldı. 1839 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimatın ilan edilmesiyle sıbyan mektepleri ve medreselerin yanı sıra, devlet yöneticileri ve aydınları, laik eğitim ve öğretim kurumlarını kurmaya giriştiler.Tanzimatçılar, Osmanlı Devleti'nde Avrupa'nın laik ve liberal fikirlerinden etkilenen devletin denetimi ve gözetimi altında toplumu birleştirici, kaynaştırıcı ve batılılaşmış bir eğitim sistemini öngürüyorlardı. Eğitimdeki bu gelişmeler II. Abdülhamit döneminde de sürdü.

Kosova Vilayeti'nde eğitim gelişmelerine değinmezden önce Kosova Vilayet'nin teşkil olunmasına ve idari yapısına değinelim.

Kosova Vilayeti

Osmanlı Devleti yeniden yapılanma dönemine girdiği Tanzimat sürecinde yerel idari anlayışını değiştirdi. 1864 yılında yeni Vilayet Nizamnamesi getirildi. Bu idari düzenlemeye göre Osmanlı Devleti'nin idari yönetiminin vilayetlere, vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar köylere bölünmekteydi. Vilayet amirine vali, sancağın amirine mutasarrıf, kazanın amirine kaymakam denilmekteydi. Kariye (köy), halkın seçeceği muhtarlar tarafından idare edilecektir (Karal, 1977:153).

İdari yapılanmada ilk tecrübeler elde edildikten sonra, 30 Ocak 1877 tarihinde merkezi Priştine olan Kosova adında ilk defa vilayet kuruldu. Kosova Vilayeti: Prizren, Üsküp, Priştine Yenipazar, İpek

ve Taşlıca sancaklarından oluşmaktaydı. Vilayet merkezi ilk önce Priştine ise de daha sonra Kosova Vilayeti'nde meydana gelen çeşitli ayaklanmalardan dolayı merkez 1888 yılında Üsküp'e taşınmıştır (Karal,1977:130;Yiğit,2010). Vilayet salnamesinde mealen yazılı olan " Kosova namı Osmanlı tarihi nazarında önemlidir. Bunu hatırlamak tarihi yad etmek olur" ifadesinden de anlaşılacağı üzere belki de yeni idari yapılanmada kamuoyunun maddi ve manevi açıdan desteğini almak adına vilayete Kosova adı verilmiştir (İpek, 2010:66)

XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başlangıcında Rumeli'de Osmanlı Devleti'nin altı vilayetinden biri Kosova Vilayeti idi. Kosova Vilayeti'nin idari sınırları doğuda Bulgaristan, batıda İşkodra Vilayetiyle Karadağ ve Bosna Hersek, güneyde Manastır ve Selanik Vilayetleri ve kuzeyde Sırbistan ile komşudur. Vilayet, Rumeli bölgesinde günümüz Güney Makedonya şehri İştip'ten başlayarak kuzeybatı istikametine uzanan ve Taşlıca sancağıyla Bosna'ya sınır olan büyük bir coğrafyayı içine alan bir vilayetti. Vilayet, Balkanlardaki Türk, Arnavut, Boşnak gibi Müslüman; Bulgar, Makedon, Sırp, Rum, Ulah gibi Hristiyan birçok etnik unsurun yaşadığı bir vilayet idi (1896 Kosova Vilayeti Salnamesi:XVII).

1896 yılı Kosova Salnamesine göre Kosova Vilayeti 6 sancaktan ve bunlara bağlı sancak, kaza, nahiye ve köylere ayrılıyordu:

1. Üsküp Merkez Sancağı (İştip, Bereketli, Kumanova, Radovişte, Palanka, Koçana, Orhaniye kazaları)

2. Priştine Sancağı (Mitroviçe, Vulçitrin, Gilan, Preşova kazaları)

3.Yenipazar Sancağı (Akova, Yenivaroş, Kolaşin kazaları)

4. Prizren Sancağı (Kalkandelen ve Luma kazaları, Gostivar, Rahovça, Kalis nahiyeleri)

5. İpek Sancağı (Yakova, Berane, Tırgovişte, Gosine kazaları)

6. Taşlıca Sancağı (Prepol, Priboy kazaları) (1896 Kosova Vilayeti Salnamesi:XIX).

Kosova Vilayeti Haritası

Kaynak: (Köseoğlu, 2013:18).

1900 Salnamesine göre altı sancaktan oluşan Kosova Vilayeti'nin 23 kazası, 16 nahiye ve 3211 köyü vardı (Karpat, 2002:646). Vilayetin, 1907de 32.900 km^2 arazisi olup, nüfusu 1.038.100 kişiydi. Vilayet 6 sancak, 31 kaza, 16 nahiye, 3.340 köye sahiptir (Gölen:7). Fakat bu sancaklar daima aynı sınırlar içinde kalmamış, kaza teşkilatında, halin icabına göre, zaman zaman değişiklikler olmuş; bazı kazaların başka vilayetlere bağlanması yüzünden, bazen küçülmüş, bazen de genişlemiştir. Bu sebepten dolayı da Kosova Vilayeti'nin yüzölçümü ve nüfusunde değişiklikler görülmektedir. Diğer bir kaynağa göre Kosova Vilayeti, kuruluşu itibariyle 32.000 km^2 idi (Köseoğlu, 2013:17;Zenelaj, 2013).

Demografi tarihçisi Kemal H. Karpat'a göre, 1894 Osmanlı sayımında Kosova Vilayeti'nin: 419.390 Müslüman, 29.393 Yunan, 274.826 Bulgar, 1.706 Yahudi, 97 Protestan ve 5.588 Latin'den, toplam 731.000 nüfusu vardı (Karpat, 1985: 155).

Avusturya kaynaklarında ise dine dayalı millet sistemine göre 1896 yılında Kosova Vilayeti'nde toplam 865.650 nüfusta: 149.500 Egzarkist, 507.000 Müslüman, 187.100 Ortodoks, 1.850 Yahudi ve 20.200 Katolik dini mensubiyetinde idiler (Zenelaj, 2013:125-132). Kosova Vilayeti'nin 1900 yılında nüfusu ise: 443.012 Müslüman, 38.961 Rum, 285.582 Bulgar, 648 Katolik, 4.584 Latin, 97 Protestan, 1.951 Yahudi, 2.894 Kıpti gayrimüslim, toplam 777.729 idi (Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti, 2007:341). 1905 yılında Kosova Vilayeti'nde, toplam 1.105.594 nüfustan: 752.536 Müslüman, 13.452 Rum, 170.005 Bulgar ve 169.601 Sırp ve Ulah idi (Halaçoğlu, 1995:9). Demografi tarihçisi Justin McCarthy'ye göre din temeline dayalı "millet" nüfusuna göre 1911 yılında Kosova Vilayeti'nde toplam 1.063.000 nüfustan 959.000 Müslüman, 93.000 Rum, 531.000 Bulgar bulunmakta idi (McCarhty, 1998:144).

Avusturya kaynaklarında etnik kimliğe göre 1896 yılında Kosova Vilayeti'nin toplam 862.550 nüfusundan 186.000 Bulgar, 130.000 Türk, 275.000 Arnavut, 267.500 Sırp, 2.200 Ulah ve 1.850 Yahudi'ydi (Zenelaj, 2013:125-132). Nitekim Balkan Harbi tarihini yazmış olan Aram Andonyan, etnik kimliğe göre Kosova Vilayeti'nin toplam nüfusu olan 908.915'den: 89.350 Müslüman Türk, 418.250 Müslüman Arnavut, 13.680 Müslüman Bulgar, 251.000 Bulgar, 150 Ortodoks Rum, 910 Ortodoks Ulah, 112.870 Ortodoks Sırp olduğunu göstermektedir (Andonyan, 1975:86-87).

Kosova Vilayeti'nin nüfusunu, genel çizgilerle, en iyi Richard C. Hall belirtmektedir. Bu tarihçiye göre, Kosova Vilayeti'nin nüfusu, geniş bir Arnavut kesiminin yanı sıra, Sırplar ve Balkanların her yerinde rastlanan Türk, Ulah, Çingene ve diğerlerinin karışımından oluşuyordu (Hall, 2003:3).

Berlin Kongre'sinden sonra Kosova Vilayeti Rumeli'de Osmanlı Devleti'nin en kuzey vilayeti olması, yeni bağımsızlığı kazanan Bulgar, Sırp ve Karadağ devletlerinin vilayeti işgal etme girişimleri, Rusya ve Avusturya-Macatistan etkisini genişletme istemleri, Osmanlı hükümetinin bu vilayeti dahilinde tutması için birçok alanlarda yaptığı gibi eğitimin gelişmesine, modern eğitim kurumların inşasına büyük önem vermiştir.

İptidai ve Sıbyan Okullar

Osmanlı Devleti XIV. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Balkan Yarımadası'na genişlemekle birlikte sıbyan ve medrese öğretim kurumlarını inşa etmeye başlamışlardır. Sıbyan mektepleri dört yıllık ilköğretimin yapıldığı öğretim kurumlarıydı. Öğrenciler bu okula altı-yedi yaşlarında başlar, on-onbir yaşlarında bitirilerdi. Sıbyan mektepleri çağa uyum sağlamayınca 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile yerini yavaş yavaş iptidai mekteplerine bırakmıştır. İptidai mektepler (4 yıllık ilköğretim okulları) sıbyan mekteplerine göre daha düzenli ve çağdaş idi.

Kosova'da devlet eliyle modern ilkokul ve ortaokullar 1857 yılında "Maarif-i Umumiye Nezareti" ve 1869 yılından yani Maarif-i Umumiye Nizamnamesi çıkarıldıktan sonra, bilhasa vilayet oluşturulduktan sonra daha çok inşa edilmeye başlar. Bu okullarda öğretim yöntemleri bakımından da ayrım vardı. Öğretim yöntemlerinde, öğretim araç-gereçlerinde yenilenmelere gidilmiştir. Okuma öğretiminde

heceleme bırakılıp ses yöntemi benimsenmiş ve kara tahta, öğrenci sırası, harita gibi araç-gereçler kullanılmıştır. Bu gelişmelere usul-i cedit hareketi denir. Bu gelişmelerden uzak olan geleneksel yöntemlerle eğitim-öğretimi uygulamaya devam eden mekteplere sıbyan ya da usul-i atika mektepleri adıyla anılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde ilk iptidai okulu İstanbul'da Nuruosmaniye Camii içinde 1872 yılında "İptidai Numune Mektebi" olarak çalışmaya başlamıştır (Kodoman, 1980:117; Özkan,2011). Kosova Vilayeti'nde ise ilk iptidai okulu 1880 yılında Priştine'de açılmıştır. 1880 tarihli bu vesikada mevcut mektepler muallimlerine yeni tedris usulü talim yaptırmak ve bir yandan da muallim yetiştirmek üzere numune olarak bir iptidai mektebi açılmıştır (Ünlü,2014:166). Kosova'da ilk iptidai 1880'de açılmış ve 1903-1904 yıllarında bu okulların sayısı 198'e yükselmiştir (Ünlü, 2014: 171). 1905/06 öğretim yılında Kosova'da usul-i cedide üzere öğretim yapan 351 erkek, 20 kız ve 129 karışık resmi iptidai, 24 erkek ve 31 karışık hususi iptidai okulu sayısına çıkmıştır (Kodoman,1980: 146; Topsakal-Koro, 2007).

Kosova Vilayeti'nde 1880 yılından itibaren iptidai okullarına ağırlık verilmiş ve sıbyan okulları usul-i cedideye dönüştürülmeye çalışılmıştır. 1893-1894 yıllarında vilayette bulunan 176 sıbyan mektebine 8.121 öğrenci devam etmektedir (Asim, 1983: 56). 1903-1904 yıllarında ise 118 sıbyan mektebinin olduğu görülmektedir. Bu mekteplerin 42 tanesi Prizren, 30 tanesi Taşlıca, 24 tanesi Üsküp ve 22 tanesi Yeni Pazar Sancağı'nda bulunmaktadır. 1 tanesi inas sıbyan mektebi, 35 tanesi zükur sıbyan mektebi olup kalan 42 tanesi karmadır (Ünlü, 2014: 191).

Babialinin Kosova Vilayeti'nde eğitimin gelişmesine büyük önerm verdiğine 24 Ağustos 1903'te Umumi Maarif-i Nezareti padişahın tahta çıkış yıldönümü dolayısıyla ülkede resmi açılışı yapılacak 511 adet okuldan, 162 tanesi Kosova Vilayeti'nde olduğunu, dolayısıyla açılacağı kararını almasından da gösterilmektedir (Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti, 2007:319). Aynı yıldan bir belgeye göre yalnız Loma (Luma) kazasında on beş adet iptidai mektebin açılışı için emir verilmiştir (Demir, 2010:22).

1905 yılındaki bir vesikaya göre Kosova Vilayeti'nde, bu yıla dek 561 mektep inşa edilmiştir: Kosova Vilayeti sancaklarına göre yeni inşa edilen mektepler şöyledir:

Sancaklar	Okul sayısı
Üsküp	83
Priştine	202
Prizren	47
Seniçe	124
Taşlıca	70
İpek	35
Kosova Vilayeti – Toplam	564

Kaynak: (Ünlü, 2014:223)

Padişahin Rumeli seyahatinden sonra Meclis-i Mebusan'da bir tutanakla Maarif Nezareti'nden Arnavutluk vilayetlerin her yerleşim bölgesine idadi ve rüştiyeler, her köyüne de iptidailer kurulması istenmiştir (Yılmaz,2014:7). Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de eğitim alanında aldığı bu önlemler, Osmanlı Avrupası'ndaki vilayetlerin devlet için ne kadar önemli olduğunun açıkca bir göstergesidir.

Rüştiyeler

Rüştiye okulları II. Mahmut (1808-1839) zamanında, orta öğretim kurumları olarak kurulmuştur. İlk rüştiye olarak 1838 yılında "Mekteb-i Maarif-i Adli" ile 1839'da"Ulum-u Edebiye" adlı okullar açılmıştır. Bayram Kodoman, meslek okulu niteliğindeki bu iki kurum arasında, memur yetiştirmeye yönelik ilk mülki okullar demek daha doğru olduğu kanatindedir (Kodoman, 1980: 140).

1871 yılında Priştine'de rüştiye mektebi açılmıştır. Priştine'de bu ilk laik okul binasını 1869 yılında Abdürahman Paşa yaptırmıştır (Çanoviç, 1967: 61; Asim, 1983).

Osmanlı İmparatorluğu'nun genelinde olduğu gibi Kosova Vilayeti'nde de Sultan II.Abdülhamit (1876-1909) döneminde rüştiyelerdeki gelişmeleri görebiliriz. 1879 yılında Kosova Vilayeti'nde 14 rüştiye mektebi bulunmaktadır. Bunların birer tanesi Priştine ve Yenipazar, 3 tanesi Prizren, 4 tanesi Debre ve 5 tanesi Üsküp sancağı dahilindedir (Ünlü, 2014: 173).

1893-94 yıllarında vilayette rüştiye sayısı 23, öğretmen sayısı 60 ve talebe ise 1.677 olmuştur. 1900 yılı Maarif Salnamesi'nde Priştine'de (5 öğretmen, 196 öğrenci), Vıçitırn'da (3 öğretmen, 55 öğrenci), Mitroviça'da (2 öğretmen, 43 öğrenci), Gilan'da (4 öğretmen, 55 öğrenci), İpek'te (3 öğretmen, 61 öğrenci), Prizren'de (4 öğretmen, 69 öğrenci) ve Yakova'da (6 öğretmen, 137 öğrenci) teşkil olunan rüştiye okulları çalışıyordu (Kodoman, 1980:146).1906-1907 yıllarında Kosova Vilayeti'nde 24'ü erkek, 11'i kız olmak üzere toplam 35 rüştiye mevcuttur (Kodoman,1980: 166; Topsakal-Koro,2007; Çeleb-Koro, 2012).

Kosova Vilayeti merkezi olan Üsküp'te iptidaiyeden sonra askeri okullara öğrenci yetiştiren Rüşdiye-i Askeriye mektebi açılmıştır. Mucize Ünlü 1893-94 yıllarında Üsküp'te bir askeriye-i rüştiye bulunduğunu belirtmektedir (Ünlü,2014:176). Üsküp Askeri Rüştiye mektebinde 1896 yılında 9 sivil, 4 askeri olmak üzere 13 öğretmen ve bir müdür çalışmaktaydı. Bu öğretim yılında mektepte birinci 35, ikinci 65, üçüncü 64 ve dördüncü sınıfta 33, toplam 197 öğrenci öğrenim görüyordu (Kosova Vilayeti Salnamesi: 99-100).

Sultan II. Abdülhamit döneminde çağın ve Osmanlı toplumunun ihtiyaçlarına uygun meslek okullarının da açılmasına önem verilmiştir. Kosova Vilayeti'nde 1895 yılında Üsküp'te "Hamidiye Sanayi Mekteb-i Alisi" açılmıştır (Demir,2010:22). 1899-1900 öğretim yılında okulun talebe mevcudu 81'i Müslim 13'ü Gayri Müslim olmak üzere toplam 94'dür. Bunların 41'i kundurahane, 24'ü terzihane ve 23' de marangozhane bölümünde tahsil görmektedir. Okulun öğretmen kadrosu iki gruptan oluşmaktadır. Ulum kısmında muhtelif branşlarda 11 öğretmen, sanayi kısmında ise kundurhane, terzihane ve marangozhane ustası olmak üzere 3 öğretmen görev yapmaktadır (Özkan, 2011:8).

Kosova Vilayeti'nin merkezi olan Üsküp'te Mekteb-i Edep kurumu da kurulmuştur. Bu eğitim kurumları rüştiye düzeyinde olan ve gerek halka gerek memur olacaklara hatasız yazı yazabilme, bir konuyu kaleme alabilme öğretimi yapmak üzere kurulmuştur (Demir,2010:10). 1896 yılında bu mektepte 7 öğretmen ve bir müdür çalışmakta idi. Belirttiğimiz yılda Üsküp Mekteb-ü Edep'te 209 öğrenci öğrenim görüyordu (Kosova Vilayeti Salnamesi:101).

Verilen rakamlardan anlaşılacağı üzere XIX. yüzyılın sonunda ve XX.yüzyılın başlangıcında Kosova vilayetinde rüştiye sayısında düzenli bir artış olmuştur. Buna bağlı belirttiğimiz dönemde rüşdiyelerde öğretmen ve öğrenci sayısında da bir artış görülmektedir.

İdadiler

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile rüştiyelerin üstünde olmak idadi denilen lise okullarının gelişmesine önem verilmiştir. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile Müslim ve gayrimüslim Osmanlı tebaasını birbirine kaynaştırmak ve müşterek bir kültürle yetiştirmek düşüncesi ile açılmışlardır. İlk mülki idadi 1873'te İstanbul'da kurulabilmiştir. Sultan II. Abdülhamid Osmanlı Devleti'nde idadilerin açılmasına önem vermiştir.

1885 yılında devletin birçok şehirlerinden başka Kosova Vilayeti'nde Üsküp ve Priştine'de idadi okulu açılmasına karar verilmiş ve yapımlarına başlanmıştır. Ayrıca, diğerlerinden başka Yenipazar ve Taşlıca kazalarında yapılması için mahalli makamlarla temasa geçilmiştir (Kodoman, 1880:189).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelere göre Üsküp'te en önemli okullardan birisi Mekatib-i İdadi-i Mülki 1306 (1888)'da II. Abdülhamid Han'ın direktifleri ile açılmıştır (1896 Kosova Vilayeti Salnamesi: 98; Demir,2010). 1896 Kosova Vilayeti Salnamesi'ne göre İdadi Mülki okulunda 25 yatılı ve 104'dü gündüzlü olmak üzere toplam 129 öğrenci öğrenim görmüştür. Bu okulda 1 müdür, 3 muavin, bir katip, 11 öğretmen, bir imam, 1 kütüphane ve depo memuru ve 2 gözetmen çalışmaktaydı (1896 Kosova Vilayeti Salnamesi:98). 1898'de İpek idadi mektebinde eğitim-öğretimi devam ettiren kurumlar arasında karşımıza çıkmaktadır (Demir, 2010:22). Sadik Mehmeti ise İpek idadiyesi 1908/09 öğretim yılında çalışmaya başlamış ve faaliyetini 3 yıl, Balkan Savaşı'na kadar devam ettirmiştir (Mehmeti,2014:108). 1905 yılında ise Priştine'de bir idadinin açık olduğuna ve mualimler atandığına dair kayıtlar vardır (Demir, 2010:16). Sadik Mehme'te göre Prizren'de Sultan II Abdülhamit'in kararıyla 24 Ağustos 1903 yılında yılında idadi okulu açılmıştır (Mehmeti:2014:104). 1901 yılında Sadaretten Prizren'e giden bir yazı ile darülmuallim açılması emredilmiştir. 1903 yılına ait bir belgede Prizren idadisine resim öğretmenin atanması ile ilgili konu ele alınmıştır. Dolayısıyla 1903 yılından önce Prizren'de idadi de açılmıştır. 1905 yılında darülmuallimden mezun olanların atamaları yapılmaya başlanmıştır. (Demir, 2013:21-23).

Mucize Ünlü'ye göre 31 ağustos 1902'de Seniçe kazası, hükümet binası civarında Seniçe idadi mektebinin açılışıyla vilayet ikinci idadisine kavuşmuştur (Ünlü, 2014:183).

11 Temmuz 1910 tarihinde, Kosova maarif Müdürü Müştak Bey'in teşebbüsüyle Taşlıca'da bir idadi mektebin açılmasına karar verilmiş ve gerekli tahsisat ayrılmıştır. Bunun üzerine Bayrovik Mehmed İzzet Paşa, dersaadette bulunan Taşlıca mebusu Vasfi Bey'e bir telgraf çekerek Taşlıca'da idadi mektebi inşa oluncaya kadar münasib hanelerinden birini meccanen (bedava) vereceğini belirtmiştir. Maarif nazırı, Mehmed İzzet Paşa'nın bu davranışını takdirle karşılamış ve ülkenin en büyük ihtiyaçlarından olan maarifin yayılması yönündeki tasarrufundan dolayı kendisine teşekkür etmiştir (Ünlü, 2014:185: Özkan, 2011; Koçer,1992).

Tüm bu verilere göre XX. yüzyılın başlangıcında, Balkan Savaşlarından önce Kosova Vilayeti'nde 6 idadi okulu çalıştığını göstermektedir.

Darülmuallim Okulları

Okullara gereken öğretmen kadrosu yetiştirmek ve Kosova'da eğitimde yeni metotlar uygulanarak eğitimin modernize ettirilmesi için, Osmanlı Hükümeti daha 1879 yılında bir öğretmen okulu açılması kararını almıştır (Sofuoğlu, 2006: 18). Bu karara dayanarak Kosova Vilayeti'nin Priştine kentinde daha 1880 yılında Darülmuallimin-i Sıbyan açılmıştır. Bu hususla ilgili bir irade-i saniyyede, okulun gayesi "Kosova Vilayeti'ndeki hocalara yeni usulün öğretilmesi ve yeni hocalar yetiştirilmesi" şeklinde ifade edilmiştir. Buna göre, Priştine Darulmuallimin-i Sıbyan'ına hem yeni öğretmen yetiştirmek, hem de mevcut öğretmenlere kurs vermek gibi iki görev verilmiştir. Aynı vesikadan, Priştine'de uygulama okulu olarak bir de numune iptidai okulu açıldığını, hatta Fatih İptidai Okulu öğretmenlerinden Hüseyin Efendi'nin buraya 750 kuruş maaşla tayin edildiği görülmektedir. Ayrıca Priştine Darulmuallimin-i Sıbyani "Mekatib-i Aliye" den sayıldığından, okulun maaş ve diğer masraflarının karşılanması için maarif bütçesinden tahsisat ayrılmıştır (Kodoman,1980:233; Topsakal-Koro,2007; Çelebi-Koro, 2912).

1901 tarihli maarif salnamede iki öğretmen ve bir hizmetlinin görev yaptığı okulda 39 öğrenci, 1903 tarihli salnamede ise bir müdür, iki öğretmen ve bir hizmetlinin görev yaptığı okulda 42 öğrenci bulunmaktadır (Özkan, 2011:8).

Üsküp'te darülmuallim 1882'de açılmış olduğuna ve iptidailere öğretmen yetiştirmeye başladığını görmekteyiz. 1900 yılında Kosova Vilayeti'nde 39 öğrencili 2 darülmuallim okulu çalışmakta idi (Akyüz, 2004:228).

1901 yılında Sadaretten Prizren'e giden bir yazı ile darülmuallim açılması emredilmiştir. 1905 yılında darülmuallimden mezun olanların atamaları yapılmaya başlanmıştır. 1908'de Prizren darülmuallim mektebinin onarımı veya başka bir bina kiralanması ile ilgili bir emir gönderilmiştir (Demir,2010:23). 1908 yılından sonra Prizren'de dah üç yıl çalışan bu darülmuallim okulunun müdürü Preşevalı Ali Efendi idi (Recepagiç, 1970:121). 1904'te Taşlıca'da bir darülmuallim ve çok sayıda iptidai mektebinin yapılması için hükümet tarafından kaynak bulma çalışmaları başlatılmıştır. 1905-1906 yıllarında Kosova Vilayeti'nde Üsküp, İştip ve Prizren kazalarında da darülmuallim okulları bulunmaktaydı (Kodoman, 1980:237; Ünlü,2014). 1908'de Priştine'de bir darülmuallim mektebinin açık olduğu okul ile ilgili yazışmalardan anlaşılmaktadır (Demir,2010:18).

Demek oluyor ki Balkan Savaşı öncesinde Kosova Vilayeti'nineğitim ihtiyaçları için öğretmen yetiştirmek amacıyla 4 darülmuallim okulu çalışmakta idi. Bu dönemde İpek ve Taşlıca'da da birer darülmuallim okulu açılmasına çalışılmışsada bu kazalarda bu okulların çalıştığına dair bir kanıt elimizde yoktur.

Medreseler

Osmanlı İmparatorluğu'nda dolayısıyla Kosova Vilayeti'nde de Tanzimat dönemine (1839) kadar eğitim ve öğretim sıbyan mekteplerinde (ilköğretim) ve medreselerde (ortaöğretim) gerçekleşiyordu. 1839 yılında Tanzimat fermanı ilanından sonra sıbyan mektepleri ve medreseler yanısıra, bunlara dokunmadan, çağa uygun daha modern ilk ve orta öğretim okulları kurulup çalışmasına önem verilmiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde gibi Kosova Vilayeti'nde de 1912 ve bu yıldan sonra çağa uyamayan bu okullar çalışmalarına devam etmişlerdir.

1878-79 yıllarında Kosova Vilayeti genelinde 32 medrese, 1893-94 yıllarında ise medrese sayısı 2 artmış ve 34'e yükselmiştir; 1903-1904 yıllarında ise vilayetteki medrese sayısı 9 artarak 43'e yükselmiştir. 1893-94 yıllarında vilayetteki 34 medresede 1.028 talebe öğrenim görürken, 1903/04 yıll"arında 43 medresede 1482 öğrenci öğrenim görmüştür (Ünlü, 2014:191-198).Yukarıda belirttiğimiz bu veriler Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde gibi Kosova Vilayeti'nde de sıbyan mekteplerin ve medreselerin çalışmalarına devam etmesine rağmen, çağa uymayan bu okullara daha az önem verildiğini göstergelerinden biridir.

Azınlık Okulları

Osmanlı Devleti eğitim ve öğretim kurumlarını açma ve yönetme konusunda Türk ve Müslümanları serbest bıraktığı gibi azınlıkları da (gayrimüslimleri) serbest bırakmıştır.

Fatih Sultan II. Mehmet 1453 yılında İstanbul'u alır almaz, Rumlara ve Galata Latinlerine inanış ve ibadetlerini sürdürmelerine, mahalli idarelerinde serbest kalmalarına, geleneklerini, benliklerini korumalarına imkan veren hak ve imtiyazlar tanımıştır. Osmanlı Devleti'nde daha sonraları diğer gayrimüslim topluluklar (Ermeni, Yahudi, Sırp vb.) da aynı haklardan yararlanmışlardır (Akyüz,2004:93;Taşdemirci,2001). Böylece, İmparatorluğun yönetiminde bulunan gayrimüslimlere de Müslümanlar gibi eğitim ve kültür kurumlarını açma ve yönetme hakkı verilmiştir. Bu okullar ve kurumlar aynı Türk İslam okulları ve kurumları gibi devlet tarafından değil, zenginler, hayırseverler ve cemaatler tarafından kuruluyor ve destekleniyordu (Taşdemirci,2001:13).

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı ve özellikle 1856 İslahat Fermanı ile azınlıklara cemat olarak okullar açma ve geliştirmeye izinli sayıldılar.1869 Marif-i Umumiye Nizamnamesi azınlıklara özel okullar açabilecekleri veya bu okullarda Müslüman çocukları ile birlikte öğrenim görebilecekleri ifade edilmektedir. 1876 Kanun-i Esası ise gayrimüslimlere devlet kontrolu altında özel eğitim imkanı tanımıştır (Ünlü,2014:202). XIX. yüzyılın sonunda ve XX.yüzyılın başlangıcında Osmanlı Devleti'nde azınlıklar (gayrimüslimler), devletin yürütmüş olduğu "eğitim yoluyla Osmanlılık" politikasına ilgi göstermeyip, kendi okullarını çoğaltıp geliştirerek, ayrılıkçı emellerini güçlendirme politikalarını sürdürmüşlerdir.

1878-79 yıllarında Kosova Vilayeti genelinde 19 Hristiyan ve 3 Yahudi olmak üzere 22 gayrimüslim mektebi bulunmaktaydı. Hristiyan mekteplerinin 2'si Priştine, 3'ü Üsküp, 4'ü Prizren, 4'ü Debre ve 6'sı yeni Pazar sancaklarındadır. Yahudi mektepleri ise Priştine, Üsküp ve Yeni Pazar sancaklarında idi (Ünlü,2014:203).

Kosova'da XX. yüzyıla girerken çok sayıda azınlık mektepleri görüyoruz, başta vilayet merkezi Üsküp olmak üzere birçok yerde azınlıkların rüştiye ve idadi düzeyinde okul açmalarına izin verildiği görülmektedir:

1317 (1899/1900) Tarihli Maarif Salnamesi'ne göre Kosova Vilayet Dahilindeki Gayrimüslim Mektepleri

Bulunduğu yer		Mektebin ismi	Mensup olduğu cemaat	Mektebin derecesi	Öğrenci sayısı		Açılış tarihi
Liva	Kaza				Erkek	Kız	
Üsküp	Merkez	Ortodoks	Ortodoks	Rüşdiye	40	60	1307
		Musevi	Musevi	Rüşdiye	160	-	1306
		Bulgar	Bulgar	İdadi ve Ruşdiye	199	-	1255
		Bulgar	Bulgar	İdadi	199	163	1289
		Rum	Rum	Rüşdiye	50	60	1293
	Koçana	Bulgar	Bulgar	Rüşdiye	59	-	1273
	Palanka	Bulgar	Bulgar	Rüşdiye	125	61	1260
	İştip	Bulgar	Bulgar	Rüşdiye	89	30	1292
		Bulgar	Bulgar	Rüşdiye	300	60	1297
		Bulgar	Bulgar	Rüşdiye	83	46	1307
		Yahudi	Musevi	Rüşdiye	60	-	1300
	Kumanova	Bulgar	Bulgar	Rüşdiye	197	-	1309
	Kratova	Bulgar	Bulgar	Rüşdiye	160	50	1294
Prizren	Merkez	Ortodoks	Ortodoks	Rüşdiye	399	-	1288
	Kalkandelen	Bulgar	Bulgar	Rüşdiye	198	-	1276
Taşlıca	Merkez	Ortodoks	Ortodoks	Rüşdiye	100	-	1310
	Prepol	Bulgar	Bulgar	Rüşdiye	39	20	
Toplam		17			2457	550	

Kaynak: (Özkan, 2011:10).

1905-1906 Maarif salnamesi gayrimüslim iptidai okulları için bilgi vermektedir. Bu mekteplerle ilgili bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Sancak	İptidai sayısı	Öğrenci sayısı	Ait olduğu cemaat
Üsküp	185	7216	137 Bulgar, 44o Ortodoks, 3 Ulah, 1 Protestan
Priştine	34	1107	34 Ortodoks
İpek	2	237	2 Ortodoks
Seniçe	4	158	4 ortodoks
Prizren	63	3271	37 Bulgar, 26 Ortodoks
Taşlıca	5	115	5 Ortodoks
Toplam	293	12216	174 Bulgar, 115 Ortodoks, 3 Ulah, 1 Protestan

Kaynak: (Ünlü,2014:206).

Bu mekteplerin 182'si karma, 100'ü erkek iptidaisi, 11 tanesi ise kız iptidaisidir.

Kosova Vilayeti'nde gayrimuslim okulların sayısının artmasına Osmanlı hükümetinin 1869 Maarif Umumi Nizamnamesinin hükümlerince, her cematin kendi lisanında eğitim yapma hakkına dayanarak eğitim politikasini yürüttüğünden dolayı da olmuştur (Nurdoğan,2013: 565).

Çalışmanın devamında bugünkü Kosova devleti teritorisi içinde 1877-1912 yılları döneminde bulunan önce Sırp gayrimüslim azınlığının ve sonra da Katolik ve Müslüman Arnavutların eğitim gelişmelerine değineceğiz.

Sırp okulları

Osmanlı Devleti'nde her caminin yanında bir mektep ve medrese bulunduğu gibi, Sırp gayrimüslim azınlığı da her Ortodoks kilisenin yanında Sırp azınlık okulları vardı. Mektep ve medreselerde öğretim nasıl hocalar tarafından yapıldıysa, Sırp ve diğer gayrimüslim azınlık okullarında da öğretim papazların elindeydi.

Kosova'da Sırp azınlığı ilk kilise-belediyesi özel erkek Ortodoks okulu Prizren'de 1836'da çalışmaya başladı. Aynı yılda ilk özel kız okulunu Prizrenli Anastasiye Aynacina açmıştır (Kostiç,1933:6).

Kosova'da çağdaş laik mektepleri Kırım Savaşı'ndan sonra 1856 yılında Prizren'de öğretmen Nikola Musulin, 1858'de Priştine'de Milan Kovaçeviç ve 1864 yılında İpek'te rahip Sava Deçanaç açmıştır (Premoviç:152). 1875 yılına kadar bugünkü Kosova coğrafyasında 27'ye yakın mektep çalışmakta idi. Bu okullarda 35 öğretmenle 1.200 civarında öğrenci öğrenim görmekteydi (Çanoviç,1967:45). 1871-73 yılları arasında Prizren ruhban okulunun rektörü olan Deçanlı Sava, Deçan Manstırı'nda papazlık görevinde bulunurken 1888 yılında yazmış olduğu hatıralarında Prizren'de Sırpların dört öğretmenin çalıştığı dört sınıflı bir erkek okulu;ayrıca bir de kadın öğretmenin çalıştığı bir kız mektebi çalışmaktaydı. Bu tarihte Prizren'de üç sınıflı ruhban okulu ve bir hazırlık sınıfı da bulunuyordu (Deçanaç,1988:115-116).

1870 yılında Prizren'de Veles'ten gelen Mariya Nediç ilk kız laik okulunu açmıştır.Vurgulamak gerekir ki bu şehirde daha önceleri açılmış ancak 1862 yılında kapanmış olan bir kız okulu vardı. 1889 yılında Priştine'de Sırbistan doğumlu olan Yelena Drobnak kız laik okulunu açmıştır.Bu kız okulu birkaç ay çalıştıktıktan sonra kapatılmış ve yeniden 1890 yılında Belgrat'tan gelen Bosilka Kapetanoviç çalıştırmaya başlatmıştır. Bu yıldan sonra kız okulları İpek, Gilan, Mitroviça, Liplan ve Yakova'da açılmıştır (Premoviç,:154)

1 Ekim 1871 yılında Prizren'de ruhban-öğretmen okulu açıldı. Bu okulun açılmasıyla, Kosova Vilayeti'nde Sırp azınlığın dini ve eğitim faaliyetleri için vasıflı kadrolar yetiştirilmeye başlandı (Çanoviç,1967:45; Kostiç,1933). 1874'te bu okuldan ilk nesil eğitimcileri mezun oldular. 1871-1912 yılları dönemi arasında Prizren ruhban okulundan 480 öğrenci mezun olmuştur. Mezun olan öğrenci sayısından 196'sı Kosovalı idi. Bu rakamlar Prizren Sırp ruhban okulunun yalınız Kosova Sırpları için değil diğer bölgeler içinde öğretmen yetiştirmekte önemli bir katkı sunduğuna açıktır.

Prizren'de Gogaların (Ulah) bir erkek bir de kız mektepleri vardır. Ulahların mekteplerinde Yunanca eğitim veriliyordu (Kostiç,1933:13).

Prizren çevresinde Büyük Hoça, Sredska, Lubijda ve Zoçişte'de de Sırp mektepleri vardır (Kostiç,1933:33-34)[1].

Bazı yazarlara göre Eski Sırbistan'da 1868-1873 yılları arasında 70 erkek, 7 kız mektebi ve bir ruhban okulu vardı (Recepagiç,1972:157). Spiridon Gopçeviç'in yazmış olduğu ve 1890 yılında Sırpça'ya çevrilmiş olan "Macedonien und Alt-Serbien" adlı eserine göre Kosova ve Makedonya'da 1878 yılında Sırp ve Ulahların 101 okulu vardı (Recepagiç:157).

1893 yılında Miloyko B. Veselinoviç Üsküp'ten Kosova'ya gelerek "Kosova ile" yazmış olduğu hatıralarında Priştine ve civar köylerindeki eğitim kurumları için bilgiler vermektedir. M. Veselinoviç'e göre Priştine'de 188 öğrencili bir erkek (birinci 66, ikinci 46, üçüncü 33, dördüncü 33 ve beşinci 10 öğrenci) ve 113 öğrencili (birinci 48, ikinci 25 ve üçüncü 40 öğrenci) bir kız mektebi vardı (Deçanac, 1988:140). M. Veseliniviç Kosova seyahatinde Graçaniça'da 33 erkek ve 11 kız öğrenci öğrenim gördüğü, toplam 44 öğrenciden oluşan bir mektep bulunduğunu yazmaktadır (birinci 17 erkek + 2 kız, ikinci 2 erkek + 7 kız, üçüncü 4 erkek + 2 kız ve dördüncü 10 erkek). Liplan'da ise Sırp azınlığın birinci 14, ikinci 6 ve üçüncü 9, toplam 29 öğrencili bir mektepleri vardı (Deçanac, 1988:154 ve 159).

Kosova'nın Priştine kentinde (1889) Sırbistan Devleti Konsolosluk açmakla, bir dönem, Sırp eğitim kurumları Kosova Mitropolitin yerine Konsolosluk tarafından yönetilmeye başlandı.

XX. yüzyılın sonunda daha doğrusu 1895/96 öğretim yılında Sırbistan'ın Priştine Konsolosluğu'nun raporlarına göre bugünkü Kosova coğrafyasında 33 ilköğretim mektebi (bunlardan 4 kız okulu: Prizren, Priştine, İpek ve Gilan'da) çalışıyordu. Bu okullarda 57 öğretmenle 1.800 öğrenci öğrenim görmüştür. Altı sınıflı Prizren'deki ruhban-öğretmen okulunda 227 öğrenci öğrenim görmüştür. Bu okulda öğrencilerin çoğu Prizren, Priştine ve dolaylarından eğitim görüyordu (Çanoviç,1967:53).

İvan İvaniç'in (Maçedoniya i Maçedonci, s.301-302) eserinden aktarmış olduğu bilgilere göre Kosova Vilayeti'nde Sırpların 1878'de 87, 1900'da 188 ve 1901/02 yılında 209 eğitim kurumu vardı. Aynı yazarın (Srpske Manastirske, Seoske i Varoşke Şkole u Turskoj, Beograd 1913, s.379) adlı eserine göre 1895/96 öğretim yılında Kosova Vilayeti'nde Sırp azınlığının şu eğitim kurumları vardı:

1 Petar Kostiç belirttiğimiz eserinin 33-43 sayfasında Prizren çevresinde bulunan Büyük Hoça'da 1865'te, Rahovça'da 1866'de, Sredska'da 1867'de, Zoçişte'de 1871'de, Lubijda'da 1872'de, Gornye Selo'da 1875/76'de, Drayçiçi'de 1883'te, Yukarı Sırbiça'da 1887'de, Muşnikova'da 1891'de, Lokviça'da 1899, Planyane'de 1899 ve Sevçe'de 1895 'te açılmış olduğunu belirtmektedir.

Kaza	Okul sayısı		Öğrenci sayısı		Öğretmen sayısı	
	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız
Prizren	9	1	690	84	22	2
İpek	1	1	133	61	3	2
Yakova	2	-	31	-	2	-
Gilan	7	1	267	75	10	2
Priştine	7	1	419	69	13	2
Vıçitırna	2	1	104	22	4	1
Mitroviça	2	1	85	23	3	1
Toplam	30	6	1729	334	57	10

Kaynak:(Recepagiç:165)

Osmanlı Devleti Kosova'yı bırakmaya zorunda kaldığı sırada bu teritoride 51 ilköğretim mektebinde 83 öğretmen çalışmakta idi. Bundan başka Prizren'de belirttiğimiz ruhban-öğretmen okulu ve bir de ticari sanat okulu da çalışıyordu (Çanoviç,1967:60).

1878 yılında Berlin Kongresi'nde bağımsızlığını elde eden Sırbistan, ister Ortodoks Sırp kilisesi, ister de Sırp okulları ile Kosova Vilayeti'ni işgal etmeyi amaçladığından dolayı bu yönde yoğun olarak propaganda yapmaya, kilise ve okulları silah deposu olarak kulanmaya başlamıştır.

Katolik Arnavut Okulları

Kosova Vilayeti'nde nüfus sayısı bakımından en büyük azınlık Arnavutlar idi. Bu vilayette, yukarıda belirtiğimiz gibi çoğunlukta Müslüman ve az bir sayıda Katolik Arnavutlar yaşamakta idi. Sultan II. Abdülhamit'in iktidarının ilk yıllarında Arnavut halkının eğitim durumunu Abdül Bey (Frasheri) Meclis-i Mebusan'ın 14 Ocak 1878 tarihli toplantısında yaptığı konuşmada ne durumda olduğunu şöyle açıklamıştı:

"Dünyada refah ve saadet-i hal ile medeniyete müteallik ne kadarşeyler var ise cümlesi maarif sayesinde vücuda gelmiştir. Maarifsizhiçbir millet terakki etmedi, günden güne tedenni etti. Arnavutlukkıt'asında hiçbir karye yoktur ki mektebi olsun; ve ne de bayram namazını kıldıracak, hiç olmazsa cumadan cumaya bir ezan-ıMuhammedi için imamlar bulunsun. ... Artık insaf! Bu cehaletle biznasıl medeni olabiliriz. Nasıl terakki edebiliriz? Bu hab-ı gaflettenne vakit uyanabileceğiz insaf!... Taşrada hiçbir inas mektebiyoktur. Şu inas taifesini insan sırasına koyduğumuz yok ki,terbiyelerine dahi çalışmış bulunalım." (Balci, 2012:15).

Osmanlı millet sisteminde gayrimüslimler kendi lisanları ile eğitim yapma hakkına sahiptiler. Ancak aynı hak Müslüman unsurlara verilmiyordu. Bu yüzden Arnavutların Müslüman olanları Türkçe, Ortodoksları Yunanca, Katolikleri ise Latince eğitim yapıyorlardı. Balkanlarda milliyetçi hareketlerin ivme kazanmasına paralel olarak Arnavutlar, Arnavutça eğitim hakkını elde etme mücadelesi başlattılar. 1878 yılına kadar ve ondan sonra da Arnavutların bir birleşik alfabesi (yazısı) yoktu. Bu nedenler Arnavut halkının anadilde eğitimin gelişmemesini engellemiştir.

XIX.yüzyılın ortalarında Kosova'da Prizren, Yakova kentlerinde Katolik kilise okulları çalışmaya başladı. Bu okulların çalışmalarına 1870 yılına kadar Françeskan rahipleri, bu yıldan sonra ise Zagrep'ten gelen Cizvit rahipleri ilgi gösteriyorlardı. Bu Katolik dini okullarında XIX. yüzyılın 80'inci yıllarına kadar eğitim İtalyanca yapılıyordu. Bundan sonra ise Arnavutça yapılmaya başlamıştır (Recepagiç, 1972:183;Recepagiç,1970)

İlk Arnavutça okul Şemsettin ve Naim Fraşeri kardeşlerin çalışmalarından sonra Sultan II. Abdülhamit'in izniyle 7 Mart 1887 yılında Korça'da çalışmaya başladı. Bu okulu örnek alarak 1889 yılında Prizren'de Arnavutça ilk laik okul açıldı. Bu okulun ilk öğretmeni Mati Logoretsi idi. Bu okulda Prizrenli Lazır Lumezi de çalışmaktaydı (Shatri,2008:32). 1902/03 öğretim yılında bu okulun birinci sınıfında 34, ikinci 16, üçüncü 12 ve dördüncü 13, toplam 75 erkek öğrenci öğrenim görüyordu. (Mehmeti,2014,186).

14 Eylül 1992 tarihinde Prizren'de Katolik Kız Okulu açılmıştır. Bu Katolik Kız Okulu'nda 1903 yılında Ceciliya Brisku öğretmenin yönetiminde 52 öğrenci öğrenim görmüştür .(Mehmeti,2014,192).

Katolik Arnavutların1880 yılında Züm köyünde, 1851 yılında Yakova'da, 1584 yılında Stubla köyünde ve XIX. yüzyılın sonlarında İpek'te okullar çalışmaya başlamıştır (Mehmeti,2014:2001-2005).1900'dan sonra Katolik Arnavut okulu Ferizovik ve Zlokuçane'de açıldı. Bu dönemde Yanova ve Letniça'da Sırpça Katolik okulu da çalışmaktaydı (Recepagiç,1970:187).

XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başlangıcında Arnavut aydınları Arnavutça laik okulları kurmaya çalışırken, Avusturya-Macaristan Katolik kilise okulları açmaya devam etmiştir. Bu okullara çeşitli eğitim malzemeleri konusunda yardımda bulunurken, Arnavut halkında etkisini arttırmaya çalışmaktaydı.

Belirtmek gerekir ki XIX. yüzyılda ekonomik ve sosyal şartların sonucu çok sayıda Arnavut halkı İstanbul'a, Yunanistan'a, Romanya'ya, Mısır'a, İtalya'ya, Avrupa ülkelerine ve Amerika'ya göç etmişlerdir. Arnavut diyasporası diyebileceğimiz bu grup, gittikleri yerlerde Arnavut kültürü ve lisanı üzerinde çalışmalar yaparak milli bir bilinç uyandırmaya çalıştılar. Arnavutlar aydınları önderliğinde 10 Haziran 1878'de Prizren Birliği'ni kurarak, etkinliğini sürdürdüğü dönemde (1878-1881) ilk defa örgütlü bir biçimde siyasi istemlerini ortaya koymuşlardır. Prizren Birliği diğerlerinden başka: Dört vilayetin (Kosova, İşkodra, Manastır ve Yanya) tek vilayette birleşip, özerk olmasını ve memurların Arnavutça bilmeleri ve okullarda Arnavutça kullanılması isteminde bulunmuştur. Ocak 1879"da öneriler Sultan II. Abdülhamit""e iletilmiş ise de Sultan her hangi bir cevap vermeye bile ihtiyaç duymamıştır. Ayrıca Kosova Valiliği'ne talimat verilerek meydana gelen fesat hareketlerini önlemek için gereken tedbirlerin alınması istenmiştir (Yiğit, 2009:2471).

XX.yüzyılın başlangıcında Arnavut aydınları 'Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu'nda ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın parti programında yer alan yerel dilde eğitim yapma maddesine dayanarak devlet okullarında Arnavutça dersinin yer alması istemlerinde bulunmaya başladılar (Yılmaz,2014:6). Osmanlı hükümeti yerel talebin görüldüğü bölgelerde Arnavutça'nın eğitim dili olarak kulanılmasını sınırlı tutmaya çalışmıştır. Nurdoğan'a göre Sultan II. Abdülhamit bu tavırla Kosova'da Arnavut halkında özellikle Müslüman Arnavutlar arasında milliyetçilik hareketinin yayılmasını önlemek çalışmıştır (Nurdoğan, 2013: 565).

1912 yılında beliren Arnavut ayaklanmasında, Arnavutlar 8 Ağustos 1912 yılında Osmanlı Hükümeti temsilcilerine diğerlerinden başka Arnavut vilayetlerinde Arnavutça eğitim yapan yeni okulların yapılması, Arnavut eyaletlerinde Arnavutça'nın resmi dil olarak okutulması, medreselerin kredilerle desteklenmesi ve zirai ve teknik okullarının açılmasını istemişlerdir (Bayur,1973:219). Bu istemlerini Osmanlı hükümeti kabul etmesine rağmen kısa zamanda Balkan Savaşları patlak vermiş ve bunun sonucu Kosova Vilayeti'ni Sırbistan Kırallığı işgal etmesiyle Kosova Vilayeti'nin çoğunluğu olan Arnavutların eğitim istemleri gerçekleşmemiştir.

Arnavutlardan başka XX. yüzyılın başlangıcında Kosova'da gelişen modern Türkçe eğitim 1912 yılında I. Balkan Savaşı ile sona erdirildi.

Sonuç:

Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi Kosova Vilayeti'nde de 1869 yılında Maarif Nizamnamesi'nin uygulanmasından sonra, özellikle XX. yüzyılın başlangıcında eğitim kurumların inşası için büyük yatırımlar yapılmıştır. Örneğin 24 Ağustos 1903'te Umumi Maarif-i Nezareti padişahın tahta çıkış yıldönümü dolayısıyla ülkede resmi açılışı yapılacak 511 adet okuldan, 162 tanesi Kosova Vilayeti'nde olduğunu, dolayısıyla açılacağı ve Loma (Luma) kazasında on beş adet iptidai mektebin açılışı için emir kararını almasından da gösterilmektedir. Kosova Vilayeti halkı eğitime önem verdiğini 1901/02 Maarif Salnamesi tespit etmektedir. Bu salnameye göre 1890-1900 yılları döneminde Kosova Vilayeti'nin bin nüfusuna 120,4 öğrenci düşmektedir. Bu rakam o zamanki şartlara göre yüksekti. Kosova bin nüfusunda 120,4 öğrenci görmesi bakımından Osmanlı Devleti'nde 33 vilayetten dördüncü yeri almakta idi.

1877-1912 yılları döneminde Kosova Vilayeti'nde modern eğitim kurumların inşasına büyük önem verilmesine rağmen, ülkenin maddi durumdan elverişli olmaması sebebiyle bütçeden eğitime az ödenek ayrılmış olması, öğretim nicelik bakımından Avrupa'daki seviyeye ulaşamamıştır. Ancak, eğitim nitelik bakımında geliştiğinin açık bir göstergesidir. Çünkü XX. yüzyılın başlangıcında ilk ve ortaokullarda okuma yazma ve hesap öğretmekten başka fen, sosyal ve kültür bilgileri öğrencilere öğretiliyordu.

1878 Berlin Kongresi'inden sonra Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Kosova Vilayeti en kuzey, uç vilayeti olması, çok etnikli nüfusu ve Avusturya-Macaristan, Rusya ve Balkan devletlerinin vilayete genişleme özlemlerine karşı gelmek için Babiali'nin Kosova'ya daha fazla dikkat etmesi, iktisadi, eğitim, kültür gelişmesine önem vermesine neden olmuştur.

Ancak, XX. yüzyılın başlangıcında Kosova'da gelişen modern Türkçe eğitim 1912 yılında I. Balkan Savaşı ile sona erdirildi. 1912 yılında I. Balkan Savaşı'nda Balkan Devletlerinin ittifakı karşısında yenilgiye uğrayan Osmanlı Devleti, Kosova Sancak ve Makedonya'yı Sırbistan Krallığı'na bırakmak zorunda kaldı. Bu yenilgi ile Kosova'da yaşamaya devam eden Türkler egemen durumdan milli azınlık durumuna düştüler ve kendi dilinde, Türkçe eğitim görme hakkını kaybettiler.

1877-1912 yılları arasında Balkanlar dolayısıyla Kosova Vilayeti son derece karışık idi. Osmanlı Devleti'nin Rumeli toprakları için büyük güçlerden Avusturya- Macaristan ve Rusya'dan başka, 1878 yılında, Berlin Kongresi'yle bağımsızlığına kazanan dört Balkan devleti de: Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan (1908) ve Yunanistan (1829) ilgi göstermeye ve bu yönde genişlemeye arzu etmekteydiler. Balkan devletleri, bu dönemde ister kilise ister de eğitim kurumları ders kitap ve araçları ile devlet propagandalarını yaymaktan başka okullar birer depo haline dönüştürülmüştü. Diğer taraftan Rusya ve Avusturya-Macaristan Kosova Vilayetin'deki Ortodoks ve Katolikleri aynı mezhepten olmaları gerekçesiyle vatandaşları gibi himaye edip, bu gayrimüslimlerde etkilerini artırmaya girişmişlerdir.

Kosova Vilayeti'nin çoğunluk nüfusunu teşkil eden Arnavut aydınları ulusal uyanışı geliştirmek amacıyla anadilde eğitim ya da Osmanlı devlet okullarında Arnavutça dersinin öğrenilmesi için mücadele vermişlerdir. Ancak, 1912'de I. Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti Balkan İttifakı'ndan yenilgiye uğramasıyla, Rumeli'den dolayısıyla Kosova Vilayeti'nden çekilmeye mecbur kaldığından dolayı Türklerden başka Arnavutlar da kendi dillerindeki eğitimden yoksun kaldılar.

Kaynakça:

Akyüz, Yahya, Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-2004. Ankara : Pegema Yayınları, 2004.

Andonyan, Aram. Balkan Harbi Tarihi. Çev. Zaven Biberyan. İstanbul:yy: 1975.

Asim, Mücahit. "Kosova Vilayetinde İptidailer". Çevren. No 37. Priştine: 1983.

Asim, Mücahit. "Kosova Vilayetinde Rüştiyeler". Çevren Sayı 22. Prişrine:1983.

1896 Kosova Vilayeti Salnamesi . Yayına Hazırlayan Yıldırım Ağanoğlu. İstanbul:Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, 2000.

Balcı, Ramazan. "Kosova İslahatı (1896-1905):Rumeli Vilayeti Salnamesinde Mevadd-i İslahiye Layihasi'nin Kosova'da Uygulanması". İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası. Cilt 22, Sayı 2.(Güz 2012): 1-37.

Bayur ,Yusuf Hikmet. Türk İnkılabı Tarihi. Cilt II, Kısım I. Ankara : T.T.K. Yayınları, 1973.

Çanoviç, Svetozar. Speçifiçni Problemi Nastave u Şkolama Kosova i Metohije, Priştine:yy, 1967.

Çelebi, Durmuş Mustafa ve Koro, Bedrettin. " XX. Yüzyılda Kosova'da Türkçe Öğretim Programlarının Uygulanması". Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Sayı 32 Yıl 2012/1: 137-154.

Deçanac, Sava. "Prizren". Savremenici o Kosovu i Metohiji 1852-1912. (Kosova Metohiya Çağdaşları). Belgrat Sırp Edebiyatı Kooperativi , 1988:107-129.

Demir, Necati, "Başbakanlık Osmanlı Arşivlerine Göre 1877-1912 Yılları Arasında Kosova'da Eğitim Ve Öğretim". ZFWT, Zeitschrift für die Welt der Türken, Journal of World of Turks, Vol. 2. No. 3..Yıl 2010: 3-26.

Gölen, Zafer. "Mehmet Akif Ersoy'un Gençliğinde Balkanlar'da Osmanlı Coğrafyası. www.Zafer GOLEN_makif_yenipazar.pdf. 1.11.2016.

Hall, Richard C, Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası. Çev.: M. Tanju Akad.. İstanbul, Homer Kitabevi: 2003.

Halaçoğlu, Ahmet Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913). , Ankara :Türk Tarih Kurumu, 1995.

İpek, Nedim. "Kosova Vilayeti Dahilinde Gerçekleşen Göçler". History Studies, Volume 2/1, 2010, 65-91.

İvaniç, İvan. Srpske Manastirske, Seoske i Varoşke Şkole u Turskoj. Beograd: yy, 1913.

Karal, Enver Ziya. OsmanlıTarihi. Cılt VII. 2. Baskı. Ankara: TTK Yayınları, 1977.

Kaleşi, Hasan, "Prizren Kao Kulturni Centar za Vreme Turskoga Perioda". Gjurmime Albanologjike 1, Priştine, 1962.

Karpat, H. Kemal. Ottoman Population 1830 – 1914 Demograpik and Social Characteristics. Wisconsin Universite Basımı: 1885.

Karpat, H. Kemal. Studies on Ottoman Social and Political Histor. Seçilmiş Makaleler ve Denemeler. Editör: Rehinard Schukze. Brill-Laiden-Boston-Köln: 2002.

Kodoman, Bayram. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi. İstanbul : Ötüken Yayınevi,, 1980.

Koçer, Ali Hasan. Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923. İstanbul : MEB, 1992.

Kostiç, Petar." Prosvetno-Kulturni Život Pravoslavnih Srba u Prizrenu i Njegovoj Okolini u XIX i Početkom XX Veka. Üsküp:yy, 1933.

Köseoğlu, Mehmet. "Nüfus Kaynakları ve Sözlü Tarih Kaynaklarına Göre Balkan Savaşları Sırasında Kosova'dan Samsun'a Göçler ". History Studies Special Issue on Balkan Wars Volume 5/ Issue 6 2013, 17-40.

Mehmeti, Sadik. "Arsimi në Kosovë Gjatë Riliindjes Kombëtare Shqiptare (1830-1912)". (Yayımlanmayan Doktora tezi), Tirana, 2014.

McCarthy,Justin. Ölüm ve Sürgün". Çev. Bilge Umar. İstanbuİnkilap Yayınları: 1998.

Özkan, Salih, "Arşiv Belgelerine ve Maarif Salnamelerine Göre XX.. Yüzyıla Girerken Kosova'da Eğitim ve Eğitim Kurumları". Yayınlanmayan Bildir., VII.Uluslararası Atatürk Kongresi. Üsküp-Manstır, 2011.

Nurdoğan, M.Arzu. "II. Abdülhamit Döneminde Kosova'daki Gayrimuslim Okullaşma ve Babialinin Bu Okullara Yönelik Politikaları". Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri. 13(1), 2013, 557-583.

Premoviç, Rajko, Golgota Srba u Staroj Srbıjı ı Pohod Srbıje ka Svojım Prostoru. https://www.scribd.com/doc/133837877/Golgota-Srbije .2.11/2016

Recepagiç, Yaşar," Shkollat dhe aresimit ne Kosove nga fundi i Shekullit XVIII gjer ne 1918". Priştine: Kosova Sayı 1, Yıl1972.

Reçepagiç, Yaşar. Zhvillimet i arsimit dhe i sistemit shkollor se Kombesise Shqiptare ne teritorin e Jugosllave se sotme deri ne vitin 1918. Priştine:yy, 1970.

Shatri, Bayram i. Arsimi Fillor në Kosovë në Sekullin XX. I. Priştine: Libri Şkolor, 2008.

Sofuoğlu, Ebubekir. 1851-1912 Arası Osmanlı Arşiv Belgeleribe Göre Kosova'da Osmanlı İdaresi., İstanbul:Ukid Yayınları,, 2006,

Taşdemirci ,Ersoy. "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar". Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:10, Yıl:2001. 13-30.

Topsakal, Cem ve Koro, Bedrettin, Kosova'da Yaşayan Türkçe Eğitim. Prizren:Bay Yayınları,, 2007.

T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti, İstanbul, 2007

Ünlü Mücize, Kosova Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1877 – 1912). Ankara: Gece Kitaplığı,, 2014

Yiğit, Yücel, "Prizren Sancağı'nın İdari Yapısı (1864-1912). ,History Studies.Volume 2/1 2010.114-146

Yiğit ,Yücel. "Milliyetçilik Çağında Prizren İttihat Cemiyeti",Turkish Studies, İnternational Periodical For the Languages Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/8 Fall 2009,2463-2493.

Yılmaz, Ergin. "Osmanlı Devleti Arnavutçayı Yasakladı Mı?",İnternatıonal PeriodicalFor The languages, Literature And History of Turkish or Turki. Ankara-Turkey: Volume 9/7, Summer 2014, . 1-11,

Zenelaj, M. Eqrem. Diplomacia E Ismail Kemal Bej Vlorës, Rivalitet e brendshme në Shqiperi dhe Rruga e Pavarësisë 1912=1913. Priştine: Vatra, 2013.

Atsız Mecmua'da Türk Dünyası'na Yönelik Algı Oluşumu

(Perception Formation Towards Turkish World At Atsız Mecmua)

Murat YILMAZ *

Öz:

Atsız Mecmua 15 Mayıs 1931 -25 Eylül 1932 târihleri arasında 17 sayı olarak yayımlanmış milliyetçi ve köycü bir fikir/edebiyat dergisidir. Derginin yazar kadrosunu dönemin birçok tanınmış ya da yıllar sonra tanınacak ilim, fikir ve edebiyat adamları oluşturmaktadır. Dergide tarih, iktisat, halk edebiyatı, sosyoloji, şiir, hikâye gibi çok farklı alanlardan yazılar ve gündemle alâkalı eleştiri makaleleri yer almaktadır. Türk Ocakları'nın kapatılmasıyla birlikte yayımı da sona eren Türk Yurdu'nun açtığı boşluğu doldurmak amacıyla çıkarılan Atsız Mecmua, Türkiye Cumhuriyeti'ne fikirsel ve kültürel olarak rehberlik vâzifesi görmeyi amaçlamıştır. Bu vazife devlet sınırları içerisindeki gelişmelerin yanı sıra, sınırlar dışında kalan Türk Dünyası'na yönelik bir algı oluşturmayı da kapsamaktaydı. Ulus devlet temelli olarak inşâ edilen Türkiye Cumhuriyeti'nin bu erken yıllarında toplumun Türk Dünyası'na bakış açısının hangi minvalde ve ilgisinin ne ölçüde olduğunu belirlemede Atsız Mecmua önemli bir kaynaktır. Dergide yer alan yazılardan yola çıkarak Türk Dünyası'nın nasıl tanımlandığı, hangi târihsel ve sosyo-kültürel kodlar üzerinden yakınlık kurulduğu ve Türkiye Cumhuriyeti ile o yıllarda büyük bölümü Sovyet Rusya çatısı altında bulunan Türk Dünyası'nın ileriye dönük ilişkilerinin yönlendirilmesinde hangi politik esasların temel alınması gerektiği gibi sorulara cevap aranacaktır. Bu çalışma ile erken dönem Cumhuriyet Türkiye'sinde Türk toplumunun başka devletlerin egemenliği altında olsa da Türk Dünyası'na yönelik ilgi ve alâkalarının devam etmekte olduğu vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Atsız Mecmua, Dergi, Milliyetçilik, Turancılık, Türk Dünyası.

* KTÜ Tarih Bölümü, Türkiye, Trabzon, muratsiz61@hotmail.com.

Abstract :

Atsız Mecmua is a nationalist and village supporter literature journal comprised of 17 volumes and published between 15 May 1931 and 25 September 1932. The writers of the journal are mostly scientists, intellectuals or authors who were famous during the days or became known years later. The journal includes different works in various fields such as history, economy, fok literature, sociology, poem, story and criticism articles related to the agenda of the day. Atsız Mecmua, which was created in order to fill the gap that occured as a result of the closure of Türk Ocakları and Türk Yurdu, aimed to guide the Turkish Republic both intellectually and culturally. This aim also included creating perception in regards to the international Turkish World in addition to the domestic developments. Atsız Mecmua is an important source in terms of determining the outlook of the society on the Turkish World during the early years of the Turkish Republic which was established as a nation-based country and in terms of determining the extent of their interest. Based on the articles posted on the journal, questions such as how the Turkish World was identified, through which historical and cultural codes intimacy was established and which political principles were taken into consideration while directing the relationships with the Turkish World which was majorly owned by Soviet Russia will be answered. This study emphasizes that even though the Turkish society was under the sway of other countries during the early years of the republic, the interest and relationship with the Turkish World still continues.

Keywords: Atsız Mecmua, Journal, Nationalism, Turanism, Turkish World.

Giriş

Atsız Mecmua, Türk Ocakları'nın 10 Nisan 1931'de toplanan olağanüstü kurultayında siyâsî gerekçelerle kendisini fesh etme kararı alması (Kodal, 2014: 310) ve resmî yayım organı olan Türk Yurdu'nun da yayımının durdurulmasından sonra çıkmıştır. 1931 yılı itibariyle 260'ı aşkın şubesi ve 30 binden fazla üyesiyle (Acar, 2004: 86) Türk milliyetçiliğinin bu en önemli sivil toplum kuruluşunun kapatılması başka bir çalışmanın konusu olmakla birlikte, Atsız Mecmua'nın çıkış amacı noktasında bizlere yorumda bulunma imkânı tanımaktadır. Zirâ, Atsız Mecmua Türk Yurdu'na ara verilmesinin hemen ardından oluşan boşluğu doldurmak ve Türk milliyetçiliğinin yayım noktasında temsiliyetini devam ettirmek maksadıyla çıkmıştır. Bu bakımdan Atsız Mecmua'yı çıkaranların Türk Ocakları müdâvimi kişiler olması şaşırtıcı değildir.[1] Atsız Mecmua'nın sâhibi ve müdürü 20. yüzyılda Ziyâ Gökalp'tan sonra Türkçülüğün bayraktarlığını üstlenen Nihâl Atsız'dır. Atsız Mecmua'yı çıkardığı sırada Türkiyât Enstitüsü'nde Prof. Dr. M. Fuad Köprülü'nün asistanlığını yapan 26 yaşındaki Atsız, Türkçülük fikrinin gelişimi noktasında Atsız Mecmua'yı bir vasıta olarak kullanmıştır.

Bu çalışmanın asıl konusuna geçmeden evvel derginin şekilsel özelliklerinden bahsetmek gerekmektedir. İstanbul merkezli Atsız Mecmua'nın ilk sayısı 15 Mayıs 1931'de çıkmıştır. Aylık olarak yayımına devam eden derginin 17. ve son sayısının târihi ise 25 Eylül 1932'dir. Aralıksız olarak 17 ay boyunca yayımlanan Atsız Mecmua, 80 sayfalık son sayısı hâriç 24 sayfa olarak çıkmıştır. 17 sayısında da kapak logosu olarak arka ayaklarının üzerine oturup uluyan bir kurt ve kurdun baş tarafından geçen bir hilâl bulunmaktadır. Derginin ilk 6 sayısında kapakta slogan olarak birliği temsil eden Ziyâ Gök Alp'ın "Ben, sen, o yok; biz varız" cümlesi kullanılmıştır. 7-12 numaralı sayılarda yine Ziyâ Gökalp'a âit Tük Dünyası'na hitap eden "Bütün Türkler bir ordu, katılmayan kaçaktır" cümlesi yer alırken, 13-15 numaralı sayılarda "Millet kesesinden çırpan çarpılmalıdır", 16 numaralı sayıda "Vazifeye tapılır; hak verilmez, alınır" ve son sayıda da "Fertler ölür, millet yaşar" cümleleri slogan olarak kullanılmıştır. İlk 16 sayısı 15 kuruştan satılan derginin 80 sayfalık son sayısı ise 50 kuruş fiyat etiketiyle piyasaya çıkmıştır. Kendisini "Aylık fikir mecmuası" olarak nitelendiren derginin dönemin birçok ilim, fikir ve edebiyat adamının yazılarından oluşması değerinin bir ölçütü olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla Atsız

1 Nitekim Atsız Mecmua'nın imtiyâz sâhibi ve sorumlu müdürü olan Nihâl Atsız [1905-1975] Türk Ocağı'na giden gençlerden biri olduğunu ve hattâ arkadaşlarıyla 1926'da Türk Ocağı'nda Kızıl Elma adıyla bir oda açıp burada Türkçülük tartışmaları yaptıklarından bahsetmektedir bknz. (Atsız, 2009: 111).

Mecmua, 1930'lu yılların başında Türkiye'de Türk Dünyası'na olan bakışı anlama yönünden zengin bir muhteva sunmaktadır. Bu muhtevanın dönemin aydınları diyebileceğiz kişiler tarafından oluşturulması ise topluma öncülük etmesi beklenen zevatın bu konudaki düşüncelerini anlayabilme ve onlar üzerinden toplumu okuyabilme şansını da bizlere vermektedir. Bu sebeple Atsız Mecmua'nın taşıdığı önem oldukça büyüktür.

Biz bu çalışmamızda Atsız Mecmua'dan hareketle târihî, siyâsî, kültürel ve demografik yönlerden Türk Dünyası'na yönelik algı oluşumunu inceleyerek birtakım sonuçlara ulaşacağız.

A. Târihî Yönden: Atsız Mecmua'da Anadolu/Batı Türkleri ile Orta Asya/Doğu Türkleri arasında târihsel anlamda köklü bir birlikteliğin varlığı ortaya koyularak Türk ırkı ve Türk vatanı kavramlarının ortak bir değer olduğu belirtilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Nihâl Atsız Türklerin Aryanî değil, Turanî bir ırk olduğunu vurgulayarak, o dönemde Türkiye'de revaç bulacak olan Türkleri Hind-Avrupalılara eklemlemek isteyen Türk Târih Tezi'nin tersine Orta Asya kavimleriyle olan kökensel bağlara dikkat çekmektedir (H. Nihâl, 1931: 6-7). Atsız, Türklerin târihinin Orta Asya'daki Türkistan denilen bölgede başladığını belirterek târihî yönden Anadolu ile Orta Asya arasında kökü binlerce yıla uzanan bir köprünün varlığına işaret etmektedir (H. Nihâl, 1932a: 279). Böylece Türkiye Cumhuriyeti'nin soy bağlarını esas alacak her türlü ilişkisini Avrupa ile değil, Orta Asya/Doğu Türkleri ile yapmasının daha gerçekçi ve anlamlı bir siyâset olduğunu vurgulamaya çalışmaktadır.

Bu konuyla bağlantılı şekilde Osmanlı dönemi târihçiliğin bir özelliği olan Doğu Türklüğüne yönelik eleştirel târihyazımının yıkılmaya çalışılması da oldukça dikkat çekicidir. İmzâsız olarak yayımladığı bir makalede Nihâl Atsız, Osmanlı döneminden Türkiye Cumhuriyeti'ne intikâl eden ve Cengiz Han ile Timur Bey hakkında olumsuz görüşler ihtivâ eden târihyazımına eleştiri getirmektedir (*** [Nihâl Atsız], 1932: 76). Zeki Velîdî Togan tarafından kaleme alınan "Türk Destanının Tasnifi" isimli yazı dizisinde de millî târihe İslâmiyet ve Osmanlı hânedanlığı gözlüğü ile bakan ve örneklerini Osmanlı târih yazıcılığında sıkça gördüğümüz anlayış eleştirilerek Doğu Türklüğü kökenli Cengiz ve Timur'a yönelik düşmanca diyebileceğimiz algısal tavra karşı çıkılmaktadır (Ahmet Zeki Valîdî, 1932b: 28-29). Sonradan öğrencisi Nihâl Atsız'ın teverrüs edeceği ve geliştireceği bu târih telakkisi ile Togan, Osmanlı bakiyesi olan Anadolu/Batı Türklüğü ile Cengiz ve Timur'un bakiyeleri diyebileceğimiz Orta Asya/Doğu Türklüğünün düşman değil, aynı soy, târih ve kültürden gelen kardeş olduğu bilincini yerleştirmeye çalışmıştır. Bu noktada Togan, vatan kavramını da işin içine sokarak Türk vatanının yalnız Anadolu'dan ibâret olmadığını târihe göndermede bulunarak açıklamaya çalışmaktadır: "On birinci asırda Selçukîlerin Garbî Asya muhaceretine kadar Türklerin bir tek vatanı vardı: "Türkistan"… Sonra Garbî Asya'da yeni bir Türk vatanı vücude geldi: "Türkiye" (Ahmet Zeki Valîdî, 1931c: 51). Böylece Togan, Anadolu Türklerine o gün için Sovyet Rusya ve Çin hâkimiyeti altında bulunan Türk topraklarının da kendi vatanları olduğu bilincini yerleştirmeye çalışarak Türklere âit vatan kavramının sınırlarını genişletmiştir. Bu şekilde Atsız ve Togan'ın görüşleriyle, Türk Dünyası'na yönelik târihsel köklerle sağlamlaştırılmış bir algı topluma yerleştirilmek istenmiştir.

B. Siyâsî Yönden: Türk Dünyası'nın siyâsî olarak bir çatı altında toplanması meselesi Atsız Mecmua'nın dikkat çektiği konulardan birisidir. Bu anlamda Nihâl Atsız'ın "Türk Eli bölünmez bir bütündür. Bu bütünün, bugün dışarda kalan parçalarını da bir gün içeriye alacağız" cümlesi (H. Nihâl, 1932b: 56) siyâsî mânâda Türk Dünyası'na yönelik bir bütünleşmeyi ifâde etmektedir. Türkçülüğün siyâsî bir tezahürü olan Türk Dünyası'nın birleşmesi anlayışı, Atsız'ın ömür boyu sürdüreceği Türkçülük felsefesinin de temel direklerinden birisidir.[2]

Türk Dünyası'nın siyâsî birleşimi düşüncesi Atsız Mecmua'da sâhip çıkılan ve desteklenen bir fikirdir. Atsız Mecmua yazarlarından Dâniş Remzi, Turan Cemiyeti, Türkler Mahfili, Kızıl Elma Muhipleri Cemiyeti gibi yapılmasını kesin hayırlı olacak şekilde düşündüğü millî mefkûre arz eden cemiyetlere birçok kesimin karşı olup, gülünç ve çocukça görüldüğünü acı bir şekilde dile getirmektedir

2 Atsız'ın Türk Dünyası'na bakışı ve algısı konusunda bknz. (Yılmaz, 2014: 163-176).

(Dâniş Remzi, 1932b: 123). Dolayısıyla bu fikrin bayraktarlığını yapan Atsız Mecmua'nın üzerine düşen sorumluluk ve vazifenin ne kadar büyük olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Bu sebeple Türk Dünyası'nın siyâsî birleşimi konusu, yazılarda ihtimamla işlenmektedir.

Nihâl Atsız bir yazısında Türk milleti yerine Türk milletleri deyip, Özbek, Kazak, Kırgız gibi boy adlarının ön plana çıkarılmasından ve millet kavramı yerine kullanılmasından rahatsız olduğunu ifâde etmektedir. Bununla birlikte siyâsî olarak ayrı ayrı Türk cumhuriyetlerinin varlığına da karşıdır. Ona göre Türkler "ya Garbî Trakya'dan Yakutistana kadar birleşecek, yahut da yer yüzünden kalkacaktır." O günkü siyâsî konjonktür içerisinde Türk cumhuriyetlerinin ayrı ayrı yaşamasını olanaksız gören Atsız, "Bir büyük Türk İli vardır. Bu il daima bir merkezden idare olunacaktır." cümlesi (H. Nihâl, 1932c: 164) ile de Türk Dünyası'nın siyâsî yönden bir bütün olmasının zarûriyetini vurgulamaktadır.

Atsız Mecmua'nın son sayısında yayımlanan bir makalede de Türk Dünyası'nın siyâsî olarak birleşmesi anlayışı bir ülkü olarak açıklanmaktadır. Okuyucuya Türk Dünyası'nı kapsayan bir harita gösterilip, Sovyet Rusya hâkimiyetindeki Türk toprakları siyah ile boyanarak "senin kurtulmamış kardeşlerinin yaşadığı yerleri gösteriyor" denilmektedir. Bu haritada gösterilen "kurtulmamış Türkeli"nden önce başka milletleri düşünenlere ve kanı, dili, an'anesi bir olan Türkleri bir bayrak altında toplamak isteyen Türkçülük fikrinin aleyhinde bulunanlara karşı dikkatli olunması gerektiği uyarısı yapılmaktadır. Aynı makalede Türk gençliğine öğüt niteliğinde hatırından çıkarmaması için verilen 10 şartın ilkinde de "Bütün Türkler bir devlet halinde, bir bayrak altında toplanacaklardır." cümlesiyle ([İmzasız], 1932b: 172-173) Türk Dünyası'nın siyâsî olarak birleşmesi gerçekleştirilmesi kesin ve elzem bir ideal olarak topluma aksettirilmektedir.

Anadolu Türklerinin Sovyet Rusya hâkimiyetindeki Orta Asya Türkleriyle yakından ilgilendiği Atsız Mecmua'da okuyucuya hissettirilmektedir. Dâniş Remzi tarafından "Türkistan, Azerbaycan, İdil-Ural ve Kırım atsızlarına" ithâf edilen duygu yüklü "Mahkûm" şiirinde Sovyet esâreti altında yaşayan Türkler için "Mahkûm diyenlere mağrur bakıp yürü…/ Zincirli kolların yurdunda şan verir!" denilerek onlara moral verilmekte ve geleceğe yönelik olumlu bakış açısı kazandırılmak istenmektedir (Dâniş Remzi, 1932a: 2). Zirâ onların esâretten kurtarılması ancak siyâsî olarak Türk Dünyası'nın birleşimi ile sağlanabileceğinden bu şekilde Turancılığa duygusal bir zenginlik de katılmaktadır.

Atsız Mecmua'da sadece Orta Asya'da bulunan Türkler değil, diğer coğrafyalardaki Türkler de bu tür algı oluşumu içerisindedir. Dolayısıyla Atsız Mecmua'da Türk Dünyası'nın sınırlarının olabildiğince geniş tutulduğu görülmektedir. Bununla ilgili olarak üniversite talebelerinin komşu memleketlere yaptığı kısa süreli seyahatlerde Türklerin yoğun olduğu Garbî Trakya, Bulgaristan, Romanya, Antakya[3] gibi yerlere gitmeleri ve buralarda Türklerle meskûn bölgeleri ziyâret etmeden, oralardaki Türklerle temas etmeden geri dönmemeleri salık verilmektedir. Bunu yapmanın vereceği mânevî zevkin dışında ayrıca Türkiye'nin istikbâli için amelî neticeler doğuracağı da belirtilmektedir (Pertev Naili, 1931: 92). Zirâ bu tür duygusal yakınlıklar ileride amaçlanan siyâsî birlikteliğe olumlu yansıyacak ön hazırlıktır. Bu şekilde Atsız Mecmua, Türk Dünyası'na yönelik algı oluşumunda birliktelik noktasında siyâsî bir gaye hedeflediğini okuyucularına açıkça ifâde etmektedir.

C. Kültürel Yönden: Atsız Mecmua'da Türk Dünyası'na yönelik algı oluşumunda kullanılan argümanların en fazla kültürel değerler olduğu görülmektedir. Bu bağlamda da Türk Dünyası'nda ortak bir kültür birikimi ve zenginliğinin varlığına işaret edilmektedir. Zeki Velîdî Togan kaleme aldığı "Türk Destanının Tasnifi" isimli bir yazı dizisi ile Türk destanlarının gelişim ve ayrışım safhalarını göstermekte, Doğu Türklüğüne âit destanları inceleyerek okuyuculara bu konuda bilgiler vermektedir (Ahmet Zeki Valîdî, 1931a: 4-5; 1931b: 27-30; 1931c: 51-55; 1931ç: 99-103). Bu destanların kültürel olarak Anadolu Türklüğüne yabancı olmadığını vurgulayıp, "Türk milli kültürünü kendisine istinatgâh edinen millî Türk hükûmeti buna ehemmiyet vermelidir" diyerek de Türkiye Cumhuriyeti yöneticilerine göndermede bulunmaktadır. Ayrıca Doğu Türklerinin destanlarını tasnif edecek olan ilim adamlarına

3 1931 yılında Antakya, Fransız mandası altında bulunup 1939 yılında vilâyet olarak Türkiye Cumhuriyeti'ne dâhil olacaktır.

da Türkistan coğrafyasını ve Türk milletinin muhtelif devirlerdeki sosyal hayâtını iyi bilmeleri gerektiği uyarısını yapmaktadır (Ahmet Zeki Valîdî, 1931ç: 101). Böylece Anadolu Türklerinin Orta Asya Türkleri ile zamana ve coğrafyaya bağlı olarak meydâna gelebilecek yabancılaşmasının önüne geçebilmek için ilmî yönden yapılacak araştırmaların önemine bu şekilde dikkat çekilmektedir.

Viktor Belayef'in Orta Asya Türk musîkîleri hakkındaki çalışmaları o sırada Türkiyât Enstitüsü asistanlarından olan Abdülkadir İnan tarafından Rusçadan Türkçeye tercüme edilip Atsız Mecmua'da yayımlanmıştır. Bu yazılarda özellikle Özbek ve Türkmen musîkîlerinin târihî oluşumu üzerinde durulmuş, musîkî makamları hakkında teknik bilgiler, musîkî aletlerini tanıtıcı mâlûmat ve hattâ birkaç Özbek musîkîsinin notalarını gösteren şemalar da verilmiştir (Belayef, 1931a: 30-33; 1931b: 103-109). Böylece Anadolu/Batı Türklerinde müzik bilgisi ve kulak âşinâlığı yönünden Orta Asya/Doğu Türklüğüyle kaynaştırıcı bir algı yaratılmak istenmiştir.

Atsız Mecmua'da siyâsî sınırlar dışında kaldığı belirtilmekle birlikte "asil ve halis bir Türk memleketi" olarak nitelendirilen Kerkük'e âit mâniler de yer bulmuştur (Müderriszâde Selâhattin Sait, 1931a: 110; 1931b: 133; 1932: 52). Mecmuada yayımlanan Kerkük'e âit bu halk edebiyatı ürünlerini incelediğimizde dilinin sokaktaki bir Anadolu Türk'ünün gayet basit bir şekilde anlayabileceği görülmektedir. Örneğin mecmuada yer alan; "Böyle bağlar/ Yar başın böyle bağlar/ Bülbül ağlar gül açmaz/ Yıkılsın böyle bağlar" mânisi (Müderriszâde Selâhattin Sait, 1931a: 110) Türkiye dışında kalmış Türklerin dil bakımından hemen hemen Anadolu Türklüğü ile aynı ve anlaşılabilir olduğu algısını oluşturması bakımından önemlidir. Benzer şekilde Azerbaycan şikesteleri de Atsız Mecmua'da aynı işlevle yer almıştır (Bir Azerbaycanlı, 1932: 52). Dr. Ahmet Caferoğlu'nun Azerbaycan Türklerinin halk edebiyatına dâir çalışması da Türk Dünyası'na yönelik kültürel algı oluşumu içerisinde değerlendirilebilir (Caferoğlu Ahmet, 1932a: 228-231; 1932b: 247-250). Bununla birlikte Azerbaycan'a Atsız Mecmua'da özel bir önem verilmekte olduğu görülmektedir. Zirâ Atsız Mecmua, Azerbaycan'ı farklı bir ülke değil, ırk, kavim, lisan, târih, coğrafya ve kültür itibariyle "şarkî Türkiye" olarak algılamaktadır ([İmzasız], 1932a: 284; Adnan, 1932: 55). Bu şekilde Azerbaycan bölgesinin sınırların dışında kalmış Türkiye Cumhuriyeti toprakları olduğu vurgulanmaktadır.

Çin hâkimiyetindeki Türkistan'da bulunan Gulca şehriyle ilgili izlenimler de Atsız Mecmua'da kültürel bir algı çerçevesinde neşredilmiştir. "Türkistan Kızı" unvanıyla Ilgaz Kâşif tarafından kaleme alınan bu yazı dizisinde o bölgedeki Kazak Türklerinin yaşayışı, eğitim şekilleri, âile hayâtı, müzik türleri ve enstrümanları hakkında bilgiler verilmektedir (Ilgaz Kâşif, 1932a: 253-254; 1932b: 300-302).

Atsız Mecmua'da Türk Dünyası'ndaki basın-yayım faaliyetleri de ilgi konusudur. Mecmuada, Türkiye ve Türk Dünyası'nın çeşitli yerlerinde çıkan milliyetçi nitelikteki mecmua ve gazetelerin toplanıp okuyuculara tanıtılma teşebbüsü içerisine de girilmiştir ([İmzasız], 1931: 21). Kıbrıs'ta çıkan haftalık gazeteler "Masum Millet" ve "Söz", Atsız Mecmua okurlarına tanıtılarak bu gazetelerin satırlarında Kıbrıs Türklerinin anayurda olan kuvvetli bağlılığının hissedildiği belirtilmektedir (K.A., 1932a: 234). Bunun yanında Finlandiya'da Azerbaycan Türkleri tarafından çıkarılan "Yeni Turan" gazetesinden de bahsedilerek, Türkiye Türklerinin gönlünün Sovyetler esâretindeki Türklerle birlikte çarptığı ifâde edilmekte ve şöyle denilmektedir. "Nasıl çarpmasın ki nabızlarımızda tarihin aynı aksisedası vuruyor. Onların ve bizim aynı temiz kanı taşıyan atalarımız vaktiyle aynı sancak altında garbı titretmişlerdi. Türk kardeşler! Sizin ızdıraplarınız, bizim ızdıraplarımızdır." (K.A., 1932a: 236). Üstelik Yeni Turan'da yayımlanan "Turan Kızı" isimli şiirin Kıbrıs'taki Söz gazetesinde de yer bulmuş olması Atsız Mecmua tarafından sevinçle karşılanmaktadır. Zirâ bu basit bir şekilde bir gazetenin başka bir gazeteden yazı istinsah etmesi değildir. Bunun daha yüksek ve daha derin bir mânâsı vardır. Bu da Atsız Mecmua 'ya göre Finlandiya'da ya da Kıbrıs'ta yaşamanın Türkleri birbirinden ayıramamasıdır. Bu ise millî şuurun uyanıklığına bağlanmaktadır (K.A., 1932b: 260).

Berlin'de Azerbaycan Türklerinin çıkardığı "İstiklâl" gazetesinin de tanıtımı yapılarak Azerbaycan'ın bağımsızlığı için çabalayanların bir gün mutlaka amaçlarına ulaşacakları vurgulanmaktadır (K.A.,

1932b: 260). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Lisanı Târihi Müderris Muavini sıfatıyla bulunan Dr. Ahmet Caferoğlu'nun çıkardığı aylık "Azerbaycan Yurt Bilgisi" isimli ilmî dergi de okuyuculara tanıtılmaktadır. Bu dergide M. Fuad Köprülü, Zeki Velîdî Togan, Abdülkadir İnan gibi ilim adamlarının başta Azerbaycan olmak üzere bütün Türklere dâir neşriyâtta bulundukları söylenerek okuyucunun ilgisi celp edilmektedir ([İmzasız], 1932a: 284). Böyle basın-yayım tanıtımlarıyla Türk Dünyası'nda kültürel bir farkındalık yaratılarak işbirliği sağlanmaya çalışılmıştır.

Bu işbirliği çalışmalarına karşın Fransa'da Türkistanlılar tarafından çıkarılan "Yaş Türkistan" dergisinde Zeki Velîdî hakkında yazılan bâzı aleyhteki yazılar Atsız Mecmua tarafından eleştirilmiştir. Derginin yazım dilinin hâlis Özbek Türkçesi değil, Fars etkisiyle bozulmuş şekli olduğu söylenerek ilerleyen sayılarda sürecek olan bir tartışmanın fitili de ateşlenmiştir (K.A., 1932a: 236). Genel itibariyle Zeki Velîdî ile Yaş Türkistan dergisinin sorumlu müdürü Çokayoğlu Mustafa'nın 1918 yılında yaklaşık iki ay süren Hokand hükûmetine dayalı siyâsî anlaşmazlıklarının tekrar gün yüzüne çıkmasıyla alevlenen bu tartışma, uzun süre Atsız Mecmua'nın sayfalarını meşgul etmiştir (K.A., 1932c: 305-306).[4]

Basın-yayım dışında Türk Dünyası'nda birlik oluşturma amaçlı kültürel dernekler de Atsız Mecmua sayfalarında yer almıştır. Zeki Velîdî Togan'ın başkanlığı altında kurulan "Türkistan'ı Öğrenme Derneği"nin faaliyetlerinden bahsedilerek Türk memleketlerinin birbirleriyle olan ilişkilerini artırmayı, mâddî ve mânevî vahdetlerini öğretmeyi derneğin amaç edindiği bilgisi paylaşılmaktadır (A.K., 1931: 20-21).

Ç. Demografik Yönden: Atsız Mecmua'da Türk Dünyası'na yönelik algı oluşumunda nüfus istatistiğinden de faydalanılmıştır. Sovyet Rusya'nın 1926 yılında yaptığı nüfus sayımı verilerini Atsız Mecmua'da okuyucuyla paylaşan Abdülkadir İnan, Sovyet Rusya'da yaşayan Türk boylarının tek tek isimlerini, nüfus bilgilerini, nerede yaşadıklarını ve dinlerini açıklamaktadır. Sonuç olarak da o gün için Sovyet Rusya'da 16.462.381 Türk'ün yaşadığını ve bunların çoğunun Müslüman olup bir kısmının da Şaman, Hristiyan ve Musevî olduğunu ifâde etmektedir (Abdülkadir, 1931a: 8-9). Sonraki sayılarda ise Rusların Orta Asya Cumhuriyetleri dediği Türkistan Cumhuriyetleri olan Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Başkurdistan, Kırım, Tannu-Tuba, Yakutistan, Hakas, Oyrat, Tataristan, Çuvaş ve Azerbaycan'ın târihlerini, nüfus bilgilerini, yüzölçümlerini, başkentlerini ve vilâyetlerini tek tek incelemektedir. Rusların bu cumhuriyetlere yönelik iskân politikalarına dikkat çekerek Türk nüfusunun sistemli şekilde azaltılıp Rus muhacirlerin bu topraklara yerleştirilmesi ve Ruslaştırılması tehlikesini dile getirmektedir (Abdülkadir, 1931b: 34-35; 1931c: 58-59; 1931ç: 75-77; 1931d: 111-112; 1932a: 252-253; 1932b: 122-123). "Büyük Türkistan" olarak adlandırdığı coğrafyada bulunan bu cumhuriyetlere âit nüfus bilgilerinin Sovyet yetkililerce bilinçli şekilde yanlış tutulduğu uyarısını yaparak da bu coğrafyada yaşayan Türk sayısının resmî verilerin çok çok üzerinde olduğunu izâh etmektedir (Abdülkadir, 1931b: 34). Aslında bu istatistikî veriler okuyuculara Sovyet Rusya'daki Türk kesâfetini göstermesi bakımından oldukça mühimdir. Türk Dünyası'nın demografik olarak ne kadar büyük ve güçlü olduğu bu şekilde vurgulanmaktadır. Üstelik Türkiye Cumhuriyeti'nin nüfus olarak oldukça düşük ve özellikle de genç nüfusa ihtiyaç duyduğu bir sırada Sovyet egemenliğindeki dinamik Türk nüfusundan bahsedilmesi oldukça mânidârdır. Aynı zamanda bunların çoğunluğunun Müslüman olduğunun belirtilmesi de dinî bakımdan Anadolu Türklüğü ile benzerliğinin mevcut olduğuna işaret etmek amaçlıdır. Atsız Mecmua okuyucularına bu demografik uyum sayesinde Türk Dünyası'nın birlikteliğine kolayca ulaşılabileceği hissettirilmektedir.

4 Hattâ K. A. müstearıyla bu tartışmayı yapan Nihâl Atsız, yine aynı dergide Çokayoğlu'na kendi imzasıyla bir yazı neşretmiştir bknz. (H. Nihâl, 1932-III: 163-164). Bir süre sonra da müstakil küçük bir risâle dahi kaleme almıştır bknz. (H. Nihâl, 1933).

Sonuç:

Türk Ocakları'nın fesh edilmesinden sonra Türk milliyetçiliğinin sürdürülebilirliği noktasında yayım olarak faaliyet gösteren Atsız Mecmua, Türkçülük ve bunun siyâsî izâhı olan Turancılık yönünde bir politika takip etmiştir. Bir imparatorluğun bakiyesi olarak ulus temelli anlayışla şekillenen Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceğe yönelik aktif siyâsetinde dönemin birçok ilim ve edebiyat adamını bünyesinde barındıran Atsız Mecmua bir yol gösterici olmaya çalışmıştır. Bunu da yukarıda ifâde ettiğimiz üzere Türk Dünyası'na yönelik bir birliktelik ile açıklamıştır. Yöntem olarak birçok yönden Anadolu/Batı Türklüğü ile Orta Asya/Doğu Türklüğünün benzer olduğu okuyucularla paylaşılarak hedef olarak gösterilen birlikteliğin zor olmayacağı; zirâ her iki tarafın da aynı kökenden gelen bir millet olduğu vurgulanmıştır. Türk Dünyası'nın birliği, yâni Turancılık anlayışına uygun bu yayım politikası gereği mecmuada Türk Dünyası'nı tanıtıcı ilmî çalışmalara yer verilerek bu birlikteliğin temellerini sağlam bir şekilde atmaya, toplumun yanında Türkiye Cumhuriyeti'nin siyâsî eliti ve aydın tabakasına yönelik bir algı oluşturmaya gayret edilmiştir. Atsız Mecmua, Türklerin köken itibariyle Asyalı bir kavim olmasından dolayı Türkiye Cumhuriyeti'nin de Avrupa'dan ziyâde Asya'daki soydaşlarıyla yakın ilişkiler kurmasını ve bu doğrultuda da siyâset geliştirmesini beklemektedir. Ancak bu şekilde siyâsî ve kültürel işbirliği ile târihsel bağlarla birbirine bağlı bulunan Anadolu/Batı ve Orta Asya/Doğu Türklüğü demografik avantajlarının de etkisiyle yenide dünya üzerinde güçlü bir şekilde var olabilecektir. Kısaca diyebiliriz ki, Atsız Mecmua, Türk Dünyası'nın geleceğine yönelik bir algı inşâsıyla ses getirici bir şekilde ön plana çıkan ve bir ülkü uğrunda çaba gösteren bir yayım olarak Türk matbuatında yerini almıştır.

Kaynakça:

*** [Nihâl Atsız]. "Maziyi İnkâr Edenler, Darülfünun ve Millî Tarih Kongresi". Atsız Mecmua 16 (15 Ağustos 1932): 73-77.

Abdülkadir. "Soviyet Ülkelerinde Yaşıyan Türk Kavımlarına Dair İstatistik Malûmât". Atsız Mecmua 1 (15 Mayıs 1931a): 8-9.

__. "Türkistan (Orta Asya) Cumhuriyetleri Nufusu". Atsız Mecmua 2 (15 Haziran 1931b): 34-35.

__. "Türkistan (Orta Asya) Cumhuriyetleri Nufusu". Atsız Mecmua 3 (15 Temmuz 1931c): 58-59.

__. "Türkistan (Orta Asya) Cumhuriyetleri Nufusu". Atsız Mecmua 4 (15 Ağustos 1931ç): 75-77.

__. "Türkistan (Orta Asya) Cumhuriyetleri Nufusu". Atsız Mecmua 5 (15 Eylül 1931d):111-112.

__. "Türkistan Cumhuriyetleri Nufusu". Atsız Mecmua 10 (15 Şubat 1932a): 252-253.

__. "Türk Cumhuriyetleri Nufusu". Atsız Mecmua 17 (25 Eylül 1932b): 122-123.

Acar, İsmail. Türk Ocakları. Balıkesir: yy, 2004.

Adnan. "Darbımesel Mecmuaları Kitabiyatı 3". Atsız Mecmua 15 (15 Temmuz 1932): 54-56.

Ahmet Zeki Valîdî. "Türk Destanının Tasnifi I". Atsız Mecmua1 (15 Mayıs 1931a): 4-5.

__. "Türk Destanının Tasnifi II". Atsız Mecmua 2 (15 Haziran 1931b): 27-30.

__. "Türk Destanının Tasnifi III". Atsız Mecmua 3 (15 Temmuz 1931c): 51-55.

__. "Türk Destanının Tasnifi IV". Atsız Mecmua 5 (15 Eylül 1931ç): 99-103.

A. K.. "Fikir Hayatı". Atsız Mecmua 1 (15 Mayıs 1931): 20-21.

Atsız. Türkçülüğe Karşı Haçlı Seferleri. İstanbul: İrfan Yayınevi, 2009.

Belayef, Viktor. "Özbek Musikisi". Çev. Abdülkadir. Atsız Mecmua 2 (15 Haziran 1931a): 30-33.

__. "Türkmen ve Özbek Musikileri". Çev. Abdülkadir. Atsız Mecmua 5 (15 Eylül 1931b): 103-109.

Bir Azerbaycanlı. "Azerbaycan Şikestleri". Atsız Mecmua 15 (15 Temmuz 1932): 52.

Caferoğlu Ahmet. "Azerbaycan Halk Edebiyatında 'Sayacı' Türküsü". Atsız Mecmua 9 (15 İkincikanun 1932a) 228-231.

__. "Azerbaycan Halk Edebiyatında 'Sayacı' Türküsü". Atsız Mecmua 10 (15 Şubat 1932b): 247-150.

Dâniş Remzi. "Mahkûm". Atsız Mecmua 13 (15 Mayıs 1932a): 2.

__. "Menfi Propagandalar". Atsız Mecmua 17 (25 Eylül 1932b): 123-125.

H. Nihâl. "Aynı Tarihî Yanlışlığa Düşüyor muyuz?". Atsız Mecmua 11 (15 Mart 1932a): 279-281.

__. "Çokayoğlu Mustafa Beye Son Cevap". Atsız Mecmua 17 (25 Eylül 1932c): 163-164.

__. "Sart Başı"na Cevap, Yerli Doktorlar Olmadığı İçin Ölen "Merhum" Atsız Mecmua Müdürü'nden Ecnebi Doktorlar Sayesinde Yaşayan Yaş Türkistan Müdürü'ne. İstanbul: Arkadaş Matbaası, 1933.

__. "Türk Vatanını Peşkiş Çekenlere". Atsız Mecmua 15 (15 Temmuz 1932b): 56-57.

__. "Türkler Hangi Irktandır?". Atsız Mecmua 1 (15 Mayıs 1931): 6-7.

Ilgaz Kâşif. "Kulca Hayatından Parçalar". Atsız Mecmua 10 (15 Şubat 1932a): 253-254.

__. "Kulca Hayatından Parçalar". Atsız Mecmua 12 (15 Nisan 1932b): 300-302.

[İmzasız]. "Mecmualar ve Gazeteler". Atsız Mecmua 1 (15 Mayıs 1931): 21-23.

[İmzasız]. "Mecmualar, Kitaplar". Atsız Mecmua 11 (15 Mart 1932a): 284.

[İmzasız]. "Kurtulmamış Türkeli". Atsız Mecmua 17 (25 Eylül 1932b): 172-173.

K. A.. "Gazeteler, Mecmualar, Kitaplar". Atsız Mecmua 9 (15 İkincikanun 1932a): 233-236.

__. "Gazeteler, Mecmualar, Kitaplar". Atsız Mecmua 10 (15 Şubat 1932b): 260.

__. "Mecmua ve Kitaplar". Atsız Mecmua 12 (15 Nisan 1932c): 304-306.

Kodal, Tahir. "Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Ocakları" Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 52 (2014): 295-314.

Müderriszâde Selâhattin Sait. "Kerkük Manileri". Atsız Mecmua 5 (15 Eylül 1931a): 110.

__. "Kerkük Manileri". Atsız Mecmua 6 (15 Birinciteşrin 1931b): 133.

__. "Kerkük Manileri". Atsız Mecmua 15 (15 Temmuz 1932): 52.

Pertev Naili. "Fikir Hayatı". Atsız Mecmua 4 (15 Ağustos 1931): 91-92.

Yılmaz, Murat. "Nihâl Atsız-Turan Yazgan Örneğinde Türk Dünyası Birliği Düşüncesi". Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi 212 (Eylül-Ekim 2014): 163-176.

Çukurova'ya Yerleşen Oğuz Boyları ve Obaları'nın Kullandıkları Yayla Yolları Üzerindeki Antik Yerleşimler

Ancient Settlements on Plateaus Roads Used by the Oghuz Clans Settled in Çukurova

Dr. Aytül KAPLAN *
Ahmet Hikmet BEDİR **

Öz:

Ticaretin başlaması, ülkeler arasına yayılmasıyla, ulaşımı sağlayan yollar da genişlemiş, daha rahat, zamanında ulaşım yapabilmek için sağlam yollar yapılmaya önem verilmiştir. Yollar, dağlar arasından geçse de ovalarda olsa da büyük oranda, tarih boyunca birebir örtüşmektedir. Dağlar arasındaki vadilerde oluşan geçitler, zaten başka bir alternatif bırakmasa da, ovalarda kullanılan yollar yerleşim merkezleri arasındaki en kısa, güvenli mevkiler tercih edildiği için, yine birbirine örtüşürler. Ancak zaman içinde bir kısım güzergahların önemi azalır. Bazen de güzergahlar bir sebepten dolayı kapanır, yolun yönü değişir.

11. yüzyıldan itibaren Çukurova'ya yerleşen Oğuzlar, genelde sosyo-ekonomik durumları göçebe hayvancılığa dayanmasından dolayı, Toros Dağları içindeki, tarihin derinliklerinden bu yana kullanılan, geçitleri ve yolları kullanarak Çukurova'dan yüksek yaylalara veya Orta Anadolu'ya göçmektedirler. Bu göç yolları üzerinde Antik yerleşimler, kaleler, anıtsal kaya mezarları bulunmaktadır. Esasen bu göç yolları üzerinde bulunan Antik yerleşimlerin, büyük merkez konumunda olanlarından başka, henüz bir çoğunda yeterli araştırma yapıldığına rastlanmamıştır. Bu çalışmadaki amaçlardan ilki, günümüzde bölgede meskun olan Oğuzlar'ın yaylaya çıkmak için kullandıkları güzergahlar takip edilerek, varsa henüz üzerinde araştırma yapıldığına rastlanmayan yolları belirleyerek, önemlerini ortaya çıkarmak olmuştur.

İkinci amaç ise, tarih boyunca bölgeye hakim olan ve bölgede meskun olan toplumlar gibi, Oğuzlar'ın da, burayı sahiplenebilmek ve yurt edinmek için, yaptıkları değişimlere dikkat çekilmiştir. Oğuzlar bölgeye geldikleri 11. yüzyıldan itibaren, bölgedeki isimleri kendi kültür ve dilleri doğrultusunda değiştirmişler, yerleştikleri yerlere özellikle kendi boy, oymak ve aile isimlerini vererek, buraları yurt edinmişlerdir.

Anahtar kelimeler:Oğuzlar, Çukurova, Antik Yollar, Güzergahlar, Antik Kalıntılar.

* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Programı Mezunu – Yüreğir Mehmet Akif İnan Anadolu Lisesi Öğretmen
** Kozan Mehmet Akif Ersoy Anadolu Lisesi Müzik ve Bilişim Teknolojileri Öğretmeni

Abstract:

The roads were made wide and steady by starting trade. Transportation was more comfortable and wad made on time. Because of this the reletionship between the countries increased. The roads go past through mountains and from the plains. Today transportation go past the same road like in the past. There are roads in the valleys which are between the mountains and from the gateways. There are roads in the shortest and the most secure points in the plains between the cities. However the importance of some roads reduced- over time- and some roads closed.

In the 11 th century Oğuz, who settled in Çukurova, ranch and they are migrant.And today some Oğuz are still ranch and they are migrant. They migrate to Central Anatolia and the plateaus which are in Taurus Mountains. There are antique villages cities and rock tomb in these roads. Among these, the big cities were examined. But the others stil aren't examined. The first aim of this stuy is to examine the antique work on the roads which are used by Oğuz when the g oto the plataue. By this means, we can find the antique Works and closed antique roads.

The second aim in this study is to find the names of have Çukurova which is changed by Oğuz. Oğuz have changed the names of the region since 11th.

Keywords: Oğuz, Çukurova, Antique Roads, Routes, Ancient Ruins.

Giriş

İnsanoğlunun tabiatta hazır bulduklarına yaptığı her türlü katkı, O'nun kültürel gelişimidir. Kültürel gelişime bakıldığında, geçmişten gelenleri anlayabilmek ölçüsünde, gelecek tasarımı yapılabildiği görülür. Gelecek, geçmişten sızma imkanı bulabilen birikimlerle kurulur. İşte bu kültürdür. Medeniyet ise, bugün bulunduğumuz yerde sahip olduğumuz bilim, tarih, edebiyat, sanat gibi alanlardaki birikimlerle geçmişi anlamaya çalışmak işidir. İnsanoğlunun günlük hayata katkı süreci, evrensel boyut kazanıp, insanlığın doğal akışında kalıcı derin izler bırakmaya başlayınca, medeniyetin varlığı hissedilir. İnsanlığın medeniyet düzeyini yakalayan hiçbir başarısı, insanlığa katkı niteliği taşıyan hiçbir kazanımı bütünüyle yok olmaz. Bunlar kültür ve medeniyet olgularının maddi kazanımlarıdır. Her türlü gelişme, daha öncekilerin emeklerinin ürünü olan temeller üzerine kurulur. Her yeni medeniyet, kendinden öncekilerin birikiminden faydalanmak zorundadır.

Toplumların kültür ve medeniyet kazanımlarını birbirlerine aktarma işi olan iletişimin, evrensel özellik kazanması ticaretin başlaması ile olmuştur. Ticaretin başlaması ve ülkeler arasına yayılmasıyla, ulaşımı sağlayan yollar da genişlemiş, daha rahat ve zamanında ulaşım yapabilmek için sağlam yollar yapılmaya önem verilmiştir. Esasen ticaret amacıyla inşa edilen bu yollar aynı zamanda, egemen büyük kralların, verimli memleketleri istila etmek maksadıyla ordularını geçirdikleri yerler olma özelliği de taşımaktadır. Anadolu'da Hititler zamanından kalan yollar ve Roma Dönemi yolları, kayalardan ufaltılarak elde edilen taşlarla döşelidir. Yollar, dağlar arasından geçse de ovalarda olsa da büyük oranda, tarih boyunca birebir örtüşmektedir. Dağlar arasındaki vadilerde oluşan geçitler zaten başka bir alternatif bırakmasa da, ovalarda kullanılan yollar yerleşim merkezleri arasındaki en kısa ve güvenli mevkiler tercih edildiği için, yine birbirine örtüşürler. Ancak zaman içinde bir kısım güzergahların önemi azalır. Bu yollar daha sonra bölgeye yerleşen halkın bir kısmı tarafından kullanılsa da, yolun kullanılma oranı azalmıştır.

11. yüzyıldan itibaren Çukurova'ya yerleşen Oğuzlar, genelde sosyo-ekonomik durumları göçebe hayvancılığa dayanmasından dolayı, hayvanlarına besin kaynakları bulmak mecburiyetinden, tarihin derinliklerinden bu yana kullanılan, Toros Dağları içindeki geçitlerden ve yollardan yüksek yaylalara ve Orta Anadolu'ya göçmektedirler. Esasen bu göç yolları üzerinde bulunan Antik yerleşimlerin, büyük merkez konumunda olanlarından başka, henüz bir çoğunda yeterli araştırma yapıldığına rastlanmamıştır. Bu çalışmadaki ilk amaç, günümüzde bölgede meskun olan Oğuz Boy ve Obaları'nın yaylaya çıkmak

için kullandıkları güzergahlar takip edilerek, bölgede tarih boyunca çeşitli kavimlerin çeşitli maksatlarla kullandıkları yolların ve güzergahlarının araştırılmasında kolaylık sağlamak ve varsa henüz üzerinde araştırma yapıldığına rastlanmayan yolları belirleyerek önemlerini ortaya çıkarmak olacaktır. İkinci amaç da, tarih boyunca bölgeye hakim olan ve bölgede meskun olan toplumların yaptıkları gibi, Oğuzlar'ın da bölgeye sahiplenebilmek ve yurt edinmek için yaptıkları değişimlere dikkat çekilecektir. Oğuz Boy ve obalarının yayla yolları güzergahları üzerindeki Antik yerleşimlerin araştırıldığına veya yerleşimlerin bu yöntemle araştırıldığına bu zamana kadar rastlanmamıştır.

Metod olarak öncelikle, Çukurova bölgesinin coğrafi yapısı ve Tarihi coğrafyası incelenerek, stratejik öneminden dolayı her zaman başka memleketlerdeki egemen güçlerin bölgeye hakim olmaya çalıştıklarına dikkat çekilmiştir. Bölgenin tarihi gelişimi ve tarih boyunca bölgeye verilen isimler incelenmiş, en eski dönemlerden itibaren aldığı isimlere bakılarak egemen olan baskın güçlerin bölgeye sahiplenebilmek için, özellikle bölgedeki isimleri kendi dilleri doğrultusunda değiştirdikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Daha sonra Oğuzlar'ın bölgeye gelerek yerleşmeleri incelenmiştir. Hayvancılıkla geçinen Oğuzlar'ın, Çukurova'daki bir kısım boy ve obalarının yaylaya çıkmak için kullandıkları yollar tespit edilerek, Çukurova araştırmaları doğrultusunda, bu yollar üzerindeki tarihi yerleşimler, anıtsal kaya mezarları ve kaleler belirlenmiş ve henüz Çukurova araştırmaları içinde rastlanmayan yollar ve güzergahlar bulunmaya çalışılmıştır.

Çukurova Neresidir? Tarih Boyunca Çukurova'nın Aldığı İsimler Nelerdir?

Çukurova, Anadolu'nun güneyinde; kuzey ve doğudan Toros Dağları'nın çevrelediği, güneyinden Akdeniz'e açılan, Seyhan (Saros), Ceyhan (Pyramos), Berdan (Kydnos) ve Göksu (Kalykadnos) Nehirleri'nin taşkınlarla getirdikleri alüviyal toprakların oluşturduğu, gayet verimli, sulak geniş bir ovadır. Orta Anadolu'yu, Yukarı Mezopotamya'yı ve Kuzey Suriye'yi Akdeniz'e bağlaması özelliğinden dolayı da stratejik açıdan önemlidir.

Çukurova çok verimli olduğu ve stratejik öneminden dolayı, tarih boyunca bir çok kavmi cezbetmiş, buraya yerleşen veya burayı yöneten toplumlar, bölgenin sahiplenildiğini göstermek için, buraya kendi dillerinde çeşitli isimler vermişlerdir. En eski dönemlerden itibaren; Hititler buraya "Chalaka=Hilakku" ve "Adaniia"(Ünal 2000: 51; Girginer 2000: 70; Kurt 2006: 14; Çalışkan vd. 2009 :18), demişlerdi ancak, bu dönemde burada Hititler'e bağlı bir devlet olan Kizzuwatna Krallığı vardı ve bundan dolayı da bölgenin diğer ismi "Kizzuwatna" idi (Gotze 1940:73-81). M. Ö. 12. Yüyıl başlarında Hitit İmparatorluğu'nun çökmesi ile bölgede Geç Hitit Şehir Krallıkları'nın varlığı görülmektedir. Bu dönemde bölgenin adı "Adanawa Ovası"dır (Bossert 1948: 521). Büyük Asur İmparatorluğu döneminde bölge "Que ve Hilakku" adıyla bilinir (Turfan 1941: 994; Kurt 2009a: 327vd.). Babil İmparatorluğu Dönemi'nde "Hume ve Pirindu" denilmiştir. Hellenler bölgeye "Kilikia" adını vermişlerdir (Herodotos I. 72; VII. 91; Ptolemaios V. 7. 4; V. 14. 1; Strabon XIV. 5. 1). En eski dönemlerden beridir bölge Dağlık (Taşlık) ve Ovalık olarak iki bölümde isimlendirilmiştir. Antik Dönemde yazarlar; batı bölümüne, Kilikya Tracheia (Κιλιχια τραχέια) ya da Oreine Kilikya (Erzen 1940: 14-16) (Grekçe ορεινη Κιλιχια) ya da Latince Cilicia Aspera, doğudaki Ovalık bölüme ise, Pedias (Κιλιχια πεδιας) veya Idios Cilicia ya da Cilicia Compestris isimlerini vermişlerdir. M. Ö. 1. yüzyıl'da yaşamış olan antik coğrafyacı Strabon'a göre Kilikya Tracheia (Dağlık Kilikya), batı sınırı olan Alanya (Korakesion)'dan Soloi/Pompeipolis (Viranşehir)'e kadar olan kısımdır. Genel kanaate göre, Dağlık ve Ovalık Kilikya'yı birbirinden Limonlu (Lamas) çayı ayırmaktadır. Kilikya'nın Mersin ilinde kalan bölümünde Mersin ilinin en doğu kısmında kalan Mezitli, Kazanlı ve Tarsus bölgesi Ovalık Kilikya içindedir. Pedias (Ovalık kesim) Sol(o) i ve Tarsus'tan en doğuda İssos'a ve kuzeyde Toroslar'ın, Kapadokyalılar'ın yerleşmiş olduğu kuzey yanındaki, kısımlara kadar uzanır. Bu bölge genellikle ovalardan meydana gelmiş, verimli arazilerden oluşur (Sayar, 1999: 196; Ünal-Girginer, 2007: 48).

Antik Dönem'den Oğuzlar'ın Gelişine Kadar Çukurova'nın Kısaca Tarihi

Çukurova Prehistorik zamanlardan bu yana yerleşim bakımından çok rağbet gören bir bölgedir. Anadolu'nun yazıyla tanışarak tarih çağlarına geçtiği Asur Ticaret Kolonileri Çağı (M. Ö. 1950- M. Ö. 1750)'nda, bölgedeki yerleşimler Mezopotamya, Kuzey Suriye ve Kapadokya (Orta Anadolu) ticaretini destekler nitelikte kurulmuştur (Alkım 1959: 69; Turfan 1941: 996; Kurt 2009b: 128.) Hitit İmparatorluk Çağı (M. Ö. 1750- M. Ö. 1200)'nda, bölgede bulunan Kizzuwatna Krallığı Hititler'e bağlıdır (Ünal 2000: 51; Girginer 2000: 70; Kurt 2006: 74; Çalışkan vd. 2009: 18). Geç Hitit Şehir Krallıkları (M. Ö. 1200- M. Ö. 750), Asur İmparatorluğu'nun bölgeyi kolonileştirmesi (M. Ö. 715- M. Ö. 626) ve Yeni Babil Devleti (M. Ö. 626- M. Ö. 585)'nin bölgeye hükmetmek üzere seferler düzenlemesi (Kurt 2008: 117; Kurt 2009b: 185), Seyennesisler Dönemi (Herodotos I.74) ve Pers Hakimiyeti (M. Ö. 585- M. Ö. 333), Büyük İskender Hakimiyeti (M. Ö. 333- M. Ö. 321), Seleukoslar (M. Ö. 312- M. Ö. 12) nihayetinde Roma İmparatorluğu hakimiyeti (M. Ö. 12- M. S. 395) olarak devam eden bir süreç sonrasında, 395 yılında, Roma İmparatorluğu'nun Doğu Roma ve Batı Roma olarak ikiye ayrılmasıyla, Çukurova Doğu Roma yönetimine geçmiştir.

Bizans İmparatorluğu olarak da bilinen Doğu Roma döneminde, M.S. 650 yılında bölgeye başlayan İslam fetih hareketleri buradaki siyasi dengeleri de değiştirmiştir. Kilikya'nın kuzeyindeki Toros Dağları üzerinde bulunan geçitleri kullanan Araplar, Kapadokya ve Lykandos'a seferler düzenlemişlerdir (Buyruk, 2013: 47). Bizans, Antakya Misis arasını terketmek zorunda kalmıştır. Toros Dağları bu tarihlerde Bizans ve Araplar arasında bir sınır oluşturmaktadır (Hellenkemper, 1976: 10- Edwards, 1987: 29). 959 yılında yeniden kuvvetlenen Bizans, bölgedeki sınırlarını Suriye'ye kadar genişletmiştir. 1071 yılında Malazgirt'te Büyük Selçuklu Devleti'ne mağlup olan Bizans, sonraki yıllarda İznik'e kadar geri çekilmiş, bu arada Çukurova hakimiyet mücadelelerine sahne olan bir bölge konumuna gelmiştir (Buyruk, 2013: 47).

Büyük Selçuklu Devleti'nin basıncıyla Anadolu'da bulunan Ermeni Halkı, Doğu Anadolu ve Kapadokya'dan göç ederek, Toros, Antitoros ve Fırat vadilerine yerleştiler (1079-1080). Ermeniler, Çukurova bölgesinde 11. yüzyıl boyunca Bizans İmparatorluğu'na bağımlı olarak birçok yerleşim oluşturmuşlardır. Bizans İmparatorluğu, Toroslar'da kurulu bulunan kalelere Ermeniler'i yerleştirerek, yönetimde de görevler vermiş (Edwards, 1987: 5; Buyruk, 2013: 48), böylece bölgenin hakimiyetini kaybetmemeye çalışmıştır. Çukurova'da Ermeni Krallıkları (Tekfurlukları)' nın kurulduğu bu dönem, 1. Haçlı Seferi zamanlarına denk düşer. Bölge Memlük Devleti'nin hakimiyetine kadar bir çok defalar el değiştirmiştir.

3. Oğuzlar Çukurova'da

Memlük Sultanı Baybars'ın Çukurova'yı Ermeniler'den alma girişimi, bölgenin aşırı tahrip olmasına sebep olacaktır (Streck, 1977: 321). 1277 yılı seferinde Moğollara yardım etmeyen Oğuzlar, Abaka Han'ın zulmünden kaçarak Memlûklere sığındılar ve Memlûk Sultanı Baybars tarafından Gazze'den Antakya'ya kadar olan bölgelere yerleştirildiler. Yaklaşık 40.000 çadır (hâne) olan Oğuzlar, Memlûkler'e tâbi olarak Çukurova'ya akınlar yapmışlar ve kırsalda hakimiyeti ele geçirmişlerdir. Çukurova'daki Ermeni hâkimiyeti sadece Adana, Tarsus, Sis (Kozan) ve birkaç şehir merkeziyle sınırlı kalmıştır (Sümer, 1963: 8; Edwards, 1987: 5; Buyruk, 2013: 48). Tarsus ve Adana taraflarında yerleşen Halep Türkmenleri'nin çoğunluğu ise Oğuzların Üçok koluna mensuptur. Bunlar Yüregir, Kınık, Bayındır, Salur ve İğdir Boyları'dır, (Kanat, 2000: 101). Daha sonra Yüreğir Boyu; Kuştimur, Karalsa, Özer ve Gündüz, V(F)arsaklar'dan oluşan Türkmen gurupları ile beraber Çukurova'da Ramazanoğulları Beyliği'ni kurdular (Sümer, 1963: 9).

Çukurova'ya ilk olarak Oğuzlar'ın Üçoklar Kolu'nun boyları yerleşecektir. Ancak yine 14. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bozoklar'ın kolları da geleceklerdir. Çukurova'ya yerleşen Bozok Kolları'nın başında Avşarlar bulunur. 1375 tarihinden itibaren Kozan (Sis) civarına yerleşmişlerdir (Sümer, 1999:

270- 300). Avşar Boyu'nun Çukurova'daki oymaklarının başında; Horzum, Honamlı, Honamlılar'dan ayrılan Müsürler, Kozanlı, Sırkıntılı, Sofular, Salmanlı, Deller vs. gelmektedir. Avşarlar'dan başka Alkaevli Boy'undan Sakarlar (Kuzucu 2003), Karaevli Boyu mensupları ve diğer obalardan Pehlivanlı, Çağırganlı, Şam Bayadı, Ceridli, Karataşlı oymakları da Çukurova'nın kırsalına dağılmışlardır.

Bölgenin kırsalında Avşar Boyu kadar, Üçoklar'dan olan V(F)arsak topluluklarının da yayıldıklarını görmekteyiz. 15 ve 16. yüzyıllarda V(F)arsaklar, Kozan ve Feke ile Kadirli ve Bahçe'nin kuzey bölgelerine yerleşmişlerdir. 18. yüzyılın sonlarına doğru sahneye çıkan Kozanoğulları'nın da büyük bir bölümünü V(F)arsaklar oluşturur. Çukurova Bölgesi'nde kalıp, Kozanoğulları içinde bulunan V(F)arsak Oymağı'na mensup topluluklar, Kozan'ın dağlık bölgeleri ile Feke ve bugünkü Saimbeyli'ye yerleşmişlerdir. Saimbeyli ve Feke arazileri Kozanoğulları'na mensup ağaların yaylak yerleri olmuştur (Gökbel, 1994: 151). Günümüzde de Feke nüfusunun tamamı Saimbeyli'nin tamamına yakını, Kozan'ın ise aşağı yukarı yarısı V(F)arsak'tır. Ayrıca Gavurdağları veya Nurdağları dediğimiz bölgeye yerleşen V(F)arsaklar'ın çoğunluğu son yıllarda bu dağlardan inerek bir kısmı Düziçi ovasına bir kısmı da (Ulaşlılar) Osmaniye'ye yerleşmişlerdir.

Tarih boyunca diğer kavimlerin yaptığı gibi, Oğuzlar bölgeye geldiklerinden itibaren, bölgedeki isimleri kendi kültür ve dilleri doğrultusunda değiştirmişler, yerleştikleri yerlere özellikle kendi boy, oymak ve aile isimlerini vererek, buraları yurt edinmişlerdir. Ayrıca, Oğuzlar bölgeye geldikleri esas yurtlarında bulunan yer isimlerini de, buraya uyarlayarak kullanmışlardır. Buna uygun en güzel örnekler; Antik Çağdaki ismi "Saros" olan nehirin adını "Seyhan" ve yine Antik Çağda ismi "Pyramos" olan nehirin adını da "Ceyhan" olarak değiştirmişlerdir. Yaklaşık 9 yüzyıldır bölgede meskun olan Oğuzlar, bölgeye de "Çukurova" ismini vererek, buraların Türk Yurdu olduğunu kabul ettirmişlerdir. Günümüzde bölgedeki yer isimlerinin tamamı Türkçe veya Türkçeleşmiş isimlerdir.

4. Oğuz Boyu Karaevli ve Diğer Boylara Bağlı Obalardan Horzum, Müsür, Sakar ve V(F) arsaklar'ın Yayla Yolları Üzerindeki Antik Yerleşimler

Çukurova'daki Oğuz Boy ve Obaları'nın göç için kullandıkları yollar genelde, Yukarı Seyhan Havzası yollarıdır. Yukarı Seyhan yol ağları temelde iki güzergah boyunca uzanır. Güzergahlardan birisi, kuzeye Kayseri ve Yahyalı tarafına, ikincisi de kuzeybatı yönünde, Niğde ve Konya tarafına doğrudur[1]. Bir de V(F)arsaklar'ın meskun oldukları ve yayla olarak kullandıkları bölgeler vardır, buralar da genelde Kayseri ve Kahramanmaraş'a doğru, doğu yönündedir. Bütün bu yollar, tarihte, Kuzey Mezopotamya'nın Kilikya'nın kuzeyinden, Toros Dağları içinden, Kapadokya bağlantısını sağlayan güzergahlar olarak kullanılmıştır.

4. 1. Karaevli Yörükleri'nin Kullandığı Kozan'dan Kayseri'ye Giden Kervan Yolu

Karaevliler, Oğuz Boy Teşkilatı'nda Bozoklar'ın Gün Han Soyu'na bağlı bir boy olarak görülür (Sümer, 1992: 167). Karaevli Boyu, Çukurova'da Seyhan Havzası'na yerleşmiştir.

Karaevliler'in kullandıkları bu yol; Kabasakal Köyü- Akdam(Yörük Konalğası)-Gökdere(yerel ağızla Göğdere)- Akarca- Bostan Köyü- İndirme(tepedir)- Hasan Çavuşlar (Yörükler Ağgaya derler)- Çerkezler- Mansurlu- Yedigöz- Dikme- Yahyalı. Bu yol üzerinde Mansurlu (İnderesi)'da bir Roma yerleşmesi mevcut olup (Sayar 1996: 55vd.; Sayar 2004: 4, 6; Ünal-Girginer 2007: 453) Mansurlu'dan Feke tarafına giden yol üzerinde Maran Kalesi ve Kaleyüzü Gözetleme Kulesi tespit edilmiştir (Salman 2007: 150-153; Buyruk 2013). Yine Mansurlu'nun kuzey yönünde Bostan ve Mansurlu arasındaki yolu kontrol için yapıldığı düşünülen Bayramker Kalesi bulunmaktadır (Ünal-Girginer 2007: 432). Bu yolun

1 Bu yol ve güzergahları, kendisi İmamoğlu'nda yerleştirilerek besicilik yapan, bu yolları daha önceden kullanan, 1958 doğumlu, ilkokul mezunu Karaevli Yörüğü İzzet Topal'dan öğrendik. Karaevli Yörüğü İzzet Topal ile özel görüşme 21 Nisan 2012.

başlangıcındaki Akdam Köyü›nde ise Helenistik Dönemden Geç Bizans'a kadar yerleşim olan büyük bir merkez keşfedilmiştir (Ünal-Girginer 2007: 418).

4. 2. Kışı Ceyhan'da Geçiren Müsür Yörükleri'nin Kullandığı, Kayseri Yahyalı ve Çamardı Bölgesine Giden Göç Yolu

Müsürler, Oğuz Boy Teşkilatı'ndaki Bozoklar'ın Yıldız Han soyundan Avşar Boyu (Sümer, 1999: 274)'na bağlı Honamlı Obası'ndan ayrılan bir koldur. Kışın Ceyhan'da otururlar ancak yaza doğru, Yukarı Seyhan Havzası üzerinden Orta Anadolu'ya göçerler.

Müsürler iki güzergâh kullanırlar. Bunlardan birincisi-, İmamoğlu'dan Aladağ'a kadar- Saygeçit Köyü- Sevinçli- Hacı Hasanlı- Üçtepe- Eğner- Aladağ. Aladağ'dan Yahyalı'ya kadar- Barazama Yaylası- Büyük Çakır- Yeşilköy- Delaluşağı- Dikme- Yahyalı. Bu güzergah üzerindeki Saygeçit- Roma dönemine tarihlenen bir nekropole sahiptir (Bell 1906 www.gerty.ncl.ac.uk/photos_in_album.; diaries Ekim 2012; Ünal-Girginer 2007: 504; Salman, 2008: 283) ve Eğner, Roma dönemi yerleşimi ile Ortaçağa tarihlenen su kemerlerini barındırır (Salman, 2007: 96-106). Günümüzde (2016) ise Eğner, baraj sularının altında kalmıştır.

İkinci güzergâh-Aladağ'dan ayrılır Dölekli- Kamışlı- Çamardı.- Toroslar'ın Kayseri- Niğde- Adana üçgeninde birleşen zirvesi Demirkazık Tepesi'dir. Demirkazık ve Yedigöller bu bölgedeki turizmin en önemli bölgesidir. Müsürler buraya gelen turistleri, gezdirme ve rehberlik görevlerini üstlenmişlerdir. Hem kendi işleri olan hayvancılığı yaparken hem de turizm sektörüyle ilgilenmektedirler. Ayrıca otantik bir hayat yaşadıklarından dolayı turistleri, kendi ikamet ettikleri kara çadır(yurt)larda (keçi kılından imal) ağırlamaktadırlar. Ceyhan'daki en geniş toprağa sahip yörüklerdir.

4. 3. Horzum Yörükleri'nin Kullandığı Kozan- Yahyalı Kervan Yolu

Horzum Yörükleri, Oğuz Boy Teşkilatı'ndaki Bozoklar'ın Yıldız Han soyundan Avşar Boyu (Sümer, 1999: 274)'na mensup bir obadır. En kalabalık olarak Kozan'ın kuzeyindeki en bilindik yaylası olan Horzum Köyü'nde meskundurlar. Horzum Yaylası, ovada- Kozan'da oturanlar için bir yayladır ancak Horzum Obası için yayla, Yahyalı'dır.

Horzum Yörükleri'nin Yahyalı'ya gitmek için kullandıkları yol; Kozan'dan Dağılcak- Horzum- Çulluuşağı- (Üsküyen Geçiti) Akkaya- Feke- Bahçecik Köyü- Mansurlu- Yedigöz- Dikme- Yahyalı güzergahıdır. Bu yol üzerinde Akkaya (Sayar 1994: 40; Sayar 1996: 58; Sayar 2003: 63; Salman 2008: 140), Feke (Altay 1965: 70-71; Ünal-Girginer 2007: 449; Salman 2007: 130-148), Mansurlu'da (Sayar 1996:55vd.; Sayar 2004: 4, 6; Ünal-Girginer 2007: 453) Roma kalıntıları tespit edilmiştir.

4. 4. Sakar Yörükleri'nin Kullandığı Feke-Kayseri Kervan Yolu

Sakarlar, Oğuz Boy Teşkilatı'ndaki Bozoklar'ın Gün Han soyundan Alkaevli Boyu'na (Sümer, 1999: 274) mensup bir obadır (Kuzucu 2003). Büyük çoğunluğu Kozan- Feke arasına yerleşmiştir. Yaylaya göçerken uzun bir yol katederler. Yayla olarak göçtükleri bölge Erciyes ve Kayseri arasıdır.

Feke- Saimbeyli- Belcik Yaylası- Develi yol çatı= Tufanlı Köyü- Şanşa Köyü- Bel (Kayseri- Adana il sınırı) - Sarıkaya- Eşelik- Bakırdağı (Daşçı)- Yeniköy- Madazlı- Ayvat Hacı- Develi- Erciyes Yaylası- Kayseri. Bu yol üzerinde Feke (Altay 1965: 70-71; Ünal-Girginer 2007: 449; Salman 2007: 130-148) ve Saimbeyli (Sayar 1994: 40; Girginer 2004: 63- 64; Ünal-Girginer 2007: 504- 505; Salman 2007: 142vd.) Antik dönemde önemli merkezler olarak tespit edilmiştir.

4. 5. V(F)arsaklar'ın Kullandığı Yayla yolları

V(F)arsaklar, Oğuz Boy Teşkilatı'nda Üçoklar tarafında yer alan kalabalık bir topluluktur. Çukurova'da 14. yüzyılda Ramazanoğulları Beyliği'ni kuran Oğuz Boyları arasında olup, 15. ve 16 yüzyıllarda Kozan, Kadirli, Feke ve Düziçi bölgelerine yayılmışlardır. 18. yüzyılda ortaya çıkan Kozanoğulları Ailesi de V(F)arsak'tır. Kozan, Kadirli, Feke ve Düziçi'nin kuzey bölgeleri, bu topluluğun yaylası olmuş, bölgedeki en önemli yol güzergahlarını ve geçitlerini bunlar korumuştur. Özellikle iskan edildikleri bölge, Kuzey Mezopotamya ile Orta Anadolu (Kapadokya) arasında bağlantıyı sağlayan yol ve geçitlere sahiptir.

Asur Ticaret Kolonileri (M.Ö. 1950-M.Ö. 1750) Çağı'ndan beridir kullanılan ve Hitit İmparatorluk Devri'nin en önemli güzergahı olan, Kayseri'yi Gezbel üzerinden Akdeniz'e ve Suriye'ye bağlayan, bölgenin en önemli ikinci güzergahı olan yol, Toroslar'ın kolu olan Tahtalı Dağları üzerinden geçer (Alkım, 1959: 59-60; Ünal-Girginer, 2007: 41). Kuzeye çıkıldığında da Orta Anadolu›ya- Kültepe›ye ve daha ilerisine gidilir (Alkım, 1959: 69, 61-64; Ünal-Girginer, 2007: 41). Bahadır Alkım›ın 1959 yılında araştırma yaptığı, bir bölümüne Akyol (Ağyol) denilen, Çiçekli Dere Yolu veya Mazgaç Beli- Bağdaş Beli Yolu›na paralel olarak haritalandırdığı ikinci yol, burasıdır. Günümüzde de Adana-Sivas-Kayseri yolu olarak kullanılan önemli bir güzergahtır. Burası, 19. ve 20. yüzyılda Çukurova'nın tarihini araştırmak için bölgeye gelen Avrupalı ve bizden, gezgin ve bilim insanlarının araştırma yaptığı güzergahtır. Ancak bu yolun yaklaşık 40 km. lik bir bölümü, tarihte asıl kullanılan ana yol güzergahı olmayıp, ana yol olan bölüm bilinen güzergahın daha doğusundan geçen bir güzergah olmalıdır. Günümüzde bilinen yol ile asıl güzergah üzerinde yapılan araştırmalar neticesinde, Üsküyen Geçidi'nin güneyindeki Cevizlidere Kervan Yolu'nun, ne zaman olduğu bilinmeyen bir dönemde yine bilinmeyen bir sebepten dolayı kapanmasından dolayı, asıl ana yol güzergahı bırakılıp, yolun güneye yönelmesi ile şimdiki bilinen güzergah kullanılmaya başlanmıştır. Cevizlidere Yolu'nun gittiği güzergaha bakılınca, kavşak noktası olarak Uğurlubağ (Hefkereyebakan) Köyü ve Kalesi görülmektedir. Uğurlubağ (Hefkereyebakan) Köyü ve Kalesi, doğudan Meryemçil Beli, Bağdaş Beli üzerinden Elmedere (Almadere) Geçidi güzergahının Üsküyen Geçidi'ne bağlandığı yolu kontrol etmektedir. Ayrıca Batı yönünde Cevizlidere'den Üsküyen Geçidi'ne açılır. Kuzeyinde ise Kayadarlığı geçidi ile Üsküyen'in kuzeyine çıkan yola hakimdir. Başka bir deyişle Üsküyen Geçidi'nin hem güneyine hem de kuzeyine çıkan yolların ortasındadır. Kuzeydoğusunda da Tenkerli - Tekeç yolu ile Feke'ye bağlanır. Bu yol üzerinde, günümüzde tamamen ortadan kalkan ve yerel ağızda "kiske" denilen metruk bir yapı bulunmaktaydı. Ayrıca Kale, güneyden Karasis Kalesi - Kozan yolu ile de denize doğru giden yola açılır. Köydeki kale Ortaçağa tarihlenmiştir. Ancak köyün çevresindeki yol güzergahları üzerinde Geç Roma Dönemi anıtsal kaya mezarları tespit edilmiştir[2]. Esasen bu yol güzergahı ve Uğurlubağ (Hefkereyebakan) Kalesi, Tenkerli- Tekeç Güzergahı ve bu yol üzerindeki anıtsal kaya mezarlarına, Çukurova'nın tarihi için yapılan araştırmalarda rastlanmamaktadır. Burada bahsi geçen bütün yerleşimler V(F)arsaklar'ın meskun oldukları yaylalar ve köylerdir.

Aslanlı Bel- Meryemçil Beli- Bağdaş Beli- Mazgaç Beli olarak doğu- kuzey bağlantısını sağlayan geçitler üzerindeki yolları Kayseri ve Niğde'ye bağlayan, Elmedere (Almadere) Geçiti de yine V(F) arsaklar'ın yerleşim sahası içindedir. Çukurova Tarihi için yapılan araştırmalarda Elmedere (Almadere) Geçiti'nden de bahsedildiğine rastlanmamıştır. Ancak görülen odur ki, Mezopotamya-Kültepe bağlantısını sağlayan anayol güzergahlarından biri de Almadere (Elmedere) Geçidi üzerinden Uğurlubağ (Hefkereyebakan) Kalesi- Cevizlidere bağlantısı olmalıdır. Zira bu rota Feke üzerinden Mansurlu Köyü doğrultusunda Kültepe'ye kadar uzanmaktadır.

2 Tenkerli Köyü'nden 1968 doğumlu, Sosyoloji Bölümü mezunu Mehmet Arık ile Uğurlubağ Köyü'nden 1978 doğumlu lise mezunu Reşit Bedir vasıtasıyla bu yollar, anıt mezarlar ve kiske kalıntısı görülmüştür ve haberdar olunmuştur. 24 Ağustos 2012, Uğurlubağ Köyü

5. Aladağ-Pozantı Vadisi'nde Kullanılan Yayla Yolları

Bu vadi çok geniş bir alanı kaplar. Bölgede bulunan kaleler ve yerleşimler, yolun önemini göstermektedir. Buradaki yol, günümüzde üzerinde büyük bir baraj yapılan Çatalan'dan geçip, Eğlence'ye buradan da Postyağıbasan Köyü'ne, sonra Gerdibi, Hamidiye, Kamışlı çizgisi boyunca Orta Anadolu'ya çıkar. Sarıçiçek (Ürgenç 2014: 49), Yeniköy (Gireğe) (Ürgenç 2014: 51), İğşa (Işa) (Salman 2007: 92; Ürgenç 2014: 47), Tarmıt (Tamrut) (Salman 2007:86-87; Ürgenç 2014: 43), Hotalanı (Salman 2007: 84; Ürgenç 2014: 41) Kaleleri bu güzergah boyunca uzanır. Bu yerleşimlerden Eğlence'de Geç Bizans Dönemi'ne tarihlenen bir kilise kalıntısı ve sadece üç ayağı kalmış olan Bizans Dönemi'ne tarihlenen bir de köprü bulunmaktadır (Salman 2007: 50-53). Postyağıbasan Köyü'nde büyükçe bir yapı kalıntısı (Salman 2007: 88), Gerdibi Köyü'nde de Eğni Kalesi bulunmaktadır (Salman 2007: 90). Ayrıca Kamışlı Köyü'nde bir kilise kalıntısı vardır (Salman 2007: 60). Meydan'dan kuzeybatıya giden bu yol günümüzde çok sapadır. Gerdibi'nden sonra da çok dik bir vadiden geçer. Posyağıbasan Kalesi'nin güneyinde bir de Yanık Kalesi bulunmaktadır. Bölgenin en merkezi kalesi Meydan Kalesi'dir (Kobaner-Kobaner 2000: 173-174; Salman 2007: 9; Ürgenç 2014: 37).

Meydan'dan kuzeye Kapızbaşı (Şelaleler)'ne giden bir başka yol daha vardır. Bu yolun üzerindeki kemerli köprülerden de anlaşıldığı gibi, Roma Döneminden sonra da kullanılmıştır. Kapızbaşı'ndan Kapadokya'ya giden bu güzergâh boyunca da, gözetleme kuleleri ve Bizans Kaleleri görülür. Bu güzergâh, Mansurlu üzerinden Kapızbaşı'na ulaşır. Bu köylerin doğusundan gelen güzergâh, Kozan'dan itibaren, Kozan- Tepecikören- Akdam- Salmanlı- Kuytucak- Savruk- Marankeçili- Mansurlu (İnderesi)- Yahyalı'dır. Burası, Yukarı Seyhan Havzası ile Ceyhan Havzası arasındaki bağlantıyı sağlar. Bu yolu kullanan Salmanlı Obası, Oğuz Boy Teşkilatı'nda Bozoklar Kolu'nun Yıldız Han Soyu'ndan Avşar Boyu'na bağlı bir obadır. Bu güzergahtaki Akdam- Helenistik dönem (Ünal-Girginer 2007: 418; Salman 2007: 144), Marankeçili ve Mansurlu Roma Dönemi yerleşimi (Sayar 2001: 279-281; Ünal-Girginer 2007: 489) olarak tespit edilmiştir.

Meydan'dan batıya yönelen yol, Mahsiret Yaylası'ndan Pozantı'ya geçer. Mahsiret Yaylası'nda da bir Bizans Kalesi bulunmaktadır, ayrıca antik bir yerleşim merkezi de mevcuttur. Kaleardı mevkiinde bir mozaikli zemin tespit edilmiştir (Sayar 2003: 59-71; Salman 2007: 122).

Sonuç:

Malazgirt Savaşı'nın ardından Anadolu'nun Türkleştirilmesi sırasında Tarsus, Adana, Misis, Anazarba gibi önemli merkezlerle birlikte bütün Çukurova 1082/1083 yılında Anadolu Selçukluları'nın hakimiyetine girmiştir. Selçuklu Türklerinin bu hakimiyeti Haçlı seferleri yüzünden uzun sürmedi. Haçlı savaşlarının yarattığı karışıklıktan yararlanan Bizans İmparatorluğu, bölgedeki Ermeni Tekfurluklarını güçlendirerek, Çukurova'daki hakimiyetlerini kaybetmemeye çalışmıştır. Bu sırada bölgede bulunan çok sayıda kale ve yerleşim Ermeniler tarafından kullanılmıştır.

Memlük Sultanı Baybars'ın 1277 tarihinde bölgeye hakim olmasıyla, Moğol Hükümdarı Abaka Han'ın zulmünden kaçan Oğuzlar, Sultan Baybars tarafından bölgeye yerleştirilmişlerdir. Bu arada, burada Bizans'ın idaresinde bulunan Ermeni Tekfurlarıyla Oğuzlar arasında mücadeleler devam etmiş, Çukurova bir çok defalar el değiştirmiştir. 14. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çukurova tamamiyle Oğuzlar'ın yönetimine girmiştir.

Tarih boyunca diğer kavimlerin yaptığı gibi, Oğuzlar bölgeye geldiklerinden itibaren, bölgedeki isimleri kendi kültür ve dilleri doğrultusunda değiştirmişler, yerleştikleri yerlere özellikle kendi boy, oymak ve aile isimlerini vererek, buraları yurt edinmişlerdir. Günümüzde bölgedeki yer isimlerinin tamamı Türkçe veya Türkçeleşmiş isimlerdir.

Oğuzlar, genelde göçebe hayvancılığa dayalı ekonomik ve sosyal hayatlarından dolayı, Toros Dağları içindeki, tarihin derinliklerinden bu yana kullanılan, geçitleri ve yolları kullanarak Çukurova'dan yüksek

yaylalara veya Orta Anadolu'ya göçmektedirler. Bu göç yolları üzerinde Antik yerleşimler, kaleler, anıtsal kaya mezarları bulunmaktadır. Günümüzde bölgede meskun olan Oğuz Boy ve Obaları'nın yaylaya çıkmak için kullandıkları güzergahlar takip edilmiş, bölgede tarih boyunca çeşitli kavimlerin çeşitli maksatlarla kullandıkları yolların ve güzergahların üzerindeki, antik yerleşimler, kaleler ve anıtsal kaya mezarlarına dikkat çekilerek, henüz üzerinde araştırma yapıldığına rastlanmayan üç adet yol güzergahı ve önemli bir kavşak olan Elmedere (Almadere) Geçiti belirlenmiş, bu yollar üzerinde yine araştırmalarda bahsedilmeyen Uğurlubağ (Hefkereyebakan) Kalesi ve çevresindeki antik yapılar görülerek, önemlerinden bahsedilmiştir.

Kaynakça:

Alkım, U.Bahadır, "Güney-batı Antitoros Bölgesinde Eski Bir Yol Şebekesi", Belleten XXIII/89, 59-73, 1959.

Altay, M.H., Adım Adım Çukurova, Adana, 1965.

Bossert, Helmut, T., Karatepe'de Bulunan Fenike - Eti Bilinguisleri, Ankara, 1948.

Buyruk, Hasan, "Çukurova Toros Dağları'nda bir Ortaçağ Yapısı: Maran Kalesi", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi, Erzurum, 2013, 45- 63.

Çalışkan, M., Aydın, A. Aydınoğlu, Ü. Kerem, F., Mersin Ören Yerleri, Kaleleri, Müzeleri, İstanbul, 2009.

Edwards, R. W., The Fortificiations of Armenian Clicia, Washington, 1987.

Erzen, Afif, Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft, Leipzig, 1940.

The Gertrude Bell Project - Newcastle University- gertrudebell.ncl.ac.uk/

Girginer, K. S., "Tepebağ Höyük (Adaniia) Kizzuwatna Ülkesinin Başkenti miydi?" Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı, İstanbul, 2000, 70-85.

_____,__,__, "Adana Yüzey Araştırmaları 2003 Tufanbeyli - Saimbeyli", ANMED 2, 2004, 63-67.

Goetze, A., Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography, London, 1940.

Gökbel Ahmet, Anadolu'da Varsak Türkmen'leri ve bunların dini folklorundaki gelenek ve değişmeler (Yayımlanmamış doktora tezi).Kayseri, 1994.

Hellenkemper, H., Burgen Der Kreuzrıtterzeit in der Grafschaft Edessa Und im Könıgreich Kleinarmenien, Bonn, 1976.

Herodotos, Herodot Tarihi, Çev. M. Ökmen, Istanbul, 1983.

Kanat, Cüneyt, "Memlûkler ve Çukurova", Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı, Hazırlayanlar: Erman Artun-M. Sabri Koz, İstanbul, 101, 2000.

Kaplan, Aytül, Hellenistik ve Roma Dönemi'nde Kilikia Pedias (Çukurova) Yerleşimleri, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2015.

Kobaner, M., Kobaner, İ., "Çukurova'nın Antik Çağ Yolları " Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı, İstanbul, 2000, 169-177.

Kurt, Mehmet, (Nisan 2006). "M.Ö. I. Bin yıl Asur-Anadolu İlişkilerinde Kilikya Bölgesi", Belleten, Cilt LXX, (Nisan 2006), 257/ 1-25, Ankara.

Kurt, Mehmet, "Que Ülkesi ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt X, Sayı 3, 2008, 117-133.

Kurt, Mehmet, "Kilikya'da Yeni Asur Egemenliği ve Yerel Güçler", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Konya, 21/, 2009a. 327-337.

Kurt, Mehmet, "Kronikler Işığında Ovalık Kilikya'nın Yeni Babil Devleti İç Stratejik ve Ekonomik Önemi", Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Konya, 22/, 2009b, 185-195.

Kuzucu,Kemalettin, Sivasta Meskun Bir Türkmen Topluluğu, Osmanlılar Döneminde Elbeyliler, Sivas Sempozyumu, Sivas, 2003.

Ptolemaeos, Geographia, ed. Nobbe, Lipsiae, 1845.

Salman, İsmail, Adana Valiliği, Adana İlçeleri Kültür Envanteri I, Ulusoy Ofset, Adana, 2007

_____,_____, Adana Valiliği, Adana İlçeleri Kültür Envanteri II, Ulusoy Ofset, Adana, 2008

Sayar, M.H., "Kilikya'da Epigrafi Ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1993" Araştırma Sonuçları Toplantısı, XII/ 1994, 39-60.

_____,__,__, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları, 1994", Araştırma Sonuçları Toplantısı XIII/I, 1996, 55- 75.

_____,__,__, "Antik Kilikya'da Şehirleşme", Türk Tarih Kongresi Bildirileri, XII/I, , 1999, 193-216.

_____,__,__, "Kilikya'da Epigrafi Ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 2000" Araştırma Sonuçları Toplantısı XVIII/2, Ankara, 2001, 275- 288

_____,__,__, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 2001", Araştırma Sonuçları Toplantısı, 20/2, 2003, 59-70.

_____,__,__, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 2002", Araştırma Sonuçları Toplantısı, 21/1, 2004,155-168.

Strabon, Antik Anadolu Cografyasi (Geographika: XII, XIII, XIV), Çev. Adnan Pekman, İstanbul, 1993.

Streck, "Ermeniye", İA, c. IV, 1977, s. 321.

Sümer, Faruk, «Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihden XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar)», DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD), I/1, 1963, 1-108.

_____,_____, Oğuzlar, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992

_____,_____, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilâtı- Destanları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.

Turfan, K., " Eski Önasya Kronolojisinin Mühim Bir Noktası" Sümeroloji Araştırmaları, Dil ve Tarih Coğ.Fak. Neşriyatı No:1. İstanbul, 1941.

Ünal, Ahmet, "Adana'da Kizzuwatna Krallığı Taş Devrinden Hitit Devleti'nin Yıkılışına Kadar Adana ve Çukurova Tarihi", Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı, (Eds: S. Koz-E. Artun), 43-69, İstanbul, 2000.

Ünal, Ahmet. Girginer, Kasım Serdar, KİLİKYA-ÇUKUROVA İlkçağlardan Osmanlılar Dönemine Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji, İstanbul 2007.

Ürgenç, O., Çukurova'nın Kaleleri, Adana, 2014.

Türkistan Gençlerinin Macaristan Seyahati (1928)

The Hungary Trip Of Turkistan Youngsters (1928)

Yrd. Doç. Dr. Genç Osman GEÇER *

Öz:

"Çok gören, çok okuyandan bilgilidir." atasözünü kendilerine hareket noktası olarak alan Türkistanlı ve Azerbaycanlı gençlerden oluşan dört kişilik heyet Macaristan'a 18 günlük bir "tetkik seyahati" gerçekleştirirler. Gurbette ve yurdunun haricinde ilk defa olarak, 1928 yılının Ağustos ayında, Türkistan ve Azerbaycan gençliği adına bir heyet, Avrupa'da yurtlarını ve onun gençliğini temsil ederek seyahat ederler. Bu heyet, Merkezi Avrupa'da bağımsız bir devlet kurmuş, yüksek medeniyeti dünya çapında ziraat hareketiyle tanınmış Macar ülkesini görmek ve onun bağımsızlık, yükseliş yolundaki çalışmalarını yakından incelemek için Macaristan Maarif Nezaretine bir mektup yazarlar. Macaristan'da kuvvetli fikir hareketlerinin başında gelen "Turan Cemiyeti" bu girişimi samimi bularak kabul eder ve bütün organizasyonu ve masrafları da üstlendiğini heyete bildirerek onları ülkelerine davet eder. Seyahate katılan Türkistan ve Azerbaycan gençlerine göre örnek alınabilecek milletler arasında özellikle Macarlar, Lehler ve Finler yer almaktadır. Bu milletlerin mücadele yöntemleri ve bağımsızlık sonrası yükselmek yolunda nasıl çalıştıkları bilimsel olarak incelenmeye değer bulunmaktadır. Seyahate katılan Türkistanlı ve Azerbaycanlı gençlerin İstanbul'da bulundukları anlaşılmaktadır. Bu sebeple seyahatin hareket noktası da İstanbul'dur. Seyahatin ayrıntılarını heyette bulunan Mecdettin Ahmet [Delil]'in 1928'de Yeni Türkistan dergisinde üç sayı boyunca tefrika ettiği "Türkistan Gençlerinin Macaristan Seyahati" başlıklı yazısından öğreniyoruz. Ziyaret, Macarlar tarafından heyecanla karşılanmış hem resmi hem de sivil kuruluşlar heyette bulunanlara oldukça samimi davranmışlar ve büyük bir misafirperverlik örneği göstermişlerdir. Seyahatin başta siyasi, sosyal ve fikri boyutu olmak üzere pek çok olumlu etkileri olmuştur. Sembolik de olsa, bu seyahat Turan ülkesinin Türkçü aydınları ile Macar Turancılarını bir araya getirmiştir.

Anahtar kelimeler: Türkistan Gençleri, Seyahat, Yeni Türkistan Dergisi, Macar Turan Cemiyeti, Mecdettin Ahmet [Delil].

* Ömer Halisdemir Üniversitesi Türkiye-Niğde-, gogecer@ohu.edu.tr

Abstract:

A committee of four Turkistani and Azerbaijani youngsters who take the proverb 'Travel broadens the mind' as their starting point take an investigation trip to Hungary for 18 days. In August 1928, the committee in the name of Azerbaijan and Turkistan youth travel in Europe representing their homelands and youth out of their homelands in abroad for the first time. This committee writes a letter to Hungary Ministry of Education to see Hungary which has a worlwide reputation of its successful civilization by its agriculture process and examine on its independence and growth access locating in the centre of Europe as an independent country. 'Turan Society' which is the leading of the movements of powerful thought in Hungary accepts this attempt and states to the committee that it undertakes the whole organization and its expenditure and invites them to their country. According to Turkistani and Azerbaijani youngsters attending to the trip especially Hungarians, Polishes and Finns take place as a model nationality. The ways of these nations struggle and how they work on their advancement progress after their independence are worth examining scientifically. It is understood that Turkistani and Azerbaijani youngsters attending to the trip have been in İstanbul. Therefore, the starting point of the trip is İstanbul. The details of the trip are learnt by Mecdettin Ahmet [Delil], one of the committee member, serialising under the heading of 'The Hungary Trip of Turkistan Youngsters' at three issues of Yeni Türkistan journal in 1928. Hungarians meet the trip excitedly, both official and civil institutions behave them sincerely and hospitably. The trip has a positive effect on first political, social and intellectual and many others. Even it is symbolic, this trip brings together Turkist intellectuals of Turan country and Hungarian Turans.

Keywords: Turkistan Youngsters, Trip, Yeni Turkistan Journal, Hungarian Turan Society, Mecdettin Ahmet [Delil].

Giriş

Osmanlı Türklerinin Batı ile olan münasebetleri fetihler ve diğer nedenlerden dolayı bir mücadele içerisinde geçmiştir. Ancak Avrupa devletlerinin bilim, teknik, siyasi, askeri, ekonomik ve buna bağlı diğer alanlarda ilerleme kaydetmeleri Osmanlı Türkleri ile Avrupalıların münasebetlerini başka bir zemine taşımıştır. Dolayısıyla Tanzimat Fermanıyla birlikte Osmanlı Devleti adeta Doğu medeniyeti dairesinden çıkıp Batı medeniyeti dairesine girmek için çaba harcamaya başlamıştır (Tanpınar 1988: 64) Batı medeniyetini tanımada çeşitli vasıtalar kullanılmıştır. Bunlardan birisi de Avrupa ülkelerine yapılan seyahatler ve bu yolda kaleme alınan seyahatnamelerdir. Bu seyahatlerin önemli bir kısmı Macaristan'a yapılmıştır. Edebî bir tür olan seyahatnameler pek çok bilim alanı için ciddi bir bilgi kaynağıdır. Bu zengin bilgi kaynağı ve sanat değeri de bulunan tür aracılığı ile Türk okuyucusu edebi zevkini geliştirirken bir yandan da Macaristan'ı ve Macarları tanıma fırsatı bulmuştur. Seyyahlar, seyahatler ve seyahatnamelerle birbirini daha iyi tanıyan Türkler ve Macarlar hem Osmanlı Devleti zamanında hem de Cumhuriyet'ten sonra pek çok alanda ciddi işbirlikleri geliştirmişlerdir. Bu bakımdan seyahatnameler hem kültürel alanda hem de medeniyetlerin alışverişinde dolayısısyla toplumların birbirlerini tanıyıp sevmelerinde önemli bir rol üstlenmiştir.

A-Osmanlı Döneminde Macaristan'a Yapılan Seyahatlere Genel Bir Bakış

İstanbul'dan Macaristan'a yapılan seyahatlerin ilki Evliya Çelebi tarafından gerçekleştirilmiş ve bu seyahat Macaristan'a yapılacak diğer seyahatlerin hazırlayıcısı olmuştur. Macarlar ve Macaristan'a dair ilgi ve alaka giderek artmış ve Osmanlı Türkleri ile Macarlar birbirlerini daha iyi tanımaya başlamışlardır. Osmanlı coğrafyasının en uzak noktasında bulunması, Macarların kökeni ve özellikle de Budapeşte'nin tarihi ve coğrafi özellikleri gibi nedenlerden dolayı Macaristan ve dolayısıyla Macarlar Osmanlı Türklerinin ilgi odağında olmuştur.

Evliya Çelebi'nin açtığı yoldan Osmanlı Devlet adamları bir takım resmî münasebetler dolayısıyla çeşitli zamanlarda heyetler halinde Macaristan'a seyahat etmişler ve bu seyahatler heyette bulunan gazeteci veya yazlar tarafından kaleme alınmak suretiyle devrin gazete ve dergilerinde tefrika edildikten sonra kitaplaşmıştır. Bu manada yapılan seyahatlerin biri de 20 Nisan 1877'de gerçekleştirilmiştir. Seyahatin amacı, Macaristan'dan Osmanlı Devleti'ne gönderilen teşekkür mahiyetindeki bir heyete karşılık olarak bir iade-i ziyaretin yapılmasıdır. İstanbul'daki Özbekler Dergâhı Postnişini Şeyh Süleyman Efendi'nin başkanlık ettiği seyahat heyeti 15 kişiden oluşmuştur. Gazeteci sıfatıyla seyahate katılan Mehmet Tevfik'in [Çaylak], kaleme aldığı "Yadigâr-ı Macaristan Asr-ı Abdülhamit Han" adlı seyahat anılarından oluşan eseri, Macaristan ve Macarlara dair belki de en çok yankı uyandıran ve Osmanlı Türk toplumunda pozitif bir Macar imajı oluşturmaya büyük etki eden ilk ciddi seyahatnamedir (Geçer 2016: 4).

Macaristan'a yapılan seyahat sonrasında kaleme alınan eserlerden biri de üzerinde yazarı ve yayın yılı bulunmayan "Budapeşte Macaristan Payitahtı" adlı matbu ve fotoğraflı bir kitaptır. Toplam 31 sayfalık kitap Budapeşte'de, "Macar Darülfununu Matbaasında Tap Olunmuştur." Üzerinde basım yılına dair bir bilgi bulunmayan kitap bir seyahatnamedir. Kitabın içerisinde bahsedilen hadiselerden yola çıkarak bu eserin 1885'ten sonra kaleme alındığı söylenebilir. (Geçer 2016: 5)

İmparator Fransuva Jozef'in himayesinde davet edilen "Osmanlı Sanayi ve Ticaret Erbabı" 18 Ekim 1909'da Macaristan'a hareket etmiştir. İstanbul'dan Macaristan'a gönderilen heyette, askeri, mülki erkânın yanı sıra çeşitli meslek gruplarından kişiler ve tüccarlardan oluşan, -içinde gayrimüslimlerin de bulunduğu- 86 kişi yer almıştır (Geçer 2015: 505) 16 Kasım 1909'da tamamlanan seyahatin başlangıcından sonuna kadarki izlenimlerini Ahmet Rasim Sabah gazetesinde "mektuplar" şeklinde yayımlamıştır. Bu seyahat Macaristan ile Osmanlı Devleti arasındaki siyasi, ticari ve eğitim alanında ciddi adımların atılmasına ve Macaristan'a gönderilen Türk talebelerin sayıca artırılmasına zemin hazırlamıştır. Buna ek olarak bu seyahat, Macaristan'da hızla gelişen Türkoloji çalışmaları ve Macar Turancılarının faaliyetlerinden haberdar olunması dolayısıyla fikri yönden de Osmanlı Türklerini etkilemiştir.

Buraya kadar bahsedilenler dışında II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e kadar gerek bireysel gerekse resmi olarak Macaristan'a seyahatler devam etmiştir. Bu seyahatleri ve yansımalarını da devrin gazete ve dergilerinden takip etmek mümkündür.

B-Türkistan Gençlerinin Macaristan Seyahati

1-Seyahat Anılarının Tefrika Edilmesi

Dört kişiden oluşan Türkistan gençleri 2-20 Ağustos 1928 tarihleri arasında Macaristan'a bir tetkik seyahati gerçekleştirmişlerdir. Macaristan'a yapılan 18 günlük seyahatin izlenimlerini, heyette yer alan dört kişinden biri olan Mecdettin Ahmet [Delil] kaleme almış ve bu anılar 1928'de Yeni Türkistan mecmuasının 13., (14-15.) ve 16. sayılarında tefrika edilmiştir. Mecdettin Ahmet, Macaristan seyahatinden edindiği izlenim ve intibaların en dikkat çekenlerini yazacak olsa bile "oldukça hatırı sayılır bir kitap" vücuda gelebileceğini, ancak "mümkün olduğu kadar kısa ve esas noktaları tespit etmek suretiyle aziz karilere (okuyuculara) seyahat hakkında icmali (öz) bir fikir vermeye..." çalıştığını ifade etmiştir (Mecdettin Ahmet 1928a: 6).

Mecdettin Ahmet [Delil], Yeni Türkistan mecmuasında yayımladığı seyahat anılarının ilkinde "Mecdettin", diğer iki bölümünde ise "Mecdettin Ahmet" imzasını kullanmıştır.

"Türkistan Gençlerinin Macaristan Seyahati" adlı seyahat anılarının 1928 yılında "Ziraat Dergisi" adlı bir dergide de yayımlanmış olduğu görüşü Türkiye Seyahatnameler Kaynakçası'nda gösterilmiştir (Ağaoğlu 1981: 72). "Macar Turancılarının Türk Dünyasına Bakışına Bir Örnek: Türkistan ve Azerbaycan Gençlerinin Macaristan Gezisi (1928)" adlı bildirisinde Melek Çolak da Mecdettin Ahmet'in "Türkistan Gençlerinin Macaristan Seyahati" adlı "inceleme gezisi ile ilgili izlenimlerini Ziraat Dergisi'nde yayımladı (6-7, 24-32)" ifadesini kullanmıştır (Çolak 2016: 249) Oysa Milli Kütüphane

kataloglarında kayıtlı gözükmekle birlikte Milli Kütüphane dergiler deposunda yapılan araştırmada Ziraat Dergisi adlı derginin 1928'de değil 1940 yılından itibaren yayınlanmaya başladığı görülmüştür. Bu durumda Mecdettin Ahmet'in "Türkistan Gençlerinin Macaristan Seyahati" tefrikaları 1928 yılında Yeni Türkistan mecmuasının yanı sıra, iddia edildiği gibi "Ziraat Dergisi" adında bir mecmuada da yayımlanmış olması pek mümkün gözükmemektedir.

2-Mecdettin Ahmet [Delil] Kimdir?

Kaynaklarda, Taceddin Han Eşan Oğlu Dr. Mecdettin Ahmet Han Delil (1902-1943) olarak kaydedilen Dr. Mecdettin Ahmet [Delil], "Türkistan Milli Birliği (TMB)"nin Dış Teşkilatı ilk Genel Sekreteri, Yeni Türkistan mecmuasının bir dönem mesul müdürü ve "İstanbul Türkistan Türk Gençler Birliği" teşkilatının kurucusu ve Başkanı olarak çok öneli görevler üstlenmiş Türkistanlı bir yazar, düşünür ve hareket adamıdır. "Türkistan Türklerinin Büyük Milliyetçi ve Yurtseverlerinden Mustafa Çokay Albümü" (1942) adlı eseri de hazırlayan Mecdettin Ahmet [Delil], İstanbul'da yayımlanmakta olan ve ilk sayısı 8 Eylül 1918'de çıkarılan, elimizde toplam 7 sayısı bulunan Şule gazetesinin mesul müdürlüğünü de yapmıştır. Çok önemli işler yapmış olmasına rağmen ismi fazla bilinmeyen Mecdettin Ahmet [Delil] bugün Üsküdar Sultantepe'de bulunan Özbekler Tekkesi haziresinde dava arkadaşı Yaş Türkistan dergisi yöneticisi ve yazarı, aynı zamanda Türkistan Milli Birliği hareketinin önemli simalarından Dr. Abdulvahap Oktay ile yan yana yatmaktadır.

"Yeni Türkistan Dergisi (1927-1931)" adıyla mecmua hakkında kıymetli bir Yüksek Lisans Tezi hazırlayan Tevfik Evci, tezinde Mecdettin Ahmet [Delil] hakkında herhangi bir bilgi vermediği gibi onun "Türkistan Gençlerinin Macaristan" seyahati adlı seyahat anıları tefrikalarının künyelerini vermek dışında bir cümle ile olsun bir yorum getirmemiştir (Evci 2006: 104-111).

3-Yeni Türkistan Mecmuası

Macaristan'a yapılan seyahatin anılarının Yeni Türkistan mecmuasında yayımlanması dikkat çekicidir. Bu tercih Yeni Türkistan mecmuasının yayın politikasıyla örtüşmektedir. "Yeni Türkistan mecmuası, Türkistan Milli Birliği'nin yayın organıdır (Kara 2002: 313) ve "Türkistan dışındaki Türklerin yaşamları yanında onların eğitim ve sağlık sorunlarıyla; kültür ve tarih konularıyla da ilgilenmiştir." (Çinar 2012: 2) Mecmuanın yazar kadrosunda ise Mustafa Çokayoğlu, Abdulvahap Oktay, Osman Kocaoğlu, Abdülkadir İnan, Zeki Velidi Togan, Tahir Çağatay gibi devrin Türkistanlı önemli simaları yanında Türkiye'den Aka Gündüz, Faruk Nafiz, Nihal Atsız ve Adil Hikmet Bey gibi milliyetçi yazarlar bulunuyordu (Çinar 2012: 4, Evci 2006: 82). Türkistan gençlerini bir çatı altında toplamayı amaç edinen ve bu yolda çok önemli faaliyetler yürütüp adımlar atan Yeni Türkistan mecmuası toplam 39 sayı çıkabilmiştir.

4-Seyahatin Amacı

Türkistan gençlerinin Macaristan'a gerçekleştirdikleri seyahatin amacı seyahat anılarının birinci tefrikasında Mecdettin Ahmet tarafından şu cümlelerle ifade edilmiştir:

"Sevgili ülkemiz kendisini hariçte tanıtmak ve istiklal kazanmaya ne derece müstahak olduğunu anlatmak mecburiyetinde olduğu gibi istiklal uğrunda çalışırken kendisine takaddüm eden, zulüm ve tahakküme isyan eden milletlerin ahval ve tarz-ı mesaisini tetkik etmek, görmek ve ondan örnek almak mecburiyetindedir." (Mecdettin Ahmet 1928a: 6) Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesine örnek olabilecek ülkelerin hangileri olduğu ise yazının devamında şu cümlelerle ifade edilmiştir: "Bizim için tetkik-i şayan ve numune olabilecek milletler meyânında bilhassa Macarlar, Lehler ve Finleri zikredebiliriz. Bu milletlerin mücadele usullerini ve kurtulduktan sonra yükselmek yolunda nasıl

çalıştıklarını ilmi bir surette tetkik etmek şüphesiz ki bugünkü gençliğe terettüp eden bir vazifedir." (Mecdettin Ahmet 1928a: 6) Dolayısıyla Türkistan gençleri "Avrupa'nın merkezinde müstakil bir devlet teşkil etmiş, yüksek medeniyeti cihanşümul ziraat hareketiyle tanınmış Macar ülkesini görmek ve onun istiklâl, yükseliş uğrundaki harekâtını yakından tetkik etmenin Türkistan gençliği için faideli olacağını düşünerek…" (Mecdettin Ahmet 1928a: 6) Macaristan seyahatine çıkarlar.

Türkistan gençlerinin İstanbul'dan Macaristan'a gerçekleştirdikleri seyahatin fikri altyapısının Prof. Dr. Zeki Velidi Togan tarafından hazırlandığını ve genç talebeleri yönlendirmiş olabileceğini söylemek mümkündür. Mecdettin Ahmet [Delil] bu seyahat sırasında 26, Türkistanlı diğer üç talebenin de benzer yaşlarda olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla seyahate çıkanların hem yaş itibariyle genç olmaları hem de maddi imkândan mahrum bulunmaları bu seyahatin başkaları tarafından planlandığı düşüncesini güçlendirmektedir. Bu duruma ek olarak Macaristan'a giden gençlerin orada Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın dostu ve dava arkadaşı, Avrupa'dan Türkiye'ye gelişi sırasında 14 Mayıs 1925'te Budapeşte'de görüştüğü ve misafiri olduğu Dr. Alimcan Tagan tarafından karşılanmaları ve Tagan'ın Türkistanlı gençlerin Macaristan'daki bütün faaliyetlerine eşlik etmesi de bu seyahatin Togan tarafından planlanmış olma ihtimalini güçlendirmektedir (Paksoy 2012: 474). Hem Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın hem de seyahate katılan kişilerin Yeni Türkistan mecmuası yazar kadrosunda olması da ayrıca bu görüşü destekler niteliktedir.

C-Seyahat Hazırlığı, Güzergâh, Macaristan'a Varış, Karşılama ve Program

Türkistan gençleri Türkistan'ın bağımsızlığı yolunda her türlü görevi seve seve kabul etmeye hazır haldedirler. Ancak maddi imkânsızlıklar dolayısıyla bir belirsizlik vardır. Bu yüzden Macaristan seyahatine çıkacak gençler, 1928 yılının Haziran başlangıcında bu seyahat için hazırlanırken bile, arzularının tahakkuk edip etmeyeceğini yakinen bilmediklerini ifade ederler (Mecdettin Ahmet 1928a: 6). Gençlerin gurbette ve yoksulluk içinde bulunmaları, üstelik de talebe olmaları bu görevin ifasında herhangi bir zayıflık ve yılgınlık göstermelerine neden olmaz. Macaristan'ı görmek ve onun istiklâl ve yükselişi sırasında izlediği her türlü yolları yakından incelemenin faydalı olacağını düşünerek bu dilek ve düşüncelerini Macaristan Maarif Nezareti'ne yazılı olarak iletirler. "Macaristan'da kuvvetli bir cereyanın başında bulunan "Turan Cemiyeti" bu teşebbüsü samimi surette kabul ve lazım gelen teshilat (kolaylık) ve müzâhereti (yardım) temin ederek…" gençlere müjdeli haberi verir (Mecdettin Ahmet 1928a: 6). Maddi imkânsızlıklar dolayısıyla gerçekleşip gerçekleşmeyeceği kestirilemeyen bu seyahat Macaristan'dan gelen maddi yardım haberiyle netlik kazanır. İsteklerinin gerçekleşeceğini görmek gençleri sevindirir. Seyahate katılacakların listesi düzenlenir, diğer hazırlıklara başlanır ve Temmuz ortalarında yola çıkmaya karar verilir (Mecdettin Ahmet 1928a: 6).

Seyahate katılan ve Türkistanlı gençlerinden oluşan dört kişilik heyet 2 Ağustos 1928'de "Berrak ve oldukça sıcak bir yaz günü arkadaşlarının samimi teşyileriyle (uğurlama) İstanbul'u terk ederek bir günlük vapur yolculuğundan sonra Köstence'ye" ulaşır (Mecdettin Ahmet 1928b: 4). "Güzel bir yolculuktan sonra nihayet 5 Ağustos'ta Macaristan'ın merkezi, Avrupa'nın en güzel payitahtlarından biri olan Budapeşte'ye" varır. (Mecdettin Ahmet 1928a: 6).

Trenle Macaristan'a ulaşan Türkistan gençleri burada, Başkurt Türklerinden yetişmiş Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesinde çok önemli görevler üstlenmiş, etnografya bilgini ve "Macar Etnografya Cemiyeti" sekreteri Dr. Alimcan Tağan Bey ile Macaristan "Turan Cemiyeti Şark Şubesi" reisi Muhterem Baráthosi Efendi (Baráthosi Balogh Benedek 1870-1945) ve oğlu tarafından karşılanırlar (Mecdettin Ahmet 1928a: 6).

Türkistan gençlerinin Macaristan ziyareti şu plan dâhilinde gerçekleşecektir:

5-10 Ağustos. Peşte'de kalınacaktır;

11 Ağustos. Peşte'den Miskolci'ye gidilecek;

12 Ağustos. Miskolci'den de Debrecen'e gidilerek iki gün kalınacaktır;

14 Ağustos. Hajdúszoboszlói'ye gidilir. Akşam Karcag'a gidilerek orada kalınır;

15 Ağustos. Karcag'tan Szentes'e gidilecek;

16 Ağustos. Szentes'ten Mezőhegyes'e;

17 Ağustos Lőkösháza'ya -hududa- gelerek akşam treniyle Köstence'ye hareket edilecektir (Mecdettin Ahmet 1928a: 7).

1- Seyahate Kimler Katıldı?

Macaristan seyahatine dört genç katılmıştır. Fakat Mecdettin Ahmet'in notlarından seyahate daha fazla gencin katılması için bir plan yapıldığı, ancak maddi imkânsızlık dolayısıyla sayısının dörde düşürüldüğü giden heyetin Macar yetkililere yaptıkları açıklamalardan anlaşılmaktadır: "Biz dört arkadaş, "Turan Cemiyeti Şark Şubesi" reisi Muhterem Baráthosi Efendi'yi ziyarete gittiğimiz zaman bir taraftan seyahatimizin tehirini programlarımızın değiştiğini izah ve arkadaşlarımızın iştirak edemediklerindeki husus-ı ahvali anlatarak gelemeyen arkadaşlarımız namına mazeret beyanıyla af diledik…" (Mecdettin Ahmet 1928a: 6).

Macaristan'a giden dört kişiden biri, dönüşte seyahat anılarını Yeni Türkistan mecmuasında tefrika eden [Mecdettin Ahmet Delil]'dir. Diğer üç kişiden ikisinin Azerbaycan Türkü olduğu metinlerden anlaşılmakta, ancak adlarından ve diğer özelliklerinden söz edilmemektedir. Macaristan'a seyahat eden genç talebelerin aynı zamanda Yeni Türkistan mecmuasında yazıları yayımlanan kişiler olduğu varsayımından hareketle bu kişilerin "dergide Azerbaycan adına yazı yazan B. E. Ağaoğlu ve Baykara Hüseyin" olduğu söylenebilir.

Dördüncü kişinin de Mecdettin Ahmet gibi Türkistanlı olduğu tahmin edilebilir. Fakat tıpkı Azerbaycanlı gençler gibi metinde bu kişinin de ad ve sanından bahsedilmemiştir.

Mecdettin Ahmet Macaristan seyahat anılarının birinci tefrikasının ilk sayfasında noktalar koymak suretiyle metinde bir kısaltma yaptığını göstermek istemiştir. Büyük ihtimalle kısaltıldığını düşündüğümüz bu bölümde seyahate katılan Azerbaycanlı ve Türkistanlı gençlerin adları ve sanları yer alıyordu. Ancak, Mecdettin Ahmet'in bu adları 1928'de Azerbaycan ve Türkistan'ın genelinde hüküm süren güvenlik sorunu dolayısıyla bilerek ifşa etmek istemediği düşünülebilir. Tahsil için Türkiye'de bulunan gençlerin buradan Macaristan'a gitmeleri ve "Macar Turan Cemiyeti" üyeleri ile temas kurmaları o günün şartları içerisinde tehlike oluşturabilecek bir durumdur diye düşünülmüş olmalıdır.

Macaristan'a giden gençler arasında Mecdettin Ahmet [Delil]'in yer alması, eğer bir tesadüf değilse tarihin garip ve anlamlı bir cilvesi olmalıdır. Çünkü 20 Nisan 1877'de Macaristan'a gönderilen 15 kişilik Osmanlı heyetine İstanbul'daki Özbekler Dergâhı Postnişini Şeyh Süleyman Efendi başkanlık etmişti. Yıllar sonra benzer bir görev için Macaristan'a gönderilen Mecdettin Ahmet de aynı ocakta yetişmişti. Bugün o da yetiştiği dergâhın haziresinde metfundur.

2- Seyahat Sonrasında Oluşan Macar ve Macaristan İmajı

Türk edebiyatında ve yazılı metinlerinde Macar imajının olumlu olduğu, Macarlardan saygıyla söz edildiği görülmektedir. Mecdettin Ahmet'in seyahat anılarında da Macarların Türklere, Türklerin de Macarlara bakışı hayranlık derecesindedir. Mecdettin Ahmet'in kaleminden çıkan şu cümleler

bu konuda söylenmiş en güzel örneklerdir: "Romanya hududundan trenimizin Macar toprağına girdiği andan itibaren bu necip milleti tanımış ve onların bize olan muhabbetlerini beş yaşındaki bir çocuktan bile anlamıştık." (Mecdettin Ahmet 1928a: 7). "Macarların Türklere karşı olan muhabbetleri, Macarların vatanlarını sevdiklerinden onu tanıtmak ve yaptıkları iş ve eserlerinden emin oldukları için göstermek istedikleri o andaki ısrarlarından belli idi." (Mecdettin Ahmet 1928a: 7) "Adeta, ekilmemiş, bir parçasını göremediğimiz bu yerleri kıskançlıkla karışık bir gıpta ile geçtik." (Mecdettin Ahmet 1928b: 4). "Dört saat kadar bir zaman kaldığımız halde görüp bitiremediğimiz Hazine-i Evrak'ı terk ederek ayrılırken Macarların tarihe olan bu merbutiyetlerine, bu eski evrakı bin bir itina ile sakladıklarına ne yalan söyleyeyim içimde bir gıpta, bir kıskançlık hissettim." (Mecdettin Ahmet 1928b: 4) "Peşte'den maada (hariç) diğer şehirlerde şehremaneti misafiri bulunduğumuzdan alelekser (genellikle) şehreminleriyle (belediye başkanıyla) beraber gezdik ve ümidimizin fevkinde ikram ve mihmannevazlıkla (misafirperverlikle) karşılandık." (Mecdettin Ahmet 1928a: (s. 7).

3- Macaristan Seyahatinin Milli Bilincin Güçlenmesine Katkısı

Türkistan ve Azerbaycan gençlerinin Macaristan'a gerçekleştirdikleri seyahatin amacında da belirtildiği gibi Macaristan'ın, Türkistan gençleri için bilimde, sanatta ve fende ilerlemenin sembolü olmanın yanı sıra istiklal mücadelesinde de örnek bir ülke olma özelliği öne çıkmaktadır. Seyahate katılan gençlerin milli bilinçlerini güçlendiren unsurlardan resim başta olmak üzere mimari ve etnografya çalışmaları sayılabilir. Seyahate katılan gençlerin ilk temas ettikleri manzara Budapeşte şehri olmak hasebiyle bu şehre dair intibalar Mecdettin Ahmet tarafından şu cümlelerle aktarılmıştır: "Peşte; muazzam binaları, Parlamento, akademi, fabrikalar… Tuna, asır-dide Tuna… Öte taraftan makine dünyası. Buda…, cazip ve latif manzarasıyla güzel Margit adası… Vaktin erken olmasına rağmen şehirde bir faaliyet, bir canlılık meşhud (görülüyor)." (Mecdettin Ahmet 1928b: 4).

Yazar, "dünyanın ikinci ve belki birinci Parlamento binası addedilen bu muazzam cidden müthiş bina hakkında bir şey yazmaktan ziyade mihmandarımızın küçük bir cümlesini nakletmekle iktifa edeceğim." diyor ve hayranlık uyandıran şu cümleyi aktarıyor: "… Bu bina Macarların kalbidir. İstiklâli için uğraşırken bu binada toplanan Macar vekilleri, bugün muzaffer ve müstakil yine burada toplanıp milletin mukadderatını halle uğraşıyorlar, bu bina Macar'ın gözbebeğidir. Çünkü Macar sanatı, Macar yaratıcı kuvveti burada tekâsüf etmiş ve kendini göstermiştir. Bu binanın vazifesi büyüktür. Macar mukadderatı burada halledilir, Macar bu bina ile tanınır…" (Mecdettin Ahmet 1928b: 7).

Budapeşte'de gezilen ve görülen mekânlardaki devasa tablolar ve dolayısıyla resimler seyahat anıları içerinde büyük bir yer tutmaktadır. Bu alan görülen tabloların yarattığı etki ile doğru orantılıdır denilebilir. Sözgelimi bunlardan ilki Macarların Macaristan'a gelişlerinin 1000. yılı münasebetiyle yapılan ve müzede sergilenen meşhur resimdir: "1895-1896 senesi 8 ressamın "Árpád Feszty" namındaki ressamın idaresi altında 18 ay çalışarak ikmal ettikleri muazzam 120X15 m dairevi resim cidden görülmeye seza bir şaheserdi. (EK-I) Bu eser Macarların buraya geldiklerinin bininci senesi hatırası olarak vücuda getirilmiş olduğundan ve Macar şehameti(ni) (kahramanlık), Macar muzafferiyetini gösterdiğinden Macarlar adeta taparcasına hazla seyrediyorlar. Peşte'ye gelen her Macar burasını ziyaret edermiş. Papaları, Islavları nasıl mağlup etmiş ve meşhur Arpad ve yedi veziri nasıl bir vaziyette girmişler? O tarihi bütün efsaneleriyle canlandıran cidden nefis bu eseri seyrederek kendilerini tanımış oluyorlar… Şunu da hemen kaydedeyim ki, bugün Türkistan'da ve eski Türklerde mevcut bir anane olan beyaz at kesip etrafında şenlik icra etmek eskiden Macarlarda da varmış. Bunu ressam bu dairevi resimde gayet güzel tecessüm ettirmiştir. Resim bir daire halinde yapıldığından, resmin önünde eski zamana ait bazı dekorlar vücuda getirildiğinden ayrı bir canlılık gösteriyordu." (Mecdettin Ahmet 1928b: 5) (EK-II).

Mecdettin Ahmet aynı müze içerisinde yer alan ve Macar ruhunu yansıttığını ifade ettiği bir başka tabloya dikkat çeker: "Başlı başına bir müze teşkil eden bu dairevi resmi seyredip çıkarken gişenin önünde bir harita nazar-ı dikkatimizi celp etti. Yanındaki ufak, kroki halindeki haritaya da aç insan

elleri uzanmış bir halde tersim edilmiş (resmedilmiş) büyük harita eski Macar ülkesini, ikinci haritada Macaristan'ın hal-i hazırını gösteriyor. Bilahare birçok yerlerde dahi tesadüf ettiğimiz bir levhayı ve o levhanın derin manasını burada kaydetmeden geçemeyeceğim, o da "Nem, nem soha!" levhasıdır. "Hayır, hayır asla!" demek olan bu levhaları daima aç insan elleri, açılmış pençeleri uzanmış haritaların yanında görürsünüz. İfade ettiği mana nasıl?.. işte bu; Macar ruhunu gösterir bir levha olmak itibariyle mühimdir." (Mecdettin Ahmet 1928b: 5). (EK-III).

Macar etnografya müzesi de seyyahların dikkatini en çok çeken mekânlardan birisi olmuş ve yazar buradan da hayranlıkla söz etmiştir: "Macar etnografya müzesi eskiden küçük bir binada iken tevsi edilerek bu yeni binaya yerleşmiş. Macarlar eski anane ve mazilerine pek merbut bir millet olduklarından, hiçbir suretle mükemmeliyetini tarif edip bitiremeyeceğimiz bu müzenin zenginliğinden ve bin bir itina ile tertip ve cem edilen etnografî eşyalarından bahsetmekle, kabil değil, anlatılamaz. Depo halindeki birçok eşyanın daha teşhir edilemediğini ilave edecek olur isek bu muazzam müze hakkında bir fikir vermiş oluruz. Müzede bittabi Macar etnografyasına ait eşya mühim bir mevki işgal etmiş bununla diğer milletler ihmal edilmiş değildirler." (Mecdettin Ahmet 1928b: 6).

Budapeşte'nin mimari dokusu, müzelerde görülen Macar tarihi ve kahramanlıklarına dair tablolar ve etnografya müzesi ve burada sergilenen Macar kültürüne ait unsurlar Macar milletini diri tutan unsurlar olarak görülmektedir. Bu unsurların Türkistan gençlerinin milli bilinçlerinin güçlenmesine etki ettiği de açıktır. Seyahatin en büyük faydasının bu sahada aranması gerektiğini söylemek yanlış olmaz kanaatindeyiz.

Macar tarihi bugünkü Macaristan topraklarında başlayan yurt kurma projesinden neredeyse günümüze kadar var olma ve bağımsız yaşama mücadelesiyle geçmiştir denilebilir. Bu mücadelelerde can vermiş vatanperverlerin nefis heykelleri bugün Macaristan'da, özellikle Budapeşte'de dimdik ayakta durmaktadırlar. Mecdettin Ahmet de Macarların bu yönünü fark etmiş "Mesela 1848 senesi Avusturya'ya karşı yapılan bu büyük kıyamın meçhul kahramanları namına rekzedilen (dikilen) abide ve emsali…" (Mecdettin Ahmet 1928b: 6) heykellerden övgüyle söz etmiştir.

4-Macar Turan Cemiyeti İle Temaslar

"Macar Turan Cemiyeti", Türkistan gençlerinin Macaristan seyahatine dair teşebbüsünü samimi olarak desteklemeyi ve kolaylık göstererek yardımcı olmayı kabul etmiş, (Mecdettin Ahmet 1928a: 6) gençler de buradan aldıkları güçle bu seyahati gerçekleştirmişlerdir. Hatta Budapeşte'ye ulaşan gençler Macaristan "Turan Cemiyeti Şark Şubesi" reisi Baráthosi ve oğlu tarafından karşılanmışlardır (Mecdettin Ahmet 1928a: 6).

Gençler Macaristan'ın Miskolci şehrini ziyaret ettiklerinde belediye başkanı efendi "kısa nutukta, Türk-Macar karabetinden, tarihi münasebetlerinden bahsederken Türkistan ve Azerbaycan Türklerinin unutulmayacaklarını onların da istiklallerini kazanarak kendi mukadderatlarını kendileri halledecek zaman artık geldiğini ve bu Türk ülkelerini müstakil bir halde görmek Macarları da aynı surette sevindireceğini..." (Mecdettin Ahmet 1928c: 24) ifade etmiştir. Mecdettin Ahmet, "Macaristan'da, Türk Dünyasına samimi alaka Turan mefkûresinden ileri…" gelmektedir tespitini yaptıktan sonra; "Diyebilirim ki Macaristan'ın bizimle samimi ve candan görüşen bir ferdi herhalde Turan nedir bilir ve Turan birliğine dâhildir." (Mecdettin Ahmet 1928c: 28) demektedir. Bütün bu olumlu ve yapıcı görüşmeler ve konuşmalara rağmen Mecdettin Ahmet "Turan Cemiyeti", "Gençler Birliği" gibi bilhassa bizim bu seyahatimizde amil olan müessesatla da vaktimizin müsaitsizliği yüzünden fazla temasta bulunamadık." (Mecdettin Ahmet 1928b: 7) diyerek üzüntüsünü de dile getirmiştir.

5- Fotoğraflar

Macaristan'ı ziyaret eden Türkistan gençlerinden Mecdettin Ahmet bu seyahatini hem yazarak hem de metin içerisinde yayımlanan fotoğraflarla eserini görsel bir belgeye dönüştürmüştür. 1928 yılı şartları düşünüldüğünde seyahatin fotoğraflarla da desteklenmiş olması ileri bir görüş ve yayın anlayışını yansıttığı söylenebilir. Bu çerçevede seyahat anılarında: Macaristan "Turan Cemiyeti"nin önemli simalarından Baráthosi Balogh [Benedek] ve Ailesi; Etnografya Müzesi Müdürü M. Zsigmond; Debrecen Ziraat Akademisi mezunlarından Alimcan Bey Tagan; Turan Cemiyeti I. Şubesi Reisi ve Dâhiliye Nezareti Erkânından Mösyö Dzsoffi (Dejkffi); Türkistan gençleri ve Macar yetkililerin Debrecen Tıp Fakültesi önünde çekilmiş fotoğrafları ile Etnografya Müzesi İkinci Müdürü Mösyö Györffi'nin fotoğrafları yer almıştır.

Sonuç:

Türkistan gençlerinin Macaristan'a gerçekleştirdikleri 18 günlük inceleme seyahati sadece seyahate katılan 4 gencin değil aynı zamanda tefrika edilen seyahat anılarının verdiği ilhamla hem Türkiye Türklerinin hem de Türkistan Türklerinin milli bilinçlerinin gelişmesine ve bağımsızlık fikri etrafında daha güçlü kenetlenmelerine etki etmiştir. Mecdettin Ahmet'in seyahat anılarının ilk tefrikasının başında söylediği "Çok gören, çok okuyandan bilgilidir." atalar sözünün mesajının doğru anlaşılmış olduğu görülmektedir. Bu seyahat, özellikle Türkistan milli bağımsızlık hareketi yolunda atılacak adımlara fikri bir zemin oluşturmak hasebiyle büyük kıymetler taşıdığı gibi kendilerini Turanî bir kavim olarak tanımlayan Macarlar ile Türklerin pek çok sahada münasebetlerini geliştirip güçlendirmelerine de katkı sağlamıştır.

Kaynakça:

Ağaoğlu, Bülent. Türkiye Seyahatnameler Kaynakçası. İstanbul: 1981. 07.11.2016 <www.mikrobeta.com.tr/dosyalar/101_083.pdf>

Çınar, Orhan. "Yeni Türkistan Dergisi", Akademik Bakış Dergisi, S. 30, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü Celalabat-Kırgızistan, Mayıs-Haziran 2012.

Çolak, Melek. "Macar Turancılarının Türk Dünyasına Bakışına Bir Örnek: Türkistan ve Azerbaycan Gençlerinin Macaristan Gezisi (1928)". III. Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 25-27 Mayıs 2016-Bakü.

[Delil], Mecdeddin Ahmet. "Türkistan Gençlerinin Macaristan Seyahati", Yeni Türkistan, Yıl: 2, S. 4 (16), Teşrinisani (Kasım)1928, s. 24-32.

[Delil], Mecdettin Ahmet. "Türkistan Gençlerinin Macaristan Seyahati", Yeni Türkistan, Yıl: 2, S. 1 (13), Ağustos 1928a, s. 6-7.

[Delil], Mecdettin Ahmet. "Türkistan Gençlerinin Macaristan'a Seyahati", Yeni Türkistan, Yıl: 2, S. 2-3 (14-15), Eylül 1928b, s. 4-7.

Evci, Tevfik. "Yeni Türkistan Dergisi (1927-1931)", Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale: 2006.

Geçer, G. Osman. "Meşrutiyet Yıllarında Gazete, Dergi ve Seyahat Yazılarında Macarlar", XI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, 25-28 Eylül 2016, Budapeşte, Macaristan.

Geçer, Genç Osman. "Ahmet Rasim'in Mektuplarında Osmanlı Sanayi ve Ticaret Erbabı'nın Macaristan Ziyareti ve Yansımaları.", 7. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı, 2015, 505-516. s.

Kara, Abdulvahap. Türkistan Ateşi: Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi,, Da Yay., İstanbul: 2002.

Macaristan Payitahtı, (ty), Budapeşte, Macar Darülfununu Matbaasında Tap Olunmuştur, 31. s.

Mehmet Tevfik [ÇAYLAK] Yadigâr-ı Macaristan Asr-ı Abdülhamit Han. İstanbul: Mihran Matbaası, 1294 H./1877.

Tanpınar, A. Hamdi. XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi. Yedinci Baskı, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988.

Togan, Zeki Velidi. Memoirs-National Existence and Cultural Struggles of Turkistan and Other Muslim Eastern Turks-, (Haz: Hasan Bülent Paksoy), CreateSpace, North Charleston, 2012: SC. 09 Kasım 2016.

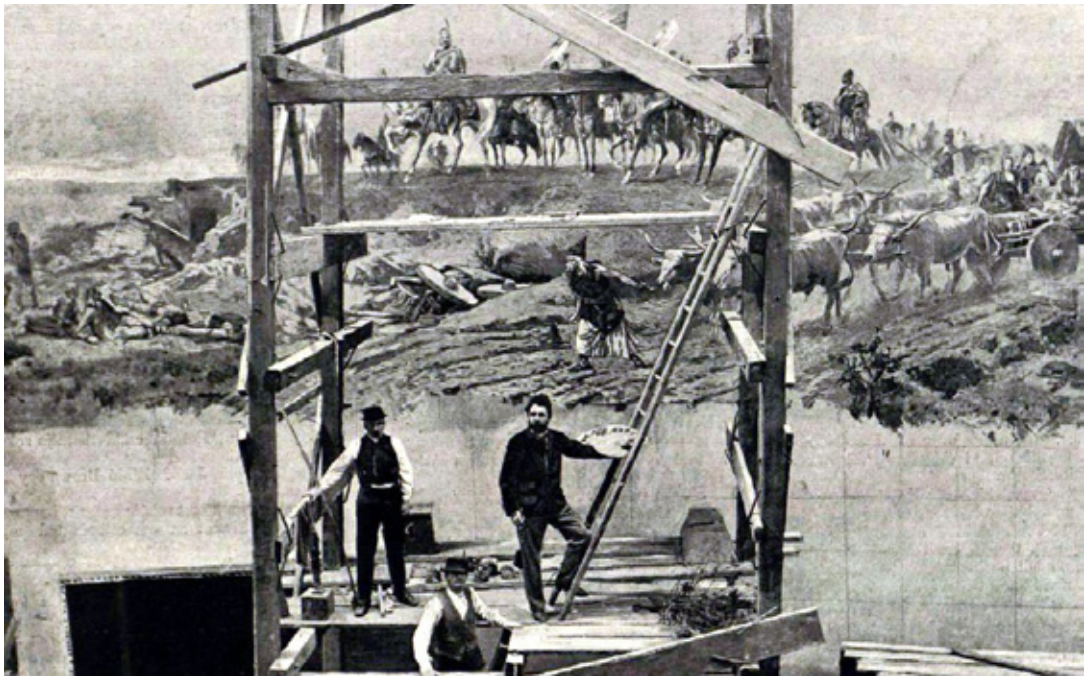
<vlib.iue.it/carrie/texts/.../Paksoy%20translation%20of%20Togan%20Memoirs.pdf>

[Yalman], Ahmet Emin. "Avusturya ve Macaristan'da", Sabah, nr.: 9997, 13 Eylül 1917.

<https://en.wikipedia.org/wiki/Arrival_of_the_Hungarians> 09.11.2016)

Ekler:

EK-I

Arrival of the Hungarians (Feszty Panorama) Adıyla Bilinen Meşhur Tablo Yapılırken

1892-1894 yılları arasında Árpád Feszty başkanlığında 8 ressamın 18 ay çalışarak tamamladıkları muazzam 120X15 metrelik dairevi resmin yapım aşamasından bir görünüm

(Elinde palet tutan ve merdivene ayak basan kişi Árpád Feszty'dir.)

EK-II

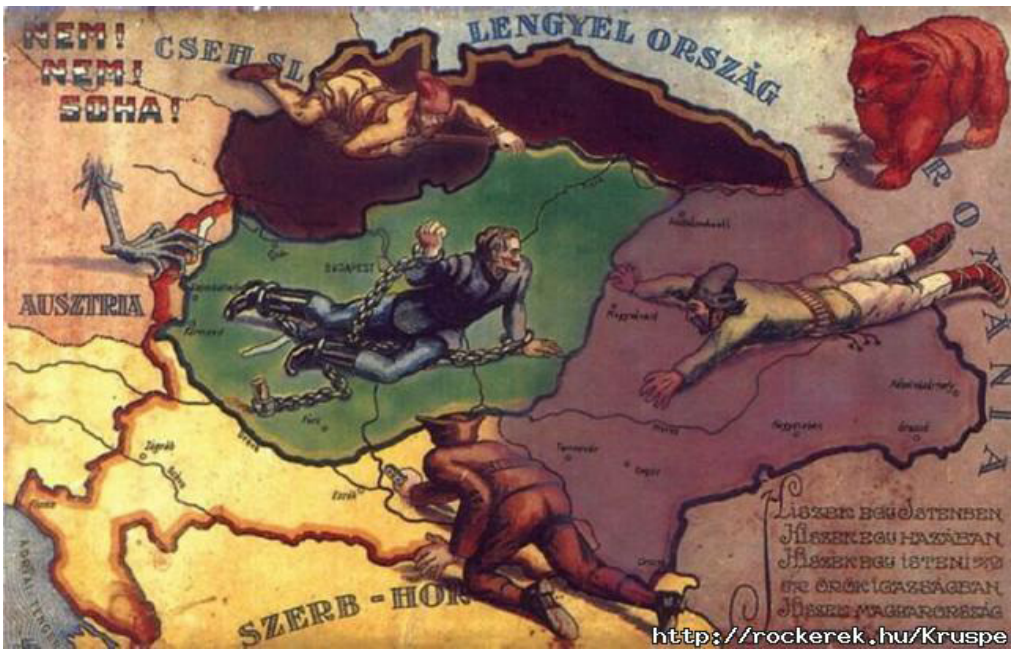
Arrival of the Hungarians (Feszty Panorama) Adıyla Bilinen Meşhur Tablo

1892-1894 yılları arasında Árpád Feszty başkanlığında 8 ressamın 18 ay çalışarak tamamladıkları muazzam 120X15 metrelik dairevi resmin

EK-III

"Nem, nem soha!" tablosu.

Macarların meşhur "Nem, nem soha!" tablosu.

Anlamı "Hayır, hayır asla!"

Cumhuriyet'ten Günümüze Sıtma İle Savaş

Fighting With Malaria Since The Beginning Of The Turkish Republic

Dr. Ümmügülsüm CANDEĞER *

Öz:

Sıtma insanlık tarihinin en eski hastalıklarından biridir. Milattan önce 5. yüzyılda sıtmayı tanımlayan ilk hekim Hipokrat olmuştur. Hastalık, dünyada yaygın olarak görülmüş ve tarih boyunca Mezopotamya, Hitit, Grek gibi uygarlıkların helak olmasına neden olmuştur. Günümüzde tropikal bölgelerdeki gelişmekte olan ülkelerde yılda 300–500 milyon kişide görülen hastalık özellikle sel felaketlerinden sonraki dönemlerde salgınlar yapmaktadır. Sıtma, hastalık yapıcı bir grup parazit olan plazmodiumların, dişi anofel sivrisinekleri ile insanlara bulaşmasıyla yayılan ateşli bir hastalıktır. Sulu tarım yapılan yerlerde, bataklıklarda ve ilkimin sıcak olduğu bölgelerde sıtmanın görülmesi mümkündür. Hastalığın tedavisinde en etkili yöntemlerden biri kinindir. Kinin ile tedavi ülkemizde 2000'li yıllara kadar uygulana gelmiştir. Kinin tedavisi yapıldığı zamanlarda sıtma tedavisi uygulanan bölgedeki bütün bireyler sağlık görevlileri tarafından bizzat ziyaret edilerek tedavileri yapılırdı.

Bu çalışmada Cumhuriyet'ten günümüze Türkiye'de görülen sıtma salgınları ve bununla ilgili yapılmış olan kanunlar ele alınacaktır. Türkiye'de sıtma ile savaş için sıtma savaş dispanserleri kurulmuş, kanunlar çıkarılmış dolayısıyla topyekün savaş yapılmış olmasına rağmen dönem dönem sıtmanın arttığı görülmüştür. Bu çalışma ile sıtmanın salgın yaptığı dönemler istatistikî olarak ortaya konulacak ve çıkarılan kanunlar ile uygulamaları açıklanmaya çalışılacaktır. Sıtma ile savaş Osmanlı Devleti döneminden günümüze kadar sürmüştür. I. Dünya Savaşı ve II. Dünya Savaşı yıllarında sıtmanın salgınlar yaptığı bilinmektedir. Bu dönemde özellikle çıkarılan kanunlar vasıtasıyla sıtma ile savaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Sıtma, Kanun, Kinin, Bataklık, Anofel, Çeltik.

* Millî Eğitim Bakanlığı, Çankaya Cumhuriyet Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, ANKARA/TÜRKİYE, e-posta: gcandeger@gmail.com

Abstract:

Malaria is one of the oldest diseases of human history. In the 5th century B.C, the first physician who defined malaria was Hippocrates. The disease has been widespread throughout the world and history. This has led to the destruction of civilizations such as Mesopotamia, Hittites and Ancient Greeks. Today, this disease can be seen in 300 -500 million people per year from developing countries around the tropical regions. Especially it can be seen as an epidemic in the aftermath of the floods in the tropical regions. Malaria is an inflammatory disease that spreads to human beings through a group of disease-causing parasites called plasmodium, which is transmitted by female anopheles. It is possible to see this disease in irrigated areas, swamp areas and areas where the climate is hot. One of the most effective methods for treating the disease is kinin. Kinin treatment has been practiced in our country until the 2000's. In the 20th century, all the individuals in the area who had kinin treatment were visited and treated by the health officials.

In this study, the malaria outbreaks that are seen in the Republic of Turkey day by day and the related laws will be discussed. In Turkey, malaria dispensaries have been established to fight with malaria and laws have been enacted, so it has been seen that the number of malaria cases was sometimes increased even though there has been a total fight. With this study, malaria epidemics will be statistically analyzed and the laws and practices will be explained. The figth against malaria lasted from the Ottoman period to the present day. It is known that in the years of World War I and II, malaria has become epidemics. In this period, malaria was tried to be fought especially through the enacted laws.

Keywords: Malaria, Law, Kinin, Swamp, Anopheles, Rice plant.

Giriş

Avcı ve toplayıcı yaşamın sürdüğü dönemde de insanlar hastalıklarla mücadele etmiş olmalılar. Ancak tarım ile yerleşik hayatın başladığı dönemden beri hastalıklarda bir artış olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü tarıma dayalı yerleşimler ve hayvanların ehlileştirilmesi insanların parazit ve mikroplarla daha yakın temas kurmalarına neden olmuştur. Dünya üzerinde yerleşik kültürün oluşması ve tarım alanlarının artması ile yeni yeni parazit ve mikropların üremesine zemin hazırlandığı da düşünülebilir. İşlenmemiş toprakların işlenmesi ile fareler, keneler, pireler ve sivrisinekler çoğalmış ve nüfusun artmasıyla da insanlarla daha yakın yaşamaya başlamışlardır. Bu yakınlaşma hayvanlar aracılığıyla bulaşan veba, sıtma, tifüs mikroplarının insanlara taşınmasını sağlamıştır. Nüfus artışı şehirleşmeyi ve bulaşıcı hastalıkların insanlar arasında yayılmasını hızlandırmıştır. Parazitler ve mikroplar nedeniyle salgınlar yapan bu hastalıklar kısa bir süre içinde milyonlarca insanın hastalanmasına ve ölümüne neden olmuştur. Sağ kalanlar ise toplu yaşamdan uzak yerlere göç etmek durumunda kalmışlardır.

Sıtma da yukarıda bahsi geçen aşamalardan geçmiş ve insan hayatını olumsuz yönde etkilemiş bilinen eski hastalıklar arasındadır. Sıtmanın Mezopotamya, Hitit ve Grek uygarlıklarını yok ettiği kabul edilir (Korkut, 1950: 2–3). Ayrıca, M.Ö. 5. yy da yaşamış olan İstanköylü Hipokrat her gün gelen, 3. ve 4. gün gelen ateşleri tarif etmiştir. O ayrıca 3 günde bir gelen bir hummanın öldürücü olduğunu, alçak rutubetli ve sıcak yerlerde oturup, durgun bataklık suyu içenlerde dalak büyümesi oluştuğunu da saptamıştır. Ateşli hastalıkların bataklıklardan yükselen kötü havanın solunmasıyla oluştuğu düşüncesi eski Yunan ve Roma'da bataklıkların kurutulmasını düşündürmüştür. Bu düşünceden dolayı sıtma için malaria (kötü hava) adı kullanılmaya başlanmıştır. Malaria adı ilk kez F. Jacquier tarafından 1743 baskılı kitabında kullanılmıştır (Unat, 1979, s.2).

İslam dünyasında Ebubekir Razi, İbni Sina, Ebu Mervan bin Zuhr gibi bilim adamlarının eserlerinde sıtmanın belirtisi olan ateş tarif edilmiştir. Batı tıbbında ise 11 ve 13. Yüzyıllarda sıtma önemli konular arasına girmiştir. 1707'de İtalyan Giovani Maria Lancisi sivrisineklerin insanları sokarak ve ısırarak hastalık bulaştırdığını savunmuştur. Kınakına ağacının tedavi amaçlı kullanılmaya başlanması ile birlikte sıtma diğer ateşli hastalıklardan ayrılmaya başlamıştır. Kınakına'nın tedavi edici özelliği Peru'da

1600'lerde bilinmektedir ve bu tedaviyi kaleme alan ilk Cizvit Papaz Juan Lopez'dir. 1632'de bir başka İspanyol papaz Alonso Messias Venegas kınakınayı Roma'ya getirmiştir. 17. yüzyılın ikinci yarısında Richard Morton, Thomas Sydenham İngiltere'de bu tozun ateşli hastalıklara iyi geldiğini buldular, 17. yüzyılda İtalya'da Francesco Torti bu ilacın iyi geldiği ateşli hastalıkları ve diğer ateşli hastalıkları birbirinden ayırmayı başardı. 1820'de Pelletier ve Caventou kınakına'dan kinin ve çinkoyu ayırdılar. Aynı dönemde malarya etkeni hakkında da araştırmalar devam etmiştir. 1716'da Lancisi, 1831'de Richard Bright sıtmanın dalak ve beyinde siyah noktalar yaptığını bulmuşlardır. 1847'de H. Meckel yuvarlak veya iğ şeklinde ve içinde düzensiz boya taneleri bulunan protoplazma kitlelerini görmüştür, fakat bunların sıtma ile ilişkili olduğu üzerinde 1848'de R. Virchow ve F. Frerichs ısrar etmiştir. F. Frerichs çalışmasını 10 yıl sonra yayınlamıştır. 1872'de Francis Delafield malaryada en basit bulgunun kanda kara ve kırmızı ufak boya parçacıkları olduğunu iddia etmiştir. 1880'de L. F. A. Kelsch bunların sıtmaya özgü olduğunu iddia etmiştir. Yapılan bu çalışmaların devamı niteliğinde sıtma etkenini ilk kez tanımlayan Charles Louis Alfones Laveran olmuştur. Laveran 6 Kasım 1880'de Cezayir'de görevli bir Fransız asker hekimi olarak çalışırken sıtmalı bir hastadan alınan ve henüz yaş olan bir kan preparasyonunda hareket eden cisimleri görmüş ve bu organizmaya oscillaria malariae adını vermiştir. Laveran'dan sonra çalışmalar hız kazanmış ve bu parazite plasmodium adı verilmiştir. İtalyan araştırmacılar ise sıtmaya neden olan iki tür parazit bulmuşlardır. 1900'lere gelindiğinde insanda sıtmaya neden olan üç tür parazitin varlığı kabul edilmiştir (Unat, 1979, s.2–6). Bunlar; genellikle günaşırı nöbet yapan tersiyana sıtmasını yapan plasmodium vivax, nöbetleri üç günde bir gelen kıvartana sıtmasını yapan plasmodium malariae ve nöbetleri her gün ve bazen ara vermeden devam eder gibi görülen tropika sıtmasını yapan plasmodium falciparum veya plasmoium ovale türleridir (Erel,1944, s. 193).

Sıtmanın Bulaşması ve Tedavisi

Hastalığın kaynağı sivrisineklerin Anofel türünün dişi olanlarıdır. Hastalığın üreyebilmesi için aylık ortalama sıcaklığın 16 derece olması gerekmektedir. Ayrıca sivrisineklerin güçlü olduğu dönemler genellikle nemli olan ve sıcaklığın yüksek seyrettiği dönemlerdir. Hayvanlar yaz mevsimindeki kuraklıktan dolayı hastalığı yayamazken, Eylül ve Ekim ayları hastalığın yayılması için uygun ortam oluşturmaktadır. Sıtma mikrobu taşıyan sivrisinek sağlam bir kimseyi sokunca sıtma parazitlerini sağlam kişiye aşılamaktadır. Hastalığın kuluçka süresi ortalama 9– 17 gündür. Kuluçka dönemi boyunca sinsi bir şekilde ilerleyen hastalık vücutta en fazla kemik iliklerine, dalağa, beynin ince damarlarına ve karaciğerlere yerleşir. Sıtmalı hasta zayıflar, hastanın kolları ve bacakları incelir, karın şişerek biçimsiz bir görüntü alır ve hastanın çalışamaması, yürüyememesi gibi sonuçlar ortaya çıkarır (Sıtma, 1939, s.1–4)

Sıtma hastalığın tanımı yapıldıktan sonra tedavisi üzerinde çalışmalar yoğunlaşmıştır. 1820'den sonra kinin sıtma tedavisinde en önemli ilaçlar arasında yer almıştır (Unat;1979, s.5–7). Sıtma ile tedavi iki türlü olabilmektedir. Birincisi sivrisineklerin yaşamasını ve dağılımını engellemek, ikincisi ise insanların vücudunda sıtma parazitlerini öldürmek (Erel, 1944, s.195). İnsanların tamamını ilaçlamak mümkün olmayacağından ya da çok pahalıya mal olacağından sivrisineklerle savaş çok daha makbul bir mücadele yöntemi olarak görünmektedir.

Cumhuriyet Dönemi Sıtma ile Savaş

Türkiye'de sıtma eskiden beri bilinen hastalıklar arasında yer almıştır. İstanköylü Hipokrat sıtmayı tarif eden ilk Anadolulu hekimdir. Yeniçağ'da Doğu ve Batı'dan hekimlerin İstanbul'da çalışmalar yaptığı bilinmektedir. 18. yy'da ya da daha önce kınakına Anadolu'ya getirilmiştir. 1732'de Bursalı Ali "Risale-i Haysiyet-i Kınakına" adıyla bir eser kaleme almıştır. 1857'den sonra Cemiyet-i Tıbbıye-i Şahane'de ve tıp okullarında sıtma ilmi olarak tetkik edilmeye başlanmıştır. 1910'da halka ücretsiz kinin verilmeye başlanmıştır (Unat, 1979, s.8; Sert ve Dölen, 2013, s.72).

II. Meşrutiyet Döneminde meclisin çalışmalarının bir kısmında pirinç tarımı ve buna bağlı olarak gelişen sıtma hastalığı ile mücadele edilmesi üzerine yoğunlaştığı görülmüştür (Akagündüz, 2016). Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devletinin önemli sorunlarından biri de sıtma hastalığıdır. Tüm cephelerde 20000'den fazla asker sıtmadan hayatını kaybetmiştir. Hicaz, Irak vs. gibi sıcak bölgelerden dönen askerler de Malarya tipi sıtmayı ülke geneline yaymışlardır. Milli Mücadele yıllarında da Bursa, Eskişehir, Afyon, Haymana, Ankara, Porsuk ve Sakarya bölgelerindeki askerler arasında sıtma yaygınlaşmıştır (Temel, 1998). Cumhuriyet'ten sonraki dönemde ise Türkiye'nin yaklaşık %70-80'inin sıtmaya yakalanmıştır. Ankara başta olmak üzere Balıkesir, Denizli, Mardin, Adana, Mersin ve Silifke, Diyarbakır, Ergani, Bismil ve Çermik'te sıtma oldukça yaygındı (Emgili, 2016).

Türkiye Cumhuriyeti'nin ele aldığı ilk sağlık konusu da sıtma olmuştur. 1925'te İstanbul Bakteriyolojihanesi'nde kursa alınan hekimler Ankara, Adana ve Aydın'da sıtma savaşı çalışmaları yapmışlardır. 13.5.1926'da "Sıtma Mücadelesi Kanunu" ve 26.5.1926'da "Etıbbanın sıtma enstitülerinde staj mecburiyeti hakkında kanun" çıkarılmıştır (Tuğluoğlu, F., 2008). Aynı dönemde Almanya'da Hamburg Sıcak Memleketler Enstitüsünden Prof. Dr. E. Martini ve Dr. H. Vogel Sıhhiye Muaveneti İçtimaiye Vekâleti tarafından davet edilmiş ve 1926'da Türkiye'de bulunan sivrisinekler üzerine inceleme yapmışlardır. E. Martini Adana'da bir Sıtma Enstitüsü kurulmasını tavsiye etmiş ve 1928'de bu enstitü çalışmalara başlamıştır. 1940'lı yıllara kadar ağırlıklı olarak sıtma ile savaşta dalak ve kan muayenesiyle sıtmalıların teşhisi, tedavisi ve bataklıkların kurutulması üzerinde durulmuştur(Çetingil, İ. A., 1942: 156).

II. Dünya Savaşı sırasında sıtmanın yeniden baş göstermesi ile daha fazla tedbir alınmasına ihtiyaç duyulmuştur. 1940'lı yıllarda toplumun %50'si sıtmalıydı (Kandemir ve Orhan, 1979, s.167). DDT'nin kullanıma başlanması sıtma vakalarının azalmasında etkili olmuştur. Ayrıca 1945 ve 1946'da sıtma ile mücadele için kapsamlı kanunlar çıkarılmıştır. Aşağıda sıralı olarak sıtma ile alakalı kanunlar ve tarihleri verilmiştir.

Kinin Tedariki ve Füruhatı Hakkında 4 Nisan 1333 Tarihli Kanunun dördüncü Maddesinin Tadiline Dair Kanun [26 Nisan 1926]

Sıtma Mücadelesi Kanunu (No: 839) (13 Mayıs 1926)[1]

13 Mayıs 1926 tarih ve 839 numaralı sıtma mücadele kanununa bazı mevat tezyiline dair kanun

Devlet Kinini Mütedavil Sermayesi Hakkında Kanun (1939)

"Kininlerin Beyanlara Tabi Tutulmasına ve Elkonulmasına Dair Olan 322 Sayılı Kararın Meriyete Konulmasına Dair Kararname" (1940)

Sıtma ile Olağanüstü Savaş Yapılmasına Dair Kanun (No: 4707) (Tarih:26.3.1945)

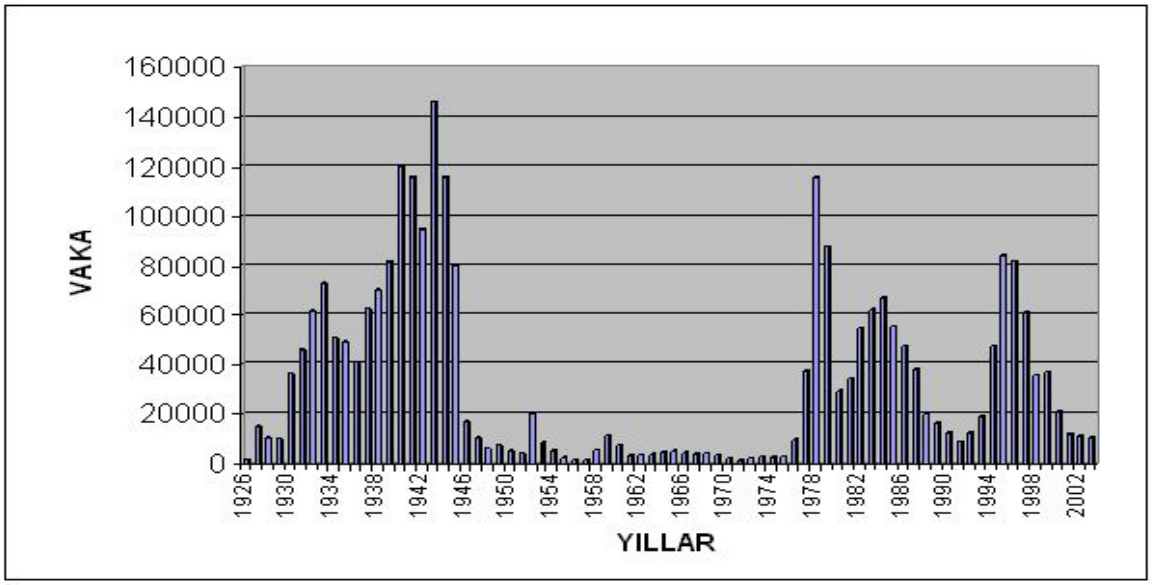
Sıtma Savaşı Kanunu (No: 4871) (Tarih:15.2.1946)

Sıtmanın İmhası Hakkında Kanun (No: 7402) (Tarih: 4.1.1960)

Yukarıdaki sıtma ile ilgili kanunlar incelendiğinde 1926, 1939, 1940, 1945, 1946 ve 1960 yıllarının meclis tarafından sıtmanın en fazla çalıştığı dönem olduğu görülmektedir. Bu yılları detaylandırdığımızda 1926 yılı Millî Mücadele döneminin yeni bittiği ve yeni kurulan Cumhuriyet'in konuyla yakından ilgilendiğini ve Anadolu'da çok sayıda sıtma vakasının olduğu sonucu çıkarılabilir.

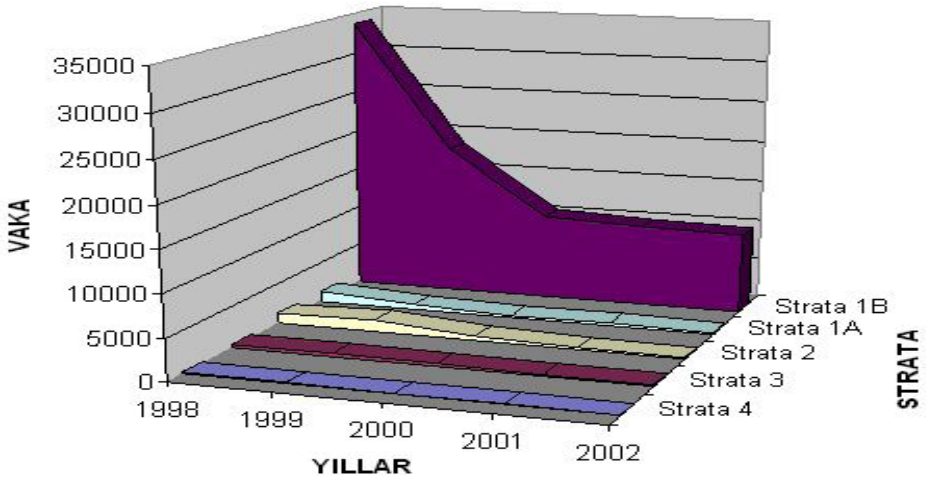
1939–1946 arası dönem de II. Dünya Savaşı yılları her ne kadar Türkiye savaş dışı kalmış olsa da aslında sıtma ile savaşın en yoğun olduğu dönem olduğunu görmek mümkündür. 1960'tan günümüze sıtma mücadelesinin daha çok hastalığın oluşmasını önlemek üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Aşağıdaki istatistikî verilere göre ise sıtma vakalarında 70'li yıllarda tekrar arttığı görülmektedir.

1 *Düstur* (3. Tertip), Cilt 7/2, 2. baskı, Ankara 1944, s. 907 – 909; *Resmi Ceride*, Sayı 384 (29 Mayıs 1926).

Şekil 1: Türkiye'de sıtma vakalarının yıllara göre dağılımı[2]

Sıtma savaşının planlanabilmesi ve etkili bir biçimde yürütülebilmesi için, hastalığın hangi yörelerde ve ne sıklıkta görüldüğünün bilinmesine gerek vardır. Bu amaçla sıtma haritaları çıkarılır ve ülke sıtma açısından bölgelere ayrılır. Bu bölgelere Strata adı verilir. Türkiye'de de sıtma haritaları yapılmış olup, ülke dört strataya ayrılmıştır (Akdur, R., 2001, s.7).

Şekil 2: Türkiye'de Sıtma Vakalarının Stratalara ve Yıllara Göre Dağılımı, 1998–2002[3]

Şekil 2'de Türkiye'de 1998–2002 yılları arasında yapılmış bir istatistik bulunmaktadır. Bu istatistiklerde aşağıdaki stratalar kullanılmıştır. Şekil 3'te verilen strataların açıklaması ise aşağıdaki gibidir. Strata I: Anamur Burnu'ndan Van Gölü'nün kuzeyine çekilen hattın güneyinde kalan bölgedir. Burada strata 1A ve 1B şeklinde ayrıldığı görülmektedir. Strata 1A Adana, Mersin, Hatay ve Osmaniye ile sınırlıdır. Strata 1B ise Hayat'dan Van Gölü'ne kadar olan bölgedir. Strata 1B bölgesinde hastalık sürekli olarak bulunmakta ve yerli bulaşma yapmaktadır. Diğer bir anlatımla, hastalığın endemik olarak görüldüğü bölgedir.

2 http://www.saglik.gov.tr/TR/belge/1-3416/sitma-savas-daire-baskanliginin-sitma-ile-ilgili-istati-.html, Erişim: 12.11.2016.

3 Aynı yer.

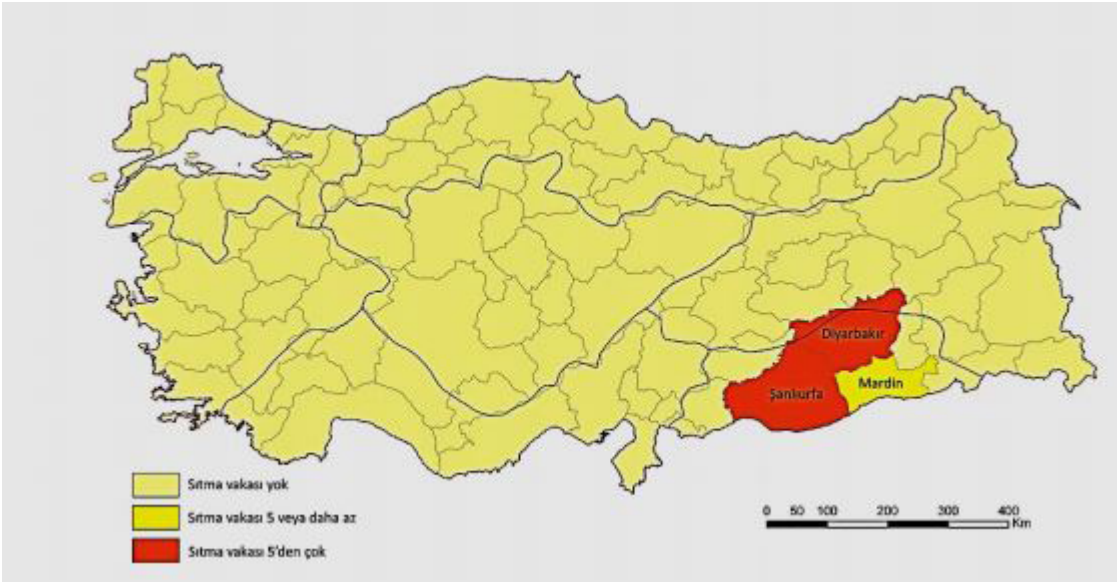
Strata II: Anamur Burnu'nun batısında kalan, diğer Akdeniz Bölgeleri ile Ege ve Trakya Bölgesinden oluşur. Bu bölgede hastalık yer yer ve zaman zaman görülmez olur. Dışarıdan parazit getirilmesi halinde salgınlar görülür. Hastalığın epidemiler halinde seyrettiği bölgedir.

Strata III: Genellikle İç Anadolu Bölgesine denk düşer. Bu bölgede, sıtma kontrol altındadır ve genellikle yerli bulaşma görülmez. Dışarıdan parazit gelmesi halinde küçük salgın odakları oluşabilir.

Strata IV: Karadeniz Bölgesi ve Kuzeydoğu Anadolu illerinden oluşan bölgedir. Yerli bulaşmanın olmadığı, dolayısı ile salgınların görülmediği bölgedir. Yalnızca dışarıdan gelen hastalar görülebilir (Akdur, R., 2001, s.7).

Şekil 3: Türkiye'de sıtmanın görülmesine göre düzenlenmiş strata bölgeleri[4]

Şekil 4: Türkiye'de sıtma endemik bölgeler, 2009

Şekil 4'e göre Türkiye'de Strata 1B bölgesi endemik olarak yani sürekli hastalığın bulunduğu bölge olarak görülmektedir.

4 Nazif Elaldı, ekmud.org.tr/wp-content/uploads/**Sitma-Elaldi**-1.ppt, Erişim Tarihi: 8.12.2016.

"Sıtma ile Olağanüstü Savaş Yapılmasına Dair Kanun(Resmi Gazete(RG), 28.3.1945, S.5967", 27 Mart 1945'te çıkarılan 4707 nolu kanun ve ardından 15 Şubat 1946 tarih ve 4871 nolu "Sıtma Savaşı Kanunu (RG, 21. 2. 1946, S. 6238)" incelendiğinde her iki kanunda ortak olan noktalar dikkat çekmektedir. Sıtma ile savaşın başarılı olabilmesi için Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı[5] gezici ve sabit kurullar, laboratuarlar, enstitüler, hastaneler, yataklı ve yataksız dispanserler kurabilecektir. Ayrıca bu kurumlarda çalışacak personelin yetiştirilmesinden de sorumludur. Bu kanuna bağlı olarak Sıtma Savaşı için Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı bünyesinde ayrı bir genel müdürlük ihdas edilmiştir (Okan, 1949:4).

Bakanlığın sıtma ile savaş konusunda diğer bakanlık ve kurumları da görevlendirme hakkı bulunmaktadır. Sıtma ile savaş yapılan yerlerdeki mülki amirler ve müfettişler de bu görevlerin takibi yapmakla yükümlüdürler.

Sıtmalı bölgelerde sivrisineklerin üreyebilecekleri ev, bağ, bahçe, çeltik ve sulu tarla, fabrika, su bentleri ve arkları gibi yerlerin kurutulması konusunda sıtma savaş ekipleri karar verirse oradaki görevliler bu işleri zamanında yapmak zorundadırlar. Bu madde ile ilgili olarak 1946 kanununda küçük sây ödevinin yapılması kararı alınmıştır. Küçük sây ödevi 18–60 yaş arası sağlıklı erkekleri kapsamaktadır. Bu ödev gereğince sıtmalı bölgelerde sıtma kaynaklarının kurutulmasında bölgede yaşayan erkeklerden bedenen ya da para ile ödeme yapması istenmektedir. Küçük sây ödevi yılda 5 gün ile sınırlandırılmıştır. Bedenen ödeyebilecekler bedenen bu ödevi yerine getirir, bedenen ödeyemeyecekler ise parasını öderler.

Sıtma kaynaklarının kurutulması için görevlendirilmelerin yapılması ve takibinin sağlanması için il ve ilçelerde birer sıtma kurulu oluşturulması, köy ve nahiyelerde ihtiyar heyetlerinin, bucaklarda bucak müdürlerinin, ilçe kaymakamlarının ve sıtma savaş tabibinin bu işleri takip etmesinin sağlanması istenmiştir. Ödevini para ile ödeyeceklerden paraların toplanması ve bu iş için harcanması da bu kurulların görevi olarak sayılmıştır. Para bedelinin hesaplanmasında bölgedeki yevmiye ücreti esas alınır ve buradan toplanan para sadece sıtma savaşında kullanılabilir.

Sıtma ile açılan mücadelede görev alanlara sıtma mevsimi geçtikten sonra 1945'te 600 liraya kadar 1946'da 500 liraya kadar ödül verilmesi kararı verilmiştir. Sıtma ile savaşta verilen görevleri yerine getirmeyen memurlar kendi bağlı bulundukları dairece cezalandırılırlar. Ayrıca 20 liradan 200 liraya kadar para cezası ya da bir haftadan 2 aya kadar hapis cezasına çarptırılabilirler.

Bakanlıkça ücretsiz dağıtılan sıtma ilaçlarını satan, stoklayan ya da yurt dışına çıkarmaya çalışanlara verilecek cezalar ise diğer cezalara göre daha ağır belirlenmiştir. Sıtma savaşında çalışan ve askerlik çağına gelmiş olan kişilerin askerlik hizmetleri burada çalıştıkları sürece tehir edilecektir.

Şekil 1'de 1945 ve 1946 yıllarında yapılmış olan kanunların ne kadar etkili olduğu çok açık bir şekilde görülebilmektedir. Verilen istatistikî bilgilere göre 1945'de 120.000 olan vaka sayısı 1946'da 80.000, 1947'de ise 20.000 altına düşmüştür. Alınan tedbirlerin 1978 yılına kadar etkili olduğu görülmektedir.

4.1.1960 tarih ve 7402 sayılı "Sıtmanın İmhası Hakkında Kanun[6] (RG, 11.1.1960, S. 10402)" ilk yayınlanma tarihi 1960 olmasına rağmen daha sonrasında beşer yıllık uzatmalarla 1985'e kadar geçerli olmuştur.

Türkiye'de 1970'lerde sıtma vakalarında büyük bir artış görülmeye başlanmıştır. 1970'te sıtma vakası sayısı 1263 iken 1975'te 9828 kişiye çıkmıştır. 1977 Çukurova ve Amik ovasındaki tarımsal alanlarda çalışan geçici işçilerle bu sayı 115385'e yükselmiştir. 1990'da bu salgın kontrol altına alınarak vaka sayısı 8675'e düşmüştür. Ancak 1994'te Körfez Savaşı döneminde Irak'ta Türkiye'ye gelen göçmenlerle sıtma vaka sayısı yine artarak 81754'e yükselmiştir. 2005 yılında Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya Federasyonu, Tacikistan, Özbekistan ve Türkiye Sağlık Bakanları

5 1945 tarihli kanunda Sıhhat ve İçtimai Muavenet Bakanlığı olarak geçmektedir.

6 Bu kanun ile yurt içinde sıtmanın imhası faaliyetleri 31/12/1964 gün ve 6/4148 sayılı, 15/2/1969 gün ve 6/12806 sayılı, 27/11/1974 gün ve 7/9102 sayılı, 5/12/1979 gün ve 7/18433 sayılı Bakanlar Kurulu Kararları ile her biri beşer yıllık dönemleri kapsayacak şekilde dört defa uzatılmıştır.

Taşkent'te Sıtma Mücadelesi ile ilgili olarak toplanmışlardır. Taşkent Beyannamesi olarak geçen bu toplantıdan sonra Sıtmanın ortadan kaldırılması için ortaklaşa çalışmalar başlamış ve 2014'e gelindiğinde Türkiye'deki sıtma vakası sayısı 249 seviyesine çekilmiştir (World Malaria Report 2015).

Sonuç:

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında ele alınan neredeyse ilk konu sağlık konusu olmuş ve halkın kanını sömüren bu hastalık ile mücadele konusunda 1940'lı yıllarda ciddi başarılar elde edilmiştir. Sağlık Bakanlığının kararlı politikası ve başarılı çalışmaları ile Türkiye'de sıtma kontrol altına alınmıştır. Yurtdışı kaynaklı sıtma vakaları Sıtma vektörleri GAP gibi sulama projeleri Doğu Akdeniz ve Orta Doğu Bölgesi'nde günlük ortalama ve en düşük sıcaklıklarda artma eğilimi Sıtma savaş programlarının aynı kararlılıkla uygulanmasına devam edilmesini gerektirmektedir. Son yıllarda sıtma ile savaş konusunda ciddi bir uygulama olmamasına rağmen sıtma artık kontrol altında bir hastalık konumundadır.

Ancak günümüzde Suriye'de yaşanan gelişmelere bağlı olarak ülkeye giriş yapan mültecilerin bulaşıcı hastalıklarla ilgili bağışıklama sistemlerinde farklılıklar olduğu ortadadır. Bulaşıcı hastalıkların yeniden artış gösterdiği de dikkati çeken bir diğer konu olma durumundadır (Türk Tabipler Birliği Raporu, 2013). Dolayısıyla belki hemen değil ama on yıl sonrası için kontrol altında olan birçok hastalığın tekrar ortaya çıkması gibi bir sonuç ile karşılaşabiliriz. Benzer olaylar Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de yaşanmış ancak kontrolleri yapılarak ülkede yerleşmeleri sağlanmıştır. Örneğin 1923 Lozan Antlaşmasına istinaden Yunanistan ile yapılmış olan nüfus mübadelesi antlaşması gereğince gelen muhacirler karantina bölgelerinde bekletilip varsa hastalıkları tedavi edilerek iskân edilmiştir. Suriye'den gelen mülteciler için de giriş noktalarında mülteci kampları yapılmış olmasına rağmen mülteci sayısının fazlalığı kontrolü engeller bir durumdadır.

Kaynakça:

AKAGÜNDÜZ, Ü. (2016). "II. Meşrutiyet döneminde toplumsal bir sorun olarak sıtma ve sıtmadan korunma çareleri". Kebikeç, 41, 95–124.

AKDUR, R. (2001). Sıtma, Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Sıtma Savaş Daire Başkanlığı.

ÇETİNGİL, İ. A. (1942). "Sıtma, içtimai ve iktisadi tesirleri ve mücadele tedbirleri", İkinci Üniversite Haftası Diyarbakır 1-6-1941 – 7-6-1941 (Ayrı Basım), s.143-159.

ELALDI N., ekmud.org.tr/wp-content/uploads/Sitma-Elaldi-1.ppt, Erişim Tarihi: 8.12.2016.

EMGİLİ, F. (2016). "Cumhuriyet dönemi nüfus siyasetinde sıtma mücadelesinin önemi". The Journal of Academic Social Science Studies/50, s. 297–318. DOI Numarası: http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3588

EREL, M. (1944). "Sıtma ve savaşı". Üniversite Haftası, Ayrı Basım, 191–208, İstanbul: Kenan Matbaası.

KANDEMİR, A.S. ve ORHAN, V. (1979). "Sıtma'da koruyucu hekimlik ve halk sağlığı hizmetleri". I. Uluslararası Parazitoloji Kongresi. 22–24 Mayıs 1979, İstanbul.

KORKUT, M.Ş. (1950). Isıtma ve Çeltik.

Resmi Gazete: 28.3.1945, S.5967.

Resmi Gazete: 21.2.1946, S. 6238.

Resmi Gazete: 11.1.1960, S. 10402.

SERT, G. ve DÖLEN, E.(2013). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devlet kinini". Osmanlı Bilimi Araştırmaları, 14 (2), 69–86.

--------- Sıtma, Ankara: Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Yayınları 1939, s.1–4.

TEMEL, M. (1998). "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke yıllarında Türkiye'deki bulaşıcı ve zührevi hastalıklara karşı alınan önlemler". İlmî Araştırmalar, 6, İstanbul. 227–243.

OKAN, S. (1949). Türkiye'de Sıtma Savaşı, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları. Ankara.

UNAT, E.K (1979). "Sıtmanın tarihi". I. Uluslararası Parazitoloji Kongresi. 22–24 Mayıs 1979, İstanbul.

Türk Tabipler Birliği Raporu (2013). Savaş, Göç ve Sağlık. http://www.ttb.org.tr/ kutuphane/ siginmacilar_rpr.pdf, Erişim Tarihi; 9.12.2016.

TUĞLUOĞLU, F. (2008). "Türkiye'de sıtma mücadelesi (1924–1950)". Türkiye Parazitoloji Dergisi, 32(4), 351–359.

World Malaria Report (2015). http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/200018/1/ 9789241565158_eng.pdf?ua=1, Erişim Tarihi; 9.12.2016.

http://www.saglik.gov.tr/TR/belge/1-3416/sitma-savas-daire-baskanliginin-sitma-ile-ilgili-istati-.html, Erişim: 12.11.2016.

Güney Azerbaycan Türklerine Dair Birinci Umumî Müfettişliğin Bir Raporu

A Report That Prepared By The First General Inspectorate Related To South Azerbaijan Turks

Prof. Dr. Mehmet OKUR *

Öz:

XX. Yüzyılın başında birbiri ile benzer sıkıntılar geçiren Türkiye ve İran, büyük mücadelelerden sonra 1920'lerden itibaren yeni bir sürece adım atmışlardır. Bu süreçte iki ülke başta sınır meselesi olmak üzere yıllardan beri devam eden sorunları çözerek ilişkileri kısa sürede en üst düzeye çıkarmışlar ve 1932'de hem sınır sorunlarının halline dair bir itilafname hem de dostluk antlaşması imzalamışlardır.

İşte başlıkta belirtmiş olduğumuz Güney Azerbaycan Türklerine dair raporda bu süreçte hazırlanmıştır. Makü'de toplanan Türk-İran Hudut Komisyonu'nda Türk Hükümeti'ni temsilen yer alan Birinci Umum Müfettişi Baş Müşaviri Mehmet Fazlı (Güleç) Bey, bu görevi sürecinde Güney Azerbaycan Türklerinin vaziyetleri hakkında bölgede bizzat tetkikler yapmış ve gözlemlerini bir dizi öneri ile beraber 13 Ocak 1934'de hükümete rapor etmiştir. Türkiye sınırında yer alan İran Türklerinin Türkiye ile aynı duyguları taşıdığını ifade eden Fazlı Bey, memleketin doğu hududunun güvence altına alınması için İran Türkleri ile Türkiye Türkleri arasındaki duygu ve kültür birliğinin mutlaka korunması gerektiği üzerinde durmuş, bu hususta özellikle İktisadî ve kültürel alanda uygulanabilecek politikalara dair bazı önerilerde bulunmuştur. Fazlı Bey, raporunda Türk inkılâbının mezheplere karşı gösterdiği müsamahanın ve hukuk alanında atılan adımların İran'daki Türkler ve kendini Türkiye'ye yakın hisseden diğer unsurlar tarafından heyecanla izlendiğine de dikkat çekmiştir.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Güney Azerbaycan, İran, Türkler, Umumî Müfettişlik

* Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, okur25@yahoo.com

Abstract:

At the beginning of the XX. century Turkey and Iran that had been experienced similar problems afterwards have entered a new process since the 1920s after major struggles In this process, they have solved the problems that have been going on for years, especially the border issue and have reached the top level in a short period of time and signed both an agreement to solve of border issues and treaty on friendship in 1932.

A report on the South Azerbaijan Turks that we mentioned in the title had been prepared in this process. Mr. Mehmet Fazlı (Güleç) who chief attendant of the First General Inspector and represented the Turkish Government in the Turkish-Iranian Border Commission gathered at Maku, has examined about the situation of the South Azerbaijani Turks in the region and reported his observation together with a number of proposals on January 13, 1934. Fazlı Bey stated that the Iranian Turks located on the border of Turkey has the same sentiments as Turkey and emotional and cultural unity between the Iranian Turks and Turkish Turks must be protected for the security of the eastern borders of the country. On this subject Mr. Fazlı Bey has also made some suggestions politics that can be applied in the especially economic and cultural field. The report that prepared by Mr. Fazlı Bey, has been touched the tolerance of the Turkish revolution towards the religious order and also has been pointed out that the steps taken in the field of law are watched enthusiastically by the Turks in Iran and by other elements that feel themselves close to Turkey

Keywords: Turkey, South Azerbaijan, Iran, Turks, General Inspectorate

Tarihte çok sayıda Türk devletinin kurulduğu ve çeşitli Türk hanedanların hüküm sürdüğü İran, günümüzde de bünyesinde önemli sayıda Türk nüfusu barındıran bir ülke komundadır.[1] Büyük bir çoğunluğunu Anadolu Türklüğünün uzantısı şeklinde olan İran Türkleri (Sümer 1999: 183), XX. yüzyılın başları gibi yakın zamana kadar İran'ın siyasi hâkimiyetinde yer almışlar, Osmanlı İmparatorluğu ile bölgede çetin bir nüfuz mücadelesine girmişlerdir (Saray 1999: 21). Ancak bu mücadele daha çok devletlerarası siyasî rekabet olarak seyretmiş, Türkiye ile ortak kan ve kültür bağı olan İran'daki Türk topluluklarının Türk halkına olan samimi hislerini pek etkilememiştir. Şüphesiz İran Türklerinin bu yaklaşımında XIX. yüzyılın sonlarında kendini hissettirmeye başlayan Türkçülük bilincinin ve İttihatçıların Uzakdoğu'ya kadar uzanan faaliyetlerinin de büyük rolü olmuştu.

XX. yüzyılın başlarına kadar birbiri ile benzer sıkıntılar yaşayan Türkiye ve İran, büyük mücadelelerden sonra 1920'lerden itibaren yeni bir sürece adım atmışlardır. Türkiye, Mustafa Kemal Paşa liderliğinde yaklaşık dört yıl süren milli mücadelenin ardından ekseriyeti Türk unsuruna dayalı olarak hemen bütün alanlarda yeniden örgütlenirken, İran'da da iktidar el değiştirmiş Kaçar Türk hanedanı sona ermiş[2], Şah Rıza Pehlevi hükümdarlığında yeni bir dönem başlamıştır (Karadeniz 2012: 521). Bu süreçte iki ülke başta sınır meselesi olmak üzere yıllardan beri devam eden sorunları çözerek ilişkileri kısa sürede en üst düzeye çıkarmışlar[3], hem sınır sorunlarının halline dair bir itilâfname[4] hem

1 İran'ın hemen her vilayetinde o bölgenin yerli Türk unsuru bulunmakta olup, en kalabalık Türk gurubunu Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadır. Belli başlı diğer Türk unsurları ise şunlardır: Halaçlar, Kaşkaylar, Afşarlar, Türkmenler, Horasan Türkleri, İsfahan Türkleri, Kirman ve Yezd Türkleri (Attar 2006: 163; Zehtabi 2010: 7).

2 Kaçarlar eski bir Türk boyu olup, Safevi Devleti'nin kuruluşuna katılmış boylar arasında gösterilmektedir. Bu konumlarından dolayı Safeviler döneminde büyük prestije sahiplerdi. Hatta 1747'de Nadir Şah'ın ölümünden ve onun kurduğu Afşarlı Devleti'nin çöküşünden sonra Kaçarlar, merkezi hâkimiyetin kendi hakları olduğunu ileri sürmüşler ve 1795'de yönetimi ele geçirmişlerdir (Attar 2006: 88-89).

3 Türkiye-İran dostluk ilişkilerinin kurulmasında İran'da Şah Rıza Pehlevi'nin Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde yürütülen Milli Mücadele'nin kazanılması sonrasında başlatılan inkılâplara hayranlık duyması ve her iki ülkenin de dış ilişkilerde benzer bir politika izlemeleri önemli rol oynadı. Nitekim Şah Rıza Pehlevî, Atatürk'ün başlattığı inkılâpları kendi ülkesinde de uygulamaya koymuştu (Saray 1999: 108-109; Çetinsaya 1999: 148).

4 İki ülke arasında 1926'da tarafsızlık ve saldırmazlık anlaşması imzalandı ise de sınır meselesi ve 1930 yazında başlayan Ağrı isyanında İran'ın isyancılarla bağlantısı Türkiye-İran ilişkilerinin gerginleşmesine neden olmuş (Şimşir

de dostluk, güvenlik, tarafsızlık ve ekonomik işbirliği antlaşması imzalamışlardır[5] (Soysal 1983: 420-421).

İki ülke arasındaki sınır sorununun çözümü ile ilgili son toplantılara Birinci Umum Müfettişlik Heyeti de katılmıştı.[6] Diyarbakır, Van, Bitlis, Hakkâri, Siirt, Elazığ, Urfa ve Mardin illerini kapsayan Birinci Umum Müfettişlik makamı, aynı zamanda mıntıkalarındaki asayiş olaylarından da sorumlu idi.[7] Makü'de toplanan Türk-İran Hudut Komisyonu'nda aynı şekilde sorumluluk alanına binaen Birinci Umum Müfettişliği'nden Baş Müşaviri Mehmet Fazlı (Güleç) Bey de Türk Hükümeti'ni temsil eden heyet içerisinde yer almıştır. Mehmet Fazlı Bey, bu görevi sürecinde kendi inisiyatifi ile Güney Azerbaycan Türklerinin vaziyetleri hakkında bazı tetkikler yapmış ve gözlemlerini bir dizi öneri ile beraber 13 Ocak 1934'te Başbakan İsmet Paşa'ya rapor etmiştir.[8] Fazlı Bey, raporunda Güney Azerbaycan Türkleri ile ilgili tahkikat gereğini ise şöyle açıklamaktadır:

"…Son defa Makü'de toplanan Türkiye-İran Daimi Hudut Komisyonu'nda hükümeti temsil eden heyete riyaset için gitmiştim. Bu fırsattan istifade ederek Azerbaycan Türklerinin vaziyeti üzerinde bazı tetkikler yapmaktan kendimi men edemedim. Bu tahkikata iki noktadan lüzum gördüm:

1- Azerbaycan Türkleri Türkiye ile büyük Türk kitlesi arasında bir vasıl hattır. Bunların milli mevcudiyetlerini muhafaza etmeleri ana vatanda doğan içtimai inkılap hareketlerinin ve milliyet cereyanlarının kolaylıkla büyük kitleye intikaline ve kültür birliğinin yıkılmaktan korunmasına ve Türk kitleleri arasında tecanüs tesisine yarar.

2- Memleketimizin şarkında mevcut ve Türkçe'den başka aile dili kullanan Türklerin temsili işine bir yanlarından ecnebi memleketlerdeki Türk kitlesine dayanması bizim için daha faydalıdır. Bu vaziyet onların Türk olmayan ecnebilerden tecridine ve milli benliğe kudretle sarılmalarına hizmet eder…" (BCA, 030.10.0.0.261.259.1-1)

Mehmet Fazlı Bey, daha sonra Türklerin, Türk/Türkçülük düşüncesinin İran'daki durumu, Türkiye-İran Daimi Hudut Komisyonu Heyeti'nin karşılanışı, görüşmeler süreci ve şahsî hisleri hakkında bilgiler vermektedir. Fazlı Bey'e göre İran Azerbaycan'ı Türklerinde milli benlik duygusu birkaç sene evvel İran Hükümeti'nin temsil işinde gösterdiği adaletsiz uygulamalara tepki olarak ortaya çıkmakla beraber köklerini Büyük Harp'te bu coğrafyalara giden Türk kıtaatının attığı tohumlara dayanmaktaydı. Türkiye'de gerçekleşen ve Türk milli kültürüne kıymet veren inkılâp hareketi ise bu tepkinin şuurlu bir hale gelmesine sebep olmuştur (BCA, 030.10.0.0.261.259.1-1).

2009: 335-349; Erden 2009: 258-262), bu süreç ancak Türkiye'nin isyancılara verilen desteğin çekilmesine dair kararlı tutumu ve Şah Rıza'nın anlaşma isteği ile aşılarak 23 Ocak 1932'de Ağrı Dağı'nın tamamının Türkiye'de kalması, Van civarındaki Kotur yakınında bulunan arazisinin ise İran'a bırakılması esası üzerine yeni bir düzenleme yapıldı. (British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Prints, Part II: Persia, Doc. 13; Vol. XI, Doc. 112; Düstur, 3. Tertip, Cilt: 13 (Kasım 1931-Ekim 1932), s. 531-542; Gerede 1952: 199-207)

5 5 Kasım 1932'de imzalanan bu antlaşmaya göre, iki ülke arasında bozulmaz bir barış, sürekli ve içten bir dostluğun var olacağı, tarafların birbirinin ülkesindeki diplomatik ve konsolosluk temsilcilerinin en çok gözetilen devlet kuralından yararlanacağı ve ticaret, gümrük ve gemilerin geliş gidişi ile oturma koşulları konularında yeni bağıtlar yapılacaktı (Soysal, 2000: 430-431; Cin, 2007: 115).

6 Umumi Müfettişlikler XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış, özellikle Makedonya sorunu ile gündeme gelmiştir. Bu makamın Osmanlı yönetimi açısından taşıdığı özellik, bilhassa büyük devletlerin hazırladıkları projelerin ve yapılması öngörülen ıslahatların uygulanması sürecindeki özel konumuydu (Koçak 2003: 25-30). Umumî Müfettişlikler Milli Mücadele sürecinde tekrar gündeme gelmiş, hatta 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nunda yer almışsa da (Tanilli, 7976: 64) TBMM'den geçmesi mümkün olmamıştır (Koçak 2003: 41-52). Başlıkta belirttiğimiz Umumî Müfettişlik ise 1927'de oluşturulmuştur Oluşturulan bu yeni düzenleme bölge valiliğine benzer bir sistem olup başlıca görevleri öncelikle bölgelerindeki asayiş ve inzibatı sağlamaktı. Nitekim ilk olarak Elazığ, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Diyarbakır, Siirt, Mardin ve Van vilayetleri için Umumî Müfettişlik oluşturulmuş, daha sonra bu uygulamanın ülkenin başka bölgelerinde de uygulanabileceği düşünülerek bu ilk kurulana Birinci Umumî Müfettişlik adı verilmiştir (Tunçay, 1999: 179).

7 Nitekim Birinci Umum Müfettişi İbrahim Tali (Öngören) Bey, İran'da teçhiz edilip Türkiye'ye giren eşkıyalar bazı beyannameler yayımlamıştı (Erden 2009: 262).

8 Umumi Müfettişlikler, oluşturulan yasa gereği bağlı bulundukları Dâhiliye Vekâleti'ni atlayarak doğrudan doğruya Başbakanlığa yazabiliyorlardı (Koçak 2003: 97).

Mehmet Fazlı Bey, heyetin karşılanışı ve ilk temasları hakkında bilgi verirken heyecan ve şaşkınlığını şu sözlerle ifade etmektedir: "…İran Azerbaycan'ı ile ilk temasımda kulaklarım en büyük zevkini aldı. Heyetimizi selamlamaya gelen kıta zabitan ve efrat resmî temaslar haricinde Türkçe tekellüm ediyorlardı. Farisi'den başka dil bilmeyen bir miralay, hizmet neferine meram anlatabilmek için Türkçe öğrenmek mecburiyetinde kaldığını söyledi. Orada her fert bizi gördükçe bizle alakadar olmakta bir fırsat bulup kendilerinin de Türk olduklarını ve bizimle kan kardeşi bulunduklarını bize duyurmak için tehalük göstermekte idiler."

Türk Heyeti'nin misafir olduğu Makü'nün önde gelen Türk ailesinin çocuklarının Yeni Türk Alfabesini öğrenme istekleri Fazlı Bey'i bir hayli heyecanlandırmıştır. Fazlı Bey, karşılaştığı bu olayı şöyle anlatmakladır:

"…arkadaşlar bu küçüğe harfleri tanıttılar, çabucak yazı yazmaya başladı. Matbaa harflerini taklit ederek yazıyordu. Arap harfleri ile ve Türkçe bir yazı yazmak istedi, şu ibareyi yazdı: "Men Türküm. Öz dilim Türkçe idi. Veli mene medresede Farisi ohuduplar." (BCA, 030.10.0.0.261.259.1-1-2).

Fazlı Bey, raporunda Azerbaycan Türklerinin Türklük bilincine dair karşılaştığı diğer olaylar hakkında da şunları yazmaktadır:

"…Hudut tahdidine memur zabitandan dinledim: İran zabiti neferine Farisi bir emir vermiş, nefer anlayamamış, bizim zabit kumandayı Türkçe tekrar edince "Men Türki danışirem, Farisi bilmirem" demiş ve emri yerine getirmiştir.

Bir gün Rumiye Valisi Muzaffer Han ile beraber Bahçecik Köyü'nden Makü'ye gidiyorduk. Yolda Hacı Emin Paşa isminde bir zata tesadüf ettik. Valiye bir kâğıt uzatıp: "bunu ohu mene diki ne isteyüpler" dedi. Hacı Emin Paşa "bu Farisi'dir, ben anlayamadım" cevabını verdi. Beraberimde seyahat eden Birinci Umum Müfettişlik Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibi Alaattin Bey bizden bir iki gün evvel Tebriz'e gitmişti. Kendisinin tarassutuna memur edilen zabit Türki olduğunu bildirerek vazifesini aynen söylemiş ve İran Hükümeti'nin temsil siyasetini şiddetle tenkit edip Türklerin buna tahammül edemeyeceklerini beyan etmekle beraber Farslar ne kadar bedbahttır. Çünkü Türk'ü takibe Türk'ü memur etmişlerdir demiştir…" (BCA, 030.10.0.0.261.259.1-2-3)

Mehmet Fazlı Bey, raporunda hizmetlerine tahsis edilen çocukların heyecanına dikkat çekmekte, onların her fırsatta kendilerinden bir eşyanın veya bir sözün anlamını sorup, "buna siz ne dersiniz?" dediklerini ve kendilerince de o şeye verilen ismin aynı olduğunu anlayınca büyük sevinç duyduklarını ifade etmektedir. Fazlı Bey'e göre bu gurur şüphesiz kendilerinin siyaseten bağlı oldukları camia haricinde kanla ve dille bağlandıkları daha yüksek bir camiayı şahıslarımızda sezmelerinden ileri geliyordu.

Fazlı Bey, Türkiye Türkleri ile Güney Azerbaycan Türkleri arasındaki kültür ve tekâmül farkıyla ilgili bir olayı ise şöyle anlatmaktadır:

"…Tebriz'e giderken "Merent"te rastladığımız bir çocuk bizi şapkalı görünce Avrupalı zannetmişti. Türkçe konuştuğumuz zaman "siz efendimizsiniz" dedi. "Efendi sizde kullanılmaz. Bu sözü nereden öğrendin?" dedik. "Bizden çok gelip geçerler. Ben efendileri tanırım. Biz Rum Türklerine Efendi deriz. Biz de Türk'üz ama siz bizden daha tekamül etmişsiniz" dedi. Biz seni Fars sanmıştık deyince "ben medrese (mektep) görmedim. Medreseden çıkanlar Fars olurlar" cevabını aldık (BCA, 030.10.0.0.261.259.1-3).

Şimali Azerbaycan yani Rus Azerbaycan'ı Türklerinin İran'daki Türklere nazaran daha şuurlu olduklarına ve komünist bir rejim içerisinde dahi her tehlikeyi göze alarak bir soy yaşatma arzusunda bulunduklarına dikkat çeken Mehmet Fazlı Bey, bu düşüncesini seyahati sürecinde karşılaştığı şu olayları örnek göstererek anlatmaktadır:

"…Şimalî Azerbaycan yani Rus Azerbaycan'ı daha şuurlu milliyetperverdir. Oradan geçerken yeni nesilden olmak ve komünist tanınmak itibari ile memuriyet almış bir gümrük memuru ile ilk defa konuştuk. Sorduğumuz sorulara cevaben bir kız çocuğu olduğunu ve adını Suna taktığını, bu adın ölen annesinin adı olduğunu ve soyunu yaşatmak için taktığını söyledi. Komünistlik içinde bu soy yaşatma arzusu bilhassa dikkati caliptir. Yolda üç Türk arkadaş trende bir kompartıman işgal etmiştik. Bir yer boş kalıyordu. Oraya birini getirmek için bizden ruhsat istediler. Tabi muvafakat cevabı verdik. Onu getirmeye giderken ani olarak kapı açıldı, içeriye uzanan bir başın ağzından şu sözler döküldü: "Men Türküm. Yanınıza biri katılacak, Türkçe bilmez gibi davranacak, yanında laf etmeyin sizi gözleyicidir" dedi ve sır oldu. Bu vaziyet bizim de orada garip olmadığımızı, bizim için de çarpan yürekler olduğunu göstermiştir. Ne bahtiyardık…

Yine Tiflis'e geldiğimiz zaman hamallar bizden Rus parası istediler. "In Turist" salonunda karşımıza çıkan iptidada milliyetini sezemediğimiz bir Ermeni, ben Rus parası vereyim vezne açılına tebdil eder bana verirsiniz dedi ve on beş Manat verdi. Hamal gidince kendisinin daha fazla duramayacağını ve mukabilin ona tesviyesini rica etti. Bir buçuk manat için bir Türk Lirası istiyordu. Hükümetin Türk Lirası'na tayin ettiği 89 Kapik itibari ile devlet mağazalarından alış-verişteki (çünkü ecnebi parası ile mallar daha ucuz veriliyor) kıymeti göz önüne alınınca bir lira on manat etmekle beraber hariçte gizli olarak 51 manata ve daha yukarıya tebdil imkânı vardı. Derhal bir Türk makinist ortaya çıktı ve Ermeni'ye sert sert hitap ederek çıkardı on beş Manat'ı verdi. Ve bizim Türk Lirası'nın o beş Manat itibari ile kendi bozdu…" (BCA, 030.10.0.0.261.259.1-3-4).

Mehmet Fazlı Bey, İran yönetiminin Güney Azerbaycan'da ilk zamanlar resmî dairelerde Farsça'dan başka dil konuşturmamak ve Türk adını ağza aldırmamak gibi zorlayıcı tedbirler uyguladıklarını ancak halk arasında tepkiye neden olunca bundan vazgeçerek başka çarelere başvurdukları ifade etmekte ve hali hazırda benzer sıkıntıların devam ettiğine dikkati çekmektedir.[9]

Mekteplerde Fars dilinin esas alındığını ifade eden Fazlı Bey, bilhassa Tebriz'de Türk diline hele Türk harflerine karşı şiddetli bir husumet ve hassasiyet olduğunu ifade etmekte, Ermenice'ye bile yer verilen bu memlekette Türk diline ve hele Türk harflerine en küçük bir müsamaha dahi gösterilmediğini belirtmektedir (BCA, 030.10.0.0.261.259.1-5)

Mehmet Fazlı Bey'in tespitlerine göre İran yönetimi özellikle Türkiye'ye yakın şehirlerin, Örneğin Makü ve bir Türk muhiti olan Tebriz'deki sivil ve askerî binaların imarına, hudut birliklerindeki askerlerin kıyafetlerine önem vermişler, böylece medeni üstünlük tesisine çalışmışlardır. Ayrıca Türk nüfusunun yoğun bulunduğu yerleşim yerlerinde münevver ve zengin bir Fars tabakası vücuda getirerek Türk halkının benliğini etkilemeye çalışmışlardır. Bu hususun Türk benliği için en büyük tehlike olduğuna dikkati çeken Fazlı Bey, Güney Azerbaycan Türklerinin bu anlamda bilinçli olması gerektiği üzerinde durmaktadır (BCA, 030.10.0.0.261.259.1-5).

Birinci Umum Müfettişlik Başmüşaviri Mehmet Fazlı Bey, bu tespit ve gözlemlerinden sonra raporunu İran ile dostluk ilişkilerini bozmadan Güney Azerbaycan Türkleri için neler yapılabileceğine dair şu görüş ve önerileri ile sonlandırmaktadır:

"…İranlıların bu hassasiyet haklarıdır. Fakat bizim için benliğine muhafaza etmesi lazım olan bu kitleye karşı doğrudan doğruya olmasa da kendilerini ayakta tutabilecek ve düşmelerine mani olacak vasıtalı yardımlara ehemmiyet vermek icap eder sanırım. Gördüğüme ve işittiğime göre Türk dili vatan

9 Rıza Pehlevî, kültürel farklılığı ortadan kaldırmaya, Farslılaşmayı geliştirmeye ve türdeş bir milli kimlik yaratmaya çalışmaktaydı. Bu anlamda özellikle Azerbaycan Türklerine baskılar uygulanmış, iktisadî yönden zayıflatılan Azerbaycan Türkleri, kültürel ve psikolojik baskıya da maruz kalmışlardır (Bayır 1999: 111-112; Attar 2006: 94-95). Bu durumu destekler nitelikteki 1929 tarihli bir istihbarat raporunda şu satırlar yer almaktadır: "İran her ne kadar meşrutî bir devlet ise de, orduya istinat eden Rıza Şah memleketi mutlakıyetle idare etmektedir. Şah milliyetperverdir. Eski hanedanın ve gayr-i Farislerin amansız düşmanıdır. Memlekette acem mefkûresini ihyaya son derece gayret etmektedir. Şah'ın 1929 nihayetlerine doğru Azerbaycan'a yaptığı teknik seyahatlerinin mühim sebeplerinden birisi de Azeri'leri Farisileştirme cereyan ve teşkilatını yakından tetkik etmekti. (Çetinsaya 1999: 151).

hudutları haricinde ve hassaten bizden yeni ayrılan Suriye, Irak gibi memleketlerle İran, Kafkasya ve Orta Asya taraflarında muhtelif dille konuşanlar arasında umumi anlaşma dili olarak tutunuyor. Daha fazla ihmalkâr davranırsak dilimizin bu imtiyazını kaybedeceğine şüphe etmemelidir. Balkan memleketlerinde de Türkçe'yi anlayanların ve konuşanların az olmadığını işitiyorum. Bu vaziyete göre bir taşla iki kuş vurabilmek yani hem hariçteki Türklerin benliğine takviye hem de Türkçemizin imtiyazını korumak için şu hususlara ehemmiyet verilmelidir:

1- Tebriz'de tebaamız üç beş Ermeni'den ibarettir. Orası mühim bir Türklük merkezi olmak itibari ile suni bir koloni vücuda getirmek ve münevver bir Türk cemaatini oraya sokup barındırmak ve yaşatmak çaresini aramak ve temin etmek lazımdır. Ta ki orada bir Türk mektebi açılabilmenin yolu bulunabilsin.

2- Türk dilini kolayca neşredebilmek için münevverlerimizin orada Fransızca öğretme mektepleri açmalarını en doğru yol gibi gördüm. Çünkü oradaki Türkler bu mekteplere serbestçe rağbet edebilirler. Ve mahalli hükümetin dikkat-i nazarını celp etmeden Türk harfleri öğretilmiş olur.

3- İstanbul'daki üniversite veya hükümet merkezinde ilmi bir mecmua çıkarma ve bunda hudutlar haricindeki milli cereyanları mevzu bahs etmeden sadece ilmi ve fenni yazılara ehemmiyet vermek ve bu suretle hükümetleri kuşkulandırmadan bu mecmuayı en ucuz fiyatla komşu memleketlere sokup satmak muvafık olur. Bu mecmuanın yaşaması için tüm memurlar ve zabitler mecburi abone edilmelidirler. Diğer münevver tüccar ve sair vatandaşlar da propaganda ile bu aboneye teşvik edilmelidirler. Bu mecmuada üniversitemizin yeni gelen şöhretli profesörlerinin yazılmış makaleleri hassaten yer almalıdır.

4- Bundan başka, dilimizde yazılmış ve yazılacak güzel ve meraklı romanları tab ve temsil etmek sureti ile bu memleketlerde yok bahasına satmalıyız. Hatta bir nispet dâhilinde bedava bile tevzi ettirmeliyiz ve bu kabil neşriyatı teşvik etmeliyiz. Bendeniz Cenup Azerileri'nin bizim şairlerin eserlerinden hangilerini okuduklarını sordum. Kendi lehçelerinde olmak itibari ile sadece Fuzuli divanının olduğunu öğrendim. Diğerleri ya hükümdarı methetmek veya mezhep gayretini gütmek itibari ile bu memleketlere girememişlerdir. Fuzuli divanı da daha çok bir zümreye inhisar etmiştir. Buna mukabil suya sabuna dokunmaz aşk masallarından ibaret olan Âşık Kerem, Âşık Garip, Arzu ile Kamber ve latifelerden ibaret olan Hoca Nasrettin gibi kitaplardan her okuma bilen Türk'ü haberdar gördüm. Ve aramızda kültür rabıtası olan konuşma dili ile sadece bunları bulabildim. Kültür hareketleri arasında Van'da veya sair hudut şehirlerimizden birinde bir mektep açıp hariçteki Türkleri kabul etmek ve okutmak ve bir mecmua neşretmek de mütalaa olunabilir. Maksada daha yakın olan bu hareketin manası hasımlarımızca kolayca sezilebileceğinden teyakkuzu ve mukabil tedbiri mucip olur diye korkarım. Ve bu okutma ve neşriyat işinin uzak merkezlerde yapılmasını daha doğru bulurum.

5- Hudutlara yakın şehirlerimizin imarına ve bunlarla aramızda ticari revabıt tesis edecek ve yaşatacak yolların inşasına ve bu suretle medeni üstünlüğün bizim tarafta muhafazasına ve birbirimizle kaynaşma ve yaklaşma temine mesai sarf etmemiz icap eder.

Manevi üstünlük halen bizdedir. Türk Devleti'nin ve cemiyetinin manevi kudreti açık olarak göze çarpmaktadır. Bize iltica etmek en mühim emeli olan İran Türk köylüsü, iltica sebebini kendi mantığı ile izah ederken "Türkiye'de kanun var, adalet var, bizde şallak (tokat, dayak) var" diyor. Bu üstünlüğü maddi sahada dahi elde etmek ve bizim tarafa görenlerin bu tarafı daha ileri götürmelerini ve yabancı illerde yaşayan ırkdaşlarımızın arkalarında bizi yalnız kafaları ile değil gözleri ile de daha üstün görebilmeleri ve bize daha ehemmiyetle dayanabilmeleri sebeplerini hak etmek mecburiyetinde bulunduğumuzu arz ederim efendim hazretleri." (BCA, 030.10.0.0.261.259.1-6-7-8)

Sonuç:

Birinci Umum Müfettişliği Baş Müşaviri Mehmet Fazlı Bey'in kaleme aldığı ve tarafımızca kısmen özetleyerek verdiğimiz bu rapor, İran siyasî hâkimiyetinde Güney Azerbaycan olarak kabul edilen bölgede yaşayan Türk unsurunun Türkiye'ye bakışını ortaya koyduğu kadar, milli sınırlar dışında kalan Tükler hakkında Yeni Türk Devleti'nin yaklaşımını göstermesi açısından da önem arz etmektedir.

Raporda ayrıca Türk dilinin özellikle Türkiye Türkçesinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan Balkanlar, Suriye, Irak gibi memleketlerle İran, Kafkasya ve Orta Asya taraflarında muhtelif dille konuşanlar arasında umumi anlaşma dili özelliğini koruduğuna ve Türkçenin bu imtiyazı sürdürebilmesinin ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin izleyeceği duyarlı politikaya bağlı olduğuna dikkat çekilmektedir.

Raporun ortaya koyduğu bir diğer husus ise Türk dünyasında ve yakın çevrede Türk inkılâbına duyulan hayranlıktır. Raporda, Türkiye'de eğitim, sosyal ve hukuk alanında gerçekleştirilen inkılâpların İran'daki Türkler ve kendini Türkiye'ye yakın hisseden diğer unsurlar tarafından heyecanla izlendiği de ifade edilen bir başka husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şüphesiz raporun en dikkat çekici özelliği ise son kısımda yer alan ve Güney Azerbaycan Türklerinin benliklerinin muhafaza edebilmeleri için Türkiye'nin neler yapması gerektiğine dair sıralanan bir takım önerilerdir. Yukarıda maddeler halinde verilen bu öneriler, esasında Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin Türk dünyasına yönelik kültür politikalarına örnek teşkil edebilecek niteliktedir.

Kaynakça:

Attar, Aygün, İran'ın etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde), Ankara, 2006.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Bayır, Emre, "Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan'da Milli Direniş Hareketi", Avrasya Dosyası, (Sonbahar 1999), Cilt: 5, Sayı: 3, ss. 90-124.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Prints, Part II: Persia, University Publications of America, 1985-1997, Vol. X, Doc. 13; Vol. XI, Doc. 112

Çetinsaya, Gökhan, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1926-1938), Avrasya Dosyası, (Sonbahar 1999), Cilt: 5, Sayı: 3, ss. 148-175.

Düstur, 3. Tertip, Cilt: 13 (Kasım 1931-Ekim 1932)

Erden, Ömer, Türkiye'nin Doğu Sınırlarının Oluşumu (Antlaşmalar-Protokoller-Problemler), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2009.

Gerede, Hüsrev, Siyasi Hatırlarım I: İran, 1952.

Karadeniz, Yılmaz, İran Tarihi (1700-1925), İstanbul, 2012, Selenge yay.

Koçak, Cemil, Umumî Müfettişlikler (1927-1952), İstanbul, 2003, İletişim Yayınları

Saray, Mehmet, Türk – İran İlişkileri, Ankara, 1999, Atatürk Araştırma Merkezi Yay.

Soysal, İsmail, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945), Ankara, 2000, TTK Basımevi.

Sümer, Faruk, Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkeri'nin Rolü, Anakara, 1999.

Şimşir, Bilâl N., Kürtçülük (1924-1999), İstanbul, 2009, Bilgi Yayınevi

Tanilli, Server, Anayasalar ve Siyasal Belgeler, İstanbul, 1976.

Tunçay, Mete, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), İstanbul, 1999, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Zehtabi, Muhammed Taki, İran Türklerinin Eski Tarihi, İstanbul, 2010, IQ Kültür Sanat Yay.

Milli Mücadele Dönemimde İngiltere ve Büyük Ermenistan Projesi

Great Britain And United Armenia Project In The National Struggle Period

Yrd. Doç. Dr. İsmigül ÇETİN *

Öz:

Ermeni Meselesi 19.yy'ın ikinci yarısında Ermenileri Osmanlı Devleti hâkimiyetinden kurtarmak gayesiyle ortaya çıkmış ve kısa sürede uluslararası bir boyut kazanmıştır. I.Dünya Savaşı sonunda Kafkasya'da bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulmasının, İtilaf Devletlerinin Osmanlı Devleti karşısındaki zaferlerinin ve Mondros Mütarekesi'nin etkisiyle Ermenilerin amaçları biraz daha genişlemiştir. Savaş sonrası süreçte Ermeniler Osmanlı Devleti'nden koparacakları topraklar ile Ermenistan Cumhuriyeti'ni birleştirip Büyük Ermenistan Projesi'ni gerçekleştirme hayalini kurmaya başlamışlardır. Bu hayali gerçekleştirmek amacıyla İtilaf Devletleri nezdinde güçlü bir propaganda faaliyeti yürütmüşler, onların desteğini almaya çalışmışlardır. Paris Barış Konferansı'nda bir taraftan Ermenistan Cumhuriyeti delegasyonu diğer taraftan Ermeni Milli Delegasyonu bu hayal peşinde çaba göstermişlerdir. Ancak iki delegasyon kurulacak devletin sınırları konusunda farklı fikirler ortaya koymuşlardır. İngiltere Büyük Ermenistan hayalinin en büyük destekçisi olmuştur. Ancak İngiliz hükümeti ve devlet adamları da kurulacak Büyük Ermenistan devletinin sınırları konusunda ortak bir görüşe varamamışlardır. Ayrıca İngiltere kurulacak devlet için sorumluluk almayı reddetmiştir. Kurulacak devleti Amerika Birleşik Devletlerinin mandasına vererek sorumluluğu ABD'ye yıkmaya çalışmıştır. ABD Başkanı Wilson bu görevi üstlenmeye istekli olsa da Amerikan Senatosu'nu ikna edememiştir. Bu nedenle Sevr Antlaşması'nda kâğıt üzerinde Büyük Ermenistan'ın kurulması karara bağlanmış ve bu Osmanlı Hükümeti'ne kabul ettirilmiş ancak Ermenistan mandası meselesi çözümsüz kalmıştır. Sevr Antlaşması'ndan sonra ABD Başkanı Wilson Ermenistan sınırlarını belirlemiştir. Böylece Ermeniler hayallerine oldukça yaklaşmışlardır. Ancak Anadolu'da başlayan Türk Milli Mücadelesi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti Doğu Anadolu'da Ermenileri cephede yenince hem Sevr Antlaşması geçersiz kılınmış hem de Ermenilerin Büyük Ermenistan hayali sona ermiştir.

Anahtar kelimeler: Büyük Ermenistan, İngiltere, Paris Barış Konferansı, Doğu Anadolu, Sevr Antlaşması

* Bozok Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yozgat, ismigul.cetin@bozok.edu.tr

Abstract:

Armenian issue emerged for the purpose of liberting Armenians in the Ottoman State in the second half of the 19th century and it became an international question. The aims of the Armenians expanded with the influence of the establishment of the independent Republic of Armenia in the Caucasus and the victories of the Entente States against the Ottoman Empire and Mudros Armistice at the end of World War I. The Armenians started to dream of United Armenia by combining territories where would take over from Ottoman State with the Republic of Armenia in the Caucasus. The armenians carried out a powerful propaganda campaign in the Entente States to achieve this dream and tried to get support from these states. The Delegation of the Armenian Republic and Armenian National Delegation struggled to achieve this dream at Paris Peace Conference. But two delegations had different ideas about borders of the state that would be established. Britain became the greatest supporter the dream of United Armenia. However neither Britain goverment nor British statemen didn't agree about borders of the state to be established too. Additionally, the Britain refused to take responsibility for the established state. She tried to give the responsibility to the Americans by allowing the mandate of Armenia to the United States. President Wilson wanted to undertake this task but he could not convince the Senate of US. Therefore the issue of the Armneian mandate remained unsolved although decision of the establishment of United Armenia in the Treaty of Sévres was taken and the Ottoman State accepted this decision. After the Treaty of Sévres, President Wilson defined the borders of Armenia. Thus the Armenians got close to attaining their dreams. But the Traty of Sevr was invalid when the Turkish Grand National Assembly Government put to rout Armenians in the eastern Anatolia and the dreams of the Armenians came to an end.

Keywords: United Armenia, Britain, Paris Peace Conference, The Aastern Anatolia, The Treaty of Sévres

Giriş

Ermeni cemaati üzerindeki nüfuzunu kaybetmeye başlayan Ermeni Patrikliği'nin milliyetçilik akımını kullanarak güçlenmek isteği, Misyonerlerin faaliyetleri, Avrupa devletlerinin kışkırtmaları ve Osmanlı Devleti'nin durdurulamayan çöküşü nedeniyle 19.yy'da Ermeni sorunu ortaya çıkmış, Ermeniler 1871'den itibaren "Türkiye Ermenistanı'nı kurtarmak" gayesiyle örgütlenmeye başlamışlardır. (Öke 1991:70-75) 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrası Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları'nın imzalanma sürecinde Ermeni sorunu uluslararası bir mesele haline gelmiştir. Bunda başlıca amil yine Ermeni Patrikhanesi'dir. Ermeni Patriği Narses Varjabedyan Ruslar ile irtibata geçerek savaş sırasında işgal ettikleri Doğu Anadolu topraklarının Osmanlılara geri verilmemesini, bu bölgeye özerklik verilmesini veya hiç olmazsa bölgede Ermeniler lehine ıslahatlar yapılmasının sağlanmasını istemiştir. Bu istek Ruslar tarafından kabul edilerek Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması'na 16.madde olarak girmiştir. Bu maddeye göre Osmanlı Devleti, Ermenilerin meskûn olduğu gölgelerde Ermeniler lehine ıslahatlar yapacağını ve onları Müslümanlara karşı koruyacağını taahhüt etmiştir.(Öke 1991:79)

Bu anlaşma ile Rusya Ardahan, Batum, Kars ve Doğu Beyazıt kalelerini ele geçirmiş, Doğu Anadolu'daki Ermenilerin hamisi olmuştur. Bu durum, Rusların Mezopotamya ve Suriye için bir tehdit haline gelmesinden endişe eden İngiltere'yi harekete geçirmiştir.(Öke 1991:79, Long 1876:9-13) Meselenin yeni bir konferansta görüşülmesini isteyen İngiltere ihtiyat kuvvetlerini silâhaltına çağırdığı gibi Hindistan ordusundan on iki bin kişilik bir kuvveti Malta'ya getirmeye teşebbüs ederek savaşı dahi göze aldığını göstermiştir. Rusya İngiltere ile savaşı göze alamadığından bu kongrenin toplanmasına razı olmuştur.(Karal IV, 2010?:67-70)

Bu kongre sürecinde İngilizler, Ermenileri Ruslardan uzaklaştırıp, kendi taraflarına çekmek için çaba göstermişlerdir.(Yetişgin 2009:81) İstanbul'daki İngiliz elçisi Mr. Layard, 17 Mart 1878'de

Ermeni Patriği Narses ile görüşmüştür. Patrik bu görüşmede Müslüman idaresinde çok çektiklerini, bu nedenle bağımsızlık veya Rusya'ya katılım istediklerini belirtmiştir. Layard ise daha bir yıl önce Patriğin kendisine Türkiye'yi Rusya'ya karşı korumak için Ermenilerin silaha sarılacağını söylediğini hatırlatmıştır. Patrik cevabında durumun değiştiğini, Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümünü ele geçiren Rusların, anlaşmaya Ermeniler lehine madde eklemek istediğini söylemiştir. Balkanlardaki Hıristiyanların otonomi istediklerini, kendilerinin de aynı otonomiyi isteme hakları olduğunu iddia etmiştir. Ermenilerin Müslüman idaresine karşı düşmanlıklarının Van ve Beyazıt'taki Kürtlerin Ermenilere karşı yaptığı zulümden dolayı arttığını dile getirmiştir. İstedikleri hakların kendilerine verilmemesi durumunda Rusya'ya yönelecekleri, Rusya'ya katılıncaya kadar isyan edecekleri tehdidinde bulunmuştur. Daha şimdiden Ermenistan'daki Ermenilerin Rusya işgali altındaki bölgelere gitmeye hazır olduklarını söylemiş ve Ermenilerin bir Hıristiyan hükümetin desteği ile bağımsızlıklarını kazanmalarını istemiştir. Layard Ermenistan sınırlarını belirtmesini isteyince; Patrik, Van ve Sivas Paşalığı ile Diyarbakır'ın büyük kısmını ve antik Kilikya krallığını kapsadığını iddia etmiştir. Layard, yaptığı yorumda Ermenilerin otonomi için çalıştıkları, Rusların desteği ile kurulacak bir Ermeni otonomi bölgesinin kısa veya uzun dönemde Rusya'ya bağlanacağı ve Rusya'nın nüfuzunu güneye doğru genişleteceği uyarılarında bulunmuştur. Toplanacak kongrede otonomi yerine Ermenileri, özellikle Kürt aşiretlerinin zulmünden kurtaracak bir sistemin kabul edilmesini tavsiye etmiştir.(Şimşir I 1989:159-163; Yetişgin 2009:81-83)

Berlin Kongresi 13 Haziran 1878 tarihinde toplanmış (Türkgeldi II 1987:63), imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61.maddesinde Ermeni meselesine yer verilmiş ve Osmanlı hükümetinin Ermeniler ile meskûn vilayetlerde mahalli ihtiyaçların lüzum gösterdiği tensikat ve ıslahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi kabul ettiği ifadesi yer almıştır.(Öke 1919:79) Böylece Ermeniler lehine yapılacak ıslahatlar üzerinde anlaşmayı imzalayan devletlerin söz hakkı doğmuş ve Ermeni meselesi uluslar arası bir mesele haline gelmiştir.

Bundan sonra bir taraftan İngiltere, yöresel Hıristiyanlardan oluşan mahkemelerin jandarma ve maliye örgütünün kurulmasını içeren reform paketini Osmanlı hükümetine kabul ettirmeye çalışırken, bir taraftan da Ermeniler isyan hareketlerine girişmişler ve en azından muhtariyet elde etmek istemişlerdir. I.Dünya Savaşı'na kadar İngiltere belirli aralıklarla meseleyi gündeme getirmeye çalışmış ancak Avrupa Devletleri arasındaki çıkar çatışmaları bunun gerçekleşmesini engellemiştir.(Öke 1991:80-81)

A. Büyük Ermenistan Projesi

I.Dünya Savaşı öncesinde Fırat Nehri'nin batı kolları, Pontus ve Toros Dağları ile Karabağ dağlık alanlarının çevrelediği Ermenilerin yaşadığı bölgeler Rus ve Osmanlı İmparatorlukları arasında paylaşılmış durumdaydı. Osmanlı Devleti sınırları arasında kalan bölgede azınlık konumunda olan Ermeniler, Kars[1], Revan, Gence ve Tiflis bölgelerini içeren Rus Ermenistanı'nda zayıf bir çoğunluk durumundaydılar.(Hovannisian I, 1974:1) Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermeniler 19.yy sonu ve 20.yy başında çeşitli isyanlarla Osmanlı egemenliğinden kurtulmaya çalışırken, Rus İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan Ermeniler kültürel bir değişim gerçekleştirmişler, tarihi Anayurt[2] olarak gördükleri Doğu Anadolu bölgesine yönelmişler, tarihi kahramanlarını yeniden tanıyarak milli duygular geliştirmişlerdir. Bunun sonucu Ermenileri bağımsızlığa kavuşturma, özellikle Osmanlı egemenliğinden kurtarma amacının ortaya çıkması olmuştur.(Hovannisian I, 1974:4)Her iki

1 Kars, I.DünyaŞavaşı başladığında Rusya'nın elinde idi. Zira Kars, Ardahan, Batum 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi sonucunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Rusya'ya bırakılmıştı.

2 5 Nisan 1918 tarihli İngiliz Genel Kurmayı tarafından hazırlanan bir raporda, Ermenilerin gerçek yurtları olarak kuzeyde Pontus Dağları güneyde Doğu Toroslar, batıda Toroslar içinden Erzindan'a oradan da Kuzey Pontus Dağlarına kadar uzanan Fırat nehri, Doğu'da Hakkari, Türk-İran sınırındaki Van Gölünün en yüksek doğu noktası Ağrı Dağı(Ararat) ile çevrili bölge verilmiştir. Tolga Başak, "İngiliz Genel Kurmay Başkanlığı'nın Ermeni Raporu: Tarihsel ve Etnolojik Açıdan Ermeniler(5 Nisan 1918)", Ermeni Araştırmaları, 44(2013), s.193-194.

bölgede yaşayan Ermeniler I.Dünya Savaşı boyunca gerek Osmanlı sınırları içerisinde gerekse Osmanlı sınırları dışında İtilaf Devletleri ile işbirliği yaparak Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmışlardır. Bolşevik ihtilaline kadar bu işbirliği Rusya ile yapılırken, Bolşevik ihtilali sonrasında İngiltere ile yapılmıştır. (Başak 2008:235 vd)

I.Dünya Savaşı sırasında İngiltere Osmanlı Devleti'ne karşı yaptığı savaşı meşrulaştırmak ve başta kendi kamuoyu olmak üzere Avrupa ve ABD kamuoylarını Osmanlı Devleti aleyhine yönlendirmek için Ermenileri özellikle de 1915 Ermeni tehcirini propaganda aracı olarak kullanmıştır. Türkiye'deki Ermenilerin sınır dışı edildikleri, katliama maruz kaldıkları ve hatta Ermeni ırkının topyekûn yok edilmeye çalışıldığına dair büyük bir propaganda kampanyası yürütmüştür.(Başak 2013a:189) Ancak müttefikleri olan Rusya ve Fransa ile imzaladığı gizli antlaşmalarda Ermenilerin isteklerini göz ardı etmiş, 1878'de Ermeni Patriği'nin Ermenistan diye tarif ettiği bölgenin Doğu ve Kuzey Anadolu kısmının Ruslara, Kilikya'nın ise Fransızlara bırakılmasını kabul etmiştir.(Çağlayan 1999:514-515) Ancak daha savaş bitmeden Rusya'da Bolşevik ihtilalinin yaşanması ve Rusların savaştan çekilmeleri bu antlaşmaları geçersiz kılmış ve Rusya'ya bırakılan bölgelerin akıbetlerinin ne olacağı sorusunu ortaya çıkartmıştır.(Çağlayan 1999:519-520)

Bu süreçte Bolşeviklerin boşalttıkları Doğu Anadolu ve Kafkasya, Ermeni çete ve askerleri ile Osmanlı Devleti'ne karşı korunmaya çalışılmış, bir İngiliz-Ermeni askeri ittifakı gerçekleşmiştir.(Başak 2013a:189) İngiliz Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu işleri uzmanı Mark Sykes 1917'de "Pan-islamizm'e karşı Arabistan reçetesi yazıldığı gibi Pan-Turanizm hastalığının gerçek ilacı da Ermeni sorunudur" diyerek meselenin İngiltere için önemini ifade etmiştir.(Başak 2013b:93) İngiliz hükümeti Ermenilerin savaş azimlerini arttırmak için savaşın başında Rusya'nın vaat ettiği bağımsız Ermenistan söylemini yeniden canlandırmıştır. Başta İngiltere başbakanı Lloyd George olmak üzere Dışişleri Bakanı Balfour ve Dışişleri Bakanı Yardımcısı Robert Cecil gibi İngiliz yetkililer Ermenilerin Türklerin zulmü altına bırakılmayacağı ve Ermenistan'ın bölünmeyip bir bütün olarak davranılacağına dair beyanatlar vermeye başladılar.(Hovannisian I, 1974:265-266, Başak 2013a:190)

Rusya'da Ekim 1917'de meydana gelen Bolşevik Devrimi'nden sonra yaşanan askeri ve diplomatik süreç sonucunda İngiltere'nin Ermenilerle kurduğu askeri işbirliğine rağmen Rusya'nın savaş sırasında Doğu Anadolu'da işgal ettiği toprakların yanı sıra 1877-78 Osmanlı Rus Harbi sonucunda ele geçirdiği Kars, Ardahan ve Batum yeniden Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bu süreçte yaşanan önemli bir gelişme de Kafkasya'da yeni devletlerin ortaya çıkmasıdır. Ekim devriminden sonra Kafkasya'daki Gürcüler, Azeriler ve Ermeniler Transkafkasya Geçici Hükümetini kurmuşlardır. Ancak bu hükümet Mayıs 1918'de dağılmış ve Gürcüler, Azeriler ve Ermeniler bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.(Başak 2013b:108vd)

I. Dünya Savaşı sona erdiğinde Ermeniler sadece bağımsız bir Ermenistan ile yetinmek yerine çok daha büyük bir hayali gerçekleştirmek için çalışmaya başlamışlar, Kafkasya'daki Ermeni Devleti ile Doğu Anadolu'yu birleştirip, Büyük Ermenistan Devleti'ni kurmak için İtilaf Devletleri özellikle de İngiltere nezdinde faaliyetlerde bulunmuşlardır. Mondros Mütarekesi'nin İtilaf Devletlerine karışıklık çıkması durumunda Doğu Anadolu'daki altı vilayetti işgal etme hakkı tanıyan 24.maddesi (Bıyıklıoğlu I 1962:43) de İtilaf Devletleri'nin bu hayale uygun bir politika izlediğinin kanıtı olarak kabul edilmiş, bu madde Ermenilerin beklentilerini arttırmıştır. Buna ek olarak Brest-Litowsk Antlaşması'yla Osmanlı Devleti'ne bırakılan Kars, Ardahan ve Batum'un (Gül 1995:369), Mondros Mütarekesi sonrasında İngiliz işgali altına girmesi ve bölgedeki sivil memurluklara Ermenilerin getirilmesi bu bölgelerin de Ermenilere bırakılacağı izlenimini ortaya çıkartmış (Show 2000:393), bu durum Ermenileri biraz daha güçlendirmiştir. Revan'daki Ermeni hükümeti İtilaf Devletlerinin bağımsız ve birleşik bir Ermeni devleti yaratmaya karar vereceklerine inanmıştır. Onlara göre problem bu devletin bağımsız olup olmayacağı değil, kesin sınırlarının ne kadar sürede çizileceği ve ne kadar genişlikte olacağıydı. Ermeniler yeniden yaratılmış bir anayurt hayali ile çılgına dönmüşlerdir. Yurt dışından üst üste onların ümitlerini artıracak mesajlar gelmiştir. Bakü kanalıyla gelen bir haber şöyledir: "Savaş bitti. Müttefikler

zafer kazandı… İngilizler İstanbul'u Samsun'u Trabzon'u Batum'u Poti'yi ve Odesa'yı aldılar. Türkler Kafkasya'dan temizlenecekler, Kafkasya müttefikler tarafında işgal edilecek, onlar buradaki yerel hükümetleri tanıyacaklar… İstanbul'un ve Ermenistan'ın Türkiye'den koparılması kararlaştırıldı. Sizin Bölgenizin(Rus Ermenistanı) Türk Ermenistan'ı ile birleştirilmesi muhtemeldir".(Hovannisian 1974:250) Oysa Ermenilerin hayallerini süsleyen ve Doğu Anadolu'yu Çukurova'yı içine alan Karadeniz, Gürcistan, İran, Hazar Denizi ve Irak toprakları arasında kalan bölgede yaşayan bu büyüklükte bir Ermeni devleti tarih boyunca hiç olmamıştı.(Şıhaliyev 2005)

B. İngiltere Ve Büyük Ermenistan Projesi

Ermenilerin hayalini süsleyen Büyük Ermenistan Devleti fikri İngiliz yetkilileri tarafından sık sık dile getirilerek görüş bildirilmiştir. Bazıları bu fikri savunurken bazıları aleyhinde yorum yapmışlarıdır. Örneğin İngiliz Dışişleri Bakanlığı siyasi istihbaratının en ünlü danışmanlarından biri olan Sir Mark Sykes, daha Mondros Mütarekesi imzalanmadan hazırladığı 18 Ekim 1918 tarihli raporunda Ermenilerin talep ettikleri bölgenin üçe bölünmesini önermiştir. Ona göre Kilikya ve civarı A bölgesini oluşturacak ve bu bölgeye dış yardım yapılacak, yani bir devletin himayesine verilecektir. Doğu ve Kuzey Anadolu'da Kürt-Ermeni B Bölgesi oluşturulacak ve burada herkes eşit haklara sahip olacaktı. B Bölgesi de A Bölgesini himaye eden devletin koruyuculuğuna bırakılacaktı. Üçüncüsü ise Kafkasya'daki Ermeni Cumhuriyeti'dir. Sykes, Kafkasya'daki Ermeni Cumhuriyeti ile Anadolu'da kurulacak Ermeni Devleti'nin birleşmesinin yani Büyük Ermenistan Devleti'nin kuruluşunun sonraya bırakılmasını tavsiye etmiştir.(Çağlayan 1999:521) Yine dönemin en ünlü siyasi istihbaratçılarından olan Toynbee, Sykes'ın görüşlerine Ermenilerin üç farklı idari yapıya bölünecekleri korkusu ile kabul etmeyecekleri gerekçesi ile itiraz etmiş ve üç bölgeyi tek bir devlet çatısı altında toplamayı, Sykes'ın B bölgesi için teklif ettiği rejimin bu devlete uygulanmasını, yani herkesin eşit haklara sahip olmasını önermiştir. Toynbee'ye göre kurulacak bu devlet bir süre bir Avrupalı devletin himayesinde kalırsa, Ermeniler bu devletten alacakları güç ile bölgedeki diğer etnik unsurlara karşı güçlenecek, göç eden Ermenilerin dönmesi ile azınlık olmaktan kurtulacaklardır.(Çağlayan 1999:521) İngiliz Dışişleri Bakanlığı Siyasi istihbarat dairesinin 1 Kasım 1918 tarihli raporunda Ermenilerin bağımsız veya manda yönetimi altında kurulacak bir Ermenistan için Rus Ermenistan'ını, altı Türk vilayetini ve Kilikya'yı istedikleri hatırlatılıp, bunun mümkün olabileceğini iddia eder. Ancak bunu Rus Ermenilerine kabul ettirmenin zor olabileceğini, onları bir kısmının Türk Ermenistanı ile birleşmek yerine Rusya ile bağlantılı olmayı tercih edebileceklerini öne sürer. Ayrıca raporda Trabzon'da Karadeniz'e bir çıkış noktası verilerek oluşturulacak geniş Ermenistan bölgesinin o esnadaki Ermeni nüfusu için orantısız olduğu kabul edilmiş, bölgedeki Kürtlerin varlığı ve bunların haklarının korunması zorunluluğu hatırlatılmıştır. (CAB/24/69-0016; Çağlayan 1999:520)

21 Kasım 1918 tarihinde hazırlanan bir memorandumda ise Ermenilerin, Kürtlerin ve Türklerin karışık olarak yaşadıkları bölgelerinin tamamını içerecek şekilde Ermenistan'ın olabildiğince genişletilmesinin İngiliz hükümetinin amacına uygun olacağı yorumu yapılmış ve önerilen Ermenistan'ın sınırlarını gösteren bir haritaya yer verilmiştir. Haritada Ermenistan sınırları Kilikya'dan Anti-Toros Dağları boyunca kuzeye doğru uzanmış ve Ordu'nun batısında bir noktada Karadeniz'e ulaşmıştır. İskenderun körfezinden Toros dağları boyunca doğuya giderek Doğu Anadolu'daki altı vilayeti de içine almıştır. Haritada Karabağ bölgesi ayrıca çevrelenmiş ve bu bölgede, Rus hâkimiyeti öncesi dönemde İran'a karşı bağımsızlığını koruyan ve son birkaç ay boyunca Türk istilasına karşı direnen büyük bir Ermeni nüfusu olduğu notu düşülmüştür. Rapora göre Karabağ'ı tarihsel zeminde Ermenistan'a katmak gerekir ancak nüfus içerisinde güçlü bir Azeri unsur vardır. Kalıcı bir barış sağlamak için Karabağ'daki Ermenileri Erivan'a, Erivan'daki Azerileri Karabağ'a göç etmeye ikna etmeyi önermiştir. Haritada Ermenistan'ın kuzeydoğu sınırları olarak gösterilen Gürcistan taraflarındaki Akhalkalak ve Akhaltsikh bölgelerinde Türkiye'den gelen mülteciler sayesinde Ermeni nüfusu arttığı ancak milliyet açısından Ermenistan'a ait olmasına rağmen stratejik açıdan Gürcistan için çok önemli olduğu iddia edilmiştir. Bu nedenle her şeye

dikkate alındığında bu bölgelerin Gürcistan'a bırakılmasını ve buradaki Ermeni nüfusuna Ermenistan'a bırakılan bölgelere göç etme seçeneği verilmesini önermiştir.(Hovannisian 1974:266-267)

Üyelerinin büyük bir kısmı aynı zamanda kabine üyesi olan ve İngiltere'nin Ortadoğu politikalarının belirlenmesinde büyük rol oynayan Şark Komitesi Büyük Ermenistan meselesinin tartışıldığı bir platform olmuştur. Bu komitenin 2 Aralık 1918 tarihli toplantısında Kafkasya'nın durumu ile birlikte Büyük Ermenistan meselesi de ele alınmış, Türkiye'nin doğusunda bir Ermenistan kurulması konusunda görüş birliğine varılmıştır. Komite başkanı Lord Curzon'a göre Ermeni vilayeti olarak geçen Diyarbakır, Sivas ve Elazığ vilayetlerinin büyük bir kısmı Sykes-Picot Antlaşması'na göre Fransız nüfuzuna bırakılacaktır. Ayrıca Ermenilerin talep ettiği bölgeler Ermeni nüfusu için oldukça fazladır. Bu nedenle o Büyük Ermenistan fikrine itiraz etmiş, onun yerine Kilikya'da bir Ermeni devleti kurulmasını ve Doğu Anadolu'daki Ermenilerin bu bölgeye kaydırılmasını teklif etmiştir. Curzon'un bu teklifine Dışişleri Bakanı Yardımcısı Robert Cecil karşı çıkmış, büyük Ermenistan fikrini savunmuştur. Curzon'un planının Ermenistan'ın bir kısmını Türklere geri vermek olduğunu, bunun hem Ermenilere haksızlık olacağını hem de Türkler ile Kafkaslar arasında doğrudan bir bağlantı kurulmasına neden olacağını, Pan-Turanizm'in güçleneceğini iddia etmiştir. Ayrıca Cecil, Curzon ileri sürdüğü nüfus verilerine de karşı çıkmış ve bölgede Ermenilerin çoğunlukta olduğunu iddia etmiştir. Onun bu görüşlerine yine Curzon karşı çıkmış, büyük Ermenistan olarak anılan bölgenin bir kısmının Ermeni olmadığını, örneğin Trabzon'un bir Türk liman kenti olduğunu vurgulamış ve büyük Ermenistan projesi ile içinde Ermenilerin çok küçük bir azınlık olduğu toprakların Ermenilere verilmesini gerektireceği uyarısında bulunmuştur. Cecil'e göre bu sorun bir mandater devlet yardımıyla bu bölgelerin Ermenileştirilmesiyle çözülmelidir. Cecil'in mandater fikrine kimse karşı çıkmaz ancak hangi devletin mandater olacağı konusunda fikir birliğine varılamaz. Cecil, mandater devlet olarak Fransa'yı önerir ancak Curzon, bunun İngiltere'nin Kafkasya'daki çıkarlarına aykırı olacağını iddia etmiştir. Sonuç olarak bu toplantıda Ermenistan'ın sınırları ve hangi devletin mandaterliğine verileceği konularında kesin bir görüş birliğine varılmamıştır.(Çağlayan 1999:521-524)

Şark komitesi 9 Aralık 1918 tarihli toplantıda aynı konuyu ele almış, Curzon Kafkasya'da kurulan Ermeni Cumhuriyeti ile Anadolu'da kurulması planlanan Ermeni devletinin birleşmesini Rusların hâkimiyeti altında yaşayan Ermeniler ile Türklerin hâkimiyeti altında yaşayan Ermeniler arasında sosyal ve siyasal farklılıklar olduğu gerekçesi ile karşı çıkmıştır. Ayrıca eğer mandater devlet Fransa olursa Fransız nüfuzu Kafkasya'ya kadar yayılacaktır. Bu da İngiliz çıkarlarına aykırıdır. Onun fikirlerine yine Cecil karşı çıkar. Kafkasya'da Ermeni Cumhuriyeti'nin Almanlar ve Türkler tarafından kurulmuş suni bir devlet olduğunu, buradaki Ermenilerin Anadolu'daki Ermeniler ile birleşmeyi beklediğini, aralarında da hiçbir farkın olmadığını ileri sürmüştür.(Çağlayan 1999:525)

16 Aralık 1918'de yapılan toplantıda konu yeniden ele alınmış, Curzon ile Cecil fikirlerini savunmaya devam etmişler, ordu ve Savunma Bakanlığı Curzon'u desteklerken Hindistan Bakanı E.S.Montegu ve Dışişleri Bakanı Balfour Cecil'in fikirlerini destekliyordu. Sonunda kesin bir görüş birliğine varılmadan Curzon Kafkaslar ile ilgili 13 maddelik bir karar metnini komiteye sundu. Bu metne göre Rus Ermenistanı ile Türk Ermenistanı'nın birleşmesi konusunu halkın tavrı belirleyecek, bu bölgede mandaterlik teklif edilirse İngiltere uzak duracak, Amerika'yı ya da Sykes-Pikot Antlaşması'nda İngiltere lehine değişiklik yapmak kaydıyla Fransa önerilecektir. Komite bu kararları onayladıktan sonra 23 Aralık 1918'de kabineye sunulmuş ve kabine tarafından da kabul edilmiştir. Kısaca büyük Ermenistan meselesi Paris'te toplanacak barış konferansına bırakılmıştır.(Çağlayan 1999:525)

C. Paris Barış Konferansı Ve Sevr Antlaşması'nda Büyük Ermenistan Projesi Ve İngiltere

Paris Barış Konferansı Ermeniler için çok önemli bir aşamadır. Ermeni Cumhuriyeti bu konferans için hazırlara başlamış, meclis defalarca toplanarak konferansa katılacak delegeli seçmiştir. Milletvekillerinin bir kısmı Müttefiklerin başarılarının etkisi ile Revan, Kars, Gence ve Tiflis ile Türk Ermenistan'ındaki altı vilayeti, Karadeniz kıyısındaki Trabzon'u ve Akdeniz kıyılarındaki Kilikya'yı içeren denizden denize büyük Ermenistan beklentisine girmişlerdir. Ancak meclisin büyük bir kısmının ve Başbakan Kachaznuni'nin beklentisi daha küçüktür. Sonuçta Türk ve Rus Ermenistanın'ın birleştirilmesini, Karadeniz'e çıkış ve tercihen ABD olmak üzere büyük güçlerden birinin mandasını istemeye karar verilmiş, Akdeniz'de liman, Kilikya ve Trabzon unutulmuştur.(Hovannisian 1974:251)

Ermenistan Meclisi konferansa göndermek için seçtiği delegasyonun başına AvetisAharonian'ı seçmiştir. Aharonian, İstanbul üzerinden Paris'e geçmiştir. Aharonian heyeti, Paris'teki tek Ermeni heyeti değildir. Bogos Nubar Paşa liderliğindeki Ermeni Milli Delegasyonu Paris'e önceden gelmiş ve çalışmalarına başlamıştır. Bu iki heyet arasında da fikir ve amaç farklılıkları vardır. Aharonian heyeti sadece altı vilayet ve Karadeniz'e çıkış için ısrar ederken Bogos Nubar Paşa ve heyeti ile Türkiye Ermenilerinin çoğu bununla yetinmeyip Kilikya'dan Kafkasya'ya uzanan bir Ermenistan istemişlerdir. (Hovannisian 1974:254,257-259)

Konferansa katılan beş büyük devletin devlet başkanları ve dışişleri bakanlarından oluşan Onlar Konseyi'nin 26 Şubat 1919 tarihli toplantısında hem Aharonian hem de Bogos Nubar Paşa birer konuşma yapmıştır. Ermeni Cumhuriyeti'ni temsilen konuşan Aharonian, I.Dünya Savaşı boyunca yaklaşık 180.000 Ermeni'nin Müttefikler için çarpıştığını hatırlatıp Ermeni Cumhuriyeti'nin savaşarak kazandığı bağımsızlığının Müttefikler tarafından tanınmasını ve Ermeni Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu sınırlarındaki altı vilayet ile birleşmesinin kabul edilmesini talep etmiştir.(Dilek 2009:81-82) Bogos Nubar Paşa yaptığı konuşmada yine savaş sırasında Ermenilerin yaptıkları fedakârlıklara vurgu yapmış ardından da taleplerini sıralamıştır. Osmanlı topraklarından Maraş sancağı dâhil Kilikya, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Harput, Sivas ve Karadeniz'e çıkış için Trabzon Vilayeti'nin bir bölümü talep etmiş, buraların Kafkasya'daki Ermeni Cumhuriyeti ile birleştirilmesini ve bir mandater güce devredilmesini istemiştir.(Dilek 2009:82-84) Barış Konferansı'ndaki İngiliz Delegasyonu üyesi Lord Derby, Ermeni istekleri ile ilgili Curzon'a gönderdiği bir mektupta Bogos Nubar Paşa ile Aharonian'ın iddialarının zayıf olduğu ve talep edilen bölgelerden Van dışında hiçbir yerde Ermeni çoğunluğunun olmadığını iddia etmiştir. Hatta Lord Derby'e göre asıl sorun Ermenistan'ın sınırlarını belirlemek değil, kurulması düşünülen Ermenistan'a Ermenileri bulmaktır.(Okur 2010:22)

Ermenilerin talep ettikleri bölgelerde azınlıkta oldukları uyarısı gerek İngiliz gerekse diğer İtilaf Devletlerinin bölgeyi tanıyan yetkilileri tarafından dile getirilmiş olmasına rağmen, İtilaf Devletleri hükümetleri özellikle de İngiliz hükümeti Trabzon'u da içine alan bir Ermenistan kurma konusunda ısrarcı olmuşlardır. Ancak bölgeye sürekli asker ve yardım göndermek ağır bir yük getireceğinden İtilaf Devletlerinin hiç biri sorumluluk almak istememiştir.(Okur 2010:23) Bu nedenle bundan sonra Barış Konferansı'nın Ermenistan ile ilgili çözmek zorunda olduğu problem kurulacak devletin mandaterliğinin kime bırakılacağı sorunudur. İngiltere bu hususta Fransa yerine ABD'yi tercih etmiş ve ona iki farklı manda önerisi sunmuştur. Birincisi kurulacak Ermeni devletinin mandaterliği, ikincisi ise İstanbul, Boğazlar, Kilikya ve Ermenistan üzerinde daha geniş bir mandaterliktir. ABD bu konuda istekli görünmekle birlikte ihtiyatlı davranmış, Anadolu ve Suriye'ye gönderdiği heyetlerle meseleyi derinlemesine incelemiştir. Bu mesele uzun süre gündemde kalmış, ABD Başkanı Wilson Ermenistan mandaterliği önerisini ABD Senatosu'na sunmuş ancak Senato 1 Haziran 1920'de yaptığı toplantıda bu öneriyi reddetmiştir.(Dilek 2009:85 vd) Böylece mesele çözümlenemeden kalmıştır.

Osmanlı Devleti ile imzalanacak anlaşmanın hazırlanma süreci Paris Barış Konferansı sonrası da devem etmiştir. 12 Şubat-10 Nisan 1920 tarihleri arasında toplanan Londra Konferansı'nda mesele Loyd George tarafından 14 Şubat tarihli oturumda dile getirilmiştir. Lloyd George bağımsız bir Ermenistan

kurmakla yükümlü bulunduklarını hatırlatmıştır. Konferansın 16 Şubat tarihli toplantısında an gündem maddesi olarak Ermeni sorunu tartışılmıştır. Ancak yine kurulacak devletin sınırları konusunda ortak bir paydada buluşulamamıştır. Trabzon'un Ermenilere verilmemesi konusunda hem fikir olan İtilaf yetkilileri Erzurum ve Batum konusunda karar verememişlerdir. Loyd George meselenin müttefikler arası bir komisyon tarafından görüşülmesini önermiş, bu öneri doğrultusunda 17 Şubat'ta Ermenistan'ın sınırları hakkında rapor hazırlamakla görevli Ermenistan Komisyonu kurulmuştur.(Dilek 2013:807-810) Bu komisyonun rapor ve önerileri doğrultusunda 27 Şubat'taki toplantıda Erzincan ve Trabzon'un Ermenistan sınırlarına dâhil edilmemesi, buna karşılık Tirebolu ile Kemah arasında kalacak bölgedeki Türklerin silahlanmalarının engellenmesi, Ermenistan ile kurulması planlanan bağımsız Batum Devleti arasındaki sınırın Müttefikler arası bir komisyon tarafından belirlenmesi, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki sınır meselesinin bu devletlerarasında yapılacak antlaşmadan sonraya bırakılması ve Ermenistan'ın sınırları içerisinde özerk bir Lazistan Devleti kurulması geçici kararları alınmıştır. (CAB/24/99-0059; Dilek 2013:811) Ancak Ermeni Komisyonu 24 Mart tarihli raporunda Batum'un verilmediği Ermenileri daha fazla hayal kırıklığına uğratmamak ve Lazistan meselesi diye yeni bir sorun yaratmamak için Lazistan Devleti'nin kurulmasını reddetmiştir.(CAB/24/103-0061)

5 Mart tarihinde Yüksek Konsey'in yaptığı toplantıda Osmanlı Devleti ile imzalanacak barış antlaşması ile ilgili alınan geçici kararlar arasında Erzurum dâhil bir Ermenistan'ın kurulması da vardır. Konseyin bu kararı Milli Mücadele taraftarlarına karşı Padişahı güçlendirmek bu sayede padişah ile işbirliği yapmak için Türklerle nispeten daha ılımlı bir barış yapılmasını öneren İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri'ne bildirilmiş, yani ılımlı bir barış beklentisi içerisinde olmaması istenmiştir. (CAB/24/100-0005)

18-26 Haziran 1920 tarihleri arasında San Remo Konferansı'nda İtilaf Devletleri daha çok Mezopotamya petrollerini paylaşmakla meşgul olmuşlar Ermenistan meselesini ise bir mandater devlet bularak onun üstüne yıkmaya çalışmışlardır. Mandaterlik konusundan ABD'den Milletler Cemiyeti'nden ümidini kesen İngiltere; Norveç, İsveç ve Kanada gibi devletlerin ismini zikretmeye başladı. Konferansın sonunda ise konu yeniden ABD'nin kararına bırakılmış, ABD Başkanı Wilson ise sadece sınırlar konusunda hakem olmayı kabul etmiştir.(Dilek-Küçük 2012:961-969) 20 Haziran 1920'de Hythe Konferansı, 21 Haziran 1920 Boulgne Konferansı ve 11 Temmuz 1920 Spa Konferansı sonucunda Sevr Antlaşmasının metni ortaya çıkmıştır.(Olcay 1981:587 vd)

Barış antlaşması Osmanlı heyeti tarafından Sevr'de 10 Ağustos 1920'de imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımayı, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde sınırın saptanması işinin ABD başkanının hakemliğine bırakılmasını ve belirlenen Ermenistan sınırına bitişik toprakları silahsızlandırmayı kabul etmiştir. Wilson kendisine verilen görevi kabul ederek 24 Kasım 1920 tarihli bir yazıyla Ermeni-Türk sınırını belirlemiştir. Buna göre Ermenistan'ın batı sınırı Tirebolu, Gümüşhane, Erzincan, Muş ve Bitlis'e kadar, buralar dâhil olmak üzere genişletilmiştir.(Akşin 2010:109) Böylece Ermeniler Büyük Ermenistan hayaline bir adım daha yaklaşmışlardır.

Barış Konferansı'nda Büyük Ermenistan'ın sınırları çizilmeye çalışılırken Türkiye'de bulunan İngiliz yetkililer bölgedeki Ermeni nüfusunu artırmak için çaba göstermişlerdir. Bu yetkililerden biri olan İngiltere'nin İstanbul'daki Yüksek Komiseri Amiral Arthur Calthorpe[3], Mondros Mütarekesi'nden sonraki dönemini gerek Türkiye'de bulunan Ermenilerin, gerekse dışarıdan getirileceklerin "Büyük Ermenistan"ı oluşturacak bölgelere yerleştirilmesi için uygun bir süreç olarak görmüştür. Ancak Türk yetkililerin yardımı olmadan bu işi başarmanın da zor olduğunu fark etmiştir. Calthorpe bu güçlüklere rağmen Kafkasya'daki Ermeni göçmenlerin Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon'a getirilerek bölgenin yeni ve bağımsız Ermenistan için tutarlı bir çekirdek oluşturacak şekilde hazırlanması gerektiğini söylemiştir. Yüksek Komiser, bu politikanın uygulanmasındaki diğer bir problemin de Türkiye'nin çeşitli

3 Yüksek Komiserliğin kuruluşu ve faaliyetleri için bkz. İsmigül Çetin, Milli Mücadele Döneminde İngiliz Yüksek Komiserliğinin Kuruluşu ve Faaliyetleri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 2013.

bölgelerinde bulunan ve genelde ticaret erbabı olan Ermenilerin kazanç ortamlarını bırakarak onlar için oluşturulması tasarlanan bölgelere gitmek istememe olasılığı olduğunu ifade etmiştir. İngiliz kontrolü altında olmayan bölgelerde Ermenilere karşı olumsuz tavır sergilenmesi ihtimalini de göz önünde bulunduran Calthorpe, bölgedeki asayişi sağlayıp yerlerine gönderilen Ermenilerin güvenliklerini temin edebilmek için Anadolu'ya İngiliz birliklerinin gönderilmesini önermiştir.(Başak 2008:408) Ancak 7 Mayıs 1919'da Savaş Bakanlığı'ndan Dışişlerine gönderilen yazıda Karadeniz Orduları Komutanı General Milne kuvvetlerinin bölgede yeni bir yükümlülük yüklenemeyecek kadar zayıf olduğu ifade edilmiş ve Ermenilerin Doğu Anadolu'ya yerleştirilmesi işinin barış yapıldıktan sonra mandater güce bırakılması önerilmiştir. İngiliz Savaş Konseyi'nin Doğu Anadolu için kuvvet ayrılmayacağı yönündeki bu kararı İngiliz Dışişleri tarafından 9 Mayıs 1919'da İstanbul'daki Calthorpe'a bildirilmiştir.(Başak 2008:412)

Doğu Anadolu'ya Ermenileri yerleştirme meselesine Barış Konferansı için Paris'te bulunan Ermeni önderleri tarafından çok önem verilmiştir. Bunlar Kafkasya ve İran'daki Ermeni göçmenlerin dönüşüne engel olmak için Türklerin, İttihat ve Terakki'nin rehberliğinde, Van vilayeti başta olmak üzere Ermenistan'ın (Doğu Anadolu) belli bölümlerinde Kürt çoğunluğunu oluşturmaya çalıştıkları yönünde propagandalar yapmışlardır. Amaçları, kamuoyunun dikkatini çekerek, kurulmasını istedikleri Büyük Ermenistan Devleti için bir an önce mandater bir gücün atanmasını sağlamaktır. Ancak Ermenilerin bu iddialarına Calthorpe da karşı çıkmıştır. 22 Temmuz 1919'da İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği telgrafla Ermenilerin bu yöndeki iddialarının asılsız olduğunun altını çizmiştir.(Başak 2008:413-414)

Mondros Mütarekesi'nden sonra Türk ordusunun Kafkasya'dan çekilmesiyle bölgeye yerleşmek ve Büyük Ermenistan'ın bir parçası haline getirmek için bir fırsat yakaladığını düşünen Ermeniler, Müslümanlara yönelik katliamlara başlamışlardır.(Karabekir 2008:307, 305) İngiliz Yüksek Komiserliği, Ermeniler için başvuru yerlerinden biri olduğu gibi katliama uğrayan Türkler için de seslerini duyurabilmek için müracaat edilecek yerlerden biri olmuştur. Bu yolu deneyenlerden biri de bölgeden Türk ordusu çekilirken, ordunun desteği ve teşvikiyle 5 Kasım 1918'de Kars'ta kurulan "Kars İslam Şurası"[4] olmuştur. Kars İslam Şurası, hem Ermenilerin Müslümanlara yönelik katliamları hem de bölgedeki Müslüman ahalinin hakları hakkında İngiliz yetkililerinin dikkatlerini çekmeye çalışmıştır. Calthorpe'a gönderilen "Milli Şura Başkanı" imzalı ve 1 Ocak 1919 tarihli bir telgrafta; Kars, Batum, Ardahan, Iğdır, Kamarlı, Nahçıvan ve Kağızman halkı adına Kafkasya'da Ermenilerin yaptıkları katliamlar protesto edilerek bölgenin Osmanlı Devleti'nin koruması altına verilmesi ve otonom olarak varlığının tasdik edilmesi istenmiştir.(Başak 2008:372)

Kars İslam Şurası, I.ve II. Ardahan ile Kars Kongrelerini gerçekleştirmiş ve bu faaliyetlerin sonucunda 17/18 Ocak 1919'da Kars'ta Cenubî Garbî Kafkas hükümeti kurulmuştur.(Gökdemir 1998:63-96; Küçükuğurlu 2002:253-254) Bu hükümet tarafından da bölgedeki Ermeni katliamlarıyla ilgili protestolar İngiliz yetkililerine ulaştırılmaya devam edilmiş, 28 Şubat 1919'da bölgedeki Müslümanlara yönelik katliamlarının durdurulmasını isteyen bir telgraf İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği'ne gönderilmiştir. (Başak 2008:373)

Cenubî Garbî Kafkas hükümeti 13 Nisan 1919'da İngilizler tarafından dağıtılmıştır.(Çetin 2013:115; Küçükuğurlu 2002:258) Bu durumda protesto mercii yine İngiliz Yüksek Komiserliği olmuş, dağıtılan hükümetin Dışişleri Bakanı Fahreddin Bey, Calthorpe'a iletilmek üzere bir mektup yazarak, General Thomson tarafından Kars'taki hükümetin dağıtılıp üyelerinin tutuklanmasını ve Ermenilerin bölgede yaptıkları katliamları protesto etmiştir. (Başak 2008:377)

Cenubî Garbî Kafkas hükümetinin dağıtılmasının ardından İngilizler Kars'ı Ermenilere bırakmış, bölgede bir Ermeni idaresi kurulmuştur.(Arslanoğlu 1986:149 vd) Bundan dolayı Ermeni önderleri Kafkasya'daki İngiliz Askeri Komutanlığı'na minnettarlıklarını iletmişlerdir. Ancak Webb, Ermeni

4 Bu şûranın belgeleri için bkz.Cem Ender Arslanoğlu, *Kars Milli-İslam Şurası (5.11.1918-17.1.1919) ve Cenubigarbi Kafkas Hükumeti Muvakkata-i Milliyesi (18 Ocak-13 Nisan 1919),* Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, İstanbul 1986, s.149 vd.

önderleri kadar durumdan memnun olmamıştır. 9 Ağustos 1919'da İstanbul'dan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıda Ermeniler için asıl problemlerin İngilizler bölgeden ayrıldıktan sonra ortaya çıkacağını bu problemlerin başlangıcının da "Müslüman çoğunluğun Ermeni yönetimi altına konulması" olduğunu söyleyerek bölgedeki nüfusun çoğunluğunun Müslüman olduğunu kabul etmiştir. (Başak 2008:377)

Webb, 9 Ağustos 1919'da Londra'ya gönderdiği bir yazıda ise Türklerin endişelerinden bahsetmiştir. Kendisine gelen sayısız telgrafın ileride Müslüman çoğunluğun Ermeni hâkimiyetine bırakılacağı yönünde endişeler taşıdığını bildirmiştir. Webb'e göre Türklerin bölgede yaptıkları propagandaların temelinde İtilaf Devletlerinin merhametsiz ve Müslüman düşmanı oldukları ve İzmir'de Türklerin uykuda yakalandığı, Doğu vilayetlerinde uyumaması gerektiği fikirleri yer almıştır.(Başak 2008:418)

5 Ağustos 1919'da İstanbul'dan ayrılan Calthorpe'un halefi Amiral John de Robeck, İstanbul'a gelinceye kadar Yüksek Komiser vekili olan Webb, bölgede Müslüman çoğunluğunun ve Müslümanların endişelerinin farkında olmasına rağmen Ermeni çıkarlarının en önemli savunucularından biri olmuştur. Curzon, 12 Ağustos 1919'da gönderdiği telgrafla Webb'e Ermenistan'ın geleceği hakkındaki görüşlerini sormuştur.(Documents on British Foreign Policy(DBFP) 1952:728) Webb, 19 Ağustos 1919'da Curzon'a gönderdiği yazıda Diyarbakır, Van, Elazığ ve Bitlis'i Kürtlere bırakan, Ermenilere ise Trabzon ve Erzurum vilayetlerini veren projeye itiraz etmiştir. Trabzon'da hiç Ermeni olmamasına rağmen, Van ve Muş vilayetlerinde Ermeni nüfusunun her zaman çoğunlukta olduğunu, dolayısıyla projenin Ermeni çoğunluğunu Kürt azınlığının idaresine verdiğini, bu durumun Ermeni çıkarlarına hıyanet sayıldığını ve Müttefiklerin Ermenilere vermiş oldukları güvencelere taban tabana zıt olduğunu iddia etmiştir. (DBFP 1952:735-736)

Ermeniler ile Kürtler arasındaki çıkar çatışmaları İngilizlerin Büyük Ermenistan projesinin önündeki en önemli pürüz olmuştur. Diaspora Ermenileri adına Bogos Nubar Paşa'nın, Ermenistan Cumhuriyet adına Ermenistan Cumhuriyeti delegasyonunda yer alan Ohandjanian'ın ve Kürtler adına da Şerif Paşa'nın imzaladığı ve Barış Konferansı'na sunulan muhtıra bu pürüzü ortadan kaldırmıştır. Muhtırada Kürtler ile Ermenilerin çıkarlarının aynı olduğu ve iki tarafında bir devletin mandası altında bağımsızlık istedikleri, Kürtler ile Ermeniler arasındaki sınırın çizimini Barış Konferansı'na bıraktıkları, iki tarafın da azınlıkların haklarına saygı göstereceklerine dair bir anlaşmaya vardıkları bildirilmiştir. Curzon, bu anlaşmayı İstanbul'a Yüksek Komiser olarak atanan John De Robeck'e (Çetin 2013:166 vd) 10 Aralık 1919'da iletmiş ve ondan konu ile ilgili görüşlerini kendisine göndermesini istemiştir. De Robeck de 11 Aralıkta Bogos Nubar ile Şerif Paşa arasındaki anlaşmanın müzakerelerin devamı açısında çok önemli bir gelişme olduğunu ve bunun dikkatle teşvik edilmesi gerektiğini söyleyerek cevap vermiştir. Curzon bu anlaşmaya o kadar çok önem vermiştir ki 20 Aralık 1919'da De Robeck'e Kürt-Ermeni anlaşması ile Ermeni ve Kürt bağımsızlıklarının elden geldiği kadar özendirilmesini emretmiştir.(DBFP 1952:621)

D. Büyük Ermenistan Hayalinin Sonu

İngiliz yetkililerinin gösterdiği bütün çabaya, Sevr Antlaşması'nda atılan büyük adıma ve ABD Başkanı Wilson'un kâğıt üzerinde sınırları çizmiş olmasına rağmen Ermenilerin, Büyük Ermenistan hayali gerçekleşmemiştir. 1920 sonbaharında TBMM hükümetinin Doğu Anadolu'da başlattığı harekât sonucunda Türk ordusu Ermeniler tarafında işgal edilmiş olan toprakları kurtardığı gibi 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması'nı imzalamaya mecbur bırakarak Ermenileri Türkiye'nin Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi üzerindeki iddialarından dolayısıyla Büyük Ermenistan hayalinden vazgeçirmiştir. (Okur 2010:29)

Yüksek Komiserliği döneminde meydana gelen ve Büyük Ermenistan hayalini sona erdiren Türk ordusunun Ermenistan'a karşı gerçekleştirdiği Doğu Harekâtı (Karabekir 2008:986 vd) sırasında De Robeck vasıtasıyla yoğun bir Ermeni-İngiliz iletişimi yaşanmış, Yüksek Komiser yaşanan gelişmelerden sürekli Londra'yı haberdar etmiştir. Özelikle Ermenilerin yardım istekleri ile karşı karşıya kalan

De Robeck'in 2 Ekim 1920'de Londra'ya gönderdiği rapora göre Ermeni Hükümeti kendisine bir yazı göndererek, Türklerin Kars bölgesinde ortaya koydukları tehdit dile getirilmiş Batı Anadolu'da Yunanların bir taarruz başlatması istenmiştir. Robeck ise bu aşamada Ermenilere yapılacak en önemli yardımın Trabzon'un Yunanlar tarafından işgal edilmesi olduğunu düşünmüş ancak Müttefikler bunu uygun bulmamıştır.(Başak 2008:534-536)

De Robeck'in 8 Ekim 1920 tarihli raporuna göre Ermenilerin kendisinden istedikleri bir diğer şey mazot yardımıdır. Ekim başında İstanbul'da De Robeck ile görüşen bir Ermeni yetkili Azerbaycan'ın kaynakları kesmesinden dolayı Ermenistan'da mazot sıkıntısı olduğunu ve birliklerin sevki için demiryolu hattının kullanılamadığını söyleyerek gerekli mazotun sağlanması halinde Basra'da bulunan 14 bin ermeni göçmenin Ermenistan'a alınabileceğini belirtmiştir. De Robeck'in 17 Ekim 1920 tarihli raporuna göre gerekli işlemleri yaparak Ermenistan'a mazot sevk edilmesini sağlamış, Ermenilere bir ay yetecek olan on bin ton mazot Batum yolu ile Ermenistan'a gönderilmiştir.(Başak 2008:536-537, 543)

13 Kasım 1920'de De Robeck ile görüşen Ermeni Patriği Ermenistan'ı yıkımdan kurtarmak için İtilaf Devletlerinin yardımını talep etmiştir. 14 Kasım 1920'de Yüksek Komiserlikten gönderilen rapora göre Ermenistan Dışişleri Bakanı Ohandjanian, Yüksek Komiserliğe bir mesaj göndererek Türklerle savaşmak azminde olduklarını söyleyerek yalnız bırakılmamalarını istemiştir. Gereken yardımı almaları halinde Sovyetler ile süren görüşmeleri erteleyebileceklerini söylemiştir.(Başak 2008:549) Ancak bu sırada De Robeck, Doğu Anadolu'da devam eden savaşta TBMM hükümetine karşı Ermenilerin yenildiğinin farkındadır. Çünkü 10 Kasım 1920 tarihli yazısında milliyetçilerin Ermenistan'ı (Sevr Antlaşması'na göre Ermenilere verilmesi düşünülen bölge) aldıklarını, bu bölgenin İtilaf Devletleri tarafından kaybedildiğini bildirmiştir.(Okur-Küçükuğurlu 2006:278)

Amiral John De Robeck'ten sonra İstanbul'a İngiliz Yüksek Komiseri olarak atanan ve 17 Kasım 1920'de göreve başlayan Horace Rumbold,(Çetin 2013:283) döneminde özellikle Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Büyük Ermenistan konusu gündemde değildir. Aksine Mondros Mütarekesi'nden sonra Ermenilerin iddialarının pek çoğunun asılsız olduğu fark edilmiştir. Örneğin Kilikya'da bulunan gözlemcilerden gerçek durum hakkında raporlar gelmeye başlamıştır. Eyres isminde bir İngiliz 26 Ekim 1920'de Rumbold'a gönderdiği mektupta, son zamanlarda Kilikya'dan ayrılmış kişiler ile yaptığı görüşmeler veya hâlâ orada bulunanlardan ulaşan bilgiler sonucunda Fransızların bölgenin yönetimini üstlenmesinin yerel halk tarafından hoş karşılandığını iddia etmiştir. Eyres, halkın rahat oturarak birbirleri ile iyi geçinmeye hazır olduğunu, hatta Adana Türklerinin kendi aralarında epey para toplayarak, Ermenilerin evlerini tamir ettiklerini, hayvanlarını geri verdiklerini bu nedenle Ermenilerin eskisinden daha zengin olduklarını anlatmıştır. Fakat ona göre Fransız Albayı Bremond bölgeye gelince Ermeniler için toplanan parayı kendi hesabına aktardığı iddia edilmiş, bölgedeki İtilaf subaylarının denetiminde kurulan çeteler Türk köylerini basarak yağmalamaya ve ganimetleri de kendi aralarında paylaşmaya başlamış, Adana'da Türklere katliam yapılmış, 60 ev basılarak evlerde bulunanlar öldürülmüştür. Eyres'a göre bu olaylardan sonra Türkler dağlara çekilerek Fransızlara karşı direnişe geçmişler ve milliyetçilerden de yardım almışlardır. Olayları güvenilir bir İngiliz görgü tanığından öğrendiğini söyleyen Eyres, bu olayların Ermeniler tarafından gerçekleştirilmiş olmasına rağmen Fransızların desteği olmadan yapılamayacağını iddia etmiştir.(Sonyel I 2008:771-772)

Rumbold, 10 Ocak 1921'de gönderdiği telgrafta da Rumların ve Ermenilerin, Türk milliyetçilerinin canavarlıklarda bulunduklarına dair iddialarının abartı olduğunu söylemiştir. İngiliz Dışişleri yetkililerinden Francis Osborne'un, Rumbold'un bu telgrafına yazdığı derkenarda ise Rumların ve Ermenilerin Türk canavarlıklarını abartmakla çıkar sağlamaya çalıştıklarını, ancak Rumların İzmir'de Ermenilerin de Nahcivan'da yaptıklarıyla bizzat kendilerinin de canavarlık yapabileceklerini kanıtladıklarını ifade etmiştir.(Sonyel II 2008:870)

Lozan Konferansı'nın ilk döneminde İngiliz Dışişleri Bakanı Türk tarafına karşı bir İtilaf birliği oluşturabilmek için Ermeni meselesini kullanmak istemiş meseleyi 12 Aralık 1922 tarihli toplantıda

konuyu gündeme getirilmiş ve Ermenilere Türkiye'de toprak verilemesi gerektiğini söylemiştir. (Öke 1991:187-188; Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar Belgeler 1969:183-184) Ancak bunu Türk heyetine kabul ettirememişlerdir. Çünkü Ankara hükümetinin Lozan'daki heyete gönderdiği 14 maddelik talimatnamenin birinci maddesinde "Ermeni yurdu" söz konusu olamayacağı kesin bir dille belirtilmiş ve bu konu nedeniyle gerekirse görüşmelerin de kesilebileceği ifade edilmiştir.(Burak 2005:546)

6 Ocak 1923'de azınlıklar alt komisyonunda yapılan toplantıda Rumbold, daha ılımlı davranarak Suriye sınırına yakın bir yerde Türk kanunlarına bağlı ve bir Türk genel valisinin yönetiminde olmak üzere soy, dil ve kültürlerin yaşatabilecekleri bir bölgenin Ermenilere ayrılmasını teklif etmiş ama Türk heyeti bu teklifi yine kabul etmemiş, hatta Türk delegesi Rıza Nur toplantıyı terk etmiştir.(Burak 2005:548) Ermeni sorunu alt komisyonda son olarak 9 Ocak 1923'te hazırlanan bir raporla gündeme getirilmiştir.(Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar Belgeler 1969:296) Bu raporla İtilâf Devletleri geri adım atarak azınlık hakları konusunda taleplerinden vazgeçmişlerdir. Bu raporun İsmet Paşa ve Curzon tarafından kabul edilmesinden sonra Lozan'da Ermeni konusu bir daha resmî görüşmelerde gündeme gelmemiş ve doğal olarak da antlaşmaya bu konuyla ilgili herhangi bir hüküm girmemiştir.(Burak 2005:550)

Kısacası Ankara hükümetinin ısrarlı tutumu karşısında İngiliz hükümeti Türk görüşünü kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu durum Rumbold'un 25 Ocak 1923 tarihinde Uluslararası Birleşik Ermeni Derneği Başkanı E. Naville'e gönderdiği yazıda açıkça kendisini göstermiştir. Ermenileri oldukça hayal kırıklığına uğratan bu yazıda Rumbold, Anadolu'da Ermeniler için milli bir yurt oluşturmasına ilişkin bir toprak belirleme sorununun çözülemediğini, bu konudaki girişimlerin sonuçsuz kaldığını ve İngiliz delegasyonunun çabalarının tükendiğini dolayısıyla da konferansın artık Ermeniler için bir şey yapmayacağını bildirmiş ve Ermenileri tatmin edecek veya umutlandıracak bir pozisyonda olmadığını da eklemiştir.(Başak 2008:602-603)

İngilizler Lozan Konferansı'nın ikinci döneminde görüşmeleri çıkmaza sokmamak amacıyla Ermeni meselesinden uzak durmaya çalışmışlardır. Bu konuda 16 Haziran 1923'de hazırlanan bir memorandumda, Rumbold'un Ermeni yurdu konusunda elinden gelen bütün baskıyı ortaya koyduğu ama Türk delegasyonunun teklifi bile dinlemediği, Ermeni delegasyonunun görüşlerini alt komisyonda anlattıkları sırada Türk delegasyonundan Rıza Nur Bey ve arkadaşlarının odayı terk ettikleri anlatılarak, İtilaf Devletlerinin görüşmeleri kesmeden Türklerin tutumlarını değiştiremeyeceklerini ifade edilmiştir. Neticede 24 Temmuz 1923'de imzalanan Lozan Antlaşması'nda Anadolu'da bir Ermeni yurdu kurulmasına dair en küçük bir ayrıcalık dahi ortaya konulmamıştır.(Başak 2008:606-607)

Kaynakça:

Arşiv Belgeleri

CAB/24/69 İmage Reference 0016.

CAB/24/99 İmage Reference 0059.

CAB/24/100 İmage Reference 0005.

CAB/24/103 İmage Reference 0061

Documents on British Foreign Policy 1919-1939 (DBFP), ed. E.L. Woodward, Rohan Butlar, First Series, IV, London: Her Majesty Stationery Office, 1952.

Kitap ve Makaleler

Akşin, Sina; İç Savaş ve Sevr'de Ölüm, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010.

Arslanoğlu, Cem Ender; Kars Milli-İslam Şurası (5.11.1918-17.1.1919) ve Cenubigarbi Kafkas Hükumeti Muvakkata-i Milliyesi (18 Ocak-13 Nisan 1919), İstanbul: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1986.,

Başak, "İngiltere'nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu(1917-1918)", Ermeni Araştırmaları, 45(2013).

Başak, Toga; İngiltere'nin Ermeni Politikası, İstanbul: IQ Yayınları, 2008.

Başak, Tolga; "İngiliz Genel Kurmay Başkanlığı'nın Ermeni Raporu: Tarihsel ve Etnolojik Açıdan Ermeniler(5 Nisan 1918)", Ermeni Araştırmaları, 44(2013).

Beyoğlu, Süleyman; "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu", Gazi Akademik Bakış, II/3(Kış 2008).

Bıyıkıoğlu, Tevfik; Türk İstiklal Harbi, I, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1962.

Çağlayan, Tuncer; "Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XV/44 (Temmuz 1999).

Çetin, İsmigül; Milli Mücadele Döneminde İngiliz Yüksek Komiserliğinin Kuruluşu ve Faaliyetleri, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Doktora Tezi), 2013.

Dilek, Mehmet Sait "Londra Konferansı'nda Ermeni Sorunu ve İngiltere'nin Tutumu", Turkish Studies, 8/7(Yaz 2013).

Dilek, Mehmet Sait; "Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Sorunu", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, 15/16(2009).

Gökdemir, Ahmet Ender; Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti, Ankara:Atatürk Araştırma Merkezi, 1998.

Gül, Mustafa; "Elviye-i Selase'nin Osmanlı Devleti'ne İadesi ve Bazı Uygulamalar", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, IV/15(1995).

Hovannisian, Richard G.; The Republic of Armenia, I, Berkeley-Los Angels-London: University of California Press, 1974.

Karabekir, Kazım; İstiklal Harbimiz, I, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Karal, Enver Ziya; Büyük Osmanlı Tarihi, IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010(?).

Küçükuğurlu, Murat; "Cihangiroğlu İbrahim Bey'in 93 Harbinden Kurtuluş Savaşına Kadar Kars ve Çevresindeki Teşkilatlanmada Oynadığı Rol", Atatürk Dergisi, III/2(2002)

Long, James, The Position of Turkey in Relationto British İnterest in India, London: East India Association, 1876.

Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar Belgeler, Takım I, Cilt I, Kitap I, (çev: S.L. Meray), Ankara: A.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969.

Okur, Mehmet; "Kafkasya'dan Karadeniz'e Büyük Ermenistan Projesi: İddialar ve Gerçekler", KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Ermeni Araştırmaları II, XII/2(Güz 2010).

Olcay, Osman; Sevr Antlaşması'na Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara ilişkin Belgeler), Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981.

Öke, Mim Kemal, Ermeni Sorunu(1914-1923), Ankara: TTK Yayınları, 1991.

Show, S.J. -E.K.Show, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II, İstanbul: E Yayınları, 2000.

Sonyel, Selahi R.; Mustafa Kemal(Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı, I-III, Ankara: TTK, 2008.

Şıhaliyev, Emin Arif; "Ermenilerin Kimliği ve Büyük Ermenistan Efsanesi(Rus ve Ermeni Kaynaklarına Göre), OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), 17(2005), http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/19/33.pdf

Şimşir, Bilal; British Documents on OttomanArmenians, I, Ankara: TTK Yayını, 1989:

Türkgeldi, Ali Fuat; Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye, II, (Yay.Haz.Bekir Sıtkı Baykal), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

Yetişgin, Mehmet; "Ermeni Meselesi ve İngilizlerin Ermeni Politikası", Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler (Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, EUSAS-II), III, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2009.

Anadolu'nun Türkleşme Sürecine Anadolu'da Kurulan İlk Türk Beyliklerinin Katkıları

Contributions Of First Turkish Beyliks Founded In Anatolia On Turkization Process Of Anatolia

Doç. Dr. Abdullah KAYA *

Öz:

Türkistan'dan Hazar ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan Balkanlara doğru olan Türk fütuhat geleneği XI. Yüzyıldan sonra değişerek, Azerbaycan ve Anadolu'ya doğru yönelmiştir. Rahat ve huzur içinde yaşayabilecekleri yeni bir yurt arayışı içinde olan Oğuzlar, bu münasebetle 1016 yılında Selçuk Bey'in torunu Çağrı Bey'in kumandasında Doğu Anadolu'ya kadar uzanan keşif seferlerine başladılar. Başlangıcı bu tarihlere dayanan Anadolu Türk seferlerini Malazgirt zaferinden öncesi ve sonrası olarak iki ana başlık altında toplamak gerekir. Malazgirt öncesi yapılan seferler, keşif, talan ve yağmadan ibarettir.

Malazgirt'ten sonraki Türk seferleri ise Anadolu'yu vatan yapmak amacını gütmektedir. Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesi uzun bir sürecin sonucudur. Bu sürecin ilk safhası, Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da kurulan ilk Türk Beylikleriyle başlayıp XIII. Yüzyılın sonlarına kadar devam eden Selçuklular dönemidir. Bu dönemde Anadolu'yu yurt edinmek amacıyla ilk Türk seferlerini Mengücek, Danişmend, Artuk ve Saltuk gibi beyler başlatmışlardır. Bu beyler, beyliklerini kurdukları bölgelerde yerli halka adaletli ve hoşgörülü davranarak onların gönüllerini fethetmişlerdi. Yerli halkı (özellikle Ermenileri) Bizanslılara karşı korumuşlardır. Mengücekli, Saltuklu, Danişmentli ve Artuklu adlarıyla beyliklerini kuran beylerin bu tavırları bölgenin Türkleşmesini oldukça kolaylaştırmıştır. Beylik kurucuları, Anadolu'da fethettikleri bölgelere inşa ettirdikleri sanat eserleriyle oralara Türk mühürlerini vurmuşlardır. Ayrıca Türkistan'dan gelen Türk kavimlerinin Anadolu'nun batısına doğru sevk edilmelerine yardımcı olmuşlardır. Anadolu'ya gelen kavimlerden Kayılarda, ilk beyliklerin topraklarında ikamet ettikten sonra batıya gelerek Anadolu'nun Türkleşmesini sağlamışlardı.

Biz bu çalışmamızda Anadolu'da ilk dönem kurulan Türk beyliklerinin bu coğrafyanın Türkleşmesindeki rolünü ve önemini anlatmaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Türkleşme, Türk Beylikleri, Selçuklular, Anadolu, Bizans

* Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Türkiye/Sivas, zaravi58@hotmail.com.

Abstract:

The Turkish conquest tradition from Turkistan to the Balkans from the steppes north of the Caspian and Black Sea changed after 11th century and it began to be directed towards Azerbaijan and Anatolia. Oghuzs, in search of a new home where they could live in comfort and peace, started their exploration campaigns extending to Eastern Anatolia under the control of Selcuk Bey's grandson Cagri Bey in 1016. It is necessary to collect the Turkish expeditions to Anatolia under two headings as before and after the victory of Malazgirt. Expeditions made before Malazgirt consist of exploration, raid and plunder.

The Turkish expeditions after Malazgirt aim at making Anatolia the homeland. Transformation of Anatolia into homeland of Turks is the result of a process of a long time. The first phase of this process is the Seljuk period which began with the first Turkish principalities established in Anatolia after the victory of Malazgirt and continued until the end of 13th century. During this period, some beys such as Mengücek, Danişmend, Artuk and Saltuk started the first Turkish expeditions with the aim of making Anatolia their homeland. These lords captured the hearts of the people of the lands where they established their principalities by treating them with justice and tolerance. They protected the indigenous people (especially the Armenians) against the Byzantines. The attitudes of the beys who founded their beyliks under the names of Mengujekids, Saltuks, Danişmends and Artuqids facilitated the Turkization of the region. These beys put Turkish marks in the places they conquered in Anatolia with the art works they built. They also helped the Turkish tribes coming from Turkestan to be transported to the west of Anatolia. The people of Kayı tribe, the founders of the Ottoman Empire, also ensured Turkishization of Anatolia coming towards the west after residing in the lands of the first founded Turkish principalities.

In this study, we will try to explain the role and importance of the Turkish principalities established in Anatolia during the first period in the Turkification of this geography.

Keywords; Turkization, Turkish Principalities, Seljuks, Anatolia, Byzantine

Giriş:

Bugün üzerinde yaşamakta olduğumuz bu toprakların bizlere vatan olması hiçte kolay olmamıştır. Özellikle Oğuz/Türkmenler, Anadolu'ya gelmek için uzun ve badireli yollardan geçmişlerdi. Daha sonra ele geçirdikleri yerlerde tutunabilmek adına Rum, Ermeni, Gürcü, Moğol ve Haçlılara karşı büyük mücadeleler vermişlerdi. Asırlar süren bu gayretler sonucu Anadolu, Ermeni Mateous'un dediği gibi "rüzgâr gibi uçan atlar üstünde uzun saçlı, yaylı ve mızraklı…"(Urfalı Mateous 2000: 48) Türklerin yurdu haline geldi. Dünya tarihinin en önemli olaylarından birisi olan Anadolu'nun fethi, Türkleşmesi ve İslamlaşması (Turan 1994:162) uzun süren safhalardan sonra tamamlanmıştır. Köymen Hoca, bu safhaları kronolojik olarak üç sınıfa ayırmaktadır. Anadolu'ya ilk girişlerden olan Türkmen akınları birinci safha, Büyük Selçuklu ordusunun yaptığı planlı fetihler ikinci safha, Anadolu'da kurulan ilk beyliklerin fetih çalışmaları üçüncü safhadır (Köymen 1962: 67-68).

Bu tasnife göre Türkleşme sürecinin birinci ve ikinci safhalarını; Türklerin IV. yüzyıldan başlayarak 1071 Malazgirt Zaferi'ne kadar Anadolu'ya düzenledikleri akınlar oluşturmaktadır. Bu akınlar, netice itibariyle fetih amacı gütmeyen (Sevim 2000: 78) genel mahiyeti keşif, talan ve yağmadan ibaret olan seferlerdi. Türklerin Anadolu'ya 1015-1021,1037-1038, 1041-1042, 1045-1046, 1048-1049 ve 1054-1055 yıllarında yaptığı akınlar bu kapsamdadır. (Kaya 2014: 211-232) Anadolu'yu yurt edinme çalışmalarının başlangıcını 1015/1016 yılında yapılan sefere kadar indirgersek içinde bulunduğumuz 2016 yılını "Anadolu'yu vatan edinişimizin" 1000. Seneyi devriyesi olarak kutlamamız gerekirdi.

Biz bu çalışmamızda birinci ve ikinci safh adan ziyade üçüncüsünü bildirimize konu edineceğiz. Bu dönem, Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'da kurulan ilk Türk beylikleriyle başlayıp Türkiye Selçuklularını ve Osmanlıları da içine alarak Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar asırlarca süren uzun bir vetiredir. Biz bu süreç içerisinde özellikle Anadolu'da kurulan İlk Türk beyliklerinin Anadolu'yu

Türkleştirme ve İslamlaştırma çalışmalarına ve bu çalışmalar esnasında onlara yardımcı olan bazı örgütlerin faaliyetlerine yer vermeye çalışacağız. Çalışmamızın Anadolu'nun fethi, Türkleşmesi ve İslamlaşması konusuna bir nebze de olsa ışık tutacağı kanaatindeyim.

Anadolu'nun Türk ve İslam Yurdu Oluşunda İlk Dönem Beyliklerinin Rolü ve Önemi

Malazgirt yenilgisinden sonra iktidarı ele geçirmiş olan Bizans'ın yeni İmparatoru Miheal Doukas ile Kapadokya'ya sığınan eski İmparator Romain Diogénes arasındaki çekişmeler Türklerin Anadolu'yu fethini daha da kolaylaştırıyordu. İki imparator arasındaki mücadelede Romain Diogénes, Doukas tarafından yakalanıp öldürülünce, Bizans'ın başına geçen yeni yönetim Malazgirt Zaferi'nin akabinde yapılan antlaşmanın yükümlülüklerini hiçe saydı. Bunun üzerine Sultan Alparslan, Doukas'tan intikam almak için yemin etti. Ve Türkmen akınlarının yönünü hızla Anadolu'ya kaydırdı. Anadolu'nun değişik bölgelerini komutan ve beylerine ikta olarak verip buraların fethini emretti. (Sümer 1990:2) Ancak bu tarihlerde Anadolu o kadar karışıktı ki; gönderilen beylerin ve kumandanların hangi konumlarda bölgeye geldikleri, nereleri hangi tarihlerde aldıkları, kaç beylik kurdukları ve bunların sınırlarını belirtmek oldukça güçtür. Bu karmaşaya rağmen Xl. yüzyılın son çeyreğinde Selçuklu ailesinden Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Anadolu topraklarında ilk Türk devletinin temellerini attı. Hemen hemen bu dönemlerde, Artuk, Saltuk, Mengücek, Danişmend, Bozan, Tutak, Karategin, ve Çubuk Bey gibi birçok Türkmen beyi de Anadolu'nun fethi için görevlendirilmişlerdi. Anadolu'ya gelen bu beylerin öncelikli hedefi kendilerine verilen yerleri Bizans askerlerinden temizlemek ve buralara da beyliklerini kurmaktı. İşte Anadolu'nun Türkleşme ve İslamlaşma süreci de böylece başlamış oldu.

Bizanslı bir müellif, Malazgirt Zaferi'nden sonraki Türk akınlarının öncekilerden farkını şu sözlerle ifade etmektedir: "Türkler Anadolu'ya eskisi gibi yağmacı olarak değil, işgal ettikleri yerlerin hakiki sahibi sıfatı ile giriyorlardı"(Kürkçüoğlu 2013:136). Yani Türkmenler Anadolu'ya artık savaş için değil ikamet için geliyorlardı. Yanlarında da aile fertlerini, çadırlarını, hayvanlarını, silahlarını ve kıyafetlerini getiriyorlardı (Sümer 1960: 567-594, Sevim 2000: 13, Yınanç 2009: 18).

Malazgirt Zaferinden sonra Sultan Alparslan'ın fetih için görevlendirdiği kumandanlardan;

Karategin Bey; Çankırı, Kastamonu ve Sinop bölgesindeki kaleleri,

Çubuk Bey; Harput, Palu ve Bingöl ve çevresindeki kaleleri,

Ebul Kasım Saltuk Bey; Erzurum ve çevresini,

Artuk Bey; Hasankeyf, Mardin ve Harput merkez olmak üzere Güneydoğu Anadolu'yu, Demleçoğulları, Bitlis ve Erzen'i,

Sökmenliler yani Ahlatşahlar, Van Gölü havzasını,

Yınaloğulları, Diyarbakır'ı ve çevresini,

Danişmend Gazi, Orta Anadolu'yu yani Sivas merkez olmak üzere Kayseri, Amasya, Tokat ve Niksar'ı, ele geçirirken, Anadolu'nun ilk fatihlerinden olan Mengücek Gazi'de Erzincan, Kemah, Şebinkarahisar ve Divriği'yi almaya çalışıyordu (Erdem 2002:399). Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi kaynakların yetersizliğinden dolayı beylerin kendilerine verilen yerlerde fetih çalışmalarına ne zaman başlattıklarına dair kesin bir tarih belirtmek oldukça zordur. Bu konularda birçok farklı görüşler ileri sürülmektedir. Örneğin Steven Runciman, Mengücek Gazi'nin, Sultan Melikşah döneminde Anadolu'ya geldiği (Runciman 1998:51) görüşünü savunurken, Osman Turan Hoca 1080 yılında meydana gelen göç dalgasıyla geldiğini belirtmektedir (Turan 2001: 55-57). Reşîdeddin ise, "Câmiü't-Tevârih" adlı eserinde Mengücek Gazi'nin Malazgirt Zaferi'ne müteakip adı geçen bölgeyi fethettiğini ve beyliğini kurduğunu yazmaktadır (Turan 2001:57, Merçil 1991:274). Bu konudaki genel kanaat ise Mengücek Gazi'nin Malazgirt Zaferi'den hemen sonra Kara-su (Yukarı Fırat) ve Çaltı Vadilerinin

fethine başladığına dairdir. Mengücek Gazi, bölgeyi Türkleştirmek için yaptığı fetih çalışmalarında Ermeni, Gürcü ve Bizanslılarla mücadele etmiştir.

Malazgirt savaşından sonra Anadolu'nun Türkleşmesini ve İslamlaşmasını sağlayan birçok faktör vardır. Bunların en önemlilerinden biriside Anadolu'da kurulan ilk Türk beylikleri ve onların faaliyetleridir. Bu beylikler Anadolu'nun bugünkü millî rengine bürünmesinde askerî, siyasî, dînî, mimarî, ticarî, sosyal ve kültürel faaliyetleriyle etkin rol oynamışlardır. Türk kültürünün, yaşadığımız bu topraklarda kendi iklimini oluşturmasında bir lokomotif görevi üstlenmişlerdir. Bu beyliklerin bulundukları coğrafyaları Türkleştirmek ve İslamlaştırmak için izledikleri yollar ve tutumlar hemen hemen birbirinin aynısı olmuştur.

Beyliklerin Türkleştirme ve İslamlaştırma çalışmalarında izledikleri yolların birinci aşamasını; fetih ve iskân faaliyetleri oluşturuyordu. Beylik kurucuları öncelikle kendilerine ikta olarak verilen yerleri ele geçirerek buralarda devletlerini kurmuşlardı. Daha sonra fethedilen bu yerlerdeki şehir, kasaba ve köylere Anadolu'ya göç eden Türkmenleri yerleştirmişlerdi. Hemen hemen bütün beylikler aynı çalışmaları yapmışlardır. Beylikler ele geçirdikleri yerleri yurt edinmeye başlayınca şehir ve köylerde bir kısım Hıristiyan nüfus kalmakla beraber, boşalan diğer sahalar Türk boylarıyla dolmuştur. Örneğin Mengücekliler fethettikleri şehirlerden Erzincan ve Divriği bölgesine; Kayı, Ağaç-Eri, Çavundur, Eymir, Çepni, Bozoklu, Erzin (Seferoğlu 1986: 91, Cevizoğlu 1991:162) Kemah'a; Bayındır, Çepni, Dedeli, Kılıçlu, Kürtün, Kırıklı, Yuvalı ve İğdirler (Fatsa 2000: 436-437) Şebinkarahisar'a ise; Çepni, Afşar, Kızık, Kargın, Kınık, Kanglı, Kıpçak, vb. Türk boy, soy ve uruklarını yerleştirmişlerdir (Fatsa 2002: 29, Gürler 2001: 28). Bunların içinde Kopan (Hapan), Alayuntlu, Bayındır, Bayat, Kalaç, Firuz, Kürtün gibi boy ve oymaklarla beraber, Kınık boyuna mensup oymakların da geldiği, bir kısmının da buralardaki yaylalara yerleştiği bilinmektedir (Fatsa 2000: 436-437). Bunların dışında farklı kaynaklarda ismi geçen Türk oymakları ise şunlardır; Afşar, Çepni, Karaöylü, Kürtün, Salur, Kınık, Çavdar, Kargın, Bayındır ve Kızık'tır (Kırzıoğlu, 1990:83-97). Divriği ve çevresine Oğuz boylarından Salur, Bayat ve Bozok'ların yerleştirildikleri belgelerden anlaşılsa da bugün itibariyle boy ve oymak kavramları bölgede kaybolmuş durumdadır. Ancak eski Türkmen oymaklarını lakap olarak taşıyan ailelere günümüzde de rastlanmaktadır (Bozoklu, Budaklı, Şıhnedili, Azaklı, Norşunlu, Çandarlı…gibi) (Sakaoğlu, 2008:149-176).

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Anadolu'da kurulan beylikler kendilerinden sonra gelen Oğuz göçmenlerinin iskânlarına yardımcı olmuşlardı. Misafir edilen Oğuz göçmenlerinden bir kısmı başlarındaki kumandanlarıyla birlikte batı istikametinde bütün Anadolu'yu kat ederek Adalar denizine ve Marmara sahillerine kadar ulaştılar. Örneğin Sökmen, Mengücek ve Danişmendli illerinde misafir olan Kayılar daha sonra batıya giderek bir "cihan devleti" kurdular. Bunların Batı'ya doğru giderken sıçrama tahtaları Anadolu'daki ilk Türk beylikleri olmuştur. Kayı aşireti, Mengücekli illerine gelince onlar tarafından 1224'lerde Gercenis (Refahiye), Kayı ve Salur köylerine; Suşehri'nin Hünü (Hun), Sündük veya Sevindik, Kayı, Anarı veya Onarı (Şeyh Hasan Onar) Aydoğdu ve Dundar; Şebinkarahisar'ın Bay Hasan, Kızık, Etir ve Çakır Köyleri ve dolaylarına yerleşmişlerdi. Ancak bir süre sonra Cengiz Han'ın ölümü üzerine bu aşiret mensupları tekrar eski yurtları olan Cent ve Mahan şehrine dönmek üzere yola çıktılar. Fakat beylerinin ölümü üzerine bir kısmı yollarına devam ederken bir kısmı geriye dönüp Anadolu'da kaldı. Burada kalanların başında Ertuğrul ve Dündar Beyler vardı. Bunlar Selçuklular tarafından Söğüt ve Domaniç bölgelerine yerleştirildiler (Ahmed Refik 1328:307, Namık Kemâl 1326: 44). Bu olay "Vilâyetlerimizin Tarihi" adlı eserde şöyle anlatılmaktadır: "Moğol akınları başladıktan sonra bundan en fazla etkilenen Anadolu'nun doğu illeri olmuştur. Moğollar ilk hamlede Harezm havalisini elde etmişlerdi. Osmanoğulları'nın ceddi olan (Kayı) ailesinden Alp'ın oğlu Süleymanşah da bu kuvvetlerin başında bulunuyordu. Süleymanşah yanındakiler ile öncelikle Ahlat'a, oradan da Erzincan civarına gelerek yerleşti(1224). Bu tarihte Erzincan'da Mengücekoğulları hüküm sürüyordu. Cengiz Han'ın vefatına kadar Ahlat ve Erzincan havalisinde dolaşan Şüleymanşah, Cengiz'in vefatından sonra memleketine dönmek istemişse de yolda Fırat Nehri'ni geçerken boğulmuştu. Oğullarından Sungur

Tekin ile Gündoğdu, Harezm taraflarına geçmişler, Dündar ile Ertuğrul'da Erzincan'a dönmüşlerdi. " Fırat nehri civarına geldikten sonra da batıya doğru ilerlemişlerdi (Vilâyetlerimizin Tarihi 1932: 21-22).

Anadolu'ya yerleşen Türk boylarındaki en büyük problem kimlik tespitindeki karmaşadır. Bunun en büyük sebebi ise Oğuz boylarının küçük parçalar halinde Anadolu'ya gelmesi ve başlarındaki beylerin adlarıyla anılmalarıdır. Örneğin Selçuklular Kınık boyundan ayrılarak, Selçuk Bey adıyla bir Oğuş (hısım, akraba) üzerine kurulmuşlardır. X. ve XI. yy.da Oğuz ilinden güneye ve güneybatıya inen göçlerin hiçbirinde özgül, yani bir boy bütünlüğü içeren göç görmüyoruz. Kınık, Avşar ve Salurlar da böyle olmuştur. Boylar, bölünüp parçalanarak konar-göçer gruplar halinde Anadolu'ya geleceklerdir. Her biri kökenlerini ve kültürlerini unutmayacaklar ancak boylarının adıyla değil de beylerinin adıyla anılacaklardır (Divitçioğlu 1994: 60).

Beyliklerin Türkleştirme ve İslamlaştırma çalışmalarında izledikleri yolların ikinci aşamasını; ilmi faaliyetler oluşturmaktadır. Genel itibariyle bu dönemler Bizans ve Haçlılar üzerine seferler düzenlendiğinden Anadolu Türklüğü ilmi faaliyetlere fırsat bulamamıştır. Anacak bu olaylar sükûnete kavuştuktan sonra çok sayıda medreseler kurularak ilmi faaliyetlerde bulunulmuştur. Anadolu'nun ilk bilimsel kurumları olan medreselerin Danişmendli illerinde kurulmasıyla buralarda çok sayıda bilim adamı yetişmiştir. Devletin kurucusu Danişmend Gazi'nin bilimsel çalışmalara çok önem vermesi ve bilim adamlarını himaye etmesi nedeniyle Türkler arasında Anadolu'daki ilk bilimsel faaliyetler Danişmendli illerinde başlamıştır. Ve ilk bilimsel eserler yine bu bölgede yazılmıştır. Bu durum Danişmend Gazi'nin Anadolu'ya gelince bir yandan fütuhat ile uğraşırken, bir yandan da fethettiği beldelerde ilmî ve kültürel faaliyetlerde bulunduğunu göstermektedir (Bayram 1994: 80).

Beylikler dönemi askeri ve siyasi açıdan çok çalkantılı bir zaman dilimi olsa da ilmî gelişmeler açısından da oldukça verimli bir dönemdir. Nitekim bu dönemlerde dünyanın her yerinden farklı ilim dallarında yetişmiş birçok âlim Anadolu'ya akın etmişti. Âlimler genellikle beylik hükümdarlarından hürmet ve saygı görmüşlerdi. Mengücekli Meliklerinden Fahreddin Behramşah da eşi İsmetiye Hatun'la birlikte ilim ve din adamlarına büyük saygı gösterirdi (Özaydın 1989:153). Fahreddin Behramşah, Moğollaradan Mengüceklilere sığınan Bahaeddin Veled ve oğlu Mevlana'ya sahip çıkmış ve onun ülkesinde kalması için medrese dahi inşa ettirmişti(Kaya 2006: 161). Anadolu'da kurulan beylikler bilimsel faaliyetlerini artırmak için iktisadi ve ticari imkânlarının büyük bir kısmını imara harcayarak ilmi, dini ve sosyal içerikli birçok eserler inşa etmişlerdir. Aslında siyasî ve askerî fetihler Anadolu'nun Türkleşmesini, dinî ve sosyal kurumlar ise İslamlaşmasını sağlamıştır. Bu çalışmaların bir sonucu olarak bilimsel faaliyetlerde ortaya çıkmıştır. Bilimsel faaliyetlerle hem kültürel faaliyetlere zemin hazırlanmış, hem de medenî ve dünyevî ihtiyaçlar karşılanmış oluyordu. Kısacası bilimsel çalışmalarla da medenî ihtiyaçların karşılandığı anlaşılmaktadır.

Beyliklerin Türkleştirme ve İslamlaştırma çalışmalarında izledikleri yolların üçüncü aşamasını da; imar faaliyetleri oluşturuyordu. Beylik kurucuları iskân ettikleri yerlere han, hamam, köprü, cami, tekke, zaviye ve imarethaneler gibi dinî ve sosyal kurumlar inşa etmişlerdir. Orta Anadolu'da kurulan beyliklerden Danişmendliler'in Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasına büyük hizmetleri olmuştur. Danişmendliler, bu faaliyetlerini, yaklaşık 100 yıl gibi kısa bir egemenlik döneminde gerçekleştirmişlerdir. Uzunçarşılı ve Halil Edhem; "Danişmendîler Anadolu'da İslamiyet'in intişarına fevkalade hizmet etmişlerdir" (Uzunçarşılı vd. 2014: 38, Edhem 1927: 221) derken onların bu alandaki çalışmalarını dile getirmektedirler. Yine İbrahim Hakkı Konyalı Danişmendliler için, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Selçuklular ile yarış ettiklerini ve hatta onlardan geri kalmadıklarını söylemektedir (Konyalı 1974: 256-257, Özaydın 1993: 473).

Anadolu'da ilk cami ve medreseler Danişmend Gazi tarafından inşa edilmiş ve "Ulu Cami=Cami-i Kebir" inşa etme geleneği Danişmendliler tarafından başlatılmıştır. Bundan dolayı Urfalı Mateos eserinde Danişmend Gazi'den "memleketi imar edici..." şeklinde bahsetmektedir (Urfalı Mateos 2000: 225). Bu dönemde Niksar, Sivas, Tokat, Amasya ve Malatya gibi şehirlerde camiler inşa ettirilmiştir.

Bu çalışmalar sonucunda Danişmendliler'in hakim olduğu Orta Anadolu Bölgesi -Danişmend İli- Anadolu'da Türkleşen ve İslamlaşan ilk bölge olmuştur (Bayram 1994:81). Danişmendliler'in yanı sıra diğer Türk beylikleri de Anadolu'nun değişik alanlarında çok sayıda eserler inşa etmişlerdi. Bunlardan Artukluların yaptırdığı; Silvan (Meyyafarkin) Ulu Cami, Mardin Ulu Cami, Harput Ulu Cami, Dunaysır (Kızıltepe) Ulu Cami, Urfa Ulu Cami, Malabadi Köprüsü, Saltuklular'ın yaptırdığı; Erzurum Kale Cami, Erzurum Ulu Cami, Tepsi Minare (Saat Kulesi), Mama Hatun Kervansarayı ve Kümbeti, Emir Saltuk Kümbeti, Mengüceklilerin yaptırdığı; Divriği Kale Cami, Divriği Ulu Camii ve Darüş-şifası bunlardan bazılarıdır (Aslanapa 1990:). Bu eserlerin öncelikli hedefi Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasıydı.

Beyliklerin yıkılışlarından sonra onlardan kalan kültürel geleneğin Anadolu'da uzun zaman devam etmesi onların ne kadar etkin bir kültür politikası takip ettiklerini göstermektedir. Beyliklerin oluşturduğu imar ve kültür politikalarının etkileri gerek Selçuklular gerekse Osmanlılar döneminde de devam etmiştir. Beylikler tarafından inşa edilen bu kurumlardan özellikle tekke ve zaviyeler, mutasavvıf, şeyh, derviş, ahi, alp ve erenler tarafından adeta birer üs olarak kullanılmışlardır (Sefer 2001:234-235). Bahsettiğimiz gruplardan özellikle ahiler ve zaviyelerinin Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasındaki hizmetleri oldukça büyüktür.

Anadolu'daki İlk Türk Beyliklerinde Ahilik Faaliyetleri ve Türkleşmedeki Rolleri

Kaynaklardan edinilen genel kanaate göre, Türklerin Müslüman oluşu ve Anadolu'da İslam'ın yayılışında en etkin rolü mutasavvıf ve tarikatlar (Köprülü 1994: 83-102) ile bunlara bağlı olarak kurulan örgütler almaktadır. Âşık Paşazâde, bu örgütlerin bazılarına "Târih-i Âl-i Osman" adlı eserinde; Gazıyân-ı Rûm (Anadolu Gazileri), Ahiyân-ı Rûm (Anadolu Ahileri), Abdalân-ı Rûm (Anadolu Abdalları) ve Bacıyân-ı Rûm (Anadolu Bacıları) olarak yer vermektedir (Âşıkpaşaoğlu Tarihi, 1985: 195). Âşık Paşazâde'nin bahsetmiş olduğu dört zümreden birisi olan Ahiler, Anadolu'ya yapılan ilk fütuhatlar esnasında da var olan bir teşkilattı. Hatta bunlara Anadolu'dan evvel, Büyük Selçuklu ve Samanoğulları döneminde, Horasan ve Maveraünnehir coğrafyalarında rastlamak mümkündür (Köprülü 1994: 84-85). Bundan dolayıdır ki, bazı tarihçiler, Anadolu Ahiliğinin menşeini Türkistan'daki Müslüman Türk devletlerine kadar götürmektedirler (Çağatay 1993: 36). Anadolu Ahiliğinin kuruluşundan önce Azerbaycan'ın birçok şehir ve kasabalarında Türkmenler arasında kendilerine "Ahi" denilen esnaf ve sanatkârlar vardı. Bunların bir örgüt hiyerarşisi içinde bulunmadıkları, münferit meslekî faaliyetleri icra ettikleri bilinmektedir. Ahilerin, Anadolu'ya ilk olarak Azerbaycan'dan Sökmen illerine gelmiş kişiler oldukları görülmektedir (Bayram 2002: 258). Cahen, Ahilerin ilk atasının XI. yüzyılda Zencan kentinde yaşamış olan Ahi Ferec Zencanî olduğunu belirtir. Hatta Ahi Türk diye bilinen başka bir atalarının varlığından bahseder (Cahen 1979:199). Ahi Türk ve kardeşi Ahi Başara Urmiyelidir. Tacir Mevdûd'un oğulları Ahi Şihabeddin Çoban ve Ahi Bedreddin Yaman, Ahlâtlı; Ahi Ahmet, Nahcevanlı; Ahi Yusuf ise Sürmarlıdır. Hülasa bahsedilen dönemlerde Merendli, Tebrizli, Zencanlı ve Merağalı Ahiler vardı. (Bayram 2002: 258) Anadolu'ya gelen Ahiler, beylikler arasında zamanla örgütlenerek esnaf ve sanatkârları içine alan bir kuruluş haline geldiler. Ahiliğin düşünce yapısını Türkmencilik ve gazilik ülküsü oluşturmaktadır (Bayram 2005: 18-19).

Ahiler, beylikler döneminde hemen hemen her şehir ve kasabada yerel otoritenin içerisinde olmuşlar ve ilmi, ticari, siyasi, askeri, mimari birçok değişik alanlarda görev yapmışlardır (Güllülü 1992: 87). İçinde bulundukları devletler zor durumlara düşünce daha hassas görevlerde ifâ etmişlerdir. Örneğin Sökmenoğulları yıkılınca Ahiler, memleketlerine sahip çıkmış ve topraklarını işgale gelen Eyyûbiler'e karşı mücadele etmişlerdir (İbnü'l Esîr 1987: 231, Sümer 1990: 54).

İlk beyliklerden Danişmendlilerde ise Ahileri Anadolu'nun en eski eserlerinden olan Sivas Ulu Cami'nin yapımında görmekteyiz. Caminin kitabesinde günümüz Türkçesi ile şu ifade yer almaktadır. "Bu mescidin yapılmasını din ve dünyanın kıymeti olan adaletli İzzeddin'in oğlu (aziz oldu ve Allah ona yardım etti) Melikşah'ın saltanatları zamanında Allah'ın rahmetine dönecek olan İbrahim oğlu Kızılarslan tarafından Kul Ahi'ye 593 (1196-1197) yılında emretti"(Denizli ty:47-48).

Malazgirt'ten sonra Türkmen kitlelerinin Anadolu'ya yaptığı göçler hızla devam etmiştir. Anadolu'ya parçalar halinde gelen bu Türkmenlerin istihdamı ve ihtiyaçlarının karşılanması oldukça zor ve önemli bir işti. Gelenlerle yerli halk arasında dengeler oluşturmak gerekiyordu. Anadolu'daki beylikler bu topraklara gelen Türkmenlerin iskânına yardımcı oldukları gibi bünyelerinde bulunan örgütlerden Ahiler vasıtasıyla işsiz olanına meslek, esnaf ve sanatkârına ise tezgâh hazırlayarak onların yerli halk karşısında ezik kalmalarını önlemeye çalışıyorlardı.

Anadolu'daki Türk hâkimiyetinin her döneminde olduğu gibi (beylikler zamanında da) cebri bir İslamlaştırma siyaseti takip edilmemiştir (Köprülü1994: 80-81). Anadolu'ya gelen Türkmenlerin, Hristiyanlara karşı dini müsamahaları ve adilane yönetim sistemi, Bizans tekfur ve tiranlarından bıkmış olan yerli halkın Türk idaresini tercih sebebiydi (Akdağ 1999:13). Beylikler, kendi dinlerinden olmayan tebanın dinlerine ve yaşam tarzlarına müdahale etmeyerek onların teveccühlerini kazanmışlardı. Anadolu'daki beyliklerin içerisindeki tekke ve zaviyelerde çok sayıda kolonizatör dervişler yer almaktaydı. Oryantalistlerden biri, Anadolu'nun İslamlaşmasını şu sözlerle ifade etmektedir: "Askeri faaliyetin her zaman hatırı sayılır boyutlarda olmasına karşın, muhtemelen cihad korkusu İslamiyet'e geçişin esas dürtüsünü oluşturmuyor, daha çok, Müslüman ticaret kervanları ve kolonizatörler aracılığıyla İslamiyet'in barışçı bir şekilde bozkırlara nüfuz ettiği gözleniyordu… ……Türkî toplumun Şamanlarıyla benzerliklerini bütünüyle tesadüfî saymayabileceğimiz bu dinamik, karizmatik ve hâlâ büyük ölçüde anonim kişilikler, ateşli vaazlarıyla pek çok kişiyi imana getiriyorlardı"(Sinor 2000: 473-474).

Anadolu'da yıllarca süren Bizans-Sâsani ve sonrasındaki Bizans-İslam mücadeleleri bu topraklarda nüfusun azalmasına ve iktisadî hayatın harap olmasına neden olmuştu. Anadolu'da kurulan beylikler, harap olmuş bu şehirlerde yalnız siyasî hâkimiyet kurmakla kalmayıp aynı zamanda sosyal, iktisadî, kültürel ve dini ve mimari yapılanmaya da gittiler. Günümüzde Türkçe adlar taşıyan birçok şehir yine bu dönemde -Ahiler vasıtasıyla- kurulmuştur (Kafesoğlu 1991: 360). Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'ya göç eden Türklerden esnaf ve sanatkâr olanlar (Ahiler) buralarda teşkilatlanıp ilk iş olarak harap yerlerin imarı ve bozuk yolların yapımı ile işe başlamışlardır (Çalışkan vd. 1993: 7-8).

Sonuç :

Anadolu beylikleri, Türklüğün ve İslam'ın bu topraklarda yayılmasını sağlayan temel dinamiklerden birisidir. Anadolu'da ticaretin gelişip huzur ve güvenin artmasında, toprağın işlenmesinde, dışarıdan gelenlere ve yerli halka dinî eğitimin verilmesinde, milli kültürümüzün Türkistan'dan Anadolu'ya taşınmasında ve bozulmadan yaşanmasında kısacası bu toprakların maddî ve manevî açıdan ihya edilmesinde Anadolu'daki beylikler önemli roller üstlenmişlerdir.

Alplik karakterini taşıyan Mengücek, Saltuk, Artuk ve Danişmendli gibi beyler Anadolu'da kurdukları beylikler vasıtasıyla, üzerinde yaşadığımız bu topraklara sevgi ve fazilet tohumları saçarak yerli halkının gönlünü fethetmiş, Türk'ün adaletini, dürüst yasayışını ve İslâm'ın güzelliklerini sergilemişlerdi. Anadolu'da sağladıkları güven, huzur ve refah ortamı Türkistan'dan buralara yapılan Türk göçlerini daha da artırmıştı.

Malazgirt Zaferinden sonra Anadolu'daki köy, kasaba ve şehirlere göç eden Türkmenlerin, aşiret yapıları parçalanmış ve bu yapının sağladığı koruyucu bağlar ortadan kalkmıştı. Türkmenler, Anadolu'ya bölünmüş boylar halinde geliyorlardı. Anadolu'daki beylik kurucuları kendilerinden sonra Anadolu'ya göç eden bölünmüş Oğuzların sığınağı ve hâmîsi olup iskânlarına yardımcı oluyorlardı. Bunları bir potada toplayarak kaynaşmalarını ve kabile esasına dayanan hayat tarzı yerine, bir bayrak altında millet şuuruna sahip olmalarını sağlamışlardır.

Kaynakça:

Ahmed Refik. Büyük Tarihi Umumi, C.VI, İstanbul: 1328.

Akdağ, Mustafa. Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, C.I, İstanbul: Barış Kitap Basım Yayın, 1999.

Aslanapa, Oktay. Türk Sanatı, Başlangıcından Beylikler Devri Sonuna Kadar, Cilt: I-II, Ankara: MEB Yayınları, 1990.

Âşıkpaşaoğlu Tarihi. (Haz. A. Nihal Atsız), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.

Bayram, Mikâil."Selçuklular Zamanında Anadolu'da Bazı Yöreler Arasındaki Farklı Kültürel Yapılanma ve Siyasî Boyutları", TAD, I, (1994), Konya: TAE Yayınları, 79-92.

_____"Selçuklular Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi", Türkler, C. VII, Ankara: 2002, Yeni Türkiye Yayınları, 258.

_____Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid El-Kirmânî ve Menâkıb-Nâmesi, Konya: 2005.

Cahen, Claude. Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler, İstanbul: E Yayınları, 1979.

Cevizoğlu, Hüseyin. Coğrafyadan Tarihe Türk Tarihi İçinde Doğu Anadolu, İstanbul: Türkiye Stratejik Araştırmalar ve Eğitim, 1991.

Çağatay, Neşet. "Ahiliğin Ortaçağ Anadolu Toplumunda Etkileri", I. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyum Bildirileri, (1993), Ankara: 36.

Çalışkan, Yaşar ve M. Lütfi İkiz. Kültür, Sanat ve Medeniyetimizde Ahilik, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.

Denizli, Hikmet. Sivas Tarihi ve Anıtları, Sivas: Simtaş Matbaacılık, ty.

Divitçioğlu, Sencer. Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy Kanat Devlet), İstanbul:1994.

Edhem (Eldem) Halil. Düvel-i İslâmiye, İstanbul: 1927.

Erdem, İlhan. "Doğu Anadolu Türk Devletleri", Türkler, (Ed.H.Celal Güzel), C.6, Ankara:2002, 383-424.

Fatsa, Mehmet. "Karahisar Yöresinde Türk Dervişleri ve Niyabet-i Kırık Tarihi", Şebinkarahisar I .Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler, (2000), İstanbul. 435-461.

_____ Giresun'da Kırsalın Sosyal Tarihi, Giresun 2002.

Güllülü, Sabahattin. Sosyoloji Açısından Ahi Birlikleri, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1992.

Gürler, Yavuz. "Doğu Anadolu Ağızlarında Eski Türkçenin İzleri", Türk Dünyası 133, Ankara: 2001, 28.

İbnü'l Esîr. İslam Tarihi, C.XII, (Terc. Ahmet Ağırakça ve Abdulkerim Özaydın), İstanbul: 1987.

İbrahim Hakkı Konyalı. Abideleri ve Kitabeleriyle Niğde-Aksaray Tarihi, I, İstanbul: 1974.

Kafalı, Mustafa. Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi, Ankara: 1997.

Kafesoğlu, İbrahim. Türk Milli Kültürü, İstanbul: Ötüken Yayınları,1991.

Kaya, Abdullah. Mengücekoğulları Beyliği Tarihi, Selçuk Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, (Danışman; Prof. Dr. Mikâil Bayram), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya: 2006.

_____ "Başlangıcından 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme", EKEV Akademi Dergisi, Yıl 18, S.59, (Bahar 2014), Erzurum: 211-232

Namık Kemâl. Külliyâtı Kemali, Osmanlı Tarihi, C.I, İstanbul: 1326.

Kırzıoğlu, F. "Karadeniz'in Doğu Kıyıları", Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi, II,(1990), Samsun: 83-97.

Köprülü, Fuad. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Ankara: TTK Yayınları, 1994.

Köymen, Mehmet Altay. "Anadolu'nun fethi ", Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi I (1961), Ankara,1962: 89-122.

Kürkçüoğlu, Erol. "Anadolu'nun Parlayan Yüzü; Kayılar", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, No:51, (Aralık/December2013), Erzurum:135-148.

Merçil, Erdoğan. Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara: TTK. Yayınları, 1991.

Özaydın, Abdulkerim. "Mengücekliler", (Ed. H.D. Yıldız), DGBİT, C.8, İstanbul: 1989, 150-153.

_____ "Danişmendliler", DİA, C.III, İstanbul 1993, TDV Yayınları, 469- 474.

Runciman, S. Haçlı Seferleri Tarihi, (çev.Fikret Işıltan), C.I, Ankara : TTK Yayınları, 1998.

Sakaoğlu, Necdet. "Divriği'de Aile Adları, Boylar ve Oymaklar", Türk Folkloru, SBArD (Mart 2008), S.11, İstanbul:149-176.

Seferoğlu, Ş.K. ve Müderrisoğlu A. Türk devletleri Tarihi (Etnolojik Bir Deneme), Ankara: Yenigün Matbaası, 1986.

Sevim, Ali. Anadolu'nun fethi Selçuklular dönemi, Anakara: TTK Yayınları, 2000.

Sinor, Denis. Erken İç Asya Tarihi, , İstanbul: İletişim Yayınları 2000.

Solmaz, Sefer. Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları, Selçuk Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, (Danışman; Prof. Dr. Mikâil Bayram), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya: 2001.

Sümer, Faruk. "Anadolu'ya yalnız göçebe Türkler mi geldi?", Belleten, S.96, (1960), Ankara: TTK. Yayınları, s.567-594.

_____ Doğu Anadolu Türk Beylikleri Tarihi, Ankara: TTK Yayınları, 1990.

_____ Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara: TTK Yayınları, 1998.

Turan, Osman. Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi, II, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1994.

_____ Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2001.

Urfalı Mateos. Vekayi-nâmesi (952-1136) ve papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162),

(çev. Hrant D. Andreasyan), Ankara: TTK Yayınları, 2000.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı ve F. Nafız Edgüer. Sivas Şehri, Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Vilâyetlerimizin Tarihi, İstanbul: Kanaat kütüphanesi, 1932.

Yınanç, M. Halil. Türkiye tarihi, Selçuklular devri-I, (Yayına Sunan: Refet Yinanç), Anakara: Ekol Yayınevi, 2009.

Anadolu'daki Türkmen Teşekküllerinin Akrabalık Bağları: Bozok Türkmenleri Örneği

Kinship Ties of The Turkmen Confederation in Anatolia: The Example of Bozok Turkmens

Dr. Arif SARI *

Öz:

Anadolu'yu yurt edinen konargöçer Türkmen aşiretleri, yerleşik Türk unsurla birlikte, Türkistan'dan Balkanlara kadar yayılan Oğuz-Türk gruplarının parçalarıdır. Anadolu'daki müstakil Türk beyliklerinin de asli unsurunu onlar oluşturmuşlardır. Bugünkü Yozgat havalisini yurt edinmiş olan Türkmen aşiretleri de bu Oğuz-Türkmen varlığının uzantısından ibarettir. Bölgedeki Türkmenler, Bozok Türkmenleri olarak tavsif ediliyor olsa da esasen bunlar Dulkadirli Türkmenlerinin kollarından ibarettir.

Timur'un Ankara Savaşı sonrasında Türkistan'a dönerken Orta Anadolu'daki Moğol bakiyesi Tatar kavimlerini beraberinde götürmesi Dulkadirli Beyliği'nin Bozok bölgesine hâkim olmasını sağlamıştır. Evvela Dulkadirli Türkmenlerinin yaylak sahası olan Bozok havalisi daha sonra aynı aşiretlerin iskân mahalli haline gelmiştir. Bölgenin, Danişmendli olan eski isminin Bozok adını alması da bu dönemde olmuştur. Her ne kadar bu isim bölgede hâkim olan Türkmen unsurunun Oğuzların Bozok kolundan oldukları intibaını uyandırıyorsa da tarihi kaynakların tetkiki bu yargıyı geçersiz kılmaktadır. Hatta Bozok Sancağının XVI. yüzyıl başlarına ait tahrir defterlerinden bölgede Üçoklu isimlerini taşıyan aşiretlerin daha fazla olduğu tespit olunmaktadır. Bu hal Dulkadirli Beyliği'nin merkezi olan Maraş bölgesinden başka Kars-ı Maraş ve Adana havalisinde de müşahede edilmektedir. Bu itibarla Çukurova, Maraş ve Bozok bölgelerinin birlikte tetkiki, Bozok Türkmenleri ile anılan bölgelerdeki Türkmenlerin rabıtasını ortaya koymak bakımından ehemmiyet arz etmektedir.

Bu çalışmada Bozok Türkmenlerinin, XVI. yüzyılda Anadolu'da bulunan Bozulus, Halep, Ramazanlı ve Yeni İl Türkmenleriyle ilgisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Elde edilen veriler Bozok Türkmenlerinin menşei hakkında bir mehaz oluştururken, bölgede bölgedeki Oğuz Türkmen varlığının tespitine de katkı sağlayacaktır.

Anahtar kelimeler: Bozok, Türkmen, Dulkadir, Konargöçer, Yozgat

* Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, arif.sari@gazi.edu.tr

Abstract:

Nomadic Turkmen tribes who settled in Anatolia, along with other sedentary Turkish components, are the parts of Oghuz- Turk groups that spread from Turkistan to Balkans, and they formed the original elements of independent principalities in Anatolia. Turkmen tribes that have settled what is today the territory of Yozgat are also the descendants of Oghuz- Turkmen groups. Even though the Turkmen in this region are called as Bozok Turkmen, they actually descended from Dulkadirli Turkmen.

After the battle of Ankara, Timur brought Tatar tribes in Anatolia who were the remains of Mongols with him and this enabled Dulkadir Principality to dominate the Bozok district. This district, which was previously used as summer pasture by them, became the settlement area of the same tribes. It is most likely during this period that the region that was once known as Danişmendli started to be called as Bozok. Although this name indicates the notion that the dominant Turkmen groups in the region were from the Bozok clans of Oghuz Turkmen, the analysis of historical records have invalidated this notion. Furthermore, it has been determined from the XVI. century census records of Bozok district that the tribes carrying the names that belonged to Üçoklu clans were more common. This situation is also true in districts of Kars-ı Maraş and Adana, other than the district of Maraş, which was the center of Dulkadir principality. Also, this is also true for other Turkmen groups who were the subjects of Ottoman Empire and it is impossible to distinguish them with any precision.

As a conclusion, determining the links of the tribes, who made up Bozok Turkmen, with other big groups such as Bozulus, Halep, Danişmendli, Tarsus, Ramazanlı and Yeni-il Turkmen not only provides a starting point about their origin, but it will also contribute to the determination of the existence of Oghuz Turkmans in the region.

Keywords: Bozok, Turkmans, Dulkadir, Nomads, Yozgat

Giriş

Dulkadirli Beyliği Hâkimiyetine Kadar Bozok

Anadolu Selçuklu hükümdarı Süleyman Şah'ın komutanlarından Melik Danışmend Gazi, Orta Anadolu'nun Türkleştirilmesinde mühim vazifeler üstlenmiş Türk emirlerindendi. O, Sivas, Amasya, Tokat, Niksar, Çorum, Yozgat, Kayseri bölgelerini fethederek burada kendi adıyla bir beylik tesis etmeye de muvaffak olmuştu(Yinanç, 1989:86-97; Turan, 1971:112-118). Danışmendli Beyliği, 1175 yılında II. Kılıçaraslan tarafından Selçuklu topraklarına katıldı (Turan, 1971:186,204) ancak beyliğin daha önce Yozgat çevresini de içine alan eski hâkimiyet dairesindeki bölgeye uzun süre Danişmendiye Vilayeti denilmeye devam edildi (Akdağ, 1979:91). 1243 yılında Selçukluların Moğollara yenilmesiyle başlayan Moğolların Anadolu'daki istila süreci 1256'dan itibaren artık Orta Anadolu'nun neredeyse tüm yayla ve ovalarının ele geçirilmesine kadar devam etti. Moğolların idareyi ellerinde tutabilmek ve güvenliği kendi menfaatleri doğrultusunda sağlayabilmek için Anadolu›da valiler ve askeri birlikler bulundurmaları gerekmekteydi (Sümer, 1970:29). Orta Anadolu, özellikle Sivas, Kırşehir, Kayseri ve Bozok yöreleri Moğol valiliklerine taksim edilerek, buralara aile ve sürüleriyle birlikte askeri birlikler gönderildi. Moğollara mukavemet edemeyen Türklerin Memluk hâkimiyetindeki Kuzey Suriye'ye sürülmesiyle boşalan yerler derhal Moğol kabileleri tarafından doldurulduru.

XIV. Yüzyılın ikinci yarısında Moğol kumandanlarından Eretne kendi adıyla bir devlet kurduğunda Orta Anadolu da bu devletin sınırları içinde yer alıyordu. 1381 yılında Eretne Devleti'ne Kadı Burhaneddin'in son vermesi üzerine bölgenin hâkimi de değişmiş oldu (Sümer, 1973:319). Aynı dönemde Maraş-Elbistan merkezli olarak Dulkadir Beyliği kurulmuş, hem Eretne hem de Kadı Burhaneddin devletleriyle zaman zaman fiili mücadeleleri de içeren siyasi münasebetlere girişmiş durumdaydı. Kati olarak söyleyecek durumda olmasak da, siyasi sınırların kendileri için bağlayıcılığını kabul etmeyen

Türkmenlerin Orta Anadolu'da konargöçerlik etmeye ve Bozok'ta yaylamaya başlamaları da aynı dönemde olmalıdır.

Bozok bölgesinde Osmanlı idaresi ilk olarak 1398 yılında Yıldırım Bayezid'in Kadı Burhaneddin'in hâkimiyetine son vermesiyle başlamış olsa da bu hâkimiyet 4 yıl sonraki Ankara Savaşı'na kadar sürdü. Muharebe esnasında taraf değiştirerek Timur'un saflarına geçen ve neticede belki de savaşın kaderi belirleyen Tatar kavimleri de esasen Moğol bakiyesi aşiretlerdi (Aşıkpaşazâde, 1949:78). Timur, Türkistan'a dönerken 30-40 bin çadırlık nüfusa sahip Tatarları da beraberinde götürdü (Sümer, 1999:164). Bu zorunlu göçten kurtulmayı başaran az sayıdaki Tatar kabilesi ise daha sonraki dönemde Çongar adı altında Bozok, Yeni-İl ve Ulu Yörük teşekküllerinin arasında yaşamaya devam ettiler (Şahin, 1980:185). Bu Tatar kabileleri XV. yüzyılda bütünüyle Türkleşmiş durumdaydılar (Yörük, 2005:83). Tatarların Orta Anadolu'dan ayrılmasıyla Dulkadirli Beyliği topraklarına katılan Bozok bölgesi önceleri beyliğin konargöçer ahalisinin yaylak mahalli daha sonra yerleştikleri yurtlarına dönüştü.

Türkmenlerin Bozok'u Yurt Edinmesi

Dulkadirli Türkmenlerinin bugünkü Yozgat bölgesini yurt tutan bölüğü bulundukları coğrafyaya işaret edilmek maksadıyla Bozok Türkmenleri olarak anılmışlardır. Yozgat havalisinin Selçuklu döneminde Danışmendiye olan adının Bozok'a tahvil edilmesi de Dulkadirlilerin buraya hâkim olmasıyla birlikte olmuştur. Faruk Sümer, bölgenin Bozok ismini almasını bu sahayı yurt tutan oymakların Oğuzların Bozok kolundan olmaları iddiasıyla açıklamaktadır. Oysaki XVI. yüzyıla ait Osmanlı tahrir kayıtlarında ne bugünkü Yozgat ve çevresinde ne de komşu vilayetlerde Bozok adını taşıyan hiçbir aşiret yoktur. Dahası bu kayıtlar bölgede kadim Üçoklu adlarını taşıyan aşiretlerin Bozoklara göre hem sayıca hem de nüfus olarak daha kalabalık olduklarını göstermektedir (Sarı, 2015a:122). Zannımızca Bozok adının bölgede yayılması doğrudan Dulkadirli beyleriyle ilgilidir. Keza Dulkadirli hanedanı Bozoklu olup, Yozgat havalisi de doğrudan hanedana mensup beyler tarafından idare edildiğinden bu otorite bölgede ismen de kabul edilmiş olmalıdır.

Bozok Sancağına dağılmış olan aşiretlerin Dulkadir Türkmenlerinden oldukları bilinmekle birlikte genel kabul onların bölgeye Sivas'ın Gemerek-Gürün-Şarkışla taraflarını içine alan Yeni İl havalisinden girdikleri yönündeydi. Buna göre Maraş çevresinde ve Kuzey Suriye'de kışlayan aşiretler yaylamak için Yeni İl bölgesine gelmişler ardından Bozok'un bu İl'e komşu olan doğu sınırlarından girerek sancağın bütününe yayılmışlardır. Bu görüş ancak Bozok'un, Sivas taraflarına bakan Akdağmadeni, Çayıralan ve kısmen Sorgun bölgesine yayılmış olan aşiretler için doğru bir tespittir. Anılan yerler zaten Yeni İl kazâsının dâhilinde bulunan Gemerek, Gürün, Sivas üçgeninin batı sınırında yer almakta; bu saha Bozok sancağını yurt tutmuş tüm aşiretlerin değil; yalnızca Şam Bayatı tâifesi aşiretlerinin yaylak sahaları arasında bulunmaktaydı. Bu aşiretler, Şam-Halep-Kilis-Antep arasında kışlayıp buradan kuzeybatı yönünde Göksu çayını takip ederek sırasıyla Pınarbaşı, Şarkışla ve nihayetinde Akdağ'a yaylamaya gelmekteydiler. Şam Bayatı aşiretlerinin yayladıkları ve zamanla burada iskân olmaya başladıkları sahaların büyük kısmı Yeni İl'in ayrı bir kazâ olmasıyla bu idarî birimin sınırlarına dâhil edilmişti. Bu itibarla daha ilk tahrîrinden itibaren Yeni İl Türkmenleri arasında görülen Dulkadirli aşiretleri daha çok Şam Bayatı kollarındandır (Sarı, 2015b:23).

Bozok Sancağının, günümüzde Yozgat il merkezi ve köylerini kapsayan Baltı kazâsı ile Kanak-ı Bâlâ (Şefaatli) ve Kanak-ı Zîr (Yerköy) nâhiyelerini yurt tutmuş olan aşiretlerin ise büyük bölümünün Kars-ı Maraş'tan, bir kısmının ise Adana'dan geldikleri tespit olunmaktadır. Bu aşiretlerin dağıldıkları sahalar dikkate alındığında onların Şam Bayatı aşiretlerinin izlediği yoldan farklı bir güzergâhla Bozok'a geldikleri anlaşılmaktadır. Buna göre, Adana-Osmaniye-Maraş hattı arasından hareket eden Dulkadirli aşiretleri, Kayseri ile Nevşehir arasında kalan bölgeyi kat ederek Kırşehir-Bozok arasındaki alana dağılmışlar, bunlardan bazı bölükler ise Keskin yönüne doğru ilerlemişlerdir. Bu tespit Bozok Sancağına dağılan aşiretlerin kışlak, yaylak, ziraat ve iskân mahalleriyle ilgili kayıtlardan ve özellikle

kendi adlarıyla kurdukları köylerden kolaylıkla tespit edilebilmektedir. Ayrıca Bozok Sancağının anılan kazâlarına yayılan Dulkadirli boylarının ve bunları oluşturan cemaatlerinin Kars-ı Maraş'ta bulunan kollarıyla aynı isimleri taşımaları bu tespiti daha da kolaylaştırmaktadır (Sarı, 2015b:23).

Bununla birlikte Bozok'ta bulunan aşiretlerin, XVI. yüzyıl başında Adana ve Kars-ı Maraş'taki bölükleriyle irtibatlarının kesilmiş olduğunu da ifade edelim. İhtimâlen Bozok'a yayıldıkları ilk dönemde sancağı yaylamak için kullanan bu aşiretler, kışları tekrar Kars-ı Maraş ve Adana havalisine dönmekteydiler. XVI. yüzyıl başında ise bu aşiretlerin, kış aylarında kendileri ve hayvanları için korunaklı mevzi ve kışlalar kurarak artık bölgeden ayrılmadıkları ve Bozok Sancağı dâhilinde konargöçerlik ettikleri görülmektedir. Yakın mesafeli yaylak kışlak hayatının tabii olarak onların yerleşik hale gelmesinde etkili olduğu da açıktır. Bozok'ta bulunan aşiretler içerisinde Kars-ı Maraş bölgesindeki akraba cemaatleriyle irtibatlarını uzun süre devam ettirdikleri tespit olunan, Mamalı aşireti gibi çok nadir örnekler de vardır (Sarı, 2015b:24).

Bozok Türkmenlerinin Diğer Konargöçer Teşekküllerle İrtibatı

Türkmenlerin çeşitli sebeplerle farklı isimlerle anılması Anadolu'da bulunan ahalinin birbirinden bütün vasıflarıyla ayrı yapılar olarak anlaşılması hatta konuya uzak olanların buna etnik bakımdan farklılık nazarıyla bakması gibi bir problemi de doğurmaktadır. Ancak ifade etmek gerekir ki Türkmen teşekküllerinin birbirleriyle rabıtası aynı ağacın dalları mesabesindedir. Hatta bu hususiyet Anadolu sınırlarını aşarak Suriye, Irak, Azerbaycan, İran ve Balkan coğrafyasına dağılmış haldeki Türkler için de geçerlidir. Bozok Türkmenlerinin ile diğer Türkmen teşekküllerindeki müşterek aşiretlerden yalnızca bir kısmının rabıtasının ortaya konulması dahi konuyu vuzuha kavuşturmak bakımından yeterli olacaktır. Burada Bozok'ta yurt tutan Ağca Koyunlu, Ağcalı, Evcili, Çağırganlı, Çiçekli, Demircili, Eymirli, Kızılkocalı ve Bayat obalarının, Bozulus, Yeni İl, Halep, Ramazanlı Türkmenleri ve Safevî devletinin kuruluşuna iştirak eden Türkmenlerle bağlantıları ele alınmakla iktifa edilmiştir. Bunun tüm oba ve oymaklar dâhilinde ele alınması ise bir makalenin sınırlarını fazlasıyla aşmaktadır.

Ağca Koyunlu Obası

Ağca Koyunlu aşiretlerinin ana bölükleri XVI. asırda Maraş ve Bozok sancaklarına dağılmış olmakla birlikte bazı kolları da Yeni İl, Bozulus ve Halep Türkmenleri arasında bulunmaktaydı. Zunnûn Oğlu ayaklanmasına katılan Ağca Koyunluların bazı bölükleri de Kaçar obalarıyla birlikte İran'a gitmişti (Sümer, 1999:186). Maraş Sancağında bulunan Ağca Koyunlular, Bozulus ve Yeni İl Türkmenleriyle ve Bozok Sancağındaki bölüklerinden tefrik edilmek maksadıyla Maraş Yörükleri olarak tavsif edilmişti (TD.998:424; TD.101:29-52). Günümüzde Ağca Koyunluların Çukurova'da ve bilhassa Osmaniye tarafında yerleşmiş oldukları tespit olunmaktadır.

XVI. yüzyılda Bozok'taki Ağca Koyunlu obasını oluşturan aşiretlerin büyük kısmı da Maraş bölgesindeki Ağca Koyunlu tâifesine bağlı aşiretlerle aynı isimleri taşımaktaydı. Ağca Koyunlu aşiretlerinin büyük oranda yayıldıkları saha, bugün Yerköy ile Şefaatli ilçeleri arasında kalan Karadere nahiyesiydi. Burada Tabanlı (Tutluca), Arıklı ve Kara Fakih köyleri obanın Ağca Koyunlu adını taşıyan cemaatleri tarafından kurulmuştur. Ağca Koyunlu obasından küçük bir kol da günümüzde Sivas'ın Şarkışla ilçesi sınırlarında bulunan Gedik nâhiyesinde yurt tutmuştu. İhtimâlen Karadere nâhiyesinde bulunan diğer Ağca Koyunlu aşiretlerinden tefrik edilmek amacıyla bu aşiretlere Gedik Ağca Koyunlusu denilmekteydi. Gedik nâhiyesinde Ulukışla köyü bu aşiret tarafından iskân edilmişti (TD.155:174-176).

Gedik nâhiyesinde bulunan Ağca Koyunlu aşiretlerinin daha çok Yeni İl sahasında bulunan Dulkadirli aşiretleriyle irtibatlı oldukları anlaşılmaktadır. Zira önce Bozok'a tâbî olan ancak daha sonra Sivas'a yazılan Derecik Kışla ve Boztepe köylerinin Ağca Koyunlu tâifesinin kışlağı olduğu tespit olunmaktadır (TD.302:6-7). Yeni İl havalisinde bulunan aşiretlerin müstakil teşkilatlandırılmasıyla burada bulunan

Ağca Koyunlu aşiretleri de Dulkadirli vergi dairesinden çıkarılmıştır. XVI. yüzyıl başında Maraş Ağca Koyunluları içerisinde bulunan ve yaylamak üzere Yeni İl'e geldikleri tespit olunan Ağalı, Ağca Koyunlu, Kozanlı, Musacalı, Hamidli, Hamza Fakihli aşiretleri Yeni İl Türkmenlerine dâhil edilmişler, burada Ağca Koyunlu nâhiyesinde kaydedilmişlerdi.

Öte yandan Bozulus Türkmenleri içerisinde de Ağca Koyunlu aşiretlerinin bulunduğu tespit olunmaktadır. İhtimâlen bu aşiretler, Akkoyunlular zamanından beri Erzurum'da yaylayıp ve Diyarbekir'de kışlayan Dulkadirli bölüklerindendi. Ağca Koyunluların bu bölükleri sonraki dönemler de Bozulus Türkmenlerine dâhil edilmişlerdir.

2.Ağcalı obası

Bu obaya isim veren Ağca Bey, ihtimâlen Dulkadirli hanedanıyla sıhrî bağı olan ve kendisine Bozok havalisindeki bazı bölgelerin idaresi verilmiş olan bir kimseydi. Kezâ kaynaklar Ağca oğullarının, yine Bozok havalisini yurt tutmuş olan Çiçekli ve Kızılkoca oğullarıyla birlikte daha 1430'larda Karaman iline bir akın yaptıklarını aktarmaktadır.

Ağcalı obasına mensup aşiretlerin ana kütlesi Dulkadirlilerin Bozok kolunda bulunmakla birlikte küçük bir Ağcalı aşireti Kars-ı Maraş'ta Zâkirli tâifesi içerisinde yer almaktaydı (TD.168:97/b). Bunun yanında obanın bazı oymakları da Bozulus (Gündüz, 2007:48) ve Yeni İl Türkmenleri (Şahin, 1980:162) arasındaydı. Ağcalı boyunun büyük aşiretlerinden olan Hacılar aşireti de kuruluşundan itibaren Safevî hizmetinde bulunmuştu (Sümer, 1973:315-316).

3.Avcı/Evci obası

Evci aşiretlerinin bir kısmı Maraş'ın Göksun nahiyesinde Koca Dağ ve Beydağ'ı civarında yaylarken kışlakları Camusbel, Bayındır, Göksun, Pazarcık, Kars ve Antep havalisinde dağınık halde bulunmaktaydı (TD.116:175/b-180/a). Öte yandan XVI. yüzyılın ikinci yarısında Dulkadirlilerin Bozok sancağında bulunan aşiretleri arasında da Evci adını taşıyan iki oymak vardı (TD.389:109). Tahrîr kayıtlarına göre Evci cemaatlerinin Bozok'ta bulundukları mevki dikkate alındığında günümüzde Akdağmadeni ilçesine bağlı olan Evci köyünün de bu aşiret tarafından kurulmuş olduğunu iddia etmek mümkündür.

Yeni İl Türkmenlerinin içerisinde Güvercinlik'in Öyük köyünde kaydedilmiş olan bir Evci cemaatinden (Şahin, 1980:166) başka Bozulus Türkmenleri içerisinde de iki Evci cemaati görülmektedir. Yine Safevî Devleti'nin kuruluşuna iştirak eden Türkmen aşiretleri arasında da Evci cemaatleri vardı (Gündüz, 2007:114). Ayrıca XVI. yüzyıla ait tahrîr kayıtlarına göre Kayseri'de İslamlı Yörükleri arasında (TD.136:206/b), Niğde Sancağının Sücaaddin nâhiyesinde (TD.135:141/a), Menteşe Sancağının Köyceğiz kazâsındaki Kozviran Yörükleri arasında (Halaçoğlu, 2009,c.I:167), Adana'da Adana nâhiyesinde (TD.450:32), Kırşehir sancağının Hacı Bektaş nâhiyesinde (TD.139:89/b) de Avcılı/ Evcili adlı aşiretlere tesadüf edilmektedir.

4.Çağırganlı obası

Asıl kolu Dulkadirli Türkmenlerinin Maraş şubesi içerisinde bulunan Çağırganlı obasının bazı aşiretlerinin Bozok, Yeni İl ve Bozulus Türkmenleri arasına dağılmış oldukları tespit olunmaktadır. Çağırganlı boyuna adını veren ve aynı zamanda tâifenin en büyük aşireti olan Çağırganlı cemaati Sof Dağı'nda yaylamakta, kışları Keferdiz nâhiyesinde Keferdiz, Servi, Mezra'a, Gelbulasın ve Harvâni köyleri ile Şeyhcüğez, Dişan ve Cuma Öyüğü mezralarını ziraat etmekteydi (TD.998:427). XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çağırganlı aşiretlerinden bir kısmı diğer konargöçerler teşekküllere katılmışlardır. Çağırganlı, Avcı Alili, Çankaralı aşiretleri Yeni İl Türkmenlerine (Şahin,1980:176), Diyarbekir havalisinde bulunan Çirkin ve Çağırganlı aşiretleri Bozulus Türkmenlerine dâhil edilmişler, Bozulus'a tâbî olanlara Şark Çağırganlısı adı verilmiştir (Gündüz, 2007:124).

5.Çiçekli obası

Bu obanın, Dulkadir Beyliği'nin siyasî faaliyetlerinde ismine tesadüf edilen Çiçek adlı bir beyden isim aldığı anlaşılmaktadır (Sümer, 1973:315). Dulkadir Türkmenlerinin Maraş kolunda yer alan Dernek ve Kızıllı obalarıyla (Solak, 2002:122,149) Bozulus Türkmenleri arasında da temsil olunan Çiçekli aşiretlerinin (Gündüz, 2007:64) asıl yurtları Bozok'tu. Daha XV. yüzyılda Bozok'ta bulundukları tespit olunan aşiretlerin bir kısmı da Safevî Devleti'nin kuruluşuna katılmıştı. (Gündüz, 2009:91).

6.Demircili obası

Dulkadirlilerin hem Kars-ı Maraş hem de Bozok Sancaklarında Demircili adında birer obası bulunmaktaydı. Bu obanın Kars-ı Maraş Sancağında bulunan koluna tâbî aşiretler Adana, Ayas, Berendi, Kâfir Pınarı, Kınık, Savrun, Sunbas, Sis havalisinde kışlamakta, çoğunlukla Mağara'da yaylamaktaydılar. Bazı aşiretler ise yaylamak üzere Niğde havalisine çıkmaktaydı (TD.168:38/a–40/b, 106/b–177/b).

Bozok'ta bulunan Demircili aşiretlerinin de büyük ölçüde Kars-ı Maraş yöresinden gitmiş oldukları anlaşılmaktadır. Bozok'taki Demircili obasında Hamzalı, Mahal, Tatar, Demircili, Arslan Beyli, Dişli ve Çakal cemaatleri büyük aşiretlerindendi. Bozok'ta daha çok Boğazlıyan ve Sorgun nâhiyelerini yurt tutan Demircili aşiretlerinin bazı bölükleri Kanak-ı Bâlâ, Aliki, Bozok, Emlâk, Keskin ve Budaközü nahiyelerine de dağılmıştı (TD.155:183-193).

8.Eymirli obası

Dulkadirli Türkmenleri içinde Eymir, Eymirli ve Andırın Eymirlisi olarak kaydedilen Maraş, Kars-ı Maraş ve Bozok Sancaklarında üç tâife bulunmaktaydı. Birbiriyle akraba olan cemaatlerden oluşan bu Eymirli tâifesinin bir kolu da Halep Türkmenleri içerisinde kendisine bağlı beş cemaatiyle büyük bir aşiret olarak bulunmaktaydı (Çakar, 2006: 202).Yine Eymir tâifesinden olan aşiretler, Yeni İl ve Bozulus Türkmenlerinden başka İran'a giden Türkmen boyları arasında da bulunmaktaydı (Sümer, 1952:513).

9.Kızılkocalı obası

Kızılkocalı kabilesine ismini veren Kızılkoca'nın, Dulkadir emirlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Keza, özellikle Bozok havalisinde bulunan Kızılkocalı aşiretleri içerisinde Kızılkoca'nın neslinden gelmiş olan muaflardan bazılarının da bey unvanına sahip olması bu kanaati kuvvetlendirmektedir (TD.155:20,23,33).

Kızılkocalı taifesinin asıl yurdu Bozok Sancağı olmakla birlikte Bozulus (Gündüz, 2007:84-85) Danişmendli Türkmenleri (Gündüz, 2005:111) ve Ankara'da Haymâne tâifesi arasında da Kızılkocalı adlı bir aşirete rastlanmaktadır (Sakin, 2010:227). Bozok bölgesinde bulunan teşekküller arasında en kalabalıklarından biri olan Kızılkocalı kabilesi irili ufaklı pek çok cemaatten oluşmaktaydı. Kızılkocalı tâifesinin en mühim aşiretleri Alişarlı, Sekili, Elma Hacılı, Erkekli, İsa Hacılı, Sarı Hacılı, Köşker aşiretleriydi. Kızılkocalı aşiretleri daha çok Yozgat- Şefaatli-Yerköy ve Musa Beyli arasındaki sahayı yurt tutmuşlardı. Nitekim Şefaatli'nin eski adı Kızılkoca olup günümüzde de bu ilçeye bağlı Kızılkocalı köyü varlığını sürdürmektedir. Sorgun, Çubuk nahiyelerinde de birçok mezra Kızılkocalı aşiretleri tarafından ekilmekteydi (TD.998:593-597). XVI. yüzyıl başında Kızılkocalı aşiretleri tarafından ekilen mezraların birçoğunun sancağın müteakip tahrîrlerinde köy olarak kaydedildikleri (Gülten, 2013:22-23) ve bunların hâlâ aynı adlarla var olduğu bilinmektedir.

10.Bayat obası

Büyük Türkmen boylarından biri olan Bayatlar, XVI. yüzyılda Dulkadir, Halep ve Bozulus Türkmen teşekkülleri arasına dağılmış durumdaydılar (Sümer, 1999:178). Bayatlar, daha küçük obalarla Yeni İl Türkmenleri arasında da vardı. Dulkadirlilerin Maraş kolu içerisinde bulunan Bayatlar, Eymir taifesine tâbi küçük bir cemaatten ibaretti. Bayatların Dulkadirli Türkmenleri içerisinde yer alan asıl büyük kolu ise Bozok bölgesini yurt tutmuştu. Bunlar kışları Suriye bölgesinde geçirmelerinden nedeniyle Şam

Bayatı olarak da adlandırılmaktaydı. Şam Bayatlarının yurdu önceleri Bozok sancağına dâhil olan daha sonra ise Yeni İl kazâsı sınırlarında kalan Gedik yöresiydi (Gülten, 2013:95).

XV. yüzyılın sonlarına doğru Safevî hizmetinde bulunmak üzere Kaçar obalarıyla birlikte İran'a giden aşiretler arasında Şam Bayatının bir kolu da vardı. Bayatlar, Kaçar devletinin tesisinde de yer almışlardı (Sümer, 1999:187).

Sonuç:

Anadolu'daki Türkmenler, Selçuklular döneminde ve bilhassa Moğol istilası neticesinde anayurtlarını terk ederek Irak, Kuzey Suriye ve Anadolu coğrafyasını dolduran Oğuz kütlesinin parçalarıdır. Onlara daha önce bağlı oldukları siyasi otoriteye, bulundukları coğrafyaya, iktisadi faaliyetlerine yahut hükümet tarafından oluşturulan vergi birimlerine istinaden farklı isimler verilmesi bunların bütünüyle müstakil oldukları anlamına gelmemektedir. Konargöçer teşekkülleri oluşturan aşiretlerin birbiriyle irtibatlı oldukları bünyelerindeki oba ve oymakların birlikte ele alınmasıyla açıkça görülmektedir. Bu ise Anadolu yönlü Türk muhaceratının büyüklüğüne işaret etmenin yanında, onlar arasındaki rabıtayı göstermek bakımından da önem arz etmektedir. Yayıldıkları bölge itibariyle Bozok Türkmenleri olarak anılan Türk aşiretlerinin Anadolu'nun muhtelif bölgelerine yayılan hatta bugün Türkiye sınırları dışarısında bulunan bölgelerdeki Türk obalarıyla birlikte ele alınması dahi bu irtibatı ispat etmeye kâfidir.

Kaynakça:

Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA), Tahrîr Defteri (=TD), nr.155, 135, 315, 302, 402, 389, 450, 998.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi (=KKA), Tahrîr Defteri (=TD), nr.101, 116, 136, 139, 150, 168.

Ana Kaynaklar-Araştırmalar-İncelemeler

Akdağ, Mustafa. Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi. Cilt I. İstanbul: Tekin Yayınları, 1979.

Aşıkpaşazâde. Tevârîh-î Âl-i Osman.. Düzenleyen: H.Nihal Atsız. Osmanlı Tarihleri I. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1949.

Çakar, Enver. 17. Yüzyılda Haleb Eyaleti ve Türkmenleri. Elazığ: Fırat Ünv. Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî. EVLİYÂ ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ I. Düzenleyen: Robert DANKOFF - Seyit Ali KAHRAMAN - Yücel DAĞLI. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.

Gülten, Sadullah. XVI. Yüzyılda Bozok Türkmenleri. Ordu, 2013.

Gündüz, Tufan. Anadolu'da Türkmen Aşiretleri Bozulus Türkmenleri 1540–1640. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.

—. Bozkırın Efendileri, Türkmenler Üzerine Makaleler. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009.

—. XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri, . İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.

Halaçoğlu, Yusuf. Anadolu'da Aşiretler Cemaatler, Oymaklar (1453–1650). Cilt I-VI. Ankara: TTK, 2009.

Sakin, Orhan. 16.YY. Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler (Boylar-Kabileler-Cemaatler). İstanbul: Ekim Yayınları, 2010.

Sarı, Arif. «Dulkadirli Sahasında Oğuz Boyları.» Oğuzlar, Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri içinde, yazan ed. Tufan Gündüz-Mikail Cengiz, 121-126. Ankara: Hacettepe Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., 2015a.

—. XVI. Yüzyılda Dulkadirli Türkmenleri, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015b.

Solak, İbrahim. «XVI. yüzyılda Maraş ve Çevresinde Dulkadirli Türkmenleri.» Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2002: 109-154.

Sümer, Faruk. «Bozok Tarihine Dâir Araştırmalar I.» Cumhuriyetin 50. Yıldönümüne Armağan Kitabı içinde, 309-351. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1973.

—. «XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumî Bir Bakış.» İktisad Fakültesi Mecmuası, 1952: 509-523.

—. Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999.

—. Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü. 2. Ankara: TTK, 1999.

—. «Anadolu'da Moğollar.» Selçuklu Araştırmaları Dergisi, 1970.

Şahin, İlhan. Yeni-İl Kazâsı ve Yeni-İl Türkmenleri (1548-1653). İstanbul: İstanbul Ünv. Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1980.

Turan, Osman. Selçuklular Zamanında Türkiye. İstanbul: Turan Neşriyat, 1971.

Yinanç, Refet. Dulkadir Beyliği. Ankara: TTK., 1989.

Yörük, Doğan. 16. Yüzyılda Aksaray Sancağı (1500 - 1584). Konya: Tablet Yayınları, 2005.

İbn Bibi'nin Eserindeki Kayıtlara Göre Yassıçimen Savaşı

The Yassıçimen War According to the Records in İbn-i Bibi's Chronicle

Candan YILDIRIM *

Öz:

XIII. yy Anadolu Tarihi yaşanan siyasi değişimlerle ilginç bir dönemi ifade etmektedir. Söz konusu değişimi ilginç kılan hususlardan birisi Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın saltanatı ile hem Anadolu Selçuklu Devleti'nin hem de bilinen tarihi içerisinde Anadolu'nun ekonomik ve siyasi açıdan en ihtişamlı ve en zengin devrini yaşamasıdır. Ama aynı yüzyıl diğer açıdan Moğol istilası ile ekonomik istikrarsızlığın ve politik kaosun da yaşandığı bir dönemdir. Bir başka ifade ile Anadolu siyasi ve ekonomik açıdan hem yükselişi hem de çöküşü bu yüzyılda yaşamıştır. Anadolu'da yaşanan bu değişim Anadolu'ya komşu olan Kafkasya ve Orta-Doğu'yu da etkilemiştir.

Bu dönemi şekillendiren unsurlardan birisi Anadolu Selçuklu Devleti ile Harezmşahlar arasındaki münasebetlerdir. Özelde bu Sultan I.Alâeddin Keykubad ile Sultan Celaleddin Harezmşah arasındaki rekabettir. Moğolların baskısı ile Harezmşahlar Kafkasya ve Anadolu'nun doğusuna gelerek Selçuklular ile komşu olmuşlardır. Büyük bir stratejist olan Sultan I.Alâeddin Keykubad Anadolu ve Orta-Doğu için büyük bir tehdit olan Moğollara karşı Sultan Celaleddin Harezmşah ile ittifak yapmaya karar vermiştir. Başlangıçta dostane bir şekilde gelişen ilişkiler Sultan Celaleddin'in Ahlât'ı kuşatması ve yerel yönetici konumundaki bazı meliklerin tahrikleri ile bozulmuştur. Neticede iki devlet arasında Yassıçimen Savaşı meydana gelmiştir. Bu savaş Moğol tehdidine karşı ittifak yapması gereken tarafların güç ve enerjilerini tüketmiştir. Sonuçta Harezmşahlar Devleti yıkılmış diğer yandan da Moğolların Anadolu'ya gelişi kolaylaşmıştır. Moğolların gelişi ile de Anadolu'da siyasî ve ekonomik istikrar kaybolmuştur.

Bu dönemin en önemli kaynaklarından birisi İbn Bibi'nin "El-Evamirü'l Ala'iye fi'l-Umuri'l Ala'iye" isimli eseridir. Bu tebliğimizde söz konusu eser esas alınarak Yassıçimen Savaşı değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Alâeddin Keykubad. Celaleddin Harezmşah, İbn Bibi, Yassıçimen Savaşı,

* Öğretmen, Hüseyin Cahit Korkmaz Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, Aksaray/ Türkiye, candan.50@ hotmail.com

Abstract:

XIII. Century Anatolian history represents an interesting period with the political changes that have taken place. One of the interesting changes is the life of Sultan Alaaddin Keykubad's sultanate and the most magnificent and richest period of Anatolia in both Anatolian Seljuk State and Anatolia in economic and political terms. But the same century is another period in which the Mongolian occupation and economic instability and political chaos were experienced. In other words, Anatolia is both political and economic in its rise and collapse in this century. This change in Anatolia affected the Caucasus and the Middle East, which are neighboring to Anatolia.

One of the elements that shaped this period is the relations between Anatolian Seljuk State and Harezmshahs. In particular, this is the rivalry between Sultan Aladeddin Keykubad and Sultan Celaleddin Harezmshah. With the pressure of the Mongols, the Harezmshahs came to the east of the Caucasus and Anatolia and became neighbor with the Seljuks. Sultan I. Aladeddin Keykubad, a great strategist, decided to form an alliance with Sultan Celaleddin Harezmshah against the Mongols, a great threat to Anatolia and the Middle East. Initially friendly relations developed by Sultan Celaleddin's encirclement of the Ahlât and the incitement of some of the local rulers. As a result, the Yassıçimen War broke out between the two states. This war has exhausted the forces and energies of the parties that must form an alliance against the Mongol threatening. As a result, the Harezmshahs State was demolished and on the other hand the Mongols came to Anatolia easily. With the arrival of the Mongols, political and economic stability in Anatolia has disappeared.

One of the most important sources of this period is Ibn Bibi's "El-Evamirü'l Ala'iye fi'l-Umuri'l Ala'iye". In this paper, the Yassıçimen War was evaluated based on the mentioned work.

Keywords: Alâeddin Keykubad. Celaleddin Harezmshah, İbn Bibi, The Yassıçimen War

Giriş

Yassıçimen Savaşı görünüşte Anadolu Selçuklu Devleti ile Harezmşahlar arasında gerçekleşmiş bir savaş olsa da neticeleri bakımından her iki devleti etkilediği gibi Selçuklularla ittifak yapan diğer beylikleri ve Eyyubileri de etkilemiştir. Her ne kadar Selçuklular savaşı kazanarak Anadolu'da birlik ve bütünlüğü sağlamış gibi görünseler de Harezmşahların bu savaşı kaybetmesi uzun vade de Selçuklulara da kaybettirecektir. Çünkü Harezmşahların savaşı kaybetmesi ile yaklaşan Moğol tehlikesinin önünde Selçukluları koruyacak bir güç ve koruyucu bir tampon bölge kalmamıştır. Dolayısı ile Selçuklu zaferi uzun vadede Selçukluların Moğollarla yüzleşmesini de hızlandıracaktır. Bu perspektiften bakıldığında Yassıçimen Savaşı'nın kazananı yoktur.

Yassıçimen Savaşı'nı sadece siyasî sonuç doğurmayan, aynı zamanda iktisadî ve kültürel sonuçları da olan bir savaş olarak görüyoruz. Çünkü savaşın siyasî sonuçları uzun vadede Anadolu ve Orta Doğu'nun iktisadî ve kültürel yapısını ve birikimlerini de ortadan kaldırmıştır. Moğolların Orta Doğu ve Anadolu'da yaptığı tahribat bu harbin dolaylı bir etkisi olmalıdır. Bu savaşın akabinde ortaya çıkan siyasî istikrarsızlık ister istemez Anadolu'daki ticarî yaşamı da etkilemiştir.

Tebliğimizin adından da anlaşılacağı üzere o dönem ile ilgili mühim bir kaynak olan İbn Bibi'nin El Evamirü'l –Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye isimli eserindeki bilgiler temel hareket noktamız olacaktır.

Anadolu Selçuklularının 1192–1280 yılları arasındaki devresi hakkında temel kaynak olan "Tarih-i İbn Bibi" veya "Selçukname" adlarıyla da anılan El Evamirü'l Ala'iye Fi'l-Umurı'l-Ala'iye 'nin birinci Ala'iyesi, ünlü tarihçi ve Moğolların Bağdat Valisi Alaaddin Ata Melik Cüveynî'ye ikincisi de Selçuklu Sultanı I.Alâeddin Keykubad'a nispetle kullanılmıştır. (Erzi;713) H.W.Duda'ya göre, bu eser esas manasıyla ne bir kronik, ne de pragmatik manada yazılmış bir tarih eseridir. Daha ziyade XIII. asırdaki yüksek İslâm kültürünün parlak ışığında yansıyan Fars dilinde yazılmış bir hatırat kitabıdır. (İbn-i Bibi 1957;5)

İbn Bibi'nin, eserinin önsözünde dediğine göre (İbn-i Bibi 1996;29) Alâeddin Ata Melik Cüveyni kendisine Rum ülkesinin fethinden başlayarak Anadolu Selçuklularının tarihini yazmasını emretmiştir. İbn Bibi, Anadolu Selçuklularının ilk dönemlerine ait olaylar hakkında sağlıklı bilgi edinemediğini ve konuyla ilgili farklı rivayetler bulunduğunu söyledikten sonra esere Sultan II. Kılıçaslan'ın oğlu I.Gıyaseddin Keyhüsrev'i veliaht tayin etmesi ve kısa bir süre sonra da ölümüyle (588/1192) başlamıştır. Sultan I.İzzeddin Keykavus dönemi (1211–1220) hakkında kısa bilgiler verdikten sonra Sultan I.Alâeddin Keykubad dönemine dair tafsilatlı bilgiler vermiştir. İbn Bibi, Sultan I.Alâeddin Keykubad'a fevkalade meftundur. Eserini de o büyük sultanın isminin büyüklüğüne izafeten El-Evamirü'l Ala'iyye olarak isimlendirmiştir. (İbn-i Bibi 2007;15) Eserinde en son olarak Sultan II. Gıyaseddin Mesut bin Keyhüsrev 'den bahsetmiştir.

Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın Yassıçimen Savaşı Öncesindeki Siyasî Faaliyetleri

1220 yılında Sultan I.izzeddin Keykavus'un çok genç yaşta beklenmedik ölümü, Anadolu Selçuklu Devlet adamlarını ve komutanlarını, güç bir sorun ile karşı karşıya getirdi. Sultan I.İzzeddin Keykavus'un ölümünden sonra Selçuklu tahtına geçecek bir oğlunun olmaması veya rivayete göre çok küçük yaşta bulunması sebebiyele, Selçuklu ailesinden sultan olacak birisinin tespiti için başta vezir Mecdüddin Ebubekir olmak üzere, devletin ileri gelen erkânı toplanıp saltanat adayları olan Erzurum meliki Mugisüddin Tuğrulşah, Koyluhisar Meliki Celaleddin Keyferidun ve Minşar Kalesinde hapiste bulunan Alâeddin Keykubad'ın durumlarını müzakere ettiler. Bu arada Melik Alâeddin Keykubad daha önce İzzeddin Keykavus'a karşı giriştiği taht mücadelesinde yenilmiş ve Sultan İzzeddin Keykavus'un talimatı ile Malatya yakınlarındaki Minşar Kalesine hapsedilmişti. (İbn-i Bibi 1996;160) Neticede Alâeddin Keykubad'ın tahta geçirilmesine karar verdiler. Söz konusu Kararı tebliğ görevini daha önce Melik Alâeddin Keykubad'ı Malatya'ya götürüp hapseden Seyfeddin Ayaba -bu süreçte onu incittiğini düşündüğünden kendisini de affettirmek gayesiyle- gönüllü olarak üstlendi. (İbn-i Bibi 1996;160) Hapisten çıkarılan Alâeddin Keykubad, Sivas'a gelerek büyük bir törenle Türkiye Selçuklu tahtına oturdu. Bir süre sonra intikal ettiği Başkent Konya' da da görkemli merasimler neticesinde saltanat tahtına çıktı. (Sevim 2000;168-169)

Sultan I.Alâeddin Keykubad, devlet adamlarının ve komutanların seçim ve tercihi ile iş başına getirilmiştir. Bu seçim ve tercihte, diğer adaylara göre Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın sahip olduğu üstün meziyetlerin ve özelliklerin başlıca rolü olmuştur. Onun kindarlık, kıskançlık ve sert tutumu gibi özellikleri ise, göz önüne alınmamıştır. Sultan I.Alâeddin Keykubad için Sivas, Kayseri, Aksaray ve Konya'da yapılan karşılama, uğurlama, kutlama, başsağlığı dileme ve biat törenleri son derece görkemli geçmiştir.

Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın tahta çıktığı dönemde Moğol tehlikesi gittikçe artmaktaydı. Moğollar, Kafkasya ve Ortadoğu istikametinde büyük bir istila hareketine girişmişlerdi. "Bu durum Karşısında sultan Alâeddin Keykubad, söz konusu istilanın Türkiye'ye de yönelebileceği düşüncesiyle, siyasî ve askerî önlemler alma gereği duydu. O, ağabeyi İzzeddin Keykavus zamanında ilişkilerin bozulduğu Eyyubilerle (Melik Eşref) evlilik suretiyle dostluk kurdu (1221), ayrıca Konya, Kayseri ve Sivas gibi büyük ve önemli kentlerin sur ve kalelerini yeniden süratle inşa ettirdi. Öte yandan Abbasi Halifesi'nin de sultandan askerî yardım istemesi üzerine, sultan Emir Balaban Kutluğ'un komutasında beş bin kişilik bir Selçuklu askeri birliğini Bağdat'a gönderdi. Bununla birlikte Sultan, Moğollarla dostane bir siyaset uygulamayı yeğliyordu." (Sevim 2000;169)

Muhtemel bir Moğol saldırısına karşı gerekli önlemleri aldıktan sonra yazı Kayseri'de geçiren ve kısa vadede bir saldırı tehlikesi olmadığını gören sultan Alanya (Kalonoros-Alaiyye) seferine çıktı. Ticarî ve askerî önemi büyük olan Kalonoros'u (Alâiyye) karadan ve denizden kuşattı. Alanya hâkimi Kyr Vart'ın aman dilemesi üzerine şehir teslim alındı (1223).Sultan I. Alâeddin Keykubad Alanyayı

feth ettikten sonra Alanya-Antalya arasında bulunan Alara Kalesi'ni de ele geçirdi ve kışı geçirmek için Antalya'ya döndü. (Sevim 2000;170)

Bu esnada bazı emirlerin kendisini tahttan uzaklaştırmak ve kardeşi Koyulhisar Meliki Celaleddin Keyferidun'u sultan ilan etmek üzere bir komplo hazırlığında olduklarını öğrendi. Devlet içinde devlet gibi güçlü konuma gelen ve yetkileri itibariyle neredeyse sultanla yarışacak bir konumda olan bu beylerden kendisi de rahatsız olmuş ve bu yetki karmaşasından duyduğu rahatsızlığı zaman zaman dile getirmiştir. Emir Seyfeddin Ayaba'nın öncülüğünde hazırlanan komployu öğrenen sultan derhal Kayseri'ye bu emirlerin bir kısmını öldürtmek ve bir kısmını mahkûm ettirmek suretiyle bu sorunu çözmüş oldu. (İbn-i Bibi 1996; 283 vd.) Sultan emirlere karşı uyguladığı bu ceza neticesinde kendi hükümranlığını daha kuvvetli ve güçlü bir duruma getirmiş oldu. Böylelikle sultan odaklı bir merkeziyetçi siyasî yapının tesis edilmesi sağlandı.

Karada Ermenilerin, denizde Kıbrıs Haçlılarının ve Avrupalı korsanların, tüccarlara saldırarak soygunlar yapması üzerine Türkiye-Suriye kervan yolunun ve Akdeniz'deki ticaret güzergâhının güvenliği tehlikeye girmişti. Sultan I. Alâeddin Keykubad bu sorunu çözmek üzere Ermeni seferini tertip etti (1225). Bu sefer ile Ermeni krallığı yeniden Selçuklu Devleti'ne eskiye nazaran daha ağır şartlarda tabi olmak zorunda kaldı. Sultan I. Alâeddin Keykubad Ermeni seferinde feth edilen İçel bölgesinin yönetimini Kamerüddin Lala'ya verirken Türkmenleri de bu bölgeye iskân ettirip İçel havalisinin Türkleşmesini sağlamıştır. (Sevim 2000;172)

Anadolu Selçuklu Devleti'nin vasalliğinden çıkıp kendisine ve Melik Eşref'e karşı Mısır hükümdarı Melik Adil ve Sultan Celaleddin Harezmşah ile ittifak yapan Diyarbakır Artuklu Emiri Mesut'a karşı bir sefer tertip etti. Bu seferde Eyyubi ve Artuklu kuvvetlerini mağlup edip Adıyaman, Kâhta ve Çemişkezek bölgesini Anadolu Selçuklu topraklarına kattı. Bu harbin neticesinde Sultan Celaleddin'in Doğu Anadolu bölgesinde Selçuklu sınırlarına dayanmasını ve yaklaşan Moğol tehlikesini dikkate alan Sultan I. Alâeddin Keykubad, Eyyubilerle ve Artuklularla dostça ilişkiler kurmaya gayret etmiştir. Hatta bu çerçevede Melik Adil'in kızı Gaziye Hatun ile bir siyasi evlilik yaparak Eyyubilerle akrabalık tesisi etmiştir.

Erzincan Mengücüklü Emiri Davudşah'ın Selçuklu tabiyetinden ayrılmak istemesi ve Erzurum Emiri Rükneddin Cihanşah, Sultan Celaleddin Harezmşah ve Eyyubi hükümdarı Melik Eşref'i Sultan I. Alâeddin Keykubad'a karşı kışkırtması sultanı yeni bir sefere mecbur etti. Bu gelişmeleri Antalya'da haber alan Sultan I. Alâeddin Keykubad Kayseri'ye gelerek hazırladığı kuvvetleri Davudşah'ın üzerine gönderdi. Mengücüklü kale ve şehirlerini birer birer ele geçirip Erzincan Mengücüklü Devleti'ni ortadan kaldırdı. Neticede Divriği kolu hariç olmak üzere Mengücüklülerin siyasi hâkimiyeti sona ermiş oldu.

Sultan I. Alâeddin Keykubad mevcut siyasî konjonktürü değerlendirip Harezmşahlarla ve Eyyubilerle ilişkilerini bozmamak adına Erzurum Emiri Rukneddin Cihanşah'ın bağlılık ahdini kabul edip onun üzerine sefer tertip etmedi.

Moğoların Kırım ve çevresini özellikle Suğdak'ı istila etmeleri (1223) Karadeniz ticaretine büyük zarar vermiş idi. Sultan I. Alâeddin Keykubad tarafından görevlenrilen Kastamonu uç beyi Hüsameddin Çoban emrindeki donanma kuvveti ile Suğdak'ı feth etti. (İbn-i Bibi 1996; 326-327) Bu sefer, Anadolu Selçuklu Devleti'nini ilk deniz aşırı faaliyeti olmuştur. Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Mengücüklülerle mücadelesini ve Suğdak seferini fırsat bilen Trabzon Rum İmparatorluğunun Ünye, Samsun ve Sinop istikametine yönelik saldırıları karşısında Sultan, oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev ve Mübarizüddin Ertokuş komutasında gönderdiği bir kuvvetle Trabzon'a kadar Karadeniz kıyılarını Rumlardan kurtarmıştır. (Sevim 2000;175)

Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın siyasî ve askerî faaliyetleri neticesinde Anadolu'ya tamamen hâkim olduğu gibi Anadolu Türk birliğini de kurmaya muvaffak olmuştur. Selçuklu topraklarına yeni katılan yerlere-İçel'de olduğu gibi-Türkmenleri yerleştirerek Anadolu'nun Türkleştirilmesine de katkı sağlamıştır. Suğdak ve Alanya seferleri neticesinde Anadolu'yu deniz aşırı ticaretin de merkezi haline

getirmiştir. Bu ticaretin sıhhati için ticaret yolları üzerinde hanlar ve kervansaraylar inşa ettirmiştir. Bu imar faaliyetleri ile daha güvenli bir ticaret ortamı oluşturulmaya çalışılmıştır. (Turan 1988; 84-85)

Celaleddin Mengübirti'nin Harezmşahların Sultanı Olması ve Yassıçimen Savaşı Öncesindeki Faaliyetleri

Sultan Alaaddin Muhammed ölümünden birkaç gün evvel beraberinde bulunan oğulları Celaleddin, Ak-Şah ve veliaht Uzluk-Şah'ı çağırarak, Moğol saldırıları vesilesiyle hanedanın sarsılan temelinin yıkılmak üzere olduğunu söyledi ve "Mengübirti'den başka öcümü alacak, bu hakareti silecek oğlum yoktur, onu halef nasb ediyorum. Kendisine itaat ediniz" diyerek, kılıcını eliyle büyük oğlunun beline bağladı. (Taneri 1977;20) Sultan bu hadiseden birkaç gün sonra vefat etti. Böylelikle Harezmşahların sultanlığı Celaleddin Mengübirti'ye geçmiş oldu.

Celaleddin sultanlığına muhalefet eden kardeşleri Ak-Şah ve Uzluk Şah'ın, Nişabur yakınlarında Moğollarla yaptıkları savaşta ölmeleriyle rakipsiz kalmıştır. Kaderin bir cilvesi olarak Terken Hatun ve kardeşleri ezeli düşman olan Moğollar tarafından bertaraf edilmiştir. Saltanatta tek kalan Celaleddin Moğollara karşı mücadeleye devam kararı almıştır. Harezm'e gelerek Gürgenç'i ele geçirmiş olan Moğollara karşı emirlerine ve sınır beylerine haber yollayarak kendisine katılmalarını istedi. Fakat Moğolların yaklaşması üzerine Zevcen civarındaki Kahire Kalesine gitti. Kale hazinesindeki bir kısım altınları maiyetindekilere dağıttıktan sonra Gazne'ye geldi ve halk tarafından sevinçle karşılandı (Mart 1221). Celaleddin daha sonra Veliyon kalesini kuşatan Moğollara hücum ederek onları bozguna uğrattı. Cengiz Han mağlubiyet haberini alınca Şiki Kutugu Noyan kumandasında yeni bir kuvvet gönderdi. Parvan mevkiinde yapılan savaşta Moğollar mağlup oldu. Ancak ganimetlerin bölüşülmesi sırasında Celaleddin'in kumandanları arasında anlaşmazlık çıktı. (Necip Asım 1934; 54-55) Söz konusu ganimet itilafı bazı kumandanların askerleri ile birlikte Celaleddin'i terk etmelerine sebep oldu. Bu durum Celaleddin'in kuvvetlerini zayıflattı.

Gelişmeleri haber alan Cengiz Han kalabalık bir ordu ile onu takibe başladı. Celaleddin de bu takibi öğrenince Sind Nehri'ni geçerek Hindistan'a sığınmaya karar verdi. Ancak Cengiz Han ona nehir kıyısında yetişti ve kuvvetlerini kuşattı. Kuvvetlerinin Moğol kuvvetlerine nazaran az olmasına rağmen Celaleddin Moğol kuvvetlerinin merkezine hücum ederek onları dağıttı. Cengiz Han atına binerek yakın muhafızları ile birlikte kaçmaya başladı. Zaferin Celaleddin tarafından kazanılmasına ramak kalmışken Cengiz Han'ın ihtiyattaki on bin kişilik kuvveti, Emin Melik komutasındaki Sultan Celaleddin'in ordusunun sağ cenahına saldırtıp bu kuvvetleri dağıtması ile durum Cengiz Han'ın lehine dönmüştür. Cengiz Han, Sultan Celaleddin'i sağ salim istediği için Moğol kuvvetleri onun bulunduğu cenaha gevşek bir saldırı yapmışlardır. Ancak Sultan Celaleddin bu durumu lehine değerlendirmiştir.

"Celaleddin nehrin kenarında bulunan annesinin ve haremini teşkil eden kadınların –Moğolların eline geçmemesi için- nehre atılmalarını emretti. Hepsi boğuldu. Celaleddin Moğol çemberinin çok daraldığı ve kurtuluş ümidinin kalmadığı anda, atını nehre sürdü ve karşı tarafa geçti. Onu, canını kurtaran Harezmliler takip etti." (Necip Asım 1934: 55-56; Taneri 1977: 26)

Sultan Celaleddin'in cesaretini ve kahramanlığını gören Cengiz Han ve Moğollar hayretten parmaklarını ısırdılar."Cengiz Han, onu uzun uzun seyrettikten sonra yanında bulunan oğullarına dönüp, 'böyle bir oğula sahip olan babaya ne mutlu! Su ve ateş gibi iki bela girdabından kendini kurtarıp sahile vardı. O başımıza büyük işler açacak. Onun karşısında akıllı bir insan nasıl gafil durabilir' " demiştir.(Alaaddin Ata Melik Cüveynî 1999:344)

Cengiz Han Celaleddin'i takip için Hindistan'a bir kısım kuvvet göndermiş fakat Celaleddin'in Delhi istikametine doğru uzaklaşması bu takip hareketini sonuçsuz bırakmıştır. Celaleddin Mengübirti ise Hindistan'da imparatorluğu yeniden diriltecek bir hazırlık yapmaya başlamıştır.

Bir müddet Hindistan'da kalan Sultan Celaleddin vaziyetini güçlendirmeye başladı. Ancak Delhi hükümdarı Şemseddin İltutmış, Debdaba Usakin hâkimi Kabaca ve onların müttefikleri olan Hint hâkimleri Celaleddin'e karşı ittifak yaparak harekete geçtiler. Bu gelişmeler üzerine tehlikeyi fark eden Celaleddin yerine Cihan Pehlivan'ı naib tayin ederek Hindistan'dan ayrıldı (1224 yılı başları). (Taneri 1993:249)

Celaleddin Kirman'a gelince buranın hâkimi Barak Hacib kendisine itaat etti. Bu esnada Celaleddin'in kardeşlerinden Gıyaseddin Pirşah Azerbaycan, Aran ve Irak-ı Acem'de, Salgurlular'dan Sa'd b. Zengi de Fars'ta hüküm sürmekteydi. Celaleddin Sa'd b. Zengi ile siyasî münasebetlere girişti ve onun kızı ile evlendi. Kardeşi Gıyaseddin Pirşah'ı bertaraf etmek için harekete geçerek Akuta mevkiinde mağlup etti. Kardeşi Gıyaseddin mücadeleyi kaybedince Celaleddin'in huzuruna gelerek itaat arz etti. Böylelikle Harezmşahlar Devleti'nin eski egemenlik alanlarının bir kısmında hâkimiyet tesis ettiği gibi saltanatta da rakiplerini dize getirdiği için yapılan bir törenle Harezmşahların yeni Sultanı olarak tahta oturdu. (Necip Asım 1934: 63)

Bütün İran'ı itaat altına Sultan Celaleddin Azerbaycan'ı devletine katmak için harekete geçti ve Meraga'yı teslim aldı. Meraga'yı zapt ettikten sonra Tebriz üzerine yürüdü ve 1225 yılı Temmuz ayında bu şehri zapt etti. (Taneri 1977: 42) Tebriz'in zaptı ile Azerbaycan'ı tamamen ilhak eden Sultan Celaleddin daha sonra Gürcistan seferine çıktı. Bu sefer esnasında Gürcülerin Şeluh ve İvane komutasında hazırladıkları kuvvetleri mağlup edip Kerbi ve Zun şehirlerini zapt etti. Ancak Sultan Gürcistan'da iken Tebriz Reisi Nizameddin ve kardeşi Şemseddin Tuğrai isyan ettiler. İsyanı haber alan Sultan Tebriz'e dönerek Nizameddin'i öldürttü. Daha sonra Horasan veziri Orhan'ı ordu ile Gence'ye yolladı. Orhan Gence, Beylakan, Berdea, Şemkur ve Şiz'i zapt etti. Arran naibi Cemaleddin Kumni'nin de itaat etmesiyle Arran da ele geçirilmiş oldu.

Sultan Celaleddin İran'a hâkim olmasına rağmen devletinin merkezi olarak İran'ı değil de Azerbaycan'ı tercih etmiş ve seferlerini Azerbaycan'a yöneltmiştir. Aydın Taneri'ye göre Sultanın İran yerine Azerbaycan'ı devletine merkez seçmesinde Azerbaycan'ı kuzey ve batı istikametinde yapacağı seferler için daha uygun bulmuş olması ve ezeli rakibi Moğolları İran'ın batısında karşılamayı planlamış olması etkili olmuştur. Ayrıca İran'ı tamamen hükmü altına almakta zorlanmış olması da önemli bir faktördür. (Taneri 1977: 40) Ancak bu tercihe rağmen Sultan Celaleddin Azerbaycan'a hâkim olma konusunda da birçok zorlukla karşılaşmış ve sürekli isyanlara maruz kalmıştır. Azerbaycan Harezmşahların hâkim olduğu sahalarda isyan bayrağının en çok çekildiği yer olmuştur. Gence ve Tebriz'de peyderpey çıkan isyanlarda Sultanın buranın idaresini verdiği veziri Şerefü'l-mülk'ün kötü idaresi de etkili olmuştur. (Taneri 1977: 47)

Sultan Celaleddin isyanları bastırıp Tebriz'i kendisine başkent yaptıktan sonra tekrar Gürcistan seferine çıktı. Gürcistan'a yaptığı seferin temel maksadı Anadolu'ya yönelik batı istikametinde yapacağı seferlerde kuzeyden gelebilecek tehditlere karşı devletini güvence altına almaktı. Gürcistan'a yaptığı bu ikinci seferde Tiflis'i hedef aldı ve 1226'da Tiflis'i zapt etti. (Alaaddin Ata Melik Cüveynî 1999: 358) Sultan bu zafer yanında Tiflis'te büyük bir yağma ve katliam gerçekleştirdi. Hatta kiliselere yönelik olarak büyük bir tahribat yapıldı. Aydın Taneri'ye göre Sultan Celaleddin "dört sene zarfında (1225–1229) Tiflis'e ve belli başlı müstahkem mevkilere hâkim oldu. Ancak, giriştiği yağma ve tahrip harekâtı dolayısıyla, Gürcistan harap oldu. Diğer taraftan, iç meseleler, Moğol tehdidi ve Doğu Anadolu'daki faaliyeti sebebiyle bu kıta'ya dikkatini teksif edemedi." (Taneri 1977: 51)

Abbasi halifeleri ile Harezmşahlar arasındaki ilişkiler Sultan Alâeddin Muhammed zamanında da çok iyi değildi. Arada şiddetli anlaşmazlıklar mevcuttu. Celaleddin Abbasilerin kendilerine karşı Moğollarla ittifak ya da temas halinde oldukları kanaatini taşımaktaydı. Bu hususta Halife Nasır'ı itham etmekte ve hatta Abbasi- Moğol ittifakına delil bulmak için hep bir arayış içerisindedir. Bu vesile ile içinde Moğol elçilerin olduğu bir İsmailî kervanını da tevkif ettirmişti. (Taneri 1977: 52) Hindistan dönüşü Sultan Celaleddin Abbasî egemenliğinde bulunan Huzistan'a gitmiş ve kışı burada geçirmişti

(1224). Hilafet arazisine karşı taarruz niyetinde olan Sultan Celaleddin bir öncü kuvvet göndererek Heface Kalesi'ni ele geçirdi. Diğer yandan elçisi Ziyaü'l-Mülk'ü halifelik divanına göndererek halifeden Harezmşahlara yardımcı olmasını talep etti. Ancak Halife Nasır sultanın kendi egemenlik sahaları ile ilgili niyetlerini tahmin ettiği için bu ittifak talebi reddedildi. Bunun üzerine Harezm kuvvetleri başlarında bizzat sultan olduğu halde Tuster şehrini kuşattı ve ele geçirdi. Daha sonra Basra istikametine yöneldi ve Basra'yı kuşattı. Basra kuşatılırken Kuş Timur komutasındaki Abbasî kuvvetlerinin geldiğini öğrenince kuşatmayı kaldırıp Bağdad yakınlarındaki Bakuba'ya geldi. Bağdat'ı kuşatmaktan vazgeçen sultan Bakuba'yı muhasara ile ele geçirdi ve yağmaladı. Akabinde sultan Bezavic şehrini de ele geçirdi.

Halife Nasır, Sultanı Irak'tan atmak için Kuş Timur komutasında bir kuvveti üzerine gönderirken Erbil hâkimi Muzafferü'd-din Gökbörü'den de yardım talep etti. Bu vaziyet karşısında Sultan Celaleddin Kuş Timur'a elçi göndererek "halifeden yardım görür ve cesaret alır ise, onun düşmanlarını def edecek yegâne insan olduğu" (Taneri 1977: 53) mesajını yollayarak sulh talep etti. Ancak bu talep reddedilince sultan Kuş Timur ile muharebe ederek onu mağlup etti ve aynı zamanda yardıma gelen Muzafferü'd-din Gökbörü'nün ağırlıklarını yağma ile onun kuvvetlerini de dağıttı. Kuş Timur Bağdat istikametine çekilirken Muzafferü'd-din aman dileyip sultanın emrine girmiştir.

Sultan Celaleddin Azerbaycan'a yöneldiği 1225 senesinde halife Nasır ölmüş yerine Zahir halife olmuştur. Halife Zahir'den sonra Abbasi hilafeti Muntasır'a geçmiştir. Halife Muntasır Sultan Celaleddin'in Ahlât'ı kuşattığı sırada kendisine Sadü'd-din'i elçi olarak yollamış bir kısım taleplerde bulunmuştur. Bu taleplerin bazılarını kabul eden sultan Ahlât muhasarasının kaldırılması hususundaki talebi reddetmiştir. Buna mukabil Sultan Harezm ülkesinde okunan hutbelerde halifenin adının zikredilmesi talebini kabul etmiştir. Ahlât muhasarasından sonra da elçiler gelmiş ve taraflar arasında dostluk pekiştirilmiştir. (Taneri 1977: 55) Ancak bu dostluğun karşılıklı temkinli olmaya dayanan bir ilişki olduğunu da ifade etmek yararlı olacaktır. Zira Sultan Celaleddin'e hilafet makamı tarafından hiçbir zaman "sultan" unvanı ile hitap edilmemiş protokolde ya sultandan daha aşağı olan "hakan" ya da "şehinşah" unvanı verilmiştir. Buna mukabil Sultan Celaleddin'de Abbasi halifesini ömrünün sonuna kadar resmen tanımamış ve hiçbir zaman bastırdığı paralarda halifenin adını zikretmemiştir. (Taneri 1977: 55-56)

On yıllık bir serüvenin sonunda Sultan Celaleddin, Harezmşahlar Devleti'ni babası Sultan Alâeddin Muhammed dönemindeki güç ve hâkimiyet noktasına getirmeyi başarmıştır. Böylelikle Moğollara karşı rekabet edebilecek bir konuma da gelmiştir.

Sultan I. Alâeddin Keykubad ile Sultan Celaleddin Harezmşah'ın Yassıçimen Savaşı Öncesindeki İlişkileri

Sultan Celaleddin Harezmşah, 1225 yılında Azerbaycan'a gelmiş, Meraga kentini kendisine başkent yaparak hükümranlığını burada sürdürüp Moğol istilasına karşı bu muhitte bir direnç oluşturmaya gayret etmekteydi. Sultan Celaleddin, bu maksatla Anadolu Selçuklu Sultanı I.Alâeddin Keykubad ile dostane bir ilişki tesis edip muhtemel bir Moğol saldırısı karşısında onunla ittifak kurmayı planladı. (Sevim 2000: 176) İbn Bibi'nin kayıtlarına göre Sultan Celaleddin, Moğollara karşı takip edilecek siyaseti tayin hususunda devlet büyükleri ile bir görüş alışverişinde bulunmuştur. Bu istişare neticesinde devlet büyükleri "işlerin yoluna konulması ve emellere ulaşılması için en önemli yol olarak, Selçuklu soyundan büyük bir padişah olan, adaleti, insafı, mamur ülkesi bol hazineleri, güzel ahlakı, iyi şöhreti ile tanınan Rum ülkesinin maliki Sultan Alâeddin ile dostluk ve barış yollarını açmayı, onunla sevgi temellerini güçlendirmeyi, muhabbet kaidelerini yükseltmeyi ve sadakat yolunu tutmayı gördüler." (İbn-i Bibi 1996: 374-375) Sultan Celaleddin Harezmşah, Sultan I.Alâeddin Keykubad ile dostluk tesis etmek üzere, elçi tayin ettiği Sadr-ı Azam Müciredin Tahir Bin Harezmî'yi Anadolu'ya gönderdi. Yalnız, elçi sadece Anadolu Selçuklu Devleti ile değil aynı zamanda Suriye melikleri ile de görüşmeler yapmak ve onlarla Harezmşahlar arasında dostluk tesis etmekle de görevlendirilmiştir. (Necip Asım

1934: 69) Sultan Celaleddin Harezmşah'ın, Müciredin Tahir Bin Harezmî'ye dikte ettirip Sultan Alâeddin Keykubad'a yolladığı mektupta şu ifadelere yer verilmiştir;

"…….. ' Her ne kadar bundan önce zamanın izin vermemesi ve şartların uygun düşmemesi yüzünden ayrı düşen dostların teselli kaynağı olan mektuplaşma ve haberleşme yolunu açık tutmamış olsak da bundan sonra ayrılık gayrılık perdesini kaldırmak birlik ve beraberlik kalelerini fethetmek için çalışmalıyız.(…)

Aramızda, Allah'ın hamdi ve minneti ile cihat ve muharebe işlerinde yardımlaşma konusunda milliyet ve din birliği vardır. Bu konuda 'senin sevgi ve dostluğuna en uygun olan insan, dininde ve milliyetinde sana uygun olanıdır' denmiştir. Batı padişahları arasında sizin yüce makamınız, fitne fücurlarına karşı sağlam bir settir. Doğuda ise keskin kılıcımızla kâfirlerin fitne ateşini söndüren biziz. O halde böyle bir milliyet yakınlığıyla dostluk yolunu açık tutmalı, birlik dairesine girmeli, menfaatlerin sağlanmasında ve zararların önlenmesinde düşünce ve işbirliği içinde olmalı ve şöyle demeliyiz;

Ey insanlar, biz dostumuzu nerde bulacağız? Hangi yerde su ve ot birlikte bulunmaz?

…….. Mucireddin Tahir Bin Ömer El Harezmî'yi, yakınlarının ve yardımcılarının eşliğinde, gerekli araç ve gereçle donanmış olarak size gönderiyorum. O, elçilerin kullandığı dili kullanarak aramızda dostluk yolunu açacak gönül aynasından ayrılık gayrılık tozunu kaldıracak birlik ve beraberlik kapısını aralayacaktır. Bundan sonra aramızda mektuplar gidip gelecek, sefirlerin ve tüccarların ziyaretleri artacaktır. Bunun için yüce meclisinizde –yüceliği daim olsun- sultanların meliki olan elçilerimizin sözlerini dikkate alın. Onun her söylediğini bizim sözümüz kabul edin. Ricalarımızın arzını ve istemediğimiz tekliflerin reddini, bizim samimiyetimize verin ve size karşı duyduğumuz samimi hislerden şüphe etmeyin." (İbn-i Bibi 1996: 375-377)

Söz konusu mektup Sultan Celaleddin Harezmşah Meraga kentini ele geçirip burayı kendine merkez tayin ettiği bir sırada hazırlanmış olup bu esnada ilerde başkent olacak olan Tebriz henüz Harezmşahların eline geçmemiştir. Dolayısı ile Sultan Celaleddin Harezmşah, Azerbaycan muhitine yeni gelmiş ve bu bölgeye tam manası ile hâkim değildir. "Celaleddin'in Azerbaycan'a gelir gelmez oradaki komşu hükümetleri bir tarafa bırakıp Garbin en kuvvetli devleti olan Anadolu Selçukluları Sultanı I.Alâeddin Keykubad'la dostane münasebetler kurmak ve hatta ittifak temin etmek teşebbüsü onun oralarda henüz yerleşme devresinde bulunması ve hususiyle Moğollar ve Gürcüler karşısında tehlikelerle çevrili olması ile alakalıdır." (Turan 1988: 87) Sultan Celaleddin Harezmşah bu mektupta iki devlet arasında kurulmasını talep ettiği dostluğun, her iki sultanın da İslamiyet uğruna cihad etmekte olduğu, her iki devlet bünyesindeki toplumun da aynı din ve aynı milliyete mensup olduğu hususlarını dikkate alarak tarihi ve kültürel bir yakınlık temeline oturtmaya çalışmaktadır. Bu yakınlık beklide kurulacak dostluğun haklı gerekçelerini belirlemektedir.

Sultan Celaleddin Harezmşah'ın elçisi, Mucireddin Tahir Bin Ömer El Harezmî Kayseri'de Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın huzuruna çıktı. Sultan cömert kişilerin davranışına ve ferman sahibi padişahların âdetine uygun olarak onun mübarek gelişini yüceltmek için her şeyi yaptı. Ona elinden gelen izzet ve ikramı gösterdi. Karşılaşırken de el öpme yerine selamlaşıp kucaklaştılar.

Gezinti (seyran) sırasında onunla aynı hizada at sürdü. Söz konusu gezinti esnasında mevcut siyasî meselelerden, bir takım güçlüklerden olaylardan ve özellikle Moğol istilası meselesinden bahsettiler. Bu istila karşısında Sultan Celaleddin'in verdiği mücadelelerden ve Moğollara karşı yaptığı savaşlardan bahsettiler. (İbn-i Bibi 1996: 377)

Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın Harezmşahların elçisi Mucireddin Tahir Bin Ömer El Harezmî'yi karşılarken uyguladığı protokol aslında Sultan Celaleddin'e verdiği değeri ve Harezmşahlar Devleti ile yakınlaşma ve müttefik olma isteğini açıkça ifade etmektedir. Özellikle elçiyi ayakta karşılaması elini öptürmemesi ve onu kucaklayarak selamlaması, verilen değeri ve gösterilen iltifatı ifade etmektedir.

Ayrıca heyetle çıktığı gezintide de elçi ile aynı hizada at sürmesi iki devlet arasında tesis edilecek dostluğa ve misafirlere verilen değeri göstermektedir.

Bu görüşmelerde iki devlet arasında dostluk tesisine karar verildi. Elçinin karşılanışı ve ağırlanış biçimi bunu göstermekle beraber, söz konusu dostluğun nişanesi olmak üzere Sultan Celaleddin Harezmşah'ın Şiraz Atabeyi Ebu Bekir'in kız kardeşinden olan kızının da Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın oğlu Keyhüsrev'e namzet olması kararlaştırılmıştır. (Turan 1988: 88)

Mucireddin Tahir Bin Ömer El Harezmî ve beraberindeki heyetin geri dönüş vakti gelince sultan I.Alâeddin Keykubat elçiye ve heyete izzet ve ikramda bulundu. Devlet hazinesinden (Hazine-iAmire) 10 bin sultanî altın, adamlarının gönlünü alması için 30 bin dirhem (gümüş akçe), beş rahvan katır, dağ yapılı 10 iğdiş at, 10 Kıpçak, Rum ve Rus köle, yine aynı milletlerden 10 cariye, yüksek, orta ve düşük boylardan meydana gelen 20 hilatın[1] verilmesini emretti. (İbn-i Bibi 1996: 377)

Heyet veda ederken, Mucireddin Tahir Bin Ömer El Harezmî'nin getirdiği mektuba cevap olarak Sultan Celaleddin Harezmşah'a Tuğrâ-yi Esedabadî'nin kaleminden çıkan bir mektubu Harezmşah heyeti ile birlikte gidecek olan hususî elçisi Emir Selahaddin ile gönderdi. Söz konusu mektupta şu ifadelere yer verilmiştir:

"…… İlk samimi davranışın sizden gelmesi, cihangirlik sermayesinin ve bahtiyarlık mertebesinin ilk kademesi olan konuşma isteğini sizin başlatmanız fevkalade üstün olan lütuf ve tecrübelerinizin bir işaretidir. (…) Bu şekilde mektuplaşma yolunu açarak dostluk bağlarını güçlendirmede öncelik topunu kaptınız. (…)

Allah şahidimdir ki, muzaffer bayraklarınız mel'un kâfirlerden öç almak için harekete geçip savaş meydanlarında üstün gayretlerinizin müjdesini ve başarı haberlerinizi aldığım zaman büyük bir sevinç duydum. Sizinle mektuplaşma arzum arttı. Sizce de malumdur ki, bu dostunuz her yıl kışın yaza döndüğü sıralarda kılıçların gölgesinde dünyanın dört tarafında savaş ve mücadele içine girmektedir. Bu durum, yüce makamınızdan yazılan kutlu mektupta işaret buyrulduğu gibi aramızdaki milliyet yakınlığını bizim daha önce göstermeyişimizin yeterli bir mazeretidir. Diğer yandan Allah, bu işe ön ayak olma kerametini ve başlama üstünlüğünü size vermiş, bu lütuf ve büyüklüğü sizin için takdir etmiştir. O halde Allah'ın takdiri hilafına davranmak mümkün değildir. Şimdi aramızda yakınlık kurulması için şartlar olmuşken her zaman sık sık mektup yazılarak ulu dergâhınız rahatsız edilecektir.

Müciredddin (…) buraya gelerek sözlü haberlerinizi getirdi. Onun getirdiği mektubu okumak, kalbimizi dostluk ve samimiyet duygularıyla doldurdu. Burada kaldığı birkaç gün içinde hikmetli sözleri ile gönlümüzü fethetti. Üstün kerametleri ile sevincimizi ve maneviyatımızı artırdı. Mektubunuzun cevabı, Emir Sipehsalar[2] Selahaddin ile size gönderildi. Ümidim odur ki, o sizin mübarek huzurunuza çıktığı zaman söylediği ve işaret ettiği her şeyi anlayışla karşılar, onun söylediklerini bizim söylediklerimiz kabul edersiniz. Başlatmış olduğumuz bu dostluk geleneğini mektup ve haberlerle güçlendirirsiniz. (…) Bu sadık dostunuz da hizmet yoluna devam eder, dostluk hususunda çaba gösterir vesselam." (İbn-i Bibi 1996: 377-379)

Kadı Mucireddin Tahir Bin Ömer El Harezmî dönüş yolunda Sivas'a varınca rahatsızlandı. İbn Bibi, Kadı Müciredddin'in yakalandığı ölümcül rahatsızlığının ne olduğunu kaydetmemekle beraber, söz konusu rahatsızlık neticesinde Sivas'ta vefat ettiğini ifade etmektedir.

Yalnız bu arada Nesevî, Emir Selahaddin'in elçilik vazifesi ile Ahlât'a görevlendirilmesinden önce, "İmamüddin" unvanlı bir elçinin Sultan I.Alâeddin Kaykubad adına Hoy'a gelerek Sultan Celaleddin Harezmşah'ın veziri Şeref ül-Mülk ile görüştüğünü ifade etmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla bu elçilik heyeti Kadı Mucireddin Tahir Bin Ömer El Harezmî'nin ziyaretine karşılık görevlendirilen elçilik

1 Hilat; Sultanların, ödüllendirmek ve gönül almak için birine giydirdikleri değerli kumaş veya kürkten yapılmış kaftandır.

2 Sipehsalar; Selçuklularda başkomutanın kullandığı unvandır.

heyetinden farklı bir heyettir. İmamüddin isimli elçinin getirdiği mektubun iyi komşuluk ve dostane münasebet tesis etme maksat ve niyetini içeren bir mahiyete sahip olduğu ifade edilmektedir. (Necip Asım 1934: 96)

Kadı Mucireddin Tahir Bin Ömer El Harezmî'nin vefatı üzerine, Emir Selahaddin, Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın Sultan Celaleddin Harezmşah için gönderdiği hediye ve armağanları alarak, o sırada Ahlât'ı kuşatmakla meşgul olan Sultanın yanına vardı.

"Sultan Celaleddin, Selahadin'in getirdiği mektuba cevap olarak, Sultan Alâeddin'e değer verdiğini göstermek ve ona öğüt ve nasihatler verdirmek için babası merhum sultan Muhammed'in yakın adamlarından (havas-ı mukarreb) Tâc-dâr Melik Cemaleddin Ferruh, Cemaleddin Saveci, Necmeddin Ebu Bekir Cami gibi önemli kişilerle iki büyük Harezmli emiri görevlendirdi. Onlar da yüce emir gereği çakan bir şimşek, durmayan bir ay gibi yola koyuldular. 'Rum ülkesine varınca çok mamur bir ülke gördüler. Orada ne dert, ne zulüm ne savaş, ne karışıklık, ne öldürmek, ne götürmek, ne yıkmak, ne de zorbalık vardı. Dünyanın her yanından gelip oraya sığınmış kimseler aradıklarını bulmuş, padişahın engin adaleti sayesinde huzur içerisindeydiler. O zaman padişaha övgü yağdırarak; Böyle bir padişahın saltanatı ebedî olsun sınırdan iki aylık bir yol mesafesinde bile halka bir zarar gelmez Padişah her yerde böyle olmalıdır. Kimse onun ülkesindeki adaleti başka bir yerde görmedi dediler.' " (İbn-i Bibi 1996: 379-380)

Sultan Celaleddin'in bu ikinci heyeti ile Sultan I.Alâeddin Keykubad Alanya'da görüştü. Elçiler Emir Cemaleddin Kamyar ile Zahireddin Tercüman'ın refakatinde sultanın huzuruna çıkarıldılar.

"Elçiler padişahın bargâhına varıp oradaki azameti ve haşmeti, sarayı ve çetrin[3] tertip ve düzenini görünce sahip oldukları bütün gurur ve kibire rağmen hayret ve dehşet içinde kaldılar. Gayri ihtiyari yüzlerini yere koydular. Sultan onlara saygı ve ikram göstermek için yarı ayağa kalktı. Zahireddin'e onların yolda ne gibi sıkıntılarla karşılaştıklarını sormalarını buyurunca yeniden yer öpüp mektubu ve mesajı ilettiler. Sözlü ve yazılı haberlerin hepsini duyurdular." (İbn-i Bibi 1996: 380-381)

Bu karşılama merasimi ve heyete gösterilen ilgi ve alâka iki devlet arasında tesis edilen dostluğa verilen önemi açıkça ifade etmektedir. Özellikle elçilik heyetine bizzat sultanın huzurunda eğlence meclisi (bezm) tertip edilmesi sultanın elçilere verdiği değeri ortaya koymaktadır.

Ertesi gün Sultan I.Alâeddin Keykubad, Sultan Celaleddin Harezmşah'ın elçileri için bir resmikabul töreni tertip ederek elçileri tekrar çağırdı. Bu vesile ile hem Sultan Celaleddin Harezmşah'ın mektubuna olan cevabını hem de iki devlet arasındaki ilişkiler ile alakalı görüş ve düşüncelerini heyetle paylaştı.

Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın Sultan Celaledin Harezmşah'a ulaştırılmasını istediği mesajlarda her ne kadar iki devlet arasında iyi ilişkiler kurma ve bu ilişkileri geliştirme niyeti açıkça ifade edilmişse de Sultan Celaledin'in Harezmşah'ın Ahlât'ı kuşatmasından duyulan rahatsızlıkta açıkça ifade edilmiş ve bu muhasaranın bir an evvel sonlandırılması tavsiye edilmiştir. Hatta ilişkilerin geliştirilmesi ve dostluğun pekiştirilmesinde bu kuşatmadan vazgeçilmesinin etkili olacağı da ima edilmiştir. Ayrıca Sultan I.Alâeddin Keykubad, Sultan Celaledin Harezmşah'ın Ermenistan üzerine yaptığı seferi ve özellikle ele geçirdiği yerleşim yerlerinde yaptığı tahribat dolayısı ile de tenkit etmiş ve bu tarz hareketlerden sakınmasını tavsiye etmiştir. Burada en önemli meselelerden Moğol tehlikesine karşı, diplomasi yolunun tercih edilmesini ve Moğolların dostluğunu kazanma yoluna gidilmesini tavsiye etmektedir. Açık bir düşmanlık ve takip edilecek yanlış bir saldırgan politikanın bu coğrafyada yaşayan bütün Müslümanlara zarar verebileceği hususunda uyarılarda bulunmuştur. (İbn-i Bibi 1996: 381-384) Bu konuşmaların içeriğinden anladığımız kadarıyla Sultan I.Alâeddin Keykubad, Sultan Celaledin Harezmşah'ı ilişkilerini ve dostluklarını pekiştirmek için ülkesine davet etmektedir. Ancak burada gerek Sultan Celaledin Harezmşah'ı davet etmesi gerek Ahlât muhasarasını kaldırmasını istemesi ve gerek de nasihatlerinde kullandığı diplomatik lisan Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın kendisini Sultan Celaledin'den

3 Çetr; Anadolu Selçuklu Devletinde hükümdarlık alameti olarak kullanılan saltanat şemsiyesidir.

üstün gördüğünü ortaya koymaktadır. Tabii ki bu durum iki devlet ve iki sultan arasındaki dostluğun eşitler arasındaki bir dostluk mu yoksa tabi olanla tâbi olunan arasındaki bir dostluk mu olacağı sorusunu akıllara getirmektedir. Muhtemeldir ki Sultan Celaledin Harezmşah, Sultan I.Alâeddin Keykubat'ın bu üslubundan memnun olmayacaktır.

Sultan I.Alâeddin Keykubad, Sultan Celaledin Harezmşah'la olan ilişkiyi geliştirmek ve arada sorun olarak gördüğü meseleleri daha iyi izah edebilmek düşüncesi ile Sultan Celaledin Harezmşah'ın elçilik heyeti Ahlât'a döndükten sonra yeni bir elçilik heyeti göndermeyi düşündü ve bu iş için Çaşnigir Şemseddin Altunabe'yi görevlendirdi.

Bu arada Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın, İbn Bibi tarafından tafsilatlı bir şekilde anlatılan Çaşnigir Şemseddin Altunabe'yi görevlendirmesinden önce, bir başka mektubu Erzurum yakınlarında olduğu sırada Sultan Celaleddin Harezmşah'a gönderdiği ve bu mektupta Eyyubilere karşı Harezmşahlara ittifak teklifinde bulunulduğu bilinmektedir. (Turan 1988: 92) Ancak bu mektuptan ve elçiden İbn Bibi bahsetmemektedir.

Emir Çaşnigir Şemseddin Altunabe ve heyeti Ahlât'a yaklaşınca Sultan Celaledin Harezmşah'a bilgi verilmiş ve o da Selçuklu heyetinin layığı ile karşılanması talimatını vermiştir. Harezm emirleri, sultanın emrine uyarak Emir Semseddin'i karşıladılar. Ona izzet ve ikramda bulunarak saygı şartlarını eksiksiz yerine getirdiler.

Sultan Celaleddin'in huzuruna çıkınca alnını yere koymaktan mazur görünmek için Emir Şemseddin Altunabe, Ahlât sınırına gelmeden önce 'gut' (nekres)[4] hastalığına tutulmuş gibi yaparak üzerine merhem sürüp bir sedyeye oturmuştu. Doktorlara da sırrı saklamaları için sıkı tembih etmişti." (İbn-i Bibi 1996: 385)

Emir Şemseddin Altunabe, Sultan Celaleddin Harezmşah'ın huzuruna varınca yeri öpmediği için özür dileyip el öperek Sultan I.Alâeddin Keykubat'ın mektup ve hediyelerini takdim etti. Elçilik vazifesini tamamladıktan sonra otağına geçip dinlenmeye koyuldu.

Bu arada Emir Şemseddin, "Harezm emirlerini çağırarak muhteşem bir eğlence meclisi (bezm) düzenledi. Güneş gibi parlayan bir saki, ay parçaları arasında dolaşmaya başladı. Mecliste aç gözün bile rüyasında göremeyeceği öyle yiyecek ve içecek koydular ki Harezm emirleri, bir anda bu kadar bol ve çeşitli yiyecek görmekten, meclisin tertip ve düzeninden hayrete düştüler." (İbn-i Bibi 1996: 386)

Çaşnigir Şemseddin Altunabe'nin Ahlât'ta Sultan Celaleddin Harezmşah'ın emirlerine verdiği ziyafet ve tertip ettiği eğlence (bezm) Harezm emirlerinin başını döndürmüştür. Çaşnigir Şemseddin Altunabe'nin bu seyahat için hazırlıklı gitmesi, temsil ettiği devletin büyüklük ve ihtişamını rahatlıkla sergilemesini sağlamıştır. Harezm emirleri söz konusu davetten öyle etkilenmişlerdir ki, Sultan Celaleddin'in Selçuklu heyeti onuruna tertip etmeyi düşündüğü eğlencenin yapılmasına karşı çıkmışlardır. Bu karşı çıkış verilecek davette bir takım eksiklikler vesilesiyle mahcup olma kaygısından kaynaklanmaktadır. Heyetlerin karşılıklı geliş ve gidişlerinde yapılan bu tür merasimler tarafların birbirlerine karşı güç ve üstünlük gösterisi yapmalarına da fırsat vermektedir. Sultan Celaleddin Harezmşah'ın, Çaşnigir Şemseddin Altunabe onuruna vermeyi düşündüğü eğlencenin (bezm) tertip edilmemesi, bu büyüklük ve üstünlük yarışında Anadolu Selçuklu Devleti'nin bir adım önde olduğunu göstermektedir.

Çaşnigir Şemseddin Altunabe'nin, Sultan Celaleddin Harezmşah yanındaki ikamet süresi uzayınca Sultan I.Alâeddin Keykubad durumdan rahatsız oldu. Elçisi Çaşnigir Şemseddin Altunabe ve beraberindeki heyetin akıbetinden endişe duyan Sultan I.Alâeddin Keykubad, durumu en kısa zamanda öğrenip dönmesi için Emir Kemaleddin Kamyar'ı ulak olarak Ahlât'a gönderdi.

4 Gençlerde pek rastlanmayan, 40–65 yaşları arasında görülen bir romatizma hastalığıdır.

Bu meselede Nesevi, Çaşnigir Şemseddin Altunabe ile Emir Kemaleddin Kamyar'ın elçi olarak birlikte gönderildiğini ifade etmektedir. Ancak İbn Bibi ise önce Çaşnigir Şemseddin Altunabe'nin görevlendirildiğini, bu ziyaretin uzaması üzerine endişeye kapılan Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın hem durumu tetkik etmek ve hem de gerekli görüşmeleri yamak üzere Emir Kemaleddin Kamyar'ı görevlendirdiğini tespit ediyoruz. Bu arada Nesevi elçilik heyetinin temaslarındaki gecikmenin Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah'ın heyeti bir müddet yolundan alıkoyan tutumundan kaynaklandığını ifade etmektedir. (Necip Asım:1934:125; Turan 1988: 97)

Emir Kemaleddin Kamyar Ahlât'a varınca Çaşnigir Şemseddin Altunabe ile buluştu. Ayrıca nezaketen Sultan Celaleddin Harezmşah'ın da huzuruna çıkarak bir görüşme yaptı. Ancak bu ziyaret esnasında Selçuklu heyeti, yapılan görüşmelerden ve sohbetlerden hareketle Sultan Celaleddin Harezmşah'ın, Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın tasavvur ettiği tarzda bir dostluğa ve barışa yanaşmayacağı hissine kapıldılar. Bu durum üzerine Emir Kemaleddin Kamyar ve Çaşnigir Şemseddin Altunabe geri dönüş için Sultan Celaleddin Harezmşah'tan müsaade talep ettiler ve bu talepleri olumlu karşılandı. Sultan Celaleddin Harezmşah, Emir Kemaleddin Kamyar ve Çaşnigir Şemseddin Altunabe'yi dönüş yoluna çıkmadan önce tekrar huzura çağırarak bir görüşme daha yaptı. Selçuklu heyetine şunları söyledi;

"Ahlât şehri iyice sıkıştı. Yiğit askerlerimizin orada kazanacağı başarı bizi ferahlatacaktır. Böylece bu kadar zaman çektiğimiz zahmet boşuna gitmeyecek. Eğer Sultan'ın bu konudaki şefaatinin reddedilmesi, onun aklının köşesine ayrılık tozu kondurursa bundan sonra dileyeceğimiz özürler onu ortadan kaldırıp yok eder. Onun şerefli hatırını almak için elimizden ne geliyorsa onu yaparız. Siz şimdi selametle geri dönün ve ona samimi dileklerimizi bildirin. Sizden sonra da elçilerimiz varacak 'ahitname'leri ve mektuplarınızın cevaplarını getirecekler' " (İbn-i Bibi 1996: 387)

Emir Şemseddin Altunabe ile Emir Kemaleddin Kamyar, Ahlât yakınlarındaki Harezmşah ordugâhında Sultan Celaleddin'e veda ederek Konya'ya dönmek üzere Erzurum, Erzincan güzergâhına doğru yola çıktılar. Ahlât'ta yapılan görüşmelerde dostluğu tesis için bir anlaşma sağlanamadı. Gerek Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın oğlu ile Sultan Celaleddin Harezmşah'ın kızını evlendirmek suretiyle akrabalık tesis etme teklifi ve gerekse dostluk ahitnamelerinin hazırlanması işi gerçekleşmedi. (Necip Asım 1934: 125) Sultan Celaleddin Harezmşah cevaplarını sonra ayrıca bildireceklerini ifade ederek, Selçuklu heyetini diplomatik anlamda bir bakıma eli boş olarak geri göndermiştir.

Emirler, Erzurum'a gelince burada Melik Rükneddin Cihanşah tarafından karşılanıp misafir edildiler. Bu görüşme vesilesi ile Emir Şemseddin Altunabe ve Emir Kemaleddin Kamyar, Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah'ı, Sultan Celaleddin ile olan ilişkileri hususunda uyarmışlardır.

Emir Şemseddin Altunabe ve Emir Kemaleddin Kamyar'a, Sultan I.Alâeddin Keykubat'a sadık kalacağı hususunda güvence veren Erzurum Meliki Rukneddin Cihanşah bu sözünde durmamış ve emirler Erzurum'dan ayrıldıktan kısa bir süre sonra Sultan Celaleddin ile görüşmek için Ahlât'a gitmek üzere harekete geçmiştir. Melik Rukneddin Cihanşah, Sultan Celaleddin Harezmşah'ı Anadolu Selçuklu Devleti ile savaşmak üzere kışkırtmış ve Sultan I.Alâeddin Keykubad'a karşı tahrik etmiştir. Melik Rukneddin Cihanşah'ın bu ihanetini, Selçuklu Emirleri Şemseddin Altunabe ve Kemaleddin Kamyar Erzincan'a geldiklerinde öğrendiler. Dolayısı ile ihanet edeceğinden şüphe duydukları Melik Rükneddin Cihanşah'a yapılan ihtar ve uyarılar işe yaramamış oldu.

Sultan Celaleddin Harezmşah, Selçuklu heyeti dönerken onlara refakat edecek bir takım kimseleri de görevlendirmiş ancak Anadolu'nun ortasına varıldığında Selçuklu heyeti refakatçileri yarı yolda bırakıp süratle Sultan'ın huzuruna giderek dostluk ve ittifak teşebbüslerinde bir sonuç elde edilemediğini bildirdiler. (Turan 1988: 125)

Özellikle karşılıklı gerçekleştirilen son iki ziyarette yapılan görüşmelerin içeriğindeki önemli uyuşmazlık meselelerinden biri Harezmşahların Ahlât'ta sürdürdüğü kuşatma idi. Bu mesele iki devlet arasında kurulması planlanan dostluk ve işbirliğinin önündeki mühim engellerden biriydi. Sultan I. Alâeddin Keykubad, Moğol tehlikesinin büyüdüğü bu ortamda Eyyubilerle ve Harezmşahlarla iyi

geçinerek Ortadoğu'daki Müslüman devletlerin bu tehlike karşısında güçlü bir ittifak oluşturabileceği kanaatindedir. Bu fikrini Sultan Celaleddin Harezmşah'a gönderdiği mektuplarda ifade etmiştir. Sultan Celaleddin Harezmşah'ın ihtiraslı tutumu ve Ahlât'ın kuşatılması, Eyyubilerle Harezmşahların ilişkilerini bozacak ve Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın düşündüğü ittifakın gerçekleşmesini güçleştirecektir.

Sultan I. Alâeddin Keykubad ve Sultan Celaleddin Harezmşah arasında, Harezmşahların Ahlât'ı muhasarası dolayısı ile fikir ayrılığının çıktığı bu süreçte, Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah'ın, Sultan Celaleddin Harezmşah'ı Sultan I. Alâeddin Keykubad'a karşı kışkırtması, ilişkileri iyileştirme yerine daha da kötüleştirmiş ve tarafları birbirleriyle savaşa sürüklemiştir. Zira Rükneddin Cihanşah, başlangıçta Eyyubilerin Ahlât Naibi Hüsameddin Ali'yi Harezmşahlara Karşı desteklerken, Harezmşahların güçlenmesiyle oluşan tehlikeyi sezip Sultan Celaleddin Harezmşah'a tabi olmaya karar veriyor. Önce Sultan Celaleddin Harezmşah'a bir elçi gönderip kendisini metbu tanımak istediğine dair mesajını yolluyor. Sultanın, bu talebe olumlu bakması üzerine de bizzat Ahlât'a giderek Sultan Celaleddin Harezmşah ile görüşüp ona tabi olmuştur. (Turan 1988: 96) Bu durum Selçuklular ile Harezmşahlar arasında önemli bir sorun teşkil edecektir. Zira Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah, Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın amcazadesi olup Sultan Keykubad'a tabi olması karşılığında topraklarına dokunulmamış ve melikliğinin devamına müsaade edilmiştir. Hatta Rükneddin Cihanşah'ın bu politik manevrası karşısında, Sultan I.Alâeddin Keykubad elçisi Çaşnigir Şemseddin Altunabe ile gönderdiği mektupta Rükneddin Cihanşah'ın himaye edilmemesi ve kendisine teslimini Sultan Celaleddin Harezmşah'tan talep etmiş, ancak bu talep kabul görmemişti. Sultan Celaleddin Harezmşah, hem Eyyubileri karşına almış, hem mütecaviz tavrı ile Ahlât'ı muhasarada ısrarcı davranmıştır, Ayrıca Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah'ı kendisine tabi kılarak, Anadolu Selçuklu Devleti'nin iç meselesine müdahil olup Selçuklu toprakları üzerinde de yayılmacı bir politika takip etmiş görünmektedir.

Moğol tehlikesinin kapıları zorladığı bir zamanda Celaleddin tabiî müttefikleriyle muharebeyi göze alarak hem kendi feci akıbetini, hem de İslâm dünyasının maruz kaldığı felaketi süratlendirmiş oldu. (Turan 1988: 101)

Sultan I. Alaedddin Keykubad'ın Harezmşahlara Karşı Sefer Hazırlığı

Emir Şemseddin Altunabe ile Kemaleddin Kamyar Sultan Celaleddin Harezmşah nezdinde gerçekleştirdikleri Ahlât seyahati neticesinde Konya'ya dönünce yaptıkları temaslar ve görüşmeler hakkında Sultan I. Alâeddin Keykubad'ı bilgilendirmek üzere sultanın huzuruna çıktılar. Sultan'a olup bitenleri ayrıntılı olarak anlatırken Erzurum Meliki Rukneddin Cihanşah'ın Sultan Celaleddin Harezmşah ile birleşerek Selçuklulara karşı ittifak yaptığı bilgisini verdiler. Diğer yandan Ahlât muhasarası ve Harezmşahların askerî vaziyeti ile Sultan Celaleddin Harezmşah'ın ordusunda gördükleri sıkıntıları ve eziyetleri Sultan I. Alâeddin Keykubad'a rapor ettiler.

Emirler bu görüşme ve bilgilendirme neticesinde Sultan I. Alâeddin Keykubad'ı, Sultan Celaleddin Harezmşah ile savaşma konusunda teşvik ettiler. Sultan, Rükneddin Cihanşah İle Sultan Celaleddin'in Ahlât muhasarası başarıyla sonuçlandıktan sonra birleşerek kendisine ve Anadolu Selçuklu topraklarına saldıracakları şüphesine kapılmıştı. (Uyumaz 2003: 56) Yaşanan politik süreç böyle bir ihtimali kuvvetlendirmişti. Hatta Sultan Celaleddin Harezmşah Ahlât'ı ele geçirdikten sonra Hemedan'a gönderdiği fetihnamede Suriye ve Anadolu memleketlerini de ele geçireceğine dair beyanlarda bulunmuştur. (Uyumaz 2003: 57) Savaş hususunda ikna olan Sultan I. Alâeddin Keykubad hemen harekete geçti. İlk iş olarak Eyyubilerle ittifak yapmak için Emir Kemaleddin Kamyar'ı, Eyyubi Sultanı Melik Adil'in oğulları Melik Kamil, Melik Eşref ve diğer kardeşlerinden yardım almaya gönderdi. Diğer yandan Çaşnigir Emir Mubarizeddin Çavlı'nın, Ayaz-ı Mecnun adıyla bilinen Emir Esededdin-i Ayaz'ın, Emir-i Candar Mübarizeddin İsa'nın ve Nureddin Kemahi'nin komutasında on bin kişilik bir süvari ordusunun önden gidip diğer askeri birlikler gelinceye kadar geçitleri (derbent) tutmalarını emretti.

Emir Kemaleddin Kamyar, Melik Kamil ile Melik Eşref'in yanına varıp Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın Harezmşahlara karşı ittifak teklifini sundu. Eyyubî Meliklerinin söz konusu ittifaka sıcak bakmadıklarını ve çekimser kaldıklarını hisseden Emir Kemaleddin Kamyar melikleri ikna etmek için diplomatik becerisini sergileyip onlara şöyle seslendi; "Eğer bu yardım çağrısına uymazsanız, yarın Allah korusun, bir tehlike meydana gelir. Sultan'ın hareminin namahrem ellere düştüğünü görürseniz, o zaman pişmanlık duymanız ve hamiyet duygularınızın kabarması bir işe yaramaz." (İbn-i Bibi 1996: 388)

Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın hanımlarından "Melike Adile Hatun", Eyyubî Sultanı Melik Adil'in kızı ve dolayısıyla Melik Kamil, Melik Eşref ve diğer Eyyubi meliklerinin kardeşidir. Hal böyle olunca Emir Kemaleddin Kamyar'ın bu sözleri Melik Kamil'i, Melik Eşref'i ve onların kardeşlerini etkiledi.

Bütün Eyyubî melikleri bir araya gelip Harezmlilere karşı koymak ve Sultan I.Alâeddin Keykubat ile ittifak yapmak için harekete geçtiler. Melik Eşref, Harran'ı geçince geldiğini duyurmak için sultana haberciler yolladı. Sultan, Eyyubi meliklerinin kuvvetleri ile birlikte yardıma geldikleri haberini alınca Kayseri'den Sivas'a hareket etti. Melik Eşref'in ve beraberindeki Eyyubi kuvvetlerinin yaklaştığı haberini alınca bir yandan büyük emirlerinden ve zamanın ünlülerinden bir gurubu Melik Eşref'i karşılamaya yolladı. Diğer yandan da Melik Eşref ve kuvvetlerinin konuşlandırılacağı mevkide hazırlıklar yaptırdı.

Melik Eşref, riyasetindeki Eyyubî meliklerini karşılayan Sultan I. Alâeddin Keykubad, Melik Eşref'e iltifatlarda bulunup hal hatır sorduktan sonra şöyle seslendi; " 'Siz melik, kendinize zahmet verdiniz. Bu yolculukta mübarek vücudunuz çok yoruldu sizin uğurlu ayağınız ve kutlu bayraklarınızın feyzi ve bereketi ile bargâhımızın azametinin artacağını, makamımızın yükseleceğini, bargâhımızın güçleneceğini, ülke düşmanlarının kahrolacağını ümit etmekteyim. O sayede rahatlayacağız ve saltanatımız sürüp gidecek.' " (İbn-i Bibi 1996: 389) Emir Kemaleddin Kamyar'ın tercümanlık yaptığı konuşma sırasında Melik Eşref cevaben şöyle dedi: " 'Cihan padişahının gölgesine geldiğim için güneşe kafa tutuyor, müşteri yıldızıyla alay ediyorum.' " (İbn-i Bibi 1996: 390)

Sultan I.Alâeddin Keykubad hanımının kardeşi olan bu melikleri Harezmşahlara karşı vereceği mücadelede kendisine verdikleri askerî ve siyasî desteğin bir teşekkürü olarak büyük bir özenle karşılamış, onların her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak ve onları memnun edecek bir organizasyon yapmıştır. Melik Eşref ve beraberindeki heyet ve Eyyubî askerleri bu ağırlama karşısında gayet memnun olup tertip edilen eğlence meclisi (bezm) ve ziyafetler neticesinde yol yorgunluğundan arınmışlardır.

Sultan I. Alâeddin Keykubad ve Eyyubî melikleri bu hazırlığı yaparlarken diğer yandan Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah Sultan Celaleddin Harezmşah'ın huzuruna giderek Eyyubilerin ve Selçukluların Harezmşahlara karşı bir harekât hazırlığında oldukları haberini vererek birlikte hareket etme teklifinde bulundu. Ahlât'ı almış olan ve Malazgirt'i kuşatmaya hazırlanan Sultan Celaleddin Harezmşah, Rükneddin Cihanşah ile Malazgirt'te yakınlarında görüştü. Neticede Rükneddin Cihanşah'ın Erzurum'a dönüp hazırlıklarını yaparak Harput'a gelmesi ve bu arada Sultan Celaleddin Harezmşah'ın da Harput'a gelmesi neticesinde kuvvetlerini birleştirerek harekete geçmeyi kararlaştırdılar. Rükneddin Cihanşah'ın şahsi fikri Selçuklu ve Eyyubi kuvvetlerinin birleşmeleri engellenmeli ve her birine ayrı ayrı taarruz edilmeliydi. (Necip Asım 1934: 131; Uyumaz 2003: 57) Bu harekât planı Sultan Celaleddin tarafından da benimsenmiş olmasına rağmen uygulanamadı. Zira bu arada Sultan Celaleddin Harezmşah ciddi bir rahatsızlığa duçar oldu. Söz konusu sıhhat meselesi hazırlıkları ve harekâtın seyrini olumsuz etkiledi. Sultan tedavi olup iyileştiğinde ise zaten Selçuklu ve Eyyubi kuvvetleri birleşip güçlenmişlerdi.

Yassıçimen Savaşı 13 Ağustos 1230 (28 Ramazan 627)

Harezmşahlara karşı ittifak yapıp savaş hazırlığını tamamlayan Sultan I.Alâeddin Keykubad ile Melik Eşref ve kardeşleri, kuvvetleriyle birlikte buluşup istirahat ettikten sonra, harp için harekete geçtiler. Sultanın dergâhında davul (kös) sesleri yükselerek sefer çağrısını duyurdu.

Selçuklu-Eyyubî ittifakındaki Türk, Frenk, Gürcü, Rum, Rus ve Araplardan oluşan ordu, harekete geçti. Büyük bir kalabalık halinde bir haftada Akşehir[5] düzlüğüne vardılar.

Sultan Celaleddin'e, Sultan I.Alâeddin Keykubad ve Melik Eşref'in ve ülkenin diğer meliklerinin güçlü ve sayısı çok olan bir orduyla Akşehir düzlüğüne geldiğini haber verdiler. Sultan, Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah'ı yanına çağırdı ve durumu anlattı. Melik Rükneddin Cihanşah Sultana " ' o topluluk Yassıçemen 'e gelip çadırlarını otlaklara ve nehir kenarına kurmadan önce siz Sultanın atını hızlandırarak orayı tutması gerekir. Çünkü orayı ele geçirdiğiniz zaman zafer ve başarı yüce bargâhınızın eşiğine gelir. Bütün dünya sizin hüküm kabzanızın ve irade mührünüzün altına girer' " (İbn-i Bibi 1996: 394) cevabını verdi. Bu tavsiye üzerine Sultan Celaleddin, askeriyle birlikte bütün gece sabaha kadar at sürdü. Sabahleyin Yassıçimen'e vardı. Suyu ve otu denetimleri altına alarak oraya yerleştiler. Sultanın I.Alâeddin Keykubad'ın Erzincan bölgesini korumaları ve oranın derbentlerini ve geçit yerlerini tutmaları için gönderdiği askerler, Sultanın Şam Melikleriyle birlikte gelmekte olduğunu haber aldıkları zaman hep birlikte onun huzuruna gittiler. Orada Çaşnigir Emir Mübarizeddin Çavlı ile diğer meliklerin de görüşünü alarak öncü birliği (talaye) olarak bin kadar süvariyi dağın zirvesine göndermeye karar verdiler. Akşam olunca öncü birliği ordudan ayrıldı. Bütün gece sabaha kadar dağda at sürdüler.

Sultan'ın gönderdiği öncü keşif birliği hava aydınlandığında kendilerini Sultan Celaleddin'in kuvvetleri arasında kuşatılmış halde buldular. Bütün yollar tutulmuş vaziyette idi. Yakındaki dağ ve ovalar Cellaeddin'in kuvvetleriyle doluydu. Bu hal onlarda endişeye sebebiyet verdi. Harezm komutanı ve emrindeki neferler ellerinde Hindî kılıçlarla ve yaklaşık yüz bin kişiyle Selçuklu birliğine karşı hücuma geçti. Sabahtan akşama kadar devam eden muharebelerde Selçuklu birliği kahramanca savaştı. Zaman zaman süvariler atlardan düşünce piyade olarak mücadeleyi sürdürdüler ve Harezm ordusundan binlerce neferi öldürdüler. Öncü Selçuklu birliği bu ilk muharebede kayıplar verdi ve bir kısım neferler Harezmşahlara esir düştü. Harezm kuvvetlerinin sayısal üstünlüğü neticesinde Selçuklu keşif birliği destek kuvvet gelmediği ve yardım alamadığı için muharebeyi kaybetti. (İbn-i Bibi 1996: 395)

Bu ilk muharebede esir olan Selçuklu askerleri Sultan Celaleddin'in huzuruna götürüldüler. Sultan bu esirlerin zincire vurularak harp sonuna kadar tutulmalarını emretti. Diğer yandan Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah ile durum değerlendirmesi yapan Sultan Celaleddin, Melik Rükneddin'in övgülerine rağmen harbin gidişatı ile ilgili endişeler taşıdığını Rükneddin'e şu sözlerle ifade ediyor; "Ben bu ordudan endişeliyim. Karşılarında sert kayanın bile kalbinin eridiği onlar, bu günkü gibi savaşırlarsa, vay halimize. Görmedin mi, o bin kişi sayısı sınırsız olan bir orduya karşı neler yaptı? Askerlerimizden binlercesini dar mezara yolcu ettiler. Sen ordumun durumunu gördün. Ben bunlarla padişahlık yapamam." (İbn-i Bibi 1996: 396) Melik Rükneddin Sultan Celaleddin'in endişe ve kaygılarını gidermek için savaşılan bu öncü birliğin seçme bir birlik olduğunu geriye kalan Selçuklu birliğinin bu kadar yetenekli ve üstün olmayacağını iddia ederek onu teskin edip moral vermeye çalışıyor. (İbn-i Bibi 1996: 396)

Harezmşahlar cephesinde bunlar olurken Selçuklu ordusunda keşif amaçlı görevlendirilen birliğin, Harezmşahlar ordusu ile karşılaşıp esirler ve kayıplar verdiği ve bu muharebede başlarına gelenleri bu birliğin bakiyesi olarak dönebilen neferler Sultan I.Alâeddin Keykubad'a anlattılar. (Uyumaz 2003: 60) Sultan durum değerlendirmesi yapmak için Melik Eşref'i çağırtmıştır. Durumu öğrenen Melik Eşref büyük bir soğukkanlılık, vakar ve sebat göstererek durumu metanetle karşıladı. Ayrıca da Sultanı teskin etti.

5 Şu anda Sivas Vilayeti'nin Suşehri kazasına bağlı bir köy olan "Akşar"ın eski adıdır. İlçenin güneydoğusunda yer alır. İlçe merkezine uzaklığı 25 km.'dir. Eski bir yerleşim merkezi olan Akşar, eski tarihlerde Erzincan Akşehir'i veya Kemah Akşehir'i olarak isimlendirilmiştir. Bilhassa Selçuklu döneminde Suşehri yöresine idarî merkezlik yapmıştır.

Ertesi gün Selçuklu ordusundan bir öncü birlik tekrar harekete geçti bizzat Sultan tarafından yolcu edildi. İbn-i Bibi bu birlik için "Arap" ifadesini kullanmıştır ki muhtemelen Suriye'den gelen meliklere ait bir birlik olmalı. Diğer taraftan Harezm ordusundan da bir birlik öncü kuvvet olarak harekete geçmiş ve içinden nehir akan yeşil bir mekâna gelmişler ve burada istirahata başlamışlardı ki bu esnada Selçuklulara ait öncü birliği bu kuvvetlerle karşılaştılar. Hatta karşılaşmadan öteye Harezmşahlar kuvveti hazırlıksız ve gafil avlandılar. İki öncü birlik arasında hâsıl olan bu ikinci muharebede Selçuklu kuvvetleri galip gelerek Harezmşahlara ait birliği imha ettiler.

Selçuklu öncü birliğinin komutanı muharebeyi kazanınca Sultan I.Alâeddin Keykubad'a bir adamını göndererek zaferini haber verdi. Zafer haberini getiren kişi Sultanın bargâhına ulaşınca zaferi kutlamak için davullar çalındı ve bütün ordu bu zaferi kutladı. Sultan I.Alâeddin Keykubad muzaffer askerlerini överek, "Ey kalpleri temiz olan padişah dostları! Sizin savaşınızdan güneşin yüzü parladı. Sizin başarınızdan ülkenin yüzü güldü, dedi." (İbn-i Bibi 1996: 399)

Harezmşahlar cephesinde bu ikinci muharebenin mağlubiyetle sonuçlanmasının endişesi hâkim idi. Sultan Celaleleddin, Erzurum Meliki Rükneddin'e "iş senin söylediğin gibi olmadı. Ordumuz onların önlerinden kaçmaya başladı. Onlar bize kesin üstünlük kurdular. Oradaki askerlerimizden bir kişi bile kalmadı. Ben bu kilidin nasıl açılacağını bilmiyorum. Ordumuz yenilgiye uğrayınca düşman (Selçuklular) her tarafta duruma hâkim oldu. O gün senin sözüne uyarak yola çıktım. Kendi görüş ve düşünceme uymadım. Öyle derin bir denize düştüm ki, orda timsah gibi yüzmek gerekir" demiştir. (İbn-i Bibi 1996: 400) Böylelikle Sultan Celaleddin'in gidişatın kendi aleyhinde seyrettiğini ve Melik Rükneddin'in sözlerine itibar ederek de hata yaptığını kabul etmiş olduğunu tespit ediyoruz.

Mübarizüddin Çavlı komutasında olan ve rivayetlere göre 4000 ya da 7000 kişiden oluşan ilk öncü birliğin Harezmşahlara yenilmesi Sultan I.Alâeddin Keykubad'ı sarsmış hatta cesareti kırılmak üzere iken, (Turan 1984: 371) bu müteakip muharebelerin kazanılması sultana moral kaynağı olmuş ve harekâta devam kararı almıştır.

İkinci defa Selçuklu birliklerine kendi kuvvetlerinin mağlup olması Sultan Celaleddin'i iyice sarsmıştı. Sultan Celaleddin'in işleri iyice bozulmuş gibiydi. Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah'a bu gelişmeler karşısında şöyle dedi; " Ey adam! Senin düşüncen bana uğursuzluk getirdi. Ben kendi düşüncemle hareket etmeliydim. Fakat kendimi senin düşüncene kaptırdım. Şimdi kendimi Çin Denizi'ne düşmüş hissediyorum. Böyle derin bir denizden kim sağ çıkabilir? Ünlü askerlerimizden bir kısmı bu savaşta yere serildi. Kin ateşi öyle yükseldi ki, ayağını basan herkesi yakar. Bununla beraber gayret edip savaşa girelim. Şan ve şeref peşinde koşalım." (İbn-i Bibi 1996: 402)

Sultan Celaleddin'in bu sözlerine karşılık Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah, Sultana bu durumu dert etmemesini ve ilaveten daha önce Selçuklulardan alınan esirlerin katledilmesini tavsiye etti. Bu davranışın neticesinde Sultan Celaleddin'in rakipleri karşısında gücünün artacağını iddia etti. Bunun üzerine Sultan Celaleddin yedi yüz (700) kişiyi öldürttü. (İbn-i Bibi 1996: 403)

Selçuklu ve Harezmşah öncü birlikleri arasında gerçekleşen ilk muharebeyi Harezmşahlar, müteakip muharebeleri Selçuklu öncü birlikler kazanmıştır. (Sevim 2000: 177) Bu hal Selçuklulara ve müttefiklerine psikolojik bir üstünlük kazandırmıştır.

Sultan Celaleddin Harezmşah'ın kuvvetlerine karşı ordusunun öncü birliklerinin yapılan muharebelerde başarılı olması Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın ve müttefiklerinin morallerini yükseltti. Ordunun tamamı ile birlikte umumî bir taarruz için Selçuklular ve müttefikleri Eyyubi birlikleri tekrar harekete geçtiler. Bu arada Harezmşahlar ovada Selçuklulara karşı taktik ve tuzak hazırlığı içerisinde idiler. Alâeddin Keykubad ve Selçuklu ordusu ilerlemeye devam ederken susuzluk çekmeye ve bir çeşme, pınar aramaya koyuldular. Bu arada yüksek bir dağa çıktılar ve orada biraz ileride ve aşağıda bir düzlükte Harezmşahlara ait orduyu gördüler. Selçuklu kuvvetlerinden bir kısım birlikler dağın eteğine kadar inerek Harezmşahlara karşı taarruza geçip muharebeye tutuştular. Harezmşahlardan Selçuklu

ordusuna karşı çıkan birlik ilk anda bin civarında süvariden ibaret idi. Akşama kadar bu muharebe devam etti. Muharebe esnasında karşılıklı kayıplar verildi.

Sultan Alâeddin Keykubad başlangıçta öncü birliklerin mücadelesini izlerken; " Ey yol gösteren tanrı! Sen bağlanmış olan bu bağı aç. Şu karşı karşıya gelmiş olan iki ordudan inancı doğru olan benim ordumdur" (İbn-i Bibi 1996: 405) dedi. Daha sonra Sultanın otağını koruyan muhafızlar da aşağıya harp meydanına indiler. Selçuklu birlikleriyle Harezmliler karşı karşıya gelmişler ve iki ordu arasında iki meydanlık bir mesafe kalmış taraflar taarruz için son hazırlıklara başlamışlardır. Sultan I.Alâeddin Keykubad taarruz öncesi tekrar otağına gelerek abdest aldı ve dualar etmeye başladı.

Sultan Alâeddin Keykubad; " Ey doğru dinin yardımcısı! Başarı ve padişahlık sana layıktır. Bu pak canla vücudu sen süsledin. Yoksa bir avuç toprak neye yarar? Felek senin fermanına uyar. Senin fermanına uyana ne mutlu! Pak olan, yardım eden ve yol gösteren sensin. Her iki dünyada da sığınağım sensin. Biliyorsun ki, her işimde senden başkasından yardım istemem. Bu mührü ve tacı senin sayende buldum. Daha önce ne hazinem ne kılıcım ne de ordum vardı. Benim yalvarıp yakarışımı görüyorsun. Bana bağışladığın bu çetri koru. Bu savaş alanına başı dik olarak geldim. Bundan sonra senin yardımına ihtiyacım var" diyerek dua edip secdeye vardı. (İbn-i Bibi 1996: 405-406)

Sultan otağında geceyi dua ve yakarışlarla geçirdi. Daha sabahın ilk ışıklarıyla ayağa kalkıp bizzat kendisi de harbe hazırlandı. Silahlarını kuşandı. Ordu neferleri de zırhlarını kuşandılar ve bütün harp malzemelerini aldılar. Diğer yandan sultanın otağının önünde davullar (kös) çalınmakta ve bayraklar, sancaklar açılarak hazırlıklar tamamlanmaktaydı. Sultan şahsi hazırlıklarını tamamlayıp özel olarak hazırlanmış atına bindi ve harekete geçecekleri sırada Melik Eşref Sultana " Ey bütün dünyayı hükmü altında tutan! Felek bile senin emrinin dışına çıkmaz. Eğer atından iner de bir katıra binersen, bunun birçok faydasını görürsün. O zaman hasmının kalbi, göz gibi kanlanır, ordunun cesareti artar. Eğer ordunun ayağını zincirle bağlasan, dünyanın altını üstüne getirir" dedi. (İbn-i Bibi 1996: 407) Bunun üzerine bir katır çektiler ve sultan bu katıra bindi, sevinçten külahını havaya attı ve akabinde Selçuklu ordusu harp için harekete geçti.

Melik Eşref ve kardeşlerinin emrindeki müttefik Arap birlikleri ordunun merkezine tıpkı bir kara duvar gibi yerleştirildi. Sağ ve sol cenahın komutası bizzat Sultan I.Alâeddin Keykubad'da idi. Sultanın emrinde, Türkmen, Ermeni, Frenk, Müslüman ve Şam'lı askerler ve Harput sahibinin oğlu Artukşah bulunuyordu. (Uyumaz 2003: 60) Merkezdeki bu müttefik kuvvetlerle beraber ordunun sağ ve sol cenahları harekete geçtiler.

Diğer tarafta, Sultan Celaleddin yüksekçe hâkim bir tepeye çıkmış ve oradan Selçuklu ordusuna baktı. Sanki denizin dalgaları gibi hareket eden, coşan bu kuvvetleri görünce bir iç geçirip "Eğer bu ordu benim olsaydı, bunlarla Tatar ordusuyla savaşa girseydim, onların damarını çıkarır, o azgın köpeklerin kanlarıyla yeryüzünün otlarını sulardım" (İbn-i Bibi 1996: 408) dedi. Bir yandan gözyaşı döktü, korku ve endişe içinde aşağıya harp meydanına doğru hareket etti. Burada İbn Bibi, daha başlangıçtan itibaren Sultan Celaleddin'in bu sefer dolayısıyla bir pişmanlık içinde olduğunu sürekli vurgulamaktadır. Özellikle daha seferin başlangıcında öncü birliklerin yenilmesi bu pişmanlığı hat safhaya çıkarmış ve bu pişmanlığını müttefiki Melik Rükneddin ile paylaşmış bir bakıma sorumluluğu da ona atmıştır.

Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın harekete geçmesi ile bir nevi ordu da harekete geçti ve muharebe başladı. İlk hamle olarak Melik Gazi (Melik Eşref) ile Vezir Kemaleddin Kamyar, Harezm ordusunun sol tarafına saldırarak burada bulunan kuvvetleri mağlup ettiler. Harezm ordusunun sol tarafı aldığı bu darbe ile dağıldı ve bir panik havasında kaçmaya başladılar. Sultan Celaleddin bu hâli görünce bayrağını ve sancağını çıkararak üzgün bir şekilde ve kendini gizleyerek çekilmeye başladı.

Cüveynî, muharebenin daha başlangıcında Sultan Celaleddin'in sendelediğini, atının üzerinde durmakta güçlük çektiğini ve bunun üzerine yakınlarının sultana bir saat dinlenmesini tavsiye ettiklerinden bahseder. Hatta Sultan Celaleddin, dinlenmek için geri çekilirken merkezdeki özel

bayraklarının da geri çekildiğini ve bu durumu gören Harezmşah ordusunun sağ ve sol cenah kuvvetlerinin de sultanın yenildiği zannıyla geri çekildiğinden bahseder. Hatta Harezmşah ordusunun bu halini gören Sultan I.Alâeddin Keykubad Harezmşahların bir savaş hilesi tertiplediği düşüncesiyle birliklerine yerlerini terk etmeme tavsiyesinde bulunmuştur. (Alâeddin Ata Melik Cüveynî 1999: 370)

Muharebenin nihayetinde akşama doğru Harezmşah kuvvetleri perişan bir halde mağlup oldu; "esir, ölü, firari ve ganimet sonsuzdu. Savaş ve bozgun o kadar şiddetli idi ki, yalnız 15000 süvarinin uçurumlardan düşerek öldüğü, bir kısmının da atlarını bırakarak dağlara ve ormanlara sığındığı rivayet ediliyor." (Turan 1984: 372)

Selçuklu kuvvetleri, bozguna uğrayan Harezmşah kuvvetlerini takibe devam ederken, Selçukluların müttefiki olan Arap birlikleri yağmaya başladılar. Selçuklu ordusu yavaş yavaş ilerleyip uygun bir mahalde mola verdi. Bu arada bazı birlikler Sultan Celaleddin'i kışkırtan ve onunla ittifak yapan Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah'ı, ikiz kardeşi ve diğer devlet büyüklerine ulaşarak onları yakaladılar ve Sultan Alâeddin Keykubat'ın huzuruna getirdiler. Melik Rükneddin Cihanşah, Sultanın tahtının önünde yeri öptü. Utangaç bir biçimde sultanın ayağına kapandı, lakin Sultan I.Alâeddin Keykubad geçmişte olup bitenleri unutmuş gibi kin beslemeyen bir tavır sergiledi. Melik Rükneddin'i bargâhta rahat ettirmesi için onu bir kumandanına emanet etti. Sultanın bu bağışlayıcı tavrı devlet büyüklerini şaşırtmıştı. Sultan Devlet büyüklerinin ve kahraman askerlerinin şaşkınlığı karşısında tutumunu "aslan tilkiye kin beslemez" sözleriyle savundu. (İbn-i Bibi 1996: 409) Melik Rükneddin, ordusu, silah ve teçhizatı, şanı, şöhreti ve zenginliği olan bir melik olarak geldiği harp meydanında her şeyini yitirmişti.

Sultan Alâeddin Keykubad'ın müttefiki olarak harbe iştirak eden Melik Eşref sultanın huzuruna geldi ve onun lütuf ve ihsanlarına mahzar oldu. Sultan I. Alâeddin Keykubad, Melik Eşref'i çok överek "Ey bütün Arapların övüncü! İki gözüm seni görmekten aydınlandı. Zaman senin iyiliğinden gül bahçesine döndü" dedi. (İbn-i Bibi 1996: 409) Melik Eşref bu övgülere yeri öpüp saygısını gösterdikten sonra geri çadırına döndü.

Sultan Alâeddin Keykubad bu zafer ile ilgili olarak ordunun serverlerine şöyle dedi: "Harezmşah'ın yaptıklarına şaşıyorum. Sanki o perdeden çıkan bir oyuncunun oyuncağıydı. O bir kendini gösterip sonra kayboldu. Kimse böyle bir savaş görmedi." (İbn-i Bibi 1996: 409)

Sultan I. Alâeddin Keykubad namazgâha gelerek şükür namazı eda edip şöyle dua etti: " Ey doğrunun yardımcısı! Dünyayı ve dini yöneten sensin. Senin gücünden destek buldum. Dünyada iddiacının sonu geldi. Bana öyle dil ver ki, sana övgü söyleyeyim. Çünkü övgü sen büyüğe yaraşır. Senden beklediğim her şeyi yaptın. İsteklerim dergâhında kabul gördü. Şu anda insanlara şefaat edenin (peygamber) ruhuna binlerce samimi selamımı ulaştır. Onun taraftarlarına, dostlarına, adamlarına ve geride bıraktığı ailesine ve ona tabi olanlara da." (İbn-i Bibi 1996: 410)

Sultan I.Alâeddin Keykubad, bu zaferle birlikte Sultan Celaleddin Harezmşah'ın oluşturduğu tehdit ve tehlikeden kurtulmuş oldu. Sultan Celaleddin Harezmşah ise İslâm'ın büyük mücahitlerinden biri olmuşken, askerî kudret ve dehasının üstünlüğüne rağmen siyasi hataları yüzünden bu yenilgi ile kendi sonunu hazırlamıştır. Hatta sadece kendi sonunu hazırlamakla kalmamış; "Moğol istilası karşısında Eyyubiler ve Selçuklular ile birlikte kurulması sağlam bir seddin yıkılmasına sebep oldu." (Turan 1984: 373)

Yassıçimen Savaşı'nı kazanan Sultan bu başarılı muharebenin ertesi günü ordusunu tekrar hazırlatarak Erzurum istikametine yöneldi. Bu arada yolda bir şahıs harpten kaçan Harezm ordusunun bir birliğinin kaçarken yol üzerindeki bir nehri geçmeye çalışırken telef olduğu haberini getirdi. Sultan bu haberin tetkiki için bir birlik görevlendirildi. Neticede haberin doğru olduğu ve söz konusu birliğin tamamen öldüğü tespit edildi ve bu birlikten kalan silah ve teçhizat getirerek sultanın cephaneliğine (zerad- hane) koydular.

Sultan I.Alâeddin Keykubad ordusu ile birlikte Erzurum'a varınca Erzurumlular kapıları kapayarak direnç gösterdiler. Bunun üzerine Sultan Keykubad, Melik Rükneddin Cihanşah'tan güvendiği bir adamını şehre göndermesini ve teslim olmalarını tavsiye etmesini istedi. Melik Rükneddin'in bir adamı ile bir Selçuklu devlet büyüğü şehre giderek Melik Rükneddin'in mesajını ilettiler. Bunun üzerine şehrin ileri gelenleri olup bitenlerden dolayı Melik Rükneddin ve kardeşlerine ve hatta Melik Rükneddin'in emirlerine zarar verilmemesi ve halkın mallarının yağmalanmaması kaydıyla teslim olmayı kabul ettiler. Sultan I.Alâeddin Keykubad bunun üzerine bir yazılı ahitname hazırlatarak şehrin ileri gelenlerine yolladı. Bunun üzerine Candar Hüsameddin ile diğer şehrin ileri gelenleri Sultanın huzuruna gelerek teslim olduklarını bildirip bağlılıklarını beyan ettiler. (İbn-i Bibi 1996: 412)

Melik Eşref, Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah için sultandan şefaat diledi. Diğer kardeşleri de bu hususta Melik Eşref'e uydular. Sultan müttefiklerinin isteklerini kabul etti. Sultan Melik Rükneddin'i affettiğinin işareti olarak ona bir "aman yüzüğü" , kıymetli bir hilat, birçok altın ve bir özel at gönderdi. Huzuruna gelip Melik Eşref'in yanında elini öpme şerefini ona bahşetti. Bunun üzerine Sultan, Melik Rükneddin Cihanşah'a bağlı yerlere ilave olarak Aksaray mahrusesini, kardeşine Eyüphisar'ı muaf ve müsellem ikta olarak verdi. (İbn-i Bibi 1996: 413)

Büyük lütuflarda bulunarak Melik Rükneddin Cihanşah'ı Aksaray'a diğer yandan bir kısım kuvvetlerini de Sultan Celaleddin'in durumunu öğrenmek için Ahlât'a gönderdi. Ancak olup bitenleri haber alan Sultan Celaleddin'in naipleri Ahlât'ı boşaltmışlar ve Karadağ (Erran) istikametine doğru çekilmişlerdi. (İbn-i Bibi 1996: 413)

Nesevî, Yassıçimen Savaşı sonrasında Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın, amcazadesi Erzurum Meliki Rukneddin Cihanşah'ı öldürttüğünü yazmaktadır. (Necip Asım 1934: 132) Ancak İbn Bibi ise yukarıda da izah ettiğimiz üzere Rükneddin Cihanşah'ın, Melik Eşref ve kardeşlerinin ricası ile affedildiğini kaydetmektedir.

Sultan, kendisi ile müttefik olan ve bu zaferde katkısı bulunan Melik Eşref'e ihsanlarda bulundu. Atına binerek Melik Eşref'i uğurlamak için uzunca bir mesafeyi onunla gitti. Sonra vedalaşarak geri otağına döndü.

Sultan geri dönünce durum değerlendirmesi yapmak için çağırdığı kale muhafızları ve vilayet naipleri ile görüştü. Onlarla konuştuktan sonra zahireleri, cephaneleri, ihtiyatları ve kale işlerini yoluna koyduktan sonra o bölgelere makamlarına uygun kişiler tayin etti. Daha sonra sultanın talimatıyla fetihnameler yazılarak Yassıçimen Zaferi ve Erzurum'un fethi bağlı beyliklere ve komşu ve dost ülkelere duyuruldu. (İbn-i Bibi 1996: 414)

Yassıçimen zaferi ile Sultan Celaleddin Harezmşah'tan kaynaklanan tehdit ve tehlikeleri bertaraf eden, Erzurum'un fethi ile de Anadolu Türk birliğinin tesisinde önemli bir aşama kaydeden Sultan I.Alâeddin Keykubad, devlet ve ülke işlerine bakmak için Kayseri'ye dönmüştür. Kayseri'nin Müslüman ve Hıristiyan halkının birlikte iştirak ettiği büyük bir merasim ile karşılanmıştır. (Uyumaz 2003: 62)

Sonuç:

XIII. yüzyıl kaynakları içerisinde, araştırma konumuzu teşkil eden savaş ve Selçuklular ile Harezmşahlar arasındaki siyasî ve askerî münasebetlere en fazla yer veren İbn Bibi'dir. Alâeddin Ata Melik Cüveynî Tarih-i Cihan Güşa'da bu münasebetlere ve söz konusu savaşa bir iki sayfa ayırmış ve teferruata yer vermemiştir. Aynı şekilde Nesevî de bu konuyu iki sayfada geçiştirmiştir hatta Nesevî rivayetlere dayanarak bu konuyu takdim ederken İbn Bibi'nin verdiği bilgilerle çelişkiye düşmektedir. Burada dikkati çeken çelişkilerden biri Nesevî'nin Yassıçimen Savaşı neticesinde Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah'ın Sultan I.Alâeddin Keykubad tarafından öldürtüldüğü iddiasıdır. Ancak İbn-i Bibi başta olmak üzere diğer kaynaklar bu bilgiyi doğrulamamaktadırlar. Hatta Erzurum'un, Sultan I.Alâeddin Keykubad tarafından muhasara edilmesi esnasında, şehri müdafaa eden Erzurumluların Rükneddin Cihanşah tarafından ikna edildiği bilinmektedir.

Yassıçemen Savaşı'nın galibi, mevcut tarihi kayıtları ve bu dönemi anlatan eserlerdeki malumatları dikkate aldığımızda Anadolu Selçuklu Sultanı I.Alâeddin Keykubad'dır. Savaşın kazananı noktasında herhangi bir bilgi farklılığı ya da bir görüş ayrılığı söz konusu değildir.

Ancak savaşı kimin kazandığı meselesinden çok bu savaşın doğurduğu neticeler daha mühimdir. Zira Yassıçimen Savaşı'nın hem Sultan I.Alâeddin Keykubad ve Anadolu Selçuklu Devleti, hem de Sultan Celaleddin Mengübirti ve Harezmşahlar Devleti açısından doğurduğu neticeler hep olumlu ya da hep olumsuz olarak nitelenebilecek düzeyde değildir. Bu savaşın neticelerini değerlendirirken Anadolu Selçuklu Devleti ve Sultan I. Alâeddin Keykubad cephesini ayrı Harezmşahlar ve Sultan Celaleddin Mengübirti cephesini ayrı değerlendirmek gerekmektedir.

Sultan I.Alâeddin Keykubad Yassıçimen Savaşı öncesinde Harezmşah Sultan Celaleddin Mengübirti ile iyi ilişkiler tesis etmeye özen göstermiş, bu yakınlaşmayı ve dostluğu özellikle yaklaşan Moğol tehlikesi dolayısı ile önemsemiştir. Ancak ne var ki, gerek Sultan Celaleddin Mengübirti'nin Ahlât'ı kuşatarak, Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın uyarılarına rağmen yağmalaması ve gerekse Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah'ın tahriklerine kapılarak Anadolu Selçukluları'na karşı sefer tertip etmesi bu dostluğa ve yakınlaşmaya gölge düşürmüştür. Sultan I.Alâeddin Keykubad, kendi aleyhinde Sultan Celaleddin Mengübirti etrafında oluşan ittifaka karşı, Eyyubî meliklerinden Melik Eşref'i yanına alarak yeni bir ittifak tesis etmiştir. Yassıçimen Savaşı öncesinde her iki tarafın öncü birlikleri arasında yapılan muharebelerde Anadolu ittifakına bağlı birliklerin başarılı olması, Sultan Celaleddin Mengübirti'de büyük pişmanlıklara vesile olmuştur. İbn Bibi eserinde Sultan Celaleddin Mengübirti'nin bu pişmanlıklar vesilesi ile Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah'a serzenişte bulunduğunu ifade etmektedir. Bu serzenişler yaklaşan büyük harbin neticesinin aleyhine olacağını Sultan Celaleddin Mengübirti'nin önceden sezinlediğini göstermektedir.

Yassıçimen Savaşı, Selçuklu-Eyyubî ittifakının lehine sonuçlanınca, Sultan Celaleddin Mengübirti harp meydanını terk ederek geri çekilmiş ve kaçmıştır. Savaşın galibi Sultan I.Alâeddin Keykubad muzaffer bir eda ve haklı bir gururla Erzurum'a giderek Erzurum ve havalisini de ülkesine katmıştır. Bu savaşın neticesinde Anadolu Selçuklu Devleti Doğu Anadolu'da hâkimiyet sahasını genişletmiş ve bu bölgede Türk birliğini tesis etmiştir. Diğer yandan Gürcistan'a bir sefer tertip ederek Anadolu Selçuklu Devleti'nin sınırlarını Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelere kadar genişletmiş böylece ticaret yolları üzerinde tesis edilen bu hâkimiyet ile ülkesinin ve devletinin zenginliğine yeni zenginlikler katmayı başarmıştır. Yassıçimen zaferi Anadolu Selçuklu Sultanı I.Alâeddin Keykubad'ın Selçuklu sultanları içerisinde başarılı ve seçkin kişiliği ile ön plana çıkmasında belirleyici bir olaydır. Ne var ki Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın beklenmedik şekilde erken vefatı onun Anadolu ve yakın doğuda tesis ettiği düzenin bozulmasına sebep olmuştur.

Sultan Celaleddin Mengübirti Yassıçimen Savaşı'nı kaybedince İran ve Azerbaycan dolaylarına çekilmiş, kendisini ve devletini ayakta tutmak için bir toparlanma gayreti içerisine girmişse de başarılı

olamamıştır. Bir bakıma Yassıçimen Savaşı hem Sultan Celaleddin Mengübirti'nin hem de Harezmşahlar Devleti'nin sonunu hazırlamıştır. Moğol saldırıları Harezmşahlar Devleti'nin sınırlarına, egemenlik alanlarına dayanınca, Sultan Celaleddin Mengübirti, Selçuklular, Eyyubiler ve diğer Yakın Doğu devletleri ile bu tehlikeye karşı ittifak tesis etmek istemişse de Yassıçimen Savaşı ve öncesinde takip ettiği istikrarsız politikalar nedeniyle bu gayretleri boşa çıkmıştır. Planladığı ittifakı oluşturamayan Sultan Celaleddin Mengübirti Moğollara mağlup olmuş ve Moğollardan kaçarken vefat etmiştir. Sultan Celaleddin Mengübirti'nin vefatı ve Moğol yenilgisi ile Harezmşahlar ordusu dağılmış ve Harezmşahlar Devleti'de yıkılmıştır.

Yassıçimen zaferinde elde edilen ganimetlerin çokluğu dolayısı ile Selçukluların maddi kazanç noktasında bu harpten kârlı çıktıkları hatta Anadolu'da bu zafer sonrasında bolluktan dolayı köle, at ve silah fiyatlarının ucuzladığı da tespit edilmiştir.

Ancak bu zaferin siyasî ve iktisadî kazançlarına rağmen Selçuklu ve Türk tarihi açısından olumsuz bir yönünün de bulunduğu gerçektir. Çok iyi bir asker olan ve güçlü bir orduya sahip bulunan Sultan Celaleddin Harezmşah bu yenilgiden sonra bir türlü devletini toparlayamamış ve vefatı ile de Harezmşahlar Devleti yıkılmıştır. Harezmşahları takip eden Moğollar böylelikle Selçuklu Devletinin sınırlarına dayanmışlar hatta zaman zaman Selçuklu egemenlik sahasına yönelik keşif harekâtlarına başlamışlardır. Diğer yandan başsız ve devletsiz kalan Harezmliler de Selçuklu sınırlarında tehlike oluşturmayı sürdürmüşlerdir.

Devlet adamlığı ve ileri görüşlülüğü itibariyle güçlü ve donanım sahibi olan Sultan I.Alâeddin Keykubad, akıllı bir siyaset takip ederek Yassıçimen'de bozguna uğrayan Harezmşah ordusunun yetenekli kumandanlarını ve bir kısım devlet erkânını istihdam edip Selçuklu hizmetine alarak onların tecrübe ve yeteneklerinden yararlanmıştır. Böylelikle Moğol tehlikesi bir müddet ertelenebilmiştir.

Bütün bu tespitlerden hareketle Yassıçimen Savaşı'nın öncesinde ve sonrasında gelişen siyasi olaylar, Yakın Doğu için oluşan Moğol tehlikesi karşısında bu muhitteki Müslüman devletlerin gerekli tedbir ve önlemleri almalarına mani olmuştur. Gerek Yassıçimen Savaşı öncesinde Sultan I.Alâeddin Keykubad'ın, gerekse bu savaş sonrasında Sultan Celaleddin Mengübirti'nin, Moğol karşıtı ittifak çabaları başarısız olmuştur. Zira bu savaştan çok sonra Sultan I.Alâeddin Keykubad ile Melik Eşref'in, Sultan Celaleddin Harezmşah ile barıştıklarını fakat onun Moğollara karşı yardım ve destek talebine olumlu bakmadıklarını ve yardım etmediklerini görmekteyiz. Bu haliyle dağınık ve düzensiz bir siyasî yapıya sahip olan Yakın Doğu, Moğollar tarafından kolaylıkla istila edilmiştir. Selçuklu-Harezmşah yakınlaşmasını engelleyen faktörün, yine Selçuklu ailesinden gelen Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah olduğu da dikkate alınmalıdır. Moğollara karşı ittifak oluşturulamamasında yerel güçlerin kendi varlıklarını ve güçlerini korumak için büyük devletlerarasında sürekli gerginlik yaratan bir siyaset takip ettikleri tespitini de yapmalıyız. Dolayısı ile bu küçük hesaplar büyük ittifakların oluşumunu engellemiştir. Moğol istilası ve bu istilanın doğurduğu ağır siyasî ve kültürel tahribatı da düşünerek, Yassıçimen Savaşı'nın Moğol tehdidi önünde set oluşturabilecek bir Selçuklu-Eyyubi-Harezmşah ittifakı ihtimalini ortadan kaldırdığını, bir başka ifade ile bu savaşın Moğolların daha erken zamanda Yakın Doğuya gelmelerine imkân ve fırsat verdiği sonucuna da varılabilir.

Netice itibariyle, Selçuklular ile Harezmşahlar arasındaki siyasî rekabet ve söz konusu savaşın neticesinde yaşanan olaylardan çıkarılacak önemli bir ders ve önemli bir sonuç daha vardır; Bu yaşanan olaylar göstermiştir ki, Orta Doğu'da yaşayan toplumların rekabetinden kazançlı çıkanlar, bu coğrafyanın aslî unsuru olan milletler değil, hep yabancılar olmuştur. Bu durum, günümüzde ve gelecekte bu coğrafyanın siyasî aktörleri olacak kişi ve kadroların mutlaka dikkate almaları gereken bir neticedir. Bu siyasî aktörlerin, Orta Doğu'nun barış ve huzur içinde, istikrarlı bir şekilde idare edilmesine özen göstererek, bölge üzerinde emelleri olan emperyalist güçlere hizmet etmekten uzak durmaları gerekmektedir.

Kaynakça:

-Alaaddin Ata Melik Cüveynî; Tarih-i Cihan Güşa, Çeviren; Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999

-Erzi, Adnan Sadık; "İbn-i Bibi", İslam Ansiklopedisi, V/II, s.712-718

-İbn-i Bibi, El Evamirü'l Ala'iyye Fi'l-Umurı'l Ala'iyye -I, (Tıpkı Basım) , Hazırlayan; Adnan Sadık Erzi, Ankara 1957

-İbn-i Bibi, El Evamirü'l Ala'iyye Fi'l-Umurı'l Ala'iyye (Selçukname) –I, Çeviren; Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara1996

-İbn Bibi, Selçukname, Çeviren: Mükrimin Halil Yinanç, Kitabevi, İstanbul 2007

-Necip Asım; Celâlüttin Harezmşah, Devlet Matbaası, İstanbul 1934

-Sevim, Ali; Anadolu'nun Fethi (Selçuklular Dönemi), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000

-Taneri, Aydın; Celalu'd din Harizmşah ve Zamanı, Kültür Bakanlığı, Ankara 1977

-Taneri, Aydın; "Celaleddin Harezmşah", İslam Ansiklopedisi, Cilt: VII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1993, s.249

-Turan, Osman; Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988

-Turan, Refik; "Alâeddin Keykubad'ın Doğu Anadolu Siyaseti", Selçuk Dergisi, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Sayı:3, Haziran 1988. s.84–85

-Uyumaz, Emine; Sultan I.Alâeddin Keykubad Devri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003

Taş İli Gazetesi'nde Şeyh Sait İsyanı Hakkında Yayınlanan Haber Ve Yorumlar Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluatıon On The News And Comments About On The Sheikh Sait Revolt Published In The "Taş İli" Newspaper

Yrd. Doç. Dr. Cihat YILDIRIM *

Öz:

Şeyh Sait İsyanı, cumhuriyetin ilanından kısa bir sonra ortaya çıkan ilk geniş çaplı isyandır. Milli Mücadele'nin zaferle neticelenmesinden hemen sonra Lozan Barış Görüşmeleri başlamadan Büyük Millet Meclisi saltanatı kaldırmıştır. Birinci meclis fesih edilip seçimler yapıldıktan sonra toplanan ikinci mecliste bir hükümet bunalımı yaşanmış ve bu siyasî bunalımı aşmak adına "meclis hükümeti" sisteminden vazgeçilerek kabine sistemine geçilmiştir. Bu değişim aşamasında da cumhuriyet ilan edilmiştir. 3 Mart 1924 tarihinde yapılan düzenleme ile de hilafetin kaldırılması söz konusu olmuştur. Milli Mücadele sonrası üç yıllık aşamada devletin siyasî ve hukukî yapısı yeniden şekillenmiştir. Ancak altı asırlık saltanat geleneğinin bir sonucu olarak toplumda bu siyasî ve hukukî değişime karşı olanlar bulunmaktadır.

Diğer yandan II. Meşrutiyet döneminden itibaren Osmanlı ülkesinde özellikle sınırlı olmakla birlikte bir ayrılıkçı "Kürt Hareketi" de şekillenmeye başlamıştır. Şeyh Sait İsyanı bu rejim değişimi ve ayrılıkçı Kürt hareketinin etkisi ve gölgesinde vuku bulmuştur. İsyana katılanlar başta İslam, şeriat ve halifelik adına hareket ederken isyanın hazırlanmasında etkili olanlar siyasî gayelerini de katarak olayı başka bir boyuta taşımışlardır.

Taş İli Gazetesi İçel'in resmî vilayet gazetesidir. Gazete yerel haberler yanında ülke gündemini ilgilendiren önemli siyasî ve askerî hadiselere karşı duyarlı davranmış ve bu bağlamda Şeyh Sait İsyanı ile ilgili haberleri de okurlarına ulaştırmıştır. Bir yandan da yayınladığı makalelerle konu hakkında okurlarını bilgilendirme gayreti içerisinde olmuştur.

Anahtar kelimeler: Taş İli Gazetesi, Şeyh Sait İsyanı, İçel, Takrir-i Sükûn Kanunu,

* Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, drcihat68@hotmail.com

Abstract:

The Sheikh Sait Revolt is the first large-scale revolt that emerged shortly after the declaration of the Republic. Immediately after the victory of the National Struggle, the Grand National Assembly lifted the sultanate before the Lausanne Peace Talks began. After the first parliament was annulled and the elections were held, a second parliamentary government crisis was settled and the cabinet system was passed from the "parliamentary government" system to overcome this political crisis. At the time of this change, the republic was declared. With the arrangement made on March 3, 1924, the removal of the Khilafah was also a matter of concern. In the three years after the National Struggle, the political and legal structure of the state has been reshaped. However, as a result of the tradition of six centuries of societies, there are those who oppose this political and legal change.

On the other hand, In the Ottoman period since the II. Constitutional period, a separatist "Kurdish Movement" has begun to take shape, albeit limited. The Sheikh Sait Revolt was found in the influence and shadow of this regime change and separatist Kurdish movement. While the members of the Islamic movement acted primarily in the name of Islam, sharia and caliphate, those who are influential in the preparation of the rebellion have moved to another dimension by adding their political interests.

The Taş İli Nevspaper is the provincial newspaper of Içel. In addition to local news, the newspaper was sensitive to major political and military incidents involving the country's agenda, and in this context conveyed news about the Sheikh Sait Revolt to its readers. On the other hand, the publications have made an effort to inform their readers.

Keywords: The Taş İli Nevspaper, The Sheikh Sait Revolt, İçel, The Takrir-i Sükûn Law

Giriş

Milli Mücadele'nin zaferle neticelenmesinden itibaren bir dizi inkılâplar gerçekleştirilmiştir. Bu inkılâplar saltanatın kaldırılması, cumhuriyetin ilanı ve hilafetin ilgası gibi siyasî temelli inkılâplardır. Söz konusu inkılâplar ile Türk Devleti'nin yeni yönetim biçimi şekillenmiştir. Elbette altı asırlık saltanat geleneğinden gelen Türk halkı içinde saltanat ve hilafet taraftarlarının olması ve yeni rejime muhalefet edenlerin bulunması doğaldır. Cumhuriyet rejimi bu söz konusu muhalefete kaşı ilk ciddi sınavını Şeyh Sait İsyanı ile vermiştir.

Şeyh Sait İsyanı başlangıçtan itibaren rejime muhalefet kaynaklı bir isyan olarak görünse de sadece rejim aleyhtarlığı ile şekillenmiş bir hareket olmadığı ve Türkiye'nin Güneydoğusu ile Irak ve Suriye'nin kuzeyinde bir Kürt Devleti kurma emeline yönelik olduğu da bilinmektedir. İsyanın bu ayrılıkçı yönü isyanın zamanlaması ile de anlamlı hale gelmektedir. Zira isyan Musul Meselesi'nin Milletler Cemiyeti'nde müzakere edildiği bir döneme denk gelmektedir.

İngiltere 1919'da "Kürdistan" yaratmak uğruna yoğun çabalar sarf etmiş ve Musul'un geleceği meselesini de "Kürdistan" projesi ile ilişkilendirmiştir. "Musul'un sınırları veya kapsadığı alan İngiliz dış politika yapımcılarına bakılırsa,'Güney Kürdistan'ın bir parçasıydı. Bu itibarla 'Kürdistan' siyaseti oluşturulmadan Musul'un kaderi kesin çizgilerle belirlenmeyecekti. Yalnız Londra'nın düşünce çizgisine göre 'Büyük Kürdistan' Anadolu topraklarına sarkıyordu." (Öke 1992:6) İngiltere'nin bir bağımsız "Kürdistan" hedefinin aynı zamanda bağımsız "Ermenistan" projesi ile de ilgili olduğuna dair deliller de mevcuttur. Zira 27 Ekim 1918'de Bağdat'ta bulunan bir İngiliz siyasî ajanı Londra'ya gönderdiği bir telgrafta "müttefikleriyle birlikte majestelerinin hükümetinin bağımsız bir Ermeni ve onun yanı sıra bir Kürt Konfederasyonu kurmayı amaçladığını 'sandığını' belirtiyor ve birincinin gerçekleştirilme şansı için ikincinin tesisinin vazgeçilmez bir şart olduğunu iddia ediyordu. Söz konusu mutasavver iki devlet ancak Musul'a egemen bir yabancı güç tarafından yaratılabilir ve kontrol edilebilirdi" (Öke 1992:7)

Bu kayıtlar da gösteriyor ki bağımsız Kürdistan projesi, bağımsız Ermenistan'ın ya da "Büyük Ermenistan"ın kurulabilmesi ve yaşatılabilmesi için bir araç olarak kurgulanmış ve her iki hedefin gerçekleşme şansı ve ihtimali Musul'a egemen olma meselesi ile ilişkilendirilmiştir.

Bildirimiz elbette başlı başına Musul Meselesi ya da Ermeni Meselesi olmamakla birlikte Musul Meselesi'nin alevlendiği süreçte bu mesele ile Nasturi Ayaklanmaları'nın ve Şeyh Sait İsyanı'nın anlamlı bir şekilde ilişkili olduğu aşikârdır.

Musul Meselesi ile ilgili olarak Milletler Cemiyeti bünyesinde oluşturulan "Araştırma Komisyonu"nun üyeleri 13 Kasım 1924 'de Cenevre'de buluşarak çalışmalarına başlamıştır. Komisyon üyeleri Cenevre'den Londra'ya oradan da İstanbul'a gelerek İngiltere ve Türkiye hükümet yetkilileri ile görüşmüştür. Daha sonra 16 Ocak 1925'te Bağdat'a ulaşan komisyon saha çalışmalarına başlamıştır. (Öke 1992:6; Babaoğlu 2012: 93)

Şeyh Sait İsyanı, bir yandan Nasturi Ayaklanmaları'nın etkisini sürdürdüğü ve diğer yandan Milletler Cemiyeti'nin Musul Meselesi'nin çözümüne yönelik olarak inisiyatif aldığı bir dönemde gerçekleşmiş ve ülke siyasetini derinden etkilemiş ve önemli sonuçlar doğurmuştur. Kemal Karpat'a göre Şey Sait İsyanı'nın amacı Doğu Anadolu'da bağımsız bir Kürdistan kurmak ve halifeliği yeniden diriltmekti. Bu, aynı zamanda, doğu bölgesinde köyleri denetim altına alarak derebeylik sistemini parçalamak yeteneğini gösteren hükümet otoritesine karşı bir tepkiydi. (Karpat 2010:133)

Cumhuriyetin ilanından sonara hilafetin kaldırılması, geri kalan hanedan mensuplarının yurt dışına çıkarılması, Hamidiye Alayları'nın lağvı ile merkez teşkilatının ülke sathına hâkim vaziyete getirilmesi, Tevhid-i Tedrisat ile medreselerin kapatılması, Efkâf-ı Şeriye Vekâleti'nin ilgası ve devlet kontrolünde resmî bir din ile Diyanet İşleri Reisliği'nin kurulması, şer'i mahkemelerin kapatılıp 1840'lardan itibaren ülkeye giren batı hukuk normlarıyla karar verecek yeni mahkemelerin kurulması gibi inkılâp ve tedbirlere en şiddetli muhalefet Doğu ve Güney Doğu'da yaygın ola şeyhlik düzeni ve dolayısıyla Şeyh Sait gibi kişilerden gelmişti. İsyanın zikredilmeyen gerekçelerinden biri merkezi otoritenin asırlardır pek ciddi şekilde hissedilmediği bu bölgede Cumhuriyetle birlikte iyice hissedilir oluşudur. Feodal bir yapının hâkim olduğu bu bölgede otoritelerini bir ölçüde kaybeden nüfuzlu kişiler eski dönemleri arar duruma gelmişlerdir. İsyanın başlangıcından dört gün sonra Büyük Millet Meclisi'nde âşar vergisinin kaldırılması, batıdaki insanları rahatlatan ve memnunlukla karşılanan bir gelişme olurken doğuda bu verginin kalkması tepkiyle karşılanmıştır. Çünkü âşar Doğu ve Güney Doğu bölgesi için hazineye giden bir kaynak olmaktan ziyade âşar işini elinde tutan bölgenin nüfuzlu kişileri için kendi hazinesine giden bir irattı.

Hilafetin kaldırılması yanında aynı gün çıkarılan bir başka kanun Evkaf-ı Şeriye Vekâleti'nin ilgası ve onun yerine Diyanet İşleri Reisliği'nin kurulması ve 8 Nisan 1924 tarihli bir başka yasa ile şer'i mahkemelerin lağvı gerçekleşmiştir. Bu kanunların getirdiği en önemli husus dinin toplum üzerindeki gücünün kontrol edilebilirliğine imkân vermesidir. Bunun açık anlamı, artık iktidar gücünün din gücünden üstün olduğu, dolayısıyla da serbest vaizlik görevi yapan şeyhlerin artık eskisi gibi almış olduğu dinî eğitim ve bilgisini devletin kanunlarına üstün tutamayacağı anlamındadır. (Yeşil 2002:421-423) Bütün bunlar isyan sebepleri arasında gösterilebilir. Mete Tunçay'a göre ayaklanma, dinsel bir giysi altında ulusal bir başkaldırıydı. (Tunçay 2012: 136) Şevket Süreyya Aydemir'e göre bu ayaklanma, beyler, şeyhler isyanı olduğu, bu beylerin, şeyhlerin iradelerine bağlı olarak isyana sürüklenen kulların, müritlerin önemli yekûnlara varmasına rağmen bir halk hareketi halini almadı. Kürtlerle meskûn bütün bölgelerde, millî bir hareket haline gelmedi. Bu sebeple Şeyh Sait İsyanı'nı bir "Kürt İsyanı" olarak vasıflandırmak zordur. (Aydemir 2010:2002) Zürcher'e göre ise isyan hem Kürt ulusçuluğu hem de İslamcı tepki karakterlerini taşıyordu. (Zürcher 2013:116) Ali Fuat Cebesoy siyasî hatıralarında isyan ile ilgili kanaatlerini, ''isyanı başta İngilizler olmak üzere, Kürt Teali Cemiyeti, Vahidettin'in reisliği altındaki Tarikat-ı Salahiye mensupları hazırlamışlardı. İsyanda ne muhalefetin, ne de matbuatın suçu vardı'' şeklinde ifade etmiştir. (Cebesoy 2007:573) Gazi Mustafa Kemal Paşa ise isyanın çıkışında diğer

faktörler yanında Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş prensiplerinden olan "dine saygılı olma" ilkesi ile bu partinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da teşkilatlanırken takip ettiği propagandanın da etkili olduğunu ifade etmektedir. Konu ile ilgili olarak Gazi Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta şu ifadelere yer vermiştir; "Tarih (mürettep, umumi, irticai) olan Şark İsyanı, esbabını tetkik ve taharri ettiği zaman, onun mühim ve bariz sebepleri meyanında 'Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası'nın dinî mevaidini ve şarka gönderdikleri kâtib-i mesullerinin teşkilat ve tahrikâtını bulacaktır" (Atatürk 1982:891)

İsyan Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayet ve kazalarında etkili olurken Anadolu'nun diğer vilayetlerinde bu isyana karşı bir infial meydana gelmiş ve büyük ölçüde Türk Milleti isyanın bastırılması konusunda gerek Fethi Bey (Okyar) ve gerek daha sonra kurulan İsmet Bey (İnönü) hükümetlerinin aldığı önlem ve tedbirlere riayet ederek devletin ve hükümetlerin yanında yer almıştır. Anadolu basını da isyan ile ilgili gelişmeleri günü gününe takip ederek halkı bilgilendirmiştir. Bu çerçeveden olmak üzere Şeyh Sait İsyanı'nı İçel Vilayeti'nin resmî yayın organı olan Taş İli Gazetesi'nde isyan ile ilgili çıkmış haber ve yorumlarla birlikte değerlendireceğiz.

Şeyh Sait İsyanı ve Taş İli Gazetesi'nin İsyan İle İlgili Haber ve Yorumları

1- Şeyh Sait İsyanı'ın Başlangıç Aşaması İle İlgili Değerlendirmeler

Şeyh Sait'in adı daha önce bazı olaylara karışmış, isyandan önce Irak sınır bölgesinde meydana gelen Nasturi Ayaklanmaları'nı bastırmak üzere görevlendirilen bazı askerlerin silahları ile birlikte firar etmeleri meselesi ile ilgili olarak Erzurum Valiliği'nin emri ile Hınıs Adliyesi'ne getirilerek ifadesi alınmış ve yapılan tahkikat neticesinde serbest bırakılmıştır. (Aydemir 2010:202) Şeyh Sait serbest kaldıktan sonra Gazi Mustafa Kemal Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükümet aleyhinde propaganda yapmaya ve kendi imzası ile bildiri dağıtmaya devam etmiş ve neticede Bitlis Divan-ı Harbi'ne davet edilerek ifadesi alınmak istenmiştir. Bu gelişmeden rahatsız olan Şeyh Sait beraberindeki atlı kuvvetlerle Piran'daki kardeşi Şeyh Abdurrahim'in yanına gitmiştir. Bu arada asker kaçaklarını aramakta olan jandarma birlikleri Şeyh Abdurrahim'in köyünü kuşatmıştır. Piran'da, kapısında, bir teğmenin komutasındaki jandarma müfrezesini görünce bunların, istedikleri on kişiyi yakaladıktan sonra kendisini de tevkif edecekleri şüphesine düşmüş, can havliyle, aslında daha bir süre sonra patlatması gereken isyan barutunu, o gün orada ateşlemişti. Şevket Süreyya Aydemir'e göre Şeyh Sait zaten şüpheli ve tedirgindi, bu tahkikatlar da işe karışınca, büsbütün ürkmüş ve kendi bölgesinde hazırlıklara girişmişti. 13 Şubat 1925'te telgraf hatlarını kestirmiş, isyan ettiğini ilan etmişti. (Aydemir 2010:202) İsyan, Cumhuriyet devrinde ilk defa çok partili siyasî yaşamın denendiği, Cumhuriyet Halk Fırkası ile Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası'nın mecliste temsil edildiği ve Fethi Bey'in(Okyar) başvekilliğindeki hükümetin iktidarda olduğu bir dönemde gerçekleşmiştir. (Eraslan 2010: 52)

Doğu Anadolu'da bir Kürt aşiret lideri olan Şeyh Sait aynı zamanda bölgede geniş bir nüfuz alanına sahip olan Nakşibendî Tarikatı'nda önemli bir konumda bulunuyordu. (Babaoğlu 2012: 95) İslâm dininin muhafazakâr kesimi olan Nakşibendî Tarikatı'nın en çok etkili olduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nde hükümetin dinsizleştiği, milletin dinsizleştiği, milletin dinsizliğe götürüldüğü, dinin kaldırılmak istendiği, bunu önlemek gerektiği gibi söylenti ve propagandalarla Cumhuriyet inkılâplarına karşı tepkilerin belki de en büyüğü denebilecek olan ayaklanma başlatılmıştı. (Gologlu 2011: 113)

Şeyh Sait, kendine bağlı olanları ve peşinden gidenleri yanına alarak Genç Vilayeti'nde bir dolaşma hareketi yapmış, uğradığı yerlerde özellikle hükümete muhalif olanlarla sıkı ve gizli görüşmeler yapmıştı. Bu arada, Şeyh Sait'in yanında bulunanlardan iki kişinin kaçak olduklarını anlayan jandarma, kaçakları tutuklamak istemiş, bunun üzerine Şeyh Sait jandarmalara karşı koyma ve silah kullanma emrini vermiş, çarpışma sonunda jandarmaları esir etmişti. (Gologlu 2011: 114) Şeyh Sait maiyeti ile beraber 25 hanelik küçük bir köy olan Genç Vilayeti'nin merkezi Dirhan'ı ansızın işgal etmiş, burayı işgal ettikten sonra biri Lice istikametinden Diyarbakır'a, diğeri Piran istikametinden Ergani'ye müteveccih iki kol ile harekete başlamıştır. (Ateş 1994:134) Genç Hapishanesi'ne de baskın düzenleyen Şeyh Sait ve adamları, buradaki

jandarmaları tutsak almışlar ve ayaklanma Elazığ'a kadar yayılmıştır. Elazığ'ın asiler tarafından işgali Taş İli Gazetesi'nde "Usat El-Azizi İşgal Etti" başlıklı haberle okurlarına duyurulmuştur. (Taş İli 2 Mart 1925: 1)

İlk çatışmalarda öldürülen asilerin üzerinden çıkan belgelerde hareketin boyutları, hangi motiflerin kullanıldığı anlaşılmış, bu belgelerde hükümetin o havalide sekiz yüz bin kişinin katlini emrettiği, padişahlık, hilafet, şeriat, Abdülhamit'in oğullarından birinin saltanatını temin etmek gibi propaganda malzemeleri kullanılmıştı. 14 Şubat'ta Diyarbakır'da Hükümet Konağı civarında asılan el yazılı iki ilanda, orduya, askere, komutanlara ve bütün memurlara ağır hakaretlerde bulunulmuştu. (Eraslan 2010: 53) Öldürülen bir isyancının üzerinden çıkan mektupta, "Kürdistan Hükümeti" kurmak için yöreyi dolaşarak Piran'a gelmiş olan Şeyh Sait'in mahiyetindeki iki mahkûmun yakalanmak istenmesi üzerine olayın çıktığı ve iki yıldan beri düşünülen ve söylenilenlerin hemen uygulanmasına geçildiği, Şeyh Sait'in Hani'ye saldırıp oradan Lice ve Genç'e hücum ederek Piran'a döneceği, Piran'ın merkez olacağı, Bitlis, Muş, Erzurum ve Hınıs'ta da harekâta başlanacağı, Türk memurlar ile güvenilmeyen Kürt memurların hapsedileceği, Kürt memurlardan sadece güvenilir olanların serbest bırakılacağı ve kesinlikle halkın malına ve canına el atılmaması gerektiği, İslamiyet'in yok edilmek istendiği bu günde dini yeniden canlandırmak için Tanrı'nın Şeyh Sait'i görevlendirdiği yazılmaktadır. (Gologlu 2011: 116)

Taş İli Gazetesi 2 Mart 1925 tarihli nüshasında isyan ile ilgili "Cehalet İnsanın Başına Ne Felaketler Getirir?" başlıklı bir makale yayınlamıştır. (Taş İli 2 Mart 1925:1) Söz konusu makalede şu ifadelere yer veriliyor; "Genç hadisesi hakkında bu hafta postasıyla gelen gazeteler ve alınmakta olan ajanslar münderecatına nazaran Harb-i Umumi'de Ruslarla teşrik-i mesai eden ve hususan merbut olduğu hükümete ihanet eden Şeyh Said son günlerde halkımızın cehaletinden bi'l istifade yine hariçteki düşmanlardan iki buçuk kuruş almak için şeriat perdesi altında irticai bir hadise meydana getirdi. Hükümet-i Cumhuriyetimiz derhal tedabir-i sıraiye icra ederek kuvve-i tedibiyeyi mahal-i hadiseye akın ettirdi. İğfale kapılan bu zavallı halk serseri şeyhin kurbanı oldular. Nedamet ettiler ise de fakat iş işten geçmiş bulunduğu için azimkâr ordumuzun çizmesi altında yılanlar, hainler sıkışmış kıvranıyorlar. Biz bu cehaletle ne kadar mücadele etsek muhitimizden cehaleti kolayca tard edemeyeceğimiz anlaşılıyor……." makalenin devamında özetle medenî milletlerin bir bütünlük içinde ülkelerinin kalkınması için çalışırken söz konusu ihanet ve cehalet vesilesiyle milletimizin medenî milletler gibi birlik içerisinde çalışma anlayışından uzak olduğu ve Cumhuriyet idaresinin toplumun her kesiminin meşru zeminde çalışmasına imkân ve alan açtığı da vurgulanmıştır.

Gazetenin 2 Mart 1925 tarihli nüshasında isyan vesilesiyle hükümetin 23 Şubat'ta aldığı önlemlerle ilgili Dâhiliye Nezareti'nin tebligatı yayınlanmıştır. Buna göre Genç, Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Siverek, Urfa, Bitlis, Van ve Hakkâri Vilayetleri ile Erzurum Vilayeti'nin Kığı ve Hınıs Kazaları'nda bir ay süre ile "idare-i örfiye" ilan edilmiştir. Ayrıca bu karar çerçevesinde söz konusu vilayetlerde "divan-ı harpler" teşkil edilmek suretiyle isyan ile ilgili olanların yargılanması öngörülmüştür. (Taş İli 2 Mart 1925:1) Hükümet bir gün sonra 24 Şubat'ta da Malatya Vilayeti'nde bir ay süreyle "idare-i örfiye" ilan etmiştir. (Taş İli 2 Mart 1925:1) Gazetenin bu nüshasında Büyük Millet Meclisi'nin Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesine eklenmesini kabul ettiği yeni hüküm hakkında da bilgi verilmiştir. Buna göre dini alet ederek dini hususlarla ilgili olmayan cemiyet kurmak ve üye olmak ile dini kullanarak ahali arasına fesat ve nifak sokmak bu istikamette nutuklar irad etmek, neşriyat yapmak gibi fiilleri icra edenlerin vatana ihanet etmiş sayılacağı belirtilmiştir. (Taş İli 2 Mart 1925:1)

Gazetenin bu nüshası isyan ile ilgili birikmiş haberlerin aynı anda yayınlandığı bir nüsha niteliğindedir. Zira birinci sayfada Elazığ'ın asiler tarafından işgali haber yapılırken ikinci sayfada hükümet tarafından yayınlanan asayiş ile ilgili üç numaralı tebliğe nazaran Elazığ'ın Şeyh Şerif, Şeyh Celal ve Şeyh Ahmet kumandasındaki asilerden geri alındığı, Şeyh Ahmet'in yakalandığı ve asilerin takip edildiği belirtilmektedir. (Taş İli 2 Mart 1925:2)

İsyan esnasında habercilik ve halkın doğru bilgilendirilmesi önemli bir mesele olarak görünüyor. Zira 26-27 Şubat tarihli bazı İstanbul gazetelerinde Malatya, Ergani ve Diyarbakır'ın asilerin eline geçtiğine dair yayınlar yapıldığından bahisle bu haberler tekzip edilmiş ve Anadolu Ajansı'nın isyan mıntıkasındaki gelişmeleri günlük olarak neşrettiğinden bahisle yalan yanlış haberlere itibar edilmemesi hususunda bir uyarı yapıldığını da görmekteyiz. (Taş İli 2 Mart 1925:2) Taş İli ayrıca ulusal gazetelerden Tanin ve Cumhuriyet gibi gazetelerde isyan ile ilgili yayınlanmış olan haber ve yorumlara da kendi sayfalarında yer vermiştir. (Taş İli 2 Mart 1925:2)

İsyanın bastırılması hususunda alınan askerî tedbirlerden biri "seferberlik" ilanı olmuştur. Seferberlik emrinin duyurulmasından sonra Silifke'de seferberlik kapsamında silâhaltına alınacak gençlerin "ananat-ı milliye" gereğince davul zurna eşliğinde kışlaya geldikleri gözlemlenmiştir.(Taş İli 2 Mart 1925:3)

İsyan Taş İli Gazetesi'nin haberlerine göre ahali üzerinde büyük etki bırakmış ve halk isyanı tel'in ederek hükümete destek toplantıları tertip etmişlerdir. Hükümete verilen destek Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya, Büyük Millet Meclisi'ne ve hükümete gönderilen telgraflarla da teyit edilmiştir. Bu çerçevede Adanalıların isyan hadisesinden müteessir olduğu, isyanı, inkılâplara ve cumhuriyete karşı bir tahrik olarak addettikleri ve hükümetin şiddetle hareket etmesi arzunu taşıdıkları görülmektedir. Adana ahalisi ve Adana'da bulunan cemiyet temsilcilerinin Halk Fırkası binasında toplanarak bir değerlendirme yaptıkları ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya, Büyük Millet Meclisi'ne ve hükümete bir destek telgrafı çektikleri ve bu telgrafın da mecliste okunduğu tespit edilmiştir. (Taş İli 2 Mart 1925:2) Taş İli Gazetesi'nin 2 Mart 1925 tarihli nüshasında yayınlanan, Adanalıların söz konusu telgrafında şu ifadelere yer verilmiştir;

"Genç ve havalisinde bir takım hainâne emelleriyle zuhura gelen hadiseyi biz Adana halkı dorudan doğruya Cumhuriyetimize ve mevcudatımıza tevcih edilmiş bir suikast telakki ettik. Hiçbir zaman hiçbir millet tarafından iktidam edilmeyecek şekilde ihtiyar ettiğimiz fedakârlık derecesinde elde ettiğimiz istiklâl ve inkılâbımızın en ufak bir surette ihtilakını müsamaha ile geçiştirmenin imkânı bu kadar inkılâp ve istiklalimizi tehlikeye düşürecek irticai hareketleri ve her nevi suikastı kökünden söküp atmak için biz Adanalılar yine aynı fedakârlık ve feragate amadeyiz. Hükümet-i Cumhuriyetimizin ufak bir işareti derhal istenilen hedefe koşturacaktır." (Taş İli 2 Mart 1925:2)

Aynı şekilde Silifke halkının da isyanı tel'in ettiği ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya, Büyük Millet Meclisi'ne ve hükümete bir destek telgrafı çektikleri, Taş İli Gazetesi'nin 2 Mart 1925 tarihli nüshasında yer alan "Silifke'de Tezahürat" başlıklı haberde görülmektedir. Bu habere göre Silifke Türk Ocağı'nda 28 Şubat günü halk ve Türk Ocağı Heyeti bir araya gelerek Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya, Büyük Millet Meclisi'ne, Cumhuriyet, Hâkimiyet-i Milliye ve Tanin gazetelerine bir telgraf çekmişlerdir. Silifke Türk Ocağı Reisi Sait imzalı telgrafta şu ifadelere yer verilmiştir:

"Genç ve havalisinde zuhur eden hadisatın Cumhuriyet ve mevcudiyetimize tevcih edilmiş açık bir suikast ve ihanetle mahmul olduğunu kemal-i yeisle anlayan biz İç İl Vilayeti halkı böyle hainane harekette bulunan asileri imha etmek hususunda hükümetimize her türlü müzaheret ve fedakârlığa hazır bulunduğumuzu ve harekât-ı vakıanın müsebbiplerini kemal-i nefretle tel'in ettiğimizi arz eyleriz." (Taş İli 2 Mart 1925:3)

Haberin içeriğinde gazete, bu telgrafla ilgili şu yorumu yapmıştır; "Halkın gösterdiği şu tezahürat-ı vatanperverâne şayan-ı takdirdir. Zira millet hükümetin kolu ve kanadıdır. Hükümet bir fabrika millette onun çarkıdır. Çark döner makine işler, ara sıra böyle tarik-i delalete sapanların cezai sezasını verir. Asar, keser, hükümet milletin cerrah ve tabibidir. Vücut ve intizam milleti takip eder ve her dert ve ihtiyacını düşünür. Def'an çalışır bu hakikati takdir eden muhterem memleketimiz halkına biz de aynı samimü'l kalp tebrik ve teşekkür ederiz." (Taş İli 2 Mart 1925:3)

Bu telgrafa Gazi Mustafa Kemal Paşa teşekkür mahiyetinde şu telgraf ile karşılık vermiştir;

"Silifke Türk Ocağı Reisi Sait Beye

Bu halkın ibraz buyurduğu yüksek idraki ve Cumhuriyetperverlik hissiyatını kemal-i şükran ve memnuniyetle müşahede ediyorum. Muhterem halkımızın her taraftan yükselen hararetli lanet ve nefret hisleri karşısında irticai zihniyet ve teşebbüslerinin ebediyen eriyeceğine itimadım katidir. Cümleye selam ve hürmetlerimin tebliğini rica ederim efendim.

Reis-i Cumhur

Gazi Mustafa Kemal" (Taş İli 2 Mart 1925:3)

2- Şeyh Sait İsyanı'nın Bastırılması Aşaması İle İlgili Haber ve Yorumlar

İsyan başlangıç itibariyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan birçok vilayet ve kazaya yayılma eğilimi göstermişse de hükümetin aldığı tedbirler ve isyan mıntıkasındaki aşiretlerin büyük bir kısmının asileri desteklemeyerek hükümetin yanında yer almaları dolayısı ile kısa sürede kontrol altına alınmıştır. 28 Şubat 1925 tarihli ve Ankara menşeli habere nazaran isyan hareketi kontrol altına alınmakta olup isyan mıntıkası daralmaktadır. Kiğı istikametine yönelen asi şeyhler Kiğı eşrafından bazılarına destek talep eden mektuplar göndermişler lakin söz konusu eşraf asilere "silahla mukabele edeceklerini" bildirmişlerdir.(Taş İli 2 Mart 1925:2) Kiğı eşrafının bu tavrına rağmen Şeyh Hasan kumandasındaki asiler Kiğı'ya dört saatlik mesafeye kadar yaklaşmıştır. Ancak ahalinin desteklediği jandarma kuvvetlerince geri çekilmeye mecbur edilmişlerdir. Konuyla ilgili haberin içeriğinde "usatın tard ve tenkilinde bilhassa ahali ve rüesa-yı aşairinin fedakârlığı şayan-ı temennidir" ifadeleriyle aşiret reisleri ve ahalinin isyanın bastırılmasına katkı sağladıkları ifade edilmiştir. "İsyanın Vaziyeti" başlıklı bu haberde Cizre'de asilere propaganda yapan Palu'lu "yeşil sarıklı" beş kişinin yakalandığı ve sorgulandığı ifade edilmektedir. Sorgulanan bu şahıslar ifadelerinde Şeyh Sait tarafından Cizre mıntıkasına görevlendirildiklerini, Şeyh Sait'in iki yüz bin madeni altını olduğunu, bilumum münevverlerin ortadan kaldırılmasını hedeflediklerini ve neticede Sultan Hamid'in oğlunu Hilafet makamına getirmeyi hedeflediklerini bildirmişlerdir.(Taş İli 2 Mart 1925:2)

Asiler tarafından ele geçirilen Palu, devlete ve hükümete sadık ahalinin gayret ve fedakârlıklarıyla asilerden temizlenmiş ve yeniden hükümetin kontrolüne geçmiştir. "Palu ve Dersim Hükümete Sadıktır" başlıklı haberde Dersim'deki aşiret reislerinin tamamen hükümete sadık olduklarını ve hükümetin vereceği her türlü görev ve emri yerine getirme konusunda aralarında anlaştıklarını beyan ettikleri bildirilmektedir. Bu habere nazaran Sason, Varto, Savur, Nusaybin, Pülümür'deki aşiretlerin reisleri ve bu mıntıkaların ahalisinin Şeyh Sait İsyanı'nı nefretle tel'in ettikleri ve hükümete sadık ve bağlı olduklarını asilere karşı fiili harekâta da hazırlandıklarını bildirmişlerdir.(Taş İli 9 Mart 1925:1) Bu haberler isyanın bölgede kısmi kaldığını ve ahalinin geneli üzerinde tesir etmediği gibi isyan mıntıkalarındaki aşiret reislerinin ve ahalinin isyanı nefretle karşıladığını göstermektedir. İsyancılarla yapılan muharebelerde ele geçirilen esirler arasında gönüllü "Nasturi" ve "Ermeni" neferler bulunmaktadır. Bu Nasturi ve Ermeni esirlerden elde edilen vesikalar ve şahısların ifadelerinde müstakil bir Kürdistan ve Ermenistan kurulacağı hususunda Şeyh Sait'in vaatlerde bulunduğu tespit edilmiştir.(Taş İli 9 Mart 1925:1)

Şeyh Sait ayaklanmasını küçük bir eşkıyalık olayı olarak değerlendiren ve bu isyanın suçlularının çok kısa bir sürede yakalanarak cezalandırılacağına inanan kamuoyu başlangıçta bu olay ile pek alakadar olmamıştır. Hükümet'te bu olayın küçük bir eşkıyalık olayı olduğunu, isyancıların üzerine sevk edilecek küçük askerî birliklerle ve alınacak tedbirlerle bastırılacağını düşünmüştür. Eşkıyalar isyan hareketini başlattıklarında Ankara ile haberleşmeyi kesmek için telgraf tellerini tahrip etmişlerdi. Bu durum isyanın mahiyetinin hem basın hem de hükümetçe anlaşılmasına engel teşkil etmiştir. İsyan sahasından haberler geldikçe ayaklanmanın mahiyeti anlaşılmaya başlanmıştır. (Deniz 2007: 31) Şeyh Sait İsyanı'nın geniş çaplı bir olay olduğu anlaşılınca Fethi Bey Hükümeti gerekli gördüğü önlemleri

almıştır.(Tunçay 2012: 141-142) Daha önce bahsettiğimiz, bölgede sıkıyönetim ilanı ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun da yapılan değişiklikler bu önlemler arasındadır.

2 Mart 1925'te Cumhuriyet Halk Fırkası meclis grubu toplantısında duruma ilişkin hararetli tartışmalar yapılmış, şiddet yanlıları ayaklanmanın bastırılması için çok daha sert önlemlerin alınmasını istemiştir. (Zürcher 2013: 119) Genç Vakası patlak verdiği zaman Fethi Bey kabinesi olayı teşhis etmekte geç kalmış, kabinenin çoğu üyesi Genç İsyanı'nı irticai bir isyan hareketi olarak görüyor ve bunun şark vilayetleriyle sınırlı olduğunu kabul ederek, örfi idare tedbirlerinin kâfi geleceğini ileri sürerek şiddetli tedbirlerin alınmasını uygun görmüyordu. Vaziyetin mahiyeti anlaşılmaya başlayınca kabine içerisinde örfi tedbirlerin alınmasından başka yeni kanunların da çıkartılarak sert önlemler ile isyanın bastırılması yönünde fikir beyan edenler çoğalmaya başlamıştı. Fırka toplantısında şiddetli tedbirlerin kabulüne dair verilen önerge ekseriyetle kabul edilmiş, bunu güvensizlik olarak telakki eden Fethi Bey kabinesi istifa etmişti. (Taş İli 9 Mart 1925:1; Deniz 2007: 31) Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa, Fethi Bey'in istifasını kabul ederken yeni hükümet kuruluncaya kadar Fethi Bey'in göreve devam etmesini rica etti. Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa yeni hükümeti kurma görevini de İsmet Paşa'ya verdi.(Taş İli 9 Mart 1925:2)

4 Mart sabahı, Cumhuriyet Halk Fırkası Gurubu, İsmet Paşa'nın Fethi Bey'in yerini alması ve yeni hükümetin programını onaylamak için toplandı. İsmet Paşa'nın programı tüm hükümetlerin olağan niteliklerinden, yani dışarıda dostça ilişkiler tesis etmek ve içeride reformları gerçekleştirmek olmuştur. İsmet Paşa kabinesi ve hükümet programı Büyük Millet Meclisi'nde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın karşı oyuna rağmen, 23'e karşı 153 oyla güvenoyu almayı başarmıştır.(Taş İli 9 Mart 1925:2; Zürcher 2013:120) İsmet Paşa, meclisten güvenoyu aldıktan sonra yaptığı teşekkür konuşmasında vaziyetin ehemmiyeti dolayısı ile hemen o gece meclise getirecekleri kanun teklifleri ile Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılması ve biri doğu illerinde diğeri de ülkenin geri kalan yerleri için Ankara'da olmak üzere iki İstiklal Mahkemesi'nin yeniden kurulmasını istemiştir. (Taş İli 9 Mart 1925:2; Zürcher 2013:121)

İsmet Paşa, memleketin madden ve manen umumî huzur ve sükûnun muhafazası, devlet nüfuzunun sağlanabilmesi için Takrir-i Sükûn Kanunu'nu teklif etmiş ve bu teklif 22 muhalif oya karşı 155 oy ile mecliste kabul edilmiştir. Takrir-i Sükûn Kanunu ile hükümet irticai vaziyeti uzaklaştırmak, memleketin nizamı, huzur ve sükûnetini, emniyet ve asayişini muhafaza etmek için bir yetki almıştır. Hükümet bu yetkiye dayanarak kanunun telakki ettiği teşkilat, tahrikât, teşvikat, teşebbüsat ve neşriyatı Cumhurbaşkanı'nın onayıyla resmen men edebilecektir. Sonra biri Ankara'da diğeri de isyan mıntıkasında olmak üzere iki İstiklal Mahkemesi teşkil olunacak, hükümet men ettiği teşkilat, tahrikât, teşvikat, teşebbüsat ve neşriyatın amillerini bu mahkemelere verebilecektir. (Deniz 2007: 47)

Ankara'da hükümet değişikliğinin olduğu günlerde Elazığ ve Palu'dan def edilen asiler yeniden toplanarak Ergani'ye saldırmış ve hükümet kuvvetleriyle yapılan muharebeler neticesinde Ergani'yi işgal etmiştir. Gelişmeler üzerine mıntıkaya hava kuvvetlerine ait unsurlar da sevk edilmiştir. (Taş İli 9 Mart 1925:2)

Şeyh Sait İsyanı karşısında hükümet sert bir tutum takınarak doğuya sevk edilecek askerî birlikleri arttırmıştır. Böylece isyancılar ele geçirdikleri bölgelerden geri çekilmeye başlamıştır. (Babaoğlu 2012: 99) Mart ayının ilk günlerinde Diyarbakır'ın kuzeyinde hükümet kuvvetlerinin keşif kolları ile çarpışmalara giren asiler 9 Mart akşamı bu mıntıkada şiddetli bir taarruz ile Diyarbakır'ı elde etmek için hücumlarda bulunmuş ise de büyük zayiatlar vererek geri çekilmeye mecbur bırakılmışlardır. Eş zamanlı olarak Çermik'in doğusundan Diyarbakır'a saldıran bir başka asi kolu Zazalarla meskûn bir mahalleye girmeye teşebbüs etmiş ancak bu mıntıkada bulunan hükümet kuvvetleriyle yaptıkları şiddetli muharebe neticesinde birçok zayiat vermişlerdir. Bu asilerin bir kısmı derdest edilirken bir kısmı da firar etmiştir.(Taş İli 18 Mart 1925:1) Diyarbakır'a yapılan bu saldırılar esnasında Şeyh Sait'in maiyetiyle birlikte Diyarbakır'ın kuzeyindeki Somacı Köyü'nde bulunduğu ve bu saldırıları koordine ettiği tespit

edilmiştir. (Taş İli 18 Mart 1925:1) 13 Mart itibariyle Diyarbakır çevresinde daha önce asilerin ele geçirdikleri köylerde kontrol sağlanmıştır. Ayrıca Şeyh Sait'in Diyarbakır çevresinde bulunan ahaliyi yanına çekmeye çalıştığı da tespit edilmiştir. Palu civarında bulunan Şey Şerif'e karşı mücadele eden hükümet kuvvetleri ise asilerin kontrolünde bulunan köyleri asilerden kurtarmıştır. Bu arada 11-12 Mart 1925 günü Varto asiler tarafın işgal edilmiştir. (Taş İli 18 Mart 1925:2)

Hükümetin isyanı bastırma hususunda aldığı tedbirler yanında isyan mıntıkasında bulunan devlete ve hükümete sadık aşiretler isyancılara karşı hükümet kuvvetleriyle birlikte büyük gayret göstermişlerdir. Dersim, Malazgirt ve Nazimiye kazalarındaki aşiretler Palu'da bulunan Şeyh Şerif idaresindeki asilere karşı taarruz için toplanıp hazırlık yapmışlardır. (Taş İli 18 Mart 1925:2)

Devlete ve hükümete sadık aşiretlerin tutumu ve hükümet kuvvetlerinin aldığı tedbirler isyancıların iaşe sıkıntısı çekmesine neden olmuştur. İaşe sıkıntısını gidermek için asilerin isyan mıntıkasında köylüleri tazyik etmeye başladıkları hatta bu sıkıntı nedeniyle Ergani'yi işgal etmiş olan asilerin bir kısmının dağıldığı istihbaratı alınmıştır. Gerek iaşe sıkıntısı gerekse hükümet kuvvetleri karşısında başarısızlık asiler arasında itilafa da sebebiyet vermiş olup isyancıların bir kısmının asi guruplardan ayrılarak köylerine dağıldıkları gözlemlenmiştir. Ayrıca 17-18 Mart günlerinde Diyarbakır'ın güney doğusunda, Palu ve çevresinde bulunan asilere karşı şiddetli taarruzlar yapılarak isyancılar dağıtılmıştır." Usat Peyder Pey Dağılıyor" başlıklı haberde Diyarbakır mıntıkasındaki şiddetli muharebeler neticesinde asilerin maddî ve manevî olarak sarsıldıkları ve peyder pey dağılmaya başladıkları ifade edilmektedir. Bu habere nazaran İsmetiye Kazası eşrafı kaymakam nezdinde oluşturulan gönüllü birliğe iştirak edip silahlı kuvvetler oluşturup hükümetin arzu ve emelleri istikametinde hareket edeceklerini beyan etmişlerdir. Aynı haberde 19 Mart 1925 tarihinde doğu sınırlarının korunması için iki sınır taburunun teşkil edilmesi hususunda hükümetin Büyük Millet Meclisi'ne sevk ettiği kanun teklifi de kabul edilmiştir. (Taş İli 25 Mart 1925:2)

20 Mart 1925 tarihli ve Ankara menşeli "Şey Said Cenuba İltica Edecek" başlıklı habere göre isyan mıntıkasında sükûnet hâkim olmakla beraber 18-19 Mart gecesi asi Koçuşağı aşireti Çemişkezek'e saldırmış ancak Çemişkezek'in mahalli kuvvetleri tarafından tutuklanmışlardır. Ayrıca Şeyh Sait'in güney istikametinde firar ve iltica teşebbüsünde bulunduğu bilgisine yer verilmiştir. (Taş İli 25 Mart 1925:3) Gazetenin aynı tarihli nüshasında "Asiler Her Tarafta Münhezimdirler" başlıklı bir başka haber yer almaktadır. Bu haberin içeriğine göre ise hava kuvvetlerimiz Diyarbakır mıntıkasında asileri takip etmeye devam etmektedir. Siverek mıntıkasına girmek isteyen bazı asi guruplar başarısız bir şekilde geri çekilmişlerdir. Çemişkezek ve Varto çevresindeki asilere karşı devlete sadık aşiretler mukavemet etmeye devam etmektedirler. (Taş İli 25 Mart 1925:3) Bu arada hükümetin isyan mıntıkasında daha önce ilan ettiği idare-i örfiye uygulaması Büyük Millet Meclisi tarafından 23 Mart 1925'te bir ay daha uzatılmıştır.

Mart ayının son günleri itibariyle hükümet kuvvetleri ve hükümete sadık aşiretlerden teşkil edilen gönüllü müfrezeler isyan mıntıkasında kontrolü büyük ölçüde sağlamıştır. Diyarbakır, Eğin, Ergani, Kiğı ve Hınıs mıntıkalarında asilere karşı savunma durumundan taarruz durumuna geçilmiştir. Yapılan muharebelerde asiler büyük kayıplar vermektedir. İsyanın başlangıcında asilere destek veren isyan mıntıkasındaki köyler, asilerin hezimetini gördükçe asilere destekten vazgeçmektedirler. Bu çerçevede hükümet kuvvetleri ile karşılaştıklarında ellerinde bayraklarla müfrezelerimizi karşılamakta ve teslim olmaktadırlar. Diğer yandan Ankara menşeli ve 28 Mart 1925 tarihli habere göre Varto asilerden geri alınmıştır. (Taş İli 1 Nisan 1925:3)

31 Mart 1925 tarihi itibariyle Eğin ve Ergani asilerden geri alınmıştır. Hükümet kuvvetleri Silvan'a yaklaşmıştır. Silvan mıntıkasındaki asilerin elebaşı olan Şeyh Şemseddin yapılan muharebelerde külliyatlı kayıplar verince ailesiyle birlikte Genç istikametine doğru kaçmaya başlamıştır. Bu arada asilerle yapılan muharebede ordu aleyhine fetvalar veren asilerin elebaşlarından Molla Mehmet öldürülmüştür. (Taş İli 8 Nisan 1925:2)

Nisan ayının ilk günleri itibariyle Diyarbakır, Ergani ve Elazığ mıntıkası tamamen asilerden temizlenmiştir. Lice ve Hani mıntıkasında hükümet kuvvetlerinin yaptığı arama tarama faaliyeti neticesinde Şeyh Sait'e ait olduğu düşünülen kırk okka madeni para, birçok silah, cephane, makineli tüfek ve bomba ele geçirilmiştir. (Taş İli 8 Nisan 1925:2) 4 Nisan itibariyle asi şeyhler artık dağlık alanlara sığınmış, 5 Nisan'da Silvan, Palu, Piran, Köyleri isyancıların elinden alınmıştır. İsmet Paşa, Sivas Mebusu Halis Turgut Bey'in bir soru önergesine cevap vermek noktasında 7 Nisan 1925 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nde isyanın vaziyeti hakkında mebusları teferruatlı bir şekilde bilgilendirmiştir. Konuşmasının başlangıcında göreve geldikleri günden itibaren yaşanan süreci özetleyip alınan tedbirleri anlattıktan sonra 7 Nisan 1925 tarihi itibariyle mevcut durumu özetlemiştir. İsmet Paşa'nın ifadelerine göre asiler hemen hemen her tarafta tard edilmiştir. Silvan ve çevresi hükümetin kontrolündedir. Hazro civarında takibat devam etmekte olup Hani, Lice ve Piran'daki Şeyh Sait'in merkezleri hükümet kuvvetlerinin kontrolüne geçmiştir. Elazığ mıntıkasına sevk edilen kuvvetler Palu'yu asilerden almış ve Çapakçur istikametine ilerlemektedir. Hükümetin Muş ile irtibatı sağlanmıştır. İsmet Paşa asilerin vaziyetini izah ederken de şu bilgileri vermiştir: Asiler yerleşim yerlerinde tecrübe ettikleri direnişi kaybedince Genç civarındaki dağlık mıntıkalara sığınmışlardır. Dağlara sığınmanın asileri kurtarmayacağına dair de şu ifadeleri kullanmıştır; "Tabi her taraftan mahsur bir halde kendi akıllarınca kuvvetli olduğunu farz ettikleri dağların kendi aleyhlerinde bir mezar olduğunu henüz idrak etmemişlerdir."(Taş İli 15 Nisan 1925:3)

İsyan artık başladığı yerde söndürülmek üzeredir. İsyancılar Genç istikametine doğru kaçmışlardır. Bunların içinde Şeyh Sait, Şeyh Abdullah, Şeyh Şemseddin gibi isyancılarda bulunuyordu. Çapakçur - Genç mıntıkasında Şeyh Sait ve etrafındakiler Genç Dağı'nın eteklerinde sıkıştırıldılar. Böylece 15 Nisan'da Genç, hükümet kuvvetlerince asilerden geri alınmış, 15 Nisan tarihli resmi tebliğ, Şeyh Sait ve etrafındakilerin doğuya kaçmak isterken Varto'nun güneyinde, Çarpuk Köprüsü başında topluca yakalandıklarını ve Varto'ya getirildiklerini bildirmektedir. Yakalananlar arasında başlıca teşvikçiler ve idareciler şunlardı: Şeyh Sait, Şeyh Abdullah, Şey Ali, Şeyh Galip, Kasım Bey, İsmail, Reşit, Mehmet Timur ağalar ve diğer 25 kişi. Cezalandırmanın askeri safhası bitmiş artık İstiklal Mahkemesi devreye girmişti. Şeyh Sait ilk sorgusunda, yenilgisinin sebebini kendi cephesinde maneviyatın bozulması ve asi neferlerin dağılması ile izah ediyordu. (Aydemir 2010: 212)

Şeyh Sait ifadesinde krallık teşkili için fırsatın zuhur ettiğini zannederek süratle harekete geçtiğini, hükümet kuvvetlerinin yetişmeyeceğinden emin olduklarından, fakat hiç ümit etmedikleri halde hükümet kuvvetlerinin kendilerini yakaladıklarını belirtirken Muş'a varsaydım niyetim cenuba yahut İran'a kaçmaktı demiştir. (Ateş 1994: 169-170) Diyarbakır'da yapılan sorgulamalarda pişman olmadığını söyleyerek dini değerleri yeniden yaşatmak için isyan ettiğini ifade eden Şeyh Sait (Babaoğlu 2012: 99) ve 47 taraftarı mahkeme önüne çıkartıldıktan sonra, 29 Haziran 1925 tarihinde idam edilmiştir. (Özoğlu 2011: 125)

Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa tenkil harekâtı başarılı bir şekilde sonuçlandıktan sonra bir beyanname yayınlayarak seferberliğe iştirak eden askerlere teşekkür etmiştir. Söz konusu beyannamede harekâtın sevk ve idaresindeki gayret ve başarıları dolayısı ile Erkan- Harp Reisi Fevzi Paşa'ya itimat ve şükranlarını da ifade etmiştir. (Taş İli 10 Haziran 1925:1) Bu arada isyana iştirak edenler yargılandığı gibi isyan esnasında uygulanan seferberliğe riayet etmeyip vatani hizmetten kaçanların da divan-ı harbe sevk edilmek suretiyle yargılandıklarını ifade etmeliyiz.(Taş İli 8 Temmuz 1925:3)

Sonuç:

Şeyh Sait İsyanı'nın Musul Meselesi gibi Türkiye'nin önemli bir uluslar arası meseleyi çözmeye çalıştığı ve meselenin Milletler Cemiyeti tarafından aktif olarak değerlendirildiği bir dönemde çıkmış olduğundan bahsetmiştik. Böyle kritik bir süreçte devletin bu denli önemli bir iç mesele ile karşı karşıya getirilmesi siyasî bakımdan devletin elini zayıflatmıştır. Diğer yandan Milli Mücadele'den bu yana var olan askerî birikim de isyana karşı müdahalede kullanılmış ve Musul ile ilgili bir askerî müdahale ihtimalini de zayıflatmıştır. Kısacası Türkiye'nin bu isyanla Musul üzerindeki iddiası zayıflamıştır. Şeyh Sait İsyanı karşısında Türk Hükümeti'nin aldığı sert önlemler Musul Kürtlerinin Anadolu'yla olan bağlarını iyice zayıflatmış, bu tarihten sonra İslâm'ın oynadığı rol, milliyetçi politika ve değerlere yüklenince de sınır ötesindeki Kürtler için bu yeni unsur onlara oldukça yabancı gelmişti. Dolayısıyla komisyon raporuna da yansıyan bu durum, 1926 Ankara Antlaşması'yla kesin olarak Musul'un kaybını getiren halkalardan biri olmuştu. (Yeşil 2002: 425)

İsyanın siyasî anlamda bir diğer sonucu, iktidara muhalif olarak kurulmuş Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, isyanı hükümet yanında lanetlemesine, Fethi Bey Hükümeti'nin isyanla alakalı alınacak tedbirleri şartsız olarak onaylamasına karşın İsmet Paşa hükümete geçtikten sonra bu isyanı tahrik ve teşvik etmekle suçlanmıştır. (Yeşil 2002: 425) Kazım Karabekir Paşa da Şeyh Sait İsyanı'nın temelinde bir Büyük Ermenistan projesi olduğunu vurgulamakta ve "Ermenistan teşkili hülyası – Milli Mücadele neticesinde- sönünce Kürt istiklali için çalışmalara tekrar faaliyet verildi" demektedir. (Karabekir 1995: 11) Ayrıca "Kürt istiklali ve sonra da Kürtler üzerine bir Ermenistan tesisiyle Kürtlerin imha ve Ermenileştirilmesi bazı devletlerin müthiş bir programı olduğunu icap edenlere anlattım" demekle büyük devletlerin Büyük Ermenistan ideali için Kürtleri vasıta olarak kullanacaklarını da ifade ediyor. (Karabekir 1995: 12) Kazım Karabekir Paşa "mesele Kürtlük istiklaline matuf fakat muvaffakiyetini kolaylaştırmak için işe dini mahiyet verilmişti" de demektedir. (Karabekir 1995: 16) Kazım Karabekir Paşa isyanın arkasında İngilizlerin olduğunu, isyanın bölücü bir isyan olduğunu kabul etmekle birlikte partisi Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası'nın isyan ile ilişkilendirilip kapatılmasına itiraz etmektedir. (Karabekir 1995: 14) Muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması çok partili siyasî hayata geçişi ve çok partili parlamenter demokrasinin yerleşmesini ve kökleşmesini bir süre geciktirmiştir.

Üçüncü bir sonuç, bir öncesine paralel olarak isyan 1929 yılına kadar sürecek örfi idare ve Takrir-i Sükûn Kanunu'nun getirdiği yeni bir uygulama dönemine girilmiş olmasıdır. Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu ve faaliyetlere başlaması aşamasında muhalefetin eleştiri ve tepkileri dolayısı ile çalışmaları ağırlaştırılan ya da kısmen ara verilen inkılâp hareketi ve yenileşme süreci, bu isyanla birlikte muhalefet kapatılınca, yeniden başlamıştır. (Yeşil 2002: 426)

Bu ayaklanma sosyal ve siyasal alanda birçok değişikliğe de neden olmuştur. Hükümet değişikliğine neden olarak isyana karşı yumuşak bir politika izlediği gerekçesiyle Fethi Bey hükümetinin son bulmasına ve yerine isyanı bastırma konusunda askerî olarak daha sert tedbirlerin alınmasından yana olan İsmet Paşa Hükümeti'nin kurulmasına neden olmuştur. Yine bu ayaklanma sonucu olaylarda etkili oldukları gerekçesiyle birçok gazetenin kapatılması, birçok gazetecinin tutuklanması, zararlı oldukları gerekçesiyle tekke ve zaviyelerin kapatılması da söz konusudur.

İsyan ve neticede alınan tedbirler beraberinde bir takım olumsuz sonuçlar doğurmuş olmakla birlikte bu isyanın propaganda sürecinde kullandığı yenileşme ve rejim karşıtı söylemler devlete ve inkılâplara sadık olan toplumun genelinde devlet-millet bütünleşmesine katkı sağlamıştır. Taş İli Gazetesi'nin haberlerinde yansıttığı şekliyle halk hükümetinin çağrılarına kulak verip seferberliğe iştirak etmiş, ayrıca isyanı tel'in ederek devlete ve kurumlara güven ve desteğini aleni bir şekilde beyan etmiştir. İsyan esnasında isyan mıntıkasındaki aşiretlerin ve Kürt ahalinin genel itibariyle isyan karşıtı tutumu millî birlik ve beraberliğin tesisinde mühim bir sınav olarak değerlendirilebilir.

İsyanın Türklerle Kürtler arasında bir ayrışmaya zemin hazırladığını ifade etmekle birlikte bu ayrışmanın kısmî olduğunu ve geneli ifade etmediğini de vurgulamalıyız. Zira son otuz yıldır Kürtler arasında bölücü faaliyetlerde bulunan örgütlerin çabalarına rağmen bölücüler Kürt halkının genelinden bekledikleri desteği görememişlerdir. Dün olduğu gibi bu gün de bölücülük kısmî bir etkiye sahip olup Kürt halkının genelinin devletin yanında olduğunu da vurgulamalıyız.

Kaynakça:

a-Süreli Yayınlar

-Taş İli, Sayı: 101, 2 Mart 1925

-Taş İli, Sayı: 102, 9 Mart 1925

-Taş İli, Sayı: 103, 18 Mart 1925

-Taş İli, Sayı: 104, 25 Mart 1925

-Taş İli, Sayı: 105, 1 Nisan 1925

-Taş İli, Sayı: 106, 8 Nisan 1925

-Taş İli, Sayı: 107, 15 Nisan 1925

-Taş İli, Sayı: 114, 10 Haziran 1925

-Taş İli, Sayı: 117, 8 Temmuz 1925

b- Telif ve Tetkik Eserler

- ATATÜRK, Mustafa Kemal; Nutuk, Cilt: II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982.

-ATEŞ, Nevin Y; Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1994.

-AYDEMİR, Şevket Süreyya; Tek Adam, Cilt III, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010.

-BABAOĞLU, Resul; ''Nutuk ve Hatıralar Ekseninde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Süreci'', Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, S.22, Cilt 2, 2012.

-CEBESOY, Ali Fuat; Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete, Cilt I-II, Temel Yayınları, İstanbul 2007.

DENİZ, M; Türk Basınında Şeyh Sait İsyanı, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007.

-ERASLAN, Cezmi; Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010.

-GOLOĞLU, Mahmut; Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I 1924-1930 Devrimler ve Tepkileri, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

KARABEKİR, Kazım; Kürt Meselesi, (Yayına Hazırlayan: Faruk Özerengin), Emre Yayınları, İstanbul 1995

-KARPAT, Kemal Haşim; Türk Demokrasi Tarihi, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

-ÖKE, Mim. Kemal; Belgelerle Türk – İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926, Ankara 1992.

-ÖZOĞLU, Hakan; Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası 150'likler, Takriri-i Sükûn ve İzmir Suikastı, (Çeviri: Zühal Bilgin) Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.

-TUNÇAY, Mete; Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931, Tarih Vakfı Yurt Yayınlar, İstanbul 2012.

-YEŞİL, Ahmet; Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Cedit Neşriyat, Ankara 2002.

-ZÜRCHER, E, J; Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası,(Çeviren: Gül Çağalı Güven), İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Türkiye'de Millî Tarih Oluşturma Çabaları

Efforts to Create National History in Turkey

Nurgül UZUNEL*

Öz:

"Milliyetçilik, tarih şuurudur" (Ülken,1948) , diyen Hilmi Ziya Ülken'in milliyetçilikle eş tuttuğu tarih anlayışına binaen Türkiye'de millî tarih hakkında konuşabilmek için milliyetçiliğin Türkiye coğrafyasındaki doğuşu ve gelişimi hakkında etraflıca bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Fransa'da doğan milliyetçilik fikriyatı, Batılılar tarafında Türk tarihinin araştırılıp irdelenmesiyle beraber, yine Batı'da evlere kadar yaygın hâle gelen Türk modası, Türkiye'de de öz kültür benliğine doğru bir yönelim meydana getirmiştir. Avrupa eğitimi almış Türk aydınlarının bu düşünceye yaklaşımları, Osmanlı'da Tanzimat dönemi ve Meşrutiyet dönemi boyunca yalnızca Türk tarihini değil, kültür ve edebiyatı da derinden etkileyen bir çağı meydana getirmiştir. Tanzimat döneminde saray bürokrasisin bu fikre pek olumlu bakmaması neticesinde bu dönemde gelişemeyen Türkçülük ve buna bağlı millî tarih oluşumu bu dönemde zemin bulamasa da II. Meşrutiyet'in getirdiği özgür ortam, Türkçülük düşüncesinin gelişmesine de fırsat tanımıştır. Balkan savaşlarıyla beraber yoğunlaşan Türk millî tarih yazıcılığı, Cumhuriyet dönemine kadar uzanan süreçte Ziya Gökalp'in büyük etkisi altında kalan Fuat Köprülü ile birlikte temellerini atmıştır. Böylece Cumhuriyet döneminde devlet ideolojisi ile paralel gelişen bir Türk tarih yazıcılığı oluşturulmaya çalışılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, bu amaca yönelik dönemin meşhur aydınlarına verdiği Türk millî tarihini oluşturma görevleri ve bu amaca hizmet etmek maksatlı açtırdığı kurum ve kuruluşlar Türkiye'de yere basan millî bir tarihin oluşumuna katkı sağlamışlardır.

Abstract:

Starting from Hilmi Ziya Ülken's conception of history as "nationalism equals to historical consciousness" (Ülken,1948), an in-depth knowledge on the birth and development of nationalism in Turkish geography is essential to analyze the national history in Turkey.

* İstanbul Aydın Üniversitesi Öğretim Görevlisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi,
email: nurgulluzunel@hotmail.com

Modern nationalist theory which has its origins in France was developed after an examination into Turkish history in the West and this even gave way to the popularity of Turkish fashion inside European houses. The influence of nationalist theory has created a return back to own culture in Turkey. Nationalistic approaches of Turkish intellectuals educated in Europe has a great influence not only on Turkish history but also on culture and literature during Tanzimat and Constitutional eras in Ottoman Empire.While Turkism and creation of a national history in relation to that could not gain ground in Tanzimat era due to the dislike of palace bureaucracy, the liberal environment introduced with the Second Constitutional era fostered the development of Turkism idea. Turkish historiography gathering momentum between Balkan Wars and Republican era has laid its foundation with the efforts of Fuat Köprülü, who was under a strong influence of Ziya Gökalp. Thus, a Turkish historiography in parallel with state ideology was tried to be formed in the Republican era. Turkish Republic's founder Mustafa Kemal Atatürk's efforts such as assigning famous intellectuals the task of developing a Turkish national history and the institutions he founded for the same aim has contributed to the formation of a full-fledged national history in Turkey.

Anahtar Kelimeler: Türk milliyetçiliği, Türk Millî Tarihi, Ziya Gökalp, Fuat Köprülü, Mustafa Kemal Atatürk

Keywords: Turkish Nationalism, Turkish National History, Ziya Gökalp, Fuat Köprülü, Mustafa Kemal Atatürk

Giriş

Türkiye'de millî tarih yazıcığının doğuşu ve gelişimi hakkında derli toplu bilgi vermeyi amaçladığımız çalışmamıza Türkçülüğün Türkiye'deki tarihî seyri hakkında bilgiler vererek başlayacağız. Burada öncelikle *Türkçülük* fikriyatının Osmanlı ülkesine ne şekilde ve hangi şartlar altında girdiği konusunu irdelemek gerekmektedir. İki ana başlıkta sınırlandırarak oluşturduğumuz çalışmanın ilk kısmında, Osmanlı dönemi Türk millî tarihinin ortaya çıkışı ve gelişimi üzerinde konuşacağız. İkinci kısımda alt başlıklarla beraber Cumhuriyet dönemi Türk millî tarihi oluşturma çabaları üzerinde duracağız.

A. Milliyetçiliğin Doğuşu ve Osmanlı Dönemi Millî Tarih Çalışmaları

Türkiye'de II. Meşrutiyet'e kadar *Türk milliyetçiliği* uzun bir dönem bir öğreti olarak değil, sadece duygusal olarak varlığını sürdürmüştür. 19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Türk tarihinin Osmanlı'dan ibaret olmadığı, Türk tarihinin çok eski bir tarihe mensup olduğu anlayışı yerleşmeye başlamıştır. (Vurgun, 2014)

Türkçülük fikrinin Osmanlı topraklarına ulaşmasında Avrupa'daki gelişmeler ve Osmanlı'da gerçekleştirilen Avrupa tarzında yapılan reformlar önemli faktör olmuştur. Avrupa'da Türklüğe dair sanatta ve ilim çalışmalarında yaşanan gelişmeler Türkçülük fikrinin Türkiye'de araştırılmasını sağlamıştır. Bunda başta Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinde başlayan Türk hayranlığı furyasının büyük etkisi büyüktür. İlk etapta dekorasyonda kullanılan Türk motifleri Avrupa kültürüne girmeye başlamış, daha sonra bunu Avrupalı şairlerin ve filologların Türk ahlakını övmeleri, Lamertine'nin, Augoste Comte'un, Pier Laffite'nin Ali Paşa'nın, Farrere'nin Türkler hakkındaki dostane yazıları ile Avrupa'da Rusya, Almanya, Macaristan, Danimarka, Fransa ve İngiltere'de başlayan ve Türkoloji çalışmaları takip etmiştir. Bu dönemde yoğun şekilde Hun, Türk, Moğol tarihine dair yapılan arkeolojik araştırmalarda Türklerin çok önemli ve eski bir tarihe mensup olduğu sonuçları ortaya çıkarılmıştır. (Gökalp, 1970)

Avrupa fikrinin Osmanlı topraklarında girişinde gayrimüslim Osmanlı tebasının da büyük önemi vardır. Bu dönemde Rus asilzadelerinden Fenerli Beyler, devlet büyükleriyle ilişkileri Osmanlı'da Batı tarzı yeniliklerin kapılarını açmıştır.

Hilmi Ziya Ülken, "*milliyetçilik, tarih şuurudur. Bu şuur 19 uncu asırda tarihi hesaba katmayan mücerret insanlık şuuruna karşı reaksiyon olarak başladı.*" diyerek Fransız Devrimi'nin ardında yaşananları işaret etmiştir. 1789'da yaşanan Fransız Devrimi ve Napolyon İmparatorluğu Avrupa'da dengeleri alt üst etmiş, Almanlar Alman Birliği, İtalyanlar İtalyan Birliği, Slavlar da Avusturya-Macaristan imparatorluğunun parçalanması suretiyle bir Slav birliği düşlemişlerdir. Osmanlı iktisadî ve siyasî açıdan yalnızlık çektiği için bu akımın imparatorluğun Balkan coğrafyasında yankı bulması çok zor olamamıştır. (Ülken, 1948)

Türkçülük fikrinin gelişiminde *Yeni Osmanlıların* rolünü de söylemeden geçememek gerekir. Tanzimat döneminde *Yeni Osmanlılar* da Tanzimatçılar kadar yenilik taraftarıydılar. Aralarındaki fark yönetim şekli yönündeydi. Yeni Osmanlılar, yönetime halkın da katılımını isterlerken Tanzimatçı kadro, batıdan gelen vatan, millet kavramlarından hoşlanmıyordu. Bu nedenle bu kişiler, Fransızca unvanları *Genç Türkle*r olduğu halde Türkçe *Yeni Osmanlılar* adını seçmiş ve Tanzimat döneminde *Türk*, *Türklük*, *Türk milleti*, Türk milliyeti kavramları yer almamıştır. Fakat bu döneme dair yazılan edebiyat dil, filioloji ve tarih alanlarında düşünce olarak Türklük duygusu işlenmiştir. Bu dönemde Şinasi ve *Ziya Paşa* ve *Ahmet Vefik Paşa* edebî sahada üstü kapalı Türkçülüğü işlerken tarih alanında Mustafa Celaleddin Paşa, Sultan Abdülaziz'e ithafen 1861'de Fransızca olarak yazdığı *Les Anciens Tur*cs, *Eski ve Yeni Türkler* adlı Türkçülük açısından dikkate değer noktaları olan bir eser yayımlamıştır. Bu eserde Celaleddin Paşa, Fransız, Alman, Leh ve Rus kaynaklarından faydalanarak bütün Türklüğün tarihinden bahsetmiştir. Celalledin Paşa'ya göre, Türkler çok önemli bir tarihî geçmişe sahiplerdir ve Avrupa'da oturan kavimlerin ırkındandırlar. Kısaca dış Türklerdeki Türkçülük hareketinden bahsetmek gerekirse Yusuf Akçura, 1870'lere kadar Kuzey, Doğu ve Kırım Türklerinde bugünkü anlamıyla milliyet fikrinin dil, tarih alanlarında belirgin izlerine rastlayamadığını ifade etmiştir. (Akçura, 2007)

Türk dünyasında ilk kez İstanbul'da yeşeren Türkçülük fikri sırasıyla Azerbaycan, Kırım ve Kazan'a kadar ilerlemiştir. Özellikle Türk dünyasının yek vücut bir güç olarak yeniden doğuşunu öğütleyen ve *dilde birlik, fikirde birlik, işte birlik* fikrinin mimarı Kırımlı İsmail Gaspıralı, İstanbul'dan oldukça ilham almıştır. Türkçülük düşüncesinin ikinci evresinde yani 1877 sonrasında Şeyhi Süleyman Paşa, Rumelili Ahmet Mithat Efendi ve Ahmet Cevdet Paşa hâkimdir. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde Türkçülüğün fikir babalarının bunlar olduğunu söylemiştir. (Gökalp, 1970)

18. yüzyılın sonlarında Fransız Devrimi ile ortaya çıkan ve 19. yüzyılda doruğa ulaşan *milliyetçilik* fikir akımı, Balkan milletlerinde Osmanlı'nın aleyhine yeni gelişmeleri doğurmuştur. Osmanlı aydınlarının Avrupa'yı bile derinden sarsan bu akıma kayıtsız kalmaları mümkün değilken, bu güçlü yeni akıma karşın İslamcı anlayışı nereye kanalize etmek gerekirdi? Bu yüzyıllardır İslam dininin referansları doğrusunda yaşayan Osmanlı toplumu için fikir alanında büyük bir çatışma meydana getirebilirdi.

Türkiye'de meşruti yönetimin ikinci evresinde, İslamcılık ile Batıcılığı milliyetçi bir çatı altında kaynaştıran Türkçüler olmuştur. Bu döneme *İttihat ve Terakki* hâkimdir. II. Abdülhamit'in basın yasağının kalkmasının ardından ilk olarak Türk-İslam sentezi düşüncesine yer veren Sırat-ı Müstakim'de Türkçülüğe hizmetiyle bilinen Ahmet Ağaoğlu'nun Rusya Müslümanlarına dair yazılarıyla birlikte Rusya'dan getirdiği Türkçü düşünceleri işlediğini bilmekteyiz. Sırat-ı Müstakim ileride Sebilü'r Reşad ismini almış ve burada yazanlar Türkçülük düşüncesine Osmanlıcılığa zarar vereceği endişesiyle karşı çıkmışlardır. II. Meşrutiyet'in sonlarına doğru Türkçülük düşüncesi Kurumsal bir kimliğe kavuşmuş ve daha sonra Türk Ocağı adına alacak Türk Derneği kurulmuştur. 1903'te Türk Ocağı kurulmuş ve Türk Yurdu dergisi çıkmıştır. 1912 yılında Selanik'in kaybedilişi ve Balkan coğrafyası ile vedalaşılması Türkçülük düşüncesine hız vermiştir. Bu dönem itibariyle Türkçülük ile Ziya Gökalp'in güçlü etkisi altına gelişme göstermiştir. Selanik'te çıkan *Genç Kalemler* dergisinde yazmakta olan Gökalp ve derginin diğer yazarları, İstanbul'a gelip Türk Ocağı'na katılırlar. Bu dönemde Gökalp'in de yazdığı *Türk Yurdu* ve *Yeni Mecmua* dergisi *İttihat ve Terakki* dergisinden de yoğun destek görmüştür. (Toprak, Ty.)

Türkiye'de modern tarih yazıcılığı üzerinde Ziya Gökalp ve Fuad Köprülü'nün etkisi inkâr edilemez. Köprülünün millî tarih ve kültür alanındaki çalışmaları, kendisinden sonra gelen yeni nesle örnek olmuştur. Türkiye'de Türk-İslam sentez düşüncesinin tohumlarını atan Köprülü ve kendisinden feyz aldığı Ziya Gökalp'te bu sentezin zamanla Anadoluculuk karakterine büründüğünü görüyoruz. Ziya Gökalp ve Köprülü koordineli bir şekilde çalışarak 1915 tarihinde Âsâr-*i* İslamiye *ve Milliye Encümeni*'ni kurmuştur. Bu encümen, 1909'da kurulan ve yoğunlukla Osmanlı dönemiyle ilgili çalışmalar yapan Osmanlı *Tarih-i Osmanî Encümeni*'ne karşı Türk kültürü ile ilgili araştırmalar yapmıştır.

Balkan Savaşları'nın yarattığı yenilgi sonrasında Osmanlı Devleti, Balkan coğrafyası ile vedalaşmış, yüzyıllardır hâkim olduğu çok uluslu yapısı derinden sarsılmıştır. Osmanlı içerisinde küçük bir zümre olarak yaşayan Balkan Devletleri'nin bile kendi millî bir devlet olarak teşkilatlanmaya başlaması Türkçü Osmanlı aydınlarının millî oluşumlar içerinde yer almalarına neden olmuş, bu fikriyat etrafında birleşen Türk Ocağı mensupları Ahmet Ağaoğlu, Ziya Gökalp, Fuat Köprülü, Hamdullah Suphi, Halide Edip, Yusuf Akçura gibi ilim insanları Türkçü oluşumlarının içerisinde yer almışlardır.

B. Cumhuriyet Dönemi Millî Tarih Çalışmaları

Çalışmamızın bu kısmında Türkiye'de neden millî tarih oluşturma gereği duyulduğundan ve bu uğurda neler yapıldığından bahsedeceğiz. Avrupa'da gelişen milliyetçilik fikrinin yanı sıra demokrasi, hürriyet, özgürlük gibi kavramlar, Avrupa'nın da siyasi yapısında meydana gelecek gelişmeleri tetiklemiştir. Burada şunu vurgulamak gerekir: Balkan Savaşları'ndaki siyasi ve askerî yenilgiler Osmanlı fikir hayatında yarattığı travma ile *millî tarih* anlayışına doğru yönelimleri tazyiklemiştir. Az evvel ifade ettiğimiz gibi Batı medeniyetinin de milliyetçi çizgiyi kabullenmeleri aydınların gözünden kaçmamış, Osmanlı'yı diriltme çabaları bu yönde ilerlemiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından liderlik vasfına erişen, İttihat ve Terakki gibi milliyetçi bir kadrodan yetişen Mustafa Kemal'in, millî değerlere sahip yeni bir devlet kurma düşüncesini Samsun'a ulaştığı tarih olan 19 Mayıs 1919'da hayal ettiğini bilmekteyiz. Amasya Genelgesi ile vurguladığı milli egemenlik fikri ve daha sonra TBMM'ni açılışıyla kurduğu yeni devlet, ileride yepyeni fikri oluşumlarının ortaya çıkacağının ve *millî devlet* olarak teşkilatlanılacağının habercisi olmuştur.

İbrahim Kafesoğlu, büyük askerî yenilgiler yaşayan ve düşünsel anlamda karışıklık içinde olan milletlere fikrî ve manevî kuvvet aşılama düşüncesinin tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'yi de millî tarih yazıcılığına sevk ettiğinden bahsetmiştir. (Kafesoğlu, 1962) Bu örnekte olduğu gibi Türkiye'de milli tarih yazıcığının başlamasında Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın yadsınamayacak bir etkisi vardır. Türk milleti bu savaşta var olma mücadelesi vermiş bu nedenle de Türkiye'de millî bir tarihin doğuşu kaçınılmaz olmuştur. Geçmişte büyük bir tarihî geçmişe sahip olan Türkler, bu şanlı geçmişlerini tarih alanındaki çalışmalarla ortaya koymak istemişlerdir. (Oral, 2014)

Millî, modern, laik çizgiyi devlet ideolojisi olarak benimseyen Türkiye Cumhuriyeti, bu çizgilerinin propagandasını yaptığı siyasî, sosyal, iktisadî, eğitim ve kültür alanındaki devrimlerinde başarıyla gerçekleştirmiştir. Dönem itibariyle ilişki halinde bulunduğu Batılı devletler, millî devlet ideolojisinin sağlam bir zemine oturtulması için millî tarih anlayışına geçmişlerdir. Çünkü bir devletin seçtiği tarih anlayışı o devletin kendisi diğer devletler karşısında nasıl temsil edeceğini de belirler.

II. Abdülhamit döneminde açılan ve laik eğitim veren okullarında okuyup Avrupa eğitimi alan Osmanlı-Türk ilmini, bilim dünyasında Yine aynı yıl *Millî Tetebbular Mecmuası'*nı çıkaran Köprülü, 1924 tarihinde Türk dili, tarihi ve kültürü üzerinde çalışmalar yapmak üzere *Türkiyat Mecmuası*'nı çıkarmıştır. Saltanatın kaldırılmasıyla Türkiye'deki tarih çalışmaları Osmanlı öncesine yoğunluk vermiştir. Bu dönem tarihçiliğinin ana hedefi Türk kültürünün köklerini ortaya çıkarmak olmuştur. Bunda Balkan Savaşları'nda alınan yenilgi sonrası yayılan Türkçülük akımının da büyük etkisi olmuştur. (İnalcık, 2009)

Yusuf Akçura, bir milletin ileri hamlelerinde hayat ve kudret menbaının en sağlam mesnedinin millî tarih ve dil olduğunu ve Türklerin beşeriyet kadar eski bir tarihe sahip olduğunu söylemiştir. Birinci Türk Tarih Kongresi'nde Batılılar tarafından yazılan tarihin eleştiri süzgecinden geçirilerek tekrar yazılması gerektiğini söylemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ulu önder Atatürk, Türkiye'de millî tarih yazımına öncü eden insanlardan biri olmuştur. Bu sebeple Atatürk'ün tarih ve millet anlayışı konusunda değerlendirmek yapmak gerekir. Kurtuluş savaşının zaferle sonuçlandırılması yetmiyordu. Batı'ya karşı ilim-kültür alanındaki çalışmalarla mücadele etmek gerekiyordu. Atatürk'e göre Türkler, tarih boyunca Avrupalı güçlerle savaşmışlar ve bu savaş tarihin her döneminde kendini gösterecektir. Bu yüzden Türkiye'nin her daim Avrupalı güçlere karşı kendilerini savunabileceği güçlü bir mekanizmaya ihtiyaç vardı. Bu da içte ve dışta millî bir siyaset izlemekti. (Oral, 2014)

Türkiye'de Türkçülük fikriyatı Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura ile sağlam bir zemine oturmaya başlamıştır. Saltanatın kaldırılışına kadar, içinde Osmanlılık bilincini de barındıran bu fikir hareketi, bu olayla birlikte Osmanlılık fikrinden kurtularak kendi yolundan devam etmiştir. Özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra Türkçü yayınlar kendini göstermiştir. Bunlar daha ziyade Türk tarihi ve Türk dili ile ilgili çalışmalarıdır. Yine bu çalışmalarda Türkiye'de Anadoluculuk fikrinin temelleri atılmıştır. Cumhuriyet öncesinde Osmanlı tarihi ile ilgili yayınlar yapan Tarih-i Osmanî Encümeni, hâlâ Osmanlı ekseninde çalışmalar yapsa da bu kuruma Türklükle ilgili çalışmalar yaparak cevap veren Türkiyat Enstitüsü'nün kurulması çok gecikmemiştir. Cumhuriyetle birlikte Kemalist ideoloji ile tanışan Türkiye Atatürk'ün isteği ile Fuad Köprülü, Şemsettin Günaltay, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Yusuf Akçura, Sadri Maksudi Arsal tarafından hazırlanan *Türk Tarihinin Anahatları* adlı eserin yazılmasıyla artık millî tarih ile tanışmıştır. (Özcan, 2011)

Türkiye'de ilk akademik tarih araştırması yapan kuruluş, 1909'da kurulan Tarih-i Osmanî Encümeni olmuştur. Bu kurum, Cumhuriyet'in ilanında bir yıl sonra Türk Tarih Encümeni ismini almıştır. Bunun ardından *Dârülfnun, Âsâr-i İslamiye ve Milliye Tetkik Encümeni, Türkiyat Enstitüsü, Tarih Tetkik Cemiyeti, Türk Tarih Kurumu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi* açılmış ve bu müesseseler, Türkiye'de *millî tarih* oluşturmak adına çalışma yapan ilk kurumlar olmuşlardır. Şimdi, çalışmamızda sözünü ettiğimiz kurumlar hakkında bilgi vereceğiz. (Özcan, 2011)

1) Türk Tarih Encümeni

1909'da tarih araştırmaları yapmak üzere Tarih-i Osmanî Encümeni'nin kurulduğundan söz etmiştik. İlk faaliyeti bir cilt olarak çıkan *Osmanlı Tarihi* olmuş, sonra bu kurumun üyeleri devlet arşivlerinde araştırma yapma iznini ilk alan kurum olmuştur. (İnalcık, 2011) 1924 yılına gelindiğinde bu kurum, Türk Tarih Encümeni ismini almıştır. Yayın organın ismi de *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* ismini almıştır. Eski encümen, 1919 yılına kadar yayın çıkarmış ve 1923'e kadar hiç yayın yapmamıştır. Bunda encümenin okul kitapları çıkarma ile meşgul olmasının etkisi olmuştur. 7 Mayıs 1923'te Refik Altınay Başkanlığı'nda toplanan bu yeni encümende, yayın organının düzenli olarak çıkarılması en önemli gündemdi. 1924 tarihinde bu encümenin üyeleri arasında Abdurrahman Şeref Efendi, Ahmet Refik Altınay, Tevhit Ulusoy, Mehmet Efdaledddin Tekiner, Hüseyin Hüsameddin Yaşar, Halil Edhem Eldem, Ali Seydi, Miralay Ali, Mehmet Ziya, Mahmut Kemal İnal, Necip Asım Yazıksız ve Yusuf Behçet Gücar bulunmaktaydı. Bu encümende Fuad Köprülü, uluslar arası kongreleri takip etmekte başarılı olduğundan 1926'da Rus Bilimleri Akademisi üyeliğine seçilmiştir. Bu tarihten sonra Türk Tarih Encümeni'nin kadrosu tamamlanmış ve faaliyetleri daha da hızlanmıştır. (Oral, 2014)

2) Türkiyat Enstitüsü

Türkiyat Enstitüsü, ilk kez Fuad Köprülü tarafından 1915 tarihinde açılması planlanan Türkiyat Encümeni'nin bir uzantısıdır. Türk kültürü araştırmaları konusunda araştırmalar yapacak kurumlar kurmak Ziya Gökalp'in fikriydi ve o, *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde bunun gerekliliğini anlatmıştır. Türkçü-Turancı olan Türkiyat Encümeni, İttihat ve Terakki yönetiminin Türkiye'den ayrılmalarının ardından kapatılmış, Cumhuriyetle birlikte bilimsel çalışmalar yapacak kurumlara doğan ihtiyaca binaen bazı kurumlar açılma gereği duyulmuştur. Bu kurumlardan biri de Fuad Köprülü tarafından açılan Türkiyat Enstitüsü'dür. Enstitü'nün kütüphanesine I. Dünya Savaşı'nda satın alınan Katanov Kütüphanesi burasının ilk tabanını oluşturmuştur. 1924 tarihinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı olarak açılan bu kütüphane, Türklükle ilgili araştırmalar yapıp, neşriyat yapmak üzere kurulmuştur. (Oral, 2014)

***3)* Türk Tarih Tezi, TTK ve Türk Tarihin Anahatları**

Türkiye'de millî tarihin sağlam bir zemin kazanması okullar vasıtasıyla sağlanabilirdi. Bunun için okullarda okutulacak ders kitaplarının millî tarih anlayışına göre yazılması gerekiyordu. Bu maksatla Atatürk, Türk Ocakları Bünyesi'nde Türk Tarih Tetkik Cemiyeti'ni kurdurmuştur. (Yazıcı,2011) Başlangıçta 16 üyeden oluşan bu cemiyette Fuad Köprülü, Sadri Maksudi Arsal, Şemsettin Günaltay, Yusuf Akçura, İsmail Hakkı Uzunçarşılı gibi isimler, Türk Tarihinin Anahatları adlı eseri vücuda getirmişlerdir. (1930) Bu eserde Türklerin tarihinin çok eski olduğu, çıkış yerinin Orta Asya olduğu, Sümerler ve Hititler gibi tarihte önemli buluşlara imza atan kavimlerin Türkler olduğu yazıyordu. Bu kitabın Osmanlı kısmını İsmail Hakkı Uzunçarşılı yazmıştır. Daha ziyade Osmanlı'nın devlet teşkilatı üzerinde yoğunlaşan bir eserdir. (İnalcık, 2009)

Eserde, Türklerin doğruyu görmesi ve iyi düşünmeye alıştırılmak istenmiştir. Çünkü I. Dünya Savaşı döneminde Avrupalılarca Türkler hakkında yazılanlar gerçekle örtüşmüyordu. Türk tarihin ana hatlarıyla hem Fransızların yalan iddialarına cevap verilmiş hem de Türk milletini birlik ve beraberlik içerisinde tutmak için planlanan millî tarih yazımı için ilk büyük adım atılmıştır. Bu kitabı yazan heyette, yukarıda saydığımız kişiler dışında Afet İnan, Mehmet Tevfik, Samih Rıfat, Reşit Galip de vardır. (Türk Tarihinin Anahatları, 1930)

23 Nisan 1930'da Türk Ocakları bünyesinde Türkiye'de millî tarih yazımı için çalışmalara başlayan Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, 1931 tarihinde Türk Ocaklarının kapanması sebebiyle bağımsız bir kurum olarak resmi kimliğini ilan etmiştir. Mustafa Kemal Atatürk, millî tarih yazıcılığına 1929'den beri zaten bizzat çalışmalarıyla eşlik ediyordu.(İnan, 1956) Türk Tarih Tetkik Cemiyeti'nin müstakil bir kurum olarak varlığını ilan ettikten bir yıl sonra 2-11 1932 tarihlerinde Türk Tarih Tezini ve Tarih öğretiminde izlenecek yöntemi öğretmenlere anlatmak üzere Ankara Halkevi'nde ilk Türk Tarih Kongresi gerçekleştirilmiştir. Türk Tarih Kurumu tarafında düzenlenen ve Atatürk'ün bizzat teşrif ettiği kongreye, 10 akademisyen, 196 tarih öğretmeni katılmıştır. Eylül 1937'de Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlenen kongre uluslar arası özelliğe kavuşmuştur. (Özel, 2009)

Türk Tarih Tetkik Cemiyeti 1935 tarihinde *Türk Ocakları*'nın da kapatılmasının ardından *Türk Tarih Kurumu* adını almıştır. Bu kurumun üyeleri Atatürk'ün ilmine güvendiği kişilerden oluşmuştur. 1943 yılında TTK, öğrenimini Almanya'da tamamlayan arkeolog ve tarihçileri bünyesinde bulundurmaya başlamıştır. Halil İnalcık 1947 tarihinde bu kuruma başkan seçilmiştir. (İnalcık, 2000)

4) Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi'nin Açılışı

DTCF Atatürk'ün Türk Tarih Tezi'ni sağlam bir zemine oturtmak için Ankara'da kurulmuştur (1935). Bu fakültede tarih tezleri inceleniyordu. Halil İnalcık'a göre Atatürk'ün tarihe verdiği önem, Türk milletini ümmet anlayışından çıkarıp gerçek bir millet haline getirmek ve millete millî benlik şuuru aşılama isteğinden kaynaklanıyordu. Bu eğitim sistemi, Talim Terbiye Bakanlığı'nın üstlendiği misyon gereğince laik sistemle donatılmıştır. 1935 yılı itibariye fakültede özellikle Hitler'den kaçan Alman profesörler yer almıştır. Yüksek Tedrisat Genel Müdürü'nün girişimleriyle DTCF, Avrupa çapında bir fakülte haline getirilmiştir. Fakülte, açıldığı yıl buraya yatılı kalmak üzere 40 genç alınmıştır. Fakültenin Tarih bölümü, Eski Çağ, Orta Çağ, Yeni Çağ olmak üzere üç ayrı kürsüden oluşturulmuştur. Halil İnalcık Yeni Çağ, Osman Turan ve Mehmet Altay Köymen Orta Çağ kürsüsüne kaydolmuştur. Osman Turan, daha sonraları hocaya derin sevgisi ve saygısı sayesinde Fuad Köprülü'nün en gözde öğrencisi olmuştur. Bu üç bölüm dışında Sinonoloji, Latince, Akad, Sümer, Hitit, Antropoloji, Hungaroloji bölümleri de vardı. Fakültede, Şemsettin Günaltay Eski Türk Tarihi, Fuad Köprülü Orta Çağ, Hikmet Bayur Hint Tarihi okutuyordu. (İnalcık, 2002)

Cumhuriyetle birlikte yoğunluk kazanan millî/modern tarih yazıcılığında Fuad Köprülü'nün öneminden bahsetmiştik. Bu döneme katkı sağlayan diğer tarihçiler; Tayyip Gökbilgin, Enver Ziya Karal, Akdes Nimet Kurat, Zeki Velidi Togan, Cevat Baysun, Nejat Göyünç, Cengiz Orhonlu, Kemal Karpat, Bekir Sıtkı Baykal, Afet İnan, Utkan Kocatürk, İbrahim Kafesoğludur. (Yenal, 2010)

5) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

İlk defa 1865'te açılması planlanan Darülfünun'un, bir yangın yüzünden açılması 1870 yılına kadar ertelenmiştir. Bu tarihten itibaren takip eden yıllarda aralar vermiş, sonra tekrar faaliyete başlamıştır. 1915 senesine gelindiğinde Darülfünun'da Alman hocalardan tarih derslerinin verildiğini görüyoruz. Cumhuriyet öncesinde de Darülfünun'da reform yapma çabaları görülmüş fakat bir türlü gerçekleşememiştir. Cumhuriyetle birlikte Darülfünun'da reform çalışmaları daha kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. 1933'te üniversite reformu ile Darülfünun'un tavsiyesi ile İstanbul Üniversitesi kurulmuştur. Darülfünun'daki tarih şubesi İstanbul Üniversitesi'nde tarih bölümü olarak varlığını sürdürmüş ve dergi eski ismiyle çıkmaya devam etmiştir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kurulana dek tarih öğretiminin merkezi olmuştur. Sonuç itibariyle hem İstanbul Üniversitesi hem DTCF cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren akademik anlamda tarih araştırmaları yapan ve tarih öğreten kurumlar olmuştur. (Özcan, 2011)

Sonuç:

Bu çalışmada gördük ki Türkiye'de millî tarih oluşturma çabalarını anlayabilmek için mutlak surette Türkiye coğrafyasına Türkçülüğün girişi ve gelişimi hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Çünkü millî tarihin gelişimi Türkçülük hareketinin gelişimi ile paraleldir. *Millî tarih yazımı* yalnız cumhuriyetle başlayan bir olgu değildir. Balkan Savaşları'nda alınan yenilgi, dönemin ulusçuluk akımından feyz alınarak Türkçülüğü ön plana çıkarmış ve millî tarih araştırmalarının ilk tohumları ekilmiştir. Fuad Köprülü ve Ziya Gökalp'in millî kültür ve tarihe dair çalışmalarının öncülük ettiği millî/modern tarihin oluşumu, cumhuriyetin ilanı ile birlikte hız kazanmıştır. 29 Ekim 1923'te Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde kurulan yeni Türk devleti, millî-modern çizgide bir ideolojiye mensup olmuş. Osmanlı Devleti'nden kalma ümmetçi çizginin köklerinin kazınıp *Misak-ı Millî* ile sınırları çizilen bu yeni millî devletin gerçekleştireceği tüm inkılâplar, çağdaş-millî ve laik referansları takip etmiş ve millî değerlere sosyo-ekonomik, eğitim-kültür alanlar da olduğu gibi tarih anlayışına da yeni bir yön vermiştir. Egemenliğin kaynağını millete dayandıran Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde, cumhuriyetin kuran kadronun da eşlik ettiği akademisyenler eşliğinde, millî tarih yazıcılığı yeni devletin millî siyaseti olmuştur. Bu

yeni tarih, adeta yeni devletin kendini içte ve dışta ifade ediş biçimidir. Böylece yeni müesseselerle değerli tarihçilerle başlatılan yeni tarih misyonu, *Türk Tarih Tetkik Cemiyeti*, *Türkiyat Enstitüsü*, *TTK*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*'nin kurulmasıyla sağlam bir zemin kazanmış ve cumhuriyetin ilk yıllarında bugün bile yeni neslin başvuracağı eserler meydana getirilmiştir

Kaynakça:

AKÇURA, Yusuf, *Türkçülük*: *Türkçülüğün Tarihî Gelişimi,* İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2007

GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları,* Devlet Kitapları, İstanbul 1970

GÜNDOĞDU, Abdullah, "Gökalp ve Togan'da Fikrî Olgunlaşma Sancıları," *Türk Tarihçiliğine Katkılar: Mustafa Kafalı Armağanı,* Ankara 2013, s. 1-7.

İNALCIK, "Türkiye'de Tarihçilik ve Osman Turan," *Türk Yurdu,* Cilt 22, Sayı 182, 2002, s. 5-11.

_____, "Tarih ve Akademi", Türkiye Bilimler Akademisi Forumu, Ankara 2000

_____, "Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları," *Türkiye'de Tarih Yazımı*, Yeditepe, İstanbul 2011, s. 180.

_____, "Modern Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar," *Doğu Batı Makaleler II,* 2009, s. 17-57.

İNAN, Afet, "Türk Tarih Kurumu'nun Kuruluşunda Atatürk'ün Çalışmaları," V. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1956, s. 723-733.

_____, "M. Kemal Atatürk'ün Doğumunun 100. Yıldönümü (19 Mayıs 1981) Türk Tarih Kurumu'nun Kuruluşunun 50. Yıldönümü (15 Nisan 1981)

KAFESOĞLU, İbrahim, "Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik," İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, C. XIII, Sayı 17-18 (Mart 1963), s. 1-15

NİYAZİ, Mehmet, *Millet ve Türk Milliyetçiliği,* İstanbul 2007, Ötüken Yayınları

ORAL, Mustafa, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik,* Yeni İnsan, İstanbul 2014

ORTAYLI, İlber, *Tarih Yazıcılık Üzerine,* Cedit Neşriyat, Ankara 2009

Türk Tarihinin Anahatları, Atatürk Dil, Tarih ve Yüksek Kurumu- Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2014

ÖZCAN, Ahmet, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik,* TTK, Ankara 2011

ÖZEL, Oktay, *Dün Sancısı: Türkiye'de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarih,* Kitap, İstanbul 2009

TOPRAK, Zafer, "II. Meşrutiyet'in Fikir Dergileri,"*Basın,* Ty. s. 326,328.

ÜNAL, Yenal, "Türkiye'de Tarihçilik, Tarihçiliğin Gelişimi (15-20. YY) ve Türk-Batı Tarihçiliğine Örnek İki Kitabın Karşılaştırmalı Analizi," *Kelam Araştırmaları,* 8:2 (2010), s. 183-210

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Millet ve Tarih Şuuru,* Pulhan Matbaası, İstanbul 1948

VURGUN, Ahmet, *Türkiye'de Millî Tarih Anlayışı ve Öğretimi,* Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014

YAZICI, Fatih, "Cumhuriyet Dönemi Tarih Ders Kitaplarında Tarih Yazımı," *Türkiye'de Tarih Yazımı,* Yeditepe, İstanbul 2011

Batılı Kaynaklara Göre; “Türk”, “Türkiye / Türkistan” , “Osmanlı” Kavramları ve Haritalar

Yrd. Doç. Dr. Ali KARACA *

Sömürgeci Batılı yazarların büyük bir kısmının ve özellikle Doğu Hıristiyanları ile ilgilenen misyoner ve diplomatların, yazdıklarını ve eserlerini, bilhassa Türklerle ilgili tespitlerini okuyunca; ***“Bir deli kuyuya taş atmış…“*** *çıkar çıkarabilirsen, demekten kendimi alamıyorum…(A.K)*

Giriş

Tükiye ve Türkmanya kavramları ile ilgili dikkat çekici bir çalışma ortaya koyan Altay Tayfun Özcan, “XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Türkmanya Adının Batı Dünyasında Kullanımı ve Sınırları“ adlı çalışmasında; Batılı kaynaklarda ilk defa geçen (VI.yüzyıl) Türkiye adının Göktürk Kağanlığı toprakları ile Hazar Hakanlığı’nın hakimiyetinde bazı bölgeleri tanımlamak için kullanıldağını ileri sürmekte, Anadolu’yu ifade eden Türkiye tabirinin ise ilk defa II. Haçlı seferi döneminde ortaya çıktığının altını çizmektedir. Makalesinde Türkiye’nin sınırlarını tespite çalışan yazar; seyahatname ve coğrafi eserlere atıfla buralara: Turchia, Turqia ve Turcomania denildiğine işaretle bu adların ifade ettikleri farklı bölgelere de dikkat çekmekte, zamanla sınırların genişleyerek Suriye ve Arabistanı hatta Girit‘i dahi kapsadığını, Türkiye adının Seyahat(name)larda uzun yıllar kullanıldığı, ama XVI. yüzyılda büyük gelişme gösteren harita çalışmalarında pek tercih edilmediğini ileri sürmektedir[1] ki; bu harita meselesi tetkike muhtaçtır.

Bu cümleden olarak Osmanlılar ve Müslümanları konu edinen Batılı kaynaklar incelendiğinde, özellikle Türk tarihi uzmanı olmayan geniş bir okur kesimin, eserlerde kullanılan bazı temel kavramları, zaman ve mekan perspektifinde, tarihin diline uygun olarak yerli yerine oturtmakta zorlandığı, bu hususu çeviri eserlerde[2], çevirmenin genellikle çeviri hatası veya yayımcının kasdi tasarrufu olarak değerlendirdiği görülmektedir. Vermekte olduğum “Osmanlı Tarihi- Coğrafyası“ derslerinden edindiğim

1 Altay Tayfun Özcan, “XVI, Yüzyıla Kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasında Kullanımı ve Sınırları” Türkiyat Mecmuası Cilt 22/Güz, İstanbul 2012, s.66-68,77.

2 Tasarruf için bak; Rus Savunma Bakanlığı’nca hazırlanan 1870-1914 Yılları arasını kapsayan belgelerin çevirisinde; 328, sayfa ikinci paragrafta yer alan beş (5) Türkiye ve Türk kavramı karşılığı, Osmanlı Devleti ve Osmanlı kavramları ile çevrilmiştir.Hazırlayan: Prof.Dr. Mihail Bashanov, Türkiye’de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri) , Çeviri:Doç. Dr. İ.Kemaloğlu, TTK Yayınları Ankara 2013, s. 37 ve 328.

* Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

tecrübe de benin bu tespitimi desteklemektedir. Bu bakımdan Tarihin yaşandığı an ve mekânda yer alan aktörlerin, dönemlerine ait kimlik ve olayları izah için kullandıkları kültürel, sosyal, tarihi ve coğrafi referanslara ve kavramlara, sonraki araştırmacıların sadık kalmaları, tarihi mirascıların daha berrak bir algıya sahip olmalarının tek yolu olarak görünmektedir.Bunun yanı sıra, kaynaklarda geçen kavramların izahı kadar, Türk tarihi ile ilgili bazı ana kavramları kaydenden aktörlerin, algıları ve kurgularının dayandığı zihinsel altyapıyı, genel hatlarıyla irdelemek de eserleri daha anlaşılır kılacaktır.

Burada açıklamaya çalışacağımız öncelikli kavramlar, Batılı yazarların metinlerde sıkça kullandığı TÜRKİYE, TÜRK DEVLETİ ve TÜRK[3] ibarelerinin 20.yüzyıldan önce ifade ettiği mananın ne olduğu hususudur. Türk Milleti ve kökeni hakkında, yaratılıştan başlayıp 642 de kesilen ve Fredega'a atfedilen, "Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scomastici libri IV cum continuationibus, (derleme) 660" isimli orjinal Latin kroniğinde, bu ulusa Torci, Turqui, Turchi adı verilmetedir.[4]

Bu kavramları ele aldığımız platfom, spesifik olaylar cümlesinden olan diplomasi, Tanzimat, misyonerler, Ermeni meselesine bağlı reformlar ve Genel Müfettişliği, II. Abdulhamid ile İttihat ve Terakki yönetimi ve Kürtlerin Ermenilerle ilişkisi, emperyalist devletlerle ilişkiler ve eski-yeni devlet yapılarının anlatımı alanlarındaki okumalarımıza dayanmaktadır. Bazı kaynaklarda genellikle algı yönetimi maksadıyla yaygın olarak kullanılan kurgulama, yüzeysel ve peşin hüküm içeren yaklaşımların tek tek izahı başlı başına hacimli incelemelerin konusu olur. Bu hususların izahı 1923 öncesi Türkiye'sini konu edinen Batılı eserlerin büyük çoğunluğu için geçerli ve zaruridir. Yani " kuyuya atılan taş…" meselesi.

Belge-1

L'EMPİRE DES TURCS 1715 (Ali Karaca)

Sömürgeci Batı'nın Osmanlı kimliği ile ilgili tarihi – coğrafi zihni algısı çerçevesinde; Türkiye ve Türk Kimliği

3 Türk kavramı ve versiyonları İslam öncesi dönemlerde yaygınlaşmış ve yerleşmişti, Bak;Ahmet Taşağıl, Gök-Türkler I, TTK Yayını Ankara 2003, s.15: "Türk adı olarak 542 yılında kullanılmaktadır."; Ömer Soner Hunkan, Türk Hakanlığı Karahanlılar (766-1212), İstanbul 2007, s.411: Hanedanın menşei…tarihi Aşina soyundan yani, Gök-Türk hakan ailesinin bir kolundan gelen ve kendilerini Türk tesmiye eden bir soy olduğudur…devletin adını kaynaklar,..Türk Hakanlığı şeklinde zikr etmektedirler." ; Osman Karatay, Türklerin Kökeni, Ankara 2014, s, 132-134: "(830-890) İşte bu dönemde kaynaklar onlardan edebi olarak Hun, etnik manada Onoğur, diplomatik manada ize Türk olarak bahsediyorlar… Macarlar kendilerine Türk diyorlar ki, başkaları da öyle demiştir…Kral 1. Geza'ya Roma ve İstanbul yapımı iki parçalı bir taç gönderiliyor…tacın üzerinde bir yazı var: Geovitsas pistos krales tourkias (Türklerin sadık kralı Geza/Yabguca."

4 Margaret Meserve, Türk (orj. Adı:Empires of Islam in Renaissance Historical Thought) Türkçe:Mehmet Tanju Akad.İstarbul 2011. s.97-98,138.

Bilhassa diplomatik sahada Osmanlı İmparatorluğu için Türk ve Türkiye / Türkistan ve Türk İmparatoru tabirlerinin daha XV. yüzyılda yerleşmiş olduğu görülmektedir. Mesela Lehistanla yapılan yazışmalarda, 1414,1500,1501,1513 vb. Lehçe diplomatik belgelerde sıklıkla bu kavramların geçtiği görülmekte,[5] Osmanlı bürokrasisinin bunu çok tabi karşıladakları anlaşılmaktadır. Daha sonraları özellikle Türkiye ve Türkistan tabirlerine karş çıkan ve değiştirilmesi yönünde fikirler öne süren Batılıların varlığı göze batmaktadır. Bu tekliflere yol açan ana neden Türk ve türevi kavramları Hırıstiyan Batı dünyasının yüklediği fonksiyon olduğu açıkca anlaşılmaktadır. Mesela,Terakki gazetesi 1285(1868) tarih ve 16 nr.li nüshasında, La Turquie gazetesinde çıkan “ Türkiye’ye Türkistan denilmesi yerine Şarkeli“ denilmesi teklifine verdiği tepki, bu teklifi yapanlara; “ ..Türklerin öyle herzegûyen avukatlara ihtiyacı yoktur“[6] şeklinde cevap vermekteydi.

Batılı sömürgeci devletlerin, Osmanlı Türkeyesi için asırlarca oluşturulan tetikleyici bir zihinsel altyapıları ve bundan kaynaklanan nefret duyguları vardı. Özellikle Haçlı seferlerinden itibaren Avrupa‘da oluşmaya başlayan Müslüman= Türk algısı, Osmanlılar döneminde Hıristiyan dünyasında teoloji, diplomasi, sosyal bilim alanlarında tamamen yerleşip, kökleşmiştir. Bundan sonra genel olarak Avrupalı devletler ve Hıristiyan müesseseleri nezdinde, Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu siyasi coğrafyası, Türkiye veya Türkistan, Osmanlı İmpartorluğu, Türk İmparatorluğu, bu imparatorluğun İslam mensupları ise Müslüman sıfatı karşılığı Türk olarak tesmiye olunmuştur. Bu bağlamda 19. Yüzyılda başta İngiltere olmak üzere, Batı dünyasının hedef aldığı İslam alemine yönelik politikalarını ifade eden Pan-Türkizm de = Pan-İslam karşılığı olarak kullanılır olmuştur. Yüzyılımızda dahi vahşetle karşı karşıya kalan Balkan Müslümanları için bu yaklaşım aynı olup, Avrupa‘da Müslüman olan birine Türk oldu denilmekte, Bosna olaylarında olduğu gibi Türk (yani Müslüman) oldukları için katliamlara maruz kalmaktadırlar. Dr. Cengiz Anık bu konuyu şöyle yorumlamaktadır:“ 18.yy’da hazırlanmış haritalar; Anadolu’yu, Ortadoğu‘yu, Orta Asya’nın bir kısmını ‘‘*Asya Türkistanı*“ (– Kırım dahil Avrupa’dakı tüm toprakları Türkiye veya Türkistan) olarak betimlemektedir. Kast edilen, Türklerin işgal ettikleri toprakları göstermek değildir. Müslümanların yaşadığı coğrafyayı ,‘Türk‘‘ tabiri ile anlatmaktır. Balkanlardaki Müslüman halklar kadar, Avrupa ve Amerika kıtasındaki birçok yerde de Müslümanlar ,‘Türk‘‘ diye anılır. Etnik mesubiyeti ne olursa olsun Batı alemindeki ortalama insanın algısında Türk’ten başka Müslüman yok. Müslüman Türkten başka Türk yok‘‘[7]

Haçlı seferlerini hazırlayan bu zihniyet, Osmanlılar zamanına gelindiğinde demir kapsül bir forma bürünmüştü. Kilisenin önderliğinde gelişen bu algı, keşişlerin yazı ve vaazlarıyla, Hıristiyan dünyanın zihninde[8] düşman ve yok edilmesi gereken bir Müslüman = Türk tipolojisinin oluşmasına yolaçtı. Bilhassa İstanbul'un fethi bunu perçinledi. Fransız ihtilalinin öncülerinden Volter (1694-1778) algının gelişmesini 1720'lerde şöyle ifade etmektedir:" Keşişlerimizin esas zoru, müslüman olan Türkler idi. İstanbul'un fatihlerine başka türlü karşı konulamayınca, onlar aleyhine bir sürü kitaplar yazıp durdular. Türklerin sırtına yüklediğimiz iftiralarla koskoca bir kitap olur"[9]. Yine Ortaçağlarda başlatılan Türkler aleyhine kilise duaları furyasının uzantısı Alman Protestanlığı‘nın kurucusu Martin Luther (1483-1546) ve takipçilerini de içine alır. Luther, kaleme aldığı Osmanlılara karşı 1529 ve 1541‘de.“ Türklere (= Müslümanlara)[10] Karşı Ordu Vaazı“ ve „Türklere (= Müslümanlara) Karşı Duaya Çağrı“ vaazlarında, Türklere (= Müslümanlara) karşı savaşacak olanlara şefaat sözü verir. 1550‘li yıllara ait bir anonim *„Türklere karşı bir Hristiyan Duası“ nda ise, „Türk tiranının niyeti sadece senin kutsal*

5 Bak., 1414-1963 yılları arası 148 belge, Yoldaki Elçi Osmanlı’dan Günümüze Türk-Leh İlişkileri, Haz. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014.; Ayrıca Ignaca Dalle, Türkler Arasında Bir Avrupalı Auger Ghiselin de Busbecq (1521-1519), (Çeviri Dr. Reşat Uzmen), İstanbul 2013.

6 Dr. Ragıp Özden, “Tanzimat’tan Beri Yazı Dilimi” Tanzimat 2, (Komisyon), M.E.B. Yayını, İstanbul 1999,s.891.

7 Cengiz anık, “Müslüman Commonwealth ya da Türk İslam Projesi”, *Türkiye Günlüğü*, Bahar sayı 126, Ankara 2016,s.12-25.

8 Hıristiyan dünyasının zihinsel yapısını arka planı için bak, Durmuş Hocaoğlu, “Batı’da Kurumsallaşmış Sosyal Patolojik Davranışlar”, Türkiye Günlüğü, Kış sayı 96, Ankara 2009,18-58.

9 Voltaire, Türkler Müslümanlar Ötekiler, (Derleyen Cengiz Orhon), İstanbul 2012,s .16.

10 Metinde parantez içindeki **Müslüman** ve **Osmanlı** ibareleri tarafımdan konuldu.(A.K)

Hristiyanlığını kılıç ve ateşle tamamen yok etmek, senin takdis edilmiş adın yerine, lanetlenmiş şeytani Muhammedi'ni koymak ve ***Hristiyanlığı*** *tümüyle* ***Türkiye'****ye dönüştürmek olan ve heyetinin gazabını kır..*" denilmekteydi[11].

Türklüğe hangi anlamların yüklendiğini ise Batıda yayımlanan şu kitap başlıkları güzel özetliyor. Basım tarihi 1519 olan "Kuran Adlı Türk Kanunu" isimli kitap; 1600'de Londra'da basılmış "The Mahumetane or Turkish Historie", Fransızca ve İtalyanca metinlerden tercümelerle yapılan bu Türk tarihinin başlığındaki "or/veya" bağlacı, Türklük ile Muhammedîlik şeklinde ifade edilen Müslümanlık arasında nasıl bir özdeşlik ilişkisi kurulduğunu çarpıcı bir şekilde gösteriyor. Diğer bir eser,"The Life and Death of Mahumed/Muhammed'in Hayatı ve Ölümü" Türklüğün tarihî çağrışımlarını göstermesi bakımından başka bir ilginç örnek. 1679'da Londra'da yayımlanan *kitabın alt başlığında Hz. Peygamber'e yakıştırılan unvan şöyle: "The Author of the Turkish Religion/****Türk Dininin Müellifi".*** Osmanlı yöneticileri de ,''Müntehabat-ı Türkiye'' adıyla lügat hazırlayan Redhause'ı nişan[12], aynı şekilde Memleketeyn'de "Türkistan" adıyla yarı resmi gazete çıkaran muharrir de mecidi nişanla[13] ödüllendirmişti.

Early English Books Online adlı bilgi bankası, 1473 ile 1700 yılları arasında İngilizce basılmış tüm eserleri kapsıyor. Burada Türk kelimesi ve türevleri, 807 kayıtta 2721 defa karşımıza çıkıyor. Aynı veri tabanında Ottoman kelimesi ve türevlerine ise 66 kayıtta 187 defa rastlanıyor. Bu sonuçlar söz konusu dönem için Türklüğün, Osmanlılıktan daha meşhur olduğuna dair bir karine teşkil ediyor.[14] Bu dönem Batılılar tarafından hazılanan coğrafya eserleri ve haritalarda da Osmanlı coğrafyası Türkiye olarak kaydedilmiştir. Mesela, P.G. İnciciyan, 1804'te Venedik'te Ermenice olarak basılan XI ciltlik Dünya Coğrafyası isimli eserinde; "…Memalik-i Mahrusa adı da verilen Osmanlı topraklarına Avrupa'da umumiyetle Türkistan veya Türkeye denir. Çünkü asıl Osmanlı milleti Türklerdir…"[15] demektedir.

Haritalar:[16]

Avrupalıların hazırladığı Osmanlı devleti haritalarının % 90'nında, Osmanlı mülki coğrafyası TÜRKİYE olarak kaydedilmektedir[17]: (Bir kaç örnek) İmperium Turcicum in Europa.; Asia et Africa (1737).; Magni Turcarum Dominatoris Imperium (Augsburg 1750).; L'empire des Turcs (Paris 1767).; Des la Turquie D'Europe (1793).; The Maditerranean and Turkish Empire (Paris 1840) ve Carte Generale de la Turquie D'Europe et de la Greece (Paris 1847).

11 Vaazlar için bak. Leyla Özcan, Tanrım Beni Türklerden Koru, İstanbul 2010. S.66-68 ve 196-198.
12 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR. MKT, Dos. 3, Gömlek 56 (30 Ra 1260).
13 BOA, İ.HR, 230/13522 (12 Za 1284).
14 Doç. Dr. Mehmet AkifOkur / Ankara Strateji Enstitüsü / STAR- Açık Görüş 18 Şubat 2013.
15 Andreasyan'ın ilgili kısımların çevresi içi bak. Hayat Tarih Mecmuası, c. 11, S.I., 1 Şubet 1965, s.57.
16 Bak: Örnek Osmanlı İmparatorluk haritaları, Belge 1-5
17 Haritalar için bak, The British Museum. Catalogue of Maps, Prints, Dramings, Vol. II., London: M.D.CCC. XXIX.

Belge-2

Tvrcıcı Imperıı Descrıptıo 1571 (Ali Karaca)

Osmanlı Türkiyesi’inde Avrupalıların Reform Meselesi’ne Bakışı Çerçevesinde Kavramlar

Yabancı eserleri Reformlar noktasından incelediğimizde de Türk, Türkiye ve Türk İmparatorluğu kavramlarının inanç yani İslam’ın bu hususta ki formları karşılığı olarak kullanıldığını görmekteyiz.

Osmanlı devletinin 1700’den itibaren başlattığı ıslahat hareketleri, önceleri devletin kontrolünde ve genelde Türklüğe[18] (=Müslümanlık) giren Batılı uzmanlar vasıtasıyla yürütülürken, 1850’den sonra Avrupa’yı uzmanlar önemli rol oynamakla birlikte, kendi ülke ve milliyetlerine bağlı kalmakta, dolayısıyla, gizli veya açık öncelikle kendi devlet ve inançlarına hizmet etmekteydiler. 1840’tan sonra Avrupalı devletler reformların belirleyicisi, yönlendiricisi ve programlayıcısı durumuna geldiler. Bu konumlarını Osmanlı devleti yöneticilerinin taviz vermeleri sayesinde elde ettiler. Artık bütün güçleriyle Osmanlı Hıristiyanlarını şu veya bu yolla Türklerin (Müslümanlar) yönetiminden koparma, kendi kontrollerine alacakları bölgeler ya da bağımsız Hıristiyan ülkeler oluşturma politikasına yöneldiler. Batılıları Osmanlı Türkiyesi’ndeki çıkarları çatışsa bile bu hedef üzerinde daima işbirliği yaptılar. Yapılan reformların bu hedefe ulaşmada sağlayacağı esas ölçüleri oldu.

Reformlar nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu ve halkını konu edinen eserler de bu kavramların kullanışları dikkat çekicidir. Korunma ve kollanma ,, refleksinin yolaçtığı yarı-sömürgeleşme zemininde, Batı‘yla girişilen ilişkilerde, reform işi devlet mekanizmalarında geleneksel sarmala dönüşmüştür. Batılılara göre, ‘‘Batı‘dan reform projeleri, akıl ve uzmanlar alınır ama genetik olarak kabiliyetsiz ve tarihen yetersiz Şarklı figür (Müslüman) daima başarısız olur.‘‘ Yüzlerce batılı ve yerli araştırmacı tarafından irdelenen refom meselesini Fransız E.Engelhard, (La Turquie et le Tanzimat Paris 1882) eserinde: " *1867 senesi, Avrupa devletleri heyeti mahkemesi huzurunda büyük bir davanın,* ***TÜRKİYE*** *davasının görüşülüp çözüldüğü senedir.* ***YENİ TÜRKİYE‘nin şimdiki durumu bu mahkemede tetkik edilmiş ve*** *Devlet-i Osmaniye ilk defa olarak bir Avrupa Kongresi‘nde -AB‘‘yi çağrıştırıyor- isbat-ı vücut eyleme şerefine nail olmasını sağlayan müdaheleci devletlerin vesâyeti altında bulunmaya* ***MAHKÛM*** *olmuştur.*‘‘ şeklinde cevapladıktan sonra, ilaveten reformların başarısızlık nedenini de: *,,* ***TÜRKLER,***

18 Bk. Uğur Demir, Osmanlı Hizmetinde bir Muhtedî Humbaracı Ahmet Paşa,İstanbul 2015 ; ve Mustafa Celalettin Paşa, (Orj. Adı:Les Turcs Anciens et Modernes,Paris 1870)Eski ve Modern Türkler,(çvr. Güven Beker), İstanbul 2014.

TÜRK(Müslüman*) oldukça, yani Müslümanlarla Hıristiyanları ebediyen ayıran* Ahkâm-ı Şer'iyye' (Türklük*) den vaz geçmedikçe başka türlü olamaz, gelecekte dahi olma ihtimali yoktur.*" diyerek, Batılılara göre, Osmanlı'nın Batılaşamama probleminin ana sebebine, yani Türklerin=(Osmanlıların), Türk= (Müslüman) kalmalarına bağlamaktaydı.

Bir Batılı iktisatcı İngiliz M.N. Senior, (A Journal Turkey and Greece, London 1859) eserinde, Avrupalı emperyalistlerin Osanlı devletine yönelik planlarını gizlemeden ortaya koymaktadır. A Journal TÜRKEY … de;" *Eğer Hatt-ı Hümayun'u – Islahat Fermanı- tatbik ettirirsek ve Avrupalıların arazi almasını sağlarsak, Anadolu sahillerinin bir İngiliz ve Alman kolinisi haline dönüşeceğini umuyorum. İlk ve en önemli adım demiryolu yapılmasıdır. Demiryolu* ***şirketleri ve Avrupalı koloniler, küçük cumhuriyetciklere dönüşecek****. Bunlar,* ***Türklere****(=Müslümanlara); daha önce elde ettiğinizden yirmi kat fazla olacak öşürümüzü ve vergilerimizi ödeyeceğiz, ancak kendi işlerimizi biz yöneteceğiz. Kendi yerel otoritelerimiz, kendi mahkemelerimiz, kendi polisimiz, kendi yollarımız ve yerel amaçlar için kendi vergileme hakkımız olacak diyecekler. Ruslar, Rumlar ve Fransızların düşmanlığı,* ***Türk Hükümeti****'nin çekememezliği, cehaleti ve vahşiliği ile desteklenecektir; fakat maddi çıkarların hepsi bizim lehimizedir. İngiltere'nin yardımıyla bunların politik muhalefetinin üstesinden geleceklerdir."* demektedir.

Eserlerde ileri sürüldüğü gibi şayet Avrupalıların beklediği Tanzimat reformları gerçekleşmiş olsa Türk İmparatorluğu'nun yeni karakteri ve şekli, kuruluş dönemi karakterini kaybedecektir. O sırada Osmanlı unsurlarının kaynaşması maksadıyla girişilen adem-i merkeziyetcilik için denenmeye başlanılacak beş-altı genel valilik ya da alt-krallık (otonomi) uygulamasını ve genelde reform işinin başarılması, kurtuluşun gerçekleşmesi olarak kaydedilmektedir. Yazar Fransız E. Morel, yeni devletin ruhu ve şeklini şöyle vasfediyor: *„...Bu kaostan yaşam gücüyle ve gelecekle dolu* ***yeni bir milletin*** *ortaya çıktığını; artık* ***TÜRKİYE'yi*** *değil* ***Osmanlı İmparatorluğu'****nu göreceğiz."* (La Turquie et Ses Reformes, Paris **1866).** Batılı yazar bu anlattıklarıyla bazı tarihi kavramların ne manaya geldiğinin de altını çizmektedir. Yazarın altını çizdiği siyasi manada" Osmanlılık" kavramı, 1860'lı tarihlerde artık Osmanlı Devleti'nin politik litaratürü ve entllektüel dünyasına girmiştir. Aynı dönemde "Genç Osmanlılar" kavramı da kullanılmaya başlanacaktı.

Avrupalıların yazdığı bu eserlerin tetkikiyle, Avrupa tarafından Osmanlı-Türk varlığı için siyasi, ekonomik ve politik-diplomatik modern metodlarla, bir propağanda dili geliştirilip, 20. Yüzyıl başlarına kadar uzanan bir sömürü çarkının bütün yönleriyle nasıl döndürülmeye başlandığını daha iyi anlamaktayız.

Üçyüz yıl sonra, hedeflerine ulaşmak üzere Batılıların İstanbul'a elkoyan işgal kuvvetleri İngiliz Yüksek Komiserli'ği, hazıladığı (İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye) TURKEY UNUAL REPORT"[19] 1921, de İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir H.Rubold, *"...Nihai hedefleri aynıydı; tüm Müslüman unsurların birleştirilmesi, gayrimüslim unsurların yok edilmese dahi büyük ölçüde sindirilmesi, iç meselelerde yabancıların etkisinin azaltılması,* ***Türkiye'****nin Müslüman ülkelerde sömürgeleri olan özellikle İngiltere gibi Avrupalı güçler aleyhine büyümesine yönelik Panislamcı ve Turancı fikir ve anlayışın geliştirilerek öne çıkarılması gibi...Siyasi Panislamizm halen Müttefikler için tehlikeli bir boyutta olmasa da şu veya bu şekilde artarak yayılacak, İmparatorluğun (İngiltere) ana karadan uzak bölgelerinde çıkabilecek büyük huzursuzlukların ana kaynağı olacak gibi durmaktadır."* İstanbul, 27 Nisan 1921 şeklindeki değerlendirmesi ile Sakarya ve Büyük Taarruz başarları sonrası işgal kuvvetleri İngiliz Yüksek Komiserli'ği 1922" raporundaki, *„ Kendi küllerinden tekrar doğan* ***Türkiye****, Doğu'da Müslüman tebanın çoğunluğuna baskı yapan devletlere azametini gösterdikten sonra, bir kez daha* ***Panislamizmin*** *muzaffer başkahramanı olarak meydana çıkmıştır. „* şeklindeki yorumu , Avrupalıların zihinsel yapılarına ve algılamalarına somut birer örnek teşkil etmektedir.

19 Raporların yayımı için Bak.,İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye-1920, Der. Ali Satan, İstanbul 2010.
İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye-1921, Der. Ali Satan, İstanbul 2011.
İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye-1922, Der. Ali Satan, İstanbul 2011.
İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye-1923, Der. Ali Satan, İstanbul 2012.

Belge-3

The Turkısh Empire 1626 (Ali Karaca)

Sonuç: Türk/Şark meselesinin günümüze yansıyan yüzü. AB ilişkileri

Yukarıdaki referanslara da yansıyan “**Şark Meselesi**"inde, Batı‘nın zihinsel yapısı, özellikle günümüzde Türkiye-AB ilişkileri çerçevesinde de itiraz kabul etmez bir açıklıkta ortaya çıkmış görünüyor. Bu durum stratejik konuların ele alınıp, çözümlenmesinde insani verilerin nasıl bir çarpan etkisi yaptığını düşündürtmektedir. AB’ye üye bazı ülkelerin Türkeye’nin Müslüman bir ülke olduğu, dolayısıyla bir Hırıstiyan Birliği olan Avrupa Birliğin’in bir üyesi olmak için ısrar etmesi gerektiğini açıkça vurgulamaları söz konusu zihinsel yapının günümüze yansıyan bir ürünüdür.

Bunun nedeni nedir? Sorusuna cevabı Macaristanlı György’nin, ‘’(Türklerin gelenekleri, görenekleri ve hinlikleri üzerine bir incelime- Taractatus de moribus, condicionibus et nequicia **Turcorum**, Roma 1481) adlı eserini değerlendiren Michel Balivet,”Akılları karışık bir biçimde Türkleri ne yapmalı ? diye soruyor Avrupalılar bir birine,..Türkler **Avrupa Evi**’nin tarihinde çok gerilere uzanan kültürel pek çok refleksle de karşıkarşıyadır…Türklere karşı bu güvensiz ve küçümseyici tutumun hemen akla gelen tarihsel bir açıklaması var: Avrupa, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, toplu hafızısında, dokuz yüz yıldır peşinini bırakmayan Türk Korkusu’nu bir türlü unutamamakta, affedememektedir. Dokuzuncu yüz yılın sonundan yirminci yüz yılın başına kadar Avrupalıların doğu ve güney Akdeniz’deki hayallerinin karşısına dikilen bir Türk iktidarı olmuştur:..Batı Avrupalıların en inatçı, en uzun süreli, en azılı rakibi Türklerden herkes nefret etmiştir. Çünkü,**Türk modeli**, sosyokültürel açıdan olduğu kadar, siyasal ve dinsel açıdan da Avrupa modeline alternatif bir Avrupa- Akdeniz modelidir…’’[20] şeklinde vemektedir.

Bu perspektiften, günümüzde,Türkiye- AB ilişkilerinin Avrupa Parlamentosu’na yansıması da aşağıdaki gibi olmuştur. Kökleri 19.Yüz yılın başına kadar uzanan, aslında spesifik bir konu olan Osmanlı Türkiyesi reformları ve ona eklemlenen Ermeni (Osmanlı Hıristiyanları) meselesi üzerinden yapılanlar , Avrupalıların bir ülkeyi, baskılarla nasıl dönüştürüp, kimlikliksizleştirerek sömürge haline getirmeye çalıştıklarının derin stratejisi yansımaktaydı. Osmanlı devleti de I. Dünya savaşına bu operasyonların derin izlerini taşıyarak giriyordu. Ve Avrupa bu gün geriye bakarken bile hedef ve önyargılarından hiç sapma göstermediğini kararlarına açıkça yansıtabilmektedir.

20 Macaristanlı György, Türkler Türklerin gelenekleri, görenekleri ve hinlikleri üzerine inceleme-Michel Balivet, Türk Korkusu (Çeviri Lale Aslan Özcan), İstanbul 2009, s.145-147,

Tehcir/ Relocation ile ilgili AB'nin "olmazsa olmaz"ŞARTI[21]

18 Haziran 1987 Tarihli Referans AP Kararı:Avrupa Parlamentosu ilk Ermeni soykırımı kararını, ASALA'nın silah bırakmasından hemen sonra ve Türkiye ' nin 14 Nisan 1987 tarihinde tam üyelik başvurusnun ardından aldı. Bu kararda özetle şunlar söyleniyordu: "Avrupa Parlamentosu, 1915-1917 yıllarındaki Ermeni olaylarını, Birleşmiş Milletler'in 9 Aralık 1948 tarihli kararındaki soykırım tanımına uygun bulur ve ilan eder, Türk hükümeti'nin de bunu kabul etmesini ister.Türkiye'nin bu olguyu reddetmesinin Avrupa Birliği üyeliğinin kesin engeli olduğunu açıklar." bk: European Parliament Resolution on a political solution to the Armenian question , Doc. A2-33/87.

1.madde de AP; Ermeni sorununun ve Türkiye'deki azınlıklar sorununun, Türkiye ve Topluluk arasındaki ilişki çerçevesinde yerinin yeniden belirlenmesi gerektiğine inanmakta; demokrasinin sağlam bir şekilde oturtulmasının ancak bir ülkenin tarihinin kendi etnik ve kültürel çeşitliliğinin kabulü ve geliştirilmesiyle mümkün olacağına işaret etmektedir.

2.madde de Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ermenilerin 1915-1917 yılları arasında maruz kaldıkları trajik olayların, 9 Aralık 1948 tarihli BM Genel Kongresi'nce soykırım suçunun önüne geçilmesi ve bu suçun infazı üzerine benimsenen kararı çerçevesinde, soykırım suçu teşkil ettiğine inanmaktadır, ancak Günümüz Türkiyesi'nin, Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerinin yaşadığı trajediden sorumlu tutulamayacağı bilincindedir ve günümüz Türkiyesi'ne yöneltilen ne siyasi, ne de yasal yada maddi iddiaların, bu tarihi olayın soykırım hareketi olarak tanınmasından kaynaklanmayacağını vurgulamaktadır.

3.maddesinde AP, Konsey'e, 1915-1917 yılları arasında Ermenilere karşı gerçekleştirilen soykırım hakkında günümüz Türkiye hükümetince kabulü ve Türkiye ile Ermeni temsilcileri arasında kurulacak politik bir dialogun geliştirilmesi için çağrıda bulunmaktadır.

4.maddede AP, Türkiye'nin Topluluğa girme olasılığının önünde aşılamaz engeller olarak şunları sıralamaktadır: Günümüz Türk hükümetinin, Jön-Türk hükümetinin Ermeni halkına karşı düzenlediği soykırımı kabul etmeyi reddetmesi; Yunanistan ile arasındaki fikir ayrılıkları yüzünden uluslar arası yasalara uymadaki isteksizliği; Kıbrıs'ta Türk işgal kuvvetlerinin müdahalesi ve Kürt sorununun varlığını reddetmesi; Gerçek parlamenter demokrasinin eksikliği; Bireysel ve toplumsal özgürlükler, özelde ise dinsel özgürlük konusundaki başarısızlığı…

Avrupa Parlamentosu, 1987 kararından sonra Ermeni soykırımıyla ilgili olarak, her ne kadar 1987 kararı kadar detaylı olmasa da, 2000, 2002 ve 2005 yıllarında da aynı nitelikte ve hemen aynı söylemlerle kararlar aldı.Bu kararlardan birinde AP, " Türk Hükümeti'ne ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne, özellikle modern Türkiye devletinin kurulması öncesinde Ermeni azınlığın maruz kaldığı soykırımın kamuoyu önünde kabulü ile, Türk toplumunun önemli bir parçasını oluşturan Ermeni azınlığa taze bir destek vermesi çağrısında bulunur" (15.11.2000) demektedir.

21 AB Parlamentosu'nun değerlendirmeleri hakkında geniş bilgi için bak. Emel Poyraz, *Avrupa Parlamentosu Kararlarına(1995-2005) Göre Türkiye ve Atatürk'ün İdari Politikalarının(analiz),* M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış) Doktora Tezi İstanbul 2009.

Belge-4-5Carte de la Turquıe Asıatıque 1771 (Ali Karaca) TÜRKISCHEN REICHE IN EUROPA (1812)

Tarihin derinliklerinden gelen ve dünyanın gördüğü en büyük ve vahşi sömürü savaşında mevcudiyeti ve ruhuyla Türk milletini kurtuluşa götüren , sömürü ve esarete direnişin kaynağı olan Milli Ruhun yani Türk Milliyetçiliği‘nin, emperyalistlerin eserlerine yansıması da ayrı ve başlı başına bir çalışma konusudur . Türkiye Cumhuriyeti’nin ilanıyla, Hıristiyan Batılıların kullandığı bizi ifade eden değer, semboller ve kavramlar hiç değiştirilmeden, kurulan Modern Türkiye’nin ülke, millet ve devlet sembolü olarak benimsenerek yerel ve uluslararası ilişkiler açısından yeniden resmi bir hüviyete kavuşturulmuştur.[22]

22 Devlet, millet ve coğrafya adı ile milli sembol bayrak hakkında yapılan özgün bir çalışma bak. Gökhan Arman, *Modern Türkiye’nin oluşumunda Tarihi Coğrafyanın Jeopolitik ve Jeo-stratejik Rolü (Devlet, Millet ve Coğrafya Adının Sürekliliği),* M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

EKLER:

BRITISH MUSEUM HARİTA KATALOĞU-İLGİLİ ESER KAPAĞI- BATILI LİTADATÜRDEN SEÇME KAYNAK ADLARI

PRESENTED BY HIS MAJESTY
KING GEORGE THE FOURTH
TO
THE BRITISH MUSEUM.

VOL. II.

LONDON:
PRINTED BY ORDER OF THE TRUSTEES OF THE BRITISH MUSEUM,
BY G. WOODFALL, ANGEL COURT, SKINNER STREET.
M.DCCC.XXIX.

KING GEORGE THE FOURTH Google

Brit. Mus.

TURKEY CONTINUED.

Maps of Turkey in Europe and Asia.

Estats de l'Empire du Grand Seigneur des Turcs en Europe, en Asie, et en Afrique, par Sanson; revu et corrigé par Brion de la Tour, 1788; chez Desnos. Deux feuilles. 1788

L'Empire des Turcs en Europe, en Asie, et en Afrique, par N. de Fer, 1715. 1715

The Turkish Empire in Europe, Asia, and Africa; also the Dominions of the Emperor of Morocco: by H. Moll. Two sheets.

Magni Turcarum Domini Imperium in Europa, Asia, et Africa, per N. Visscher.

Imperium Turcicum in Europa, Asia, et Africa, a I. B. Homanno.

A Map of Turky, Little Tartary, and the Countries between the Euxine and Caspian Seas; engraved by Bowen, 1739. 1739

Partes confines trium Magnorum Imperiorum Austriaci, Russici, et Ottomanici, foliis sex comprehensæ, a I. C. Rhode; auspic. Acad. 1785. 1785

General Maps of Turkey in Europe. Estats de l'Empire des Turqs en Europe et Pays circonvoisins, par N. Sanson, 1655. 1655

Estats de l'Empire des Turqs en Europe, par Sanson; chez Jaillot, 1700. 1700

Danubii cum adjacentibus Regnis, nec non totius Græciæ et Archipelagi, Tabula, a I. B. Homanno.

Google

(A,Karaca)

HISTORY OF TURKEY.

BY

A. DE LAMARTINE,

AUTHOR OF "THE GIRONDISTS," "TRAVELS IN THE HOLY LAND," ETC.

TRANSLATED FROM THE FRENCH.

THREE VOLUMES.

VOL. I.

NEW YORK:

D. APPLETON & COMPANY,

346 & 348 BROADWAY.

1855.

(A,Karaca)

FRANSIZCA

Chez Destur, *" Reformes Financieres en* ***Turguie***,1865.

- Edouard Engelhardt,***La Turguie*** *et le Tanzimat*,Paris,(1882-1884).
- Ernest de Salve Villedieu, "*L`enseignement en* ***Turguie****:Le Lycee Imperial de Galata-Serai,Revue des deux mondes*,V,1874.
- Eugene Morel, "***La Turguie*** *et ses reformes,* Paris,1866.
- J.M.Jovannin te Jules Van Gaver,***Turguie****,Paris,Firmin Didot Freres*,1840.
- Kalman Thaly,(yay.) *Cesar de Saussure:Lettres de* ***Turguie****,(1730-*39) et Notices,1740.
- *L`Empire de* ***Turguie***,Bruksel,1860.
- ***Les Turcs*** *et la Turguie Comtemporaine Itineraire et comte-rendu de voyager dans les provinces Ottomanes tome*:1-2,Nicolaidy.
- Lord Parmersten, "***La Turguie*** *en 1860*",(?).
- M.Abdolonyme Ubicini,*Lettres Sur la Turguie*,Paris 1851.
  Chares Morawitz, *Les Finances de* ***Turguie***, Paris,1902.
- A.Velay, DU:*Essai sur I`Histoire Financiere de* ***la Turguie*** , Paris,1903.
-

(A,Karaca)

- Mehmet Murat(Mizanci),La force et la faiblesse dela Turguie,2 cilt,Paris 1897.

- Nicolas de Nicolay,*Navigations,peregrinations et voyages,faicts en la Turguie*,Antwerp 1576.

- Theophile Lavallee,*Histoire de* ***la Turguie***,Paris 1859.

- Ubicini,J.H.A.: ***La Turguie*** *Actuelle*,Paris 1855.

- Victor Berard, *La Revolution* ***Turguie***,Paris 1909.

- Vital Cuinet, ***La Turguie*** *D`Asia*,1-4 cilt,Paris 1892.

- Wanda, "*Souvenirs anecdotigues sur* ***la Turguie****(1820-1870)*,Paris 1884.

- Wladyslaw Plater,*Organisation de la chancellerie de la Jeune* ***Turguie***,1867.

(A,Karaca)

EK 1

İNGİLİZCE

- Adolphus Slade, *Record of Travels in **Turkey**,Greece,in the years 1829,1830 and 1831*, (1832).

- Arminius Vambery, "*The Future of Constituonalism in **Turkey**,Nineteenth Century*,1909.

- E.Chishull,Türkiye Gezisi:*Edmund D.Chishull,Türkiye gezisi ve İngiltere`ye dönüş 12 Eylül **1698-10 Şubat 1702**,Travels in **Turkey** and Back to England*,(Çev.Bahattin Orhan),Bağlam Yay.,İstanbul,1993.

- E.F.Knight, *The Awakenning of **Turkey**: a History of the **Turkish** Revolution*,London 1909.

- E.J.Davis, Life in Asiatic **Turkey**:*Rev.Edwin John Davis, Life in Asiatic **Turkey** a Journal of Travel in Cilicia(Pedias and Trachoea),Isauria and Parts of Lycaonia and Cappadocia,(*yay.)Edward Stanford,London 1879.

- Harold Temperley, "*British Policy Towards Parliamentary Rule and Constitutonalism in **Turkey**,*(1830-1914).

- J.E.Kay, *Sketches of **Turkey** in 1831 and 1832*,New York 1833.

(A,Karaca)

EK 1

- John Galt:*Voyages and Travels in the years 1809-1811,Contalning statistical,commerclal and miscellaneous observations on **Turkey**,*London 1812.

- John Mason,Three years in **Turkey**: The Journel of A Medical Mission to thc Jcws,Londra 1860.

- John Reid, **Turkey** and The **Turks**:*Being the Present State of the Ottaman Empire*,Londra 1840.

- Nicolas de Nicolay, “The Nauigations,Pregrinations and Vogages Made Into **Turkie**, 1595.(Turkey yerine Türkiye’yi kulanmıştır.)

- N.W.Senior:*Journal Kept in **Turkey** and Greece in the Autumn of 1857 and the beginning of 1858*,London 1859.

- R.R.Madden, *Travels in **Turkey**:Richard Roberd Madden,Travels in **Turkey**,Egypt.Nubia and Palestine in 1824,1825,1826 and 1827*,(yay.)Henry Colburn,London 1829.

- Sir Charles Eliot,***Turkey** in Europe*,2.Baskı,London 1908.

- Sir W.M. Ramsay, *Impressions of **Turkey***,London 1897.

- Sir W.M.Ramsay,*The Revalution in Constantinople and **Turkey**,*London 1909.

- W.Spry,*Life of the Bosphorus: William James Spry, Life of the Bosphorus Doings in the City of the Sultan **Turkey** Past and Present*,(yay.) H.S.Nichols,London 1895.

(A,Karaca)

ALMANCA

- Andreas David Mordtmann, *Stambul und das modern **Turkenthum***, Leipzig,(1877-1878).

- C.Von Sax, Geschicte des Machtverfalls der **Turkei**, Viyana, 2.Baskı, 1913.

- E.Ronstock, "*Volkwirtschaftlich e Studien uber **Turkei***, Wien,1886.

- Franz Karl Endres, "***Die Turkei***" Munchen, 1918.

- G.Rasen, *Geschicte der **Turkei** vom siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Traktat vom Jahre 1856*, 2 cilt, Berlin, Lelpzig (1866-1867).

- Helmut Von Moltke, *Briefe uber Zustande und Begebenheiten in der **Turkei** aus den Jahren 1835 bis 1839*, (1891).

V.B.Medizin Stern, *Aberglaube und Geschlechtheben in der **Turkei*** ,Berlin,1903.

- M.Hartmann, *Unpolitisch Brife aus der **Turkei***, 1910.

- M.Neuburger, *"Cesterreichischer Aerzte Pionere der Wissenchaftslichen medizin und des Sanitatswesens in der **Turkei** (1838-1856)"*, Viener Medizinische Wochenschrift,Viyana,1917.

(A,Karaca)

26.09.2016-cı İl Tarixində Azərbaycan Respublikasında Səsverməyə Çıxarılmış Referendum Aktının Müddəaları İnsan Hüquqları Kontekstində

The offered additions and changes (26.09.2016) in the Constitution in the context of human rights.

QƏNBƏROV Daşqın Məcid oğlu *

Xülasə:

Məqalədə əvəəlcə konstitusiya dəyişikliklərinin cəmiyyətdə oynadığı rol və mahiyyəti geniş izah olunur. Qeyd olunur ki, cəmiyyətdə davamlı olaraq siyasi, sosial – iqtisadi və mədəni xarakterli dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklər ictimai münasibətlərdə özünü ciddi şəkildə büruzə verir. Konstitusiya islahatları cəmiyyətdə yaranan yeni münasibətləri daha keyfiyyətli tənzimləməyə, yeni dövrün cağrışlarına cavab verən ölkə daxili hüquq sisteminin qurulmasına əsas verir. Məqalədə qeyd olunur ki, Aəzrbaycan Respublikasının iqtisadi, ssosial və mədəni inkişafı bu dəyişikliklərin baş tutmasını zəruri edirdi. Dəyişikliklər nəticəsidə Azərbaycan Respublikada insan hüquqları daha keyfiyyətli, effektif şəkildə qorunacaq və təmin olunacaqdır.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, konstitusiya, cəmiyyət, insan hüquqları, islahatlar.

Предложенные дополнения и изменения **(26.09.2016)** в Конституцию в контексте прав человека.

(Резюме):

В научной статье, прежде всего, рассматривается суть и роль конституционных реформ в обществе. Отмечается, что в обществе происходят изменения политического, социально-экономического и культурного характера. Эти изменения сильно влияют на общественные отношения. Конституционные реформы дают возможность более эффективно регулировать новые общественные отношения. Кроме того, конституционные реформы придает динамизм развитию в разных отраслях. Обосновывается, что сильный экономический рост в Азербайджанской Республике обуславливает необходимость в проведении конституционных реформ. Предложенные дополнения и изменения в Конституцию Азербайджанской Республики создают условия для более эффективного обеспечения прав человека.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, конституция, общество, права человека, реформы.

* Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi, İnsan hüquqları və informasiya hüququ kafedrasının müəllimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru.
Email: bsu_istuc@rambler.ru

Abstract:

In the scientific article, first of all, the essence and a role of the constitutional reforms in society is considered. It is noted that in society there are changes of political, social and economic and cultural nature. These changes strongly influence the public relations. The constitutional reforms give the chance more effectively to govern the new public relations. Besides, the constitutional reforms are given by dynamism to development in different industries. Is proved that strong economic growth in the Azerbaijan Republic causes need for carrying out the constitutional reforms. The offered additions and changes in the Constitution of the Azerbaijan Republic create conditions for more effective ensuring human rights.

Keywords: Azerbaijan Republic, constitution, society, human rights, reforms.

Giriş

Müasir dövlətlərin hüquq sistemində konstitusiya, siyasi və ictimai stabilliyin, cəmiyyətdə birliyin və razılığın təminatı rolunda çıxış etməklə, mərkəzi yeri tutur. Konstitusiyalar vətəndaşlar arasında, cəmiyyətlə dövlət arasında ictimai münasibətləri tənzimləyir. Ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan Konstitusiya normaları bütün hüquqi tənzimləmə sisteminin əsasında dayanır. Bundan başqa, konstitusiya ölkədə oturuşmuş dövlətçilik ənənələrinin qorunmasını təmin edir. Təsadüfi deyildir ki, siyasi, hüquqi, iqtisadi, sosial, mənəvi və s. sahələrdə fəaliyyətin əsas prinsiplərini müəyyənləşdirən konstitusiya istənilən dövlətin hüquqi sistemində mərkəzi yeri tutur. Təbii ki, müasir demokratik dövlətlərin qanunvericilik sisteminin əsasını təşkil edən konstitusiya özünəməxsus səciyyəvi cəhətlərə malikdir. Bu cəhətlər onu digər qanunvericilik aktlarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirir. Məsələn, digər qanunvericilik aktlarından fərqli olaraq, konstitusiya bütün xalq tərəfindən qəbul olunur və o, həyat fəaliyyətinin bütün sferalarını əhatə edir. Konstitusiya ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olur. Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklərin edilməsi xüsusi qaydalar əsasında həyata keçirilir və s. Müasir konstitusiyalar cəmiyyətə uyğun dəyərləri və milli mentalitet elementlərini ifadə edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələdə müxtəlif dövlətlərin xüsusiyyətləri ciddi əhəmiyyət kəsb etmirlər.Konstitusiyada yer alan dəyərlər elementləri bütün sosial təbəqələrin maraqlarına eyni səviyyədə cavab verirlər.[5, s.93] Müasir mərhələdə konstitusiya ümumbəşəri dəyərləri müəyyənləşdirir və onlara tamam fərqli məzmun verir. Bununla da bu dəyərlər yeni səviyyəyə yüksəlmiş olurlar. Beləliklə, konstitusiya azad cəmiyyətin yeni prioritetlərini formalaşdırmaqla, cəmiyyət üzvlərinin daha üstün rifahı üçün şərait yaradır.

Əsas mətn

Azərbaycan Respublikasında demokratik cəmiyyət quruculuğu prosesində qəbul olunmuş yeni konstitusiyanın ciddi təsiri olmuşdur. Azərbaycanda yüksək templi iqtisadi inkişaf insanların sosial hüquqlarının səmərəli müdafiəsi üçün yeni imkanlar açmışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında qeyd edilir ki, iqtisadi siyasətin sosial xarakteri dövlət hakimiyyətinin əsasını təşkil edir.[1] Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına edilmiş sonrakı əlavə və dəyişikliklər əsasən sosial yönümlülüyü ilə diqqəti cəlb etmişdir. Bu əlavə və dəyişikliklər konstitusiyanı təkmilləşdirməklə yanaşı, həm də konstitusionalizmin inkişafının yeni mərhələsini müəyyən edir. Demokratik cəmiyyət quruculuğu prosesində konstitusiya islahatları vacib şərtlərdən biri kimi özünü biruzə verməkdədir. Cəmiyyətdə gedən dinamik dəyişiklər ictimai münasibətlərin tamam fərqli formasını tələb edir. Çünki, baş verən dəyişikliklər həm də ictimai münasibətlərin yeni məzmun kəsb etməsini şərtləndirir. Təbii ki, bu zaman konstitusiya islahatlarının aparılması zərurəti meydana çıxır. Həqiqətən də, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını fərqləndirən başlıca səciyyəvi cəhət ondan ibarətdir ki, o, daha çox sosial xarakterlidir. Daha doğrusu, konstitusiya Azərbaycan dövlətinin sosial xarakterini aydın ifadə edir. Qeyd edək ki, dövlətin sosial yönümlülüyü birbaşa konstitusion quruluşun

əsasları ilə bağlıdır.[1] Həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan konstitusiya islahatları digər məqamları əhatə etməklə yanaşı, həm də dövlətin sosial yönümlülüyünü daha da dərinləşdirmiş olacaqdır.

Cəmiyyətdə müşahidə olunan davamlı siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni dəyişikliklər, bu dəyişikliklərlə uzlaşacaq qanunvericilik bazasının yaradılmasını tələb edir. Müvafiq olaraq konstitusiya dəyişiklikləri cəmiyyətin inkişafının məntiqi nəticəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Ümumiyyətlə, konstitusiya islahatlarının başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu islahatlar bir tərəfdən sosial-siyasi mahiyyət kəsb edirlər, digər tərəfdən də hüquqi proses olmaqla, ən vacib ictimai münasibətləri ifadə edirlər. Bildiyimiz kimi, konstitusiya hüququ normaları sosial əhəmiyyətli proseslərin tənzimlənməsinin əsas vasitəsi rolunda çıxış edirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, konstitusiya islahatları ayrıca bir elmi tədqiqat problemi kimi nəzərdən keçirilməkdədir. Bu da bir daha sübut edir ki, istənilən cəmiyyət, dövlət üçün konstitusiya islahatları inkişafın vacib tələblərindəndir. Daha dəqiq ifadə etmiş olsaq, konstitusiya islahatları cəmiyyətdə pozitiv dəyişikliklərin göstəricisidir. İstənilən dövlətin ali qanununun cəmiyyətin müxtəlif sahələrində baş verən müxtəlif xarakterli dəyişikliklərə adekvatlılığı sabit və davamlı inkişaf üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Uğurlu, düzgün həyata keçirilən konstitusiya islahatları ictimai münasibətləri səmərəli tənzimləməyə imkan verir və bu istiqamətin dövlətin işlək mexanizmlərinin yaradılmasını təmin edir.[2, s.3]

Nəzərə almaq lazımdır ki, konstitusiya islahatlarının müxtəlif əlamətləri mövcuddurlar və müəyyənləşdirilməsi ciddi sistemli yanaşma tələb edir. Belə yanaşma konstitusiya islahatlarının tipoloji təsvirinə imkan verməklə, onun mahiyyətinin daha dərindən dərk edilməsini şərtləndirər. Fərqli xüsusiyyətlərə malik olan çoxsaylı əlamətlər konstitusiya islahatları anlayışının məzmunun və həcminin müəyyənləşdirilməsi zərurətini ortaya qoyur. Ümumiyyətlə, hazırkı mərhələdə elmi ədəbiyyatlarda "konstitusiya islahatları" və "konstitusiya modernizasiyası" anlayışları arasında sərhədlənmənin aparılması məsələsi ciddi aktuallıq kəsb etməyə başlamışdır. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, konstitusiya islahatları mövcud konstitusiya modelinin dəyişdirilməsi kimi, nəzərdən keçirilməlidir. Konstitusiya modernizasiyası isə konstitusiyanın pozitiv elementlərinin inkişaf etdirilməsi yolu ilə təkmilləşdirilməsi kimi nəzsərdən keçirilir. Bütün hallarda konstitusiyada inkişafı daha dinamikləşdirəcək dəyişikliklərin edilməsi müşahidə olunur.[6, s.239] Konstitusiya islahatları anlayışının sərhədləri kifayət qədər genişdir. Belə ki, bu anlayış özündə, biri-birilərindən ciddi fərqlənən sosial-siyasi və hüquqi hadisələri sərhədləndirir. Konstitusiya islahatları həm də konstitusiya səviyyəsində yeni normativ aktların qəbul olunmasını ifadə edir. Konstitusiya müddəalarına dəyişikliklərin edilməsi, onların köklü şəkildə yenilənməsi və s. konstitusiya islahatlarının ən geniş yayılmış nəticələri nəzərdən keçirilir.[4, s.116]

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2016-cı ilin iyul ayının 26-da "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklər edilməsi məqsədi ilə ümumxalq səsverməsi (referendum) keçirilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır. Artıq yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz məqamlardan da aydın olduğu kimi, konstitusiya islahatlarının həyata keçirilməsini bir sıra mühüm amillər şərtləndirir. Sözsüz ki, bu zaman həm daxili, həm də xarici amilləri nəzərə almaq lazımdır. Təcrübə göstərir ki, konstitusiya islahatların ölkədəki pozitiv dəyişikliklərə daha böyük dinamiklik verir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına 2009-cu ilin martında edilmiş əlavə və dəyişikliklərdən sonra ölkə iqtisadiyyatının inkişafında ciddi sürətlənmə müşahidə olunmuşdur, bütün sahələrdə daha uğurlu islahatların həyata keçirilməsi üçün real şərait yaranmışdır. Çünki, bu dəyişikliklər dövlət idarəçiliyi mexanizmlərinin də təkmilləşməsini şərtləndirmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından aydın görünür ki, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması dövlətin prioritet vəzifələrindəndir. Həmçinin, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sisteminin daha səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün konstitusiya islahatlarının həyata keçirilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına bundan öncə də edilmiş əlavə və dəyişikliklərdə(2002-ci, 2009-cu illər) insan hüquq və azadlıqlarının daha etibarlı qorunması mexanizmlərinin tətbiq edilməsi məsələsi prioritet kimi müəyyənləşdirilmişdir.[3]

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına edilməsi nəzərdə tutulan əlavə və dəyişikliklərə nəzər yetirsək, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması məsələsinin xüsusi diqqət mərkəzində olduğuna bir daha qəti əmin olmaq mümkündür.

Əvvəlcədən qeyd edim ki, bu nüansı yüxarıda da qeyd etmişəm: konustusiya normalar-prinsip normalar hesab olunur. Yəni ki, ölkədə mövcud olan bütün sahələr üzrə münasibətlərdə əsas, ümumi hüquq qaydalarını müəyyən edir. Respublikamızn hüquqi anlamda təməl prinsiplərini müəyyən edir.Fikirlərimi bir az daha sadələşdirilmiş formada belə ifadə edə bilərəm ki, konistitsiyon hər bir normanın (prinsipin) işləkliyini təmin etmək məqsədi ilə, bu prinsiplərdən cəmiyyətin daha səmərəli faydalanması məqsədi ilə vacibdir ki, qeyd olunmuş normaların daha geniş spekterdə tətbiqini təmin etmək, daha konkret sahələr üzrə mahiyyətini açmaq məqsədi ilə sahəvi qanunlar qəbul olunsun. Daha sonrakı mərhələdə ehtiyac yaranacağı tədqirdə Prezdentin fərmanı, Nazirlər Kabinetinin (NK) qərarları və s. normativ hüquqi aktların irarxiyasına uyğun olaraq normalar müəyyənləşdirilə bilər. Nümunədə Azərbaycab Respublikası (AR) Konustisiyasının 39-cu maddəsinin lll bəndində qeyd olunmuş (2009-cu il Referendumunda əlavə olunub) "Heç kəs ətraf mühitə, təbii ehtiyaclara qanunla müəyyən edilmiş hədlərdən artıq təhlükə törədə və ya zərər vura bilməz". Normanın məhz mətnində belə aydın şəkildə qeyd olunur ki, qanunla müəyyən edilmiş bəndlərdən, başqa sözlə desək ümumi formada prinsip aydındır: Ətraf mühitə və təbii ehtiyaclara zərə vurmaq, təhlükə törətmək olmaz. Lakin hansı hərəkət (və ya hərəkətsizlik) hansi səviyyəli, həcimli hərəkət bu prinsipin pozulması anlamına gələcək. Məhz bu və bunun tipli xeyli suallar öz cavablarını qeyd olunan maddənin tələblərini təmin etmək məqsədi ilə müvafiq qanunlarda (Ətraf Mühitin Mühafizəsi haqqında AR qanunu, Atmosferin mühafizəsi haqqında AR qanunu, Meşə məcəlləsi, Su məcəlləsi və s.), AR Prezidentinin fərmanlarında, NK –nin müvafiq qərarlarında öz əksini tapmışdır. Oxşar şərhləri konustitusiyaninin bütün maddələri üzrə vermək olar.

Ardıcıllığa əməl etməklə hazırki Azərbaycan Respublikaı Konstitusiyasına (ARK) dəyişikliklərlə bağlı təqdim olunan Referendum Aktının layihəsində səsverməyə çıxarılan maddələr üzrə şərhlərimi diqqətinizə çatdırmaq istərdim:

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının (ARK) 9-cu maddəsinin birinci bəndinə təklif edilən dəyişiklik sırf məntiqi xaraktrelidir. Belə ki, ARK-nın 9-cu (3-cü bənd: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanıdır) və 109-cu madəsinin aşağıda qeyd olunan bəndlərinin (24) ali hərbi və ali xüsusi rütbələr verir; 25) ümumi və qismən səfərbərlik elan edir, habelə səfərbərlik üzrə çağırılanları tərxis edir; 26) Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının müddətli hərbi xidmətə çağırılması və müddətli hərbi xidmətdə olan hərbi qulluqçuların ehtiyata buraxılması barədə qərarlar qəbul edir; və s.) tələbinə görə məntiqi xarakterli bir düzəliş olunub. Çünki 9-cu maddənin 1-ci bəndinin hazırkı variantda qeyd olunur: "Azərbaycan Respublikası öz təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin etmək məqsədi ilə Silahlı Qüvvələr və başqa silahlı birləşmələr yaradır." . Həmin madənin 3-cü bəndində isə qeyd olunub, AR prezidenti AR Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandaıdır. Burada sual doğa bilər ki, bəs "başqa silahlı birləşmələr"ə ümumi komandanlığı kim edir? Digər bir tərəfdən "başqa silahlı birləşmələr"lə bağlı alı hərbi rütbələri AR Prezidenti 109-cu maddənin 24-cü maddəsinin tələbinə görə verir və burada 9-cu madənin 3-cü bəndi ilə 109-cu maddənin 24-cü bəndi arasında kolliziya yaranır. Referenduma çıxarılan hazırkı düzəlişlə bu kolliziya da aradan qalxacaqdır.

Təklif olunan ikinci düzəlişli maddə (24-cü maddə) üzrə 1 əlavə və 1 düzəlişə diqqət çəkmək istərdim. Əvvəla qeyd edim ki, Konustusiyanın 24-cü maddəsi hazırda 2 bənddən ibarətdir. Maddəyə 1 bənd əlavə olunur (l-ci bənd kimi) və hazırki ll bənd lll bənd sayılmaqla ona bir cümlə əlavə olunur. Əlavə olunan l bənddə Respublikamız insan hüquq və azadlıqlarına olan münasibətini bir daha açıq şəkildə ifadə edir. " İnsan ləyaqəti qorunur və ona hörmət edilir ". Təklif edilən bu prinsip normanın çox sadə, başa düşülən quruluşu vardır. Bütün sivil cəmiyyətdə bu prinsip təmin olunur. Doğrudur, bu prinsip indiyə qədər də respublikamızda müxtəlif qanunlarla təmin olunurdu. Lakin bu normaya konustusion status verməklə layihə müəlliflərinin bu məsələ ilə bağlı hansı düşüncədə olduqları aydın

görünür. Bu yerde bir arayış daha vermək istərdim. Arayışım hüquqda mövcud olan iki anlayış "norma" və "prinsip" ilə bağlı olacaqdır. Qısa olaraq qeyd edim ki, "prinsip" özüdə normadır. "Norma" isə "prinsip" deyil. O "norma" prisipə çevrilə bilər ki, həmin norma daha ümumi məsələləri əhatə etməklə uzun müddətli istifadə nəticəsində daha üstün hüquqi xarakterə malik olmasına zərurət yaransın. Yəni ki, yuxarıda qeyd etdiyim konustitusion prinsip normaların işlənməsi üçün alt hüquqi baza nə qədər zəruridirsə, konustitusonaliznin inkişafında da alt alt qanunvericilik bazası bir o qədər əhəmiyyətlidir. Bu gün hər hansı bir qanunda əks olunmuş norma müəyyən bir zamandan sonra konistitusion normaya ,prinsipə çevrilə bilər. Bu proses cəmiyyətin ümumi inkişaf tendensiyası ilə üzvü surətdə əlaqədədir. 24-cü maddənin lll bəndinə əlavə olunan "Hüquqlardan sui-istifadəyə yol verilmir" prinsipinidə hazırkı Azərbaycan cəmiyyətində sosial sifariş kimidə dəyərləndirmək olar. Beynəlxalq hüquqda bu günə qədər qəbul olunmuş insan hüquqları ilə bağlı bütün əsas sənədlərə nəzər salsaq (1948-cu il İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyası, 1966-cı il Paktları, BMT-nin nizamnaməsi və s.) görərik ki, açıq şəkildə qeyd olunub ki, bir insan, məhz insan olduğuna görə, ictimai mənşəyindən, irqindən, dilindən, mövqeyindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hörmətə layiqdirlər, bərabər hüquqludurlar. Hətta bizim klassik ədəbiyyat nümunələrimizdə də belə nümunələrə rast gəlirik. Məsələn, məşhur azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi XIII əsrdə qeyd edirdi:

"Elmlə, biliklə, başqa cür hec kəs,

Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz"

Qeyd olunan əlavədə hüquqlardan istifadəyə məhdudiyyət deyil, sui-istifadənin yol verilməzliyi vurğulanır. Hüquqi ədəbiyyatlarda tez-tez rastlaşdığımız məşhur bir tezisi burda qeyd etmək zənnimcə yerinə düşər: "Hər bir insanın hüquququnun sərhəddi digər insanın hüquqlarının sərhəddinə qədərdir." Təbii ki, prinsip ümumi məzmunlu olduğu üçün hesab edrəm müvafiq qanunlar və s. hüquqi aktlarla aydınlaşdırılacaq. İnsanlara hansı səviyyənin sui- istifadə olduqu tam məlum olacaq. Məsələn hər hansı bir vətəndaş öz istirahət hüquqlarından faydalanırsa əlbətdə ki, bu digər vətəndaşın istirahət hüququnun pozulması hesabına olmamalıdır və s.

Ardıcıllıqla lll gələn 25-ci maddəyə edilən əlavə də özü-özlüyündə maddənin hüquqi dilini, mahiyyətini təkmilləşdirmə xarekterlidir. Azərbaycan unitar respublika olmaqla, çoxsaylı etnik qruplardan təşkil olunmaqla, multikultral bir məkandır. Lakin vahid bir coğrafi anlamda Azərbaycan milləti adı altında birləşməymiz dövlətmizin monolitliyinə xidmət edir. Digər bir tərəfdən məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası "İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiyaya qoşulmuşdur. "Milliyyət" sözünün "etnik" sözü ilə əvəz olunması Azərbaycan Respublikasının tərəfdaş çıxdığı qeyd etdiyimiz konvensiyaya tam uyğundur. Belə ki, "İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiyaya"nın birinci maddəsində qeyd olunur: "Irqi ayrı-seçkilik" ifadəsi məqsədi, yaxud nəticəsi siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və ictimai həyatın hər hansı digər sahəsində insanın hüquq və azadlıqlarının bərabər əsasda tanınmasını, istifadə olunmasını, yaxud həyata keçirilməsini ləğv etmək və ya pisləşdirmək olan, irqi, dərinin rəngi, nəsil, milli, yaxud etnik mənşə əlamətlərinə əsaslanan hər hansı fərqləndirməni, istisnanı, məhdudiyyəti, yaxud üstün tutulmanı bildirir." Göründüyü kimi, 25 maddəyə təklif olunmuş dəyişiklik irqi ayrı-seçkilik hallarının qarşısının alınmasına hesablanmışdır. Odur ki, maddədə edilən redakte xarakterli "milliyyət " sözünün "etnik " sözü ilə əvəz olunması hesab edirəm daha məqsədə müvafiqdir.

25-cı maddəyə əlavə edilmiş Vl bənd məhdud olan insanlara indiyə qədər müxtəlif normativ hüquqi aktlarda əks olunmuş hüquq və vəzifələri konustisyon səviyyədə möhkəmləndirilməsini təklif edirlər. Əlavə olunmuş maddənin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxlərin heç bir hüququ məhdudlaşdırıla bilməz, əgər onların iradələri, fiziki, psixolji, anlaqlıq imkanları buna imkan verirsə. Məsələn hər bir şəxsin layiqli iş ilə təmin olunmaq hüququ var, lakin şəxsin fiziki durumu imkan vermirsə o, hec də arzu etdiyi bütün işlərdə (məsələn güc strukturlarında) işləyə bilməz.Və yaxud

her bir şəxsin ölkə daxilində çimərliklərdə çimmək hüququ (istirahət hüququ) vardır. Lakin şəxsin fiziki imkanları məhdudursa bu hüququnu məhz özünə bağlı problem səbəbindən rellaşdıra bilməyəcək. Digər bir nümunəni vəzifələr anlamında qeyd etmək olar. Məsələn şəxsin fiziki qüsurlarına gürə hərbi xidmət keçmək kimi bir vəzifədən azad edilməsi və s. Maddənin tələblərinə görə sadalanan digər və oxşar vəziyyətləri ifadə edən sadalamadıqımız hallar istisna olmaqla bu sosial qrupa daxil vətəndaşlarla digər vətəndaşlar arasında dskrimanisiyaya qetiyyən yol vermək olmaz. Bütün digər hallarda bərabər hüquq və öhdəliklər gözlənilməlidir.

Növbəti gələn 4-cü əlavələr 29-cu maddəyə edilib. Əlavədə qeyd edim ki, 29-cu maddə hazırda 5 bənddən ibarətdir. Təklif olunan əlavələr qəbul olunacağı təqdirdə 7 bənddən ibarət olacaqdır. Əlavə olunan V bəndin tələbi belədir: "Xüsusi mülkiyyət sosial öhdəliklərə səbəb olur ". Maddənin təsiri ondan ibarətdir ki, layihə müəllifləri hazırkı kapitalizm cəmiyyətində yaşamaqımıza baxmayaraq sosial dövlət quruculuğu prinsipini daha da möhkəmləndirmək, bazar iqtisadiyyatı dəyərlərinə hörmət etməklə onun imkanlarına xalqın və ümumi dövlətin maraqları naminə bu münasibətlərin əsas subyektləri üzərinə müəyyən ağlabatan öhdəliklər qoymağı nəzərdə tutublar. Hesab edirəm ki, bu maddənin tələbi birbaşa geniş xalq kütləsi tərəfindən dəstəklənməlidir. Oxşar qayda əksər Avropa dövlətlərində mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 32-ci maddəsinə təklif olunan əlavələr də insan hüquqlarının daha səmərəli qorunması istiqamətində mühüm addımdır. Belə ki, Konstitusiyanın 32-ci maddəsinə aşağıdakı məzmunda VI, VII, VIII maddələrin əlavə edilməsi təklif olunmuşdur:

VI.Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, üçüncü şəxslər haqqında məlumat almaq məqsədi ilə elektron formada və ya kağız üzərində aparılan informasiya ehtiyatlarına daxil olmaq qadağandır.

VII.Məlumatın aid olduğu şəxsin buna razılığını aşkar ifadə etdiyi hallar, ayrı-seçkiliyə yol verməmək şərtilə anonim xarakterli statistik məlumatların emalı və qanunun yol verdiyi digər hallar istisna olmaqla, informasiya texnologiyalarından şəxsi həyata, o cümlədən əqidəyə, dini və etnik mənsubiyyətə dair məlumatların açıqlanmasıüçün istifadə edilə bilməz.

VIII. Fərdi məlumatların dairəsi, habelə onların emalı, toplanması, ötürülməsi, istifadəsi və mühafizəsi şərtləri qanunla müəyyən edilir.

Təklif olunan əlavələrdən göründüyü kimi, fərdi məlumatların daha etibarlı qorunmasının təmin olunması ilə şəxsi toxunulmazlıq hüququ əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilmiş olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu məqamlar Avropa Konvensiyasında aydın şəkildə əksini tapmışdır. Belə ki, Konvensiyanın səkkizinci maddəsinə əsasən hər kəs öz şəxsi və ailə həyatına, mənzilinə və yazışma sirrinə hörmət hüququna malikdir.[8] Deməli, Konstitusiyanın 32-ci maddəsinə təklif edilən dəyişikliklər şəxsi və ailə həyatı hüququnun daha səmərəli qorunmasını təmin etməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir və s.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının birləşmək hüququ ilə bağlı olan 58-ci maddəsinə də müəyyən dəyişikliklərin edilməsi diqqəti cəlb edir. Təklif olunan dəyişiklikdən sonra Konstitusiaynın 58-ci maddəsinin IV hissəsi bu şəkildə oxunur: "Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində və ya hər hansı hissəsində qanuni dövlət hakimiyyətini zorla devirmək məqsədi, cinayət hesab edilən digər məqsədlər güdən və ya cinayətkar üsullardan istifadə edən birliklər qadağandır." İlk baxışdan, birləşmək hüququnun müəyyən səviyyədə məhdudlaşdırılması kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin göründüyü kimi, bu dəyişiklik ictimai-siyasi sabitliyin mühafizəsi üçün kifayət qədər əhəmiyyətli məqamdır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, belə bir dəyişikliyin edilməsi də Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası ilə heç bir zidiyyət təşkil etmir.

Hesab edirik ki, insan hüquqlarının səmərəli təmin olunmasına xidmət edəcək digər mühüm dəyişikliklərdən biri də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 85-ci maddəsinin birinci hissəsi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, Konstitusiyanın 85-ci maddəsinin birinci hissəsinə əsasən yalnız 25 yaşı tamam olmuş Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları Milli Məclisin deputatı seçilə bilərlər. Təklif olunmuş dəyişikliyə əsasə isə Milli Məclisin deputatı seçilmək üçün artıq 25 yaş həddi aradan qalxır.

Belə ki, təklif olunan dəyişikliyə əsasən: "Azərbaycan Respublikasının seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik hər bir vətəndaşı qanunla müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı seçilə bilər". Hesab edirik ki, bu da kifayət qədər mütərəqqi addımdır. Çünki, yaş həddi deyil, digər keyfiyyət kriteriyalarından çıxış olunması daha layiqli namizədlərin deputat seçilməsinə imkan verəcəkdir. Bundan başqa, aktiv və passiv seçki hüquqları üçün yaş senzinin bərabərləşdirilməsi hüquqi ədalətin təmin olunması kimi qiymətləndirilə bilər və s.

Nəticə:

Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına 23 maddəsinə dəyişikliyin edilməsi, 6 maddənin əlavə olunması nəzərdə tutulur. Bu dəyişikliklərin 60 faizindən çoxu insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsinə aiddir. [7] Yəni, təklif olunan dəyişikliklər insan hüquq və azadlıqlarının daha etibarlı, səmərəli qorunması üçün mövcud hüquqi bazanı daha da zənginləşdirir.

Beləliklə, yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz məqamlardan aydın göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında müşahidə olunan dinamik inkişaf və müvafiq olaraq ciddi müxtəlif xarakterli dəyişikliklər konstitusiya islahatlarının həyata keçirilməsini zəruri etmişdir. Cəmiyyətdə gedən dəyişikliklər yeni ictimai münasibətlər formalaşdırır ki, bu münasibətlərin də tənzimlənməsinin daha səmərəli mexanizmlərinin tətbiq vacibdir. Sözsüz ki, bu, konstitusiya islahatları yolu ilə mümkündür. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına təklif olunan dəyişikliklər insan hüquqlarının daha səmərəli qorunması üçün tam yeni imkanlar açacaqdır.

Ədəbiyyat:

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Azərbaycan dilində. Bakı – Qanun Nəşriyyatı – 2014, 64 səh.

Mirbəşir o. E. Konstitusiya islahatları ölkənin daha dinamik və davamlı inkişafına xidmət edəcək/ Xalq qəzeti, 16 sentyabr, 2016, s.3

Nəsirov E. Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklər inkişafın yeni mərhələsinin təminatıdır//http://sesqazeti.az/az/news/interview/564573

Балытников В., Иванов В. Конституционная модернизация: обновляя - сохранять, сохраняя - обновлять // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. 2000, N 2,с. 116 –121

Классен А.Н. Конституция России и конституционализм XXI века: перспективы развития// Проблемы и вопросы конституционного и административного права. 2013, Том 13, № 4, с.93–97

Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). М., 2000, 560 с.

http://www.olke.az/siyaset-1/eli-hesenov-23-maddede-deyisiklik-edilecek-6-madde-elave-olunacaq-65856

http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_RUS.pdf

Алаштық Редактор

Қылышбай Сүндетұлы *
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау **

Қылышбай Сүндетұлы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің қауымдастырылған профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты. Қазақстан Республикасы.

Республика баспасөзінің дамуында қолтаңбасы қалған, кейін сталиндік қуғын сүргіннің жазықсыз құрбаны болған Төлепкерей Бисұлтанұлы Өтеулиевтың есімі құрметпен аталады. Ол 1889 жылы Орал губерниесі Жымпиты уезіндегі (қазіргі Сырым Датұлы) ауданындағы Тұздыкөл болысы,

№4 ауылда кедей отбасында дүниеге келеді, алайда ата-анасынан ерте айырылып жетімдіктің ащы дәмін татуға мәжбүр болады. Қайырымды жандар 12 жастағы Төлепкерейді Матшенскі біржылдық училищесіне оқуға береді. Оқуды бітірген жас алдымен 2 жылдық Илецкі училищесіне түседі, бірақ сондағы 2 жылдық педагогикалық училищеге ауысып 1910 жылы аяқтайды. Ағайындарынан қамқорсыз қалған Төлепкерей оқудан қол үзбей бір үзім нан табу үшін еңбекке араласады, Фокин атты байдың ұн тартатын диірменінде жұмыс істейді. Училищені бітіргеннен кейін Торғай облысында 1910-1914 жылдары ауыл мектебінде мұғалім болып еңбек етеді. Туған жерге деген ыстық ықыласы оны 1914 жылдың күзінде Жымпиты 2 жылдық училищесіне оқытушылыққа алып келеді. «Жымпитыда Алашорда үкіметі орнағаннан кейін қаржы болмағандықтан біздің мектеп жабылды. Көп ұзамай мен жергілікті еріктілер отрядына қабылдандым, бірақ солшыл саяси көзқарасыма сенімсіздік білдірген Досмұхамедов одан босатты. Сөйтіп күнкөрістің жолын іздеп мектепте бірге оқыған Асанов деген досымның шақыруымен Алашорда армиясы қатарына жұмысқа тұрып, әу-баста регистратор, кейін есепші қызметін атқардым», - деп жазады Т.Б. Өтеулиев өзінің өмірбаянында [1]. Жымпитыны Қызыл Армия тазартқаннан кейін 1919 жылы 18 қаңтарда Төлепкерей Бисұлтанұлы Революциялық комитетке жұмысқа тұрып, алғашқыда есепші, көп ұзамай уездік қаржы бөлімінің бастығы болады. Т.Б.Өтеулиевтың ендігі өмірі мен қызметі қазақ халқының болашағы үшін коммунистік партиямен және кеңес үкіметінің жаңа қоғам орнату жолындағы күресімен ұштасады. 1919 жылдың күзінде уезкомның шешімімен акказактарға қарсы отряд командирлігіне тағайындалып, Ащысай аймағындағы майданға шайқаста жауынгерлерін

* тарих ғылымдарының кандидаты. Қазақстан Республикасы
** мемлекеттік университетінің қауымдастырылған профессоры

жеңіске бастайды. Партияның тапсырмасын орындаудағы еңбегі жоғары бағаланып 6 айлық Мәскеу қаласындағы Свердлов атындағы университетте маркстік білімін жетілдіруге мүмкіндік алады. Курсты үздік бітірген жасқа зор сенім көрсетіліп Шығыс Еңбекшілері университетінің үгітшілер бөліміне ауыстырылады. Саяси білімі жоғары, әрі Қызыл Армияның сапында ұрыс даласынан тәжірибесі бар Т.Б.Өтеулиевті жоғары басшылар Мәскеудегі ерекше отряд құрамына тартады, сөйтіп ол ел тыныштығын сақтауға кіріседі, солардың сапында Кронштад оқиғасына қатысады.

1921 жылы 1 мамырда Жымпитыға еңбек демалысына келген Төлепкерей уездегі бандыларға қарсы шайқасқа кіріседі, сөйтіп Мәскеуге оралу арманы жүзеге аспай қалады. Уездік комитетте алдымен насихат бөлімінің меңгерушісі, кейін 15 қыркүйектен бастап хатшылыққа сайланады. Бұл қызметті 1923 жылдың наурызының басына дейін атқарады. РКП(б) Орал губерниелік комитетінің хатшысы ж.Никитиннің Т.Б.Өтеулиевтың партиялық қызметіне берген мінездемесінде мынандай жолдар бар: «Уездік комитет хатшысы ретінде партия жұмысында практикалық іс-тәжірибесі мол. Барлық жұмысты ерекше ынтамен атқарады. Өзі таңдаған партия қызметкерлеріне шебер жетекші. Маркстік біліммен жеткілікті қаруланған, Свердлов атындағы университетті аяқтаған. Әр істің теориялық және практикалық ұйытқысы. Уездік деңгейден төмен жұмысқа пайдалануға болмайды. Газеттерге қазақ тілінде тұрақты мақала жазып отырады. Саяси ұстамды, өзге топтарға қосылу ниеті болған емес. Жігерлі. Қабылдаған шешімдерге ұстамды. Айтылған сын-ескертпелерді мойындайды, әрі оны жоюдың жолдарын табады. Ұйымдастырушылық және әкімшілік басқару қабілеттілігі жоғары» [1, 1-п.].

1923 жылы наурыз айының басында РКП(б) Гурьев уездік хатшылығына тағайындалып, бұл жұмысты 1924 жылдың қыркүйегіне дейін атқарады. Азамат соғысында қираған кәсіпшіліктерді қалпына келтіріп, халық шаруашылығын өркендету ісін тездетуге бел шеше кіріседі. Гурьевте мұнай, балық кәсіпшілігін дамытуға қоғамдық ұйымдардың күшін жұмылдырады. Ауылдардағы Қосшы одағының жұмысын жандандырып, еңбекшілердің сауатын ашу, денсаулығын жақсарту, оқу үйлерінің жұмысын күшейтуге басшылық жасайды. Сол жылдардағы уездік комитеттің бюро мәжілістері хаттамаларында Гурьевтің саяси және шаруашылық өмірінің ең маңызды мәселелері талқыланғанын мұрағат құжаттарынан анық көресің. Халықты отырықшылыққа үйретуде, жаңа экономикалық саясаттың уезде толық жүзеге асуына шешімді шаралар қабылдайды.

Іскер басшы Т.Б.Өтеулиевтің уездегі еңбекшілердің саяси белсенділігін көтеріп, оларды жаңа қоғамды орнату жолында мерзімді баспасөздің ерекше рөліне арқа сүйеді. Сөйтіп, кезінде Жымпитыда жарық көрген «Ерік» газетінің баспаханасындағы араб әріптерін өзімен бірге ала келеді. 1923 жылы 3 наурыз күнгі болған РКП(б) Гурьев уездік комитетінің №11 бюросы мәжілісі төмендегідей қаулы қабылдайды:

Тыңдалды: 3. «Трудовая Правда» газетіне редактор тағайындау және қазақ тілінде газет шығару.

Қаулы етеді: Екі газетке редакторлық ету С.Мәмбетовке жүктелсін, қазақ тіліндегі газетке «Ерік» атауы берілсін және техникалық редактор табу міндеттелсін.

Уездік партия комитетінің хатшысы Т.Өтеулиев» деп қол қояды [2].

Газеттің қазақ тіліндегі алғашқы санын шығару үлкен қиыншылықтармен жүріп жатты. Қазақша әріптер әзірлеу және оны теретін мамандарды табу, газетке мазмұнды материалдар іздеп табудың барлығы С.Мәмбетовке жүктелді. Алайда 1923 жылы 1 сәуір күні жарық көрген тұңғыш ана тіліндегі «Ерік» газетіне редактор ретінде қол қою оның маңдайына жазылмады. Күндіз-түні тынымсыз таппай еңбек еткендіктен денсаулығы сыр береді. Көктем айында білінетін созылмалы өкпе дерті онан сайын қатты асқынып кетіп, кейін оның төсекте жатып емделуіне тура келеді. Сөйтіп, 1923 жылы 29 наурыз күні өткен Гурьев уездік партия ұйымы бюросының

№ 13 мәжілісі төмендегідей мазмұнда қаулы қабылдайды:

«1. С.Мәмбетовтың денсаулығына байланысты берген арызы қанағаттандырылып, ол кез келген жұмыстан босатылсын.

а) Үгіт-насихат бөлімінің меңгерушілігіне уақытша ж.Сахаров, ал оның орнына ұйымдастыру бөлімінің нұсқаушысы ж.Григорьев тағайындалсын.

б) «Трудовая Правда» мен «Ерік» газеттеріне жауапты редакторлық ету Т.Өтеулиевке міндеттелсін» [3].

Т.Б.Өтеулиевтың редакторлығымен өлкемізде тұңғыш ана тіліндегі «Ерік» (қазіргі «Атырау» - Қ.С.) газеті 1923 жылдың 1 сәуірінде 500 данамен жарық көріп, оқырмандарға тегін таратылады. Газеттің алғашқы санындағы «Тірлік осымен табылады» деген басмақаланы уезком хатшысы Т.Б.Өтеулиев жазып, басылымның ұстанымын былайша баяндайды: «Әркімге мағлұм, қазақ халқы өнер-білімнен құр қалған надан. Патша заманындағы оған өнер-білім үйретіп, қатарға кіргізейін деген хұқметтің де, басқалардың да ниеті болған жоқ. Неғұрлым надан қалдырып, Руссиядағы жалмауыздарға жем қылып қоюға қарай саясат тұтынды. Патша хұқмітінің өзге саясатын былай қойып, школ жайын алайық. Патша хұқметі қазақ ортасына школдар салып, бала оқытты. Қазақтар балаларымыз оқып жүр деп мәз болып жүрді. Патша хұқметі қазақтың баласы надан қалар, ағартайын деп оқытқан жоқ. Қазақтың жастарын орысша оқытып, уақ шенеуніктер шығарып, жалбина беріп еліктіріп, өздерінің кім екендіктерін ұмыттырып, есінен шығарып, қазақты жүндеуге қол қабыс қылып алуға оқытты. Ал, школдарда болса қазақша оқыттырмады, бірен-саран шығарса, оны бақташыларына бақтырып қойды.

Кеңестер хұқметі өз тіліңде школ аш, газет-журнал шығар, кітап-құрал шығар, мәкәма түзе деп бұйрық шығарып шашты. Ол әлі орнына келтірілген жоқ. ...Тірлік осымен табылады. Әйтпесе жер үстінде саған орын жоқ. Т.Өтеулиев» [4, 8-9 б.].

Уездік партия ұйымының жетекшілігінде жүрген Төлепкерей Бисұлтанұлы қазақ тіліндегі «Ерік» газетінің қалыптасуына да уақыт таба білді. Газеттің босатылған қызметкері болмауы себепті, басылымды уақтылы шығару, таралымын төмендетпеу, мақала ұйымдастыру ісіне басшылық жасап отырды. Уездік партия және атқару комитеттерінің жауапты қызметкерлері Сейдмұхамед Мәмбетов, Шамсон Типеев, Ажырғали Сұлтанғалиев, Ғатау Махамбетовтерді газет жұмысына тартты. 1924 жыл 27 сәуірде өткен РКП (б) Гурьев уездік комитетінің бюро мәжілісіне төрағалық жасаған Т.Өтеулиев мәжілісте «Ерік» газетінің 1.03-26.04 аралығындағы сандарында жарық көрген материалдарды талқылай келе, газет жұмысының сапасын жақсарту үшін Орал губерниелік партия комитетінен 1 редактор және 1 әдеби қызметкер сұрауға шешім қабылдаған [5].

1924-1925 жылдары аралығында жоғары партия басшылары Т.Б.Өтеулиевты Орал қалалық партия ұйымында ұйымдастыру бөліміне нұсқаушы, есеп-қаржы бөлімінің меңгерушісі, 1926 жылы Семейдегі губерниелік партия ұйымының ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі, 1926 жылдың желтоқсанынан 1927 жылдың 23 наурызына дейін Семейдегі «Қазақ тілі» газетінің редакторы, 1927 жылдың 20 сәуірінде Қызылордаға Қазақ Өлкелік партия комитетіне нұсқаушылыққа, 1928 жыл 7 мамыры мен 1929 жылдың 26 қаңтары аралығында Ойыл аудандық партия комитетінің жауапты хатшылығына тағайындайды.

Міне, осы тұста Төлепкерейдің «Кіші октябрьдің» көсемі Ф.И.Голощекиннің саясатына қарсы көзқарасы қалыптасады. Ел арасында жүргізген әкімшілік теріс саясаттың, қазақ зиялыларының көшбасшыларын қудалаудың нәтижесінде жазықсыз жандар түрмеге қамалды, НКВД құрсауында отырды. Т.Б.Өтеулиевтың Адай округтік партия комитетінің жауапты хатшысы болып жүрген кезінде 1929 жыл 26 қаңтарында Ф.И.Голощекинге жазған хатынан үзінді келтіре кетсек орынды: « Құпия

Құрметті Филипп Исаевич!

Мен бұл хат арқылы Сізге азғана шағым айтқалы отырмын. Өзіңізге жақсы белгілі болғандай, осы уақытқа дейін Адайда күлерлік нәрселелер көптеп етек алды. Қазір барлық карта ойыны ашылды және барлық ұйым аяусыз тексерілуге алынуда. Активтің бәрі түгелге жақын топқа бөлініп, қылмысты болды. Бір бөлігі қылмысқа тартылды, бір бөлігі тергелуде, бір бөлігі тұтқындалды және тағысын тағылар. Сонымен біз армиясыз генерал сияқты болып қалдық... Сізге тағы да өтініш жасаймын. Совет қоғамдық жұмысын басқаруды қамтамасыз ететін адамдармен бізді қолдап жіберсеңіз екен» [6]. Бұл хаттың мазмұны оған қатты тигені соншалық Т.Б. Өтеулиевты бұл қызметтен босатуға мәжбүр болады. Хаттың сырында жоғарғы басшылардың солақай саясатының пайда болған Адай жеріндегі озбырлық, ретсіздіктің кесірінен халықтың арасында қатты толқу туғаны айқын аңғарылады. Шындығында, Форт-Александровскіден Адай округінің орталығын Гурьевтен де асырып, Ақтөбеге таяу Ойылға көшіргеннен үкімет ешқандай пайда таппай, халықты босқынға ұшыратты. Шындықты айтқандары тергеліп, жер ауды немесе атылып кетті. Белгілі журналист Саламат Хайдарұлы саяси қуғын-сүргіндерге арнап жазған «Қанды асу» атты кітабында мынандай жолдар бар: «Жасыратыны жоқ, олар саяси басшылардың әсіресе, голощекиннің асыра сілтеуіне қарсы шықты. Шамадан тыс алым-салық салу, елді жаппай отырықшыландыру, еріксіз күшпен ұжымдастыру, халықтың ой-пікірімен санаспай Адай округінің орталығын Ойылға орналастыру сияқты әміршілдік-әкімшілік саясатқа қарсы тұрды. Тұнып тұрған басқа өнеркәсібі жоқ, судың тапшылығынан егін шаруашылығымен айналысудың да жай-күйі тапшылығынан тек қана малға қараған халықтың берекеті кете бастады. Еңселерін жұт басып, басын әлі көтере алмаған ел босқынға ұшырады» [7, 26 б.].

Т.Б.Өтеулиевтың ендігі тағдыры қиыншылыққа толы болды. 1930 жылы Атбасар түсті металл тресінде басқарма бастығы, Степняктегі алтын-мыс тресінде директор, 1930 жылы 20 қаңтарынан Петропавловск округтік прокуроры қызметіне тағайындалады. Бірақ оны бұл лауазымдарда көп тұрақтатпайды, сол жылы «Каззолото» тресі басқарушысының орынбасарлығын өмірінің соңына дейін атқарады.

Қазақ халқының болашағына шын берілген, саяси сауатты Төлепкерей Бисұлтанұлының Алашорда мемлекетінің армиясындағы қызметі және Адай округтік партия комитетіндегі хатшылық кезіндегі саяси ұстанымдары үшін сталиндік зобалаңға тап болады. Оны бір түнде тұтқынға алып, соңында Фатима атты әйелі және үш баласы жылап-сықтап қала береді. «Жапонияның агент», «алашордашыл халық жауы», «Жалау Мыңбаев, Смағұл Садуақасов, Сұлтанбек Қожановтардың «құйыршығы» көздеген мақсаты – Қазақстан партия ұйымын большевиктер партиясының құрамынан бөліп әкету, кеңес қоғамына іріткі салу» деген айыппен 1938 жылы 8 наурызы күні атылады.

Бар ғұмырын халқымыздың оқу-ағарту ісіне, оның ішінде баспасөз ісіне арнаған абзал азаматтың тағдыры осылай аяқталады.

Пайдаланған әдебиеттер мен деректер:

1. ҚР ПМ 141-қ., 16-т., 2492-іс, 3-п.

2. АОММ 3-қ., 1-т., 156-іс, 5-п.

3. БҚОММ 37-қ., 2-т., 2751-іс, 29-п.

4. Қорқытов Б. Жылнама «Еріктен» басталады. – Алматы, «Арыс» баспасы, 2003. –105 б.

5. БҚОММ 1-қ., 1-т., 1245-іс, 3-п.

6. МОММ 2-қ., 1-т., 162-іс, 1-2- п.п.

7. Хайдарұлы С. Қанды асу. – Алматы: «Өлке» баспасы. – 1997. – 164 б.

Resume:

This article is about life and work of T.B. Oteuliyev, an outstanding representative of the Alash Movement, who worked in the West Kazakh region, Atyrau and Semei cities as a journalist, editor and social activist. However, there was unjustly executed as a result of Stalin's repression in Kazakhstan in 1937-1938.

Резюме:

В настоящей статье речь пойдет о жизнеописании и трудовой деятельности выдающегося представителя движение Алаш - Т.Б Отеулиева, который трудился в Западно казахской области, в городах Атырау и Семей в качестве журналиста, редактора и общественного деятеля. Однако был безвинно расстрелян в результате сталинской репрессии в Казахстане в 1937-1938 годах.

Özet:

Bu makalede, AlashhareketininöndegelentemsilcisiT.B.Öteuliyevinçalışmalarınıtartışacağız.

Editör, gazetecivealenentanınmışkişiolarakBatıKazakistan, AtravveSemeybölgelerindeçalıştı.

Ancak,haksiz1937 - 1938 yılındaKazakistan'daStalin'inbaskısınınbirsonucuolarakoradaidamedildi.

Selçuklular Zamanında Anadolu'nun Türkleşmesine ve İslâmlaşmasına Karşı Bizans Devletinin Aldığı Askerî ve Siyasî Tedbirler

Military And Political Measures Taken By The Byzantine State Against Turkization And Islamization Of Anatolia During Seljukids Period

Yrd. Doç. Dr. Kemal TAŞCI *

Öz:

Çağrı Beg'in 1018 yılındaki Doğu Anadolu seferi Bizans devletinin doğu sınırları hakkında yeni bir strateji uygulamasını sağladı. İmparator II. Basileios, iç meseleleri ve Bulgar meselesini sonra dikkatini doğu Anadolu üzerine çevirdi. 1021 yılındaki doğu Anadolu seferinden sonra Van Gölü Havzasındaki Ermeniler, Sivas ve Kayseri bölgesine yerleştirilirken onların boşalttıkları bölgelere Bizans askerî garnizonları yerleştirildi. Ayrıca Gürcü Krallığı hâkimiyet altına alındı ve Ani'deki Bagratlı Ermeni Krallığının arazisi bir ahidnâme ile Bizans imparatorluğuna bırakıldı. Selçuklu Devletinin 1038 yılında kurulmasından sonra Horasan'a akın akın gelen Türkmenlerin Anadolu'ya yönlendirilmeleri Bizans Devletinin garnizon sisteminin çökmesini sağladı. 1048 yılındaki Hasankale Savaşında mağlup olan Bizans Devleti doğudaki topraklarını koruyamaz hale geldi. Sultan Tuğrul Beg'in 1054 Doğu Anadolu seferi ile artan Selçuklu baskısını önleyemeyen Bizans Devleti çareyi daha batıda bir savunma hattı oluşturmakta buldu. Balkan siyaseti ve iç meseleler nedeniyle Selçuklu ilerleyişine engel olmayan Bizans Devleti, öncelikle Selçuklu Devleti ile 1050 yılında anlaşma yoluna gitti. Türkmenlerin Anadolu'ya sürekli göçü ve Anadolu'daki faaliyetlerini Selçuklu Devletinin denetleyememesi Ahlat merkezli Türkmenlerin Anadolu içlerine sürekli akın yapmaları sonucunu doğurdu. Bu cümleden olarak Bizans Devleti çareyi sivil bürokrasi yerine askerî bürokrasiye geçişte aramak zorunda kaldı. Balkanlardaki başarıları nedeniyle imparatoriçe ile evlenerek İmparator olan Romanos IV. Diogenes, Selçuklu ilerleyişini durdurmak için 1069 yılında Ahlat üzerine bir sefer tertip etti ise de başarısız bir şekilde İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. Küçük bir orduyla Türkleri Anadolu'dan çıkaramayacağının farkına varan imparator 1071 yılında Bizans Devletinin bütün imkânlarını kullanarak bir sefer tertip etti. Asıl amacı Türkleri Anadolu'dan çıkarmak ve dahası İran'ı bile ele geçirmek olan bu ordu Ahlat ile Malazgirt arasında Zehve Ovasında sultan Alp Arslan'ın idare ettiği Selçuklu/Türkmen askerleri tarafından mağlup edildi. Böylece Bizans devletinin 1021 yılından 1071 yılına kadar Anadolu'nun Türkleşmesini ve İslamlaşmasını önlemek için altığı tedbirler işe yaramamış oldu. Neticede sultan Alparslan ve Melikşah döneninde Anadolu kahir ekseriyetle Bizans devletinin elinden çıkmış oldu.

Anahtar kelimeler: Selçuklular, Bizans Devleti, Ermeniler, Gürcüler, Doğu Anadolu

* Erzincan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. ktasci@erzincan.edu.tr

Giriş

XI. asrın ilk çeyreğinde başlayan Anadolu'nun Türkleşmesi, Selçukluların 1038 Serahs Savaşı'ndan sonra tesis ettikleri devletlerini 1040 Dandanakan Savaşı'nda en önemli düşmanları olan Gazneli tehdidinden kurtardıktan sonra hızlandı. Bu durum Bizans Devletinin Anadolu'nun elden çıkmaması için bazı siyasî ve askerî tedbirler alarak bu durumu engellemeye çalışmasına sebep oldu.

Bizans Devleti, Hûlefâ-i Râşidîn, Emevîler ve Abbâsilerin ilk asrında İslam orduları karşısındaki başarısız durumunu 867 yılında Makedonyalı I. Basileios (23 Eylül 867 - 28 Ağustos 886)'un Bizans tahtını ele geçirmesi ile beraber durdurmayı başardı (Skylitzes, 2011, s. 116-164; Mateos, 2000, s. 8-11; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 261-270; Vasiliev, 2016, s. 350-351; Ostrogorsky, 2015, s. 203-243; Levtchenko, 2007, s. 162-163, 184-187; Gregory, 2008, s. 215-218; Freely, 1996, s. 116; Demirkent, 1992, s. 235; Demirkent, 2005a, s. 9; Taşcı, 2013, s. 111-112). Abbâsîlerin merkezde zayıflaması Bilâdü'ş-Şâm, Mısır, İran, Azerbaycan ve Ermeniyye bölgelerinde bağımsız emîrliklerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Samerra dönemi ile beraber otoriteleri zayıflayan Abbâsî halifeleri, Bağdâd'a uzak olan bu bölgelerdeki hâkimiyetlerini neredeyse tamamen kaybettiler (Demirkent, 1992, s. 236; Taşcı, 2013, s. 112-113). Mezkûr bölgelerin Abbâsî hilâfetine bağlılığı sadece hutbe okutmak ve sikke darb etmek hususunda gerekli olan unvan ile mahdut kalmıştı. Abbâsîlerin içinde bulunduğu bu durum Makedonya hanedanı tarafından idare edilen Bizans Devleti için bulunmaz bir fırsat niteliğindeydi. Bu cümleden olarak Bizans Devleti, ilk İslâm fetihlerinden beri Müslüman Araplar ile Hıristiyan Bizanslı Rumlar arasında bir savunma hattı durumundaki suğur ve avasım (Honingmann, 1997, s. 2; Yıldız, 1991, s. 111-112; Sivers, 1983, s. 71-99; Taşcı, 2013, s. 112) hattının doğusunda etkili olmaya başladı (Skylitzes, 2011, s. 250-297; Bryennios, 2008, s. 43; Zonaras, 2008, s. 13-17; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 287; İbnü'l-Esîr, 2008, VII, s. 326; Vasiliev, 2016, s. 355-360; Ostrogorsky, 2015, s. 264-276; Yinanç, 2013, s. 24-26; Honigmann, 1970, s. 147-148; Vryonis, 1971, s. 72; Levtchenko, 2007, s. 162, 178, 194-196; Kaşgarlı, 1990, s. 16; Gregory, 2008, s. 233-238; Cameron, 2015, s. 48; Sümer, 1998, s. 50; Ersan, 2007, s. 11; Freely, 1996, s. 118-119; Demirkent, 2005b, s. 21; Taşcı, 2013, s. 125-126).

Müslümanların içinde bulunduğu siyasî istikrarsızlık imparator II. Nikephoros Phokas/Fokas (16 Ağustos 963 - 10 Aralık 969) ve I. Ioannes Tzimiskes/Çimiskes (11 Aralık 969 - 10 Ocak 976) tarafından iyi bir şekilde değerlendirilerek Bizans Devletinin doğudaki toprakları genişletildi. Mezkûr imparatorların halefi olan II. Basileios Bulgaroktonos (10 Ocak 976 - 15 Aralık 1025), Bizans Devletinin iç meseleleri olan Bardas Phokas ve Bardas Skleros isyanlarını ve Balkanlar'da büyük sıkıntıya sebep olan Bulgar meselesini kanlı bir şekilde hallettikten sonra yönünü Doğu Anadolu'ya çevirdi (Aristakes, 1985, s. 24; Skylitzes, 2011, s. 356-357; Zonaras, 2008, s. 42-44; Mateos, 2000, s. 46-50; Gürcistan Tarihi, 2003, s. 268-269; Vasiliev, 2016, s. 369; Ostrogorsky, 2015, s. 289-291; Norwich, 2013, s. 199-200, 209-212; Allen, 1932, s. 87; Yinanç, 2013, s. 16; Honigmann, 1970, s. 160; Kırzıoğlu, 1953, s. 300; Kırzıoğlu, 1982, s. 8-9; Vryonis, 1971, s. 81; Levtchenko, 2007, s. 197, 199; Grousset, 2005, s. 535; Uras, 1974, s. 76; Kaşgarlı, 1990, s. 20; Gregory, 2008, s. 238-242; Cameron, 2015, s. 48; Sevim, 2002, s. 1-2; Konukçu, 1992, s. 8; Ersan, 2007, s. 8, 11, 13-14; Hewsen, 2001, s. 112, 116; Kılıçbay, 2010, s. 195; Demirkent, 1992, s. 236; Demirkent, 2005a, s. 11; Demirkent, 2005b, s. 20-21; Tezcan, 2012, s. 336; Tezcan, 2006, s. 122; Taşcı, 2013, s. 154). İmparator'un amacı Doğu Anadolu'daki Müslüman varlığına son vermek ve isyankâr Gürcü ve Ermenileri tedip etmekti (Aristakes, 1985, s. 24-25; Skylitzes, 2011, s. 357; Zonaras, 2008, s. 44-45; Gürcistan Tarihi, 2003, s. 269; Ostrogorsky, 2015, s. 291-292; Allen, 1932, s. 87; Yinanç, 2013, s. 16; Turan, 2005a, s. 120; Honigmann, 1970, s. 160; Kırzıoğlu, 1953, s. 300; Vryonis, 1971, s. 8; Grousset, 2005, s. 535; Kaşgarlı, 1990, s. 20; Gregory, 2008, s. 242; Sevim, 1993, s. 50; Sevim, 2002, s. 2; Konukçu, 1992, s. 8; Ersan, 2007, s. 8, 14; Lordkipanidze, 1987, s. 43-44; Hewsen, 2001, s. 112, 116; Nersessian, 1972, s. 39; Demir, 2005, s. 15; Demirkent, 1992, s. 236; Demirkent, 2005a, s. 11; Tezcan, 2012, s. 336; Tezcan, 2006, s. 123; Taşcı, 2013, s. 154-155).

İmparator II. Basileios'un 1021 Doğu Anadolu seferinin en önemli nedeni Gürcüler ve onların müttefiki olan Ani'deki Bagratlı Ermenileridir. Zira Balkanlar'daki Bulgar meselesi, iç siyasetteki muhaliflerin

bertaraf edilmesinden sonra Anadolu'nun doğusunda da siyasî istikrarın sağlanması gerekmekteydi. Bu meselelerden başka Doğu Anadolu'da zaman zaman Abbâsîler'e ve Bizans Devleti'ne tâbi olan Ermeniler, bir istikrarsızlık abidesi mahiyetindeydiler. Ermeniler, ayrıca Azerbaycan bölgesindeki mahallî Arap emîrlerinin Anadolu'nun doğusuna tevcih ettikleri seferleri engelleme de başarısız olmaktaydılar.

1018 yılında Selçuklu Türkmenlerinin başbuğu olan Çağrı Beg, Van Gölü Havzası'na bir yağma/ganimet ve keşiş seferi tertip etmiş, Ermenileri mağlubiyete uğratarak elde ettiği ganimetler ile geri dönmeyi başarmıştı. Bunun gibi Müslümanların Anadolu için tehdit olmaları Bizans Devletinin Doğu Anadolu meseleleri ile ilgilenmesine sebep oldu. İmparator II. Basileios, mezkûr meseleleri hallettikten sonra 1021 yılında Doğu Anadolu seferine çıktı. Yıllardan beri Müslüman hâkimiyetinde bulunan ve yukarıda bahsedilen Abbâsî emîrliklerinden biri olan Kaysoğulları'na başkentlik yapmış olan Malazgirt'i ve Muş (Taron) bölgesini ele geçirip istihkâm etti (Gürcistan Tarihi, 2003, s. 268-269; Ostrogorsky, 2015, s. 292; Turan, 2005a, s. 120; Honigmann, 1970, s. 161; Grousset, 2005, s. 535; Kaşgarlı, 1990, s. 20; Sevim, 2002, s. 2; Konukçu, 1992, s. 8; Ersan, 2007, s. 14; Hewsen, 2001, s. 112; Peacock, 2016, s. 155; Tezcan, 2012, s. 336-337; Tezcan, 2007, s. 419-450; Tezcan, 2006, s. 123; Taşcı, 2013, s. 155).

Malazgirt'ten sonra Erzurum'a ilerleyen imparator, Erzurum ve çevresini Bizans hâkimiyetinde tutacak şekilde istihkâm ettikten sonra Pasin bölgesinden başlayarak Gürcistan'a doğru hareket etmeye başladı. Bizans ordusu karşısında dayanamayan Gürcüler geri çekilmek zorunda kaldılar. Gürcü kralı I. Giorgi, ülkesinin Bizanslılar tarafından daha fazla harap edilmemesi ve daha fazla asker kaybetmemek için Bizans imparatoru II. Basileos'un hâkimiyetini kabul ederek itaatini arz etti (Aristakes, 1985, s. 20; Zonaras, 2008, s. 45; Skylitzes, 2011, s. 357; Gürcistan Tarihi, 2003, s. 270; Ostrogorsky, 2015, s. 292; Norwich, 2013, s. 211; Allen, 1932, s. 87-88; Yinanç, 2013, s. 16; Turan, 2005a, s. 120; Honigmann, 1970, s. 161-163, 166; Kırzıoğlu, 1953, s. 301; Kırzıoğlu, 1982, s. 9; Vryonis, 1971, s. 81; Grousset, 2005, s. 545-48; Lordkipanidze, 1987, s. 44; Uras, 1974, s. 76; Kaşgarlı, 1990, s. 20; Sevim, 2002, s. 2; Konukçu, 1992, s. 8; Ersan, 2007, s. 15; Hewsen, 2001, s. 112, 116; Nersessian, 1972, s. 39; Kılıçbay, 2010, s. 195; Peacock, 2016, s. 155-156; Demirkent, 1992, s. 236; Demirkent, 2005a, s. 11; Tezcan, 2012, s. 337; Tezcan, 2006, s. 123; Taşcı, 2013, s. 155).

Gürcistan'da yaşananlar hem Vaspuragan bölgesindeki Ardzurunî ailesine hem de daha önce Gürcü kralı I. Giorgi'ye destek veren Ani Bagratlı kralı Simbat'a çok iyi bir ders oldu. Vaspuragan hâkimi Ardzurunî Senekerim, ertesi yıl diğer bölgelere sefer düzenlemek için İstanbul'a gitmeyerek kışı Trabzon'da geçiren imparatora elçi göndererek İç Anadolu'da yaşamak için uygun bir yer karşılığında Vaspuragan bölgesini Bizans Devleti'ne bırakmak istediğini bildirdi. Bu sayede II. Basileios'un yeni hedefi olmaktan kurtulan Vaspuragan bölgesi Kayseri, Sivas ve çevresi karşılığında Bizans Devleti'ne devredildi (Smbat, 2005, s. 12; Aristakes, 1985, s. 20; Skylitzes, 2011, s. 357; Vardan, 1937, s. 166-167; Ostrogorsky, 2015, s. 292; Norwich, 2013, s. 211; Allen, 1932, s. 87-88; Yinanç, 2013, s. 16, 31; Turan, 2005a, s. 120; Honigmann, 1970, s. 163, 166; Kırzıoğlu, 1953, s. 302-303; Kırzıoğlu, 1982, s. 9; Vryonis, 1971, s. 81; Grousset, 2005, s. 541-543; Kaşgarlı, 1990, s. 20; Sevim, 1993, s. 50; Sevim, 2002, s. 3; Konukçu, 1992, s. 8; Ersan, 2007, s. 15; Hewsen, 2001, s. 112, 116; Nersessian, 1972, s. 39; Demir, 2005, s. 15-16; Kılıçbay, 2010, s. 195; Peacock, 2016, s. 155-156; Demirkent, 1992, s. 236; Demirkent, 2005a, s. 11; Tezcan, 2012, s. 337-345; Tezcan, 2006, s. 123-129; Taşcı, 2013, s. 156-158).

Gürcistan kralı I. Giorgi ve Vaspuragan kralı Senekerim'in Bizans imparatoru II. Basileios'a itaat arz etmelerinden sonra imparatorun gazabına düçar olacağını düşünen Ani Bagratlı kralı Simbat, kendisinden sonra Ani ve çevresinin Bizans Devleti'ne miras olarak devredilmesi şartıyla tahtında kalabildi. Bu durum bütün Doğu Anadolu'nun kayıtsız şartsız Bizans hâkimiyetine girdiğini ispatlamaktadır (Aristakes, 1985, s. 20; Skylitzes, 2011, s. 357; Vardan, 1937, s. 168; Ostrogorsky, 2015, s. 292; Norwich, 2013, s. 211-212; Allen, 1932, s. 87-88; Yinanç, 2013, s. 16; Honigmann, 1970, s. 163-164, 199; Kırzıoğlu, 1953, s. 302-303; Kırzıoğlu, 1982, s. 9-10; Vryonis, 1971, s. 81; Grousset, 2005, s. 543-545; Uras, 1974, s. 76; Kaşgarlı, 1990, s. 20; Sevim, 2002, s. 3; Konukçu, 1992, s. 8; Ersan, 2007, s. 14-15; Kılıçbay, 2010, s. 195; Nersessian, 1972, s. 39; Peacock, 2016, s. 155-156; Demirkent, 1992, s. 236; Demirkent, 2005a, s.

11; Tezcan, 2012, s. 337; Tezcan, 2006, s. 123; Taşcı, 2013, s. 158-159). Böylece imparator II. Basileios, Doğu Anadolu seferinden sonra İstanbul'a döndüğünde ülkesinin sınırlarına 8 önemli thema (valilik) katmış oldu (Aristakes, 1985, s. 20; Zonaras, 2008, s. 45; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 288; Ostrogorsky, 2015, s. 292; Norwich, 2013, s. 212; Yinanç, 2013, s. 16; Levtchenko, 2007, s. 198; Grousset, 2005, s. 549-550; Kaşgarlı, 1990, s. 20; Gregory, 2008, s. 242; Cameron, 2015, s. 48; Sevim, 1993, s. 5; Sevim, 2002, s. 3; Ersan, 2007, s. 15; Peacock, 2016, s. 155-156; Demirkent, 1992, s. 236; Tezcan, 2006, s. 123; Taşcı, 2013, s. 160).

Bulgar Kasabı (Bulgaroktonos) II. Basileios'un 15 Aralık 1025 tarihindeki ölümü Bizans Devleti'nde asker kökenli olmayan memurlar ve asilzâdeler sınıflarının yönetimi ele almasına sebep oldu. Bizans Devletinin sınır bölgelerinde bahusus doğusundaki topraklarda vuku bulan hadiseleri çokta önemsemeyen imparatorların tahta çıktığı bu dönem Bizans devlet geleneğinin ve siyasetinin çöküşe geçtiği bir dönemin başlangıcı oldu (Psellos, 1992, s. 25; Zonaras, 2008, s. 45-48; Skylitzes, 2011, s. 349-353; Mateos, 2000, s. 51; Vasiliev, 2016, s. 347, 404; Ostrogorsky, 2015, s. 296-298; Norwich, 2013, s. 213; Gregory, 2008, s. 242; Sevim, 1990, s. 13; Sevim, 1993, s. 5; Demirkent, 1992, s. 236; Demirkent, 2005a, s. 13).

II. Basileios'un yerine geçen ve yaşı fazlaca ilerlemiş olan kardeşi VIII. Konstantinos (15 Aralık 1025 - 11 Kasım 1028) dönemi Bizans siyasetinin çöküşünün ilk devridir. Devletin merkezi olan İstanbul (Kostantinopolis, Konstantiniyye)'dan başlayan çöküş, nitelikli ve liyakat sahibi devlet adamlarının yerine imparatorun gözüne girmeyi başaran beceriksiz kişilerin önemli valilik görevlerine getirilmeleri, Bizans Devletinin rakiplerinin işini kolaylaştırmıştır (Psellos, 1992, s. 26; Skylitzes, 2011, s. 349-350; Ostrogorsky, 2015, s. 297; Norwich, 2013, s. 214-215).

VIII. Konstantinos, zevk ve eğlence içinde geçen uzun bir ömür ve 3 yıllık bir imparatorluk devrinden sonra 1028 yılında hayatını kaybetti. Yerine geçecek bir oğlu olmadığı için ölmeden 3 gün önce kızı Zoe'yi İstanbul Eparkhos (belediye başkanına benzer bir görev)'u III. Romanos Argyros (12 Kasım 1028 - 11 Nisan 1034) ile evlendirdi (Psellos, 1992, s. 28; Zonaras, 2008, s. 48-49; Skylitzes, 2011, s. 325, 354-355; Mateos, 2000, s. 51; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 288; Ostrogorsky, 2015, s. 298; Norwich, 2013, s. 216-217; Altınay, 2003, s. 73-74; Gregory, 2008, s. 242; Connor, 2011, s. 301; Sevim, 1990, s. 13; Sevim, 1993, s. 5; Freely, 1996, s. 122). Bir devlet adamı olarak son derece yetersiz fakat Bizans bürokrasisine vakıf olan yeni imparatorun hükümdarlık devrinin sonlarına doğru 1032 yılında Türk kökenli başkumandan Georgios Maniakes, devletin doğu topraklarını Müslüman Araplar'a karşı korumak amacıyla Mervânlı Emîrliğinin hâkimiyetindeki Urfa (er-Ruha, Edessa)'yı ele geçirdi (Zonaras, 2008, s. 51-52; Skylitzes, 2011, s. 360, 365; Mateos, 2000, s. 53-57; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 289-290; Vasiliev, 2016, s. 360; Ostrogorsky, 2015, s. 298; Norwich, 2013, s. 219; Levtchenko, 2007, s. 201; Grousset, 2005, s. 551; Sevim, 1993, s. 5; Peacock, 2016, s. 156, 160; Freely, 1996, s. 122; Anzerlioğlu, 2002, s. 227; Taşcı, 2013, s. 161). Bu önemli gelişmeye rağmen merkezdeki bürokrasi ve ihtiras meseleleri III. Romanos Argyros'un banyoda öldürülmesini ve kraliçe Zoe'nin genç aşığı Paphlagonialı IV. Mikhail (12 Nisan 1034 - 10 Aralık 1041)'in Bizans imparatoru olması ile sonuçlandı. Fakat gerçek idare imparatorun hadım olan ağabeyi Ioannes Orphanotrophos'un elindeydi (Psellos, 1992, s. 40-44; Attaleiates, 2008, s. 25; Zonaras, 2008, s. 53; Skylitzes, 2011, s. 368; Mateos, 2000, s. 58; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 289; Azîmî, 2006, s. 3; Ostrogorsky, 2015, s. 300; Norwich, 2013, s. 220-221; Vryonis, 1971, s. 73; Altınay, 2003, s. 75-77; Gregory, 2008, s. 243; Connor, 2011, s. 304-309; Sevim, 1990, s. 13; Freely, 1996, s. 123).

İmparatorun gittikçe şiddetlenen ve dayanılmaz bir hal alan sara nöbetleri sonrasında ölmesi, imparatoriçe Zoe (10 Aralık 1041 - 13 Aralık 1041)'nin tek başına tahta çıkması ile sonuçlandı. Zoe'nin daha sonra Ioannes Orphanotrophos'un yeğeni V. Mikhail Kalaphates (13 Aralık 1041 - 21 Nisan 1042) ile evlenmesinden sonra sürgün edilmesi sonucu İstanbul halkının ayaklanarak amcasını sürgüne gönderen ve imparatoriçeye gerekli tazimi göstermeyen imparator, gözlerine mil çekilerek saf dışı edildi (Psellos, 1992, s. 86-90; Attaleiates, 2008, s. 26-33; Zonaras, 2008, s. 68-74; Skylitzes, 2011, s. 395-396; Mateos, 2000, s. 75; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 289; Vardan, 1937, s. 173; Azîmî, 2006, s. 3-4; Ostrogorsky,

2015, s. 302; Norwich, 2013, s. 240-241; Vryonis, 1971, s. 73; Levtchenko, 2007, s. 201; Altınay, 2003, s. 80; Mango, 2008, s. 66; Gregory, 2008, s. 243-244; Connor, 2011, s. 311-313; Sevim, 1993, s. 5; Freely, 1996, s. 124). Bu hadiseden sonra Bizans Devleti, imparator VIII. Konstantinos'un kızları Zoe (İkinci Defa) ve Theodora (21 Nisan 1042 - 11 Haziran 1042) eliyle idare edilmeye çalışıldı ise de bu sistemin iyi olmadığına kanaat getiren devlet adamları ve asîlzâdeler, asîl bir soydan gelen ve senatör olan IX. Konstantinos Monomakhos (12 Haziran 1042 - 11 Ocak 1055)'u Bizans tahtına çıkardılar (Psellos, 1992, s. 93-109; Attaleiates, 2008, s. 33; Zonaras, 2008, s. 71-74; Skylitzes, 2011, s. 397-398; Mateos, 2000, s. 76, 78; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 297-298; Vardan, 1937, s. 174; Azîmî, 2006, s. 4-5; Ostrogorsky, 2015, s. 302; Norwich, 2013, s. 242-244; Vryonis, 1971, s. 73; Mango, 2008, s. 66; Altınay, 2003, s. 82-83; Gregory, 2008, s. 244; Connor, 2011, s. 313-314; Sevim, 1990, s. 13; Sevim, 1993, s. 5; Ersan, 2007, s. 17; Freely, 1996, s. 124; Demirkent, 2005a, s. 13; Charanis, 2011, s. 213).

IX. Konstantinos Monomakhos, Bizans devlet sisteminin kötüye gidişini birkaç açıdan durdurmak istiyordu. Bunun için Türk-İslâm devletlerindeki ikta, soyurgal ve timar sistemine benzeyen ve adına pronia denilen bir iktisadî sistem uygulamaya başladı. Bu sistemle büyük nüfuz sahibi askerlerin iktisadî ve askerî yetkileri kırılmakla beraber zenginlerin iflas etmesi sonucu düzenli ordu sistemi çöktü. Kaydı hayat şartı ile oluşturulan bu iktisadî sistem Bizans parasının değer kaybı sonucu beklenilen katkıyı sağlayamadı (Attaleiates, 2008, s. 61-62; Ostrogorsky, 2015, s. 306; Gregory, 2008, s. 244; Sevim, 1993, s. 5; Demirkent, 2005a, s. 12).

Düzenli ordu sisteminin bozulması ve iktisadî çöküntü sonucu Bizans Devleti her zamankinden daha çok ihtiyacı olduğu bir dönemde askerden mahrum kaldı. Bu durum devletin tabiatıyla paralı asker sistemine meyletmesine sebep oldu. Bu cümleden olarak Sicilya'da Müslüman Araplar'a karşı başarı elde eden Normanlar Bizans Devleti hizmetine alındılar (Necîdî, 1425/2004, s. 1-150; Ostrogorsky, 2015, s. 307-308; Gregory, 2008, s. 245; Vryonis, 1971, s. 70-71; Decker, 2016, s. 236; Gölgesiz, 2012, s. 110-118).

Bizans devletinin iktisadî ve askerî çöküş içinde olduğu bu dönemde Selçuklu Türklerinin Anadolu'nun doğusunda sınırları aşarak yağma/ganimet seferleri tertip etmesi ve Ermenilerin bu durumu engelleyememesi sonucu doğuda savunma tedbiri almak için imparator IX. Konstantinos Monomakhos, daha önce kral Simbat'ın vasiyeti gereği Bagratlı mülkü olan Ani şehri ve çevresini kral Gagik'ten hile ile alarak doğrudan Bizans hâkimiyetine kattı (Aristakes, 1985, s. 54-55; Skylitzes, 2011, s. 409-412; Mateos, 2000, s. 79-81; Vardan, 1937, s. 174; Azîmî, 2006, s. 8; Vasiliev, 2016, s. 363-364, 408; Ostrogorsky, 2015, s. 309; Norwich, 2013, s. 269; Honigmann, 1970, s. 172; Kırzıoğlu, 1953, s. 313; Kırzıoğlu, 1982, s. 18; Levtchenko, 2007, s. 202; Uras, 1974, s. 76; Kafesoğlu, 2014, s. 31; Grousset, 2005, s. 563-569; Sevim, 2002, s. 6; Konukçu, 1992, s. 9; Ersan, 2007, s. 17-19; Hewsen, 2001, s. 112; Nersessian, 1972, s. 39; Peacock, 2016, s. 157; Demirkent, 2005a, s. 11; Taşcı, 2013, s. 176). Bu durumu kesinlikle tasvip etmeyen Levtchenko, Doğu Anadolu'nun ve bahusus krallık merkezi Ani'nin Ermeniler'den alınmasını "Bizans yönetimi Gürcistan ve Ermenistan konusunda hatalı bir tutuma giderek özerkliklerine saygı göstermek yerine Bizans'a bağımlı kılmak için her yola başvurmayı seçti. Ermenistan'ın hem dış hem de Bizans'la işbirliğine giren iç düşmanlar tarafından hırpalanan son kralı Gagik 1044'te teslim bayrağını çekti. Bizans birlikleri 1046'da Ermenistan'ın merkezi Ani'yi işgal ederek imparatorluk sınırlarına kattılar. Bizans'ın açgözlü bürokrat ve ruhban takımı hemen Ermeni kentlerine piskoposluklarına ve manastırlarına yerleştiler. VII. Yüzyıldaki derslerini unutan Yunanlı din adamları Ermeniler'e karşı işkenceye başladılar. Benzer hoşgörüsüzlük ve bağnazlık yeniden Bizans'a geçen Suriye topraklarında da hortladı. Öte yandan Ermenistan'ın ilhakı sadece Bizans'ın savunmasını zayıflatmaya yaramıştı. Her birinin emrinde silahlı bir birlik bulunan Ermeni beyleri Selçuklu Türklerinin doğudan gelen ve gittikçe güçlenen baskısını durdurmayı başarmışlardı. Dolayısıyla imparatorluğun doğu sınırlarındaki güvenliği de sağlıyorlardı. Ne var ki Konstantinos Monomakhos Ermeni milislerini terhis ederek ve askerlik yükümlülüğünü vergiye dönüştürerek durumu değiştirdi. Bu davranışla Selçukluların yayılmasını kolaylaştırıyordu." şeklinde dile getirmektedir (Levtchenko, 2007, s. 202-203).

Bu kanaatten anlaşılacağı üzere yazar Ermeni milislerinin Selçuklu Türklerini durdurduğunu işaret etmektedir. Fakat gerçekte Ermeniler Selçuklu Türklerini durdurmak bir yana hızlarını kesmeyi bile başaramamışlardı. Ermenilerin yerleştirildiği Sivas ve Kayseri bölgesinin Selçuklu Türkleri tarafından defalarca yağmalanması bu durumu teyid ve tekid etmektedir. Kendini muasır Ermeni din adamı ve tarihçilerinin kanaatlerine fazlaca kaptıran yazar, bu konuda tıpkı onlar gibi düşünmektedir.

Doğu Anadolu'daki Bizans garnizonlarına rağmen el-Cezîre bölgesine inmek için yol güzergâhını rahatça kullanan Yabgulu/Nâvekiyye Türkmenleri, Musul emîri Ukaylî Müslim b. Kırvâş ve müttefikleri ile yaptıkları savaşta yenilince Van Gölü Havzasının kuzeyindeki Erciş'ten Azerbaycan'a gitmek için buranın valisi Stefanos Leikhoudes'ten geçiş izni istediler. İsteklerinin kabul edilmemesi üzerine yapılan savaşta Selçuklular, Bizans garnizonunu mağlup edip, Erciş'i yağmaladıktan sonra vali Stefanos Leikhoudes'i esir ederek Azerbaycan'a götürdüler (1044). Bu durum Bizans Devletinin Doğu Anadolu'daki savunma hattının hiçte sağlam olmadığını ispat etmektedir. El-Cezire'deki savaştan mağluben ve perişan bir şekilde dönen küçük bir Selçuklu Türkmen birliğinin bile Anadolu'nun savunma kapısı olan Erciş'i bir çırpıda geçmesi bu durumu ortaya koymaktadır (Attaleiates, 2008, s. 55; Zonaras, 2008, s. 89; Skylitzes, 2011, s. 419-421; Mateos, 2000, s. 83; Azîmî, 2006, s. 7; Yinanç, 2013, s. 35; Honigmann, 1970, s. 177; Turan, 2005a, s. 120; Kırzıoğlu, 1982, s. 18; Sevim, 1990, s. 3; Sevim, 1993, s. 48; Taşcı, 2013, s. 174).

Bizans Devleti, Selçuklu ilerleyişi karşısında sadece Doğu Anadolu'da önlem almadı. İmparator ayrıca Sünnî Abbâsî halifesine rakip olan Mısır'daki Şiî Fâtımî halifeliği ile de ilişki kurarak müttefik kazanmaya çalışmaktaydı. Bu cümleden olarak imparator, İstanbul'da ve Bizans hâkimiyetindeki diğer bölgelerdeki camilerde Şiî Fâtımî halifesi el-Muntasır adına hutbe okutturarak ittifakını ortaya koymaktaydı (Azîmî, 2006, s. 9).

1047 yılında İç meselelerin halledilmesinden sonra Anadolu ile daha çok ilgilenen Selçuklu Devleti keşif ve yıldırma siyaseti gereği Türkmen beglerini Anadolu'da gönderdi. Van Gölü Havzasında faaliyette bulunan Selçuklu ailesi mensubu melik Hasan yanındaki askerleri ile beraber Bizans Devletinin Vaspuragan themasındaki garnizon tarafından pusuya düşürülerek şehid edildi (Azîmî, 2006, s. 9; Yinanç, 2013, s. 40-41; Turan, 2005a, s. 121; Turan, 2005b, s. 48; Vryonis, 1971, s. 86; Kaşgarlı, 1990, s. 90; Sevim, 1993, s. 50; Sevim, 2002, s. 7; Konukçu, 1992, s. 9; Ersan, 2007, s. 23; Tellioğlu, 2004, s. 64; Polat, 2004, s. 57; Taşçı, 2008, s. 66; Taşcı, 2013, s. 179). Bu durum üzerine melik Hasan'ın intikamını almak ve Azerbaycan ve İran'da biriken Türkmenler için yurt tutacak bir yer temin etmek için İbrahim Yinâl'in komuta ettiği bir Selçuklu ordusu Anadolu'ya girdi. Müstahkem kaleleri kuşatmakla vakit kaybetmeyen Selçuklu ordusu etrafı surlarla çevrili olmayan Erzen şehrini yağma ederek Pasinler'de Selçuklu ordusunu bekleyen müttefik Hıristiyan ordusuna doğru hareket etti. Ortak düşmanları olan Selçuklu Türkleri karşısında ittifak oluşturan Bizans, Gürcü ve Ermeniler'den mürekkep bu ordu 1048 yılında Ügümi mevkiinde İbrahim Yinal'in komuta ettiği Selçuklu ordusuna mağlup oldu. Bu müttefik Hıristiyan ordusunu idare eden Gürcü kralı Liparit Selçuklular'a esir düşerken, Ani ve İberya valisi Katakalon Kekaumenos ve Vaspuragan valisi Bulgar Aaron Vestes güçlükle valilik bölgelerine çekilebildiler (Smbat, 2005, s. 22; Aristakes, 1985, s. 68-73; Attaleiates, 2008, s. 55-57; Zonaras, 2008, s. 90; Skylitzes, 2011, s. 421-422; Mateos, 2000, s. 85-90; Gürcistan Tarihi, 2003, s. 283; Vardan, 1937, s. 175; Azîmî, 2006, s. 9-10; İbnü'l-Cevzî, 2014, s. 11; İbnü'l-Esîr, 2008, VIII, s. 130; Müneccimbaşı, 2000, s. 16-17; Norwich, 2013, s. 269-270; Gordlevskiy, 2015, s. 26; Allen, 1932, s. 90; Yinanç, 2013, s. 41-42; Honigmann, 1970, s. 177-178; Turan, 2004, s. 102; Turan, 2005a, s. 121-123; Turan, 2005b, s. 48-49; Kırzıoğlu, 1953, s. 324; Kırzıoğlu, 1982, s. 18-21; Vryonis, 1971, s. 86; Sümer, 1998, s. 52; Kafesoğlu, 2014, s. 31; Grousset, 2005, s. 573-576; Lordkipanidze, 1987, s. 44, 51; Kaşgarlı, 1990, s. 90-91; Sevim, 1990, s. 3-4; Sevim, 1993, s. 51-52; Sevim, 2002, s. 7-8; Konukçu, 1992, s. 10-11; Ersan, 2007, s. 23; Tellioğlu, 2004, s. 64; Polat, 2004, s. 58; Kılıçbay, 2010, s. 195; Nersessian, 1972, s. 40; Peacock, 2016, s. 158, 164; Taşçı, 2008, s. 67-68; Taşcı, 2013, s. 179-180). Bu durum Bizans Devletinin Anadolu'nun doğusunun korunması için aldığı hiçbir tedbirin işe yaramadığını gözler önüne sermektedir. Bizans

Devleti, balkanlarda başına bela olan Oğuzlar ve diğer Türk boyları karşısında da kötü durumda olduğu için Mervânlıların yardımı ile Selçuklu Devleti ile antlaşma yapmak zorunda kaldı (Attaleiates, 2008, s. 57; Skylitzes, 2011, s. 425-426; Mateos, 2000, s. 90; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 34-305; Vardan, 1937, s. 175; Azîmî, 2006, s. 11; İbnü'l-Esîr, 2008, VIII, s. 138; Yinanç, 2013, s. 43-44; Turan, 2005a, s. 123-125; Kafesoğlu, 2014, s. 31-32; Kaşgarlı, 1990, s. 91; Sevim, 1990, s. 4; Sevim, 1993, s. 52-53; Sevim, 2002, s. 8; Konukçu, 1992, s. 11; Ersan, 2007, s. 23; Polat, 2004, s. 58; Peacock, 2016, s. 159; Taşcı, 2013, s. 183).

Selçuklular ile varılan antlaşmadan sonra Selçuklu Türkleri'nden en az Bizans Devleti kadar muzdarip olan ve el-Cezîre bölgesinin kuzeyinde yer alan Diyâr-ı Bekr kısmının hâkimi Mervânlı Emîrliği ile iyi ilişki içine girdi. Selçuklu antlaşmasından dolayı Mervânlılar'a minnettar olan ve bu ortak düşman karşısında müttefik kazanmak isteyen İmparator Mervânlılar'a bir elçi heyeti gönderdi. Daha sonra ise Mervânlılar içinde değerli hazineler ve bir fil bulunan kıymetli eşyaları Bizans Devletinin merkezi İstanbul'a gönderdiler (Attaleiates, 2008, s. 59-60; Azîmî, 2006, s. 13; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 303-304; Taşcı, 2013, s. 186).

Bizans devletinin, 1050 yılındaki antlaşmanın şartlarını yerine getirmemesi üzerine sultan Tuğrul Beg, 1054 yılında Doğu Anadolu seferine çıktı. Erciş'i ele geçirdikten sonra Malazgirt'i kuşatma altına alan sultan, kuşatmanın uzaması üzerine ordunun bir kısmını kuşatmada bıraktıktan sonra üç kol halinde Bizans Devletinin Doğu Anadolu'daki topraklarına yağma, keşif ve yıldırma amacı ile asker sevk etti. Sultan daha sonra kış mevsiminin yaklaşması üzerine kuşatmayı kaldırarak Rey'e gitti (Aristakes, 1985, s. 93; Attaleiates, 2008, s. 57-58; Zonaras, 2008, s. 90-91; Mateos, 2000, s. 100-103; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 306; Azîmî, 2006, s. 15; İbnü'l-Cevzî, 2014, s. 14-15; İbnü'l-Esîr, 2008, VIII, s. 169-170; Müneccimbaşı, 2000, s. 18-19; Norwich, 2013, s. 270; Turan, 2004, s. 102; Turan, 2005a, s. 129-131; Honigmann, 1970, s. 164, 171, 179; Kırzıoğlu, 1953, s. 328; Kırzıoğlu, 1982, s. 25; Vryonis, 1971, s. 86-87; Kafesoğlu, 2014, s. 33; Grousset, 2005, s. 582-588; Kaşgarlı, 1990, s. 91-02; Sevim, 1993, s. 2, 53-54; Sevim, 2002, s. 8; Konukçu, 1992, s. 12; Ersan, 2007, s. 23-25; Tellioğlu, 2004, s. 65-66; Polat, 2004, s. 60; Peacock, 2016, s. 157, 14; Taşçı, 2008, s. 69-70; Taşcı, 2013, s. 184, 187-190).

IX. Konstantinos Monomakhos'un ölmesi üzerine Theodora (İkinci Defa) (11 Ocak 1055 - 31 Ağustos 1056) Bizans tahtının sahibi oldu (Psellos, 1992, s. 161-167; Attaleiates, 2008, s. 62-63; Zonaras, 2008, s. 98-99; Skylitzes, 2011, s. 447; Mateos, 2000, s. 103; Azîmî, 2006, s. 14; Vasiliev, 2016, s. 404; Ostrogorsky, 2015, s. 312-313; Norwich, 2013, s. 257-258; Gregory, 2008, s. 247; Connor, 2011, s. 327; Sevim, 1990, s. 4-5, 13; Sevim, 1993, s. 6; Freely, 1996, s. 127). İmparatorun ölümü ile çok nazik bir durumla karşılaşan imparatoriçe Doğu Anadolu'ya yeni bir Selçuklu akınını önlemek amacıyla Selçuklu Devleti'ne haraç vermeyi kabullenmek zorunda kaldı (Ebû'l-Ferec, 1999, s. 306; Azîmî, 2006, s. 15; Kafesoğlu, 2014, s. 36).

Bizans tahtı imparatoriçenin hayatını 1 yıl sonra kaybetmesi üzerine işaret ettiği sivil bir şahsiyet olan VI. Mikhail Stratiotikos (21 Ağustos 1056 - 31 Ağustos 1057)'a kaldı. Yeni imparatorun asker kökenli devlet adamlarından hiç hoşlanmaması I. Isaakios Komnenos (1 Eylül 1057 - 25 Aralık 1059)'un Paphlagonia bölgesinde isyan ederek kilisenin de desteğiyle Bizans imparatoru olması ile sonuçlandı (Psellos, 1992, s. 171-200; Attaleiates, 2008, s. 63-69; Zonaras, 2008, s. 101-107; Skylitzes, 2011, s. 449-450; Mateos, 2000, s. 103; Azîmî, 2006, s. 17; Vasiliev, 2016, s. 405; Ostrogorsky, 2015, s. 313; Norwich, 2013, s. 260; Levtchenko, 2007, s. 224; Mango, 2008, s. 66; Gregory, 2008, s. 247; Sevim, 1990, s. 14; Sevim, 1993, s. 6; Freely, 1996, s. 129; Tellioğlu, 2004, s. 67; Demirkent, 1992, s. 236).

I. Isaakios Komnenos'un imparator olması ile birlikte İstanbul'da durarak sınırlardaki siyasî ve askerî meseleler ile hiç ilgilenmeyen Bizans imparatorlarının bu siyaseti tamamen değişti. I. Isaakios Komnenos döneminde devletin doğu kısmanda Selçukluların sürekli ilerleyişleri durdurulmaya çalışıldı. İmparator, devlete gerçek manada hizmet edeceklerini düşündüğü liyakat sahibi devlet adamları hizmete alarak Selçuklu ilerleyişini durdurmayı amaçladı (Attaleiates, 2008, s. 71-72; Mateos, 2000, s. 103; Ostrogorsky, 2015, s. 314; Levtchenko, 2007, s. 224; Gregory, 2008, s. 247).

Selçuklu ilerleyişinin Anadolu içlerinden ziyade en doğuda durdurulması gerektiğini düşünen imparatorun elinde bunun için tek bir fırsat vardı o da çevresi müstahkem surlarla çevrili olan Bizans garnizon şehirleri. Bu nedenle garnizon şehirlerdeki askerlerinde desteğiyle başkumandan Nikephoros'u Gence'ye kadar ilerleyerek Selçukluları metbû tanıyan Errân emîri Ebû'l-Esvâr üzerine gönderdi. Bizans ordusu ile başa çıkamayacağını anlayan Ebû'l-Esvâr Bizans ile anlaşma yapmaya zorunda kaldı. Bu durum bize Selçuklu ilerleyişi esnasında Bizans Devletinin askerî mevcudiyetinin hala ciddi seviyelerde olduğunu ispat etmektedir (Skylitzes, 2011, s. 451-452; Taşcı, 2013, s. 193).

Kuzeydoğu Anadolu'daki savunma tedbirleri hiçbir işe yaramayan Bizans Devleti, kurtuluş çaresini paralı Norman ve Frank askerlerine bel bağlamakta buldu. Bu cümleden olarak el-Cezîre bölgesindeki Bizans topraklarını korumak isteyen imparator, Frank sergerdesi Frankapulos Herve'yi Urfa valisi Tavdanos'a yardım etmek ve mezkûr bölgedeki toprakları Selçuklular'a karşı korumakla görevlendirdi. Mezkûr Bizans komutanları, Selçuklu Türkmenlerinin askerî üss haline getirdikleri Ahlat'taki Türk komutanları karşısında tutunamayarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Böylece Bizans devletinin el-Cezîre'deki savunma tedbirleri de Urfa istisna başarısız oldu (Mateos, 2000, s. 115-117; Yinanç, 2013, s. 49; Turan, 2005a, s. 153; Grousset, 2005, s. 595; Sevim, 1990, s. 6; Ersan, 2007, s. 28; Taşcı, 2013, s. 198-199).

Asker kökenli yeni imparator, II. Basileios devrinde beri sürekli eritilen Bizans hazinesini yeniden doldurmak için kilise denetimindeki bazı arazilere el koydu. Böylelikle asker toplamak ve sefer tertip edip savaş kazanmak için hayatî ehemmiyete sahip olan iktisadî meseleyi halletmeye çalıştı. İmparator ile kilisenin arasının açılmasına sebep olan bu durum İstanbul'daki halk tarafından çok sevilen ve desteklenen patrik Mikhail Kerullarios, şehrin dışına çıktığında 8 Kasım 1058 tarihinde yakalanması ile çözüme kavuşturuldu (Psellos, 1992, s. 200-204; Attaleiates, 2008, s. 72-76; Ostrogorsky, 2015, s. 314-315; Levtchenko, 2007, s. 224; Sevim, 1990, s. 13; Gregory, 2008, s. 247-248). Tam durumun çözüme kavuştuğu düşünülürken yeni patrik Konstantinos Leikhudes'in başını çektiği kilise mensupları ve sivil bürokrasi yeniden harekete geçti ve hasta yatağındaki imparator, baskıya dayanamayarak tahttan sarfı nazar etmek zorunda kaldı. Yerine X. Konstantinos Dukas (25 Aralık 1059 - 21 Mayıs 1067) Bizans imparatoru oldu (Psellos, 1992, s. 210-212; Attaleiates, 2008, s. 78-79; Zonaras, 2008, s. 114-115; Bryennios, 2008, s. 35; Mateos, 2000, s. 106; Vasiliev, 2016, s. 405, 408; Ostrogorsky, 2015, s. 315; Norwich, 2013, s. 267-269; Yinanç, 2013, s. 48; Vryonis, 1971, s. 73-74; Levtchenko, 2007, s. 224-225; Mango, 2008, s. 66, 170; Gregory, 2008, s. 248; Sevim, 1990, s. 13; Sevim, 1993, s. 6; Freely, 1996, s. 130; Demirkent, 1992, s. 236).

Bizans Devletinin merkezindeki bu kargaşa ortamı Selçuklu Türklerinin Orta Anadolu'daki savunma hattının merkezini oluşturan Sivas'ı 1061 yılında ele geçirmelerini kolaylaştırdı. Bizans merkezindeki sivil-asker çatışması hiç şüphesiz Selçuklu Türklerinin işini kolaylaştırmaktaydı. Sivas'ın düştüğünü öğrenen imparator, kumandan Pankaras'ı Sivas'ı tahrip eden Türkmenleri cezalandırmak için görevlendirdi. Fakat Pankaras Selçuklular ile giriştiği mücadelede perişan bir şekilde başarısız olarak geri çekilmek zorunda kaldı. Böylelikle Bizans Devletinin aldığı tedbirler merkezdeki çekişme ve Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya sahip olma arzuları sayesinde yine işe yaramadı (Yinanç, 2013, s. 48; Sevim, 1990, s. 6, 37; Ersan, 2007, s. 27; Taşcı, 2013, s. 196).

Sivil kökenli bir imparator olan X. Konstantinos Dukas döneminin en önemli özelliği asker kökenli devlet adamlarının bürokrasi dışına itilmesidir. Bu durum sivil siyaset ve kilise sayesinde tahta çıkan imparatorun bu iki unsurun etkisinde kalmasına sebep oldu. Merkezdeki senatör sayısının hızla artması devlet hazinesinin erimesine ve asker toplama meselesinin önemsizleşmesine sebep oldu. Yeterli askeri olmayan ve mevcut askerlerin maaşlarını veremeyen Bizans Devletinin doğu siyaseti bu sayede çökmüş oldu. Devleti ayakta tutabilmek için imparatorun yaptığı yegâne iş Balkanlar'a akın akın gelen ve bir salgın sonrası kahir ekseriyetinin hayatını kaybettiği Oğuzların bir kısmını devlet hizmetine almak oldu (Attaleiates, 2008, s. 95; Zonaras, 2008, s. 118-120; Vasiliev, 2016, s. 375; Ostrogorsky, 2015, s. 317;

Norwich, 2013, s. 249-250; Kurat, 1992, s. 63; Vryonis, 1971, s. 71; Gregory, 2008, s. 248; Demirkent, 2005a, s. 14; Koşay, 2002, s. 216; Anzerlioğlu, 2002, s. 221-222).

Ostrogorsky, Bizans Devletinin Anadolu siyasetinin işe yaramazlığını ve alınan tedbirlerin faydasızlığı sonucu Anadolu'nun kaybını "Ancak devletin tarihi bakımından Selçuklu Türklerinin doğuda ilerlemeleri, kuzeydeki Türk kavimlerinin bu saldırısına nazaran çok daha ağır sonuçlar doğurdu. Önasya'daki Arap hâkimiyetinin kalıntıları Selçuklular tarafından, bir zamanki Bizans fetihlerinin parlaklığını solduran bir süratle süpürüldü. Türkler İran bölgesini itaat altına alıp Mezopotamya'ya girdiler ve hilâfetin merkezi Bağdad'a hâkim oldular. Sadece dinî bakımdan hâkimiyetini muhafaza eden hilâfet o zamandan itibaren Asya topraklarındaki Müslüman dünyasına hâkim olan kudretli, askerî bir sultanlığın himayesine girdi. Kısa bir süre içinde bütün Yakındoğu, Bizans devletinin ve Mısır'da Fâtımî hilâfetinin sınırlarına kadar Selçukluların eline düşmüştü. Şimdi Selçuklular Bizans'a dönmüşlerdi. Nasıl Bulgaristan'ın itaat altına alınması devlet ile kuzeydeki göçebe milletler arasındaki ayırıcı duvarı yıkmış idiyse, Konstantinos IX. zamanında Armenia'nın ilhakı ile Selçuklulara yeni bir taarruz alanı sağlamıştı. Devletin iç kudretsizliği ve savunma gücünün inhitatı ise Selçuklulara kısa zamanda Bizans'ın asıl çekirdek arazisine giden yolu da açmış oldu. Selçuklu sultanlarının ikincisi Alp Arslan kumandasında Türkler Armenia'yı boydan boya geçerek Ani'yi zapt ettiler (1065), Kilikya'yı tahrib ettikten sonra Anadolu'ya girip Kayseri'yi hücumla zapt eylediler (1067). Bununla o zamanki Bizans hükümdarlarının takip ettikleri siyasetin sakatlığı ortaya çıkmış oluyordu." şeklinde açıkça izah etmektedir (Ostrogorsky, 2015, s. 317-318; Demirkent, 1992, s. 237).

Bizans merkezindeki siyasî çekişmelerin sürüp gittiği bir esnada Selçuklu tahtını 1063 yılında ele geçiren sultan Alp Arslan, ilk icraat olarak 1064 yılında Doğu Anadolu ve Gürcistan seferine çıktı. Gürcistan'da bazı şehir ve kaleleri bu bölgede faaliyette bulunan Türkmen begi Savtegîn'in rehberlik etmesi ile alan sultan, Nahcivan bölgesindeki Meryemnişin şehrini fetheden ordusunun diğer kısmı ile buluşarak Bizans Devletinin doğudaki en önemli şehri olan Ani'yi kuşatma altına aldı. Selçuklu ordusunun şiddetli kuşatmasına dayamayan şehir tarihte ilk kez Müslümanlar tarafından fethedilmiş oldu (Attaleiates, 2008, s. 88-91; Mateos, 2000, s. 118-121; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 316-317; Hüseynî, 1999, s. 28; Bundarî, 2016, s. 30; İbnü'l-Cevzî, 2014, s. 90; Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011, s. 135 Gürcistan Tarihi, 2003, s. 288; Tarîh-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme), 2014, s. 21; Vardan, 1937, s. 177; İbnü'l-Esîr, 2008, VIII, s. 234-237; Müneccimbaşı, 2000, s. 36-37; Norwich, 2013, s. 270; Allen, 1932, s. 91; Yinanç, 2013, s. 52; Honigmann, 1970, s. 185-186; Turan, 2005a, s. 154-157; Turan, 2005b, s. 50; Kafesoğlu, 2014, s. 37; Kırzıoğlu, 1953, s. 340-342; Kırzıoğlu, 1982, s. 30-42; Kırzıoğlu, 1971, s. 111-139; Levtchenko, 2007, s. 225; Grousset, 2005, s. 596-599; Lordkipanidze, 1987, s. 45; Kaşgarlı, 1990, s. 92-93; Gregory, 2008, s. 248; Sevim, 1990, s. 7-9; Sevim, 1993, s. 3, 60-61; Sevim, 2002, s. 8-9; Konukçu, 1992, s. 13; Ersan, 2007, s. 29-30; Polat, 2004, s. 63-64; Hewsen, 2001, s. 112; Nersessian, 1972, s. 40; Peacock, 2016, s. 157, 174-175; Demirkent, 1992, s. 237; Taşçı, 2008, s. 71-72; Taşcı, 2013, s. 205-209). Ani'nin fethi Bizans Devletinin Doğu Anadolu'daki hâkimiyetinin de sonu anlamına gelmekteydi. Ani'nin düşmesinden sonra sıranın kendisine geldiğini düşünen Kars hâkimi Bagratlı Gagik, sultan Alp Arslan'a itaatini bildirerek şehrinin elinden çıkmasını engelledi. Gagik'in Kars'taki hâkimiyetine müsamaha gösteren sultan Alp Arslan'ın bölgeden çekilmesi üzerine Gagik şehri Selçuklu baskısından uzak bir şehir karşılığında Bizans Devletine verdi (Mateos, 2000, s. 121-122; Vardan, 1937, s. 178; İbnü'l-Esîr, 2008, VIII, s. 237; Yinanç, 2013, s. 53; Honigmann, 1970, s. 186-187; Turan, 2005a, s. 156; Kafesoğlu, 2014, s. 37; Kırzıoğlu, 1953, s. 343-344; Kırzıoğlu, 1982, s. 45-47; Grousset, 2005, s. 600-601; Kaşgarlı, 1990, s. 93; Sevim, 1990, s. 9; Sevim, 2002, s. 9-10; Ersan, 2007, s. 31; Hewsen, 2001, s. 112,114; Nersessian, 1972, s. 40; Taşcı, 2013, s. 209). Bu durum Ani'deki Selçuklu fethinin bölgedeki mahallî idarecilerin gözünü ne kadar korkuttuğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca bazı Ermeni din adamı tarihçilerin ve onları kaynak alan Bizans tarihi mütehassıslarının iddia ettikleri gibi Ermenilerin Selçuklu fethine karşı koydukları kanaatleri de çürütmektedir.

Ani'nin düşmesi Bizans merkezinde infial havası estirdi. Doğudaki en önemli savunma hattının düşmesi yetmezmiş gibi Ahlat'taki Türkmenlerin başbuğu olan Afşîn Beg ve diğer Türkmen beglerinin sınır tanımaz tutumları Bizans Devletini doğudaki savunma hattını Sivas'a kadar çekmek zorunda bıraktı. Bu cümleden olarak başkumandan Nikephoros Botaniates, Sivas, Malatya, Divriği ve çevresindeki kaleleri tamir ve istihkâm ettirerek buradaki savunma hattını kuvvetlendirdi (Mateos, 2000, s. 128-129; Yinanç, 2013, s. 54-55, 59-60; Turan, 2005a, s. 168; Vryonis, 1971, s. 91; Grousset, 2005, s. 593-594; Sevim, 1990, s. 12; Sevim, 1993, s. 65; Demir, 2005, s. 17).

X. Konstantinos Dukas'ın 1067 yılında hayatını kaybetmesinden sonra çocukları Mikhail, Andronikos ve Konstantinos'un yaşlarının küçük olması zevcesi Eudokia Makrembolitissa (21 Mayıs 1067 - 31 Aralık 1067)'nın oğullarına niyabet etmesine sebep oldu (Psellos, 1992, s. 220-222; Zonaras, 2008, s. 120-121; Bryennios, 2008, s. 36; Mateos, 2000, s. 136; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 318; Vasiliev, 2016, s. 405; Ostrogorsky, 2015, s. 318; Gregory, 2008, s. 248; Kafesoğlu, 2014, s. 38; Sevim, 1990, s. 15, 20; Sevim, 1993, s. 7, 65; Demirkent, 1992, s. 237; Anzerlioğlu, 2002, s. 223; Taşcı, 2013, s. 210). Anadolu'da Selçuklu Türkmenlerinin hızla ilerleyişi sivil idareye sırtını dayamış olan Bizans Devletinin bu duruma bir karşılık verememesi sonucunu ortaya çıkardı (Ostrogorsky, 2015, s. 318; Yinanç, 2013, s. 50, 55; Gregory, 2008, s. 248; Kafesoğlu, 2014, s. 38; Sevim, 1993, s. 7, 65; Taşcı, 2013, s. 210). Bu durumun vahametini koruması İstanbul'daki askerlerin idarenin bir askere verilmesi fikrini ortaya atmalarına sebep oldu. Bu cümleden olarak imparatoriçe Eudokia, baskılara dayanamayarak Balkanlar'da kazandığı başarılardan dolayı temayüz eden ve Kayseri asîlzâdelerinden olan Romanos IV. Diogenes (1 Ocak 1068 - 26 Ağustos 1071) ile evlenmek ve devlet işlerini asker kökenli bu yeni imparatora bırakmak zorunda kaldı (Psellos, 1992, s. 224-226; Attaleiates, 2008, s. 101-109; Zonaras, 2008, s. 121-122; Bryennios, 2008, s. 36-37; Mateos, 2000, s. 136; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 318; Vasiliev, 2016, s. 405; Ostrogorsky, 2015, s. 318; Norwich, 2013, s. 271; Yinanç, 2013, s. 55; Levtchenko, 2007, s. 225; Gregory, 2008, s. 248; Kafesoğlu, 2014, s. 38; Sevim, 1990, s. 15, 21; Sevim, 1993, s. 7, 65; Freely, 1996, s. 131; Demirkent, 1992, s. 236; Anzerlioğlu, 2002, s. 223; Taşcı, 2013, s. 213).

Romanos IV. Diogenes, idareyi ele alır almaz ilk olarak doğu sınırlarındaki topraklardan Anadolu'nun içlerine kadar cüretkâr bir şekilde sefer düzenleyen Selçuklu Türklerini durdurmak amacıyla askerî tedbirler almaya başladı. İmparatorun çabalarını görmezden gelen ve ellerindeki iktidarı kaybetmenin hırsıyla hareket eden sivil bürokratların önüne çıkardığı engelleri aşmak isteyen Romanos IV. Diogenes'in işi hiçte kolay değildi (Attaleiates, 2008, s. 108-109; Zonaras, 2008, s. 122-124; Ostrogorsky, 2015, s. 318; Norwich, 2013, s. 271-272; Sevim, 1990, s. 15; Sevim, 1993, s. 7; Taşcı, 2013, s. 210). Zira ordu ve hazine o kadar kötü bir haldeydi ki bunu düzeltmek çok masraflı ve meşakkatli olacaktı. Askerî idareden nefret eden selefi dönemindeki uygulamalarla devletin askerî gücü çok zayıflamıştı. Zira Selçuklu ilerleyişini durdurabilmek için gerekli askere sahip olmayan devlet, Balkanlar'daki düşmanları olan Türk unsurlarından Oğuzlar, Peçenekler, Kuman-Kıpçaklar ve Hıristiyan Normanlar ile Franklar'dan bir paralı asker birliği oluşturarak bu kötü gidişi durdurmak istedi (Attaleiates, 2008, s. 111-112; Zonaras, 2008, s. 122-123; Vasiliev, 2016, s. 379; Gordlevskiy, 2015, s. 26; Ostrogorsky, 2015, s. 318; Allen, 1932, s. 92; Turan, 2005a, s. 167; Kafesoğlu, 2014, s. 38; Vryonis, 1971, s. 76; Gregory, 2008, s. 248; Sevim, 1990, s. 11, 23; Sevim, 1993, s. 66; Konukçu, 1992, s. 13; Ersan, 2007, s. 32; Polat, 2004, s. 65; Koşay, 2002, s. 216; Demirkent, 1992, s. 237; Anzerlioğlu, 2002, s. 223; Taşcı, 2013, s. 213-220). Esasen birbirine düşman olan bu unsurlar baş düşmanları olan Bizans Devleti safında birleşerek imparator Romanos IV. Diogenes'in komutasında Anadolu'daki çıbanbaşı olan Türkmen başbuğu Bekçioğlu Afşîn Beg'in askerî üss olarak kullandığı Ahlat üzerine bir sefer tertip etti (Attaleiates, 2008, s. 109-140; Zonaras, 2008, s. 125; Mateos, 2000, s. 137; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 318; Azîmî, 2006, s. 22; İbnü'l-Cevzî, 2014, s. 97; Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011, s. 156; İbnü'l-Adîm, 2014, s. 19; Ostrogorsky, 2015, s. 318; Norwich, 2013, s. 272; Yinanç, 2013, s. 58; Turan, 2005a, s. 167-168; Vryonis, 1971, s. 95; Kafesoğlu, 2014, s. 38; Levtchenko, 2007, s. 225; Grousset, 2005, s. 608; Kaşgarlı, 1990, s. 94; Gregory, 2008, s. 248; Sevim, 1990, s. 11, 23; Sevim, 1993, s. 66-67; Ersan, 2007, s. 32; Polat, 2004, s. 65; Freely, 1996, s. 131; Demir, 2005, s. 18; Demirkent, 1992, s. 237; Demirkent, 2005a, s. 15; Anzerlioğlu, 2002, s. 223; Taşcı, 2013, s. 219).

Afşîn Beg'in Anadolu'yu boydan boya rahatça kullanması ve mahirâne harp taktikleri ile hızlı hareket eden Selçuklu ordusunu yakalamak isteyen imparator, Ahlat'a gitmekten vaz geçerek imparatorluğun el-Cezîre bölgesinin Diyâr-ı Rebia kısmındaki elden çıkmış şehirlerini geri alabilmek için yaptığı girişimde başarısız oldu (Attaleiates, 2008, s. 110; Zonaras, 2008, s. 126-127; Mateos, 2000, s. 137; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 319; Azîmî, 2006, s. 22; İbnü'l-Cevzî, 2014, s. 97; Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011, s. 157; İbnü'l-Adîm, 2014, s. 19; Ostrogorsky, 2015, s. 318; Norwich, 2013, s. 272; Yinanç, 2013, s. 58; Turan, 2005a, s. 168; Vryonis, 1971, s. 95; Kafesoğlu, 2014, s. 38; Grousset, 2005, s. 608; Kaşgarlı, 1990, s. 94; Gregory, 2008, s. 248; Sevim, 1990, s. 11-12, 23-25; Sevim, 1993, s. 6-71; Ersan, 2007, s. 32; Polat, 2004, s. 65; Demir, 2005, s. 18; Demirkent, 1992, s. 237; Demirkent, 2005a, s. 15; Anzerlioğlu, 2002, s. 223; Taşcı, 2013, s. 220). Ordugâhta baş gösteren kıtlık nedeniyle perişan bir şekilde payitahtı İstanbul'a dönmek zorunda kalan imparator, Selçuklu ilerleyişinin vahametini bizzat müşahede ederek vaziyeti daha iyi fark etmiş oldu (Attaleiates, 2008, s. 110; Zonaras, 2008, s. 128; Mateos, 2000, s. 137; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 319; Süryanî Mihail, 1944, s. 19; Azîmî, 2006, s. 22; İbnü'l-Cevzî, 2014, s. 97; Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011, s. 157; İbnü'l-Adîm, 2014, s. 19; Ostrogorsky, 2015, s. 318; Norwich, 2013, s. 273; Yinanç, 2013, s. 58-59; Turan, 2005a, s. 168; Vryonis, 1971, s. 96; Kafesoğlu, 2014, s. 38; Grousset, 2005, s. 608; Kaşgarlı, 1990, s. 94; Sevim, 1990, s. 12, 25; Sevim, 1993, s. 66-71; Ersan, 2007, s. 32; Polat, 2004, s. 65-66; Demir, 2005, s. 18; Demirkent, 1992, s. 237; Anzerlioğlu, 2002, s. 223; Taşcı, 2013, s. 220).

İmparatorun Anadolu seferinden perişan bir şekilde avdet etmesi Anadolu'daki Selçuklu Türkmen başbuğu Afşîn Beg'i daha fazla cesaretlendirdi. Bu cümleden olarak kendini takip ettiğini düşündüğü imparatoru bu seferden vaz geçirmek ve doğudaki ilerleyişini engellemek amacıyla Batı Anadolu bölgesindeki şehirleri bile yağmalayacak kadar Anadolu içlerine girdi. Anadolu'nun orta ve batı kısımlarında Bizans şehir ve kasabalarını yağmalayan ve umumî bir infiale neden olan Afşîn Beg, Bizans Devletinin kalbine saplanmış ve sürekli hareket ederek kan kaybına neden olan bir hançer gibi imparatoru ve Bizanslıları tehdit etmekteydi (Attaleiates, 2008, s. 140-146; Zonaras, 2008, s. 130; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 319; Azîmî, 2006, s. 22; İbnü'l-Cevzî, 2014, s. 96-97; Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011, s. 157; İbnü'l-Adîm, 2014, s. 16-17; Yinanç, 2013, s. 58; Turan, 2005a, s. 168; Turan, 2005b, s. 50-51; Vryonis, 1971, s. 96; Kafesoğlu, 2014, s. 38; Grousset, 2005, s. 608; Kaşgarlı, 1990, s. 94-95; Sevim, 1990, s. 25; Sevim, 1993, s. 64-65; Peacock, 2016, s. 168; Demirkent, 1992, s. 237; Taşcı, 2013, s. 214-222).

İmparator, Selçuklu Türkmenlerinin Doğu Anadolu'daki varlıklarını muvakkaten kabul ederek Ahlat'taki Türkmen komutanını ilerleyişini durdurmak için Sivas'ta bir savunma hattı oluşturarak burada önemli bir askerî tedbir aldı (Attaleiates, 2008, s. 142-144; Yinanç, 2013, s. 59; Turan, 2005a, s. 168; Grousset, 2005, s. 610; Sevim, 1990, s. 12; Sevim, 1993, s. 65; Polat, 2004, s. 66-67; Demir, 2005, s. 18). Bu uygulamasıyla imparator ileride tasarladığı büyük sefer öncesi geçici bir çözüm üretti. Ayrıca imparator, Selçuklu iç mücadelesinden kaçarak Bizans' a sığınan el-Basan/el-Basgan Beg'i de Selçuklular'a karşı kullanmak için onu geri almayan gelen Anadolu orduları başbuğu Afşîn Beg'i geri çevirdi. Bu durum Üsküdar'dan itibaren Anadolu'nun batı bölgelerinin Selçuklu Türkleri tarafından yağmalanmasına sebep oldu (Attaleiates, 2008, s. 147-148; Zonaras, 2008, s. 130; Bryennios, 2008, s. 44-46; Mateos, 2000, s. 140; Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011, s. 169; Yinanç, 2013, s. 58, 60; Turan, 2005a, s. 176; Turan, 2005b, s. 50; Kafesoğlu, 2014, s. 38; Sevim, 1990, s. 12, 26; Sevim, 1993, s. 71; Gregory, 2008, s. 248-249; Polat, 2004, s. 67; Demir, 2005, s. 18; Peacock, 2016, s. 168; Taşcı, 2013, s. 222-226).

Sultan Alp Arslan'ın eniştesi olan el-Basan Beg'in kendine bağlı birliklerle Azerbaycan'dan hareket ederek Sivas'a gelmesi ve Bizans'a sığınmak istemesine rağmen Sivas'taki doğu orduları komutanı Manuel Komnenos'un bu teklifi kabul etmemesi üzerine vuku bulan savaşta el-Basan Bizans ordusunu yenerek komutanını esir aldı. Fakat üzerine gelen tehlikenin farkında olan el-Basan esir komutan Manuel Komnenos'a durumun vahametini izah ederek beraber İstanbul'a gitmelerini sağladı (Attaleiates, 2008, s. 144-147; Zonaras, 2008, s. 129-130; Bryennios, 2008, s. 45; Mateos, 2000, s. 137-140; Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011, s. 168-169; Yinanç, 2013, s. 57; Turan, 2005a, s. 171-175; Turan, 2005b, s. 50; Kafesoğlu, 2014, s. 38; Grousset, 2005, s. 610; Sevim, 1990, s. 26; Sevim, 1993, s. 71; Demir, 2005, s. 18; Peacock, 2016,

s. 167; Tezcan, 2006, s. 133; Taşcı, 2013, s. 226). Bu durum Bizans Devletinin Selçuklu Türkmenlerini durdurmak için Sivas'ta aldığı tedbirlerin de bir işe yarayacak seviyede olduğunu ispat etmektedir. Zira yanında fazla asker bulunmayan bir Türkmen beginin bile bir çırpıda bu savunma hattını oluşturan garnizonu yenerek komutanını esir alması Bizans Devletinin içinde bulunduğu bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

El-Basan Beg'e Küropolartes ünvanı vererek onu taltif eden imparator, kuvvetle muhtemel Anadolu'da Selçuklu sultanı Alp Arslan ve vezir Nizâmü'l-Mülk'ün siyasetinden muzdarip olan Türkmenlerin kendine katılacağı hususunda ümide kapılarak büyük güçlükle yeni bir ordu tertip edip Selçukluları sadece Anadolu'dan değil ayrıca Azerbaycan ve İran'dan bile tard etmek niyetiyle yeni bir sefere çıktı (Psellos, 1992, s. 228; Attaleiates, 2008, s. 148-150; Zonaras, 2008, s. 131-132; Bryennios, 2008, s. 46; Mateos, 2000, s. 140-141; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 321; Hüseynî, 1999, s. 32-33; Bundarî, 2016, s. 36; Azîmî, 2006, s. 22; İbnü'l-Cevzî, 2014, s. 98; Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011, s. 166; Râvendî, 1999, s. 117; Tarîh-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme), 2014, s. 22; Vardan, 1937, s. 178; İbnü'l-Adîm, 1989, s. 11; İbnü'l-Adîm, 2014, s. 26; İbnü'l-Esîr, 2008, VIII, s. 256-257; Yazıcızâde Ali, 2009, s. 56; Mîrhând, 2015, s. 90-91; Müneccimbaşı, 2000, s. 40; Ostrogorsky, 2015, s. 318-319; Norwich, 2013, s. 273; Allen, 1932, s. 91; Yinanç, 2013, s. 62; Honigmann, 1970, s. 187; Turan, 2005a, s. 177; Turan, 2005b, s. 54; Vryonis, 1971, s. 97-98; Kafesoğlu, 2014, s. 39; Levtchenko, 2007, s. 225; Grousset, 2005, s. 610-611; Sevim, 1990, s. 13, 15, 27; Sevim, 1993, s. 74-75; Konukçu, 1992, s. 13; Ersan, 2007, s. 33; Polat, 2004, s. 68; Peacock, 2016, s. 151; Freely, 1996, s. 1; Demirkent, 1992, s. 237; Tezcan, 2006, s. 133-134; Taşçı, 2008, s. 72; Taşcı, 2013, s. 234-237).

İmparatorun Ahlat'a geldiğini haber alan sultan Alp Arslan Mısır seferinden vazgeçerek Halep'ten hızlı bir şekilde Ahlat'a geldi. Sultan Alp Arslan'ın henüz fethettiği Malazgirt'i ilhak eden imparator ile Ahlat'a vasıl olan sultan Alp Arslan arasındaki barış görüşmelerinin sonuç vermemesi üzerine Ahlat ile Malazgirt arasındaki Zehve Ovası'nda vuku bulan meydan muharebesinde Selçuklular müttefik Bizans ordusunu mağlup ettiler. Savaş bittiğinde imparator Romanos IV. Diogenes'in büyük gayret sarf ederek teşkil ettiği ordu dağıldı, devlet hazinesinin yanı sıra bizzat imparatorun kendisi de Selçukluların eline esir düştü (Psellos, 1992, s. 229; Attaleiates, 2008, s. 167-169; Zonaras, 2008, s. 138; Bryennios, 2008, s. 52-54; Mateos, 2000, s. 144; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 322; Süryanî Mihail, 1944, s. 26; Hüseynî, 1999, s. 35-36; Bundarî, 2016, s. 38-41; Azîmî, 2006, s. 23; İbnü'l-Cevzî, 2014, s. 99-102; Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011, s. 172-173; Râvendî, 1999, s. 117; Tarîh-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme), 2014, s. 22; Vardan, 1937, s. 178; İbnü'l-Adîm, 1989, s. 11; İbnü'l-Adîm, 2014, s. 27-30; İbnü'l-Esîr, 2008, VIII, s. 257-258; Yazıcızâde Ali, 2009, s. 56; Mîrhând, 2015, s. 95-96; Müneccimbaşı, 2000, s. 40-41; Vasiliev, 2016, s. 406; Gordlevskiy, 2015, s. 26; Ostrogorsky, 2015, s. 318-319; Norwich, 2013, s. 276-278; Allen, 1932, s. 91; Yinanç, 2013, s. 68; Honigmann, 1970, s. 188; Turan, 2005a, s. 181-184; Turan, 2005b, s. 58-59; Vryonis, 1971, s. 98-99; Kafesoğlu, 2014, s. 39; Levtchenko, 2007, s. 225; Grousset, 2005, s. 612-614; Gregory, 2008, s. 249; Connor, 2011, s. 332; Sevim, 1990, s. 13, 15, 26; Konukçu, 1992, s. 13-14; Sevim, 1993, s. 89-90; Ersan, 2007, s. 33; Polat, 2004, s. 68; Cameron, 2015, s. 49-50; Peacock, 2016, s. 151; Demirkent, 1992, s. 237; Demirkent, 2005a, s. 15; Taşçı, 2008, s. 73; Taşcı, 2013, s. 238-257).

Bu büyük kazanımlar sonunda elindeki esir imparatorun bir işe yaramayacağını düşünen sultan Alp Arslan ve Selçuklu devlet adamları imparator ile ağır şartlar içeren bir muahede akdederek imparatoru serbest bıraktılar (Psellos, 1992, s. 229-231; Attaleiates, 2008, s. 169; Zonaras, 2008, s. 138; Bryennios, 2008, s. 56; Mateos, 2000, s. 144; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 322-323; Süryanî Mihail, 1944, s. 28; Hüseynî, 1999, s. 36-37; Bundarî, 2016, s. 40; Azîmî, 2006, s. 23; İbnü'l-Cevzî, 2014, s. 103-106; Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011, s. 173; Râvendî, 1999, s. 117; Tarîh-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme), 2014, s. 22; Vardan, 1937, s. 178; İbnü'l-Adîm, 1989, s. 11; İbnü'l-Adîm, 2014, s. 30; İbnü'l-Esîr, 2008, VIII, s. 258; Yazıcızâde Ali, 2009, s. 56; Mîrhând, 2015, s. 97; Müneccimbaşı, 2000, s. 41-43; Ostrogorsky, 2015, s. 319; Norwich, 2013, s. 279; Yinanç, 2013, s. 68; Turan, 2005a, s. 186-187; Turan, 2005b, s. 61-62; Kafesoğlu, 2014, s. 39; Grousset, 2005, s. 614; Gregory, 2008, s. 249; Connor, 2011, s. 332; Sevim, 1990, s. 13; Konukçu, 1992,

s. 14; Sevim, 1993, s. 91-94; Polat, 2004, s. 68; Peacock, 2016, s. 152; Demirkent, 1992, s. 237; Tezcan, 2006, s. 134-135; Taşcı, 2013, s. 257-261). Romanos IV. Diogenes'in Malazgirt meydan muharebesinde yenildiği haberi İstanbul'a erişince imparatoriçe Eudokia ve üvey oğlu VII. Mikhail Dukas (26 Ağustos 1071 - 24 Ekim 1071) VII. Mikhail Dukas (24 Ekim 1071 - 24 Mart 1078) Bizans tahtına çıktılar (Psellos, 1992, s. 230-243; Attaleiates, 2008, s. 171-172; Zonaras, 2008, s. 139-140; Bryennios, 2008, s. 57-58; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 323; Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011, s. 174; Vasiliev, 2016, s. 406; Ostrogorsky, 2015, s. 319; Norwich, 2013, s. 281-282; Gregory, 2008, s. 249; Polat, 2004, s. 69; Demirkent, 1992, s. 236; Taşcı, 2013, s. 266).

Malazgirt'te serbest bırakılan imparator üvey oğlu ve İstanbul'daki sivil idare meraklıları ile girdiği mücadelede başarısız oldu. Yeni bir teşebbüste bulunmak ve yardım almak için gittiği Çukurova bölgesinde Ermeni baronu tarafından yakalanıp gözlerine mil çekilmek suretiyle siyaset sahnesinden çekilen imparator, kısa bir zaman sonrada hayatını kaybetmek suretiyle tarihe mal oldu (Psellos, 1992, s. 232-237Attaleiates, 2008, s. 180-184; Zonaras, 2008, s. 140-141; Bryennios, 2008, s. 65-69; Mateos, 2000, s. 144; Ebû'l-Ferec, 1999, s. 324; Vardan, 1937, s. 178; Ostrogorsky, 2015, s. 319; Norwich, 2013, s. 280-281; Turan, 2005a, s. 188; Vryonis, 1971, s. 100-102; Levtchenko, 2007, s. 225; Sıbt İbnu'l-Cevzî, 2011, s. 174-176; Grousset, 2005, s. 614; Gregory, 2008, s. 249; Polat, 2004, s. 70; Demirkent, 1992, s. 237; Taşcı, 2013, s. 266).

Ostrogorsky, bütün Bizans tarihçilerinin konuyu ele aldığı gibi bir yaklaşımla Selçukluların Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra Anadolu'yu fetih muvaffakiyetini Bizans devletinin içinde bulunduğu kötü duruma bağlamaktadır. Bu yaklaşım, Anadolu'nun Türkleşmesinin ve İslamlaşmasının asıl sebebi Selçuklu Türklerinin yeni bir vatan için gösterdikleri muazzam gayretten daha ziyade Bizans devletinin bürokrasininim bozukluğu, iktisadî ve içtimaî durumunun yanı sıra askerî yapısının da çürüklüğüne bağlamaktadır. Bu cümleden olarak Ostrogorsky, bu meseleyi "İşte bu korkunç facia Malazgird bozgununu gerçek bir felâkete dönüştürdü; çünkü böylece Alp Arslan'ın imparator Romanos ile akdetmiş olduğu anlaşma hükümsüz kalmış oluyordu. Türkler bunu Bizans'a karşı bir taarruz ve fetih harbine girişmek için fırsat addettiler. Büyük Arap fütuhatı devresinde olduğu gibi, devlet yeniden düşman tarafında istilâ edilmek tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu. Ancak o sıralarda taarruz eden düşmana Herakleios'un kahramanca mukavemet iradesi karşı koymuştu ve devlet de içten sağlıklı idi. Şimdi ise her şey tam bir çözülme hâlinde bulunuyordu, toprağa bağlı asker sistemi inhitata uğramıştı ve kudretli Türk sultanlarının karşısında imparatorluk şehrinin tahtında saray entrikacıları ve boşboğaz ediplerle etrafı çevrili, Psellos'un zavallı yetiştirmesi, vücudu gibi ruhu da zamanından önce pörsümüş, yaşamanın ne olduğundan bîhaber bir kitap kurdu oturmakta idi. Anadolu elden çıkmış sayılabilirdi. Yol Selçuklulara açıktı ve karşılarına dikilebilecek ne bir kuvvet, ne de irade kalmıştı." şeklinde izah etmektedir (Ostrogorsky, 2015, s. 319-320).

Sonuç olarak Malazgirt Meydan Muharebesi ve sultan Alp Arslan'ın muahede akdettiği imparator Romanos IV. Diogenes'in öldürülmesi Bizans Devletinin 1021 yılından itibaren aldığı tedbirlerin sonuçsuz kalmasına sebep oldu. Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Bizans Devletinin bitmek üzere olan askerî gücünün kırılması, asker toplama esnasında harcanan para nedeniyle iktisadî durumun çökmesi Bizans Devletin Anadolu'daki Türk ilerleyişine karşı bir tepki gösterememesine sebep oldu (Attaleiates, 2008, s. 187-188; Zonaras, 2008, s. 141-146; Mateos, 2000, s. 144; Azîmî, 2006, s. 23; Gordlevskiy, 2015, s. 26; Vasiliev, 2016, s. 406-407, 410-411; Ostrogorsky, 2015, s. 319-320; Yinanç, 2013, s. 68-69; Honigmann, 1970, s. 188; Turan, 2004, s. 19; Turan, 2005a, s. 188-191; Turan, 2005b, s. 62-73; Vryonis, 1971, s. 103-113; Kafesoğlu, 2014, s. 39; Levtchenko, 2007, s. 225-226; Grousset, 2005, s. 614; Gregory, 2008, s. 249; Sevim, 1993, s. 95-96; Konukçu, 1992, s. 21; Ersan, 2007, s. 34; Polat, 2004, s. 71-78; Freely, 1996, s. 131; Demir, 2005, s. 19-21; Kılıçbay, 2010, s. 197; Demirkent, 1992, s. 237; Demirkent, 2005a, s. 115; Charanis, 2011, s. 214-217; Taşcı, 2013, s. 262-268).

Kaynakça:

Allen, W. E. D. (1932), A History of the Georgian People: From the Beginning down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century, Kegan Paul, London

Altınay, A. R. (2003), Bizans İmparatoriçeleri, nşr. Mehmet Genç, Oku Yayınları, İstanbul

Anzerlioğlu, Y. (2002), "Bizans İmparatorluğu'nda Türk Varlığı", Türkler, VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 218-232

Aristakes, L. (1985), Aristages Lastivertc'i's History, trc. Robert Gregory Bedrosian, New York

Attaleiates, M. (2008), Tarih, trc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul

Azîmî, M. (2006), Azîmî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538 = 1038/39-1143/44), nşr. - trc. Ali Sevim, TTK, Ankara

Bryennios, N. (2008), Tarihin Özü (Anadolu'da ve Rumeli'nde 1070-1079 Döneminin Tarihi), trc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul

Bundarî, (2016), Zübdetü'n-Nursa ve Nuhbetül-'Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, trc. Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara

Cameron, A. (2015), Bizanslılar, trc. Özkan Akpınar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul

Charanis, P. (2011), "Kültürel Çeşitleme ve Anadolu'da Bizans İktidarının Çöküşü", trc. Mustafa Alican, Tarih Okulu, X, s. 195-217

Connor, C. L. (2011), Bizans'ın Kadınları, trc. Barış Cezar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul

Decker, M. J. (2016), Biznas Savaş Sanatı, trc. A. Tuncer Büyükonat, Doruk Yayınları, İstanbul

Demir, M. (2005), Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri, Sakarya Kitabevi Yayınları, Sakarya

Demirkent, I. (1992), "Bizans", DİA, 6, İstanbul, s. 230-244

Demirkent, I. (2005a), "1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu", Bizans Tarihi Yazıları, Makaleler - Bildiriler - İncelemeler, Dünya Yayıncılık, İstanbul, s. 1-15

Demirkent, I. (2005b), "14. Yüzyıla Kadar Balkan Yarımadasında Bizans Hâkimiyeti", Bizans Tarihi Yazıları, Makaleler - Bildiriler - İncelemeler, Dünya Yayıncılık, İstanbul, s. 1-15

Ebû'l-Ferec, (1999), Ebû'l-Ferec Tarihi, I, trc. Ömer Riza Doğrul, TTK, Ankara

Ersan, M. (2007), Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler, TTK, Ankara

Freely, J. (1996), Istanbul: The Impeerial City, Viking, London

Gölgesiz Karaca, S. (2012), "XI. Yüzyılda Bizans-Norman İlişkilerine Bakış", TİD, XXVII/1, İzmir, s. 110-118

Gordlevskiy, V. A. (2015), Küçük Asya'da Selçuklular, trc. Abdülkadir İnan, nşr. Timurlan Omorov, TTK, Ankara

Gregory, T. E. (2008), Bizans Tarihi, trc. Esra Ermet, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008

Grousset, R. (2005), Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, trc. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul

Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), (2003), trc. Marie Felicite Brosset, trc. Hrand Der Andreasyan, nşr. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara

Hewsen, R. H. (2001), Armenia: A Historical Atlas, The University of Chicago Press, Chicago – London

Honigmann, E. (1970), Bizans Devletinin Doğu Sınırı, trc. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul

Honingmann, E. (1997), "Menbic", İA, XI, Eskişehir, s. 2

Hüseynî, S. (1999), Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, trc. Necati Lügal, TTK, Ankara

İbnü'l-Adîm, K. (1989), Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb: Biyografilerle Selçuklular Tarihi, (Seçmeler), trc. - not. Ali Sevim, TTK, Ankara

İbnü'l-Adîm, K. (2014), Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H. 447-521 = 1055-1127), trc. Ali Sevim, TTK, Ankara

İbnü'l-Cevzî, A. (2014), el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485 = 1038-1092), trc. Ali Sevim, TTK, Ankara

İbnü'l-Esîr, İ. (2008), el-Kâmil Fî't-Târîh, I-X, (trc. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özaydın), Nikmet Neşriyat, İstanbul 2008

Kafesoğlu, İ. (2014), Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar, Ötüken Neşriyat, İstanbul

Kaşgarlı, M. A. (1990), Kilikya Tâbî Ermeni Baronluğu Tarihi, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi, Ankara

Kılıçbay, M. A. (2010), Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı, Elif Yayınevi, Ankara

Kırzıoğlu, M. F. (1953), Kars Tarihi, I, (Taç Çağları'ndan Osmanlı İmparatorluğuna Değin ve Ekleme 1534-1921 Yılları Kronojisi), Işıl Matbaası, İstanbul

Kırzıoğlu, M. F. (1971), "Selçuklular'ın Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", SAD, II, 1970, Ankara, s. 111-139

Kırzıoğlu, M. F. (1982), Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018 - 1236), San Matbaası, Ankara

Konukçu, E. (1992), Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayını, Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası, Ankara

Koşay, H. Z. (2002), "Malazgird'de Buluşanlar", Türkler, VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 214-217

Kurat, A. N. (1992), IV - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara

Levtchenko, M. V. (2007), Bizans Tarihi, trc. Maide Selen, Doruk Yayımcılık, İstanbul

Lordkipanidze, M. D. (1987), Georgia in the XI-XII Centuries, (trc. David Skvirsky), Ganatleba Publishers, Tbilisi

Mango, C. (2008), Bizans, Yeni Roma İmparatorluğu, trc. Gül Çağalı-Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul

Mateos, Urfalı, (2000), Vekayi-Nâme (952-1136), trc. Hrand Der Andreasyan, not. Edouard Dulaurer, trc. Mükrimin Halil Yinanç, TTK, Ankara

Mîrhând, (2015), Târîh-i Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye), trc. - not. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2015

Müneccimbaşı, A. L. (2000), Câmiu'd-Düvel (Sahayif-ül Ahbar fi Vekay-il Asar), Selçuklular Tarihi Horasan - Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları, I, nşr. Ali Öngül, Akdemi Kitabevi, İzmir

Necîdî, H. M. A. (1425/2004), es-Selâcika ve'n-Nûrmân, el-Cem'iyyetü't-Târîhiyyeti's-Su'ûdiyye, Riyad

Nersessian, S. D. (1972), The Armenians, Thames and Hudson, London

Norwich, J. J. (2013), Bizans, II - Yükseliş Dönemi (MS 803-1081), trc. Selen Hırçın Riegel, Kabalcı Yaynevi, İstanbul

Ostrogorsky, G. (2015), Bizans Devleti Tarihi, trc. Fikret Işıltan, TTK, Ankara

Peacock, A. C. S. (2016), Selçuklu Devletinin Kuruluşu: Yeni Bir Yorum, trc. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul

Polat, M. S. (2004), Selçuklu Göçerlerinin Dünyası Karacuk'tan Aziz George Kolu'na, Kitabevi, İstanbul

Psellos, M. (1992), Khronographia, trc. Işın Demirkent, TTK, Ankara

Râvendî, (1999), Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmetleri), I, trc. Ahmed Ateş, TTK, Ankara

Sevim, A. (1990), Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, TTK, Ankara

Sevim, A. (1993), Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, TTK, Ankara

Sevim, A. (2002), Genel Çizgileriyle Selçuklu - Ermeni İlişkileri, TTK, Ankara

Sıbt İbnu'l-Cevzî, Ş. (2011), Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular, trc. Ali Sevim, TTK, Ankara

Sivers, P. (1983), "Taxes and Trade in the Abbâsid Thughûr 762-962 / 133-351", JESHO, XXV/1, Leiden, s. 71-99

Skylitzes, J. (2011), A Synopsis of Byzantine History 811-1057, (trc. John Wortley), Cambridge University Press, New York

Smbat, S. (2005), Chronicle, trc. Robert Gregory Bedrosian, Long Branch, New Jersey

Sümer, F. (1998), Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, TTK, Ankara

Süryanî Mihail, (1944), Süryanî Patrik Mihail'in Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195), trc. Hrand D. Andreasyan, TTK Kütüphanesi, Neşredilmemiş Daktilo Nüsha,

Tarîh-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme), (2014), trc. - not. Halil İbrahim Gök - Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara

Taşcı, K. (2008), İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Neşredilmemiş Yüksek Lisans Tezi, Erzurum

Taşcı, K. (2013), Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Neşredilmemiş Doktora Tezi, Erzurum

Tellioğlu, İ. (2004), Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler, Serander Yayınları, Trabzon

Tezcan, M. (2006), "XI. yy. Başlarında Ermenilerin Doğu Roma Tarafından Bölgeye Göçürülmesi ve Selçuklu Fethi Döneminde Sivas", Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu, (Sivas 29 Eylül - 1 Ekim 2005), nşr. İbrahim Yasak, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, Sivas 2006, s. 121-140

Tezcan, M. (2007), "XI. Yüzyılın İlk Yarısında Ermenilerin Doğu Roma İmparatorluğu Tarafından Orta Anadolu Bölgesine Göçürülmeleri", Omeljan Pritsak Armağanı, nşr. Mehmet Alpargu - Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Yayını, Sakarya, s. 419-450

Tezcan, M. (2012), "Selçuklu Fethi Öncesi II. Basileios'un İberia Seferi (1021-22) Sırasında

Tarabzon'daki İkâmeti ve Bu Seferin Türk Fetihlerine Tesiri", Klasik ve Ortaçağ Döneminde Karadeniz ve Kafkasya, Serander Yayınları, Trabzon, s. 329-352

Turan, O. (2004), Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi Saltuklular, Mengücikler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artukluların Siyasi Tarih ve Medeniyetleri, Ötüken Neşriyat, İstanbul

Turan, O. (2005a), Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti, Ötüken Neşriyat, İstanbul

Turan, O. (2005b), Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005[9]

Uras, E. (1974), Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul

Vardan, V. (1937), "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", trc. Hrand Der Andreasyan, TSD, I/2, İstanbul, s. 154-255

Vasiliev, A. A. (2016), Bizans İmparatorluğu Tarihi, trc. Tevabil Alkaç, Alfa Basan Yayım Dağıtım, İstanbul

Vryonis, S. (1971), The Decline of Medival Hellenism in Asia Minor and the Process of Ismamızation from the Eleventh through the Fifteenth Centruy, University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London

Yazıcızâde Ali, (2009), Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Târihi), (Giriş - Metin - Dizin), nşr. Abdullah Bakır, Çamlıca Basın Yayın, İstanbul

Yıldız, H. D. (1991), "Avasım", DİA, 4, İstanbul, s. 111-112

Yinanç, M. H. (2013), Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri, I, nşr. Refet Yinanç, TTK, Ankara

Zonaras, I. (2008), Tarihlerin Özeti (XVII-XVIII. Kitap), trc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul

Serdengeçti Dergisinde Milliyetçilik ve Antikomünizm Meselelerinin Ele Alınışı Üzerine Bir Deneme

An Article On How Nationalism And Anti-Communism Handled In Serdengeçti Journal

Murat KARATAŞ *

Öz:

Bu çalışmada, Serdengeçti dergisinde çıkan haber ve yazılardan hareketle milliyetçilik ve antikomünizm meselelerinin nasıl değerlendirildiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla

1947-1962 yılları arasında merkez-çevre denkleminde merkeze karşı çevrenin sözcülüğünü yapma iddiasıyla yola çıkan Serdengeçti dergisinin 33 sayısı gözden geçirilmiştir. II. Dünya savaşı sonrası dünya ABD-Sovyetler ekseninde yeniden şekillenmiş, bu süreçte Türk siyaset elitleri Sovyet yayılmacılığı tehlikesine karşı ABD ile yakınlaşmaya gayret göstermişlerdir. Söz konusu yakınlaşmanın doğuracağı siyasi, sosyo-ekonomik ve askerî sonuçlar dönemin basınında yer almıştır. Bu dönemde gerek derginin sahibi Osman Zeki Yüksel gerekse diğer yazarlar Sovyet tehlikesinin oluşturduğu Türk-ABD yakınlaşmasının siyasi, ekonomik ve askerî alanlarda ülkenin bağımsızlık ve egemenliğine halel getirmeden eşitlik içerisinde yürütülmesini istemişler ayrıca Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesini bu ilişkinin bir gereği olarak görmüşlerdir. Tek parti döneminde yapılanları Türk milletinin kadim müesseselerinin yıkılması, mukaddeslerinin ayaklar altına alınması olarak gören dergi, tek parti CHP'sinin dinden bağını koparan ve kendini misak-ı millî ile sınırlayan milliyetçilik anlayışının komünizm ile mücadele edemeyeceğini söylemiş ve bu doğrultuda milliyet, hürriyet, hukuki ve içtimai adalet, mülkiyet, aile, din vb. kurumların güçlendirilmesi teklifinde bulunmuştur. Yayın hayatı boyunca sınıf diktatörlüğüne taraf olduğu, aileyi reddettiği ve Türkiye'ye dönük emperyalist siyaset izlediği için komünizme düşman olan dergi, milliyetçiliği vasıta değil gaye olarak görmüş, bu gayesini de Anadolu insanını bu topraklar üzerinde mesut ve bahtiyar görmek şeklinde açıklamıştır.

Anahtar kelimeler: Osman Zeki Yüksel, Serdengeçti Dergisi, Milliyetçilik, Antikomünizm

Abstract:

In this study, it will be dealt with how nationalism and anti-communism handled in Serdengeçti magazine based on its new and articles. With this purpose, between 1947 and 1962, all 33 issues of the magazine that have been founded with the claim of being a speaker/voice of the environment against

* Okutman, Abdullah Gül Üniversitesi AİİT Bölümü – TURKEY/Kayseri – murat.karatas@agu.edu.tr

center in the center-environment equation has been revised. After World War II, the World system is reshaped based on USA and Soviets expansionists politics and during this time Turkey converged to the USA. The political, socio-economic and military effects of this Turkey-USA convergence were covered in the world media. During that period, both Osman Zeki Yüksel, who was the owner of the magazine, and the other authors pointed out that the Turkey-USA convergence should be run based on the equal profits out two countries without effecting Turkey's political, economic and military freedom. Moreover, Turkey's sending soldiers to help Korea was considered within this convergence. Serdengeçti magazine, which sees what happened during one party regime as trampling on the sacred beings of Turkey, argues that CHP, as the ruler of one party regime, disconnected Turkey from religion and fort his reason CHP cannot struggle with communism. The magazine also offered the strengthen the institutions such as Nationality, Freedom, Family, Justice, Religion, etc... Serdengeçti magazine, which was always against communism as communism is following policies against Turkey, sees Nationalism as an aim instead of a tool. The magazine explains this goal as seeing Anatolian people happy on this territory.

Keywords: Osman Zeki Yüksel, Serdengeçti Magazine, Nationalism, Anti-Communism

Giriş

II. Dünya Savaşı sonrası dünyanın ABD ve Sovyetler ekseninde iki kutuplu hâl alması dünya siyasetini etkilediği gibi Türk siyasetini de etkilemiştir. Nitekim bu dönemde 1923-1946 yılları arasında ülkeyi yöneten Tek parti dönemi CHP'si gerek iç gerekse dış şartların zorlamasıyla çok partili hayata geçme kararı almış ancak 14 Mayıs 1950 seçimlerine kadar iktidarı bırakmamıştır.

Buna rağmen bu dönemde gerek iktidar partisi CHP gerekse muhalefetteki Demokrat Parti için en önemli dış politika konusu Sovyet yayılmacılığına karşı ülkenin güvenliğini sağlama konusuydu. Nitekim bu noktada Amerikan askerî ve ekonomik yardımı, NATO'ya üyelik, Kore'ye asker gönderilmesi konularında her iki parti de ortak tavır geliştirmiştir.

1947-1962 yılları arasında 33 sayı çıkabilen Serdengeçti dergisi, milliyetçilik ve antikomünist bir söyleme sahip olarak halktan yana yayın politikası izlemiş, gerek CHP gerekse DP/Menderes döneminde de siyasi iktidarların baskılarına rağmen bu çizgisini devam ettirmiştir.

Bu çalışmada Serdengeçti dergisinde çıkan haber ve yorumlardan hareketle derginin milliyetçilik ve antikomünizm konularına bakışı incelenmiştir. Bu noktada Serdengeçti dergisi hakkında kısaca bilgi verildikten sonra derginin devletin hakim milliyetçilik anlayışına eleştirisi ve ülkede komünizm ideolojisinin yaygınlaşmasına karşı alınması gereken önerileri ortaya konulmuştur.

1) Serdengeçti Dergisine Genel Bir Bakış

Serdengeçti dergisi Türk toplumunda belirli bir görüşü yaygınlaştırmak ve bu görüşe taraftar bulmak için Osman Zeki Yüksel tarafından çıkartılmıştır. Dergi tarafından yaygınlaştırılmaya çalışılan bu görüşün temelinde "Türkiye'nin tarihî kimliğine ve misyonuna yeniden ulaşması" esası vardır.

Serdengeçti dergisinin sahibi felsefe eğitimini yarıda bırakmak zorunda kalan yazar Osman Zeki Yüksel'dir. İlk sayısı 20 Nisan 1947'de çıkan dergi, siyasi ve edebî nitelikli bir dergidir. Serdengeçti dergisi bu tarihten başlayarak 1962 yılına kadar 15 yıllık süre içerisinde farklı sebeplerle siyasi iktidarlar tarafından kapatılmış ancak her defasında kaldığı sayıdan başlamak üzere yeniden çıkartılmıştır. Aylık olarak çıkartılan dergi bu süre içerisinde üç farklı iktidar döneminde 33 sayı olarak okuyucuyla buluşmuştur.

Osman Zeki Yüksel'in "Hakk'a Tapar, Hakk'ı Tutar", "Hürriyete, millete, vatana, koşanların dergisi", "Sözü Bir, Özü Bir, Yüzü Bir, Erkek Dergi", "Türkiye'nin En Cesur ve Ateşli Mücadele Dergisi", "Allah'tan Başka Kimseden Korkmaz" ve "Allah'a, Millete, Vatana koşanların dergisi" dergi adı altında

yinelenen slogan söylemleriyle ülke genelinde aylık olarak satışa çıkarmayı düşündüğü Serdengeçti dergisinin ilk sayısı 20 Nisan 1947 günü okuyucusuyla buluşmuş ve yoğun ilgi karşısında kısa süre içinde üç baskı yapmıştır. Öte yandan ülke genelinde satışa sunulan derginin o günün ölçeğinde ortalama 40 ila 50 bin arasında basıldığı tahmin edilmektedir.

Serdengeçti dergisinin 1947-1962 yılları arasındaki yayın hayatı üç döneme ayrılabilir: Derginin birinci dönemi: CHP'nin iktidarda olduğu 1947-1950 yılları arasındaki dönem 10 sayı. İkinci dönem: Demokrat Parti/Menderes iktidarında 10 yıl süreyle 22 sayı. Üçüncü dönem: 27 Mayıs 1960 askerî müdahalesi sonrası CHP-AP koalisyonu döneminde 1 sayı (Özcan, 2014: 307).

Serdengeçti dergisinin ilk sayısının arka kapağında "şimdilik ayda bir çıkar" ifadesine yer verilmiş nitekim ikinci sayısı planlandığı gibi bir ay sonra Mayıs 1947'de çıkmasına rağmen Ekim 1947'de çıkan üçüncü sayıyla birlikte derginin kaderi de belli oluyordu. İlk sayısıyla birlikte bağımsız yayın yapmaktan ödün vermeyeceğini kamuoyuna duyuran Osman Yüksel bu amaçla dergisine reklam ve ilan kabul etmemiş, sadece bayiler yoluyla yapılacak satışlardan elde edilecek gelirle dergisini çıkarmayı hedeflemişti.

Ancak işler Osman Yüksel'in planladığı gibi gitmeyecek, önce bayilerin dergi paralarını göndermemesinden kaynaklanan mali sorunlar, sonra da dergideki yazılarından dolayı hakkında açılan davalardan kaynaklanan mahkumiyet kararları nedeniyle, bundan sonra dergi planlı bir şekilde çıkmayacaktır. Öyle ki bu belirsizlik hâli derginin bazen yılda bir sayı, bazen de dört yıllık bir aradan sonra çıkması şeklinde gerçekleşecektir.

Nitekim Osman Yüksel, derginin bu durumunu mizahi bir üslupla "Nerede ne zaman çıkacağı belli olmaz, bir çıkar pir çıkar" sözleriyle ifade etmiştir.

Öte yandan Osman Yüksel ilk 8 sayı sürecinde derginin sahibi ve neşriyat müdürü olarak görülürken, 12. sayı ile birlikte derginin sahibi ve neşriyat müdürü olarak Müstecabi Yüksel ismi görülür. Ayrıca derginin 10. sayısıyla birlikte derginin idare işleriyle Erdoğan Okçu, teknik işleriyle ise Metin Ören ilgilenir.

Bunlara ek olarak derginin idare yeri adresi 33 sayılık süreçte farklı sebeplere bağlı olarak tam 8 kez değişmiş, hatta 11, 12, 13 ve 14. sayılarında ise idare adresi bilgilerine yer verilmemiştir.

Dergi yayın hayatının başından sonuna kadar tabloid olarak çoğunlukla 16 sayfa olarak okuyucuya ulaşmıştır. Ancak 15-16. ve 19-20. sayılar iki sayı birlikte çıktığı için otuz ikişer sayfa olmuştur. Derginin sayfa numaralandırmasında ön ve arka kapak da sayfa sayılmış ve bunlar da numaralandırılmıştır.

Bunlara ek olarak Osman Yüksel, dergisini hükümetlerin uyguladığı baskılar, maddi sıkıntılar ve matbaacıların çıkardığı güçlükler nedeniyle başta Ankara olmak üzere İstanbul, Konya ve Eskişehir'de farklı matbaalarda bastırmıştır.

Serdengeçti dergisinin basıldığı şehirler ve matbaalar şöyledir: Ankara: Yıldız, İstiklal, Sakarya, Yeni ve Ayyıldız Matbaaları; Konya: Ülkü Basımevi; İstanbul: Gün Matbaası, Eskişehir: Sesışık Matbaası.

Derginin ağırlıklı yazarları ise şu isimlerdir: Osman Yüksel, Eşref Edip, Ali Fuat Başgil, Arif Nihat Asya, Cevat Rifat Atilhan, Hüseyin Nihal Atsız, Hüseyin Üzmez, İsmail Hani Danişmend, M. Şevket Eygi, Mehmet Kaplan, Necip Fazıl Kısakürek, Nevzat Yalçıntaş, Nurettin Topçu, Peyami Safa, Tahsin Ünal, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Yavuz Bülent Bakiler ve Zeki Velidi Toğan. Derginin sahibi ve dergiye ismini veren Osman Zeki Yüksel, yazılarında Âşık Fedai, Bağrıyanık, Isırgan, Karazor, Mahkum, Münekkid, Peşrevci, Salim Zeki, Serdengeçtiler, Tarihçi ve Terbiyeci müstear isimlerini kullanmıştır (Özcan, 2014: 308).

Serdengeçti dergisinde yer alan yazı içeriklerini şu başlıklar altında toplamak mümkündür: Tarih, edebiyat, siyaset, çeviri, felsefe, din, mizah.

Yurt içi ve yurt dışı aboneliği bulunan derginin ilk sayısında fiyatı 30 kuruş olarak belirlenmiş, bu fiyat süreç içerisinde 50, 75 ve son sayısında 125 kuruş olmuştur.

2) Serdengeçti Dergisi ve Milliyetçilik

Derginin ilk sayısında "Yolumuz-Bizim Milliyetçiliğimiz" başlığı ile kaleme aldığı başyazıda Osman Yüksel, kendisinin dolayısıyla derginin milliyetçilik anlayışını ortaya koyarak "Milliyetçilik bizim için bir vasıta değil, bizatihi bir gayedir." diyor ve bu noktada tek parti dönemi CHP'si tarafından milliyetçiliğin, yüksek makam, görünüş, gösteriş, merasim milliyetçiliği şeklinde anlaşılması ve kullanılmasına karşı çıkıyordu (Serdengeçti, 3.sayı: 1).

Yazının devamında, "Bizim bu vatanı ve bu milleti hangi zihniyetin hangi imanın kurtardığını biliyoruz." diyen Osman Yüksel, "Tanrı Dağı kadar Türk, Hira Dağı (Cebelinur) kadar Müslümanız" ifadesini kullandıktan sonra muhalefetlerinin temel amacını "bu topraklar için toprağa düşenlerin çocuklarını bu topraklar üzerinde mesut ve bahtiyar görmek" olarak açıklıyordu (Serdengeçti, 3.sayı: 1).

Ayrıca yazısında tek parti dönemi uygulamalarını eleştiren Osman Yüksel, kendi isteklerini millî istekler gibi gösterenlerin milletle aralarındaki uçurumu kapatmak için köylü diliyle konuşmaya çalışarak Türkçecilik yaptığı hâlde ne milletin onları anladığını; ne de onların milleti anladığını söyledikten sonra bu dönemde yapılanları "milletin kadim müesseselerinin yıkılması, mukaddeslerinin ayaklar altına alınması" olarak niteliyor, kendilerinin en büyük gayesi olarak kaybettiği büyük imanı arayan millete imanını bulmak noktasında yardımcı olma şeklinde ifade ediyordu (Serdengeçti, 3. Sayı: 1).

Bunlara ek olarak yazısında Anadolu coğrafyası üzerine hesap yapan çevrelere seslenen Osman Yüksel, "Biz, bir zamanlar üç kıt'a ve yedi denize hükmeden, gün görmüş bir ırkın gözü tok çocuklarıyız. Aç gözlüler, Anadolu'da hak iddiasında bulunanlar biz Malazgirt'ten bu yana bu topraklar için kaç nesil birden harcadık. Biz yalnız memleketler değil, kıtalar, iklimler terk ettik. Çok geriledik, çok çekildik, artık çekilmek yok! Elimizde kalan bu topraklar, son parçamız, son damlamızdır." ifadesini kullandıktan sonra Türk milletinin yeryüzündeki bağımsız tek Türk devletini yaşatma kararlılığında olduğunu ve bu doğrultuda parolasının da "ya istiklal, ya ölüm!..." olduğunu ifade ediyordu (Serdengeçti, 4. Sayı: 1).

Öte yandan "Kanlı Balkanlar" başlığını taşıyan yazısında Osman Yüksel, Osmanlı İmparatorluğunun tasfiyesi sonrasında ortaya çıkan yeni millî Türk devletinin kendisini 19 Mayıs 1919 ile başlatması ve vatanın sınırlarının da doğuda Kars, batıda ise Edirne ile sınırlandırarak dış dünyada olup biten ile ilgilenmeme siyasetine karşı çıkıyordu. Millî sınırlar dışında kalan Müslüman Türk ahalinin karşı karşıya kaldığı sorunlarla devlet ve toplum olarak ilgilenilmemesini "insani, millî, dinî bir vazife" olarak gören Osman Yüksel, emperyalist devletlerin ve onların içerideki işbirlikçilerinin bu asil duyguyu taşıyan insanları ırkçı-Turancı ve emperyalist düşünceye sahip insanlar olarak nitelemelerine karşı çıkarak "İngilizlerin, Amerikalıların Yunanistan, Ermenistan vb. ülkelerle/milletlerle ilgilenmeleri niçin emperyalizm olmuyor da bizim sınırlarımız dışında kalan Müslüman Türk ahalinin sorunlarıyla ilgilenmemiz emperyalizm oluyor?" diye soruyordu (Serdengeçti, 8. Sayı: 1).

Buna ek olarak "Manevi Emperyalizm" başlığını taşıyan yazısında, "kaleler dıştan değil, ekseriya içten yıkılır" sözüne yer veren Osman Yüksel, Cumhuriyetin başkenti Ankara'da "kitabımukaddes şirketinin" bedava kitaplar, broşürler dağıtması, kitapçı dükkanlarında Türkçe kitaplardan çok yabancı kitapların yer alması, Ankara radyosunda Batı musikisinin Türk musikisinden daha fazla yer bulması örneklerinden hareketle mevcut CHP iktidarını, "Demokrasinin ve halkçılığın hakim olduğu bu memlekette, halkın isteklerine, halkın duygularına, halkın zevklerine karşı kayıtsız kalmak"la suçlamış ve yazının devamında, "Bu topraklar üzerinde ve bu millet içinde hakkın ve halkın sesini hakim kılmak" için kendilerinin millî kültür sınırlarına bir Mehmetçik heyecanı ve inadıyla dikileceklerini ifade etmiştir (Serdengeçti, 3. Sayı: 2).

Nitekim derginin dokuzuncu sayısında Serdengeçti imzasıyla "Kültür Emperyalizmi!" başlıklı bir yazı kaleme alan Osman Yüksel, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Rusya tehlikesine karşı gelişen Türk-Amerikan siyasi dostluğunun aleyhinde olmadığını belirterek, "Türk-Amerikan dostluğu/askerî iş birliği, bugünün şartları içinde, varlığımız, istiklalimiz için zaruridir. Amma bu dostluk yalnız siyasi, askerî nihayet iktisadi sahada kalmalıdır." dedikten sonra Marshall yardımı ve Truman Doktrini sonrası ülkede artan Amerikan kültür emperyalizminden duyduğu rahatsızlığı, "Bizim itirazımız silaha değil, külahadır. Dolara değil, yularadır." şeklinde ifade etmiş ve yazının sonunda da Türk-Amerikan ilişkilerinin karşılıklı eşitlik içerisinde olması noktasında CHP yönetimini uyarmıştır (Serdengeçti, 3. Sayı: 9).

Ayrıca derginin yirmi altıncı sayısında Serdengeçti imzasıyla "Millî Maç, Millî Dava" başlıklı bir yazı kaleme alan Osman Yüksel, Ankara'da oynanan bir "Millî Maç" sırasında stadyuma elli binden fazla insanın toplanmasını "Devrimiz millî davalar devri değil, millî maç devri" şeklinde ifade ediyor yazının devamında resmî bir kumar dediği piyangoya "Millî Piyango", güzellik yarışmalarında yer alanlara "Millî Güzel", yabancı erkeklerle evlenen Türk kızlarının eşleri için "Millî Damat" ifadelerinin kullanılmasını eleştirerek, "insan milliyetçiyim demekten neredeyse utanacak hâle geldi sözleriyle gelişmelerden duyduğu rahatsızlığı dile getiriyordu (Serdengeçti, 14. Sayı: 19-20).

Öte yandan bu dönemde Osman Yüksel, Konya Cezaevindeki mahkumiyeti sırasında karşılaştığı Kürt gençler üzerinden ülkedeki Kürtçülük hareketinin vardığı noktayı fark edecektir. Burada Kürt gençlere Türklerin ve Kürtlerin aynı milletin iki kolu olduğunu, diller arasındaki farklılığında Arapça ile Farsça dillerinin etkisiyle oluştuğunu söyleyen Osman Yüksel; Suriye, Irak, İran ve Türkiye'deki kuvvetli Kürtçülük hareketinin arkasında Sovyet Rusya'nın olduğunu ifade etmektedir.

Ülkedeki Kürtçülük hareketinin ilerleyen süreçte tehlikeli bir boyut kazanmaması için Osman Yüksel, devletin Kürtleri cehaletten kurtarması için eğitime önem vermesini, Türk ve Kürt nüfusu arasında tarih, coğrafya, din ve kültür birliği inancının yaygınlaştırılmasını, kanunların vatandaşlar arasında eşit ve adil bir şekilde uygulanmasının sağlanmasını istiyor ayrıca, "Şark yok! Garp yok! Sadece bir vatan var; Türk yok! Kürt yok! Sadece bir millet var!..." şeklinde Kürtçülük hareketine karşı çıkıyordu (Serdengeçti, 13. Sayı: 8).

Bu dönemde "Nereye Gidiyoruz?" başlıklı yazısında Osman Yüksel, "Biz her şeyin üstünde hadiseleri doğuran onlara istikamet veren manevi kıymetleri görüyoruz" diyerek tek parti döneminin ortaya koyduğu dinden bağını koparan bir milliyetçilik anlayışına itiraz etmekte bu doğrultuda "Türk denince İslam'la şereflenmiş olanı anlıyoruz/anlatıyoruz demekte, buna ek olarak "zulmün millîsi, dinîsi olmaz! Zulüm zulümdür" diyerek Atsız ve çevresince Türk kabul edilen Cengiz ve Timur'u medeniyet yıkıcılıkla suçlamış bu özelliklerinden dolayı Türk kabul etmemiştir.

Buna ek olarak Türk İstiklal Harbinin kazanılması sonrasında ulus devletin ortaya çıkarılması için girişilen radikal inkılap hareketlerini İslam olan Türk milletini ait olduğu medeniyet ikliminden koparma girişimleri olarak değerlendiren Osman Yüksel, İnönü döneminde büyük ümitlerle hayata geçirilen köy enstitüleri girişimini "Bu topraklar üzerinde bu toprağın insanına yabancı, milletimizin geleneklerini, manevi kıymetlerini bilmeyen mevcut mülk nizamını altüst etme" amacı taşımakla suçlamıştır (Serdengeçti, 3-5. Sayı: 4).

Öte yandan Türkiye'de çok partili hayata geçme kararı sonrasında ülkenin, siyasal, sosyal ve fikir hayatında çeşitlenmenin görüldüğünü ifade eden Osman Yüksel, bu çeşitlenmede en temel konularda bile ortak bir anlayışın ve tanımlamanın gerçekleştirilemediğini belirtiyordu. Bu noktada örneğin; CHP, DP, Anadolucu, Turancı, İslamcı ve komünistlerin vatan mefhumu ve ölçüsünün farklılaştığını söylüyordu. Ona göre; vatan kavramı CHP'liler için oturdukları sandalyeden ibaret iken, DP'liler için kendilerine milletvekili çıkaran illerden ibaretti. Anadoluculara göre yalnız ve yalnız Anadolu'dan ibaret iken, Turancılara göre Çin Seddi'nden Tuna boylarına kadar uzanıyordu. İslamcılara göre ise, Allah'a ve resulüne inanan müminlerin bulunduğu bütün yerler Japonya'dan İspanya'ya kadar olan

memleketlerin hepsi Müslümanların vatanını oluştururken, komünistlerin yeryüzü cenneti meydana getirmek için sınıfsız bir toplum yaratma çabasına girdiklerini ve millete hayal sattıklarını belirtiyordu (Serdengeçti, 19. Sayı:1).

Bu dönemde ayrıca dergide, yaklaşmakta olan İstanbul'un fethinin beş yüzüncü yılını kutlama programı için Türk Milliyetçiler Derneği İstanbul Şubesi İdare Heyetince on beş maddelik bir teklif hazırlanmıştı. Bekir Berk imzasını taşıyan teklifte hayli ilginç maddeler vardı. Örneğin; "Fethin beş yüzüncü yılının İstanbul Üniversitesince kutlanması ayrıca İstanbul Üniversitesi adının "Fatih Üniversitesi" olarak değiştirilmesi; İstanbul'un farklı noktalarında ışıkla Muhammed, Mehmet ve Ulubatlı Hasan isimlerinin ayrıca Beyoğlu-Galata'ya dönük olarak "İstanbul Türk'tür ve Türk kalacaktır" yazısının yazılması; İstanbul'un fethinin beş yüzüncü yıldönümüne özel olarak fetih gününün resmî tatil yapılması öne çıkan tekliflerdi (Serdengeçti, 25. Sayı: 19-20).

Öte yandan bu dönemde derginin yazarları II. Dünya Savaşı sonrası Avrupa toplumlarını kendi içinde müşterek bir vatan algısı oluşturma çabasının Türkiye üzerine yansımalarının sonuçları üzerinde kafa yormuşlardır. Nitekim İsmail Hami Danişmend "vatan meselesi" başlığını taşıyan yazısında Avrupa Birliği taraftarlarınca İstanbul'da çıkartılan yayın organlarında Avrupa isimli bir müşterek vatan algısı oluşturulmasına karşı çıkarak bu girişimi Türk milletinin bu topraklar üzerindeki milli hakimiyetini ortadan kaldıran beynelmilelci bir girişim" olarak görmüş ve bu noktada "Toprağın vatanlaşması için mukaddesatla, maneviyatıyla, tarihle ve ataların kemikleriyle yoğurulmuş olması lazımdır." Diyerek "Eğer yaşamak istiyorsak unutmamalıyız ki vatan mefhumunun mukaddesatıyla maneviyatını yolup soymak, onu çırılçıplak bir kuru toprak haline getirmektir. Vatan topraksızlaşınca millet vatansızlaşır. Türk vatanını Avrupa Birliğine peşkeş çekmek isteyen soysuzlarım maksadı işte budur." Şeklinde düşüncesini dile getirmiştir (Serdengeçti, 21. Sayı: 4-5).

Öte yandan Osman Yüksel dergisinin 11. sayısında okuyucularını "Milli Cephenin Mücadele Organları" olarak nitelediği Büyük Doğu, Orhun, Mücadele ve Bizim Türkiye dergilerine sahip çıkmaya davet etmiş ayrıca söz konunu dergilere dönük beğeni, beklenti ve eleştirilerini de dile getirmiştir. Nitekim Osman Yüksel Bizim Türkiye'nin yegane kusuru "Türklüğü Anadolu'ya inhisar ettirmesi Lozan muahedesiyle çizilen sınırları bir mukadderat çizgisi gibi kabul etmesidir." Derken H. Nihal Atsız tarafından çıkartılan Orhun ile ilgili olarak "bütün temennimiz İslam'dan sonraki yaşayan Türklük üzerinde durması Türkçülüğü, lise talebelerinin elinden, vezin kafiyeden kurtarıp bu ideali hak yoluna halka yarar bir hale getirmesidir." Şeklinde beklentisini dile getirmiş (Serdengeçti, 11. Sayı: 16)

3) Serdengeçti Dergisi ve Antikomünizm

Serdengeçti dergisinin ilk sayısında Sabahattin Ali tarafından haftalık olarak çıkartılan Marko Paşa dergisi için "Marko Paşa Kimdir?" sorusunu soran Osman Yüksel, "Marko Paşa adından da anlaşılacağı üzere Türk değildir. Sovyet üniforması giymiş bir Rus emir eridir" ifadesini kullanmış ve yazının devamında Rusların Türkiye'yi Sabahattin Ali'nin gözüyle gördüklerini; Türk köyünü, Türk köylüsünü onun hikâyelerinden aldıkları cümlelerle tarif ettiklerini ayrıca her eserini Rusçaya çevirerek Sabahattin Ali'ye yığınla para verdiklerini onun da buna karşılık "bu vatanın istiklaline, bütünlüğüne kasteden hain, emperyalist bir milletin ideolojisini kendi ülkesinde yaydığını" söylüyordu (Serdengeçti, 16. Sayı: 1).

Bu dönemde Osman Yüksel, Demokrat Parti lideri Celal Bayar'ın, "Komünizm, Türkiye'de yerleşemez çünkü milletin geleneklerine, âdetlerine mugayirdir." şeklinde basına verdiği demecine karşılık olarak tek parti döneminde yapılan radikal inkılapların milletin geleneklerine uygun hareketler olmadığını söyleyerek, "iyi güzel amma şimdiye kadar yapılan inkılaplar milletin ananesine uygun hareketler mi idi. Gafil bulunmayalım" şeklinde itiraz ediyordu (Serdengeçti, 18. Sayı: 1).

Bu doğrultuda "Neler, neler yapmadılar!..." başlığını taşıyan yazısında Osman Yüksel Osmanlı Devleti'nden yeni milli Türk devletine geçilirken milliyetçilik prensibinin tarihi bir zorunluluk olarak kendini gösterdiğini söylemiş bu doğrultuda 1920'den itibaren, yapılan her önemli girişimin önünde mutlaka "milli" kelimesinin kullanıldığını örneğin; "milli misak", "milli mücadele", "millet meclisi", "milli dil", "milli edebiyat" vb. kullanıldığını ancak bir sürre sonra uygulanan radikal inkılaplarla millet denilen varlığın dayandığı ırk, din, tarih vb. ögelerin inkar edilmek suretiyle komünizmin gelişeceği zeminin hazırlandığı eleştirisinde bulunmuştur (Serdengeçti, 5. Sayı: 3).

Öte yandan 14 Mayıs 1950 seçimleri sonrası Serdengeçti dergisinin çıkan ilk sayısında "Hadiselerin Muhasebesi" sayfasında okuyuculardan gelen mektupları yanıtlayan Osman Yüksel, bir okuyucunun "Kore harbi ve hükümetimizin Kore'ye asker göndermesini nasıl buluyorsunuz?" şeklindeki mektubuna verdiği cevapta iktidarda bulunan Demokrat Parti/Menderes hükümetinin kendisinden önceki CHP/İnönü siyaseti doğrultusunda hareket ederek Kore'ye 4500 kişilik bir Türk askerî varlığını gönderdiğini ancak bu kararı alırken usul ve taktik hatası yaparak konuyu meclisten kaçırdığını belirtiyor ve bunu yanlış bulduğunu ifade ediyordu. Buna ek olarak Kore'ye asker gönderme konusunun hissi ve akli olarak iki yönü olduğunu belirten Osman Yüksel, Rusya'nın en eski, en zorlu düşmanı olarak Türkiye'nin "Kore nere, Türkiye nere?" deme lüksünün olmadığını yarın Türkiye'nin Rusya'ya karşı sıkıntıya düşmesi hâlinde Amerikalıların "Türkiye nere, Amerika nere?" dememesi için "bolşevizmi temsil eden Rusya'ya karşı, demokrat cepheyi temsil ve takviye eden Amerika'nın yanında yer almak kadar tabii ve zaruri bir hareket düşünülemez" şeklinde yanıtlıyordu (Serdengeçti, 8. Sayı: 11).

Bu noktada Demokrat Parti hükümeti tarafından Kore'ye Türk askerî varlığı gönderilmesine ve orda Türk askerinin gösterdiği üstün yararlılığa rağmen İngiltere, Fransa ve ABD arasında "Türkiye Atlantik Paktı'na alınmalı mı, alınmamalı mı?.. şeklindeki görüşmelerin uzaması üzerine Serdengeçti, Türk hükümetinden İngiltere, Fransa ve ABD hükümetlerine Türkiye'nin Rusya'ya sınırı olan ve bölgede onun karşısında en büyük kara kuvvetine sahip olan ülke olduğunu hatırlatmasını ayrıca gerekiyorsa Kore'ye bir tek asker bile göndermeyeceğini kararlı bir şekilde bildirmesini istiyordu (Serdengeçti, 5. Sayı: 13).

Serdengeçti dergisinin sekizinci sayısında "Komünizme Niçin Düşmanız?" başlığını taşıyan yazısında Bekir Berk, sınıf diktatörlüğüne taraftar olduğu ferdi mülkiyeti ve aileyi reddettiği; devleti zulüm ilahı hâline getirdiği ve insanı hayvanlaştırmaktan başka bir işe yaramadığı "ayrıca emperyalist siyaset izleyen Rusya'nın, "Boğazlar, Kars ve Ardahan'a göz diktiği; milyonlarca insanı olduğu gibi "Ben de Türk'üm" diye haykıran kırk milyon Türk'ü de ezdiği için komünizme düşman olduklarını ifade ediyor ayrıca yazının devamında tek parti dönemi CHP'sini ülkede demokrasi hareketini geliştirmeyerek hürriyet ve sosyal adalet aşkını milletin bütün fertlerinin gönüllerine yerleştirmemekle bunlara ek olarak köylüye lafta efendi, işte uşak muamelesi yapmakla bu doğrultuda komünizme hizmet etmekle suçlamıştı (Serdengeçti, 12. Sayı: 8).

Bu noktada "Komünizmle Mücadele Etmenin En iyi Yolu Nedir?" başlığını taşıyan yazısında M. Zeki Sofuoğlu, dünyanın neresinde olursa olsun komünizm ideolojisinin ve bu düşünceye sahip bir komünistin en önemli özelliğinin bir toplumu ayakta tutan sosyal müesseseleri gereksiz ve anlamsız gösterme çabası olduğunu ifade ettikten sonra yazısının devamında ülkede komünizm ideolojisinin ve komünist faaliyetlerin yok edilmesi ya da etkisinin en aza indirilmesi için "milliyet, hürriyet, hukuki ve içtimai adalet, mülkiyet, aile, din" kurumlarının güçlendirilmesini öneriyor, bunun yapılması hâlinde Müslüman Türk toplum hayatının zaafa uğramadan sonsuza dek yaşayacağını belirtiyordu (Serdengeçti, 4. Sayı: 10).

Öte yandan bu dönemde "Bizdeki Thorez'ler" başlığını taşıyan yazısında Peyami Safa "Herkese komünist damgası vuruluyor" tarzındaki eleştirilere karşı "Biz herkese komünist damgası vurmuyoruz ve vurmayacağız. Fakat bilinsin ki, Türkiye'de komünistlerin sayısı, komünist olarak tanıdıklarımızdan çok fazladır ve toprağımıza karşı işleyebileceğimiz en büyük suç komünist olmayanlardan şüphe etmek

değil komünist olanları masum farz etmektir. Boş bir tabancayı dolu sanmanın neticesi ihtiyatten başka bir şey değildir; fakat dolu bir tabancayı boş sanıp tetiğini çekmenin neticesi ölümdür" şeklinde karşılık vermiştir (Serdengeçti, 6. Sayı: 7).

Derginin 27 Mayıs 1960 askerî müdahalesi öncesinde çıkan sayısından yaklaşık iki yıl sonra, otuz üçüncü sayısı olarak çıkan son sayısıyla on beş yıllık yayın hayatı sona eriyordu. Bu sayıda "Komünizme Karşı Mücadele" başlığını taşıyan yazısında Osman Yüksel, "Komünizmle böyle mücadele edilmez! 'Kahrolsun!' demekle komünizm kahrolmaz... Seviyeli bir mücadele lazım" şeklinde gerek CHP-AP hükümetini gerekse kamuoyunu uyarıyor bu doğrultuda komünizmle mücadele ederken öncelikle, onların istismar ettiği alanların tespit edilmesi, sonrasında da esaslı, köklü, ağırbaşlı bir mücadeleye girilmesini önermekteydi (Serdengeçti, 6. Sayı: 33).

Sonuç:

II. Dünya Savaşı sonrası dünyanın ABD ve Sovyetler ekseninde iki kutuplu hâl alması dünya siyasetini etkilediği gibi Türk siyasetini de etkilemiştir. Nitekim bu süreçte Türk siyasal elitleri Sovyet yayılmacılığı tehlikesine karşı ABD ile yakınlaşmaya girişmiştir. Söz konusu yakınlaşmanın doğuracağı siyasi, sosyo-ekonomik ve askerî sonuçlar dönemin basınında geniş yer bulmuştur. Bu dönemde "Bizim muhalefetimiz parti muhalefeti değil, millet muhalefetidir" söylemiyle Osman Zeki Yüksel tarafından çıkartılan Serdengeçti dergisi merkeze karşı çevrenin/Anadolu insanının sözcülüğünü yapmıştır. Nitekim bu dönemde gerek derginin sahibi durumundaki Osman Zeki Yüksel gerekse diğer yazarlar Sovyet tehlikesinin oluşturduğu Türk-ABD yakınlaşmasının siyasi, ekonomik ve askerî alanlarda ülkenin bağımsızlık ve egemenliğine halel getirilmeden eşitlik ilkesi içerisinde yürütülmesini istemişler ayrıca Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesini bu ilişkinin bir gereği olarak görmüşlerdir. Tek parti döneminde yapılan radikal inkılapları Türk milletinin kadim müesseselerinin yıkılması, mukaddeslerinin ayaklar altına alınması olarak gören dergi, tek parti CHP'sinin dinden bağını koparan ve kendisini misak-ı millî ile sınırlayan milliyetçilik anlayışının komünizmle mücadele edemeyeceğini söylemiş ve bu doğrultuda milliyet, hürriyet, hukuki ve içtimai adalet, mülkiyet, aile, din vb ... kurumların güçlendirilmesi teklifinde bulunmuştur. 1947-1962 yılları arasındaki on beş yıllık yayın hayatı boyunca sınıf diktatörlüğüne taraf olduğu, aileyi reddettiği ve Türkiye'ye dönük emperyalist siyaset izlediği için komünizme düşman olan dergi, milliyetçiliği vasıta değil gaye olarak görmüş ve bu gayesini de Anadolu insanını bu topraklar üzerinde mesut ve bahtiyar görmek şeklinde açıklamıştır.

Ayrıca bu dönemde Osman Zeki Yüksel ülkede yeni yeni başlayan siyasi Kürtçülük hareketinin ilerleyen süreçte devlet ve toplum hayatı için tehlikeli bir boyut kazanmaması için eğitime önem verilmesi; Türk-Kürt nüfus arasında dil, din, tarih, coğrafya ve kültür birliği inancını yaygınlaştırılmasını, kanunların vatandaşlar arasında eşit ve adil bir şekilde uygulanmasını dönemin siyasi iktidarlarından istemiştir.

Kaynakça:

Özcan, Ali (Mart 2014), "Serdengeçti Dergisi ve Siyasal İktidarlarla İlişkisi", Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, C II, s 3.

Dergiler

Serdengeçti, S 1, (Nisan 1947), Sesışık Matbaası-Eskişehir.

Serdengeçti, S 2, (Mayıs 1947), Sesışık Matbaası-Eskişehir.

Serdengeçti, S 3, (Ekim 1947), Ülkü Basımevi-Konya.

Serdengeçti, S 4, (Mart 1948), Sakarya Basımevi -Ankara.

Serdengeçti, S 5, (1948), Sakarya Basımevi -Ankara.

Serdengeçti, S 6, (Mayıs 1949), Alkaya Matbaası- Ankara.

Serdengeçti, S 7, (Temmuz 1949), Yeni Matbaa- Ankara.

Serdengeçti, S 8, (Ekim 1949), Işık Matbaası- Ankara.

Serdengeçti, S 9, (Şubat 1950), Yeni Matbaa- Ankara.

Serdengeçti, S 10, (Mayıs 1950), Gün Basımevi-İstanbul.

Serdengeçti, S 11, (Eylül 1950), Yeni Matbaa- Ankara.

Serdengeçti, S 12, (Kasım 1950), Yeni Matbaa- Ankara.

Serdengeçti, S 13, (Haziran 1951), Şaka Matbaası- Ankara.

Serdengeçti, S 14, (Mart 1952), Yeni Matbaa- Ankara.

Serdengeçti, S 15-16, (Mayıs-Haziran 1952), Yeni Matbaa- Ankara.

Serdengeçti, S 17, (Ağustos 1952), Yeni Matbaa- Ankara.

Serdengeçti, S 18, (Eylül 1952), İstiklal Matbaası- Ankara.

Serdengeçti, S 19-20, (Ekim-Kasım 1952), İstiklal Matbaası- Ankara.

Serdengeçti, S 21, (Mart 1956), Yıldız Matbaası- Ankara.

Serdengeçti, S 22, (Mayıs 1956), Yıldız Matbaası- Ankara.

Serdengeçti, S 23, (Mart 1957), Yıldız Matbaası- Ankara.

Serdengeçti, S 24, (Nisan 1957), Yıldız Matbaası- Ankara.

Serdengeçti, S 25, (Eylül 1957), Ayyıldız Matbaası- Ankara.

Serdengeçti, S 26, (Aralık 1957), Ankara.

Serdengeçti, S 27, (Mart 1958), Ayyıldız Matbaası- Ankara.

Serdengeçti, S 28, (Ocak 1959), Ayyıldız Matbaası- Ankara.

Serdengeçti, S 29, (Mart 1959), Ayyıldız Matbaası- Ankara.

Serdengeçti, S 30, (Haziran 1959), Yeni Matbaa- Ankara.

Serdengeçti, S 31, (Aralık 1959), Yeni Matbaa- Ankara.

Serdengeçti, S 32, (Mart 1960), Ayyıldız Matbaası- Ankara.

Serdengeçti, S 33, (Şubat 1962).